BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

DE NED BOEK- EN STEENDRUKKERIJ v/h H. L. SMITS, 'S GRAVENHAGE

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIE,

UITGEGEVEN DOOR HET

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË.

ZEVENDE VOLGREEKS. — VIJFDE DEEL.

(DEEL LIX DER GEHEELE REEKS.)

'S-GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF,
1906.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË,

UITGEGEVEN DOOR HET

Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde
van Nederlandsch-Indië.

ZEVENDE VOLGREEKS. — VIJFDE DEEL.

(DEEL LIX DER GEHEELE REEKS).

EERSTE AFLEVERING

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1906.

INHOUD.

NB. Deel III van deze volgreeks verschijnt in den loop van 1906.

INHOUD.

NOTULEN VAN DE ALGEMEENE EN BESTUURSVERGADERINGEN.

IN MEMORIAM

Dr J. L. A. BRANDES.

In de volle kracht van den mannelijken leeftijd is de groote geleerde, aan wiens nagedachtenis de volgende regels gewijd zijn, ontrukt aan de wetenschap, welke zooveel aan hem verplicht was en nog zooveel te verwachten had van zijn veelomvattende kennis, rustelooze werkzaamheid en fijnen speurzin. Het is waarlijk geen overdrijving, wanneer men zegt dat voor de taal- en oudheidkunde van den Indischen Archipel in 't algemeen en van Java in 't bijzonder, de dood van Brandes een onherstelbaar verlies is, in dien zin, dat er jaren zullen voorbijgaan vóórdat jongere krachten waardig in zijne voetstappen zullen kunnen treden.

Jan Laurens Andries Brandes werd 13 Januari 1857 geboren te Rotterdam, waar zijn vader Luthersch predikant was. Met het voornemen de loopbaan zijns vaders te volgen, begon hij zijne academische studiën te Amsterdam als student in de godgeleerdheid en legde hij de vereischte examens met goed gevolg af, zoodat hij den graad van doctorandus in de theologie verwierf. Doch toen kwam er omkeer in zijn levensplan, omdat hij voor zich het uitzicht geopend zag op een werkkring, waarin hij zich geheel wijden kon aan linguistiek en letterkunde, vakken die hem altoos meer aangetrokken hadden dan de zuiver theologische. Door de nieuwe wet op 't Hooger Onderwijs werd namelijk, gelijk men weet, een Doctoraat in de taal- en letterkunde van den Indischen Archipel ingesteld. Zonder aarzelen besloot Brandes zich voor dat doctoraat te bekwamen en begaf hij zich naar Leiden, want alleen daar werden alle vakken, die de Wet voor de studenten in de taal- en letterkunde van den Indischen Archipel voorschreef, onderwezen.

In 1884 verwierf BRANDES den Doctorgraad na verdediging van zijn proefschrift, getiteld *„Bijdrage tot de vergelijkende klankleer der Westersche Afdeeling van de Maleisch-Polynesische taalfamilie”*. Het hoofdonderwerp, of wil men: 't middelpunt van de dissertatie, is de behandeling van een door VAN DER TUUK ontdekte klankwet, die door BRANDES met overvloed van bewijzen uit schier alle talen van de Westersche Afdeeling der Maleisch-Polynesische taalfamilie wordt gestaafd. Wat hij ons geeft, is om zoo te zeggen de geschiedenis van één enkele letter, een geschiedenis zonder welke het taalvergelijkend onderzoek op menig punt in 't onzekere zou rondtasten. Behalve hetgeen rechtstreeks betrekking heeft op de bedoelde klankwet, bevat het proefschrift de aanduiding van de belangrijke ontdekking dat er een kenmerkend onderscheid is tusschen de Westelijke en de Oostelijke groep der talen van den Indischen Archipel ten opzichte van de genitiefconstructie. Uit het geheele geschrift is het duidelijk in welke richting zich de studiën van den jongen geleerde bewogen, en tevens kan men er uit zien hoe hij, in zijn loffelijk streven naar volledigheid, met zeldzamen speurzin allerlei materiaal had weten op te sporen en te pas te brengen.

Niet lang na zijne promotie vertrok BRANDES naar Indië en werd hij benoemd tot ambtenaar voor de beoefening der Indische talen. Dat hij voor deze taak ten volle berekend was, kon reeds blijken uit zijn proefschrift en is door hetgeen hij voor de vergelijkende taalstudie tot zijn dood gedaan heeft, ook verder gebleken. Maar de kring zijner kundigheden reikte verder. Reeds te Leiden had hij zich met de borst toegelegd op de studie van 't Oudjavaansch, dat toen nog in de windselen lag, en van de Indische epigrafie. De rijke verzameling van inscripties op koper en steen, alsook van Oudjavaansche HSS. in 't Bataviaasch Museum, die bij gebreke van een deskundige ongebruikt bleef, wachtte slechts op een bekwaam onderzoeker, toegerust met de noodige kennis, om nut te stichten. Terecht begreep de Regeering dat BRANDES de man was om dat materiaal te onderzoeken, en zoo kreeg hij de opdracht daartoe. De uitkomsten van 't door hem ingestelde lastige, tijdroovend onderzoek verschenen in 1887 als *„Aanteekeningen omtrent de op verschillende voorwerpen voorkomende inscripties en een voorloopige inventaris der beschreven steenen”*, als bijvoegsel tot den *„Catalogus der Archeologische*

Verzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, door W. P. Groeneveldt".

De Aanteekeningen over beschreven steenen leverden het bewijs dat BRANDES met zijn gewone grondigheid oudheidkundige vraagstukken wist te behandelen. Nu kan men de Javaansche oudheidkunde niet met vrucht beoefenen, tenzij men ook de geschiedkundige gegevens raadpleegt, en die gegevens moet men niet alleen uit volkomen betrouwbare, authentieke oorkonden putten, maar ook uit tal van Javaansche kronieken, waarvan met de uiterste behoedzaamheid en de noodige kritiek gebruik moet gemaakt worden. BRANDES deed nooit iets ten halve, en was daarbij een meester in 't opsporen, verzamelen en schiften van studiemateriaal. Door jaren lang voortgezette nasporingen verwierf hij zich zoo'n ruime en diepgaande kennis van de Javaansche, vooral oudere, geschiedenis en hare bronnen als niemand vóór hem. Als de kroon op zijn werkzaamheid in deze richting kan men beschouwen zijn uitgave van de "*Pararaton (Ken Arok) of het Boek der Koningen van Tumapĕl en van Madjapahit*", waarvan Dr. VAN RONKEL [1] terecht zegt, dat het is "een meesterstuk van tekstuitgave en commentatie; in de Aanteekeningen is een schat van geleerdheid nedergelegd, die elken beoefenaar van de Javaansche zoowel als van de Maleische litteratuur van het grootste nut is."

Ook litterair-historische stoffen wist BRANDES met talent te behandelen. Vooral de Dwerghert-verhalen uit den Archipel, zoowel de Javaansche als de Maleische en dezelfde verhalen buiten den Archipel, hebben hem aanleiding gegeven tot het schrijven van verschillende opstellen. Van groote belezenheid getuigt het artikel "*Iets over het Papegaai-boek, zooals het bij de Maleiers voorkomt*", alsook "*Nadere opmerkingen over de Maleische bewerkingen van de geschiedenis der tien Visieren*"; een proeve van kritische behandeling levert het opstel over "*Het Damar Wulan verhaal in Lakonvorm.*"

Alhoewel de taalkundige en zakelijke verklaring van Oud-, Middel- en Nieuw-javaansche teksten hoe langer zoo meer den tijd van BRANDES in beslag nam — een gansche reeks van grootere en kleinere opstellen legt daaromtrent getuigenis af — heeft hij nooit

---

[1] Tijdschrift Bat. Gen. XLVIII, 2.

zijn vergelijkend-taalkundige studiën verwaarloosd. De *„Inleiding van de Maleisch-Kissersche Woordenlijst door N. Rinnooy„*; de *„Toelichting tot de schetstaalkaart van Celebes, samengesteld door den Heer K. F. Holle„*; voorts *„Une forme particulière du Toumbulu„*, en *„Het infix is niet een infix om passieve vormen te maken, maar een tijdaanwijzer om aan een vorm de waarde te geven van een gedecideerd afgeloopen handeling„*, — dit laatste stuk dagteekenende van 1903 — toonen dat zijne belangstelling in de minder algemeen beoefende talen van den Archipel nooit verflauwd is.

Het lag in den aard der zaak, dat bij elke nieuwe vondst van oudheden, hetzij opschriften, beelden of andere voorwerpen, de hulp van BRANDES werd ingeroepen. Zoo was hij de eerste ontcijferaar en vertaler van *„Een Nâgarî-opschrift, gevonden tusschen Kalasan en Prambanan„*, welk in 't Sanskrit opgesteld stuk, dagteekenende van den jare 700 Çaka (778 A. D.) de oprichting vermeldt van een Mahāyānistisch, aan Tārā gewijd heiligdom. Een andere vondst, waarvan de belangrijkheid door hem in 't licht werd gesteld, was die van *„Een Jayapattra of acte van eene rechterlijke uitspraak van Çaka 849„*. Het gelukte hem ook eene in hoofdzaak juiste verklaring te geven van een moeielijk te lezen bijschrift van een op Sumatra ontdekt Lokeçwara-beeld, waardoor bewezen werd dat ook op genoemd eiland het Mahāyānisme veel aanhangers telde. Met doordringenden blik wist BRANDES de beteekenis van tot onherkenbaar wordens toe gewijzigde letterteekens en figuren te ontraadselen; o. a. de krulvormige teekens op gouden ringen van 't Hindoetijdperk, waarin hij 't Sanskritwoord *Çrî* herkende; zoo ook de misvormde figuren op de van het Tĕnggĕrgebergte afkomstige zodiakbekers.

In 1897 kwam BRANDES met verlof in Nederland. Het verblijf in 't vaderland maakte hij zich ten nutte o. a. door 't bestudeeren der nieuwe methode van katalogiseering in de Leidsche Universiteitsbibliotheek, die hij later aan de Bibliotheek van 't Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, waarvan hij gedurende eenige jaren bibliothecaris was, invoerde. Aan zijne bemoeienissen is het te danken dat de boekenschat te Batavia zoodanig is aangevuld, dat hij aan alle billijke eischen voldoet.

Na zijn terugkeer naar Indië in 1898 richtte BRANDES zijn hoofd-

oogmerk in toenemende mate op de studie van de oude bouwkunst en 't decoratief. Bij menige gelegenheid gaf hij blijk van een verrassend juist inzicht in 't karakter, de leidende beginselen en de ontwikkeling der Hindoe-Javaansche bouw- en beeldhouwkunst, en toen de Regeering besloten had tot de instelling van eene Commissie van Oudheidkundig Onderzoek op Java en Madoera, sprak het als het ware van zelf dat BRANDES tot Voorzitter gekozen werd. Van 1901 tot aan zijn dood heeft hij als leider van dat onderzoek, gesteund door zijn medeleden KNEBEL en LEYDIE MELVILLE, deels ter plaatse de oude bouwwerken in Oost- en Midden-Java opgenomen, deels te Batavia het verzamelde materiaal verwerkt en met soortgelijke overblijfselen in Voor- en Achter-Indië vergeleken. Hij heeft in de spanne tijds die hem beschoren is geweest de hem opgedragen taak te vervullen, gewoekerd met zijn tijd en zijne gaven, zoodat Dr. VAN RONKEL naar waarheid daaromtrent het volgende kan verklaren: „Even rusteloos arbeider te velde als ijverig geleerde in de studeerkamer heeft hij ons tallooze geheimen der oude bouwkunst, der ornamentiek, der iconographie ontsluierd.” Niet minder juist is wat Dr. HAZEU in zijn *In Memoriam* [1] opmerkt: „En daar leerden wij BRANDES van een geheel nieuwe zijde kennen; niet alleen kwam juist bij het bestudeeren van den bouw dier monumenten zijn scherp opmerkingsvermogen hem uitstekend te stade, maar bovendien toonde hij een architectonisch talent, een inzicht in de constructie dier oude bouwwerken, welke men in hem, den „kamergeleerde”, niet zou hebben vermoed.”

Deze uitspraken zal men ten volle bevestigd vinden wanneer men kennis maakt met het prachtwerk *„Beschrijving van de ruïne bij de desa Toempang, genaamd Tjandi Djago in de residentie Pasoeroean”*, waarvan de tekst is samengesteld door BRANDES naar de gegevens verstrekt door zijn medeleden in de Commissie.

Reeds had BRANDES een tweede monografie over de Tjandi Singasari in bewerking en bijna voltooid, toen de dood den 26 Juni 1905 een einde maakte aan zijn voor de wetenschap zoo vruchtbaar leven.

Treurende staren allen hem na, die zijn gaven van geest en hart wisten te waardeeren en nog zooveel in de toekomst van hem ver-

---

[1] Weekblad voor Indië, N°. 23 (1905).

wachtten. Zijn verlies wordt diep gevoeld, niet enkel in den kring zijner Nederlandsche vakgenooten, maar ook daarbuiten en ik kan mij niet weêrhouden de hartelijke woorden aan te halen, waarmee een Fransch geleerde, de heer Ed. Huber zijner gedenkt: [1]

„L'Ecole française d'Extrême-Orient, dont il était le correspondant, n'oubliera pas le souvenir de ce savant laborieux et estimé qui plus d'une fois avait accueilli et guidé ses membres en mission à Java et qui représentait auprès d'elle, au congrès de Hanoi, la Société de Batavia: elle le pleure à l'égal d'un de ses membres.”

H. Kern.

---

[1] In Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient, V, 250.

IN MEMORIAM

PROF. DR GEORGE KAREL NIEMANN.

DOOR C. POENSEN.

Zaterdag den 18en November 1905 stonden wij, zeer weinigen in aantal, op Delft's begraafplaats Jaffa, aan het graf, bestemd tot laatste rustplaats van Prof. Dr. G. K. NIEMANN, Ridder in de orde van den Nederl. Leeuw, Eerelid van het Kon. Inst. voor de Taal-, Land- en Volkenkunde v. Ned. Indië. In stillen, ernstigen, maar daardoor juist indrukwekkenden eenvoud daalde het stoffelijk overschot van den man, wiens geheele optreden in de samenleving daarmee in volkomen overeenstemming was, ter eeuwige ruste. Eenvoudig in geheel zijn leven, wars van wereldsche vormen, praal en ijdel vertoon, stil voor en in zich zelf gekeerd levende, vaak schuchter en als verlegen te midden van velen optredende, gelijk hij zich zelfs als kind reeds onttrok aan het onschuldig spel en de vermaken van zijn jeugdige familieleden en bekenden, in een betrekkelijk zwak lichaam waarvoor hij altijd de uiterste zorg koesterde, en dus ook matig in geheel zijne levenswijze, doorleefde hij kalm en ongestoord de 82 jaren zijns levens op aarde.

En toch bleek het maar al te duidelijk aan hen die hem meer van nabij leerden kennen, dat hij een man van ernstig zedelijke beginselen en diep-gevoelend gemoedsleven was; trouw aan allen — maar uit den aard der zaak niet velen — die hem hunne toegenegenheid en vriendschap toonden, en waardeerend met hem wisten om te gaan, wat, door zijn eigenaardig gevormd innerlijk bestaan, niet altijd even gemakkelijk was; prikkelbaar, soms overgevoelig voor wezenlijke of schijnbare, vermeende minachting en beleediging, grootendeels een gevolg van zijn gebrek aan verkeer met vele en velerlei menschen, was hij hoogst-bescheiden, waardeerend tegenover wie hem als zijn hooger-geplaatsten of meerderen voorkwamen, inzonderheid geleerden van grooten naam, ook al wist hij dat zij

wel eens dingen hadden neergeschreven, die hij, hoogst voorzichtig en zijn woorden wikkend en wegend, in het vertrouwelijk gesprek, als minder juist of bewezen meende te mogen noemen, of niet voor zijne rekening zou willen nemen. In zijne vacantiën ging hij gaarne op reis, bezocht dan alle mogelijke bibliotheken, musea, soms tentoonstellingen, maar den meesten tijd bracht hij eenzaam in de natuur door, precies bekend met de schoonste plekjes en natuurgezichten in een groot deel van Europa, — van welke reizen het zijnen vrienden het meest verbaasde dat hij weer zoo behouden thuis kwam. Ook congressen bezocht hij dan wel, als hij meende daar iets van zijne gading te zullen hooren; hij ontmoette dan menschen van allerlei taal en sprake, en leerde ook geleerden persoonlijk kennen, met welke hij gaarne verkeerde. Want — ongeacht alles — stelde hij belang in de menschenwereld; diep geroerd en soms tot tranen bewogen, hoorde hij gaarne iets nobels of deugdzaams van menschen verhalen, maar van het onedele kon hij zich dan of uit de hoogte, kortaf, soms vrij onbeholpen, of met afkeurende gebaren afwenden. Door zijn verbazend veel lezen wist hij, geholpen door een nimmer falend geheugen, meer van de menschenwereld dan een ander, maar zijne menschenkennis baatte hem niet veel in de praktijk des levens, waar het wel scheen, alsof hij alles slechts bij vogelvlucht, altijd van een hoogen bergtop of toren, of misschien wel door de vensters van de studeerkamer had waargenomen. Hij leefde te veel met zijn gedachten alleen, als buiten de wezenlijke levende menschenwereld, en buiten de realiteit der bonte mengeling van aardsche personen en hunne handelingen.

Edoch — in dien veelszins zonderlingen man, vooral voor hen die hem slechts oppervlakkig en als in het voorbijgaan hadden leeren kennen, en die, als zij iets naders over hem hadden gehoord, hem goedwillig „de type van een groot geleerde” noemden, woonde een buitengewoon werkzamen en hoogbegaafden geest. Uitnemende talenten waren hem geschonken; een stalen geheugen, dat alles wat hem interesseerde in zich opnam en bewaarde; een buitengewone aanleg voor het aanleeren en beoefenen van verschillende talen, en fijn gevoel voor de verschillende vormen, syntaxis en het eigen karakter dier zoo van elkander onderscheiden talen waarmee hij zich bij voorkeur bezig hield; een onleschbare dorst naar kennis op velerlei, in latere jaren vooral ethnographisch, physiologisch of psychologisch gebied; kortom — een geest die zich rusteloos bezig hield, ook met classieke grieksche of latijnsche, maar ook bij voorkeur

engelsche poëzie; zelfs nog slechts weinige dagen vóór zijnen dood; een geest, die alles, ook het meest ingewikkelde en abstracte trachtte te omvatten, en juist daardoor ook altijd onvoldaan met al zijn kennen en weten was, en uiterst voorzichtig en behoedzaam op wetenschappelijk gebied, want "er ontbreekt nog zooveel aan ons kennen en weten!" Uiterst bescheiden trad hij in de wetenschappelijke wereld op, ook dan als hij in diezelfde oogenblikken blijken liet dat hij er alles van wist wat anderen over eenig onderwerp in quaestie reeds hadden gezegd, — soms als onbewust het nog beter zeggende, — en het kaf van het koren zeer goed wist te onderscheiden; gedurig een vraagteeken plaatsende waar hij meende "voorzichtig" te moeten zijn. In alles bleek het doorgaande dat zijn geest meer receptief dan productief was aangelegd; ware het laatste meer het geval geweest, had hij meer behoefte aan produceeren gevoeld, had er meer drang tot spreken in hem gewoond, en "een durven" optreden in de wereld, dan af te wachten of anderen nog het een of ander zouden aan het licht brengen dat hij wist noodig te zijn om het geheel van eenig onderwerp goed en geheel machtig te worden en te kennen, dan zouden wij nog vrij wat meer vruchten van zijn buitengewoon veel en conscientieus onderzoeken en werken ontvangen hebben.

De gave, als "spreker" voor het publiek op te treden was hem niet geschonken, en de neiging of drang daartoe ontbraken hem geheel. Maar wat hij als "schrijver" het licht deed zien was superieur werk; het resultaat van veel lezen, onderzoeken, nadenken, wikken en wegen, ook gekenmerkt door die voorzichtigheid en behoedzaamheid van den waarlijk wetenschappelijken man; en dat in een mannelijke taal en stijl, benijdenswaardig fraai, helder en zuiver, geacheveerd; alles gestaafd en gedocumenteerd door aanhalingen van andere schrijvers in Noten en Aanteekeningen. Hij gaf immer het laatste wat er door erkend wetenschappelijke mannen over eenig onderwerp was gezegd, doch altijd ruim voorzien van eigen gedachten en gevolgtrekkingen, steeds het kenmerk dragende van den zelfstandigen denker en grondig wetenschappelijk gevormden man. Hij is geen baanbreker op wetenschappelijk gebied geworden; dat bracht zijne geheele persoonlijkheid niet mede; hooge en breede opvatting der dingen was hem niet eigen; hij reproduceerde, maar zelfstandig, maar met vaste hand, altijd blijk gevende een beslist wetenschappelijk gevormd man te zijn.

En tot die vorming kwam hij reeds op jeugdigen leeftijd. Wie hij was en wat er in hem stak bleek reeds toen hij nog aan het

Atheneum Illustre te Amsterdam, of het Luthersch Seminarie studeerde, en daarna te Leiden het candidaats-examen in de theologie aflegde. Eigenlijk waren daarmee zijne theologische studiën ten einde. En dat de theologie — waarmee men, vooral als „prediker", tot het publiek komen, en in het publiek optreden moet, waarmee altijd „eenig kleur bekennen" noodwendig gepaard gaat, iets waarvan hij tot zijnen dood toe allerminst hield — dat de theologie eigenlijk nooit de liefde van zijn hart had gewonnen, bleek wel reeds in diezelfde studiejaren, toen hij zich niet alleen met Latijn en Grieksch, Hebreeuwsch en Arabisch bezig hield, maar zich ook aangetrokken gevoelde tot de Indologische studiën, en met name tot het Maleisch, onder leiding van Prof. P. J. VETH. Maar eenmaal alzoo gevormd, was het voornamelijk zijn zelfstandig studeeren dat hem tot den man van zooveel kennis en geleerdheid vormde. Reeds op jeugdigen leeftijd had hij een bijzondere voorliefde voor het Latijn, welke hem tot zijnen dood bijbleef; daarbij kwam later de studie van Engelands grootste schrijvers en dichters; het proza voor zijne latere Ethnologische studiën, de poëzie tot zijne ontspanning, hem uitstekend te pas. Zoo werd dan ook door dit zijn studeeren zijn naam reeds eenigszins bekend, ten gevolge waarvan de Theoloog verdween, en hij in 1848 als Sub-Director van het Nederl. Zendel. Genootschap optrad als opvolger van zijn vriend Dr. B. F. MATTHES bij diens vertrek naar Indië. Duidelijker werd echter zijne werkzaamheid in den dienst van het Zendel. Genootsch. aangeduid door de verandering van zijnen titel Sub-Director in dien van Lector. Hij gaf onderwijs in de Maleische en Javaansche talen, en in den godsdienstigen toestand der bevolking van Ned.-Indië in verband met de godsdiensten van Arabië, het vaste land van Oost-Azië en Japan. Over „Zending" gaf hij geen college, maar zij werd hem wel een onderwerp van bepaalde studie, zoodat hij door zijne adviezen bijzonder bij het Bestuur des Genootschaps gewaardeerd was. Hij bleef der zending in het algemeen en die van het Ned. Zendeling Genootschap in het bijzonder een trouw vriend tot zijnen dood toe, al maakten ook zijn levensomstandigheden dat hij sedert 1873 noch aan de werkzaamheden des Genootschaps als Bestuurder deelnam, noch in het openbaar zich over onderwerpen in betrekking tot de zending schriftelijk liet hooren. Uit zijne zendingsperiode — 1848—1873 — dateeren vooral zijne bijdragen tot de kennis der Zending. Zoo schreef hij een paar kleinere geschriften ter verdediging van het goed recht der zending en der toenmalige zendingsmethode; geschriften naar aan-

leiding van toenmalige zendingsquaestiën geschreven, thans van weinig meer dan historische beteekenis. Van meer blijvende waarde waren zijne kortere of meer uitgebreide bijdragen in het Tijdschrift „Mededeelingen van het Ned. Zend. Genootschap", waarvan de laatste uit 1890 gedagteekend is.

Maar een hoogst belangrijk boek uit deze „Zendingsperiode" was zijn „Inleiding tot de kennis van den Islam" in 1861 verschenen; een uitnemend gestileerd boek, geheel op de hoogte van den toenmaligen stand der wetenschap, waarin met nauwkeurigheid en juist inzicht de toestand en de beginselen van den Islam en zijne belijders geteekend worden. Al sedert jaren is dit boek geheel uitverkocht, en hoewel met ernstigen aandrang door zijne vrienden later herhaaldelijk gepoogd werd hem tot eene nieuwe uitgave daarvan te bewegen, mochten deze pogingen toch nimmer gelukken. Hij zag er blijkbaar tegen op. Daar waren sedert de verschijning van dat boek zoovele hoogst-belangrijke bijdragen tot de kennis van den Islam en het leven en streven van de belijders van dien godsdienst openbaar gemaakt, van welke hij met de meeste belangstelling kennis had genomen, doch die hem hoogst-waarschijnlijk terug hielden tot een nieuwe, geheel omgewerkte uitgave van dit voor zijnen tijd hoogst verdienstelijk boek te besluiten; daarbij kwam misschien ook wel, dat hij zich nu meer met Ethnographische en Linguistische studiën bezig hield.

Uit de in de „Mededeelingen" geleverde bijdragen blijkt intusschen dat zijn geest zich hoe langer zoo meer tot Ethnographische onderzoekingen en de studie van Indonesische talen aangetrokken gevoelde. Zoo gaf hij in 1866 nog eene reproductie van de bouwstoffen, door den verdienstelijken Zendeling-Leeraar N. P. Wilken omtrent het Toumbulusch, eene der in de Minahasa gesproken dialecten bijeengebracht, onder den titel: „Bijdragen tot de kennis der Alfoersche taal in de Minahasa, 1e stuk 1866". Bij Niemann bestond het voornemen een 2e stuk, dat in hoofdzaak een glossarium zou worden, te leveren, doch door omstandigheden kwam daar niet van.

Intusschen had zijn naam als goed Indoloog reeds zulk eene algemeene bekendheid verworven, dat hij tot Hoogleeraar aan de toenmalige Delftsche Instelling tot opleiding van Indische ambtenaren benoemd werd, welke betrekking hij in 1873 aanvaardde; eene in 1878 gevolgde benoeming tot Hoogleeraar aan de Amsterdamsche Universiteit meende hij echter te moeten afwijzen. Gelijktijdig met

zijn professoraat te Delft gaf hij eenigen tijd les aan de Indische Officieren, gedetacheerd aan de Hoogere Krijgsschool te 's Gravenhage.

De jaren 1873—1898 van zijn professoraat te Delft, hetwelk hij getrouw en met de hem eigen nauwgezetheid en wetenschappelijken zin waarnam, worden gekenmerkt door zijne Ethnologische en Linguistische studiën. De „Bijdragen" van het Koninklijk Instituut bevatten van zijn hand tal van langere of kortere mededeelingen op dit gebied. Men kan uit de hier achter volgende lijst zien, met welk een tal van talen en dialecten hij zich bezig hield, evenals met de Ethnographie der volken die deze talen en dialecten spreken.

Een werk van piëteit jegens zijnen vriend H. C. Millies was zijne uitgave in 1871, bezorgd door het Kon. Instituut, van diens „Recherches etc.", waarvan hij in de „Préface" rekenschap van zijne uitgave geeft.

In de „Encyclopaedie van v. N.-Indië schreef Niemann de artikelen „*Alfoeren* en *Batak's*."

Vooral het *Boegineesch* (en daarnevens het Makasaarsch) had zeer zijne liefde gewonnen. Getuige daarvan is ook zijne „Geschiedenis van Tanette", in het Boegineesch met aanteekeningen, uitgegeven door het Konink. Inst. als feestgave ter gelegenheid van het Zesde Internationaal Congres der Oriëntalisten te Leiden, in 1888.

Doch boven dit alles zouden wij willen stellen zijne „Bloemlezing uit Maleische geschriften, in 2 stukken, 1870—1871 mede voor rekening van het Instituut uitgegeven. De herhaalde herdrukken van deze Uitgave hebben bewezen, hoezeer dit werk gewaardeerd en gebruikt werd en nog wordt. Wie hem bij de bewerking van iedere nieuwe uitgave op zijn studeerkamer heeft kunnen gadeslaan, kan getuigen met hoeveel zorg en nauwgezetheid hij, met opoffering van veel, zeer veel tijd, dan daaraan werkzaam was. Onafgebroken was zijn geest daarmeê bezig, gedurig had hij wat te veranderen en te verbeteren, zooals de sobere en toch waardevolle inhoud der Aanteekeningen eenigszins kan getuigen. Alles wat hem maar eenigszins van waarde toescheen en hem kon dienen — en dat was buitengewoon veel, meer dan uit de Aanteekeningen kan blijken — had hij gelezen, overdacht, gewikt en gewogen; kortom — zijne Bloemlezing is eene model-uitgave geworden. Zijn receptieve geest, maar in deze materie ook helder oordeel en verstand, wist de gevonden stof te verwerken, en in keurigen vorm en taal weer te geven, wat vaste en gegronde overtuiging bij hem was geworden.

In den kring van Bestuurders des Instituuts zal zijn naam blijven voortleven, gelijk zij hem bij zijn leven reeds met den titel „Eerelid", ook in zijn eigen schatting hoog vereerden en gelukkig maakten; een titel en eere, evenals zijne benoeming honoris causa tot Doctor in de Taal- en Letterkunde van den Indischen Archipel door de Leidsche Universiteit in 1895, door hem misschien nog hooger gewaardeerd dan de koninklijke onderscheiding, die hem te beurt viel, toen hij bij de herdenking van zijn vijf en twintig jarige ambtsvervulling den 13en Juni 1898 tot ridder in de orde van den Nederl. Leeuw werd benoemd.

Rust in Vrede! Hooggeachte Leermeester en Vriend van hem, die met dankbare herinnering een bloemenkrans op Uw laatste rustplaats neerlegde!

Met de Toetoer Monjeh is zulks niet het geval; onder de Sassaks was die het eerst in zwang en kwam eerst in het laatste decennium ook naar de westkust over, waar zij zich bij de Balische gemeente een plaats wist te veroveren. Ernstige hoofden en priesters beschouwen een dergelijken roman, als dienende alleen tot vermaak, met minachting; doch de kleine man denkt daar anders over en naast de verhalen van Rĕngganis (Amir Hamzah) de den Toetoer Lawé (Rangga Lawé) bekleedt de Toetoer Monjèh thans een zeer voorname of de voornaamste plaats.

De dansmeisjes ontleenen er hare pantoens aan, de mannen zingen de strofen, als ze des nachts de wacht houden bij het rijstgewas, de meisjes neuriën de liedjes onder het weven en des avonds bekostigt menig eenvoudig Sassak eenen voorlezer, om het reciet van dezen roman te genieten. De geschiedenis van prins Witarasari, die, als een aap vermomd, om zijne schoone prinses werft, is uiterst populair.

Deze prinses, door hare zusters geminacht en mishandeld, wordt door bovennatuurlijke machten in de gelegenheid gesteld, een feest ten paleize bij te wonen en huwt tot ergernis van hare zusters eindelijk den schoonen prins. Zij herinnert aan de Asschepoester der Europeesche verhalen.

Wanneer mijne veronderstelling juist is, dat Djĕro Michram deze Asschepoesterfiguur niet aan een letterkundig product van elders heeft kunnen ontleenen, dan is hier in zake de Asschepoesterroman een merkwaardig bewijs geleverd voor de juistheid van de uitspraak van Prof. H. J. Polak in de Gids van Oct. 1903 naar aanleiding van fabels:

„Men handelt verkeerd door naar den oorsprong der fabels met min of meer didactische strekking langs ethnografischen weg te zoeken. Ik acht haar bij vele, misschien bij alle cultuurvolken *autochthoon*, een product van eigen bodem ..... Hetgeen niet verhindert, dat in veel later tijden, tijden van druk internationaal verkeer, toen het genre allerwegen vasten vorm verkregen had, over en weer ontleeningen plaats gehad kunnen hebben.” (Over Grieksche en Indische fabels bl. 58). En dat de auteur van de Toetoer Monjeh oorspronkelijk werk geleverd heeft, is des te waarschijnlijker, omdat met letterkunde zeer bekende inlandsche hoofden mij verklaarden, ook op Bali nimmer van een verhaal, als door de Toetoer Monjeh geleverd, te hebben gehoord.

Wel wordt door Dr Snouck Hurgronje van een dergelijk apenverhaal melding gemaakt in zijn werk De Atjehers Dl. II.bl. 151,

doch dat overigens Asschepoester daarin een rol speelt, blijkt niet.

De auteur heeft zijn eigene omgeving gedacht als het land, waar de roman speelt, de bijzonderheden zijn gelocaliseerd op de Oostkust van Lombok, die men daarin herkent en de ligging van de Oostelijke poeri komt vrij wel overeen met die van het huis van Djĕro Michram. Ook overigens spreken en handelen de personen in de roman geheel als Lombokkers en ook als zoodanig heeft dit letterkundig product waarde.

Men waant zich op de Oostkust, als daar een prauw van den overwal aankomt met vreemde handelaren, die zich bij de inlandsche hoofden aanmelden enz.

Hieronder moge een zeer verkorte inhoudsopgave volgen van dezen roman, naar het exemplaar, dat zich in het Rotterdamsche museum „Prins Hendrik" bevindt onder n° 6971, gevolgd door de transcriptie met Latijnsche karakters, zooals die door een Wésija op Lombok is gemaakt.

Inhoud van den Toetoer Monjèh.

Metrum: Sinom.

De auteur brengt den lezer zijn' groete en zegt, dat dit verhaal uit tijdverdrijf is opgesteld, „daar de rijst nog niet gaar is," en dat het tot vermaak moge dienen. Hij tracht geleerde menschen na te bootsen en vraagt vergeving voor zijn slechte voordracht, de ontbrekende woorden, de letters „Kippekrabbels" en de taalverwarring, want het is Sassaksch, Balineesch en Javaansch door elkaar. Hij verhaalt nu van drie broeders, alle vorsten over rijken, die door de zee van elkaar gescheiden zijn.

1°. De vorst van Lajàng Sari had twee zonen: de oudste Kitap Moentjar uit een bijwijf, de jongste Witarasari uit een voorname moeder.

2°. De vorst van Indra sekar had een zoon Djajeng sekar en eene dochter Dinda Mas Windoe Sari.

3°. De vorst van Indra Pandita had 9 dochters, waarvan hij acht zeer beminde, doch de jongste, de schoonste, werd niet door haar ouders bemind. Zij heette Dinda Mas Widaradin en wordt als zeer bekoorlijk beschreven. Zij had echter een ellendig lot, ging slecht gekleed, want hare ouders en zusters gaven niets om haar; dikwijls wenschte zij dood te zijn. Nooit

gaven hare ouders haar iets, want hare zusters kregen alles en zij weende nacht en dag. Slechts haar dienstmaagd was met haar lot begaan en weende met haar en haar klaagde zij haar verdriet: „men zou niet zeggen, dat ik eene prinses ben, want ik heb slechts één kleedje, dat ik nacht en dag moet gebruiken, wat moet ik doen?"

Metrum: Maskoemanbang.

De baboe gaf haar eigen kleed en nam zelf het gescheurde van de prinses; slendang, buikband, die had zij niet; die sarong diende haar des nachts als deken. De baboe weeklaagde bij het zien der ellende van de prinses.

Volgen acht zeer dichterlijke pantoens over het ellendig lot van die Koningsdochter.

Metrum: Asmarandada.

De prinses vraagt aan de baboe 25 kepengs, om papier te koopen. Deze weet een weinig geld te krijgen, want zelf had zij het ook niet en koopt op de pasar twee velletjes papier. De prinses teekende met inkt zich zelf uit met het gescheurde kleedje aan, ook haar hutje met de vergane stijlen stond er bij geteekend. Zij schreef haar naam en woonplaats aan den kant en de namen van haar familie, die haar zoo slecht behandelde. De baboe schreide, toen zij de prent zag.

Metrum: Maskoemambang.

De prinses zeide: „dit blijft ter herinnering, als ik morgen wellicht dood ga, aan mij, de prinses, van wie niemand hield, die geen voedsel kreeg. Ware ik maar niet in dit paleis geboren, waar ik zoo'n ellendig lot heb, ware ik maar in een dorp geboren, dan kon ik gaan waar ik wilde, om voedsel te zoeken." De baboe wil haar troosten, de vrouwen klagen hare ellende in 7 pantoens.

Terwijl de prinses de teekening oprolde, stak de Westewind op en voerde het papier mee, hoog in de lucht over de zee naar Indrakila, zoo heette het lustverblijf van Raden Mas Witara Sari, den prins van Lajang Sari.

Metrum: Dangdang goela manis.

Deze prins nam juist een bad met zijn' broeder, prins Kitapmoentjar. Bij de pantjoran zag hij de prent liggen en toen hij daarop de prinses zag afgebeeld, viel hij in onmacht. Zijn broeder schrikte hevig. Hij dacht, dat de onmachtige zou sterven, omdat hij geweldig zweette. De volgelingen trokken

reeds hunne krissen, om elkaar te dooden, ten einde hunnen Heer in den dood te volgen. Doch prins Kitapmoentjar weet hen tot bedaren te brengen en zegt, dat hij allen wel zal doorsteken, als zijn broeder werkelijk mocht overlijden. Men bracht den onmachtige weer bij door massage, blazen, hem oprichten enz. Hij vertelde nu van de prent en toen Kitapmoentjar de afbeelding zag, weende hij ook en rolde snel het papier weer op. De broeders beraadslaagden er over, hoe dit portret van de prinses daar zou zijn gekomen. „Dat moet wel een djin gedaan hebben, want een mensch zou dat niet kunnen doen: een traject van verscheiden maanden zeilen."

Metrum : Maskoemambang.

De prins Witarasari uit nu zijn liefde voor het schoone meisje in 11 zeer schoone en dichterlijke verzen.

Hij doet een gelofte, haar te zoeken en, mocht hij haar vinden, dan zal hij een wajang vertooning geven. „Als ik U niet levend aantref, moge Allah dan mijn leven verkorten, doch, indien gij nu nog leeft, moge Allah dan mijn leven verlengen, opdat ik U vinde."

Metrum : Pangkoer.

De broeders overleggen, hoe een schip te maken als „Singambara" („Wolkenleeuw") met vleugels, ooren, oogen. Prins Kitapmoentjar, die met bovenaardsche macht bedeeld is, maakt een gouden schip met edelgesteenten bezet. Het maakte den indruk van een vliegenden leeuw, ieder die het zag, werd angstig. Het had drie masten en een vlag van zijde met de kleuren: wit, rood, zwart met goud omzoomd. Die vlag heette „vlag van de kompeni." De zeilen waren van Engelsch maaksel, dik en toch fijn. Er waren 18 „klasina" (wellicht wordt bedoeld 1[e] klas bootslieden of stuurlieden) op, die er uitzagen als koningszonen, met broeken en buizen aan. Ter zijde hingen drie witgeverfde sloepen en nog een sloep, genaamd „tongkang" bestemd voor den prins, geheel bont geschilderd met wit, rood, zwart en geel, ten teeken, dat deze sloep voor een vorst bestemd was. Het bootje liep zoo snel als een pijl en het zag er uit als een gevleugelde kleine leeuw. Het geheele land liep uit om dat schip te zien: het was zoo'n toeloop, dat sommigen hunne kinderen kwijt raakten. Bij deze gelegenheid veranderde Kitapmoentjar van naam en noemde zich voortaan Kitapsĕkar.

toegeeft, breekt Uw hart." De prinses schrok er van, dat de aap sprak als een mensch. Zij vroeg: "Hoe kan jij zoo praten, was je wellicht vroeger een mensch en werd je vervloekt, of wat is er met je gebeurd?" De aap zeide, dat hij een gewone aap is, alleen kan hij praten. De geheele poeri hoorde van den pratenden aap en de zusters wilden hem hebben. De oudste Dinda Wingit stuurde iemand, om den aap te halen, doch Dinda Winangsija liet antwoorden: "het eenige wat ik bezit, is een aap van 13 kepengs,. dien wil ik niet afstaan." De zusters werden toen boos en klaagden haar aan bij den vorst, dien ze wisten te bewegen om te gelasten, dat Winangsija zou moeten verhuizen naar een verafgelegen tuin (taman). De vader zei: "probeer het eerst nog eens met goede woorden, luistert zij daarnaar niet, laat zij dan heengaan, waarheen dan ook." Dinda Wingit zeide: "wij hebben het al geprobeerd met goede woorden, doch zij weigert." Haar werd toen gelast op den volgenden dag de poeri te verlaten. De aap ondertusschen zong allerlei liedjes en diende de boodschappers aan, die het verbanningsbevel kwamen brengen. Zij schreide met haar dienstmaagd. De aap, dien zij niet wilde afstaan, werd de oorzaak van hare verbanning.

Metrum: Sinom.

De aap troostte haar, zeggende, dat het onheil door Allah was gezonden. "Ga maar slapen, ik zal wel bij U blijven en U wat voorzingen." (Volgen 3 pantoens vol troost.) De prinses dankte hem daarvoor en zei: "zoo lang gij hier zijt, vermindert mijn verdriet al, laten wij immer samenblijven."

Toen de prinses sliep, beschouwde de aap haar eens goed en zag, dat zij geheel op het portret geleek. Zijne gedachten werden hem de baas en hij betastte hare borsten. De prinses schrok wakker en vroeg: "wat voer je uit, ik wil slapen en je doet mij schrikken." "Ik sliep en droomde, dat ik met de bloemknoppen van een boom speelde en zoo vergreep ik mij aan U," zeide de aap. Zij vergaf hem en toen gingen zij slapen, met een kussen tusschen beide.

Den volgenden morgen moest zij de poeri verlaten en 7 oude mannen werden haar medegegeven als arbeiders.

Metrum: Maskoemambang.

Zij leende een slendang van de baboe ter bedekking van haar hoofd en weenende nam zij afscheid van haar hutje (in

pantoens), zeggende, dat zij nimmer weder zou keeren op deze plaats des onheils. De aap troostte haar en het poeripersoneel weende, want allen hielden veel van haar en zouden wel allen willen medegaan met de onschuldig verbannene. Onderweg zond zij de baboe terug, om hare groeten aan ouders en zusters over te brengen.

Metrum : Dangdang.

De baboe maakte hare opwachting bij het vorstenpaar en bracht de groeten over. De vorst beval, dat de prinses in leven en dood in dien afgelegen tuin moest verblijven. Onderweg bleef ieder verbaasd staan bij het zien van die schoone prinses, „als de volle maan” zoo schoon. Zij weende den geheelen weg langs, haar slendang was doorweekt van tranen.

Metrum : Maskoemambang.

De aap troost haar met gedichtjes en betuigt zijne trouw, „al ging zij ook tot aan Mekkah”.

Metrum : Dangdang.

De aap zegt : „Uwe oogen zijn gezwollen, zij zullen breken. Zooals het vleesch van twee karbouwen, goed gekookt en bereid, geheel bederft, als er een klein beetje bedorven trasi bij gedaan wordt.” Hij troostte haar. Zij kwamen bij het huisje aan, waar zij moest verblijven. Men veegde het aan en maakte het met primitieve materialen wat op orde ; ook het verblijf voor de oude mannen. De aap maakt grappen, zegt tot de oude vrouw „ga hier eens onder den pisangstruik zitten, dan zal ik die oude heeren voor je laten dansen”. Toen werd de baboe boos op den aap en dreigt hem te zullen slaan. Toen zong de aap een liedje en krabde zich.

Metrum : Maskoemambang.

Pantoens, waarin de aap de oude meid weer tot bedaren tracht te brengen. Des avonds maakte men vuur, kookte en at. De aap plaagt de oude vrouw : „jij moet langzamer eten, anders krijg je buikpijn.” Hij weet de menschen vroolijk te stemmen door zijn plagende liedjes op de oude vrouw : „ik zal met je trouwen.”

Metrum : Dangdang.

De baboe scheldt de aap uit voor „boschluis,” „die nooit met een meisje zal trouwen.” Doch deze zegt : „dat is Allah's macht en daarover heb jij niets te zeggen.”

moet je terugkeeren naar je heer op Java en vraag, dat men daar voor mij bidt.„ „Maar wat hebt U dan toch misdreven?„ Zij vertelt hem het vonnis en zegt, dat haar tot morgen tijd is gegeven, om fraai gekleed ten hove te komen en dat zij anders moet gedood worden. „Wacht dan nog eerst, als er morgen geen uitkomst is, stel U dan in handen van de beulen, om gedood te worden.„ Dat zal de prinses doen. „Patih's gaat eerst naar huis, ik zal trachten, morgen aanwezig te zijn.„ De Goesti's gaan heen en brengen verslag uit aan de oudste zuster, die gelast: „als Winangsija morgen niet zoo schoon gekleed is als wij, wordt ze morgen gedood.„

Prinses Winangsija ging des avonds haar hutje binnen en de aap bleef buiten. De prinses riep hem, doch hij wilde niet komen. Raden Watarasari (de aap) deed allen in vasten slaap vallen.

Metrum: Sinom.

Toen trok hij zijn tooverjas uit en werd weer een mensch. Hij liep vlug naar het strand, waar men hem van af het schip zag staan. Hij werd dadelijk aan boord gehaald, waar hij aan zijnen broeder Kitapsekar vertelde, wat er met de ongelukkige prinses gebeuren zou. Eenige kisten met prachtige gewaden worden naar den wal gebracht en drie honderd menschen dragen die den prins achterna naar de hut in den tuin. In alle stilte worden de kisten daar neergezet en de dragers verdwijnen daarna weer naar boord. De prins trok zijn tooverjas weer aan en werd weer Lo Monjèh. Toen maakte hij de slapenden wakker en zeide: „ik heb vannacht gebeden om uitkomst voor U.„ Daar stonden bij de deur die kisten. „Wie heeft die hier gebracht?„ „Zoo vergeldt Allah uw ongeluk.„ Lo Monjèh raadt de prinses aan, zich spoedig te baden en zich te kleeden. Vlug worden klappers geplukt, om heur haar met het vocht daarvan te wasschen, de prinses baadde zich en maakte toilet.

Dit alles wordt zeer uitvoerig beschreven.

De aap zat daarnaar te kijken en bezag de prinses van onder tot boven zeer aandachtig. Hij wordt daarover berispt, doch hij antwoordt: „het gaat daarmede, als met een nieuwe krisschede, telkens moet men er naar kijken en men draait en wendt die, om ze goed te kunnen bezien.„ De baboe beknort hem over zijne vele praatjes en hij zegt dan: „ik kijk

niet naar jou met je karbouwelippen en je gezicht als een pollepel.″

Toen de prinses toilet gemaakt had, zag zij er betooverend uit als een hemelnimf, als een ″bloem van het paleis,″ er was geen schoonere op deze wereld, geen der prinsessen in de poeri was zoo schoon. Haar costuum wordt uitvoerig beschreven, schitterend van goud en edelsteenen. Toen zij zoo schoon uit de hut te voorschijn kwam, sprong Lo Monjèh op van schrik, want hij was geheel ontsteld, hij viel bijna in onmacht. Hij dankte Allah, dat hij de prinses van het portret had ontmoet.

Hij gaf haar daarna den raad, naar het paleis te gaan en daar mee te dansen, doch dan niet links en rechts blikken te werpen, want daar zou allerlei soort van volk naar haar kijken. ″Uw raad zal ik opvolgen, want aan U heb ik mijn leven te danken. Uit dankbaarheid wil ik U op den arm dragen naar het feest.″ Doch de aap wilde niet, hij zeide op de hut te zullen passen en liet de oude mannen als volgelingen met haar meegaan.

Metrum : Maskoemambang.

Daar gingen zij heen, de prinses, hare dienstmaagden, de zeven ouden mannen, waarvan één haar sirihdoos droeg en een ander, grootvader Tjoengklik, haar een roodzijden parasol boven het hoofd hield. Ieder, die men tegenkwam, bleef verbijsterd staan bij het aanschouwen van deze schitterend schoone prinses. Oud en jong, groot en klein liep uit, om haar te zien en volgde haar, door haren glans als medegesleurd. De een vroeg aan den ander: ″wie is dat toch?″ De ander antwoordde: ″ik ken haar niet, maar die parasoldrager is een achterneef van me, hij heet Grootvader Tjoengklik en is een broer van Grootvader Tjoering: hij is tuinwachter.″ ″Dan zal zij zeker de verbannen prinses zijn.″ Zoo sprak men. ″Zij ziet er uit als een hemelnimf, regelrecht nedergedaald op aarde. Zoo oud ik ben met mijn grijze haren, zoo een zag ik nimmer.″ Er waren er, die in onmacht vielen, anderen verloren de spraak, doch men herkende de prinses niet. Ieder stond met opengespalkten mond, zooals een doode leguaan.

Metrum : Sinom.

Zij kwamen in de hoofdstad aan en er ontstond een ware volksoploop; in de verwarring tilden de ouders andermans kinderen op, om haar te kunnen aanschouwen. Het was een

gegons van stemmen als van een bijenzwerm; in het gedrang werden de meisjes bij de borsten gegrepen. Op het voorplein van het paleis zaten de acht prinsessen, ieder op een kussen, doch hare schoonheid verschilde met die van Dinda Widaradin als hemel en aarde.

Dansende met twee waaiers kwam zij nader, rechts noch links ziende, zooals de aap haar had gezegd. De muzikanten konden van ontroering niet meer spelen, zij weenden op het gezicht van het dansende meisje, dat passen maakte als een pauw, die zal gaan vliegen. Toen Dinda Widaradin ophield met dansen, ging zij ter zijde zitten bij hare volgelingen. De baboe nam een sirihpruim en mopperde erg over de acht zusters, die zich verbeten van woede. De oude mannen waren zoo vrolijk, dat ze met hunne stokjes rondhuppelden. De vorst liet van uit het paleis onderzoeken, waarom het zoo stil was op den voorhof, doch de zendelingen kwamen niet terug, om de oorzaak te berichten, want zij bleven daarbuiten, gekluisterd door de schoonheid van Dinda Widaradin. Toen ging de vorst zelf met groot gevolg naar den voorhof en zag daar de schoonheid van zijne verbannen dochter, als een prinses uit den hemel, waar ieder wel dol op moest worden.

Metrum: Maskoemambang.

De aap in den tuin veranderde zich in een mensch, maakte toilet, kleedde zich prachtig aan en ging naar de hoofdplaats.

Metrum: Sinom.

De vorst zag een schijnsel aan den hemel en liet onderzoeken, van waar dat kwam. De zendeling vond den prins aan den weg zitten, uitrustende, en verzocht hem namens den vorst de stad binnen te gaan. De prins kwam op den voorhof, waar de vorst hem ontving en onthaalde; hij zeide echter, niet te willen eten, daar hij een bovennatuurlijk wezen was, Siloeman Mertadi geheeten, dat in de steppen leeft. Hij was zulk een prachtige verschijning, dat alle acht prinsessen het paleis binnengingen, toen zij hem zagen, allen dol verliefd, doch hij verdween weer naar den tuin, waar hij zich in aap veranderde. De prinses kwam daar terug en riep den aap, die informeerde naar hare wederwaardigheden en zij vertelde toen zijn raad te hebben opgevolgd en rechts noch links blikken geworpen te hebben. Zij had dan ook slechts van hooren zeggen, dat er een jongeling op het feest was geweest, zoo schoon als

Pandji. De baboe deelt nadere bijzonderheden mede, waarna zij door den aap wordt geplaagd.

Den volgenden dag, toen de prinses weer met haar gevolg naar het feest ging, veranderde de aap zich weder in een prins en verscheen ook ten hove. De acht prinsessen gingen vlug weer het paleis binnen en vielen in onmacht op haar bed neder; zij weenden in de kussens, want zij waren dol op den prins.

Metrum: Maskoemambang.

Dinda Widaradin (= Winangsija) kwam in den tuin terug en vond den aap niet, waar men hem ook zocht. Zij uit in pantoens het leed over zijn verlies. De hut binnengaande, vond zij de tooverjas en wikkelde die in eene mat, want men dacht, dat deze het lijk van den aap was. Later bemerkte men, toen men dit lijk wilde begraven, dat het een ledige huid was, die niet stonk.

Metrum: Sinom.

Daarna verborg de prinses de tooverjas.

De prins zat zoo druk met den vorst te praten, dat hij niet bemerkte, dat het voorplein ledig was geworden. Hij keerde terug naar den tuin en wist niet, hoe zijn apenkostuum machtig te worden. De oude mannen zagen een schijnsel aan den hemel, net als dat van een schoonen jongeling in de hoofdstad. Bij de prinses gekomen, vroeg hij naar zijn jas, doch zij zeide daar niets van te weten. Toen maakte hij zich bekend als den prins van Lajangsekar, die haar portret had gevonden en haar was gaan opsporen. Hij vertelde nu van zijn schip en van zijnen broeder. Hij noemde haar zijne jongere zuster (d. i. nichtje of ook bruid) en zij weende van geluk.

Metrum: Maskoemambang.

Hij wilde haar verlaten om zijnen broeder te halen.

Metrum: Dangdang.

„Verlaat mij niet te lang, want dan wordt het duister in mijn leven.” Hij ging naar 't strand, waar hij zich in een boot naar 't schip liet roeien en in de „Kamar” alles aan zijn broeder vertelde.

Metrum: Pangkoer.

Zij gingen te zamen naar den tuin van zijne verloofde. Daar zitten de oudjes te redeneeren over het heil, dat nu voor hun meesteres zal zijn weggelegd en maken woord-

spelingen op het huwelijk van de maagd, die hier niet nader medegedeeld zullen worden.

De broeders kwamen daar aan en Kitapmoentjar weende, toen hij dat primitieve verblijf zag. De prinses stond de tooverjas af en toen men deze verbrandde, ontstond daar een prachtig paleis met poorten, pleinen, gebouwen en Kitapmoentjar noodigde het jonge paar uit, daar binnen te gaan en het slaapvertrek te betreden. Het volk krijgt vergunning tot het houden van hanengevechten en maakte allerlei toespellingen op het huwelijk, die men niet zal vertalen, doch voor inlandsche lezers veel bekoring hebben.

Metrum : Sinom.

De jonggehuwden in het slaapvertrek, zij voeren een discours overvloeiende de beleefdheidsbetuigingen en complimentjes. Zij valt in onmacht.

Metrum : Maskoemanbang.

De prins zingt zeer verliefde pantoens bij het flauwgevallen meisje.

Metrum : Sinom.

Zij komt tot zich zelve en samen voeren ze weer een discours en gaan slapen in elkanders armen.

De arbeiders in den tuin maken allerlei toespelingen op het huwelijk den volgenden morgen. Het paar ontwaakt en Kitapmoentjar slaat met zijn stok op den grond, een gouden leeuw verrijst, die zal dienen om het bruidspaar te dragen naar de hoofdstad. Zij rijden daarop naar het paleis en de prins stelt den voorgewenden Siloeman voor als den prins van Lajangsekar. De vorst schrikt bij het zien van zijn neef.

Metrum : Pangkoer.

„Waarom, „Raden Pandji”, hebt gij U voorgedaan als het bovennatuurlijk wezen Siloeman?” Hij vraagt vergeving en deelt mede, hoe zijn broeder zich als scheepskapitein heeft voorgedaan. De bruiloft zal worden gevierd: meer dan 100 geestelijken werden ontboden, een groot feest zal worden gevierd. Gelden en kleederen worden onder het volk uitgedeeld; de geestelijkheid wordt goed bedacht. De prins laat een kist met gewaden halen en deelt ook prachtige geschenken uit, vooral de geestelijken worden rijkelijk voorzien. Daarna keerde het jonge paar naar het eigen paleis in den tuin terug.

Metrum : Sinom.

Op Donderdag den 7den van die maand zal het huwelijk gesloten worden. Al de prinsessen weeklagen, dat de prins haar niet genomen heeft en wel die „teef". Het maakt haar gek van jaloerschheid. „Hij zal haar eerst wel zwanger gemaakt hebben, dat hij haar neemt." Zij zouden wel uit alle dorpen de heksen en giftmengsters bij elkaar willen halen, om haar te verderven en zij schelden haar uit voor al, wat leelijk is. Zij weenen om den prins en zeggen des nachts te droomen, als werden zij door hem omhelsd.

Metrum Asmarandana.

Kitapmoentjar maakt zijne opwachting bij den vorst en stelt zich voor als diens neef uit Lajangsekar.

Metrum : Doerma.

Hij laat de tent van het strand naar de hoofdplaats overbrengen voor het feest. Geweren en kanonnen worden afgeschoten. Het was zulk een schitterende tent dat men des avonds de lampen niet meer aanstak in de hoofdplaats.

Alle hoogwaardigheids-bekleeders werden op het feest genoodigd. Zeer veel karbouwen, geiten, schapen, kippen, eenden werden geslacht. Allerlei spelen werden opgericht. Duizenden geweerdragers met trommen en trompetten marcheerden op.

Metrum : Pangkoer.

Den volgenden dag werd met een grooten stoet het bruidspaar afgehaald uit hun prachtig paleis, dat nog uitvoerig wordt beschreven.

Metrum : Maskoesmambang.

De bruid was kostelijk aangekleed en wordt uitvoerig beschreven met al hare kleinoodiën en schitterende edelsteenen. De bruidegom zag er uit als „Pandji".

Metrum : Sinom.

Onder het gebulder van 150 kanonnen en met 4000 strijders aan het hoofd gaat men op weg naar het paleis van den vorst. De zusters hooren den stoet met ergernis komen.

Metrum : Maskoemambang.

De trouwe knecht van den prins, Lo Njamboeloeng loopt aan het hoofd van den optocht en zingt een loflied op het bruidspaar.

Metrum : Sinom.

De zusters konden niet eten: Ze braakten, als waren ze zwanger van vuur, toen het bruidspaar het paleis binnenkwam.

Metrum : Asmarandana.

Het huwelijk van den prins, die er uitzag als een heerscher, als »Pandji Bagoes", wordt door de geestelijkheid ingezegend.

Metrum : Sinom.

De muziek valt in, geweerschoten knallen en zoo wordt het huwelijksfeest besloten.

De zusters verteren van nijd, dat Winangsija haren Pandji heeft gekregen.

TOETOER MONJÉH.

Sinom.

Tabé' pada warga sanak, wajah anom bini laki, tetjoba' bĕradjah ngarang, panjalimoer ngantih nasi, poro' sang ini' djari, isi atè liwat bingoeng, sok ngadoe kasĕmolan, ngadok diri' djĕnĕng ririh moelĕ tĕtoe sok ngakoe lalakon dowang.

Djarinàno ĕndi'nĕ kroewan, poepoeh pasang lawan gĕnding, manawa sang ara' koerang, sidĕ patoetang sih gĕnding, si' sara' toena loewih, sastra mara' tjokor manoek, basanĕ rarampoetan basa sasak djawa bali, kotjap ara' datoe teloe basanakan.

Sopo' lè' Indra pandita, sisopo' lè' Lajang sari, sisopo' lé' Indra sĕkar, sino kotjap paling tradi, tatĕloe' ne•moetĕr boemi, nanging pada lalang lawoet, tateloe'ne badoewéang bidja, datoe si le' Lajang sari, ndèjang bidja laki laki ara' doewa.

Si sangaka Kitap Moentjar, si tradi Witarĕsari, sino pangarĕp bidjana, Kitap Moentjar bawoen samping, lè' Indra Sekar malik, ndéjang bidja doewa bagoes, si sangaka-no lalang, si taradi no je bini no silanang djadjoeloekna Djajeng Sĕkar.

Sitradi dakoe' te paran, nè' denda Mas Windoesari, malik lè' Indra Pandita, ndèjang bidjĕ binibini, siwa' salapoe' bini, sitĕ sajang ara' baloe', no si sangaka ngaka, si taradi djari sari, si no lagoe' ndé' troengoe si' iboe bapa.

Sisino dakoe' te paran, nè' 'dende mas Widaradin, djĕgèg rembang prawak saka', toeroen dawoen sade wangking, ranggat ima nanglaring, bĕtis mara' mas te sĕpoe', lampaknahèna rata, toemet mara' kroewan kamoening, moenĕ leka' adjong mara' antap oda'.

Mowana mboelan poernama, sangkĕpna gading kalimis, giginĕ mara' moetijara, alisnĕ loentjip njaririt, moen tjĕmor sambil moeni,

Mamiʼ ne sibini laki, si miloe pada ndèʼ girang, noeroet pisoenan si loewèʼ, lé' kakaʼne salapoeʼ, pada moenggoeh lè' soerat, inaʼ sajoman badjoeloe, si gitaʼ in roewan gambar.

Gitáʼ gambar bandjoer nangis, ring gitáʼ gambarnèʼ denda, nangis sambilna ngangapang, adoeh dēwa ratoe mas, ngoembè si pakajoenan, sangka peng kadji no bandjoer, sing gambarang ragan raka.

Maskoemambang.

Bandjoer nimbal nènēʼ bini sambil nangis, doeh inaʼ sajoman, aloer dji pangèling-elingʼ, saug koe maté' lawoen djemaʼ.

Adèʼ araʼ tatemoe siʼ kanak moedi, datoe ndèjang bidja, bidja, ndèʼ nĕ troengoe saiʼ, sĕdih hingking kalaparan.

Poʼ na taoʼ oeripkoe nandang prijatin, njatĕ jèn dèʼ sida, asèʼ toeloes akoe gĕring, ndèʼ koe ndahit impan pangan.

Endaʼ gamaʼ koe tiwoʼ lèʼ dalem poeri, kadi jēn lèʼ dasan, adèʼ tesĕmel gĕlining, simètĕ djari kakĕnan.

Bandjoer nengkrak inaʼ sajoman si nangis, sambil nĕngan gapongang doeh mas mirah goesti kadji, pēng kadji mĕnĕng gamaʼ na.

Empĕt laloʼ sĕdoʼ kadji no mas goesti, dĕngĕr manik denda, sabar sabar gamaʼ goesti, nènèʼ bini bandjoer nimbal.

Adoeh inaʼ ka-sabaran koe lĕwih lĕwih, nengke tan kawasa, mapan wah pira balit, laèʼ koe ngĕnè sangsara.

Nènèʼ bini sajan sanget siʼ ne nangis, tokol bas langgah, ngĕra does momot ndongaʼ langit, sambilno nangis badjamdjam.

Doeh mas merah moen parèsaʼ Batoedjai, bawoe prija takĕʼ penaroh, itè mesaʼ salaʼ djari, baje ndèʼ ne tao prijok.

Soebahnale bator klaʼ engsot aiʼ, pēdis isiʼ bagèʼ dowang, ngĕlor kelemaʼ dé lalaiʼ, pade sĕdih asèʼ dowang.

Moen badéje njontoʼ pēmpang kembang koening kēntjili toeroen lèʼ tanaʼ moen te badejang galining, te siliʼ siʼ iná amaʼ.

Soebahnale bawoe pakoe lĕʼ pasisi, ndait godèʼ timpal blijaʼ, lamoen akoe taoe miákin, kèrèng robèk djipasijaʼ.

Soebahnale kĕmēʼ doewa mamboe sĕngit koerintji kembang tjĕmpakĕ djĕngèʼ roewan koe siʼ nangis, bagritiʼ aiʼ matĕʼ.

Doeh mas mirah rintjik bilĕ léʼ Padjanggiʼ, langan pēnoʼ siʼ lalajang, mirib ita si tĕbantjit langan kakaʼ koe sa sajāng.

Soebahnale boewaʼ kakara sadjadjahi, moen bebantė bikan prija nĕrakankoe sadjari djari, koe mate pisanan lasija.

Bandjoer maliʼ djepoet na gambar no maliʼ, gĕnnĕ tĕgoeloengang, baroeʼ ne goeloeng sakĕdiʼ, bandjoer dateng angin barĕt.

Liwat kēras gambarna pade kapasiʼ, kèlèpang ne krētas, ngawang ngawang liuat aiʼ, triʼ tipåʼ Indrĕkilĕ.

Léʼ pantjoran manggong lĕʼ sĕdin parigi, pamandijan den noenĕ, Raden mas Witarĕsari, bidjan datoe Lajangsĕkar.

Dangdang goelĕ manis.

Kotjap Raden Mas Witarĕsari, pakajoenan, gen laloʼ masiram, tiring siʼ parekan kodéʼ, kantjan bidjan prĕratoe dahit kakaʼna miloe ngiring, Rahaden Kitap Moentjar, pade lèkaʼ miloe aning taman Indrĕ-kilĕ, apon ito, pasiraman Raden Mantri, ndé'ne kotjap léʼne langan.

Wahna dateng ito Raden Mantri, bateroes odjoʼ, lè'sĕdin pantjoran gitaʼ ne gambar no njam'peʼ, lèʼprigi poʼne djĕpoet, pedas gambar pinda poetri maliʼ tjingakne soerat, po'ne patja bandjoer, tan antara Dèn Taroena, loepa' diʼ na, kitap Moentjar gĕlis brari, tindjot noeloeng Den Noena.

Adoeh Den Noena koembèʼ de kadji, ndé antara, peng kadji seloen rĕbaʼ, Den Noena ndéʼ ngasa bahé, dawoerne loewéʼ soegoel, Kitap Moentjar bandjoernĕ nangis, tĕparan ije wah sedĕ, parĕkan salapoeʼ, pade nangis basasambat, Adoeh Raden, antih gamaʼ kadji goesti, moen pėng kadji wal sedĕ.

Kadji sine goesti boewéʼ ngiring, sambil njĕret kēris ne Den Troena, méléné gen saling matéʼ, Kitap Moentjar ngĕrĕboet, sambilangna si maringĕtin, sabar djaʼ djoeloeʼ sabar, mahė' krisne saroeng, barès moen wal pedas sedĕ, Raden Noena, akoe mèsaʼ, barerantjėʼ, ngilangang gen te pada.

Mapan mĕné emboh Raden Mantri, masih aloes, maraʼ mĕrĕm djamaʼ, balih mĕné antĕ pĕsèt tjokor Dēn Noena djoeloeʼ, sambil antoeʼ antoeʼ djaridji, ne akoe njandar ijĕ, sambilkoe ne nijoep

semangetne Raden Noena, ara' ngantèp, adé'ne èlèn sakĕdi', bandjoernĕ pada mara.

Si mamĕsèt sambil ngantoe' djaridji, ara' ngantĕp, lèkan kiri kanan, bandjoeran ndè'ne ara' soewè, ngingat Den Noena bandjoer, Kitap Moentjar bandjoeran gĕlis, matoer sambil njanjandar, doeh Den Noena bagoes, apa kè sĕbap panjoengkan, ratoe Agoeng, sangkan datoe loepa' diri, ndé' ingĕt lè' batangan.

Bandjoer ngingat Den Noena bamanik, nindjo gambar, Kitap Moentjar ngingat, gita'ne bandjoer gambarne, batĕroes ne gantjang djĕpoet, sambilang nē mamatjĕ toelis, wah toetoe' si'ne patja, ampo'ne gĕlis goeloeng, bandjoer, ne nangis badjamdjam, Raden Noena, ba manik sambilna nangis, doeh kaka' Kitap Moentjar.

Dè' koe tao' ara' pisak pasti, bidjan datoe lè' Indre Pandita toetoeran nde ara' baé', sai ke si djadjawoe' gambar siné lè' Taman Sari, Den Kitap Moentjar nimbal kadji mindah datoe, pilih djim djaoe' ija jen manoesĕ ngoembè' ke koewasane goesti, lajaran pirā boelan.

Bandjoer Raden Mas Witarĕsari, djĕpoet gambar, sambil basasambatan doeh mas mirah kadji nĕnè', ndè koe tao' dèndĕ ajoe sisangsare ndè' troengoe pasti, ndē' badoewé kērèng slendang, si' ndè' troengoe, si mami' de bini lanang, lawan ampo', tegedèkang side goesti si' sana' de slapoe' na,

Maskoemambang.

Moge ara' kasoekan Allah sĕloewih, sabar djoeloe' dēnda, ndè' kadji gen boeroeng adi', sigen lalo métĕ sida.

Soebahnale lampen sidĕ sangka' tri', bēli toewa' taka' belabar, angen sidĕ sangka' njĕri, isi' te wah gita' gambar.

Doeh mas mirah boewa' bilĕ masa' pait, bēli goele lè' parèsa', sidĕ djalaran panjàkit, sangka' kadji gilĕ mèsa'.

Soebahnale lè' gageroeng panimpoh ai', timpoh boka' lė' sampara dė' koe boeroeng gen badait daka' boe tĕmah sangsara.

Soebahnale timpoh kamboet lē' pasisi, kemalo djari bĕlidĕ, ndē' koe takoet gama' goesti, sigen lalo métĕ sidĕ.

Soebahnale moen babele sēdin ai', lèmpot plangi djari lējang, moende mélé dja' ne adi', sasangankoe tanggap wajang.

Doeh mas mirah poentiʼ lilin, poentiʼ aiʼ, poentiʼ djawa pĕnoeʼ léndang, ndaʼ de bilin akoe adiʼ, èraʼ njawan te barèndang.

Soebahnale koe kēntorantĕ kasait, koe pandiʼ djadjahi lolat, ape mĕdo atèʼ sakit, moele mērariʼ djari owat.

Moele side lantaran kadji prijatin angan bageringsang, moge soekaʼ Allah lĕwih, ne pandjang oemoer de mirah.

Adeʼ bawoe dèndĕra mas tĕ badait, lamoen dĕ wah sédĕ, ne kontèʼ oemoer kadji, adè kadji barĕng moesna.

Doeh mas mirah lamoen sidĕ masih oerip, moge gamaʼ dénda, te bélowang oemoer kadji, adèʼ te kadait mirah.

Pangkoer.

Dèn Noena bandjoer ngandika, lèʼsanaʼ na kakaʼ Moentjar ngka gĕlis, mĕné si koe sanget bingoeng, lèʼ sanakta sangsara, ngoembéʼ akal arĕpan te gĕlis batĕmoe, ĕngkĕ pijaäng itĕ kapal, adèʼ na bagoes gĕlis djari.

Papindajan Singambara, bakalètèk ampo bakentoʼ pasti, bamata komaleoeloeng, Dèn Kitap Moentjar nimbal, lamoen mĕno nĕngkĕ pakajoenan datoe, silaʼ mĕnĕng baé dèwa pasti njidajang djoewaʼ goesti.

Pakajoenan batang déwa, toer katekan pèng kadji gen badait, lèʼ sanak pèngkadji ratoe, bandjoer Dèn Kitap Moentjar, gantjang jĕ njoegoelang kasaktijanne bandjoer kapal mas mata komala, sĕrĕtĕ pakakasna pasti.

Baklètèk masotja mirah djari djaloe gigi salaka wilis, bĕnar tjahijanna no tandoer, sing gitaʼ pada bĕngaʼ, moelĕ pasti maraʼ roewan singĕ idoep, sing gagitaʼ takoet pada, siʼ roewa galaʼ toer simbit.

Tijang tĕloe bretjat warna, kabĕlèʼ na sawawa djoeroemoedi, padjĕnĕnganna no pahoet, tapasangang bandèra, bandèranna soetra poetéʼ abang oeloeng, salapoeʼ pada maprada, aran bandèra koempĕni.

Pakakasna wah srĕgepan, bidar bagoes, boewatan tanah inggris, liwat tĕbal ampoʼ aloes, kelasina baloe olas, ampoʼ soroh kantjan bidjan parĕratoe, salapoeʼna bapakakas, badjalèr lan bakoelambi.

Doerma.

Bandjoer matoer gĕlis Raden Kitap Sĕkar, doeh goesti Raden mantri, idĕp moele ara, maraʿ gambar lèʿ taman, pan djati mamiʿ pēngkadje, badoewé bidja, banjak nging bini-bini.

Kotjap djĕmaʿ mamiʿ pengkadji gen loembar, toeroen aning pasisi, gen njĕrĕminang kapal, sambilne gen babelandja, barĕng dit sanak pèngkadji, lapoeʿ sasanakan gen boewèʿ toeroen ngiring.

Nēngkĕ kadji gen mijaʿang pasanggrahan, ito sĕdin pasisi, Raden Mantri nimbal, lamoen samĕno kaʿ djĕma tjoba de tĕnongin, koersi djawoeʿang, araʿ solas de ēntiʿ.

No si doewa toaʿ mamiʿte bini laki, koersino siwaʿ malik, taoʿ sanakta, moen araʿ sopo mogang, pasti araʿ moela djati, araʿ sangsara, ndèʿ troengoe isiʿ mamiʿ.

Bandjoer nimbal gĕlis raden Kitap Sĕkar, sandikan dēwa goesti, batēroes ija boengkar, gen djari pasanggrahan, mapan ija moelĕ djari, lèkan desanĕ, tèkang na lèʿ sakoetji.

Poʿna oendjal basĕdi aning tamparan, wah datang lèʿ pasisi, bandjoer Kitap Sĕkar, dabdabang pasanggrahan, dait maligeno saiʿ wah pada pragat pondok lèʿ sĕdin aiʿ.

Maligèno batĕkĕn mas toer matatah, riring soetra koening, atap soetra abang, matoeroet soetra kĕmbang, abang idjo dadoe tangi, moewah soetra djingga, sangkèt djari lalangit.

Mapan oewah pada djari salapoeʿna, tandoer tjahija njaririt, bĕnar lèʿ tamparan, pilih mĕno rowan sorga, bĕngaʿ dĕngan lèʿ pasisi, sipada gitaʿ, kotjap wah djĕlo laiʿ.

Kitap Sĕkar bandjoer taèʿ aning kapal, parek lèʿ raden mantri, Den Noena bakatoewan, kakaʿ ngoembe dabdaban, wangoen pondok lèʿ pasisi, den Kitap Sĕkar matoer mĕran wah djari.

Ndèʿ nĕ kotjap tingkahna silèʿ sagara, kotjap lèʿ désa malik, datoe lan prebidja, pada gēgēr sĕlapoēʿna, gĕn toeroen aning pasisi, njĕrēminang kapal, djoeroe matiʿ bĕnar gĕlis.

Sakĕlĕm kĕlĕm ja pada nimpas balandjana, datoe bandjoer bamanik, nané lèʿ prĕbidja, hè kamoe pada kanak, tjobaʿ kĕlek djaʿ adiʿ bi, ja La Winangsija, saug ne mélé masisi.

Bandjoer nimbal bidja sipaling sangaka lèʿ dēnda Gondĕwangi,

adiʿ soeroeʿ tjobaʿ badaʿ ija Winangsija, sang ne mélé miloe ngiring, La Wangi ngengat adi'na Gondasari.

Saling èngat sitesoeroĕʿ badaʹ ija, araʹ parĕkan bĕriʹ, aran La Soemĕkar, sino bandjoer soeroeʿna, lalo parĕk nènèʹ bini, daitna mandjak, noendoek sambilna nangis.

Siʹ na dĕnger samĕtonna salapoe' na, gen boewéʹ toeroen ngiring, lalo manto kapal, sambilna gĕn bablandja, lan saloewéʹ isin poeri gen baboewĕsan, ngiring aning pasisi.

Sinom.

Sino kotjap sĕdinina, sangkaʹ na nangis néʹ bini. sĕdihna kaliwat, djĕlo malĕm ija si nangis, si asiʹ gitaʹ diriʹ, tan palempottan pasaboek, goja araʹ balandja, sakèpèng déʿna araʹ lagi, mĕno sang kaʹ dénda lĕbih siʹ na ilaʹ.

Bandjoer datang La Soemĕkar, tokol bawaʹ nènè bini, liwat asiʹ La Soemekar, sèpan matoer soegoel tangis, atoerna boen pasakit, pĕgat siʹna soegoel, doeh déwa panembahan, kadji tĕmanikang goesti, siʿ desidĕ rakan pēngkadji no denda.

Matoer lèʿ pèng kadji mirah, sang araʿ bajoen dĕ kadji loembar ngiring djĕmaʿ ngēlemaʿ, pan mami peng kadji goesti, gen loembar bini laki, manto kapal aning laoet, mapinda singambara, kapal sidatang masgoesti, mĕno sangkaʿ rakan peng kadji genloembar.

Neneʿ bini ndeʿno nimbal, sajan batoengkĕm si nangis, ndeʿna soegoel pangandika, La Soemĕkar miloe nangis, boedal ndeʿna bapamit, parĕk leʿ denda si baloeʿ, denda Wingit bakatoewan, gēnĕ miloe kē no ngiring, sibadaʿ bi ija baroeʿ La Winjangsija.

Bandjoer matoer La Soemĕkar, mĕran sanak peng kadji goesti, ndeʹna kawangi ring djemaʹ, rahin pengkadji je sakit baroeʹ merĕn dait kadji, kakaʿ na penang salapoeʿ, pada ngitoeng blandjana ja djawoeʿ pada doewa kĕti, ampoʿ ringgit tatimpas lèʹ patjanangan.

Kotjap nè' denda Winangsija, babangsĕl siʿ tangis, sambil gorap tijan, ngredoes momot dongaʿ langit, ngengat bakanan kiri, sinjaroe njaroewang kajoen, ndè' na araʿ gene dĕmak, sajana éroʿ sinangis poʹ ne kĕlek bandjoer naʹ Rangda Sajoeman.

Maskoemambang.

Adoeh inaʿ kĕte djoeloe gamaʿ aning, tēpēt akoe samĕndak, inaʿ rangdĕ bandjoer gĕlis, parek leʿ dėnda Winanangsija.

Bandjoer matoer apĕke kajoen peng kadji, dēkadji gen loembar, gen ngiring mamiʿ peng kadji, ne bini bandjoeran nimbal.

Adoeh inaʿ angen koe djaʿ mélé gati, miloe manto kapal, lagoeʿ dengan noenggang djoeli, srĕta araʿ gen bĕlandjāna.

Lamoen akoe gojoké gen noenggang djoeli, ndeʿ koe sĕmĕl inaʿ jadin gĕn koe noenggang djoeli, ngoembė gen roewan koe inaʿ.

Tan palēmpotan pasaboek noenggang djoeli, tapi djāʿ inaʿ, bapakakas noenggang djoeli pasti ndėʿ koe ilaʿ inaʿ.

Ndėʿ koe ilaʿ ngalentong lèʿ moedin djoeli, lawoen lèʿ datĕng tĕ ito lèʿ sĕdin pasisi, dengan tarik pada belandja.

Sang koe sĕdih ndèʿ naraʿ kadoen koe bēli, sakėpėng ndèʿ naraʿ, dateng ito gen koe nangis, sino ilaäng koe inaʿ.

Gĕn tĕ gitaʿ siʿ dĕngan loewé sakĕdiʿ, noendoek ngolas mata, bagoes sidĕ inaʿ ngiring, de lèkaʿ bahé si djĕmaʿ.

Dĕ pĕdasang maraʿ toetoeran siroebin, roewan kapal dagang, moen dĕngan sang ndėʿ na iniʿ, batoetoeran lèʿ koe inaʿ.

Ampoʿ siné kèpèng sisa dinda roebin, masih tĕloe olas, sinè djawoeʿ djĕmaʿ ngiring, apa djĕ sidĕ bĕlijang.

Apa apa djĕ inaʿ djĕmaʿ belijang, adjî teloe olas mana godèg mana kĕdit, masē ndėʿ araʿ inaʿ.

Bandjoer matoer inaʿ rangde sambil nangis, doeh dėnda ratoe mas ndèʿ kadji kawaʿ mas goesti, gitaʿ pėng kadji masmirah.

Mapan ngonėʿ sėʿ peng kadji masih nangis, sangkaʿ kadji rĕng gang, njalimoeran até sĕdih, naʿ rangde nangis badjamdjam.

Soebahnale sai rengge djeroek manis, boewaʿ paham bagalèmpar silaʿ denda ĕndaʿ nangis, taoʿ taoʿ gamaʿ sabar.

Soebahnale koepĕsĕl gėdėng balimbing, timpal gèdèng pĕlas, ndėʿ koe sēmēl djēmaʿ ngiring, djoeʿ kêpėng tĕloe olas.

Doeh mas mirah romot gro sambel giliʿ loewé brisi sĕbija, momot mēro kangen diriʿ, isiʿ te ndèʿ badoewe blandja.

Sajan sangĕt ina^c rangde sedih nangis, tokol baslanggah, lè^c moĕdinĕ nènè^c bini, ndè^{c}ne kotjap pĕtĕng désa.

Pangkoer.

Tĕkotjapaug benar désa, ĕndĕh rarah ongkat tahoe singiring, lè^c pĕkĕn pada bakoewoer, ngantih datoeno kodal, lamoen tamboer mara^c bĕdah bagaloedoeg, mapan djoeli wah badjādjar, lè^c bawa bantjingah pasti.

Ndé^c nè ngonèk bandjoer kodal lè^c bantjingah datoe no bini laki, prĕbidja ngiring salapoe^c, tjĕndĕt wah ngambiar, datoe moenggah lè^c djoeli bandjoer salapoe^c, baroe^c soegoel lèkan dèsa, ĕndĕh ongkat tahoe si ngiring.

Kotjap nè^c dènda Winangsija, lè^c pam^{c}reman bakaloemboeng si nangis, mirĕngang dĕngan si soegoel, lēkan djro babowèän, bandjoer gĕlis ina^c Sajoman balatoer, sambilna batatangisan, doeh mas mirah goestin kadji.

Pajoe ke kadji ratoe mas, nĕngkĕ miloe ngiring mami^c pèng kadji, nènè^c bini nimbal bandjoer. lèkan dalem bĕloemboengna, ao^c ina^c alo^c leka^c sidĕ miloe, srĕkan djao^c dateng dĕngan, na^{c}rangda bandjoer bapamit.

Bateroes gagatjangan lèka^c, rĕba^c oerĕs, mamalè^c lèkan moedi, ndè^{c}na sanahe kadantoe^c, dawoer na mara^c oedjan, kadĕngaran ongkat tamboer bagaloedoeg, Pangoeloe Djamal ijĕ gèwar, basoeroe^c djadja rang koersi.

Lè^c djoeloen mĕligè badjadjar, bandjoer gantjang njoeroe^c parĕkanna bĕrari, matoer lè^c den Noena Bagoes, si nganteh lè^c kapal, bandjoer gĕlis lo^c Njamboeloeng noenggang djoekoeng, babasé taè^c lè^c kapal, wah datang lè^c kapal gĕlis.

Batĕroes matoer lè^c den Noena, tolè^c kamar Radèn sĕdĕk basisir, Lo^c Njamboeloeng bandjoer matoer, doeh dewa panĕmbahan, mĕran datoe kadji temanikang matoer, si^{c}rakan pèngkadji déwa, matoer lè^c pĕngkadji goesti.

Ongkat tamboerno wah pĕdas, lèkan sĕdin pasisi goesti, sĕdĕk matoer Lo^c Njamboeloeng, tamboerno kadĕngĕran, lèkan kapal pĕdas raden Noena bandjoer, gantjang ja donga^c mĕdasang, djawoe^c tjatjorongno gĕlis.

tindjot nè^c bini, gantjang jĕ bamanik bandjoer, hè monjèh ngoembé antĕ, salapoe^c mè^c bala^c bali^c, akoe pēdĕm, ngasangkoe tagèt si^c antĕ.

Lo^c monjèh je matoer gantjang, sila^c ampoen kadji goesti, si^{c}njanto kadji kaliwat, bandjoer noendoek kadji goesti, tindjot kadji kalĕbih, no sangka^c kadji badjĕpoet boeti^c kajoe^c no pēdas, ĕno prèsa^c kadji goesti, djari nēngkē sĕloen paujoengsoengan djagat.

Nĕngkĕ ampoen kadji dēnda, ndè^{c}po sadijah kadji goesti, dēnda Winangsija ngandika, koe ampoen antĕ nēngkani ning da^c mè^c malik malik ngalih antĕ tindo^c djoeloe^c, akoe tindo^c samĕnda^c, lo'monjèh jĕ baudjoer njĕdi, batĕroes tindo^c lalang langsé galēng bēdah.

Ndé^{c}na kotjap pĕtĕng désa, bĕnar tè kotjapang malik, kalèma^c datang oetoesan, njerekang jĕ nèné^c bini, njĕdi lè^{c}dalem poeri, nè^c dēnda bamanik bandjoer, baràs adé^{c}na bĕnar, ndè^{c}koe boeroeng gama^c njĕdi, lagoe^c tjoba^c bilalo malik atoet.

Sang na ara^c dengan towa^c, gen ngatong akoe tĕsĕdi^c la Sandat bandjoer matoelak, balatoer lé^c dēnda Wingit, dènda Wingit bamanik lé^c adi^c la Wangi bandjoer, adi^c alo bi lèka^c, parĕk lè^c mami^c te gĕlis, alo noenas pandjak siwa^c towa^c towa^c

Gĕn barĕngin la Winangsija, dénda Wangi lèka^c gĕlis, bātĕroes matoer lè^c mami^{c}na mami^{c}na bandjoer bamanik, jĕ pajoekè adè^c bi sigĕn pada lalo soegoel, gĕn ngalih aning taman, adi^{c}bi la Wīdaradin, lamoen mĕno ara^c baē so dĕngana.

Patoettĕ jĕ mèsa^c mèsa^c, mapan je taoe bini, bandjoer datoe ngandikajang, bada^c patih mangkoe boemi, adé^{c}na nĕngkĕ gĕlis, météĕ batoer ara^c pitoe, mama sitowa^c towa^c, parĕkan wah lèka^c gĕlis, wah badait lē^c patih Mangkoe Nagara.

Goesti Patih bandjoer nimbal, apa sala^c néné^c bini, sangka^{c}na tĕboewang lé^c taman, parĕkanno matoer malik, kadji mamindah goesti, kadji tĕmanikang matoer, adè^{c}peng kadji déwa, métĕ batoer si gen ngiring, ara pitoe siwah towa^c towa^c.

Adè^c pengkadji manikang, ito lè' pĕkĕn no ngantih, dènda Wingit nēngkĕ kotjap, njoeroe' la Mĕnoeh Gambir, alo bi lèka^c gĕlis, bada^c adè^c na gĕlis soegoel, sètan sino Winangsija, la Mĕnoeh Gambir bapamit, batĕroes lèka^c daitna nè^c dēnda mandjak.

La Mĕnoeh balatoer sĕmbah, kadji tēmanikang goesti, siʿrakan peng kadji dēnda, silaʿ loembar nĕngkĕ goesti, sigĕn ngiring wah ngantih, lèʿ pĕkĕn taoʿ na nganggoer, araʿ pitoe towaʿ towaʿ, sino gen ngiring dĕkadji, gĕn babalé ngiring pèng kadji lèʿ taman.

Maskoemambang.

Bandjoer nimbal nènèʿ bini sambil nangis, awoʿ Mĕnoeh nĕngkĕ, ndèʿ koe boeroeng gamaʿ njĕdi, alo malik bi atoerang.

Lèʿ kakaʿ koe salapoeʿ akoe bapamit, La Mĕnoeh matoelaʿ, bandjoer malik nènèʿ bini, bamanik lèʿ taliu oembaʿ.

Adoeh inaʿ hĕntèh baé nēngkē njĕdi, jen tebarès inaʿ, araʿ baé datang malik, bĕkĕtèʿ njamboro ita.

Ndèʿ koe kawa gĕn tĕpoeraʿ malik malik, babasa da inaʿ, akoe singgaʿ gĕn koe kawih, koepijaʿ tēdoeng lèʿ langan.

Adéʿ saroe sang araʿ samēton djari, gitaʿ koe sangsara, inaʿ rangdĕ bandjoer gēlis, je ngatoerang babasaʿ na.

Bandjoer gĕlis batatĕdoeng nènèʿ bini, siʿ lèmpot sabidang, malik ngengat nènèʿ bini, gitaʿ na anak pondokna.

Tĕkĕn ampēl kapongna sambilne nangis, nangis basasambat, nĕngkĕ akoe gĕn koe njĕdi, sai kĕ gĕn noenggoe ija

Soebahnala dilĕ matèʿ minjak tehis, tetoetoeng siʿdĕngan, gilĕ atèʿ sangka nangis, gĕn tatoendoeng aning taman.

Doeh mas mirah goelĕ matèng lèʿ Madjĕti, kritaʿ lèʿ sagara, moelĕ atèʿ dĕngan dĕngki, lèʿ itĕ ngĕné sangsara.

Soebahnala balèʿ balaʿ lèʿ Padjanggiʿ, pasang songor sĕdin langan, apa salaʿ koe tēsēdi, gĕn kapongor aning taman.

Moen pēnarah kadoe takaʿ nasiʿ bari, tēpor kléndé sĕdin lawang, moga araʿ dĕngan nari, gĕn koe mélé sakali dowang.

Bandjoer matoer inaʿ rangdĕ sambil nangis, sila' kĕ ratoe mas, ndaʿ katoengkoel gamaʿ goesti, nènèʿ bini bandjoer nimbal.

Awoʿ inaʿ ndè'koe boeroeng gamaʿ njĕdi, sang na iniʿ inaʿ, nanè langsor siʿkoe nangis, ndaʿ lawoen ito lèʿlangan.

Ampoʿ inaʿ ndè' tĕ gĕn matoelak malik, kĕté lèʿ pondoktē, mapan nané gĕn tĕbilin, onos tawoʿ tĕsangsara.

Bandjoer mara^c lo^c monjèh balatoer gĕlis, sila^c ke ratoe mas, nané loembar kadji ngiring, apa sangka^c goesti rèmbat.

Awo^c monjèh mara^c ling mé^c moelĕ djati, apa to'tĕrèmbat, kèrèng lèmpot sangoe ai^c, tao' mè^c moela ndè^c nara^c.

Lagoe^c nēngkĕ akoe nangis asé^c diri^c, jen nēngkĕ koe lèka^c, lè^c langan tao^c koe nangis, gita^c na pada si dĕngan.

Bandjoer loembar nè^c denda mas Widaradin, tiring si^c na^c rangda, lo^c monjèh oemba^c na gĕlis, wah soegoel lèkan paboewan.

Sing gagita^c tingkah denda Widaradin, tē bowang lé' taman, salapoe^c na sĕdih naugis, asi^c na kaliwat liwat.

Salapoe^c na pada mélé miloe ngiring, pada saling katoewan, apa sala^c nènè^c bini, si tetoendoeng aning taman.

Pan ndè^c nara^c nao^c sala^c nènè^c bini, tētoe ndé^c na ara^c kasala^c na nēné^c bini, pada sĕdih sing gagita^c.

Betetedong nènè^c bini sambil nangis, nangis basasambat, sambil ngasap ai^c sĕrĕmin, badjamdjam sabélon langan.

Ndé'na kotjap lé^c langan jĕ nèné^c bini, wah datang loewah koeta, bandjoer batĕlah nèné' bini, tokol njengkoeng sĕdin langan.

Adoeh ina^c loepa^c koe kalĕbih lēbih, bagoes de matoela^c, atoerang akoe bapamit, lé^c mami^c koe bini lanang.

Po^c atoerang salam sĕmbah akoe malik, lé^c mami^c koe pada dit atoerang akoe malik, lè^c kaka^{c}koe salapoe^c na.

Bandjoer bapamit na^c rangdĕ lè^c gĕlis, ndé^c kotjap lé^c langan, daitna datoe malinggih, barĕng dait sabini^c na.

Dangdang.

Bandjoer matoer ina^c rangdĕ gĕlis, mĕran datoe, kadji matoer pĕmban, lè^c batang pèng kadji nènè^c, kadji kahoetoes datoe, isi^c bidjan pèng kadji goesti, ngatoerang salam sĕmbah, lé'pengkadji ratoe, malik ara^c manik dénda, bapanoenas ampoen bĕriboe riboe malik, lè^c linggih batang dèwa.

Bandjoer nimbal datoe bini laki, nĕngkĕ ĕmbè^c anak koe Winang sija, na^c rangda balatoer adèng, wah loewah koeta datoe, bandjoer nimbal datoe bamanik, moen mĕno alo lèka^c ané^c bagoes bagoes,

idoep maté' to lé' taman, bandjoer nimbal ina' Sajoman bapamit, ndè'na kotjap lè' langan.

Wah datĕng lè'tao' denda ngantih, loewah koeta, toko basĕlangga lè' bawa' kajoe' sirèmpè', lo' monjèh miloe mĕrĕgoe, nging badèkèt lè' nènè' bini, barĕng papoe' sitowa', pada tokol noendoek, ndè' kawa sing gatita', bandjoer datang, na' rangda balatoer gĕlis, doeh dèwa ratoe mas.

Sila' loembar dénda kadji ngiring, mapan oewah, kadji matoer dēnda lè' mami' pèngkadji nènè', nè' bini loembar bandjoer, lo' monjèh jĕ tĕ oemba' gĕlis, si'na' rangdo Sajoman, loewè' pada bijoer, nina mama to lè' langan pada bĕnga', gita' tjahija nènè' bini, tĕnang boelan poernama.

Anging nènè' bini noendoek sakali, sokna ingat, langan sitoeroetna, ndè' na sara' lijo lahé, tĕgoe' djawoe' tetĕdoeng, pan sabélon langan jĕ nangis, moen tanggoen tatĕdongna, bis basa' balamoet, si' ai' srĕmina dēnda pan kadoena, ngasap asap ai' srĕmin, lo' monjèh bandjoer ngĕrambang.

Maskoemambang.

Soebahnala soesoe koedang balang sangit, bilo' maté siwa', noendoeg noentang ngandĕg tangis, èro' atènkoe gagita'.

Soebahnala toempah balang lé' gagapit, bila tri' masak oda, soesah badjang moelĕ sakit, bina si' soesah toetowa'.

Doeh mas mirah bĕla' manggis panggitan isi', te ngendeng si dĕngan, nda' nangis gama' mas goesti, sila' tjingak lenteng langan.

Ampas goela toeroes po arana pasti, limo pélis sakakisa, moen te toeroetang je goesti, simo [illegible] pono ita.

Moelĕ pasti kisan [illegible] [illegible], [illegible] kala, [illegible], na badjari, sĕkat [illegible] gen [illegible].

Soebahnala [illegible] langan, sila' [illegible].

Moelĕ pasti [illegible] ndè' [illegible].

Soebahnala [illegible] timba'. [illegible] W [illegible].

maraᶜ mastika, sangkêpna gading kalimis, alis tiroes njarirt, biwih ramping ampoᶜ moeloek, loᶜ monjèh tjemor gitaᶜ, pasirepanna nēnèᶜ bini, bandjoer mirih ima kiri dji galĕngna.

Ngēsok loᶜmonjèh medasang, lèkan moedi nènèᶜbini, lèᶜ bawaᶜ datang atas, siᶜna gitaᶜ nènèᶜ bini, loᶜ monjèh momot mikir, tetoe dēnda moele ratoe, sagoemi ndèᶜna pada, toewoᶜ siᶜna salaᶜ djari, gojo pedas madoeloer isiᶜ pakakas.

Tetoe na gen njèdaᶜ manah, nèᶜ dènda mas Widaradin, loᶜ monjèh medas medasang, ndè'na kawa ngandeg pikir, ndè'na taoᶜ gen pirik, angennĕ mélé badjepoet, soesoen dènda Winangsija, lolat maraᶜ tehaponin, bandjoer maraᶜ imana si kiri kawan.

Remesna dagangan dĕngan, nĕnĕᶜ bini ndèᶜna ngoewit, si' lēleh na bas kaliwat, loᶜ monjèh bagregas malik, njidoeᶜ sangkep nèᶜ bini, sambilna nged kang soesoe, bandjoer tokol batĕlah, ngerang sok ija badjawat malik, bandjoer rebaᶜ njoesoer idoeng tipaᶜ dada.

Rēgĕm soesoe ima doewa, angēng soesoena sikiri, emotna tapi djangkana, ngèsok ija badjawat malik, gorap betis nèᶜ bini, roeroes maraᶜ mas tĕsĕpoeᶜ, bas sangĕt siᶜna gorap, bandjoer tindjot nènèᶜ bini, bateroes oerĕs loᶜ monjèh rebaäng dèᶜ na.

Nĕᶜ bini bandjoer ngandika, loᶜ monjèh je ndè'na ngoewit, nèᶜ dènda malek ngandika gantjang je loᶜ monjèh ngoewit, poᶜna tindjal ja malik, tindjot ja loᶜ monjèh bandjoer, tokol sambil bakatoewan, napi araᶜ nènèᶜ bini, ratoe ajoe bamanik sawang banggeras.

Monjèh ngoembe kèno ante, satingkah palah mèᶜ pasti, maraᶜ lalakon manoesa, soesoe betiskoe mèᶜdjemit, mèᶜ badaᶜ akoe djati sang ante manoesa tetoe, ndaᶜmèᶜ basasiliban, nēngkĕ djedjeh akoe pasti, bandjoer matoer loᶜ monjèh adoeh adoeh mas mirah.

Apa kadji pasadjajang, mapan kadji godèg djati, nengke ampoen kadji dēnda, ndè'po sadijah kadji goesti, gen ndèᶜ ratoe bamanik, ndèᶜ kadji taoᶜ dèndajoe, diri' kadji badjawat, tapi araᶜ impin kadji, prasaᶜ kadji diriᶜ kadji to lèᶜ djawa.

Araᶜ lolon njamboe rakta, dèkèt balén goestin kadji, njamboeᶜno bapèmpang doewa, taèk kadji ito goesti, lèᶜ pempangna si saiᶜ, sambil djomèt babak njamboeᶜ, gen taoᶜ kadji njandar, malik lè' atasna goesti, boetiᶜ kajoeᶜ te balèᶜ isiᶜ soemangah.

Sino gorap kadji dēnda, parap laloᶜ kadji goesti, gen te kroem-

poen si^c soemangah, meno dènda impin kadji, bandjoer denda bamanik, maran kadji dèma^c impoeng, nengke kadji dawegang riboe beriboe ampoen goesti, si^c ndĕ^c sadijah kadji gen moela badjawat.

Lamoen ndè^c pèng badji itjà, ngampoen sala^c kadji goesti, kadji pamit nengke dēnda, lalo mèta goestin kadji, sang masih lè^c pasisi, nènĕ^c bini nimbal bandjoer, monjèh koe ngampoen ante nde^c mè^c bilin akoe njĕdi, alo tindo^c ito bareng ina^c rangda.

Nda^c mè^c badèkèt si nengke, lo^c monjèh je bandjoer njedi, tindo^c bareng ditna^c rangda, sambil na ngaringing ringing, sasambat ngasih asih, njeboet goestin na lè^c lawoet, goesti pangoeloe Djamal masih kèpèng kadjï goesti, lè^c tamparan, ndé^c peng kadji man balajar.

Pan manik peng kadji ara^c lè^c kadji piranan goesti, lamoen mè^c ndé^c tedemenang, lè^c tao^c mè^c si bagoesti, adé^c mè^c oelè^c malik, daka^c lebijan si^c koe teboes, pan liwat si^c koe toenah, lè^c antē monjèh kalĕbih lagoe^c nengke asi^c koe kaliwat liwat.

Dengĕr toetoer ina^c rangda, noetoerang goestina miskin, djawoe^c kēpèng tēloe olas, meno dja^c manik pèng kadji, sipiranan lè^c kadji, djari nengkĕ tetoe tetoe, ndè^c nara^c begirang na, djelo malem mélé sili, ndé^c na pada lè^c tingkah peng kadji dewa.

Nè^c bini bandjoer mirengang, pĕdas lo^c monjèh gen njedi, meno pikirna nè^c bini, mapan langan koe tesedi langan lo^c monjèh siné, isi^c kaka^c koe salapoe,^{c} tetoendoeng aning taman, lantaran lo^c monjèh pasti djari nengke lo^c monjeh gen babilinang.

Pedas sanget si^c koe soesah, mapan ja lo^c monjeh pasti, tao njalimoerang soesah, djari nengke gennĕnjedi, bandjoer na kelèk malik, monjèh ante bandjoer ngamboel, melen mè^c njĕdi dowang nde^c bawoe sala^c sakĕdi,^{c} engke tindo^c mè lè^c tao^c mè^c si'bengan.

Apa lingkoe si lè^c 'anta, sĕdĕktĕ lè^c dalam poeri, koe ngèndèng asé^c lè^c anta nda' mè^c bilin akoe njĕdi, mĕno dja^c ling koe moeni, lo^c monjeh je nimbal matoer, mĕran nde man kadji loepa,^{c} jadîn kadji siné goesti, ngata ara^c atoer kadji sipiranan.

Ndé^c kadji njedi ratoe mas, sok dènda asi,^{c} lè^c kadji, mĕno atoer kadji denda, peng kadji sanggoep mas goesti, isi^c kadji si ngimpi, sala^c ĕntan goesti bĕndoe, nengke peng kadji itja, ndè^c po kadji pajoe njĕdi, ndè^c na kotjap pĕtĕng desa bandjoer bēnar.

Tekotjapang si lèᶜ dēsa, datoe kene bahla sakit, lambihan gĕnĕ malèkat, prĕbidja soesah tarik, bandjoerna basasangi, piran dja' na kĕnaᶜ datoe, koe ngîgĕl lèᶜ bantjingah meno sosot nènè' bîni, siᶜ kasoekaᶜ ndè' na ngonéᶜ bandjoer kènak.

Nèᶜ denda Wingit ngandika, lèᶜ adiᶜ na Gondawangî, adiᶜ ning kĕ saregepang, ita gen njawoer sasangî, mapan lingte wah tarik gen pada ngigel salapoe,ᶜ nanè mamiᶜ wah kènak denda Wangi bandjoer gĕlis, ngandikajang matjawisan padagingan.

Djari padagingan karja, bandjoeran wah nĕgĕp tarik, bĕras rĕkĕt njijoer poentik goela, nèᶜ denda Wingit bamanik, karing lima djèlo adiᶜ, ingetang lèᶜ djelo saptoe, tao' te nembé karja, djēmaᶜ soeroeᶜ kanak adiᶜ, aning taman, badaᶜ ija la Winangsija.

Pēteng bĕnĕr tekotjapang, bandjoer denda Gondawangi, basoeroeᶜ lèᶜ parekana, la Menoeh dait la Gambir, alo bi lèkaᶜ gĕlis, lalo aning taman santoen, badaᶜ ja Winangsija, siᶜ koe gen njawoer sasangi, pada ngigel bareng itē lèᶜ bantjingah.

Adèᶜna seken pakakas, na patoeh patoeh dit kami, ndèᶜna bawoe lebih koerang, adèᶜna sēkĕn isiᶜbi, badaᶜ la Widaradin, adèᶜna seregepang djoeloeᶜ, soroh djari pajasan, la Menoeh Gambir bapamit bateroes soegoel daitna Basok batjiwa.

Sino lo' Basok kĕté dja kĕnē, bandjoer pada lèkaᶜ gēlis, ndéᶜna kotjap silèᶜ langan, wah datang la Menoeh Gambir, taèk lèᶜ tètè gelis, sadatangna pada bateroes, odjok pondok, nèᶜ denda, nèᶜ denda sedèk malinggih je badjoraᶜ bareng dit anak godègna.

Asmarandana.

La Menoeh balatoer bakti, ratoe kadji timanikang, siᶜ rakan peng kadji nènèᶜ, ngatoerin peng kadji dènda, gen oeli'anèng désa, ingitang lèᶜ djĕlo saptoe, ito taoᶜ nembé karja.

Sasangen rakan pēng kadji, siᶜ mamiᶜ de kadji soengkan, gen ngawangoen karja beléᶜ, malik ngigel lèᶜbantjingah, rakan peng kadji pada, mino sasangino ratoe, dait peng kadji no endah.

Adèᶜna peng kadji si ngiring, lēkan ité bapakakas, adèᶜna sipatoeh baé pakakas dekadji dénda, lèᶜ sasanakan pada, mĕno manikna sibaroeᶜ, isiᶜ kadoeng triᶜ manikna.

Bandjoer nimbal nènèʿ bini, awoʿ Mēnoeh ndèʿkoe piwal, maraʿ ling bi si sèsené, jadin ngigel lèʿ bantjingah, nging sapo koe sangkèjang, mapan miskin laloʿ akoe masa ndèʿbi nanaoʿ.

Sino bi atoerang malik, lèʿ kakaʿ koe salapoeʿna, lamoen siʿ ngingĕl sĕsĕné, jadin ito lèʿ bantjingah, pasti ndéʿkoe gen ilaʿ, ngadoe kèrèng peloeng boeroeʿ, meno isiʿ bi atoerang.

La Mĕnoeh Gambir bapamit, sambarengan pada oeras, bandjoer moeni je loʿ monjèh, dakaʿ njĕrek gamaʿ oeras, ndéʿ tekawa berijak, siʿ bas keras, mamboen ĕntoet, maraʿ amboen bangken djawak.

Ngengat la Menoeh la Gambir, sambilna si pada nimbal, litjek laloʿ ante godēg, pilih tempolok mèʿ anta, paran mèʿ entoet dēngan, loʿ monjèh je nimbal bandjoer, oeli sai gen koe paran.

Sidĕ oeras bandjoer bais, tjobaʿ toesin lampak ima, bandjoer tjobaʿ jĕ tepek, lamoen ndéʿ sida pesikna, nènèʿ bini ngandika, alo lèkaʿ baé Mēnoeh, nda' bi roengoe godèg djogang.

Bandjoer pada lèkaʿ gelis, wah soegoel lèkan lè' taman, la Menoeh la Gambir Basok, ndèʿ na kotjap si lèʿ langan, wah datang jĕ lèʿ désa, parĕk lèʿ dénda si baloeʿ, ngatoerang denda Winangsija.

Tatas pada nènèʿ bini, bandjoer pada bararasan, dinda Wangi soegoel rawos, ngoembé kĕ gen roewa rasanta, gen ngigel lèʿ bantjingah, ngadoe kèrèng peloeng boeroek, gen ngora ngorajang ita.

Bandjoer nimbal dènda Wingit, tĕtoe adèʿ ndèʿ ne salaʿ, mapan sosot te ndèʿ ngenē, sasangi adèʿ te pada, nané malik badaʿ ija, sitowaʿ ampoʿ soeroeʿ, badaʿ ija la Winangsija.

Te kontèʿang be sakĕdiʿ, manik dinda si lèʿ taman, mapan tetel koe mĕné, isiʿ na bas miskin pisan, gojogen bapakakas, moelĕ pasti ndéʿ satoeroet, gĕnĕping teloe oetoesan.

Pangkoer.

Nèʿ denda Wingit ngandika, nĕngkĕ toetoeʿ lalampan ta no adi,ʿ moele tetoe ndèʿ satoeroet, asoeʿ sino Winangsija, pilih po ija masangang mamiʿ ta banggeroeʿ, sangka na soengkan mamiʿ na, balik pètang akoe gelis.

Patih Gonda Lasmita, Patih Matjan Koening lan Matjan Wilis, parēka no lèka^{c} bandjoer, barari gagatjangan, wah badait parekan bandjoer balatoer, goesti kadji tĕmanikang, masila^{c} peng kadji goesti.

Sila^{c} gelis goesti tama, si' peng kadji temanikang gelis gelis, goestih patih gantjang bandjoer, makatatĕloe lèka^{c}, ndë' na kotjap lè^{c} langan wah datang bandjoer, bat roes taèk lè^{c} bantjingah, parekan tama gelis;

Ngatoerang patih lè^{c} loewar, denda Wingit bandjoer gantjang bamanik, soeroe' ija kĕtė batĕroes, ade^{c} na pada tama, parekana gantjang ja barari soegoel, matoer sila^{c} goesti tama, nènè bini ito nganteh.

Goesti patih bandjoer tama, wahna datang lė' arep, nènè^{c} bini bandjoer na njembah balatoer, kadji noenas loegrèhë nėnė bini bamanik masawang bĕndoe, kĕté aning ama^{c} pada, gawén de te kelèk gĕlis.

Gen de lalo aning taman, bada^{c} ja tjitjing no Widaradiu, nēng kē de leka^{c} batēroes, nda' sara sara ama^{c}, ampo^{c} soeroe' ija oelė djĕma^{c} bandjoer, adė^{c}na tĕroes mapajas, patoeh patoeh dait kami.

Lamoena dè^{c} bawoe ama^{c}, bapakakas patoeh si mara^{c} kami, nda^{c} de sara ama^{c} lawoen, sĕmatè^{c} tengkarakna, mapan ja moele pasti ndė^{c} satoeroet bateroes talet tjara loma^{c}, bangkéna lè^{c} toengga^{c} poenté^{c}.

Goesti patih matoer sembah, makateloe^{c}na bapamit lèka^{c} gelis, sambil ngerawos kantjan batoer, apa sala^{c} goestin ta, sangka nèngkĕ gen teséda^{c} ratoe ajoe, lamoen kanti ita lèka^{c}, ara^{c} baé sala^{c} lain.

Ndė^{c}na kotjap silè^{c} langan, wahna datang lè^{c} taman goesti patih taèk lè^{c} tété no bandjoer, bateroesna pada tama, bandjoer ngèngat papoe^{c} si towa^{c} salapoe^{c}, gita^{c} patih benggas ènggas, nènè' bini ngèngat gelis.

Pateh Gonda Lasmita, bandoer matoer sambil pada ngabakti, kadji noenas loegre ratoe, në^{c} bini bandjoer nimbal, awo^{c} ama^{c} baketé sida batêroes, goesti patih tokol gantjang, lė^{c} arēpan nènè^{c} bini.

Ne^{c} bini bandjoer ngandika, apa ara^{c} gawan de ama^{c} rari, goesti patih nimbal matoer, kadji kaoetoes déwa, si^{c} dē side rakan pėng kadji, no ratoe, masila^{c} peng kadji dēnda, oelë' gen bapajas goesti.

Malik ngigel lèᶜ bantjingah, adèᶜ patoeh papajasan peng kadji, leᶜrakan peng kadji ratoe, nènèᶜ bini bandjoer nimbal, awoᶜ měno baé isiᶜna basoeroe,ᶜ njoeroeᶜ akoe bapakakas ndě'na taoᶜ kè koe miskin.

Toenasang akoe gen njingga,ᶜ lèᶜkaka'koe sang na soeka beng kami, goesti patih nimbal matoer, arah ndè' kanggo njinggaᶜ, nděᶜ na kanggo ngadoe pěloeng boeroeᶜ, nènè' bini ndèᶜna nimbal, sajan ēroᶜ dalem pikir.

Naᶜ rangde badjoeloe gantjang, batěroes tokol lè' arep nènè' bini, ngoembē ke no ratoe ajoe, de kadji temanikang samar saroe isiᶜ kadji dēnger baroeᶜ, maraᶜ maraᶜ gen teséda ᶜ, batang peng kadji no goesti.

Maskoemambang.

Bandjoer nimbal nēnè' bini sambil nangis, doeh inaᶜ Sajoman, nëngké sidè gen koe bilin; tao tao sida inaᶜ.

Ngenti'diriᶜ ngendeng lèᶜ sameton djāri, lamoen koe wah inggas, sěrě tanda mel sakědiᶜ, dě èndèngang akoe inaᶜ.

De rowahang akoe lèᶜ toewan kjahi, mana isiᶜ mamaᶜ, ina' rangda bandjoer nangis, sambil kapong nènèᶜ dinda.

Doeh mas mirah ngoembé ke roewan kadji, tebilin si' dènda, ndèᶜ kadji kawa mas goesti, inaᶜ rangde bandjoer rēbaᶜ.

Bandjoer èndeh papoeᶜ towaᶜ miloe nangis, tarik ngangapongang, saling goeloeng pada nangis, sedih pada basasambat.

Doeh mas mirah ngoembé ke roewan kadji, tebilin siᶜ denda, ndeᶜ kadji bawa mas goesti, gitaᶜ pèng kadji mas mirah.

Nènè' bini bamanik sambilna nangis, adoeh papoeᶜ towaᶜ, ndaᶜ gamaᶜ de miloe nangis, lawoen sang da djari salaᶜ.

Papoeᶜ towaᶜ salapoeᶜna matoer nangis, moge de ratoe mas, kadji siné boewéᶜ ngiring, ngiring peng kadji mas mirah.

Nènè' bini bamanik lèᶜ goesti patih, amaᶜ patih pada, barès djoeloe ama' rari, adèᶜna ngara naᶜ rangda.

Adéᶜna taoᶜna diriᶜna gen koe bilin, adè'na ndaᶜ tempoewas bandjoer nimbal goesti patih, sandikan peng kadji dénda.

Papoeᶜ towaᶜ salapoe'na leleh nangis, sambilna njanjandar, pada batoengkem si nangis, inaᶜ rangde bandjoer ngasa.

Nènèᶜ bini bamanik sambilna nangis, kēté djoeloe inaᶜ, naᶜ rangde ndèᶜ kawa moeni, moeng ngĕngkoes kasekoeᶜ dowang.

Nènèᶜ bini bamanik lèᶜ goesti patih, enteh lèkaᶜ amaᶜ, soewé lalo sidė ngantih, sampoeng nĕ ngasa naᶜ rangda.

Ampoᶜ nėngke pangendengkoe amaᶜ rari, taoᶜ koe tĕséda ᶜ, ito lèᶜ panaman aiᶜ goesti patih bandjoer nimbal.

Mĕran goesti sakènak kajoen pėng kadji, kadji ngiring dēnda, goesti patih miloe nangis, asėᶜ na kaliwat liwat.

Papoeᶜ towaᶜ koepesen sidĕ sakēdiᶜ, lamoen koe wah inggas, bandjoer oeleᶜ sida malik, adėᶜ de si malih molah.

Bandjoer lėkaᶜ adeng adeng nènèᶜ bini, sambil basasambat, odjo lèᶜ panama'aiᶜ, bandjoer datang lė' panamaᶜ.

Bandjoer tokol nènèᶜ bini sambil nangis, doeh inaᶜ Sajoman, kėtė djoeloe inaᶜ rari, de sandar akoe samendak.

Bandjoer entjong inaᶜ rangda sambil nangis, njanjandar nè dēnda, nènė' bini bandjoer gelis, ngapong bėlong ina' rangda.

Soebahnale petoeng tinggang djongkolangit boewaᶜ dawo lė panginang moeu koe ilang de tandangin, da tawo saranda inaᶜ.

Doeh mas mirah balé balaᶜ lèᶜ pasisi, ngaloeng sēdin langan, apa salaᶜ kadji goesti, sangka' kadji gen kilangang.

Soebahnale djoekoeng bali boewat masin, timpal matèh trong tawah, oentoeng kadji gen ngemasin lantaran si godėg gawah.

Soebahnale patje oengkah lantoer sampi, koeromat kembang tjēmpaka, mate koe wah latjoer kadji, momot timbang aiᶜ mata.

Doeh mas mirah boen bagéᶜ lèᶜ Barabali, koetimpas to lèᶜ sampara, ndè' na asi' braja djari, sinepet ita sangsara.

Ima sikiri tepanggong lèᶜ rarai, sambil basasambat, doeh inaᶜ djandjingkoe gati, ité sida nengke inaᶜ.

Amaᶜ rariᶜ engke serėt kerisdē gelis, bandjoer pada oeras, sambilna sinjerèt kēris, Patih Gonda Lasmita.

Bandjoer ngandjeng lèᶜ arepan nènèᶜ bini, ngandjeng makatēloeᶜ na sambilna nedjongdjong keris, sokna pada djongdjong dowang.

Dangdang.

Kotjap lo' monjèh silalo mandi, wah na djĕraᶜ, silalo barodja, loᶜ monjèh je bandjoer, oelè' gita na pondok soehoeng, bandjoer tama lo' monjèh gĕlis, lè' dalĕm pondok dénda ndè' na dait lapoe', lo' monjèh je brari gantjang, batĕroes soegoel, lèkan pondok monjèh gelis, ngengat kakiri kawan.

Poᶜna gitaᶜ dengan djondjong kĕris, beléᶜ ganggas, lè' arēp nèᶜ dénda, loᶜ monjèh je gantjang baé maraᶜ djarau mamĕroeng, rebaᶜ oeras loᶜ monjèh brari, sambil bakoeweh bagowap, denda ngingat bandjoer, gitaᶜ na lo' monjèh gantjang, nènèᶜ bini, bamanik lè' goesti patih, bares djoeloeᶜ de amaᶜ,

Kadoeng ne lo' monjèh datang brari, sabar djoeloe, side amaᶜ pada loepa' lalo akoe ngonéᶜ, lo' monjèh datang bandjoer, gantjang matoer lè' nenè' bini, ngoembé ke ratoe mas sangka' denda ratoe, tĕbarimpoen isiᶜ dēngan, amaᶜ pada, sila' saroeng djoeloeᶜ kĕris, ne angker kēroewan da.

Mapau kĕris djadjĕroekan bali, saroeng gamaᶜ, lamoena wah pedas; pirē si ngonèᶜ teserēt, adéᶜ na kroewan djoeloeᶜ, djari salaᶜ ara nènèᶜ bini, nèᶜ denda bandjoer nimbal, ante monjèh bandjoer njerantajang lalampan dĕngan, monjèh nimbal, doeh déwa ratoe mas goesti, ndèᶜ te salaᶜ bakatoewan.

Nènèᶜ bini bandjoerau bamanik, awo' monjèh liwat si' koe loepa,ᶜ lèᶜ ante monjèh si ngonèᶜ nané pangendenganköe, si laᶜ anta lo' monjèh pasti, lamoen akoe wah inggas, oeléᶜ anta bandjoer, pétĕ goestin mè lè' djawa, ampo' éraᶜ moen ara mel mèᶜ sakĕdi,ᶜ akoe ngèndèng lèᶜ anta.

Lekan djawa akoe ngèndèng tahlil, lèᶜ batoer mè,ᶜ si tao' sembajang, moen araᶜ soeka' mèᶜ monjèh, lo' monjèh nimbal matoer apa kē no salaᶜ pèng kadji, sangkaᶜ dènda teśédaᶜ, ndè' kadji pĕdas ratoe, nènèᶜ bini bandjoer nimbal, awoᶜ monjèh salaᶜ rarin koe si miskin, tēsoeroe' gen bapajas.

Pan ndè'naraᶜ akalkoe gen ngiring, gojo kè na, siarau pakakas, anang mèᶜ ndè naoᶜ monjèh, poepoet besoch siᶜ pakoe, nēngke djandjinkoe moele pasti koep'lomboᶜ angēn nēngka, dakaᶜ koe gen idoep, sangsara satata tata, saoemoerkoe, lè' doenija nandang prijatin, soesah djari manoesa.

Monjèh nimbal piran kė no goesti, toʿ peng kadji, sigen te manikang, si 'rakan peng kadji nēnēk piran sēngkerno ratoe, nēnėk bini bandjoer bamanik, monjèh djemaʿ ngalèmak sengkerkoe gen pajoe, loʿ monjèh jē bandjoer nimbal, doeh mas mirah gampang si' kadji mas goesti, sabar djoeloeʿ ratoe mas.

Sēngkēr bélo dakoeʿ goestin kadji ngoembé saugkaʿ pēng kadji ngalahang, sanggoepang ke djoeloe nènèʿ, djemaʿ lamoen wah toetoeʿ, sasengkeran pèng kadji goesti, ngoembé djaʿ pakajoenan, jadin masih idoep dijastoen matemahan roesak nènèʿ bini, noendoek sambilna bapikir tjobaʿ akoe toeroetang.

Nènėʿ bini bandjoeran bamanik adoeh amaʿ Gonda Lasmita, alo sidĕ nēngkĕ oelèʿ, atoerang akoe sanggoep, bapakakas amaʿ nēngkani, lèʿ kakaʿkoe selapoeʿ na, lamoen koe ndéʿ pajoe, si djĕmaʿ gen bapakakas, sara amaʿ, goesti patih bandjoer pamit, wah soegoel lèkan taman;

Ndėʿ kotjap lèʿ langan goesti patih wahna datang taèk lèʿ bantjingah, bateroes tama lèʿ pasarèn, gagantjangan salapoeʿ, wah na datang lè' dalam poeri, daitna dènda mandjak, sasanakan lapoeʿ, malinggih lèʿ balé djadjar, goesti patih bandjoerna balatoer bakti, kadji noenas loegrēhe.

Dēnda Wingit bandjoeran bamanik, ama'rari, ngoembé sida amaʿ tingkahna si laloʿ ngonèʿ aning taman soeroeʿ koe, badaʿ ija la Widaradin kipatih matoer sĕmbah, meran ratoe ajoe, sanak pèng kadji no denda, wah njanggoepin, gen bapajas djēmaʿ goesti, denda Wingit ngandika.

Awoʿ adiʿ djemaʿ pada antih, lamoen patoeh patoeh bapakakas, lamoena ndè' bawoe baé, pakakasna gen patoeh, maraʿ ita si gen basalin, amaʿ pada si djĕmaʿ, sĕmatèʿ ija bandjoer, batĕroes de poenggal otakna, ndėʿna kotjap, nèʿdenda lėʿdalĕm poeri, nĕngkĕ kotjap lĕʿtaman.

Nènèʿ bini bandjoer oelė gĕlis, odjok pondok, barĕng papoeʿ towa , naʿ rangda ngoembaʿ loʿ monjèh, pada lèkaʿ batĕroes, wah datang lĕ'bawaʿ tataring, tokol djoeloen pondokna, inaʿ rangda bandjoer lo' monjèh dit papoeʿ towaʿ, pada tokol, lèʿ arēpan nènèʿ bini, kotjap wah pĕtĕng désa.

Nènèʿ bini bandjoer tama gĕlis, inaʿ rangda ngiring miloe tama, lo'monjèh lèʿ loewar tokol, denda bamanik bandjoer, adoeh monjèh bekēté gĕlis, loʿ monjèh bandjoer nimbal, adoeh ratoe ajoe, aloer

kadji télèʿ loewar, bèngès èngès, oeseng laloʿ kadji goesti, silaʿ merem ratoe mas.

Lamoen kadji moedijan tama goesti, bandjoer sirĕp, nèʿ denda Winangsija pasti ndèʿna ngasa baé, papoeʿ sitowaʿ salapoeʿ pada miloe ja tindo tarih, tindoeh ngoering bagelimpar, je lo'monjèh bandjoer, bapikir lèʿdalem basang, bandjoer tipaʿ Raden Maswitara sari, masangang sasirepno.

Sinom.

Nengke kotjap Raden Noena, djeraʿ ija njaloek koelambi, malik ija bĕroewa manoesa, soegoel lèkan taman sari, angĕnna Raden Mantri, genne loembar aning lawoet, bateroesna lèkaʿ gantjang, nĕpĕn lèʿ sedin pasisi, bandjoer tandoer roewan tjahjan Raden Noena.

Lèkan kapalno wah pedas, dèn Kitap Sekar bamanik gelis toeroen pada kanak, pĕndakin Radèn Mantri, pan tjahja tandoer mĕni, lèʿ tamparan to'na tandoer, parekan bandjoer gantjang, toeroen lèkan kapal gĕlis, noenggang sakoetji babasé toeroen darat.

Wah datang sedin tamparan, badait lèʿ Raden Mantri, Raden Mantri bandjoer moenggah, lèʿ sakoetji bandjoer gelis, sakoetjino babalik, pada njarepĕng badajoeng gantjang na mara' panaʿ, wah datĕng lè' kapal gēlis, Raden Mantri batēroes taèk to lèʿkamar.

Badait lè' Kitap Sekar, Kitap Sekar bandjoer gelis, balatoer lèʿ Raden Noena, napi ara Raden Mantri, sangkaʿ pèng kadji goesti, paragajan kēté ratoe, pĕting datang lèʿ kapal Raden Mantri nimbal gelis, awoʿ kakaʿ akoe datang sinē nengke.

Nanè akoe batoetoeran, noetoerang tingkahkoe pasti, si sangsara to lèʿ taman, Kitap Sekar bandjoer nangis, sambilna matoer malik, pajo lalo gamaʿ datoe, terĕnjoeʿ baé sĕbĕngna, wah boewĕʿ toetoer Raden Mantri, lèʿ satingkah palahna ito lèʿ taman.

Dèn Noena malik ngandika, silaʿ kakaʿ nĕngkĕ gĕlis, soegoelangke pĕti kotak akoe gen matoelak malik, dit kanak miloe tarik, Kitap Sekar gantjang bandjoer, njoegoelang peti kotak, bat roes sambilna bamanik, lèʿ parekan alo anta toeroen pada.

Anta ngiring Raden Noena, parekano bandjoer gēlis, ngadjang doewe pēti kotak, toèkangna lèʿ sakoetji, barĕng dit Raden Mantri, taèk lĕʿ sakoetji noempoek, doewè banda peti kotak, tepasangang pĕlèmbah tarik, sawatara araʿ karobelah lèmbah.

Wah lèka[c] lèkan tamparan, Raden Maswitarasari, tehiring si' kantjan roban, dēn Noena bandjoer bamanik, hê kanak selapoe[c] seni, lamoen te wah datang lawoen, ito lè[c] dalam taman, nda' mè[c]sara-sara moeni, sok tokolang petino lè[c] sasangkono[c].

Bandjoer mè[c] batoelak, mè' oelé[c] aning pasini, parekanno matoer sembah, sandikan pengkadji goesti, ndè[c] kadji piwal goesti, lè[c] manik péng kadji ratoe, ndè'na kotjap lè[c] langan Raden Maswitarasari, wahna datang ito lè[c] djoeloen pondokna.

Tokolangna peti kotak, Den Noena bandjoer bamanik, alo oelé[c] ante pada, parekan bandjoer bapamit, oelè' aning pasisi, ndè'na kotjap si lè[c] lawoet, nengke kotjap Dēn Noena, malik ija njaloek koelambi salin roewa pedas mara[c] godèg gawah.

Tĕkotjapang benar désa lo[c]monjèh ja tama gelis, sambilna ngarempak kelasah, sila[c] oeresnènè[c] bini oeras gantjang, bamanik sambēl malinggih, awo'monjèh bĕnga[c] akoe gita[c] anta.

Anta baé si njerantajang, tingkah mè[c] si ngagĕtin, daka[c] koe dja[c] sērĕk oeras, embé tao[c] koe gen dait, sangka[c] nèngkĕ koe antih, lo[c] monjèh ja nimbal matoer, sila[c] soegoel mas mirah, sang kasoeka' Allah loewih, pan bamalam kadji badoa soelēman.

Malem kadji keras tapa, sangna tekaboelna goesti, nĕ[c] bini pēdas mirengang, atoerno lo[c]monjèh pasti, bandjoer soegoel nè[c]bini, nido[c] lèkan lawang bandjoer, soegoel ija lekan lawang, srĕminangna mara[c] gili, lè[c] sasangkok noempoek soroh peti kotak.

Nè[c] bini bandjoer ngandika, ngēlèk ija lo' monjeh gēlis, monjèh ēmbé ke no anta, lo' monjèh ja nimbal gēlis, matoer sambil makĕdjit, napi sino ratoe ajoe, nĕ' bini bandjoer nimbal, sahi si datĕngang sine, mara[c] gili panoempoekan, peti kotak.

Lo' monjèh matoer meran dēwa si né wah roewana goesti, pambalas Allah kowasa, lè[c] ragan pēng kadji goesti, daka' loewĕ[c] dengan meri[c], si mijääng pēng kadji ratoe, kasalahan lè' doenija, si sanak pēng kadji goesti, mapan moela ragan pēngkadji no kĕna[c].

Sinē wah goesti timbangna, ndè' na tiwas Allah loewih, njipat pandjakna si kēna[c], pan ragan pèngkadji goesti, kèna taparan pĕlih, si' sanak pèng kadji ratoe, sila[c] ne goesti tjingak tatimbangan Allah loewih, daka[c] mĕno sērēt baé goesti kodal.

Sila[c] peng kadji manikang ina' rangde nengke gēlis, mina' sisig lan koeramas, bandjoer masiram mas goesti nénè[c] bini bamanik,

ina' rangde kēté djoeloe[2], de soeroe[2] papoe[2] Bokah, ngěmpokang to njijoer gelis, papoe[2] Bokah ngempak njijoer gantjang.

Nènè[2] bini bandjoer mara, mal moeroen něngkě gelis lo' monjèh tokol njenjandar, lè' bataran pondok si běri[2], sambilang na bapikir, tētoe denda moela ajoe, mara' silè' gambarna, roewanna ndė' salip salip, moela njandang tao te njeraäng awak.

Lo' monjèh bandjoer bakatoewan, bakerėm sambilna makedjit, kanggo ke tē ina[2] rangda, miloe ngosog nēnė' bini mana lė' betis tao' te barosok akoe, adè'na gelis djēra[2], isi' djēlo wah tenga' ari, lawoen srěkan ija datang sasěngkěran.

Ina' rangda bandjoer nimbal monjèh apa ling mè' moeni, bēnga[2] akoe gita' anta, si' rotjēt mè' bas kalēbih ara' bé ling mè' moeni, pēnang pènang anta banggoe[2], lo monjèh bandjoer nimbal, sangna baoe ina[2] rari, no sangka' koe matarih ngětoewanin sida.

Nē bini bandjoer ngandika, tētoe anta monjèh lebih, sok mè[2] gēndjo baé ita, mara[2] mē[2] gita[2] kanak beri', lo' monjèh matoer malik, ndė po'na sak[2]no ratoe si' baktin kadji liwat, isi' djělo wah těngari, lawoen datang oemboel-oemboel ita Allah.

Sila' pèng kadji masiram, lawoen gėlisan těngari, nènè[2] bini bandjoer loembar, na' rangda lo' monjèh ngiring, lè' ana[2] timba běri[2] sela[2] bakong bawa[2] koeloer, bandjoerna makoeramas, ampo'na bateroes masisig, wah masisig bandjoer mara těmbasa[2].

Těmbasa[2] soetra djingga, bandjoer ngandjēng sědin ai[2] sambilna ngaket koekoe'na na' rangda njendokang ai[2], bandjoer mara ne bini, naka' ai[2] bakamoemoeh, makiri noengkam dada, tidjot kanan ngasok gigi, mirik tadah nè[2] dēnda lēmpar boeloena.

Garangan ngēras lè' tana[2], bandjoer mare nēnė' bini ngawèh tembasa[2] baratas, gěpitna si[2] ima kiri, lèka[2] lè[2] sēdin ai[2], sambilna singerem boeloe, malik brosok si' odak doepa ratoe ganda koenjit, kotjap sino djari panggawoer aèsna.

Monjèh sēkat soegoel ijak, kedjep mēling bawa[2] poenti[2], medas medasang nè[2] dēnda, bawa[2] atas djoeloe moeli, nènè[2] bini bamanik, hè monjèh lain prasa[2] koe, mirih mè[2] andaug daja, mara[2] mè[2] ndé[2] wah sakali, saling gita[2] tingka[2] mè[2] medas medasang.

Lo monjèh matoer mēran dewa, djati mara manik goesti, lagoe[2] kadji ngibaratang, oepaman oerangkan kēris, daka' te ngēné goesti,

lamoen bawoe^{c} djra^{c} tesoetsoet malik baé tègita^{c}, tèdjondjong tē bolak balik, mēno ratoe isi^{c} kadji ngoepamajang.

Si^{c} pengkadji masiram, sang ara^{c} gita' lè^{c} moedi, masa tegen goesti njingak, sino pedasang kadji, na^{c} rangda bandjoer moeni, ara^{c} baé ling mè^{c} loetoeng, ndè^{c} mè^{c} koerang rarasan, monjèh nimbal awo' djati, ara^{c} baé mapan akoe moele làntjar.

Mapan akoe ina' rangda èla^{c} lēmēs biwih tipis, patoet koe ngĕrawosin djagat; ndè^{c} koe mara sidĕ ngĕné, sidė ndė^{c} tao' moeni, biwih kao^{c} moewa sĕndoek, pantes dē lè^{c} amparan djoeroe ngēdakang trasi, ina^{c} rangda lēpas ai^{c}, bandjoer mara

Ngèsak njontak dadoekepang, lo^{c} monjèh gelis makĕlid, lè^{c} rĕmpoeng poenti^{c} baterla^{c}, bakèrè^{c} sambilna moeni, nda^{c} mēno ina^{c} rari, alo njedo' ai' djoeloe^{c}, sa^{c} meno djĕgedekang, tèngerangkap tingkah si roebin, roebin soesah nengkĕ ina' tė badjora^{c}.

Nĕ' bini bandjoer ngandika, nda^{c} sara nè wah tengari, mapan djao^{c} tao^{c} désa, ina' rangda bandjoer gelis, njėdokang nènè^{c} bini ai^{c} sambilna djarengoet, nènè^{c} bini masiram bakamoemoeh malik malik oeres tokol simeroetĕ ra' awakna.

Lo' monjèh pēdas gagita^{c}, lė tingkah denda si mandik, tandoer jadin batembasa^{c}, ngerèdep mara^{c} mas tēsanggeling, lo' monjèh momot mikir, tetoe denda moela ratoe, tjahjana tandoer tenang, raga mara' mas tesànggling. jen tegita^{c} mara^{c} ndé^{c} na batembasa^{c}.

Wahna djera^{c} dėnda masiram, bandjoer ngandjeng sedin ai, meres boeloe ngasap mokē isi^{c} sapoe^{c} soetra koening, kadoe pangisep ai^{c}, malik nè^{c} bini badjepoet, njalinang tembasa'na soetra djingga mateloeki bandjoer boedal nè^{c} denda lèkan timbana.

Sambilna monggo' boeloena, na^{c} rangdė ngiring lè' moedi, djawoe^{c} tembasa^{c} nè'dènda, lo' monjèh ja barĕng ngiring wahna datang nènè^{c} bini, ito lè^{c} pondok dēndajoe, papoe^{c} towa^{c} pada benga^{c}, gita^{c} tjahja nènè^{c} bini, pido sangka goestinte si tegedèkang.

Si' sanakna salapoe'na, anoe^{c} mara^{c} Widijadari, tetoe mara'ling toetoeran, sĕdekna lè' dalam poeri, ĕngga' na moelė sai^{c}, djari sarin bidjan datoe, nė sipaling kodé^{c}na, njandang djari kembang poeri, mĕno baė ling kanak kanak sininé.

Tėtoe mara ling dĕ kaka^{c}, daka' te wah lotjok ai^{c}, ndė^{c} koe wah dait gagita^{c} mara tjahja nènè^{c} bini, daka^{c} bidjan prĕmantri, parĕ

ratoe lan toemenggoeng, ndè^{c} nara^{c} pada, bandjoer nimbal papoe^{c} Tjoengkelik, anoe^{c} sidè si djaoe^{c} djaoe^{c} sambatda.

Njandang ndè'na mahiroetan, anoe^{c} pedas moelĕ lain, amboelan isi^{c} sanakna, ndè' kè oeloeng selem poeri, pan sidjoeloe akoe sering tama mamarēk lè' datoe, masan kanak singajah, djangkè nindo^{c} dalem poeri, no sangka^{c} koe pēdas ito salapoe^{c}na.

Lagoe' siné dja goestinte, ndè' koewah sakali kali, ndé' nēngke ité lè' taman, tao'koe na nao^{c} pasti tetoe ndè' mirib mirib, saloewé bidjana datoe, siné djari kapala, nimbal papoe' Bokah malik, pido sangka na gēdek kantjan la Djonggar.

Talo ate menang prasa^{c}, si^{c} inges goestintè siné, lemoeh aloes batang prana, ita sitowa^{c} no gandjih, gojo badjang ndè' goedji, sai ke gen aget maoe^{c}, batemoe lè^{c} goestinte, gen maoe^{c} ēra^{c} bakawin, ngoembé djagē lègana sibakapongan.

Meno lingna papoe' towa^{c}, lo^{c} monjèh balatoer malik, sila^{c} ke ratoe mapajas, toetoeang kajoen pengkadji, nè sida ina^{c} rari, boeka' kota^{c}na bateroes, bandjoer ina^{c} Sajoman, ngatoerin nè^{c} dénda sisir sambil boeka^{c} kotakna wah tedjadjarang.

Nè^{c} bini bandjoer bamēke, basisir milpilang sĕmi, mara' boelan bawoe' tanggal, wah na djera dēnda basisir, siso^{c} kondje makatik, sotjē winten patjek poesoeng balēngkerna masotja bandjoer nè' bini basalin kērēng dalem soetra abang maparada.

Kèrèng soetra sasongkètan, papijaän lè^{c} Lajangsari, lèmpot batik maparada, saboekna tjiroepan bali, basengkang mas tĕoekir, batrété si' mirah tandoer, bapangkah tjoekeli belajar, kakembang pĕno^{c} mapilpil, matetèrèk poepoerna boelan poernama.

Tjatjitakan padjaroepan, alisna loentjip njaririt, mara^{c} roewan daoen mimba, sapolah tèke mantesin, batjingtjing tjara bali, betisna ngalèjap aloes, njelengna mara' kisap, gigina galinong njeli^{c}, moewa boentēr mara^{c} boelan si poernama.

Apoes koening maja maja, sēngir mara^{c} ambar sari, parawakan djēgèg rēmbang, tetoe mara' widijadari, panjèrep sremin manis, tjengèl bina madoe djoeroeh, biwihna manggis tebelak, ranggit ima na ngelaring, sangkēp aloes mara' doerèn sisa bantar.

Siloewar soetra déwangga, songkètan banjoemas keling, malambé ĕmas matatah, djari ontjèr soetra koening, bélo ĕmpat dĕpĕ lĕbih,

Si'no ija si tĕparan papoe^{c} Tjoengklik, pisa' si' poen Kadjar, adi'na si^{c} papoe^{c} Tjoering, je djari panoenggoen taman.

Pilih sinē bidjan datoe si tesĕdi^{c}, tè bowang lè^{c} taman sangka^{c} papoe^{c} Tjoengklik ngiring, mĕno pambadè' koe warang.

Lagoe^{c} nēngkĕ pambadè^{c} koe Warang malih, sang sinē teparan toelen mara^{c} Widijadari, aroe^{c} toeroen lèkan sorga.

Djangkoe baloe^{c} pēmpang rambok akoe adi^{c}, ndè^{c} koe wah gagita^{c}, ireges dengan mara^{c} sēni, tetoe mara^{c} ling de kaka^{c}.

Pada benga^{c} sing gita^{c} nènē^{c} bini, ara djangkē rēba^{c}, momot ndĕ'na tao moeni, batoengkoel bĕnga^{c} gagita^{c}.

Sing tĕbabas isi' denda Widaradin selapoe^{c} tokol napak sambil na saling ketoewanin, loewé pada katandroehan.

Pan wah djao^{c} pamargina nēnè' bini, loewé dengan benga^{c}, nganga' sambil matja sikir ngingi^{c} mara^{c} bangken djawak.

Sinom.

Wah datang lè' dalem dēsa ĕndeh rarah ramé tarik, pada bijoer dalem dēsa, towa' badjang belè' beri^{c} pada beke nakdjari, lè' pēken pada bakoewoer, ara' ngoemba^{c} na' dĕngan, parana anakna pasti, po'na djepoet oemba'nanging ngandang bawa'.

Lè' rangkong tao'na broemba^{c} idèpnē lè tongkèl pasti lo' Brengkèh ja nangis, neng kesàh, soegoel tetina bakētjerit si' benga na kalēbih, saling tindjal dait batoer, sēsēk lè' parampatan, mara^{c} ongkat inan lani ina Prongong djoeroe ngomèh pagawèjen.

Pamaoe' dĕngan si badjang, njēroendoepoeng diri'na pasti, podelna be soesoen dēngan, njaroewang lè' kana' beri', samèlè no gen djemit sakèrèng kèrèng badjepoet, katoengkoel bēnga nganga^{c}, ndé' na asa djoeloe moedi, ina^{c} Prongong èloran baē gagita^{c}.

Poetrine sibaloe^{c} màndjak, lé' kakapa pada sai^{c}, tandiug apit po ndē' nara', lĕ^{c} nè^{c} dēnda Widaradin, djao' goemi lan langit, ampo' tesilak lè^{c} goenoeng, poetri si baloe^{c} pada, lènè^{c} dēnda Widaradin, bandjoerna moeni ina^{c} rangda Sajoman.

Mijakang dĕngan si banjak, mirik djoeloe' ama'rari, koe tama djoeloe^{c} samenda^{c}, kelet lalo ama^{c} rari, bandjoerna pada mirik, ina' rangda tama batēroes, tokol sedin kalangan, bandjoer mara nènè' bini, bateroes ngigel lè' djoeloen ina' Sajoman.

Sambil djàwoèʿ kepet doewa, ndĕʿ na ngéngat kanan kiri, pan ingat le pamesenan, inaʿ rangda bandjoer gēlis, baregem soetra koening, kadoene pangosè' dawoer, rambil na ngiwa kembal, papoe' towa pada tarik, pada ngandjeng lĕʿ dèket dengan si banjak.

Tataboehan gagar mangsa, singaredep moele apik, madoeloer soeling kakawijan, si bagendang pada bangkit, anging batĕlah moeni, tangis dowang sitaroengoe, ndĕ ingat lĕʿ gĕndingna, nēnē' bini ngigelgati, mara' merak si gen lalo ngawang ngawang.

Djoeroe gamel pada bengaʿ, sokna momot ngapong soeling, si bagĕndang sokna iwa, salapoeʿ na pada sēpi, pada momot be tarik, pragat siʿ ngapong djadjengkoe, poetrisi'baloe kotjàp, lè' kakapa no malinggih, sokna momot gedekna kaliwat liwat.

Lèʿ Poetri si lèkan taman, dinda Winangsija malinggih, badékèt léʿ inaʿ rangdē, papoe' towa' pada ngalih, salapoeʿ tokol tarik, lĕʿ sedin kalangan bandjoer, naʿ rangde bandjoer mamaʿ, basoesoetan mako maiʿ, basindiran sambilna singortap.

Salēga' diri' de nēngke, angende si mèlè dēngki, prasakkoe gĕn sere salaʿ, angènde simélé djail, sajan mètijanang api, papoeʿ Bokah oerès bandjoer, sambil djongdjong tatoendjang, ngangkat nahē bakaketik, siné akoe empat djĕlo ndè' koe rebaʿ.

Salapoeʿ na pada oeras, kantjan papoe' towaʿ tarik, pada djondjong tatoendjangna basalekep babaketik, bandjoer tjēmor nē' bini, sambilna si ngosêp dawoer, naʿ rangde ngangantēpang, isi' kepet mas tesangling, nengkĕ botjap datoena lè' dalem poeri.

Datoeno bandjoer ngandika, lèʿ kantjan parekan si' beriʿ, kanak alo soegoel gantjang, ngoembé sangkaʿ na si sepi, ndèʿ araʿ apa moeni, parekano brari soegoel, mijaʿ dēngan si banjak, bandjoe ran ja tama gelis, loʿ oetoesan entjep ndèʿ na malik toelak.

Ndèʿna inget pangandika, ndè'na bawoe toelak malik, soʿna katoengkoelan bengaʿ, gitáʿ tjahja nènèʿ bini, datoe malih bamanik, kanak alo malih soegoel, mèʿ lèkáʿ dèngan doewa, adé' mé'pédasang gati, asing soegoel entjep ndè'na malik toelak.

Datoena bandjoeran kodal lèkan djero laki bini, toer tehiring isiʿ mamas, bandērana soetra koening, ngapit datoe mamargi, barèng isiʿ pajoeng agoeng, soroh mapontang ĕmas, tjendek mamasna ngarepin, bandjoer datang datoe ito lèʿ bantjingah.

Lèʼ dèkèt dengan si banjak, soroh kantjan si ngarepin, mijakang dengan si banjak, gojo njongko^c genè ini^c, mamas ndè'na prĕdoeli, nina mama pada bijoer, lagoe^c si djawoe' mamas batoengkoelan, bĕnga^c pasti, sokno momot gita^c nēnèʼ dènda Winangsija.

Datoeno bandjoeran mandjak, lèʼbonkor si sibini laki, dèkèt pĕkēn balè djadjar, banjak mama pada nangkil, papatih mangkoe boemi, mantja mantri lan toemēnggoeng, Raden mènak prewangsa, sēsēk djedjēl pada nangkil, nina mama sabol ito lè' bantjingah.

Datoena bandjoer njereminang, bidjana sipaling beriʼ, sitetoendoeng aning taman bengàʼ datoeno njaremin, pan tjahja nènè^c bini, mara' boelan bawoe^c soegoel, ampoʼ tjahijan sasotjan mara' bintang sidi ngari, anoet tetoe poetri lekan sorga.

Ampo^c lamoen tepĕdasang, mara^c roewan poetri djin, sing bikasna ini^c dowang, terombo^c si^c srĕmin manis, kire-kire ke poetri, dasar parawakan bagoes, ngoembè tanta ndé' girang, tetoe towa^c pada gandjih, gojo badjang pĕdas gènĕ pada gindjal.

Ndè'na kotjap sīlè' dèsa, nēngkè kotjap Raden Mantri, si tabilin to lè^c taman bandjoerna djraäng koelambi, bateroes Raden Mantri djawat keris djawat saboek, bandjoerna basalinan, bakèrèng gagoeloeng tangi, sasongketan po to idjo maparada.

Keris mawarangka danta, malandéjan mas gērantim mawiwir krisna matatah, bandjoer soegoel Raden Mantri, èntjong je lalo mandi^c, odjo timbana bateroes, masisig makoeramas, bandjoerna bateroes mandi^c, Raden Mantri wah na djeraʼ masiram.

Maskoemambang.

Wah ne djēra^c mapajas Raden Mantri, soegoel lèkan taman, angenè Raden Mantri, gēnē lalo aning dēsa.

Pan wah djao' pamargino Raden Mantri, batēlah lèʼ langan, ndè' nara' dĕngan te dait, sambil bapikir dēn Noene.

Baje ĕmbĕ to nda gēnē nènè' bini, bandjoeran je lēkaʼ, bandjoeran koko' tĕdait, den Noena malik batèlah.

Pan angēnnĕ den Noena nginem ai^c, wah na nginēm djĕra^c, sambilno bapikir pikir, bandjoer datang taoe towaʼ.

Bandjoer Raden Noena bakĕtoewan gelis, adoeh papoe' towa^c akoe baketoewan sakèdiʼ, ēmbé keno tao' désa.

Bandjoer nimbal papoe' towaʿ matoer bakti, meran Raden Noena, wah rapat tao' dēsa goesti, Raden Noena bandjoer lèkaʿ.

Sinom.

Wah datĕng lė sĕdin désa, Raden Mas Witarasari, den Noena bandjoer batĕlah, lèʿ sēdin langan malinggih, tjahjano Raden Mantri, dit-désana miloe tandoer, datoe bēnga' njĕriminang, bandjoeran gantjang bamanik lè' parĕkan, kanak alo soegoel gantjang.

Météĕ sino tjahjan apa, parĕkanno bandjoer brari, wah datang lé' loewar koeta, meta tjahja Raden Mantri, den Noena sėdėk malinggih, parēkan bandjoer matjoendoek bengaʿ kaliwat-liwat, gita' tjahjan Radèn Mantri, bateroes matoer kadji nanikang dēwa.

Ngatoerin peng kadji tama, aning dēsa nengkë gĕlis, Raden Mantri bandjoer lekaʿ, parĕkan si sopo ngiring, wah datang Raden Mantri, taėk lèʿ bantjingah bandjoer, datoe bamanik gantjang, rapĕtang taoʿ da ité, Raden Mantri bandjoeran noenas loegrehe.

Datoe ke bandjoer ngandika, lèʿ kantjan pangajah tarik, njoegoelang soroh sanganan, warah bokor mas tesangling, wah napak batoer gelis, datoe ke bamanik bandjoer, silaʿ laloe ngadjĕngang, sasangana timpal koepi, Raden Mantri bandjoeran balatoer sĕmbah.

Mēran datoe kadji mindah, si' kadji ndĕ' ngaken nasiʿ, pan siné kadji siloeman, aran Siloeman Mertadi lėndang goewar to' kadji, datoeno bamanik bandjoer, derēs manis ngandika, kĕnangkoe tao lèʿ nasiʿ, lamoen meno sila' laloe sida njēdah.

Si mamanto pada bĕngaʿ, gitaʿ tjahjan Raden Mantri, siʿngigĕl ndèʿ ta roengoewang, towaʿ badjang belėʿ bēriʿ, sing gita' Raden Mantri, nina mama pada bijoer, poetri sibaloeʿ pada, boedal aning dalĕm poeri, salapoe'na pada gilaʿ lèʿ siloeman.

Raden Mas Tilar Nagara, bandjoerna sida bapamit, kadji pamit datoe Wajah, datoeno nimbal bamanik, èntjong lalo' de adiʿ, silaʿ njēdah djoeloe laloe, den noena matoer sĕmbah, isiʿ djēlono wah laiʿ, mapan kadji babalé lèʿ lēndang goewar.

Dātoeno malik ngandika, lamoen meno djà adiʿ, silaʿ de loembar sēloeman, djĕmaʿ kĕté sidė malik sandikan datoe goesti, Raden Mantri loembar bandjoer, soegoel lèkan bantjingah, wah datang loewah koeta gĕlis bateroes lèkaʿ ndè'na kotjap si lèʿ langan.

Badjoerna noenas loegrèhĕ, datoena gantjang bamanik, sila^{c} laloe sida njedah, Raden Noena matoer gelis, sandikan dēwa goesti, Raden Noena mama^{c} bandjoer, singigel je batelah, salapoe^{c} na nènè$^{\prime}$ bini, bandjoer boedal tĕhiring si tali^{c} oemba.

Sambil njarèrē dēndoena, sadatangna dalem poeri, tama bale bandjoer rēba^{c}, ngapong galeng sambil nangis, adoeh siloeman goesti, djawoe^{c} gama^{c} kadji datoe patoeh makabaloe^{c}na, si gila lè^{c} Raden Mantri. makabaloe^{c} pada nangis basambat.

Kotjap nè^{c} denda Winangsija, tjingakina pada sepi, poetri sibaloe^{c} ja boedal, tama aning dalem poeri, nē^{c} bini loembar gelis, oeli^{c} aning taman santoen, wah datang je lè^{c} taman lo' monjèh bandjoer makoewih, adoeh monjèh kēté anta djoeloe gantjang.

Lo^{c} monjèh ndè^{c} ara' nimbal, nè^{c} bini malik bamanik, bojē embé si aningna, nèngkĕ po ja pajoe njĕdi, papoe^{c} sitowa^{c} galining, pada nanggah bilang boetjoe, sĕpi ndé' nara^{c} nimbal nè^{c} bini malik bamanik, adoeh monjèh nēngkē mè^{c} sipajoe ilang.

Maskoemambang.

Bandjoer tokol nēnè^{c} bini sambil nangis, nangis basasambat, ngoembè sangka mè$^{\prime}$ si njĕdi, bilin koe ngēnè sangsara.

Soebahnala boedjah matè lè' pasisi, kapoenè^{c} lè' lendang, soesah atèn kadji goesti, si lo' monjèh nēngkĕ ilang.

Doeh mas mirah bilo^{c} matè djari soeling, timpoh lē^{c} sĕmpara, èra^{c} atènkoe te binin, djandjinkoe dait sangsara.

Soebahnala ara' mate ta sampèntih, ngoemben entan taowat, sala^{c} atènta sakēdi$^{\prime}$, isi' tenge tampowas.

Soebahnala romot gro sambēl gili^{c}, teseda^{c} si pelalah, momot mēro kangen diri, si^{c} kangen ita siri sala^{c}.

Bandjoer lèka$^{\prime}$ nēnè^{c} bini sambil nangis, tama lè' pondokna, bandjoer daitna koelambi, njēbo^{c} lè^{c} goeloengan tipah.

Po^{c}na djepoet iwana sambil nangis, sai njèmatè^{c} ija, na^{c}rangdè bandjoer tĕkoewih, barèng dait papoe^{c} Bokah.

Ina^{c} rangdĕ nè bangken lo^{c} monjèh oeri ina^{c} rangda gantjang, tama gitain koelambi, na^{c} rangde tindjot gagita^{c}.

Noenas kadji djawoeᶜ ija nēnèᶜ bini, bangken monjèh dénda, itjanina bandjoer gelis. naᶜ rangdā èntjong badjawat.

Poᶜna pesèt koelambi ndèᶜ naoᶜ isi, inaᶜ rangda nimbal, jen bangkēna mené goesti, tekan lēndong masih tilah.

Mapan mené maraᶜ patadah koelambi, nèᶜ bini badjawat, amboena ndè naraᶜ bais, bandjoer bapikir nèᶜ dēnda.

Sinom.

Bagoes koe sèboeᶜ ija nĕngkĕ, bandjoerna te seboeᶜ gelis, lè' pakèmba na nè' dēnda, nēngkĕ kotjap Raden Mantri, silèᶜ desa tè bilin, sedekan ja nangkil datoe, katoengkoel bararasan, kadjoeloe wan Radèn Mantri,. ndè' na taoᶜ si ngigel wah pada boedal.

Raden Noena bandjoer ngèngat, tjingakna wah boewèᶜ sĕpi, si ngigel wah pada boedal, tama aning dalĕm poeri, pikirna Raden Mantri, je gen bapamit lè' datoe, kadji bapamit déwa, isi djelona wah laiᶜ, datoe bandjoer bamanik sila' de boedal.

Sila' de loembar Siloeman, djemaᶜ kēté sida malik, sandika atoer Dènnoena, bandjoerna oeres bapamit, soegoel ija lèka' gelis, oeliᶜ aning taman santoen. bapikir sambil lèka', ngoembè akalkoe nĕng kani, sigen tama lèᶜ taman maraᶜ si nengke.

Pan nané akoe katara, koelambinboe wah tègisi, meno pikir Raden Noena, bagoes koe pasĕmel diriᶜ, wah datang Raden Mantri, to lèᶜ loewar taman bandjoer, bapikir sambil lèkaᶜ, nidó' lè' bawaᶜ tataring, baparimboen papoe' toewa' bagoes deman.

Malik bapikir dēn Noena, bagoes koe pasĕmĕl diriᶜ, koe mateᶜ ilaᶜ koe nĕngkĕ, batĕroes tama Raden Mantri, taèk lè' tété gēlis, papoe sitoewaᶜ salapoeᶜ, tarik ija pada ngèngat, gitaᶜ tjahjan Raden Mantri, pada tindjot salapoeᶜ na pada ngéngat.

Bandjoer moeni papoe' Bokah, ija si ngonè' sĕsĕni, si tapanto isi dĕngan, pilih lo' monjèh jĕ sĕni, sangka ndèᶜ na badait, Raden Noena lèka' batĕroes, nĕpĕt lèᶜ sasangkoᶜna, bandjoer ngèngat nènèᶜ bini, batĕroes noendoek, nènè' bini semoe ilaᶜ.

Den Noena bandjoer ngandika noenas koelambino adiᶜ, nènèᶜ bini bandjoer nimbal, ndé' koe nanaoᶜ koelambi, sai kè sidĕ siné isi' koe ndè' wah batĕmoe, Den Noena bandjoer nimbal, lamoen de ndè' nĕnaoᶜ adiᶜ, kadji bidjan mamiᶜ si lè' Lajangsĕkar.

Sangka^{c} kadji dateng mirah, mapan ara^{c} gambar goesti, tri tipa' ito lè' taman manggong lè' sedin parigi, sino si gita^{c} kadji, no sangka^{c} kadji dēndajoe, balajar noenggang kapal, si mèta sida mas goesti, lagoe' ara^{c} sanak tĕ masih lè^{c} kapal.

Aran Raden Kitap Moentjar, tĕsalin arana pasti, piná^{c} di' na anakoda, sino sameton tĕ adi^{c}, nēngkē nenoenas goesti, koelambi noratoe ajoe, nè' bini noendoeg pènang, bandjoer soegoel ai^{c} s'remin, ngoembé sangka peng kadji nandroehin raga.

Maskoemambang.

Enda' gama' sidĕ malik bakoelambi, pajo lalo sida, njangsaran ragan pèng kadji, mara^{c} roewan godeg gawah.

Raden Mantri bamanik sambilna nangis, kadji pamit dēnda, gen lalo aning pasisi, méta kaka^{c} Kitap Moentjar.

Kadji lalo ara' samendak mas goesti, nènè^{c} bini nimbal, nda' de ngonè^{c} loembar goesti, lamoen peng kadji gen balajar.

Dangdang.

Kĕlĕm siné oemoer kadji goesti, moen pèng kadji batĕroes loembar balajar, sangka^{c} nda' de ngonè^{c} radèn, den Noena nimbal bandjoer, ndè' po kadji gen ngonèk goesti, kadji lalo samĕnda^{c}, oeli' aning laoet, meta kaka^{c}.

Kitap Moentjar bandjoer lèka^{c}, soegoel lèkan taman gĕlis, wah datang lè^{c} tamparan.

Kitap Moentjar bandjoeran bamanik, lè' parēkan, alo toeroen kanak, mapan ara' tēmpo mené, tjahjana Raden Bagoes, parĕkano badjoeran gĕlis noenggang sakoetji balajar, njarĕpĕk badajoeng, wah datang lè' tamparan, wah badait, parĕkan lè^{c} Raden Mantri, Den Noena bandjoer moenggah.

Gagantjangan pēlajar Raden Mantri, dit parēkan, wah datang lè^{c} kapal, Raden Noena bateroes taèk, den Kitap Moentjar bandjoer, gantjang mĕndakin Raden Mantri taèk lè' kamar, wah na tokol bandjoer, Kitap Moentjar matoer gantjang, adoeh radèn, ngoembè si sangka' pèngkadji, pētĕng datang lè' kapal.

Pangkoer.

Den Noena bandjoer ngandika, Kakaʿ Moentjar dabdabang nengke gelis, ĕntèh kakaʿ miloe toeroen ta barang aning taman, adė' sida naoʿ djari gageboʿ koe, mapan nané wah katara, koelambin koe wah tĕgisi.

Kitap Moentjar bandjoer nimbal, silaʿ Raden kadji liwat ngiring bandjoeran ija barĕng toeroen ndé' na kotjap lè' langan, kantjan roban pada ngiring Raden Bagoes, pada lèkaʿ gagatjangan, kenĕng tjritan Raden Mantri.

Tėkotjapang silè' taman, papoeʿ towaʿ tokol bawaʿ tataring, bagoendem ngrawos dit batoer, sambil noengkēr tatoendjang ndèʿ salaʿ ling koe sipiranan batoer, pilih loʿ monjèh siné ija, mĕné djaʿ ling koe si roebin.

Bandjoer moeni inaʿʿ rangda, basindiran hė sida amaʿ rari, de sregepang baé djoeloe, kandik pengkaliʿ tambah, mapan nengke pedas aiʿ no gen blaboer, bandjoer moeni papoe' Bokah, awoʿ moelè ndèʿ na pelih.

Mara' ling bi inaʿ rangda, ndē na boeroeng poenika sigen djari, padas ija gen djari emboeng, takaliʿ isiʿ lėntaʿ nengke djaʿ na pira lindoeng gen tekedoek, mapan aiʿ pangempokan, piran ija gen ingsat malik.

Papoeʿ Krapoe bandjoer oeras, basalekep nahėnė bakâtik, nginggèʿ mowa nganggoeʿ, sambil djongdjong tatoendjang basindiran sangkaʿ ingât bahé batoer, ĕndaʿ pada simo bengaʿ, moelē gēnnē ēntoer goemi.

Panjakapnja wah basadang, mapan nané djandjina tamaʿ ai,ʿ nènèʿ bini tjemor bandjoer, mirengang sasindiran, bandjoer oeras kantjan papoeʿ toewaʿ salapoeʿ, pada djongdjong tatoendjangna, mentjaʿ lè' bawaʿ tataring.

Ndèʿ na kotjap si lèʿ taman, nengkė kotjap malik ija Raden Mantri, wah datang lèʿ taman bandjoer, balatoer Kitap Moentjar, siné kėno si taoʿ pèng kadji ratoe, Raden Mantri bandjoer nimbal, awoʿ siné taoʿ kami.

Bandjoer nangis Kitap Moentjar, sambil ndongaʿ ngandėk aiʿ saremin, datang lèʿ pondok na bandjoer, bateroes pada tama, Raden Noena bamanik basana aloes, bareng Raden Kitap Moentjar, bamanik lèʿ nènėʿ bini.

Noenas koelambino dèwa, nènè^c bini bandjoer njoegoelang klambi, lèkan pakèmbokan bandjoer, tesadé Kitap Moentjar, bandjoer gelis Kitap Moentjar badjĕpoet, bateroesna toenoe^c ija gantjang, tan antara bandjoer djari.

Djari djero to lè' taman, liwat bagoes mapan ija baroe^c djari, koeri agoeng no manjoekoer, taoekir ēndah roewa, tambè dara masengkang merak makakàpi, bantjingah batjrangtjang kawat, balé salapoe^c mahoekir.

Djaba tengah patandakan, lan pamengkang salapoe^{c}na baoekir, tadampal si^c prada moeroeb, atap doerè salapoe'na, lè^c pasaren goenoeng rata ¦balé moedjoer balé malang balé djadjar, peno^c isi^c gambar inggris.

Den Noena bandjoer ngandika, Kaka^c Moentjar baketé side gelis, Kitap Moentjar nimbal matoer, sila^c tama bé déwa, lawoen kadji té lè' loewah ngantih datoe, Radèn Mantri bandjoer tama, bareng dait nènè^c bini.

Bateroes tama lé^c pamereman, Raden Kitap Moentjar bandjoer bamanik, lé^c kantjan roban salapoe^c hé kamoe pada kanak, ade^c mè^c bisang pakakas mé^c salapoe^c, mapan siné moelè njandang tao' te naroäng diri^c.

Lo^c Njamboeloeng matoer sembah, meran datoe kadji liwat sahiring, bateroes gantjang bada^c batoer, hé batoer nēngkĕ bisang, kèrèng dodot pondjol kemè^c tepa^c lisoeng, akoe sapo' to koewada, si^c manoek tebadjang gati.

Mĕno sangka^c koe sĕparap, sigen ladjor bataro^c bisang diri^c, si^c tadah manoek tĕbatoer, masih djeneng garoenjam, manoek badjang tadah koerangan gageboeg, tjēmor dèn Noena mirĕngang, sindiran Njamboeloeng pasti.

Sinom.

Den Noena bandjoer ngandika, sila' denda taèk gelis, nènè^c bini ndè' na nimbal, semoe ila^c dalĕm pikir, inget sidjelo roebin, manggong ima lè^c bon kasoer, sambil ngakit koekoena, tokol sambilna sinangis, Raden Mantri ngapong sambil ngandika.

Doeh déwa mas mirah, pitoeroening Widijadari, toeloes soekanda mas mirah, asi' gen prijak lè' kadji, tawoe doraka lĕbih, sabalit

satawoen, nemoe papa sangsara, djari tao' sala' djari, dalem oedjoet tawoen sida djari kembang mata.

Lantaran kadji si djogang, gila ngerèmon liloes poesing, ndè' ta soekajang si dēngan lagoe' kadji sĕmel goesti, ngēntĕng lè' dalem poeri, tapi njandang si' dendajoe, ndè' de soeka pangéran, ngemboen tawoe sala' djari, mapan kadji tawoe da doro sasawah.

Sangka' ndè' na ara' girang, to lè' dasan kadji goesti, sangka' kadji dateng mirah, si meta sidē mas goesti, djari wah datang kadji lè' balen dēndajoe, sidē bandjoer ndè' soeka, ngemboen kadji tawoe miskin, sangka nēngkë kadji pamit ratoe mas.

Oelè' aning Lajangsekar, nēpet dēsan kadji goesti, ndè' kadji semel mas mirah, ngenteng ité dalĕm poeri, ndè' kadji semel goesti, noenggoe balén dengan bagoes, ni bini bandjoer nimbal, adjoem lalo' sidë goesti si bamanik njatĕ goesti lebih wikan.

Lè' kamiskinan kadji déwa njata jēn ndè' ndè' goesti, asé lè' kadji pangeran pilih powah laè' kadji kalaparan bagrinting, ngoembé sangka' nèngkē datoe, ngakoe' diri' da rara, anging kadji tetoe miskin, ngoembé sangka' peng kadji nandroehin raga.

Sangka' pēng kadji gen boedal, ndè kè siné balen goesti, ndé' po kadji ngépéjang, kadji sinē patoet njedi, mapan ndé' pantas kadji, djarin isin djēro bagoes, pan kadji tawo' nista, gĕmet lalo' gama' goesti oepamanjo ngĕmboen tangkoelak bagelĕmpar.

Sambilna nangis nè' dēnda, bandjoeran ija toeroen gelis, toeroen lèkan baon tipah, sambilna batoengkēm naugis, bandjoer toeroen ne' laki, djawat tangan ratoe ajoe sawal bandjoerna oemba', tèkang no lè' kasoer sari, tan antara nēnè' bini bandjoer reba'.

Dèn Noena tindjot njer minag sambil ngapong nene' bini bandjoer na nangis badjamdam doeh denda marining poeri, tjingakin kadji goesti, nda' gama' dē loepa' bandjoer, nene' denda ndè'na nimbal, paleng ndè' na tawo' moeni. Kaden Mantri djèdjeh, nangis bamasambat.

Matioenanbang

Soebahnala kawa [illegible] koe kawa gen [illegible]

Doeh mas [illegible] sila' oeres nene' [illegible]

Datoeno taget mirengang, bandjoer na gantjang bamanik, doeh anakkoe den Taroena, ndè^c koe tao^c sida goesti, sai aran de goesti isi^c tembé sida laloe, ama' moelē ndé^c pedas, nēngkē tindjot ama^c lebih isi' laloe ngakoe^c di^c djari siloeman.

Pangkoer.

Datoeno malik ngandika, doeh mas mirah Raden Taroena Pandji, ngoembè sangka sida laloe, ngakoe^c diri siloeman, Raden Mantri bandjoerna njĕmbah balatoer, kadji noenas goeng sampoera, pan noengkoelang tadah kadji.

Datoena malik ngandika, nēngkĕ kembé tao' kaka' da goesti, Raden Kitap Moentjar laloe, Raden Noena matoer sembah meran ita lè^c pasisi nēngkĕ datoe, pina^c di' na anakoda, datoeno malik bamanik.

Jen toeloes asé^c de anak, sigen brama^c lè^c ama nēngkĕ goesti, pan ngèndeng koe nanè laloe, koe tikah laloe nengkĕ, adè' bébas to lè^c taman saling djao^c, sandika atoer den Noena, datoeno malik bamanik.

Manikang mas sila^c toewan, moewah pangoeloe lebé dit kijaji moerid, tjatjakana lebih satoes, datoe malik ngandika, hé Tengkowah alo kamoe lèka^c djoeloe^c, bada^c sedahanno gantjang, adè'na sregep matjawis.

Djari padagingan karja beras reket njijoer boesoeng lan poentik, akoe gen mĕnikah mĕnantoe, soroh djari sidekah, moewah selawat, adè^c na serĕgepang djoeloe^c, kèpèng silè^c gedong bisang, djari selawat baloe^c keti.

Pada sijoe salapoe^{c}na, sopo^c sopo^c toewan dit kijahi moerid, srĕgep kèrèng tangkong badjoe koepijah kasoet lentèrang, minjak pènder sapoe' tangan kepet pajoeng, den Noena bandjoer ngandika, lè^c parekan roban gelis.

Lo' Njamboeloeng krari gantjang, aning taman bait petino sai^c, ndè' na soewé datang bandjoer, pèti wah teatoerang, Raden Mantri ngandikajang boeka^c bandjoer, berisi soroh lalĕmesan, ara' satoes solas kodi.

Malik ija njoegoelang selaka, jen tjatjakan watara teloeng tali, nané te kontèäng toer, wah na inggas batekah, bandjoer mara

toewan lebé kijahi pangoeloe, pada tatjatjarin sèlawat, pada sijoe sai' sai.'

Malik lo' Njamboeloeng oeras jen tjatjarang selawat Raden Mantri sopo' kijahi pada baloe,' bagyana ringgit mas, kèrèng belèkat sapoe' tangan badjoe kasoet, wah na inggas pada boedal, den Noena bandjoer bapamit.

Bandjoer taèk noenggang singa, nènè' bini na'rangda miloe ngiring, singano jĕ lèka' bandjoer, gen oeli' aning taman, ndè'ne kotjap lè' langan wah datang bandjoèr, bateroes tama dalem poera Kitap Moentjar wah badait.

Kitap Moentjar matoer gantjang, doeh den Noena ngoembe bè nengkĕ goesti, si' peng kadji toe lè' datoe, wah parèk lĕ' mami ta, Raden Noena bamanik basana aloes, owo' kaka' Kitap Moentjar, djema' sida oeli' malik.

Djĕma' ngalèma' de lèka' adé' sida ito noeloeng noeloengin, mamà' ta no kaka' bandjoer, sigen dabdabang karja, bandjoer gelis Kitap Moentjar matoer, piran ke no mami' dĕwa, sigen nèmbé karjoe goesti.

Sinom.

Né' bini bandjoer ngandika, sila' kaka, de toeloengin, mami' ta gen ngangkat karja, Kitap Moentjar nimbal malik, sandikau dèwa goesti, piran si karjano ratoe, sila' de pahitjajang nènè' bini nimbal gelis, awo' kaka' lé' sinino tanggal lima.

Kitap Moentja baudjoer nimbal, mapan moele sino goesti, djelo keras ajat sengkala, jen kapatoet atoer kadji, datang lé' djelo kemis sedekan tanggal ping pitoe', ndĕ' na kotjap lé' taman, batjrita lè desa malik, bidjan datoe salapoe' na pada gila.

Salapoe' nangis badjamdjam, adoeh Raden Noena Pandji, djawgama' kadji mirah, aning desan dĕ mas goesti, ngoembé sang pèngkadji, betah lalo sida laloe, ngangkat tao gila djogang sopo' timpal peng kadji, doeh mas mirah sarin désa Lajang ..

Ndè' kė pèng kadji wah wikan lè kadji siné goesti, ... isin poera, ngoembé sangka' sida goesti, djari makendeng .. tjitjing sino la Kantjoet, djadah sino Winangsija, sin... peng kadji, sangka nengke kadji temah gila djogang

Singangen peng kadji déwa nengke moela djandjin kadji, meno ling tangis badjāmdjam poetri selaboeᶜ no tarik, denda Wingit bamanik, tipa' denda Wangi bandjoer, dēnda Wangi je ngèngāt lė' adĕ na Gondasari, saling engat, gedėk na baliwit liwat.

Lé dènda mas Winangsija, nėᶜ denda Wingit bamanik, pilih po ija wah batijan sangka mélé Raden Mantri pĕdas ija ngoenggahin lèᶜ kamalem aning laoet, sangkaᶜ na mawoe koeskas, tjitjing sino Widaradin ngoembé sangkaᶜ ja tėmelė' si den Noena.

Tanding apit po ndé' naraᶜ, roewan te pada sĕseni, lè' djadah sino Winangsija, goetoen tanaᶜ sala' djari, hé kanak nengkĕ gĕlis, alo pada leka' bandjoer galining bilang dasan, petang akoe bang groe' begik, sang bi mawoeˀ ratjoen oepas broewang.

Lamoen bi wah maoeˀ pada ampoᶜ bi pada tjetekin, adĕ' na si pelot modar, basong sibilangno djenggit, angen ne Raden Mantri, gen madik ita si baloeˀ, serekan si basong boewang, la kantjoet no Widaradin, genit bėlang ja ngoengahin aning kapal.

Meno lingna pada ngoetjap, ndė'no djeraᶜ gila nangis, djawoeᶜ gama' kadji mirah, ndė kadji kawa mas goesti, ngenteng lèˀ dalem poeri, lamoen dândèˀ asiˀ datoe gen ngemboen kadji mirah, lamoen kamalem kadji ngimpi, prasa kadji diri' kadji bakapongan.

Asmarandana.

Katjrita lè' taman malik Kitap Moentjar bandjoer lékaˀ, gen mamarek datoe nènèˀ, ndè na kotjap si lè' langan wah datang dalem désa taėk lè' bantjingah bandjoer, parek léˀ datoe mamiᶜ na.

Datoeno bandjoer bawangsit Kitap Moentjar noenas loegrahe bandjoer je lèˀ bawah tokol, datoeno bĕngaˀ njĕrĕminang, si tindak lan tritipno datoeno bamanik bandjoer, laloe amaˀ bakatoewan.

Lekan embè laloe sini, ampoˀ sai ké aranda, Kitap Moentjar matoer adeng, meran kadji balatoer pemban, kadji lèˀ Lajang Sekar Kitap Moentjar kadji datoe, datoeno taget mirĕngang.

Bandjoeran gantjang bamanik, doeh anakoe Kitap Moēntjar, nengkė adéˀ laloe bahė, itè gen merentah gawente, Den Kitap Moentjar nimbal, meran kadji ngiring datoe, samanik pèng kadji dèwa.

Doerma.

Kitap Moentjar bandjoeran bamanik gantjang, njoeroe' perekan

gĕlis, alo ante lèka᾿, lalo aning tamparan, mè᾿ geroegah meligè no gelis, parekan gantjang lalo aning pasisi.

Ndè' na kotjap silé langan saloepoe'na, wah datang lé᾿ pasisi, bateroes ija boengkar pragat bandjoerna ngoendjil, sangka odjok desa gelis, ara' watàra rembatan satoes lebih.

Wahna datang lé' desa pada batroesan, bandjoer tandjengang gelis, lé᾿ tèngà᾿ prampatan, djari balè pahasan, baratap si᾿ soetra koening soetra dewangga, songket djari lalangit.

Balalingsir bakalamboe soetra kembang toenggoel petjoet nongapit lè᾿ djoeloen pahasan, wah djari salapoe᾿na, bĕdil merijam tarik moeni, mara᾿ gen kijamat, si᾿ramen ongkat bedil.

Mapan moela tjirin wah djari pahasan, ndeh rarah ramè tarik, simanto pahasan, belè᾿ beri' nina mama, pada ngoemba᾿ anak bai, manto pahasan, toe dasan tèpi siring.

Salapoe᾿na pada benga᾿ gagita᾿, ng'rèdèp tjahija njaririt, benar dalem dèsa, dila pada nispala, datoeno banga njaremin, roewan pakakas, ndé' bawoe soegoel manik.

Teken bale isi᾿ mas toer matatah, salapoe᾿na te sangling, goewar papadjangan, watara lima dépa, takaloang kasoer gembi, rampeng masoelam, bareng dit galeng goeling.

Silè' tenga᾿ tadiuding si' pager gedah, gen tao᾿ Raden Mantri, wah djari selapoe na, poetri si baloe᾿ pada, barerempak bakakètik, isi gedekna, talo-atèna lebih.

Mapan oewah pada djari salapoe᾿ na, den Kitap Moentjar gelis, matoer le' mami᾿na, pajoe te djelon karja, tanggal pitoe djélo kemis, datoeno nimbal, awo' ama' noeroetin.

Datoe bandjoer ngandikajang kantjan roban, ngalim kantjan kijaji, goeroe santri toewan, dèmang toemenggoeng pada, preradèn miwah preboeling, mantri poenggawa, salapoe' bini laki.

Datang djelon karja gorok sampi kibas, kao᾿ lan biri biri, m... noek bebèk angsa, djelo malem basoekan, linggih lè' bantjing tindih, si mendèt pada, gajoeng lan ngatjor pasti.

Ramè ongkat gamelan ndè' na pegat, tandah gro' pa... rèdjang legong ardja djoged barong lan wajang. Raden K... ntjar gĕlis, ngigèlang djogedna, bènga' datoeno njĕrĕmi...

Katjanta wah datang lè᾿ djèlon karja, lé' djelon karja g...

dateng pada, djoeroe bedil lė' dasan tjatjakana teloeng tali, sibabarisan gong prèret tamboer tarik.

Pangkoer.

Kalèmaʿ ija madabdaban, tawoe dèsa gen ngaloeʿ Raden Mantri, kantjan prebinin prĕratoe, prʿmantri lan poenggawa, pada tedoen gen mendakin Raden Galoeh, loʿ Njamboeloeng bandjoer lèkaʿ, bareng R. Soerja Tangi, bareng Raden Soemar Nasa, patirata nĕmbangsit pada ngiring, wah na boewèʿ pada soegoel, lèkan desa sĕlapoeʿ na, sitamoweʿ no sinina pada miloe, ndė' na kotjap lè' langan wah datang lė' taman gelis.

Batĕroes taėk lèʿ bantjingah, Soemar Nasa bareng dit Soerja Tangi, singiring lè bawaʿ brimboen, moeng mantri lan poenggawa, moewah preradèn preboeling miwah prĕlaloe, pada taėk lé' bantjingah, ngiring Raden Soerja Tangi.

Pada bengaʿ salapoeʿ na, gitaʿ djĕro bagoes kalebih-lebih prĕbini ja pada koempoel, batelah lèʿ pamĕngkang, pada momot gitaʿ pinda naga bagoes pada djedjeh salapoeʿ na mara pan naga idoep pastoe.

Siʿ tingkah koerin pamereman, kakarangan tahoekir pada pasti, bamata komala oeloeng, ilaʿ na isiʿ mas, badjadjawan siʿ mirah djomanten oengòe, tekelèjatin siʿ talaga, pameremana Raden Mantri.

Bandjoer soegoel la Soemekar, lèkan lawang barâng dit la Soelasih, masilaʿ prebini bateroes, tama aning daleman, la Soemekar Soelasih bandjoer lalatoer, goestin kadji temanikang, masilèʿ pèng kadji goesti.

Silaʿ goesti bateroes tama, lėʿ daleman peng kadji mandjak goesti, dė kadji gen hitjan djoeloeʿ, njampah siʿ sasanganan, bandjoer tama binin prepoenggawa selapoeʿ, lè balen sedin talaga, bandjoer mara mandjak tarik.

Balē djadjar doewa olas, si bakelining lė' telaga ja belalangit, malangsi permas gagoeloeng, mahoelap soetra kembang, bakakebat isi pramidami aloes, ito sabol salapoe'na, isiʿ kantjan temoewèʿ bini.

Wah napak ija pada mandjak, bandjoer soegoel sasanganan lan kopi, hèr mawar santeroep anggoer, ginèwer limonada, anggoer masèm anggoer manis goela batoe, bandjoer mara ta pasilaʿ, isiʿ si ngajah ngahin.

Te kontè^{c} ang· betjarita, wah na djera^{c} basanganan si bini, jadin lé bantjingah soeroet. wah inggas salapoe^{c}na, tekotjapang den Noena dait né^{c} ajoe, bapajes lè balé gĕdah, saprĕtingkahna wah djari.

Bandjoer datang Kitap Moentjar, djĕpoet isim bandjoerna batéroes ngadji, lé^{c} djoeloen den Noena bagoes, ngoedjoetang mĕrak mas, djari djolin pangantèno istri kakoeng, bandjoer datang mĕrak mas, sĕrtĕ pakakasna pasti.

Malik Raden Kitap Moentjar jĕ ngoedjoetang pajoeng agoeng si koening, datang pajoeng belidah sijoe, toer tao bagĕndingan, mara^{c} ongkat gagamelan ramè naboeh, malik Raden Kitap Moentjar, ngoedjoetang djèm sibini.

Bandjoer dateng djino si ĕmpat, patoeh roewa ingesna lebihlebih, ja djawoe^{c} kepèt mas tatoer sing gita^{c} pada bĕnga^{c}, si' bangkitna Kitap Moentjar, bagoes, sing oedjoetangna katĕkan, mapan ija kasih dit djim.

Maskoemambang.

Ina' rangde tokol djoeloen nènè bini, kereng sonket djawa, djawoe^{c} kepet ima kawan.

Tekotjapang papajasan nenĕ^{c} bini èndah roewan ĕmas massan, bakèrèng songket matjawi, matĕpi si^{c} kawat mas.

Kéréng dalĕm tjindè prada patrĕsari, kamben geringsing wajang, malambé emas tehoekir batèkèn masotja mirah.

Anting soetra malambè mas tehoekir, bèlo lima depa, ikat pinggang mas tasangling, batrètès isi^{c} sasotjan.

Sĕngkang ĕmas mamata si^{c} manik ai^{c}, poeti^{c} mara^{c} danta, ali ali peno^{c} gerigi^{c}, sasimping masotja mirah.

Balengkerna bapapoetjoek, sĕkar tadji, tandoer roewan sasotjan, sile' atas kotjap, malik gĕloeng agoeng gĕroeda moedina.

Tekotjapang papajasan Raden Mantri, panganggo masmasan, tetoe roewa mara^{c} Pandji, mawastra tangi tjindè mas.

Raden Mantri basaboek soetra koening, moewang soetra dewangga, melandéjan mas garantim, oerangka pélét Bĕlangbangan.

Basasoemping si^{c} tjempaka mas tehoekir, bĕlĕngkĕrna mahoenda, sasawoer kembang saroeni, jen gagita^{c} mara^{c} boelan.

Pangajagna si ĕmpat miloe taek ngiring, doewa ngiwa kembal, sidoewano pada sai', djawoe' kepet ngangatèpang.

Silahinan pangajahna pada tarik, selapoe' noeggang singa, ampo' bapakakas pasti, mara' kakembang sataman.

Sinom.

Wah sregep si pada Jèka', parĕkano soegoel brari, njedoet merijam si lè' loewar ara' karo belah moeni, lo' Njamboeloeng ja gĕlis, nginter barisna badjoeloe, pambatek baris satak, tjatjakan baris pètang tali, wah badjadjar salapoe'na pada léka'.

Prérèt tamboer tawa'-tawa' soerak mara' entoer goemi, soerak baris batimbalam bagarèp's ongkat bĕdil, nde'na batelah moeni, tawoe dèsa pada bijoer, toewa' badjang nina mama, pada girang, manto baris, sèsèk djedjel pangorong pada ngambijar.

Lè' djĕro samene djoewa', pada breboet nepet koeri, ngèndong mara' sèrang mama, dait si mongka' boewè' sepi, boewé' ija soegoel tarik, pada manto saling djoeloe, ager mawoe' gagita', roewan tjahijan Raden Mantri, ina' Taker moele ngentik be ngadjongna

Mijakang dengan si banjak, mirik djoeloe ama' rari, isi' koe sitoemben ama', mèlè gita' Raden Mantri, si'ongkat dengan tarik, noetoerang den Noena bagoes, jen tetoe meno ama', lawoen akoe tjoba' tari, sangna sanggoep sasanginkoe gen balawas.

Kotjap silè' dalem poera, dènda sibaloe' nå tarik, babangsĕl sambil ngandika, nè' denda Wingit bamanik, sĕmĕl be ita adi, sigen lalo manto soegoel, sètan sino Winangsija, sangka ta si pada ngĕni, si mela' na oema' dĕngan tagĕtikna.

Mĕno lingna pada ngoetjap, baris tekotjapang malik, wah datang lè'dalem desa, komala sari mendakin, lè' peken to' na ngantih loewén dĕngan pada bijoer, takotjapang lè taman si' loewè' barisno masih, ndè'man lèka' barisno kari teloeng atak.

Sino baris bèdil dowang, malik baris toembak lain, poenggawa djari batekna, njoendoel baris Lajangsari ja bapakakas pasti djaler koening tangkong dadoe, tetapang tjara tjina, ngoendoel malik djaran baris, djari batek Soerja Tangi Soemar Nasa.

Sino ja noenggang kareta bandjoer soegoel bini lak[illegible]
badjoeli dowang, tjatjakana satak lebih marijam lèla moen[illegible]
bandjoeran soegoel, èlongna ngentapentap, mara'na sing[illegible]
pasti, njeling tandoer lè' moedina singa mas.

Tedèdè isi rebana, toewa-toewa kjahi goeroe basikir[illegible]
mara' kanjeroehan, si' lagoena pada tarik, tebarengin [illegible]
toeroen taek soewara bagoes, asè' ita dĕngĕhang, soewar[illegible]
soeng manis djangih, mara'ongkat soendari si parek bĕnar.

Njoendoel malik si nanoenggang, limang atoes [illegible]
lamoen tĕpedasang mara' taman goenoeng sari, si [illegible]
tarik, madoeloer pakakasan bagoes kotjap si djoeloewan [illegible]
ito lè' desa ngantih, pada njamping lè' roeroengna si [illegible]

Wahna kĕlet lè désa pangorong peno', si' baris[illegible]
bandjoer ngéngat, ngelé' lo' Njamboeloeng gĕlis, N[illegible]
keté aning itè mè' lèka' lè djoeloe sambil mè' barambang[illegible]
djoeloen Raden Mantri bandjoer marĕ lo Njamboeloeng tar[illegible]

Maskoemambang.

Soebahnale goela mateng lè' Madjĕti, taka' si pen[illegible]
kadji goesti, si lèka' djoeloen mĕrak.

Doeh mas mirah gèdeng balantak moela pait. te[illegible]
parasa' koe sere sakit, angen de si mélé sala'.

Moela pasti lolon gedang itja sampi, dedolè ta[illegible]
dengan mara' Pandji, pajoe ita melet gagita'.

Soebahnala gedeng djroeti babar angin, lolo[illegible]
reba', si taradi je bakawin, sisangaka bararémpa[illegible]

Soebahnala boeroeng basa' pajoe mandik, mo[illegible]
goela, boeroeng kaka' pajoe adi', rasan angen [illegible]

Sinom.

Bandjoer ara' déngan nina, lè' sĕdin pa[illegible]
tjoba' tepikirang, ongkat rarambangan sini, [illegible]
tjoba' sida badé' djoeloe' tapi mara sindira[illegible]
lain, sabebelta ara' bahe lé' atènta.

ꦥꦸꦤꦶꦏ

ꦱꦤꦶꦫꦩꦃꦱꦏ

ꦤꦶꦤꦶꦢꦶꦩꦶ

ꦤꦩꦗꦸꦫꦸꦱꦏ

ꦥꦿꦗꦤꦒꦫꦧꦱꦏ꧀

ꦤꦧꦿꦗꦏ

ꦒꦤꦒꦫꦱꦏ

ꦤꦗ꧈

[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible] [illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
		[illegible]
[illegible]		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]

		[illegible]
[illegible]		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
		[illegible]
[illegible]		[illegible]

		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

		[illegible]
		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
		[illegible]
[illegible]		[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]

		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
		[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
		[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
		[illegible]

		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

ꦥꦿꦧꦸꦢꦺꦮꦱꦸꦏ꧀ꦩ꧉

ꦥꦿꦧꦸꦢꦺꦮꦱꦸꦏ꧀ꦩ꧉	[illegible]	[illegible]
		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
ꦢꦺꦮꦱꦸꦏ꧀ꦩ꧉	[illegible]	[illegible]
		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
ꦢꦺꦮꦱꦸꦏ꧀ꦩ꧉	[illegible]	[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
		[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

PRABOE DEWÅ SOEKMÅ
OF
PETROEK ALS VORST.
(Uit de Wajang orang.)

DOOR

W. MEIJER RANNEFT.

Er is misschien geen volk dat zooveel van lectuur houdt als het Javaansche. Zelfs in eenzame streken, waar geene scholen zijn, kunnen de eenvoudige desa-bewoners gewoonlijk toch wel een weinig lezen en schrijven; de kinderen leeren dat dan van oudere familieleden. Met deze liefde voor hun taal houdt nauw verband hun groote belangstelling in het Javaansch tooneel. Over het geheele eiland, het meest in Midden-Java, kan men dit opmerken.

De Javanen noemen hunne tooneelstukken, of liever wajangstukken, lakon's; zij bestaan meest in handschrift. Vele Javaansche familie's bezitten zulke documenten en bewaren ze, met andere verhalen uit den ouden tijd, als zaken van waarde. In de rijke verzameling Javaansche Handschriften van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen bevinden zich de afschriften van al het belangrijke wat op dit gebied bekend is. Verscheidene wajangstukken zijn reeds door dit Genootschap in Javaanschen tekst uitgegeven, doch de meeste bestaan alleen in manuscript.

Bij elke wajangvoorstelling is de gamĕlan (een stel bij elkander behoorende inlandsche slag-, strijk- en blaasinstrumenten) onmisbaar. Er zijn drie soorten van deze vertooningen met poppen: de wajang poerwå waarbij de gamĕlan salendro gebruikt wordt, de wajang gĕdog met de gamĕlan pelog, en de wajang karoetjil met de gamĕlan laras miring. De eerste is de oudste en behandelt de Hindoesche heldensage; de beide andere hebben betrekking op de Javaansche geschiedenis vóór en tijdens de oude rijken Padjadjaran en Madjapahit.

Verder moet nog genoemd worden de topeng, een voorstelling met gemaskerde personen, doch hier zoowel als bij de wajang is de ḍalang de persoon, die de geschiedenis voordraagt. Daar het echter niet mogelijk is dat één persoon voortdurend aan 't woord blijft, treden nu en dan grappenmakers op, die de toeschouwers geruimen tijd bezig houden met hunne snaaksche zetten en kwinkslagen.

In de Inlandsche maatschappij is de ḍalang een nog al gewichtig persoon, die gewoonlijk vrij goed op de hoogte is van de Javaansche literatuur. Zijn pakĕm (de bundel die zijn répertoire bevat) bestaat uit verscheidene lakon's. Hij kent den geheelen inhoud uit zijn hoofd en als hij eens hapert, weet hij er zich wel uit te redden. Ook grijpt hij gaarne de gelegenheid aan om er een toepasselijke aardigheid, die pakt, tusschen te voegen. Er kan van hem nog al eens gezegd worden, dat hij er geen doekjes om windt; hij kent zijn publiek.

Boven de genoemde tooneelvoorstellingen staat de ringgit tijang, de Javaansche wajang orang, omdat de voorstelling door sprekende en tevens acteerende personen plaats heeft. Toch krijgt ook hier nog — zooals beneden zal blijken — de ḍalang het leeuwendeel. Deze wijze van uitvoering maakt het den toeschouwers uiterst gemakkelijk om op de hoogte te blijven van hetgeen aan de orde is; de ḍalang is het levende tekstboekje. Vóór elke verandering van tooneel deelt hij mede, wat de vertrekkenden gaan doen en welke personen nu zullen optreden. Na elke djĕdjĕr (opzet of afdeeling) — wij zouden zeggen na elk bedrijf — houdt hij het publiek bezig met grappen, die meestal niet bij het stuk behooren en alleen dienen om den spelers tijd te geven om uit te rusten. Die intermezzo's vallen zeer in den smaak van de toeschouwers en duren soms nog al lang. Dat is dan ook de reden, dat men voor de opvoering van één stuk gewoonlijk meer dan één avond of nacht noodig heeft.

Het moet ons niet bevreemden dat de voorstelling met sprekende personen niet spoediger opgang maakt in de Javaansche maatschappij, want de Javaan is zeer gehecht aan zijn traditioneele wajangpoppen; hij is in dat opzicht erg conservatief. De wajangvertooningen met scherm en poppen behooren als het ware bij de talrijke Javaansche feesten, houden verband met het doel waarvoor die feesten gegeven worden en een afwijking van den gewonen regel zou, volgens de eenvoudige desa-bewoners, allicht ongewenschte gevolgen kunnen hebben voor de hoofdpersonen van het feest.

Toch worden nu en dan door Javaansche Hoofden pogingen aangewend om het nationaal tooneel op te heffen. Zoo was schrijver dezes eens in de gelegenheid eenige voorstellingen uit de Wajang orang in de kaboepaten (regentswoning) te Magĕlang bij te wonen. De opvoering duurde eenige dagen van 's avonds 7 uur tot diep in den nacht. Het buitenpubliek bestond uit honderden Javaansche toeschouwers. Daar de paṇḍåpå (open ontvangzaal), waar de voorstelling plaats had, eenige voeten boven den beganen grond ligt, konden de omstanders de spelers nauwkeurig opnemen en het geheele spel volgen. Aardig was het te zien, hoe die toeschouwers geheel opgingen in het spel en elken avond tot het einde toe aandachtig bleven luisteren. Als er een aardigheid gedebiteerd werd, hoorde men van alle zijden de bijvalsbetuigingen en bij ernstige momenten heerschte een ademlooze stilte. De versierde en schitterend verlichte paṇḍåpå, omgeven door een dicht opeengepakte menigte, met een groot aantal door kleine lampjes verlichte snoeptafeltjes op den achtergrond, maakte een eigenaardigen feestelijken indruk, dien men niet licht vergeet.

Er werd opgevoerd: „Praboe Dewå Soekmå of Petroek als Vorst." Het stuk was in de kaboepaten ingestudeerd en de spelers waren familieleden en kennissen van den Regent van Magĕlang. Omdat deze uitvoering in alle opzichten naar wensch slaagde, werden de voornaamste momenten in het stuk in 12 photo's vastgelegd.

Het onderwerp van deze lakon is aldus:

De Paṇḍåwå's en inzonderheid hun bloedverwant de Vorst van Madoera schijnen den toorn der machtige Goden opgewekt te hebben. Een diepe vernedering zal de straf zijn. Petroek, een pånåkawan (mannelijke bediende van een aanzienlijk persoon) der Paṇḍawa's werd met bovennatuurlijke macht begiftigd en ontving den last om zich aan het hoofd van het leger der reuzen van Moesa Kambangan te stellen en het rijk Madoera te vermeesteren. De gewezen dienaar steekt zich in vorstelijke kleederen, neemt den naam aan van Praboe Dewå Soekmå, en overal verspreidt zich de mare, dat een vreemde Vorst met een weergalooze macht naar Madoera oprukt. Niemand herkent den pånåkawan; alles zwicht voor hem. De Vorst van Madoera neemt na een beslissende nederlaag de vlucht en Praboe Dewå Soekmå beklimt den troon.

De verjaagde vorst gaat eerst naar Ngastinå en Ngawonggå en later naar Dåråwati om hulp te vragen, die gaarne verleend wordt.

Maar Krĕṣṇå, het Hoofd van laatstgenoemden staat, ziet spoedig in, dat hij en de Vorsten van Ngastinå en Ngawonggå niet tegen den vreemden indringer bestand zullen zijn. Nadat de Vorst van Madoera en verscheidene van zijne bondgenooten gevangen genomen zijn, grijpt hij het laatste redmiddel aan en roept de hulp in der Paṇḍawa's, de machtige vijf gebroeders. Deze beroemde strijders zijn eveneens bereid om te helpen, doch ook zij zijn niet tegen den alles vermogenden Praboe Dewå Soekmå opgewassen en worden ook onderworpen.

Thans schijnt aan de wraak der Goden te zijn voldaan; misschien heeft Krĕṣṇå, die het vermogen bezit om in de lucht op te stijgen, voor zijne ongelukkige familieleden genade afgesmeekt. Hij is er althans achter gekomen op welke wijze aan Dewå Soekmå de s e k t i (bovennatuurlijke macht) ontnomen kan worden. Daarna volgt de ontknooping.

Petroek, alias Praboe Dewå Soekmå, is dus de hoofdpersoon in het stuk. Hij en Nålå Gareng waren zonen van Sĕmar, den in de wajangverhalen zoo bekenden koddigen p å n å k a w a n van de Paṇḍawa's die wegens zijn getrouwe diensten Dewå werd.

Petroek, die den bijnaam K a ṇ ṭ o n g (Geldzak) had, wordt hier voorgesteld als p å n å k a w a n van Ongkå Widjåjå (kleinzoon van den kluizenaar Abiåså). De hem van hooger hand toegekende macht bestond hierin, dat hij slechts zijn wapen behoefde op te heffen en de verwensching l e m p o h („word lam") uit te spreken, om zijn tegenstander machteloos tegenover hem te doen staan. Maar in zijn hoogen staat heeft hij toch het type van zijn vader behouden, hij is grappenmaker gebleven. Hij heeft den naam aangenomen van Praboe Dewå Soekmå en draagt vorstelijke kleederen, doch zijn aangeboren lust om komiek te zijn verloochent zich niet, ook wanneer hij als Vorst is opgetreden. (Zie plaat 5).

Op ongegeneerde wijze zit hij daar grappen te maken en zijn omgeving zit terwijl te lachen en te rooken. Telkens laat hij schotels met lekker eten brengen, neemt er met de hand stukken af en deelt ze uit aan zijn gevolg. Wat een contrast met de deftige vormen aan een gedistingeerd Javaansch hof. Men had het stuk ook wel „Een parvenu op den troon" kunnen betitelen en het is te begrijpen, dat zulk een onderwerp voor het van nature beleefde Javaansche volk een groote attractie bezit. Als Petroek in zijn hooge positie telkens tegen de étiquette zondigt, allerlei onhandigheden begaat en toch maar steeds aardigheden debiteert, staan de

toeschouwers te schudden van het lachen. Dan zijn ze een en al aandacht en gaan op in het met zorg bestudeerde spel van de hoofdpersonen. Zelfs een Europeesch toeschouwer geraakt onwillekeurig onder de bekoring van dit schouwspel, ook al begrijpt hij niet alles wat er gezongen en gesproken wordt.

Wat Petroek zegt is niet op zang, hetgeen de auteur opzettelijk gedaan heeft om hem gemakkelijker in zijn rol van koddige pånåkawan te houden.

Verder moet nog worden opgemerkt dat dit wajangverhaal afkomstig is van het Sultanshof te Jogjakarta, doch het was niet in tĕmbang (dichtmaat, die gezongen wordt) gezet. Op verzoek van den Regent van Magĕlang werd het in tĕmbang opgesteld door Raden Mas Mangkoe Amidjåjå, goeroe bĕkså (leermeester in alle zaken betreffende het Javaansch tooneel), onder wiens leiding ook de opvoering plaats had. Welwillend werd mij een afschrift van dit Javaansche manuscript afgestaan, waarvoor ik nogmaals mijn dank betuig. Hier volgt de vertaling er van. De intermezzo's komen natuurlijk niet in den tekst voor.

PRABOE DEWÅ SOEKMÅ
OF
PETROEK ALS VORST.

I. Ngastinå.

Volgens de Javanen heeft dit rijk oudtijds bestaan in Pĕkalongan.
Personen: de Vorst van Ngastinå,
Arjå Srĕngkoeni (Patih van Ngastinå, tevens oom van den Vorst),
Paṇḍitå Doernå (Goeroe van den Vorst).

(zangwijze: asmåra dånå).

De Vorst van Ngastinå:

Wel, Paman [1] Arjå Srĕngkoeni! kunt gij mij ook nauwkeurig inlichten omtrent het gerucht, dat Madoera verwoest zou zijn door het volk van Noesa Kambangan? Als het werkelijk zoo is, waarom heb ik er dan geen bericht van gekregen?

Arjå Srĕngkoeni:

Als van de loopende geruchten slechts iets waar was, zou men

[1] Paman = oom.

U wel bericht gezonden hebben. Wat zegt gij er van, Kakang [1] Doernå, heb ik niet naar waarheid gesproken tot den Vorst?

Panditå Doernå:

Gij hebt gelijk, Di Soeni (verkorting van Aḍi Srĕngkoeni), als het gerucht waar was, zou men van Madoera ongetwijfeld dadelijk bericht gezonden hebben en het zou ook volstrekt niet ongepast zijn om hulp in den strijd te vragen. Daaruit reeds mag men besluiten, dat men er nog geen geloof aan moet hechten.

De ḍalang vertelt:

Zij worden gestoord door de komst van Praboe [2] Bålå Dewå (Vorst van Madoera) en Praboe Krĕnå (Karnå) Vorst van Ngawongga (gewoonlijk Adipati of Dipati Ngawanggå genoemd).

(zangwijze: Sinom)

De Vorst van Ngastinå tot den Vorst van Madoera: Kakang Praboe [2]! Uw komst lijkt dringend, het schijnt dat gij iets gewichtigs hebt. Gij moet mij alles van het begin tot het einde vertellen. Ik ben zeer verlangend te hooren, wat gij mij te zeggen hebt.

De Vorst van Madoera:

Jaji [3] Praboe! ik geef u kennis van mijn ongeluk; de vijanden uit Noesa Kambangan zijn in mijn land gevallen. Hun vorst draagt den naam van Dewå Soekmå. Ik was zeer verwonderd toen ik met hem vocht; het was alsof mijn tegenstander een machtige God was. De angst van mijn hart was eindeloos. Nu zit zijn Patih mij op de hielen om mij gevangen te nemen.

De Vorst van Ngastinå

Als het er zoo mee gesteld is, zal het 't beste zijn, uw vijand met een leger te gemoet te gaan.

Paman Srĕngkoeni! gij moet de soldaten uitkiezen en de koeråwå's (leden van het geslacht Koeroe), die het bevel zullen voeren. En gij, Kakang Ngawonggå, haast u!

---

[1] Kakang (oudere broeder of zuster),
Aḍi (jongere broeder of zuster);
Beide, soms verkort tot kang en ḍi, zijn beleefdheidstitels geworden waarmede Javanen elkander, bekend of onbekend en naar gelang van het verschil in jaren, aanspreken.

[2] Praboe is een titel, uit den Hindoetijd, voor regeerende vorsten.

[3] Jaji = Aḍi.

Arjå Srĕngkoeni en Adipati Ngawonggå:

Goed, wij zullen alles voor den oorlog gereed maken.

De ḍalang vertelt:

Zij vertrekken. Vervolgens heeft een samenkomst plaats van Adipati Ngawonggå en Praboe Bålå Dewå.

(zangwijze: Sinom)

Adipati Ngawonggå:

Kakang Praboe, het komt mij beter voor hulp te vragen aan het rijk Dåråwati (het gebied van Krĕsnå). Als u het goedvindt, zal ik u begeleiden, om uw verzoek krachtig te ondersteunen.

Praboe Bålå Dewå:

Gaarna zal ik uw raad volgen, want ik weet zelf niet, wat ik doen moet; het is alsof iemand mij zoo gemaakt heeft (Hij doelt hier op den bovennatuurlijken invloed van Dewå Soekmå).

De dalang vertelt:

Praboe Bålå Dewå en Adipati Ngawonggå vertrekken. Vervolgens komen op: Patih Dĕṇḍå Baoe en Praboe Waneng Båjå, twee legerhoofden van Praboe Dewå Soekmå, die het leger der reuzen (Dĕnåwå Bålå) aanvoeren.

(zangwijze: Sinom)

Patih Dĕṇḍå Baoe:

Sang [1] Praboe, welk groot land is dit? Zou het werkelijk Ngastinå zijn, dat onze Vorst genoemd heeft en dat ongetwijfeld als toevluchtsoord gebruikt wordt door den Vorst van Madoera?

Praboe Waneng Båjå:

Als het werkelijk zoo is, moeten we het maar binnengaan, want onze Vorst heeft er sterk op aangedrongen.

De ḍalang vertelt:

Zij vertrekken. Vervolgens treden tegelijk op: Wong Satåmå, een krijgsman van Ngastinå, en Matjanambal, een strijder van het leger der reuzen.

Wong Satåmå:

Gij, die dit land binnentreedt, wat zijt gij voor een reus? gij

[1] Zooals men Si wel eens vóór namen van gewone menschen plaatst, wordt Sang soms gebruikt vóór namen van goden en vorstelijke personen.

Kom, sta op, als gij een buitengewone macht hebt. Ik sta nog op je te wachten; ik zal niet voor je op de vlucht gaan. Als je niet opstaat, zal ik je vast en zeker de ooren afsnijden, als een afschrikwekkend voorbeeld voor het land. Kom, spoedig!

Rĕnggani Soerå (tot Praboe Bålå Dewå):

Ja, houd den strijd maar vol.

De ḍalang vertelt:

Nadat Praboe Bålå Dewå overwonnen is, verschijnt Arjå Sĕtjaki (van Dåråwati) en laat zich afkeurend uit.

(zangwijze: asmårå dånå)

Arjå Sĕtjaki (tot Patih Rĕtnå Sĕtikå en Rĕnggani Soerå):

Kom, breng mij ook ten onder. Ik wil hetzelfde lot als Raden Sombå, de Vorst van Madoera en Adipati Ngawonggå, die allen ongelukkig zijn.

Toch zult gij ongetwijfeld door mijn Vorst (Krĕṣṇå) overwonnen worden.

De ḍalang vertelt:

De strijd begint. Ook Arjå Sĕtjaki wordt door een pijl van Patih Rĕtnå Sĕtikå getroffen. Al de overwonnenen worden gedwongen dienst te nemen in het leger van Praboe Dewå Soekmå.

Daarna komt Patih Oedåwå (van Dåråwati) op het tooneel.

Patih Oedåwå:

(alleenspraak) Ach, wat moet ik doen. Als ik mee ga vechten, sterf ik vast en zeker. Hoe zou ik in staat zijn, mij met den Vorst Dewå Soekmå te meten. Het is beter dat ik van dit alles kennis geef aan mijn Vorst (Krĕṣṇå van Dåråwati).

De ḍalang vertelt:

Patih Oedåwå gaat heen. Vervolgens maakt Patih Rĕtnå Sĕtikå zijn opwachting bij Praboe Dewå Soekmå om hem de overwonnenen voor te stellen.

Patih Rĕtnå Sĕtikå (tot Praboe Dewå Soekmå):

Goesti! [1] ik deel U mede, dat dezen zijn: Praboe Bålå Dewå, Krĕnå (Adipati Ngawonggå), Raden Sombå en Arjå Sĕtjaki. Zij

[1] Goesti is een eeretitel, waarmee vroeger regeerende vorsten werden aangesproken en die thans nog gebruikt wordt voor den Kroonprins en andere vorstelijke personen.

allen zijn in den strijd overwonnen. De Vorst van Madoera onderwerpt zich niet, maar de drie anderen zullen doen wat U behaagt.

De ḍalang vertelt:

Daarop worden den krijgsgevangenen hunne werkzaamheden aangewezen.

IV. Abiåså.

Abiåså leeft eenzaam op een berg als kluizenaar.

Het geheim, dat aan Petroek, den pånåkawan van Ongkå Widjåjå, een goddelijke macht is geschonken om den Vorst van Madoera ten onder te brengen, is hem alleen bekend.

Personen; Abiåså en zijne beide kleinzonen Ongkå Widjåjå en Gaṭoet Kåtjå. Laatstgenoemde, die het vermogen heeft om te kunnen vliegen, is een neef van Ongkå Widjåjå.

(zangwijze: sinom)

Abiåså:

Mijne kleinzonen! gij zijt reeds lang hier; het schijnt dat gij beiden verdrietig zijt; wat is de oorzaak van uw leed? Zeg het mij toch, ik weet niet wat ik er van denken moet.

Ongkå Widjåjå:

Grootvader, ik maak mij ongerust over mijn pånåkawan Kaṇṭong (bijnaam van Petroek), die sedert lang verdwenen is.

Abiåså:

Ja, Bagoes [1], uw pånåkawan is op dit oogenblik nog in leven. Vermits de Dewå wonderen wil doen, durf ik het echter niet openbaren. Thans is het rijk van den Vorst van Madoera door de vijanden veroverd en uw pånåkawan bevindt zich daar ook, doch gemaskerd.

Ongkå Widjåjå:

Als dat zoo is, zal ik hem dadelijk opzoeken.

De ḍalang vertelt:

Zij vertrekken eerst, doch daarna verschijnen Ongkå Widjåjå en Gaṭoet Kåtjå weer op het tooneel.

[1] Bagoes, letterlijk „mooi", is een titel voor een fatsoenlijken Javaan en wordt dikwijls gebruikt voor jongere familieleden.

(zangwijze : ḍanḍang goela)

Gaṭoet Kåtjå :

Wel, Aḍi Mas! ik ben niet sterk genoeg om over land te gaan en zal maar door de lucht vliegen. Ik zal echter niet hoog stijgen, opdat ik dicht bij je kan blijven.

Ongkå Widjåjå :

Kang Mas, daar heb ik niet op tegen. Wat gij zegt, is juist. Als wij scheiden, zouden wij niet eendrachtig kunnen optreden.

De ḍalang vertelt :

Gaṭoet Kåtjå vliegt nu door de lucht.
Ongkå Widjåjå ontmoet de reuzen.

(zangwijze : sinom)

Kålå Pratjekå (een reus):

(tot Ongkå Widjåjå) Gij zijt iemand, dien ik vroeger nooit gezien heb. Waar komt gij van daan, waar wilt gij heengaan en hoe is uw naam? Vertel het mij, ik wil met u meegaan. Misschien weet gij waar het land Dåråwati is. Vrees niet voor (mij), Patih Kålå Pratjekå.

Ongkå Widjåjå :

Reus! doe mij geen kwaad. Gij vraagt, wie ik ben? Ik ben een satrijå (edelman) van Pĕlongkawati en ik heet Ongkå Widjåjå. Als gij van plan zijt met mij mee te gaan, dat kan niet, niemand wil met een reus omgaan. Ga weg! als gij wilt, dat uw leven lang zal duren.

De ḍalang vertelt :

Kålå Pratjekå begint te vechten en verliest het. Daarna komt de reus Kålå Srĕnggi en verliest het ook. Vervolgens treedt de reus Sindoeng Riwoet vooruit, wiens nek wordi omgedraaid door Gaṭoet Kåtjå, zoodat zijn hoofd van den romp wordt gescheiden.

Gaṭoet Kåtjå :

Reuzen, gij kunt niet op één lijn met mij staan. Als gij maar een weinig beteekende, zou ik je als gelijken beschouwen. Waar zijn uwe makkers? Treed niet een voor een op; al kwaamt gij bij honderdduizend tegelijk, dan zoudt gij toch sterven. Gij zoudt uwe hoofden verliezen en lijken worden.

De ḍalang vertelt:

Nu treedt Patih Dĕṇḍa Baoe op. Hij wordt geslagen door Gaṭoet Kåtjå. Daarop spreken zij elkander aan.

Patih Dĕṇḍa Baoe:

Wie zweeft daar in de lucht en slaat mij met de vuist, zonder te vragen wie ik ben?

Gaṭoet Kåtjå:

Ik ben Gaṭoet Kåtjå. Wie zijt gij krijgsman? Volg mij in de lucht, ik wacht op je.

Patih Dĕṇḍa Baoe:

Ik ben Dĕṇḍa Baoe. Kom naar beneden, Gaṭoet Kåtjå!

Gaṭoet Kåtjå:

Stijg op in de lucht, als gij even machtig zijt als ik.

Patih Dĕṇḍa Baoe:

Kom naar beneden!

Gaṭoet Kåtjå:

Ontwijk den strijd niet.

De ḍalang vertelt:

Zij beginnen te vechten en Patih Dĕṇḍa Baoe verliest het. Vervolgens ontmoeten Ongkå Widjåjå en Gaṭoet Kåtjå elkander weer. Sĕmar en Nålå Gareng (vader en broer van Petrock) verschijnen als hunne volgelingen.

Gaṭoet Kåtjå (tot Ongkå Widjåjå):

Ik ben blij, dat gij niet meer in gevaar zijt; ik merkte het eerst, toen gij midden in den strijd waart. Van onze vijanden is de aanvoerder de eenige, die geen reus is en die is toevallig ontsnapt.

Ongkå Widjåjå.

Ja, dat (het gevaar voorloopig geweken is) komt door de gebeden van onzen grootvader (Abiåså), die op den berg is achtergebleven. Kom, laten wij rechtstreeks op ons doel afgaan.

De ḍalang vertelt:

Ongkå Widjåjå en Gaṭoet Kåtjå zetten de reis voort. Sĕmar en Nålå Gareng volgen hen verheugd.

V. Gondå-wati en Widå-wati.

Deze beide vorstinnen van het Madoereesche hof wandelen in den bloementuin van het prinsessenverblijf. Zij schijnen niet bijzonder ingenomen te zijn met den nieuwen gebieder.

(zangwijze: kinanti)

Widåwati (tot Gondåwati):

Wat zult gij doen, als het voortdurend zoo blijft? Ik wil het land verlaten, want ik ben ontevreden over de bedoelingen van den vorst. Het lijkt er niet naar, dat hij als een vorst handelt. Hij draagt in het geheel geen zorg voor de vrouwen.

Gondåwati:

Heb eerst geduld; wij zullen er over praten. Wat mij betreft, ik ben ook van dat gevoelen. Ik houd het niet langer vol te dienen bij een gevloekten vorst. Ik wou, dat er iemand was, die ons heimelijk wegvoerde.

De ḍalang vertelt:

Terwijl zij nog praten, gaat Ongkå Widjåjå naar hen toe.

(zangwijze: midjil)

Gondåwati:

Wie zijt gij Raden Padoekå [1], die hier komt in het prinsessenverblijf?

Ongkå Widjåjå:

Ik ben hier verdwaald. Ik heet Raden Ongkå Widjåjå. Vergeef het mij, dat ik mij vergist heb. Het spijt mij zeer, met ontevredenheid aangezien te worden.

(zacht, tot zich zelf) Hoe het ook zij, het is je eigen schuld. Besef je niet, dat je een zwerver bent? Het is verkeerd de liefde te winnen van de koningin der schoonen.

Widåwati:

Wat zijt gij toch trotsch op uw flinke lichaamsgestalte, dat gij u zoo iets aantrekt [2]. Ik had niet gedacht, dat een schoone man zoo hoogmoedig was.

(zacht) Hij wil niet hebben, dat iemand iets verkeerd doet; dan maakt hij zich boos en wil geen vergiffenis geven.

---

[1] Padoekå en Bĕndårå zijn eeretitels voor aanzienlijke personen.

[2] Te denken dat hij met ontevredenheid wordt aangezien.

Ongkå Widjåjå:

Al reisde men de geheele wereld rond, het zou niet mogelijk zijn schooner vrouw te zien dan deze van Madoera. Alleen haar glimlach doet iemand het werk staken. Ik verkies den dood, als ik mij niet met haar kan vereenigen.

De ḍalang vertelt:

Daarop gaan Ongkå Widjåjå en Widåwati naar de slaapplaats. Vervolgens gaat Gondåwati naar buiten om het te verklikken aan Praboe Dewå Soekmå; hare dienaressen volgen haar.

Zij en de vorst spreken met elkander.

(zangwijze: pangkoer)

Gondåwati:

Goesti! ik deel U mede, dat in den bloementuin van het prinsessenverblijf een schoone edelman is, genaamd Ongkå Widjåjå. Hij heeft Jaji Déwi (Widå-wati) geliefkoosd, zonder dat zij er zich tegen verzette. Had ik niet de vlucht genomen, dan zou hij mij ook gepakt hebben [1].

De ḍalang vertelt:

Dadelijk begeeft Praboe Dewå Soekmå zich derwaarts en ontmoet Ongkå Widjåjå.

Praboe Dewå Soekmå:

Wie zijt gij, slimmert! dat gij zoo vermetel zijt en het waagt om den bloementuin binnen te treden?

Ongkå Widjåjå:

Praboe Dewå Soekmå! gij maakt een beweging, alsof gij mij bang wilt maken. Daar gij het mij vraagt, ik heet Ongkå Widjåjå en mijn vader is Danang Djåjå (Djanaka) van Madoekårå.

Ik heb met opzet uw toorn opgewekt; ik heb uw echtgenoote geliefkoosd.

De ḍalang vertelt:

Zij vechten. Ongkå Widjåjå is niet tegen Dewå Soekmå bestand en wordt voortdurend door hem gesard; hij steekt met de kris, maar Dewå Soekmå is onkwetsbaar. Ongkå Widjåjå daagt hem uit om terug te steken.

Ongkå Widjåjå:

Wel Praboe Dewå Soekmå, gij moet mij niet voortdurend belee-

[1] Déwi is een titel voor vorstinnen.

digen; kom, steek mij spoedig terug met uw bĕḍåmå [1]. Indien (mijn dood) reeds door den almachtigen God is besloten, maak mij dan niet te lang het schouwspel van de menschen. (Hij roept zijn eigen vader aan) Vader! verneem dat ik zal sterven in den strijd. (Tot zijn moeder) Moeder! Gij moet er van droomen; Uw zoon sterft; hij is machteloos in den strijd met Praboe Dewå Soekmå in het land Madoera; en mijne bloedverwanten weten er niets van.

De ḍalang vertelt:

De strijd wordt voortgezet en Ongkå Widjåjå verliest het werkelijk.

Daarop laat Praboe Dewå Soekmå de vorstin Widåwati roepen en gelast haar geneeskundige hulp te verleenen aan Ongkå Widjåjå. Terwijl hij dat zegt maakt hij grappen.

Vervolgens komt Gaṭoet Kåtjå om Ongkå Widjåjå te helpen. Hij wil Praboe Dewå Soekmå het hoofd van den romp trekken, maar valt (een oogenblik) bewusteloos neer (wegens de bovennatuurlijke macht van Dewå Soekmå).

Gaṭoet Kåtjå:

Wel Vorst! vernietig mij terstond, want ik heb den strijd reeds verloren. Ik zou beleedigd zijn, als het bericht zich verspreidde tot mijne dapperen, dat Gaṭoet Kåtjå overwonnen en bang was om te sterven.

De ḍalang vertelt:

Daarop wordt Gaṭoet Kåtjå onderworpen.

Praboe Dewå Soekmå vertrekt.

Sĕmar en Nålå Gareng worden nagezet [2].

VI. Paṇḍåwå.

Paṇḍåwå is de geslachtsnaam van de 5 zonen van Pandoe. De Paṇḍåwå's worden hier genoemd: Praboe Ngamartå, Wĕrkoedårå, Djanåkå en de tweelingen Nakoelå en Sadewå.

[1] Een soort kris uit den ouden tijd.

[2] Op de vraag aan een javaanschen toeschouwer, waarom Ongkå Widjåjå zijn pånåkawan Petroek niet herkende, was het antwoord: Petroek is onherkenbaar door zijne vorstelijke kleederen en wie zou ook op de gedachte komen, dat zijn volgeling een machtige gebieder is geworden. Maar Petroek herkende Ongkå Widjåjå wel; dat is ook de reden, waarom hij hem niet doodde. Zijn vader Sĕmar en zijn broeder Nålå Gareng zijn nog in dienst bij de Paṇḍawa's. Hij zal zijn vroegere meesters wel onderwerpen, maar nooit dooden.

Krĕṣṇå, de Vorst van Dåråwati, komt hulp vragen voor den Vorst van Madoera.

(zangwijze: pangkoer)

Praboe Ngamartå:

Ik groet u!

Praboe Dåråwati:

Dank u.

Wĕrkoedårå:

Wees welkom, zwarte broeder! (een bijnaam van Krĕṣṇå wegens zijn zwarte huidskleur).

Praboe Dåråwati:

Ik dank u voor uwen welkomstgroet.

Djanåkå:

Ik groet u bij uwe komst in Ngamartå.

Praboe Dåråwati:

Zwager, ik dank u voor uwen welkomstgroet.

Nakoelå en Sadewå:

Wij groeten u bij uwe komst in het land der vijf gebroeders.

Praboe Dåråwati:

Ik dank u.

Jaji Praboe (tot de oudste van de 5), ik geef u kennis dat Madoera veroverd is door een Vorst, genaamd Dewå Soekmå, die zeer machtig is. Alleen op u is onze hoop gevestigd (aan U wordt hulp gevraagd).

Praboe Ngamartå:

Wij zullen aan Uw verlangen voldoen.

De ḍalang vertelt:

Terwijl zij nog beraadslagen, worden zij gestoord door de onverwachte komst van Oedåwå (Patih van Dåråwati).

Patih Oedåwå (tot Krĕṣṇå):

O Vorst, ik geef U kennis dat Uw oudere broeder de Vorst van Madoera in den oorlog is overwonnen. Uwe beide jongere broeders en Uw zoon hebben het ook in den strijd verloren.

Praboe Dåråwati:

Het is genoeg, Oedåwå.

(tot Praboe Ngamartå) Dit is mijn raad: wij moeten dadelijk naar Madoera vertrekken.

Praboe Ngamartå:

Laten wij gaan.

Djanåkå:

De Vorst heeft gelijk; als wij niet spoedig hulp verleenen, zal (de vorst van Madoera) te lang lijden.

Wĕrkoedårå (tot Krĕṣṇå):

Kom, zwarte broeder, laten wij terstond vertrekken. Hoe zou die Dewå Soekmå er toch uitzien, dat hij ons zoo minacht.

De ḍalang vertelt:

Zij vertrekken en komen in Madoera.
Raden Djanåkå ontmoet Dewå Soekmå van aangezicht tot aangezicht.

(zangwijze: asmårå dånå)

Djanåkå:

(zacht) Is dit nu Dewå Soekmå? Wat ziet hij er leelijk [1] uit en hij is toch zoo beroemd; ja hij is tot alles in staat. (luid) Dat komt omdat hij nog niet in de gelegenheid is geweest om te strijden met mij, den edelman van Madoekårå [2].

Praboe Dewå Soekmå:

O, dat is de man, die Raden Djanåkå heet. Je bent werkelijk knap. Je noodigt mij uit om te vechten? Kom, je zult het toch niet winnen.

De ḍalang vertelt:

Zij vechten. Raden Djanåkå zakt ineen, doordat Dewå Soekmå zijn machtspreuk lempoh! („word lam”) uitspreekt.

Djanåkå:

Kom, dood mij, laat de schande niet lang duren. Praboe Dewå Soekmå! ’t is de gewoonte bij het oorlogvoeren, dat de overwinnende partij den verliezer doodt. Doodt mij spoedig, dan zullen anderen (mijn lijden) niet vernemen.

Praboe Dewå Soekmå:

Nu ben je genoodzaakt te klagen. Gij vraagt mij u te dooden? Ik zal je nooit dooden, het zou jammer zijn, zoo’n knappe man.

---

[1] Petroek had een leelijk uiterlijk: lange armen, een gezwollen buik en een spitse kin.

[2] Het land waar Djanåkå regeert.

De ḍaling vertelt:

Raden Djanåkå wordt niet gedood. Praboe Dewå Soekmå laat de vorstin Dewi Gondåwati roepen (om den gekwetste bij te staan). Vervolgens worden Raden Djanåkå zijne werkzaamheden aangewezen.

Na zijn vertrek komt Raden Wĕrkoedårå om zijn broeder in den strijd te helpen.

Raden Wĕrkoedårå:

Zijt gij Dewå Soekmå? Uw bekwaamheid in den oorlog is overal bekend. Je ziet er toch maar zoo zoo uit, je bent leelijk van voorkomen en lichaamsbouw. Ik vraag je iets en je lacht voortdurend. Als ik je een schop geef, tuimel je omver.

Praboe Dewå Soekmå:

De oudere broeder komt nu te hulp. Wel, wat ben je groot en sterk; maar al is dat zoo, toch durf ik wel. Kom, laten we strijden.

De ḍalang vertelt:

Zij vechten en Wĕrkoedårå verliest het. Hij onderwerpt zich en wordt door soldaten weggeleid.

Vervolgens komen de drie andere broeders, Praboe Ngamartå (de oudste), Nakoelå en Sadewå (de tweelingen) op. Allen zijn van plan zich te onderwerpen.

Praboe Ngamartå:

Vorst! ik onderwerp mij, om bij u als ondergeschikte te worden aangenomen; deze mijne twee broeders insgelijks. Hun dood en hun leven worden den machtigen gebieder aangeboden.

Praboe Dewå Soekmå:

't Is maar goed, dat gij en uwe beide broeders u onderwerpt. Ga dáár heen (hij wijst hun een plaats aan) en voegt u bij uwe onderworpen makkers.

De ḍalang vertelt:

Praboe Dewå Soekmå was zeer blij (over dezen afloop). Hij staat op van zijn zetel [1].

Vervolgens heeft er een samenkomst plaats van Praboe Dåråwati (Krĕṣṇå) met Sĕmar en Nålå Gareng.

Praboe Dåråwati:

Kakang Sĕmar, wat raad? Mijne broeders, de Paṇḍåwå's, zijn allen overwonnen in den strijd.

---

[1] Dewå Soekmå heeft hier het toppunt van zijn macht bereikt. Hij heeft aan zijn opdracht voldaan; de ontknooping is aanstaande.

Sĕmar:

Wat moet ik doen? ik wil wel helpen, maar ik kan niet. Het is, of men mij voortdurend met een knuppel achtervolgt.

Praboe Dåråwati:

Nu kakang, ik zal wel iets uitdenken.

De ḍalang vertelt:

Praboe Dåråwati laat Såmar en Nålå Gareng door een overdekte waterleiding kruipen; zij komen op het erf van den kraton.

Zij vechten met Dewå Soekmå [1]. In dezen strijd verliest Dewå Soekmå zijn bovennatuurlijke macht; de prachtige kleederen worden hem van het lijf getrokken en hij neemt weer de gedaante van Petroek aan (zie plaat 12). De Paṇḍåwå's komen dadelijk bij hem. Krĕṣṇå neemt het woord.

Praboe Dåråwati:

Petroek, je houdt er van verdriet te veroorzaken aan de gebroeders. Hé, Kaṇṭong, je moet dat niet meer doen. Daar zijn uwe meesters; zij vragen je om vergiffenis, als zij je iets misdaan hebben.

Petroek:

Ja, ik schenk u allen vergiffenis. Ga daar maar heen (hij wijst de plaats aan) om uit te rusten.

(tot Wĕrkoedårå alleen) Bĕndårå Wĕrkoedårå! daar maken mijne soldaten amoek; gij moet ze dooden.

De ḍalang vertelt:

Daarop gaan ze heen om uit te rusten. Alleen Praboe Dåråwati gaat naar zijn ouderen broeder Praboe Bålå Dewå.

VII. Praboe Bålå Dewå.

In de gevangenis.

(zangwijze: mas koemambang)

Praboe Bålå Dewå (tot Arjå Sĕtjaki):

O, jongere broeder, ween niet zoo meelijdend. Mogelijk schenkt de hooge God ons later de gunst, om ons uit de gevangenis te ver-

[1] Deze had zijn vader en broeder wel herkend, maar zij hem eerst niet.

lossen. En als gij en ik door Gods wil moeten sterven, wat kunnen wij onderdanen er dan aan doen.

De ḍalang vertelt:

Daarop verschijnt Praboe Dåråwati en opent de gevangenis. Zij spreken met elkander.

(zangwijze: pangkoer)

Praboe Bålå Dewå:

O mijn broeder, ik heb niet gedroomd, dat ik U zou kunnen ontmoeten.

Praboe Dåråwati:

Broeder, denk niet aan hetgeen gebeurd is. Dewå Soekmå is reeds verdwenen; hij is gevlucht. Laten wij zijne soldaten onderwerpen.

Praboe Bålå Dewå:

Ik stem met U in.

De ḍalang vertelt:

Zij verlaten de gevangenis.

Vervolgens komen de vorsten Rĕnggani Soerå, Praboe Waneng Båjå en Praboe Dåså Lĕngkårå (alle drie in dienst van Dewå Soekmå) op. Zij zijn verschrikt de gevangenis ledig te vinden.

Rĕnggani Soerå (tot Waneng Båjå):

Kakang Praboe, wat een ongeluk! Bålå Dewå heeft de deur kunnen openen. Hoe boos zal Sang Praboe (Dewå Soekmå) zijn op U en mij.

Praboe Waneng Båjå:

Als dat het geval is, laten wij hem (den Vorst) dan opzoeken.

Rĕnggani Soerå:

Goed, ik ga met U mee.

De ḍalang vertelt:

Zij vertrekken. Vervolgens komen Irawan (een zoon van Djanåkå) en Praboe Waneng Båjå tegelijk op en staan tegenover elkaar.

Praboe Waneng Båjå:

Zijt gij de slimmert, die den vorst Bålå Dewå heeft laten ontsnappen? Gij zijt nog een kind en toch al zoo verwaand. Volg mij en stribbel niet tegen; ik zal je bij Praboe Dewå Soekmå brengen.

Irawan:

Probeer mij te vatten, als gij werkelijk een uitstekend strijder zijt.

Arjå Sĕtjaki:

Spreek niet te veel. Kom, treed vooruit om te strijden met mij, den edelman van Lésan Poerå (Sĕtjaki was de zoon van den Vorst van Lésan Poera).

De ḍalang vertelt:

Zij vechten en Arjå Sĕtjaki wint het.

Vervolgens treden op: Patih Rĕtnå Sĕtikå en Adipati Ngawonggå.

Patih Rĕtnå Sĕtikå:

Daar is de Adipati Ngawonggå! hij verschijnt weer op het slagveld. Herinnert gij u niet meer, dat gij vroeger ongelukkig zijt geweest, bij het meten van onze krachten en dat gij door mijn pijl werd geboeid? Behaagt het u, om ten tweeden male te worden gekneveld?

Adipati Ngawonggå:

Spreek niet tegen mij. Treed vooruit en schiet uw kettingpijl weer af.

De ḍalang vertelt:

Zij strijden; Patih Rĕtnå Sĕtikå verliest het.

Maeså Nabrang (ook een der aanvoerders van Dewå Soekmå) komt hem in den strijd te hulp. Dit wordt gezien door Raden Wĕrkoedårå.

Maeså Nabrang (tot Wĕrkoedårå):

Zijt gij de slimme dief, die mijn Vorst heeft omgebracht? Gij hebt een groote en welgemaakte gestalte, maar nu stuit gij op Maeså Nabrang, die dikwijls tegen meer dan één persoon gevochten heeft.

Wĕrkoedårå:

Hou je mond! spreek niet zooveel tegen mij. Wĕrkoedårå is onverwinlijk in den strijd.

De ḍalang vertelt:

Zij vechten; Maeså Nabrang verliest het.

Er komt weer een andere strijder (van Dewå Soekmå) op.

Goendjing Miring [1]:

Al mijne makkers zijn vernietigd; zij zijn in den strijd over-

[1] Goendjing Miring is een grappenmaker, die ook in andere wajangverhalen voorkomt. Gewoonlijk heeft hij een haarstaart. Petroek komt dan te voorschijn en trekt hem den hoofddoek af, zoodat zijn haarstaart zich ontrolt. Hij loopt dan beschaamd weg en het publiek lacht (het is nl. belachelijk als een Javaan een haarstaart heeft).

1. Praboe Ngastinå heeft een samenkomst met Praboe Madoerå, Adipati Ngawonggå, Paṇḍitå Doernå en eenige rijksgrooten. De inval in Madoera is het onderwerp van bespreking.

2. Praboe Madoerå en Adipati Ngawonggå besluiten ook hulp te vragen aan Praboe Dåråwati.

3. Patih Ḍĕnḍå Baoe, de aanvoerder van het leger der reuzen, zoekt Praboe Madoerå.

4. Praboe Dåråwati hoort het bericht, dat Madoera door de vijanden veroverd is.

5. **Praboe Dewä Soekmä en zijn hofhouding in den Kraton van Madoera.**

6. De kluizenaar Abiåsä krijgt bezoek van zijn kleinzoon Ongkå Widjåjå, die zijn pånäkawan Petroek tracht op te sporen.

7. Gevecht van Ongkă Widjăjă met den reus Kălă Pratjekă.

9. Ongkă Widjăjă ontmoet de vrouwen van Praboe Dewă Soekmă.

10. Gevecht van Gaṭoet Kåtjå met Praboe Dewå Soekmå.

11. Praboe Ngamartå, Wĕrkoedårå, Djanåkå en Praboe Dåråwati nemen het besluit om Praboe Madoerå in den strijd te helpen.

12. Praboe Dewă Soekmă verliest den strijd met Sĕmar en Nălă Gareng. De vorstelijke kleederen worden hem van het lijf getrokken en hij komt weer als Petroek te voorschijn. Praboe Ngamartå en zijne broeders komen bij hem.

DE CHINEESCHE NAAM TS'E-TS'UN VOOR GRĔSIK.

DOOR G. P. ROUFFAER.

Zooals Ma Hoean in zijn Ying-yai Shêng-lan van 1416 — zie Groeneveldt's "Notes on the Malay Archipelago and Malacca", Verh. Bat. Gen. XXXIX, 1e Stuk, 1876 — duidelijk zegt, was de Chineesche naam Ts'e-ts'un = het Jav. Gĕrsik, Grĕsik, Grissee. Hij deelt toch mede:

"Going eastward from Tuban for about half a day, one comes to Ts'e-ts'un, of which the native name is Gersik [Kĕ-r-sih]". L. c. p. 47.

Zooals Groeneveldt in de bijbehoorende noot 3 opmerkte: "The former name is Chinese, meaning the Dung-village". Of, zooals hij mij mondeling nader mededeelde, beteekent Ts'e-ts'un in rond-Hollandsch letterlijk: Kakhuis-dorp; van *ts'e* = kakhuis, *ts'oen* = dorp.

Vanwaar deze allerwonderlijkste naam?

In mijn "Oudste Ontdekkings-tochten tot 1497" (Encycl. v. N. I., IV, 1904, p. 385, 2e kol. noot 1) waagde ik tot verklaring de onderstelling: "dat oud-Grĕsik in den aanvang een visschersdorp, op palen gebouwd, was". Wie zich zoo'n Maleisch-Javaansch zeedorp op palen voorstelt, zou zich kunnen voorstellen dat de Chineezen bij hun eerste komen aldaar, en bij het zien wat ze daar al zoo in het water zagen vallen, een dergelijken schimpnaam uitdachten!

De zaak is echter veel eenvoudiger, veel interessanter tevens.

De bekende Krâmâ-naam voor Grĕsik is Taṇḍĕs. Dit is zeer begrijpelijk. Jav. *garĕsik*, *gĕrĕsik* beteekent "fijn grint, krakend zand", zooals blijkt uit het Mal. *karsik* = "grint, grof zand", Mal. *gĕrĕsik* = "knetteren, kraken", en Mal. *gĕrĕsak* = "knarsen". Maar Jav. *tanḍĕs* — zie het Jav.-Ned. Wdb. Roorda-Vreede, 4en druk, 1901, I, p. 617 — beteekent "vaste bodem, harde grond". Naar zuivere Krâmâ-toepassing was dus de eene Jav. naam een aequivalent voor den anderen.

Maar... het Maleische *tandas* beteekent Sekreet, Drekput! Wat was dus de zaak?

Bij het komen der Chineezen te Grĕsik, vóór 1400 A°. D. in elk geval, hoorden zij ook reeds den Jav. Krâmâ-vorm Taṇḍĕs daarvoor bezigen. Zij echter, die de beteekenis van dit woord wel leerden kennen in het Maleisch, maar den Jav. zin niet begrepen, hielden nu dezen tweeden naam vast en vertaalden hem letterlijk in het Chineesch, tot *ts'e* = Kakhuis.

Vandaar dan hun Kĕ-r-sih = Tandas = Ts'e-ts'oen = "Kakhuisdorp" in 1416 bij Ma Hoean!

Dat Jav. *taṇḍĕs* en Mal. *tandas* met elkaar in rechtstreeksch verband staan, blijkt uit de verdere beteekenissen van Jav. *taṇḍĕs*, o.a. "monding of uitwatering van een rivier", en *naṇḍĕs* = "tot den bodem toe uitputten, doorgronden". Het zou dus best kunnen wezen dat Taṇḍĕs daarom als andere, figuratieve naam voor Grĕsik dienst deed vóór 1400 A°. D., omdat toen de Solo-rivier — verg. het in het Jav. Wdb. l. c. door Rhemrev reeds opgemerkte — daar uitwaterde in zee. Jav. Taṇḍĕs zou dan ten rechte beteekenen: "Cloaca maxima" van de Bĕngawan! Men ziet, hoe dit begrip in het Maleische dan weer onmerkbaar overgaat.

Maar óók blijkt hieruit, dat de Krâmâ-vorm Taṇḍĕs voor Grĕsik reeds Madjapahit-Javaansch is, van vóór 1400 A°. D. dateerend; men verg. hierbij Van der Tuuk's Kawi-Balineesch-Nederl. Wdb., II, 1899, p. 574, i. v., waar Middeljavaansch *taṇḍĕs* voorkomt in den zin van *tlah*, dus: òp; àfgedaan; uiterst. Evenzeer blijkt, dat de voorstelling van Ma Hoean omtrent de stichting dezer stad: "Originally this place was a barren seashore, but Chinese who came to this country established themselves there" (Groeneveldt, op. cit. p. 47—48) wel een beetje geflatteerd moet heeten.

Het is toch niet aannemelijk dat een plaats die de Monding, het "Muiden", heette van de Bĕngawan ("dèn Stroom") in 1400 A°. D., en welke reeds *daardoor* in dien tijd er twee namen op na hield, Grĕsik en Taṇḍĕs, pas "gesticht" zou zijn geworden door vreemdelingen, door Chineezen; te minder, nu dezen blijkens hun vertaling Ts'e-ts'oen dien naam Taṇḍĕs zóózeer hebben misverstaan.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË,

UITGEGEVEN DOOR HET

Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde
van Nederlandsch-Indië.

ZEVENDE VOLGREEKS. — VIJFDE DEEL.

(DEEL LIX DER GEHEELE REEKS).

TWEEDE AFLEVERING.

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1906.

INHOUD.

NB. Deel III van deze volgreeks verschijnt in den loop van 1906.

DE KOOPMAN, DIE TEGEN ZIJNE MOEDER MISDREEF.

Een op den Boro Boedoer afgebeeld Jātaka.

DOOR

J. S. SPEYER.

In een van de vroegere jaargangen van deze *Bijdragen* (Zesde Volgr., III, 1, 49—56) heeft Prof. KERN mededeeling gedaan van de ontdekking van den Petersburgschen hoogleeraar SERGEI OLDENBURG dat de verhalen van de Jātakamālā in dezelfde volgorde, waarin zij in dat heilige boek voorkomen, op het beeldhouwwerk van den Boro Boedoer zijn voorgesteld. [1] Behalve deze samenhangende serie heeft dezelfde geleerde nog eenige andere Buddhistische vertellingen op de reliefs aan den tempel aangetroffen. Ik wensch hier stil te staan bij een van die losse avadānas, en wel bij de nrs. CXXIII—CXXVII, 216, 218, 220, 222, 224, die de geschiedenis van Maitrakanyaka behelzen (zie KERN's opstel t. a. p., bldz. 55).

De aanwezigheid van dat avadāna onder de afgebeelde verhaaltjes kan niet bevreemden. Het geniet eene groote mate van populariteit bij de Buddhisten. In het Pāli Jātakaboek komen verschillende verzen voor, die er op zinspelen, en de uitvoerige commentaar (Aṭṭhakathā) geeft er dan ook een omstandig relaas van. In de geschriften der zoogenaamde Noordelijke Buddhisten staat het in vrij wat bundels van heilige verhalen. Bij de laatstgenoemden is het ook een merkwaardig geval dat daar behandeld wordt, eene z o n d i g e daad van den Bodhisattva, die later in zijne existentie als Çākya-prins, het Buddhaschap zou deelachtig worden. Çākyamuni zou ze aan de schare zijner geloovigen verteld hebben, om door aan eigen ervaring ontleend voorbeeld op des te indrukwekkender wijze te doen zien de wrange vruchten van oneerbiedigheid tegenover

---

[1] In het *Journal of the American Oriental Society*, XVIII, 184 vgg., heeft de heer WIENER van het geheele, in het Russisch gestelde artikel van OLDENBURG eene Engelsche vertaling gepubliceerd.

zijne moeder, en met te meer klem in te scherpen het gebod: Eert uwen vader en uwe moeder, opdat het u welga.

Oudanks eenig verschil tusschen de Pâli en de Sanskrit redacties van ons verhaal, een verschil waarop wij later zullen terugkomen, bestaat er alleszins grond om aan te nemen dat het tot de oudste en aan alle secten gemeenschappelijke herinneringen van de Buddhistische Kerk behoort, even goed b.v. als dat van het zelfopofferende haasje dat tot belooning van zijn heldenmoed en vroomheid eene plaats in de maan kreeg.

Tot nadere opheldering van de reliefs van den Boro Boedoer die op de Maitrakanyaka-geschiedenis betrekking hebben, moeten wij natuurlijk uitgaan van de voorstelling, zooals die in de geschriften, in het Sanskrit opgesteld, van dat verhaal gegeven wordt. Het zal blijken dat die teksten met de afgebeelde tafereelen in volkomen overeenstemming zijn. Met de redactie, zooals die ons door den commentaar op Jātaka wordt verteld, is dat niet het geval; iets wat a priori te verwachten was.

In de litteratuur van het Buddhistische Sanskrit zijn mij vier teksten bekend, die de Maitrakanyaka-legende bevatten, misschien bestaan er nog meer. Van deze zijn er twee uitgegeven, Divyāvadāna, ed. Cowell and Neil, nr. 38 (bldz. 586—609) en Avadānaçataka, nr. 36 (I, 193—205 mijner uitgave). De twee andere zijn slechts in handschrift voorhanden, nl. Kṣemendra's Avadanakalpalatā, nr. 92 en het Bhadrakalpāvādana, nr. 28. Op de Universiteitsbibliotheek te Cambridge, waar hdss. van beide werken zijn, heb ik die teksten leeren kennen, zij zijn te vinden MSS Add. 1306, f. 343a—347a (Avadānakapalatā) en Add. 1411, f. 225b—234b (Bhadrak.) Van deze bronnen is het relaas in Avadānaçataka ongetwijfeld de oudste. In vertaling is zij reeds lang bekend, zie Feer, *Ann. du Musée Guimet*, XVIII, „Avadāna-çataka, cent légendes (bouddhiques) traduites du sanskrit”, Paris, p. 131—137.

In dezen oudsten ons bereikbaren vorm luidt dit Buddhistisch verhaal als volgt:

Lang, heel lang geleden [2] woonde er in de stad Benares een opperkoopman en karavanenleider, die overzeeschen handel dreef. Zijn naam was Mitra. Hoewel gelukkig gehuwd en rijk, had hij

---

[2] In de Pāli teksten wordt de geschiedenis gesteld in de dagen van den Buddha Kassapa (= Kāçyapa).

kommer. Niet omdat zijn huwelijk kinderloos bleef, zelfs bracht zijne vrouw hem steeds zonen ter wereld; maar zoo was er een geboren, zoo stierf hij weder, telkens en telkens [3]. Die regelmatig terugkeerende tegenspoed drukte hem neer, de hoop op mannelijk nakroost scheen voor goed verloren. En, zooals in soortgelijke gevallen van kinderloosheid met stereotiepe gelijkluidendheid in de Buddhistische avadāna-bundels vermeld staat, op raad van bloedverwanten en vrienden wendde hij zich met gebed en offer tot allerlei godheden en hoogere wezens om ze gunstig voor zich te stemmen. Hij bad tot Çiva, tot Varuṇa, Kubera, Çakra, Brahmā enz., tot de beschermgoden van tuinen, bosschen, wegen, pleinen, tot de godheden die dagelijks hun aandeel van zijne maaltijden genoten, tot zijne persoonlijke genii. Natuurlijk was dit alles vruchteloos. Want, zoo heet het, in de vaste bewoordingen van dezen rationalistisch getinten locus classicus, de menschen maken elkander wel wijs dat het krijgen van zonen en dochters van gebeden afhankelijk is, maar in de werkelijkheid is het niet zoo. Volgt de aanwijzing van de natuurlijke oorzaken van de procreatie, ten getale van drie: hartstocht van man en vrouw; ṛtu der vrouw; gereedstaan van den gandharva [vrijwel gelijk aan „de ongeboren menschenziel", of, omdat de Buddhisten van eene „ziel" (ātman) niet weten willen, „den op een nieuwe existentie wachtenden pudgala (individu)"] [4]. Een beteren raad ontving onzen Mitra van een vriend. „Geef aan den eersten zoon die u geboren wordt een meisjesnaam. Doet gij dit, dan zal hij lang leven." Mitra deed aldus, en noemde den knaap, die hem weldra geboren werd, Maitrakanyaka; als zoon van Mitra moest hij 'Maitra' en als meisje kanyakā heeten. [5] Het middel bleek probaat, want deze zoon bleef in leven.

Al wordt in ons avadāna de beweegreden van die schijnbare geslachtsverandering niet vermeld, de bedoeling er van is duidelijk. Zoodoende moesten de booze demonen, die pasgeboren kinderen rooven, en die in ons geval het blijkbaar op zuigelingen van het

---

[3] Doordat de handschriftelijke overlevering hier corrupt is, geeft FEER's vertaling hier den zin niet juist weer. Hij heeft: „il ne lui naissait pas d'enfants". In mijne uitgave heb ik betoogd dat in plaats van het overgeleverde putrā jāyante ca te lezen is putrā jāyante mriyante ca.

[4] Vgl. *Versl. en Meded. der Kon. Akad.*, *Afd. Lett.*, Vierde Reeks, III, 379.

[5] Bij Kṣemendra heet hij soms met femininumuitgang Maitrakanyakā. In Avadānaç. en Divyāv. is de naam een masculinum.

weten wij niet. Het zou mij om de volgende reden niet verwonderen, zoo die bundel nog jonger zou blijken te zijn. Ik vond nl. de volgende verzen, waarin de Bodhisattva verklaart ter wille van alle schepselen, nu en later, het rad te willen blijven torsen, in beide teksten volmaakt gelijkluidend:

adhunā ye sameṣyanti narāḥ pātakakāriṇaḥ
teṣām arthe mamevedañ cakram tiṣṭhatu mastake ||
katham sahante te tīvrām dīrghām evamvidhām vyathām
ekasya ca vyathā me 'stu sarve tiṣṭhantu nirvyathāḥ ||
parārthe dhārayiṣyāmi cakram bhuktvā nijam phalam
paravyathām ca jānāti na janaḥ svavyathām vinā ||

„Moge dan dit wiel op mijn hoofd blijven tot boete (ook) van degenen die van nu af, na eene hoofdzonde te hebben bedreven, hier zullen komen! Hoe zouden zij zulk eene lange en felle pijn doorstaan? Laat ik het alleen wezen die pijn lijd en alle anderen vrij van smart zijn! Ter wille van anderen zal ik het wiel blijven dragen, (ook) nadat ik mijn eigen kwaad geboet heb. Niemand kent eens anders leed, die niet zelf geleden heeft." [11] Het komt mij uiterst onwaarschijnlijk voor dat een dichter als Kṣemendra deze nobele taal en die niet deel kan uitgemaakt hebben van den overgeleverden vorm van het avadāna, van een ander zou hebben overgenomen. Een dergelijk gebruik van vreemd eigendom laat zich veel beter verklaren voor den samensteller van een zoo middelmatig werk als het Bhadrakalpāvadāna.

Het beeldhouwwerk op den Boro Boedoer vertoont op de eerste vier van de door Oldenburg gedetermineerde bas-reliefs de schipbreuk en Maitrakanyaka's aankomst en onthaal achtereenvolgens bij de vier, bij de acht, bij de zestien en de twee-en-dertig nimfen, al zijn om praktische redenen er van de 16 maar elf en van de 32 niet meer dan dertien afgebeeld. Het laatste nummer bevat in drie tafereelen de ontknooping, die eindigt met het overspringen van het rad. Maar als ik goed zie, moet men ook het aan die vijf voorafgaande nummer CXXII, 214 bij de Maitrakanyakageschiedenis betrekken. Wij vinden daar in het rechtsche vak een manspersoon, met allerlei figuren om hem heen, die bezig is waren met de weegschaal af te wegen. Het is Maitrakanyaka in den winkel, zijn klanten bedienende. Maar ook de linksche scène moet er bij behooren.

---

[11] Vgl. wat Dido bij Virgilius zegt (Aeneis, 1, 630)
non ignara mali miseris succurrere disco.

Twee personen, rijzig van gestalte, een aanzienlijk man met zijn begeleider zijn in staande, vóór hen eene figuur in liggende houding afgebeeld. Hier mag men onderstellen dat Maitrakanyaka bedoeld is, op het punt te vertrekken, maar weerhouden door zijne moeder. Evenwel, de liggende figuur blijkt door den teekenaar bij Leemans als een manspersoon te zijn opgevat. Hadden wij eene fotografie van dit nummer, dan zou deze wel geen snorbaard dragen! Dat hier inderdaad eene voorstelling te zien is van de moeder, als zij haar zoon te voet valt, blijkt uit de haarvlecht, de ekaveṇī, die haar duidelijk genoeg als weduwe aanwijst. Beide tafereelen zijn gescheiden door de afbeelding van een hoog, groot gebouw. Kan daarmee soms een stadspoort bedoeld zijn, ter aanduiding dat het tafereel links buiten en dat rechts binnen de stad geplaatst wordt? Misschien ging aan de afbeelding van den winkel nog een relief vooraf, waarop de zoon was voorgesteld, als hij zijne moeder vraagt naar het vak van zijn vader. Maar CXXI, 212 is grootendeels verloren gegaan, en de onmiddellijk daaraan voorafgaande CXX, 210 en CXIX, 208 zijn bij Leemans leege vakken. Deze omstandigheid is mede ongunstig voor een eventueel onderzoek naar het werk, dat de kunstenaar hier kan hebben geïllustreerd. Dat dit het Avadānaçataka niet is, blijkt voldoende.

Daar wij al de hoofdmomenten van ons verhaal in beeld nauwkeurig terugvinden, is het vreemd dat de kwijtschelding van de straf ten gevolge van de zelfopofferende gedachte van den Bodhisattva ontbreekt. Misschien ontbrak dit pakkende slot in het verhaal, dat de beeldhouwer geïllustreerd heeft. In eene ons alleen uit de Chineesche vertaling bekende redactie van ons avadāna blijft Maitrakanyaka zijne straf tot het einde toe ondergaan. Beal, die het hoogstbelangrijke werk, waarin deze voorkomt, het Mahābhiniskramaṇasūtra (Fo-pan-hhiṅ-tsi-*k*iṅ bij Bunyiu Nanjio, *Catalogue*, nr. 680)[12] vertaald heeft onder den titel: *The Romantic Legend of Sakya Buddha*, geeft aldus het einde van de geschiedenis weer (p. 345 in „the Story of the Merchant who Struck His Mother”):

„Then a certain Yaksha, who kept guard over that city, whose name was Viruka[13], suddenly came to the spot, and removing the

[12] Zie hierover Wassiljew, p. 128 van de Duitsche uitgave van zijn werk: *Der Buddhismus*.

[13] Of Virūḍhaka (het hoofd der Kumbhāṇḍas, regent van het Zuiden) of Virūpākṣa (het hoofd der Nāgas en regent van het Westen) zal wel bedoeld zijn. In Buddhistische vertelselboeken worden de termen yakṣa, rākṣasa, nāga en derg. wel eens dooreen gebruikt; al dezen zijn gelijkelijk amānuṣāḥ.

fiery wheel from off the head of Govinda [zoo heette de man, dien M. aantrof], he placed it on the head of Mâitri. Then the wretched man cried out in his agony and said, 'Oh, what have I done to merit this torment?'[14] to which the Yaksha replied, 'You! wretched man, dare to strike (kick) your mother on the head as she lay on the ground; now, therefore, on your head you shall wear this fiery wheel, through 60.000 years your punishment shall last; be assured of this, through all these years you shall wear this wheel.'

„Now, Bhikshus! I was that wicked Mâitri, and for 60.000 years I wore that wheel for disobedience to my mother; so be ye assured that disobedience to your religious superiors will be punished in the same way!"

Behoudens dat aanmerkelijke verschil aan het slot valt deze redactie, voorzooverre het uit BEAL's onvolledige vertaling is na te gaan, met de andere Sanskrit teksten samen. Of het begin van de geschiedenis door BEAL is uitgelaten, dan wel in het Chineesch niet voorkomt, blijkt niet; het verhaal, zooals hij het geeft, begint eerst met het plan van den koopman (die bij hem steeds Mâitri heet) om overzeeschen handel te drijven. Het is tamelijk omstandig, en enkele van de namen der verblijven, waar de held zich na de schipbreuk ophoudt, zijn onder het Chineesch-Engelsche omkleedsel te herkennen. Het is wel jammer, dat wij den Sanskrit tekst niet bezitten; die zou waarschijnlijk ook ouder zijn dan het A v a d ā n a ç a t a k a.

De overleveringen in de Pāli litteratuur wijken hier van de door ons behandelde in sommige opzichten nog al sterk af. Het is de moeite waard hierbij even stil te staan. Tot vijf maal toe komt de persoon van Mittavindaka — zoo heet Maitrakanyaka in de Pāliteksten — in jātakas voor, en wel nr. 41, 82, 104, 369 en 439. Maar wij hebben hier te onderscheiden. Het door FAUSBÖLL uitgegeven Jātaka-boek bestaat uit verzen en proza. De verzen (met uitzondering natuurlijk van die in het proza geciteerd worden) zijn de oude, heilige tekst, het proza is de commentaar daarop, en een commentaar, die vele eeuwen later is opgesteld. Die afstand tusschen beide, die zich duidelijk in het verschil van taal uitspreekt, komt somwijlen hierin uit, dat de prozavertelling van den commentaar[15] met het

---

[14] In het Chineesch volgen hier gāthās, die BEAL oversloeg, zooals hij te kennen geeft.

[15] Over dit punt wordt wel wat heengegleden in het overigens goed geschreven hoofdstuk over de Jātakas in RHYS DAVIDS' *Buddhist India* (Chapter XI). Om er enkele te noemen, in de jātakas nr. 11, 29, 47, 57, 72, 164, 466, 475 heeft het prozaverhaal met de verzen, die het heet te commenteeren, eigenlijk niet veel uit te staan.

gecommenteerde jātaka-vers of verzen niet te best klopt. Ik ga hier op dit punt niet nader in, en heb het alleen opgemerkt om te motiveeren, waarom ik de twee verschillende klassen van getuigenissen uit elkander houd.

Van de gāthās dan, d. i. het metrische gedeelte, hebben op den man met het rad betrekking: 1°. de ééne gāthā van nr. 82 (= dl. I, 209 van de Engelsche vertaling), 2°. de ééne gāthā van nr. 104 (ibid. I, 246), 3° de vijf gāthās van nr. 369 (Eng. vert. III, 136) 4°. de tien gāthās van nr. 439 (Eng. vertaling IV, 3). Onder die zeventien zijn enkele doubletten. De gāthā van nr. 82 komt ook voor onder de vijf van nr. 369, die van nr. 104 staat ook onder nr. 369 én nr. 439; en van de vijf van nr. 369 zijn er slechts twee die alleen daar te vinden zijn. Rekent men de herhalingen niet mede, dan heeft men 13 stanza's in het Jātaka-boek, die met ons verhaal hebben uit te staan. Daar de enkele gāthās van de nummers 82 en 104 in 369 en 439 herhaald worden, kunnen wij die ter zijde laten.

Nrs. 369 en 439 bestaan elk uit wisselzangen van twee personen. In eerstgenoemd jātaka is de verdeeling over de twee als volgt: A zegt ééne gāthā, dan B ééne, dan A ééne, dan B twee. In 439 is het schema: A 2, B 6, A 1, B 1. Dr. ROUSE heeft ter aangehaalde plaatse van de laatstgenoemde tien de volgende, hier en daar wel wat vrije, maar fraaie en vloeiende vertaling gegeven, die ik hier, als beste en kortste middel tot kennismaking met den inhoud, afschrijf:

(A) Four gates this iron city hath, where I am trapt and caught:
A rampart girds me round about: what evil have I wrought?

Now fast are closed the city gates: this wheel destroyeth me:
Why like a caged bird am I caught? why, Goblin, should it be?

(B) An hundred thousand thou, good Sir, didst own, and twenty eke:
Yet to a friend thou wouldst not lend thine ear, when he would speak. [16]

Swift didst thou flee across the sea, a perilous thing, I ween;
The four, the eight, didst visit straight, and with the eight, sixteen,
And with sixteen the thirty-two; and lust didst ever feel:
See now, the meed of utter greed upon thy head, this wheel.

Who tread the highway of desire, that spacious thoroughfare,
That highway great, insatiate — 't is theirs this wheel to bear.

Who will not sacrifice their wealth, nor to the Path repair,
Who do not know this should be so, — 't is theirs this wheel to bear.

---

[16] Letterlijk staat er: gij hebt het woord van uwe verwanten niet opgevolgd (ñātīnaṁ vacanaṁ..... nâkari).

Ponder the issue of thy deeds, and see
How great thy wealth, and do not crave to be
Master of ill-got gains; what friends advise
Do, — and the wheel shall never come nigh thee.

(A) How long, O Goblin, shall this wheel upon my head remain?
How many thousand years? reveal, nor let me ask in vain.

(B) The wheel shall roll, and on shall roll, no saviour shall appear,[17]
Fixt on thy head till thou be dead — O Mittavinda, hear.

Het is vooreerst duidelijk dat wij hier te doen hebben met eene samenspraak tusschen iemand, die Mittavinda heet, en een demon. Wat Rouse door „Goblin" weergeeft, luidt in het origineel yakkha. Dan is evident dat wij te doen hebben met den man met het wiel, die in de IJzeren Stad gevangen zijn straf ondergaat. De oorzaak van zijn lijden is blijkbaar wat anders dan in het boven door ons uitvoerig medegedeelde verhaal. Maitrakanyaka boet eene daad van oneerbiedigheid tegenover zijne moeder, Mittavinda draagt het wiel als straf voor zijne onverzadelijke hebzucht. De drie stanzas in echt Buddhistischen preektoon (6—8), die dit uitdrukkelijk uitspreken, en die eigenlijk niet gericht zijn tot den gefolterden man, maar tot den lezer, die gesticht moet worden, hadden best kunnen ontbreken, zooals zij wel oorspronkelijk zullen ontbroken hebben. Ik heb zelfs een sterk vermoeden dat met de vier, de acht, de zestien en de twee-en-dertig geldswaarde, en niet hemelnimfen bedoeld worden; Rouse's vertaling is misschien een weinig onder den invloed van het prozaverhaal, zie beneden; en de meest natuurlijke opvatting van de betreffende gāthā is deze, dat M. met 4 niet tevreden, daarmede 8 verkreeg enzoovoorts. Doch hoe dat zij, dat wij hier eene andere motiveering voor de straf hebben, staat vast. Ook dat de uitweiding in 6—8 het allegorisch-ethische karakter van het verhaaltje wil doen uitkomen. Opmerking verdient ook dat Mittavinda op zijne vraag, hoelang hij het rad zal moeten dragen, (vs. 9) geen behoorlijk antwoord krijgt.

Ter verklaring van deze gāthās vertelt de commentaar een verhaal, dat, als gewoonlijk, allerlei bevat dat uit de verzen alleen niet geweten kan worden. Zoo dat Mittavindaka zijn vader vroeg verloren had en aan zijne moeder van jongs af ongehoorzaam was, ook dat hij ze op de onbeschaamdste wijze bedroog. Dat hij geldgierig

[17] Eene zeer vrije vertaling van een versregel, waarvan het begin duister is, en ook door den commentator niet begrepen. Er zal wel iets dergelijks staan, als in de Engelsche vertaling gezet is, maar de woorden „no saviour shall appear" zijn er door Dr. Rouse bijgedicht.

was, wordt in bijzonderheden aangetoond; eerst voor 1000 geldstukken wil hij naar het klooster gaan om de preek te hooren, en op stuk van zaken slaapt hij, in plaats van naar het stichtelijk woord te luisteren! Hoewel hij schatrijk is, wil hij toch handel drijven over zee, om al meer te hebben, en als zijne moeder hem smeekt om niet te gaan, slaat hij haar en werpt haar ter aarde. [18] Niet een schipbreuk doet hem bij de nimfen belanden, maar hetgeen volgt. Op den zevenden dag, nadat het schip zee gekozen heeft, blijft het plotseling stil liggen. Nu wordt hetzelfde gedaan, als in een soortgelijk geval gebeurde op het schip, waarop de profeet Jona voer; het lot wordt geworpen om uit te maken wie van de opvarenden de schuld is dat men niet vooruit kan. Het lot wijst M. aan, die wordt in zee geworpen, redt zich op voorbij drijvend hout en komt zoo aan wal, van waar hij naar het paleis van de eerste vier komt, enzoovoorts. Tot hier toe is er niets in dit aanvullende prozaverhaal dat in strijd mag heeten met de gāthās. Ook niet, waar aan het slot uitdrukkelijk gezegd wordt, dat hij zijne straf lijdt in de Hel. Maar wel is dit zonderling, dat de commentaar het gesprek laat voeren niet met een demon, maar met den Bodhisattva zelf, bij gelegenheid dat die met een groot gevolg in dien uithoek van de hel de ronde doet (mahantena parivārena ussadacārikaṁ caramāno). Hier legt de commentator zijn metrischen tekst averechts uit, dat is onmiskenbaar.

Opmerking verdient ook dit. De gestrafte man is niet de Bodhisattva in eene vroegere existentie, zooals in de overlevering der Noordelijken, maar een geheel ander individu. In alle vier de nummers identifiëert de commentaar hem met een ongenoemden monnik in des Buddhas dagen, en wel een monnik behept niet met geldzucht, zooals men misschien denken zou, maar.... ongezeggelijkheid (dubbacabhikkhu ahosi). Eindelijk, de geschiedenis van Mittavindaka wordt overal geplaatst in de dagen van den voorlaatsten Buddha, Kāçyapa (Kassapasammāsambuddhakālikaṁ).

Het verhaal, zooals het uit den versvorm te reconstrueeren is, vertoont hier geen tegenstrijdigheid. Die komt er eerst in, wanneer de 4, de 8 enz. als hemelnimfen worden opgevat, wat de commentaar doet. Want elke aanleiding of verklaring van de hemelvreugde, tot vier malen toe bij de jonkvrouwen gesmaakt, ontbreekt hier ten eenenmale. Dat Maitrakanyaka, die tot viermaal toe al de

[18] IV, 2, 19 van het origineel: Mātarā hatthe gahito hatthaṁ vissajjāpetvā mātaram paharitvā pātetvā etc.

gemaakte winst voor liefdadig doel aan zijne moeder afstond, zoo beloond wordt, verstaan wij; maar de gemeene en in-slechte Mittavindaka heeft hoegenaamd niets verricht, wat belooning verdiende. Toch moet de ontmoeting met de nimfen in de overlevering van de Pāli boeken van ouds te huis behooren. Van de gāthās in nr. 369 wijzen vs. 2 en 3 er op. In 1 vraagt de man met het wiel: „Wat heb ik tegen de goden misdreven, wat voor kwaad gedaan, dat het vlijmend wiel op mijn hoofd ronddraait?" — Met 2 volgt de wedervraag, die nagenoeg gelijk is aan het boven (bldz. 187) uit Avadānaçataka geciteerde vers 1. De namen der nimfenverblijven Ramaṇaka en Sadāmatta zijn dezelfde, in plaats van Nandana heet het derde verblijf hier Dūbhaka, en het vierde brahmattarañ ca pāsādaṁ zal wel eene foutieve lezing zijn voor brahmottarañ enz. [19]. — Gāthā 3 luidt in vertaling: „Ik meende, hier zouden nog meer genietingen te vinden zijn. Zie, door die meening ben ik in mijn ongeluk gekomen." Gāthā 4 en 5 vallen dan weer samen met 4—6 van nr. 439.

Ten slotte nog een kort woord over het prozaverhaal in nr. 41. Dit staat niet in verband met het daarbij behoorende vers-jātaka, en maakt slechts een deel uit van het geheele verhaal (Losakajātaka). Allerlei trekken uit het verhaal van Mittavindaka zijn daar met trekken uit andere vertelsels dooreengemengd. Dit verhaal, het meest onoorspronkelijke van al de ons bekende redacties, kunnen wij veilig ter zijde laten.

Ter bepaling van den oudsten bereikbaren vorm van de sage is het — het zal uit het bovenstaande voldoende gebleken zijn — noodig de oude gāthās van de Pāli teksten te leggen naast een soortgelijk gegeven in de litteratuur der Noordelijken. Welnu, dat is niet moeielijk. De oudste Sanskrit tekst, die ons verhaal bevat, die van het Avadānaçataka, dien wij boven (bldz. 182—188) naverteld hebben, bestaat ook uit proza en gāthās. Deze laatsten vormen ook hier een dialoog tusschen den man met het rad en een ander. Ook hier moeten de verzen ouder zijn dan het prozaverhaal, dat ze in zich opneemt; alleen is dat prozaverhaal beslist eenige eeuwen ouder dan de Jātaka-commentaar. Vergelijken wij nu de uitvoerigste en meest homogene redactie in het Jātaka-boek, die van nr. 439 met de zeven gāthās in Avadānaçataka, dan zien wij het volgende:

1. In den Pāli dialoog zien wij Mittavinda gestraft om zijne

[19] De gāthā van nr. 82 heeft een geheel andere lezing in de tweede vershelft.

onverzadelijke hebzucht, in dien van Avad. om oneerbiedigheid tegenover zijne moeder.

2. Hier hebben wij een opzettelijk Buddhistischen tint, dáár ontbreekt alles wat men specifiek Buddhistisch kan noemen.

3. Hier vraagt de man naar den duur van zijne straf, en krijgt daarop een ontwijkend antwoord; dáár vraagt hij insgelijks en verneemt den duur precies.

4. Hier blijkt alleen van straf; dáár is er duidelijk sprake van straf, die volgt na het verbruikte genot van vroegere belooning.

Laten wij voorloopig aannemen, dat het niet uit te maken is, welke van die twee voorstellingen de oudste is. Maar dat de overlevering der Noordelijken hare voorstelling der legende zuiverder bewaard heeft dan die van het Pāli Jātaka de hare, zal wel duidelijk zijn. Denzelfden indruk krijgen wij bij eene vergelijking van de prozaverhalen aan beide kanten, die natuurlijk óók oude traditie (alleen zooveel later vastgelegd) vertegenwoordigen. In de Sanskrit teksten is de figuur van den hoofdpersoon konsekwent volgehouden. In de Pāli boeken vindt men nu en dan tegenstrijdigheid, eene tegenstrijdigheid die in nr. 369 zelfs in de gāthās zich vertoont. Het schijnt dat daar de figuur van den booswicht en geldwolf, die ten slotte om zijne onverzadelijke hebzucht het wiel op het hoofd krijgt, niet zuiver volgehouden is, maar trekken heeft overgenomen van de andere voorstelling, waarin alleen het verblijf bij de nimfen en de daar gesmaakte zaligheid behoorlijk passen.

Nu is het merkwaardig dat beide varieteiten van de legende van den Man met het Wiel ook buiten de Buddhistische wereld in de Sanskrit litteratuur worden aangetroffen. Als straf voor geldgierigheid vinden wij ons verhaal in het vijfde boek van Pancatantra, als straf voor ongehoorzaamheid aan ouders in den Kathāsaritsāgara.

Het Pancatantraverhaal is welbekend. Vier arme brahmanenzonen gaan op weg om fortuin te zoeken. Een beroemd toovenaar, dien zij aantreffen, Bhairavānanda [20], maakt vier tooverlampen voor hen, en zegt dat zij daarmede naar den Himālaya hebben te gaan; daar gekomen moeten zij, wanneer zoo eene lamp valt, maar graven gaan, want op die plaats ligt een schat. „Neemt die, zeide hij, en keert dan terug.” De eerste lamp, die valt, stelt hen in het bezit van een schat aan koper. Een van de vier is er tevreden mede, de drie anderen gaan verder. Nummer twee blijft achter, als het vallen van

[20] Bhairavānanda is ook de naam van den grooten toovenaar in het tooneelstuk Karpūramañjarī. Hij is natuurlijk een Çaiva.

De voorstelling van de Noordelijke Buddhisten, zooals het Avadānaçataka ze ons bewaard heeft, houd ik voor het dichtst staande bij den oorspronkelijksten vorm van de mythe. [23] De drager van het wiel is niet de eerste de beste. Wat is hij anders dan een cakravartin? Hij maakt dat het rad rondwentelt: cakraṃ vartayati. Met andere woorden: wij hebben hier alweder een staaltje van mythologische voorstelling, die niets is dan eene grove, materieele opvatting van een term die eigenlijk alleen symbolisch bedoeld is. De cakravartin, het hoogste ideaal van Koning en Wijze beide (zie KERN, *Gesch. van het Buddhisme*, I, 268. 177. 22) is in dezen lageren vorm van uitbeelding even onmiskenbaar, als in den discus zwaaienden Viṣṇu, in den Grooten Meester en Alwetenden Buddha, in de fabelachtige tooverkoningen van het grijs verleden, een Mandhātṛ, Hariçcandra, Supriya, Nābhāga, Bharata enz.

De cakravartin-figuur heeft, zooals men weet, zijne plaats in den kring van denkbeelden en begrippen eigen aan het Buddhisme, maar zij is niet door het Buddhisme geschapen. Ook in de gedaante, waarin wij haar hier vinden, de Man met het Rad, zal zij wel buiten het Buddhisme om bestaan hebben, voordat zij dienstbaar werd gemaakt aan Buddhistische stichtelijke leering. Ook in dezen gedachtengang moet men aan den vorm, waarin het verhaal bij de Noordelijke Buddhisten is overgeleverd, de prioriteit toekennen boven dien van de Zuidelijken. In het Jātakaboek toch heeft de Man met het Rad het verband met den cakravartin, waaruit hij is voortgekomen, geheel verloren; hij is een simpele booswicht geworden, die banale slechtigheden doet en daarvoor welverdiende straf krijgt met eene preek van den Bodhisattva op den koop toe.

Deze conclusie stemt overeen met den indruk dien de vergelijking van den versdialoog in het Avadānaçataka met de gāthās in het Pāli Jātaka te weeg brengt. Naar vorm en naar inhoud beide moet de overlevering der Noordelijken, dezelfde die op het beeldhouwwerk van den Boro Boedoer haar aanschouwelijke voorstelling gekregen heeft, voor de meest oorspronkelijke gelden.

Gaan wij nu nog eenige bijzonderheden na in dat oorspronkelijke verhaal. Wij zullen er eene bevestiging in vinden van ons resultaat: 1°. Maitrakanyaka verdient als koopman eerst 4, dan 8, dan

[23] Het boven vermelde verhaal van de heeren Zwaard en Wiel zal wel niet buiten den invloed van de Buddhistische atmosfeer gebleven zijn. Daarentegen valt er in het Pañcatantra-verhaal hoegenaamd niets Buddhistisch te ontdekken. Zooals het daar staat, is het Çivaïetisch gekleurd.

16, dan 32 kārṣāpaṇas, die hij achtereenvolgens aan zijn moeder geeft om aan çramaṇas, brahmanen, behoeftigen weg te schenken. Als belooning hiervoor smaakt hij later, na zijne schipbreuk, hemelvreugde bij juist evenzoovele nimfen, als hij geldstukken heeft weggeschonken. Die 4, 8, 16, 32 jonkvrouwen zijn niets anders dan de verpersoonlijkte hemelstreken, de diças en vidiças, die als woorden een grammaticaal vrouwelijk geslacht hebben en daarom in de Indische rhetorica regelmatig als vrouwen worden voorgesteld. [24]

2°. De naam Mitra of (Maitra) [25] van des Bodhisattva's vader wekt op zich zelf reeds het vermoeden, geeft althans eene aanwijzing in die richting, dat de zoon een zonneheros zal zijn, een „Maitreya", een kind van den daghemel, en dan moet men verwachten dat zijne moeder „Aarde" zal heeten. Nu wordt de moedersnaam niet vermeld in het Avadānaçataka, evenmin in de Chineesche bron, die BEAL toegankelijk heeft gemaakt, maar hij staat in de Avadānakalpalatā. Toen ik de betreffende plaats in het Cambridge hds. er op nalas, vond ik mijne verwachting inderdaad bevestigd. De moeder van Maitrakanyaka heette „Aarde". Vārāṇasyāṃ gṛhapatir Maitro nāma purābhavat/patnī Vasundharā nāma tasyābhūd ativallabhā [26]. Mocht men hiertegen aanvoeren dat Kṣemendra's getuigenis zoo laat is, immers uit de elfde eeuw, en dus weinig waarde kan hebben om het stilzwijgen der andere en oudere bronnen aan te vullen, bij nader inzien zou men bemerken dat die tegenwerping niet veel afdoet. Kṣemendra heeft dien naam er niet zelf bij gefantaseerd, maar eene oude overlevering gevolgd die wij niet meer bezitten. Evenmin als hij den vorm Milindra, den Milinda der Pāliteksten, den Grieksch-Baktrischen koning Menander, een vorm, die alleen bij hem is aangetroffen, zelf verzonnen heeft. [27] In dergelijke heilige overleveringen houdt ook eene jongere bewerking de essentieele trekken niet alleen, maar ook de namen angstvallig vast. — Dat de kinderen van Hemel en Aarde als ééndags schepselen kunnen worden voorgesteld, als wezens die zoo geboren zoo sterven, is niet moeielijk te begrijpen. De hemellichten, uit beider vereeniging te voorschijn gekomen, gaan in minder tijd dan een etmaal, voor een goed deel veel spoediger, al weder onder de kim.

[24] Vgl. LANMAN's aant. 4, p. 272 zijner vertaling van Karpūramañjarī (*Harvard Oriental Series*, IV).

[25] Zoo in Avadānakalpalatā, zie volgende noot.

[26] Cambr. Sanskrit MSS. Add. 1306, f. 344a.

[27] Vgl. KERN, *Manual of Indian Buddhism*, p. 9 noot 5.

3°. De schop, dien Maitrakanyaka zijne moeder geeft, als hij zijn tocht over de groote zee gaat beginnen, heeft mythologische beteekenis. Hetzelfde woord pāda beteekent „voet" en „straal", en het ontbreekt in de Indische mythologie niet aan soortgelijke gevallen, waar eene gewilde woordspeling het substraat is van mythe of legende. De Zonneheros bestraalt de Aarde, zijne moeder, met zijne pāda's, die hij op haar neer doet dalen, wanneer hij op marsch gaat. [28]

4°. De drang, die Maitrakanyaka telkens en telkens van de nimfen en het heerlijke leven in hare paleizen voortdrijft, is een onbedwingbaar verlangen om in zuidelijke richting te trekken. Steeds trachten de jonkvrouwen hem bij zich te houden, maar eene onweerstaanbare begeerte [29] jaagt hem voort naar het Zuiden: dakṣiṇagamanāc cainaṃ vārayanti. sa yato dakṣiṇāyāḥ paddhater nivāryate tataḥ suṣṭhutaram utkaṇṭhito gantum. [30] De zonnegod in zijn jaarloop moet, of hij wil of niet, van zijn hoogsten stand in zuidelijke richting wegtrekken. Zijn laagste stand, het winterzonnesolstitium, de tijd van zijne onmacht en waarin hij het langst onder den horizont vertoeft, is het rechtstreeksche gevolg van zijn trekken in zuidelijke richting, zijn dakṣiṇāyana. Ook Rāma's vermaarde tocht, waarbij hem Sītā geroofd werd en hij zooveel leed en ontberingen had te doorstaan, het Rāmāyaṇa is een echt dakṣiṇāyana. In het Indische ritueel en in allerlei daarmee samenhangend bijgeloof wordt het dakṣiṇāyana van de zon als een ongunstige, het uttarāyaṇa (de tijd van het lengen der dagen, als de zon Noordwaarts tijgt) als een gunstige factor aangemerkt.

5°. In Beal's Chineesche bron heet de man met het wiel, dien onze held aflost, Govinda. Gelijk men weet, is Govinda een naam van Kṛṣṇa-Viṣṇu. De eene zonneheros lost den anderen af altijd maar door.

Op zich zelf en ieder afzonderlijk beschouwd zijn die aanwijzingen niet sterk, dat geef ik grif toe. Bij 2°. zou men b.v. kunnen in het midden brengen, dat een naam als Vasundharā (Aarde) als heusche vrouwenaam niets ongewoons is, en dat in het tooneelstuk Mālavikāgnimitra b.v. de koningin den synoniemen naam Dhāriṇī

[28] Eene parallel vindt men in mijn opstel over Nahuṣa, *Actes du VIème Congrès des Orientalistes* (1884) II, 24.

[29] Bij de Noordelijken wordt dat verlangen (utkaṇṭhā of icchā) met het Karma geïdentifieerd. In het Pāli Jātaka is het de uiting van Mittavindaka's hebzucht.

[30] Avadānaç. I, bldz. 202.

draagt. Maar in de opeenhooping van zulke trekken, die alle in ééne richting wijzen, ligt wel degelijk bewijskracht. Hunne onderlinge incongruentie levert geen tegenbewijs. Een groot deel, zoo niet het meeste, van de zonderlingheden en onzinnigheden, waarvan mythologische verhalen overvloeien, komt hiervandaan dat onderling verschillende vergelijkingen, beelden, symbolen, raadselmystiek, die elk op zich zelf als product van de fantasie allicht herkenbaar zijn en verklaring toelaten, aaneengeschakeld zijn en in ruimte en tijd geprojecteerd. Eerst hun onderling verband schept de absurditeit.

Volledigheidshalve behoort hier nog melding gemaakt te worden van den tegenhanger van den Man met het Wiel in de Grieksche mythologie, en wel hierom omdat bij mijn weten door hen die over de Indische sage geschreven hebben van Ixion niet gerept wordt en ik bij Roscher geen enkele aanwijzing heb gevonden, waaruit men zou kunnen zien dat door iemand bij de verklaring van de Ixion-figuur rekening is gehouden met hare Indische parallel. Omtrent Ixion, den door Zeus om zijne ondankbaarheid gestraften man, die met slangen aan de spaken van een wiel is vastgeketend, dat in gestadige beweging verkeert, is de algemeene overtuiging van de beoefenaars van Grieksche mythologie deze, dat zijn wentelend wiel het zonnerad voorstelt. Inderdaad, in de oudere phase van het verhaal boet hij zijne straf in de lucht, waar hij, zooals het bij Pindarus heet (Pyth. 2, 40—42) „op het gevleugeld wiel [gebonden] steeds rondwentelt,” eene eeuwigdurende straf (Diodorus IV, 69). Dat hij zijne straf in de onderwereld ondergaat, eene uit betrekkelijk jonge bronnen bekende en later heerschend geworden voorstelling, schijnt een gewijzigde vorm van het oorspronkelijke verhaal te wezen.

De vraag mag rijzen, of de Ixion-mythe en die van den Indischen Man met het Wiel gemeenschappelijken oorsprong hebben, die in dit geval tot in overoude tijden is terug te plaatsen; alsdan zou op Indischen bodem de invloed van het zuiver Indische çakravartin-begrip ze in eene bepaalde richting vervormd hebben. Zulk eene vraag kan gemakkelijker gesteld dan beantwoord worden. Wij hebben geene feitelijke gegevens voor de oplossing, en evenmin een waarschijnlijkheidsgrond a priori. Het is zeer goed mogelijk dat de voorstelling van de eeuwigrollende zonneschijf en die van den steeds ronddraaienden hemelbol bij Hellenen en Hindoes, onafhankelijk van elkander, aan verwante mythologische verhalen het aanzijn heeft gegeven.

AANHANGSEL.

CRITISCHE AANTEEKENINGEN OP DIVYĀVADĀNA XXXVIII
(ed. Cowell and Neil, p. 586 vgg.)

Bldz. 586 1e strophe is anabhre, de lezing der hdss., ten onrechte door de uitgevers in arātre veranderd. De overlevering is ongeschonden tot ons gekomen; er is sprake van maneschijn „aan wolkeloozen hemel.”

ibid. 2e strophe pāda 1: lees tṛshṇānalaiḥ, er is sprake van vuur en vlammen, niet van wind; de tṛshṇā is zelf het verterende vuur, niet de wind die het vuur aanwakkert.

ibid. 3e strophe pāda 2 is lokakleça° verknoeid. Lees lobhakleça°; de menschen, zoo staat er, zag hij in de macht van dien duivelschen kleça, dien men 'hebzucht' noemt.

587, r. 3, de eerste pāda van eene vrij bombastische sragdharā, is onverstaanbaar doordat vyāsajyacetā, een onmogelijke vorm, en labdhā de constructie bederven. Lees: vyāsajya ceto en labdhvā. Het verbum gāhante heeft een algemeen subject. Er staat: „Dien rijkdom, op welken hun hart zettend (vyāsajya cetaḥ) wanneer zij hem verkregen hebben (de menschen) hellewaarts gaan, dien...... gaf hij prijs.”

587, 9 Lees: tasyāputradhanatvāt.

588, 5 MSS saṃkleça°, uitgevers: saṃkleçaṃ, lees: saṃkleçā.

13 Lees: viḍambyase.

27, in de passage waar de heerlijke verschijning van den pasgeboren Maitrakanyaka in overladen en bombastische verzen geprezen wordt, zal wel in plaats van cāruçikharād dhemaṃ yathā bhūcyutam gelezen moeten worden Meruçikharād enz.

589, 4 zal er wel moeten aaneengeschreven worden tanayamuditacetā; de maat verbiedt tanayaṃ mudita° te lezen, wat naar den zin het best zou passen.

6 vṛddhikaraiḥ te lezen, niet vṛddhakaraiḥ, wat hier zinledig is.

590, 17 De eerste regel van den anuṣṭubh heeft eene lettergreep te veel. Eene kleine verandering op twee plaatsen verbetert die fout en den stijl. Men leze:
gāndhikāpaṇikaḥ çreṣṭhin pitā te 'smin pure purā.

591, 25—28. In den derden pāda van dezen çārdūlavikrīḍita hebben de uitgevers juist vermoed dat te tīrtvā moet gelezen worden voor het overleverde ye nītvā. Maar ook in pāda 1 zijn een paar verbeteringen aan te brengen, waardoor eerst de zin van het geheel vertaalbaar wordt. Ik lees de strophe als volgt:
ye mṛtyuṃ gaṇayanti naiva vipadi grāmaṃ bhajante na ye
gehe bandhuṣu sūnuṣu vyapagatasnehātmanodyoginaḥ |
te tīrtvā jaladhīn agādhasalilān āvartabhīmān budhāḥ
prāpyārthān gajadantabhaṅgasitayācinvanta kīrtyā jagat ||
»Wijs zijn die, den dood niet tellend, in tegenspoed niet in hun dorp blijven hangen, maar zonder zich te laten weerhouden door gehechtheid aan huis, zonen of verwanten, met ondernemenden geest zich zelf inspannend, de zeeën bevaren diep van water en te duchten om hunne kolken. Dezulken hebben zich schatten vergaard en met hunne glorie, blank als een sieraad van elpenbeen, de wereld vervuld.«

592, 12. Voor evaṃ moet natuurlijk ekaṃ gelezen worden. Tegenover yāvad ekam staat dvitīyam in regel 14.

593, 8—11 zegt Maitrakanyaka tot zijne moeder dat hij in dit ééne opzicht haar ongehoorzaam wil wezen, omdat hij door op zee te gaan wel levensgevaar loopt, maar, slaagt hij, der armen leed kan stelpen. De twee eerste pādas van dit indravajrā-vers zijn aldus te verbeteren:

tasmād vilaṅghyāmba vacas tad ekaṃ
yāsyāmi te tvaṃ prajahīhi çokam.

15 vg. zijn aldus te lezen:
asyām eva purā Puraṃdarapurīvispardhipuryāṃ vaṇik
Mitro nāma babhūva yas suranaraprakhyātakīrtidhvajah.

595, 10 vg. in de beschrijving van de verschrikkingen van de zee in eene dodhaka-strophe valt er te corrigeeren °mahābhayaraudraṃ (waardoor tevens het metrum hersteld wordt) raudramahāmakarāhatavakraṃ, niet °cakraṃ, zooals in den uitgegeven tekst staat. Eene soortgelijke verandering is noodig 598, 27 °vandana° lees °candana°.

vallende licht levert de maatstaf tot beoordeeling van de hevigheid der ziekte.

Soms komt hij daarbij tot de slotsom, dat alle moeite, om den levensgeest terug te roepen, te vergeefs zou zijn, en hij, de balian, ook geen verdere hulp kan bieden.

Een andermaal verklaart hij, dat genezing nog wel mogelijk is, maar dat daartoe groote offers gebracht moeten worden; het is toch de geweldige Trio, welke de ziekte veroorzaakt heeft, en nu moet deze door bijzondere gaven gedwongen worden, zijn slachtoffer weder de vrijheid te hergeven.

Wij veronderstellen echter voorloopig, dat de ziekte aan een minder gevreesden geest geweten wordt en gaan na, welke toebereidselen voor de plechtigheid gemaakt worden. Voordat daartoe overgegaan wordt, moet echter de patient, het huis en zijne verdere bewoners voor booze invloeden gevrijwaard worden.

Dit geschiedt door het bestrijken met den vleugel van een hoen, waarbij rijkelijk gele rijst rondgestrooid wordt.

§ 75. Offermaal.

Verder worden gereed gemaakt dezelfde zaken als voor een groot barimah; voorloopig dus barang roba — onrijpe ongekookte spijzen, waaronder een varken. Dit laatste wordt buiten vast gelegd, de andere zaken in de soerambi neergelegd.

Verder voegt men daaraan nog toe:

een zilveren geldstuk of zilveren ringetje, dat op de rijst gelegd wordt,
een tampajan „sandong” genaamd,
een stuk ijzer, meestal een kapmes, in de tampajan geplaatst, en
een hoen „manoᵏ tanong” geheeten, dicht bij de tampajan vastgebonden.

Aan den onderkant van een der stijlen van het huis bindt men een bosje randjoewang-bladeren [1].

Het stuk ijzer neemt de balian na afloop der werkzaamheden mede naar huis als „pangkaras” voor zijn levensgeest. [2]

---

[1] De boom van den balian, welke de taman van den lĕnggang vervangt, heet — wij noteerden het bij de Sarito'-Dajaks — „bawar,” komt echter zelden voor.

[2] Ook bij het tiwah of doodenfeest der Olo-ngadjoes krijgt de balian voor het overvoeren van de ziel van den overledene naar het doodenrijk de volgende geschenken: twee gulden, een mat, een bijl, een mes, een aarden kopje en een bord. Zie Grabowsky's beschrijving van het tiwah, Int. Arch. Bd. II., p. 198.

Het doel der andere voorwerpen zal later verklaard worden.

Verder wordt de gamĕlan gereed gemaakt, bestaande uit een daoe (kromong), vier gongs en een katoembah [1]. Vier personen zijn noodig tot het bespelen dezer instrumenten, twee aan de daoe's, een aan de gongs en een aan de katoembah. [2]

De balian neemt intusschen plaats op een schommel, welke in het midden van de soerambi is opgehangen.

Aan den rechterpols draagt hij een koperen kettinkje als teeken van zijn beroep.

§ 76. Helper (panjampang).

In zijne bezigheden wordt hij verder bijgestaan door een helper "panjampang" (eigenlijk pagaaier op den voorsteven, gelijk djoeroe batoe), welke voor den geregelden gang der zaken zorgt. Vaak is het eene oude vrouw. [3] Wanneer toch de gamĕlan zich doet hooren, en de balian door den panjampang heen en weer geschommeld wordt, zijn hoofd gedekt door een slendang, geraakt deze, evenals de lĕnggang, in een soort van ecstase, waarbij het heet, dat hij zich niets van zijne omgeving bewust is.

In dezen toestand is het hem niet mogelijk, zelf voor de regeling der plechtigheden te zorgen; dit doet de panjampang.

Het verschil tusschen den lĕnggang en den balian merkten wij reeds op.

In den eersten toch wordt verondersteld, dat verschillende geesten achtereenvolgens nederdalen of opstijgen, niet alzoo in den balian. Deze zendt zijne soemangat uit op reis in de geestenwereld, die dan verschillende ontmoetingen en allerlei avonturen heeft. De mond van den balian uit slechts wat de soemangat spreekt en ondervindt, en soms ook de woorden, welke anderen tot hem richten.

Is de ecstase ingetreden en heeft de balian als teeken hiervan de slendang weggeworpen, dan begint zijn eentonig gezang op de maat der door de gamĕlan aangegeven melodie.

---

[1] De katoembah mag alleen tijdens het babalian bespeeld worden, op andere tijden is dit pantang. Zie over het slaan op een trom tot oproeping van geesten: Wilken, Shamanisme, Bijdr. V. 2, p. 479.

[2] In kampong Moeja (Batang Tarang-Dajaks) zag ik tijdens het babalian een man aan de kromong's (= daoe), een man aan een kleine totong en eene vrouw, welke twee tjanang's, een gong en een tawa'-tawa' bediende.

[3] In Tajan treden vrouwen nimmer als balian of lĕnggang op.

§ 77. Balian-taal.

De taal ervan is de bahasa boekit. Echter wordt niet de gewone spreektaal gebezigd, maar de "bahasa balian" [1], welke gemengd is met tal van hooge woorden, en gekruid met talrijke omschrijvingen.

Menschen en dieren dragen er weidschklinkende namen in.

Zoo heet het varken niet kort weg "djaloe" maar Baboet sangkomang barsoengap badil laba limaoeng batité lébar. [baboet = varken, sangkomang = met witte haren in de zijde als het wilde varken, barsoengap badil = met een snuit als de mond van een léla [2], laba = wild varken, limaoeng = blazend, tité = vet.]

De kip wordt betiteld: Mansio kompong, batata' tégat [mansio = kip [3], kompong = bosch, tata' = snijden, hakken, tégat = kleine teen, die naar achter staat, bartata' tégat = met den afgesneden teen, d. i. zonder nagel]; de haan als "Balangking balo, bartadji bini" [balangking = vogel met zwart en witte veeren, balo = zonder veeren, [4] bartadji = de sporen geven].

Intusschen is het hoen, dat zooeven tot het pipissen diende, geslacht en heeft de panjampang een weinig bloed ervan opgevangen, dit gemengd onder gekookte rijst, waaraan nog zout toegevoegd wordt. Een kopje met deze rijst wordt den balian aangereikt, welke met de rechterhand den inhoud beetje voor beetje voor zich uit in de hoogte werpt als een offer aan de goden en geesten, welke hij nu achtereenvolgens bezoekt.

In de eerste plaats de Dewata's. De balian heeft hun hulp op het oogenblik wel niet noodig, maar het zou toch niet aangaan,

[1] De uitdrukking „basa sangiang" is in Landak niet bekend.

[2] Dit doet denken, dat men het varken met een olifant vergelijkt. Ook het woord limaoeng, dat „blazend" zou beteekenen, doet zulks vermoeden. Vergelijk lila (een soort kanon) met bĕlalé in singa bĕlalé = de geslurfde singa. Int. Arch. für Ethn. Bd. IX, p. 88 en met tĕlalé = fluit o. c. p. 67, ook tromp van een olifant. — Etymologisch hebben de Mal. woorden lila (kanon) en boelalai (snuit) niets met elkaar te maken. (*Redactie*).

[3] Mansio = kip, hoen. Vergelijk de vertaling van het Maleische ajam = hoen in de Dajaksche woordenlijsten, soms manò', soms sio' of een nevenvorm daarvan. Mansio niet te verwarren met mĕnsia = manoesia = mensch.

[4] Vergelijk het woordenboek van Hardeland; balo = weduwe. De weduwe moet zich het haar tot de schouders laten afsnijden.

hen, de hoogere machten, te passeeren en zich direkt tot de mindere geesten te wenden.

Zij worden dus in het algemeen om hulp en zegen, voordeel en geluk aangezocht en verder in kennis gesteld met het voornemen der menschen, om de gereedstaande barang roba hun als maaltijd te bereiden.

Na de Dewata's zoekt de balian de Ippé's en de Kamang's op. De laatste leerden wij reeds kennen, de Ippé's [1] echter nog niet.

§ 78. Ippé's.

Het zijn de geesten der afgestorven balian's van het begin der tijden tot den huidigen dag, in het bijzonder de oudsten onder hen, diegene welke leefden voor Aria Sinir.

Het waren vrouwen. [2] Zij heeten:

1°. Goram indoe Boro Bartikar Langkéh.

2°. Apé indoe Gomé Bartjonding Banta.

3°. Naboer indoe Doekoel Balian Sidi.

4°. Toedjoeh indoe Njampoet Mandiri Maja.

5°. Dending indoe Angan Mantjagit Bangkei.

6°. Boewan indoe Apo' Balian Sansap.

7°. Gili' indoe Sari, Bartoekar Maja.

8°. Tjoepoe indoe Balalang Barsamé Ajo.

---

[1] Dit Ippé is identisch met een algemeen in den Indischen Archipel voorkomend woord, bij de Alfoeren van Boeroe, Ceram en Halmahera als opo, opoe of oepoe, bij de Alfoeren van de Minahasa als opo en ĕmpoeng, bij de Atjèhers als eumpèë, bij de Makassaren als poen, poem, of poeng voor eigennamen, bij de Bataks als ĕmpoe (Daïrisch dialect) of ompoe (Tobasch dialect) of naar den uitspraak oppoe, bij de Lampongers als ampoe, bij de oude Javanen als mpoe. Al deze woorden hebben de beteekenis van grootvader of grootmoeder en van heer, baas.

Vergelijk verder het woord apé in apé mantoe Hari (zie § 118), oepo, de naam van den hoofdbalian bij de Olo-ngadjoes, apo Leggan, het zielenland der Redjang-Dajaks (Ling Roth, Natives of Sarawak, vol. I. pag. 149). Apoe kajan, Apoe kĕsio en Apoe Lagan (Dr A. W. Nieuwenhuis, In Centraal Borneo, blz. I van den Bladwijzer).

Ook de ĕmpoeng's der Alfoeren in de Minahasa zijn de geesten, welke de balian's bezielen. Tot hen behooren ook de zielen der afgestorvenen.

Ook op Loewang-Sermata zijn het de oepoe maté (= gestorven oepoe), welke in de mediums nederdalen.

Zie Wilken. Animisme, Ind. Gids 1884, Dl. II, p. 97. Shamanisme, Bijdr. T. L. en V.-kunde, V, 2 p. 457, 468. Dr C. Snouck Hurgronje, De Atjehers, Dl. II, p. 312, noot 1.

[2] Ook de manang's van Sarawak roepen de geesten der gestorven manang's op. Ze worden aangesproken als ini = grootmoeder. Ook daar zijn het dus vrouwen. Ling Roth, Natives of Sarawak, I p. 282.

en ten slotte Aria Sinir's bruid zelve, de bekoorlijke Dara Hitam (= de zwarte maagd). [1]

De laatste twee woorden van elken naam vermelden eene goede eigenschap of eene bijzonderheid van de betreffende persoon, de „nama poedjian" (poedji = prijzen).

bartikar langkéh = met de met schelpjes versierde matten;
bartjondong banta = met het fleschje met medicijn (banta = geneesmiddel);
balian sidi = de onfeilbare balian [2];
mandiri maja = die de dooden doet opstaan;
mantjagit bangkei = die de lijken doet herleven;
balian sansap = de balian, die zich niet meer van de wereld bewust was. Dit ging zoover, dat Boewan indoe Apo' vergat hare schaamdeelen te bedekken.

Bartoekar maja en Barsamé Ajo = die de zielen verwisselde. Beide vrouwen genazen vaak kranke personen, door hun de zielen van gezonde menschen te geven. Dezen, van hun soemangat beroofd, stierven dan. Het was daarom gevaarlijk, deze balians tot vijand te hebben.

De balian richt zich dus tot de Ippé's en de Kamang's met het bericht, dat de gereed liggende barang roba hun tot een maaltijd bereid zullen worden, en met het verzoek, hem bij de genezing van den patient behulpzaam te zijn.

§ 79. Diagnose.

Zij geven hem dan ook de verlangde inlichtingen en noemen den naam van den Kamang of Hantoe, die de ziekte veroorzaakt heeft. De balian komt dan met zijne diagnose voor den dag, welke bijvoorbeeld neerkomt op een der volgende gevallen:

Takana di panta', di ladang, di tanggorèng, di ajer, di kajoe ara, d.i. door ziekte overvallen bij den panta' (afgodsbeeld tot vereering der voorouders) in de ladang (rijstveld), in den hollen weg, aan het riviertje, of bij den ara-boom, waarmede bedoeld wordt de in den panta' zetelende geest of de geest van de ladang, van den hollen weg, van het riviertje, van den

---

[1]) Veth spreekt abusievelijk over Darah Hitam = Zwart Bloed. Borneo's Wester Afd. Dl. I, blz. 194.

[2] Sidi is ontstaan uit Sanskrt siddhi (volkomenheid). Prof. Kern.

ara-boom heeft den zieke "geraakt," is in hem gevaren, is dus oorzaak van de ziekte, op de wijze aangewezen in § 54.

Het moge verwondering wekken, dat de ziekte aan een Kamang toegeschreven kan worden, terwijl gelijktijdig de Kamang's inlichtingen omtrent of hulp tegen de ziekte verschaffen. Dit is te verklaren uit hun dualistisch karakter; zij zijn zoowel tot het goede als tot het kwade in staat.

Ten slotte wordt ook de ziektedaemon, de Kamang of Hantoe opgeroepen, ook hem wordt een aandeel der spijzen toegezegd, waarna de balian alle Dewata's, Ippé's, Kamang's en andere geesten aanmaant om voorloopig huiswaarts te keeren (dewata poelang ka dewata, ippé ka ippé = dewata, keert weder tot de dewata's, ippé tot de ippé's), en richt ook zulk eene aanmaning tot zichzelven (talino poelang ka talino = mensch keer weder tot de menschen) en ontwaakt voor een oogenblik uit zijne ecstase.

Nu wordt in allerijl tot het slachten der levende have en het bereiden der offerspijzen overgegaan.

§ 80. Het oog van den balian.

Wij hebben dus even den tijd, om kortelijk de beteekenis van het zilveren geldstukje of ringetje en de mano'tanong te verklaren.

Het eerste noemt de balian zijn oog; nl. het oog, waarmede zijne rondwarende soemangat ziet.

Ontbreekt het, dan is het hem onmogelijk, aan den arbeid te gaan. Na afloop der werkzaamheden vervalt het aan hem voor zijne moeite. Verder krijgt hij nog $ 1 per avond.

Eens woonden wij het bij, dat het medium maar niet in den toestand van verrukking scheen te kunnen komen. Driemaal wendde hij eene poging daartoe aan, maar telkens mislukte het. Eindelijk ontdekte men, waaraan het haperde: het zilveren oog ontbrak!

§ 81. Mano' tanong.

Wat de mano' tanong betreft het volgende:

Dit hoen dient, om wanneer voor den balian de tijd daar is, om uit zijne ecstase of hypnotischen slaap te geraken, hem te doen ontwaken. De panjampang, de hypnotiseur neemt dan het dier en wuift het boven het hoofd van den balian heen en weer. Bovendien legt hij dan bras banjoe op diens hoofd.

De arbeid van den balian is echter uitermate vermoeiend.

§ 83. Badjampi = bestrijken met een randjoewang-blad of steentjes.

De balian zet zich naast den kranke op den grond neder en de panjampang reikt hem een blad van een randjoewang-boom over, waarop wat bloed van de geslachte offerdieren gesmeerd is. Met dit blad in de hand masseert de balian thans den kranke.[1] Telkens schijnt daarbij een klein steentje of pluisje uit diens lichaam te komen, dat de balian dan tusschen duim en wijsvinger grijpt en van zich afwerpt.

Die kleine voorwerpen veroorzaken de ziekte; deze wordt dus in letterlijken zin uitgeworpen.

Het masseeren geschiedt niet alleen met een randjoewang-blad, maar ook met steentjes, welke de balian, evenals de batoe paniloe, van de Ippé's ten geschenke bekwam. Zij worden met deze laatste bewaard in het bovengenoemde bakje — kroewam genaamd — dat half met olie gevuld is.

De steentjes, bij het masseeren gebruikelijk, worden nog onderscheiden in batoe padjampi en batoe panawar. De eerste hebben den vorm van een vleermuis, de laatste zijn klein, langwerpig rond.

Waar de balian met den vogelvormigen steen over het kranke lichaam strijkt, blijft er telkens weer een ziektestofje aan den steen hangen, dat dan zorgvuldig verwijderd wordt.

De batoe panawar wordt alleen gebezigd in geval van een vergiftigden beet, hetzij van slang, schorpioen of duizendpoot. Door er mede over de wond te wrijven, wordt het gift van zijn kracht beroofd. [tawar = krachteloos, flauw; panawar = wat krachteloos maakt].

§ 84. Pamoelang.

Een ander expedient van den Dajakschen geneesheer is het volgende:

Hij neemt fijngemaakt tras [loros Daj. Ajoeh = tras Mal.] d. i. de harde kern van het hout van den kalimantan en den tĕngang-boom (boom bekend om de sterke vezel, welke de bast

[1] Ook elders verricht het medium zijne werkzaamheden met bladeren in de hand.

Wilken deelt het mede van de Orang Bĕnoewa en de Mohammedaansche Maleiers van het Schiereiland Malakka. Bijdr. V, 2, p. 452, de Alfoeren van de Minahasa (p. 457), en de Olo Ngadjoe (p. 485). Zie verder het woord irek bij Hardeland.

levert) en wat afschrapsel van den tand van een kasoewil (tijgerkat), mengt deze stoffen goed door elkaar en strooit het mengsel uit over wat kalk op een sirihblad. Daarna kauwt hij dit uit met een pruimpje tabak, gambir en een paar stukjes pinang, en bespuwt er onder het tellen van een tot zeven verschillende plaatsen van het lichaam mede [voorhoofd, wangen, borst en rug, tusschen de schouderbladen.]

Dit geneesmiddel heet pamoelang. Soms wordt het op andere manier toegediend nl. gemengd met olie, met den vinger op de genoemde plaatsen aangebracht.

§ 85. Mangaroes.

Een ander bekend middel uit de Dajaksche therapie is fijngemaakte wortel van twee heestergewassen, den aroes- en den tangkrapoes-struik. Men smeert den stof in sirih-spuw gemengd onder het tellen tot zeven op de evengenoemde lichaamsdeelen. Dit heet „mangaroes" en het doel ervan is het wegnemen der kwade invloeden, welke mochten voortspruiten uit het niet nauwkeurig opvolgen van pantang-voorschriften, welke gedurende het barbalian van kracht zijn, nl. het verbod om dan paddestoel (koelat), varen (pakoe), bamboespruitjes (rabong) en slakken (ikan tangkoejong) te eten.

Hiermede is het eerste gedeelte van de genezing naar Dajaksche opvatting, de bestrijding der physieke krankheid voorloopig geeindigd. Thans rest voor den balian een andere taak, het opsporen en terugbrengen van de voortvluchtige soemangat van den patient. Het medium moet daarvoor eene lange reis ondernemen naar het Zielenland — Sibajang, de Dajaksche Elyseïsche velden, waar de zielen der afgestorvenen hun verblijf hebben. [1]

§ 86. De Trio als ziekte-daemon.

Voor wij hem op dezen tocht volgen, moeten wij nog het geval behandelen, dat de ziekte geweten wordt aan den meest geduchten aller geesten, den Trio, den patroon der koppensnellers.

---

[1] Soms weet de balian de soemangat meer in de nabijheid op te sporen. In kampong Moeja (Tajan) woonden wij het bij, dat de balian uit het langs het dorp stroomende riviertje wat water haalde en dit gedurende eenigen tijd omroerde, totdat het plotseling rood werd. Toen ving hij eensklaps de soemangat (ziel) van den zieke met de hand uit het water op en bracht haar door wrijven weer in diens lichaam. Hij beweerde een soemangat ontworsteld te hebben aan den Hantoe Aje' (Water-Geest).

Wij leerden hem boven reeds kennen, bij de behandeling der Kamang's (§ 38) en voegen daaraan nog het volgende toe.

Van den Trio zegt men, dat hij vervuld is met padjong (barisi padjong), d. i. dat padjong van hem uitgaat. Padjong is een geweldige kracht, waarvoor de mensch zich moet in acht nemen, en staat dus tegenover kramat, heilzame kracht, welke bijv. van den radja, van heilige bergen, rotsen of heilige kanonnen uitvloeit. Is de ziekte nu door den Trio veroorzaakt, dan noemt men dit „kana padjong,“ d. i. door padjong getroffen. De wijze, waarop de Trio daarbij te werk gaat is zeer eigenaardig. De ziektestof deponeert hij op een boom of een rotsblok en maakt ze besmettelijk door er op te spuwen (di samboer) met speeksel, gemengd met fijngemaakte tras kalimantan en gestampte wortel van den aroes-struik. De ziektestof heet pangkala; in de duisternis is ze zichtbaar en vertoont zich als kleine vlammetjes. Door aanraking neemt de mensch de ziekte in zich op, die voornamelijk in de beenen trekt en spoedig het loopen verhindert.

De balian gaat tot genezing als volgt te werk.

Eerst heeft het „pipissen“ van den patient met een hoen plaats en het strooien van taboer njawa.

Daarna laat hij een hond met roode haren en een haan met roode veeren zoeken. Hij kleedt zich [1] als een koppensneller in feestgewaad met rood en witten hoofdring (bangkong), zwart en wit katoenen lendegordel en wapent zich met een houwer nl. met dien, bij de Boekit-Dajaks in gebruik, de „tangking.“ Aldus uitgedost begeeft hij zich op het bordes voor het Dajaksche woonhuis, om den Trio het offer te brengen (manongkòh). Niemand zou het toch wagen, den Trio in huis te noodigen; voorzichtigheidshalve roept men hem dus maar daar buiten aan (aanroepen van den Trio = manjaro' Trio).

[1] Gedurende het eerste gedeelte van de séance was hij gekleed in een sarong, met behoud echter van zijn gewoon baadje. Bij de balians van Landak komt het vrouwelijk karakter, dat bijvoorbeeld den manang der Zee-Dajaks eigen is, slechts in zeer geringe mate uit. Aldaar trouwen zij soms met mannen. Zie Sarawak by Hugh Low, pag. 176 en Ling Roth, The Natives of Sarawak and British North Borneo, I, blz. 270.

Zie over dit onderwerp: Wilken, Shamanisme, Bijdr. V, 2, pag. 477. Niemann, Linguistische en Ethnologische Studiën. Bijdr. V, 4, pag. 278 en Kern, Een Spaansch schrijver over den Godsdienst der heidensche Bikollers, Bijdr. VI. 8, pag. 229. De Landak Dajaks komen dus in dit opzicht overeen met de Land-Dajaks van Sĕrawak. Hugh Low o. c. p. 262.

Dit geschiedt door drie ruwe scherpe gillen; tegelijkertijd worden den rooden haan en den rooden hond elk in één slag met den houwer de kop afgeslagen.

De Trio eet bij voorkeur hersenen en bloed, en baadt zich slechts in bloedwater. Het bloed der geslachte dieren wordt dus ten deele opgevangen in een gereedstaanden aarden bak met water en voor de rest gemengd met gekookte rijst, waaraan nog wat zout en het hart en de hersenen van hond en haan worden toegevoegd. De balian werpt nu tot driemaal toe wat bloedwater in de hoogte, om den Trio een bad te geven, en biedt hem daarna zijn maal aan, hem de bloed-rijst toewerpende.

Gedurende deze bezigheden houdt hij op dreunenden toon een toespraak tot den Trio, dezen smeekende, het offer te willen aannemen, maar af te laten van zijne booze plannen ten opzichte van den kranke.

Is de Trio ten slotte uitgenoodigd, weder huiswaarts te keeren, dan begeeft de balian zich naar den patient, om ook hem met het bloedwater te baden. Dit geschiedt door hem met rĕndjoewang-blad te bestrijken, in dit water gedompeld.

§ 87. Homoeopathische geneeswijze.

Bovendien bespuwt hij den kranke met dezelfde stoffen als de Trio bezigde, om de ziektestof besmettelijk te maken; deze geneeswijze is dus homoeopathisch; ook de Dajaksche dokter huldigt dus den stelregel: similia similibus curantur.

Het offeren aan den Trio moet steeds tegen het vallen van den dag geschieden.

§ 88. Reis naar het Zielenland. Kleeding en uitrusting van den balian.

Volgen wij thans den balian op zijne reis naar het Zielenland. [1]

De gamĕlan doet eene andere melodie hooren.

De schommel wordt verwijderd, want de balian gaat thans te

---

[1] Ook de manang's in Sarawak ondernemen reizen naar het zielenland. Onder de „pĕlian" of „manang performances", beschreven door Perham — zie Ling Roth, The natives of Sarawak, I, blz. 279 — komt voor het „Memuai ka Sabayan" = Making a journey to Hades."

Vergelijk ook de reis naar de kampong der djihin's door den doekoen bij de Minangkabauers in „Het Animisme bij den Minangbabauer der Padangsche Bovenlanden." Bijdr. Taal, Land en Volkenkunde, volgreeks V, dl. 5, blz. 52.

voet. Hij kleedt zich in een lang, tot de voeten reikend kleedingstuk zonder mouwen, van achteren gedeeltelijk van rood, gedeeltelijk van wit katoen (badjoe gojam).

Soms ook is het geheel van blauw katoen.

Het bestaat uit een stuk doek, in het midden waarvan een rond gat is uitgesneden voor het hoofd, zoodat bij gebruik het eene eind de borst, het andere den rug bedekt.

Om het middel draagt hij een saroeng, welke door een daaronder zich bevindende hoepel (gata) van een in kronkelingen gedraaiden rotanband, welke bij wijze van crinoline om het midden gedragen wordt, breed uitstaande wordt gehouden (basindjang).

Aan zijne voeten bindt hij belletjes (Mal. krontjong, Daj. karong (Sĕpatah-Dajaks).

Den hoofddoek slaat hij los om het hoofd, de uiteinden worden niet ingestoken, maar hangen naar voren links en rechts van het gezicht ter neer.

Hij voorziet zich van eene goede hoeveelheid gele rijst en andere taboer njawa, want de bezwaren, die hij onderweg ondervinden zal, zijn vele, maar met gele rijst komt hij ze alle te boven.

De Ippé's en de Kamang's worden verondersteld hem te volgen.

§ 89. Titi badjowa.

De balian vangt aldus zijne reis aan. De ecstase ingetreden zijnde, begint hij te menariën [1], daarbij op de maat der muziek op eentonige wijze voortdurend zingend. [2] Zijne eerste ontmoeting

[1] Dit menariën is een langzaam in een kring rondloopen, al draaiende, waarbij de voeten niet van den grond komen, maar bij kleine rukjes of schokjes langzaam worden omgeschoven, terwijl de armen onbeweeglijk uitgestoken worden in horizontale richting. Alleen in de handen is daarbij eene kleine op en neergaande beweging merkbaar.

De dans, op deze wijze uitgevoerd, heeft alleen plaats onder het aanroepen van den Kamang, en is dus alleen geoorloofd bij het babalian en bij snelfeesten. Dit betreft vooral de Dajaks van West- en Noord-Landak.

De Europeaan, de kampong's dier streken bezoekende, zal daarom steeds vergeefs het verzoek doen „eens even te mĕnariën," want dit is voor den Dajak verboden.

De bewegingen van den toekang lĕnggang bij het menariën zijn veel sneller, vrijer en losser, ook de armen worden door hem meer bewogen..

[2] Deze gezangen zullen waarschijnlijk veel overeenkomst hebben met de „Augh olo balian" reeds boven genoemd (§ 59.) Ook bij het tiwah worden op de reis naar het zielenland alle hindernissen door „taboer" d.i. „het gestrooide" overwonnen. De eerste gezangen zijn dan ook aan de taboer gewijd.

is een brug, de titi badjowa [titi = brug, badjowa = niet raken, ontmoeten], een brug, die uit twee deelen bestaat, welke elkaar niet raken, maar zich voortdurend naar elkaar toe en van elkaar af bewegen, en zich toch nimmer aaneensluiten, daar de einden elkaar voorbij schuiven.

Dit wordt aanschouwelijk voorgesteld door twee knapen, welke ieder een rijststamper in de hand houden en deze op dezelfde wijze heen en weer bewegen. De balian roept de hulp der Dewata's, der Ippé's en Kamang's in, om het hem mogelijk te maken, de brug te passeeren. Heeft hij dit zeven maal gedaan, rijkelijk gele rijst om zich heen strooiende, dan sluiten de beide rijststampers — de beide deelen der brug — aaneen, en kan de balian er zonder gevaar overgaan. Hij besmeert haar met „bĕras banjoe" en gaat verder.

Zijn tweede, derde, vierde en vijfde avontuur zijn alle bruggen van dergelijk mechanisme. Achtereenvolgens passeert hij, steeds na zevenmaal om hulp gesmeekt te hebben en steeds rijst opwerpende:

§ 90. Andere hindernissen.

de titi bagintoer [bagintoer = zich bewegen]: twee naast elkaar gehouden rijststampers worden eerst tweemaal op en neer bewogen en dan naar elkaar toe;

de muziek geeft de maat der beweging aan;

de titi bagora [bagora = om elkaar heendraaien];

twee rijststampers worden om elkaar heen gedraaid;

de titi sawa. Sawa = slang.[1] Twee reepen wit en rood katoen, om elkaar gewoeld, stellen die slang voor, welke zich kronkelend heen en weer beweegt. Op het zevenmaal herhaald verzoek van den balian aan de Dewata's wordt de slang eensklaps strak getrokken;

de titi mangoenang: een op den vloer uitgespreid stuk zwart katoen wordt langzaam vooruit bewogen en eensklaps met een ruk teruggetrokken, hetgeen een beweegbare brug voorstelt, welke bijna tot den overkant reikte, maar eensklaps weder ingetrokken wordt. Het hulpgeroep van den balian en de gele rijst sluit echter ook deze brug. Haar gepasseerd hebbende komt hij op de

tanah bagaboet, d. i. golvende grond, een zwart op den

[1] Sawa = eigenlijk sawar = slang, vergelijk S. W. Tromp, Uit de Sa-sila van Koetei, Bijdragen tot de T. L. en V. v. N. I. vijfde reeks, derde de

Groote stapels liggen nabij de woning opééngehoopt.

De balian vraagt, na de bij eene ontmoeting gebruikelijke inleiding en de aanname van een betelpruimpje aan Si Rango:

„Hebt gij Si Anoe (den patient) niet gezien?" — Si Rango denkt een oogenblik na en antwoordt:

„Ja! een twintigtal dagen geleden was hij hier, maar hij ging in de richting van Si Rada's kampong".

De balian gaat verder; eerst moet hij nog over stapels gekapt hout heen, maar deze openen zich door de macht der gele rijst en laten hem door.

De kampong van Si Rada is alleen bewoond door mannelijke personen. Zij voeren niets uit dan muziek maken; sommigen bespelen de soeling (fluit), anderen de dĕnaring (soort mondtrom), weer anderen de talalé (soort klarinet).

Op de vragen van den balian naar den kranke aan het kamponghoofd Si Rada zwijgt deze. Pas wanneer de vraag zevenmaal herhaald is en de balian een regen van gele rijst op hem heeft doen nederdalen, vraagt hij: „Wat zegt de vreemdeling (tamoewé)?" — Deze herhaalt nogmaals de vraag, waarop het hoofd hem bescheid geeft en verwijst naar een volgende kampong, welke staat onder een vrouwelijk hoofd, Si Oh genaamd. Dus wederom op weg naar Si Oh's woning. Si Oh is reeds oud en ook hare ana' boewah zijn allen oude vrouwen. Grijs zijn hare haren en gerimpeld haar voorhoofd. Haar eenige werk is boreh (een geel smeersel) te bereiden en zich daarmede het lichaam in te wrijven.

§ 95. Panara, de maagden van het Zielenland.

Ook hier weder dezelfde moeite, Si Oh aan het spreken te krijgen. Maar ook dit gelukt en de balian begeeft zich, thans met zoo groot mogelijken spoed, want de oude grommige vrouw heeft hem verder gezonden naar Si Poetih's kampong, uitsluitend bewoond door de Panara [dara, huwbaar meisje] Si bajang, dat zijn de maagden van het Zielenland. Wat zien zij er bekoorlijk uit in hare naaktheid, het bovenlijf geheel ontbloot, slechts de heupen omgeven door een nauwsluitend rokje! Maar juist hare naaktheid is haar schoonste costuum. Haar eenige arbeid is zich het haar te kammen en met welriekende oliën te overgieten.

Na zevenmaal vergeefs gesproken te hebben, doet Si Poetih eindelijk een bedeesd maar vriendelijk „Wat wenscht gij vreemdeling?" hooren, waarop hij zijn vraag verhaalt en zij hem mededeelt, dat het reeds

twintig dagen geleden is, dat Si Anoe hare woning voorbij ging en in de richting van Si Anteng's woning is verder gegaan.

Wederom dus op reis naar Si Anteng's kampong. Anteng is wat ouder dan Si Poetih; zij ziet er echter nog goed uit. Hare ana' boewah, de dara bagambang [Daj. = bĕrkĕmbang Mal. = die bloemen bezit] houden zich bezig met het kweeken van bloemen. Evenmin als in Si Oh's en Si Poetih's kampong zijn bij haar mannen te vinden.

§ 96. Dajang Ètor, vorstin van het Zielenland.

Ook Si Anteng wijst den balian den weg, welken Si Anoe ingeslagen heeft, twintig dagen geleden. Thans voert deze onmiddelijk naar de hoofdplaats van het Doodenrijk. De ingang is echter afgesloten door een op en neergaanden balk (batang manoentong). Door de kracht der gele rijst blijft hij echter op den grond liggen, en de balian stapt over den balk de stad binnen. Hij begeeft zich onmiddelijk naar het paleis van de vorstin, Dajang Ètor genaamd en maakt bij haar zijne opwachting.

Weder zevenmaal eischt hij de ziel van Si Anoe, maar zij zwijgt. De gele rijst ontsluit echter ook haar mond en even als Si Borari antwoordt zij „Neem Si Anoe's ziel (d. i. de ziel van N. N.) mede, niet ik heb hem geroepen, maar uit eigen beweging kwam hij in mijn gebied.”

Is de balian weer langs denzelfden weg naar huis gegaan en heeft hij den patient zijn soemangat weer in het oor geblazen, dan is hiermede de genezing tot stand gekomen.

Voor het geval, dat echter nog iets van de ziekte mocht zijn achtergebleven, en om een terugkomen te verhinderen, neemt hij nog de volgende voorzorgen.

§ 97. Vloek van den ziekte-daemon.

Hij zoekt een stuk bamboe van eene geleding (boeloeh saroewas) en omwikkelt het met een boomblad, dat vastgelegd wordt met een band van jonge tĕmbĕran (geklopte boomschors van den tĕrap-boom). Daarna splitst hij de bamboe in de lengte, ook het blad en de reep tĕmbĕran doorsnijdende.

Een der helften laat hij ter plaatse liggen, de andere werpt hij naar buiten. De beteekenis dezer handeling is deze. De eene helft van de bamboe stelt den kranken mensch voor, de andere den hem vijandigen geest. Zooals nu de deelen van de bamboe, het touw en

het blad gescheiden zijn, onherroepelijk gescheiden, want hare samenvoeging tot een geheel is eene onmogelijkheid, zoo moeten ook de mensch en de geest van elkaar afhouden.

In zijn toespraak tijdens deze handeling zegt de balian tot den geest: „Indien gij U nog mengt in der menschen zaken, zoo wees vervloekt (toelah)!" en eveneens tot den mensch „ook indien gij u mengt in der geesten zaken, zoo zijt ook gij vervloekt."

Ten slotte onderwerpt hij den patient nog even aan het badjampi, bespuwt hem nog even met sirihspog, met kalimantan tras gemengd en bestrooit hem al heengaande rijkelijk met taboer njawa.

Deze slothandelingen heeten sĕngkodo (Daj.) = kasoedahan (Mal. = het einde.

§ 98. Vergelijking met het tiwah.

Wederom is overeenkomst op te merken tusschen de reis naar het zielenland van den Landakschen balian, om een ziel te zoeken en de reis van Tempon Telon bij de Olo-ngadjoe's om de zielen der afgestorvenen naar het zielenland of doodenrijk te brengen.

Zie wat over deze reis verhaald wordt door den oudsten berichtgever Halewijn in het jaar 1832. (Grabowsky, Der Tod. etc. Intern. Archiv. f. Ethn. Bd. 2 blz. 183).

Punten van overeenkomst met de reis van den balian naar het zielenland zijn het vragen naar den weg, en de hindernissen van het vuurveld en de vuurrotsen.

Volgens de Augh olo balian (zie § 59 en § 89) geschiedt de reis met het vaartuig van Tempon Telon en moet de vuurwaterval of vuurmaalstroom wel degelijk gepasseerd worden. (Grabowsky o. c. blz. 197).

Aan de talrijke bruggen van den Landakschen balian (titi badjowa, titi bagintoer etc.) herinneren ook deze woorden van den Augh olo balian „Es klappern die armringe der krokodille (i. e männer) welche niederlassen die Brücke. [1] Es sagt ein Sangiang: Geh vorauf, o Brücke, strecke dich abschüssig aus durch das nebelmeer (blz. 225).

§ 99. Medium-seances van korten duur.

Naast het barbalian bestaan nog twee, ook specifiek Dajaksche wijzen van genezen, welke bij onbeduidende ziekten worden toegepast.

De eerste methode heet barkangkoen; de persoon, die daarbij

[1] Auf welcher die Sangiang nach der Unterwelt absteigen wollen.

het woord voert, heet boeras of toekang boeras, de tweede methode bartili'.

Het barkangkoen neemt een halven nacht in beslag, het bartili' slechts een paar uren.

Bij het barkangkoen wordt geen ander offer aan de Déwata's en verdere geesten bereid dan een groot of klein hoen, bij het bartili' slechts eenige eieren en wat rijst.

Gedurende de séance staat het medium niet van zijn plaats op; schommelen noch menariën behoort tot diens verrichtingen. Slechts hoort men eene eentonige langgerekte redevoering, en ten slotte haalt hij de soemangat van den zieke uit een deurstijl of iets anders en brengt die weer in den patient over.

INHOUDSOPGAVE.

BIJDRAGEN TOT DE SPRAAKKUNST VAN HET OUDJAVAANSCH.

DOOR

H. KERN.

Over 't gebruik van *n* en *an* als bestanddeelen van een volzin.

In 't Kawi-Balineesch Woordenboek drukt v. d. Tuuk zich omtrent de functie van *n*, N° 2, aldus uit: „vóór e. stamw. of de in 't passief optredende vorm, een substantief en 't vaakst vóór een actief-verbaal substantief, in pl. v. d. neusklank, die 't actief kenschetst„. De hier gegeven omschrijving is juist, voor zoover ze gaat, maar niet volledig, in zooverre geen gewag wordt gemaakt van een onderscheid dat het spraakgebruik maakt tusschen de constructies met of zonder *n*.

Als voorbeeld geeft het Wdb. o. a.: (hana ta) rare nĕmang siki n-pangidĕrakĕn cakra. Dit is toch niet eenvoudig „zes knapen draaien een rad„, of „zes raddraaiende (zonder klem) knapen„, maar, naar ons spraakgebruik: daar waren „zés knapen, die een rad draaiden„, waarbij 't voorzindeel met stemverheffing, klem en een korte rust na „knapen„ wordt uitgesproken, en het volgende iets lager, maar toch met zekeren nadruk.

Ditzelfde is ook van toepassing op gevallen waarin *n* niet gevolgd wordt door een stamwoord, een substantief, enz., als in 't Wdb. vermeld, maar door afgeleide actiefvormen. Bijv. hana' n angidung, hana' n amet jamur, sommigen zongen een lied, sommigen (anderen) zochten kampernoeljes; B. K. 35. Hana-n is eig. „er waren die„. Doch men vindt ook: hana'n gaganamārgga, hana'n padāti, er waren er, die door de lucht, er waren er, die te voet gingen, A. W. 21, 9; aangehaald in K. B. Wdb. I, 19, waar men voorbeelden vindt van hana'n-hana'n, nu eens — dan weêr (anders gezegd: soms-soms); bijv. hana'n awās, hana'n samar, nu eens zichtbaar, dan weêr onmerkbaar, Sum. 1, 13; hana'n herhaald is: „nu hier, dan daar„, vertaling van Skr.

tatra tatra. Ofschoon *n* oorspronkelijk niet bij hana behoort, maar bij 't volgende woord, is aan te nemen dat door 't veelvuldige van de constructie, *n* enclitisch bij hana is getrokken.

Een voorbeeld dat *n* gevolgd wordt door een stamvorm, of wat op hetzelfde neerkomt, door den vorm die ook in 't passief optreedt, levert: samangkana lawasa-nya'n hiḍĕpa lara ghātaka, zoo lang moge het duren dat hij doodspijn ondervinde; KO.I. Lawasnya kan opgevat worden als „de duur er van", maar ook als „de duur van hem". Dat *n* ook vóór een vorm met infix um kan staan, blijkt uit: kepwan ri de-nya'n tumama mareng dalĕm, verlegen hoe zij 't moesten aanleggen om in 't paleis binnen te komen, BK. 51. De-nya leeft in 't Njav. voort als ꦢꦺꦤꦾ = ꦢꦶꦤꦤꦢꦺꦤ꧀ doch verkeerdelijk opgevat als bestaande uit den en den gen. van 't vnw.

Waarom in een der voorgaande voorbeelden anglayang, in een ander tumama gebruikt is, laat zich gereedelijk verklaren, daar in 't eerste geval een imperfectief, in het tweede een perfectief op zijn plaats is. Doch waarom hiḍep, en niet anghiḍĕp? Zoover ik heb kunnen nagaan, vordert het spraakgebruik den stamvorm, die tevens als passiefvorm optreedt, wanneer een als bepaald gedacht object genoemd of bedoeld wordt. Zeer gewoon zijn de uitdrukkingen nton, ṇḍĕngö, bij 't zien, bij 't hooren (of: bij 't gezien, bij 't gehoord worden), als vertaling van Skr. dṛṣṭwā, çrutwā, doch met een bepaald object, uitgedrukt of gedacht: nton dus z. v. a. „het, hem, haar, enz. ziende".

Tot de in 't KBWdb. aangehaalde voorbeelden behoort: mangkana ta lwir ni panah bhagawān Bhīṣma an tumanĕm ing lĕmah ri tĕlasnya-n alap hurip nikang dyah Çweta, op zulk een wijze plantte zich (drong) de schicht van Bhīṣma in den grond, na 't leven van jonker Çweta genomen te hebben, Bhīṣmap. Ri tĕlasnya, na afloop er van, daarna; ri tĕlasnya-n, nadat. Hier wordt dus door *n* de overgang bewerkt van een demonstratief begrip in een relatief. Evenzoo is bijv. apa, wat? waarom? apan, omdat, dewijl, want (oorspronkelijk een relatief, gelijk ook in 't Fransch car). Door 't veelvuldig voorkomen van deze verbinding is apan tot één woord geworden. Dat evenwel de *n* oorspronkelijk niet bij apa, maar bij 't volgende zinbestanddeel behoort, blijkt bijv. uit apa tan, omdat niet. Hetzelfde is op te merken bij on „indien", dat uit *o* + *n* is samengegroeid, want „indien nu" is opwan. Natuurlijk behoort de *n* evenmin oorspronkelijk bij tan

en pwan als bij apa. Tan is geheel en al één woord geworden; toch bestaat het uit de eenvoudige ontkenningspartikel ta, wel bekend ook uit de verwante talen, en *n* [1]. Waarom nu is *n* regelmatig met dit ta om zoo te zeggen samengegroeid? Naar het mij toeschijnt, om reden er op het bij de ontkenning behoorende woord eenige nadruk valt. Bijv. tanyogya, ongepast; tātan hĕmās, pinakadon mami yan parangke, geen goud, is het doel van mijne komst hierheen (= dat ik hier kom), Rām. 2, 37. In tapwan, niet nu, nog niet, e. dgl. verbindingen, staat *n* na het tweede woordje, niet na ta.

Al kan men in 't algemeen zeggen dat *n* dient om ook nadruk op 't volgende woord of zindeel te leggen, omtrent den oorsprong er van is daarmede niets gezegd.

Het bovenaangehaalde voorbeeld uit Bhīṣmap. geeft aanleiding tot een andere opmerking. Wij vonden daar ri tĕlasnya-n alap hurip nikang, dus het gezegde van den bijzin, waarvan 't logisch, ofschoon niet grammatisch onderwerp in den hoofdzin panah bh. Bh. is, in stamvorm. Daarentegen leest men elders: ri huwusnya-n amangan anginum yathāsuka, nadat hij naar hartelust gegeten en gedronken had, Hariw. Vermits ri tĕlasnya-n en ri huwusnya-n synoniem zijn, kan men vragen, waarom op de éóne plaats de stam, op de andere de imperfectieve actiefvorm voorkomt. M. i. doet zich hier bij alap hetzelfde geval voor als bij hiḍĕpa van zooeven; het heeft een bepaald object bij zich, terwijl dit bij amangan anginum ontbreekt. Of nu hiḍĕpa, alap hier als passief en 't in elk geval logisch object als grammatisch subject van den bijzin moet opgevat worden, is moeielijk uit te maken, al is het niet twijfelachtig dat alap op zich zelf een passieve beteekenis kan hebben.

In 't Njav. zal men voor ri huwusnyan, ri sampunyan, zeggen [illegible] [illegible] en dit met een volgend gezegde, bijv. [illegible] verbinden zonder eenig element, dat aan *n* beantwoordt. Daarentegen zal een door *n* ingeleid zinsdeel vervangen worden door een substantief-constructie, wanneer een feit, in onze taal vervat in een werkwoordelijk gezegde in verband met een nadere bepaling, waarop nadruk valt, wordt gekleed in den vorm van eeo substantief (of de omschrijving hiervan), hetwelk dan als onderwerp optreedt,

---

[1] Daar *n* ook een verkort vnw. 3 ps. enk. is, laat zich niet altoos onderscheiden welke *n* bedoeld is.

terwijl de nadere bepaling gezegde wordt [1]. De vraag of wij niet tweeërlei *n* moeten aannemen, zal later een voorwerp van onderzoek uitmaken.

Uit lwir ni panah Bh. an tumanĕm ing lĕmah blijkt, dat het feitelijke onderwerp van tumanĕm overgebracht is naar 't voorzindeel, en verbonden als genitief met lwir, Evenzoo in karaṇa nira nahömhöm mwang D., de reden, dat hij (eig. de reden van hem dat hij) met D. raadpleegde, BY. 4, 5; nāhan hetu nira n-wijil prihatin, dat (eig. zoo) was de oorzaak, dat zij bedroefd naar buiten kwam. Smar.; karaṇa nira n-wijil okĕr, dat was de reden, dat zij ontroerd naar buiten kwam, ald.; nāhan hetu nireki çīghra n-umijil, dat was de reden (van haar in deze omstandigheden), dat zij weldra naar buiten kwam, Sutas. Enjing kāla nira n-lumampah sadulur, de ochtend was de tijd, dat zij met haar gezellen op weg toog; wij zouden zeggen: 's morgens vróeg, toog zij op weg, Smar. Waarom wordt hier de afgeleide vorm lumampah, gelijk in 't voorgaande voorbeeld umijil gebezigd, terwijl op de twee vorige plaatsen de stamvorm wijil staat, alsook in an tumanĕm? Voor zoover ik heb kunnen nagaan, is de regel deze, dat de stamvorm gebruikt wordt wanneer een bepaling volgt waarop nadruk valt; doch een afgeleide vorm, als een bepaling (die bij omzetting in een naamwoordelijke constructie, gezegde zou worden) waarop nadruk valt voorafgaat. Een duidelijk voorbeeld is: matang yan kita 'n-tĕkā usĕn, opdat gij gáuw zoudt komen, Ādip; hier valt nadruk op usĕn; evenzoo zal het de bedoeling zijn van den schrijver om op prihatin en okĕr hierboven nadruk te leggen.

In overeenkomstige gevallen wordt een 1ste of 2de pers., wanneer die het feitelijk onderwerp is, natuurlijk ook als genitief met hetu, karaṇa, e. dgl. verbonden. Dus hetu ningwang mapangguh, de reden dat ik een samenkomst (met U) heb, Rām. 19, 30. Al ontbreekt hier *n*, de plaatsing van 't eigenlijke onderwerp is dezelfde; karaṇāntāt anĕmu suke mĕne, (het) zal de oorzaak zijn dat gij hier (op aarde) geluk deelachtig wordt; ald. Doch ook nāhan hetunya k-amwit, dat is de reden er van dat ik afscheid neem, 31. In ikana matangnya tan katĕmu denta, dat is de reden dat hij niet door u aangetroffen is geworden, Rām. 5, 84, blijkt niet of met matangnya ta'n bedoeld is „de reden er van dat hij

[1] Vgl. Roorda, Jav. Gr. §§ 221, vg. 474; 505; 517.

niet" of "de reden van hem dat niet"; zonder ontkenning zou het heeten: matangnya'n katĕmu. Duidelijk "er van" is nya wederom in ya matangnya k-ojar hita, dit is de reden dat ik goeden raad geef, 24, 37; en matangnya ta g-langghana, de reden dat ik niet weerstreef (of: overtreed), 3, 12. *K* (g) en *t* zijn verkorte voornaamwoordsvormen, die in een afhankelijk zinsdeel op zich zelf reeds "dat ik" en "dat gij" beteekenen kunnen of althans zoo te vertalen zijn. In overeenkomstige gevallen zal dus *n*, waar het met "dat hij (zij, het)" te vertalen is, ook een verkort voornaamwoord wezen. Uitvoeriger zal dit punt behandeld worden in een afzonderlijk hoofdstuk over de verkorte voornaamwoordsvormen en hun gebruik. Hier moet alleen de aandacht gevestigd worden op het feit dat in karaṇāntāt anĕmu hierboven at vervangen zou kunnen worden door *t*. De verhouding van dit at tot *t* is dezelfde, althans oogenschijnlijk, als die van an tot *n*. In 't voorbeeld lwir ni panah Bhīṣma an tumanĕm is an blijkbaar gelijkwaardig met *n*. Hoe is nu de *a* in at en an te verklaren?

Wat an betreft is op te merken, dat an de beteekenissen in zich vereenigt van "dat, terwijl, wat aangaat"; het is synoniem met yan en Njav. ꦪꦤ꧀ Bijv. byaktān, blijkbaar dat, zeker dat. De verbinding van byakta en an is zóó innig, dat men het vertalen kan met "zekerlijk". Naast byaktān komt in dezelfde beteekenis meermalen voor byaktan, uit byakta + n. Is in dit geval *n* slechts een zwakkere vorm van an, gelijk bijv. ook 't lidwoord ng van ang, of is in an *n* vervat? Dat *n* duidelijk de beteekenis van "dat" als voegwoord van een declaratieven bijzin heeft, is onloochenbaar, wegens een voorbeeld als: pājarnya'n bubar ing kuṭa, hij berichtte dat de veste verwoest was, BY. 50, 10; een ander voorbeeld in KBW. I, 511: riy Ayodhyā tan warah n-alah musuh; van een verkort voornaamwoord 3e ps. kan hier kwalijk sprake zijn. Evenmin in: ikā sopānangku n-lĕpasa muliheng Rudrabhawana, dat is de trap voor mij om verlost te worden (van mijn verlossing uit het ondermaansche) en te komen in Rudra's verblijf, BY. 36, 17; *n* kan geen vnw. zijn van denzelfden persoon, van 1sten ps. ku [1]. Een ander voorbeeld is tija bhāgya ko'n kapanggih, het treft gelukkig dat ik u ontmoet heb, 15, 38. Het onderwerp van 't

---

[1] Wel zou men het kunnen opvatten als betrekk. vnw. „die". Doch die en dat vallen in een taal, die geen geslachtsonderscheid kent, samen.

passief kapanggih is hier naar 't voorzindeel overgebracht, maar staat niet in den genitief, omdat het niet afhangt van tija bhāgya.

An wordt meermalen gebruikt voor een woord om dit meer nadruk te geven; bijv. mangkana, zoo; anmangkana, zóó, dús; vgl. [illegible] In deze functie laat het zich gevoegelijk vergelijken met Sundaneesch nja; bijv. radjana sugih, nja adil, de koning was rijk, (en) rechtváárdig; di sanggut ku oraj nu gĕḍe, nja matih, zij worden gebeten door slangen die groot, vúrig zijn; di kubur teh nja poek, nja njĕri, in 't graf is het duister, (en) pijnlijk. Ook in gevallen wanneer nja volgens Coolsma [1] geplaatst wordt „vóór het werkwoord of gezegde, dat een bepaling bij zich heeft" is het met Oudj. an, n te vergelijken; bijv. ti mana nja asup, van wáár? zijt gij binnengekomen; gös tudjuh taun lilana kakang nja ninggalkön ka njai, het is reeds zéven jaren geleden, dat ik (man) u (vrouw) verlàten heb; bantu-bantu, nja nĕnĕḍa ka Gusti nu mahasuci, help mij bidden (= terwijl ik bid; of: bij mijn bidden) tot den hoogheiligen Heer. In al deze voorbeelden en nog andere, die Coolsma aanhaalt, wordt hetgeen de Sundanees aanduidt door voorvoeging van nja door ons uitgedrukt met behulp van den klemtoon; vóór nja hoort men in de Sundaneesche manier van spreken een korte pauze, evenals in onze eigene. Ook komt nja „te staan vóór aanwijzingswoorden, als iyö, eta, kiyö en kitu, zoo het namelijk noodig is daarop klem te leggen"; vgl. anmangkana boven vermeld, hoewel vóór voornaamwoorden 't Oudj. dan ya bezigt; dat dit ya ook gebruikt wordt in gevallen waar 't Sund. nja heeft, zal later ter sprake komen.

Nja is niet hetzelfde woord als an, n, maar gelijkwaardig daarmee en heeft dezelfde syntactische beteekenis. De volgende voorbeelden zullen dit duidelijk maken. Yekān (of yekā'n, dit is niet te zien dewijl yekā op een langen klinker uitgaat) krodha 'n tĕḍun ring lĕmah, toen, daalde hij, toornig, af op den grond, BY. 17, 1. Op hetzelfde zou neerkomen: „in zijn toorn"; in elk geval valt hier nadruk op krodha, evenzeer als op „daalde af", terwijl „toen" met stemverheffing en met een pauze er achter wordt uitgesproken. Yekā walĕsku ri lĕkasmu 'n amañcanāsring, dit is het waarmede ik betaald zet de handelwijze van u die herhaaldelijk bedrog pleegdet (of: uwe veelvuldige bedriegelijke handel-

[1] Sund. Wdb. p. 230.

wijze) 48, 61. Het spreekt van zelf dat *n* hier geen verkorte vorm van den 3[den] ps. kan wezen. Evenmin in: patyangkwa (dat ik zou omkomen) sādhyamu 'n aweh lĕpaseng alas göng, was uw oogmerk met mij in 't groote woud te doen verdwalen (of: terwijl gij mij deedt (of: die mij deedt) verdwalen); ald. Wĕkasmu 'n ahurip, 't einde van uw leven (letterlijk: 't einde van u dat gij (of: die) leeft), BY. st. 208; volgens den regel staat het feitelijk onderwerp van ahurip als gen. in 't voorzindeel. Ndi 'n ngwang tan guywa denta 'n pangucap, hóé zou ik niet lachen over hetgeen gij zegt, 28, 3. Evenmin als hier kan *n* terugslaan op een 3[den] ps. in dhîra 'n lĕkas ira, moedig was hun gedrag (moedig gedroegen zij zich), 29, 7. Hier schijnt *n* overbodig, dewijl lĕkas ira in plaats kan treden van n lĕkas; want de substantiefconstructie, in 't Nieuwjav. de eenig gebruikelijke in overeenkomstige gevallen, is niet onbekend in de oudere taal. Door 't gebruik van *n* wordt echter de nadruk verhoogd en tevens bewerkt dat na dhîra een pauze volgt. Evenzoo in ndan wyartha 'n kadi tĕmpuh ing bañu tibeng wungkal, doch vruchteloos (zonder uitwerking), als het neerkomen van water vallende op een steen, 19, 25. An zoo gebruikt in: kunang yathānya 'n saphalān patingkw ari, taman samangke ya dĕlāha ring jĕmah, en dewijl het voegzaam is, dat ik sterf, zusje, moet het nu maar niet tot later uitgesteld worden, Rām. 21, 47. De substantiefvorm wordt hier vereischt, omdat het in 't nazindeel geplaatste onderwerp van 't gezegde saphala niet is „ik", maar patingku; an kan hier kwalijk een andere bedoeling hebben dan *n* in de twee voorgaande voorbeelden. Yathā in den zin van „dewijl, daar" is niet vreemd aan 't Skr. Het is van zelf reeds een betrekkelijk voegwoord, en zoo desniettegenstaande het in 't Oudjav. noodig wordt geacht, het door *n* te laten volgen, dan is het m. i. omdat in onze taal en 't Skr. het gezegde in een relatiefzin den klemtoon krijgt, en 't Oudjav. dit middel niet bezittende, den nadruk op andere wijze aanduidt. Daarom wordt het ontleende yadi, indien, ook met *n* geconstrueerd, zoodat het yadin wordt; zoo ook yatanya'n „opdat", terwijl Skr. yatah, waaraan yata ontleend is, op zich zelf reeds met den optatief „opdat" beteekent. Bijv. yatanyan kami muliheng mareng pitṛloka, opdat wij in de wereld der voorvaderen mogen komen, Ādip.; yatanyan awĕlasāmbĕknya, opdat hij medelijden hebbe in zijn gemoed; yatanyān hilanga nikang çāpa, opdat de vloek eindige, 8. Ofschoon hilang hier een substantief

is, neemt het toch het conjunctiefsuffix aan; kunĕng yatanyan upaçamā ta tangguhi, vermaan hem dan (waarschuw hem) opdat hij bedare (d. i. aflate van zijn gewelddadigheden), Rām. 13, 8.

Yadi-'n en yady-an, indien, als, zijn volkomen gelijkwaardig, en worden dus door elkander gebezigd. Bijv. syapa māsiha len yadin taya dyah, "wie anders zal mij genegen zijn indeu gij, vrouwe, er niet meer zijt; Rām. 21, 12; aparan guṇā ning ratu, yadinpamuharā wirodha, wat zal de verdienste eens konings zijn, indien hij strijd gaat verwekken, 3, 29; yadyan kitāmĕjahaneng Kurunātha bhangga, indien gij den weerbarstigen Kuruvorst zult dooden, BY. 8, 6. De ontkenning is yadi ta'n: guṇanta aparan guṇanya yadi tan guṇā ning ratu, waartoe zouden uwe deugden dienen, indien ze niet de deugden zijn eens konings? Rām. 3, 46; zoo ook 72. Niet verschillend van yadin en yadyan is yadiyan; bijv. yadiyan tuhu mātya lingta mangke, indien het werkelijk uwe bedoeling is nu te sterven, 21, 13. Hieruit volgt dat *an* en *n* in beteekenis = yan zijn. Yadyapin is "ofschoon, al ook"; zie voorbeelden in Juynboll's Glossarium op 't Rām.; niet verschillend van yadyapin is yadyapi yan; bijv. yadyapi yan tĕkā ng musuh, al moge de vijand komen, Rām. 4, 44. De ontkennende vorm van yan is ya tan, niet te verwarren met het bovenbehandelde yata'n.

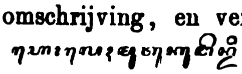
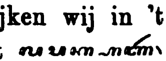
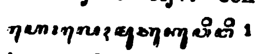
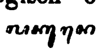
Boven hadden wij een voorbeeld hetu nireki çīghra'n umijil; zonder merkbaar verschil: nāhan marmma nirān ulih, dat was de reden, dat hij terugkeerde (anders uitgedrukt: van zijn terugkeer; of: om die reden keerde hij terug); BY. 13, 11, çīghrān tumĕḍun, flúks (of: dra) daalde hij af, st. 198; çīghrān sahur, flúks antwoordde hij, st. 79; çīghrān lumampah, flúks toog hij op weg; st. 74.

Meermalen is het uiterlijk niet te zien of *n* dan wel an gebruikt is; bijv. ngkān (of ngkā'n) tinghal sira ri nghulun, toen wierp hij een blik op mij, BY. st. 104. Hier is tinghal, ofschoon het een stamvorm is, toch als werkwoord te beschouwen omdat het gevolgd wordt door den nominatief sira; en tevens als bedrijvend, dewijl het een intransitief begrip is, dat, alleen in verbinding met volgend *i* transitieve beteekenis krijgt. Zoo ook in: ngkā ling nirāntinghali Dāruka, zoo sprak hij bij 't zien van Dāruka, BY. st. 74.

Een volzin als deze: hĕnĕngakĕna bhaṭāri Çailaputrī 'n kaworan (Smar.), kunnen wij vertalen met: "laten wij niet

verder spreken over de godin Ç., die zwanger geworden was", of "over de zwangerschap der godin Ç."

Alupa sirān tibā, hij verloor 't bewústzijn (bezwijmde) en viël, BK. 79. Hier laat zich an niet wel met "terwijl, wanneer" weergeven, het dient slechts, gelijk Sund. nja, om zekeren nadruk te leggen op het volgende woord. Evenzoo kan men vertalen mūrcchān tibā ring lĕmah, BY. 11, 9. In twas ira 'n tĕñuh, zijn hart was kapot, BK. 43, wordt door n aangeduid dat op het gezegde zekere nadruk valt. Kunang sang Bhṛgu 'n winehan Pulomī, en Bhṛgu, kreeg Pulomī (tot vrouw); Ādip. Men spreke dezen zin in 't Hollandsch uit met stemverheffing van 't eerste gedeelte, 't onderwerp (Bhṛgu), en op lager toon maar met klem "kreeg Pulomī". Stond er Bhṛgu win. P. zonder n, dan zouden wij onderwerp en gezegde op gelijke toonhoogte uitspreken.

Eenige moeielijkheid baren constructies als de volgende: nā ling nirang Kurupati 'n pangucap ri Kṛṣṇa, BY. 3, 5. Des noods zou men kunnen vertalen: "zoo waren de woorden van den Kuruvorst (zoo zeide de K.), terwijl hij tot Kṛṣṇa sprak", maar natuurlijker zou klinken: "zoo waren de woorden die de Kuruvorst tot Kṛṣṇa sprak". Misschien is de volgende verklaring aannemelijk: n pangucap is logisch = pangucap nira, waarbij in gedachte ling als object behoort. Stellen wij eens, dat pangucap nira vervangen wordt door een omschrijving, en vergelijken wij in 't Nieuwjav. bijv. een zin als met   [1], dan begrijpen wij, dat een verbaalsubstantief in een bepaald geval in plaats kan treden van een passiefsubstantief op an (Roorda's objectief denominatief). Zulk een geval doet zich voor, wanneer het logisch object der handeling als grammatisch onderwerp voorafgaat; in 't Nieuwj. voorbeeld, ling nira in BY. Meermalen, het is niet te ontkennen, vindt men een andere constructie: bijv. Nāhan mangkana ling sang Sahasrapadmāwarah i sang Ruru, zoo waren de woorden van Sahasrapadma, [2] een vermaning richtende tot Ruru, Ādip. 23; nā ling mahārṣi mojar, zoo sprak de groote Ṛṣi zeggende, Rām. 1, 51. Hier kan men nooit vertalen: "de woorden die (hij) sprak"; men

---

[1] Roorda Jav. Gr. § 474.

[2] Vermoedelijk moet er gelezen worden sahasrapad mawarah, want er is wel een eigennaam Sahasrapad bekend, maar niet Sahasrapadma. Doch dit doet hier niets ter zake, want mawarah en awarah zijn van gelijke beteekenis.

volstrekt doorgaande regel is dit niet. Sĕḍĕng ira'n umulih mareng kuṭa, op het pas dat hij naar de veste terugkeerde, 21, 1. Wuwus niki'n amalaku toya, de woorden van hen die om water vroegen, 23, 3. Wĕtis ira'n gilap kadi kilat, haar béén schittert als de bliksem, 37, 3. Ya nimittangku'n wulat ring langit, dat is de reden, dat ik naar 't luchtruim kijk, 19, 1. Kāla Droṇa'n inastwakĕn, ten tijde dat Droṇa ingezegend werd, 13, 12. Droṇa is als genitief bedoeld; bij eigennamen en titels blijft het voorzetsel van den genitief dikwijls achterwege. Guhā paḍanya'n umangang, dat waarmede het te vergelijken is terwijl het den mond opent, is een spelonk; anders gezegd: bij 't openen van den mond lijkt het een spelonk, BK. 222, Lāghawa'n paḍa silih-tujah, met behendigheid staken zij naar malkander, BY. 31, 10. Wĕdi'n kantuna, uit vrees van achter te zullen blijven. Saka wĕdi nirān kahibĕkana toya ikang pari, uit vrees dat de rijst overstroomd zou worden, Ādip.

Aharĕp tuminghala ri sang narendrāṇ ḍatĕng, begeerig om den vorst te zien wanneer hij kwam (of: bij zijn komst), BY. 2, 7. Sang Çwetān dinunung nira'n pamanah ing diwyāstra, op Çweta richtte hij zijn doel, terwijl hij op hem schoot met het hemelsche wapen; anders gezegd: Ç. was het mikpunt van zijn schieten, 11, 4. Ya kāraṇa nirān paçabda ri narāryya K., dat was de reden, dat (waarom) hij tot K. sprak. Rikā sang Kṛṣṇān tinghal ing awangawang n-ton ṛṣigaṇa, toen was het dat Kṛṣṇa naar 't luchtruim blikte, en de Ṛṣischare zag. Byatīta'n mangkat, nadat zij vertrokken waren, 36, 2. Ndi'n Çalya tan tulusa sihnya ri H., hóé zou Çalya niet bestendig zijn in zijn genegenheid jegens H.? 35, 9. Vgl. met ndi'n de constructie bij vragende bijwoorden als mana, na iraha gevolgd door nja in 't Suudaneesch. Niṣṭānya'n patĕngah, tikang rawi sirĕm, ofschoon ze reeds in 't zenith stond, lichtte de zon niet, 42, 9. Akweh manggala sang kṛtārtha'n umulih ring amarabhawana, veel waren de gunstige voorteekens, dat de zalig overledene ten hemel gevaren was, ald. Ring apāku'n taulĕgā ring hurip, met welk doel zou ik, vreugdeloos, in 't leven blijven? 50, 19. Hier staat de nominatief aku, want het woord is niet afhankelijk van ring apa. Ri kĕdö nira'n lumihate çawa nṛpati, bij haar vasten wil om 't lijk des vorsten te zien, 44, 7. Pinanah ring

gulū'n kalĕnggah, hij werd in den nek geschoten, dat hij achterover zeeg (of: „en zeeg achterover", met nadruk, 31, 25.

Ngkān pojar Karṇa, toen sprak Karṇa, 28, 4. Rikān lumpat mahārṣing lĕmah, tóén sprong de groote Ṛṣi op den grond, 11, 7. Lumpat kan opgevat worden als substantief, want met mahārṣi kan evengoed een genitief als een nominatief bedoeld wezen. Duidelijk den genitief van den agens vindt men in: rāmyān pangdyus ira kuda, genoegelijk (rustig) liet hij de paarden baden, 15, 28. Daarentegen den nominatief in: ndah yekān pangucap sirang Drupadaputrī sang Hiḍimbī, doch toen zeide Drupada's dochter tot Hiḍimbī, 19, 17. In een zin als yekān paḍa tumĕḍun sakeng ratha, alsdan stegen beiden af van hun wagen, 15, 39, kan er van een genitief geen sprake wezen. Staat het feitelijk onderwerp, hetzij van een passief of van een intransitief in 't nazindeel, dan is licht te verklaren waarom bedoeld onderwerp door den genitief wordt uitgedrukt. Bijv. pājarnya'n bubar ing kuṭa, hij berichtte, dat de veste verwoest was; tūt mārggān (v. l. mārgga'n) larap ing kunang-kunang, langs den geheelen weg, flikkerden de vuurvliegen, BY. 50, 2. Waarom echter pangdyus ira zoo even, naast pangucap sira? M. i. omdat rāmya het gezegde is, waarbij als onderwerp de handeling pangdyus, niet de persoon, behoort. Het verbaalsubstantief, anders genoemd onafhankelijke infinitief, is een tweeslachtig rededeel, deels van werkwoordelijken, deels van naamwoordelijken aard. Met het werkwoord heeft het gemeen dat het 't voorwerp der handeling in den accusatief regeert; met het naamwoord, dat de agens, degene van wien de handeling uitgaat, in den genitief (genitivus subjectivus) staat. In pangdyus ira duidt ira als gen. subj. wel is waar den agens, 't onderwerp van de handeling pangdyus aan, maar niet 't onderwerp van 't gezegde rāmya. Daarentegen is in yekān pangucap sirang Drupadaputrī deze niet enkel de agens, maar ook 't onderwerp van 't in 'n pangucap vervatte gezegde van den volzin.

In een zin als yekān pamawan Suputrī, dat was de plaats waar de Prinses heengebracht werd, BK. 74, spreekt het van zelf dat Suputrī als genitief bedoeld is.

In dīna ng Rukmarathān pĕjah magulingan, Rukmaratha sneuvelde jammerlijk, neerrollende, BY. 11, 3, is dīna bijwoord, 'n pĕjah, gezegde; het heet niet pĕjah zonder *n*, omdat het in de bedoeling ligt te doen uitkomen, hoe hij sneuvelde.

Wij drukken zulks uit door den klemtoon. Yekān kadang mitra ngaranya, dat heet een verwànte, een vriend, BK. 116. Yekān umundang, die was het, die riep, 74. Wruh ring ceṣṭā Tilottamān mijil, Tilottamā merkte (of: begreep) de beweging, en kwam naar buiten (met klemtoon), 58. Wuwus nikang sakhī 'n kapūhan, de vriendinnen, in hun droefheid, zeiden, 61. Lingnya 'n prasama tumandang, zij zeiden, terwijl zij gezamenlijk aanvielen, 60. Hetu nira'n amet langö, de reden, dat hij vermaak zoekt.

Een eigenaardige wijze van uitdrukking is mĕne 'n winĕtĕngakĕn, mĕne 'n wijil, dadelijk nadat (het kind) in den moederschoot werd opgenomen, werd het geboren, Ādip. 21. In onze taal zou men den zin kunnen weêrgeven met: „zóó ontvàngen, zóó geboren"; vgl. een uitdrukking als „zoo gewonnen, zoo geronnen". Doch er blijft nog een verklaring te zoeken van 't feit dat in den voorzin op *n* volgt een werkwoordsvorm, terwijl in den nazin de stamvorm wijil gebezigd wordt. Als ik het wel begrijp is mĕne 'n winĕtĕngakĕn eig. „zoodra als het in den moederschoot opgenomen werd"; men stelt zich dus een handeling voor die verricht wordt; wijil duidt op een plotselinge verschijning. In ons „zoo gewonnen, zoo geronnen" worden beide deelwoorden met nadruk uitgesproken, maar 't eerste met slepend accent, het tweede kortaf met stootaccent.

Tĕkwan caturbhuja sirān triçirah trinetra, hij werd vierarmig, en driehóófdig, drieoogig, BY. 8, 2. Dit stemt volkomen overeen met Sund. volzinnen. als: waḍah gĕḍe nja alus, een vat groot en sierlijk; radjana sugih nja adil, de koning was rijk, en rechtvaardig; oraj nu gĕḍe nja matih, slangen die groot, en giftig waren.

Irikān sirālabuh apuy, toen, stortte zij zich in 't vuur, BK. 43. Lunghā sang wānarendrār-wwat irung, irang-irang Kumbhakarṇṇān wirūpa, de apenvorst verwijderde zich, den neus medenemende, tot groote schaamte van Kumbhakarṇṇa, dat hij misvormd was, Rām. 22, 89. Merang mūr an wirūpa, beschaamd ijlde hij weg, misvormd zijnde; ald. Niyatān katĕmwa sira dewī Jānakī, zékerlijk zou hij Jānakī aantreffen; eig. het was zeker, dat J. zou aangetroffen (gevonden) worden, 8, 99. Aparan ta prayojana mahārāja Janamejaya an magawe yajña sarppa? wat is dan het doel van Koning Janamejaya, dat hij een slangenoffer aanricht? Ādip. Samantara tĕkeng tĕgal

Kuru narāryya Kṛṣṇān laku, inmiddels kwam K. op zijn tocht in Kurukṣetra, BY. 2, 1. In Nieuwj. zou men zeggen ꦭꦩꦏꦸꦤꦺ in plaats van an laku.

Gumĕsöng ikang rākṣasa an warāharūpa, de reus, die de gedaante van een ever had aangenomen (of: in évergedaante) verbrandde, Ādip. 20. An warāharūpa zou men in onze taal ook kunnen weergeven met „als ever”. Meermalen is an vóór een substantief met „als” te vertalen; bijv. an panggorawa, als eereblijk, BK. 282.

Dharmmān paritrāṇa rikang daridra, het is een plicht: de armen te beschermen, BK. 117. In 't Skr. zou men zich aldus uitdrukken: dharmo, yad daridraparitrāṇam. Rikang vervangt hier, gelijk zoo dikwijls, den accusatief. Er is reeds vroeger opgemerkt dat het verbaalsubstantief het object in den accusatief bij zich heeft, en in zoover werkwoord is; maar 't subject in den genitief, als zijnde een substantief; wordt an paritrāṇa, gelijk ook Skr. yatparitrāṇam in onze taal overgebracht, dan kan 't relatief behouden blijven in den vorm van 't voegwoord „dat”, doch 't substantief moet vervangen worden door een werkwoord; dus „dat men beschermt”.

Sirang prabhu Suyodhanān muruda sep, het was te laat voor vorst S. om te wijken, BY. 48, 1. Lĕnglĕng twas irān paninghal i layar dhwaja kumĕlab, zij was verrukt in haar hart, terwijl zij de wapperende vlaggen voor zeilen aanzag, 44, 1.

Tan wyartha 'n pangĕne, niet te vergeefs, daar het ráákte (wij zouden zeggen: raakte niet mís), BK. 221. Cĕb ngör twas ira narapati 'ṇ ḍĕngö sapawarah, geheel vermurwd was 't gemoed van den vorst bij 't hooren van wat gemeld werd, 79. Sāmpunya'n panginum nikang bala, nadat de troepen gedronken hadden (of, beter: na afloop van 't drinkgelag der troepen), 163. Sāmpunya is „na afloop er van”; nya slaat dus niet op bala. Panginum is substantief, met het feitelijk onderwerp der handeling in den genit. subj. achter zich. Logisch zou sāmpun ni panginum nikang bala op hetzelfde neerkomen, doch dan zou op „'t drinkgelag der troepen” niet genoeg nadruk vallen.

Irikān paḍāwṛg ikanang wwang, toen kwamen de menschen alle evenzeer in beroering, BK. 155. Hier staat het onderwerp in den nominatief voorafgegaan door awṛg. Het verbaalsubstantief zou hier in geen geval kunnen staan, omdat het niet met paḍa geconstrueerd kan worden.

Yekān (of yekā'n) tikān (of tikā'n) sūngakĕnanta, dat is hetgene, dat door u moet geschonken worden, Sutas. Zoowel op tika als op sūngakĕna rust nadruk.

Apet bhāwān pojar, hij sprák innémend, BY. 48, 3; in de hedendaagsche taal zou men kunnen zeggen [illegible] Sukhāmbĕk i sang munīndra an pangrĕngö ri kamahārddhika sang suputrī, verheugd was de groote Wijze in zijn geest, bij 't hooren van de hoogedelheid der Prinses, Sutas. Vgl. in een boven aangehaalde plaats: twas ira narapati'ṇ ḍĕngō sapawarah. Het verschil tusschen ḍĕngö [1] en pangrĕngö zal wel hierin bestaan dat het eerste perfectief, 't laatste imperfectief is. Duidelijk perfectief is an ton hierin: āmbĕk Çrī-Parameçwarī paramatuṣṭāu ton narendrātmaja, de Oppervorstin was uiterst verheugd in haar geest bij 't zien van den koningszoon (d. i. toen zij hem in 't oog kreeg), ald. In 't Skr. overgezet is (a)nton dṛṣṭwā. Saphalān anak nira ta sang Wibhīṣaṇa, zij was waardig het kind (de dochter) te zijn van W., Rām. 8, 140. Kāraṇa nika kita'n ādidewatā, de oorzaak er van zijt gij, die de eerste der godheden zijt (of: als eerste der g.), BK. 225. Wiphala'n kasangga, vruchteloos, daar het opgevangen werd, 223. Ngaran irān ulih i paramayajna de haji, (zoo) heette zij als zijnde verkregen door (of: daar zij een product was van) allervoortreffelijkste offers door den vorst, 46. Huwus katon sang Asurādhipān lumurug, men zag reeds den vorst der Asura's ten strijde uitrukken (anders uitgedrukt: den v. der A. dat hij (of: die) t. s. uitrukte) AW. 18, 2. Merang minggĕka, kociwāmbĕk ira yan kālanya'n unggw ing wuri, zij (de twee in voorgaande strofe genoemde goden) schaamden zich om 't hoofd om te wenden, (en) meenden te derven, zoolang zij (de nimfen) zich achter hen bevonden, 1, 8. Yan kālanya'n [2] is eigenlijk: „wanneer het de tijd was dat”. Naast yan kāla vindt men yan i kāla; bijv. kadi wintang yan i kāla ning tilĕm, gelijk sterren bij náchttijd (eig. wanneer het de nachttijd is), BK. 213.

An garbbheçwara nātha ring Kahuripan, wihaga nira'n amānuṣādbhuta, terwijl onze Heer en Vorst (Hayam

---

[1] Ḍĕngö is de oude vorm van rĕngö; de oorspronkelijke ḍ heeft zich dikwijls gehandhaafd na een nasaal; vgl. [illegible] e. dgl.

[2] In den gedrukten tekst is yad een drukfout.

Wuruk) nog ongeboren (eig. nog foetus) was te Kahuripan, waren er voorteekens dat hij een wonderbaar bovenmenschelijk wezen was, Nāgarakṛtāgama 1, 4. An garbbha zou men ook kunnen vertalen met „als fóétus", indien 't onderwerp van den nazin hetzelfde ware. Wihaga nira is letterlijk natuurlijk „voorteekens van hem", ook hier is naar den gewonen regel het eigenlijke onderwerp van 't gezegde uit het nazindeel naar voren gebracht.

Er komen, zoowel in dichtmaat als in proza, niet zelden plaatsen voor, waar de constructie met *n*, an niet wordt aangetroffen, terwijl men die misschien verwachten zou. Bijv. Rām. 2, 51: Sitā, sĕḍĕngnya mĕtu ngūni, laras dulurnya, Sitā was, indertijd toen zij geboren werd, vergezeld van een boog. Een sterk sprekend voorbeeld is in KO. II: maṅgkana lawasnyāmukti sangçāra, zoo lang duurt het dat hij wereldsch leed smaakt, terwijl in KO. I, gelijk te verwachten, staat: mangkanā lawasanya'n tmuakan sāngsāra, zoo lang moge (of: zal) het duren, dat hij wereldsch leed ondervinde. Regelmatig heeft deze Oorkonde ook: samangkana lawasa-nya'n hiḍĕpa lara ghātaka, welk voorbeeld reeds boven werd aangehaald. Wat den volzin Sitā, sĕḍĕngnya mĕtu enz. betreft, zou men kunnen zeggen dat *n* hier achterwege blijft, omdat er geen bijzondere nadruk op mĕtu valt. Inderdaad zal men bij 't lezen van den tusschenzin achter „Sitā had" bespeuren, dat „geboren werd" zonder eenigen klem wordt uitgesproken. Dezelfde verklaring is toepasselijk op deze verbinding van twee zinnen: kāla nira'n mahas mamet strī, sĕḍĕng mahārāja (genitief) Janamejaya hanar mastrī, de tijd dat hij rondzwierf een vrouw zoekende, was toen Koning Janamejaya pas getrouwd was, Ādip. Men behoeft deze zinnen slechts achter elkaar te lezen om te gevoelen dat op den eersten wel nadruk valt, op den tweeden niet. Ook zal men wel niet kunnen ontkennen, dat het in menig geval van de willekeur des sprekers afhangt, of hij al dan niet iets met nadruk wil doen uitkomen.

In dezelfde functie als an, n is ook yan gebruikelijk. Om dit nader aan te toonen laat ik een aantal voorbeelden volgen.

Voorbeelden van 't gebruik van *yan* als gelijkwaardig met *an*, *n*.

Kasukan yan ton guru nira, hij werd met vreugde vervuld bij 't zien van zijn leermeester (of: was verheugd zijn meester te

k (vóór *w*, *l*, *bh* en *d*: *g*); mv. excl. kăm; mv. incl. *t*; 2 ps. enk. *m*, *mu*; mv. (en beleefd enk.) *t* (vóór zachte medeklinkers *d*); 3 ps. enk. *n*; mv. (en hoog enk.) *r*. Deze vormen worden, op zeldzame en daarenboven twijfelachtige uitzonderingen na, alleen gebruikt in afhankelijke zinnen; of anders in verbinding met partikels, bijv. met de ontkenning ta, waardoor ontstaan vormen als tak, tat, tar; of met apa, bijv. apak, apat.

Behalve *k*, *t*, *r* vindt men zonder eenig verschil in beteekenis: ak en yak, at en yat, ar en yar, zoodat bijv. k-hiḍĕp, ak-hiḍĕp en yak-hiḍĕp alle drie gelijkelijk beteekenen: „naar ik meen, naar mijn gevoel, mijns inziens”. De hieronder volgende voorbeelden moeten strekken tot staving van 't bovenstaande.

Eerste ps. enk. Lĕhéng aku k-mātya lingnyāupamūka, ik wil liever sneven (eig. dat ik sneve), zeide hij, terwijl hij een woedenden aanval wilde doen, Rām. 22, 89. Nāhan hetunya k-amwit ri kita, dat is de reden, dat ik afscheid van u neem, 19, 31. Sangke doṣangku k-anglĕs, alah tibra mahyun tak-amwit, tengevolge van mijn schuld dat ik tot u weggeloopen ben (d. i. daar ik mij bezondigd heb door mijn ouders te verlaten om U te volgen), verlang ik ten zeerste geen afscheid van U te nemen, 19, 24. Merang aku g-lawana ko, ik schaam mij om jou te bestrijden, 2, 43. Bāhuntālyus, lobha hatingku g-wulatiya, Uwe slanke armen, mijn hart voelt begeerte, wanneer ik ze aanschouw, 12, 44; iya is hier de als accusatief dienst doende datief van ya, waaruit volgt dat wulati hier als actief bedoeld is. Sahananta haywa malarākparakāng alas, gij allen weest niet bedroefd, dat ik naar de wildernis ga, 3, 11. Aparan ike prayojana matangnya aku g-winungu, waartoe moet dit dienen, dat (eig. waarom) ik wakker gemaakt word? 22, 9; de relatieve beteekenis krijgt matangnya doordat g-winungu z. v. is als (dat ik w. g. w.); hetzelfde zou uitgedrukt worden door deze constructie: matangku g-winungu, en matangku n winungu. Nahan prastāwanyāk kadi malupa ring mitrasamaya, dat was de aanleiding dat het leek alsof ik (eig. dat ik als 't ware) de bondgenootschappelijke afspraak verzuimde, 6, 170. Ngke k-tona asihtāt-makaka, yan çirṇṇa musuhtālilanga, dán zal ik zien dat gij liefde hebt voor Uw ouderen broeder, wanneer onze (of: Uwe) vijanden verdelgd zijn als weggevaagd, 22, 17. Byakta mātya rasikā si kāsyasih, nton aku k-pati mūrcchita, zeker zal zij gestorven zijn toen zij zag dat ik in

zwijm lag, 21, 76. Kadi tag-waluyāpulih k-hiḍĕp, irikang Daṇḍakakānanāk-hana, het was naar mijn gevoel alsof ik niet weder zou terugkomen, terwijl ik in 't Daṇḍakawoud was, 24, 211. Nahan ikana ta donku we [1] k-para ngke, dat was mijn doel waarom ik hier kwam, 21, 61. Aku tak-angĕnuangĕn laki waneh sira tunggal atah, ik, ik denk aan geen anderen man dan aan hem alleen, 5, 58. Saparanta atah ya tūtanangkwa, tak-adohāku saka sukunta, overal waar Gij heen gaat zal ik U volgen, en zal ik niet ver van Uwe voeten wezen, 17, 36. Tag-wruh ryy ajarangkwa ri kita, ik weet niet wat ik U zal zeggen, 22, 19. Matangnya tag-langghana, dáárom ben ik niet weêrspannig (ongehoorzaam), 3, 12. Tathāpi tak-tūt mati, niettemin ben ik niet mede gestorven, 21, 19. Sahana nikang watĕk Raghu kabeh tak-anon alayū, geen van alle uit Raghu's geslacht zag ik ooit vluchten, 5, 50. Āpan tā mitra kasih, aku tamatak-akadang, want er zijn geen geliefde vrienden, ik heb in 't geheel geen verwanten. Apak-panah paradārabuddhi, omdat ik op een overspelige schoot, 6, 188. Apatak-perung, irangku tansipi, omdat ik geen neus meer heb, schaam ik mij niet weinig, 4, 62. Tumutura tāku ring priya, tamāg-wigilāta ri ko, ik zou toch den geliefde volgen en niet tot jou mijn toevlucht nemen, 5, 59. Tamak-anĕmu paḍā bhaṭāra Rāma, ik vind niemand die met R. zou kunnen vergeleken worden, 21, 68. Yak-mātya, wanneer ik dood zal zijn, AW. 314. Musuhta māpĕs kadi lumbu yak-hiḍĕp, Uwe vijanden zijn krank als gras, naar ik meen, Rām. 13, 30. Aparan ta guṇangku yak-hanā, wat nut het mij dan nog dat ik er zal zijn? Sangke laranyāk-hiḍĕp, tengevolge van 't leed dat ik gevoel, 11, 34.

Eerste ps. mv. excl. Kami, kām huwus warĕg amukti ring jagat, mari yan-prayatna ring ulah salah kĕna, en wij, die [2] reeds verzadigd zijn van wereldsche genoegens, houden op met te trachten naar averechtsche gedragingen, 8, 119. Nāhan

---

[1] We is een synoniem van de, werk; bijw. „doordat", enz. Op zich zelf uit de taal verdwenen, is het bewaard in gawe; de zwakkere vorm wi is vervat in Day awi, door, wegens; awi-e is volkomen in bet. en gebruik = we-nya = de-nya; gawi = Jav. gawe. Bulusch we-n = Ojav. we-n (= [illegible]).

[2] In 't Duitsch zou men zeggen: „wir, die wir". In kam ligt inderdaad hetzelfde begrip van „wij" + voorafgaand reflexief.

lwir mami kam-pananngguhi, dat was de wijze, waarop wij (voor: ik) wilden tegenhouden (vermanen), 14, 66. Kapwa ya kām-balĕs, hilangakĕn laranta, al wat wij daarvoor ter vergelding kunnen doen, is aan Uw leed een einde te maken, 20, 64: de *b* is, volgens een klankwet, die o. a. ook in 't Toumbulusch bestaat, de klank waarin een *w* na een *m* overgaat. Nihan tang Āditya yadin ya patyana, nda kam-rĕmuk hyang Pṛthiwī, zie, al ware het de Zon, ze zal uitgebluscht worden, en de Aarde, wij verbrijzelen ze, 13, 32.

Tweede ps. enk. Matang ikā ko m-pujīriya, guṇangku tamar-puji ya, dat is de reden, dat gij hem prijst, terwijl mijn deugden niet geprezen worden, (of: en mijn deugden, ze worden n. g.), Rām. 5, 35. Wij zien hier dat het eerste puji als actief behandeld is, want het heeft als voorwerp iriya (datief voor accusatief) bij zich, het tweede puji is passief.

Eerste ps. mv. kālanta d-winarang, ten tijde van ons huwelijk, 11, 27.

Tweede ps. mv. (en beleefd enk.). Dayanta t-pati ya, moge hij door u (o goden) gedood worden, KO. VII; eig. „moge het uw werk (toedoen) zijn dat gij hem doodt (of: dat hij door u gedood wordt)", want dăi is de oudere vorm van de, werk; bijw. door toedoen, Lat. per; dezelfde gedachte wordt anders uitgedrukt met deyanyu i patī ya, KO. I. Yan magyā, sakarĕnga weh kitāt-parāryyan, al hebt Gij haast, rust dan toch een óógenblik uit, Rām. 8, 11. Ring pārçwāt-aturuturū yathasuka ngke, slaap een weinig naar hartelust hier aan den kánt; ald. Hier heeft at met het volgende gezegde den zin van een beleefden imperatief, of, wil men, verzoek. Zoo ook in: at rĕngö ta wuwus mami, hoort gij onze (mijne) woorden! Bh. 70; vgl. den Franschen conjunctiefvorm: „que vous écoutiez", en ons minder gewoon: „dat gij hoort!" At-tugĕl tĕṇḍas ikang Daitya, moogt Gij den kop afslaan van den Daitya! Ud. At rĕngyĕkĕn (voor rĕngökĕn, rĕngwakĕn) teka sapatha-samaya, moogt gij (o goden) luisteren naar dezen mijn eed! KO. VII. Zeer gewoon zijn vormen als t-ulih, keer terug! als beleefde imperatieven [1]. Laku ta t-ruhun tumama ring tilam, ga nu om 't eerst het slaapsalet binnen te treden, AW. 298. Ari Lakṣma-

---

[1] In tucap en tucapĕn, laten wij spreken; wij zullen spreken; is *t* zeker geen 2e ps.; men kan *t* opvatten als verkorting van kita, 1e ps. mv. inclusief.

ṇād-wnlati tāku, broer Lakṣmana, let toch op mij, Rām. 24, 162. Sira rāmà sang nṛpa, nihan sira we d-wulati, 'sVorsten Vader is het dien Gij hier aanschouwt, 24, 198; men zou evengoed kunnen zeggen: denta n-wulati. He nātha, wyartha denta t-haruhara, o vorst, voor niets maakt Gij U ongerust, 15, 37. Ndah wĕkangku, ya matangnya we t-ulih, nu, mijn kind, daarom is het zaak dat Gij terugkeert, 21, 70. Ngke katona asihtāt-makaka, yan çīrṇṇa musuhta, dan zal ik zien dat Gij liefde koestert jegens Uw ouderen broeder, wanneer onze vijanden verdelgd zijn, 22, 17. Adĕg ta t-amrih, sta dus op en doe Uw best, 7, 99. Ndya kitāta we t-para, wáár zal het dan zijn dat Gij heengaat? (d. i. wáár zult Gij dan heengaan) 21, 39. Mara t-atutur tatad-waluya sangçaya, opdat Gij tot bezinning komt en niet wederom ongerust zult worden, 24, 197. Nya (l. ndya) t-atakwatakwana kitāri, tā rĕngö tat-anon rikang bhuwana tībra duhkita umadāṇa teki kalarangku tansipi, waar Gij ook mocht navraag doen, zusje, Gij zult niet hooren noch zien iemand zoo diep bedroefd als mij in mijn groot leed (eig. een diep bedroefde die zou evenaren mijn groot leed), 8, 147. Sakrodha pwa hatinta yatt-inujaran, tad-wruh ri don ing wuwus, Gij wordt echter toornig in Uw gemoed, wanneer Gij toegesproken wordt, zonder de bedoeling van den gegeven raad te begrijpen (of: te erkennen), 14, 67. Yadi yat-hĕnĕngāta ring musuh, tat-asĕnghit hana sāhasenghulun, als Gij den vijand maar stil laat begaan, zonder vergramd te zijn over de jegens mij gepleegde gewelddadigheid, 4, 62. Çāsana ya gĕgĕn, tang çāstra d-wulati lanā, volg de geboden, en bestudeer steeds de leerboeken (of: terwijl Gij steeds de l. bestudeert), 3, 53. Ri ḍaḍangku t-unggu t-aturū samenaka, slaap aan mijne borst (terwijl Gij aan mijne borst zijt) genoegelijk, 8, 121. Apa ta guṇā nikāt-hĕnĕng, waartoe zou het dienen, dat Gij U stil houdt? Ike çatrunta d-don sahana pakĕna mwang kira-kira, Uwe vijanden, die Gij wilt beoorlogen, tracht allen meester te worden met beleid, 3, 81. Matang yāt-laku t-ulih, opdat Gij terugkeeret, BY. 36, 18. Tañ jayā rikanang musuh adoh, apatt-alah de ni musuhta yāparö, Gij zult Uwe verwijderde vijanden niet overwinnen, omdat Gij zwicht voor Uwe nabijzijnde vijanden (d. i. in Uzelven), 13, 78. Ujarkw ahayu ngūni tat-pituhu ring sabhāpad-wihang, mijn goeden

raad hebt Gij vroeger in de vergadering niet opgevolgd, omdat Gij koppig waart, 24, 34. Nyāku mātya, apa tad-wulati ngwang, zie ik zal sterven, omdat Gij niet op mij let (d. i. U niet om mij bekommert), 17, 67. Tat-apituhu alah mūḍa, Gij geeft geen gehoor daaraan omdat Gij verdwaasd zijt, 10, 55. Prabhu ta turung tamad-wulat i gĕlis nira yan-pamanah, nog nooit, Heer, hebt Gij de snelheid gezien van hem (Rāma) bij 't schieten (d. i. de snelheid waarmede hij schiet) 5, 25. Matangnya tānghera tamat-harohara; pahenak āmbĕkta tamat-makingkinga, daarom heb geduld zonder ontsteltenis te voelen; stel U gerust, zonder bekommerd te zijn, 21, 52.

Derde ps. enk. Het aanwijzen van plaatsen waar *n* (ook in de verbindingen an, yan, tan enz.) beslist als pers. vnw. moet opgevat worden, is aan bezwaren onderhevig, dewijl het gelijkluidend is met het relatief *n*. Het is gemakkelijker te zeggen waar *n* geen pers. vnw. is, dan waar het wel als zoodanig bedoeld is. Het is duidelijk, dat *n* in voorbeelden als sopanangku n-lĕpasa en wĕkasmu n-ahurip niet anders wezen kan dan 't relatief, wegens het verschil van persoon; zoo ook in hetu mami n-pĕgat sakeng pitṛloka, de oorzaak dat wij van de wereld der Voorvaderen uitgesloten zijn. Voorts in gevallen als hetu nira n-wijil, of nā ling nirang Kurupati n-pangucap, en dalihan irān tinggalakĕna sira strī, het was zijn plan de vrouw te verlaten, en gĕlis nira yan pamanah, want *n* beantwoordt niet aan 't deftige sira en niets verhinderde den schrijver r, ar, yar te bezigen indien hij een pers. vnw. had bedoeld; bijv. mojar sira yarpamöh tatçesa ning lĕmbu nusu, hij zeide: door 't overblijfsel van de zuigende kalveren uit te melken; of kadi megha manghudanakĕn paḍa nira yarwehakĕnn ikang dāna, hij geleek een zegen uitstortende wolk, wanneer hij zijn liefdegaven uitdeelde, Rām. 1, 5. Hier is *r* een verkorte vorm van 't pers. vnw. en heeft ya op zich zelf reeds de beteekenis van een relatief [1]. Voorbeelden dat *r* pers. vnw. mv. is, zijn: mahyekang wīra yarton ri sira paḍa suka, de helden juichten bij 't zien van hen die allen evenzeer gelukkig waren, Sutas.; en çīghra hrū nira yar lĕpas paḍa parĕng, snel gingen hun pijlen alle te gelijk af, BK. 206. In een voorbeeld als nahan ikana

[1] Voorbeelden van 't gebruik van ya als relatief zullen in een volgend hoofdstuk gegeven worden.

wuwusnya we npanĕmbah, dat waren hare woorden daar zij haar sĕmbah maakte (= denya manĕmbah), Rām. 21, 62, zou men geneigd zijn *n* als pers. vnw. te nemen, naar analogie van we-k, we-t, waarvan we hierboven voorbeelden gezien hebben. Doch men vindt ook: awū sirākuṣāsū, wulati sirang Raghuputra we n-kapāça, zij schreeuwden bedroefd, huilende, ziende dat R. gestrikt was geworden; sloeg *n* hier op R., dan zou men *r* verwachten. Er is trouwens geen reden om de *n* van we'n, althans in dit laatste voorbeeld, voor iets anders te houden dan het relatief, te minder omdat het volmaakt identische wen van het Toumbulusch bestaan moet uit we + relatief. Bijv. Niitu mahapa'arpa'ar si ina wo si amana, we'n si okki nera wiyamo, woan sera n-tuma'ar sumiwo um posan, toen waren zijn vader en moeder zeer verheugd, dat (eig. doordat, omdat) hun zoon (terug) gekomen was, en zij deden een gelofte om een offerfeest aan te richten. Niitu siwoĕn nera kariya um pa'ar, we'n nimakauntung witi si tou'ng kaseke nera, toen werd door hen een offerfeest aangericht uit blijdschap dat zij hun vijanden overwonnen hadden. Niitu wo an siya mange witi wanua, wo an siyan-tumalinga se tou mĕriyoriyo witu'm bale ĕsa, we'n mahasiwo um posan, en als hij zich naar dit dorp begaf, toen hoorde hij de menschen in een huis rumoerig, daar zij een offerfeest aanrichtten. Uit deze plaatsen, die met een menigte andere kunnen worden vermeerderd uit de verhalen uitgeg. door 't Nederl. Zendelinggenootschap, ziet men tevens dat het Toumbulusch spraakgebruik ten opzichte van 't relatief *n* met het Oudjav. overeenstemt. Later komen we hierop terug.

Bij de ontkenningsvormen tan, taman, tapwan is, ingeval 't onderwerp een enkelvoudig en niet voornaam 3[de] persoon is, moeielijk uit te maken, welk *n* bedoeld is. Hetzelfde geldt van yan, yapwan, wanneer, dat (hij, zij, het) en maran, marapwan, narapwan, opdat. Bij schrijvers die zich regelmatig van *k*, *t*, *r* bedienen, zal waarschijnlijk 't pers. vnw. bedoeld zijn. In zeker opzicht is het een onverschillige zaak, daar beide constructies logisch hetzelfde uitdrukken en bij vertaling in 't Nederlandsch denzelfden toon vereischen. Bijv. een zin als deze: kadyanggā nikanang parārtha manulung wyādhi n-paweh oṣadha, gelijk de onbaatzuchtige menschenvriend een zieke redt door hem

[1] Bijdragen tot de kennis der Alfoersche taal in de Minahasa.

geneesmiddelen te geven, Rām. 14, 66, laat beide verklaringen toe. Eenigszins dubbelzinnig is: wĕkasan pupak ta ikanang gunung n-ibĕrakĕnya saksaṇa ḍatĕng, eindelijk werd de berg afgebrokkeld, waarmeê hij wegvloog (en) in een oogenblik terug was, 23, 33; in KBW. wordt *n* hier opgegeven als verkorting van 't passiefvoorvoegsel in, doch om 't passief uit te drukken zou ibĕrakĕn voldoende zijn; ik zou eerder denken dat *n* hier 't relatief is, dienende om den hoofdnadruk te leggen op 't voorgaande, en den bijtoon op 't nazindeel, of wel „hij vloog er mee wèg (of: het werd door hem in de vlucht meegenomen)". Voor de opvatting van KBW. schijnt echter te pleiten, Rām. 15, 57.

Zeer dikwijls wisselt het deftige *r* (ar, yar) af met *n*, hoewel het denzelfden persoon geldt; bijv. pijĕr sang Rāmārton ta sira (hen), en onmiddellijk daarop tanwruh en tatanwruh (hij, Rāma), 16, 166. Zelfs van een mv.: apatanpasahāya tunggal tunggal, dewijl zij (Rāma en Lakṣmaṇa) geen enkelen gezel hebben, 4, 66. Toch zegt dezelfde schrijver elders bijv. apatak-ton kita, dewijl ik U niet zie, 11, 23.

Derde ps. mv. en hoog enk. Waling nira musuh ḍatĕng r-adĕgakĕn langkap nira, in de meening dat een vijand aankwam, richtte hij zijn boog op (of: naar zijn meening kwam een vijand aan, zoodat hij z. b. oprichtte), Rām. 3, 42. Nā ling nirār-adĕgakĕn ta laras nirāgöng, zoo sprak hij, terwijl hij zijn grooten boog oprichtte, 2, 43. Salawas nira r-unggu ringng alas, zoolang als zij in 't woud zich bevonden, (Rāma en Lakṣmaṇa) 4, 23. Atiçighra mangkin aruhur ta sira, rikanang Udaya r-unggu katon, zeer snel steeg hij (de Zon) al hooger en hooger, terwijl hij zichtbaar zich op den Opgangsberg bevond, 8, 42, doch onmiddellijk daarop ya matangnya n-unggu rikanang Udaya, dat was de reden, dat hij zich op den Opgangsberg bevond. Lawan sĕḍĕngnyān niyata'n sirār-pĕjah, en toen het beslist zeker was dat hij gesneuveld was, 21, 54; hier kunnen an en *n* niet anders dan relatieven zijn; logisch onverklaarbaar is het dat door de toevoeging van ar het relatiefbegrip tweemaal wordt uitgedrukt. Hana satwa çāça kanakār-pinahat, er waren dieren, hazen van goud, uitgebeiteld, 8, 44. Bharatār-parö ri sirang tinamuy, r-adĕg ang[1] bala wānara yarpanaḍah manginum, mèt dat Bharata de gastvrij onthaalden

---

[1] De HSS. en gedrukte tekst heeft ing, doch dit is foutief.

naderde, stonden de apen op van 't eten en drinken, 26, 25; op te merken valt dat op „eten" in dezen zin ook in onze taal een nadruk valt, terwijl bij „drinken" de toon daalt. Hati nira hewa denya tamatan kawĕnang sinikĕp, r-ayat ikanang laras, r-araharah ya rikang warayang, hij was inwendig wrevelig doordat (het wild) niet kon gepakt worden; hij legde zijn boog aan, mikte met de pijl, 5, 44; in dit voorbeeld en 't voorafgaande duidt de eigenaardige herhaling de gelijktijdigheid van twee handelingen aan [1]. Tātan salah r-araharah ya ring arddhacandra, zonder falen, mikte hij op hem met de halvemaanpijl, 2, 34; hier heeft *r* geheel dezelfde functie als 't relatieve *n*, namelijk om te doen uitkomen dat de handeling tansalah was. Kapîndra Sugrîwa wĕruh ring inggita, ratagg ikang wre sahananya mangkata, de apenvorst S. begreep den wenk, zoodat hij de apen alle opriep om te vertrekken, 11, 49. Kāla nirār-tibā, op het oogenblik dat hij viel, 20, 63. Saḍatĕng nirār-ujari dewi Jānakî, zoodra hij gekomen was, sprak hij (Rāwaṇa) tot J., 8, 113. Malarār-wulat ri sira dewî Jānakî, (de boomen) waren bedroefd bij het zien van J. (of: terwijl zij zagen), 8, 96; kadi luhnya yar-wulati dewi Jānakî, het (de afgevallen bloemen) waren als het ware hun tranen, terwijl zij J. aanschouwden, 95. Kadi duhka sang Raghusutār-haneng, gelijk het leed van R. terwijl (of: toen) hij in 't woud was, 8, 107. Nā ling nirang Daçawadanār-puji ng anak, zoo sprak D., zijnen zoon prijzende, 20, 76. Mari r-pawĕḍihan malit, hij (de koning) hield op met fijne kleederen te dragen, 3, 21. Malih ta sira, tūt hawan r-angĕnangĕn ta sang Rāghawa, hij ging dan, den geheelen weg over steeds denkende aan Rāma, 3, 18. Malawas sirār-papangguh masneha lawan mahādewî, langen tijd (reeds), was hij in huwelijksmin vereenigd met de koninginnen, 1, 20. Ling nikanang waneh r-umanuman awaknya, zoo spraken anderen, op zich zelven grommende, 20, 69; umanuman is hier bedrijvend, doch een stam voorafgegaan door *r* kan evenzeer passief bedoeld zijn; bijv. matang ika ko m-pujîriya, guṇangku tamar-puji ya, dat is de reden, dat gij hem prijst, terwijl mijn deugden niet geprezen worden, 5, 35. Bedrijvend echter in: tamak-akadang tar-wulat rāma-reṇa, ik heb geen verwanten, daar mijn ouders

---

[1] In 't Skr. geschiedt zulks door ca-ca, dus op geheel andere wijze.

niet naar mij omzien (niet om mij geven, Skr. anapekṣa), 19, 24. Hana dūta yekana tĕkā mĕne, r-hiḍĕp, er zullen aanstonds boden komen, begreep hij (Hanuman), 8, 100. Satĕka nirār-warah ta si Marîca, zoodra hij gekomen was, gaf hij instructie aan M.; ar-warah duidt aan dat de hoofdnadruk valt op satĕka; in 't Skr. bezigt men in een overeenkomstig geval ewa; bijv. dṛṣṭwā is „bij 't zien, gezien hebbende„; dṛṣṭwaiwa, zoodra hij zag; onze taal heeft tot haar dienst het rhetorisch accent; 't Oudjav. bedient zich van de constructies die wij hier behandelen.

Lumaku sang mamet tar-mangel, de zoekende ging op weg, onvermoeid, 3, 32. Kepwan sira tar-wĕnang sumahur, hij werd verlegen en kon geen antwoord geven, of: zonder een antwoord te kunnen geven. Sumahur ta sirānumodā tarpamihang, antwoordde hij toestemmend zonder te weêrstreven, 1, 56. Paradāra kewala manahmu tar-waneh, slechts echtbreuk heb je in den zin, geen andere dingen, 8, 130. Malawas tarpānak, daar hij langen tijd geen kinderen had, 1, 21. Tātarpangguh Maithilî, çîghra lunghā, toen (of: daar) hij M. in 't geheel niet vond, verwijderde hij zich spoedig, 8, 63. Ndya matangnya tarpapagakĕn sireng alas, om welke reden is hem (Rāma) niet tegemoet gegaan in 't woud? 8, 129. Yekāsaṇḍing tar-madoh nityakāla, die naast hen zaten, steeds nabij, 8, 67. Anghing wwil kweh, tarparowang sira wwang, slechts een menigte demonen, zonder menschen tot gezellen te hebben, 8, 91. Āpa tar-warĕg asangga, daar zij niet verzadigd waren van 't paren, 12, 24. Matang yar-intar sira, de reden dat zij heengingen, Ādip.; hier is 't pers. vnw. dubbel uitgedrukt. Munggw ing syandana, çîghra yar-putĕrakĕn ta sanjata nira, hij nam plaats in zijn karos, spoedig zijn wapen ronddraaiende, BK. 219, 7. Sira tapwa yar-wruh irikang mahoṣadhi, gĕlāna kepwan angadĕg, daar (of: toen) hij 't wonderkruid nog niet zag, stond hij moedeloos en verlegen, Rām, 23, 33. Yarton, bij 't zien, terwijl zij zagen; ook: terwijl hij (een voornaam persoon) ziet; in 't gebruik is yar niet anders dan een deftig yan, doch alleen wanneer 't onderwerp een 3de pers. is.

Aanmerking I. Het relatief *n*, in 't Nieuwjav. te loor gegaan, leeft in eenige van de verwante talen nog krachtig voort. In 't Sangireesch worden de vragende voornaamwoorden isai en apa door toevoeging van *n* relatieven. Dus daringihĕ, isai'n piạ tuḷi ipakipĕdĕdaringihĕ, hoore, die ooren heeft om er meê

te hooren; isai'n pia, sarung onggotang, dingangu isai'n tala, relain pangalakeng u apa'n si sie, die heeft, (dien) zal gegeven worden, maar die niet heeft, (dien) zal nog worden afgenomen wat hij heeft [1]. Men vergelijke een verbinding als apa'n, eig. wat dat, met het Fransche qu'est ce que; isai'n is eigenlijk "wie die". In het Toumbulusch hebben wij *n* reeds aangetroffen als bestanddeel van we'n, doordat, omdat, dat. Ook vóór werkwoordsvormen komt het gebruik van *n* met dat in 't Oudjavaansch overeen. Bijv. ja niitu siya'n sumalu u lalan itii, toen volgde hij dezen weg. Niitu siya'ng [2] kumua wiya si ina wo si ama ni okki, toén zeide hij tot de moeder en den vader van dit kind. Niet minder gebruikelijk is an, gelijk in 't Oudj. Bijv. rei kampe rou u linampangan, an siya milek um banua ĕsa, hij was nog niet ver daar (op dien weg) gegaan, toen hij een dorp zag. Niitu wo an siya mange witi wanua itii, en toén begaf hij zich naar dit dorp. Wo an siya'n sumalu u lalan itii, ikaayo mo ma witi atas katoroan um banua Pasambangko, én hij volgde dezen weg, totdat hij zich vlak boven 't dorp P. bevond. Wo an siya [3] mawuri witi tu'ur um punti itii, en hij ging terug naar dezen pisangstam. Het gedurig voorkomende wo an-wo an duidt eene quasi-gelijktijdigheid van twee handelingen aan; bijv. Wo an siya'n tumonton un opas, wo an nitu sokĕppĕn ni pongkor, nauwelijks liet hij den hengel dalen, of het werd opgeslokt door een visch; eig. èn hij liet den hengel dalen, èn het werd opgeslokt door een visch. Dit is te vergelijken met het Skr. gebruik van ca-ca, terwijl an de functie heeft van onzen klemtoon. Dit verklaart ook het gebruik van an vóór partikels ter versterking; bijv. ambiya'm bale, ín 't huis; antare, dádelijk; vgl. Oudj. anmangkana, zóó. Verder is m. i. met an identisch het Makassaarsche ang, dat zoo dikwijls voorkomt in de uitdrukking ang kana, zéggende. Het Toumbulusch verkiest in een overeenkomstig geval kuanna, zijn zeggen, en 't Maleisch katañа; zeer verklaarbaar, dewijl a-substantiefconstructie de relatieve vervangen kan. Vraagt men zich af in welke verhouding an en *n* tot elkaar staan, dan komt me

---

[1] Zie Adriani, Sangir. Spr. bl. 248, vg.

[2] De *n* gaat voor gutturalen in ng over.

[3] Eigenlijk sija'm; de *n* gaat vóór lipletters over in *m*, en va[illegible] *m* uit (zoo de spelling juist is).

ze phonetisch veel geleden hebben, in andere opzichten veel ouds bewaard hebben. Terwijl ik in 't algemeen verwijs naar 't inhoudrijke werk van R. H. Codrington, getiteld "The Melanesian Languages", vestig ik hier in 't bijzonder de aandacht op 't gebruik dier vormen in de taal van Norbarbar (Ureparapara) en van Maewo (Aurora).

't Norbarbarsch heeft in den Onbepaalden Tijd des werkwoords o. a. deze vormen: enk. 1 ps. no ka van (voor ko, door klinkerassimilatie), gewestelijk no k-van, ik ga; 2 ps. niek wu van; 3 ps. kie ni van (gewest. ke n-van); mv. 1 ps. kemem (gewest. kamam) van (excl.); ren (gew. gen) van (incl.); 2 ps. kimi van; 3 ps. ker van. No, ino, in 't Mota nau, inau is de volle vorm van den 1 ps., = Aneityum ainyak, nyak, Toumbulusch niyaku [1]; niek uit nikau, Tag. ikau van den 2 ps.; kie, ke van den 3 ps., eigenlijk een aanwijz. vnw. = Oj. iki, ike, of ikihĕn en Nj. kiye; kemem (kamam), wij (excl.) bestaat eigenlijk uit den vollen vorm keme (kama) = Oj. kami + mami; ren (gen), wij (incl.); kimi, gijlieden, = Oj. kamu; kier (ker) bestaande uit kie (ke) en meervoud *r* = Oj. ra. No k-van, enz. komt geheel overeen met Oj. aku k-para; ko m-para of ko mu-p; iki (ya) n-para; kami kām-para; kita t-para; kamu para; ya r-para (iki r-para).

In 't Maewo staan de volle vormen gewoonlijk in hoofdzinnen, de korte in bijzinnen. Bijv. nau u toga ne revereve, ik zit en schrijf; beter gezegd: ik zit te schrijven; niko n t. go r., gij zit te schrijven; ia u t. ti r., hij zit te s.; gida u t. te r., wij (incl.) zitten te s.; gami u t. ge r., gijlieden zit te s. [2] De overeenkomst met het Oudj., Bug., Mak. is onmiskenbaar.

---

[1] Ten onrechte ziet Codrington, o. c. p. 387 in no een verbaalpartikel.

[2] Ook hier ziet Codrington o. c. p. 414 in ne go, enz. verbaalpartikels.

OVER DE EIND-MEDEKLINKERS IN HET ROTTINEESCH EN TIMOREESCH.

DOOR

J. C. G. JONKER.

In het volgende zal beproefd worden eene verklaring te geven van de herkomst en waarde der slot-medeklinkers in het Rottineesch en Timoreesch. Er was daartoe eene te uitvoerige vergelijking met de naast verwante talen noodig, dan dat die bespreking in de spraakkunst der genoemde talen had kunnen geschieden. Met de naast verwante talen worden bedoeld, de talen der Oostelijke afdeeling der Maleisch—Polynesische taalfamilie, die zich, gelijk het Rottineesch en Timoreesch, door de genitief-constructie van de Westelijke verwanten onderscheiden, voor zooverre zij voldoende bekend zijn, nam. het Kupangsch, het Tettumsch, de Ambonsche tongvallen, het Burusch, het Sikkaneesch met het Soloreesch, terwijl voor de volledigheid ook iets van de overige, tot deze afdeeling behoorende talen, als die der Zuid-Wester-eilanden, zal gezegd worden. [1] Alleen met het Rott., Tim. en Kup. ben ik nader bekend, van de overige put ik mijne gegevens uit de algemeen toegankelijke bronnen. De voorbeelden zijn in 't algemeen zóo gekozen, dat zij ook zonder eene uitvoerige behandeling der klankverschijnselen in de verschillende talen duidelijk zullen zijn, zoo noodig, is er eene korte toelichting bijgevoegd.

In het Rottineesch van Pada of Termanu kan een woord, behalve op een klinker, uitgaan op eene *k*, *s* of *n*. Het aantal woorden, welke met eene *k* gesloten zijn, is zeer aanzienlijk, veel minder talrijk zijn die, welke op eene *s* uitgaan, terwijl slechts een zeer gering getal op *n* eindigt. Van de woorden, welke eene slot-*k* vertoonen, eindigen enkele ook in de verwante talen op dienzelfden

---

[1] De geheel afwijkende talen van Ternate, enz., blijven buiten beschouwing.

medeklinker, (al of niet duidelijk uitgesproken), bijv. fufuk, molm, (Mal. bubuk, enz.); mafuk, dronken, (Mal. mabok); tasak, gaar, (Bat. dial. idem, Mal. masak). Meestal vertoonen zij evenwel òf andere sluiters, als: dòk, blad, (Mal. daun, enz.); teuk, jaar, (M. P. taun); tauk, indigo, (Mal. tarum, enz.); nesuk, stampblok, (Mal. lĕsung); uak, ulak, ader, pees, (Mal. urat, enz.); belak, zwaar, (Mal. bĕrat, enz.); ulek, worm, (Mal. ulat, Jav. ulĕr), òf wel eindigen zij niet op een medeklinker, als: amak, vader, (M. P. ama); limak, hand, arm, (M. P. lima); b̀unak, bloem, (Mal. bunga); fulak, wit, (Bis. pulau, Ibu. furau); matak, rauw, (Mal. mĕntah, Mak. mata), enz. Waartegenover staat dat een aantal woorden evenmin een slotmedeklinker vertoonen als de verwante talen, als: afu, asch, (M. P. awu); ata, slaaf, (M. P. idem); bafi, varken, (M. P. wawi), of wel een slot-consonant verloren hebben, bijv. manu, hoen, (M. P. manuk); tua, dial. echter tuạ, palmsap, lontarpalm, (M. P. tuak); ndala, paard, (Jav. djaran); bisu, zweer, (Mal. bisul); laö, dial. ɼaö, kookplaats, (Mal. dapur, End. rapu), enz.

Eveneens kan de slot-*s* beantwoorden aan eene *s* in de verwante talen, bijv. hanas, warmte, warm, (M. P. panas); teas, 't hart van hout, (Mal. tĕras, enz.); niïs, dun, (M. P. nipis). Maar ook de *s* kan staan, waar de verwante talen òf een anderen sluiter vertoonen, als in taüs, vrees, (M. P. takut); petas, gezwel, (Kup. petang, gezwollen), òf geen medeklinker aan het eind van het woord hebben, als in teis, drek, (M. P. tai); mamates, de dood, een doode, van mate, sterven, (M. P. matay). Vgl. voorts de uitvoerige behandeling van de *s* als sluiter, hier beneden.

Tot de weinige zuiver Rottineesche woorden, (voor zooverre mij bekend), die op eene *n* uitgaan, behooren: anin, wind, (M. P. angin); udan, regen, (Mal. hudjan, enz.); liun (denkelijk Bug. liyung) en sain, welke beide „de diepte der zee" beteekenen, waarbij nog gevoegd kan worden fulan, dial. = bulak, maan, maand, (M. P. wulan), benevens met eene stellig anorganische slot-*n*: natun, honderdtal, (Mal. ratus, enz); lifun, duizendtal, (Mal. ribu, enz.), waarbij ook wel lain, bovenste deel, boven, (zie verderop).

Al de hierboven opgesomde woorden zijn nomina, hetzij substantiva, hetzij adjectiva. En dit is geen toeval. Komen bij dergelijke naamwoorden afleidingen voor met verbale beteekenis, dan ontbreekt, (als regel, het nadere zie hierachter bij de werkwoorden), de slotconsonant, onverschillig of de woorden in de verwante talen een

slot-medeklinker vertoonen of niet, bijv. namatasa, [1] gaar worden, naast tasak; nadò, bladeren hebben of krijgen, naast dòk; namabela, zwaar worden, naast belak; nabuna, bloeien, naast bunak; namahana, warm worden, nahana, warm maken, naast hanas; nakatataü, bang maken, naast taüs. Ook wanneer het stamwoord, zonder prefix en zonder voorhechting van het pers. voornw., als werkwoord optreedt, verliest het den slot-medeklinker, als: fufu, (bijv. pelak-ala fufu sò, de maïsplanten zijn door de boeboek aangetast), naast fufuk; fula, (bijv. mata-na fula, zijn aangezicht = hij, is of wordt bleek), naast fulak, (wit, als blijvende eigenschap); tei, groote behoefte doen, naast teis; ana uda, 't regent, naast udan. Hier mogen nog eenige voorbeelden volgen: kabaö, laag, ondiep worden, kababaö, laag, ondiep maken, bij kabaök, laag, ondiep; mangalèdo, het wordt licht, de dag breekt aan, bij mangalèdok, licht, helder, schitterend, (van nangalèdo, schitteren, van lèdo, zon); kailí, (kamau), wild, schuw, (tam) worden, kaililí, (kamamau), wild, schuw, (tam) maken, bij kailís, (kamaus), wild, schuw, (tam). Zoo van manek, vorst, koning, kèsen, keizer, (met *n* voor *l*, de titel wordt, gelijk bekend, door den vorst van Sonnebait gedragen): mane, (kèse), vorst, koning, (keizer) zijn of worden, bijv. in de vertaling door Fanggidaej van Luc. III: 1. De neu Tiberius kèse teuk sanahulu lima, laë — — — Herodis mane nème Nggalilia, enz.

In de bovenstaande voorbeelden, met uitzondering van eenige der op eene *s* eindigende, is blijkbaar het nomen 't oorspronkelijke, en is daarvan de verbale beteekenis afgeleid. Omgekeerd staat naast elk werkwoord een vorm door *k* gesloten, die de beteekenis van het verbale substantief heeft, bijv. mamaik, het komen, komst, van mai, (M. P. idem); aänek, het vlechten, van ane, (Kup. aneng, Mal. anjam); welk subst., afgeleid van een verbum, wat zoo innig met het verkorte pers. voornw. verbonden wordt, dat men voor het gemak van vervoeging spreken kan, den volgenden vorm heeft: natanek, vraag, van natane, (Mal. tanja); zoo ook nabunak, het bloeien, van nabuna, enz. Dezelfde vorm kan ook als adjectief optreden, bijv. ai (hout) lelepak, draagbaar, van lepa, (Mak. lémbarạ); hade (rijst) papauk, stamp-rijst, rijst bestemd om

[1] Eigenlijk derde pers. enkelv.: het wordt gaar, voor het gemak zal steeds als vertaling de infinitief gebezigd worden.

gestampt te worden, soms ook wel voor: gestampte rijst, van p a u, (Tag. b a y o); n e ä (mat) b u b u s u k, mat, waarop de kapas met den boog bewerkt wordt, van b u s u, (Mal. b u s u r, enz.); d e d e ä n a t a n e k, eene zaak, waaromtrent navraag gedaan wordt. Voorts kunnen deze subst. ook eene meer concrete beteekenis hebben, als: a ä n e k, vlechtwerk; l e l e p a k, draagstok; b u b u s u k, boog om de kapas mee te bewerken; a ä s o k, plaats, waar men water schept, van a s o, (Ceram a s u, Jav. n g a n g s u); n i n i n u k, drank, van n i n u, hij drinkt, (M. P. m i n u m); in dit geval soms zonder reduplicatie, als: b i a k, naast b i b i a k, stuk, brok, van b i a, splijten, houwen, (End. m b i ä, gespleten, vgl. Mal. b i l a h): s a l a k, schuld, van s a l a, (Mal. s a l a h), enz. Eene enkele maal is het substantief in de meer concrete beteekenis niet door eene *k* gesloten, bijv. s i s i l o, geweer, van s i l o, schieten. [1] De vorm vertoont dus alle schakeeringen van beteekenis, welke een verbaal substantief kan hebben, met uitzondering van die ter aanduiding van den agens. Hiertoe bezigt het Rott. een prefix m a n a, soms ook m a, welk laatste ook bij adjectieven in gebruik is. Zij worden door het prefix genoeg als naamwoorden gekenmerkt en missen de slot-*k* meermalen, bijv. m a n a f è, die geeft, gever, van f è, (Jav. w e h, Mal. b ĕ r i, enz.); m a b e l a = b e l a k, zwaar. Evenwel wordt ook een groot aantal van de met deze prefixen afgeleide woorden, door eene *k* gesloten; als regel geschiedt dit, als een woord met m a van een substantief is afgeleid, (als m a b a f i k, die een varken heeft, van b a f i); als van een adj. naast dien met m a geen eenvoudiger vorm in gebruik is; als een met m a n a van een werkw. afgeleid woord, meer het karakter van een adjectief heeft, (als m a n a m a t e k, gestorven, van m a t e), en gewoonlijk ook wanneer m a de plaats van m a n a vervult, (bijv. m a m a n è n e k, die hoort, van n a m a n è n e, hooren, Mal. d ĕ n g a r, enz.). Steeds op eene *k* eindigen vormen als: n a n a t u n u k, gebraden, of wat gebraden kan worden, van t u n u, (M. P. idem). De stamwoordelijke adjectieven, uitgenomen die op *s* uitgaan, hebben als regel eene *k* aan het slot. Is van zulk een adjectief geen afleiding in gebruik, dan komt daarnaast de vorm zonder slot-*k* in meer verbale beteekenis voor, gelijk boven f u l a naast f u l a k, of bijv. m a d a, droog worden, uitdrogen, naast m a d a k, droog, (Tag. m a l a, enz.). Door toevoeging

[1] Het is niet de bedoeling hier eene nauwkeurige beschrijving van de verschillende afleidingen te geven, maar alleen om het beginsel aan te duiden; bijzonderheden, uitzonderingen, enz. worden dan ook in 't algemeen met stilzwijgen voorbijgegaan.

van *k* kunnen ook adjectieven van subst. afgeleid worden, bijv. batuk, hard, van batu, steen, (M. P. watu). Voorts wordt eene *k* aangetroffen achter als adjectief gebezigde samenstellingen, als hataholi (mensch) tène-besik, iemand met ijzeren ribben, d. w. z. een dapper man, van besi, Mal. bĕsi; hataholi alanalak, iemand, die door arak bevangen is, van nala, hij neemt; ook dient de *k* om van eene uitdrukking een substantief te maken, bijv. ana usik-a ta hapu-n bòek, wat hij najaagt, verkrijgt hij niet, (van ana usi, hij jaagt na + *k* en het lidwoord *a*); bua au lepak, goederen, welke ik draag, (van au lepa, ik draag). Ten laatste komt *k* aan het slot van met een prefix ka afgeleide naamwoorden, als: kabafik = mabafik, die een varken heeft; kafepak (meer dial. dan Termanusch) = manafepa(k), die slaat; kaduak, tweede, alle twee, van dua, (Mal. idem). Hier komt echter ook meermalen eene *s* voor, bijv. kabulus of kabubulus, behaard, naast buluk, haar, veeren, (M. P. wulu).

Voorts staat naast sommige verba een op *s* uitgaand subst. in dezelfde functie als overigens de met *k* gesloten verbale subst. in meer concreten zin, als het bovengenoemde mamates, de dood, (niet: het sterven), ook: een doode, (d. i. ma + mates, dat „dood" beteekent, de vorm is dus eigenlijk onregelmatig); petas, gezwel; verder: tataos, daad, werk, van tao, doen, werken, (vormelijk Mal. taruh, enz.); tatatis, hak, bij tati, hakken, enz.

De overige tongvallen van het Rottineesch leveren, wat de sluitletters aangaat, over het algemeen geen andere bijzonderheden op, dan dat bij de meeste, in plaats van de slot-*k*, de ingeslikte medeklinker staat, bekend uit het Makassaarsch, Bugineesch, Sangireesch, terwijl in het eene dialect, bijv. voor het lidwoord *a*, de ingeslikte medeklinker verandert in *k*, in het andere een hiaat blijft bestaan. In enkele dialecten staat deze ingeslikte medeklinker, (*k* voor het lidwoord), ook voor eene Termanusche slot-*s*, terwijl ook de *n* van udan, anin, in enkele verdwenen is. Nu en dan komt het voor, dat een woord in een dial. eene *k* vertoont of den ingeslikten medeklinker, waar het Termanusche woord geen sluiter heeft, (als in het boven opgenoemde tuạ = tua, palmsap), of omgekeerd.

Eene uitzondering maken echter de tongvallen van Dengka en Oenale; dáar toch is, behalve de ingeslikte medeklinker, de *s* en *n*, ook eene *t* als sluiter bekend, (zie ook beneden bij de werkwoorden). Deze *t* kan aan eene oorspronkelijke *t* beantwoorden, bijv. D. belat, Oen. berat = belak, (Mal. bĕrat, enz.), in de beteekenis van:

zwaar werk, heerendienst; m b u n u t = p u n u k, vezelhulsel van de kokosnoot, (Tag. b u n u t, enz.); ɗ e-f á t = ɗ e-f á k, regentijd, westmoesson, (van ɗ e, water en f a t, f a k = Mal. b a r a t, enz.). Niet zelden hebben echter ook deze dial. den ingeslikten medeklinker voor eene oorspronkelijke *t*, bijv. b e l ą, b e r ą = b e l a k, in de beteekenis van: zwaar; u ą, u l ą, u r ą = u a k, u l a k, pees, ader, (Mal. u r a t, enz.). Eene anorganische *t* = Term. *k* vertoonen zij gewoonlijk in het verbale substantief, als: l e l e m b a t = l e l e p a k, het dragen met een stok, draagstok; b u b u s u t = b u b u s u k, het bewerken van de kapas met den boog en de boog daarvoor; zoo ook n d a n d a u t = n d a n d a u k, naald, (Mal. d j a r u m, enz.); n a f a d e t = n a f a d a k, gezegde, van n a f a d a, n a f a d e, zeggen; ook in de vormen met m a n a, welke in het Term. eene *k* vertoonen, als: m a n a d a d i t = m a n a d a d i k, wat geschiedt, gebeurtenis, van d a d i, (Mal. d j a d i). Evenwel wordt ook hier dikwijls de ingeslikte medeklinker in plaats van de *t* aangetroffen, welke, voor zooverre mij bekend is, ook regelmatig staat in een vorm als n a n a t u n ų = n a n a t u n u k. Vooral in Dengka dreigt daarenboven de *t* meer en meer door den ingeslikten medeklinker verdrongen te zullen worden.

Uit het bovenstaande blijkt voldoende, dat het Rottineesch er naar streeft om de nominale en verbale functiën van eenzelfde woord, dat voor den tegenwoordigen toestand als grondwoord te beschouwen is, vormelijk van elkander te onderscheiden, en dat in het algemeen het eindigen op een der slotmedeklinkers, welke in het Rottineesch mogelijk zijn, het teeken van een nomen is, ofschoon er ook, gelijk later blijken zal, bij de verba slot-consonanten voorkomen, en, bij uitzondering, ook wel het nomen tegenover het verbum niet onderscheiden wordt, bijv. s è f e (= Bug. w i s e, Sund. b o s e h, enz., met omzetting), dat zoowel „pagaai" als „pagaaien" beteekent. Toch kan men zulk een Rottineeschen slot-medeklinker, niet gelijkstellen bijv. met een dergelijken in het Maleisch. Het woord van „kind" in betrekking tot de ouders, luidt zoowel in het Mal. als in het Rott. a n a k, (de bijzondere uitspraak van de slot-*k* in het Mal. kan in algemeen vergelijkende studies verwaarloosd worden). Maar terwijl die *k* in het Mal. een vast, essentiëel gedeelte van het woord uitmaakt, is dit in het Rott. niet het geval; daar verdwijnt die *k* toch niet alleen in samenstellingen, enz., maar wordt ook als een pers. voornw. aan het subst. gehecht, bijv. met 't pronomen v. d. 3den persoon *n*: a n a-n; zoo ook t a t a o-n van t a t a o s; dial. b e l a-n van b e l a t.

Het Timoreesch is zeer nauw verwant aan het Rottineesch. Ook hierin wordt hetzelfde onderscheid gemaakt tusschen nomen en verbum, bijv. namtás, gaar worden, naast mtasạ, gaar, (Bat. dial. tasak); naúl, regenen, naast ulan, regen, (Mal. hudjan, enz.); abtai, kleeden, naast tais, sarong, kleedingstuk, (Tag. tapis); su', meten, naast suüt, suät, maat, (Mal. sukat), enz.

Een Tim. woord kan, behalve op een klinker, uitgaan op eene *b*, *f*, *h*, *k*, *m*, *n*, *s*, *t*, alsmede op den ingeslikten medeklinker, (buiten beschouwing blijven, ook voor hetgeen in het vervolg zal gezegd worden, de woordvormen, welke ontstaan door wegwerping van de *a*, wanneer deze anders de vocaal zoude zijn waarop het woord uitging, gelijk in het bovengenoemde namtás naast mtasạ, dus wordt de *p*, bijv. in lep, indompelen, niet als sluiter beschouwd). Bij de behandeling der verschillende slot-consonanten zal het raadzaam zijn van de bovengegeven alphabetische volgorde af te wijken.

De *b* komt alleen voor bij afgeleide werkwoorden, als nalukib, schade doen lijden, van het ontleende luki = Mal. rugi, zie voorts de werkwoorden.

De slot-*l*, in andere dialecten *r*, (ook vooraan en in het woord bezigt de eene tongval alleen *l*, de andere *r*), komt eveneens, met enkele uitzonderingen, alleen bij de werkwoorden voor, (zie aldaar). In de (of althans in sommige) *l*-dialecten komt de *l*, welke dus niet tegenover eene *r* staat, nog op andere wijze als sluiter voor, namelijk na naamwoorden, welke zonder dien sluiter op eene *e* zouden eindigen, als: umel, in het *r*-dial. van Amarassi ume, huis, (Mal. rumah, enz.); anel, rijst, (Tag. palay, enz.); lèhel, naast lahi, (Amar. rèhe, rahi), huidvuil, (Mal. daki); matel, groen, (Mal. mĕntah, vgl. bijv. Ibn. ata), doch atef, hart, lever = (Mal. hati), vgl. beneden, terwijl elk verbaal woord, als bijv. mate, sterven, (M. P. matay), die slot-*l* mist. De verklaring van dit verschijnsel, dat zuiver Timoreesch is en reeds hier volgen kan, is wel de volgende. De Timorees is gewoon de eind-vocaal van een naamwoord, hetzij afzonderlijk, hetzij in zinsverband, zeer duidelijk uit te spreken, zoo zelfs dat het einde van de vocaal meermalen consonantisch klinkt. Het sterkst komt dit uit bij de woorden, welke op eene *ò* eindigen, waar meermalen aan het slot duidelijk eene *g* gehoord wordt, niet alleen als eene vocaal voorafgaat, als bijv. in ao, aog, kalk, (Mal. kapur, Jav. apu, enz.), maar ook als een consonant voorafgaat, als bijv. nèno, nènog, dag, (R. lèdo,

Sumb. loḍu, dial. lăḍu, zon), vgl. voor die *g*, as(u)gwain, deze hond, nèn(o)gwain, deze dag, uit asu, ṇèno en aîn. Daarentegen is de uitspraak van de eindvocaal van een werkwoord zeer onduidelijk, zoodanig, dat een Europeesch oor māt voor mate, sterven, nin voor ninu, hij drinkt, meent te hooren. Ook dit verschil in uitspraak kan als een verschil tusschen nomen en verbum beschouwd worden, het is evenwel, voor zooverre mij bekend is, zuiver Timoreesch, in het Rottineesch bestaat dit verschil niet. Nu zal de consonantische uitspraak aan het slot van de *è* bij nomina wel even sterk geweest zijn, als bij de *ò*, en deze consonant moet tot *l* geworden zijn, gelijk bijv. in het Sangireesch eene *l* voor *y* kan staan, als in kabala = kabaya. Als bewijs dat deze *l* zuiver phonatisch is, kan het volgende dienen. Volgt op een werkwoord het partikel en tot aanduiding van den verleden tijd, dan herkrijgt de eindvocaal de volle waarde, maar verandert tevens in den verwanten medeklinker, bijv. nin(u)gwen, hij heeft gedronken, (vgl. boven as(u)gwain), van ninu, fan(i)djen, teruggekeerd zijn, van fani, (M. P. wali). Van mate, enz. nu kan deze vorm, in de dial., welke umel, enz., bezigen, matelen luiden.

Een oorspronkelijke neusklank als sluiter is beter bewaard gebleven dan in het Rottineesch, ook de *m* en *ng* zijn tot *n* geworden, bijv. behalve anin, wind, (R. idem), ulan, regen, (R. udan). funan, maan, maand: (R. bulak, fulan); ook lalan, ranan, weg, (R. dial. dalak, Mal. djalan, enz.); ton, jaar, (R. teuk, M. P. taun); metan, zwart, (Mal. hitam); luin, de zeekoe, (R. luik, Kup. duing, Mal. duyung). Toch is een oorspronkelijke neusklank meermalen vervangen door eene *k*, den ingeslikten medeklinker, of eene *f* (zie aldaar), of wel geheel afgeworpen, behalve bij verba bijv. in oka-timu, komkommer, ('t laatste gedeelte bij Mal. hantimun), lui naast luin, de zeekoe.

Eene anorganische *n* komt zeker voor, evenals in het Rottineesch, in natun, (R. idem), honderdtal; nifun, (R. lifun), duizendtal; voorts in naten, graf, (Sikk. rateng, Sumb. reti, dial. rati), en denkelijk in meerdere woorden.

De *m* is als sluitletter een nevenvorm van de *n* en komt alleen in naamwoorden voor, bijv. taum, indigo, (R. tauk, Mal. tarum, enz.); hukim, omzetting van kunik, kurkema, (R. kunik, Mal. kunjit, enz.); ekam, de pandanus, (R. henak, dial. hendak, endạ, Kup. edan, Sik. peddang, naast Jav. paṇḍan, eene ṇḍ en nd uit nt worden in het Tim. als regel tot *k*), heum, mangga,

(Ceram. hau-r, Mal. pauh, dus met anorganischen sluiter). Over deze *m* zie voorts beneden.

Eene oorspronkelijke *t* als sluiter is zelden gespaard, voorbeelden zijn: ut, zemelen, (R. uk, dial. ut, Sund. huüt); voorts wel in het bovengenoemde suüt, suät, maat, naast su', meten, en in puät, sleepnet, (Mal. pukat), naast pu', daarmede visschen. Gewoonlijk echter is de *t* verdwenen, bijv. kaï, haak, (R. kakaik, Mal. kait), naast kai, haken; of wel de *t* is door den ingeslikten medeklinker of eene *f* vervangen; zie beneden.

Daarentegen kan van elk werkwoord, dat op een klinker uitgaat, (en hierbij rekent ook de overigens verdwenen *a* aan het einde mede), een vorm afgeleid worden, als: asanat, die verkeerd doet, misdrijft, van san, (Mal. salah); afanit, die terugkeert, van fani, (M. P. wali); alòlot, aròrot, die slacht, doodt, van lòlo, ròro, (R. dòdo, Sumb. ròre), enz.

Meermalen staat daarnaast een vorm zonder voorgevoegde *a* met de beteekenis van het verbale subst. in meer concreten zin, als van san: sanat, schuld, misdrijf, (R. salak); mnahat, voedsel, (R. nanaäk), van nah, (R. naä, M. P. stam kan), eten; mninut, drank, (R. nininuk), van ninu, (M. P. minum); pupat en sfut, blaasroer, van pup, nasfú, met een blaasroer schieten, (vgl. R. fupuk, dial. fufupụ, pupupụ, blaasroer, van fupu, met het blaasroer schieten, naast pu, blazen); vandaar een vorm als: salat, sarat, werpnet, van sal, sar, (van het het Mal. Skr. djala), daarmede visschen; voorts nèn(o)-saet, of nèon-saet, plaats waar de zon opstijgt, het oosten, van nèno, zon en sae, stijgen, (R. saë, Tag. sakay), enz.

Eene oorspronkelijke slot-*s* is bewaard, bijv. in manas, zon, (Tettum manas, warm, M. P. panas); tes, teas, hart van 't hout, (R. teas, Mal. tĕras, enz.); mainihas, dun, (R. niïs, M. P. nipis); mnes, mneas, gebolsterde rijst, (Mal. bĕras, enz.). Verdwenen is de oorspronkelijke *s*, behalve in een aantal werkwoorden, bijv. in natun, honderdtal.

Eene anorganische slot-*s* komt voor in dezelfde waarde als een anorganische slot-*t*, bijv. amnitas, die ziet, van nita, (M. P. kita); amates, die sterft, gestorven is, dood, van mate, (M. P. matay); tbuüs, knoop, bij natbú', een knoop leggen, (grondwoord M. P. wuku); taos, daad (= R. tataos), van tao, (vormelijk Mal. taruh, enz.); zoo ook batis, deel, van bati, deelen; tutas, verlengstuk, van tut, verlengen, aanlasschen;

tnòes, rij, bij natnòe, op eene rij zijn; enz. De *s* staat dus blijkbaar voor de *t* wanneer het woord-zelf (hetzij in 't stamwoord, hetzij in 't voorhechtsel) reeds eene *t* bevat. Op deze wijze ook amtaus, die vreest, bangelijk, mtaus, vrees, (R. taüs) nevens namtau, (M. P. takut), hetzij hier de *s* uit de oorspronkelijke *t* is ontstaan, hetzij zij de anorganische Tim. sluiter is, (in het Kupangsch Mal. zegt men: takus, voor takut).

Voorts vertoont het Tim. eene anorganische slot-*s* in volksnamen, als: Lòtes, Ròtes, Rottineesch, een Rottinees; Sinas, Chineesch, een Chinees; Nai-lasis (— rasis), iemand van Amarassi, enz.

Ook bij eenige overgenomen woorden, als: solnanus, Port. soldado, bakus (in Amar.), Port. banco. En voorts in een aantal woorden, welke oorspronkelijk geen of een anderen sluiter vertoonen, als: benas, hakmes, (R. felas, Sumb. kabèla); takas, (in Amar), teeken, (Kup. tadan, M. P. tanda, zie boven ekam); mnahas, honger, (R. laäs, Mal. lapar, enz.); honis, levend, (R. dial. horis), bij moni, (R. mori, Sumb. mirip, Mal. hidup, enz.); nenas, de schaduwboom, (R. delas, dial. lelas, Mal. dĕdap).

De *k* en de ingeslikte medeklinker zijn niet uit elkander te houden, beide komen in alle tongvallen voor, maar in de eene komt de *k* veelvuldiger voor dan in de andere; zoo hebben bijv. alle dial. elak, erak, trap, ladder, maar voor Amar. esuk, stampblok, bezigt Tabenu en andere esụ. Zulk eene *k* of ingeslikte sluitletter kan staan:

a. waar een woord in de verwante talen eveneens op eene *k* eindigt, bijv. fufụ, molm, (R. fufuk, Mal. buḅuk); lèlọ, rènọ, Mal. djĕruk, (R. dèlo, dèro, dial. ook dèlọ); mtasạ, gaar, (R. tasak, enz.). Misschien sònok, sònọ, lepel, naast sòno, opscheppen, vgl. Mal. sendok, doch waarschijnlijker behoort dit bij Mal. sudu, Jav. suru. Dikwijls is evenwel eene oorspronkelijke slot-*k* verdwenen, als in manu, hoen, (M. P. manuk); tasi, zee, (M. P. tasik); mafu, dronken, (Mal. mabok), enz.;

b. waar het woord oorspronkelijk door een neusklank gesloten was, bijv. elak, erak, trap, ladder, (R. edak, heda-(húk), Kup. elan, Day. heyan, enz.); ikạ, visch, (R. iäk, dial. ikạ, M. P. ikan); Tab. akfụ, elders akfun, (a)fkún, ster, (R. nduk, Kup. dun, bdun, uit een * wantún, voor wintún = wituĕn, vgl. Mal. bintang, en zie boven ekam); voorts Amar.

bahak, sahak, utak = Tab. bahan, pagger, sahan, slijpsteen, utan, groente; ametak = ametan, die zwart is, (Mal. hitam); esuk, esu̜, stampblok, (R. nesuk, Mal. lĕsung);

c. waar het woord oorspronkelijk op een klinker uitging, (eene slot-*h* in 't Jav. of Mal. maakt geen verschil), bijv. ane-ɗek, anɗek, sawah, uit anel, rijst en ɗel, water, (R. hade-ɗek); tèlo̜, tèno̜, tèko̜, (vgl. Jav. ĕn̜ḍog en boven ekam), ei, (O. Jav. hantĕlú, als regel verdwijnt de *r* van Mal. tĕlor in het Tim.); hau (boom) — fua̜, vrucht, (R. boak, ai-boak, M. P. wuah); Amar. hanuk, elders hanu, stamper, (R. aluk, M. P. halu, alu); ki̜, tros, (R. nggik, Sumb. nggei); bak'ulu̜, bak'uru̜ = R. manukudu = Mal. mĕngkudu, bĕngkudu. Op deze wijze veelvuldig bij adjectieven, als: mate̜, rauw, (R. matak, Mal. mĕntah), naast matel, groen; mèë, me̜, rood, (Mal. merah); muti̜, wit, naast mutik, bleek, (Mal. putih); menu̜, bitter, (R. meluk, meru̜, vurig, mamelu, sterk, van dranken, dial. melu, meru, bitter, Saw. pă̜ḍu, bitter, sterk van drank, Mal. amp̜ĕdu, gal, enz.); mainin̜u, zuur, (Saw. menjilu, Sumb. mayilu, vgl. Mal. ngilu, njilu); enz.;

d. waar het woord oorspronkelijk op eene *t* uitging of naast een anorganisch Timoreesche *t* (een voorbeeld met volledig uitgesproken *k* is mij hier niet bekend): mafena̜, zwaar, (R. belak, berak, Mal. bĕrat, enz.); paha̜, beitel, (R. pak, dial. pat, Mal. pahat) kan echter ook beschouwd worden als afgeleid van pah, vgl. sub *g*); abi̜, naast abit, tang, (vgl. Mal. sĕpit, enz., mogelijk ook beide van het verbum abi afgeleid); sapa̜, emmer, (R. dial. sambak, sambat, Sumb. samba, Tettum. knaban); ɗe mninu̜, drinkwater, naast mninut, drank;

e. naast eene Timoreesche slot-*s*: Tab. baku̜ = Amar. bakus, bank; Tab. taka̜ = Amar. takas, teeken; afutu̜, buikband, naast futus, (R. idem), het opgebonden garen, van futu, Kup. butu, Kiss. wuku, binden, (deze woorden behooren tevens sub *c*); de volledig uitgesproken *k* is mij ook hier niet bekend;

f. soms naast eene Timoreesche slot-*f*, als mnasi̜, (R. lasik), oud = mnasif, vgl. sub *c*; nό̜, blad, naast nòf, (R. dòk, Mal. daun), vgl. sub *b*;

g. als afgeleid nomen naast een werkwoord, dat op een klinker uitgaat. Het is natuurlijk dikwijls moeielijk bepaaldelijk uit te maken of het nomen eene Timoreesche afleiding is van het verbum, dan wel of in het nomen een oorspronkelijke sluiter is bewaard gebleven,

zoowel het een als het ander is mogelijk, bijv. in mtaus, vrees, naast namtau, suät, suüt, maat, naast su', terwijl soms het verbum stellig uit het nomen is ontstaan, als nini, met was bestrijken, van ninik, nini̯, (R. lilik, M. P. lilin). Stellig is echter talu̧, in bale talu̧, in pand gegeven goederen, eene afleiding van talu, het aan 't Mal. ontleende taruh; zoo ook wel hana̧, in ume hana̧, kook-huis, keuken, van nahán, (zoo ook R. uma dodòdek, van dòde); seka̧, in ik-seka̧, gebraden visch, van sek, braden, (R. iă sesenak, braad-visch, iä nanasesenak, gebraden visch, beide uitdrukkingen loopen echter dikwijls dooreen); tenu̧ in hau (hout) — tenu̧, weefgetouw, (R. tetenuk), van tenu, weven, (R. idem, Mal. tĕnun); mnèso̧, 't slaan, slaag, (bijv. hapu mneso̧, slaag krijgen, 't Rott. met een ander woord hapu fefepak) van nèso, slaan; òtȩ, hak, van òte, hakken, (R. oti, vgl. R. tatatis, hak, van tati); sapu̧, bezem, (R. sasapuk), van sapu, vegen, (R. en M. P. idem).

De *k* wordt op deze wijze aangetroffen, daargelaten het genoemde sònok, sòno̧, lepel, naast sòno, opscheppen, bijv. in òe (water) — sòek, schep-water, water om op te scheppen, van sòe, (R. sòë, Kup. sòke, scheppen); bòek, gecastreerd, van bòe;

h. ten slotte geeft de ingeslikte medeklinker achter een telwoord daaraan de beteekenis van den Rott. vorm met prefix ka, gesloten door *k*, bijv. nua̧, alle twee = R. kaduak.

Eene *h* komt als sluiter alleen voor bij enkele substantieven, anah, kind, (M. P. anak); lilah, rinah = R. dilak, naam van een boom; nunuh = R. dial. nunuk, waringin; puah, pinang, R. pua, doch Kup. pua-(ka), vgl. beneden, Tett. bua, Bur. fua = M. P. wua(h), vrucht, de vrucht bij uitnemendheid, evenals Mak. rappo, "vrucht" in 't algemeen, en "pinang". De *h* in anah, is stellig uit *k* ontstaan, blijkbaar is dit ook bij de andere opgenoemde woorden het geval, al was de *k* niet altijd organisch.

Eene slot-*f* komt alleen voor bij nomina en wel voornamelijk bij substantiva, welke, naar hunne beteekenis, tot bepaalde catagoriën kunnen gebracht worden, als: de verwantschapsbenamingen, bijv. amaf, vader, (M. P. ama); ainaf, moeder, (M. P. ina); olif, orif, jongere broeder of zuster, (elders ari, wari, enz.); waarbij ook woorden als: usif, heer, tuaf, idem, (Mal. tuan). Voorts al wat deel uitmaakt van het menschelijk of dierlijk lichaam of van eene plant; bijv. atef, lever (M. P. atay); nimaf, hand, arm, (M. P. lima); mataf, oog, (M. P. mata), (waartoe ook gebracht

moet worden een woord als kanaf, naam); ikof, staart, (Mal. ekor, enz.): uf, boomstam, (R. huk, Bur. pun, Mal. pohon); nȯf naast nȯ, blad; taef, tak; ook wanneer deze woorden in overdrachtelijken zin gebruikt worden, als nimaf, baai; haef, voet (Daj. pai, enz.) en afgezant; ook uf, ook: stam = geslacht; vorst. Bij andere naamwoorden als bijv. munif, roer, (vgl. Mal. kamudi, Bul. muri, achter, enz.); suaf, dakspar, kan, in verband met het voorgaande, de oorzaak van 't gebruik der slot-*f* geen andere zijn, dan dat zulk een woord steeds beschouwd wordt in verband met iets anders, als deel van iets anders, in casu: roer van 't vaartuig; spar van het huis. Het best komt dit uit in het verschil, dat bestaat tusschen ȯef en ȯel; ȯef is water, dat tot iets behoort, bijv. bij vleesch, als vleeschnat, bij eene vrucht, als vruchtensap, terwijl ȯel, water in het algemeen is. Bij de verwantschapsnamen staat het woord met *f* ook waar de derde persoon de bezitter is, bijv. amaf, vader, in 't algemeen, in amaf, zijn vader, tegenover au ama (zonder *f*), mijn vader; daarentegen, bijv. van mataf: in mata-n, zijn oog. Uit de voorbeelden blijkt dat de *f*, behalve aan 't einde van een woord, dat oorspronkelijk op een klinker uitging, ook voorkomt bij woorden, welke oorspronkelijk uitgingen op eene *n* als: uf, nȯf, tuaf, waartoe ook behoort kauaf = O. Jav. ngaran, (voor de *k*, vgl. Rott. bunga, dial. bungga, in Rengkou buka = Mal. bunga, bloem; nalenga, dial. nalengga, naleka, achterover, Mak. lengang, enz.; Tim. mainikj, koud = dingin; voor de *n* vergelijk bijv. anel = Mal. padi); op eene *k*, als: aof, lichaam, (Kup. apa, Jav. awak, vgl. Kup. sipa, negen, M. P. siwa); op eene *t*, als: uaf, lot, bestemming, (R. uak, lot en ader, pees, Mal. urat, enz.); punuf, omhulsel van de kokosnoot, (R. punuk, dial. mbunut, Tag. bunut). Voorbeelden van adjectieven met *f* zijn, bijv. munif, jong, (R. mulik, Kup. hmudin, de jongste, van mudi, volgen = Jav. muri, enz.); mnasif, oud, (R. lasik), enz.

De aard der Timoreesche sluitletters is even onwezenlijk als die der Rottineesche, zooals reeds blijkt uit hun verdwijnen, als regel, in de woorden met verbale beteekenis; zoo ook in samenstellingen, bijv. an-mȯnel, zoon, van anah en mȯnel, toch zijn zij iets meer blijvend dan in het Rottineesch, dewijl het pers. voornw. niet achter elk naamwoord gevoegd kan worden, zoodat bijv. R. au ana-ng, mijn kind; ndia ana-n zijn kind, in het Tim. luidt: au anah, in anah.

Het Kupangsch kent niet het onderscheid tusschen verbum en nomen door het afwerpen van een slot-medeklinker. Bezigt bijv. het Tim. s u', meten, naast s u ä t, s u ü t, maat; t a l, t a r, verbieden, naast t a l a s, t a r a s, verbod, in het Kup. beteekent s u k a t, meten, t a l a s, verbieden. Een oorspronkelijke slot-medeklinker kan dus evengoed gespaard zijn bij een verbum als bij een nomen.

Naamwoordelijke afleidingen maakt deze taal: *a.* door een voorgevoegde *s*, bijv. s k a i t, haak, van k a i t, haken; s n i k a n, stok, van t i k a n, op een stok leunen, welke vormen ook als adjectief kunnen optreden, bijv. k t u d i (mes) s l i m i t, vouwmes, van l i m i t, vouwen; *b.* door een (schijnbaar) infix *n* als: s n u k a t, maat, van s u k a t, meten; *c.* door eene voorgevoegde *k*, als: k s a p a t = R. dial. s a m b a t, emmer; dit prefix behoort evenwel niet meer tot de levende formatieve elementen, (de *s* wordt dikwijls, de *k* steeds tot *h* voor een neusklank, bijv. h n i k a n = s n i k a n, stok; h n i k i = Sumb. k a n i n i k, soort muskiet); *d.* door een voorvoegsel i n, bijv. i n-k a i t, het haken, ook die, dat haakt of gehaakt wordt; i n-m a t e, het sterven, dood; i n-l ò n e, jager, van l ò n o, jagen; i k a n i n-n e n g a n, gebakken visch, van n e n g a n, bakken; k t u d i i n-k i k i n, scheermes, van k i k i n, scheren; *e.* door achtervoeging van eene *t*, vgl. beneden.

Een Kup. woord kan uitgaan, behalve op een klinker, op *n*, *ng*, *s*, *t*.

Eene slot-*n* kan beantwoorden aan eene oorspronkelijke *n*, zoo bijv. a n g i n = R. Tim. a n i n, wind; u l a n, Tim. idem = R. u d a n, regen, b u l a n = Tim. f u n a n, R. dial. f u l a n, maan, maand; l a l a n, Tim. idem, weg; voorts i k a n = Tim. i k ạ, R. i ä k, visch; e l a n = Tim. e l a k, R. e d a k, trap; t i k a n, op een stok leunen, (Mal. t ĕ k a n), enz. Ook kan de *n* staan voor eene oorspronkelijke *l*, *r*, bijv. t o n, grens, Tim. t o l, t o r; en zoo wel ook in k a t e n, jeuken, (Jav. g a t ĕ l); m u m u n, den mond spoelen, (Mak. k a l i m ọ m o r ộ, Mal. k ĕ m u r, Jav. k ĕ m u, vgl. b a l u = Mal. b a h a r u), ofschoon de *n* aan het slot van een verbum ook eene andere verklaring toelaat, vgl. beneden bij de werkwoorden.

Menigmaal komt eene anorganische slot-*n* voor, als in: b i l i n, koopprijs eener vrouw, (M. P. w ĕ l i); d a k i n, huidvuil, (Mal. d a k i); k h a l i n, h a l i n, zijde, (Bug. w a l i); k b u k u n, gewricht, (M. P. w u k u); t a d a n, teeken. (Mal. t a n d a), enz. (In woorden als i k o n, staart, Mal. e k o r, enz.; t i l u n, ei, Mal. t ĕ l o r, enz., is het onzeker of de *n* anorganisch is, dan wel staat voor eene

l of *r*, vgl. boven mumun, het eerste is het meest waarschijnlijk).

Voorts bij een aantal adjectieven, als: tuan, groot, (R. matua, idem, Sumb. matua, volwassen, Mal. tua); mamateu, groen, (Ibn. ata, groen, rauw, Mal. mĕntah); waarbij ook te brengen is eene *n* als in blain, een Maleier, van blai = R. malai = Mal. malayu.

Ook bij sommige der bovengenoemde naamwoordelijke afleidingen, als snilin = in-sili, wat geruild wordt, te ruilen is, van sili, (Jav. silih); hmudin, wat volgt, van mudi, (Jav. muri, enz.); hmunan, wat vooráfgaat, (Tag. muna); ofschoon dezelfde vorm evengoed zonder sluiter voorkomt, als spupu, blaasroer = R. fupuk, van pupu = fupu.

De slot-*ng* kan beantwoorden aan eene oorspronkelijke *ng*, als in duing, de zeekoe = Tim. luin, R. luik; voorts: isung, stampblok = Tim. esuk, esų, R. nesuk; aleng, houtskool, (R. kadek, Jav. arĕng); enz.

Voorts aan eene oorspronkelijke slot-*m*, bijv. talung, indigo = Tim. taum, R. tauk; mitang, zwart = Tim. mètan; èneng, zes, (R. Tim. nè, M. P. nĕm, ĕnĕm); aneng, vlechten, (R. Tim. ane, Mal. anjam, enz.).

Als zeldzaam voorkomende anorganische letter berust de *ng* wel op eene verwisseling der neusklanken, bijv. sdating, hak, van dati, hakken, (R. tatatis, van tati), vgl. boven snilin; sinang, een Chinees, Chineesch, vgl. boven blain, en zie ook beneden bij de werkwoorden.

Eene slot-*s* beantwoordt aan eene oorspronkelijke *s*, bijv. beas, korrel = Tim. mneas, mnes, Mal. bĕras; nihis, dun = Tim. mainihas, R. niïs; ktelas, hart van 't hout = Tim. tès, of = R. teas; voorts: ngatus, honderdtal, (Tim. R. natun); nanas, warm maken, (R. nahana, naast hanas, warm). Voorts aan eene Jav. *r* = Mal. *t*, als kunis, geel, (Jav. kunjir, Mal. kunjit, kurkema); lales, vlieg, (Jav. lalĕr, Mal. lalat).

Eene anorganische slot-*s* komt zelden voor, voorbeelden zijn hmates, dood, (meestal van een dier, enz. gebezigd, tegenover in-mate, dat van een mensch gezegd wordt) = Tim. amates, R. mates, mamates; kbatus, schelpdier, bij batu, steen, (in het Tim. beteekent fatu, M. P. watu, zoowel „steen” als „schelpdier”); tuas = R. dial. tuäs (vormelijk en in beteekenis = kĕtupat). Bij deze woorden staat blijkbaar de *s* op dezelfde wijze als in het Tim. voor eene *t*, als het woord reeds eene *t* bevat.

Derhalve is hier ook bij te brengen een woord als hnais, weegschaal, van tai, wegen. Zonder *t* in het woord staat de *s* in makas, (R. dial. idem) uit mangga; pingas, schotel, (R. pingak, Tim. pika = Mal. pinggan).

Eene slot-*t* kan beantwoorden aan eene oorspronkelijke *t* als in sukat, meten, vgl. Tim. suät, maat; ulat, ader, zenuw = R. uak, ulak: kait, haken, (M. P. idem, Tim. R. kai); kabut, omwikkelen, (Bal. kaput, Tim. amu); at, vier, (Tim. R. ha, M. P. pat, ampat); enz.

Eene anorganische *t* komt voor in de betrekkelijk niet talrijke naamwoordelijke afleidingen op Timoreesche wijze, als: kakát, voedsel, eetwaren, van ka, (M. P. kan), eten; mninut, Tim. idem, drank; slingat, spruit, bij naslinga, ontspruiten.

Meermalen bij de bovengenoemde echt Kup. afleidingen als het stamwoord op eene vocaal uitgaat, als: hmukit, (Tim. muït), dier, van muki, (Tim. muï), aanwezig zijn, hebben; rijk zijn, (tegenover hmuki, zaak van waarde, rijkdom); snaput, doek om af te vegen, van sapu, M. P. idem; snŏdet, scheplepel, (R. sosŏdek, wel bij Jav. suru, Mal. sudu) [1], enz.

Eene oorspronkelijke slot-*k* schijnt geheel verloren te zijn gegaan, mocht er aan het slot van een woord, als bijv. hupu = Tim. fufụ, R. fufuk = Mal. bubuk, nog een ingeslikte medeklinker worden uitgesproken, dan is die klank zoo goed als onhoorbaar. Toch is, althans bij naamwoorden, nog een duidelijk spoor van de oorspronkelijke slot-*k* overgebleven, namelijk wanneer het lidwoord er achtergevoegd wordt. Het lidwoord toch luidt, na een woord, dat op een klinker eindigt, la, bijv. ahu-la. de asch, van ahu, M. P. awu, terwijl, zoo het woord op een medeklinker eindigt, de aanvangs-consonant van het lidwoord zich richt naar die slot-

[1] Eene *t* voor eene oorspronkelijke *k* vertoont overigens smalat, merk, bij malat, als verbum; Tim. malak, marak, stellig van het Port. marca. Voorts is op te merken, dat ook een werkwoord wel een anorganischen sluiter vertoonen kan; een zeker voorbeeld is bijv. bulat, schuim (R. fufudek, dial. fufuret; Tim. fulit, furit, Sund. budah, enz.), wat in het Kup echter ook „schuimen" beteekent. Hier is stellig de *t*, die oorspronkelijk de nominale afleiding vormde, bij het geringe verschil, dat thans in 't Kup. tusschen nomen en verbum bestaat, uit het nmwoord in het werkwoord gedrongen. Op dezelfde wijze kan ook de *n*, bijv. in lèten, over iets smals over eene brug gaan, (naast slèten, brug) tegenover Bug. lete, Mak. tete, Mal. titi, verklaard worden, ofschoon ook eene andere verklaring mogelijk is, zie beneden bij de werkwoorden.

consonant als: lalan-na, aleng-nga, beas-sa, ulat-ta. Hupu echter, met het lidwoord, luidt hupu-ka, (niet hupuk-ka); zoo ook manu-ka, van manu, kip, M. P. manuk; tasi-ka, van tasi, zee, M. P. tasik.

Voor het tegenwoordige Kupangsch moet men dus zeggen, dat deze woorden ka als lidwoord vereischen, feitelijk is de *k* een overblijfsel van den ouden sluiter.

Het woord voor „voet, been", dus een der woorden, welke in het Timoreesch als algemeene regel eene *f* aan het slot hebben, luidt in het Kup. in, (Tim. haef, R. eik, Daj. pai, enz.). Evenwel is „mijn voet" au ing (i-ng) of met het lidwoord au i-ng-nga; uw voet, kò i-m of i-m-ma; zijn voet, un i-n of i-n-na, zoodat *n* in de eerste plaats en oorspronkelijk het aangehechte pers. voornw. v. d. 3den pers. is. Op deze wijze worden nog eenige andere dergelijke woorden behandeld, als tain, buik, (R. teik, Tim. teif, taif, bij M. P. taſ); ilun, gal, galblaas, (R. heduk, Tim. enuf, Mal. hampĕdu, enz.); pipin, wang, (M. pipi); dalen, 't hart, in overdrachtelijken zin, (R. dale(k) = Mal. dalam, enz.). Het woord voor „hand" luidt echter: ima = R. limak, Tim. nimaf, waarvan weer au ima-ng of ima-ng-uga, kò ima-m of ima-m-ma, doch in den 3den persoon un ima of met het lidwoord un ima-ka; zoo ook un mata-ka, van mata, (Tim. mataf), oog; un ilu-ka, van ilu, neus, (Mal. hidung) en zoo van de meeste van deze woorden. Zoo ook bij de verwantschapsnamen: un ama-ka, van ama, (Tim. amaf), vader; un ina-ka, van ina, (Tim. ainaf), moeder; un ana-ka, (naast au ana-ng, ana-ng-nga), van ana, (M. P. anak), kind, enz. Hierbij sluiten zich aan: ikan natu-ka, vischkuit = Tim. ikạ in natun, (Ponos. natu ei); ktudi un diku-ka, rug van een mes, (Daj. likut, enz.); enz.

Door het gebruik van ka als lidwoord, blijken voorts vroeger eene anorganische *k* vertoond te hebben, woorden als: kduli(-ka), doorn, (Mal. duri, enz.); nusa(-ka), eiland, (Tim. nusạ, R. nus.. Jav. nusa); balu(-ka), weduwe, weduwnaar, (Tim. ban.. falu, M. P. walu); ata(-ka), slaaf, (R. ata, Tim. a.. kudu(-ka), bĕngkudu, (Tim. bak'ulụ); pua(-ka), p.. (Tim. puah). In plaats van een oorspronkelijken neus.. toonen ngala(-ka), naam, (O. Jav. ngaran, Tim. .. ilu(-ka), neus, (Mal. hidung); kikili(-ka) = Ma.. giring nu het lidwoord ka; tegenover eene Rott.-Tim. ..

bijv. in khela(-ka), hela(-ka), hakmes = R. felas, Tim. benas; kdela(-ka), de schaduwboom = R. delas, Tim. nenas.

Vele adjectieven vereischen voorts als lidwoord ka, bijv. mea(-ka), rood = Tim. mẹ̀; muti(-ka), wit = Tim. mutị; balu(-ka), nieuw, (R. beuk, Mal. baharu); ugilu(-ka), zuur = Tim. maininụ; enz.

Meermalen vereischen ook de, in den aanvang genoemde nominale afleidingen ka als lidwoord, bijv. skiti(-ka), strik, van kiti, strikken, waarbij ook hmate(-ka) = hmates, dood.

De met in afgeleide vormen van woorden, welke op eene vocaal eindigen, vereischen ka, hetzij als lidwoord, hetzij bij den derden pers. enkelvoud, dus: in-mate, het sterven, van mate, (M. P. matay), bijv. in: in-mate-ka el-lá lò, het sterven is niet aldus, zoo is het niet als men sterft; in-tana, van ṭana, kennen, weten, (Tettum. tada; behoort bij tadan, teeken), un in-tana-ka, zijn kennen, weten, zijne kunde.

Ofschoon in het Kupangsch meer slot-consonanten zijn gespaard gebleven dan in het Tim. of Rott., is toch het afwerpen van een oorspronkelijken sluiter volstrekt niet zeldzaam, bijv. tinu, weven, (R. Tim. tenu, Mal. tĕnun); ninu, hij drinkt, (R. Tim. idem, M. P. minum); dale, binnen, (R. idem, Jav. dalĕm); diu, baden, (R. nadiu, Mal. dirus, enz.); pulu, kleefrijst, (R. idem, Mal. pulut), enz.

In samenstelling verdwijnt een Kup. slot-medeklinker even als in het Rott. en Tim., ook al is hij oorspronkelijk, bijv. ul-ai, vuurregen, van ulan en ai; laelpenga, soort vlieg, van lales en penga. Dewijl echter de sluiter bij verbale woorden niet verloren gaat, de achtervoeging der pers. voornw. even beperkt is, als in het Tim., en vele, vooral verbale woorden, zelden of nooit in samenstelling voorkomen, maken de eindmedeklinkers den indruk van blijvender te zijn.

Het Tettumsch of Tetun, dat gesproken wordt in het grootste gedeelte van de afdeeling Belu van Nederlandsch-Timor, alsmede in een groot deel van Portugeesch-Timor, sluit zich nader bij het Kupangsch, dan bij het Rottineesch of Timoreesch aan. Ook hier is het onderscheid tusschen verbum en nomen door het afwerpen van den slot-medeklinker onbekend, terwijl er over het algemeen minder naamwoordelijke afleidingsvormen bestaan. Van werkwoorden, welke

niet vervoegd worden, bestaan geen afleidingen met abstracte beteekenis; dus beteekent bijv, mate, (R., Tim., Kup. idem), niet alleen: sterven, maar ook: de dood, (R. mamates, Tim. mates, Kup. in-mate), en: dood, als adjectief, bijv. èma (mensch) mate, een doode, (R. mates, manamatek, Tim. amates, Kup. hmates, in-mate). Evenzoo beteekent moras zoowel: ziek zijn, als: ziek, ziekte, waarvoor het Tim. de vormen namèn, amenat, menas, het Rott. namahedi, kamahedis of kamahedik, hedis, heeft, (moras = Tim. menas = hedis = Mal. pĕdas, Daj. peres, vgl. Mak. pạrịsi, evenals Jav. lårå, Bug. lasa, bij Sund. lada, bijtend, Mal. lada). Van werkwoorden, welke vervoegd worden, bestaat een nominale vorm met een prefix ha, bijv. surat hamulak, gebedenboek, (namulak, bidden), Ita kan hakara dadi, uw wil geschiede, (nakara, willen, kan, z. v. a. Mal. punja). [1]

[1] Vgl. Surat hamulak, uitgegeven te Samarang, bij G. C. T. van Dorp en Co. 1898. Van een werkwoord, dat oorspronkelijk met eene vocaal begon als: nodi, hij brengt, (R. neni, dial. nendi, Sikk. netti, hij brengt, hij houdt vast, Sumbawar. ĕnti, vasthouden), luidt die nominale vorm hodi; dit hodi is ook als onveranderlijk woord in gebruik als voorzetsel in den zin van ons „met", waarvoor het Rott. nenik, een variant van neni, als werkwoord vervoegd, bezigt. De nominale vorm van een causatief werkwoord, bevat eveneens een prefix ha, bijv. hasaë, doen stijgen, van saë, (R. idem, Tag. sakay). Dewijl eene *p* in het Tettumsch, evenals in het Rott., Tim., als regel tot *h* wordt, is het duidelijk dat men hier met het uit tal van talen bekende causatief-prefix pa te doen heeft, waarvan ook in het Tim. nog sporen over zijn, als bijv. haputun, warm doen zijn, doen aanbranden. (Dewijl een causatief werkwoord natuurlijk dikwijls door een werkwoord, dat „doen, maken" beteekent, kan omschreven worden, beschouwt Sebastião da Silva in de „Regras grammaticaes sobre tetum", welke voorafgaan aan zijn „Diccionario de Portuguez—Tetum" Macao, Typ. do Seminario, 1889, ha in dit geval, als eene verkorting van halo, hala, maken. Het behoeft wel geen nader betoog dat deze opvatting onjuist is). Bij de vervoeging van zulk een werkwoord is de *h* vervallen en zijn de beide vocalen ineengesmolten, dus kasaë, masaë, nasaë, ik doe, (gij, hij, doet), stijgen, voor *kahasaë, enz. Wat nu betreft de vormen met ha, als bijv. hahú naast nahú, hij begint, (van hun = Mal. pohon, vgl. Rott. dial. natahú, Bim. tampuü); halai naast nalai, hij vlucht, (R. idem, Mal. lari, vgl. Sumbaw. barari, Daj. hadari); hafuan = Mal. bĕrbuah, van (ai-) fuan, vrucht, hafunan = Mal. bĕrbunga, van (ai-) funan, bloem, enz., (en waartoe ook behooren de genoemde vormen hamulak, namulak; hakara, nakara); het is duidelijk, dat deze oorspronkelijk een prefix bevatten, evenals bijv. Rott. naboa, hij draagt vrucht. Men zou het Daj. ha kunnen vergelijken, maar, daargelaten of de *h* daarin niet uit een anderen medeklinker ontstaan is, zou het zeer onwaarschijnlijk zijn, dat zulk eene *h* gespaard was gebleven. Denkelijk is ha ook hier uit pa ontstaan, vgl. Amb. patelu, pateru =

Voorts worden namen van werktuigen van werkwoorden afgeleid door reduplicatie, als: sasukat, maat, van sukat, meten; kakoir, rasp, van koir, raspen. Althans in het Tettumsch, zooals het in Port. Timor gesproken wordt, is voor de geredupliceerde lettergreep nog dikwijls eene *k* gevoegd.

Een Tettumsch woord kan, behalve op eene vocaal, uitgaan op eene *k*, *l* of *r*, *n*, *s*, *t*. In het Dillisch wordt tot behoud van den sluiter dikwijls een korte klinker achter het woord gevoegd, als bijv. in het Mak., bijv. súkate, voor sukat; fúko, voor fuk, enz., (bij het Rott. geschiedt dit ook dikwijls in het dial. van Oenale).

Eene slot-*k* kan staan waar 't woord ook oorspronkelijk op eene *k* uitging; bijv. fuk, haar, (Bul. wuük, enz.); fòlok, corromper se [1], (R. puluk, Mal. buruk, enz.); fuhuk, buruk? wel eene

R. natòlo, Mal. batĕlor, eieren leggen. Naar analogie daarvan zal de nominale vorm van andere werkwoorden, welke eveneens „vervoegd" worden, als: hataük naast nataük, in het Dillische nog hametaük = R. dial. namatau, vreezen; hodi naast nodi = R. neni, brengen, ontstaan zijn. Bij de vervoeging van een Tettumsch werkwoord doet zich nog de omstandigheid voor, dat de vormen voor den eersten en tweeden persoon meervoud verloren zijn gegaan en vervangen door het verbale substantief, dus ita en ami hamulak, (hodi), wij bidden, (brengen); emi hamulak, (hodi), gijl. bidt, (brengt), voor *ita tamulak, (todi); ami mamulak, (modi): emi mamulak, (modi). Ook in het Galoli, eene taal welke eveneens in Port. Timor gesproken wordt, is de vervoeging in dezelfde personen in de war geraakt, wel zegt men daar nog: gita tablihuk = Tettum ita hakdiük, wij (inclusief) spelen; maar tevens ook: gami tablihuk, wij (exclusief) spelen; terwijl in: mi rablihuk, gijl. speelt, het verbum denzelfden vorm heeft als in: sia rablihuk, zij spelen, welke vorm tevens, althans eenigszins de waarde van het verbale subst. heeft gekregen, althans hij wordt ook gebezigd in eene bastaard-samenstelling met den Portugeeschen uitgang „dor", als: rablihuco-dòr = brincador; (vgl. Noções da Gramm. Galoli, pelo missionario Padre Manuel da Silva, Macau, Typ. d. Seminario, 1900). In het Tettumsch, zooals het ter hoofdplaats Dilli gesproken wordt, heeft zulk een werkwoord alle vervoeging verloren en bezigt men in alle personen bijv. hamulak, hodi. In de Tettumsch-Mal. Wdl., in het Tijdschrift Ind. T. L. en Vlk., deel XXXVII, Afl. 5 (en uit den aard der zaak ook in het Port.-Tettumsch Wdb.) worden al deze werkwoorden in den vorm met h(a) opgegeven, hier bestaat volstrekt geen bezwaar tegen; deze vorm kan, voor de tegenwoordige taal als de stamvorm gelden, derhalve zullen de werkwoorden hier beneden in denzelfden vorm opgegeven worden.

[1] Hier en daar verschilt de taal in Port. Timor van die in het Belusche, gelijk wel te begrijpen is. Ofschoon het eigenlijk hier van weinig belang is, geef ik daarom van de woorden, welke ik slechts in eene der in de vorige noot genoemde bronnen gevonden heb, de vertaling òf in het Maleisch, òf in het Portugeesch; komen zij in beide bronnen voor, dan volgt gewoon de Nederlandsche vertaling.

fout voor »bubuk», vgl. in D. fuhuk, [illegible]
idem); enz. Gewoonlijk is eene oorspronkelijk [illegible]
vallen, als: manu, hoen, (R. idem [illegible]
minak, Mal. minjak); tasi, zee. [illegible]
tua, vinho, (R. idem); hatudo, [illegible]
tundjuk, enz.).

Somtijds, doch niet zeer dikwijls, [illegible]
oorspronkelijken neusklank, bijv. [illegible]
(Mak. mutung, enz.); hadak, [illegible]
hala, Kup. khadang); in Dili [illegible]
(hier is denkelijk de *n* evenwel [illegible]
verba, als: nonòk, hamenok, [illegible]
nĕng); hisik, siram, (Kup. his[illegible]

Eene anorganische *k* wordt aange[illegible]

a. achter substantieven, zeldzaam [illegible]
op zich-zelf staan; een voorbeeld [illegible]
weduwe, weduwnaar; vreemd [illegible]
fatu, M. P. watu). Meerdere [illegible]
van eene samenstelling staat [illegible]
ai (boom) — ndanak, ramo. [illegible]
kasanga, Ponos. sanga): [illegible]
kinhaar, baard; ai-tarak, [illegible]
kandara, Bug. tara, spoor; [illegible]

b. meermalen na afgeleide sub[illegible]
(Tim. sfut van nasfú): la[illegible]
kaninu, Sikk. linong. [illegible]
assar em espeto; knanauu[illegible] ... is
zingen; kfuluk, pello, naast [illegible] ... oor
montanha, naast leten, [illegible] ... , en
lètek, berg). Soms staat [illegible] ... Tim. is
elkander als: sasuko naast [illegible] ... n subst.,

c. dikwijls na adjectieven [illegible] ... r pannos,
prefix voorzien, meermalen [illegible] ... m. en Rott.
(naast kabun, buik, [illegible] ... an Tim., ook
oan, kind); matek, [illegible] ... n. Andere voor-
koik, kudis, van koi. [illegible] ... orfão, (van Mal.
naast lanu, borracho [illegible] ... luan la-klaran,
(Tim. menu, R. hen[illegible] ... t, klaran, midden,
alleen, mesan, mesa- [illegible] ... ala(-ka). R. tala-
mutin, wit, (Tim. [illegible]

dak); lalais, lais, snel, vlug, (halai = Mal. lari, vgl. Amb. malari, snel); moris, leven, (ook verbaal), levend = Tim. honis, levend.

Eene slot-*t* kan beantwoorden aan eene oorspronkelijke *t* als in amut, abut, wortel, (Bis. gamut); kulit vel, (Kup. kluit, M.P. kulit); duüt, herva, (Jav. ḍukut); uat, zenuw, ader, = Kup. ulat; sukat, meten, (Kup. idem); daët, apegar se, molestia contagiosa, (Mal. djangkit), enz. Weggeworpen is eene oorspronkelijke *t* in: kawa = Mal. kawat; kaï naast kaït, dependurar, (vgl. Tag. kawit, naast Mal. kait).

Eene anorganische *t* is in het Tettumsch zeldzaam, voorbeelden zijn: badut, damar, fakkel = Kup. padut, badut, K. banuk, dial. banduk, doch Tim paku, (vgl. het Tim. sub ekam): Kisser, waku, (het woord staat trouwens overal op zichzelf, heeft geen levende afleiding); sasuit, kam, van sui, kammen, (Tim. soït van soï, Jav. suri, enz.); naast kokorat, zaag, in het Belusche, heeft het Dillische kokorak van kora, zagen, (Kup heeft solat, zaag, naast holat, zagen, de *t* is wel weder uit het subst. in het werkwoord gekomen).

Eén adjectief tenminste vertoont stellig eene anorganische *t*, nam. mukit, arm, vgl. Kup in-muki, rijk; makmukit, arm: Tim. amuït, rijk; ma'muit, arm, bij muki, muï, rijk zijn.

Zeer talrijk zijn in het Tettumsch de anorganische slot-consonanten welke ook in de verbale vormen gedrongen zijn, behalve de boven reeds genoemde woorden futus, moris, bijv. hafurin, escumar, bij furin, escuma, (R. fudek, fufudek, Sund. budah, enz.); hafuan, fructificar naast ai-fuan, vrucht; hafunan, florescer, naast ai-funan, bloem; hakfunin, sembunji diri, (M. P. wuni); haturuk = turu, derramar, (R. tutulu, Jav. turuh); hamenaük, en bij verkorting naük, in het Belusche hanaö, stelen, (R. namanako, Daj. enz. takau); hakat, palmo en: medir a palmos, (R. dial. hangga, Sumba pangga, vgl. Jav. langkah, e..z.); soms zelfs met verwisseling van sluitletters, als: hataük, hametaük, vreezen, (Mal. takut, enz.); dikwijls schijnt er in dat opzicht verschil te bestaan tusschen het Belusch en Dillisch, bijv. in Belu: hanañu, zingen, haneha, drukken, hakara, willen, in het Dillisch: hananun, hanehan, hakarak. Gedeeltelijk zijn deze consonanten wel uit het subst. (of een vroeger tegenover een verbum gebezigd subst.), in het verbum gedrongen, gedeeltelijk is het verschijnsel denkelijk op eene andere wijze te verklaren.

Het Tettumsch kent geen aangehechte pers. voornw., ook in samenstelling blijven de slot-medeklinkers, ook de anorganische, zij maken dus meer een integreerend deel uit van het woord dan, in het algemeen genomen, bij de drie boven besproken talen het geval is. Ditzelfde geldt van de nu nog te bespreken talen.

In de Ambonsche tongvallen kunnen door toevoeging van een klinker, als bijv. in Mak. túlisj voor tulis, Tettum sukate voor sukat, van de oorspronkelijke sluitletters, eene *l* (*r*), een neusklank, in den vorm van *n*, benevens eene *t*, gespaard blijven. *L*, *r*. bijv. hahillo, ahillo, áhiro, áhil(e), angel, (Tag. kawil, Mal. kail), kamallo, kámalo, kámale, hars, (Mal. damar); ook de Maleische *r* in woorden, als: leallo, láilo, lale d.i. lal + *e*, zeil, (Mal. layar, enz.); waello, waeljo, wáelo, wáele, water, (Mal. ayĕr, enz.).

Neusklank, bijv. úrano, úrane = R. udan, regen; aninno, ánino, ánine = R. anin, wind; hulanno, húlano, húlane, = Tim. funan, maan; launno, launjo, láune, blad. (Mal. daun, R. dòk); lalonno, lalonjo, 't binnenste. (Mal. dalam, Jav. dalĕm); metenno, zwarte lucht, (vgl. Tim. metan, Mal. hitam, zwart); esunno, esunjo, ésuno, ésune, stampblok, (Kup. isung, Mal. lĕsung); lianno, rianjo, ríano, líane spelonk. (Mal. liang, R. leak).

T, bijv. ulatol, úrato, pees = Kup. ulat; uritil, úrito, huid, dop = Tettum. kulit; halatol, hálato, hálate, 't westen, (R. dial. fat, Mal. barat, enz.); lanitol, lánito, lanite, hemel, (M. P. langit).

De overige sluiters zijn deels spoorloos verdwenen, als bijv. in huhul, huhu, puhu, houtmolm, (Mal. bubuk); manul, manu, vogel, (M. P. manuk); ahal, aha, garen, (R. abas, idem en = Mal. kapas), deels hebben zij nog een spoor achtergelaten, doordien de nageslagen vocaal, welke oorspronkelijk diende tot bescherming van den sluiter, ook na diens verdwijnen gebleven is, als in: tuwáo, tuwaol, túwao, palmwijn, sagoeweer, (M. P. tuak); tasiol, tásie, sásie (= M. P. tasik); ook áteo, áteë, (elders echter atolo), atap, dekriet, (Jav. atĕp). Door den vocalischen naslag onderscheiden zich ook die woorden, waarin dialectisch een der eerstgenoemde sluiters is uitgevallen, als laniol = lanitol; hataele = hatanno, stam, (Mal. batang, vgl.

ainele, boom, elders ainno, hutunele, honderdtal, elders utunno). Met zeldzame uitzonderingen zijn alle woorden, welke eene slot-consonant vertoonen en voor een deel ook, die nog de sporen van een vroegeren sluiter vertoonen, (zie evenwel beneden bij de werkwoorden), naamwoorden. Komt eenzelfde grondwoord, dat oorspronkelijk op een medeklinker uitgaat, welke in het klankstelsel der taal gespaard blijft, zoowel in verbale als in nominale functie voor, dan is in het eerste geval de slot-consonant als regel verdwenen, als: puru, apulu, ahapulu, kleven. naast purutol, papúrute, úlute, gom, (vgl. Mal. pulut). In dit opzicht vertoonen de Ambonsche tongvallen groote overeenkomst met het Rottineesch en Timoreesch. Gelijk bekend is [1], worden in de dialecten van Saparna en Nasulaut nog een grooter aantal subst. onderscheiden door achtervoeging van *l*, lo, (welke *l* na eene *n*, de vertegenwoordigster van elken oorspronkelijken sluiter, geassimileerd wordt, terwijl het dus ontstane nno, alsmede llo, de oorspronkelijke slot-*l* of *r* + lo, in Nusa-laut, gewoonlijk tot njo, ljo wordt), welk aanhechtsel wel terecht door Prof. Kern als het overblijfsel van een lidwoord is verklaard. Ook in de overige dial., vooral in Haruku, worden sporen daarvan gevonden, als l(e), bijv. in het boven aangehaalde hataele. Daarentegen schijnen naamwoordelijke afleidingen van werkwoorden niet voor te komen. Wel bestaan er enkele afgeleide subst., in meer concreten zin, (waarover hieronder nader), maar althans éen daarvan vertoont den oorspronkelijken sluiter, namelijk: teteullo, elders teu-teu, schepvat, van teu, (Bur. kakoil, idem, R. ndui, Tim. kui, wel hetzelfde woord als Ibu. kuid, scheplepel, waarvan kuirau, Bic. kuhit, lepel) [2], is dus geen eigenlijke afleiding uit het Ambonsch, zooals het thans is, maar een overblijfsel uit een vroegeren toestand. Eveneens als doode vormen voor de tegenwoordige taal schijnen formaties, als: panaatu, palajatu, het gezondene, naast atu, (Mak. pikatu, enz.); sanámalo, sanámano, sanámane, deel, bij sama, deelen; tinamaol, tinamao, plantsoen, bij tano, planten, beschouwd te moeten worden.

Eene anorganische slot-*n* komt voor in een aantal substantieven, bijv. ririnno, ririnjo, been, doorn, in de eerste beteekenis elders: ruri, luli, in de tweede: rúrine, lúline, (R. duik,

[1] Vgl. G. W. W. C. baron van Hoëvell, Iets over de vijf voornaamste dialecten der Ambonsche landstaal, Bijdr. T. L. en Vlk. v. Ned. Indie, IV Volgr., deel I.

[2] Voor den eindmedeklinker, vgl. sukat, meten, Mal., Bal. Tag., enz., ook Kup. Tett., idem, dus eene gewone slot *t*, doch Pamp., Pakĕw. sukad, Solor. hukĕr.

Tim. nuif, been, bot, Mal. duri); nérine, elders, neri, neli, slagtand, (R. nolik, Sumb. uli); hurunno, hurunjo, huruele, hurui [1], veder, (R. buluk, Tim. funuf, M. P. wulu); sananno, sánaele, sánae, sánane, tak, (R. ndanak, Ponos. sanga); lesinno, lesinjo, overschot, naast lesi, overschrijden, (Tim. nesif, Sumb. risi); huanno, huannjo, huaele, huai, huaru [1] vrucht, (Tett. fuan, M. P. wuah), Voorts staat die *n* meermalen na een subst. aan het slot van eene samenstelling, als: lea-matanno, ria-matanjo, ria-mátai, elders lea-mata, zon; wael-matanno; wael-matanjo elders wael-mata, bron, bij mata, (M. P. idem), oog; susu-waeni, elders susu-waello, melk, bij wae, wuello, water. (Mal. ayĕr, enz.); wala-wala tainno, lawa-taini, elders lawa-tai, spinrag, bij tai(-o), (M. P. tai); ai-uünno, ai-uünnjo, nagel, (M. P. kuku). Bovengenoemde woorden (voor zooverre zij niet aan het einde eener samenstelling staan), behooren alle tot die, welke in het Tim. op *f* uitgaan of zouden kunnen uitgaan, volgens hunne beteekenis. Evenwel ontbreekt in de Ambonsche tongvallen een anorganische sluiter, juist meestal bij de meest karakteristieke woorden, welke hiertoe behooren, als: ama, vader; ina, moeder; lima, rima, hand; mata, maä, oog; lusul, rusul, lusu, rusu, rib, enz., en ook daar, waar hij in enkele dial. wel voorkomt, ontbreekt hij meermalen in andere, gelijk blijkt uit de boven opgesomde woorden. Dát zij echter voorkomen, bewijst, dat zij vroeger algemeen geweest, en dus later weer afgeworpen zijn.

Evenals R. lifun, duizendtal, bevat ook Amb. lihunno, lihunjo, eene toegevoegde *n*, (vgl. utunno, utunjo, utunele, útune, honderdtal). Voorts: papaenno, papáino, elders papae, papaja; marassano, elders marisa = Mal. maritja.

Afleidingen als: hahalanno, hahalanjo, hahálano, hahálane, juk, draagstok, van hala, met een draagstok dragen;

[1] Voor huruele, sánaele, sánae, huaele, vgl. het bovengenoemde hataele = hatanno = Mal. batang. Ook voor de *i*, als in hurui, huai moet eene consonant uitgevallen zijn, denkelijk de *n*, vgl. bijv. susu = waeni, melk. Ni is de genitiefvorm van het bezittelijk voornw. v. d. derden persoon enkelv., thans alleen voor personen; ru, als in: huaru, dat van het meerv. v. d. derd. pers., voor zaken. Duidelijk staat *i* voor ni, bijv. in Haruku: súrato lau-i ha, tegenover Asilulu: —lau-ru hata, vier brieven. (Verg. Asilulu: karbau ina-ru siwa, tegenover Saparua —ina-ni siwa, negen buffels). Hoewel 't nu het meest waarschijnlijk is, dat de weggevallen medeklinker eene *n* was, mogelijk is 't ook, dat althans hier of daar een andere medeklinker verdwenen is, vgl. bij de anorganische slot *t*.

talehanno talehanjo, taléhane, deksel, van taleha, dekken; tutupunno, tutupunjo, pak, bundel, naast tupuë, pakken, eindigen alle op *n*, de verwante vormen dezer woorden zijn mij in de Westelijke talen niet bekend, toch hala is gelijk Bur. wada, Kup. hala, op den schouder dragen, (vgl. Kisser. nauwara, pikol), heeft dus waarschijnlijk geen sluiter gehad, waaruit, in verband met het voorkomen van *n* in al deze woorden, (vgl. ook het Burusch), wel afgeleid mag worden, dat de *n* ook hier anorganisch is.

Enkele malen komt ook eene anorganische slot-*t* voor. Zekere voorbeelden, (bepaaldelijk uit de dial. van Asilulu, Hila en Haruku) zijn: mátate, mátatele, dood, (elders eenvoudig mata, maä = M. P. matay); manínuto = Tim. mninut, drank, van ninu, drinken, M. P. minum, (ook in het Ceramsch: naninut, ainut); sasíruto, sasílute, lepel = R. sosòdek, Kup. snòdet. Voorts in: ai-huüti, ai-huütil, (elders ai-tapuku, ail-matanno), knoest, M, P. wuku, waar dus de *t* de plaats inneemt, welke gewoonlijk door de *n* vervult wordt, evenals in ai-túnete = ai-tunenno, hiel; ai-waäti = ai-waka. (Fidji waka, Mal. akar), medicijn, eigenlijk: boomwortel.

Vele adjectieven eindigen op il, vooral in de dial. van Saparua en Nusa-lant: putiïl, puil, elders puti, wit, (Mal. putih); meteil, naast mite, mete, zwart, (Mal. hitam); huluil, huruil, horoile, elders helu, nieuw, (Mal. baharu. Fidji vou, enz.); mamatail, naast mamata, amatae, rauw, (Mal. mĕntah), enz. Eene vergelijking met zulke vormen, als: huai, (vrucht), maakt het reeds waarschijnlijk, dat hier een medeklinker uitgevallen is.

Het Burusch [1], ofschoon het in den woordenschat vele punten van overeenkomst met de Ambonsche tongvallen vertoont, verschilt daarvan echter in andere opzichten veel, o. a. ook daarin, dat het medeklinkers als sluiters, zonder vocalischen naslag duldt. Daargelaten eenige woorden, welke uitgaan op *l*, (waaronder kakoil — Amb. teteullo, kawil, (Tag. idem), benevens eenige werkwoorden),

[1] Vgl. „Het Burusch van Màsarètè” door H. Hendriks, uitgegeven door het Kon. Inst. v. d. T. L. en Vlk. v. Ned. Ind., 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1897 en E. J. Jellesma (Burusch van Kageli) Tijds. v. Ind. T. L. en Vlk. XXIII. Hier zal meer in 't bijzonder over het Masaretisch gesproken worden.

en zeer weinige, welke met eene *s* of *r* sluiten, eindigt een Burusch woord steeds op een klinker of op eene *k*, *n* of *t*. Over de slot-*k* zie hieronder.

De slot-*n* vertegenwoordigt in de eerste plaats een oorspronkelijk nasalen sluiter, hetzij eene *n*, *m* of *ng*, bijv. in fulan, maan, (M. P. wulan); ngaän, naam, (O. Jav. ngaran, enz.); pun, boom, (Mal. pohon); miten, zwart, (Mal. hitam); uran, garnaal, (Jav. urang, enz.); tian, stijl, (Jav. tiang, enz.).

De slot-*t* staat in de eerste plaats voor eene oorspronkelijke *t* als in fahat, westen, (Mal. barat, enz.); polot, plantengom, (vgl. Mal. pulut): empait, bitter, (Mal. pait), enz.

Eene anorganische slot-*n* staat:

a. achter de meeste namen van lichaamsdeelen, enz., welke anders in het Burusch op een klinker zouden eindigen, dus van die woorden, welke in het Tim. op eene *f* uitgaan of zouden kunnen uitgaan, bijv. ulun, hoofd, (M. P. ulu); folon, haar, (Tim. funuf, veder, M. P. wulu); rohen, been, bot, (Tim. nuif, Mal. duri, enz.); fifin, lip, (Mal. bibir [1], enz.): pusan, navel, (Jav. pusěr, Mal. pusat) [2]; ikor, staart, (Tim. ikof, Mal. ekor, enz.); fokon, knoest, (M. P. wuku); fuan, vrucht, (Tett. idem, M. P. wuah); telun, ei, (Mal. tělor, enz.); isin, inhoud, (Kup. idem, M. P. isi); filin, prijs, (Tett. folin, M. P. wěli) enz. Daarentegen vertoonen de verwantschapsnamen, als: ama, ina, enz. de slot-*n* niet, uitgezonderd opon, kleinzoon, (Bis. apú, enz.); ook niet de subst., welke anders de *n* missen, aan het slot van eene samenstelling, als in 't Amb., dus: raman-wai, oog-water, traan. Een voorbeeld van achtervoeging van *n* als in het Amb. papaenno, papaja, levert pawėn, mangga, (Mal. pauh);

b. achter sommige adjectieven; een zeker voorbeeld levert ematan, (wel voor emmatan, en dit voor mematan, gelijk empait, bitter, voor mepait), rauw, (Mal. měntah);

c. achter een aantal subst., welke afgeleid zijn van werkwoorden, welke op eene vocaal uitgaan en de beteekenis van een werktuig, enz. hebben, bijv. sodin, (zóo in de Sprkl., in de beide woorden-

[1] Deze Maleische *r* moet in het Bur. tot *h* worden, bijv. huma = Mal. rumah; uhat = Mal. urat; tòho = Mal. turun, enz., en verdwijnt dus aan het slot.

[2] Ook deze klank, Jav. *r* = Mal. *d*, (of *t* als sluiter), verdwijnt als regel; bijv. ngaän = O. Jav. ngaran, Tag. ngalan; peon = Mal. hampědu = Jav. ampěru; ulę = Mal. ulat, Jav. ulěr.

lijsten: soden), naast sodi, met de hoorns stooten; sèkan, steekspoel, van sèka, steken; sahin, (in de beide woordenlijsten: sahen), van sahi, pagaaien, enz. Hoewel mij de verwante vormen van geen dezer woorden in de Westelijke talen met voldoende zekerheid bekend zijn, is hun aantal te groot, dan dat er sprake van kan zijn, dat de *n* oorspronkelijk bij het woord kan behooren;

d. aan het slot van de subst., welke met de voorvoegsels en, (em), ep, van verba of adjectiva, welke op eene vocaal uitgaan, zijn afgeleid, als: enmatan, de dood, banit enmatan, doodszweet, van mata, (M.P. matay); emnipen, het droomen, droom, van nipe, droomen, (Bug. nipi, Mal. mimpi); eprèman, lengte, van rèma, lang, (R. demak, Sikk. lĕmmang, Saw. merăma, diep); ẹpemgeau, schaamte, van emgea, beschaamd, (vgl. Bareĕ, eya, Sund., era en R. mae; Saw. mekae, Sumb. makea, alsook Mal. merah, elders mea, R. kea, rood.)

Eindigt evenwel het verbum, als grondwoord van de sub *c* en *d* genoemde subst., op eene *k*, dan heeft het subst. aan het slot eene *t*, bijv. enlait, het geven, gave, van laik, geven; embusut, aanklacht; gèba (mensch) embusut, aanklager, van busuk, aanklagen; soöt, strik, van soök, strikken; bidut, werpnet, naast biduk, met een werpnet visschen. Wanneer men den woordenschat van het Burusch nagaat, dan blijkt, dat met betrekkelijk weinig uitzonderingen [1] de woorden, welke op *n* of *t* eindigen, naamwoorden, welke op *k* eindigen, werkwoorden zijn. Substantieven, welke de oorspronkelijke slot-*k* niet verloren hebben, als hoson, rib, (Mal. rusuk, enz.), veranderen die in *t*, als: anat, kind, (M.P. anak); fofot, molm, (Mal. bubuk); manut, vogel, (M. P. manuk); barut, zwam, (Mal. rabuk), ook atet, dak, (Jav. atep), ofschoon overigens eene slot-*p* nooit gespaard schijnt te zijn. Daarentegen is, zelfs in uit het Maleisch overgenomen woorden van verbale beteekenis, als: dapat, patut, ook harap, de slotletter in *k* veranderd, dus: dapak, patuk, harak. Derhalve maakt ook het Burusch, op eene andere wijze, hetzelfde onderscheid tusschen nomen en verbum als het Rott., Tim en Amb. Wat nu die *k* bij de werkwoorden betreft: eene *k* voor eene oorspronkelijke *t* staat bijv. in dikek, plakken, (vgl. Kup.

[1] Eene regelmatige uitzondering vormen de van naamwoorden afgeleide werkwoorden, als: epfokon, knoopen, van fokon, knoop; epturen, kort maken, van turen, kort; epngihut, snuiten, van ngihut, snot; wel meer door de attractie van het subst. embanat, baren, naast anat, kind.

bdikat, Mal. lĕkat, enz.); lalik, omwinden, (vgl. Bug. lili, waarvan kaliliri, Mal. bĕlit, enz.); voor een neusklank: in teruk, het hoofd dekken, naast terun, hoofddeksel, (Mal. tudung); voor eene *l*, *r*, in sobak, zeilen, (Letti sopal, Kisser hoplo, Mak. sómbalą); sapak, aanhaken, naast sapal, haak; safuk, strooien, (Jav. sawur), terwijl bijv. mamak, kauwen. (M. P. mamah, mama); katuk, zenden, (Mak. pikatu, Bug. deatu); kalik, graven. (Mal. gali, Daj. kali), eene slot-*k* vertoonen, waar het woord oorspronkelijk niet door eene medeklinker gesloten werd. Eene *k*, welke beantwoordt aan eene oorspronkelijke slot-*k* is mij, misschien toevallig, niet bekend. Uit de taal-zelf blijkt, dat de *k* bij een werkwoord eigenlijk tegenover eene *t* of *n* staat, de *k* voor *l*, *r* is dus wel eene analogische uitbreiding; over de *k* in: kalik, enz., zie hieronder bij de werkwoorden. Daarentegen is bij andere verba de oorspronkelijke sluiter weggevallen, als bijv in: api, in den klem zitten; kèmi, knijpen, (stam pit vgl. Jav. apit, ook Sikk. kemmit, knijpen, enz.); emtako, vreezen. (M. P. takut); ka, eten, (M. P. stam kan); ino, drinken, (M. P. minum); tòho, dalen, (Mal. turun, enz.); waarschijnlijk was in deze woorden de sluiter reeds verloren voordat de verandering in *k* plaatsgreep. De vorm koi, scheppen, naast het genoemde kakoil, Amb. teteullo, zou kunnen berusten op verscheidenheid in klankverloop.

Eene toegevoegde *t* wordt aangetroffen, (behalve in een aantal woorden, waarvan mij de verwante vormen niet met zekerheid bekend zijn, als kahat, roeiriem, naast kaha, roeien = Amb. áhato, áhate, naast aha; esnafet, verloving bij de geboorte, waarbij men voorschot op den koopprijs neemt, naast safe, koopen, (welk woord evenals esnikun, rechthoek, elleboog, Mal. siku, een voorbeeld oplevert van een infix) [1], in kalebat, draagstok, naast eleban, vracht, van leba, dragen, Mal. lembarą [2], (het prefix ook in katarit, bezem, naast tari, vegen; karusal, stok om vruchten af te stooten); enangit, geween, van tangi, (M.

[1] In de beknopte sprk. wordt nog opgegeven empunat, daad, bij puna, daarvoor staat evenwel in de beide woordenlijsten pampuna; eskohot, rasp, bij eskoho, doch in de woordenlijsten eskohon, of dus het aldaar eveneens opgegeven epfonet van foni, (M. P. wuni), te vertrouwen is, weet ik niet.

[2] De slot *r* welke het Mal. woord vertoont, ontbreekt niet alleen in het Bur., Rott. en Kup. lepa, maar ook in Sikk. leba, is Jav. rĕmbat (met eene Mal. *t*, als Mal. ulat, naast Jav. ulĕr, vgl. Jav. ḍangĕt = Mal. dĕngar) hetzelfde woord?

P. tangis). Eigenaardig is filit, naast filin, prijs, (M. P. wĕli), voor de beteekenis wordt „verkoopen" opgegeven, doch de Holl. Mal. Wdl. geeft voor „verkoopen": penilik, „verkooper": geba penilik, welk woord wederom in de Mal. Holl. Wdl. ontbreekt, (ook sub. sili, ruilen), eenigszins eigenaardig voor zulk een gewoon woord. Jellesma geeft voor 't Kajelisch: filik; zoo filit werkelijk de beteekenis van een werkwoord heeft, dan zal het wel van nomen tot werkwoord [1] geworden zijn, bijv. uit eene verbinding als het in de Wdl. opgegeven huma filit, verkoophuis, (vgl. banit en-matan, doodszweet), huis om te verkoopen, toko.

Voorts wordt eene anorganische *t* aangetroffen, stellig in één adjectief, namel. fehut, nieuw, (Mal. baharu, enz., vgl. boven fifin). Voor het Kajelisch wordt voorts opgegeven: buhut, in 't Masar. bòhò, slecht, leelijk, stellig = Mal. buruk, enz. Uit deze voorbeelden, benevens uit die, welke eene anorganische *n* vertoonen, blijkt dat het Burusch, evenals het Rott. enz., vroeger ook de adjectieven als naamwoorden vormelijk van de werkwoorden trachtte te onderscheiden. Dit verschil schijnt later verloopen te zijn, zoodat nu zelfs bèha, zwaar, (Mal. bĕrat, enz.), de slot-*t* verloren heeft.

Eene *t* in plaats van eene anorganische slot-*n* wordt aangetroffen in: nahat, broeders, (R. nak, Tett. nan, Sikk. Lett. nara, de *h* staat dus als gewoonlijk voor een Mal. *r* als in baharu). Eigenaardig is ook de *t* in: ngaät, ambt, rang, naast ngaän, naam, dewijl Tim. kanaf, zoowel „naam" als „rang" beteekent, staat de *t* hier blijkbaar voor de *n* om eene bijzondere schakeering van beteekenis te kennen te geven. Op dezelfde wijze is de verhouding van fuan, vrucht, fua, pinang, fuat, pisang, te verklaren; fua, (R. pua, mpua, Tim. puah, Tett. bua, Kup. pua-ka), is hetzelfde woord als M. P. wuah, evenals Mak. rappo, zoowel „vrucht" in 't algemeen, als „pinang" beduidt, dus z. v. a. de vrucht bij uitnemendheid; ditzelfde geldt van fuat, pisang = Kup. bua, met lidwoord bua-la, dus zonder slot-medeklinker.

Het Sikka'sch van Midden-Flores kent als slot-medeklinkers eene *k*, een neusklank, eene *r*, *s* en *t*. Omtrent den neusklank dient opgemerkt te worden, dat deze in hetgeen door den heer L. F.

[1] Niettegenstaande de pogingen tot onderscheiding van nomen en verbum is toch soms weder een subst. tot verbum geworden, een zeker voorbeeld levert epnakan, stelen, (Daj. takau, enz.).

Calon, over deze taal gepubliceerd is [1], gewoonlijk *ng* geschreven wordt, ook aan het slot van die woorden, welke zeker oorspronkelijk op eene *n* uitgaan. als: iyang, visch, soms wordt evenwel een woord met eene slot-*n* geschreven, soms op beide wijzen, als: djaran(g) paard; mutun(g), aanbranden, tarun(g), indigo. Blijkbaar is steeds dezelfde klank bedoeld, waarvan de uitspraak denkelijk hier en daar weifelend is, hier zal de neusklank steeds met *ng* worden weergegeven. Verschil tusschen verbum en nomen, door wegwerping van den sluiter, als in het Rott., kent de taal niet.

Eene slot-*k* kan beantwoorden aan eene oorspronkelijke *k*, als in anak, kind, klein (M. P. idem); otek, hersenen, (Jav. utĕk); gorak, krabben, (Mal. garuk); pitek, met de vingers knippen, (vgl. Mal. petik, djĕntik).

Eene slot-*ng* kan beantwoorden aan een oorspronkelijken neusklank, hetzij eene *n*, *m* of *ng*, als: aning, wind, (M. P. angin); lalang, weg, (Mal. djalan, enz.); mitang, zwart, (Mal. hitam); tarung, indigo, (Mal. tarum, enz.); liang, grot, (Mal. idem); nuhung, rijstblok, (Mal. lĕsung).

Eene slot-*r* kan beantwoorden aan eene *r*, als in kiïr, gierig, (Mal. kikir); ook aan de Mal. *r*, als in bibir, lip, (Mal. idem); voorts aan eene *l*, als in gattar, jeuken, (Mal. gatal).

Of eene overigens zeldzame *s* als sluiter ooit aan eene oorspronkelijke *s* beantwoordt, is twijfelachtig. De *s* wordt in het Sikk. als regel tot *h* en valt dus aan 't slot van een woord af, als in: dani, weenen, (M. P. tangis); kappa = kapas, enz. Dikwijls staat de *s* aan het slot voor eene *t*, bijv. bais, naast bait, bitter, (Mal. pait); gois = goit, slecht; buras, bespuwen, (vgl. Jav. samburat); bewus, rieken, vertoont eene anorganische *s* tegenover Daj. bewau.

De slot-*t* kan beantwoorden aan eene oorspronkelijke *t*, als: urat, streep, (= Mal. urat); warat, westen, (Mal. barat, enz.); ramut, wortel, (Bis. gamut); kaet, haak, vasthaken, (Mal. kait); apet, tegen elkander drukken, kĕmmit, knijpen, (vgl. Jav. apit, enz.).

Behalve de *s* kunnen ook de overige slot-consonanten afgeworpen

[1] Woordenlijstje van het dialect van Sikka, Holl. Sikkan.; idem, Sikkan. Holl.; Eenige opmerkingen over het dialect van Sikka, eenige spreekwijzen, enz. in het Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vlk., respect. Deel XXIII, XXIV, XXV; Bijdrage tot de kennis van het dialect van Sikka. Verh. van het Bat. Gen. v. K. en W. Dl. L, 1ste stuk.

worden, wat vooral zeer veelvuldig met eene oorspronkelijke *k* plaats heeft, bijv. daha, gaar, (Bat. dial. tasak); manu, hoen, (M. P. manuk); tahi, zee, (M. P. tasik); sepa, schoppen, (Mal. sepak); enna, zes, (M. P. ĕnĕm); ninu, hij drinkt, (M. P. minum); uta, wild, Mal. hutan; lulu, oprollen, (Bat. lulun): guti, knippen, (Mal. gunting); regelmatig de Mal: *t* = Jav. *r* lale, vlieg, (Mal. lalat, Jav. lalĕr); puhe, navel (Mal. pusat, Jav. pusĕr); enz.

Eene anorganische slot-*k* wordt aangetroffen achter meerdere adjectieven, als: merak, rood, (Mal. merah); nurak, jong, (Sund. ngora, Bal. nguda, Mal. muda); niluk, zuur, (Tim. mainінu̧, vgl. Mal. ngilu, njilu): linok, helder, (Tag. malinau), naast linong, spiegel, zoo ook mitak, vuil, naast mitang, zwart. Ook bij verba komt menigmaal eene anorganische slot-*k* voor, als bijv. in helluk, hikken, (Mal. sĕdu); helak, rukken, (Mal. hela); tubuk, (Mal. tumbuh); ook in plaats van een neusklank, als: passak, schieten, uit Mal. pasang; wàuk, stinken, naast waung, rieken.

Eene anorganische *ng* staat:

a. aan het slot van subst., welke in het Sikk. anders op eene vocaal zouden uitgaan en behooren tot die woorden, welke in het Tim. eene *f* vertoonen of zouden kunnen vertoonen, als: limang = Tim. nimaf, arm, hand; matang = Tim. mataf, oog; wateng = Tim. atef, lever, hart; luring = Tim: nuif, been, bot, (Mal. duri, enz.); wulung = Tim. funuf, veder; wuang = Tett. ai-fuan, vrucht; tellong = Tett. manu-tolon, Bur. telun, ei; tadang = Kup. tadan, teeken, Tett. tadan, macula, ook in lerrong, dag, naast lerro, zon = Tettum loron, naast loro. Op te merken zijn nog, marang, het droge, naast mara(k), (Tag. mala, enz.), droog; temmang, een heel stuk, naast temmak, (R. katemak), heel, gaaf; linong, spiegel, naast linok, zie boven. Evenals R. lifun, vertoont ook riwung, (doch ook riwu), duizendtal, de anorganische slot-*ng*. De verwantschapsnamen missen haar in den regel, (tenzij in een woord als pulameng, oom), alleen komt zij voor bij inang, in de beteekenis van „wijfje”, van een dier, als: djarang inang, merrie. Bij een woord als kusing, (Mal. kuntji), slot, maar ook: sluiten, is de slot-*ng* denkelijk uit het subst. in het werkwoord gedrongen; het omgekeerde schijnt eerder het geval te zijn bij miping, (Mal. mimpi), droom, droomen. Over de werkwoorden zie voorts beneden;

b. enkele malen na een adjectif, als: duang = Tett. tuan, Mal. tua, oud; blarang, ziek, naast blara, (Jav. lårå); ook wadung, hard, van wadu, steen, (M. P. watu);

c. na een telwoord, bijv. au ora Mitang ruang, (van rua, twee, Mal. dua, enz.), ik en M. met ons beiden;

d. na werkwoorden, welke op eene vocaal eindigen tot vorming van nominale afleidingen, bijv. wayer tinung, (ook wel tinu), drinkwater, (= R. ɔe nininuk), van tinu, wij drinken; kennaha (iets) ea(ng), iets eetbaars, van ea, wij eten; adja, (mais) pepping, fijn gestampte mais; van beppi, (ita peppi), stampen, (vgl. R. pela papauk, stamp-mais, mais om te stampen); wayer tàung, draag-water, d. i. put-water, van dàu (ita tàu), waterdragen, (Sumb. taku) = Tim. ɔe sɔek; adja hennang, geroosterde mais, van henna, (onveranderlijk), roosteren = Tim. pen-sekạ; ai lebang, draaghout, draagstok, van leba, (onveranderlijk), dragen aan een stok = R. lelepak; ata (mensch) mateng, een doode, van mate, (onveranderlijk), sterven = R. mamates.

Ten slotte kan eene *ng* ook na substantieven, welke op een klinker uitgaan, optreden in de waarde van het aangehechte pers. voorn. van den derden pers., hoewel het Sikka'sch overigens de aangehechte pers. voornw. verloren heeft, als: moang ratu leppong = moang (heer) ratu (vorst) leppo (huis) nimung (zijn), de vorst zijn huis, het huis van den vorst; metti belli ahu ara-ng = metti (gij brengt) belli (gij geeft) ahu (hond) ara (rijst) rimung (hun), brengt den honden hunne rijst!

Op blz. 141 (of 13 v. d. overdruk) staat in de „Opmerkingen”, dat eene *t* in dit geval de plaats van eene *ng* kan innemen, als voorbeeld wordt gegeven: Lucas wine-t, (wue-t, wari-t), = Lucas wine (wue, wari) nimung, de zuster, (oudere, jongere broeder, zuster) van Lucas; hai me-t, wiens kind? Zoo ook in de „Spreekwijzen”: Noriku nora wine-t eppai, waar is N. met zijn zusje? Solo ina nimung wue-t, de oudere zuster van Solo's moeder. In de „Bijdrage tot de kennis van het dial. van Sikka”, blz. 10, leest men voorts: „Later hoorde ik nog pulamet voor pulameng, (oom); puat voor puang, (boom, begin); tuat voor tuang, (schoonvader der vrouw); alat voor alang, (hoofd); put voor pung, (eigen, onderdaan); tebbot voor tebbong, lichaam. Hier staat dus de *t* als vast aanhechtsel in gelijke waarde als de *ng*. Behalve de genoemde subst. wordt ook opgegeven: [illegible]

subst., een anorganischen neusklank slechts bij uitzondering te kennen. Dat zij echter voorkomen, blijkt reeds uit de woorden van den heer Heijmering, die spreekt van „zelfstandige naamwoorden, welke uit eigen aard bezittelijk zijn en daarom nooit anders dan zoodanig voorkomen", (dat is met het aanhechtsel van het pers. voornw. van den derden pers.); bedoeld is wel een woord als: i k a r n u = Mal. e k o r, staart, tevens: zijn staart. Toch ook meer onafscheidelijk aan het woord verbonden komen zij voor, als bijv. a y u n e, boom = Amb. a i n n o, (M. P. k a y u; a p p u n, buik, waarvan a p p a n - m u, uw buik, (Tett. k a b u n, Sumb. k a m b u). Het Kissersch [1], dat de aangehechte pers. voornw. slechts bij weinige woorden kent, is daarentegen rijk aan woorden, welke een anorganischen neusklank bevatten, niet alleen in woorden als: m a k a n, oog, en: zijn oog, (M. P. m a t a); w o i n i = Lettin. w o e = Bur. f u a n, vrucht; enz., maar zelfs na woorden, welke op eene consonant eindigen, als: a ä r n e, wortel, (Mal. a k a r). In plaats van de anorganische slot-consonanten, bezigt zoowel het Lett. als het Kissersch bij adjectieven, reduplicatie of herhaling, als Lett. w a r w u a r u, Kiss. w o r u - w o r u, nieuw, (Mal, b a h a r u, enz.); Lett. m e m e t m e, Kiss. m e m e k k e m, zwart, (Mal. h i t a m), ook tot afleiding van subst. als m a t m i a t i, m a k i - m a k i, de dood, (M. P. m a t a y). Eene anorganische *k* zou trouwens toch weer moeten verdwijnen, terwijl de anorganische *t* toch over het algemeen zeldzaam is. Een voorbeeld van de laatste geeft echter Kiss. s a c h k e, tjedok, scheplepel, de *chk* wordt o. a. aangetroffen in: w o - (verkorting van M. P. w u a h) - a c h k a, vier, en staat daar, dus voor eene *mp*, vgl. hierbij Tim. *k* = *nt*, maar ook = *nd*, (vgl. aldaar sub e k a m), dan blijkt, dat s a c h k e hetzelfde woord is als R. dial. s a m b a k, s a m b a t, Kup. k s a p a t, Tett. k n a b a n, Sumb. s a m b a, schepemmer, (de *s* is in het Kissersche woord denkelijk gespaard gebleven doordien het oorspronkelijk nog een voorvoegsel bevatte, als Kup. k s a p a t). Een voorbeeld van eene anorganische *s* levert w a i s, garnaal, zie hierover beneden bij de bespreking van de slot-*s*. Het verbale subst., dat tevens in concrete beteekenis voorkomt, wordt gevormd in het Lettineesch door een pre- of infix i n, als: n i a r i, kleed, van a r i, zich kleeden; k n i a r r i, het werken, werk, van k a r r i (uit Mal. Skr. k ĕ r d j a, werken): t n i u t u, het ondersteunen, ondersteuning, stut, schoor, van t u t u, ondersteunen; w n i a t u t u, het leeren, onderwijs, van

[1] Vgl. N. Rinnooy, Mal. Kiss. Woordenlijst, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vlk., dl. XXXI.

watutu, leeren; in het Kissersch door een pre- en infix an: wanakuku = Lett. wniatutu, van wakuku = Lett. watutu; sanapu, bezem, van sapu, (M. P. idem); anlepe, draagstok, van lepe, (Mak. lémbara, enz.), soms nog te zamen met een neusklank, als henerun, pergantian, (Sumb. silu, vervangen); wanalhene, pembalas, van walhe = Mal. balas.

Hoe de toestand in de talen der Aroe- en Key-eilanden eigenlijk is, laten de tot nu toe bekende gegevens niet toe, om met zekerheid te bepalen.

Over het Mafoorsch, zie beneden.

Het is noodig nog even te blijven stilstaan bij een verschijnsel, dat zich voordoet in eenige, met de boven besprokene weliswaar verwante, doch niet nauw verwante talen, namelijk met die der Banks' Islands en verwanten. In zijn „Short Grammar" voor zijn „Dictionary of the language of Mota" zegt R. H. Codrington: „the terminations i, iu or ui, and in a few cases e, shew the nouns to which they are suffixed to be without dependence, in thought or grammar, upon things or persons, or upon the names, to which they may otherwise belong or stand in relation". Zulke naamwoorden noemt hij dan „independent nouns" en geeft voorts als voorbeelden: „thus in namatana, his eye, (na article, na suffixed pronoun), mata, eye, as thought and spoken of in relation to a person; but an eye, independent of such relation, is matai, mata-i; so na-pane-na, his hand, panei; a pigs head, qat qoe; a head generally, qatui."

Uit deze voorbeelden blijkt reeds dat deze woorden tot eene bepaalde catagorie behooren. Duidelijker komt dit nog uit in de „Short comparative Grammar"; in „The Melanesian Languages" van denzelfden schrijver. Aldaar leest men omtrent de „independent nouns": „there is only one class of words, which receive this generalizing termination: Nouns which signify parts of a whole, member of a body and such like, things which can stand in a certain relation to some inclusive whole." Het zijn dus dezelfde woorden, welke in het Timoreesch op eene *f* plegen te eindigen. (Ook de verwantschapsbenamingen kunnen er toe behooren, bijv. Mota. tamai, vader). In het voorbijgaan zij gezegd, dat er in de taal van Mota eigenlijk slechts één aanhechtsel is voor deze woorden,

namelijk i; ui komt voor bijv. in susui, de vrouwelijke borsten (M. P. susuh, susu); ului, wului, haar. (M. P. wulu), en met omzetting susiu, uliu, wuliu, welke omzetting soms de gewone vorm is geworden, bijv. toliu, ei, (O. Jav. hantĕlū enz.); vandaar ook suriu, been, bot, (Mal. duri, enz.). Codrington spreekt van ui, iu, omdat de woorden zonder dezen uitgang in de taal van Mota sus, ul, enz. luiden, feitelijk komt evenwel de oorspronkelijke eindvocaal voor de i weer te voorschijn. Het eenige voorbeeld met *e*, mij bekend, is tae, drek, (M. P. tai), naast ta, denkelijk was de *i* hier reeds in *e* overgegaan. In de verwante talen wordt voor i in Mota, gi of ge, aangetroffen, als: wulugi, vulugi, viligi, iligi, ilige = ului, wului, haar; doch ook wel eene n, als: tolin, tlen = toligi = toliu, ei; hirin = sirigi = surgi, huigi = surin, been, bot. In de genoemde „short comparative Grammar" kan men lezen, dat, zij, die bijv. den vorm tlen voor „ei" bezigen, zich volkomen bewust zijn, daarmede iets gelijkwaardigs te geven, als bij andere woorden door de aanhechting van ge of gi = Mota i, dus: ei, in het algemeen.

Bij het maken der gevolgtrekkingen uit de hier boven opgesomde gegevens zal begonnen worden met die woorden, welke Codrington met den naam „independent nouns" bestempelt.

Met een woord als: hirin, been, bot, stemt overeen Tett. ruin, Amb. ririn(no), Bur. rohen, Sikk. luring, (met *ng*, voor *n*), en zoo ook met tlen, ei, Solor. tellun.

Wel bestaat er eenig verschil, hirin, (tlen) toch is „been, bot, (ei)" in het algemeen, maar ook, (als ni-rihin): „zijn, haar, been of bot", doch bijv. „mijn been" luidt: (ni-)hirik, doch in 't Tett., enz., die alle het aangehechte voornw. verloren hebben, (met uitzondering van het Amb., dat het echter, o. a. bij zulke woorden, voor het subst. plaatst), luidt dit resp.: haü kan of haü-n (in Dilli haü nia) ruin; jako nau rohen; luring aung; (tellun gòen), zoodat daar dus de neusklank een vast bestanddeel van het woord geworden is. Dit doet echter tot de zaak niets af, de oorzaak dat deze en de tot dezelfde soort van woorden behoorende subst. den neusklank als sluiter vertoonen, kan oorspronkelijk geen andere zijn dan die, welke hirin, in waarde = suriu, sirigi = Tim. nuif deed onstaan. Geheel in waarde komen overeen Kupangsche woorden

als: in, voet, un in, (i-n), of met het lidw. in-na, zijn haar, zijn voet. Het kan nu niet twijfelachtig zijn, dat de *n* in een hirin, been, bot, in 't algemeen, (Kup. in, voet), dezelfde waarde heeft als de n in: (ni-) hirin, zijn, haar been, bot, (Kup. un in of in-na, zijn haar, voet).

Het is van algemeene bekendheid, dat het aangehechte voornw. van den 3den persoon in de Mal. Pol. talen, dikwijls eenvoudig de waarde van het lidwoord heeft. Een woord, als Kup. in, beteekent dus eigenlijk: de voet als generieke benaming, v. d. voet in het algemeen, terwijl de differentiatie met „zijn voet” in de taal bewerkt wordt door het voornw. un, (of een subst.), voor in te plaatsen, (of gelijk bij ni-hirin, door voorvoeging van een soort lidwoord). Ongetwijfeld is dus ook in Tett. ruin, enz. de anorganische neusklank oorspronkelijk het aangehechte pronomen geweest; daarop wijzen met stelligheid ook vormen als Lettin. ikarnu, staart, Kisser. aärne, wortel, enz.; voorts zulke als Tett. susuuen, melk, Amb. wael-matan(no), bron, enz., daargelaten nog, dat in het Sikk. nog de ng (voor oorspronkelijke n) nog soms als aangehecht voornw. kan optreden. En wat betreft den vorm n voor na, dergelijke verkortingen der aangehechte voornw. komen niet alleen voor bij de zoogenaamde Melanesische talen, en het Rott., Tim., Kup., maar ook in het Bim., Sumban., en voorts in het Bat., de Philipp. talen, zij het ook niet overal bij hetzelfde woord.

Die woorden nu, welke in het Tettumsch enz. de anorganische *n*, oorspronkelijk het aangehechte voornw. v. d. 3den pers. hebben, dus de verwantschapsbenamingen, lichaamsdeelen, enz., vertoonen nu in het Rottin. eene anorganische *k* [1] of dial. den ingeslikten medeklinker, met uitzondering van natun, lifun, waarvan trouwens ook door eene *k* gesloten afleidingen bestaan). De enkele in het begin gegeven voorbeelden kunnen naar willekeur vermeerderd worden, onder de verschillende boven besproken talen zijn er meerdere opgesomd. Alleen zij hier nog gewezen op lèdok, dag, naast lèdo, zon, gelijk Tett. loron naast loro; nusak, land, eiland = Sikk. nuhang = Jav. nusa; voorts op woorden als: hade-ɗek, sawah, eigenlijk: water (ɗe) van of voor de rijst, te vergelijken met vormen als Amb. wael-matan(no), bron, (dit R. ɗe-mata, doch dial. ook ɗe-matak).

Het Tim. vertoont als regel eene *f* in deze woorden, maar ane-

[1] Natuurlijk in het algemeen, uitzonderingen kunnen hier buiten beschouwing blijven.

ðek = R. hade-ðek, sawah; tèlo̧, tèko̧ = Bur. telun, Tett. manu—tolun, ei; hau-fua̧ = Bur. fuan, Tett. ai-fuan, zijn duidelijke voorbeelden, dat ook deze taal bij deze woorden eene *k* of ingeslikten medeklinker vertoonen kan, terwijl ook de slot-*k*, welke uit *k* ontstaan moet zijn, bij deze woorden voorkomt. De *n* vertoont niet alleen natun, nifun, maar ook naten, naast (niut)-nata̧ = Sikk. rateng = Sumb. rati, dial. rati, ook Tettum rate.

In het Kup. behooren, behalve de woorden als: in, voet, mata (un mata-ka), oog, kduli-(ka), doorn, enz. hiertoe ook die woorden, waar de *n* een vast bestanddeel van het woord geworden is; duidelijk zijn: dakin, huidvuil, kbukun, gewricht; bij bilin, koopprijs eener vrouw, vgl. Bur. filin, Amb. helin(no), prijs, tadan, teeken = Sikk. tadang; bij khalin, zijde, vgl. Tim. biaf.

In het Tettumsch behooren hiertoe, behalve die welke op *n* uitgaan, ook die eene *k* aan het slot van eene samenstelling hebben, als: ai-sanak, tak = Amb. sanan(no), enz. Hierbij ook wel fatik naast fatin, plaats. Zie voorts hieronder.

Ten slotte wordt in het Solor., als in inak, eene enkele maal eene *k* voor de *n* aangetroffen.

Daarentegen vertoonen soms de Ambonsche (en ook de Ceramsche) tongvallen, eene enkele maal het Burusch (in nahat) en meermalen het Sikkaneesch eene *t* in plaats van de *n*.

Het spreekt vanzelf, dat de verschillende talen, wanneer men in bijzonderheden nagaat welke woorden als „independent nouns" aangeduid zijn, meermalen van elkander verschillen. Boven zijn natuurlijk slechts enkele woorden, welke hiertoe behooren, opgesomd; daaruit kan echter voldoende blijken, dat zij, wat betreft de namen van lichaamsdeelen van mensch of dier (uitgezonderd gewoonlijk het Amb.), de deelen van eene plant, gewoonlijk overeenstemmen, (tenzij de vorm van het woord het niet toelaat; een aanhechtsel na een medeklinker, als bijv. in het Kissersch, is uitzondering). Veel meerdere afwijkingen vertoonen reeds de verwantschapsbenamingen. Hierbij is denkelijk te brengen Tett. faluk = Tim. banu̧ = Kup. balu(-ka), weduwe, weduwnaar, (R. echter falu), alsmede Kup. (ata(-ka) slaaf, doch R. enz. ata, Tim. atel. Evenwel is de vorm onregelmatig, ook in het Kup., dewijl men bijv. niet zegt: ko ata-ma, voor: uw slaaf, maar ko ataka, zoodat de *k*, of wat er voor in de plaats treedt, een vast bestanddeel van het woord geworden is.

De grootste verscheidenheid wordt uit den aard der zaak bij die

woorden gevonden, waarvan de grond van het gebruik van het aanhechtsel alleen daarin kan zijn gelegen, dat zij steeds als bepaald bij iets behoorends of als deel van een geheel worden beschouwd. De een zal bijv. een roer van een vaartuig, bepaaldelijk zoo onderscheiden, gelijk de Timorees met munif, de andere niet, terwijl wederom een ander den stamper, als bepaaldelijk bij het stampblok behoorende, zal beschouwen, gelijk in R. aluk, Tim. v. Amar. hanuk, tegenover elders alu; enz.

Er blijven evenwel enkele woorden over, welke naar den vorm hierbij behooren, maar moeielijk als deel van een geheel of bepaaldelijk bij iets behoorends kunnen beschouwd worden. Hiertoe behooren bijv. Sikk. nuhang, Tim. nusa̦, Kup. nusa(ka), R. nusak, land, eiland; tegenover Tett. Amb. Bur. = Jav. nusa; Sikk. rateng, Tim. naten, (R. lates), graf, tegenover Tett. rate = Sumb. reti, rati. Natuurlijk heeft de *ng* voor *n* in het Sikk. (waarvoor, gelijk wij reeds gezien hebben, bijv. in het Tim. de ingeslikte medeklinker staat in gelijke waarde, daargelaten nu hoe dit te verklaren is), hier dezelfde waarde als overal, en beteekent nuhang oorspronkelijk: zijn eiland, rateng, zijn graf, en is later de neusklank vast aan het woord gegroeid. Hier schuilt nu echter eene moeielijkheid. Hoe vroeger de regels voor de aanhechting der pers. voornw. in het Sikk. zijn geweest, is nu niet meer na te gaan, (het gebruik, dat thans soms nog van de ng gemaakt wordt, bewijst natuurlijk niets). Maar in het Tim. en Kup. (en denkelijk was het voorheen ook zoo in de verwante talen), kunnen de pronominale aanhechtsels niet vrijelijk achter elk subst. gevoegd worden; men kan bijv. niet zeggen: kò uma-m, hò ume-m, voor: uw huis, maar alleen: kò uma, hò umel, en dat dit vroeger anders geweest is, althans zoolang het Tim. en Kup. afzonderlijke talen zijn, zou eerst te bewijzen zijn. Wanneer wij nu echter wederom het Mota vergelijken, dan geldt daar, (gelijk in de overige zoogenaamde Melanesische talen), als regel, wat Codrington in de genoemde Short Grammar aldus uitdrukt: „One class of nouns takes the pronoun of the posessor in the suffixed form; being the names of parts, members, equipments, possessions, which stand in close and constant relation to the posessor" [1]. Hiertoe behooren dus

[1] Hieraan voegt hij toe: „It is not always easy to perceive the ground of the distinction"; na-usu-na, his bow, non o wose, his paddle. Het is opmerkelijk dat Rott. sèfe = Mota. wose juist eene der uitzonderingen is op den regel, dat subst. en verbum vormelijk onderscheiden worden.

nog behalve de „independent nouns" meerdere substantieven, en daaronder ook die woorden, welke in die taal: „land, eiland" en „graf" uitdrukken, niet echter iṃa (= Mal. rumah, enz.) huis [1]. Blijkbaar zijn de vormen nuhaug, ràteng, enz. op deze wijze te verklaren. Enkele woorden hebben de n, of wat er voor in de plaats treedt, wel gekregen toen de eigenlijke waarde niet meer gevoeld werd, alleen nog als iets dat meer bepaaldelijk bij een subst. kon voorkomen, zonder invloed op de beteekenis te hebben, en daardoor geschikt om verschillende schakeeringen van beteekenis te onderscheiden, zoowel in Tett. loron, dag, naast loron, zon, (vgl. bijv. Bur. ngaät, rang, naast ngaän, naam); Amb. ainno, ainjo, áinele, boom, naast ai, hout. Eene beteekenis kan natuurlijk de n, of wat er voor in de plaats treedt, niet hebben in: Amb. papaenno, papaja, Bur. pawên, mangga; Tim. bak'ulụ, Kup. kudu (-ka), bengkudu, enz. Aangezien een gedeelte der Timoreezen bakụ, anderen bakus bezigen voor het ontleende Port. banco, schijnt de n, enz., hier hetzelfde aan te duiden als soms de slot-*s*, zie aldaar. Kup. pua(-ka), Tim. puah, pinang, heeft den sluiter wel van 't woord voor „vrucht" behouden, waarmede het oorspronkelijk één was. De n in het woord voor „duizendtal", R. lifun, enz., ook Lett. riwnu, Kisser. riunu, en naar analogie daarvan in sommige talen ook in „honderdtal"), duidt wel eveneens een genitief aan, mogelijk ware het echter ook, dat het woord oorspronkelijk adjectief was, gelijk het nog in het Sikk. „zeer veel" kan beteekenen. Hoe of Tett. fatuk, steen, aan de slot-*k* komt, begrijp ik niet; R. heeft batuk = Sikk. wadung, hard; is deze afleiding in de plaats van het subst. getreden, of is het een overblijfsel van eene afleiding als: kfuluk = fulun, pello?

Een oorspronkelijke neusklank aan het slot is, voorzooverre hij niet afgevallen is, in het Rott., behoudens de reeds genoemde uitzonderingen, regelmatig tot *k* geworden; eenige andere voorbeelden zijn nog: fupuk, kruin, (Bug. buwung, Mal. bubung, nok); edak, trap, (Daj. eyan, enz.); henak, dial. hendak, de pandanus, (Sikk. peddang, Jav. paṇḍan); huk, boom, stam, (Bur. pun, Tett. hun, Mal. pohon), iäk, visch, (M. P. ikan), hutak, schuld, boete, (Mal. hutang); kadek, houtskool, (Kup.

[1] Dewijl bijv. het woord voor „berg" in de taal van Mota eveneens het gesuffigeerde pronomen aanneemt, staat bijv. de *n* van Kup. lèten, Tim. nèten, (R. lètek) berg, vgl. daarenboven Tett. leten, hoog, naast klaletek, berg, in verdenking van anorganisch te zijn.

aleng, Jav. arĕng, enz.); udandauk, naald, (Mal. djarum, enz.), enz. Enkele woorden, als bijv. dòk, blad, (Mal. daun), enz. kunnen ook gebruikt worden tot de eerst besproken subst., eene scherpe grenslijn is niet overal te trekken. Hoe de toestand in de overige talen is, is boven, bij de bespreking der afzonderlijke talen, gebleken. Alleen in het Tim. is een oorspronkelijke slotmedeklinker eveneens meermalen veranderd, hoewel lang zoo regelmatig niet als in het Rott.; elders echter, ook al rekent men in de talen, waar het verschil tusschen verbum en subst. geringer is dan in het Rott., de werkwoorden mede, is de verandering van een oorspronkelijken nasalen sluiter zeldzaam, daargelaten het Burusch, waar de verandering de beteekenis heeft, welke boven bij de beschrijving der taal vermeld is.

De verandering van eene oorspronkelijke *t* in *k* komt, behalve in het Rott., alleen meermalen in het Tim. voor, alsmede in het Burusch, met de beteekenis, welke boven vermeld is.

Voor het overzicht zullen de verschillende gegevens thans zooveel mogelijk in tabel gebracht worden. Tabel I stelt voor de slotmedeklinkers bij die subst., welke in het Tim. op eene *f* plegen te eindigen, en waarbij de *n*, voorzooverre zij die vertoonen, gelijk reeds gebleken is, oorspronkelijk de waarde van het pronominale aanhechtsel van den derden persoon heeft, het ontbreken van den anorganischen slot-medeklinker blijft hier buiten beschouwing. Tabel II stelt voor de behandeling van den oorspronkelijken nasalen sluiter. Tabel III geeft de anorganische slot-medeklinkers bij de adjectieven, voorafgegaan door een overzicht van een vijftal dier woorden in de verschillende hier besproken talen, voor zooverre zij hetzelfde woord bezigen; (van de woorden, welke onder de eerste tabel behooren, was het noodeloos, van die, welke onder de tweede behooren, onmogelijk zulk een overzicht te geven). Tabel IV stelt voor de sluitletters bij het verbale subst., eveneens voorafgegaan door een overzicht er van in de verschillende talen, voor zooverre dit anorganische sluiters vertoont; waar dit niet het geval is of een eigenlijk verbaal subst. in een of andere functie niet gebruikelijk is, is de plaats oningevuld gelaten. Het was hier onmogelijk hetzelfde woord voor verschillende talen als voorbeeld te nemen. De zeldzamer voorkomende sluiters staan tusschen haakjes. De ingeslikte medeklinker zal hier voorgesteld worden door eene *q* en om een tabellarisch overzicht gemakkelijker te maken, zal de *q* ook staan voor die woorden, welke in het Kup., hetzij steeds, hetzij in een bepaald geval als lidwoord *ka* aannemen. Voor het Amb. stelt de *n* de uitgangen *nno*, *njo*, *no*, *ne*, voor.

TABEL V.

Rott. van Term. enz.	Rott. van Dengka, Oenale.	Tim.	Bur.
k, *(s)*.	*t*, *q*, *(s)*.	*q*, *(t)*.	*k*, voor *t* in verba.

De Timoreesche slot-*f* voorloopig buiten beschouwing latende, blijkt uit de bovenstaande tabellen, dat in deze talen, eene *k*, (of wat er voor in de plaats treedt), alsook eene *t*, (waarvoor in sommige talen de *s* in de plaats treedt als het woord reeds eene *t* bevat, en reeds nu kan geconstateerd worden, dat ook de Rott. woorden: mamates, tatatis, in dit geval verkeeren), naast eene *n* in volkomen gelijke waarde als anorganische slot-consonant optreden. Dewijl zich deze gelijkstelling en daardoor ontstane verwisseling in veel mindere mate, in sommige talen nagenoeg in 't geheel niet, voordoet bij eene oorspronkelijke slot-*n*, wat in deze talen, (het Rott. even buiten beschouwing gelaten), zeggen wil: een oorspronkelijke nasale sluiter, dewijl ook de *m* en *ng* tot *n* (of omgekeerd in het Sikk. de *n* en *m* tot *ng*), zijn geworden, nog zeldzamer bij de oorspronkelijke slot-*t* of *k*, ligt reeds terstond de gevolgtrekking voor de hand, dat de veranderingen, welke de oorspronkelijke sluiters soms hebben ondergaan, het gevolg zijn van de verwisseling der anorganische sluiters. Tevens kan er uit opgemaakt worden, dat het verschijnsel niet van phonetischen aard is, anders zou er toch wel geen reden zijn, waarom een oorspronkelijke sluiter niet geheel en al op dezelfde wijze werd behandeld als de anorganische. De omstandigheid, dat in een Kup. un mata-ka, (zijn oog), de oorspronkelijke *k* in de plaats treedt van het pronominaal aanhechtsel van den derden pers., en in het Sikk. eene *t* thans nog met de waarde van dat aanhechtsel optreedt, wijst in welke richting de verklaring van het verschijnsel te zoeken is.

In de eerste plaats kan geconstateerd worden, dat, dewijl aldus eene k of t in de waarde van n als pronom. suffix kan staan, de *k* en *t* derhalve die waarde ook moeten hebben in de subst. van de eerste tabel, dewijl, gelijk wij reeds gezien hebben, de *n* daar de waarde van het aangehechte pronomen heeft, en tevens, dat die gelijkheid in waarde van de k en t met het pronom. aanhechtsel reeds voorkwam in de taal, die de grondtaal der hier besproken talen was.

Thans mogen in herinnering gebracht worden de merkwaardige Soloreesche vormen: ihink, (wel: lichaam), riunk, been, bot,

matan-rawunk, ooghaar, vgl. Tett. timir-rahuk, asan-rahun, kinhaar, baard; ĕrĕnt, naast ĕrĕt, aangezicht, voorzijde. Zonder eenigen twijfel behooren deze woorden tot de subst. der eerste tabel; hierin staan dus nt, nk, (of ngk, het doet tot de zaak niets af), volkomen in dezelfde waarde als elders n, k, of t; deze woorden moeten dus in aanmerking genomen worden bij de vraag, wat de oorzaak der gelijkstelling is geweest. Hoe zijn deze vormen nu te verklaren? De *t* of *k* als phonetisch paragogische toevoegsels te verklaren, is wel niet mogelijk, want, daargelaten of het klankstelsel der Mal. Polyn. talen zulk een paragoge waarschijnlijk maakt en daargelaten, dat men zou moeten aannemen, dat de *n* nu eens dentaal, dan als eene *ng* uitgesproken werd, wat nu misschien, gezien het Sikk. en Solor. en de algemeene verwisseling of gelijkmaking der neusklanken zulk een groot bezwaar niet zou zijn, er zou toch wel geen enkele reden kunnen zijn, waarom juist en alleen de *n*, in de beteekenis van het aangehechte pronomen, zulk een phonetisch toevoegsel had gekregen. Een vorm als riunk, zou oorspronkelijk de beteekenis kunnen hebben van „mijn been, bot", (dus voor riungku), een als ĕrĕnt, van „ons aangezicht." Maar indien deze vormen, met de beteekenis, welke zij thans hebben, werkelijk zoo te verklaren waren, dan zou moeten worden aangenomen, dat er reeds in de taal, waaruit de hier besproken talen zijn voortgekomen, eene algemeene verwarring was ontstaan ten opzichte van de kracht en beteekenis der aangehechte voornw., althans tusschen dat van den eersten pers. enkelv. en meerv. (inclusief) en van den derden pers. En nu doet zich het feit voor, dat juist in de talen, die het verst zijn gegaan in de vervanging van de *n* door eene *k*, althans het aangehechte pronomen v. d. 1sten pers. enkelv. volkomen in orde is: bijv. Rott. au lima-ng, met lidwoord au lima-nga, dial. lima-ngg-a, dus ngg regelmatig voor ngk(u); zoo ook Kup. au ima-ng, Tim. au nima-k (k regelmatig voor ngg, ngk). Zelfs gesteld, dat bij eenige subst. de juiste vormen in zwang waren gebleven, (als bijv. in het Kup. het pronominale aanhechtsel v. d. 3den pers., in een woord als: in), dan is het toch niet waarschijnlijk, dat deze overblijfsels bij zulk eene groote verwarring in staat zouden geweest zijn het geheel te reconstrueeren. Ontkend kan overigens niet worden, dat, hoe ook het ontstaan der vormen te verklaren is, zij in eene taal met pronominale aanhechtsels aanleiding tot verwarring moesten geven, dewijl bijv. het aanhechtsel van den 3den pers: gelijk kon zijn aan dat van den eersten pers.,

en onmogelijk is het niet, dat deze omstandigheid althans een der oorzaken is, van het verloren gaan der pronominale aanhechtsels in enkele van deze talen, maar daarbij kon, in den aanvang althans, het gevoel nog levendig zijn gebleven, dat als aanhechtsel van den eersten pers. enkelv. alleen n g k, n g g kon dienen, (wat dus iets anders is, dan wanneer een vorm als r i u n k, oorspronkelijk "mijn been" later ook "zijn been" zou hebben kunnen beteekenen), terwijl door dat k, t, hetzij nevens, hetzij in plaats van n g (n g k), n t gebezigd werd, althans in een aantal talen, het gevaar voor verwarring week. [1] De *k* en *t* van de vormen als: r i u n k, ĕ r ĕ n t, behoeven echter niet juist overblijfsels te zijn van de *persoonlijke* voornaamwoordelijke aanhechtsels; k en t met volgende vocaal, stellen wij voor het gemak k a, t a, zijn ook algemeen Mal. Polyn. aanwijzende voornaamwoorden, en als zoodanig, kunnen zij òf ter versterking van een ander voornw., (vgl. hieronder m a n a; Bat. h a m u - n a, enz.), dienen, òf wel het pers. voornw. van den derden pers. eenvoudig vervangen, (als bijv. in het Ibn.). In beide gevallen kon uit een r i u - n a - k a, ĕ r ĕ - n a - t a, (of uit een r i u - n (n g) - k a, ĕ r ĕ - n - t a, n als genitiefsteeken), met behoud van het oorspronkelijke accent, (vgl. bijv. Amb. á i n e l e, enz.), r i u n k, (r i u n g k), ĕ r ĕ n t, ontstaan, evenals bijv. Rott. a u ú m a - n g (g), uit a u ú m a - n g - k u, daargelaten dat de g uit k u, nu afgeworpen is). Het meest waarschijnlijke, dunkt mij wel, dat de pronominale woordjes k (a), t (a), eenvoudig in de plaats van het aangehechte voornw. v. d. 3[den] pers. zijn getreden, in alle gevallen zijn vormen, als i n a k, ĕ r ĕ t, wel niet langs phonetischen weg uit i n a n k, (i n a n g k), ĕ r ĕ n t, ontstaan, maar door den eenvoudigeren vorm k (a), t (a), in de plaats te stellen voor n k (a), n g k (a), n t (a), wat om verschillende redenen kan geschied zijn, evenals thans vele talen k u voor n g k u bezigen. Ook als men een vorm als r i u n k, als een meng-vorm wil beschouwen, blijft de zaak hetzelfde. Met zekerheid, voor zooverre die althans in dergelijke zaken te bereiken is, mag men zeggen, dat dit de oorzaak is van de gelijkstelling en vandaar van de verwisselbaarheid van de k, t en n, in de oorspronkelijke waarde van het aangehechte voornw. van den derden persoon. Waarom in het eene geval k (a), in het andere t (a) is gebezigd, zal thans wel moeielijk, zoo niet onmogelijk zijn om uit te maken, even moeielijk of onmogelijk als de oorzaak aan te geven, waarom bijv. het Fidji

[1] Vgl. ook hierbeneden de noot over het Mafoorsch.

in kabola, het prefix ka, in tadola, het prefix ta bezigt. [1]

De Timoreesche *f* moet op gelijksoortige wijze verklaard worden, stellig blijkt dit uit een vorm als in ama-f, zijn vader, waar de *f*, op dezelfde wijze het pronominale aanhechtsel vervangt als elders de *k* en de t dit doen. Eene *f* beantwoordt in het Tim. aan eene oorspronkelijke *w*. Als adverbium komt fa (= Sumb. wa), nog voor in het Tim. en Rott., als prefix komt wa nog in het Balin. voor, bijv. waumah, huisgenoot, dus op dezelfde wijze als ka, prefix, oorspronkelijk pronomen, in de Philippijnsche talen, voorts in het O. Jav., vgl. voor Daj., Sumbaw. ba, Mal. bar. Blijkbaar is dus wa ook van oorsprong een pronomen, en naar alle waarschijnlijkheid de oorsprong der Timoreesche slot-*f*. [2] Of hiermede nog in verband staat de neiging, die het Tim. soms vertoont, tot eene *m*, (voor *mb*), aan het einde in plaats van de *n*, waartoe oorspronkelijk blijkbaar alle neusklanken, als in het Tett., Amb., enz. geworden waren? [3]

[1] Het is mijn voornemen niet om het meer beperkte terrein der hier besproken talen te verlaten, toch moet ik opmerken, dat bijv. een woord als Bis., Ibn. ulin tegenover Tag, huli (vgl. Mal. kamudi) eene zelfde anorganische slotletter vertoont, als bijv. Kup ulin = Tim. munif, tegenover R. uli. En vertonen Ibn. agi-t (vgl. ook afú-t, kleinzoon, zelfs baliga-t = Mal. balera), benevens Mal. adik, elders ari, enz., niet dezelfde anorganische toegevoegde *t* en *k*. En is Jav. sikut tegenover siku; Mal. burit tegenover Jav. buri, wuri, mogelijk ook eene differentiatie als Mal. gigi en gigit, niet op dezelfde wijze te verklaren?

[2] Met het klankstelsel der talen van de Banks' Islands ben ik te weinig bekend om te kunnen bepalen of i in het Mota als in: mata-i, oog, ontstaan is uit gi, ge, elders, dan wel of gi, ge bestaat uit g (althans in het Mota dikwijls voor k) en i. In elk geval zal de verklaring der vormen wel dezelfde zijn.

[3] Gemakkelijker dan bij de beschrijving der afzonderlijke talen kan hier even aangestipt worden hoe de toestand is in het Mafoorsch, (vgl. Beknopte Sprk. der Noefoorsche taal en Noefoorsch-Hollandsch Wdb., door J. L. van Hasselt, Sprk. d. Nufoorsche taal door F. J. F. van Hasselt, benevens: Kern, Over de verhouding van het Mafoorsch tot de Maleisch-Polynesische talen, in de Actes du 6me congres des Orientalistes, 4me partie). In bon, ai-bon = Bur. fuan, Tett. ai-fuan, heeft de taal een merkwaardig overblijfsel uit vroegeren tijd bewaard, waaruit tevens blijkt, dat ook hier de n als aangehecht voornw. v. d. 3den pers. in gebruik is geweest. Op dezelfde wijze schijnt de anorganische slot-neusklank voor te komen in: bemurim, ten oosten = Sikk. baimuring, achter, Bul. muri, idem, (R. muli, muri west, vgl. ki, links en noord, kona, rechts en zuid), de *m* staat in het Mafoorsch meermalen voor eene *n*; in ufen, ubi, (vgl. Amb. papaen(no), papaja); mogelijk in meerdere woorden. Bij de meeste woorden welke in het Tim. bepaaldelijk op eene *f* plegen uit te gaan, de verwantschapsnamen en de namen der lichaamsdeelen, heeft het Maf. een ander aanhechtsel, namelijk ri, als kma-ri, kama-ri, vader, (Fidji tama, M. P. ama); sna-ri, moeder, (Fidji tina, M. P. ina); swa-ri, echtgenoot, (Daj. sawă, R. saok); sne-ri, buik,

(eene *n* is behalve in n i f u n, n a t u n, ook wel in n a t e n, tijdens de vervanging niet meer als de anorganische *n* gevoeld), behoort tot die zaken, welke wel niet meer uit te maken zijn. Ook de vervanging der *n* in de overige talen zal wel aan de zelfde oorzaak toe te schrijven zijn, zoo zal er denkelijk eens bijv. tusschen Sikk. t e b b o n g en t e b b o t, lichaam, wel eenig verschil geweest zijn, thans, nu de aangehechte pers. voornw., verloren zijn gegaan, zijn het alleen overblijfsels zonder beteekenis. Het Ambonsch, dat ook de pronominale aanhechtsels behouden heeft, zij het ook op bijzondere wijze, schijnt later de afwerping der anorganische slot-medeklinker tot middel van differentiatie gekozen te hebben, maar vertoont toch nog enkele overblijfselen van de vroeger gevolgde wijze. Dewijl niet alleen in de dial. van Dengka en Oenale, maar ook in het Tim., Kup. en Tett. in geen dezer subst. eene *t* de plaats der *n* inneemt, mag hieruit wel opgemaakt worden, dat ook in de overige dial. van het Rott., en dus in 't algemeen in de talen van Timor, de *t* hier niet in gebruik is geweest, tegenover het Amb., Bur., Sikk., Solor., ofschoon de laatstgenoemde taal ook de *k* vertoont.

Bij Tabel II. Ook bij deze subst. is de sluiter in het Rott. met enkele uitzonderingen regelmatig veranderd in *k*, dial. den ingeslikten medeklinker. Hieruit is op te maken, dat, dewijl de *n* de oorzaak der verandering is, ook de *m* en *ng* in het Rott. eerst tot *n* waren geworden, gelijk in het Tett. enz. De oorzaak dezer verandering is wel na te gaan.

Het Rott. bezigt de aangehechte pronomina vrijelijk achter elk subst., evenals de talen der Westelijke afdeeling dit doen, (het doet er hier niet toe of dit gebruik in het Rott. van lateren datum is, dus de taal overeenkwam met het Tim. en Kup., die in dat opzicht meer met eene taal als het Mota overeenstemmen, dan wel of het steeds zoo geweest is). Eene gespaard gebleven *n* = oorspronkelijke neusklank, werd nu naar analogie van een vorm als: l i m a - n naast l i m a k, voor het pronom. aanhechtsel aangezien, en naar analogie daarnaast een vorm met sluitende *k* gevormd, bijv. n e s u n kreeg de beteekenis van: zijn stampblok, en vandaar n e s u k, stampblok. De woorden, waar eene *n* is gespaard gebleven, als: u d a n, regen, nemen ten gevolge van hunne beteekenis de pronomin. aanhechtsels niet aan, toch is ook in menig woord, dat in hetzelfde geval verkeert, naar analogie de *n* in *k* veranderd. In het Tim., waar het gebruik der pronominale aanhechtsels veel beperkter is, is ook de verandering van den oorspronkelijken sluiter in *f*, (meerdere malen in *k*, *q*), zeldzamer, ofschoon ook hier de

analogie wel meermalen eene verandering te weeg zal gebracht hebben, mogelijk is ook hier en daar, waar men geen *k* toch slechts den ingeslikten medeklinker voor een oorspronkelijken neusklank aantreft, als bijv. akfụ naast akfun, afkun, ster, aan klankverzwakking te denken. Dat de verandering in het Kup. bijna niet voorkomt, is te begrijpen, als men bedenkt, dat ook vele subst., welke tot de eerste tabel behooren, op *n* eindigen, daargelaten dat de taal zoowel eene *n* en *ng* als sluiter kent. Dat op omgekeerd in eene taal, als bijv. het Tettum, ook eene enkele maal eene *n* = oorspronkelijke neusklank, dezelfde verandering heeft ondergaan als plaats kon grijpen bij de slot-*n* der tot de eerste tabel behoorende subst., is eveneens te begrijpen; de reden, waarom die verandering nu juist bij dit of dat woord plaats greep, ligt in het duister.

Bij Tabel III. De Ambonsche vormen op *l*, vooral in de dial. van Saparua en Nusalaut, (vgl. ook Haruku. maniele, dun, bijv. met hataele = Mal. batang, stam), bewijzen, dat men het adjectief bepaaldelijk vormelijk als nomen heeft willen onderscheiden. Een vorm als bijv. Tettum mutin beduidt dus letterlijk, (de m = ma vooraan, was blijkbaar reeds krachteloos geworden), met de gewone beteekenis van het aanhechtsel als lidwoord: het wit-zijn, witheid, en om te zien hoe zulk een subst. tevens als adjectief dienst kan doen, behoeft men niet verder te gaan dan zulke Kup. vormen als: in-mate, het sterven, en: dood; in-muki, het rijk zijn, en: rijk, trouwens een Rott. fulak, Tim. mutị, Kup. pụtị, beteekenen zoowel: witheid als: wit. Eene afleiding als R. batuk, Sikk. wadung, hard, van batu, wadu, steen, is op dezelfde wijze te verklaren: het (als) een steen zijn, hardheid, enz.; het komt eigenlijk op hetzelfde neer als de afleidingen van adjectieven met ma, welke toch beteekenen: die (dat) is wat (of gelijk als wat) het grondwoord uitdrukt. In de Rottineesche dial. van Dengka en Oenale komen enkele adjectieven voor, welke op eene *t* eindigen, bijv. daut = daük, licht, niet zwaar; lòfot, ròfot = ndòfok, gemakkelijk; makèt = makèk, zoet; ik kan echter niet met zekerheid zeggen of de *t* hier anorganisch of oorspronkelijk is, dit laatste is wel 't geval in een Tim. makliät, kleverig, (vgl. Mal. lĕkat), enz. Welke consonant in het Amb. is uitgevallen, is niet met zekerheid te zeggen. Het Tim. bezigt ook soms eene *f* voor de *n* bij adjectieven. Denkelijk werd zulk een adjectief met *f* oorspronkelijk alleen gebezigd bij de subst., welke op *f* eindigen, en is later algemeen geworden, gelijk bijv. in het Saw. wo- (uit M. P.

wuah) -apa, loos, en v. d. slecht, oorspronkelijk van eene vrucht, later van al wat den vorm van eene vrucht had, gezegd werd, en ten slotte als het algemeene woord voor „slecht, leelijk" in gebruik kwam.

Bij Tabel IV. Het gemakkelijkste zal zijn bij de bespreking der verbale subst. met het Tettumsch te beginnen. Deze taal heeft blijkbaar de oude vorming van werktuigsnamen, gelijk die in het Bul., Sangir. geschiedt, behouden, bijv. kakoir, rasp, van koir, raspen. Gaat echter het grondwoord van zulk een werktuigsnaam op een klinker uit, dan wordt het woord dikwijls, toch niet altijd, gesloten door eene *n*, of de varianten *k*, *t*. Men zou nu in de *n* een overblijfsel van een oud affix kunnen zien, bijv. ĕn in de waarde van an elders. Of het nu bepaaldelijk te bewijzen zal zijn, dat men hier niet met zulk een affix te doen heeft, weet ik niet, maar, daargelaten, dat er geen spoor van zulk een affix gevonden wordt bij de woorden, waarvan het grondwoord op een medeklinker uitgaat, de voortdurende afwisseling van *n* met *k* en *t*, zoowel in het Tettumsch als in de overige hier besprokene talen, wijst er duidelijk op, dat men hier weder met *n* in de beteekenis van het pronominale aanhechtsel te doen heeft. De toevoeging van de *n*, (met de varianten *k*, *t*), heeft dan weder geen ander doel dan om, evenals bij de adjectieven van tabel III, het woord bepaaldelijk als een nomen te doen uitkomen. Een woord als: babakun, knods, tegenover baku, slaan, wordt dus door den vorm bepaaldelijk als een subst. aangeduid, men kan het desnoods weergeven met „het slaan", want dat zulk een verbaal subst. ook, of liever, uit kracht van zijne beteekenis, geschikt is om een werktuig te kennen te geven, blijkt, om bij de reduplicatie te blijven, uit vormen als Sangir. sasangi̦, in de beteekenis van: geween; kakia̦, het schreeuwen, bawirahi, begeerte, tegenover sasile, schepnet, bawulu, lokmiddel, enz. Over het prefix k(a) bij de Tettumsche werktuigsnamen, zie aanstonds.

Over de werktuigsnamen in het Ambonsch behoeft verder niets gezegd te worden, ook niet over die in het Bur., alleen is op te merken, dat de laatstgenoemde taal evenals het Tim., de reduplicatie verloren heeft; over het prefix ka zie aanstonds.

Het Rott. heeft, evenals het Tett., de afleiding van werktuigsnamen behouden, in het bijzonder lette men op: ndandauk, ndandaut, naald, overeenkomende met Sangir. darahung. In het Rott. heeft zich evenwel de beteekenis regelmatig uitgebreid tot die van een Sangir. sasangi̦, (geween), dus tot die van het verbale subst. in het

algemeen, met nagenoeg alle schakeeringen van beteekenis, die zulk een subst. hebben kan. In de meeste dial. wordt dit subst., (enkele uitzonderingen daargelaten, waaraan geen slot-medeklinker toegevoegd is, deze uitzonderingen komen, evenals het ontbreken der reduplicatie nagenoeg alleen voor bij de meer concrete beteekenis van het subst., daarnaast staat gewoonlijk de regelmatige vorm in de meer abstracte beteekenis, bijv. s i s i l o, geweer, s i s i l o k, het schieten, enz.), door eene *k* of den daaruit ontstanen ingeslikten medeklinker gesloten, in de dial. van Dengka en Oenale als regel door eene *t*; dat die *t* ook vroeger in de andere dial. als regel heeft moeten voorkomen, bewijzen de vormen met *s* als: m a m a t e s, t a t a t i s, t a t a o s, waarin de *s* blijkbaar om dezelfde reden staat, als waarom zij in het Tim. enz. eene *t* vervangt, namelijk, dat er zich reeds eene *t* in het woordt bevindt; wanneer het subst. in het Term., enz. ook oorspronkelijk eene *k* aan het slot had gehad, bestond er absoluut geen reden, waarom deze letters na eene *t* in *s* zou veranderd zijn. Overigens komen nu ook in de dial. van Dengka en Oenale vele subst. voor, welke door den ingeslikten medeklinker gesloten worden, daaronder zijn er ongetwijfeld, welke vroeger op eene *t* uitgingen, want, denkelijk ook door den invloed der andere dial., begint de *t* te verdwijnen, zoodat men bijv. in Dengka d e d e ạ, naast d e d e a t = d e d e ä k, (het zeggen, woord, zaak), bezigt, maar aan den anderen kant is het volstrekt niet zeker, dat al de hiertoe behoorende woorden, welke thans in die dialecten door den ingeslikten medeklinker gesloten worden, vroeger op eene *t* uitgingen. Vormen als: n a f a d a k, n a f a d e t, het zeggen, gezegde, zijn meer speciaal Rottineesche formaties van n a f a d a, n a f a d e, (hij zegt), met toevoeging van *k(t)*, naar analogie der andere, als teeken, dat het een subst. is.

Ook in het Tim. zal men van den werktuigsnaam moeten uitgaan; deze heeft echter, evenals in het Bur. de reduplicatie verloren. Daaruit heeft zich ook, evenals in het Rott., doch minder regelmatig, de beteekenis van het verbale subst. in het algemeen ontwikkeld. Als sluiter komt gewoonlijk de *t* voor, dikwijls ook de ingeslikte medeklinker, dewijl, ook daarnaast de volkomen uitgesproken *k* voorkomt, vooral daar, waar de vorm meer de functie van een adjectief vervult, kan de ingeslikte medeklinker, althans als regel, niet uit de *t* ontstaan zijn, dus zijn van den beginne af en *t* èn *k* de vervangers van de *n* geweest. Een vorm als Tim. m n i n u t, (Kup. idem, Amb. m a n i n u t), drank; m n e s o, slaag, enz., beteekent eigenlijk oor-

verklaring; hij is gelijk een Mal. kadua of om ook den slot-medeklinker in aanmerking te nemen, gelijk een Sangir. karua-ne. Het Sikk. bezigt eenvoudig ruang, waarin de ng weer de gewone waarde van 't pronomin. aanhechtsel heeft, zoodat de eigenlijke beteekenis is: de twee. Hieruit is op de gewone wijze een Tim. vorm als nuạ ontstaan.

De slotconsonant, voor zooverre die in het Rott. voorkomt na woorden voorafgegaan door ma, (uitgezonderd de enkele gevallen, waar hij een oorspronkelijken sluiter vertegenwoordigt) en mana, zijn eenvoudig te verklaren naar analogie van de overige nominale vormen. Over mana, ook in het Kissersch gebruikelijk, dient nog een enkel woord gezegd te worden. Schijnbaar is een vorm als manadanga, jager, te splitsen in ma + na + danga, waarin na dan het voorgeheehte pers. voornw. v. d. 3den pers. zou zijn. Dat voor een woord als danga, nu het pronomen niet gebruikelijk is, zou geen bezwaar behoeven te zijn, dit zou vroeger anders geweest kunnen zijn, (en is ook waarschijnlijk anders geweest). Maar wanneer een werkwoord wel het voorgehechte pronomen aanneemt, is de vorm een andere, bijv. van na-nea, hij waakt, niet mananea, maar manamanea, d. i. dus mana + manea, (dat ook op zich-zelf reeds: waker, kan beteekenen). Mana moet dus als eene eenheid beschouwd worden. Bedenkt men, dat het Lett. maka, in plaats van mana bezigt, zoo ook Amb. maka, maä, wat ook in het Tett. als afzonderlijk woord voorkomt, bijv. in sè mak(a) sala, wie is het, die schuld heeft, wie heeft schuld? dan blijkt dat in deze woorden weer eene omruiling van na en ka heeft plaats gehad, zoodat na hier niet staat in de waarde van het pers. voornw., maar als een aanwijzend voornw. of nadrukwijzer ter versterking van ma [1].

tijdsvormen, het is eenvoudig eene differentiatie. Deze verklaring schijnt mij wel zoo waarschijnlijk toe, dan dat de vormen met na enz. afgeknotte vormen zouden zijn, integendeel zijn, naar wat van den vorm met in gebleken is, vormen als Bul. minahuturu, als naar analogie van het passief gevormd, te beschouwen.

[1] Gelijk bekend is, komt ma ook in het Bim., Sumb. nog voor als een nagenoeg zelfstandig pronominaal woordje, het is wel hetzelfde element dat in de actieve verbale vormen van het Mal., Batt., Daj., de Philipp. talen, enz. voorkomt, hetzij alleen, hetzij, als gewoonlijk, met andere vorm-elementen vereenigd. De beteekenis welke het in het Bim. en Sumb. heeft voor een verbaal woord, enz., is die van een betrekkel. voornw. of, hij, die, (dat, wat) en wat het woord verder beduidt. Derhalve zijn niet alleen de passieve, maar ook de actieve vormen in genoemde talen, oorspronkelijk naamwoorden en kunnen zij dan ook, zij het ook met eene kleine differentiatie in den vorm, als zoodanig optreden, vgl. bijv. Adriani, Sangir. Sprk., pag. 91.

Bij tabel V. Over deze woorden valt niet veel te zeggen. De oorzaak der verwisseling is natuurlijk dat, toen *k* en *t*, beide in waarde gelijk *n* als sluiter geworden waren, *k* en *t* ook onderling gelijkwaardig werden. De geheele vervanging (ook bij de verbale subst.) in de meeste dial., zal wel op eene bepaalde voorkeur voor de *k* als sluiter berusten. De *k*, in een woord als ulek, (Mal. ulat), behoort hierbij, dewijl blijkens hade = Mal. padi, deze klank als sluiter ook in het Rott. oorspronkelijk *t* moest luiden.

De gelijkstelling van de *n*, *k*, *t* als sluiters had natuurlijk ook ten gevolge dat zij niet meer als een wezenlijk, essentiëel gedeelte van het woord werden beschouwd, daardoor kon het Sikk. bijv. van de verwisseling van *k* en *ng* = *n* gebruik maken om bijv. marang, het droge van marak, droog, linong, spiegel, van linok, helder, te onderscheiden, evenals het Bur. door verwisseling van *n* en *t*, ngaän, naam van ngaät, rang, onderscheidt, en op groote schaal de subst. door den uitgang *n*, *t*, de werkwoorden door *k*. Dewijl nu de slot-*k* in het Rott. eenvoudig als een soort vorm-element geworden was, dat bepaaldelijk bij naamwoorden kwam, kon zij ook dienen om geheele uitdrukkingen tot een nomen te maken, vandaar de *k* aan het slot van samenstellingen als: tène-besik, met ijzeren ribben; ala-nalak, de arak neemt, bevangt, door de arak bevangen; bua au lepak, goederen ik draag = de goederen, welke ik draag; dedeä lanoli ò-k, de zaken, zij onderrichten u, de zaken, waarin zij u onderrichten. In het Rott., Tim. en Kup., de talen, die de aangehechte pronomina behouden hebben, had de gelijkstelling der *n*, *k* (met den ingeslikten medeklinker), *t* (en Tim. *f*) aan het einde van een woord, nog een ander gevolg. Als algemeene regel voor 't gebruik der pronominale aanhechtsels in het Tim. en Kup. kan men stellen, dat zij dáar mogen gebezigd worden, waar de *t*, *k* (enz.) benevens de *s* als vervangster van de *t*, als anorganische sluiters staan, (en in het Tim. in 't algemeen ook, wanneer het woord op eene *f* eindigt); de herinnering aan de oorspronkelijke slot-*n* bleef behouden, en onverschillig of het woord anders wellicht, in de termen zou gevallen zijn om met een pronomin. aanhechtsel verbonden te worden, werd die *n* opgevat in de beteekenis van het pronomin. aanhechtsel; (dus als: zijn, haar), de oorzaak der *t* voor *n*, bijv. in een Tim. pupat, blaasroer, is dan ook geen andere dan die, waarom in het Rott. de *k* staat, bijv. in limak, in het Tim. de *f* in nimaf, (hand). Dewijl nu een vorm als limak, nimaf, juist uit oorzaak, waarom hij gemaakt was, alleen voorkomt, waar het woord als

„independent noun” optreedt, en dus zonder *k*, *f*, voor een aangehecht voornaamw. of in samenstelling, verdwenen ook de anorganische *t*, *k*, (enz.) en *s* in dezelfde gevallen. Vandaar breidde zich dit uit tot de oorspronkelijke *k*, *t*, *s*, (voor het Tim. en Kup. alleen in samenstelling) en naar analogie tot wat er van de overige slot-medeklinkers over was. Dit is dus de verklaring, want wat van het Tim. en Kup. geldt, geldt a fortiori van het Rott., van het bijzondere, onwezenlijke karakter, dat de slot-consonanten in deze talen vertoonen. Toen eenmaal de slot-consonant niet meer als een wezenlijk bestanddeel van het woord werd gevoeld, kon het Rott. en Tim. er toe komen, niet alleen om onderscheidingen te maken als R. mane, mannelijk, en manek, de man bij uitnemendheid = de vorst, maar ook in het groot, door nomen en verbum te onderscheiden door het aanwezig of niet aanwezig zijn van eene slot-consonant. De bij de nomina voorkomende afwisseling der sluiters (*k*, *f*, *t*, *s*, tegenover n en de overige pronom. aanhechtsels, waardoor de sluiters van zelf meer met het nomen in verband werden gebracht, gevoegd aan een zekere neiging tot afwerping van den slotmedeklinker, moet de oorzaak van het verschijnsel zijn.

De anorganische slot-*s* bij naamwoorden komt alleen voor in het Rott., Tim., Kup. en Tett.; slechts in het Kiss. is er mij buitendien nog een spoor van bekend. Gelijk reeds gezegd is, missen verscheidene dialecten van het Rottineesch de slot-*s*, ook waar die oorspronkelijk is. Dewijl nu ook het Term. niïk naast niïs, (M. P. nipis), heeft, zoo ook teak, hard, naast teas, 't hart van hout, (Mal. tĕras, enz.), is de ingeslikte medeklinker in de dialecten wel niet phonetisch uit eene *s* ontstaan, maar uit de *k*, die voor de *s* in de plaats gesteld was. De oorzaak dezer verwisseling, ten gevolge van gelijkstelling, berust daarop, dat de *s* voor de *t* in de plaats treedt, dus daaraan gelijk is, in woorden, welke reeds eene *t* bevatten, gelijk dit reeds in de beschrijving der eindconsonanten van het Tim., Kup. en Tett. aangetoond is. Boven is reeds gezegd, dat ook in het R. uit dezelfde oorzaak, deze vormen ontstaan moeten zijn, en dat dus ook hier de *t* in het verbale subst. en alle dial. heeft moeten voorkomen. Voorbeelden in het R. zijn nog, behalve de boven reeds genoemde woorden: mamates, de dood; tataos, daad, werk; tatatis, hak; taüs, vrees, (hetzij de *s* hier eene

oorspronkelijke *t* vertegenwoordigt of niet); petas, gezwel, (van het Rottin. peta, opwellen, ofschoon het woord oorspronkelijk op eene consonant uitging, blijkens Kup. petang), nog: futus, het opgebonden garen, (Tim. futu, Kup. butu, binden); mutas, braaksel, van muta, (Mal. muntah); tabu-eis, schoeisel, uit tabu, den voet ergens op zetten en eik, voet; enz. In navolging hiervan is wel lates, graf, (Sikk. rateng, Tim. naten, Sumb. reti, rati), gevormd hoewel dit woord geen afleiding van een werkwoord is, en dus de *s* niet uit eene *t* is ontstaan; eveneens Tim. v. Amar. takas, teeken, (Kup. tadan, Mal. tanda) en R. teis, drek, ter onderscheiding van teik, buik. Waar de *s* in plaats van *t* staat, kan men die beschouwen als door klank-dissimilatie uit *t* ontstaan. Maar de *s* komt ook voor, zoowel in het Rott. als in de overige genoemde talen, zonder dat eene *t* voorafgaat. Over het algemeen is de oorzaak, waarom een aantal woorden de *s* vertoonen, vrij duister. Iets van de reden blijkt echter wel uit het gebruik in R. belis (= Kup. bilin), koopsom eener vrouw, tegenover belik (of beli, dewijl het gewoonlijk in samenstelling of met aangehecht voornw. voorkomt), waarde, prijs; langas, een afgehouwen, gesneld hoofd, tegenover langa(k), hoofd; hus, soort paal bij het oogstfeest, waaraan jonge kokosnoten gestoken worden, naast huk, boom, stam, (M. P. puhun); dales, geduld, overleg, naast dale(k), hart, in figuurlijken zin; Tett. ikus, (Galoli iük), fim, tegenover ikun, staart, (vgl. oan ikun, filho ultimo). Blijkbaar staat hier de slot-*s* waar het woord eene afwijkende, meer bijzondere beteekenis heeft. Men moet wel aannemen, dat het bijzondere, meer zeldzame gebruik van de slot-*s*, in plaats van de *t*, hiervan de oorzaak is, dewijl de slot-*s* op deze wijze alleen voorkomt in de talen, waar de overgang van de slot-*t* in *s* na eene voorafgaande *t* plaats heeft; of daarbij nog eenig gevoel levendig was voor de waarde van s(a) als een pronominaal woordje, moet in het midden gelaten worden. Op deze wijze moet de *s* wel verklaard worden in R. dinis, dauw, denkelijk bij Mal. dingin, vgl. Saw. ài (water) peringi, dauw, en meringi, koud; R. nes, Tim. mues of gewoonlijk mues-a-mues, eenzaam, bij R. nè-nè, Tim. namnè, zwijgen, denkelijk Jav. měněng, vgl. Tett. nonòk, hamnòk; voorts in R. dial. mòne-feus = mane-feuk, schoonzoon, waardoor in de eerste plaats feus van feụ = beuk, nieuw, in den eigenlijken zin, wordt onderscheiden en tevens de samenstelling iets meer onkenbaars krijgt, iets meer een geheel wordt; dit laatste schijnt wel de reden

waihe, in het Kissersch: garnaal, en vormelijk is dit woord gelijk aan R. bais, (vgl. Kiss. kereji wel kerei = R. nggalei, uit gredja; ook Lett. karri, uit kĕrdja). Op zichzelf beteekent dat natuurlijk niets, maar het Rott. woord voor: garnaal, kreeft, is pòek, dial. mbòek, ook Tettum pòek, doch Tim. pòes, en dewijl eene *p*, dial. *mb*, meermalen aan eene oorspronkelijke *w* beantwoordt, (vgl. bijv. pua, mbua, pinang = Bur. fua = M. P. wuah), moet men, ook in verband met de overeenstemming van R. bais en Kiss. waihe, aannemen, dat dit woord hetzelfde is als het dial. Rott. fòe, kaaiman = Saw. wòe, wat teruggaat op een vorm als Sumb. wuja uit M. P. wuaya, (vgl. voorts Bul. sawurang, Sea saudang, kaaiman en Mal. hudang, enz.). Derhalve bezit ook het Kiss., althans in waihe, een overblijfsel van 't gebruik van eene anorganische *s*. Hoe nu die beteekenissen van "kaaiman" en "garnaal", alsmede hoe de toegevoegde medeklinker te verklaren is, weet ik niet; er schijnt evenwel in dat alles iets te wezen, dat veroorzaakt is door dezelfde reden, als waarom de Kupanger upu lahi, grootvader vorst, zegt. Behoort hier wellicht bij de *s* in R. laäs, Tim. mnahas, honger, hongersnood? Ook de *s* in R. meïs, droom, (Sikk. miping, doch Tett. mehi, mihi, dus bij Bug. nipi, Mal. mimpi, enz.)? Moet uit de *s* van R. felas, Tim. benas, (naast Kup. khela-ka), hakmes = Sumb. kabèla, opgemaakt worden, dat het woord ontleend is? Zoo ook uit de *s* van delas, dial. deras, lelas, Tim. nenas, (Kup. kdela-ka) = Mal. dĕdap, Jav. ḍaḍap, Mak. rạrạ? Stellig is het woord niet aan het Mal. enz. ontleend, gelijk de voorgevoegde *k* in het Kup. bewijst). Onmogelijk echter is 't, dat de *s* hier de plaats van de verdwenen *p*, zou innemen. Evenmin kan in R. dial. horis, Tim. honis, levend, Tett., (met de meer voorkomende indringing van den sluiter ook in het werkwoord), moris, (terwijl het verbum in het R. moli, Tim. moni luidt = Sumb. mirip, Mal. hidup, enz.), de *s* uit de *p* outstaan zijn. De vorm staat denkelijk naar analogie van mates, enz., welke vorm nu wel in het Tett. ontbreekt, maar blijkens Amb. matet(e), algemeen moet geweest zijn [1]. Het Kup.

[1] Zonder sluiter komt het adjectief „levend" voor in R. hataholi, ataholi, hatahori, atahori, Tim. atoni, Kup. atuli, mensch, (vgl. Kup. nuli, hij leeft = R. moli = Tim. moni, vgl. Lett. rimormiori, Fate, Sesake tamoli, mensch, (vgl. ook Codrington: The Melan. languages, bij de vergel. wdl. sub voce: man). De Tim. zegt gewoonlijk voor „mensch" als soortnaam, pleonastisch atoni honis. Het eerste gedeelte is wel ata, dat in vele talen „mensch" beteekent, de eerste *h* in hataholi is wel aan vooruitname van de tweede toe te schrijven.

schijnt in dergelijke woorden, voorzooverre zij geen *t* bevatten, de *s* òf niet gekend te hebben òf (oorspronkelijk) door eene *k* te hebben vervangen, dus kdela (-ka) = delas; bkuli-(ka) = horis.

Eenige Rottineesche dialecten, welke eene *s* als sluiter kennen, plegen de *s* als sluiter ook te bezigen na sommige met het prefix ka afgeleide adjectieven. Als regel niet waar dit ka in waarde gelijkstaat met ma, als kabòlok = mabòlok, een gat of opening hebbende; maar bijv. in een woord als: kanenis, gezegd van een paard, dat op hol pleegt te gaan, dat zijn berijder pleegt mede te slepen, van neni, hij brengt, (Sikk. netti, Sumbaw. ĕnti); kapalus, gezegd van een paard, dat met de voorpooten pleegt te slaan; (hataholi) kalais, vluchteling van nalai, (Mal. lari, enz.). Hierbij dient dus weer de *s* om iets bijzonders aan te duiden, gelijk ook duidelijk blijkt, uit kaòes, van òe, water, in mata kaòes, traanoog, (soort ziekte), tegenover kaòek, bijv. in òe-mata kaòek, eene bron, welke water bevat. Men zegt evenwel ook mata-kaòek=kaòes, katòlok naast katòlos, eier-leggend, (bij natòlo, eieren leggen, tòlok, ei). Omgekeerd zijn er echter ook woorden, welke eene *s* vertoonen, ofschoon het bijzondere in de beteekenis niet duidelijk is, bijv. kapòs, eene holte, opening hebbende, naast pòk, holte, opening; kabulus of kabubulus, behaard, (overigens meer bepaaldelijk van een soort worm gebezigd), naast buluk, (M. P. wulu). Aangezien eene taal nooit volkomen logisch te werk gaat, leveren dergelijke uitzonderingen geen eigenlijke moeielijkheden op. Op dezelfde wijze is de slot-*s* te verklaren bij de, met behulp van een samengesteld prefix kala, afgeleide adjectieven, als kalaluüs, broedsch, bij luü, broeden (Pakew. lumukut); kalapaäs, doch in dial. van Ti, dat ook de slot-*s* kent, kalapaäk, (Dengka manapaä, Oenale nanapaä), gezegd van een paard, dat men pleegt vast te binden, (paä); kalapoïs, in Ti kalamboïk. (Dengka, Oenale manamborit), gezegd van een paard, dat men los pleegt te laten rondloopen, (van poï, loslaten). Er zijn onder deze woorden ook eenige, welke niet naast een verbum of subst. staan of er van zijn afgeleid, bijv. kalís, kailís, (ook in Ti met *s*), schuw, (wel = Mal. liar); kalafuis = fui, fuik, wild, (in Ti barafuis, Oenale marafuit), waarvoor Tim. fui, Kup. fuin, buin, huin, Tett. fuik en buis, Kiss. marawni, heeft, (de verwanten in de Westelijke talen zijn mij niet bekend, maar het verschil in de sluitconsonanten bewijst voldoende, dat zij anorganisch zijn, terwijl de vormen in het Tett. aantoonen, dat

niet juist de vorm met ka, kala, de oorzaak van de *s* als sluiter is); kamaus, (in Ti kamauk, doch Dengka, Oenale mamaus), tam, waarvoor Tim., Tett. maus heeft, Amb. mamalu, mamaru, Bur. mahu, (vgl. de *h* in tòho = Mal. turun), Mota m̥amaru, (vgl. de *r* in nara = Mal. darah). De verwante vormen in de Westelijke talen van dit laatste woord zijn mij eveneens onbekend, wellicht wijst het dial. mamaus, dewijl na een ma, zelden of nooit een anorganische sluiter optreedt, op eene oorspronkelijke slot-*s*, (de vormen in het Amb. enz. bewijzen niets voor of tegen), de *s* in kailís, kalafnís, vooral van Tett. buis, zou dan op dezelfde wijze als die van horis, honis, tegenover mates, kunnen verklaard worden. Hoe de verklaring van de slot-*s* bij elk woord afzonderlijk ook moge zijn, het algemeene beginsel, waarnaar deze sluiter, zoo hij anorganisch is, gebezigd wordt, is duidelijk.

Er blijft nu nog over iets over de slot-medeklinkers te zeggen, welke in het Rott. en Tim. bij werkwoorden worden aangetroffen. Wanneer eene taal steeds logisch te werk ging, zoude er eigenlijk in deze talen van geen slot-medeklinker bij een werkwoord sprake kunnen zijn, dewijl beide talen er naar streven, om in het algemeen, juist door het hebben of niet hebben van eene slot-consonant het nomen van het verbum te onderscheiden. Evenwel, geheel logisch en consequent gaat eene taal nooit te werk. Wel is waar heeft een verbaal woord, ook al staat het niet naast een nomen, dat voor deze talen als stamwoordelijk moet beschouwd worden, in de meeste gevallen een oorspronkelijken sluiter weggeworpen, maar er komen toch werkwoorden voor, die op een medeklinker eindigen. Feitelijk is hun aantal, wat de stamwoorden betreft, niet groot, kleiner dan dat der naamwoorden, die op een klinker uitgaan, maar door het bijzondere gebruik, dat vooral het Rott., ook bij verba, van een slotmedeklinker maakt, is toch het aantal verbale woorden, welke door eene consonant gesloten worden, niet onaanzienlijk, daarenboven komt ook in afgeleide vormen zulk een sluiter voor. In het Rott. treedt als gewone sluiter bij verba wederom de *k*, dial. de ingeslikte medeklinker, op, welke ook in het Tim. meermalen in die functie voorkomen. Van de stamwoordelijke werkwoorden, (waarbij voor het gemak nu ook die gerekend worden, welke schijnbaar zonder prefix het pers. voornw. als voor-hechtsel aannemen, alsmede die, welke alleen in

geredupliceerden vorm voorkomen), behouden sommige steeds de slot-*k*, (namelijk als stamwoord, want bijv. bij verdubbeling vervalt de sluiter weer), bijv. R. suik, dial. sulik, duiken, (vgl. Jav. silĕm, enz.); namedak, wakker zijn, (Kup. melang); andere, verreweg de meeste, worden, althans in het Rott., nu eens met, dan zonder sluiter gebezigd, zonder verschil van beteekenis, bijv. bepa en bepak, stampen, (vgl. Jav. bĕbak), waarbij gerekend kunnen worden die woorden, welke in het eene dialect een sluiter vertoonen, in een ander niet. In het algemeen zal men wel met zekerheid kunnen zeggen, dat eene slot-*k* bij deze woorden, voor zooverre het geen nieuw gevormde klanknabootsingen zijn, beantwoordt aan een oorspronkelijken sluiter, (behoudens het aanstonds te melden gebruik der slot-*k*), ofschoon het in de meeste gevallen moeielijk uit te maken is aan welken sluiter, dewijl men zich hier natuurlijk op onzekerder terrein bevindt dan bij de subst., en dikwijls de verwante vormen in de andere talen niet met de noodige zekerheid aangewezen kunnen worden, terwijl daarenboven, waar dit wel het geval is, het bestaan van meerdere vormen, juist bij dergelijke woorden, als bijv. bukak, bukas naast buka [1], (openen), toch weer onzekerheid veroorzaken. Bovendien behoeft de slot-consonant, waaruit de *k* ontstaan is, niet altijd organisch te zijn. Bij de beschrijving der slot-medeklinkers in de verschillende talen, troffen wij reeds een Bur. kalik, graven, aan, met anorganisch slot-*k* en hetzelfde woord in het Solor. als galin, met anorganische slot-*n*. Nu komt in het Rott. en Kup. *n* niet alleen voor als genitief van het pers. voornw. maar ook na verba als accusatief of nominatief, (bijv. bij intransitieven); in de laatste functie ook nog in het Tim. In het Rott. bijv. zou ana kali-n, „hij graaft het” beteekenen; een Kupanger noemt een werkwoord als afzonderlijk woord, nooit zonder die toegevoegde *n*, bijv. bèlen, geven, eigenlijk bèle-n, hem geven. In de talen, welke geen pronominale aanhechtsels meer kennen, komt de *n* natuurlijk in die waarde niet meer voor, maar naar alle waarschijnlijkheid hebben zij vroeger dezelfde constructie gehad, en is bijv. de *n* van galin, het voornw., dat tot een deel van het woord geworden is, wat vooral bij zulke woorden kon plaats vinden, die wegens hunne

[1] Naar alle waarschijnlijkheid heeft men bij dergelijke toevoegselen in de meeste gevallen niet met een zuiver phonetisch verschijnsel te doen, maar hebben zij, gelijk bijv. in het Rott., oorspronkelijk wel beteekenis gehad; welke echter, zal misschien zeer moeielijk zijn om uit te maken.

beteekenis eene zaak als object hadden, waarvoor bij verkorting het pronomen dikwijls optrad. Zoo zijn dan wel sommige anorganische slot-*k*'s in het Rott., alsmede die in het Bur., Solor, Sikk. te verklaren, in de beide laatste talen naast vormen met *n*, *ng* als Solor. galin; Sikk. selung, ruilen, (R. seluk, Sumb. silu), enz. Ook in de Amb. dial. komen dergelijke vormen voor, bijv. tárune tanda, afbakenen, eigenlijk: een teeken zetten, tarune = Mal. taruh), ook met *k*, als luluke, naast luluë, ruruë, oprollen, (Bat. lulun), hitike naast hitië, hiïë, opheffen; pahúnike naast huniё, verbergen, (M. P. wuni); denkelijk zijn wel alle niet ontleende verba, welke in deze taal eene toegevoegde *e* vertoonen, zoo te verklaren. In het Rott. komt er nu nog een bijzonder gebruik van de slot-*k* bij. Het bezigt dien sluiter, ook bij een verbum, naast een vorm zonder *k* om eenig verschil in beteekenis of gebruik, (of wat als zoodanig beschouwd wordt, soms is het wel juist de meer oorspronkelijke beteekenis), van het woord te onderscheiden, en dat geschiedt, zoowel bij woorden, welke oorspronkelijk door een medeklinker gesloten werden, als bij die, waar dit niet het geval was. Bijv. fiï, biï, beteekent: knijpen, doch fiïk, met de vingertoppen knijpende vasthouden, bijv. de sarong onder het loopen, (het Tett. heeft in denzelfden zin fiït, biït, dus behoort 't woord stellig bij Mal. tjubit, bibit, Sund. tjiwit, enz.); lok, uitstrekken, bijv. den arm, lò, iets overreiken, (Kup. dòng, vgl. Jav. ulung); laö, vertrekken; laök, gaan, loopen, (Jav. laku, enz.); nita, zien; nitak, zien = beproeven, (M. P. kita); nalai, vluchten, nalaik, hard loopen, (Mal. lari, enz.); naama, tot vader hebben, naamak, iemand met „vader” aanspreken, enz. De verklaring is natuurlijk wederom dezelfde als bij de subst., dat de slot-medeklinker niet meer gevoeld werd als iets wezenlijks, bij het woord behoorende en dus geschikt om vrij gebezigd te worden tot differentiatie. Ook het Tim., hoewel voor zooverre mij bekend is zeldzamer, levert voorbeelden van een dergelijk gebruik van den sluiter, bijv. pet, verzadigd worden of zijn, petak, opzwellen, opgezwollen, (R. peta, Kup. petang, opzwellen, R. nakabète, dial. nakabeta, gespannen zijn, verzadigd zijn; vgl. Mal. kĕnjang naast kĕntjang). En op dezelfde wijze maakt soms het Sikk. een onderscheid door achtervoeging van *ng*, als naing, inzetten, bij het spel, naast nai, zetten, (= R. pedak naast peda, idem), zoodat ten slotte eigenlijk de *n* weer de eigenlijke oorzaak van het verschijnsel schijnt te zijn. Het wordt er natuurlijk door deze behandeling der slot-*k* in

het Rott. Tim., niet gemakkelijker op, om uit te maken, aan welk woord in de verwante talen een verbaal woord beantwoordt. Ook niet of men in de taal-zelf met een zelfde woord te doen heeft of niet; is bijv. bèngo, voorwenden, een voorwendsel bezigen, oorspronkelijk één met bèngòk = pèngo, wenden? het is wel waarschijnlijk, maar geenszins zeker..

Men kan wel met zekerheid aannemen, dat, ware de juiste overgang van beteekenis bekend, het grootste gedeelte der verbale woorden, welke thans steeds met eene slot-*k* voorkomen, zouden blijken gedifferentieerd te zijn van zulke, die den sluiter niet vertoonen, daargelaten nog, dat mogelijk de vorm zonder sluiter, later uit het gebruik is geraakt.

Nu en dan komt een verbaal woord, dat oorspronkelijk op een klinker uitging, zoowel met of zonder sluiter voor, zonder dat er eenig onderscheid tusschen beide vormen schijnt te bestaan. Dit kan eenvoudig verklaard worden door aan te nemen, dat het woord, misschien in verschillende streken, op verschillende wijze is bewaard gebleven; namelijk met en zonder de uit de anorganische *n* ontstane *k*, voor zooverre ik weet, zijn het ook steeds werkwoorden, welke met een rechtstreeksch object kunnen verbonden worden. Overigens moet men voorzichtig zijn met geen onderscheid in beteekenis te erkennen; eene uitdrukking als: ana pauk dòpe-a neu, kunnen wij wel niet anders weergeven dan met: hij stak het mes er in, evenals ana pau dòpe-a neu. De Rottinees verklaart echter pauk door: (het mes) er in steken en er in laten steken; terwijl pau, eenvoudig „insteken” beduidt, onverschillig of men het er daarna weder uithaalt. Nog heeft de *k* de plaats van de *n* ingenomen waar, gelijk bij sommige verba geschiedt, het volledige voornaamw. nog eens na het verbum herhaald wordt. Men zegt bijv. au-amanau-ngau, (dial. nggau, kau), ik verwonder mij; ò mamanau-ngò, (dial. nggò, kò), gij verwondert u (waarbij dus eigenlijk weer een genitief-vorm na het verbum als nominatief optreedt, gelijk bijv. de n in baë-n, het breekt); in den derden pers. echter zegt men ana of ndia namanau-k ana, waarin de *k* blijkbaar voor n staat, waarachter het nieuwgevormde, onveranderlijke ana tot versterking gevoegd wordt; zoo ook au mesa-ngau, ik alleen, doch ndia mesa-k ana, sila mesa-k asa, hij, (zij, meerv.) alleen, (in het Rott. van Dengka en Oenale luidt de uitdrukking mesa-ne; in het Tim.: mèse-n, of met eene bijzondere toevoeging: mèse ku-n). Hierbij kan, ofschoon het niet bij de

paalde gevallen van het Engelsche „to do" vergeleken met de causatieve beteekenis, die wij hechten aan „doen" door een werkwoord gevolgd. Maar het is duidelijk, dat eene taal twee zulke begrippen, als het eenvoudige werkwoord en het causatieve, gewoonlijk zal trachten te onderscheiden. De talen, welke nu p a, (k a, enz.) bij het causativum bezigen, onderscheiden dit dus daardoor van het gewone werkwoord, door het af te leiden van het verbale substantief; het is dus een denominatief. Vandaar kunnen bij deze werkwoorden, bijv. in het Bur. ook als regel de *n* en *t* van de naamwoorden als sluiters voorkomen. Het Tim. heeft nu den ouden causatief-vorm verloren; (slechts in enkele overgebleven vormen leeft hij voort, bijv. h a p u t u n, verwarmen); er schuilt dus op zich-zelf niets verwonderlijks in, als de taal tot het vormen van een nieuw causativum weer greep naar het oude middel: de afleiding van het verbale subst. Nu wordt het verbale subst. in het Tim. gesloten door eene *t* of ingeslikten medeklinker, beide zijn ook in het causativum vertegenwoordigd, maar de *t* en de ingeslikte medeklinker zijn beide uit eene *n* ontstaan, waaruit ook de *f* ontstond; is het nu niet waarschijnlijk, dat men bij den overigen, den eenigszins gedifferentiëerden vorm van de *f* uit *w*, namelijk de *b* tot vervanging der *n* heeft gekozen?

Voor eene dergelijke differentiatie is het niet noodig helderder, klaarder bewustzijn aan te nemen. dan bijv. voor het onderscheid maken tusschen verbum en subst., door wegwerping van den sluiter of voor de differentiatie, die eene bepaalde beteekenis aan een of anderen vorm toekent. Op dezelfde wijze kunnen de weinige en denkelijk wel verminkte causatieve vormen, die het Kup. bewaard heeft, verklaard worden, bijv. s a k e n g, doen stijgen, van s a k e, (Tag. s a k a y), vgl. ook de *ng* in s d a t i n g, hak, van d a t i, hakken. Het Rott. heeft eigenlijk een causatieven vorm met het prefix k a, en deze komt ook enkele malen zuiver voor, meestal echter wordt deze vorm tevens in verbinding gebracht met het verbale subst., en vertoont dus reduplicatie en slot-*k*, dus van d a d i, Mal. d j a d i, n a k a d a d a d i k, doen ontstaan; daarnaast komen enkele meng-vormen voor bij sommige woorden, namelijk met de *k* als sluiter, zonder reduplicatie, of met reduplicatie zonder sluiter.

Willicht is de vorm van het reciproque werkwoord als **l a n g g a t i k**, zij vervangen elkander, van het ontleende n g g a t i = Mal. **g a n t i**, op dezelfde wijze te verklaren, vgl. het gebruik van het prefix **p a**

bij reciproque werkwoorden in het Bat., Sumb., Saw. Ook het Rott. kent enkele verba van die beteekenis, geheel en al gelijk in vorm aan causatieven, als: lakasusudik, zij wedijveren met elkander. Mogelijk dient hier de slot-*k* echter wederom alleen om den vorm te onderscheiden van andere werkwoorden met de voorgevoegde voornw. De eigenlijke vorm, welke zelden anders dan met ao (van aok, lichaam) verbonden, gebezigd wordt, luidt: bijv. langgati (ao), waarbij het verkorte pers. voornw. schijnbaar onmiddellijk aan den stam wordt gevoegd, maar waar het werkwoord eigenlijk, gelijk Fanggidaej reeds opgemerkt heeft, nog een prefix bevat, wat duidelijk blijkt bijv. uit een woord als naboa, hij, het, draagt vrucht, blijkbaar het pronomen na + prefix + boa, welk prefix, gelijk boven bij de bespreking van het Tettumsche prefix ha reeds opgemerkt is, ook in het Rott. naar alle waarschijnlijkheid ha (voor pa) heeft geluid; het gebruik van het prefix in zulk een woord als naboa en bij de reciproque werkwoorden is dus te vergelijken met dat van het Mal. băr. Het Tim. vormt deze woorden eenvoudig met het verwante prefix ma, (soms man), bijv. maít, elkander zien, bij nit, hij ziet; mahine, elkander kennen, bij nahine, hij kent; gewoonlijk worden de verkorte pers. voornw. hierbij aan het einde van het woord gevoegd, als: sin maita-n, zij zien elkander, hit maita-t, wij zien elkander, enz.

In de Rottineesche dial. van Dengka en Oenale komen ook enkele verba voor, welke op eene *t* eindigen, zoo ook in het Tim., (afgescheiden van de causatieven). Van de meeste woorden, als Dengk., Oen. böt, fijnwrijven, Tim. fonat, wijken, weet ik niets naders te zeggen: Dengk. uüit, een hond aanhitsen, naast Oen. sikiüis, idem, bevat wel eene klanknabootsing, (Term. bezigt nakahuhuïk, het geluid huï maken, Tim. huíta̤), maar geeft geen nadere aanwijzing omtrent den sluiter. Dengk., Oen. molut, ontglippen, losschieten, Dengk. olut, losglippen, uitglijden, Oen. sambi-orut, uitglijden, (waarnaast voorkomen kokolu, afglijden; kolu, koru, oru = Tim. nonu, Kup. nulu, afstroopen, vgl. Mal. lurut, afstroopen, Jav. mlorod, afglijden), bevatten misschien eene oorspronkelijke slot-consonant. Zoo ook Tim. peut, afstrijken, als een lucifer, naast peu, uitkrabben, keu, afkrabben, scheren, R. nggeu idem, kao, dial. nggau, Sumba kàu,

krabben, vgl. Jav. garu naast garut. Daarentegen is de *t* stellig anorganisch en voor eene eveneens anorganische *n* in de plaats gekomen in Dengk., Oen. selut, ruilen = Term. seluk = Tim. senų = Tett. selu, (in Dilli seluk, naast selu, betalen) = Sikk. selung = Sumb. silu, vgl. Jav. sulih, silih.

In het Rott. zijn mij slechts twee werkwoorden bekend, welke op een neusklank, dat is dus de *n* eindigen, namelijk in 't dial. van Oenale nalamein, droomen, waarvan Dengka met omzetting nalameni gemaakt heeft; elders echter luidt het woord: nalameï, wat vergeleken met Tett. mehi, mihi, (*h*, als gewoonlijk, gelijk eene oorspronkelijke *p*), duidelijk blijkt tot stamwoord te hebben, hetzelfde woord als Bug. nipi, Mal. mimpi, de *n* is dus anorganisch. Hetzelfde is denkelijk ook 't geval in Dengka heän = heka, op iets vertrouwen.

In het Tim. zijn de door *n* gesloten verba talrijker, mogelijk is bijv. in haputun, verwarmen, den sluiter bewaard gebleven, die in putu, heet, verbrand zijn, (vgl. Daj. totong, enz.), verloren is; maar het is evengoed mogelijk, dat haputun ook weder eene later aangevoegde *n* vertoont. Die *n* zal dan de waarde hebben, welke boven aangegeven is; wel bezigen zoowel de dial. van Dengka en Oenale als het Tim. thans als accusatief van het pronomen è, maar gelijk reeds gezegd is, het is wel als zeker aan te nemen, en uit een nalameen blijkt 't duidelijk, dat vroeger, mogelijk voor dat zij als afzonderlijke dial. of talen bestonden, de n ook als elders gebezigd werd; juist het verlies van de n in die waarde is de oorzaak, dat zij niet geregeld, als in het Term., tot (*k* of den ingeslikten medeklinker) is geworden.

Zoowel in de dialecten van het Rottineesch, welke eene slot-*s* kennen, als in het Tim. komen ook enkele verba voor, welke op eene *s* eindigen; zij zijn niet talrijk, de meeste komen wederom voor in de dial. van Dengka en Oenale. Daaronder zijn er, als Dengka pòdes, draaien, bijv. touw, uüles = Term. kukulek, samendraaien, (vgl. ule, wringen, Kup. nulas, draaiend knijpen, Tett.

v. Dilli dulas, wringen, en Jav. pules), die wel stellig eene oorspronkelijke slot-*s* vertoonen. Een oorspronkelijken sluiter in elk geval, schijnt ook Dengka mbulas, Oen. puras (= nasapula, nasapura, Tim. naspúl) bespuiten, vgl. Sikk. buras, idem, doch Jav. samburat, te vertoonen. Toch schijnt soms ook hier de slot-*s* bepaaldelijk anorganisch te zijn, men vergelijke Dengk. dòös = Oen. dòör = Term. dòök, elders dòkọ, eene kniebuiging maken; Denk. kaus en kakaus = Oen. kaur = Term. kauk, het hoofd buigen, nakakau, ja schudden; Dengk. kakales = On. kakaler = Term. nakakale, neen-schudden, (en zie het volgende).

In de Rottineesche dial. van Dengka en Oenale, een enkele maal ook in die van Ti en Rengkou, benevens in het Tim, kan ook eene *r* of *l*, (naar het dialect), aan het slot van een verbum voorkomen.

Deze sluiter is al van te voren verdacht, daar eene oorspronkelijke *r* of *l* overigens nooit gespaard blijft [1]. Hier volgen eenige voorbeelden: D. naäduül (naast duü) = Term. duku, toevallig bewegen; D. nggonggal, naast nggonggongga, Oen. nggonggonggar, iets schudden; D. naänonòöl = Term. nakanonòko, schudden; D. fafael = Term. fafae(k), wakker schudden; On. naäfafaür, schudden; D. ndòöl = Term. ndòko, uit-

[1] In het dialect van Oenale zijn mij ook drie substantieven bekend, welke op *r* eindigen, in dat van Dengka één (met *l*, gelijk steeds, voor *r*). Ook in het Tim. zijn mij twee op *l*, *r* uitstaande subst. bekend, (behalve die op *l* eindigen na eene *e*, welke reeds besproken zijn, bij de beschrijving der Tim. eind-medeklinkers). Die in het Tim. zijn tòl, tòr = Kup. tòn = R. tò, grens, grenspaal, denkelijk het Holl. tol, tolboom, in elk geval een ontleend vreemd woord; ditzelfde van sikil, elders sikar, ivoor (eigenlijk een plaatsnaam?) De subst. in de Rott. dial. zijn evenwel niet ontleend, zij zijn Oen. ekar = Dengka heka = elders eëä, de Rottineesche rondedans of de kring daarvoor gevormd, finir = Dengk. fini = Term. bini, gedicht, (Kup. heeft dani, vgl. Bul. rani, Mal. njanji); sinor, maden in eene wond = elders sinok, sinọ Kup. sinun, en Dengka lul, traan naast lụ = luk = Tim. nuf, Tett. lun; stellig het Jav. luh. Het laatste woord wijst met zekerheid aan, dat de *l*, *r* onecht is. Bij de twee laatste woorden schijnt wel het aanhechtsel of lidwoord van het meervoud, ra, la, tot een deel van het woord geworden te zijn, en mogelijk is dat bij de twee eerste woorden ook 't geval. Is dit juist, dan moet die aanhechting reeds geschiedt zijn, voor de *n* tot *k* enz., geworden was, (gelijk nu nog in het Tettumsch van Dilli de *r* in het meerv. de plaats van eene anorganische *n* inneemt), blijkens Dengk. lul, volgens de tegenwoordig geldende regels kon het slechts luäla worden.

schudden, uitkloppen; Oen. kaur, ja schudden, Ti. te-kaur = Term. te-kauk, knikkebollen; Oen. kakaler, neen-schudden; On. kokobar = Term. koba-koba, nakoba, in beroering zijn; D. naähahatel = Term. hate, nakahahatek, knipoogen; On. ngganggafur = Term. nggafu, Tim. kafun, uitschudden; Tim. tetal, tetar, wapperen; D. kapel, Oen. kaper, Tim. van Amarassi naper = Term. nggapek, Tim. v. Tabenu ainapen, Kup. lahen, wenken; D. dodoül, Term. doü, opgooien; Tim. okal, idem. Voorts D. nggal = Term. ngga, los, open; D. lenggal = Term. lenga, zich openen; D. lofal, losschieten, On. pular (= Term. pola, polak) en molur, (naast molut), idem, Rengkou fekar, ontglippen, in overdrachtelijken zin, zich wegpakken. Gelijk men ziet, hebben de woorden in beide reeksen iets met elkander gemeen en zijn blijkbaar naar één model gevormd; daarenboven is kaper, kapel, toch stellig = Mak. kape, Daj. kipai, vgl. Mal. kapay, en dus de slot-medeklinker stellig onecht. En dat men ook in 't geheel niet met een eigenlijken slot-medeklinker te doen heeft, bewijzen overtuigend: Ti femba neu daer, tegen den grond slaan; tè-daer, neerdalen, van een vogel, waar de *r* achter het naamwoord dae, grond, komt te staan; voorts Dengka feä fal ia, zoo even, uit feä, nog, fa, weinig, ia, dit, nu. In werkelijkheid is de *r*, *l*, hier dan ook 't overblijfsel van een nadrukwijzer of bijwoord, dat in het Termanusch nog gebruikelijk is. Het kan door ons meestal moeielijk op andere wijze, dan door het accent weergegeven worden; voorbeelden van het gebruik zijn, bijv. nalaö-la dò ana saë ndjara, gaat hij (maar) te voet of rijdt hij paard? na-lepa-la, hij draagt (maar) met een draagstok, niet op andere wijze. Het bewijs, dat men hier met hetzelfde woordje te doen heeft, levert Oen., Ti nggèngger = Term. ngènge, opschrikken, schrikken, waarvoor men evenwel in het Term. ook zegt, zonder merkbaar verschil van beteekenis: nggènge-la. In de dialecten van Dengka en Oenale althans is dit woordje niet meer in gebruik, maar, evenals in het Tim. door *a* of *ak* vervangen, vandaar dat het, toen het onverstaanbaar werd, eenigszins als een vast deel van een aantal woorden werd, (althans in zooverre men van de Rottineesche en Timoreesche slot-consonanten als vaste bestanddeelen van een woord kan spreken), waarbij denkelijk ook werking der analogie plaats had. In 't Tim. vindt men de *l*, *r*, ook wel na een adjectief; een voorbeeld is: nak-upal, nakupar, kroesharig, van nak = nakaf, hoofd en (upa), dat behoort

bij R. naoöpa, dial. naoömba, golven van het water, van rijstaren, en vandaar van het haar: golvend, dus wel bij Jav. ombak of umbak behoorende; voor de vorming, vgl. met het thans gebruikelijke *a*, *ak*: masdja(h), zilt, zout, bij masik, zout, namasi, zouten. In een paar Tim, woorden schijnt de Tim. *l*, *r* werkelijk eene oorspronkelijke consonant, (doch geen sluiter), te vertegenwoordigen, bijv. seül, snikken, (stellig bij Mal. sĕdu), waarbij wel memeül, klagen, behoort; peül, dik, van eene vloeistof, naast pèök, Amar. pèrọ, Kup. pèlo(-ka), pap, de slot-*l* is hier dus ontstaan uit omzetting, tenzij men moet aannemen, dat de medeklinker al eerder uitgevallen was en de *l* ook hier de gewone waarde heeft. Waar het Tim., Kup. eene *n*, het Rott. van Term. eene *k* tegenover zulk eene *l*, *r* vertoont, is wel eerder aan het toegevoegde pronomen, (dus *k* uit *n*), dan aan eene vervanging van de *l*, *r* door *k* te denken.

Dewijl de *s* in de boven opgesomde woorden, als: dòös, enz. tegenover eene anorganische *r* staat, en de woorden blijkbaar eveneens naar hetzelfde model gevormd zijn, is wel aan te nemen dat de *s* aldaar eveneens anorganisch is. Zij zijn echter te weinig in getal om iets met zekerheid omtrent den sluiter te kunnen bepalen.

timmer (antaḥpurapura). Hieruit blijkt wederom, dat, zooals Fleet terecht opmerkt, het woord op allerlei gewrochten kan worden toegepast. Hoofdzaak blijft, dat het den stichter roem bezorgt.

Voorbeelden van het gebruik van yaśas in een dergelijken zin zijn mij uit Vóór-Indische inschriften niet bekend. Wel heb ik een soortgelijken beteekenisovergang aangenomen voor de woorden arcā (= vereering) en dharma (= vrome plicht) [1] in inscripties van omstreeks 700 n. Chr., gegraveerd op bronzen godenbeelden, welke thans nog in het tusschen Kaśmîr en Trigarta (Kāngṛā) gelegen bergstaatje Chamba worden vereerd [2]. Is mijn verklaring juist (het Sanskrit dezer inschriften is verre van zuiver), dan zou dus ook in deze gevallen aan een woord met abstracte beteekenis, een concreet begrip zijn toegekend. Evenals kîrti „roem" wordt gebruikt voor „een voorwerp van roem", zou arcā „vereering" op „een voorwerp van vereering" en dharma (vrome plicht) op „een voorwerp van vroomheid" zijn toegepast. Terloops zij opgemerkt, dat in één dezer Chambā inschriften het woord kîrti in den genoemden concreten zin voorkomt, waar wij lezen: Śrî-Meruvarmmacaturo (lees u)dadhikîrttir eṣā „Dit is van Śrî-Meruvarman het roemrijk werk [befaamd] over de vier oceanen."

Noemde ik daareven dharma als een twijfelachtig voorbeeld, het lijdt geen twijfel, dat het zoo geregeld in wij-inschriften voorkomende deyadharma denzelfden eigenaardigen beteekenisovergang vertoont. In de Buddhistische geschriften en inscripties wordt het, evenals in Pāli deyyadhamma, geregeld toegepast op het geschonken voorwerp, zooals duidelijk blijkt uit de vaste formule Deyadharmo yaṁ Devadattasya „Dit [is] de gift van N. N." Nog duidelijker komt de concrete beteekenis uit, als wij vinden: Deyadharmo yaṁ kṛto (of pratiṣṭhito voor pratiṣṭhāpito) Devadattena „Deze vrome gift [is] gemaakt (of opgericht) door N. N." Maar dat de oorspronkelijk abstracte beteekenis van het woord nog werd gevoeld, zien we uit een inscriptie als die op het beroemde beeld van den stervenden Buddha te Kasia voorkomt: Deyadharmmo yaṁ mahāvihārasvāmino Haribalasya pratimā ceyam ghaṭitā Dinē..mā(?)svareṇa. „Dit is de gift van den groot-kloostervoogd Haribala en dit beeld is vervaardigd door...." Des makers naam is slechts gedeeltelijk bewaard.

[1] Een volkomen gelijkwaardig woord bestaat in het Nederlandsch niet.

[2] Zie Annual Report of the Archaeological Survey of India for 1902—03; blz. 240.

Voor verdere voorbeelden raadplege men Fleet's „Gupta Inscriptions.” Genoemde schrijver verklaart het woord vrij omslachtig als „(a gift of) religion, which is proper to be given.” Zooals wij zagen, behoeft men slechts den ook bij kîrti vastgestelden overgang van abstract tot concreet aan te nemen, en, gegeven de gewone beteekenis „vrijgevigheid” het te vertalen door „een voorwerp van vrijgevigheid” m. a. w. „een gift.” Het komt mij voor, dat de door Fleet aangehaalde vertolkingen van Dowson „votive offering” en van Bühler „meritorious gift”, het begrip „gift” onnoodig beperken.

Boven merkte ik op, dat van het gebruik van het woord dharma ter aanduiding van het gegeven voorwerp mij geen zeker voorbeeld bekend is. Wel vond ik het daarvan afgeleide Nieuw-Indische dharm in die eigenaardige beteekenis gebruikt in op koperen platen gegraveerde schenkingsoorkonden uit het reeds genoemde bergstaatje Chambā. Het in de landstaal opgestelde gedeelte van dergelijke documenten besluit gemeenlijk met een soortgelijke formule: „Eh dharm Srî-Rāe tathā Rāe ke putre potre pālṇā. Syāhu Jindu tathā Jindu de putre potre bhognā.” „Deze gift moeten mijn heer de Radja en des Radja's zoon en kleinzoon beschermen, Syāhu Jindu (de begiftigde) en desgelijks Jindu's zoon en kleinzoon genieten.” Dat hier bepaaldelijk de gift, in casu uit landerijen bestaande, bedoeld wordt, blijkt ten overvloede uit de overeenkomstige zinsnede in een andere oorkonde: Eh bhūmi Srî-Divāṇe bacṇā „Dit land moet door het Hof (i. e. den Radja) worden afgezonderd” (nl. ten behoeve van den begiftigde).”

Ten slotte zij nog gewezen op de beteekenis-ontwikkeling van Sanskrit śāsana. In de Oud-Indische litteratuur geeft het als nomen actionis de handeling weer, die door het werkwoord śāsti wordt uitgedrukt, nl. straffen, regeeren, bevelen. Maar in de inschriften beteekent het vaak „een bevelschrift, een acte” of nog concreter „de koperen plaat waarop een schenkingsacte is gegraveerd [1].” Men vindt dan ook de samenstelling tāmra-śāsana „een oorkonde op koper.” Al deze beteekenissen heeft ook het Nieuw-Indische śāsan. Maar in Chambā (en mogelijk ook elders) heeft de beteekenis zich nog verder gewijzigd: Want daar wordt het woord sāsaṇ (de lingualiseering van de *n* is een eigenaardig-

[1] śāsana „a charter, a technical term for a deed of conveyance on copper-plates”. Fleet, Gupta Inscriptions, Index.

heid van dat dialect; vgl. boven palṇā en bacṇā) thans uitsluitend gebruikt ter aanduiding van het land zelve, dat door den Radja aan Brahmanen en tempels geschonken is. Op die wijze wordt het een synoniem van dharm. Vergelijk b.v. met de boven aangehaalde plaats de volgende: Eh śāsan Śrī-Divāṇe Baṛu Damodare re putre potre jog pālṇā. Deze schenking moet het Hof ten behoeve van Baṛu Damodar's zoon en kleinzoon handhaven.″

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË,

UITGEGEVEN DOOR HET

Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde
van Nederlandsch-Indië.

ZEVENDE VOLGREEKS. — VIJFDE DEEL.

(DEEL LIX DER GEHEELE REEKS).

DERDE EN VIERDE AFLEVERING.

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1906.

p. 136, en 199—202. Eene zincografie geeft dat laatste zegel nogmaals weer op onze **Plaat I,** bovenaan.

Steeds plaatst in dit Grootzegel des Atjeh'schen Rijks de regeerende Sultan zijn eigen naam middenin; terwijl daaromheen 8 vroegere Sultans genoemd worden, hetzij om hun beroemdheid nooit daarbij vergeten, hetzij door den regeerenden Sultan speciaal daartoe uitgekozen. De namen van Sultan Alaoeddîn al-Qahhâr = Sidi Moekamal (1530—57), »den Geweldige«; van Sultan Meukoeta Alam = Iskandar Moeda (1607—1636), den »Alexander [den Groote] Jr.« van Atjeh; van Sultane Tadjoe'l-'alam (1641—1675), de éérste Atjeh'sche »Vorstin«; en van Sultan Ahmad Sjah (1723—35), den Stichter der laatste, thans voorgoed verdwenen, Wadjo'sch-Atjeh'sche vorstendynastie, »komen« — aldus Snouck l. c. p. 200 — »op de meeste negenvoudige zegels der soeltans terug; zij zijn die der vorsten, aan wie men Atjèhs bloei en de adat-instellingen pleegt toe te schrijven. De overige wisselen af naar de keuze der soeltans, die zelve hun zegel vaststellen.«

Ieder nieuw optredend Sultan van Atjeh begon dus met een nieuw Grootzegel des Rijks te laten graveeren; met hemzelven in het Midden, en 8 beroemde voorgangers om hem heen.

Het doel van het nu volgend opstel zal wezen aan te toonen, dat men den oorsprong van dit Atjeh'sche Negen-Zegel **niet** in de eerste plaats moet zoeken in het vooral ook bij de Javanen sterk levende begrip 1 + 8 = de Heilige Negen, *niet* dus in een getallensymboliek, die oud-Hindoe-Javaansch en Hindoe-Sumatraansch moet heeten; maar, dat het een jongere en rechtstreeksche nadoenerij is geweest van het voorbeeld door de eerste Groot-Mogols in Hindostan gegeven, hoogstwaarschijnlijk zelfs onmiddellijke Atjeh'sche navolging van hetgeen Akbar (1556—1605) het eerst er gedaan had.

Om dit aan te toonen, zal eerst een allerinteressantst Hindostansch schilderijtje beschreven worden, dat tijdens den Groot-Mogol Aurangzeb (1660—1707) gemaakt werd, blijkbaar voor den toenmaligen Opperkoopman van het een of andere Hollandsche kantoor, te Suratte waarschijnlijk, òf Ahmadabad, òf anders Agra; en hetgeen in zincografie — zonder de kleuren dus — hierachter weergegeven wordt, aan voor- en tegenzijde, **Plaat II-III.** Den ouderdom

van dit merkwaardige stuk mogen we op **ca. 1700** aanslaan; vóór 1707 in elk geval.

Het origineele schilderijtje is, buiten de lijst, 24½ × 30¾ cM. groot; met het daarbij in den laatsten tijd gemaakte mahoniehouten lijstje 30½ × 36¾ cM., en behoort sinds eind 1902 aan den Gezant van den Sjah van Perzië, Z. Exc. MIRZA SAMAD KHAN, MOMTAZ ES-SALTANEH, van 1902—1905 geaccrediteerd bij het Nederlandsche Hof, sinds midden 1905 verplaatst naar Parijs.

De eerste maal, dat ik dit curieus schilderijtje mocht zien, was op de Perzische Tentoonstelling in Mei—Juli 1903 door den Grooten Koninklijken Bazar (firma voorheen D. Boer & Zonen), Zeestraat 82, hier in Den Haag gehouden. Het trof mij dadelijk, èn om de fijnheid van lijn en kleur der 11 geaquarelleerde miniatuur-portretten; èn wegens de merkwaardige schikking: 10 in een kring om één in 't midden heen; èn om de bijschriften in 17ᵉ-eeuwsch Hollandsch aan den achterkant, op het ouderwetsche behangsel-papier, met begeleidende Hindustânî-namen in Nâgarî-karakters van een inlandsche hand, waardoor ineens de herkomst vaststond als echt-inlandsch en tevens als teruggaande tot den een of anderen Hollandschen Opperkoopman in Noordelijk Voor-Indië, vóór 1707, Aurangzeb's dood, den "orangseeb" in 't midden, met het volgcijfer 11.

Toen ik echter, later pas, het verband begreep, dat hier te vinden was met het Atjeh'sche Negenvoudige Zegel, vroeg en verkreeg ik verlof van den Perzischen Gezant, door vriendelijke bemiddeling van den Heer A. P. H. Hotz alhier, om het stuk tijdelijk onder mijn berusting te hebben en het te laten reproduceeren voor een historische studie.

Het schilderijtje, vroeger in het bezit van een deftige Hollandsche familie, was dd. 20 Nov. 1902 te 's-Gravenhage verkocht op een auctie van den antiquaar J. Schulman, in wiens verkoopcatalogus het als volgt beschreven stond op p. 49 onder nº. 669, en met een kleine zincografie daarachter was geïllustreerd:

"669. Planche avec les portraits des onze Grand-Mogols d'Indoustan, aquarellés. Sur le revers les noms en vieux hollandais et en pehlvi [*lees:* hindoustânî]. 1. Aemoerlengh [sic! *lees:* Temoerlengh] (Tamerlan). 2. Sultan Mahmoud; du n. 6 commencent les Empereurs connus. 6. Baber. 7. Homajûn. 8. Akbar. 9. Sjehangir. 10. Shah jehan. 11. Aureng zeb.

Cette planche, avec les portraits d'une exécution remarquable, est du plus haut intérêt historique. *Voir la reproduction.*"

Deze reproductie in gezegden auctie-catalogus was een zinco van 8,8 × 11,3 cM., waaronder stond „No. 669”.

Wat evenwel in deze beschrijving niet staat en ook op onze Plaat II hierachter niet duidelijk te zien is, is dit: de 11 miniatuurportretten, in waterverf op papier geschilderd, zijn alle indertijd eerst uitgeknipt geworden, en toen opgeplakt, in de volgorde, die zij nu hebben, op een stuk ouderwetsch stevig behangselpapier, loodblauw van fond, met gouden bloemen en ornamenten versierd — zie Plaat II —; terwijl de oud-Hollandsche hand, die later aan de gelig-grauwpapieren keerzijde van het aldus samengestelde schilderijtje de volgcijfers en namen der 11 Vorsten bijschreef nevens de inlandsche namen — zie Plaat III —, diezelfde volgcijfers 1—11 *nogmaals* op de juiste plaatsen bij de miniatuurportretten bijschreef aan den voorkant van dat behangselpapier [1], zooals op Plaat II duidelijk waar te nemen valt. Kijkt men echter scherp toe, dan kan men tòch nog wel zien, dat de 11 niet heel zuivere ovalen der portretjes het vroegere uitknippen verraden, terwijl het toen gevolgde opplakken op het gebloemde papier als fond door het verschil in donkerte dier ovale scheidingslijnen toch ook nog wel te voelen valt. Indertijd heeft men toen nog als afsluiting, als „lijstje” om het aldus verkregen schilderijtje, een band geplakt van gebloemd veelkleurig weefsel, op Plaat II goed te zien. [2]

Dat wil dus zeggen: dit schilderijtje is aldus indertijd in mekaar gezet uit 11 geaquarelleerde miniatuur-portretjes, die in de gewenschte volgorde werden opgeplakt op een blad mooi gebloemd papier. Maar dit ineenzetten is niet in lateren tijd geschied, doch in den eigen tijd van Aurangzeb door een inlandsche hand, die ook op den achterkant het allerééérst de namen der 11 Vorsten en hun volgcijfers in Nâgarî-karakters bijschreef; terwijl daarnà

[1] Men moet niet denken dat de volgorde der cijfers 1—11 op den voorkant (Plaat II), die linksdraaiend is, strijdt met de volgorde op den achterkant (Plaat III), die rechtsdraaiend is. Men behoeft maar in gedachten dien achterkant om te draaien en tegen den voorkant aan te leggen, om te weten dat het rechtsdraaiende, evenals een spiegelbeeld, precies met het linksdraaiende samenvalt. — Alleen het volgcijfer 7 is op den voorkant zeer onduidelijk bijgeschreven, weinig meer dan een haaltje.

[2] Onze Platen II en III zijn natuurlijk vervaardigd, *nadat* het papierschilderijtje uit zijn moderne mahoniehouten lijst genomen was; waarin het aan den voorkant nog door glas was afgedekt, en van achteren door een tweede stuk glas, dat er tegen was aangeplakt, met bovenaan een scharnier en los been, zoodat men het als een grooten portret-stander schuin overeind kon zetten.

degeen, voor wien dit geschenk bestemd was, een Hollandsch Opperkoopman blijkbaar, in oud-Hollandsche letter- en cijfer-typen nogmaals de namen dier Vorsten trauscribeerde op *zijne* wijze, en zekerheidshalve diezelfde cijfers ook aan den voorkant nog eens met de pen bijvoegde, om dadelijk weer door den achterkant te kunnen weten, hoe de een of ander der afgebeelde Groot-Mogols heette.

Het was noodig dit duidelijk te zeggen, om het mogelijk vermoeden buiten te sluiten, dat men hier te doen zou hebben met een in lateren tijd aldus gearrangeerd schilderijtje. Integendeel; dit stukje is gelijktijdig met Aurangzeb, is van inlandsche zijde in dezen staat aan een Hollander gegeven, en vormt — indien men juist het feit, dat het portretten van Groot-Mogols zijn, in aanmerking neemt — hoogstwaarschijnlijk òf een hulde-geschenk òf een herinnerings-geschenk van Aurangzeb-zelven aan een, hetzij nieuw optredenden hetzij voorgoed aftredenden Opperkoopman der Compagnie indertijd. De Nâgarî-karakters zijn daarbij *primair*; de oud-Hollandsche *secundair*, immers nà de schenking door den begiftigde-zelven bijgevoegd tot zijn eigen meerder gemak. [1]

Deze schikking der portretten van 10 vroegere Sultans als een krans om den éénen Regeerenden Groot-Mogol in het Midden heen, is derhalve Hindostansche arbeid op last (?) van Aurangzeb, vóór 1707, in dezen trant vervaardigd. Het is echt-inlandsche, Voor-Indische schikking!

Op die vaststelling komt het hier toch aan. Aan vreemden invloed mag niet gedacht. Het is een inlandsch document van ca. 1700.

Trouwens: uit tal van andere gedocumenteerde feiten kan bewezen worden, dat, *ongeveer sedert ca. 1560*, de Groot-Mogols gewoon waren in hun zegels hun eigen naam als van den Regeerenden Vorst in het midden te zetten, met in een cirkel de namen van 7(?) à 8, later van 9 à 10 of nòg meer vroegere Vorsten er omheen.

Tot aantooning daarvan, zal het goed zijn de bewijzen in chronologische volgorde te schikken. Vanzelf komt dan de

[1] Uitstekend is dit vooral ook te constateeren bij den naam van Aurangzeb, die met zijn inlandsche schrift-typen *precies in 't midden staat*, zuiver-*concentrisch* is aangebracht; terwijl de Holl. schrift-typen excentrisch daar boven staan, dus blijkbaar later door een vreemde hand werden bijgeschreven, die van dat Concentrische bij een Regeerenden Groot-Mogol ook geen gewetenszaak behoefde te maken; zooals een Hindostansch onderdaan natuurlijk wèl.

nadere bespreking van ons schilderijtje weer te pas op zijn historische plaats; en zal tevens blijken, dat het Atjeh'sche Rijkszegel *onmiddellijk ontleend is* aan den oudsten vorm dien we, in **1619**, reeds van het Hindostan'sche Grootzegel, het *Farmân*- of 's Vorsten "Order"-zegel, met een afbeelding kunnen documenteeren.

1619. Dien oudsten vorm, van dat jaartal uitdrukkelijk voorzien, vinden wij op een kaart in het Britsch Museum — K. 115 (22) — in facsimile verkleind teruggegeven achter p. 546 van dl. II der Hakluyt-Society-uitgave, 2[d] Series, II: "The Embassy of Sir Thomas Roe to the Court of the Great Mogul, 1615—1619, as narrated in his Journal and Correspondence. Edited from contemporary records by W. Foster", London 1899; en op p. 542—546 l. c. nader beschreven.

Deze kaart draagt links het onderschrift "Indolstani Imperij Totius Asiae ditissimi descriptio: Ex indagatione Ilust: Dom: Tho: Roe Equitis Aurati in Regia Mogollanica Legatum agentis Illustrata: Anno Sal:[utis] 1619"; en middenin onderaan het bijschrift: "William Baffin deliniauit et excudebat", alsmede "Renold Elstrack sculp."

Hoe William Baffin, die reeds in 1615 de naar hem genoemde Baffin's Baai ontdekt had, hier de kaart-maker kon wezen, die het eerst de geographische uitkomsten der beroemde Gezantschapsreis van Sir Thomas Roe naar het hof van den Groot-Mogol Djahângir (Jehángir; 1605—1627) op koper bracht, wordt in Foster's genoemde uitgave l. c. verklaard: Baffin was als bootmansmaat ("master's mate") aan boord geweest van de Anne, die Roe in 1619 van Hindostan via Suratte terugvoerde naar Engeland. Daar aan boord had Baffin, zeevaarder en kaartenmaker van goeden naam reeds, Roe, den Gezant, natuurlijk leeren kennen, en aan hem de gegevens ontleend, die hijzelve in zijn kaart van 1619 dan ook noemt als herkomstig van Thomas Roe.

Welnu, rechts bovenaan op deze kaart, staat eerst het welbekende Grootmogols- (thans nog Perzische) Wapen: een liggende Leeuw op den voorgrond en daarachter de Rijzende Zon. En beneden dit staat het Grootzegel van Djahângir afgebeeld, met zijn eigen naam in het midden, en met 8 namen van zijne Voorvaderen, te beginnen met Timoerlang = Tamerlan, om zijn naam heen. Het Negenvoudige Vorstenzegel dus van Djahângir, den 4[en] Groot-Mogol; van welke dynastie immers Bâbar (1483—1530), d. i. de "Leeuw", sinds zijn verovering in 1526 van Hindostan de

stichter geweest was, [1] nadat Tamerlan alreeds eens in Dec. 1398 Delhi had veroverd gehad.

1625. Toch mist dit eerste gegeven op Baffin's Kaart van Hindostan afdoende bewijskracht, omdat de Perzische namen van het origineel hier alle getranscribeerd werden, en dat wel met verscheiden duidelijke fouten, waarvan Foster l. c. p. 568 er een nader aangeeft.

Maar in 1625 komt het *eerste authentieke bewijs*, met vrij vertrouwbare afbeelding van Djahângir's Negenvoudig Zegel. In dl. I, London 1625, fol. 535—592 van Purchas' beroemd verzamelwerk van allerlei reisbeschrijvingen — "Haklvytus' Posthumvs or Pvrchas his Pilgrimes" — treft men voor het eerst Roe's Reisverhaal in verkorten afdruk aan; [2] en besluit Purchas die beschrijving met de volgende woorden van zichzelven:

"I haue heard that Sir *Thomas Roe* at his Returne [in 1619], desiring the Great *Mogor* or *Mogoll* [Djahângir], his Letters of Commendation to his Maiestie [Koning Jakobus I van Engeland], easily obtayned that request, but found him very scrupulous where to set his seale; lest, if vnder [*versta:* "onderaan" dezen brief], he should disparage himselfe; if ouer [*versta:* "bovenaan" dezen brief], it might cause distast to the King; his resolution and preuention therefore was this, to send the Letter vnsealed, and the great Seale it selfe [*versta:* apart; los], that so His Maiestie might according to his owne pleasure affixe it. The Seale is Silver; the type and forme whereof, contayning only the *Mogols* Genealogie

[1] Ziehier de lijst der Groot-Mogols, tot 1761, het jaar van geheele verdwijning dezer Dynastie: 1. Bâbar, „de Leeuw", 1526—†1530; 2. Hûmayûn, 1530—42, onttroond, en opnieuw 1555—†1556; 3. Akbar, 1556—†1605; 4. Djahângir, 1605—†1627; 5. Sjah Djahân, 1627— onttroond 1658; 6. Aurangzeb = Alamgir I, 1658—†1707; 7. Sjah Alam I = Bahâdur Sjah, 1707—†1712; 8. Djahândâr Sjah, 1712— onthalsd 1713; 9. Farochsîr, 1713— onthalsd 1718; 10. Mohamad Sjah, 1719—†1748; 11. Ahmad Sjah, 1748— onttroond 1754; 12. Alamgir II, 1754— vermoord 1759. De hierop volgende Sjah Alam II, oudste zoon van Alamgir II, kwam nooit tot wezenlijk regeeren, ook zelfs niet na den slag van Pânipat, beN. Delhi, waarin zijn vijanden, de Mahratten, door een coalitie van Moh. Prinsen verslagen werden; hetzelfde Pânipat, nota bene, waar in 1526 Bâbar den Moh. Vorst van Delhi verslagen en daarmee de Grootmogol-dynastie in Hindostan gevestigd had; terwijl Akbar, als 13-jarige, op diezelfde plek in 1556 een gevaarlijk vijand had zien verslaan, waardoor zijn eigen opvolging op den troon verzekerd was.

[2] De *verkorting* van Roe's Journaal bij Purchas blijkt duidelijk uit den titel, dien Purchas aan die uitgave gaf: „Obseruations collected out of the Iournall of Sir Thomas Roe . . . etc." (fol. 535). — Op blz. 384 hierachter vindt men, als Naschrift, de oud-Holl. vertaling van Purchas' woorden.

from *Tamerlane*, in seuerall Circles, with the *English* Translation, I haue heere added." (fol. 591.)

En dan volgt inderdaad bij Purchas, onderaan die folio-bladzijde 591, de afbeelding, welke op onze **Plaat I,** middenin links, gereproduceerd wordt als de oudste, vrij authentieke, afbeelding van een Grootmogols Zegel uit 1619. Men ziet, dat de schikking en opvatting van dat Grootzegel van Djahângir volmaakt gelijk is aan die bij het Atjeh'sche Sultanszegel! Op de andere folio-bladzijde, 592, geeft Purchas dan nog een oud-Engelsche transcriptie, al even onzuiver als die op Baffin's kaart van 1619. In Foster's uitgave van Roe's Journaal, 1899, II, p. 567, wordt deze zelfde "Description of the Great Mogols Seale" uit Purchas van 1625 almede gereproduceerd; waaruit wel mag worden opgemaakt, dat het oorspronkelijke zilveren stempel van Djahângir, hetwelk in 1619 naar Engeland kwam, *niet meer* onder de schatten van de Engelsche Kroon wordt aangetroffen.

Wegens de volstrekte analogie tusschen dit Negenvoudig Zegel van Djahângir uit 1619, en het tot in ca. 1900 gebruikelijke Atjehsche Rijkszegel, beide met 8 namen van vroegere Vorsten om den Éénen in 't Midden van den Regeerenden Vorst heen, is het gewenscht, een oogenblik nader bij Djahângir's Grootzegel stil te staan. Daar onze afbeelding, middenin Plâat I, Purchas' afbeelding van 1625 teruggeeft, en ook Foster in zijn editie van Roe's Journaal diezelfde reproduceerde, slaan Foster's opmerkingen, hieronder vermeld, evenzeer op onze Plaat.

Foster haalt o. a., over het type der Perzische letters in Purchas' afbeelding, het volgende oordeel aan van Prof. Denison Ross: "Though Purchas's drawing is obviously not the work of a native, yet, being presumably a first copy of the original, the form of the letters has in most cases been accurately preserved" (l. c. II, p. 566).

Dan maakt Foster-zelve een andere opmerking over de authenticiteit der afbeelding: "In the drawing given by Purchas the name and titles of Jahángír stand alone in the innermost circle, while the word *ibn* ("son") is introduced into each of the other circles in such a way that Jahángír is shown as the "son" of each of his ancestors, and at the same time, reading the names in the right order [*versta dus:* tegengesteld aan de wijzers van een uurwerk; linksdraaiend dus], each emperor is shown as the son of his predecessor. This is in conceit quite in Oriental style". [1]

[1] L. c. p. 566—567. De spatieering is van mijzelven.

Inderdaad, de 9 namen op Djahângir's Grootzegel van 1619 zijn in transcriptie de volgende; telkens van den ondersten regel naar omhoog toe gelezen [1]:

[1. geheel bovenaan] „ibn Amîr Tîmûr Sâḥib Qirân"; d. i. Timoer = Timoer lang = „de Lamme Timoer, de Lamme IJzeren" = Tamerlan, 1379 [toen hij meester werd van Herat] —1405. Geb. 1335. Doet in 1398 zijn groote invazie in Hindostan, waarbij hij Delhi verovert, met een van zijn kleinzonen, Pîr Muḥamad (verg. hieronder) als zijn rechterhand.

[2. schuin links bovenaan] „ibn Mîrân Sjâh"; d. i. de weinig bekende zoon van Timoer, † 1407.

[3. geheel links] „ibn Sulṭân Muḥamad Mîrzâ"; d. i. een eveneens weinig bekende kleinzoon van Timoer, tevens Bâbar's Overgrootvader, † 14...; deze Muḥamad *wel te onderscheiden* van den bovengenoemden strijdlustigen en bekenden ànderen kleinzoon van Timoer, Pîr Muḥamad, die in 1406 stierf, en die — zooals hierachter zal blijken — nog te voorschijn komt op Aurangzeb's Grootzegel.

[4. schuin links onderaan] „ibn Sulṭân Abû Sa'îd"; d. i. Bâbar's Grootvader, † 1468.

[5. geheel onderaan] „ibn 'Omar Sjaîch Mîrzâ"; d. i. Bâbar's Vader, † 1493.

[6. schuin rechts onderaan] „ibn Bâbar Bâdsjâh" = Bâbar, de „Leeuw", de 1e Groot-Mogol, 1526—1530.

[7. geheel rechts] „ibn Hamâjûn Bâdsjâh" = Hûmajûn, de 2e Groot-Mogol, 1530—1556.

[8. schuins rechts bovenaan] „ibn Akbar Bâdsjâh" = Akbar, de 3e Groot-Mogol, 1556—1605.

[9. in 't Midden] „Abû al-Muṭafar [sic] Nûr-ad-dîn Djahângîr Bâdsjâh Ghâzî" = de 4e en Regeerende Groot-Mogol Djahângir.

Het merkwaardigste in deze lijst is misschien wel de afwezigheid van volkomen symmetrie, vergeleken met het Atjeh'sche

---

[1] De Arabist Dr. T. J. de Boer was zoo vriendelijk mijn transcriptie met Purchas' afbeelding te collationeeren, en hier en daar te verbeteren. Foster geeft haar niet. De lezing der regels van de legenda gaat steeds van onder naar boven. — Als een sterk bewijs, hoe slordig de transcripties bij Baffin en Purchas zijn, diene dat n°. 3 resp. bij hen heet: „Aben Mirza Sultan Mahomed", en „Ebn Mirza Soltan Mohamed". — De sterfjaren van nos 2—5 dank ik aan de welwillende voorlichting van den heer A. M. H. J. Stokvis, den samensteller van den „Manuel d'histoire, de généalogie et de chronologie etc.", Leide 1889—91, 3 dln.

Rijkszegel. In Djahângir's *tjap* — om dit familiaar-Oostindische woord te bezigen — zijn de volgnummers 1—5 aan Voorvaderen, géén Groot-Mogols nog, gewijd; 6—8 aan 's Vorsten onmiddellijke voorgangers op den Troon; 9 aan hemzelven. De verhouding is dus 5 : 3 : 1; zeer ònsymmetrisch derhalve. En we zullen hieronder zien, dat ook tot midden in de 18e eeuw bij het Rijkszegel der Groot-Mogols op mooie symmetrie nooit gelet werd.

In dat opzicht staat het Atjeh'sche Sultans-zegel bepaald hooger door zijn volkomen symmetrie; uitgedrukt in de formule 4 : 4 : 1. Het mag als „eene technische verbetering" op Djahângir's eerste ontwerp van zoo'n Negenvoudig Zegel beschouwd worden. Om dit nader aan te toonen, is het goed ook de transcriptie hier te geven van de 9 legenda op de *tjap sikoereuëng*, naar de afbeelding bij Dr. Snouck Hurgronje, gereproduceerd bovenaan op onze Plaat I. Men vindt daar (verg. Snouck, op. cit., I, 1893, p. 200):

[1. schuin links onderaan] „Sulṭân Sajjidî al-Mukamal" = Alaoeddîn al-Qahhâr, 1530—1557 = Sultan III.

[2. geheel links] „Sulṭan Makutâ 'Alam" = Iskandar Moeda, 1607—1636 = Sultan XI.

[3. schuin links bovenaan] „Sulṭân Tâdju-'l-'alam" = de *éérste Sultane*, 1641—1675 = Sultan XIII.

[4. geheel bovenaan] „Sulṭan Aḥmat Sjâh" = de éérste Vorst der laatste, Boegineesch-Atjeh'sche dynastie, 1723—1735 = Sultan XX, vóór 1723 geheeten Maharadja Lela [Mĕlajoe].

[5. schuin rechts bovenaan] „Sulṭân Djûhan Sjâh" = de zoon des vorigen, 1735—1760 = Sultan XXI, alias Radja Moeda.

[6. geheel rechts] „Sulṭân Maḥmûd Sjâh" = Mohammad of Mahmoed Sjah I, de kleinzoon van Ahmat Sjah, 1760—1763, en *opnieuw* — na een 2-tal jaar door zijn Rijksbestierder op den troon te zijn gevolgd — 1765—1781 = Sultan XXII.[1]

[7. schuin rechts onderaan] „Sulṭan Djauhar 'Alam Sjâh" = de

[1] Dr. Snouck Hurgronje ziet in den „Maḥmûd Sjâh" van dit Pretendent's-Zegel echter Sultan Alaoedin Mahmoed Sjah Djohan, die van 1781—1795 als Sultan XXIV regeerde (zie zijn Atjèhers, I, p. 200). Doch uit den tekst van het bij hem, l. c. p. 201—204 volgende document van 28 Oct. 1889 volgt, dat de daar voluit genoemde Sultan „Alaédin Mahmoed Tjah" (p. 202) toch wel Sultan XXII is geweest; terwijl de in dat document nògmaals genoemde „wijlen Z. M. Alaédin Moehamat Tjah" was de Alaoedin Mohamad (of Mahmoed) Sjah II, die van 1824—1838 als Sultan XXVI regeerde (verg. Snouck's noot 1 op p. 202, l. c.).

achter-achterkleinzoon van Ahmat Sjah, 1795—1824 = Sultan XXV.

[8. geheel onderaan] "Sulṭân Matdlûr [sic!; *lees*, met 2 punten minder: Manṣûr] Sjâh" = des Pretendents Grootvader = Sultan XXVIII.

[9. in 't Midden] "Waffaqa-Allah Pâdûka Srî Sulṭân 'Alâ'-ud-dîn Muḥammad Daûd Sjâh Djûhan bĕrdaulat ẓill-Allah fî-'l 'âlam 1296" [= A°. D. 1879] [1] = de Pretendent-Sultan Moehamad Daoed, 1879—1903 = Sultan XXX en Laatst.

In dit Atjeh'sche Sultans-zegel zijn dus 3 plaatsen verzegd aan groote Voorgangers uit vroegere Dynastieën, 5 aan Voorvaderen uit het eigen Geslacht; terwijl de eerste dezer 5, als Stichter der dynastie, àltijd pleegt voor te komen op de zegels, zoodat de verhouding wordt: 4 *(steeds voorkomende* namen der anderen) : 4 (der eigen dynastie, *naar keuze)* : 1 (den Regeerenden Vorst).

Maar behalve door deze meerdere symmetrie, wint ook in drie andere opzichten het jongste Atjeh-Rijkszegel het verre in makelij van Djahângir's voorbeeld uit 1619:

1°. Het Hindostan'sche Rijkszegel is, zonderling genoeg, linksdraaiend, d. w. z. *tegen* de wijzers van een uurwerk in; het Atjeh'sche echter is rechtsdraaiend, zoodat bij dit laatste — véél meer overeenkomstig de Oostersche begrippen van welvoeglijkheid! — de diverse Vorsten die geacht worden door hun achtereenvolgende namen "heen te leiden" naar den Regeerenden Potentaat in het Midden, allen hun rechterzijde, de rechterhand laten aan dien Levenden Potentaat; geheel dus zooals ook een Hindoe of een Hindoe-Javaan met zijn *pradakshiṇa* of "rechts-draaien" een tempel placht om te gaan, de rechter-"hoogerhand" steeds latende aan dien tempel die dan het centrum was van "ommegang". Derhalve is het

[1] Deze *zelfde inscriptie* staat ook op het „Enkelvoudig zegel van den Pretendent-soeltan", op dezelfde plaat achteraan Snouck's „Atjèhers", dl. I, te vinden. Alleen wordt daar de aanhef geschreven, „Waffaqâ-Allah", waarbij het „Allah" geheel bovenaan het zegel alléén staat — met bepaalde symbolische beteekenis, zie volgende noot! —, op dezelfde wijze zooals op de *tjap sĕmbilan* de *n* van het woord „Sulṭân" in de 8 rondschriften steeds apart boven de letters „Sulṭâ" staat. Op het Enkelvoudig zegel staan echter als rondschrift de volgende 4 Arab. woorden, onmiddellijk slaande op het „Allah" dat bovenaan staat, en resp. N.O., N.W., Z.O. en Z.W. om het centrum geplaatst — naar vriendelijke lezing van Dr. de Boer —: „qauluhu al-ḥaqqu walahu al-mulk", d.i. (verg. Snouck, I, p. 201): „Zijn Woord is de Waarheid, en Zijner is het Koninkrijk".

Atjeh-Zegel hier wèl zoo streng van etikette als het Hindostansche; want we zullen zien dat het Grootmogol-zegel linksdraaiende blijft tót op het laatst.

2°. In Djahângir's Farmân-zegel van 1619 heeft men op een zeker zeer eigenaardige wijze vermeden dat b.v. Timoer, die als Stamvader bovenaan staat, zijn voorvaderlijken „derrière", bij het lezen van zijn naam, zou toedraaien aan zijn nazaat, den regeerenden Djahângir. Had men op de gewone wijze den naam geschreven, wel van rechts naar links, maar overigens met elken volgenden regel ònder een vorigen, dan ware dit onvermijdelijk het geval geweest; het zou dan den indruk hebben gemaakt, of het „einde" van Timoer stond op het „begin" van Djahângir. Met een zekeren Oosterschen tact heeft men alles nu omgedraaid en geschiedt, zooals daareven in noot 1 op blz. 357 al opgemerkt werd, de lezing van de regels der legenda van onder naar boven. Djahângir is aldus symbolisch tot het Begin, tevens het Einde, van het Zegel gemaakt; uit zijn naam *emaneert* de naam van Timoer, en in zijn naam *concentreert* zich weer het geheel. Tòch hadden, indien alles symbolisch dóórgecomponeerd ware geweest, èn de naam van Djahângir-zelven, èn de namen van n°s 4—6 (de 3 onderste), op *de gewone wijze* ingegrift moeten zijn, met de regels van boven naar onderen te lezen. Maar op véél vernuftiger en hoofscher wijze is men te werk gegaan bij het Atjeh'sche Negenvoudig Zegel: daar draaien de legenda, óók in hun stand, om het Centrum heen, zóódanig, dat telkens het „Sulṭân", dus de 8 Hoofden der 8 vroegere Sultans alle naar den éénen Sultan in het Midden gericht zijn!

3°. In het Zegel van Djahângir is Timoer als Stamvader bovenaan, en blijft dat in alle latere Grootmogol-zegels; ware het niet dat hij tot de 8 behoorde die in een kring om het grootere Centrum heenstaan, dan zou men haast kunnen denken dat hij dus, Timoer, „van de bovenste plank", en daarmee van het meeste gewicht was; *niet* Djahângir. Doch in het Atjeh-Grootzegel is ook dit schikken der 8 namen om den éénen centralen heen op veel Byzantijnsch-volmaakter wijze opgelost; schuinslinks ònderaan begint de reeks der namen, de verdere draaien alle om het Midden heen, zoodat de bovenste op zijn kop staat en daarmee duidelijkerwijs alle schijnbare hóógere plaatsing boven den regeerenden Sultan verloor; doch de beste positie van alle 8 blijft over voor den òndersten naam, d. i. den naam van den onmiddellijk aan den

Regeerenden Vorst vóórgeganen Sultan! Wat een fijnheid van Oostersche symboliek! [1]

Men ziet het: in niet minder dan 4 eigenaardigheden staat het Atjeh'sche Grootzegel van 1879 technisch-symbolisch boven het Grootmogol-zegel van 1619! Djahângir's *tjap* blijkt een eerste proeve op dat gebied, is primair, is nog wat rauw en ruig; de *tjap* van den thans onderworpen Atjeh'schen Pretendent-Sultan is een model van volmaakte hovelings-kunst, een meesterstukje van Atjeh'sch Byzantinisme, dat dáárdoor alleen reeds het bewijs inhoudt voor een lange periode van eigen, Atjeh'sche ontwikkeling.

Nu hiermee het typische verschil tusschen het oude Grootmogols- en het moderne Atjeh'sche Sultans-zegel zoo duidelijk mogelijk aangegeven is, komt het er op aan ook de jongere voorbeelden van het Grootmogols-zegel na te gaan.

1655. In dit jaar gaf een vroegere reisgenoot van Roe, Edward Terry, een beschrijving van Hindostan in het licht, voornamelijk gebaseerd op de door hem verzamelde gegevens gedurende Roe's Gezanten-reis naar den Groot-Mogol Djahângir, in 1615—1619. Dit boekje heeft tot titel: "A Voyage to East-India. Wherein some things are taken notice of in our passage thither, but many more in our abode there, within that rich and most spacious Empire of the Great Mogol.... Observed by Edward Terry (then Chaplain to the Right Honorable Sr. Thomas Row Knight, Lord Ambassadour to the great Mogol) now Rector of the Church at Greenford. London, J. Martin and J. Allstrye, 1655" (Ex. Kon. Bibl.).

Zooals men uit den titel ziet, zijn het goeddeels de Reisherinne-

[1] Men meene vooral niet, dat hier spitsvondigheid aan het woord is bij het vergelijken van 't karakter der beide soort van zegels! Wie weet met welk een angstvalligheid speciaal aan een Oostersch hof — ik denk hier onwillekeurig aan de beide Hoven der Jav. Vorstenlanden — de etikette in acht wordt genomen, en hoezeer een Oosterling geneigd is symbolische opvattingen dóór te drijven (zooals trouwens ook zeer sterk bij den ritus en de liturgie der Roomsche Kerk, of bij het Boeddhisme, valt waar te nemen), die begrijpt dat schijnbare kleinigheden hier allemaal voor goede verstaanders gróóte beteekenis hebben. — Maar er is bovendien een bewijs, dat het sub 3 hier opgemerkte waar is: op het Enkelvoudig Zegel van den Pretendent-Sultan, bij Snouck op dezelfde plaat afgebeeld, staat het "Allah" van het "waffaqâ-Allah" — zie vorige noot — geheel bovenaan, en op de gewone wijze, geschreven; d. w. z. dus: Allah-alléén staat geheel bovenaan op dit zegel des Sultans; Allah is de *akbar*, de "Groote", zelfs bóven den Sultan staande.

ringen van een veldprediker-in-ruste. Oók hij geeft tegenover p. 365 een afbeelding van „The Royall Signet of ye great Mogol", in Perz.-Arab. karakters; die echter veel slechter en onvertrouwbaarder is dan Purchas' afbeelding van 1625.[1] Maar hij voegt er de volgende zeker merkwaardige en nieuwe beschrijving aan toe op p. 364—365:

„....I have caused his [scil. the great *Mogol's*] *Imperial Signet*, or *great Seal* to be laid down before my Readers eyes, wherein [*lees:* where in] nine rounds, or Circles, are the Names and Titles of *Tamberlane*, and his lineal successors in *Persian* words,....

This Seal (as it is here made in *Persian* words) the great *Mogol*, either in a large, or lesser figure causeth to be put unto all *Firmaunes*, or Letters Patents, the present *Kings* Title put in the middle, and larger Circle that is surrounded with the rest, the impression whereof is not made in any kinde of Wax, but Ink, the Seal put in the middle of the Paper and the writing about it, which Paper there is made very large.... And the words on the *Mogols* Seal being *imboss't* [= in hoogsel gegraveerd; òpgegrift], are put upon both sides of his Silver and Gold Coin, (for there is no image upon any of it.)"

Hier wordt voor het eerst door Terry iets nieuws geconstateerd. Niet alleen op zijn Documenten, maar óók op een deel van zijn Munten plaatste soms een Groot-Mogol zijn Meervoudig — in 't geval van Djahângir dus: zijn Negenvoudig — Stempel. Terry zegt weliswaar „upon both sides of his Silver and Gold Coin", dus op àlle Grootmogols-munten van goud of zilver; maar dit is larie; evenals Terry in de onmiddellijk volgende, hier onder in de noot overgenomen zinsnede een grove onjuistheid vertelt.[2] Maar een stukje interessante waarheid is er wel degelijk in Terry's mededeeling.

[1] Verg. daarbij wat Foster op p. 566—568 van zijn deel II der uitgave van Roe's Gezantenreis (Hakluyt-ed., 2^d Ser., II, 1899) zegt over de veel geringer authenticiteit van Terry's afbeelding — welke hij tegenover p. 560 eveneens reproduceert —, in vergelijk met Purchas' de zijne. Hij komt tot de conclusie (p. 568), dat Terry waarschijnlijk zijn namen in Perz.-Arab. karakters transcribeerde, hier en daar verbeterd, naar de legenda op Baffin's kaart van 1619.

[2] Terry gaat toch in één adem door: „And the like little Signets, or Seals are used by the great men of that Countrey, and so by others of inferiour rank, having their Names at length engraven on them,....; which round Circle is their hand and Seal to." (p. 365). Zoodat volgens Terry óók Hindostansche grootwaardigheids-bekleeders „dergelijke" („the like"), d. w. z. méérvoudige cirkel-zegels, zouden hebben gehad!

1676. Dit stukje interessante waarheid — dat aan Foster in zijn uitgave van Roe (1899) blijkbaar ontsnapte [1] — leeren wij kennen uit Tavernier, die van 1640—42, opnieuw van 1645—48, van 1652—54, van 1659—61, en ten slotte van 1665—67, dus vijf maal telkens meer dan twee jaar, voor zaken in juweelen vooral, Voor-Indië bereisde en in bovengenoemd jaar de eerste uitgave bezorgde van zijn bekende Reizen: "Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier, Ecuyer Baron d'Aubonne, qu'il a fait en Turquie, en Perse, et aux Indes, pendant l'espace de quarante ans, &... etc. Paris, 1676". Deze éérste uitgaaf staat echter niet tot mijn beschikking; hieronder wordt de Amsterdamsche herdruk van **1678** gebruikt, "Suivant la Copie, imprimée à Paris."

Op p. 234—235 van dl. II dier Reizen geeft hij eerst de opvolging van Timoer tot Aurangzeb, geheel volgens den regel; 1. Timoer; 2. Miran Sjah; 3. Sultan Mohamad; 4. Sultan Aboe Said; 4. "*Hameth-Schek*" = Ahmad Sjah, doch *lees:* Omar Sjaich; 6. Bâbar (1526—1530); 7. Homajoen (1530—1556); 8. Akbar (1556—1605); 9. Djahângir (1605—1627); 10. Sjah Djahân (1627—1658); 11. Aurangzeb (sinds 1658). Gemakshalve voegde ik hier de regeeringsjaren der Groot-Mogols toe.

Maar Tavernier geeft op diezelfde pagina's eene authentieke afbeelding van het Tienvoudig Zegel van Sjah Djahân, genomen naar een munt; zooals uit den parelrand om de afbeelding — die ook op onze **Plaat 1**, middenin rechts, gereproduceerd is — dadelijk duidelijk is. Ook voegt Tavernier in 9 cirkelkringen de transcriptie nog toe der 9 namen rondom Sjah Djahân's naam,.... *in precies verkeerde volgorde!* Want de volgorde op deze Grootmogols-munt is wel degelijk weer linksdraaiend; terwijl Tavernier's onderwetsche transcriptie verkeerdelijk rechtsdraaiend is! Tavernier's munt-illustratie is dus echt, genomen naar een heusche munt die hij naar Frankrijk had meegebracht en daar in kopergravure liet afbeelden; maar zijn eigen er om heen gegraveerde transcriptie is maakwerk van een onkundige. De eerste 8 legenda om

[1] Foster toch, die in zijn uitgave van Roe, II, p. 564—565 het bovenstaand getuigenis van Terry óók aanhaalt, voegt op p. 565 als noot 1 alleen deze opmerking toe: „These statements [of Terry] can only be accepted with limitations. The emperor's name and titles appear on the coinage, but not together with those of his ancestors, as on the seal; and there *were* coins with images on them, though apparently they were not in general circulation". Het zeer gewichtige gegeven bij Tavernier bleef dus aan Foster onbekend.

het midden heen zijn dezelfde als van Djahângir's Zegel bij Purchas; als 9ᵉ in den kring (dus schuins rechts bovenaan) is er bij gekomen de naam "ibn Djahângîr Bâdsjâh"; terwijl in het Midden van Tavernier's munt, naar de vriendelijke mededeeling aan mij van Dr. T. J. de Boer, te lezen staat (van onderen naar boven weer):

"Abû-l-Muçaffar Sjihâb ad-dîn Muḥamad Sâḥib Qirân tsânî Sjâh Djahân Pâdisjâh Ghâzî" = Sjah Djahân.

Doch interessant is weer Tavernier's opheldering bij deze munt van Sjah Djahân, welke — zooals dadelijk zal blijken — uit **1627** moet jaarteekenen. Tavernier toch vertelt er bij — en men vergete hier vooral niet dat hij, als handelsman en juwelier, *deskundige* was in Indische munten! —:

"La figure suivant[e] montre quelle est la forme des pieces que les Roys font jetter au peuple quand ils parviennent au trône. Elles contiennent les armes ou cachets des Roys que je viens de nommer. Le plus grand Cachet qui est celuy du milieu est celuy de Cha-gehan qui est le dixiéme Roy; car depuis que Aureng-zeb est Roy il n'a pas fait batre de ces pieces de liberalitez quant il est venu au trône; ces pieces sont presque toute[s] d'argent n'y en ayant qu'un tres-petit nombre d'or." [1]

Dit is het stukje waarheid in Terry's zeer overdreven beweren!

Tavernier vertelt het ons: zulke Munten met meervoudig stempel waren Inhuldigings-munten, die bij den eersten blijden ommegang van een nieuwen Groot-Mogol werden rondgestrooid onder het volk, als "geschenken"; als "pieces de liberalitez" gelijk Tavernier ze noemt [2]. En zoo een had Tavernier er van

[1] Op. cit., 1678, II, p. 235. De spatieering is van mijzelven. Curieus zijn de 2 drukfouten in den Amsterdamschen nadruk: „suivant" en „toute".

[2] Men vergelijke met deze Hindostansche Vorstenzede het Mal. *hamboer-hamboer* = „naar alle richtingen penningen rondstrooien" (Klinkert); of, zooals V. d. Wall in zijn groot Mal.-Ned. Wdb., I, 1877, p. 90 verklaart: „amboer-2: „voorwerpen, b.v. geld, die men bij feestelijke gelegenheden onder het volk te grabbel gooit". — Als prachtige bevestiging van zulke numismatische liefhebberijen toenmaals in Hindostan, moet vooral ook herinnerd aan de merkwaardige gril van Noer Mahal, de teeder geliefde Sultane van Djahângir — vereeuwigd door dezen in haar graftombe te Agra, het beroemde Tadj Mahal —, aan wie de Grootmogol één Etmaal Regeerens als oppergebiederes had toegestaan in ca. 1620. Zij maakte daarvan gebruik om in dat ééne etmaal met 24 nieuwe stempels 12 gouden en 12 zilveren Zodiak-ropijen te laten slaan voor 20 ton *(lakh)* aan waarde, in de verschillende steden van het rijk die muntslag hadden. Sjah Djahân heeft deze merkwaardige Fantasie-ropijen

Sjah Djahân's Blye Incomste, dùs van **1627** dateerend, in handen gekregen; terwijl Aurangzeb er later te schriel voor was om óók zulke Feestmunten te laten slaan bij zijn komst op den Troon in 1658, voegt Tavernier toe. Het waren meestal zilveren munten, zegt hij voorts; in goud werden er maar heel weinig geslagen. Wij mogen met goed recht vermoeden, dat de zilveren feestmunten inderdaad onder het volk werden rondgestrooid, bij wijze van Oostersch-vorstelijke "bekendmaking" van de nieuwe troonsbestijging; maar dat de schaarsche gouden als legpenningen geschonken werden aan hoogwaardigheids-bekleeders ten Hove.

Doch het zeer gewichtige van de bij Tavernier afgebeelde munt is: 1° óók dit stuk van Sjah Djahân is linksdraaiend; 2° reeds dadelijk in **1627**, bij de komst van dezen Sjah Djahân op den Grootmogols-troon, wordt Djahângir's Negenvoudig Zegel (1 + 8) *veranderd* in een nieuw ontworpen Tienvoudig Zegel (1 + 9) van den nieuwen vorst. De Groot-Mogols telden dóór met hun nummering, en bleven *niet*, zooals de Atjeh'sche Sultans tot heden toe wèl, staan bij een sacramenteel Negen-getal.

ca 1700. Wat Tavernier ons niet kon vertoonen, omdat Aurangzeb te schriel was geweest voor het laten maken van zulke inhuldigingsmunten, dat nu vertoont het merkwaardige Hindostansch schilderijtje van onze Platen II en III.

Hiervóór werd reeds de herkomst en de samenstelling van dit stuk opgehelderd. Thans komt het er op aan na te gaan wat de bijschriften zijn, die zich op den achterkant bevinden; zie Plaat III.

sinds den aanvang zijner regeering (1627) op zware straf echter geboden te versmelten; vandaar dat ze reeds in Tavernier's tijd zeldzaam waren. Zie over deze Zodiak-ropijen o.a. het verhaal van Tavernier, Les six voyages etc. (Amsterdam), 1678, II, p. 652—657, met plaat; en daarnaar voornamelijk weer gevolgd Valentijn, IV, 2 (1726), fol. 226—228. Valentijn constateert, dat hij in 1705 de volledige 24 stuks dezer „dier-krings-Ropijen" als hooge zeldzaamheid in een muntverzameling te Amsterdam gezien had (fol. 228). De Inhuldigings-munt van Sjah Djahân van 1627 is, mijns inziens, zelfs een onmiddellijk antwoord, een contra-stuk geweest, waarmee Sjah Djahân de fantasie-munt van zijn vader Djahângir èn van diens geliefde Noer Mahal — die Sjah Djahân innig haatte, over en weer! — als 't ware wilde doodmaken, en aan allen wilde verkondigen: **Ik ben nu Baas!** Immers, die Zodiak-ropijen droegen èn den naam van Djahângir èn den naam van Noer Mahal, de Eéndags-Vorstin; en óók had Noer Mahal die munten, gedurende den éénen dag harer Regeering, laten „jetter au peuple", zooals Tavernier uitdrukkelijk zegt (II, p. 656)!

Prof. Kern was zoozeer vriendelijk voor mij de Hindustânî-legenda te lezen, en daaraan dd. 3 Febr. jl. de volgende toelichting te verbinden:

„De namen zijn in Nâgarî, d. i. het schrift dat zoowel voor 't Hindustânî als voor 't Hindî en Mahratsch dient. Natuurlijk is de taal Hindustânî, zooals uit het gebruik van Perzische en Arabische titels blijkt. Met *dj* heb ik weergegeven den Engelschen *j*-klank, ofschoon ik zelf de internationale spelling met *j* gebruik voor Indische namen. Met *ń* heb ik weergegeven den Franschen neusklank in *bon;* internationaal *ṁ* of *m;* *u* is onze *oe*. Bijzondere opmerkingen zijn: men heeft de *u* vergeten in 1, Tîmurlang; er staat beslist foutief Tîmarlang (spr. = Fransch *langue*, doch zonder den eigenaardigen nasaalklank). Met *ś* duid ik aan den Engelschen *sh*-klank, Fransch *ch*. Er staat evenzeer foutief Mîśâsed, niet Mîrâsed, verg. toch de karakters *r* en *ś* vlak achter elkaar in 5. De laatste letter in 10 is onduidelijk; het lijkt meer op *zâń* dan op *hań*. Ook is de eerste letter onduidelijk in 11; zij moet aangevuld worden met een schuin streepje er boven, ˋ. De *dj* in *djeb* zal wel de Perzische uitspraak *z* bedoelen, ј; de Hindu kan die letter niet uitspreken, en vervangt die door *dj*. *Mehemad* voor *Mahmud* in 2 is een Turksche uitspraak; zoo in Mehemed Ali.„

De 2 soort bijschriften zijn dan als volgt, de eerste oud-Hollandsch, de tweede en gespatieerde volgens Prof. Kern's lezing van 't Hindustânî:

„1: temoerleugh 1. T î m a r l a n g „.
„2: Sulthaan mamoed 2. s u l t â n M e h e m a d „. *Moest n° 3 zijn!*
„3: aboeseed, 3. A b u s e d „. *Moest n° 4 zijn!*
„4: miera Seed, 4. M î ś â s e d „. *Moest n° 2 zijn!*
„5: ommer Sja 5. O m a r ś â h â „.
„6: baaber, 6. B â b a r „ = Grootmogol I.
„7: hamaúon 7. H a m â o ń „ = Grootmogol II.
„8: akber, 8. A k b a r „ = Grootmogol III.
„9: Sjangier 9. D j â h â ń g î r „ = Grootmogol IV.
„10: Sjageaan 10. ś â h e D j â h â ń „ = Grootmogol V.
„11: orangseeb 11. O r a n g d j e b „ = Grootmogol VI.

Op een eigenaardige fout in de volgorde werd in dit lijstje reeds gewezen. N° 2 is *verkeerdelijk* ingevoegd als N° 4; waardoor n° 3 en 4 ten onrechte ook de nummers 2 en 3 tot volgorde kregen. Men behoeft maar even het hiervóór (blz. 357) gegeven authentieke lijstje van Djahângir's Grootzegel bij Purchas te vergelijken, om de

fout die gemaakt werd te kunnen verbeteren. De zaak is natuurlijk deze geweest, dat de Voor-Indiër die indertijd de 11 miniatuur-portretjes aan den voorkant (Plaat II) opplakte, zich met n° 2 vergiste, en dat diezelfde fout dus op den achterkant in zijn bijschriften terugkeerde.

Overigens constateeren we hier alweer: 1°. óók dit schilderijtje van 11 miniaturen is linksdraaiend (Plaat II), waardoor onze afbeelding van den achterkant op Plaat III onvermijdelijk rechtsdraaiend moest worden (verg. noot 1 op blz. 352 hiervóór); 2°. Aurangzeb gebruikte — *ten minste in de tweede periode zijner lange regeering;* zie toch blz. 372—374 hierachter — een Elfvoudig Grootzegel; evenals zijn vader Sjah Djahân een Tienvoudig, en zijn grootvader Djahângir een Negenvoudig gebruikt had.

Het is ook wel van belang hier de voornaamste kleuren van deze 11 mooie miniatuur-portretjes, met eenige andere bizonderheden van het origineel, aan te geven [1]. Mijne aanteekeningen dienomtrent waren in Juni 1905 de volgende:

---

[1] Er is een oogenblik over gedacht Plaat II in kleurendruk te geven; maar de kosten daarvan waren veel te hoog. Onvermijdelijk zijn diverse kleine trekjes op onze zincografie verloren gegaan; doch de prachtig geslaagde foto die eerst van het origineele schilderijtje gemaakt werd om daarnaar weer den zinco te vervaardigen, is in één afdruk in 't bezit van ons Kon. Instituut, opgenomen in de collectie foto's der Koloniale Bibliotheek, en kan daar door belangstellenden geraadpleegd worden; deze foto, 19×24,5 c.M. groot, vertoont nog verscheidene bizonderheden, die op de zinco van Plaat II zoo goed als onzichtbaar werden. — Dat er in de 2e helft der 17e — 1e helft der 18e eeuw verscheiden geaquarelleerde miniatuur-portretten van vroegere en latere Groot-Mogols in de wandeling waren, óók bij Europeesche kooplieden, kan o.a. blijken uit de „beeltenissen" die Valentijn in zijn IVe Deel, 2e Stuk (1726) van hen geeft in zijn „Levens der Groote Mogols, of der Keizeren van Hindoestan". Fol. 173 geeft Timoer; fol. 175 Miran Sjah; fol. 176 Muḥamad Mirzâ (= „Mirzah Seyed"); fol. 187 Aboe Said (*foutief* genoemd „Sjeich Omar"); fol. 185 Omar Sjaich (*foutief* genoemd „Aboe Said"); fol. 193 Bâbar; fol. 202 Hoemajoen; fol. 217 Akbar; fol. 229 Djahângir (= „Sjah Selim"); fol. 260 Sjah Djahân; fol. 275 Aurangzeb. Voorts nog de 3 Groot-Mogols nà Aurangzeb; en wel geeft fol. 290 te zien Sjah Alam; fol. 304, *a*, Djahândâr Sjah (= „Mosoddien"); en ten slotte fol. 304, *b*, *onderaan* Farochsir. Wat soort van portretten het waren, die toenmaals van de Groot-Mogols in handen kwamen der Europeanen, blijkt het beste uit Valentijn's zeggen op fol. 303—304: „De beeltenissen dezer twee Keizers" — n.l. van „Mosoddien" = Djahândâr Sjah, zie fol. 289, 2e kol.; en van Farochsir — „. . . wierden, ter groote van een schelling ontrent dezen zelven tyd [n.l. 1713] op Batavia gebragt." Dit waren dus blijkbaar precies zulke miniatuur-portretjes als waarvan er 11 te zamen ons Hindostansch Grootmogols-schilderijtje vormen. — In den Catalogus n° 322 der firma Karl W. Hiersemann te Leipzig, 1906, kan men onder n° 416 voor 2400 Mark aange-

1. Timoerlang. Lucht loodgrijs; wapenrusting geheel verguld; hemd wit; helm verguld, met roode opgaande strepen, groene puntjes, en witte veer. Baard zwart. Houdt een speer in de rechterhand, en voor de borst een klein rond schild (?).
2. [*versta:* 3]. Mohamad. Lucht groen; kleed kers-wijnrood met gouden bloemetjes; tulband geel, met wat goud, en bovenaan wijnrooden knop. Baard wit. Houdt pijl en boog.
3. [*versta:* 4]. Aboe Said. Lucht grauw-zwartig; overkleed krachtig steenrood, waaronder (bij wijze van vest) een groen kleed; tulband wit, geruit, met donkerpaarsen knop. Baard zwart. Heeft een zwakke *glorie* om het hoofd.
4. [*verstä:* 2]. Miran Sjah. Lucht loodgrijs; overkleed goud, waaronder groen vest en groene mouwen, met parelsnoer; tulband wit, met gouden dwarsche lijnen, en donkerrooden knop. Baard donker. Houdt rozenkrans.
5. Omar Sjaich. Lucht groen; overkleed wijnrood met gouden bloemen, waaronder wit vest met gouden bloemen en gouden omboording; tulband wit. Baard bruin. Houdt rozenkrans.
6. Bâbar. Lucht lichtgroen; kleed zachtgeel, met gouden bloemen en boorden, en parelsnoer; tulband bruinrood, met donkerwijnrooden *koefiah* en gouden franje. Baard zwart.
7. Hoemajoen. Lucht zeeblauw; overkleed oranje-achtig steenrood, waaronder zachtgroen vest, terwijl hij schijnt te rusten in een gele sofa; tulband wit met goud, en wijnrooden knop. Kinbaard donker. Houdt rozenkrans.

---

boden vinden eene collectie Hindostansche aquarellen, aldus omschreven: „Persische [?] Original-Malereien. Umfangreiche Sammlung von Bildnissen indischer Moghul-Kaiser, sowie von Offizieren und Beamten derselben, hauptsächlich aus der Zeit der Kaiser Jihangir (1605—1627), Shah Jihan (1628—1658) und Aurangzeb (1658—1707). Es sind 38 ziemlich gleich grosze Portraits, ganze Figuren, stehend oder sitzend, auch einzelne Reiterfiguren, in feiner Aquarell-Malerei ausgeführt. Die einzelnen Bilder sind auf Pappen aufgeklebt [Format 34 : 23 c.m.], und der frei bleibende Rand ist mit Blumenmustern, Guirlanden usw., ebenfalls mit Aquarell-pflanzen geschmackvoll verziert. Die Bilder tragen sämtlich Unterschriften in persischen Buchstaben in ziemlich flüchtiger Shikästä-Schrift, den Namen der betreffenden dargestellten Person, teilweise auch den Namen des Künstlers angebend. Letzteres ist von besonderem Werte, da die Nennungen von Malern auf den indischen Bildern nicht häufig sind." En dan volgt de nadere catalogiseering dezer Hindostansche miniatuur-aquarellen. — Ook in de auctie-Schulman, waar ons schilderijtje verkocht werd (verg. blz. 351 hiervóór), kwamen als n°s 670—674 andere Hindostansch-Perzische aquarelletjes, deels portretten, onder den hamer. Zie dezen auctie-catalogus in onze Kolon. Bibliotheek.

8. Akbar. Lucht blauwgrijs; kleed zachtgroen met gouden bloempjes, en parelsnoer; tulband van dezelfde stof, met dwarsband van goud. Houdt een valk. Heeft een sprekende *glorie* om het hoofd, waarbinnen de kleur donkerder blauw is.

9. Djahângir. Lucht vuil-loodgrauw; kleed zeer zacht kersrood; tulband bruin steen-rood, met wit-en-zwarte veer, waaromheen een snoer van kralen, zooals hij er ook een over de borst draagt.

10. Sjah Djahân. Lucht vuil-donkergroen; kleed paars, wat donkerder dan bij 2, en parelsnoer; tulband steenrood, met dwarsband van goud en groen, parelsnoer, en zwarte pluim. Baard grijs. Heeft een zwakke *glorie* om het hoofd. Houdt een anjelier (?).

11. Aurangzeb. Lucht groen; kleed ivoorkleurig, met goud versierd, en parelsnoer; tulband wit, met gouden stippen, groene strepen, en zwarte pluim. Baard wit [1]. Heeft een sterk aangegeven zachtblauwe *glorie* om het hoofd, die nog sterker spreekt dan bij Akbar!

Als kunstwerkjes beschouwd, voelt men dadelijk dat de n°s 1—5 geen, de n°s 6—11 wèl portretten zijn. De eerste vijf toch zijn blijkbaar geheel volgens één recept, zooals men zich den een of anderen Indischen Vorst „zou” gaan uitbeelden, zonder hem te kennen. Ze zijn blijkbaar alle gefantaseerd na dato. Maar de miniaturen, die met Bâbar beginnen, zijn alle wezenlijke portretten; men lette alleen maar eens op het verschil in baard! Van deze laatste 6 vertoonen Bâbar, Akbar, Djahângir en Aurangzeb het merkwaardigste type, zijn als portret het meest *ad vivum* gedaan, het minst conventioneel. Als kunstwerk staat n° 9, Djahângir, van alle het hoogst. Dit is een zeldzaam levend, haast sprekend portretje; grooter ook, meer verzorgd dan alle andere, zelfs Aurangzeb inbegrepen.

Maar tevens wilde ik hier plaats geven aan twee treffende opmerkingen van Prof. Kern, toen hij onze afbeelding der Groot-Mogols had bekeken. De eerste luidde ongeveer als volgt: „Aardig is het te zien hoe, blijkens deze miniatuur-portretten, het Indische kostuum nu eens sterk afwisselde, dan weer gelijk bleef in de 16^e—17^e eeuw. Bâbar (6) en Hoemajoen (7) zijn in sterk-Moslimschen trant

[1] Het feit dat Aurangzeb's baard geheel wit hier wordt voorgesteld, geeft niets om den ouderdom van ons schilderijtje nader te bepalen. Want Aurangzeb was in Oct. 1618 geboren. Het stuk kan dus evengoed van ca. 1690, als van ca. 1700 zijn.

1726. In dit jaar ontmoeten we een moeilijk geval, waarvan ik tot mijn spijt de besliste oplossing niet kan meedeelen. Valentijn gaf toch in dl. IV, 2e Stuk (1726) van zijn „Oud en Nieuw Oost-Indiën”, op fol. 165 de vertooning van een Twaalfvoudig — in plaats van Elfvoudig — Grootzegel van Aurangzeb; „zoo als wy dat met onzen gezant, de heer *Adrichem*, waar van wy hier na breeder spreken, bekomen hebben”, voegt Valentijn toe. En inderdaad, over dezen Dirk van Adrichem wordt door Valentijn in datzelfde deel „breeder” gesproken, fol. 260—262, 303 en 311. In 1662 was die toch, als Directeur der O. I. C. te Suratte, op gezantschap geweest naar Aurangzeb te Delhi („Dilly”), en had van dezen nieuw-opgetreden Groot-Mogol een Farmân („Mandaat-schrift”) ontvangen, dat Valentijn fol. 261—262 in translaat afdrukt, met onderaan dit officieele slot:

„In 't vyfde jaar onzer Monarchie, den 15den des maands Rebbiul Awal [scil. 1073 Hidjra = 28, *niet* 29 Oct. 1662]. — Was in 't Hoofd gezegeld met 's Ryks groot Zegel zyner Majesteit, (pag. 165 te zien) in welkers omkring in 't rond stonden de elf voorgaande groote Mogols als — Mier Timoer (zynde de groote Tamerlaan) [,] Miroen Sjah, Mirzah Seyed, **Pier Mohhammed** [sic! de vette letter is van mijzelven], Aboesaid, Sjeich Omar, Sjah Baboer, Homajom, Ekbar, Djehaan Gier, Sjah Djihaan; en in het

„Entlehnungen Rembrandts”, in Jahrbuch d. Kön. Preusz. Kunstsammlungen, XV, Berlin 1894, op p. 177—178 reeds meer in het algemeen opmerkzaam gemaakt op de „*orientalische* Vorbilder” van Rembrandt, en noemt nog als bewijzen daarvoor „ähnliche Blätter.... bei J. P. Heseltine, G. Salting und Fairfax Murray in London, bei L. Bonnat in Paris”, l. c., waarvan echter Sarre in zijn opstel van 1904 nog moet getuigen, dat ze „mir [Sarre] nicht bekannte Zeichnungen von Rembrandt” zijn; l. c. p. 155. Het argument van Sarre omtrent Abraham Wilmerdonx *snijdt echter allerminst hout*, daar uit de oorspronkelijke akte — 't eerst medegedeeld in het opstel van A. Bredius en Mr. N. de Roever „Rembrandt. Nieuwe bijdragen tot zijne levensgeschiedenis”, Oud-Holland, III, Amsterdam 1885, pag. 93—94 — blijkt: dat deze was „Bewindthebber van de Geoctroyeerde Westindische Compie hier ter stede [Amsterdam]”! Ook overigens hapert er wel wat aan de strengheid van redeneering bij Sarre. — Ik mag niet nalaten, dankbaar aan te teekenen, dat de Heer A. P. H. Hotz mij op de studie van Sarre opmerkzaam maakte; en dat Dr. C. Hofstede de Groot, dien ik met mijn vondst in kennis stelde, na vergelijking der teekening van Rembrandt (Plaat IV) met de portretten op het Hindostansch schilderijtje (Plaat II), mijne oplossing volkomen juist achtte.

midden was in 't groot als de twaalfde gedrukt Eurangzeeb, Koning, onoverwinnelyk, omringer der wereld, Gods Stadhouder, en Beschermer des Mohhamedaanschen Geloofs." (fol. 262).

Dit alles is zóó pertinent, en zóó officieel, dat er geen redelijke twijfel kan bestaan, of: Aurangzeb heeft in de eerste tijden zijner Regeering *niet* een Elfvoudig, maar een Twaalfvoudig Grootzegel gehad; en wel verkregen door den hiervóór (blz. 357) reeds even genoemden Pîr Muḥamad, Timoer's beroemden en krijgshaftigen kleinzoon, hoewel *niet* behoorende in de stamlijn der Vorsten, in te schuiven bij die lijn.

Want de feitelijke maagschap tusschen Timoer en Muḥamad eenerzijds, tusschen Timoer en Pîr Muḥamad anderzijds, was als volgt, naar vriendelijke voorlichting van den heer Stokvis:

Timoer († 1405)

Djahângir † 1375	Omar Sjaich † 1394	Miran Sjah † 1407
Pîr Muḥamad. *van Balkh;* de befaamde. † 1406.	Pîr Muḥamad *van Fars en Ispahan.* † 1409.	**Sultan Muḥamad** † 14..
		Groot-Mogol-lijn (zie hiervóór blz. 357)

Het was dus vrijwel een genealogische gril van Aurangzeb, dezen Pîr Muḥamad, vollen neef van zijn voorvader Sultan Muḥamad, op te nemen in zijn Grootzegel. Maar, *blijkens ons schilderijtje van ca. 1700*, is deze Pîr Muḥamad nog vóór Aurangzeb's dood weder van zijn stempel verdwenen. Zoo gaarne had ik dit laatste nader gedocumenteerd, en met de afbeelding van een of ander Farmânzegel van Aurangzeb beslister willen uitmaken. Maar de hoop, die ik had om een foto te kunnen krijgen van het Grootzegel dat Foster in zijn meergenoemde uitgaaf van Roe even vermeldde als door hemzelf gezien in 1899, is op niets uitgeloopen.[1] En in ons

[1] Foster toch (The Embassy of Sir Thomas Roe etc., II, 1899, p. 568) had als allerlaatste aanteekening tot dat boek toegevoegd: „P. S. -- Since the above was put into type, the editor has had an opportunity of examining an imperial *farmán* bearing the seal of Aurangzib. This confirms the correctness of the arrangement shown in Purchas's drawing, and proves that (as was suspected) Terry's version is entirely wrong". Ongelukkig gaf hij l. c. geen nadere beschrijving van dit Grootzegel van Aurangzeb. En op mijn navrage bij hem — de Heer W. Foster is thans verbonden aan het India Office —, antwoordde hij mij dd. 20 Maart j.l.: „The farmān bearing Aurangzīb's seal,

Rijks-Archief — naar mededeeling van Dr. H. T. Colenbrander — is niets bekend over de aanwezigheid van eenig Grootzegel van een Groot-Mogol op de daar aanwezige bescheiden. Wànneer dus precies Aurangzeb van zijn onregelmatig Twaalfvoudig Farmân-zegel uit 1662, terug is gekeerd tot een regelmatig Elfvoudig Grootzegel, zònder interpolatie, moet onbeslist blijven. [1]

1758. Ditzelfde Twaalfvoudige Grootzegel van Aurangzeb, blijkbaar overgenomen òf van Valentijn òf rechtstreeks uit de bron van den heere Adrichem, die 't aan Valentijn weer verschafte, vindt men dan nòg eens afgebeeld op fol. 33 van een merkwaardig, in Batavia uitgegeven boekwerk, getiteld: „Beknopte Historie van het Mogolsche Keyzerryk, en de Zuydelyke aangrensende Ryken. Te Batavia, gedrukt in de Casteels Druckery, door C: C: Renhard, Anno 1758" (Ex. Kolon. Bibl.)

Aangezien dit boek in zijn „Voor-berigt" zich zelf aanmeldt als „getrokken uyt waare Berigten van de successive geschiedenissen", en wel bepaaldelijk „met redres van zeer veele grove misslagen en zaken" door „D^us Valentyn in zyn werken van Oost-Indien" begaan, zoo is het vasthouden aan dit Twaalfvoudig Grootzegel van Aurangzeb in deze Bataviasche Regeeringsuitgaaf m. i. een aanduiding, dat Aurangzeb in elk geval dat ònregelmatige Twaalfvoudige Zegel geruimen tijd gebruikt heeft. [2]

Maar het belangrijke in dit boek is, dat op fol. 36 het Twaalf-

mentioned in my book, was one which in 1899 was in the possession of Gen. G. G. Pearse, C. B. He died last December, and I fear it would be difficult to trace the farmān, as at the time I saw it he was endeavouring to sell it".

[1] Dat Pîr Muḥamad, de op het Grootzegel van Aurangzeb ingeschovene, zoon was van Djahângîr, den oudsten zoon van Timoer, wist Valentijn maar al te wel; zie l. c. fol. 174, 1e kol., en 177, 2e kol. En op die fol. 177—178, constateert Valentijn ook, dat er in de toenmalige bronnen tegenstrijdigheid was omtrent de opvolging tusschen Miran Sjah (hij schrijft, evenals „Baboer", ook „Miroen") en Omar Sjaich („Sjeich Omar"); terwijl hij op fol. 185—186 met een zekere medelijdende hooghartigheid de veel juistere mededeelingen omtrent de stamlijn der Grootmogols van den Jezuïeten-pater François Catrou c.s. verwerpt, als komende van lieden die „geen kennis van de Mogolsche zaaken hebben" (fol. 186, 1e kol.).

[2] Deze Batavia-druk wist echter maar al te goed, dat de naam van Pir Muḥamad op Aurangzeb's Grootzegel een inschuifsel was, want hij merkt fol. 12 zeer terecht op: „*Pier Mahomed*, (de zoon van *Djihaan Gier*, den oudsten zoon van *Mier Timoer)* . . . . Deze staat bekent in 't zegul van *Eurangseeb*, maar niet in dat van *Sjah Alem* en andere." Hiermee is de ònregelmatigheid duidelijk genoeg uitgesproken!

voudig Grootzegel van den 7[en] Grootmogol, Sjah Alam [I], den zoon van Aurangzeb wordt afgebeeld, waardoor tevens *implicite* het Grootzegel van Aurangzeb wordt teruggebracht tot de ware elfvoudigheid; èn, dat op fol. 39 nog voorkomt het Veertienvoudig Grootzegel van den 10[en] Grootmogol, Mohamad Sjah.

Van waar nu weer deze laatste abnormaliteit? Waarom was dit laatste *niet* Vijftienvoudig?

Men behoeft maar even het hiervóór in noot 1 van blz. 355 gegevene lijstje van àlle Grootmogols te vergelijken met de volgorde der 14 — *niet* 15! — namen op de afbeelding van fol. 39 der Bataviasche uitgave, om te weten wààr de schoen aan Mohamad Sjah gewrongen heeft; om n. l. te weten, waarom hij één van zijn voorgangers met opzet „verwaarloosde” op zijn Grootzegel.

Bij de afbeelding van 't Zegel van Sjah Alam [I] op fol. 36 in dezen Bataviaschen druk, vindt men, naar behooren, als volgende op Sjah Djahân („X. Ubn Sjah Jehaan Patsjah”), eerst Aurangzeb genoemd onder zijn tweeden naam Alamgir [I] („XI. Ubn Alamgier Patsjah”); en dan den Regeerenden Vorst Sjah Alam in 't midden, met zijn volle titulatuur, hier luidende op z'n oud-Hollandsch: „XII. Aboe Nasarroe Zaid-doe Gotbdin Mahomed Mohasjam Sja-e-alem badur Patsjah Ga-je Sanna Jeek Hi-jeri Sanna Jeek Azar Jeek Sau Nausda”. Men ziet — dit terloops — óók hier alweer het gewone vorstelijk-menschelijke verschijnsel: hoe minder groot als dynast, hoe langer liefst de naam!

De afbeelding van Mohamed Sjah's Grootzegel op fol. 39 vertoont echter verkorte legenda; mist b.v. allen aanhef van „Ubn” = *ibn*, dien we, uit de authentieke weergave van Djahângir's Rijksstempel bij Purchas en op Sjah Djahân's Inhuldigingsmunt bij Tavernier, wel degelijk als het vaste toevoegsel bij elken Vorstennaam in het rond- en randschrift leerden kennen; en welke aanhef in de meeste transcripties (Baffin; Purchas; Tavernier; en op fol. 36 in dezen Batavia-druk) respectievelijk als „Aben”, „Ebn”, en „Ubn” bewaard bleef. Droogweg vindt men hier de volgende opsomming, want van „transcriptie” mag men hier niet meer spreken: *a.* rond- en randschrift als 13 kleine cirkels: „I. Teimoer Padsjah. II. Mieraansja Padsjah. III. Sulthan Mahomed. Padsjah. IV. Aboesaid Padsjah. V. Omar Seyg. Padsjah. [1] VI. Baber Padsjah. VII. Hom-

---

[1] Men ziet, dat deze volgorde van n°s 1—5 volkomen goed is, en dat de genealogische willekeur der inschuiving van Pir Mohamad, hier niet meer voorkomt; zooals wèl op de afbeelding van Aurangzeb's Grootzegel bij Valentijn, en op fol. 33 van dezen zelfden Batavia-druk van 1758 het geval is.

majoen. Padsjah. VIII. Akber Padsjah. IX. Jehaangier. Padsjah. X. Sja Djehaan Padsjah. XI. Alemgier [= Aurangzeb] Padsjah. XII. Sja Alem Padsjah..... XIII. [lees: XIV!] Farogsjeer; en *b.* in 't Midden als groote cirkel: „Mahomed Sjah Padsjah Gasie".

Eilacie, de heusche n°. XIII, Groot-Mogol n°. 8, Djahândâr Sjah, wordt door zijn vriendelijken troonsopvolger Mohamad Sjah, genegeerd; — blijkbaar òmdat die slechts van 1712—1713 Vorst was geweest, en door zijn eigen voorganger Farochsîr van den troon gestooten en onthalsd was. Dit klein-Mogol'sche individu rekende dus Mohamad Sjah op zijn Grootzegel niet mede!

Het zegel van Mohamad Sjah (regeert 1719—†1748) is het laatste dat van de Groot-Mogols in afbeelding schijnt te vinden te zijn.

Nu rijst echter de gewichtige vraag: is de éérste oorsprong van dit Firmân-Zegel der Mongoolsche, *alias* Mogolsche, overweldigers van Hindostan na te gaan? Was Djahângir met zijn Negenvoudige cirkel-*tjap* de éérste in dezen?

Gelukkig kan die vraag in bepaalden zin beantwoord worden. Neen; **Akbar in ca. 1560 had het voorbeeld gegeven!**

Dit lezen we uit die prachtige biografie van Akbar, in ca. 1603 door Sjaich Abu'l-fazl, Akbar's Minister en vriend, samengesteld onder den naam van „Akbar's Regeerwijze"; de „'Aîn i Akbarî". In de vertaling van de eerste 2 boeken door Blochmann [1] geeft Abu'l-fazl, in I, cap. 20 een hoofdstuk over „The Royal Seals", waarin hij o. a. vertelt:

„In the beginning of the present reign [Akbar's Regeering begon in 1556] Mauláná Maqçúd, the seal-engraver, cut in a circular form upon a surface of steel, in the *riqá'* character, the name of his Majesty and those of his illustrious ancestors up to Timúrlang; and afterwards he cut another similar seal, in the *nasta'líq* character, only with his Majesty's name. For judicial transactions a second kind of seal was made, *mihrábí* in form [d.w.z. langwerpig-zeshoekig; zie deze figuur bij Blochmann, p. 30 noot 2; als een verdubbelde Moh. gebeds-nis of *mihráb*]....

[1] „The Ain i Akbari by Abul Fazl 'Allami, translated from the original Persian, by H. Blochmann." I, Calcutta, 1873. De verdere Boeken der Aîn zijn door H. S. Jarrett later vertaald, Calcutta, 1891, 94, 2 dln. (Ex. Kolon. Bibl.)

Tamkín [een andere, Kaboel'sche graveur, uit Akbar's tijd] made a new seal of the second kind; and afterwards Mauláná 'Alí Ahmad of Dihlí ["unsurpassed as steel-engraver" noemt Abu'l Fazl hem even verder, p. 53, alsmede discipel van den eersten graveur, Maulana Maqçûd] improved both. The round small seal goes by the (chagatái) name of *Uzuk*, and is used for *farmán i sabtís* [= Vorstelijke benoemingen; blijkens II, cap. 11; l. c. p. 260—261], and the large one, into which he cut the names of the ancestors of his Majesty, was at first only used for letters to foreign kings, but now-a-days for both". (l. c. p. 52).

Hier hebben we alles bijeen: onder Akbar, in ca. 1560, maakte de Herat'sche staalsnijder Maulana Maqçûd, die al vroeger voor Humajun gewerkt had (Abu'l Fazl, l. c.), het éérste.... Achtvoudige(?) Grootzegel van cirkel-vorm, dat oorspronkelijk alleen gebruikt werd voor afdrukken, welke, bij wijze van Vorstelijk Visite-kaartje, van den Groot-Mogol naar andere Vorsten gingen. Het eenige wat spijtig blijft, is, dat Abu'l Fazl niet even het *aantal* namen op dit Grootzegel van Akbar constateert; maar het moeten er wel acht geweest zijn, die van Akbar inbegrepen, dus 7 in een kring om Akbar heen; omdat èn Akbar's Stamboom aldus aangaf, èn zijn zoon Djahângir het Negenvoudige gebruikte, èn ieder volgende Groot-Mogol er één naam telkens aan toevoegde, zooals wij zagen.

Kan er dus eenige de minste twijfel bestaan, of de Sultans van Atjeh hebben hun Negenvoudig Zegel aan de Groot-Mogols van Hindostan ontleend? Neen; want, indien dat *niet* zoo ware, dan moest Maulana Maqçûd, de Heratsche graveur, in **ca. 1560** zijn eerste plan in die richting ontleend hebben aan een reeds toen bestaand Atjeh'sch prototype! Tertium non datur.

De historische ònmogelijkheid van deze laatste mogelijkheid is reeds dadelijk voor ieder duidelijk. Om echter volstrekte zekerheid te geven, dat hiervan geen kwestie kàn zijn.... behoeven wij ons maar te herinneren, dat op een Nederlandsch document van hooge historische beteekenis een **Grootzegel** staat afgedrukt van den Atjeh'schen **Sultan Alaoe'd-dîn Ri'âjat Sjâh** (1588—1603), daar op getjapt in **Aug. 1601**, en thans nog berustende in 's Rijks-Archief te 's-Gravenhage!

Op **Plaat I** onderaan, is ook dit Grootzegel weergegeven, aan dat origineel ontleend. Het bevindt zich op den vermaarden Spaanschen

brief van Prins Maurits, dd. den Haag, 11 Dec. 1600 (»De la Haya en Holanda a XIe de Decembre de Mil y seiscientos años«) aan dien Sultan gericht, meegegeven aan de Zeeuwen die onder Capitein Cornelis Bastiaensz. op 2 Jan. 1601 van Middelburg met 4 schepen zeil gingen, en op 24 Aug. van dat jaar het eerst voet aan wal zett'en »by den Coninck van Achin« (De Jonge II, p. 484—485), om op 29 Nov. vandaar terug te keeren naar Zeeland, met aan boord een »ambassadeur« (ibid. p. 487) van dien Sultan aan Prince Mouringh, mitsgaders hoog gevolg, die den 6[en] Juli 1602 Middelburg bereikten (ib. p. 490). Dit is het eerste èn tevens laatste »Gezantschap van den Sultan van Achin — A° 1602 — aan Prins Maurits van Nassau en de Oud-Nederlandsche Republiek« geweest, waaraan Dr. Wap in 1862, ter herdenking van dit 250-jarig feit, een werkje onder dien naam heeft gewijd (Rotterdam, Nijgh), en dat in 't zelfde jaar (1862) door een Gekostumeerden Optocht der Delftsche Studenten den volke zelfs weer voor oogen werd gevoerd, dank zij Dr. Wap's aanstichting.

Deze Atjeh'sche ambassadeur, Abdoel Samad (»Abdul Zamat«), werd op 4 Sept. 1602 door Prins Maurits voor Grave, dat hij belegerde, ontvangen, en — naar E. van Meteren († 8 April 1612) in zijne »Historie der Neder-landscher ende haerder Na-buren oorlogen ende geschiedenissen, tot den iare 1612«, 's-Graven-Haghe 1614, fol. 480 r°, 2[e] kol. vertelt — deed zich bij deze audientie ook het volgende voor: »Eyntlijck / presenterende uyt den name van zijnen Coningh alle vriendschappe ende dienst / waer in hy conde / int teecken van 't welcke [*versta*: ten teeken waarvan] hy leverde wederomme de eygen brieven / die den Prince Mauritz aen zijnen Coningh by die vier Zeelantsche schepen gesonden hadde / ende met sijns Coninghs' *Schappa* ofte Zeghel gheteeckent / om te bewijsen dat de Brieven wel ontfangen / hem weert ende aenghenaem gheweest waren: versoeckende mede dat hem de Prince die selfde wederomme oock met sijnen Zeghel mercken wilde tot den selven eynde.«

Gewis, deze *tjap* van 1601 was wel het meest officieele Grootzegel, waarover Sultan Alaoe'd-dîn Ri'âjat Sjâh toenmaals beschikte! Precies als Akbar reeds vroeger had gedaan met zijn veelvoudig cirkelzegel, was het 't Vorstelijk visite-kaartje des Atjeh'schen Sultans, afgegeven bij een Vreemden Vorst, en, naar de expresse woorden van Van Meteren, gehecht op diens oorspronkelijk schrijven, dat hij aldus »gewaarmerkt«, zoo te zeggen voor »gezien« geteekend,

aan dien Vreemden Vorst terug-aanbood. [1] Van die *tjap* gaf Dr. Wap in zijn genoemd werkje van 1862 op p. 86 een afbeelding, verschuldigd "aan de meesterlijke schrijfhand van den Heer J. H. Hingman, Beambte bij 's Rijks Archief", maar met de niet heel vriendelijke bijvoeging: "Wel jammer, dat het ons, na in 't oneindige [sic] daartoe aangewende pogingen, niet is mogen gelukken, eene verklaring er van op te doen [sic] bij Hoogleeraren, die zich in ons Vaderland afgeven [sic!] met de studie der Arabische taal." Een veel mooier, en vertrouwbaarder afbeelding gaf daarna Mr. J. E. Bauck in zijn "Atchin's verheffing en val" (Rotterdam, 1873), waar men achteraan immers een groot en zorgvuldig facsimile vindt van Prince Mouringh's Spaanschen brief [2], met links onderaan de *tjap* van den Atjeh'schen Sultan uit einde 1601. Een fotografische opname naar het oorspronkelijke stuk, vervolgens gezincografeerd, geeft nu onze Plaat I; volkomen vertrouwbaar dus.

Welnu, dit Grootzegel uit 1601 van Sultan Alaoe'd-dîn Ri'âjat Sjâh is **enkelvoudig**, *niet* veelvoudig! Het belangrijkste van de legende in 't midden had Prof. Millies († 26 Nov. 1868) indertijd reeds ontcijferd, en in verband gebracht met een munt van dienzelfden vorst, in de collectie-Soret te Genève, dragende deze laatste de legende "'Alâ'oed-dîn Ibn Firmân Sjâh". In zijn, na zijn dood door Prof. Niemann uitgegevene "Recherches sur les monnaies des indigènes de l'archipel indien et de la péninsule malaie" (La Haye, 1871), wordt op p. 76—77 de legende in 't midden van ons Grootzegel desgelijks gelezen: "as-Solṭân 'Alâ'oed-dîn bin Firmân Sjâh"; terwijl Millies van het rondschrift zegt: "L'original même n'est plus distinct dans

[1] Tegenover de zeer duidelijke woorden van Van Meteren — ik haalde den letterlijken tekst aan; de aanhaling in Dr. Wap's werkje, p. 26—27 is *niet* letterlijk, noch volledig —, vervalt het bezwaar van Millies in zijn „Recherches sur les monnaies etc.", La Haye 1871, p. 77: „mais je doute que la diplomatie de l'Inde, aussi peu que celle de l'Europe, connaisse un tel usage". Trouwens, het twijfelen van Millies is zelfs in ander opzicht geheel misplaatst. Ziehier toch b.v. wat Tavernier schrijft over de gewoonte aan 't Hof van Golkonda in Oct. 1652: „parce que tout ce que se presentoit au Roy devoit estre cacheté du cachet du marchand, & quand le Roy l'avoit vû il y faisoit mettre le sien, afin qu'il n'y eust aucune fraude" (Les six voyages etc., (Amsterdam), 1678, II, p. 220).

[2] Aan het Spaansch van dezen brief hapert nog al heel wat; de kalligraaf die hem schreef, verstond zeer zeker géén Spaansch. Zie b.v. „recibimento", *l.* recibimiento; „prisones", *l.* prisiones; „ban sido", *l.* han sido; „estas Reynos", *l.* esos Reynos; „Portugeses", *l.* Portugueses; „no tengo", *l.* no tenga; „contre", *l.* contra; „esto effeto", *l.* este efecto.

NASCHRIFT.

De oud-Holl. vertaling van de hiervóór op blz. 355—356 gegeven zinsneden bij Purchas luidt als volgt in het vrij zeldzame boekje „Journael / van de Reysen ghedaen door den E[d.] Heer en Ridder S[r.] Thomas Roe, Ambassadeur... enz. Uyt het Engels vertaalt. t'Amsterdam, J. Benjamin, 1656" (verg. Tiele's Ned. Bibliographie van Land- en Volkenkunde, 1884, i. v.); aan 't slot van dat boekje:

„Ick [scil. Purchas] hebb' verstaen dat *Sir. Thom. Roe* op zijn vertreck / versoekende van den grooten *Mogor* ofte *Mogol* brieven van Recommandatie aan sijne Majesteyt / de selvighe lichtelijck bekomen heeft / maer vond dat hy groote swaricheyt maeckte waer hy sijn segel soude setten; indien onder / dat het light tot sijne dis-reputatie mochte strecken: indien om hoogh / dat den Coningh sich light daer aen mochte stoten; sijn resolutie was dan dese / den brief on-gesegelt te senden / dat sijne Majesteyt na sijn welgevallen die mochte aen setten. Het Zegel is silver / welckers figure en gedaente des *Mogols* geslachte alleen van *Tamerlaan* af is behelsende in seven [sic!] Circulen / met de *Engelse* oversettinge". (p. 126).

In dit boekje volgen dan echter niet de twee afbeeldingen, die Purchas geeft. — De vertaling van 't Eng. „seuerall" met Holl. „seven" is zeker allervermakelijkst!

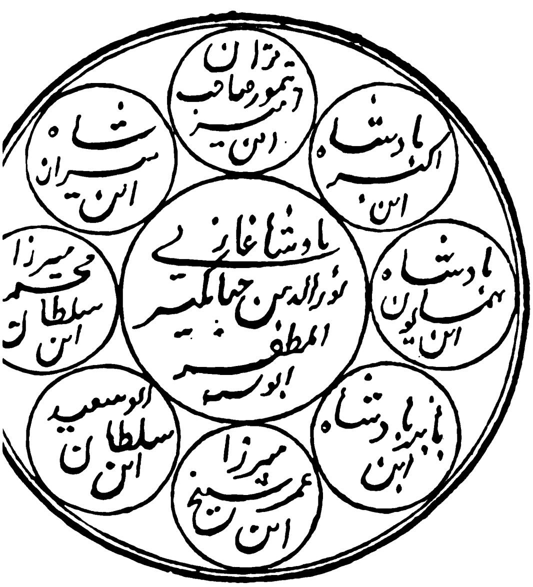
— — -- —

Legenda bij Plaat I:

1. (bovenaan). Grootzegel van den laatsten Sultan van Atjeh, uit 1879: naar Snouck Hurgronje's Atjèhers, I (1895), achteraan.
2. (middenin, links). Grootzegel van den Grootmogol Djahângir, uit 1605: naar Purchas, I (1625), fol. 591.
3. (middenin, rechts). Strooimunt bij de Inhuldiging van den Grootmogol Sjah Djahân, uit 1627; naar Tavernier, 1678, II, p. 234.
4. (onderaan). Afdruk van 't zegel van Sultan Alaoe'd-dîn Ri'âjat Sjâh van Atjeh, uit 1601; naar het origineele document in 's Rijks Archief.

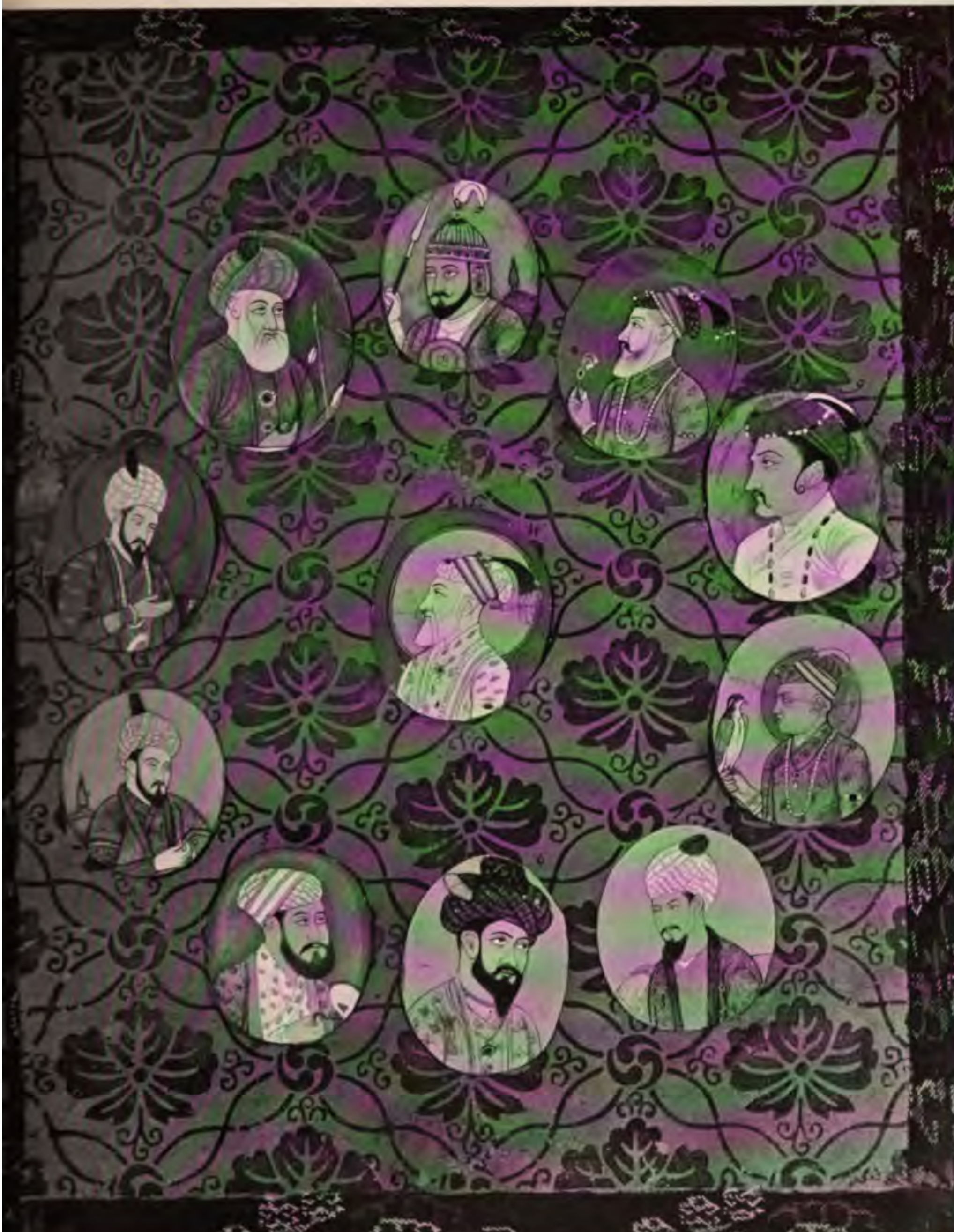

The Description of the Great Mogols Seale.

Voorzijde van het Hindostansch schilderijtje uit ca. 1700, op 20 Nov. 1902 te 's-Gravenhage verkocht; voorstellende de 10 Voorvaderen van den Grootmogol Aurangzeb (reg. 1658—1707) in een kring om zijn eigen portret in het midden heen.
Thans in het bezit van Z. Exc. Mirza Samad Khan Momtaz es-Saltaneh, vroeger Gezant van den Sjah van Perzië te den Haag, nu te Parijs.

Achterzijde van hetzelfde Hindostansch schilderijtje uit ca. 1700; met de 11 namen der afgebeelde Vorsten bijgeschreven door een inlandsche hand in Hindustânî met Nâgarî-karakters. Terwijl een oud-Hollandsche hand ongeveer in dienzelfden tijd de 11 namen in transcriptie nog toevoegde.

[illegible]

Sepia-teekening van vóór 1656 in [illegible]
den Grootmogol Djahángir [illegible]
Weergegeven naar Lippmann-[illegible]
Rembrandt Hsz. van Rijn, [illegible]
I, London 1900, n[illegible]

't Lĕmĕs in 't Soendaasch.

DOOR

R. A. KERN.

als gewoon, dagelijksch woord, eventueel 't kasarlěmĕs. Betreft 't werkwoorden of afleidingen, dan neemt 't grondwoord (g.w.) van 't kasar (kasar lĕmĕs) die plaats in. Echter zijn ook bij die werkwoorden en afleidingen, behalve de verwijzing, taalsoort en vertaling steeds vermeld. Bij de grondwoorden van lĕmĕswerkwoorden kon alleen naar 't grondwoord van 't kasar verwezen worden.

Op die wijze meen ik 't verwijzen zooveel mogelijk te hebben beperkt, zonder verplicht te zijn achter elk woord van de eerste kolom de volledige lijst van kasar pisan tot lĕmĕs pisan plus vertalingen en mogelijke toelichting te vermelden.

Javaansche afleidingen die in 't Soendaasch in haar geheel als nieuwe woorden zijn overgenomen, terwijl 't grondwoord in 't Soendaasch onbekend is, zijn als grondwoorden beschouwd.

Om de lijst niet te uitgebreid te maken, heb ik voorts afleidingen alleen opgenomen als de verhouding van kasar tot lĕmĕs een andere is dan bij de woorden, waarvan zij zijn afgeleid. Vindt men dus b.v. onder adoe wel ngadoe k., ngabĕn l., 't woord pangadoean k., pangabĕnan, dat in zake lĕmĕs geen verschil daarmee aanbiedt, is achterwege gebleven, enz. Een volledige opsomming is beter in een woordenboek op haar plaats.

Mei 1906.

De Schrijver.

'T LĔMĔS IN 'T SOENDAASCH.

I.

't Is bekend, dat in 't Soendaasch voor vele begrippen twee of meer woorden bestaan, waaraan dezelfde beteekenis wordt gehecht, doch die niet willekeurig door elkaar gebruikt kunnen worden. Welk dier woorden men in een bepaald geval moet gebruiken, is als regel zeer beslist aan te geven. Gebruikt men dat woord niet, maar een der andere van dezelfde beteekenis, dan is men wel niet onverstaanbaar, maar drukt zich toch verkeerd uit en zondigt tegen de wellevendheid, een ernstig vergrijp.

De reden van 't feit, dat men voor *één* begrip meerdere woorden gebruikt, is hierin gelegen dat men min of meer beleefd, min of meer eerbiedig spreken wil. In 't Soendaasch onderscheidt men l ĕ m ĕ s — wat „fijn" beteekent, van k a s a r — grof. Wat fijn en wat grof is, is zeer betrekkelijk en tusschen die beide is in 't algemeen geen scherpe grens te trekken. Als een landbouwer tegen den Regent gekuischter taal spreekt dan tegen zijn kinderen, is hij tegen de laatste daarom nog niet grof. Zou hij tegen den Regent grof — kasar zijn, als hij woorden gebruikte die hij pleegt te zeggen tot zijn kinderen, jegens deze zou hij pas grof (kasar) wezen, als hij ze platte, gemeene woorden toevoegde of ze uitschold. Wanneer men dus, in 't algemeen, afkeurend zegt, dat iemand zich „kasar" gedraagt, „kasar" spreekt enz. beteekent zulks dat men grovere, minder beleefde woorden bezigt dan in dat geval gepast ware, dus een tekortkoming, een ongemanierdheid. 't Kan b.v. ook kasar zijn om zich een weinig lĕmĕs uit te drukken waar *zéér* lĕmĕs op zijn plaats was.

Bij 't onderscheiden der verschillende voor *één* begrip bestaande woorden heeft men ter aanduiding der onderlinge verhouding ook de woorden k a s a r en l ĕ m ĕ s in gebruik genomen, met toevoegingen ter nadere bepaling (lĕmĕs pisan, kasar pisan enz.) en in dezen zin zijn de begrippen kasar en lĕmĕs scherper omlijnd en hebben zij ook een vastere beteekenis. De l ĕ m ĕ s w o o r d e n zijn dan die

Maar [illegible] men zijn taal nog meer gaan [illegible] en [illegible] ook woorden die niet slaan op den persoon van den aangesprokene door andere gaan vervangen. Men kan zich dat zoo voorstellen dat de gewone kasar-woorden te alledaags klonken, dat men 't voegzamer vond daarvoor andere woorden te gebruiken, die dan voor zulke meer plechtige gelegenheden werden gereserveerd, dat men dus de eigenlijke bedoeling (eeren van den aangesprokene) ietwat vervaagde, [illegible] noemen dat lěmès spreken [illegible] mooi spreken.

Zulke woorden worden hier verder kortweg lěmès (l.) genoemd (vgl. Jav. Kr.). Zij dienen dus om aan de taal een zekere distinktie te geven, vooral netjes te spreken. Men zegt bv. voor reeds niet geus, maar parantos.

Een tweede kategorie van lěmès-woorden zijn die welke men van zichzelve gebruikt, sprekende tot hoogere: ze zijn als 't ware negatieve l. p. woorden, uitingen van nederigheid, van zich zeer bescheiden voordoen. Zoo bv. om zijn knechts (boedjang) te noemen batoer — eigenlijk makker, alsof men zich te veel op een voetstuk stellen zou door van zijn knechts te spreken. Dit is nu een teekenend voorbeeld. Maar gewoonlijk zal men aan een l. vervangwoord van een begrip, waarvan een l. p. bestaat (of denkbaar is), niet kunnen zien of 't gebruik alleen zijn ontstaan te danken heeft aan een behoefte om mooi te praten, anders dan alledaags, dan wel om zich nederig voor te doen. Enkele woorden drukken de laatste bedoeling wat duidelijker uit; een scherpe scheiding valt echter niet te maken, beide beweegredenen dragen bij tot 't in zwang komen van zoon l. vervangwoord. Bv. Door dongkap te bezigen in plaats van datang maakt men geen afscheiding zooals met soemping; men zegt volkomen 't zelfde, alleen sierlijker dan met datang. Vandaar dat men ook van een paard zal zeggen: Koeda parantos dongkap.

De lěmès en de lěmèspisan-woorden hebben dus een geheel verschillend karakter. Spreekt men geen lěmès, dan komt 't woord batoer of dongkap niet te pas. De benaming lěmès (l.) van deze woorden geeft dus aan, dat zij slechts lěmès sprekende, worden gebruikt. Uit 't karakter der l. p. woorden daarentegen volgt dat zij niet aan 't lěmèsspreken gebonden zijn. Acht men 't voegzaam jegens iemand te kennen te geven dat men hem zeer hoog stelt door zijn hoofd of zijn komen met l. p. woorden uit te drukken, dan is 't

begrijpelijk dat men ook in gesprek met anderen, bv. zijns gelijke of mindere, van die waardeering doet blijken en dus, kasar sprekende, van 't hoofd en 't komen van die hooggestelde personen blijft zeggen mastaka en soemping. De lĕmĕspisan woorden worden dus met die benaming alleen juist gekarakterizeerd als men 't woord lĕmĕs hier in zijn ruimeren zin opvat, nl. wellevend, niet ongemanierd.

't Aantal woorden waarvan lĕmĕswoorden bestaan, is in verhouding tot de lĕmĕspisanwoorden klein en in 't algemeen gering. Bv. Hoeloe met lp. mastaka heeft geen l. Boven werd de voorstelling gegeven, 'alsof 't gebruik van l. woorden nà dat van lp. woorden in zwang is gekomen, Men zou daartegenover de voorstelling kunnen plaatsen dat zich met de ontwikkeling van 't lĕmĕs-spreken de l. p. woorden hebben afgescheiden van de overige l. woorden, waartoe zij eerst behoorden. Daartegen pleit dat 't gebruik der l. woorden lang niet zoo vast en algemeen is als van l. p. woorden en zij veel minder talrijk zijn. Echte Soendasche vervangwoorden vindt men vooral onder de l. p. woorden. De overgang van l. woord waarvan 't gebruik op konventie berust tot l. p. woord dat 't objekt waarop 't slaat, afscheidt van den grooten hoop, zou ongerijmd wezen. 't Zou trouwens in strijd zijn met 't karakter dat 't lĕmĕs spreken nog heden ten dage heeft. Men kan dagelijks waarnemen dat de l. p. woorden veel meer spreken tot 't volk dan de l. woorden. 't Is voor een Soendanees heel natuurlijk zich van een hoog personnage alles anders en mooier voor te stellen dan van zichzelve. Er is werkelijk een drang om l. p. woorden te gebruiken. Nederig is hij, vreesachtig maar ook boersch, zonder etiquette. L. woorden leert hij gebruiken door oefening. 't L. spreken is 't meest ontwikkeld in de hoogere standen. Merk op bv. hoe iemand in een afgelegen uithoek, die zelden met de buitenwereld in aanraking komt, zoo goed als geen l. woorden gebruikt, wel l. p. woorden, hoewel weinig omdat zijn woordenschat natuurlijk zeer beperkt is; hij heeft zelden aanleiding l. p. woorden te gebruiken. Dit alles verklaart ook waarom er in 't gebruik der l. woorden plaatselijk zooveel verschil is.

Een bevestiging van 't bovenstaande kan men zien in 't feit dat er naast l.p. ook nog de zg. sĕdĕng woorden bestaan. Sĕdĕng beteekent middelmatig. Deze sĕdĕngwoorden zou men l.p. woorden kunnen. noemen van lageren rang. Ze hebben 't zelfde doel, nl. te onderscheiden, te stellen boven 't geen waarmee wordt vergeleken, maar op minder hoog voetstuk dan 't met l.p. woorden genoemde.

Zij kunnen dus ook in 't kasar worden gebruikt. 't Aantal echte sĕdĕng woorden is zeer gering. Bv. Van datang bestaat er geen, wel van hoeloe, nl. sirah. Er heeft een soort wisselwerking plaats gehad tusschen l.p. en l. Kan men 't nog dagelijks toenemend gebruik van l. woorden beschouwen als middellijk door 't l.p. te zijn veroorzaakt, deze ontwikkeling van 't lĕmĕs spreken leidde er toe dat men meer wilde gaan nuanceeren, 't welk niet doeltreffender kon worden uitgedrukt dan door een schifting van de l.p. woorden in hooge en lage. Men schoof als 't ware tusschen 't onderscheidende l.p. en niet-onderscheidende ks. een woord in dat zwakjes onderscheidde. De woorden tot die tusschenkategorie behoorende, noemt men wel panĕngah — in 't midden, 't midden houdende. Feitelijk vervullen zij dezelfde funktie en zijn zij slechts een aanvulling van de sĕdĕng (s) woorden. Ook deze panĕngah woorden zijn weinig talrijk (seuweu enz.). 't Juiste gebruik dezer s. woorden (om ze onder één hoofd samen te vatten) is voor den vreemdeling zeer moeilijk te vatten en lijkt daarom soms willekeurig. 't Is onderscheidend; éénmaal op dien weg, moet men voorzichtig zijn niet te weinig eer te geven.

Deze aanduidingen van *k.* (kasar), *l.* (lĕmĕs), *l.p.* (lĕmĕs pisan) en *s.* (sĕdĕng) woorden, waren noodig om 't onderscheid in de vervangwoorden in 't licht te stellen. 't Zijn echter benamingen die niet algemeen gangbaar zijn en waaraan verschillende beteekenis wordt gehecht. Ik geef ze gaarne voor beter. De Soendanees noemt vaak lĕmĕs alle woorden welke hij niet-kasar sprekende moet gebruiken en onderscheidt dan de l. van de l.p. woorden door ze te noemen adab — nederig, beleefd. Panĕngah heeten dikwijls de boven als l. gekenschetste woorden. Doch niet deze houden 't midden tusschen k. en l.p., dat zijn de s. woorden.

De l.p., s. en l. woorden duiden alle op een meer dan gewoon beleefd spreken. Omgekeerd kan men ook zeer grof zijn, bv. als men boos is, iemand uitscheldt of zijn minachting wil toonen. De dan gebezigde, aan dien toon eigen woorden heeten kasar pisan (k.p.) en beoogen dus 't tegenovergestelde der l.p., s. en l. woorden. De meeste dezer k.p. woorden zijn bepaald scheldwoorden. De woordenlijst is in dit opzicht zeer onvolledig.

—

II.

De schat aan vervangwoorden (d. z. alle die woorden welke voor kasarwoorden van gelijke beteekenis in de plaats kunnen worden gesteld, dus l.p., l., s. en k.p. bij elkaar) is niet groot en 't aantal vervangwoorden van verschillende kasarwoorden zeer ongelijk. Weinig begrippen hebben de gansche serie k.p. — k. — l. — s. — l.p. Er zijn woorden waarvan een k. en een l. bestaan; anderen hebben daarnaast nog een l.p. enz. Allerlei kombinaties zijn mogelijk. Maar in verband met wat boven gezegd werd over 't meestsprekende van l.p. woorden en hun betrekkelijke talrijkheid, is 't duidelijk dat 't meest voorkomt een woord dat in kasar en lěměs wordt gebezigd — en naar Javaansch voorbeeld *k.l.* (kasar-lěměs) kan worden genoemd — met een l.p. ernevens.

Evenals in 't Javaansch waaraan de meeste zijn ontleend, kunnen de vervangwoorden 1e geheel andere woorden zijn dan 't k. woord of 2e vervormingen, zoodat men van een lěměs vorm van een woord kan spreken. Op 't eerste gezicht lijkt 't of men bij dat ontleenen aan 't Javaansch ter voorziening in de behoefte aan vervangwoorden (vormen) zeer willekeurig is te werk gegaan. Echter ligt 't tijdperk waarin 't Javaansch grooten invloed kon uitoefenen op 't Soendaasch, reeds geruimen tijd achter ons. De waardeering van woorden wordt in verloop van tijd lager, de begeerte steeds fraaier te spreken, drukt de woorden omlaag, bv. van KN tot Ng. In 't algemeen kan men dus wel zeggen dat in den tijd toen 't meest Javaansche woorden in 't Soendaasch werden overgenomen om den schat aan vervangwoorden te verrijken, deze tot een gelijke of hoogere taalsoort behoorden dan in 't hedendaagsch Javaansch. Er zijn echter enkele woorden die in 't Javaansch tot een hoogere taalsoort behooren dan in 't Soendaasch.

Tegenwoordig is de invloed door 't Javaansch op 't Soendaasch uitgeoefend zeer gering, zelfs hernemen echt-Soendasche woorden en afleidingen hun rechten op de door een vroeger geslacht gebruikte Javaansche. De verder-ontwikkeling van 't lěměs steunt nu niet langer op die der taalsoorten in 't Javaansch, zij is eigen banen ingeslagen.

't Blijve aan bevoegden overgelaten na te gaan hoe vroeger 't overnemen van vervangwoorden uit 't Javaansch is geschied. Ook ligt 't buiten mijn vermogen uit te maken in hoeverre van overnemen mag gesproken worden. In 't onderstaande wordt alleen naast

l. = Ng.

Ook komen wel JAV. NG. woorden met SOEND. L. woorden overeen: Woewoeh — vermeerderen; poengkoer — achter; sĕpi — ledig; wĕngi — nacht; Jav. leren — Soend. liren, ophouden, uitscheiden; abot — zwaar; liron in werkwoordsvormen als ngaliron (keun) — ruilen en verwisselen; Jav. sasi — Soend. sasih, maand; in Tjiandjoer wĕroeh — weten, kennen; een enkel maal marga in plaats van margi met gewijzigde beteekenis, beide in Soend. l. van sawab — reden, om reden dat. Toenggang koeda — te paard is in Soend. ook *l.*

JAV. K. N. koentji is in SOEND. slechts K. — sleutel.

s. = Kr.
s. = Kl.
s. = KN.

SĔDĔNG woorden, welke in 't Javaansch KR. of K. I. zijn, werden reeds vermeld. JAV. K. N. saoer — mondeling antwoord, is in SOEND. s. als zelfst. nw. gebruikt: zeggen (saoerna). K. N. sĕnĕng is in SOEND. s. van beuki-lusten (ook van rĕsĕp — behagen vinden in?) — JAV. NG. ngroengoe is SOEND. s. ngaroengoe — hooren.

s. = Ng.

KD. = l.

Ook zijn er woorden in 't JAVAANSCH K. D., die in 't SOENDAASCH algemeen gangbaar zijn als l. of l. p.; L. zijn: Roepi — (verschijnings) vorm; kĕmpĕl — bijeen, vergaderd; nami — naam; wantoen — durven; bentĕn — verschil, verschillen; midangĕt — hooren; taros — gw. van vragen, informeeren; paos — lang in sapapaosna l. van sapapandjangna — al den tijd; 't gebruik van paos alleen is zeldzamer: Soend. pĕrtjados = Jav. pratjados of prĕtjados — gelooven, zou men lĕmĕs doesoen kunnen noemen, evenals manantĕn — Jav. K. D. minantĕn — misschien, wellicht, welke beide vormen men plaatselijk hoort (resp. Soekapoera en Tjiandjoer), doch vooralsnog afgekeurd worden. Als L. P. wordt gebruikt Jav. K. D. padjĕng — zonnescherm, oedĕng — hoofddoek, waos — tand; als SĔDĔNG, sĕpah — oud van jaren.

KD. = l.p.
KD. = s.

Ontleening aan 't Javaansch van vervangwoorden kan ook door den leek worden vastgesteld waar samentrekking van klinkers heeft plaats gehad, bv. wanneer 't suffix an met den eindklinker van 't stamwoord is samengetrokken, wat in 't Soendaasch niet geschiedt. Woorden als kaloeron, kawalon, mangkon, liron, ngimpen enz. zijn Javaansch, al hebben zij weder als stam gediend om werkwoordsvormen van te maken: ngalironkeun enz. — Zoo is ook karĕp Javaansch; 't Soend. zou luiden ka-arĕp. Een overeenkomst van een Kr. met een l.(l.p.)woord, terwijl 't 1e een vervorming is van een Ng. woord en in 't Soendaasch 't kasar een geheel ander woord, maakt een ontleend zijn waarschijnlijk. En zoo is er meer. Doch dat alles is hier minder op zijn plaats. Alleen zij nog de

aandacht gevestigd op die woorden die in 't Soendaasch tot een verkeerden stam worden teruggebracht, bv. mijos tot pijos, mědal tot pědal, moelih tot poelih, namboet tot tamboet en die dus zeker overgenomen zijn.

Wat betreft de l. woorden die een vervorming zijn van k. woorden, hierbij valt tweëerlei te onderscheiden: 1. verandering van klinker en 2. verandering van uitgang. De op de eerste wijze gevormde woorden kunnen in een aantal kategoriëen worden verdeeld:

a. Verandering van *a* in de laatste lettergreep in *i*, wanneer 't woord op a(ah) uitgaat: oepama, oepami — indien; atawa, oetawi (= 't meer gebruikelijke atanapi) — of; oetama, oetami, — voortreffelijk; tjoba, tjobi — gw. van beproeven; roepa, roepi — (verschijnings) vorm; djaga, djagi — gw. van waken; tampa, tampi — gw. van ontvangen; moega, moegi — moge; (ka) djaba, (ka) djawi — uitgezonderd; prajoga, prajogi — passend; warna, warni — kleur (warni is ook l. v. roepa); djělěma of djalma, djalmi (zelden) — mensch.

Verscheidene zulke Kr. vormen worden in 't Soendaasch in l. gebruikt, terwijl 't k. een geheel ander woord is, bv. lami l. van lila — lang, tijdsduur; margi l. van (koe) sawab — reden, om reden dat; sami l. van saroewa — gelijk en van pada — gelijkelijk, allen; nami l. van ngaran — naam; manawi l. van soegan en palangsijang — misschien, wellicht; noe mawi is l. van noe matak — de reden dat, dat is de reden.

Voor zoover mij bekend, komen niet voor in 't Javaansch: mani l. van mana — een tusschenwerpsel, nadruk leggende op 't volgende woord, als nja, doch met verbazing; tambih l. van tambah — toegenomen, vermeerderd; bawi l. van bawa in bawiraos l. van bawarasa — gevoelen, meening, oordeel; sajagi l. van sajaga — zonder dat er iets aan hapert; wargi l. p.! van warga (koelawarga) — verwante. Haksami is l. vergiffenis; 't Jav. wb. noemt een K. W. haksama, in Soend. onbekend.

b. Verandering van *oe* in de laatste lettergreep in *a*, wanneer de voorlaatste lettergreep een *ě* heeft: těpoeng, těpang — te samen getroffen, elkaar ontmoeten; sěboet, sěbat — gw. van uitspreken, vermelden. Niet in 't Jav.: těroes, těras — doorgaande, doorgaan; rěmpoeg, rěmpag — eens van zin, 't eens zijn.

Van sĕpoeh l.p. — oud van jaren wordt een sĕpah s. gemaakt. Als in 't Jav. is etang l. van itoeng — gw. van rekenen.

c. Verandering van *oe* in de voorlaatste lettergreep in *ĕ*, wanneer de laatste lettergreep een *a* heeft, bv. soerat, sĕrat (l. en lp.) — brief; roeksak, rĕsak — bedorven, vernield; sĕsah l. van soesah is, meen ik, in 't Jav. een onbekende vorm.

d. Verandering van *oe* in de laatste en voorlaatste lettergreep beide in *ĕ*: koempoel, kĕmpĕl — vergaderd, bijeen; soewoeng, sĕwĕng — ledig; poengkoer, pĕngkĕr — achter, kan hier ook toe gerekend worden, daar pĕngkĕr als sierlijker dan poengkoer beschouwd wordt.

e. Verandering van *oe* in de laatste lettergreep, wanneer ook de voorlaatste een *oe* heeft, in *a*, terwijl de *oe* der voorlaatste lettergreep in *ĕ* verandert: loepoet, lĕpat — mis; tjoekoep, tjĕkap — ruim voldoende, welgesteld; koedoe, kĕdah — moeten; moenggoeh (zelden, gewoonlijk ari), mĕnggah — wat betreft.

Ook lĕnggah is op dezelfde wijze gevormd van loenggoeh. In 't Soend. wijken de beteekenissen echter uiteen.

f. Verandering van oe in de voorlaatste lettergreep in *i*, wanneer de laatste lettergreep een *a* heeft: loembrah, limbrah — gewoon, algemeen; moerah, mirah — goedkoop; boengah, bingah — blijde, verheugd; koerang, kirang — te min zijn, afgenomen, ontbreken; koewat, kijat — sterk, krachtig, met weerstandsvermogen; toelad, tilad — gw. van een voorbeeld, dat men zich gesteld heeft, navolgen.

Miwah wordt in brieven wel gebruikt, moewah is in Soend. onbekend.

Andere klinkerverandering kent men in 't Soendaasch niet. De hiervermelde l. vormingen komen overeen met Jav. (Kr. + KD.). Zelfs de meeste zoo gevormde l. woorden bestaan ook in 't Jav.; alleen onder a, b en c komen specifiek-Soend. woorden voor, 't aantal is slechts bij a van eenige beteekenis. Moge dus de l. vorming door klinkerverandering al niet oorspronkelijk Soendaasch zijn, die weinige door den Soendanees zelfstandig gemaakte l. woorden toonen toch dat 'tgeen den Javaan als verfraaiing in de ooren klinkt, ook

op den Soendanees dien indruk maakt. Mede uit andere verschijnselen is de waardeering der klinkers te benaderen. Open *o* en *e* klinken 't grofst, *eu* en *oe* minder, *ĕ* en *i* 't fijnst. Ten aanzien van *ĕ* zou men dat opmaken uit woorden als sĕsah, in 't Jav. onbekend, kĕmpĕl en sĕwĕng, in 't Jav. slechts KD.; dat *i* als fijne klank geliefd is, blijkt nog hieruit, dat men de l. woorden dongkap en tjĕkap nog mooier tracht te maken door te zeggen dongkip en tjĕkip. Oorspronkelijk eigen aan Tjiandjoer, de groote fabriek van nieuwe maaksels, verbreiden deze woorden zich meer en meer. Misschien kunnen er nog wel eenige aan worden toegevoegd. Van sĕmoe wordt wel een sĕmi gemaakt.

Later zal nader besproken worden, hoe men met 't gebruik van vervangwoorden zeer vrij te werk gaat en ook in l. vaak k. woorden bezigt waarvan l. woorden bestaan. Tot de woorden die men echter 't gereedelijkst vervangt, lĕmĕs sprekende, behooren die met open *o* en *e* als: boga, njaho, hese, heës. Dit is evenwel geen wet van Meden en Perzen, hojong is l.p. v. hajang.

De 2e wijze van lĕmĕsvorming geschiedt door verandering van den uitgang:

a. Verandering van den uitgang in 'ntĕn: ki*ra*, ki*ntĕn* — naar gissing; hampoe*ra*, hampoe*ntĕn* — vergiffenis;

so*re*, so*ntĕn* — avond;

kara*na*, kara*ntĕn* — want (zelden gebruikt);

be*da*, be*ntĕn* — verschil, verschillen;

mana*ntĕn* wordt plaatselijk gezegd (Tjiandjoer) in plaats van mana*wi* l. v. soegan, palangsijang = 't weinig gebruikte mana*wa* — misschien, wellicht.

Speciaal Soendaasch zijn: nja*na*, nja*ntĕn* (plaatselijk) — vermoeden; soemawon*na*, soemawo*ntĕn* — hoeveel te meer;

saniska*ra*, saniska*ntĕn* — al, alles, wat bij elkaar hoort.

sina*ri*, sina*ntĕn* in sisinarieun, sisinantĕneun — hoogst zelden, met lange tusschenpoozen;

soepa*ja*, soepa*ntĕn* (naast soepados) — opdat;

a*ja*, a*ntĕn* (plaatselijk) — er is, er zijn, (aanwezig) zijn;

pĕrtja*ja*, pĕrtja*ntĕn* — gelooven;

oepa*ma*, oepa*ntĕn* (naast oepami) — indien;

bada*mi*, bada*ntĕn* —beraadslagen.

De Kr. vormen dintĕn en kantĕnan worden gebruikt als l. van powe — dag en poegoeh — zeker, gewis.

die Kr. vormingen waarvan ook 't Soendaasch representanten heeft, terwijl daar tevens de grondvormen in gebruik zijn als k. 't Javaansch kent er echter nog verscheidene meer. Vele zulke Kr. vormen hebben hun weg gevonden naar 't Soendaasch als l. (of l.p.) bij geheel andere k. woorden. Voor den Soendanees staan zulke Kr. vormen gelijk met l. woorden, die geen vervormingen van k. origineelen zijn; zij zijn daarom bij de lĕmĕsvormingen niet opgenomen.

't Aantal specifiek-Soendasche l. vormen is bij deze 2de wijze van lĕmĕs vorming betrekkelijk groot. Zij schijnt meer in den smaak te vallen dan de l. vorming door verandering van klinker; in 't bizonder de uitgang 'ntĕn is geliefd.

Als een 3de wijze van l. vorming zou nog genoemd kunnen worden, verandering van den aanvangs-aksara ba in sa: *ba*rĕng — *sa*rĕng — tegelijkertijd; *ba*ngĕt — *sa*ngĕt — zeer, beide ook Jav. en 't voorvoegsel ra, waarmee l.p. woorden gevormd zijn: **raka, rai.**

Zonderling is de l.p. vorm angkeng van tjangkeng — lendenen. Afkapping is anders de gewone wijze van sneller te spreken, daar samentrekken als in 't Javaansch niet plaats heeft.

Een ander geval dat, zoover mij bekend, op zichzelf staat, is dat ngimpen l.p. is van ngimpi — droomen!

Opmerking verdienen nog de volgende woorden:

Tamparaos k, tampiraos l — niet aangenaam aangedaan, waarbij 't k. woord half k. half l. is. Daarentegen zegt men bawarasa, bawiraos — meening, gevoelen.

Nikah en kawin zijn beide vreemde woorden, 't eerste is l.p. (soms l.) van 't tweede.

Ningal en ningali worden in dezelfde beteekenis gebruikt, 't eerste als l, 't tweede als l.p. van nendjo — zien.

Ninggal — achterlaten is k.l.; in de overdrachtelijke beteekenis "sterven" s.; hier verandert dus met de beteekenis de waarde van 't woord.

Salse is 't eenige, mij bekende l. woord, aan 't Maleisch ontleend.

Ngawitan is l. van mimiti — beginnen.

Van eigennamen bestaan in 't Soendaasch geen l. vormen of woorden.

Ten aanzien van de vervangwoorden, die geheel zelfstandige woorden zijn, kan men in de Woordenlijst zien dat de meeste ook in 't Javaansch voorkomen. De speciaal aan 't Soendaasch eigene vormen een minderheid en zijn hoofdzakelijk l.p. woorden

De oempak basa zijn in de Woordenlijst niet opgenomen. 't Is mogelijk dat er eenige zijn die bij l.p. woorden behooren, ze zijn me niet bekend. Wil men, lĕmĕs sprekende, een oempak basa vervangen, dan zegt men ladjĕng of iets dergelijks, doch noodig is dat niet.

Een oempak basa dient om den overgang tot een nieuwen toestand aan te duiden en komt dus meer te pas in verhalenden trant — waar de tyrannie van 't lĕmĕs weinig gevoeld wordt — dan in gesprekken.

Wil men den overgang tot zekeren toestand aangeven, dan wordt de oempak basa geplaatst vóor 't werkwoord dat dien toestand aanduidt; en in zoo'n geval lijkt 't in de vertaling àlsof 't werkwoord de beweging aangaf: njĕkĕl, vasthouden, kĕk njĕkĕl, vast gaan houden, vastgrijpen. Men kan volstaan met de oempak basa zonder meer. In den imperatief is zij niet noodig. Secundair wordt 't toestand aangevend werkwoord ook wel gebruikt om den overgang aan te duiden, als de bedoeling uit 't zinsverband duidelijk blijkt: datang — gekomen, maar staat men bv. naar iemand uit te kijken en hij komt in 't gezicht, dan kan men roepen: „Datang!" — Hij komt!"

Geplaatst vóor een werkwoord dat een beweging weergeeft, als njokot, indit verandert de oembak basa aan de beteekenis niets, maar accentueert die alleen sterker. Ook hier kan de oempak basa alleen worden gebruikt.

III.

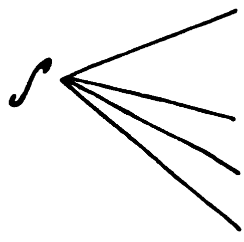
Bij de vaststelling der beteekenis van de termen kasar, lĕmĕs, lĕmĕs pisan, sĕdĕng en kasar pisan werd 't eenvoudigste geval genomen dat er alleen sprake was van spreker en aangesprokene. In een gesprek kunnen echter drie personen gemoeid zijn: spreker, aangesprokene en derde persoon. Er zijn allerlei kombinaties mogelijk van de plaats die deze drie personen ten opzichte van elkaar innemen en daarmee van de woorden welke men gebruiken moet.

Voor een enkel woord moge dat hier nader worden toegelicht. Slapen is molor k.p., heës k, mondok l, sare s, koelĕm l.p. In de schematische voorstelling hieronder is door schuine lijnen aangeduid de stelling die de aan de uiteinden geplaatste personen ten opzichte van elkaar innemen, de aan 't boveneind geplaatste staat hooger, die aan 't benedeneind lager. Hoe schuiner de lijn,

hoe grooter de afstand. De appreciatie gaat natuurlijk uit van den spreker.

S. = spreker; A. = aangesprokene; D. = derde persoon.

I. Er wordt gesproken over 't slapen van den **spreker**.

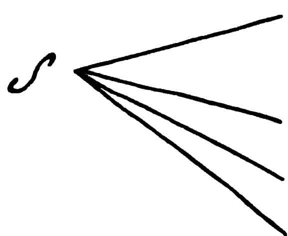
A mondok

A sare

A heës

A koelĕm

II. Er wordt gesproken van 't slapen van den **aangesprokene**.

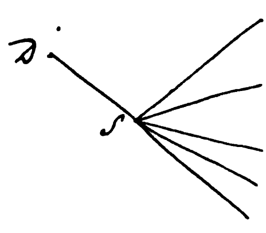
A koelĕm

A sare

A heës

A heës of molor (gewild grof)

III. Er wordt gesproken van 't slapen van den **derden persoon**.

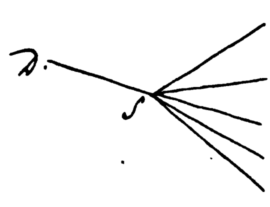
A koelĕm (of sare)

A koelĕm

A koelĕm

A koelĕm

A koelĕm

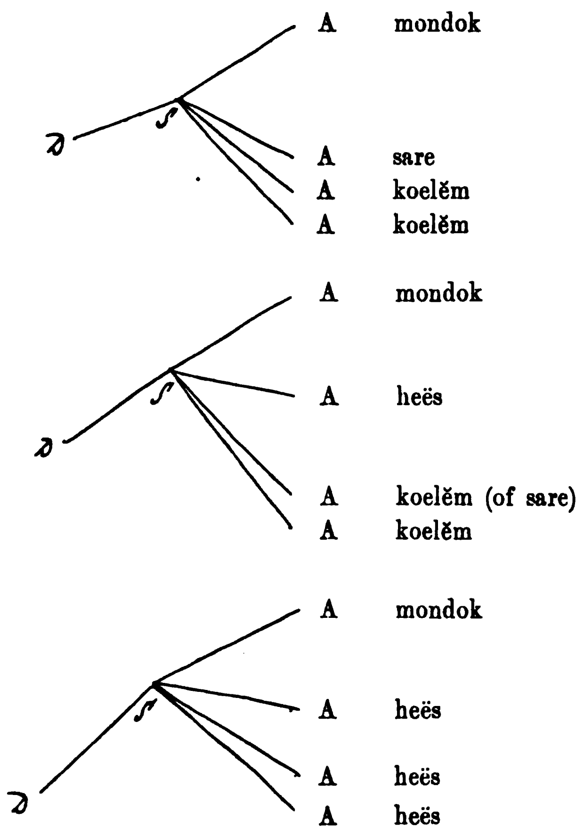
A mondok

A koelĕm

A koelĕm

A koelĕm

A koelĕm

Is er geen l., dan wordt 't k. woord ook voor l. gebruikt (k.l.); is er geen s., dan kan men wat omlaag gaan en 't k. gebruiken of wat omhoog naar 't l.p., naar omstandigheden.

De verhoudingen kunnen nog weer wat anders zijn, maar met behulp van 't bovenstaande zal men voor nog subtieler onderscheiden 't juiste woord wel kunnen bepalen. In twijfelachtige gevallen neemt de Soendanees wel zijn toevlucht tot neutrale woorden. Weifelt men bv. tusschen „djoeragan ahoe tatjan datang" en „— tatjan soemping", dan kan men zeggen „tatjan aja".

Uit de schema's is ook op te maken dat wanneer bv. een magang spreekt over slapen van den districtsschrijver tegen den Wadana als **mondok**, hij tot dien schrijver zelf dat slapen **koelĕm** zal noemen. Zoo kan de taal die spreker tot den aangesprokene bezigt, verandering ondergaan door de komst van een derde, omdat spreker

Kahampangan (van hampang k. — licht) en kabeuratan (v. beurat k. — zwaar) l.p. van kiih en ngising, eig. ontlicht en ontzwaard. Ngadoewit (van doewit k. — geld) is l. van meuli.

Uit 't bovenstaande verklaart zich ook, dat eenzelfde woord l.p. of l. van verschillende kasarwoorden kan zijn. Bv. Njandak l.p. van njokot — grijpen is ook in gebruik als l.p. van mawa — medenemen, van njĕkĕl — vasthouden, van njabak — aanvatten, betasten. Dawoeh en timbalan kan naar omstandigheden eenvoudig een gezegde, een bericht, een mededeeling, een bevel of een oordeel zijn, altijd van een aanzienlijke. Een zelfde woord kan zelfs soms l., soms l.p. zijn, bv. lĕbĕt l. van djĕro — binnen; in de speciale beteekenis van Regentswoning, eig. binnen de omheining daarvan, is 't l.p.

't Komt voor dat er voor één begrip twee l.p. woorden zijn waarvan òf 't eene als sierlijker, mooier wordt beschouwd dan 't andere òf hooger is, dus alleen van zeer aanzienlijken gezegd wordt. Hoe aanzienlijker de persoon tot wien men spreekt, hoe sierlijker ook de taal wordt gemaakt; 't is soms moeilijk te beslissen welke gedachte bij 't gebruik van zoo'n bijzonder l.p. woord voorzit: sierlijkheid of meerdere verheffing. Bv. Ngadahoepkeun is stadhuiswoord voor nikahkeun, maparin is zeker hooger dan masih, maar rawoeh en soemping, oeninga en tingali zijn niet zoo gemakkelijk in te deelen, enz. Denkbaar is ook een k. en l. vorm (woord) van een l.p. woord; dit is 't geval met ngadeuheus — doemeuheus resp. k. en l. van „zijn opwachting maken", op zichzelf een l.p. woord. — Van een k. en l. sĕdĕng woord is misschien een voorbeeld: ngareungeu s.k. — ngaroengoe s.l. — hooren. Ik hoorde nl. eens een adellijken magang vragen aan een bejaarden, welgestelden, burgerlijken hadji: Hebt Ge 't gehoord? Mang, kareungeu?, waarop de hadji antwoordde: „Ngaroengoe!" (Ja). 't Was van den magang zeer gepast, den ouden man met eenige onderscheiding te bejegenen en deze, zich te hoog achtende om „ngoeping" te zeggen, was ook van zijn kant beleefd door 't sĕdĕngwoord in zijn lĕmĕs vorm te bezigen. Misschien is ook pĕtjil l. van seuweu k, beide sĕdĕng.

Evenals bij l.p. woorden, komt 't bij l. woorden voor dat er twee zijn met geen ander verschil dan dat 't eene voor sierlijker doorgaat dan 't andere, b.v. midangĕt mooier dan ngoeping, beide l. van hooren.

Naast bestaande k.l. woorden komt soms een nieuwe l. vorm of woord in gebruik waarvan dan 't te verwachten einde is dat 't k.l. woord tot k. zal worden gedegradeerd. Een ander gevolg van de verfijning bij 't lěměs spreken is dat een l.p. woord ook als l. wordt gebruikt, als er geen ander vervangwoord bij de hand is. B.v. sangoe is l.p. van kedjo — bereide rijst. Maar ook zal men hooren: „Abdi teu gadoeh sangoe di rorompok!"; evenzoo pajoen l.p. en l. van hareup — vóor, njěrat l.p. en l. van noelis — schrijven, nawis l.p. en l. van nanda — teekenen e. a. 't Schijnt me toe dat dit gebruik zich uitbreidt.

Beleefdheid wordt met beleefdheid beantwoord. Stel dat spreker tot den aangesprokene spreekt op een wijze alsof deze iets boven hem staat. De aangesprokene zal dan niet antwoorden alsof de eerste spreker even veel beneden hem staat, maar hij zal van zichzelf iets nederiger zijn en den thans-aangesprokene iets hooger stellen, en men kan dus uit 't antwoord van iemand, vooral van een hoogere, opmaken of hij vindt dat jegens hem de juiste toon werd aangeslagen. Voor den lagere brengt de beleefdheid mede, liever in zijn nederigen toon te volharden en niet te toonen dat de hoogere hem c.q. kwetst, doch ook hier geldt: Een goed verstaander heeft maar een half woord noodig, en de taal is buigzaam genoeg om dit zeer kiesch te verstaan te geven.

Men gaat — er werd boven reeds op gewezen — bij 't gebruik van vervangwoorden zeer vrij te werk. Allen — van den hoogste tot den laagste — maken zich telkens en telkens, in woord en geschrift, schuldig aan 't verkeerd gebruiken van vervangwoorden. Men hoort iemand tegen een zelfden persoon in een zelfde gesprek dan eens 't k. woord, dan eens 't l. woord gebruiken, van woorden op personen betrekking hebbende even goed als bij onzijdige, zelfs in plaats van een l.p. een k. (k.l.) en toch geeft 't geheel een zeer bepaalden indruk. De Soendanees weet bij intuitie den juisten toon aan te slaan en de hoorder gevoelt wel of de spreker die nu en dan „boga" zegt in plaats van „gadoeh", met opzet dat doet of uit onnauwkeurigheid. Geringe lieden hoort men zelfs wel tegen hoofden l.p. woorden van zichzelf gebruiken. Een koeli die op een vraag van den Wadana of hij een mes bezit, antwoordt: „Soemoehoen hěnteu, abdi teu kagoengan!" begaat een groote blunder en spreekt kasar (in uitgebreiden zin), wat men echter in zoo'n geval liever vergoelijkend doesoen — dorpsch, onwetend, noemt of

tjohag — ongemanierd, wat niet wegneemt dat men hem op zijn fout zal wijzen.

Men kan in 't algemeen zeggen dat 't gebruik van samengestelde of afgeleide vervangwoorden nog minder vast is dan van enkelvoudige. Hoe minder alledaagsch een samengesteld woord of afleiding is, hoe zeldzamer 't daarbij behoorende vervangwoord wordt gebruikt. Dat is de conclusie die men geneigd is uit 'tgeen men hoort te trekken, met dit voorbehoud dat ze slechts benaderend is.

In de Woordenlijst zijn slechts vermeld de grondwoorden of een enkele grammatikale vorm. Waar echter van een kasarwoord en zijn vervangwoorden afleidingen of samenstellingen zijn gevormd op verschillendê wijze of wanneer van zeker k. woord één afleiding k. is, een andere l.p. enz., kortom als er afwijkingen zijn, zijn ook wel afleidingen en samenstellingen opgenomen. Volledig is 't echter zeker niet. Bv. Onder itoeng zal men behalve ngitoeng k. ngetang l. nog vinden itoengan k. = pa etangan l., omdat de afleidingen niet dezelfde zijn. Van gw. goeling is goegoeling k.l. — rolkussen (l.p. pĕpĕdĕk), pagoelingan daarentegen l.p. — slaapvertrek (k.l. ĕnggon), beide zijn daarom vermeld. Doeloer is k.l., doeloer ipe echter l. enz.

Op bladzijde 387 is gezegd, dat l.p. woorden o. a. kunnen weergeven ten 1e handelingen door een l.p. persoon verricht, maar ook ten 2e handelingen door anderen ten opzichte van hem. Van een zelfde werkwoord kan dus zoon 1e en 2e l.p. bestaan. Bij 't 1e l.p. is dan 't subjekt de aanzienlijke, bij 't 2e l.p. 't objekt.

In 't algemeen is, in de Woordenlijst, bij de indeeling van woorden, uitgegaan van 't subjekt. Waar dit bij l.p. woorden niet 't geval is, is vóór 't woord een kruisje geplaatst. Bij intransitieve werkwoorden is 't l.p. òf 't een òf 't ander, b.v. 1e l.p. geubis — vallen, 2e l.p. * ngadeuheus — zijn opwachting maken. In 't laatste geval bestaat uitteraard geen k.

Maar bij transitieve werkwoorden wordt een betrekking geboren tusschen dengene die de handeling verricht en een ander persoon, hier zijn dus 2 l.p. woorden mogelijk Br. van geven is 't 1e l.p. maparin (De Regent geeft aan zijn bediende), 't 2e * hatoer of * ngahatoeran (De ondergeschikte geeft aan den Regent). Vaak kan men dit verschil tusschen 1e en 2e l.p. ook in de vertaling weergeven, bv. van geven: verleenen en aanbieden. Ook is soms uit de beteekenis van een grondwoord reeds op te maken of men met een

1e of 2e l.p. te doen heeft, bv. bij afleidingen van hatoer, sangga en soehoen. Niet altijd is er van een transitief werkwoord waarvan een 2e l.p. bestaat, ook een 1e, bv. *maras — scheren, *meuseul — masseeren, *ngaloewat — begraven. 't Lijdend voorwerp is hier de hoofdzaak; degene die de handeling verricht, treedt op den achtergrond.

Tengevolge van de beteekenis van den grammatikalen vorm, kan de onderlinge waardij van op een zelfde wijze gevormde afleidingen een andere zijn dan die der grondwoorden. Dat gelieve men bij raadpleging der Woordenlijst waar zooveel mogelijk alleen grondwoorden zijn vermeld, in aanmerking te nemen. Bv. Geneesmiddel is oebar k.l. landong l.p. Landong gebruikt een aanzienlijke. Wie hem dat toedient, een bediende bv., verricht dus de handeling *ngalandongan. Geeft die bediende bv. olie, dan is dat *ngalandongkeun minjak. Omgekeerd zal de aanzienlijke, zijn bediende medicijn gevende, ngoebaran, even goed als een mede bediende. — Kam is sisir k.l. pameres l.p. De bediende gebruikt voor zich een sisir, de meester een pameres. Iemand (be) kammen is njisiran k.l. *meresan l.p. *Meresan doet de aanzienlijke alleen, als hij zichzelf kamt; stel dat hij een ander kamde, dan zou dat zijn njisiran. Doch de bediende, zijn meester kammende: *meresan, zichzelf: njisiran. Keun als causatief suffix bewerkt een zelfde omdraaiing: Kangdjĕng Dalĕm oeninga (weet), maar *ngoeningakeun ka kd. Dalĕm— (aan den Regent doen weten). Bij de plaats aanwijzende l.p. woorden is 't juist omgekeerd: Tani aja gedengeun radja, maar radja ngagedengkeun tani — de vorst doet den landman naast zich zitten.

Toeroepen als: Welkom, als 't U belieft, 't is goed! e.d. kan men natuurlijk niet van zichzelf bezigen. Worden zulke woorden of uitdrukkingen in de Woordenlijst opgegeven als k., s., of l.p., dan wil dat dus zeggen dat men ze bezigt, als men iemand in kasar toespreekt of lĕmĕs, in welk laatste geval de toeroepen als slaande op den aangesprokene óf s. óf l.p. zullen zijn.

Wat de voornaamwoorden betreft, maken de aanwijzende, betrekkelijke, vragende en onbepaalde geen onderscheid tusschen kasar en lĕmĕs pisan.

De bezittelijke zijn gelijk aan de persoonlijke, achter 't bepaalde woord geplaatst, bovendien voor de 3e persoon nog na. Ditzelfde

na komt te pas om van sommige persoonlijke voornaamwoorden der 2e persoon, persoonlijke voornaamwoorden van de 3e persoon te maken.

Zooals te verwachten was is bij de persoonlijke voornaamwoorden de verscheidenheid zeer groot. Met deze toch worden de verhoudingen tusschen verschillende personen zeer scherp gepreciseerd. Men zou haast zeggen, voor 't gevoel van den Soendanees te scherp, want zeer dikwijls worden pers. vrnw.n. vermeden en omschrijvingen ervoor in de plaats gesteld. Dit alles, ook 't gebruik van elk vrnw. in 't bizonder, uitvoerig uit een te zetten, blijve overgelaten aan de wetenschap.

Hier wordt slechts, volledigheidshalve, een korte opsomming gegeven:

Enkelvoud.

1e Persoon: Aing — tot zichzelf sprekende, tot anderen zeer uit de hoogte.

Kami — deftig, uit de hoogte.

Dewek — ruw, naar omstandigheden gemeenzaam of grof.

Oerang — welwillend, uit de hoogte.

Koela, kaoela, djasadkaoela — stijf, tot gelijken of iets minderen.

Koering, djisimkoering — bescheiden.

Abdi, djisimabdi — zeer nederig, nog onderdaniger te maken met andere woorden en verlengstukken (abdi gamparan, abdi dampal gamparan, abdi dalĕm enz.).

2e Persoon: Sija — zeer uit de hoogte, maar in 't gebruik minder beperkt dan „aing".

Silaing — welwillend, uit de hoogte.

Ilaing — 't zelfde, maar vriendelijker.

Maneh — vormelijk, uit de hoogte.

Andika — met eenige onderscheiding.

Sampejan — beleefd.

Adjĕngan — eerbiedig, op niet te grooten afstand.

Andjeun — zeer eerbiedig, maar koud.

Djoeragan — tot meerderen, gemoedelijk.

Gamparan — zeer eerbiedig, veronderstelt milde gevoelens. Onderdaniger te maken door verlenging (dampal, dalĕm enz.) op de manier als abdi.

3e Persoon: 't Minst gebruikt.

Manehna — vormelijk, uit de hoogte.

Manehannana — vormelijk, uit de hoogte.

Andjeunna — zeer eerbiedig, algemeen van l.p. personen.

Meervoud.

1e Persoon: Oerang sluit den aangesprokene in, niet gepast tot meerderen. Verder: koela, koering, abdi en samenstellingen.

2e Persoon: Als in 't enkelvoud. Bij sommige is meervoudsvorming mogelijk, doch niet noodzakelijk door invoeging van al of ar: Silalaing, ilalaing, maraneh, arandjeun (arandika?)

3e Persoon: 't Gebruik van den meervoudsvorm is hier regel: maranehannana, arandjeunna.

't Reflexief voornaamwoord is maneh, voor l.p. personen andjeun en kan alleen voor de 2e en 3e persoon gebruikt worden. In alle personen kan men zeggen awak of gewoonlijk en minder grof diri, van l.p. personen salira, al of niet gevolgd door 't bezittelijk voornaamwoord (in de 3e persoon na). Awak k.l., salira l.p. zijn de dagelijksche woorden voor lichaam.

In gesprekken worden de voornaamwoorden zeer dikwijls vervangen door woorden die familiebetrekkingen aanduiden. Onder verwanten is dit regel, maar ook onder niet-verwanten bestaat 't gebruik; 't maakt 't gesprek minder stijf.

Wat familie-leden betreft, zullen gewoonlijk de woorden worden gebruikt die de werkelijke familie-verhouding aangeven. Is de verwantschap minder nauw, dan wordt vaak een algemeener woord bv. doeloer k.l. saderek l.p. gebruikt of een woord dat een minder verwijderden graad van bloedverwantschap aangeeft (kakang).

Onder niet-verwanten spreekt men elkaar als familie-leden aan, indien men elkaar reeds kent en in dezelfde maatschappelijke sfeer leeft, dus menaks tegen menaks, santana's tegen santana's enz. De leeftijd en de positie beslissen dan, welke ideëele bloedverwantschap men schept. De meest voorkomende verhoudingen zijn, in dit geval: vader tot zoon (voor grooten afstand), oudere tot jongere broer (voor kleineren afstand). Loopen de leeftijden veel uiteen en is de verhouding vader tot zoon te veel uit de hoogte, dan heet de oudste ook wel ĕmang in plaats van akang.

Hoe hooger men gesteld is, hoe vrijmoediger men vreemden als familie-leden kan aanspreken. Lieden uit 't volk kan men zoo aanspreken als: Paman of Bibi, Aki of Nini, Bapa of Indoeng. 't Is vriendelijk, maar altijd uit de hoogte. Aki (Nini) zegt men tegen zeer oude menschen, Bapa (Indoeng) tegen jongere, Paman (Bibi) is meer onderscheidend.

WOORDENLIJST.

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
A				
Abdi		Pers. en biz. vnw. 1e pers., zie Inleiding		
Abdi-abdi	l.	Zie Djĕlĕma leutik		
Abĕn	g. w.	Zie Adoe		
Aboes	k.	Zie Asoep		
Abot	l.	Zie Beurat		
Adĕg [1]	g. w.	Zie Tangtoeng		
Adi	k. l.	Zie aanteekening bij Padjik		
Adibeuteung	k. l.			
Adjal	s. en l.	Zie Paeh en aanteekening		
Adjang	k.	Zelden gebruikt. Zie Eukeur		
Adjĕng	g. w.	Zie Arĕp		
Adjĕngan		Pers. en biz. vnw. 2e pers., zie Inleiding		
Adji	g. w.			
Adji	k.	Zelden gebruikt. Zie Harga		
Adjrih	k. l.	Zie ook Sijeun, aanteekening		
Adoe	g. w.			Adoe Ngadoe
Adol	g. w.	Zie Ewe		
Agĕm	l. p.	Zie Sĕgoet		
Agĕm	g. w.	Zelden gebruikt. Zie Pake		
Agĕng	l. en l. p.	Zie Gĕde en aanteekening		
Aing		Pers. en biz. vnw. 1e pers., zie Inleiding		
Ais	g. w.	Pangais patoewangan, zie Adibeuteung		
Aja	k. l.	Teu aja l., zie Euweuh		
Aki	k. l.			
Akoe	g. w.	Ngangkĕn vooral in den zin van bekennen		
Akoean	k. l.			
Ali	k. l.			

[1] Adĕg beteekent staan, opgericht zijn en is, evenals de afleidingen k.l. Slechts in de s[illegible]

›RD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
⅄					
					Dienaar
abdi					Kleine luiden
					In —, Binnengaan
					Zwaar
ı					
	Adi			Rai, ook Raji en Jaji	Jongere broer of zuster
ıteung	Adibenteung		Doeloer ipe	Pangais patoewangan	Ten opzichte v. d. man de adi zijner vrouw, t. o. v. d. vrouw de adi haars mans
					Dood, gestorven
ıg					Voor, om te, ten behoeve van
ıg					
ıgan					
	Ngadji			Ngaos	Den Koran lezen, ook wel: — leeren lezen
					Waarde, prijs
ı					Beschroomd, met ontzag vervuld
		Abĕn			Kamp- Wed- (in samenstellingen)
		Ngabĕn			Zich of iets met elkaar meten, wedden, dobbelen
					Kranig v. voorkomen
ʒ					Groot, omvangrijk
	Ngais			*Ngĕmban	In een doek op de heup dragen
	Aja	Antĕn (Buitenzorg)			Er is, er zijn, aanwezig zijn
	Aki			Ejang	Grootvader
	Aki-aki				Grootvader zijn, zeer oud zijn
	Ngakoe	Ngangkĕn			Erkennen (als), Bekennen, Rechten laten gelden op, Hartelijk zijn, Zich gastvrij betoonen
ın	Akoean			Sareseh	Gastvrij, voorkomend
	Ali			Lelepen of Tjingtjin	Vingerring

·nis: recht overeind staan (lichaamshouding) is ngadĕg l.p.

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Anom	l. en l. p.	Zie Ngora		
Antara	k.	Zelden gebruikt. Zie Heuleut		Antara
Antara	k.	't K. zelden gebruikt. Zie Kira		Antara
Antawis	l.	Zie Heuleut en Antara		
Antawis	l.	Zie Kira en Antara		
Antĕn	l.(Buitenzorg	Zie Aja		
Anteur	g. w.			
Antos	g. w.	Zie Toenggoe en Dago		
Aos	g. w.	Zie Batja, Harga en Adji		
Arah	g. w.			Ngarah Ngarah
Arek	k.	Zie Rek		
Arĕp	g. w.			Ngarĕp-ng[illegible]
Ari	k.			Ari
Ari	k.	Vooral "ari" vaak zinledig gebruikt aan 't begin van een zin en dan ook wel in lĕmĕs, ongeveer ons "Nou" of Fransch "or". In de beteekenis "zoodra", "toen" is ari k. l.		Ari, Dĕr[illegible] Moengg[illegible] (zelden[illegible]
Arot	g. w.	Zie Inoem		
Arta	k.	Zelden gebruikt. Zie Doewit		
Arti	g. w.	Zie ook Harti		Ngarti
Artos	l.	Zie Doewit		
Asal (Mal.)	k.	Zie Soepaja		
Asal	k.			Asal
Asih	l.p.	Zie Njaäh. Kakasih l. p., zie Ngaran		
Asoeh	g. w.			
Asoep	k.			Asoep [illegible] Ka-as[illegible]

ORD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
n					Jong (van jaren)
ra		Antawis			Tusschenruimte, met tusschenruimte van
ra		Antawis			Ongeveer
wis					Tusschenruimte, met tusschenruimte van
wis					Ongeveer
n					Er is, er zijn, aanwezig zijn
ur	Nganteur			*Ngadjadjap	Begeleiden
	Nganteuran			*Moepoen-doetan	Spijzen brengen of zenden aan
s					
	Ngambrih				Beoogen
	Pambrih				Beoogende, met 't doel, opdat
					Willen, van plan zijn (zelfstandig gebruikt)
		Ngadjĕng-ngadjĕng (Kahajang)			Al wachtende hopen
	Karĕp			Kĕrsa	Wensch, verlangen
		Oepami of Oepantĕn			Wanneer (voegwoord) Bijaldien
		Doepi, Dopi, Mĕnggah			Wat betreft
					Geld
		Ngartos			Begrijpen
					Geld
(Mal.)					Als .... maar
		Awit of Poerwa			Oorsprong, oorsprong hebben, oorspronkelijk
					Liefhebben, gehecht zijn aan
	Ngasoeh			Ngatik	Verzorgen, zijn zorg (aan iets) wijden
		Lĕbĕt			In- Binnengaan
		Ka-lĕbĕt		Kagaleuh	Aanvaard (verl. deelw.)
				Ka-manah (hooger)	Behagen aan, aanstaan, bevallen aan

Woord	Aanduiding	Verwijzing of verklaring	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Astana	k. l.	Astana meer in Oost-, Koeboeran meer in West-Prijangan		
Atanapi	l.	Zie Atawa		
Atawa	k.			Atawa
Ati	k. l.	Zie ook Hate		
Ati-Ati	g. w.			Ati-ati
Atoh	k.			Atoh of B[illegible]
Atos-atos	l.	Zie Ati-ati		
Awak	k. l.	Zie ook Diri		
Awérat	l.	Zie Beurat		
Awewe	k. l.	Zie Ewe		
Awis	l.	Zie Tjarang		
Awit	l.	Zie Asal		
Awit	g. w.	Zie Mimiti en afleidingen		
Awitna	l.	Zie Mimiti en afleidingen		
Awon	l.	Zie Goreng		

B

Woord	Aanduiding	Verwijzing of verklaring	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Babar	l. p.	Zie Bidjil		
Babar	g. w.	Zie Djoeroe		
Badami	k. l.	Badantĕn l. is Tjiandjoersch, doch wordt ook elders gehoord.		
Badan	k. l.	= Awak, zie aldaar		
Badantĕn	l.	Zie Badami		
Badarat	k. l.	Zie Darat		
Bade	l.	Zie Eukeur		
Bade	l.	Zie Rek		
Badega	l. p.	Zie Boedjang		
Baderek	l. p.	Zie Rendeng		
Badi	g. w.	Zie Pribadi		
Badjoe	k. l.			
Bados	g. w.	Zie Pribadi		
Bageja	k.			Bageja[1]
Baham	l. p.	Zie Soengoet		
Bakal	k.	Zie Rek		

[1] Bageja is niet alleen een toeroep van gastheer tot gast, doch ook omgekeerd [illegible] opening van 't gesprek, te vertalen met: „Gegroet!" of iets dergelijks. Men kan „Bageja" [illegible]

…ORD	Kasar Lěměs k. l.	Lěměs l.	Sěděng s.	Lěměs pisan l. p.	Vertaling.
…a	Astana of Koeboeran		Pasarean	Padjaratan	Begraafplaats
…pi					Of
…a		Atanapi of Oetawi			Of
	Ati				Hart (van dieren); anders: gemoed, binnenste
…ti		Atos-Atos			Oppassen voor, op zijn hoede zijn
		Bingah			Blijde, verheugd
…atos					Oppassen voor, op zijn hoede zijn
…t	Awak of Badan			Salira	Lichaam
…at					Zwaar
…ve					Vrouw, vrouwelijk
					Zelden, zeldzaam
					Oorsprong, oorsprong hebben, oorspronkelijk
…na					't Begin (er van)
…ı					Leelijk, slecht
B					
…r					Geboren worden
…r					
…mi	Badami	Badantěn			Beraadslagen
…n					Lichaam
…ntěn					Beraadslagen
…rat					Te voet gaan
…					Voor, ten behoeve van
…					Futurum vormer; willen
…ga					Bediende, dienaar
…rek					Zij aan zij zijn
…oe	Badjoe			Raksoekan	Baadje, jas
…s					
…ja				*Hatoeran!	Welkom! [1] Wees gegroet!
…m					Mond
…l					Futurum vormer: willen. — Ook vóór substantieven (= pi — eun)

…buiten komende bij zijn aankomst roept: „Bageja! (Hatoeran)", is de beteekenis zoowat een
…gwoorden rangschikken, daar 't gebruik altijd een zekere mate van onderscheiding te kennen geeft.

[illegible]	[illegible]	[illegible]	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
[illegible]	k. [illegible]			
[illegible]	[illegible]	Zie [illegible]		
[illegible]	g. w.			Ngabalĕs
[illegible]	k.			Balĕsan
[illegible]	k.	[illegible] [1]		Balik
[illegible]	k.	Zie [illegible]		
[illegible]	k.			Bangĕt
[illegible]		Zie [illegible]		
[illegible]	[illegible]			
[illegible]	g. w.	Zie Bawa		
Ba[illegible]a	k. [illegible]			
B[illegible]a	k. [illegible]			
Barĕng	k.			Barĕng
Bareto	k.			Bareto
Baris	k.	Zie Eukeur		
Basa	k.	Basa bareto — nalika kapoengkoer Basa iraha? (v. h. verleden sprekende), nooit Basa ajeuna enz. Paribasa, zie aldaar.		Basa
Basasontĕn	l.	Zie Sore		
Batin	k. l.			
Batja	g. w.	't Lĕmĕs "maos" luidt in 't passief di-(ka-)aos.		Matja
Batjot	k. p.	Zie Soengoet		
Batoek	k. l.			
Batoer	l.	Zie Boedjang. — In de beteekenis v. "makker, kameraad" k. l.		
Batos	l.	Weinig gebruikt. Zie Batin		

[1] In de algemeene beteekenis „gekeerd, gewend" is balik k. l. Evenzoo malik—"

ORD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
i	Bakti	Baktos (zelden)			Eerbiedige hulde
os (zelden)					Eerbiedige hulde
s		Ngawang-soel		Ngawalon	Antwoorden, beantwoorden (een brief)
san		Wangsoelan		Walonan, Walĕran (zeer hoog)	Antwoord
k		Wangsoel		Moelih	Teruggegaan, naar huis gegaan, naar huis gaan, terugkeeren
djat					Overgaan (v. lager naar hooger), aan land gaan
gĕt		Sangĕt			Zeer
tal Tjr					Hoofdkussen
toen					
a	Bapa			Rama	Vader
ja	Baraja, warga en koelawarga (beide laatste zelden)			Wargi of (zelden) Koelawargi	Verwante, familielid; verwante of familielid zijn
ĕng		Sarĕng			Tegelijkertijd
eto		Kapoeng-koer of kapĕngkĕr (mooier)			Vroeger
is					Voor, ten behoeve van, om te
a		Nalika			Tijdens (v. d. verleden tijd sprekende)
asontĕn					's Avonds
in	Batin	Batos (ongewoon)			Inwendig
ja		Maos		Ngaos	Lezen
jot					Mond, smoel
oek	Batoek			Gohgoj	Hoesten, hoest
oer					Bediende
os					Inwendig

n (intr.) en malikkeun of ngabalikkeun — wenden, keeren, omdraaien (tr.).

WOORD	Aanduiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Bawa	g. w.			Mawa
Bawarasa	k.	Zie Rasa		
Bawiraos	l.	Zie Rasa		
Beak	k.			Beak
Bebedja	k.	Zie Bedja		
Bĕbĕl	k. p.	Zie Sirit		
Beda	k.			Beda
Bĕdag	g. w.	Zie Oedag		
Bedja	k.			Bedja
				Bebedja Ngabedja Ngabedjaar
				Ngabedjak-[illegible]
Bĕkĕl	k.			Bĕkĕl
Bĕndoe	l. p.	Zie Ambĕk		
Bĕnĕr	k.			Bĕnĕr
Bentĕn	l.	Zie Beda		
Bĕntet	k. p.	Zie Seubeuh		
Bere	g. w.	Hoewel "masih, masihan" feitelijk beteekent "geven van hoogere tot lagere" (waarbij de afstand niet groot is in tegenstelling met "maparin" waarbij de gever veel hooger staat), wordt 't ook als l. van Mere gebruikt. *Oendjoek kan alleen gezegd worden van 't aanbieden eener mededeeling, beleefd kennis geven.		
Beres	k. l.	*Meresan l. p. en Pameres l. p., zie Sisir		
Bĕrkah	k. l.			
Bĕrkah	k.			Bĕrkah[1] [illegible]
Bĕrsih	g. w.	Zie Soenat		
Beuheung	k. l.	't L. p. woord alleen van menschen in gebruik.		

[1] Bĕrkah — zegen, voorspoed, doa — gebed, pangestoe — toegenegenheid, hibar — gunst, [illegible] l. p. uitdrukkingen worden natuurlijk 't langst uitgerekt: pangestoe (hibar) gamparan, — [illegible] sĕdĕng-uitdrukking is aangemerkt, (hoewel 't daar naar de eigenlijke beteekenis behoort [illegible] (bv. zijn bedienden) gebruikt wordt. Vrg. de noot bij Bageja!

ORD	Kasar Lěměs k. l.	Lěměs l.	Sěděng s.	Lěměs pisan l. p.	Vertaling.
		Ngabantoen		Njandak	Bij zich hebben, medebrengen, medenemen
rasa					Oordeel, gevoelen, meening
raos					Oordeel, gevoelen, meening
		Seëp of seët			Op, verbruikt
dja					Eenig bericht geven, zenden
l					Penis
		Bentěn			Verschillen, verschil
g					
a	Tjarijos of Wartos				Bericht
		Njarijos			Eenig bericht geven, zenden
		Njarijos			Berichten
		Ngawartosan, Njarijosan (zelden)			Berichten aan
		Njarijoskeun			Iets mededeelen
l		Sangoe		Sangoe	Leeftocht
	Měkělan			*Njaosan of *Njangoean	Van leeftocht voorzien
loe					Vertoornd, boos; toorn
r		Lěrěs			Juist (niet verkeerd)
ěn					Verschillen, verschil
et					Zat, verzadigd
	Mere	Masih, gewoonlijk masihan		Masih, gewoonlijk masihan Maparin (zeer hoog) *Hatoer of *Oendjoek	Geven, (verleenen, aanbieden)
	Pamere			Pasihan, Paparin (hooger)	Gift
s	Beres				In orde, geregeld, opgeruimd
ah	Běrkah of Hibar (mooier)				Zegen
ah				*Pangestoe! of *Hibar!	Een dankbetuiging [1]
ih					
ieung	Beuheung			Těnggěk	Hals

rte uitdrukkingen van zinnen, die te vertalen zijn met: „Door Uw gunst, voorbede enz.!" De
Even zoo is Běrkah djoeragan, -rai enz. beleefder dan „Běrkah" zonder meer, dat niet als
dagelijksch leven zeer is verzwakt en zelfs tegen lieden, tegen welke men kasar spreekt

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Beuki	k. l.			
Beuli	g. w.			Meuli
Beulitan	l. p.	Zie Saboek		
Beunang	k.			Beunang Meunang
Beungeut	k. l.			
Beunghar	k. l.			
Beurang	k.	"Geus beurang" kan beteekenen: 't Is al dag! en 't Is al laat op den dag. Parantos sijang ook, doch in de laatste beteekenis, zegt men dan gewoonlijk "Parantos sijang teuing".		Beurang
Beurat	k.	Kabeuratan l. p., zie Ising		Beurat
Beuteung	k. l.			
Bidjil	k. l.			
Bidjil	k.			Bidjil
Bijang	l.	Zie Indoeng		
Bijasa	l.	Plaatselijk. Zie Bisa—Bijasa k. l. beteekent: gewoon, gewoonte, de gewoonte zijn.		
Bikeun	g. w.	Omtrent "Masihkeun" l. en l. p., zie noot bij Bere.		
Bilih	l.	Zie Bisi		

ORD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
i	Beuki		Sĕnĕng	Sĕdĕp	Lusten
i		Meser of Ngadoewit		Ngagaleuh	Koopen
itan					Gordel, buikband
ang		Kenging			Verkregen, gekregen, gelukken
		Kenging			Verkrijgen, winnen, geoorloofd zijn, durende
geut	Beungeut			Raraj of Pameunteu (Tjiandjoer)	Gelaat
	Sibeungeut			Ditamas of Ditjipeunteu (Tjiandjoer)	Zich ’t gelaat wasschen
ghar	Beunghar	Kaja		Soegih	Rijk
ang		Sijang			Dag zijn (in tegenstelling met nacht zijn) Laat op den dag
at		Abot of Awĕrat			Zwaar
eung	Beuteung		Padaharan	Patoewangan of Lamboet (Tjiandjoer)	Buik
il	Bidjil	Kaloewar			Naar buiten
il		Mĕdal (ook wel: l. p.)		Babar	Geboren worden
ng					Moeder
a					Kunnen
un	Mikeun	Masihkeun		Masihkeun of Maparinkeun(hooger) *Ngahatoerkeun of *Njanggakeun	Geven, overgeven, overdragen, (schenken, aanbieden)
h					Voor geval, ’t mocht eens dat.... (gebeurde wat men hoopt van niet)

[illegible]

[illegible] Bo[illegible]

[illegible] D[illegible] [illegible]

[illegible] Zu[illegible] [illegible], Boro. D[illegible]egi[illegible]eg. [illegible]

RD	Kasar Lěměs k. l.	Lěměs l.	Sěděng s.	Lěměs pisan l. p.	Vertaling.
h					Blijde, verheugd
eng	Bingoeng	Ewěd of Ewoeh			In de war, geen uitweg weten
	Birit			Imbit	Bilnaad
		Tijasa, Ijasa, Jasa, Bijasa (Djampang)			Kunnen
		Bilih, bok-bilih			Voor geval, 't mocht eens dat .... (gebeurde wat men hoopt van niet)
l	Bisoel			Gamboeh	Zweer, puist e. d.
	Bitis			Wěntis	Kuit (lichaamsdeel)
r	Biwir			Lambe of Lamběj	Lip, lippen
s					
t					Zwanger
t					
o					Echtgenoote, huisvrouw
edjěng					Jagen, op de jacht zijn
oewang					Een groote boodschap doen
lak	Boedak			Moerang-kalih	Knaap, meisje
	Boedak keneh			Moerang-kalih keneh	Nog kind zijn
ljal	Boedjal			Oeděl	Navel
ljang		Batoer		Badega, Gandek, Reutjang, Pangiring, Landjang (Oost Prijangan voor vrouwelijke gandek's)	Dienaar, bediende, volgeling, knecht, boerenarbeider enz.
djěng					

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Boedoeg	k. l.			
Boelan	k.			Boelan
Boemi	l. p.	Zie Imah		
Boengah	k.	= Atoh (zie aldaar). Boengah-boengah k. l. = schermen met stokken (spel)		
Boeoek	k. l.			
Boepati	k. l.	Zelden gebruikt. Zie Bopati		
Boepatos	l.	Zelden gebruikt. Zie Bopati		
Boerat (Tjiandjoer)	l. p.	Zie Oebar		
Boerěj	l. p.	Zie Ngora		
Boeroe	g. w.	Zie ook Boro. 't Kasar "Boeroe-boeroe!" Snel, gezwind! moet in 't lěměs (pisan) worden omschreven (bv. kědah enggal e. d.)		Ngaboeroe [illegible] Moro of [illegible] Kaboeroe [illegible] Kaboro)
Boeroewan	k. l.			
Boewang	g. w.	Zie Ising		
Boewat Mal.	k.	Plaatselijk, zie Eukeur.		
Boga	k.	Voor "boga ewe" k., zie Ewe k. Voor "boga gawe" k., zie Gawe	Gablěg of gadoer (minder grof)	Boga
Bokbilih	l.	Zie Bisi.		
Bolon	k.			Bolon of Pa[illegible]
Bongsor	k.	Om de schadelijke gevolgen wordt "koeris" vermeden; men zegt dan "panjakit aloes".		Bongsor
Bopati	k. l.	Zelden gebruikt voor Dalěm.		

)ORD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
doeg	Boedoeg			Koreng	Schurft, kleine uitslag
lan		Sasih			Maand
mi					Huis
ngah					Blijde, verheugd
oek	Boeoek			Ramboet	Hoofdhaar
pati					Regent
patos					Regent
rat					Geneesmiddel
andjoer)					
rĕj					Jong van leeftijd (van kinderen)
roe		Ngaboe-djĕng		Ngaboe-djĕng	Zich spoeden, haasten, om zeker doel te bereiken, najagen, ergens op aanstreven
		Kaboedjĕng			Bereikt, achterhaald, overvallen, geklaard, 't klaar kunnen spelen, volbrengen, 't kunnen halen enz.
roewan	Boeroewan			Latar	Erfgedeelte, ruimte naast 't huis en ervoor
wang wat Mal.					Voor, ten behoeve van, om te
a		Gadoeh		Kagoengan	Bezitten, hebben
					Een vrouw hebben
					Een feest te geven hebben
bilih					Voor geval, 't mocht eens dat.... (gebeurde wat men hoopt van niet)
on		Oedoer sasih, (Gadoeh) kotor, kapamalian		Karĕsĕban	Stonden
gsor		Koeris			Pokken, de pokken hebben
ati	Bopati of Boepati	Boepatos (zeer zelden)			Regent

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kas... k.
Bopeng	k. l.	't K. p. is vooral spottend.	Garok	
Boro	g. w.	Zie ook Boeroe		
D				
Dadoet (Tjiandjoer)	l. p.	Zie Ising		
Daek	k. l.	Dek, zie bij Rek	Ėmboeng of Sangeuk [2]	Teu daek
Dago	g. w.	In 't kasar zegt men meer "Ngadagoan" dan "Ngadago", in 't lĕmĕs meer "Ngantos" dan "Ngantosan"		Ngadago ... Noenggoe [3] ... Noenggoe-n... goe ... Ngadag...
Dahar	s.	Zie Njatoe Padaharan s. zie Beuteung		
Dahar	g. w.	Zie Hakan		
Dahoep	g. w.	Zie Kawin		
Daja	g. w.	Zie Kabeh		
Damang	l. p.	Zie Tjageur Teu damang l. p., zie Gĕring		
Damĕl	l.	Zie Gawe, ook voor "Gadoeh damĕl"		
Damĕl	g. w.	Zie Djijeun en Gawe.		
Dampal	l. p.	Alleen in de uitdrukkingen "Dampal gamparan!", "dampal dalĕm!" enz. om den aangesprokene nog hooger te verheffen dan door dezelfde betitelingen zonder "dampal". In de eigenlijke beteekenis k. l.		
Dampal	g. w.	Zie Tintjak		
Dangdan	k.	Dangdos niet algemeen gebruikelijk		Dangda...
Dangdan	k. l.	In kasar ook Make (zie Pake)		
Dangdos	l.	Zie Dangdan		
Dangdos	g. w.	Zie Ome		
Dangĕt	g. w.	Zie Denge		
Dangĕt ajeuna (ijeu)	l.	Zie Mangsa (ajeuna)		

[1] Hierbij kunnen nog genoemd worden de woorden „Nampik" en „*Narah", afwij...
[2] Sangeuk drukt bepaald een weerzin uit.
[3] 't Komt me voor dat „noenggoe" in de beteekenis „wachten" (op antwoord, b... is, als hoedanig 't ook gebruikt wordt. „Noenggoean" wordt niet in de plaats van ...

ORD	Kasar Lěměs k. l.	Lěměs l.	Sěděng s.	Lěměs pisan l. p.	Vertaling.
ng	Bopeng of Korod (platter)				Van dě pokken geschonden, pokdalig
	Moro			Boeboedjěng	Jagen, jacht maken op, op jacht zijn
ɔ					
et ndjoer)					Een groote boodschap doen
	Daek			Kěrsaeun	Willen, wenschen
	Daekeun				Willig zijn
		Alim		Teu kěrsaeun	Niet willen
		Ngantos			Wachten
		Ngantos-ngantos			Al maar, aanhoudend wachten
		Ngantosan			Wachten op
r					Eten (intr.)
r					
ep					
ang					Gezond
ɛl					Werk, nut
ɛl					
pal					Eigenlijk: zool (v. d. voet), palm (v. d. hand)
pal					
dan		Dangdos			Gereed, opgemaakt, uitgerust
dan	Dangdan			Nganggo	Gekleed, zich kleeden
dos					Gereed, opgemaakt, uitgerust
dos					
ět					
ět					Tegenwoordig
a (ijeu)					

gaat van een gelijke of mindere resp. meerdere.

genomen uit 't Maleisch en de eigenlijke Soendasche beteekenis „waken, de wacht houden" d, doch beteekent alleen „Bewaken, Wacht houden bij". Zie ook „Djaga".

WOORD	Aanduiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Dangoe	g. w.	Zie Denge Zie Tendjo		
Dapang	g. w.	„Ngalanggir" bezigt men alleen tegen kinderen. Nangkoeban is onderste boven (op den buik) liggen.		Ngalanggir
Dapoer	k. l.			Pawon
Darat	g. w.			
Datang	k.			Datang
Dawoeh	g. w.	Zie Omong		
Dawoeh	l. p.	Soms als mooier dan Timbalan beschouwd. Beide woorden worden echter dooreen gebruikt.		
Dawoehan	l. p.	De gewone vorm. Dawoeh alleen in uitdrukkingen als: Soemoehoen dawoeh! dawoeh dalĕm! enz. z. v. a. Zooals U zegt, zooals U verkiest enz.		
Dawoehan	l. p.	Zie Tjĕk(na) met aanteekening		
Dawoehan	l. p.	Zie Rasa		
Deang	g. w.	Zie Doeroe		
Dek	k.	Zie Rek		
Dĕkoe	l. p.	Zie Toeoer		
Dĕleh	g. w.	Zie Tendjo		
Dĕmi	k.	= Ari (zie aldaar) doch nadrukkelijker.		
Dĕmi	k. l.			
Denge	g. w.	Zie voor de sĕdĕngwoorden, de Inleiding blz. 406.		Ngadeng
Dengdang	g. w.	Zie Dongdang		
Dĕngkoel	l. p.	= Dĕkoe. Zie Toeoer		
Derek	g. w.	Zie Adibeuteung, Doeloer en Rendeng.		
Deuheus	g. w.			

)RD	Kasar Lěmës k. l.	Lěmës l.	Sěděng s.	Lěmës pisan l. p.	Vertaling.
oe					
ng	Ngadap ang				Languit op den buik liggen
er	Dapoer				Keuken
	Badarat			Njatjat	Te voet gaan
ıg		Dongkap, of Doengkap Dongkip (Tjiandjoer)		Soemping of Rawoeh (mooier)	Gekomen, aangekomen, arriveeren
eh					
eh					't Geen door een hoogere tot zijn ondergeschikte of lagere gezegd wordt, bevel
ehan					idem
ehan					Zeggen (subst.)
ehan					Gevoelen, meening
ʒ					
					Willen (hulpwerkwoord)
:					Knie, knieën
					Wat betreft, aangaande. — In de beteekenis „toen", „zoodra" is děmi k. l.
	Děmi				Bij, in aanroepingen van God enz.
:		Ngoeping of Midangět (mooier)	Ngareu-ngeu kasar Ngaroe-ngoe lěmës	Ngadangoe	Hooren
lang					
coel					Knie, knieën
:us				*Ngadeu-heus (kasar) *Doemeu-heus (lěmës)	Zijn opwachting maken

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Ka... k.
Deukeut	k.			Deukeut
Deuleu	g. w.	Zie Tendjo		
Dewek	—,	Pers. en bez. vrnw. 1e pers., zie Inleiding		
Di-angloeh	l. p.	Zie Rasa		
Dintĕn	l.	Zie Powe		
Dioek	k. l.	„Tjalik" is ook wel l. p., maar dan minder hoog dan „Linggih"		
Dirasa	k. l.	Zie Rasa		
Diri	k. l.	Reflexief vrnw. Zie Inleiding blz. 411.		
Ditamas	l. p.	Zie Beungeut		
Ditjipeunteu (Tjiandjoer)	l. p.	Zie Beungeut		
(Dj)				
Djaba	k.			Djaba Kadjaba
Djadi	k.	= Toeloes. Djadi in den zin van worden, slagen, uitkomen (van planten) is k. l.		
Djadjah ronda of -ngaronda	l. p.	Zie Ronda. Djalan djadjahan — kleine weg, pad is k. l.		
Djadjap	g. w.	Zie Anteur.		
Djaga	g. w.	„Noenggoe" beteekent „waken" in den zin van „de wacht houden", „'t oog op houden". In andere afleidingen en samenstellingen is „djagi" weinig gebruikelijk.		Ngadjaga
Djaga	k. l.	= Engke, doch verder reikend: „in de verwijderde toekomst"		
Djagi	g. w.	Zie Djaga		
Djalma	k. l.	Zie Djĕlĕma		
Djalmi	l.	Zeldzaam. Zie Djĕlĕma		
Djangdji	k. l.			Soebaja
Djanggot	k. l.			
Djaoeh	k.			Djaoeh

ORD	Kasar Lěměs k. l.	Lěměs l.	Sěděng s.	Lěměs pisan l. p.	Vertaling.
:eut		Tjakět of Parěk			Dichtbij
eu					
:k					
igloeh					Hebben, gevoelen (van een een ziekte)
ěn					Dag, ook: etmaal minus de nacht
k	Dioek		Tjalik	Linggih of Lěnggah	Zitten
a					Hebben, gevoelen (van een ziekte)
	Diri, ook Awak (Djampang)			Salira	
nas					Zich 't gelaat wasschen
eunteu ndjoer)					idem
Dj)					
a		Djawi			Buiten en behalve
		Kadjawi			Uitgezonderd
i					Doorgang hebben
jah ida of aronda					De ronde doen, een toernee maken
jap					
a		Ngadjagi			Waken, waakzaam zijn, bewaken
a					
i					
na					Mensch
mi					Mensch
gdji	Djangdji				Belofte, afspraak, verbintenis
ggot	Djanggot			Roembah	Baard, sik
eh		Těbih			Ver

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Ka[illegible] k
Djarat	g. w.	Zie Astana		
Djawi	l.	Zie Djaba		
Djawi	g. w.	Zie Djaba		
Djĕlĕma	k. l.			
Djĕlĕma leutik	k.			Djĕlĕma
Djĕnĕng	l. p.	Zie Hiroep		
Djĕnĕngan	l. p.	Zie Ngaran		
Djĕngkar	l. p.	Hoog lĕmĕs pisan. Zie Ijang, Indit en Njaba (onder Saba)		
Djĕro	k. l.	Lĕbĕt alleen gebruikt van Regentenverblijven		
Djĕro	k.	In de beteekenis "diep" is "djĕro" k. l.		Djĕro
Djeueung	g. w.			Ngadjeu[illegible] Njeueung
Djeung	k.			Ngilika[illegible] Djeung
Djiga	k. l.	Zie Kawas, noot.		
Djijeun	g. w.			Njijeun
Djoegdjoeg	g. w.			Ngadjoeg[illegible]
Djoemĕnĕng	l. p.	Zie Hiroep		
Djoeroe	g. w.			
Djoeroesĕrat	l. p.	Zie Toelis met aanteekening		
Djoeroe simpĕn	k. l.	Zie Simpĕn, aanteekening		
Djoeroetoelis	k. l.	Zie Toelis		
Djoewal	g. w.			
Doa!	k.	Zie Bĕrkah		

OORD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
rat wi wi					Buiten en behalve
lĕma	Djĕlĕma of Djalma	Djalmi (zelden)			Mensch, menschen
lĕma utik		Abdi-abdi			De geringe lieden, de kleine man
nĕng					Levend, in leven. In algemeenen zin: een rang, waardigheid bekleeden
nĕngan					Naam
ngkar					Resp. Op weg gaan, vertrekken en erop uitgaan of zijn
ro	Djĕro			Lĕbĕt	Verblijf, woning van een aanzienlijke
ro		Lĕbĕt			Binnen
ueung		Ningalan		Ningalian	Aanzien, bekijken
ung		Sarĕng, sinarĕng (mooier) miwah (in brieven), rawoeh			En, met
ga					Schijnen, den schijn hebben van
jeun		Ngadamĕl			Maken
oegdjoeg		Ngaboedjĕng			Rechtstreeks op afgaan
emĕnĕng					In leven
oeroe	Ngadjoeroe			Ngowo	Bevallen
	Ngadjoeroekeun	Mĕdalkeun (ook wel l. p.)		Ngowokeun of Ngababarkeun	Baren (tr.)
oeroesĕrat					Schrijver
oeroe simpĕn					Vertrouwd bediende, belast met 't opbewaren van goederen enz.
eroetoelis					Schrijver
oewal	Ngadjoewal	Ngagingsirkeun			Verkoopen
a!					Een dankbetuiging

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kas[illegible] k[illegible]
Doega	g. w.			Kadoega
Doegi	l.	Zie Těpi		
Doeh	g. w.	Zie Tjidoeh		
Doehoeng	l. p.	Zie Kěris		
Doeka	l.	Zie Njaho		
Doekoej	g. w.			
Doeloer	k. l.			
Doeloer ipe	s.	Zie Adibeuteung		
Doemeh	k.			Doemeh [illegible] Pedah (gr[illegible]
*Doemeu-heus	l. p. (l.)	Zie Deuheus		
Doemoegi	l.	Zie Něpi		
Doengkap	l.	= Dongkap, zie Datang		
Doepi	l.	Zie Ari II		
Doeroe	g. w.			
Doewa	g. w.	Overigens is doewa k. l.		Doewa pěri[illegible] kadoewa pěri[illegible]
Doewit	k.	Ngadoewit l., zie Beuli		Doewit of [illegible] (zelden[illegible]
Dompet	k. l.			
Dongdang	g. w.			
Dongkap	l.	Zie Datang, Těpi en Něpi (onder Těpi)		
Dongkip (Tjiandjoer)	l.	Zie Datang		
E				
Ebog	l. p.	Zie Kěděng Zie Gelehe		
Ejang	l. p.	Zie Aki en Nini		
Eleh	k.			Eleh of K[illegible] (Mal.)

ORD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
;a		Wĕrat			Vermogen (fyziek kunnen, moreel durven)
;i					Tot aan
l					
ıoeng					Kris
:a					„Ik weet niet!"
:oej	Doedoekoej			Toedoeng of Langgoekan	Zonnehoed
oer	Doeloer			Saderek	Broeder of zuster, verwante
oer ipe					T. o. v. d. man, de adi zijner vrouw
					T. o. v. d. vrouw, de adi haars mans
neh		Reh(na), Sareh(na), Wireh, Sarehing Sarehning			Naardien, aangezien, nademaal
:meu-heus					Zijn opwachting maken
noegi					Tot aan
ıgkap					Gekomen, aangekomen
ıi					Wat betreft
oe	Sidoeroe			Sideang	Zich warmen bij 't vuur
ra		Kalih pĕrkawis			In opsommingen: ten tweede, in de tweede plaats
rit		Artos			Geld
pet	Dompet			Tampekan	Sigarenkoker
;dang	Sidongdang			Sidengdang	Zitten met de beenen van den grond
;kap					Resp. gekomen of aangekomen, gereikt tot en tot aan (toe), reikende tot
;kip ndjoer)					Gekomen, aangekomen (komen, aankomen)

E

;					Liggen
					Liggen in den toestand, vóór men inslaapt
g					Grootvader, grootmoeder
		Kawon			't Verliezen, 't afleggen. Verliezen bij 't spel

WOORD	Aanduiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kas[ar] k.
Eling	l. p.	Zie Ingĕt		
Ĕmban	g. w.	Zie Ais		
Ĕmboeng	k. p.	Zie Teu daek onder Daek		
Emoet	l.	Zie Ingĕt. Emoetan l., zie Pikir, aanteekening. Ngemoetkeun l., zie Pikir.		
Endjing	l.	Zie Isoek		
Engab	l. p.	Zie Heuaj		
Enggal	l.	Zie Gantjang en Tereh		
Ĕnggeus	k.	= Geus, zie aldaar		
Ĕnggon	k. l.			
Ĕnja	k.			Ĕnja of Ja[illegible] (zelden[illegible]
Ĕnja	s.	Zie Heueuh!		
Enta	g. w.	Zie Penta		
Enteng	l.	Zie Hampang		
Era	k. l.	Vrg. Isin		
Erek	k.	= Rek, zie aldaar		
Estoe	k. l.	Pangestoe l. p., zie Bĕrkah		
Etang	g. w.	Zie Itoeng		
Eukeur	k.			Eukeur of k[illegible] baris, pikes[illegible] keun, a[illegible] (zelden)[illegible] (Maleisch[illegible] selijk)
Eukeur	k. l.	Niet altijd kan men in 't lĕmĕs „noedjoe" gebruiken. Dit woord beteekent eigenlijk „gevallen" (Engelsch: to happen)		
Eunteung	k.	Zie Katja		
Eureun	k.			Eureun
Euweuh	k.			Euweuh

ɔORD	Kasar Lěmës k. l.	Lěmës l.	Sědëng s.	Lěmës pisan l. p.	Vertaling.
ıg					Zich herinneren, indachtig zijn
ɔan					
ɔoeng					Niet willen, 't verdommen
ɔet					Zich herinneren, indachtig zijn
ljing					Morgen (dag van morgen)
;ab					Geeuwen
;gal					Snel — Spoedig
;geus					Reeds
;gon	Euggon			Pakoelěman of Pagoelingan (Tjiandjoer)	Slaapplaats, slaapvertrek
a		Jaktos			Waar, werkelijk
a					Beaming van 't gesprokene
a					
eng					Licht (niet zwaar)
	Era			Lingsěm	Beschaamd (gemaakt door een mindere)
k					Futurumvormer, willen
oe	Estoe				Werkelijk
ng					
ceur		Bade			Voor, ten behoeve van, om te
ceur	Eukeur of Keur	(Noedjoe)			Bezig zijn met
nteung					Spiegel
reun		Liren			Ophouden, met zijn ambt, beroep enz. uitscheiden, dat neerleggen
weuh		Teu aja of Sěwěng (ook Soewěng?) of Lěpat of Sěpi			Er is niet, er zijn niet, niet (aanwezig) zijn

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Ewe	k. l.	Vrg. Pamadjikan (onder Padjik)		
Ewe	k.		Ewean	Boga ewe (minder pl... pamadjikan
Ewe	g. w.	Niet kasar sprekende, gebruikt men de aktieve en passieve vormen van woorden, die "beslapen" beteekenen.	Ngadol	Ngewe
Ewean	k. l.			
Ewean	k. p.	Zie Ewe k.		
Ewĕd	l.	Zie Bingoeng (en aanteekening aldaar)		
Ewoeh	l.	Zie Bingoeng (en aanteekening aldaar)		
G				
Gado	k. l.			
Gadoeh	l.	Zie Boga—Gadoeh kakandoengan l.. zie Reuneuh		
Gadoeh damĕl	l.	Zie Gawe		
Gadoeh kotor	l.	Zie Bolon		
Galeuh	g. w.	Zie Asoep, Beuli, Pikir		
Galih	l. p.	Zie Hate		
Gamboeh	l. p.	Zie Bisoel		
Gampang	k.			Gampang
Gampil	l.	Zie Gampang		
Gandek	l. p.	Zie Boedjang en toelichting aldaar.		
Ganti	k.			Ganti
Gantjang	k.			Gantjang
Gantos	l.	Zie Ganti		
Garok	k. p.	Zie Bopeng		
Garwa	l. p.	Zie Pamadjikan (onder Padjik) en zie ook Rea		
Gawe	k.			Gawe Boga gawe

ORD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
	Ewe			Istĕri	Huisvrouw
	Awewe			Istĕri	Vrouw, vrouwelijk
		Gadoeh bodjo		Kagoengan istĕri	Een huisvrouw hebben, getrouwd zijn
					Paren
an	Ewean				Paren (van dieren)
an					Een huisvrouw hebben, getrouwd zijn
d					In moeilijkheden, in de nesten, ongerust
eh					In moeilijkheden, in de nesten, ongerust
G					
o	Gado			Angkeut	Kin
oeh				-	Bezitten, hebben
oeh					Een partij te geven hebben
amĕl					
oeh kotor					Stonden
euh					
ih					Gemoed, hart (niet in materieelen zin)
nboeh					Zweer, puist
npang		Gampil			Gemakkelijk
npil					Gemakkelijk
ndek					Dienaar, knecht
nti		Gĕntos of Gantos			't Geen voor iets anders in de plaats komt; veranderen van (meening, lucht enz.)
ntjang		Enggal			Snel, gezwind
ntos					't Geen voor iets anders in plaats komt
rok					Spotnaam voor van de pokken geschonden
rwa					Echtgenoote, gemalin
we		Damĕl			Werk, arbeid, nut
		Gadoeh damĕl			Een feest te geven hebben

WOORD	Aanduiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
				Migawe of M… gawe (Djamp…
Gĕde	k.	't L. p. bepaaldelijk v. 't lichaam gezegd.		Gĕde
Gedeng	l. p.	Zie Gigir		
Gegelehean	k. l.	Zie Gelehe		
Gelehe	g. w.			
Gĕloeng	k. l.			
Gĕntos	l.	Zie Ganti		
Gĕntra	l. p.	Zie Sora		
Gĕring	k.	"Oedoer" beteekent in 't algemeen "verhindering, verhindering hebben" (pambĕngan)		Gĕring
Geubis	l. p.	Zie Laboeh en Ragrag.		
Geulang	k. l.			
Geureuha	l. p.	Zie Pamadjikan (onder Padjik)		
Geus	k.	't Gebruik der woorden "Geus", "Enggeus" en "Anggeus" is niet scherp gescheiden.		Geus of Ĕng… Anggeus
Gigir	k. l.			
Gingsir	g. w.	Zie Djoewal		
Gobang	k. l.			
Gobrag	g. w.	Zie Imah		
Goedjĕng	g. w.	Zie Seuri		
Goegah	l. p.	Zie Hoedang		
Goegoeling	k. l.	Zie Goeling		
Goegoerah	l. p.	Zie Kĕmoe		
Goeling	g. w.	Pagoelingan l. p., zie Ĕnggon		
Goemoedjĕng	l. p.	Zie Seuri		
Goerah	g. w.	Zie Kĕmoe		

ORD	Kasar Lěmĕs k. l.	Lěmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lěmĕs pisan l. p.	Vertaling.
		Midamĕl			Vervaardigen, maken
		Agĕng		Agĕng	Groot (van omvang)
ng					Zijde van 't lichaam
lehean					Verkeeren in den toestand, dat men is gaan liggen om te slapen en nog niet ingeslapen is
he	Ngagelehe			Ebog	Gelegen zijn om in te slapen
	Gegelehëan			Ebog	Verkeeren in den toestand, dat men is gaan liggen om te slapen en nog niet ingeslapen is
eng	Gĕloeng			Sanggoel	Haarwrong
:os					't Geen voor iets anders in de plaats komt, veranderen van . . .
:ra					Stem, geluid
ng		Oedoer		Teu damang of Ngangloeh	Ziek, ongesteld
bis					Omvallen — neervallen (van een hoogte)
lang	Geulang			Pinggĕl	Armband
reuha					Echtgenoote, gemalin
s		Parantos			Reeds, Perfectumvormer
		Parantos of Salse (Mal.)			Gereed, afgedaan (zelfstandig gebruikt)
r	Gigir			Gedeng	Zijde, 't l. p. woord alleen v. zijde van 't lichaam
gsir					
ang	Gobang			Soengkĕlang	Houwer, zwaard
rag					
ljĕng					
gah					Opstaan, ontwaken
goeling					Rolkussen
goerah					Den mond spoelen
ling	Goegoeling			Pĕpĕdĕk	Rolkussen
moe-djĕng					Glimlachen, lachen
rah					

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Ka[illegible] k.
Hanaäng	k. l.			Halabh[illegible]
Handjat	k. l.			Bandjat
Hareup	k.	Heula is k. l., en beteekent eerst, voor (in volgorde)		Hareup Tihareup [illegible] heula
Harga	k.			Harga of [illegible] adji en [illegible]
Harti	k.	Zie ook Arti		Harti
Hattos	l.	Zie Harti		
Hate	k. l.	Van planten alleen „Hate". Van dieren „Ati". Galih beteekent nooit „hart" in materieelen zin, evenzoo Ati.		
Hatoer	g. w.	Zie Bikeun		
Hatoer	g. w.	Zie Seuri		
Hatoer	g. w.	Zie Tjĕk		
*Hatoer	l. p.	Zie Bere		
*Hatoeran!	l. p.	Zie Bageja! en noot aldaar		
*Hatoeran	l. p.	Zie Omong		
Hatoeran	g. w.	Zie Ondang en Tjarek		
Hawatir	k.			Hawatir [illegible] Kaw[illegible]
Hawatos	l.	Zie Hawatir		
Heës	k.	Heës — slapen van dieren en bevroren of gestolten zijn is k. l.	Molor	Heës
Hese	k.			Hese
Heuaj	k. l.			
Heubeul	k.			Heubeul [illegible] Law[illegible]
Heueuh	k.	„Soemoehoen!" wordt tot langere frasen uitgedijd, naarmate men den spreker, wiens woorden men beaamt, hooger boven zich stelt. „Soemoehoen" zonder meer is reeds l. p., wordt dus alleen gebruikt jegens personen, van wie men met l. p. woorden spreekt.		Heueuh of [illegible] grof: [illegible]
Heug!	k. p.	Zie Hade II		

)RD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
ăng	Hanaäng			Palaj	Dorst hebben
jat	Handjat				Overgaan (van lager naar hooger), aan land gaan
ıp		Pajoen		Pajoen	Vóór (plaats)
		(Tipajoen ?)		Tipajoen	Vóór, vóóraan
ı		Pangaos			Waarde, prijs
		Hartos			Beteekenis, kort begrip
s					Beteekenis, kort begrip
	Hate of Ati			Galih of (hooger) Manah	Hart, gemoed
r					
r					
r					
er					Aanbieden
eran !					Gegroet! Welkom!
eran					Beleefd spreken tot
ran					
tir		Hawatos (zelden) Kawatos			Beducht, beduchtheid wekkend
tos					Beducht, beduchtheid wekkend
		Mondok	Sare	Koelĕm	Slapen
		Roegĕl of Sĕsah			Moeielijk
	Heuaj			Engab	Geeuwen
ul		Lami			Lang van duur (verleden), oud, vroeger, gewezen
ih		Lĕrĕs	Ĕuja	Soemoehoen Pangaudika (Tjiandjoer)	Ja! (Bevestiging of onderstreeping van 't door een ander gesprokene)
!					't Is goed!

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kas- k.
Ilaing	—	Pers. en bez. vrnw. 2e pers., zie Inleiding.		
Ilari	g. w.	Zie Teang		
Ilat	l. p.	Zie Letah		
Ilik	g. w.	Zie Djeueung		
Iloe	g. w.	Zie Piloe		
Imah	k.		Gogobrag	Imah
Imbit	l. p.	Zie Birit		
Imoet	k. l.			
Impas	k. l.	= Loenas, zie aldaar		
Impen	l. p.	Zie Impi		
Impi	k. l.			
Inang	l. p.	Zelden gebruikt (Soekapoera), zie Soesoe		
Indit	k.		Mantog	Indit
Indjeum	g. w.			Ngindjeum
Indoeng	k.			Indoeng [1]
Ingĕt	k.			Ingĕt
Inoem	g. w.			
Intjoe	k. l.			
Ipe	s.	= Doeloer ipe, zie Adibeuteung		
Iring	g. w.	Pangiring l. p., zie Boedjang		
Iroeng	k. l.			
Isin	k. l.	Vrg. Era		
Ising	g. w.		Modol	Ngising
Isoek	k.			Isoek
Istĕri	l. p.	Zie Ewe		

[1] In één geval gebruikt men „indoeng" ook in 't lĕmĕs, nl. „indoeng abdi (koering

ORD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
g					
					Tong
		Rorompok		Boemi	Huis, woning
t					Bilnaad, bil
t	Imoet			Mesĕm	Fijntjes glimlachen, grimlachen, meesmuilen
s					Afgedaan, afbetaald
n					Droom
	Impi			Impen	Droom
g					Borst, borsten (v. e. vrouw)
		Mijos		Angkat of (mooier) Djĕngkar	Vertrekken, heengaan
eum		Namboet			Leenen (in leen nemen)
eng		Bijang		Iboe	Moeder
t		Emoet		Eling	Zich herinneren, indachtig zijn
m	Nginoem		Ngarot	Ngaleueut	Drinken
e	Intjoe			Poetoe	Kleinkind
					Ten opzichte v. d. man, de adi zijner vrouw
					Ten opzichte v. d. vrouw, de adi haars mans
g	Ngiring	Noeroet (Tjiandjoer)			Volgen
ng	Iroeng			Pangamboeng	Neus
	Isin			Lingsĕm	Beschaamd, verlegen, bedremmeld (voor een meerdere)
g		Ka tjai of Boeboewang of Kalahadjat (Arab., kyai-taal)	Mitjeun	Kabeuratan of Dadoet (Tjiandjoer)	Schijten, een groote boodschap doen
k		Endjing			Morgen (de dag van morgen)
ri					Vrouwelijk, vrouw, huisvrouw

moeder en niet bijang abdi, daarentegen, met dezelfde beteekenis, „poen bijang".

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kas... k
Iteuk	k. l.			
Itoeng	g. w.			Ngitoeng
Itoengan	k.			Itoengan
J				
Jaji	l. p.	Zie Adi		
Jakti	k.	= Enja, doch zelden gebruikt		
Jaktos	l.	Zie Enja		
Jasa	l.	Zie Bisa		
Jasa	k. l.	Jasa in tanah jasa, sawah jasa enz. k. l.: door eigen inspanning ontgonnen grond, erfelijk individueel bezeten grond		
Joeswa	l. p.	Zie Oemoer		
K				
Ka-asoep	k.	Zie Asoep		
Kabeh	k.			Kabeh Kabeh-ka...
Kabeuratan	l. p.	Zie Ising		
Kabobosan	l. p.	Zie Hitoet		
Kaboedjĕng	l.	Zie Boeroe		
Kaboeroe	k.	Zie Boeroe		
Kaboro	k.	= meer gebruikelijk Kaboeroe, zie Boeroe		
Kadjaba	k.	Zie Djaba		
Kadjang mastaka (Tjiandjoer)	l. p.	Zie Auggĕl		
Kadjawi	l.	Zie Djaba		
Kadoega	k.	Zie Doega		
Kadoewa pĕrkara	k.	Zie Doewa		

ORD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
:	Iteuk			Tĕtĕkĕn	Wandelstok
g		Ngetang			Rekenen
gan		Paetangan			Rekening
J					
					Jongere broer of zuster
					Waar, werkelijk
s					Waar, werkelijk
					Kunnen
ra					Leeftijd
K					
oep					Aanvaard
h		Sadaja			Alle, alles
		Sadaja-daja !			Een uitroep, waarmee men zich geheel voegt naar den vorigen spreker
uratan					Een groote behoefte doen
bosan					Een wind laten
edjĕng					Bereikt, achterhaald, overvallen, geklaard, 't klaar kunnen spelen, volbrengen, 't kunnen halen enz.
eroe					Idem
ro					Idem
aba					Uitgezonderd
ang					Hoofdkussen
staka					
adjoer)					
awi					Uitgezonderd
ega					Vermogen (fyziek: kunnen, moreel: durven)
ewa					Opsommend: Ten tweede,
kara					in de tweede plaats

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kas... k.
Kados	l.	Zie Tjara		
Kaemoet	l.	Zie Pikir		
Kagaleuh	l. p.	Zie Asoep		
Kagaleuh	l. p.	Zie Pikir [Kagaleuh, passief van Ngagaleuh, koopen, biedt niets bizonders]		
Kagalih	l. p.	Zie Pikir		
Kagoengan	l. p.	Zie Boga		
Kahajang	k. l.	Zie Hajang		
Kahalangan	k.	Zie Halang		
Kahampang-an	l. p.	Zie Kiïh		
Kahatoeran	l. p.	Zie Seuri		
Kahojong	l. p.	Zie Hajang		
Kaja	l.	Zie Beunghar		
Kaka	k. l.	Vrg. Lantjeuk		
Kakan-doengan	k. l.	Gadoeh kakandoengan l., zie Reuneuh		
Kakang	k. l.	= Kaka, zie aldaar		
Kakara	k.	Zie Kara		
Kakarek	k.	Zie Kara		
Kakasih	l. p.	Zie Ngaran		
Kalah (Mal.)	k.	Zie Eleh		
Kalahadjat	l.	Kyaitaal. Zie Isiug		
Kalangĕnan	l. p.	Zie Oelin		
Kalĕbĕt	l.	Zie Ka-asoep onder Asoep		
Kalĕpatan	l.	Zie Kaliroe		
Kalih pĕrka-wis	l.	Zie Doewa		
Kaliroe	k. l.			
Kaloeron	l. p.	Zie Oedoel		
Kaloewar	l.	Zie Bidjil		
Kaloewat	g. w.	Zie Koeboer		
Kamanah	l. p.	Zie Pikir		
Kamandang	l. p.	Zie Toeloeng		
Kami	—	Pers. en bez. vrnw. 1e persoon, zie Inleiding		

RD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
s					Zooals, op de manier van (vragend)
oet					Overdacht
leuh					Aanvaard
leuh					Overdacht
lih					Overdacht
engan					Bezitten, hebben
jang					Begeerte, verlangen
langan					Verhinderd, behinderd
m- gan					Wateren
toeran					Lachen, glimlachen
jong					Begeerte, verlangen
					Rijk
•	Kaka of Kakang			Raka	Oudere broer
n- ngan	Kakandoe-ngan				Iets, dat bij zich gedragen wordt
ng					Oudere broer
ra					(Nu — of toen — of dan —) eerst, pas
rek					Idem
sih					Naam
(Mal.)					't Verliezen, 't afleggen, verliezen bij 't spel
adjat					Een groote boodschap doen
gĕnan					Vermaak, „spielerei"
ĕt					Aanvaard
atan					Zich vergist hebben
pĕrka-					Opsommend: Ten tweede, in de tweede plaats
oe	Kaliroe of Saliroe	Kalĕpatan			Zich vergist hebben
ron					Miskraam, een miskraam hebben
war					Naar buiten (gaan, treden enz.)
wat					
nah					Overdacht
ndang					Hulp, uitredding

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
		Teu kintĕn en Pangintĕn, zie Kira en Meureun		
		Sakintĕn, zie Meneusan		
Kintĕn-kintĕn	l.	Zie Kira		
Kintoen	g. w.	Zie Kirim		
Kira	k.			Kira (ook P[illegible]-gira) Kira-kira
		〃Teu kintĕn〃 wordt meer gebruikt dan 〃Teu kira〃, vaak als vervangwoord van 〃katjida〃, 〃nakĕr〃 enz.		Teu kira
Kirang	l.	Zie Koerang		
Kirim	g. w.			Ngirim
Kiwa	l. p.	Zie Kentja		
Kodjor	k. p.	Zie Paeh		
Koe andjeun	l. p.	Zie Pribadi		
Koeboer	g. w.	De l. p. woorden alleen van menschenlijken		
Koeboeran	k. l.	= Astana, zie aldaar		
Koeda	k. l.	〃Titihan〃 kan alleen van een rijpaard worden gezegd		
Koedoe	k.			Koedoe of N[illegible]
Koekoe	k. l.			
Koela	—	Pers. en bez. vnw. 1e pers., zie Inleiding		
Koelawarga	k. l.	Zelden gebruikt. = Baraja, zie aldaar		
Koelawargi	l. p.	Zelden gebruikt, zie Baraja		
Koelĕm	l. p.	Zie Heës		
		Pakoelĕman l. p., zie Ĕnggon		
Koe maneh	k.	Zie Pribadi		
Koempoel	k.			Koemp[illegible]
Koengsi	k. l.			
Koentji	k.			Koentj[illegible]
Koeping	l.	Zie Tjeuli		
Koeping	g. w.	Zie Denge		
Koeraboe	k. l.			

)RD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
n- tĕn en					Ongeveer
		Kintĕn of Pangintĕn			Naar ..... denk(t), naar gissing
		Kintĕn-kintĕn of Antawis			Gegist en nog eens gegist, ongeveer, bij benadering
		Teu kintĕn			Naar men niet zou denken, d. w. z. in sterkere mate dan men zou denken, zeer
g					Ontbreken, te kort zijn, minder zijn, minus
		Ngintoen			Zenden
					Links
r					Dood, dood gaan
idjeun					Zelf
er	Ngoeboer Mĕndĕm Ngaroewaung			*Ngaloewat of *Ngoe-rĕbkeun	Begraven
eran					Begraafplaats
	Koeda			Titihan	Paard
e		Kĕdah			Moeten
e	Koekoe			Tanggaj	Nagel
arga					Verwante, familielid
argi					Verwante, familielid
n					Slapen
aneh					Zelf
oel		Kĕmpĕl			Bijeen, vergaderd
si	Koengsi	Kantos			Tot aan toe
i		Sosi			Sleutel, slot
ig					Oor
ig					
oe	Koeraboe of Soewĕng			Soembĕr of Tjĕtjĕpan (Tjiandjoer)	Oorknop

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Ka[illegible] k
Koerang	k.			Koerang
Koerĕb	g. w.	Zie Koeboer		
Koering	—	Pers. en bez. vrnw. 1e persoon, zie Inleiding. Als substantief k. l. — kleine man		
Koeris	l.	Zie Bongsor en aanteekening aldaar		
Koeris	g. w.	Zie Tjatjar		
Koeroe	k. l.			
Koetoe	k. l.			
Koewat	k.			Koewat
Kokod	k. p.	Zie Leungeun		
Kolot	k. l.	De s. en l. p. woorden slechts van menschen		
Koreng	l. p.	Zie Boedoeg Zie Radang Ook l. p. van Rodek — uitslag op 't hoofd?		
Korod	k. l.	= Bopeng, zie aldaar		
Kotor	k. l.	Gadoeh kotor l., zie Bolon		
L				
Laboeh	k. l.			
Ladjĕng	l.	Zie Toeloej II met aanteekening		
Ladjo	g. w.			
Ladjoe	k.	Zeer zelden gebruikt = Toeloej II		
Lahir	g. w.	Zie Omong		
Lahiran (nana)	l. p.	Zie Tjĕk(na) met aanteekening		
Lahoen	g. w.			
Lain	k.			Lain
Lajad	g. w.	Zie Panggih		
Laki	g. w.			
Laladjo	k. l.	Zie Ladjo		
Lalaki	k. l.	Zie Laki		

ORD	Kasar Lěměs k. l.	Lěměs l.	Sěděng s.	Lěměs pisan l. p.	Vertaling.
ang		Kirang			Ontbreken, te kort zijn, minder zijn, minus
ěb					
ing					
is					Pokken, de pokken hebben
is					
oe	Koeroe			Langsip	Mager, schraal
oe	Koetoe			Poentang	Luis (geen bladluis)
at		Kijat			Sterk, krachtig, met weerstandsvermogen (ook van menschen) enz.
d					Hand
t	Kolot		Sěpah	Sěpoeh	Oud, ook: ouders
ug					Schurft, kleine uitslag
					Groote uitslag
d					Van de pokken geschonden. Pokdalig
r					Vuil
[					
eh	Laboeh			Geubis	Omvallen
ěng					Vervolgens, daarop
o	Laladjo	Nongton of Ningal		Ningali	Toeschouwen
oe					Vervolgens, daarop
r					
an					(Iemands) zeggen, 't (Door
(nana)					iemand) geuite
en	Ngalahoen			Mangkon	Op schoot hebben, in den schoot dragen
		Sanes of Sěnes			Niet (aldus) zijn
l					
	Lalaki			Paměgět	Mannelijk, man
	Salaki			Tjaroge	Echtgenoot
ljo					Toeschouwen
ki					Mannelijk, man

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	K...
Lalangse	l. p.	Zie Reregan		
Lali	l. p.	Zie Poho		
Lamar	g. w.	Zie Tanja		
Lambe	l. p.	Zie Biwir		
Lambĕj	l. p.	Zie Biwir		
Lamboet (Tjiandjoer)	l. p.	Zie Beuteung		
Lami	l.	Zie Heubeul		
		Zie Lila		
Lamoen	k.			Lamoen
Landjang	l. p.	Zie Boedjang		
Landong	l. p.	Zie Oebar		
Langĕn	g. w.	Zie Oelin		
Langgir	g. w.	Zie Dapang		
Langgoekan	l. p.	Zie Doedoekoej (onder Doekoej)		
Langkoeng	l.	Zie Leuwih Zie Liwat		
Langkoeng	g. w.	Sakalangkoeng l., zie Katjida		
Langse	g. w.	Zie Reregan		
Langsip	l. p.	Zie Koeroe		
Lantjeuk	k. l.	Vrg. Kakang		
Lantjingan	l. p.	Zie Tjalana		
Lapar (Maleisch)	k. l.	= Ponjo, zie aldaar		
Latar	l. p.	Zie Boeroewan		
Lawas	k.	= Heubeul, zie aldaar		
Lĕbah	k.			Lĕbah of [illegible]
Lĕbĕt	l.	Zie Asoep		
Lĕbĕt	l.	Zie Djĕro II		
Lĕbĕt	l. p.	Zie Djĕro I		
Lĕbok	g. w.	Zie Njatoe en Hakan		
Leho	k. l.			

OORD	Kasar Lěmĕs k. l.	Lěmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lěmĕs pisan l. p.	Vertaling.
angse					Voorhang, gordijn
i					Vergeten
mar					
mbe					Lippen, lip
mbĕj					Lippen, lip
mboet					Buik
iandjoer)					
mi					Lang van duur (nl. tot nu toe), oud, vroeger, gewezen
					Lang (van tijd)
moen		Oepami of Oepantĕn			Indien
ndjang					Vrouwelijke bediende van een aanzienlijke (Oost-Prijangan)
ndong					Geneesmiddel
ngĕn					
nggir					
nggoekan					Zonnehoed
ngkoeng					Meer
					Voorbij en Zeer
ngkoeng					
ngse					
ngsip					Mager, schraal
ntjeuk	Lantjeuk			Raka	Oudere broer of zuster
ntjingan					Broek
par (Maleisch)					Honger hebben
tar					Zij en voorerf, ruimte bij 't huis
was					Lang van duur (nl. tot nu toe), oud, vroeger, gewezen
bah		Lĕrĕsan			Ter plaatse, ter hoogte van, omtrent, omstreeks (plaatsaanduidend)
bĕt					In- Binnengaan
bĕt					Binnen
bĕt					Woning, residentie van een aanzienlijke, speciaal een Regent
bok					
ho	Leho			Oembĕl	Snot

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Lelepen	l. p.	Zie Ali		
Lĕlĕt	g. w.	Zie Oedoed		
Lĕmar	g. w.	Zie Seupah		
Lemek	k. p.	Zie Omong		
Lĕnggah	l. p.	Zie Dioek		
Lĕpat	l.	Zie Loepoet		
		Zie Euweuh		
		Zie Teu njaho (onder Njaho)		
		Zie Pahili (onder Hili)		
		Zie Poho		
		Zie Salah		
Lepen	g. w.	Zie Ali		
Lĕrĕs	l.	Zie Bĕnĕr		
'Lĕrĕs	l.	Zie Heueuh! met aanteekening aldaar		
Lĕrĕsan	l.	Zie Lĕbah		
Letah	k. l.			
Leueut	g. w.	Zie Inoem		
Leumpang	k .l.			
Leungeun	k. l.	't K. l. is ook „mouw" van een kleedingstuk en „steel" van een arenbloemtros, waar 't sap uit verzameld wordt	Kokod	
Leutik	k.			Leutik
Leuwih	k.			Leuwih
Leweh	k. p.	Zie Tjeurik		
Lijan	k.	= Sedjen, zie aldaar		
Lila	k.			Lila
Limbrah	l.	Zie Loembrah		
Linggih	l. p.	Zie Dioek		
		Zie Andjang		
		Zie Sindang		
Lingsĕm	l. p.	Zie Era		
		Zie Isin		

…RD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
…n					Vingerring
…					Zeggen, spreken, praten
…ah					Zitten, zetelen
					Mis
					Er is niet, er zijn niet
					„Ik weet 't niet!"
					Verwisseld, verward
					Vergeten
					Fout, verkeerd
					Juist (niet verkeerd)
					Ja! (bevestigende 't door een ander gesprokene)
…n					Ter plaatse of ter hoogte van, omtrent, omstreeks (plaatsaanduidend)
	Letah			Ilat	Tong
…t					
…ang	Leumpang			Angkat	Loopen, ook: op reis zijn ter uitoefening van zijn bedrijf (nl. van lieden die dat loopende plegen te doen, zooals marskramers, koelies)
…eun	Leungeun			Panangan	Hand, arm
…		Alit			Klein
…h		Langkoeng			Meer
					Schreien, grienen
					Ander, anders
		Lami			Lang (van tijd), tijdsduur
…ah					Gewoon, algemeen voorkomend
…ih					Zitten, zetelen
					Even aangaan
					Toeven
…m					Beschaamd (voor een mindere)
					Beschaamd, verlegen (voor een meerdere)

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kas k
Lintar	g. w.			
Liren	l.	Zie Eureun		
Liroe	g. w.	Alleen in den vorm „Kaliroe" mij bekend, zie aldaar		
Liron	g. w.	Zie Hili en Toekeur		
Lisa	k. l.			
Lisah	l.	Zie Minjak		
Lisan	g. w.	Zie Sĕrah		
Liwat	k.			Liwat
Loba	k.	Roa is niet algemeen in gebruik. Wordt door velen afgekeurd als nieuw maaksel, naar 't schijnt van Tjiandjoer afkomstig. Seueur is overal l., van bras gezegd; in Soemĕdang algemeen l. van loba		Loba
Loedah	l. p.	Zie Tjidoeh. — Pángloedahàn l. p., zie Tampolong		
Loega	l. p.	Zie Oetah		
Loembrah	k. l.			
Loenas	k. l.			
Loengsoer	l. p.	Zie Toeroen		
Loepoet	k.			Loepoet
Loewar	g. w.	Zie Bidjil		
M				
Madjik	k. l.	Zie Padjik		
Madjoe	k.	Zie Padjoe		
Madjĕng	l.	Zie Padjoe		
Magawe	k.	Plaatselijk, zie Gawe		
Mahi	k.	= Tjoekoep, zie aldaar		
Make	k.	Zie Pake		
Make	k.	Zie Pake		
Malang	k.	Zie Palang en aanteekening		
Malik	k. l.	Zie Poelang, aanteekening		
Malikkeun	k. l.	Zie Poelang, aanteekening		
Mamas	l. p.	Zie Sirit		
Mambĕng	l.	Zie Palang		

[..]OORD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
[..]tar	Ngaliutar			Moepoeh	Visschen met een werpnet
[..]en					Ophouden, uitscheiden
[..]oe					
[..]on					
[..]a	Lisa			Paseuk	Neet
[..]ah					Olie
[..]an					
[..]at		Langkoeng			Voorbij, ook: zéér
[..]a		Roa of Seueur			Veel
[..]dah					Speeksel
[..]ga					Braken, braaksel (?)
[..]mbrah	Loembrah	Limbrah			Gewoon, algemeen voorkomend
[..]nas	Loenas, of impas	Poenah			Afgedaan, afbetaald
[..]ngsoer					Afdalen, afstijgen
[..]poet		Lĕpat			Mis
[..]war					
M					
[..]ljik					Bij iemand inwonen
[..]ljoe					Vooruitgaan
[..]ljĕng					Vooruitgaan
[..]awe					Vervaardigen, maken
[..]ni					Toereikend, voldoende
[..]ke					Zich kleeden
[..]ke					Met, voorzien van
[..]ang					Dwars in den weg liggen
[..]ik					Wenden, keeren (intr.)
[..]ikkeun					Doen wenden, keeren, omdraaien (tr.)
[..]nas					Penis
[..]nbĕng					Dwars in den weg liggen

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Mambĕngan	l.	Zie Halang		
Mana	k.			Mana
Manah	l. p.	Zie Angĕn		
Manah	l. p.	Zie Hate		
Manah	l. p.	Zie Pikir en aanteekening		
Manah	g. w.	Zie Asoep en Pikir Rĕdjag —, zie Ambĕk		
Manantĕn (Tjiandjoer)	l.	Zie Soegan		
Manawi	l.	Zie Soegan Zie Palangsijang		
Mandi	k. l.	De eigenlijke beteekenis van „Ngĕbak" k. l. is „baden in een groote bak"		
Maneh(na) (Manehannana)	—	Pers. en bez. voornaamwoord 2e (3e) persoon, zie Inleiding		
Maneh	k. l.	Reflexief vrnw., zie Inleiding		
Mangga!	l. p.	Zie Hade		
Mangga!	l. p. en s.	Zie Hade, aanteekening		
Manggih	k.	Zie Panggih		
Manggihan	k.	Zie Panggih		
Mangkon	l. p.	Zie Lahoen		
Mangsa	k. l.			Mangsa ... (ijen)
Mani	l.	Zie Mana		
Mantog	k. p.	Zie Indit		
Maos	l.	Zie Batja en aanteekening		

...OORD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
...abĕngan					Dwarsboomen, een hindernis vormen, hinderen (tr.), in den weg staan
...a		Mani			Tusschenwerpsel van verbazing dat nadruk legt op 't volgende woord: Zie, kijk, neen maar!
...ah					Onderborst
...ah					Hart, gemoed (van den mensch)
...ah					Plaats van 't denken
...ah					
...antĕn ...andjoer)					Misschien, wellicht (waarbij men denkt, dat 't veronderstelde juist zal blijken te zijn)
...awi					idem
					Wellicht
...di	Mandi			Ngĕbak, ook Siram	Zich baden
...eh(na)					
...nehan- ...ana)					
...eh	Maneh			Andjeun	
...gga!					't Is goed!
...gga!					Als 't U belieft!
...ggih					Vinden, aantreffen
...ggihan					Opzoeken, bezoeken, een bezoek brengen aan
...gkon					Op den schoot dragen, in den schoot hebben
...gsa	Mangsa				Tijdstip, ook zonder meer Tijdstip van sterven, (een korte) tijdsduur
		Dangĕt ajeuna (ijeu)			Tegenwoordig
...i					Tusschenwerpsel van verbazing dat nadruk legt op 't volgende woord
...tog					Heengaan, vertrekken
...s					Lezen

WOORD	Aanduiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Maot	l.	Zie Paeh en aanteekening		
Maparin	l. p.	Zeer hoog. Zie Bere		
Maparin-keun	l. p.	Zeer hoog. Zie Bikeun		
Marak	k. l.	Zie Parak		
*Maras	l. p.	Zie Tjoekoer		
Marentah	k. l.	Zie Titah		
Marga	l.	Zelden gebruikt, zie Sawab		
Margi	l.	Zie Sawab		
Marijos	l.	Zie Pariksa		
Marijos	l.	Zie Tanja		
Mariksa	k.	Zie Pariksa		
Mariksa-(keun)	l. p.	Zie Tanja		
Masih of Ma-sihan	l. en l. p.	Zie Bere en aanteekening		
Masihkeun	l. en l. p.	Zie Bikeun		
Mastaka	l. p.	Zie Hoeloe		
Mata	k. l.			Tjimata
		Panonpowe doelt meer op 't zonnelicht, srangenge op 't zonnelichaam		
Matak	g. w.	Matak is reden, oorzaak, aanleiding, reden —, aanleiding zijn, veroorzaken. Noe matak dus: 't geen de reden, oorzaak, aanleiding is		Noe matak
Matja	k.	Zie Batja		
Mawa	k.	Zie Bawa		
Mawi	g. w.	Zie Matak		
Mĕdal	l. (soms: l. p.)	Zie Bidjil II		

…RD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
					Dood, sterven
…in					Geven, verleenen
…in- …n					Geven, overgeven, overdragen, schenken
					't Water in een rivier afleiden waardoor een gedeelte komt droog te liggen, met 't doel er de visch te vangen
…s					Scheren
…tah					Last geven, orders geven, kommandeeren
					Om reden, omdat, dewijl
					Reden, oorzaak, om reden, omdat, dewijl
…s					Onderzoeken
…s					Vragen, informeeren
…sa					Onderzoeken
…sa- …eun)					Vragen, informeeren
of …han					Geven
…keun					Geven, overgeven, overdragen, schenken
…a					Hoofd
	Mata		Panon	Sotja	Oog
		Tjisëer	Tjipanon	Tjisotja of Tjikaseër	Traan, tranen
	Panonpowe	Srangenge of Sarangenge			Zon
		Noe mawi			De reden, aanleiding dat; dat (is) de reden of aanleiding, daarom, vandaar
					Lezen
					Bij zich hebben, medebrengen, medenemen
					Geboren worden

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Ka... k...
Mědalkeun	l. (soms: l. p.)	Zie Djoeroe		
Měkělan	k. l.	Zie Běkěl		
Měndak	l.	Zie Panggih		
Měndakan	l.	Zie Panggih		
Měnděm	k. l.	Zie Koeboer		
Měnggah	l.	Zie Ari		
Měngi	k. l.			
Menta	k.	Zie Penta		
Měntjet	k. l.	Zie Pěntjet		
*Měpěr	l. p.	Zie Goesar		
Mere	k.	Zie Bere		
*Meresan	l. p.	Zie Sisir		
Měrtoewa	l. p.	Zie Mitoha		
Mesěm	l. p.	Zie Imoet		
Měsěn	l. p.	Zie Talatah		
Meser	l.	Zie Beuli		
Meueusan	k.			Meueusa...
Meuli	k.	Zie Beuli		
Meunang	k.	Zie Beunang		
Meureun	k.			Meureu...
*Meuseul	l. p.	Zie Pěntjet		
Midaměl	l.	Zie Gawe		
Midangět	l.	Zie Denge		
Migawe	k.	Zie Gawe		
Mihape	k. l.	Zie Pihape met aanteekening		
Mijang	k.	Zie Ijang		
Mijos	l.	Zie Ijang Zie Indit		
Mijoskeun	l.	Zie Ijang		
Mikarěsěp	k. l.	Zie Rěsěp		
Mikir	k.	Zie Pikir		
Miloe	k.	Zie Piloe		
Mimiti	k.			Mimi...

...RD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
lkeun					Baren
lan·					Van leeftocht voorzien (iemand)
ak					Vinden, aantreffen
akan					Bezoeken, opzoeken
lĕm					Begraven
gah					Wat betreft
i	Mĕngi			Ampĕg	Aamborstigheid, aamborstig zijn
a					Vragen, verzoeken
jet					Masseeren
ŏĕr					De tanden vijlen
					Geven
esan					('t Haar) Kammen
oewa					Schoonvader, -moeder, -ouders
m					Fijntjes glimlachen, grimlachen, meesmuilen
n					Opdragen, bestellen
r					Koopen
usan		Sakintĕn			Nogal, iets of wat
i					Koopen
ıang					Verkrijgen, winnen, geoorloofd zijn, durende
eun		Pangintĕn			't Zal wel
ıseul					Masseeren
mĕl					Vervaardigen, maken
ngĕt					Hooren
we					Vervaardigen, maken
pe					Toevertrouwen, in bewaring geven
ng					Op weg gaan
s					Op weg gaan
					Vertrekken, heengaan
skeun					Wegzenden, verzenden
ırĕsĕp					Tot voorwerp van behagen nemen, doen zijn
r					Denken, over- of bedenken
e					Medegaan, mede- (een bepaalde handeling verrichten)
iti		Ngawitan			Beginnen

WOORD	Aanduiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kas[illegible] k
				Mimitim
				Ngami[illegible]
Minareup	l. p.	Zie Soesoe		
Minděng	k.			Minděng [illegible] Rěn[illegible]
Minjak	k.			Minjak
Mirah	l.	Zie Moerah		
Mitjeun	l.	Zie Sĕrah		
Mitjeun	s.	Zie Ising		
Mitoha	k. l.			
Miwah	l.	Zie Djeung		
Miwarang	l. p.	Zie Titah		
Modar	k. p.	Zie Paeh en aanteekening		
Modol	k. p.	Zie Ising		
Moedoe	k.	Zie Koedoe		
Moega	k.	Zeer vaak: „Moega-moega" — „moegi-moegi"		Moega
Moegi	l.	Zie Moega		
Moelang	k.	Zie Poelang		
Moelang	k.	Zie Poelang		
Moelang-keun	l.	Zie Poelang		
Moelih	l. p.	Zie Balik		
Moelih	l. p.	Zie Poelang		
Moendaj	l. p.	Zie Roengkoep?		
Moendaj	l. p.	Zie Marak		
*Moendajan	l. p.	Zie Sijar		
Moenggoeh	k.	Zelden gebruikt, zie Ari II		
Moepakat	k.	Zelden gebruikt, zie Rĕmpoeg		
Moepoeh	l. p.	Zie Lintar		
*Moepoen-doetan	l. p.	Zie Anteur		

RD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
		Awitna of Ngawitannana			't Begin (ervan), in de eerste plaats, om te beginnen
		Nĕmbean			Met iets beginnen, voor de eerste maal iets doen
:up					Zuigen (van een kind aan de borst)
ng		Sĕring			Dikwijls
:		Lisah			Olie
					Goedkoop
n					(Zijn vrouw) verstooten
n					Een groote boodschap doen
ι	Mitoha			Mĕrtoewa	Schoonvader, -moeder, -ouders
ι					En (in brieven)
ang					Gelasten, bevelen
					Dood zijn, -gaan
					Schijten
e					Moeten
		Moegi			Moge 't zijn (conjunctief)
					Idem
ıg					Teruggaan, naar huis gaan
ıg					Op iets iets anders terugzenden, beantwoorden met
ıg-keun					Terugzenden
ι					Terugkeeren, naar huis gaan
ι					Teruggaan, naar huis gaan
aj					Vangen door over 't te vangen dier een net, mand enz. heen te werpen
laj					't Water in een rivier afleiden, waardoor een gedeelte komt droog te liggen, met 't doel er de visch weg te vangen
ıdajan					Luizen
ŋgoeh					Wat betreft
ıkat					't Eens zijn, instemmen met
ɔeh					Visschen met een werpnet
poen-ɔetan					Spijzen brengen of zenden aan

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kas k
Moerah	k.			Moerah
Moerangka-lih	l. p.	Zie Boedak		
Moerijang	k. l.			
Moeroe	k.	Zie Boeroe		
Molor	k. p.	Zie Heës		
Momok	l. p.	Zie Heuntjeut		
Mondok	l.	Zie Heës In de eigenlijke beteekenis: „zijn tijdelijk verblijf hebben, overnachten" is 't k. l.		
Moro	k.	Zie Boeroe		
Moro	k. l.	Zie Boro		
N				
Nalak	k.	Zie Sĕrah		
Nalika	l.	Zie Basa		
Namboet	l.	Zie Iudjeum		
Nami	l.	Zie Ngaran		
Namoeng	l.	Zie Ngan		
Nampa	k.	Zie Tampa		
Nampi	l.	Zie Tampa		
Nampik	k. l.	Zie onder Daek, noot		
Nampiling	k. l.	Zie Tampiling		
Nanganan	l. p.	Zie Tampiling Zie Teunggeul Zie Tjabok		
Nanggĕl	l.	Zie Tanggoeng.		
Nanggoeng	k.	Zie Tanggoeng en aanteekening aldaar		
Nanging	l.	Zie Tapi		
Nangis	l. p.	Zie Tjeurik		
Nangtoeng	k. l.	Zie Tangtoeng		

RD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
ıh		Mirah			Goedkoop
ıngka-lih					Knaap, meisje
aug	Moerijang			Njĕnjĕpan	Koorts, koorts hebben
ıe					Zich spoeden, haasten (om zeker doel te bereiken), najagen, ergens op aanstreven
					Slapen
ık					Vrouwelijk schaamdeel
ok					Slapen
					Zich spoeden, haasten (om zeker doel te bereiken), najagen, ergens op aanstreven
					Jagen, jacht maken op, op de jacht zijn
T					
					Verstooten (zijn vrouw)
a					Tijdens (van den verleden tijd sprekende)
oet					Leenen (Engelsch: to borrow)
					Naam
eng					Slechts, alleenlijk
a					Ontvangen
i					Idem
ik					Afwijzen, afslaan
iling					Om de ooren slaan
anan					Om de ooren slaan
					Slaan (bv. met een stok)
					Met de vlakke hand slaan
gĕl					Er voor instaan
goeng					Idem
ing					Maar (voegwoord)
is					Weenen
toeng					Recht overeind staan

WOORD	Aanduiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Nanja	k.	Zie Tanja		
Nanjaän	k. l.	Zie Tanja		
Naon	k. l.	In 't l. heeft kitoe-kijeu de voorkeur. Er zijn vele dergelijke uitdrukkingen, bv. teu matak naon-naon, teu djadi naon-naon, teu kitoe kijeu (k. l.), teu djadi koemaha enz.	Hah?	
*Narah	l. p.	Zie onder Daek, noot		
Narima	k.	Zie Tampa		
Narima	k.	Zie Rasa		
*Naros	l. p.	Zie Tanja		
Neang	k.	Zie Panggih		
Neang of neangan	k.	Zie Teang		
Nĕda	l.	Zie Njatoe		
Nĕda	l.	Zie Hakan		
*Nĕda	l. p. en s.	Zie Penta		
Nĕmbe	l.	Zie Kara		
Nĕmbean	l.	Zie Mimiti		
Nendjo	k.	Zie Tendjo		
Nĕpi	k.	Zie Tĕpi		
Nĕtĕpan	l. p.	Zie Salat		
Neuleu	k.	Van Deuleu, zie Tendjo		
Neundeun	k.	Zie Teundeun		
(Ng)				
Ngababarkeun	l. p.	Zie Djoeroe		
Ngabalĕs	k.	Zie Balĕs		
Ngabalikkeun	k. l.	Zie Poelang, aanteekening		
Ngabantoen	l.	Zie Bawa		
Ngabĕdag	l.	Zie Oedag		
Ngabedja	k.	Zie Bedja		

ORD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
a					Vragen, informeeren
aän					Ten huwelijk vragen, een huwelijksaanzoek doen
ı	Naon?				Wat?
	Naon-naon of Kitoe-kijeu				't Een of ander
	Teu naon-naon			Teu sawijos of Teu aja sawijos (wijos)	't Maakt niets uit, er is niets tegen, geen bezwaar enz.
rah					Beleefd afwijzen, afslaan
ma					Ontvangen
ma					Aannemen, op zich nemen, erkennen, bekennen (schuld)
ros					Vragen, informeeren
ng					Opzoeken (iemand), bezoeken
ng of ngan					Zoeken
ı					Eten
ı					Eten
da					Beleefd vragen, verzoeken
be					Eerst, pas
bean					Voor de eerste maal iets doen, met iets beginnen
djo					Zien
i					Tot aan
pan					't Gebed doen
leu					Zien
ndeun					Plaatsen, neerzetten
Ng)					
babar-un					Baren
balĕs					Antwoorden, beantwoorden (een brief)
balik-ın					Omdraaien, wenden (tr.)
bantoen					Bij zich hebben, medebrengen, medenemen
bĕdag					Nazetten
bedja					Berichten

WOORD	Aanduiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Ngabedjaän	k.	Zie Bedja		
Ngabedjakeun	k.	Zie Bedja		
Ngabĕn	l.	Zie Adoe		
Ngabĕrsihan	l.	Zie Soenat		
Ngabobot	l.	Zie Timbang		
Ngaboeroe	k.	Zie Boeroe		
Ngaboedjĕng	l. p. en l.	Zie Boeroe		
Ngaboedjĕng	l.	Zie Djoegdjoeg		
Ngaboedjĕng	l.	Zie Soesoel		
Ngadago	k.	Zie Dago		
Ngadagoan	k.	Zie Dago		
Ngadahar	s.	Zie Hakan		
Ngadahoepkeun	l. p.	Deftig en officieel, zie Kawin		
Ngadamĕl	l.	Zie Djijeun		
Ngadampal	l. p.	Zie Tintjak		
Ngadangdosan	l.	Zie Ome		
Ngadangoe	l. p.	Zie Denge		
Ngadangoe	l. p.	Oost Prijangan. Zie Tendjo		
Ngadapang	k. l.	Zie Dapang		
Ngadawoeh	l. p.	Zie Omong		
Ngadĕg	l. p.	Zie Tangtoeng. In algemeenen zin is "ngadĕg" k. l.		
Ngadĕleh	k. p.	Zie Tendjo		
Ngadenge	k.	Zie Denge		
*Ngadeuheus	l. p. (k.)	Zie Deuheus		
Ngadeuleu	k.	Zie Tendjo		
*Ngadjadjap	l. p.	Zie Anteur		

ORD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
edjaän					Berichten aan
edja- n					Iets mededeelen
ĕn					Zich of iets met elkaar meten, wedden, dobbelen
ĕrsih-					Besnijden
obot					Wegen
oeroe					Zich spoeden, haasten om zeker doel te bereiken, najagen, ergens op aanstreven
oe- g					Idem
oe- g					Rechtstreeks op afgaan
oe- g					Gaan ophalen (opsporen), gaan achterhalen (nasporen)
go					Wachten
goan					Wachten op
har					Eten (transitief)
hoep-					Uithuwelijken, in den echt verbinden
mĕl					Vervaardigen, maken
mpal					Treden, (ergens op rond) stappen
ng- l					Herstellen, verbeteren
ngoe					Hooren
ngoe					Zien
pang					Languit op den buik liggen
woeh					Zeggen (tot een mindere), bevelen
g					Recht overeind staan (houding van 't lichaam)
leh					Zien
nge					Hooren
eu-					Zijn opwachting maken
ulen					Zien
ja-					Begeleiden, tot gevolg zijn

WOORD	Aan-duiding	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Ngadjaga	k.	Zie Djaga		
Ngadjagi	l.	Zie Djaga		
Ngadjeu-eung	k.	Zie Djeueung		
Ngadjoeg-djoeg	k.	Zie Djoegdjoeg		
Ngadjoeroe	k. l.	Zie Djoeroe		
Ngadjoeroe-keun	k. l.	Zie Djoeroe		
Ngadoe	k.	Zie Adoe		
Ngadoewit	l.	Zie Beuli		
Ngadol	k. p.	Zie Ewe II		
Ngagaleuh	l. p.	Zie Beuli		
Ngagalih	l. p.	Zie Pikir		
Ngagelehe	k. l.	Zie Gelehe		
Ngagĕm	l. p.	Zeer zelden, zie Pake		
Ngahakan	k.	Zie Hakan		
Ngahalang	k. l.	Zie Halang		
*Ngahatoe-ranan	l. p.	Zie Ondang		
*Ngahatoe-ranan	l. p.	Zie Tjarek		
*Ngahatoer-keun	l. p.	Zie Bikeun		
Ngahilikeun	k.	Zie Hili		
Ngais	k. l.	Zie Ais		
Ngakoe	k.	Zie Akoe		
Ngalahir	l. p.	Zie Omong		
Ngalahoen	k. l.	Zie Lahoen		
Ngalajad	l. p.	Zie Panggih		
Ngalamar	l. p.	Zie Tanja		

)ORD	Kasar Lěmĕs k. l.	Lěmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lěmĕs pisan l. p.	Vertaling.
djaga					Waken, waakzaam zijn, bewaken
djagi					Idem
djeu-ıg					Aanzien, bekijken
djoeg-eg					Rechtstreeks op afgaan
djoeroe					Bevallen
djoeroe-ın					Baren
doe					Zich of iets met elkaar meten, wedden, dobbelen
doewit					Koopen
dol					Paren
galeuh					Koopen
galih					Denken, bedenken, overdenken
gelehe					Gelegen zijn om in te slapen
gěm					Gekleed, zich kleeden
hakan					Eten (transitief)
halang					Een hindernis vormen, in den weg staan, hinderen (tr.), beletten
ahatoe-an					Uitnoodigen tot een feest
ahatoe-an					Onder 't oog brengen aan, verbieden aan
ahatoer-n					Geven, aanbieden
ıilikeun					Verwisselen
s					In een doek op de heup dragen
toe					Erkennen (als), bekennen, rechten laten gelden op, hartelijk zijn, zich gastvrij betoonen
ahir					Zeggen, uiten
ahoen					Op schoot hebben, in den schoot dragen
ajad					Bezoeken
amar					Aanzoek doen om de hand van een meisje, ten huwelijk vragen

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Ngalanggir	k.	Tegen kinderen. Zie Dapang		
Ngalĕbok	k. p.	Zie Njatoe		
Ngalĕbok	k. p.	Zie Hakan		
Ngalĕlĕt	s.	Zie Oedoed		
Ngalĕmar	l. p.	Zie Seupah		
Ngaleueut	l. p.	Zie Inoem		
Ngalih	l. p.	Zie Pindah		
Ngalintar	k. l.	Zie Lintar		
Ngaliron	l.	Zie Toekeur		
Ngaliron-keün	l.	Zie Hili		
Ngalisanan	l.	Zie Sĕrah		
*Ngaloewat	l. p.	Zie Koeboer		
Ngamanah	l. p.	Zie Pikir		
Ngambeu	k. l.	Zie Ambeu		
Ngamboeng	l. p.	Zie Ambeu Zie Tjijoem		
Ngampih	k.	Zie Ampih		
Ngan	k.			Ngan
Ngandjang	k. l.	Zie Andjang		
Nganggo	l.	Zie Pake		
Nganggo	l. en l. p.	Zie Pake		
Nganggo ka-rĕsĕp	l. p.	Zie Rĕsĕp		
Ngangkĕn	l.	Zie Akoe		
Ngangloeh	l. p.	Zie Gĕring		
Nganteur	k. l.	Zie Anteur		
Nganteuran	k. l.	Zie Anteur		
Ngantos	l.	Zie Dago		
Ngantosan	l.	Zie Dago		
Ngantos-ngantos	l.	Zie Toenggoe		
Ngaragap	k. l.	Zie Tjabak		
Ngaran	k.			Ngaran
Ngaraos	l. p.	Zie Rasa		
Ngaraosan	l. p.	Zie Rasa		
Ngarasa	k.	Zie Rasa		
Ngarasaän	k. l.	Zie Rasa		

OORD	Kasar Lěměs k. l.	Lěměs l.	Sěděng s.	Lěměs pisan l. p.	Vertaling.
alanggir					Languit op den buik liggen
alěbok					Eten
alěbok					Eten
alělět					Rooken (van tabak)
alěmar					Sirih kauwen
aleueut					Drinken
alih					Verhuizen
alintar					Visschen met een werpnet
aliron					Ruilen, verruilen
aliron-un					Verwisselen
alisanan					(Zijn vrouw) verstooten
galoewat					Begraven
amanah					Bedenken, over iets denken
ambeu					Ruiken (transitief)
amboeng					Ruiken (transitief)
					Kussen
ampih					Bewaren, bergen
an		Namoeng			Slechts, alleenlijk
andjang					Even aangaan, een kort bezoek brengen
anggo					Met
anggo					Gekleed, zich kleeden
anggo rěsěp					Tot voorwerp van behagen nemen, doen zijn
angkěn					Bekennen, erkennen
angloeh					Ziek zijn
anteur					Begeleiden
anteuran					Spijzen brengen of zenden aan
antos					Wachten
antosan					Wachten op
antos-antos					Al maar, aanhoudend wachten
aragap					Betasten, aanvatten
aran		Wasta of Nami		Djěněngan of Kakasih	Naam
araos					Gevoelen, smaken (tr.), genieten
araosan					Proeven
arasa					Gevoelen, smaken (tr.), genieten
arasaän					Proeven

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Ngarĕmpoeg	k. l.	Zie Rĕmpoeg		
Ngarendeng	k. l.	Zie Rendeng		
Ngarendeng-ankeun	l. p.	Zie Kawin		
Ngareungeu	s. k.	Zie Denge		
Ngaroeng-koep	k. l.	Zie Roengkoep		
Ngaroengoe	s. l.	Zie Denge		
Ngaroewang	k. l.	Zie Koeboer		
Ngaronda	k. l.	Zie Ronda		
Ngarot	s.	Zie Inoem		
Ngarti	k.	Zie Arti		
Ngartos	l.	Zie Arti		
Ngasoeh	k. l.	Zie Asoeh		
Ngatik	l. p.	Zie Asoeh		
Ngawajoeh	l. p.	Zie Tjandoeng		
Ngawalon	l. p.	Zie Balĕs		
Ngawang-soel	l.	Zie Balĕs		
? Ngawang-soel	l.	Zie Poelang		
Ngawang-soelkeun	l.	Zie Poelang		
Ngawartosan	l.	Zie Bedja		
*Ngawĕrat	l. p.	Zie Talatah		
*Ngawĕra-tan	l. p.	Zie Talatah, aanteekening		
*Ngawĕwĕ-ratan	l. p.	Zie Talatah, aanteekening		
Ngawitan	l.	Zie Mimiti		
Ngawitan-nana	l.	Zie Mimitina		
Ngĕbak	l. p.	Zie Mandi en aanteekening		
Ngĕdéng	k. l.	Zie Kĕdĕng		

ORD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
ĕmpoeg					Bij afspraak iets gezamenlijk doen
endeng					Zij aan zij zijn
ndeng-eun					Uithuwelijken, in den echt verbinden
eungen					Hooren
oeng-p					Vangen, door over 't te vangen dier een mand, net enz. te werpen
oengoe					Hooren
oewang					Begraven
onda					De ronde doen, een toernee maken
ot					Drinken
ti					Begrijpen
rtos					Begrijpen
soeh					Verzorgen, zijn zorgen (aan iets) wijden
ik					Idem
wajoeh					Een tweede vrouw hebben of nemen
walon					Antwoorden, (een brief) beantwoorden
wang-l					Idem
wang-l					Op iets iets anders terugzenden, beantwoorden met
wang-lkeun					Terugzenden
vartosan					Berichten aan
awĕrat					Opdragen
awĕra-					Opdragen aan
awĕwĕ-an					Een opdracht geven aan, iemand van een opdracht voorzien
witan					Beginnen
witan-na					't Begin (ervan), in de eerste plaats, om te beginnen
bak					Zich baden
dĕng					Liggen (in liggende houding zijn)

WOORD	Aanduiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kas... k.
*Ngĕmbau	l. p.	Zie Ais		
Ngemoetkeun	l.	Zie Pikir		
Ngenta	k. l.	Zie Penta		
Ngeser of Ngeserkeun	l. p.	Zie Sĕrah		
Ngetang	l.	Zie Itoeng		
Ngeunah	k.			Ngeunah
Ngewe	k.	Zie Ewe II		
Ngibing	l. p.	Zie Igĕl		
Ngigĕl	k. l.	Zie Igĕl		
Ngijangkeun	k.	Zie Ijang		
Ngilari	l.	Zie Teang		
Ngilikan	k.	Zie Djeueung		
Ngiloe	k.	Zie Piloe		
Nginang	l. p.	Zelden gebruikt (Soekapoera), zie Soesoe		
Ngindjeum	k.	Zie Indjeum		
Nginoem	k.	Zie Inoem		
Ngintoen	l.	Zie Kirim		
Ngirim	k.	Zie Kirim		
Ngiring	k. l.	Zie Iring		
*Ngiring	l. p.	Zie Piloe		
Ngising	k.	Zie Ising		
Ngitoeng	k.	Zie Itoeng		
Ngoeboer	k. l.	Zie Koeboer		
Ngoedag	k.	Zie Oedag		
*Ngoeningakeun	l. p.	Zie Tendjo, aanteekening		
Ngoeping	l.	Zie Denge		
*Ngoerĕbkeun	l. p.	Zie Koeboer		
Ngoerisan	l.	Zie Tjatjar		
Ngogan	k. l.	Zie Ondang		
Ngome	k. l.	Zie Ome		
Ngomean	k.	Zie Ome		
Ngomong	k.	Zie Omong		

)RD	Kasar Lěměs k. l.	Lěměs l.	Sěděng s.	Lěměs pisan l. p.	Vertaling.
mban					In een doek op de heup dragen
ioet- ı					Iets bedenken, over iets denken
ta					Vragen, verzoeken
ər of ·erkeun					(Zijn vrouw) verstooten
ıng					Rekenen
nah		Raos			Aangenaam, lekker, behagelijk enz., ook: aangenaam enz. gestemd zijn; smaken (intr.)
e					Paren
ing					(Op Inlandsche wijze) dansen
ěl					Idem
ngkeun					Wegzenden, verzenden
ıri					Zoeken
kan					Bekijken, aanzien
ıe					Medegaan
ang					Zuigen (van een kind aan de borst)
djeum					Leenen (Engelsch: to borrow)
›em					Drinken
toen					Zenden
m					Idem
ng					Volgen
ring					Medegaan
ng					Een groote boodschap doen
›eng					Rekenen
boer					Begraven
dag					Nazetten
ěnínga- ı					Laten zien — Doen weten
ping					Hooren
›erěb- ı					Begraven
risan					Inenten
;an					Uitnoodigen tot een feest
ne					Verzorgen, zorg dragen (dat iets in goeden staat blijft)
nean					Herstellen, verbeteren
nong					Spreken, praten, zeggen

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Ngondang	k. l.	Zie Ondang		
Ngora	k. l.	"Anom" alleen in den zin van "jong in leeftijd" "Boerĕj" van jonge kinderen		
Ngowo	l. p.	Zie Djoeroe		
Ngowokeun	l. p.	Zie Djoeroe		
Nikah	l. p.	Soms als l. gebezigd, zie Kawin		
Nilad	l.	Zie Toelad		
Nilar	l. p.	Zie Tinggal		
Nilar	l. p.	Zie Paeh		
Nimbalan	l. p.	Zie Omong		
Nimbang	k.	Zie Timbang		
Nimoe	k.	Zie Timoe		
Ningal	l.	Zie Ladjo		
Ningal	l.	Zie Tendjo		
Ningalan	l.	Zie Djeueung		
Ningali	l. p.	Zie Ladjo		
Ningali	l. p.	Zie Tendjo		
Ningalian	l. p.	Zie Djeueung		
Ningalikeun	l. p.	Zie Tendjo, aanteekening		
Ninggal	k.	Zie Tinggal		
Ninggal	s.	Zie Paeh		
Nintjak	k. l.	Zie Tintjak		
Nitah	k. l.	Zie Titah		
Nitih	l. p.	Zie Toempak		
Nitip	l. p.	Zie Pihape		
(Nj)				
Njaäh	k. l.			
Njaba	k. l.	Zie Saba		
Njabak	k. l.	Zie Tjabak		
Njabok	k. l.	Zie Tjabok		

RD	Kasar Lěměs k. l.	Lěměs l.	Sěděng s.	Lěměs pisan l. p.	Vertaling.
laug					Uitnoodigen tot een feest
	Ngora	Anom		Anom of Boerěj	Jong
	Ngorakeneh			Nonoman	Nog jong zijn, in zijn jonge jaren zijn
ɔ					Bevallen
ɔkeun					Baren

					Huwen, trouwen (intr.)
					Huwen, een vrouw ten huwelijk nemen
					Zich een voorbeeld stellen en dat navolgen
					Achterlaten
					Verscheiden, sterven
ılan					Zeggen (tot een mindere), bevelen
ıng					Wegen
					Vinden
l					Toeschouwen
l					Zien
lan					Bekijken, aanzien
li					Toeschouwen
li					Zien
lian					Bekijken, aanzien
likeun					Iets zien
al					Achterlaten
al					Sterven, verscheiden
k					Treden, (rond) stappen (op)
					Bevelen, gelasten
					Berijden
					Toevertrouwen, in bewaring geven
j)					
	Njaäh			Asih	Liefhebben, (aan iets) gehecht zijn
					Er op uit zijn of gaan, ronddolen
ɛ					Aanvatten, betasten
ɛ					Met de vlakke hand slaan

WOORD	Aanduiding.	
Oewa	l	
Ogan	g. w.	
Ojot (Soekapoera)	k. l.	
Ome	g. w.	
Omong	g. w.	Vrg. Tjĕk l.
Ondang	g. w.	*Ngahatoeranan beteekent in 't algemeen: een beleefde mededeeling of aanbod (hatoeran) doen aan
Ongkek	k. l.	Zie Oetah
Owo	g. w.	Zie Djoeroe

P

Pada	k.	
Padaharan	s.	Zie Beuteung
Padjĕng	l.	Zie Pajoe
Padjĕng	l. p.	Zie Pajoeng
Padjĕng	g. w.	Zie Padjoe
Padjik	g. w.	Vrg. Ewe II. Een man spreekt van zijn echtgenoote wel als zijn adi, anderen tot den man als diens rai
Padjoe	g. w.	

Lĕmĕs	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
	Maot Adjal	Hilang Ninggal (doenja)	Wapat of (hooger) Poepoes Nilar (doenja)	Dood, dood zijn
				't Zelfde, van di
			Kapijoehan	In zwijm vallen
				Slaapplaats
			Walĕs	In bedenkelijke geput door ziek
				Gewild, in trek, de hand gaan
				Vóór (plaats)
			Padjĕng	Zonnescherm
				Erf
				Met
			Nganggo of Ngagĕm (er zelden)	Zich kleeden, ge
			ganggo	Kleedij
				Voor, ten beho om te
				Slaapplaats
				Erf
				Begeeren, verlan
				Dorst hebben
				Honger hebben
				Vermoeid
				Zaak
				Dwars in den w
				rpaal, bele
				rnis

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Pigawe	—	Zie Gawe		
Pihape	g. w.			
Pihatoer (na)	s.	Zie Tjĕk(na)		
Pijoeh	g. w.	Zie Paeh II		
Pijos	g. w.	Als stam beschouwd, zie Ijang en Indit		
Pikarĕsĕp	—	Zie Rĕsĕp		
Pikeun	k.	= Eukeur I, zie aldaar		
Pikir	g. w.	In plaats van „dina pikir" zegt men in l. wel „emoetan" of „koe emoetan" Ngagaleuh wordt niet in 't actief in deze beteekenis gebruikt		Mikir (tr. Kapikir
Pilĕg	l. p.	Zie Salesma		
Piloe	g. w.			Miloe of N[illegible]
Pinareup	l. p.	Zie Soesoe		
Pindah	k. l.			
Pinggĕl	l. p.	Zie Geulang		
Pioendjoek (na)	l. p.	Zie Tjĕk(na)		
Pirbadi	k. l.	Zie Pribadi		
Pirbados	l.	Zie Pribadi		
Pisan	k. l.	Zie Katjida, aanteekening		
Pitandang	l. p.	Zie Toeloeng		
Pitjeun	g. w.	Zie Ising en Sĕrah		
Pitoeloeng	k. l.	Zie Toeloeng		
Piwarang	g. w.	Zie Titah		
Podar	g. w.	Zie Paeh		
Podol	k. p.	Zie Tai		
Podol	g. w.	Zie Ising		
Poegoeh	k.	Teu poegoeh — geen peil op te trekken, ordeloos, dwaas enz. is k. l.		Poegoe[illegible]
Poejĕng	l. p.	Zie Rijeut		
Poekoel	k.			Poekoe[illegible]

)RD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
re					
ie	Mihape			Nitip	Toevertrouwen, in bewaring geven
ier (na)					(Zijn) zeggen, (hij) zegt (beleefd)
1					
ĕsĕp					
in					Voor, ten behoeve van, om te
	Pikir			Manah	Plaats van 't denken
		Ngemoetkeun		Ngagalih of (hooger) Ngamanah	Bedenken, overdenken
		Kaemoet		Kagalih of gewoonlijk Kagaleuh (hooger) Kamanah	Overdacht
					Verkoudheid
		Sarĕng		*Ngiring	Medegaan
eup					Vrouwenborst, borsten
h	Pindah			Ngalih	Verhuizen, zich verplaatsen
ĕl					Armband
djoek-)					(Zijn) zeggen, (hij) zegt (zeer beleefd)
di					Zelf
dos					Zelf
					Zéer
lang in					Hulp, uitredding
oeng ang					Hulp, uitredding
					Stront
eh		Kantĕuan			Zeker, dat zal waar zijn! (Bevestigend)
ig					Hoofdpijn, hoofdpijn hebben
el		Taboeh			.... Uur (tijdstip)

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Pribadi	k. l.			Sorangan [illegible] maneh
Pribados	l.	Zie Pribadi		
Prihatin	k.			Prihatin
Prihatos	l.	Zie Prihatin		
R				
Rabi	—	Zie Rea		
Radang	k. l.			
Ragap	g. w.	Zie Tjabak		
Ragěm	k. l.	Zie Rěmpoeg, aanteekening		
Ragrag	k. l.			
Raheut	k. l.			
Rai	l. p.	Zie Adi		
Raji	l. p.	Zie Adi		
Raka	l. p.	Zie Kaka Zie Lantjeuk		
Raksoekan	l. p.	Zie Badjoe		
Rama	l. p.	Zie Bapa		
Ramboet	l. p.	Zie Boeoek		
Rampes	k. p.	Zeer plat, zie Hade II		
Raos	g. w.	Zie Rasa		
Raos	l. en l. p.	Zie Rasa		
Raos	l.	Zie Ngeunah		
Raraj	l. p.	Zie Beungeut		
Rasa	k.			Rasa Rasa Bawarasa Tamparasa Ngarasa

ORD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
di	Pribadi of Pirbadi	Pribados of Pirbados		Koe andjeun	Zelf
dos					Zelf
tin		Prihatos			Leed, kommer, ook: in dien toestand zijn
tos					Idem
R					
ng	Radang			Koreng	Groote uitslag
p					
m					
ag	Ragrag			Geubis	Neervallen (naar beneden vallen
ut	Raheut			Tatoe Jav. (zeer zelden)	Wond, een wond hebben
					Jongere broer of zuster
					Jongere broer of zuster
					Oudere broer
					Oudere broer of zuster
oekan					Baadje
					Vader
oet					Hoofdhaar
es					't Is goed!
					Gevoelen (substantief), gevoel, smaak
					Lekker (v. smaak), aangenaam, behagelijk, zoo gestemd zijn, smaken (intr.)
					Gelaat
		Raos		Dawoehan of Timbalan (gevoelen), ook Raos (gevoel)	Gevoelen (substantief), gevoel
		Raos			Smaak
		Bawiraos			Gevoelen, meening
		Tampiraos			Niet aangenaam gestemd
		Roemaos		Ngaraos	Gevoelen (werkwoord), smaken (tr.), genieten

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kas- l.
				Roemasa Narima
Rawoeh	l.	Zie Djeung		
Rawoeh	l. p.	Zeer hoog, zie Datang		
Rea	k. l.	Sarerea k. l. — de onderscheidene personen, die een gezelschap uitmaken, tesamen Zie ook Seja		Sarerea
Rĕdjag manah	l. p.	Zie Ambĕk en aanteekening		
Reh(na)	l.	Zie Doemeh		
Rek	k.			Rek Dek
Rĕmĕn	k.	Zie Mindĕng		
Rĕmpag	l. en l. p.	Zie Rĕmpoeg		
Rĕmpoeg	k.	Ragĕm k. l. is ongeveer 't zelfde als "rĕmpoeg", doch kan ook beteekenen "met zijn velen"		Rĕmpoeg Moepaka
Rendeng	g. w.			
Rendengan	l. p.	Zie Kawinan. — Ngarendengankeun l. p., zie Kawin		
Rentjang	l. p.	Zie Boedjang en aanteekening		
Reregan	k. l.			
Rĕsak	l.	Zie Roeksak		
Rĕsĕb	g. w.	Zie Bolon		
Rĕsĕp	k. l.			

)RD	Kasar Lěměs k. l.	Lěměs l.	Sěděng s.	Lěměs pisan l. p.	Vertaling.
	Dirasa			Diangloeh	Hebben, gevoelen (van ziekten)
	Ngarasaän			Ngaraosan	Proeven
		Roemaos			Bekennen (schuld), erkennen
eh					En, met
eh					Gekomen, komen
					Verscheidene
		Sarimbit of Sa-anak-rabi		Sapoetra-garwa	Met vrouw en kinderen
g					Toornig worden
nah					
a)					Nademaal, naardien, aangezien
		Bade		Kěrsa	Willen (hulpwerkwoord), futurum vormer, van plan zijn
		Bade		Kěrsa	Willen (hulpwerkwoord), wenschen
	Arek			Kěrsaeun	Willen, van plan zijn (zelfstandig)
n					Dikwijls
ag					't Eens zijn, instemmen met
oeg		Rěmpag		Rěmpag	't Eens zijn, instemmen met
	Ngarěmpoeg				Bij afspraak iets gezamenlijk doen
ng	Ngarendeng			Baderek (Garoet)	Zij aan zij zijn
ngan					Trouwerij, huwelijk
					Bruidspaar
ung					Bediende, dienaar
an	Reregan			Lalangse	Voorhang, gordijn
					Vernield, bedorven, in slechten, onbruikbaren staat
	Rěsěp			Sěděp	't Behaagt (mij enz.), behagen hebben in
	Mikarěsěp			Nganggo karěsěp	Tot voorwerp v. behagen nemen, doen zijn

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Reudjeung	k.			Reudjeung
Reuneuh	k. l.			Reureudj
Reungeu	g. w.	Zie Denge		
Reureu-djeungan	k.	Zie Reudjeung		
Rijeut	k. l.			
Rimbit	—	Zie Rea		
Roegĕl	l.	Zie Hese		
Roegĕl	l.	Zie Roegi		
Roegi	k.			Roegi
Roeksak	k.			Roeksak
Roemaos	l.	Zie Rasa		
Roemasa	k.	Zie Rasa		
Roembah	l. p.	Zie Djanggot		
Roengkoep	g. w.			
Roengoe	g. w.	Zie Denge		
Roepa	k.			Roepa
Roepi	l.	Zie Roepa — Roepina, zie ook Tajoh		
Roepi	l.	Zie Sĕmoe		
Roeroe	k. l.			
Roewang	g. w.	Zie Koeboer		
Rompok	g. w.	Zie Imah		
Ronda	g. w.			
Rorompok	l.	Zie Imah		
S				
Sa-anakrabi	l.	Zie Rea		
Saba	g. w.			
Sabab	k.	Zie Sawab		
Saban	l.	Zie Oenggal		

›ORD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
ljeung		Sasarĕngan			Te samen, bij elkaar
ıeuh	Reuneuh	Gadoeh kakandoengan		Bobot	Zwanger (zijn)
ıgeu 'eu- :ungan					Te samen, bij elkaar
ıt	Rijeut			Poejĕng	Hoofdpijn
bit					Moeielijk
;èl					Schade, schade lijden
;ĕl					Idem
;i		Roegĕl			Vernield, bedorven, in slechten, onbruikbaren staat
:sak		Rĕsak			
naos					Gevoelen (werkwoord), smaken (tr.), genieten. Bekennen (schuld), erkennen
nasa					Bekennen (schuld)
nbah					Baard
ıgkoep	Ngaroengkoep			Moendaj?	Vangen door over 't te vangen dier een net, mand enz. te werpen
ıgoe					
›a		Roepi			Uiterlijke verschijningsvorm
›i					Idem
›i					Aanschijn, aanschijn hebben
oe	Roeroe			Kasaj	Voorwerp waarmee men boent, bv. zeep, een spons enz.
rang					
pok					
la	Ngaronda			Djadjah (nga) ronda	De ronde doen, een toernee maken
mpok					Huis, woning
S					
ıak-rabi					Met vrouw en kind
	Njaba			Angkat of Djĕngkar	Er op uit gaan of zijn, ronddolen
b					Reden, oorzaak. — Om reden, omdat, dewijl
n					Ieder, elk

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasa[r] k.
Saboek	k. l.			
Sadaja	l.	Zie Kabeh		
Sadajadaja!	l.	Zie Kabeh		
Saderek	l. p.	Zie Doeloer		
Sadija	k.			Sadija
Sae	l.	Zie Hade I		
Sae	s.	Zie Hade II		
Sae	l.	Zie Aloes		
Sagala	k.	Zie Saniskara		
Sahidji	k. l.	Sala(h) sahidji, zie Hidji		
Sajaga	k. l.			
Sajagi	l.	Zie Sadija		
Sajagi	l.	Zie Sajaga		
Sakĕdap	l.	Zie Keudeung		
Sakeudeung	k.	Zie Keudeung		
Sakintĕn	l.	Zie Meueusan		
Sakit	g. w.	Bv. Si Anoe meunang kasakit. Kasakitna bareuh. — Dina naon panjakitna? Panjakit soekoe, tjatjar enz.		
Sakoer	k. l.			
Salah	k.			Salah
Sala(h)sahidji	k.	Zie Hidji		
Salahsawijos	l.	Zie Hidji		
Salaki	k. l.	Zie Laki		
Salamĕt	k. l.	Wiloedjĕng wordt niet alleen gebezigd van of tot een hoog persoon over deze sprekende, maar ook van zichzelve, als men zg. door diens toedoen of voorbede gezond is: "Pangestoe gamparan, abdi wiloedjĕng! [d.w.z. door Uw zegening, toegenegenheid (pangestoe), ben ik welvarend]		

…RD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
k	Saboek			Beulitan	Buikband
ı					Alle, alles
ıdaja!					Een uitroep, waarmee men zich geheel voegt naar den vorigen spreker
ːk					Broeder of zuster, verwante
		Sajagi of Parantos			Gereed, bereid (niet: afgedaan)
					Goed
					"'t Is goed!" als antwoord op een gedaan verzoek of voorstel
					Mooi, fraai
ı					Al, alle, alles, wat ergens bij of bij mekaar hoort
ji					Eén
ı	Sajaga	Sajagi			Zonder dat er iets aan hapert, zonder gebreken
					Gereed, bereid
					Zonder dat er iets aan hapert, zonder gebreken
ıp					Een oogenblik
leung					Een oogenblik
ĕn					Nog al, iets of wat
	Kasakit	Oedoer		Kasawat	Ziekte (onbepaald), ziek-zijn (subst.)
	Panjakit	(Oedoer)		Panjawat	Ziekte, ziektegeval (bepaald, volgt naam der ziekte)
	Sakoer	Soegri			Alle degene
		Lĕpat			Fout, verkeerd
ısa-					Een van beide of meerdere
awijos					idem
					Echtgenoot
ĕt	Salamĕt			Wiloedjĕng	Welvarend, zonder onheil enz.

WOORD	Aanduiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Salasahidji	k.	Zie Hidji		
Salasawijos	l.	Zie Hidji		
Salat	k. l.			
Salĕmpaj	l. p.	Zie Tjaretjet		
Salesma	k. l.			
Salira	l. p.	Zie Awak		
Salira	l. p.	Zie Diri en Inleiding Njalira l. p., zie Sorangan		
Saliroe	k. l.	Zie Kaliroe		
Salse (Mal.)	l.	Zie Geus II		
Sambĕtan	l.	Zie Hoetang		
Sami	l.	Zie Pada		
Sami	l.	Zie Saroewa		
Sampak	g. w.			Njampak
Sampejan	l. p.	Zie Soekoe		
Sampejan	—	Pers. en bez. vnw. 2e pers., zie Inleiding		
Samping	k. l.			
Sanes	l.	Zie Lain		
Sanes	l.	Zie Sedjen		
Sangĕt	l.	Zie Bangĕt		
Sangeuk	k. p.	Zie Daek en aanteekening		
Sangga	g. w.	Zie Bikeun. Soemangga, zie Hade II		
Sanggĕm	l.	Zie Sanggoep		
Sanggĕm(na)	l.	Zie Tjĕk(na) met aanteekening		
Sanggoel	l. p.	Zie Gĕloeng		
Sanggoep	k.			Sanggoe[illegible]
Sangoe	l. en l. p.	Zie Kedjo		
Sangoe	l. en l. p.	Zie Bĕkĕl		
Saniskantĕn	l.	Zie Saniskara		
Saniskara	k.			Saniska[illegible] Saga[illegible]
Saoem	l. p.	Zie Poewasa I		
Saoer	g. w.	Zie Omong, Tjaloek, Tjarek en Seja		
Saoer(na)	s.	Zie Tjĕk(na) met aanteekening		
Saos	g. w.	Zie Bĕkĕl		
Sapalih	l.	Zie Paro en Wareh		

ORD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
ahidji					Een van beide of meerdere
awijos					Idem
	Salat			Nĕtĕpan	't Gebed doen
npaj					Zakdoek
ma	Salesma			Pilĕg	Verkoudheid
a					Lichaam
a					Reflexief
oe					Zich vergist hebben
(Mal.)					Gereed, afgedaan zijn
ĕtan					Schuld
					Gelijkelijk, beide of (van meerdere) alle
					Gelijk, gelijk zijn
ak		Njondong		Njondong	Aantreffen, (al of niet aanwezig) vinden
ejan					Voet
ejan					
ing	Samping			Sindjang	Saroeng (kleedingstuk)
s					Niet zijn (Jav. Doedoe)
s					Ander, anders
ĕt					Zeer
euk					Niet willen, ongezind zijn, 't staat (me) tegen
ga					
gĕm					Op zich nemen
ĕm(na)					(Zijn) zeggen is, (hij) zegt
goel					Haarwrong
goep		Sanggĕm			Op zich nemen
oe					Rijst, gereed genuttigd te worden
oe					Leeftocht
kantĕn					Al, alle, alles, wat ergens bij of bij mekaar hoort
kara		Saniskantĕn			Idem
n					Vasten, de jaarlijksche vasten houden
(na)					(Zijn) zeggen is, (hij) zegt
ih					De helft. — Een deel, gedeelte

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k
Saparo	k.	Zie Paro		
Sapĕrti	k.	In de eerste beteekenis is sapĕrti gewoonlijk k. l.		Sapĕrti
Sapĕrtos	l.	Zie Sapĕrti		
Sapĕrtos	l.	Zie Tjara		
Sapoetangan (Satangan) Mal.	k. l.	Zie Tjaretjet		
Sapoetragarwa	l. p.	Zie Rea		
Sarangenge	l.	Zie Mata		
Sare	s.	Zie Heës Pasarean s., zie Astana		
Sareh(na) } Sareh(n)ing }	l.	Zie Doemeh		
Sarĕng	l.	Zie Djeung		
Sarĕng	l.	Zie Barĕng		
Sarĕng	g. w.	Zie Reudjeung		
Sarĕng	l.	Zie Piloe		
Sarerea	k.	Zie Rea — Sarerea k. l., zie aanteekening aldaar		
Sareseh	l. p.	Zie Akoean		
Sarimbit	l.	Zie Rea		
Saroeng tjagak (Tjiandjoer)	l.	Zie Tjalana		
Saroewa	k.			Saroewa
Sasarĕngan	l.	Zie Reudjeung Sasarĕngan is ook l. van Babarĕngan (gezamenlijk)		
Sasih	l.	Zie Boelan		
Sawab	k.	Als voegwoord gewoonlijk „Koe sawab”. „Marga” en „Poerwa” zijn uitzondering en heb ik alleen als voegwoord hooren gebruiken		Sawab of [illegible]
Sawah	k. l.			
Sawat	g. w.	Zie Sakit		
Sawatara	k.	Zie Watara		
Sawatawis	l.	Zie Watara		
Sawawi!	l. p. en s.	Ouderwetsch. Zie Hade!		
Sawijos	l. p.	Teu sawijos l., zie „Naon” — „Sala(h) sawijos” l., zie „Hidji”		

...ORD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
...o					De helft
...ti		Sapĕrtos			Bij voorbeeld, als daar zijn:
					Net als, gelijkend op, als ware 't
...tos					Idem
...tos					Zooals, op zijn .... sch
...tangan					Zakdoek
...an) Mal.					
...etra					Met vrouw en kinderen
...wa					
...genge					Zon
					Slapen
...(na) / ...(n)ing					Nademaal, naardien, aangezien
...ng					En, met
...ng					Tegelijkertijd
...ng					
...ng					Medegaan
...rea					Met vrouw en kind
...seh					Gastvrij, voorkomend
...nbit					Met vrouw en kind
...eng					Broek
...gak					
...ndjoer)					
...ewa		Sami			Gelijk, gelijk zijn
...rĕngan					Te samen, bij elkaar
...n					Maand
...ab		Margi of Marga Poerwa			Reden, oorzaak — Omdat, dewijl, om reden
...ah	Sawah			Serang	Nat rijstveld
...at					
...atara					Ongeveer
...atawis					Idem
...awi!					Als 't u belieft!
...ijos					Beleefde uitdrukking om te zeggen: 't Gaat niet! 't Zou niet passen! e. d. (eig. er is iets!)

WOORD	Aanduiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Sĕbat	g. w.	Zie Sĕboet		
Sĕboet	g. w.			Njĕboet
Sĕdĕp	l. p.	Zie Beuki		
Sĕdĕp	l. p.	Zie Rĕsĕp		
Sĕdja	k. l.			
Sedjen	k.	Lijan is niet "anders zijn"		Sedjen of L[illegible]
Seëp	l.	Zie Beak		
Seër	g. w.	Zie Mata		
Seët	l.	Zie Beak		
Sĕgoet	k. l.			
Sehat	l. of l. p.	Zie Tjageur met aanteekening		
Seja	g. w.			
Semah	k.			Semah
Sĕmĕt	k.			Sĕmĕt
Sĕmi	l.	Zelden, plaatselijk. Zie Sĕmoe. Sĕmi kan ook k. l. en = Tjĕmi zijn		
Sĕmoe	k.			Sĕmoe
Sĕndat	g. w.	Zie Seja		
Sĕnĕng	s.	Zie Beuki		
Sĕnes	l.	Zie Lain		
Sĕpah	s.	Zie Kolot		
Sĕpi	l.	Zie Soewoeng		
		Zie Euweuh		
Sĕpit	g. w.	Zie Soenat		
Sĕpoeh	l. p.	Zie Kolot		
Sĕrah	g. w.	Ngeser (intr.) is k. l. — op zijde gaan, opschuiven		Nalak
Serang	l. p.	Zie Sawah		
Sĕrat	l. en l. p.	Zie Soerat		
Sĕrat	g. w.	Zie Toelis		
Sĕrĕp	g. w.	Zie Njaho		
Sĕring	l.	Zie Mindĕng		
Sĕsah	l.	Zie Soesah. — Ook wel als l. gebruikt v. hese		
Sĕsĕp	g. w.	Zie Oedoed, Soesoe		
Sĕsĕpan	l. p.	Zie Oedoed		

…RD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
		Njĕbat			Vermelden
					Lusten
					't Behaagt (mij enz.), behagen hebben in
	Sĕdja	Soemĕdja			De bedoeling hebben
		Sanes			Ander(e), anders, anders zijn
					Op, verbruikt
					Op, verbruikt
	Sĕgoet			Agĕm	Kranig, flink van voorkomen
					Gezond
	Paseja	Pasĕndatan		Parearea-saoer	Twisten, kijven, elkaar uitschelden
…l		Tatamoe soms Tamoe		Tatamoe of Tamoe	Gast
		Wangkid			Grens, van af (tot aan) .... als grens
					Aanschijn, aanschijn hebben
…e		Roepi of Sĕmi (zelden, plaatselijk)			Idem
…it					
…ng					Lusten
					Niet zijn (Jav. doedoe)
…n					Oud, ouder(s)
					Ledig
					Niet (aanwezig) zijn
…eh					Oud, ouder(s)
…n	Njĕrahkeun	Mitjeun of Ngalisanan		Ngeser of Ngeserkeun	Verstooten (zijn vrouw)
…ng					Nat rijstveld
…t					Brief
…t					
…p					
…ng					Dikwijls
…h					Zorgbarend, zorg, zorgen hebben
…p					
…pan					Rooktuig (strootjes, cigaretten enz.)

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kas[…] k.
Sondong	g. w.	Zie Sampak		
Sono	k. l.			
Sontĕn	l.	Zie Sore		
Sora	k. l.			
Sorangan	k. l.			
Sorangan	k.	Zie Pribadi		
Sore	k.	〃Basa sontĕn〃 beteekent speciaal 's avonds		Sore
Soren	g. w.	't L. p. alleen van zwaarden e. d., niet van een kapmes		
Sosi	l.	Zie Koentji		
Sotja	l. p.	Zie Mata (ook voor Tjisotja)		
Srangenge	l.	Zie Mata en aanteekening		
T				
Taär	l. p.	Zie Tarang		
Taboeh	l.	Zie Poekoel		
Tai	k. l.		Podol Tjadoek of Wadoek	
Tajohna	k.			Tajohna
Taktak	k. l.			
Talak	g. w.	Zie Sĕrah		
Talatah	k. l.	Van 〃wĕrat〃 gebruikt men gewoonlijk 〃*ngawĕratan〃 — opdragen aan of liever nog *〃ngawĕwĕratan〃 — een opdracht geven aan, iemand van een opdracht voorzien		
Tamas	g. w.	Zie Beungeut		
Tambah	k.			Tambah
Tambih	l.	Zie Tambah		
Tamboet	g. w.	Als stam beschouwd. Zie Indjeum		
Tamoe	l. en l. p.	Zie Semah		

Tambih of
Woewoch

WOORD	Aanduiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Tampa	g. w.			Nampa of rima
Tamparaos	k.	Zie Rasa		
Tampekan	l. p.	Zie Dompet		
Tampi	g. w.	Zie Tampa		
Tampik	g. w.	Zie Daek, noot		
Tampiling	g. w.			
Tampiraos	l.	Zie Rasa		
Tampolong	k. l.			
Tanda	k.			Tanda
Tandang	g. w.	Zie Toeloeng		
Tangan	g. w.	Zie Tampiling, Teunggeul, Tjabok Zie Leungeun		
Tanggaj	l. p.	Zie Koekoe		
Tanggĕl	g. w.	Zie Tanggoeng		
Tanggoeng	g. w.	Nanggoeng — over den schouder dragen is k. l.		Nanggoeng
Tanghi (Tjiandjoer) of Tangi	s.	Zie Hoedang		
Tangis	g. w.	Zie Tjeurik		
Tangkĕpan	l. p.	Zie Tjangkir		
Tangkoerak	k. p.	Zie Hoeloe		
Tangtoe	k.			Tangtoe
Tangtoeng	g. w.			
Tangtos	l.	Zie Tangtoe		
Tanja	g. w.			Nanja
Tapi	k.			Tapi of
Taradjoe	l. p.	Zie Taktak		
Tarang	k. l.			
Tarima	g. w.	Zie Tampa, Rasa en Asoep		
Taros	g. w.	Zie Tanja		
Tatamoe	l. en l. p.	Zie Semah		
Tatapi	k.	Zie Tapi		
Tatoe	l. p.	Zelden gebruikt. Zie Raheut		
Tawis	l. en l. p.	Zie Tanda		

RD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
a		Nampi			Ontvangen
araos					Niet aangenaam gestemd
ekan					Sigarenkoker
i					
ik					
iling	Nampiling			Nanganan	Om de ooren slaan
iraos					Niet aangenaam gestemd
olong	Tampolong			Pangloedah-an	Kwispedoor
i		Tawis		Tawis	Teeken, ook: handteekening
ing					
in					
gaj					Nagel
gĕl					
goeng		Nanggĕl			Er voor instaan
hi					Zich uit een liggende houding oprichten, opstaan, wakker worden
ndjoer					
Tangi					
is					
kĕpan					Kopje en schoteltje
koerak					Kop, hoofd (scheldwoord)
toe		Tangtos of Kantĕnan			Zeker, vaststaande, bepaald
toeng	Nangtoeng			Ngadĕg	Recht overeind staan (houding van 't lichaam)
tos					Zeker, vaststaande, bepaald
i		Marijos		Mariksa-(keun) *Naros of (mooier) *Toemaros	Vragen, informeeren
		Nanging			Maar, doch
ljoe					Schouder
ng	Tarang			Taär	Voorhoofd
na					
s					
noe					Gast
pi					Maar, doch
e					Wond
s					Teeken, ook: handteekening

WOORD	Aanduiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Ka... k...
Teang	g. w.	Neang k. = Manggihan, zie Panggih		Neang of ... lijk) Ne... Njijar
Tĕbih	l.	Zie Djaoeh		
Tĕda	g. w.	Zie Penta, Hakan en Njatoe		
Tĕkĕn	g. w.	Zie Iteuk		
Tĕmbe	g. w.	Zie Kara en Mimiti		
Tembong	k.	Zie Tendjo		
Tendjo	g. w.	Volgens 't spraakgebruik bezigt men "*Ngoeningakeun" als causatief: laten zien (aan een hoog persoon), "Ningalikeun" als transitief: iets zien (door een hoog persoon), "*Ngoeningakeun" kan ook l. p zijn van "nganjahokeun" doen weten (aan een hoog persoon), zie Njaho	Ngadĕleh	Nendjo, N... len of N... Katendjo... bong, Ka...
Tĕngĕn	l. p.	Zie Katoehoe en aanteekening		
Tĕnggĕk	l. p.	Zie Beuheung		
Tĕpang	l.	Zie Tĕpoeng		
Tĕpi	k.			Tĕpi Nĕpi
Tĕpoeng	k.	Tĕpoeng wordt meer gezegd van zaken, bv. wegen en is dan ook wel k. l.; papanggih zegt men meer van personen		Tĕpoeng ... lijk Papa...
Tĕrang	l.	Zie Njaho		
Tĕras	l.	Zie Tĕroes		
Tere	k. l.			
Tereh	k.			Tereh
Tĕroes	k.			Tĕroes
Tĕtĕkĕn	l. p.	Zie Iteuk		
Tĕtĕp	g. w.	Zie Salat		
Teu aja	l.	Zie Euweuh		
Teu daek	k.	Zie Daek		
Teu damang	l. p.	Zie Gĕring		
Teu kĕrsaeun	l. p.	Zie Daek		

ORD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
g		Ngilari			Zoeken
n					Ver
n					
oe					
oong					Zichtbaar
jo		Ningal		Ningali of Ngadangoe (Soekapoera)	Zien
		Katingal		Katingali of Kaoeninga	Te zien, zichtbaar
ĕn					Rechts
gĕk					Hals
ng					Samentreffen, elkaar ontmoeten
		Dongkap			Gereikt tot, tot aan toe
		Dongkap of Doegi			Reikende tot, tot aan
eng		Tĕpang			Tesamen getroffen, samentreffen, elkaar ontmoeten, elkaar tegenkomen
ng					Weten, kennen
s					Doorgaande, doorgaan
	Tere			Kawalon	Stief —
h		Enggal			Spoedig
es		Tĕras			Doorgaande, doorgaan
kĕn					Wandelstok
p					
aja					Niet (aanwezig) zijn, er is niet, er zijn niet
daek					Niet willen
damang					Ziek
ĕrsaeun					Niet willen, niet wenschen

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	K… k
Teu kintĕn	l.	Zie Kira met aanteekening		
Teu kira	k.	Zie Kira met aanteekening		
Teu njaho	k.	Zie Njaho		
Teu pati	k.	Zie Pati		
Teu patos	l.	Zie Pati		
Teu poegoeh	k. l.	Zie Poegoeh		
Teundeun	g. w.			Neunde…
Ti hareup	k.	Zie Hareup		
Tiheula	k.	Zie Hareup		
Tiheula	k.	Zie Heula		
Tijasa	l.	Zie Bisa		
Tikah	g. w.	Als stam beschouwd, zie Kawin		
Tilad	g. w.	Zie Toelad		
Tilar	g. w.	Zie Paeh en Tinggal		
Timbal	g. w.	Zie Omong		
Tĭmbalan (nana)	l. p.	Zie Tjĕkna met aanteekening		
Timbang	g. w.			Nimbang
Timoe	g. w.	In 't passief met de ontkenning zegt men: "teu timoe" maar "teu kapĕndak"		Nimoe
Tingal	g. w.	Zie Tendjo, Ladjo, Djeueung		
Tingali	l. p.	Zie Njaho		
Tingali	g. w.	Zie Tendjo, Ladjo, Djeueung		
Tinggal	k.			Tinggal, … Kar…
Tinggal	g. w.	Zie ook Paeh		
Tintjak	g. w.			
Tipajoen	l. p. (en l?)	Zie Hareup		
Tipajoen	l.	Zie Heula		
Titah	g. w.	Marentah is k. l. en beteekent: orders geven, last geven, kommandeeren. — Parentah-order, last		
Titih	g. w.	Zie Toempak		
Titihan	l. p.	Zie Koeda met aanteekening		
Titip	g. w.	Zie Pihape		

·RD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
:intĕn					Naar men niet zou denken, zeer
:ira					Idem
ıjaho					Niet kennen, niet weten
›ati					Niet in groote mate, niet veel, niet erg
›atos					Niet in groote mate, niet veel, niet erg
›egoeh					Geen peil op te trekken, ordeloos, dwaas enz.
leun		Njimpĕn			Plaatsen, zetten
reup					Vóor, vóoraan
la					Vóor, vóoraan
la					Vooruit, van tevoren
					Kunnen
al					
alau					(Zijn) zeggen (bevel), (hij) zegt (beveelt)
ına)					
ang		Ngabobot			Wegen (tr.)
e		Mĕndak			Vinden, uitvinden, een oplossing vinden
ıl					
ıli					Weten, kennen
ıli					
ʒal		Kantoen		(Tilar?)	Achterblijven, overblijven
ʒal	Ninggal			Nilar	Achterlaten
ık	Nintjak			Ngadampal	(Ergens op rond) treden, stappen
oen					Vóór, vóoraan
oen					Vooruit, van tevoren
	Nitah			Miwarang	Gelasten, bevelen
ın					Rijdier, paard

[illegible]	z. w.			
[illegible]	z. w.			
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	—	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	—	[illegible]		
[illegible]	—	[illegible]		
[illegible]	[illegible]			
[illegible]	[illegible]	[illegible]		
		[illegible]		
[illegible]	z. w.			
[illegible]	z. w.	[illegible]		
[illegible]	z. w.			
[illegible]	[illegible]			
[illegible]	z. w.	[illegible] is eig. kopje zonder schoteltje [illegible], maar wordt, als bij ons, ook voor 't geheel gebruikt. [illegible] is altijd kopje — schoteltje		
Tjara	z. w.	= Sas, zie Beké.		
Tjaja	k. [illegible]			
Tjara	k.			Tjara
Tjarang	k.			Tjarang

RD	Kasar Lĕmĕs k. l.	Lĕmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lĕmĕs pisan l. p.	Vertaling.
j)					
k	Njabak of Ngaragap			Njandak	Aanvatten, betasten
k	Njabok			Nanganan	Met de vlakke hand slaan
ek					Stront
k					
ur	Tjageur	Sehat		Waras of (hooger) Damang Sehat (somtijds), Wiloedjĕng	Gezond
it					Dichtbij
na	Tjalana	Saroeng tjagak (Tji-andjoer)		Lantjingan	Broek
k					Even aangaan, een kort bezoek brengen
					Zitten
ek	Njaloekan			Njaoer	Aanroepen (om te komen), opontbieden
dak					
doeng	Njandoeng			Ngawajoeh	Een tweede vrouw of meer hebben of nemen
gkeng	Tjangkeng			Angkeng	Heup, lendenen
gkir	Tjatjangkir			Tangkĕpan	Kopje en schoteltje
s					
e	Tjape			Palaj	Vermoeid
a		Kados (in vragende zinnen) Sapĕrtos (in bevestigende zinnen)			Zooals, op zijn .... sch, op de manier van
rang		Awis			Zelden, zeldzaam zijn

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Ka[illegible] k.
Tjaratan (Tjiandjoer)	l. p.	Zie Kĕndi		
Tjarek	g. w.	*Ngahatoeranan beteekent in 't algemeen: een aanbod of beleefde mededeeling (hatoeran) doen aan		
Tjaretjet	k. l.			
Tjarijos	l.	Zie Tjarita Zie Bedja		
Tjarijos	g. w.	Zie Bedja		
Tjarita	k.			Tjarita
Tjaroge	l. p.	Zie Laki		
Tjatjangkir	k. l.	Zie Tjangkir met aanteekening		
Tjatjar	g. w.			Njatjara[illegible]
Tjatjat	g. w.	Zie Darat		
Tjawene	k. l.			
Tjĕk(na) (Tjekna)	k.	In de plaats van „na”, duidelijkheidshalve er bijgevoegd, kunnen ook woorden staan, die „mijn” „uw” „ons” beteekenen „Lahiran” is „uiting” zonder meer (van een aanzienlijke); „timbalan” een gezegde tot een lagere, dus ook te vertalen met „bevel”, „dawoeh” of „dawoehan” nog meer uit de hoogte, doch de woorden worden dooreen gebruikt		Tjĕk(na) [illegible] (na) Po[illegible] Omong[illegible]
Tjĕkap	l.	Zie Tjoekoep		
Tjĕkĕl	g. w.			Njĕkĕl
Tjĕpĕng	g. w.	Zie Tjĕkĕl		
Tjĕpil	l. p.	Zie Tjeuli		
Tjĕtjĕpan (Tjiandjoer)	l. p.	Zie Koeraboe		
Tjĕtjĕwir	k. p.	Zie Tjeuli		
Tjeuli	k.		Tjĕtjĕwir Leweh	Tjeuli
Tjeurik	k. l.			
Tjĕwir	g. w.	Zie Tjeuli		
Tjidoeh	k. l.			

[O]RD	Kasar Lěmĕs k. l.	Lěmĕs l.	Sědĕng s.	Lěmĕs pisan l. p.	Vertaling.
tan ndjoer)					Aarden kruik van bepaald model
k	Njarek			Njeuseul *Ngahatoe-ranan	Verbieden
	Njarekan			Njaoeran of Njeuseul	Berispen, een standje geven
tjet	Tjaretjet of Sa(poe)tangan			Salĕmpaj	Zakdoek
os					Verhaal
					Bericht
os					
a		Tjarijos			Verhaal
ge					Echtgenoot, gemaal
ngkir					Kopje (en schoteltje)
r		Ngoerisan			Inenten
t					
ene	Tjawene	(Parawan)		Parawan	Maagd, maagd zijn
na)		Sanggĕm(na)	Saoer(na)	Lahiran-(nana) Timbalan-(nana) Dawoehan-(nana)	(Zijn) zeggen, (hij) zegt
ekna)			*Piha-toer(na)	*Pioen-djoek(na)	
p					Toereikend, voldoende
l		Njĕpĕng		Njandak	Vasthouden, beetpakken
ng					
					Oor
pan ndjoer)					Oorknop
wir					Oor
		Koeping		Tjĕpil	Oor
k	Tjeurik			Nangis	Schreien
r					
h	Tjidoeh			Loedah	Speeksel

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Walonan	l. p.	Zie Balĕsan		
Wangi	l.	Zie Seungit		
Wangkid	l.	Zie Watĕs		
Wangkid	l.	Zie Sĕmĕt		
Wangsoel	l.	Zie Balik		
Wangsoel	l.	Zie Poelang		
Wangsoel	g. w.	Zie Poelang en Balĕs		
Wangsoelan	l.	Zie Balĕs		
Wani	k.			Wani
Wantoen	l.	Zie Wani		
Waos	l. p.	Zie Hoentoe		
Wapat	l. p.	Zie Paeh		
Warĕg	l. p.	Zie Seubeuh		
Wareh	g. w.			Sawareh
Warga	k. l.	Zelden gebruikt, zie Baraja		
Wargi	l. p.	Zie Baraja		
Warna	k.			Warna
Warni	l.	Zie Warna		
Warta	k.	Beide woorden zelden gebruikt. Men zegt in k. 〃bedja〃, in l. 〃wartos〃		Warta
Warti	l.	Zie Warta met aanteekening		
Wartos	l.	Zie Bedja		
Waspada	k.			Waspada
Waspaos	l.	Zie Waspada		
Wasta	l.	Zie Ngaran		
Watara	k.	= Antara, beide zelden gebruikt. Vrg. Kira		Watara watara
Watawis	l.	Zelden gebruikt = Antawis		
Watĕs	k.			Watĕs
Wĕlas	l. p.	Zie Karoenja		
Wĕngi	l.	Zie Peuting		
Wĕntis	l. p.	Zie Bitis		
Wĕra	l. p.	Zie Sewot		
Wĕrat	l.	Zie Doega		
Wĕrat	g. w.	Zie Pihape met aanteekening		

ORD	Kasar Lěměs k. l.	Lěměs l.	Sěděng s.	Lěměs pisan l. p.	Vertaling.
›nan					Antwoord
gi					Welriekend, geurig
gkid					Grens
gkid					Grens, van af (tot aan) .... als grens
gsoel					Teruggekeerd, naar huis gegaan, naar huis gaan
gsoel					Teruggegaan, naar huis gaan, teruggaan
gsoel					
gsoelan					Antwoord
i		Wantoen			Durven
toen					Idem
s					Tand
at					Dood, sterven
ěg					Zat, verzadigd
eh		Sapalih			Een deel, gedeelte
ga					Verwante, familielid
gi					Idem
ua		Warni			Kleur, soort; in soorten
ni					Idem
ia		Warti			Bericht
i					Idem
os					Bericht
pada		Waspaos			Helder, klaar te zien, helder uitzicht hebbende (ook figuurlijk)
paos					Idem
a					Naam
ra		Watawis of Sawatawis			Ongeveer
wis					Idem
s		Wangkid			Grens
s					Medelijdend, medelijden hebben
gi					Nacht, nacht zijn
tis					Kuit (lichaamsdeel)
					Vergramd, zeer toornig
t					Vermogen (fyziek: kunnen, moreel: durven)
it					

WOORD	Aan-duiding.	Verwijzing of toelichting.	Kasar pisan k. p.	Kasar k.
Wĕroeh (Tjiandjoer)	l.	Zie Njaho		
Widi	l. p.	Zie Idin		
Wijos	g. w.	Zie Sawijos, Naon en Hidji		
Wiloedjĕng	l. p.	Zie Salamĕt met aanteekening		
Wiloedjĕng	l. p.	Zie Tjageur		
Wiloedjĕng	l. p.	Zie Waloeja		
Wireh	l.	Zie Doemeh		
Woewoeh	l.	Zie Tambah		

ORD	Kasar Lěmĕs k. l.	Lěmĕs l.	Sĕdĕng s.	Lěmĕs pisan l. p.	Vertaling.
oeh					Weten, kennen
ndjoer)					
i					Vergunning
os					
oedjĕng					Welvarend, zonder onheil enz.
oedjĕng					Gezond
oedjĕng					Welvarend, in welstand zijn
eh					Naardien, aangezien, nademaal
woeh					Vermeerderen (intr.), toenemen, vermeerderd

KARO'SCHE TAALSTUDIËN.

DOOR

M. JOUSTRA,

Zendeling van het Nederlandsch Zendelinggenootschap.

DE VOORNAAMWOORDEN.

I. Aanwijzende voornaamwoorden.

Het Karo—Bataksch bezit hiervan een volledig stel, m. a. w. hun aantal beantwoordt aan het getal der personen, die men bij de pers. voornw. onderscheidt.

Dr Snouck Hurgronje heeft reeds door een aardig voorbeeld afdoend aangetoond, dat de onderscheiding van „dichtbij", „ver" en „zeer ver" van den spreker, toegepast op de aanwijzende voornw. niet zuiver is, niet in elk geval opgaat; dat het juister is ze met de drie personen der pronomina pers. in verband te brengen. Het „afstands" verschil is daarmede niet opgeheven, komt integendeel beter tot zijn recht.

De aanwijzende voornw. zijn:

enda (ena) [ĕnda, 'nda]
e [idi]
a (ada, adah).

Eerst iets over de etymologie.

Enda is blijkbaar een samengesteld woord, bestaande uit e + ĕnda. Dit ĕnda ('nda) komt nog voor in ĕndawari = 'ndoewari, gĕndawari, goendari, gĕndowari, alle beteekenende: nu, heden, tegenwoordig (à present), en blijkbaar gevormd uit ĕnda en oewari, letterlijk dezen dag, waarbij men lette op de ongewone plaatsing van het pronomen voor het bepaalde woord! Voorts treft men het nog aan in samentrekkingen als: anakkoenda, geheel gelijkwaardig met anakkoe enda, dit mijn kind. Een versterkte vorm (met ḫ) meen ik te zien in het Kar. sĕndah, ook pleonastisch sĕndah enda, heden, vandaag, nu (hodie)

Men vergelijke voorts het Dairische sĕnda in i sĕnda (minder vaak i sena) = Tob di son, Kar. i djenda = hier, en ook het Dair. sĕndah = Tob. noemaïng = "thans naar alle waarschijnlijkheid; nu, thans, wanneer het betrekking heeft op eene gebeurtenis, die de spreker niet zeker weet." (Bat. Wb. v. d. Tuuk).

Als men bedenkt dat enda (ĕnda), gelijk is aan het Tob. on, deze, en dit woordje volgens de Bat. klankwetten in 't Kar ĕn zou zijn, blijkt dat men eigenlijk met een achtervoegsel da te doen heeft, hetzelfde dus, dat men ook vindt in ada (adah). En vergelijkt men hiermee verder de Dairische woordjes idi, sĕndi (in 't Kar. is idi verouderd, daarover straks), verder 't Kar. ĕndí (ĕndìh) hier! pak aan; 'ndoe (Kar. pron. suffix, bezittel. vrnw. 2[en] pers.), dan komt men er toe, in da, di, doe demonstratieve woordjes te zien, die wel oorspronkelijk deze volgorde hadden: di, doe, da (vg. Mal. ini, itoe, sana), doch waarbij nu de beteekenis van het klankverschil min of meer teloorgegaan is.

Wat het verouderde Karo'sche idi betreft, door mij tusschen [] achter e geplaatst, op zich zelve heb ik dit woordje nooit ontmoet, maar 't komt nog voor, samengetrokken met andere woorden: bagidi e, tegenwoordig; zoo (als dit), = bage voor bagi e; bagidina, in de uitdrukking: bagidina kin nge = zoo is het van nature, van jongsaf; edi! = zoo is het, dat is het! en in kinderversjes idjedi, in beteekenis geheel gelijk aan idje = daar, toen.

Over 't gebruik der aanw. voornw.

De boven opgegeven woorden zijn eigenlijk alleen aanw. voornw. van plaats. Wel komen ze voor, verbonden met tijdsbenamingen en maten (hoofdzakelijk geldt dit van enda, de andere komen zóó zelden of nooit voor), ter vorming van bijwoordelijke bepalingen van tijd, als: tahoen enda, dit jaar; sĕkali enda, deze eene keer, ditmaal; 'mbaroe enda, onlangs, doch het tijdsbegrip is hier eigen aan 't bepaalde woord. Worden dus enda, e, a, gebezigd achter voorwerpsnamen e. d., dan wijzen ze aan: de plaats, die deze in de ruimte innemen, geenszins die in den tijd. Alleen e, waarover beneden, heeft ruimer beteekenis. Dus: koeda enda, dit paard, het paard hier; koeda e, dat paard, 't paard daar; koeda a [1], gindsch paard.

[1]) Waar, zooals hier, 't bepaalde woord op *a* uitgaat, krijgt men in de uitspraak: koedénda, koedé, koedá.

d. De onbestemdheid van het aanw. voornw. *a* komt o. a. duidelijk uit, in 't eigenaardig gebruik dat men er van maakt, nl. om weer te geven ons: „een stuk of”.. .. Rimo tĕloe-ng-kiboel a, een stuk of drie citroenen.

Ada en adah zijn versterkte vormen van *a* en worden daar gebruikt, waar 't besproken voorwerp geheel buiten den gezichtskring (ook in intellectueelen zin) van den hoorder ligt. Dikwijls gaat het uitspreken van die woorden gepaard met een hoofdgebaar, en het als een tuit vooruitsteken van den mond in de richting, waarin het besproken-wordende zich bevindt, waardoor ze vaak als òdò (òdòh) klinken. (Verg. de uitspraak adòè naast adoewi in het Tob.; Sprk. v. d. Tuuk, pag. 226).

Eenige voorbeelden, aan de Karo'sche litteratuur ontleend, en licht met tientallen te vermeérderen mogen het boven medegedeelde nader toelichten en bevestigen. Vooraf zij nog opgemerkt dat de partikels ngĕ en mĕ veelal met de aanw. voornw. samensmelten, vooral waar deze substantief gebruikt zijn. Vandaar de veelvuldig voorkomende vormen: ngenda, nge, endam, em, nga etc.

1 „**Endam** koe-boelangkĕn, bapá, boelangndoe”, zie hier, ik gebruik, o vader Uw hoofddoek tot hoofddoek.

2 Oh, radja idja **nga**-h-'ndija!” nina arōnna. „He, welke vorst zou dat toch zijn!” zeide haar arōn (makker bij 't werk; werkploeg).

3 Koeta kai **ngenda** silih?” Welk dorp is dit, vriend?

4 I Kĕsoendoetĕn nari, la koe-tĕh gĕlar koeta **enda**.” [Ik kom] uit Westerland, ik weet den naam van dit dorp niet.

5 „**Endam** Kĕpoeltakĕn”. Dit is Oosterland.

6 „Ise **nge**, nina pagi noengkoeni?”; „En als ze vraagt, wie dat geweest is?”

7 „**Enda 'ndai** poesoehkoe mĕsangat man toerang Bĕroe Karo, maka 'ndai koe-ajakkĕn.” Mijn hart verlangde daareven ten zeerste naar Bĕroe Karo, daarom heb ik zoo'n haast gemaakt.

8 **Edi** tĕman, gija lampas mĕ pagi lawĕs kita.” „Zoo is het, vriendin; laten we dus morgen heel vroeg gaan.”

9 „Oega pa **nge** tĕman”, nina. Hoe was dat toch vriendin”, zeide ze.

10 **Enda** pe sabap akoe ĕrkoeda ngĕ maka sĕh idjenda”, Dit is ook de reden dat ik hier te paard gekomen ben.

11 „Tah radja **nga-h-'ndai**, lalap la 'rtoetoer!" „Wie weet was dat (hij van daar straks) geen vorst en we hebben niet naar z'n mĕrga gevraagd!"

12 Maka mamang mĕ atekoe radja Kĕsoendoeten **'ndoebe**". Mijn hart verkeert in twijfel omtrent dien vorst van Westerland.

13 Idje kap bibi bĕritana, toerang oe bapa **'ndoebe**. Dáár (nl. te Koeta Radja) was, volgens zeggen, zijn tante, de zuster van wijlen zijn vader.

14 „Tangar, begoe bapa, **endam** akoe ngĕlajari toerang sada-ni-ijoga". Hoor, o geest mijns vaders, ik sta op 't punt om mijn broeder „van 'tzelfde span" op te sporen.

15 „Endam!" Ik kom al!
„**Enda** koe-tjibalkĕn bĕlo" nina ĕrtoto, „zie, ik offer sirih," zeide ze, biddende.

16 E ĕnggo kĕntja **bagedi**, ĕlah me kap ija mangan, i-toedoehkĕn bibina mĕ kapkĕn koe sapo pĕdĕman [1]. Wel, toen het alzoo was, toen hij klaar was met eten, verwees zijn tante hem naar een sapo, waar hij kon slapen.

17 To sitik koe toere nandé! pandang sitik kaka **a** ĕrsoerdam." „Kom, ga even naar de toere moeder, en verbied onzen broeder daar op de soerdam te spelen.

18 „Koega kawilmoe **ena**, Pĕngkawil Bĕtoel? Wat is dat toch met dezen je hengelhaak, o P. B.?

19 „Idja **ngenda** roemah radja?" Waar is hier het huis van den koning?

20 Oh, bĕbĕrekoe kai e, gĕlarna **ena** kin atekoe 'mboekboek!" „Ach kom, hoe zou dat mijn bĕbĕre (zusters kind, neef) zijn, aan dezen zijn naam (n.l. van Pĕngkawil bĕtoel) heb ik al 't land!"

21 „**Enám, enám e!**" nina mĕ kap 'ndĕharana, la nai bo bijas si moelihna pe dĕnggo tanĕh **endah!**" „Zie's an, zie dat 's an!" zeide zijne gemalin; „dit land zou wel eens niet voldoende kunnen zijn als tegengeschenk!".

22 „Rimo **adah** pĕpagi bĕntĕr kena, mboewe boehwahna, ibas̀ dalin koe laoe e." Gaat morgen vruchten afwerpen,

[1] Uit bagedi, mangan en pĕdĕman blijkt, dat de verhaler hier een „orang djoeloe" is en wel uit het aan Sub-Toba grenzend gebied. Inderdaad is hij ook van daar afkomstig: In 't gewone Karo'sch (de „tjakap tĕngah") zou men hier vinden: bage, mān en pĕdĕmĕn.

Doch deze pronominale suffixa zijn niet volledig. Ze ontbreken van kami en kena, die èn als pers. èn als bezittel. voornw. denzelfden vorm hebben. Deze krijgen dan ook geen ba voor zich, doch volgen den gewonen regel: man kamî, man kena.

Die pron. suffixen zijn: -koe, -moe (na klinkers meest -m) -'ndoe, -na en -ta. Men heeft dus: mān ba-ng-koe, mān bam, mān ba'ndoe, mān bana, mān ba-n-ta.

3 Zeer dikwijls wordt mān, waarschijnlijk wel om welluidendheidsredenen, weggelaten, en zijn dan ba-ngkoe etc. naar onze terminologie datieven.

4 De 2de nv. der pers. voornw. komt niet voor, ook niet de met het voorzetsel van [ni (i) noe (oe)] omschrevene. Deze wordt in den regel uitgedrukt door het bezittel. voornw., of anders door eene geheel andere constructie, waarbij 't voornw. in den 1sten nv. staat (onderwerp van den zin); men bezigt deze constructie vooral waar met nadruk op den bezitter gewezen wordt. 't Bezitaanduidende woord is dan òf ĕmpoena = „de heer er van", òf si mada = die heeft; die bezit. 'k Houd het voor waarschijnlijk, dat dit mada eene afleiding is van ada, dat dan wel identisch is met het Mal. ada = zijn, bestaan.

5 Eindelijk nog bestaat er van het pers. vnw. van den 3den persoon een vorm, die uitsluitend in den 4den n.v. gebezigd wordt, nl. als direct object (na de nasaal-vormen der werkwoorden, na de vervoegde vormen wordt het niet gebezigd), en na de voorzetsels of als zoodanig fungeerende woorden [1] met uitzondering natuurlijk van mān (zie boven), doch ook van koe = naar; dus: koe ija.

Deze vorm is sa [2], en beteekent ook zooveel als ons onpersoonlijk voornaamwoord „het". 't Gebruik in de plaats van ija is dan ook niet vereischt. 't Is alleen minder stijf, en daarom in de spreektaal zeer gebruikelijk. In deftige taal behoort men het daarom te vermijden. Toch heb ik de Bataks, waar bijv. sprake was van Jezus, wel hooren zeggen: nina taresa, voor: zij zeiden tot Hem.

Verschillende voorbeelden van de vijf hier behandelde punten mogen nu volgen.

---

1) En dat zijn ook dikwijls nasaal-vormen der w.w.

2) Na de n verandert sa in tja; bijv. mahantja, ngĕnĕhĕntja.

1° Voornw. in verschillende naamvallen.

Akoe, pĕngoeloe roemah djoeloe, **akoe** la tĕk, Wat mij betreft, ik vertrouw het hoofd van de bovenwijk niet.

Ola **kam** koe bale, i-boenoeh kalak **kam**, Ga niet naar de raadsvergadering, men zal u dooden.

Ah, **akoe** ngĕ pintĕr 'nggelar **kam** bapá, Wel, ik ben het rechtens, die U moet „benoemen" (een naam geven) vadertje.

Di **kam** tangis, **akoe** pĕsip **kam**, di **akoe** tangis ise ngapoel **akoe?** Als gij schreit, kan ik u sussen, als ik schrei wie zal mij troosten.

Arah batang kajoe enda **ko** koedas, [Kom] jij langs dezen boomstam naar boven.

'mBijar **kita**, tĕntoe i-boenoehna **kita**, Als we bang zijn (vrees toonen), zal hij ons stellig dooden.

Lawĕs **kami**, rĕh kang. [Nu] gaan we heen, [maar wij] komen weer terug.

Bapandoe mate, katakĕn **kam** ranān si rĕmang-aboe nindoe **ngata kami!**; Uw vader is dood, [nu] zegt ge, dat er een „nevel-en-stof-zaak" is, zegt ge tot ons!

Mintĕs **ko** mĕrawa **ngĕnĕhĕn akoe**, Gij werdt terstond boos op mij.

I-toelakna oetangna **koe akoe**, hij werpt de schuld op mij.

E maka bagé ningkoe **tare kam**, Dáárom sprak ik aldus tot u.

2° Na 't voorzetsel mān.

I-boenoeh gija mīn Ginting Pase, maka **man ba-ng-koe** barangna, nate si-ni-Soeka. Ginting Pase moest maar van kant gemaakt worden, opdat zijne bezitingen aan mij [kwamen], overlegde Ginting-si-ni-Soeka.

Boewatlah, nandé, **man ba-ng-koe** boenga-boenga pitoe lambar, Neem voor mij (d. i. verschaf mij) zeven roode bloemen, o moeder.

Ise **man ba-n-ta**? Wie is er voor ons? (Wie krijgen wij tot vrouw?)

Di ĕnggo man bandoe pĕrbapānndoe, ma nai akoe i-pĕrang kam? nina. Als de „pĕrbapān" (hoofdplaats, moederkampong) aan u behoort, zult ge mij dan niet meer beoorlogen? zeide hij.

Ënggo koe-katakĕn **man bana**, tapi la ija tĕk, 'k Heb het aan hem gezegd, maar hij gelooft het niet.

3° Met weglating van mān:

Agi-ng-koe! ma kal kĕpe sijat kata-ng-koe **bandoe** la

kĕpe lolo la kita bĕne, O, jongere broeder, mijn woord heeft blijkbaar geen ingang bij u gevonden, nu zijn we stellig en zeker verloren.

Bana kal akoe, la 'rtoekoer, Hèm zij ik [tot vrouw] zonder koopsom.

Bĕlolah **ba-ng-koe** simpĕdi gĕlgĕl. Geef mij telkens één pĕdi (pakje van 100) sirih-bladeren.

Di la kīn kĕpe akoe dāt gĕlar 'ndai, dāt mĕrga, dagi ĕmas boewat **ba-ng-koe** sada tangan badjoe, Als ik dan toch geen naam en geen mĕrga (geslachtsnaam) krijg, verschaf me dan goud (geld), één mouw vol.

4 De met van omschreven 2de nv.

Oewis**koe** kap e, dat kleed is van mij.

„Ise ĕmpoena oewis?" — „Akoe ĕmpoena." — „Van wien is dit kleed?" — „Van mij."

Kam **si mada** roemah enda? Is dit huis van u? Zijt gij de heer des huizes?

5 Sa gebruikt als pers. vnw. 3de pers.

Silih mabaïs**a** koe bĕrnĕh, kita kĕrina 'ngkoeroek**sa** idas. Zwager brenge hem (Laga Mān) naar het dal, dan gaan wij boven hem (den steen) uitgraven.

'mBoekboek atena ĕmpak**sa** (of ngĕnehĕntja), Hij koestert wrok tegen hem.

Koega dĕnga gĕlah ninta tare**sa**? Wat zullen we nu tot hem zeggen?

B. Het Karo'sch is over 't geheel niet zoo „vormelijk" als vele andere der Indonesische talen, welke vormelijkheid zich inzonderheid openbaart in 't gebruik der pers. voornaamwoorden.

Globaal genomen, verschilt daarom het Karo'sch, wat het gebruik dier vnw. betreft, niet zoo heel veel van 't Nederlandsch. Bij 't bespreken der vnw. voor iederen persoon afzonderlijk zal vanzelf op enkele eigenaardigheden gewezen worden. Hier dus slechts een paar algemeene opmerkingen.

1° Niet zelden wordt, als het geen verwarring kan geven, het vnw. weggelaten. In zeer bizondere mate geldt dit van 't vnw. 3de pers., doch ook op de andere is het van toepassing.

E maka moekoel, Daarna trouwden [ze].

Pĕpagina mān ka. Den volgenden dag aten [ze] weer. Kai sabapna maka poeloeng? Waarvoor zijn [wij] vergaderd?

2° Als wij 't pers. voornw. bezigen, waar toch de eerste gedachte is aan iets, dat hem behoort (zijn huis bijv.) of er sprake is van een of ander lichaamsdeel, of van eene uiting, die, ja, van den persoon uitgaat, maar toch in eerster instantie zich bepaalt tot één vermogen, tot ééne zijde van zijn wezen (bijv. zijn wil, zijn gemoed, zijn denken), **dan gebruikt de Karo eene omschrijving met het pron. suffix** [1] (bezittelijk voornw.).

Voorbeelden zijn er te over in elk willekeurig stuk Karo'sche litteratuur. Men kan ze in menigte vinden in de onlangs door 't Bat. Gen. uitgegeven Karo'sche Vertellingen (Verh. LVI).

Hier mogen enkele volstaan.

Koe-dahi **roemahna,** ik ging naar hem toe. Koegalah **pĕrbāuta** 'ndija? Hoe zal toch ons doen zijn? (Wat zullen wij toch doen?)

Atekoe min ĕnggo mate si Laga Mān, Mijn hart is, dat L. M. nu wel dood zal zijn (Ik denk, dat L. M. nu wel dood zal zijn).

Mela kal **oekoerndoe** ngĕnĕhĕn akoe, Uw gemoed is zeer beschaamd mij ziende (Gij schaamt U ten zeerste over mij).

Kai maka lāng **nindoe**? Waarom is uw zeggen neen (Waarom zegt gij neen?)

Ém **kata-ng-koe** 'ndai, mintĕs ko mĕrawa ngĕnĕhĕn akoe, boedjoer **kata-ng-koe** man bam. Dat waren daareven mijn woorden, [maar] gij werdt terstond boos op me, [hoewel] mijn woorden tot je naar behooren waren (zoo zeide ik daar even, maar gij werdt boos op me, hoewel ik beleefd tot je sprak.)

Hunne voorliefde voor deze constructie blijke nog uit ondervolgende voorbeelden van anderen aard, die duidelijk aanwijzen, dat ook de zoogenaamde possessieve datief aldus wordt uitgedrukt, ja ook de gewone datief, hoewel men die anders, gelijk we boven gezien hebben, ook zeer goed door ba-ngkoe etc. kan weergeven.

Koe-pĕkpĕk **takalna,** Ik sloeg hem op 't hoofd.

„Koe-baba 'ndai **boelang mama,**" nina, „koe-baba **badjoendoe**, koe-baba **gondjendoe,**" nina, „Ik heb voor

[1] In 't algemeen gezegd is dit dus zijn voorliefde voor eene genitief- (possessief-) verbinding. Men vergelijke hierbij bijv. de Engelsche uitdrukkingen: I called at my aunt's, at my bookseller's, verkortingen van: at my aunt's house, bookseller's shop.

oom (u) een hoofddoek meegebracht," zeide ze, "ik heb voor u een baadje meegebracht, ik heb voor u een lang kleed meegebracht," zeide ze.

Koe-bahan lĕbe **koeltiapindoe.** Ik zal eerst een mandoline voor u maken.

I-bahan bĕngkilandoe lĕbe **soerindoe.** Je oom zal je eerst een kam maken.

Lit **tjolokndoe?** Hebt gij lucifers bij u?

Enta, koe-tĕpa lĕbe **pisondoe,** Kom, laat ik je eerst een mes smeden.

C. over de pers. vnw. ieder afzonderlijk.

1° Akoe. Dit heeft in 't gebruik niets bijzonders. Ook tegen de hoogstgeplaatsten sprekende, kan men van zichzelf gerust akoe bezigen; 't klinkt volstrekt niet oneerbiedig.

2° Ko of, waar er bizondere nadruk op gelegd wordt, ĕngko. 't Gebruik hiervan is in 't Karo'sch zeer beperkt, omdat er haast altijd iets oneerbiedigs en vernederends in ligt. Ofschoon het ook vertrouwelijkheid kan uitdrukken, hoort men het toch zelfs van ouders tot hunne kinderen minder vaak bezigen dan kam, tenzij men verbiedt of boos is. Ook kan men gerust zeggen, dat het alleen tot de mannelijke kunne gericht wordt.

Van de jeugd echter, die, als overal, weinig kieskeurig is in haar taal, en speciaal bij de Karo's zich liefst van "straattaal" bedient, is ko een waar troetelkindje.

't Gebruik in 't algemeen is dus heel wat beperkter dan in het Toba'sch, waar anders ook beleefdheidsregelen het gebruik dikwerf verbieden. 't Feit, dat in vele gevallen de Toba's elkaar tutoyeeren (i-pĕrĕngko), waar de Karo's zulks niet doen, verklaren deze laatsten hiermede, dat de Toba-Bataks, die, volgens hen, met de Maleiers en Karo's van éénén nini afstammen, als oudste der broeders in hun land van oorsprong gebleven zijn, en zich dus om zoo te zeggen steeds "en famille" bevinden.

Een gebruik als in Toba, waar de christenen in 't gebed ook Ho bezigen (Hd. Du), sprekende tot God, zou in 't Karo'sch stootend zijn. Hun tabas, die tot de "goden" (Dibata) gericht zijn, hebben alle kam. Tegen spoken en geesten (begoe, hantoe e. d.) daarentegen is men zeer onwellevend. Daar is het ko voor en na.

Eén voorbeeld slechts in de vele verhalen, die ik heb opgeteekend, ken ik, waarin ko jegens God (Dibata) wordt gebruikt, en 't is daar misschien verklaarbaar omdat een klein jongetje het bezigt:

In 't verhaal v. Sibajak Baroes Djahe: „Tangar kal kīn ko, o Dibata, di pĕrban galoeh 'ndai ija mĕnang taloe kal ija sĕndah.” „Hoor jij toch, o Dibata, als het door die pisang is, dat hij gewonnen heeft, dat hij dan heden verlieze.”

3 Kam. Oorspronkelijk zal dit wel het meervoudig pers. vnw. 2^{en} pers. zijn geweest. Nu bezigt men het evenwel in 't enkelvoud, ja om duidelijk 't meervoud uit te drukken, voegt men er dikwijls kĕrina (alle) achter, terwijl men dan verder nog voor 't meervoud te beschikken heeft over kena (of kamoe). Kam is 't beleefde, vnw. en als zoodanig ook gebruikelijk jegens personen van rang. Toch kan men het niet gelijkstellen met ons beleefde „U” (Hd. „Sie”), maar eerder met gij of het beleefd-Friesche „jou” (tegenover „dou”). 't Wordt dan ook zelfs tegenover kinderen gebruikt, en is dan wel = jij. Dat overigens ook dit beleefde kam wel vervangen wordt door bijv. den naam, den titel, een verwantschapsterm, spreekt haast wel van zelf.

4 Ija. Dat dit vnw. dikwijls weggelaten wordt, is reeds boven opgemerkt. Nog vaker dan kam wordt het vervangen door den naam etc. gelijk het ook bij ons weinig eerbiedig is, van een persoon van eenig aanzien dikwijls „hij” te gebruiken. Doch ook waar van eerbied geen sprake behoeft te zijn, vindt men zeer dikwijls den naam. Inzonderheid geldt dit van de persoonsnamen, die in de verhalen voorkomen. Die herhaalt men uit den treuren. Ija zonder meer kan ook dikwijls hij-zelf beteekenen: „Lĕbĕn ija asa soeratna.” Hij-zelf kwam eerder dan zijn brief.

Een enkel voorbeeld herinner ik mij, dat bana staat voor ija in 't verhaal: Sibajak Koeta-Boeloeh: „Līt ngĕ atoerĕn ĕnggo me i-atoerkĕn Bapa, sabap ija, i-tĕhna **bana** mate”, „Vader heeft al eene regeling getroffen omdat hij wist, dat hij sterven zou.

Ija is ook meervoud. Soms voegt men er kĕrina, alle, achter.

Kita. 1ste pers. meerv. inclusief. Men bezigt het ook wel voor den 1sten en 2^{den} pers. enkelvoud (akoe en kam), als men vriendelijk spreekt, als de aangesprokene den spreker sympathiek is, zoodat men zich a. h. w. in diens plaats stelt, diens belangen etc.

als de zijne beschouwt. Om dezelfde redenen bezigt men dan ook als pron. suffix t a.

Een kortere vorm van kita is i t a. Dit heeft iets vertrouwelijks.

K a m i. 1ste pers. meerv. excl. Heeft in 't gebruik niets bijzonders.

K a m is 't meest gebruikelijke van de voornw. voor den 2en persoon meervoud. Zeer weinig in gebruik daarentegen is k a m o e, en dan nog alleen, voor zooverre mijne ervaring gaat, in 't Westelijk gedeelte van 't Karo-gebied (XII Koeta en verder westelijk). Een enkel voorbeeld uit de litteratuur: "E n g g o **kamoe** m e n g i n d o, 'n g g i t k a m p a g i m a n n a n d e k o e, m a n t o e r a n g k o e?" G i j l i e d e n (nl. bĕroe simbiring en bĕroe Tarigan) nu, zijt het, die verzocht hebt; wilt gij later mij tot moeder, mij tot zuster zijn?

Veel in zwang is ook k e n a, doch dit veronderstelt goede bekendheid met, vriendschappelijke verhoudingen tot de aangesprokene, en is daarom licht te vertrouwelijk en dus ongespast tegenover lieden, die men niet voldoende kent. Overigens is dit h e t vnw. dat vrouwen jegens elkaar, o o k i n 't e n k e l v o u d bezigen.

Als poss. suffix (bez. voornw.) beantwoordt hieraan min of meer het met n a verlengde poss. suffix van k a m, dus n d o e n a, dat het midden houdt tusschen - m o e en - n d o e. In zijne m e e r v. beteekenis echter vindt men zeer veel k e n a ook als bezit aanduidend gebezigd.

III. B e z i t t e l i j k e v o o r n a a m w o o r d e n.

Gelijk reeds boven gezegd, zijn dit eigenlijk van alle personen (met uitzondering van k a m i en k e n a) niet anders dan pronominale achtervoegsels, en over hun gebruik moest reeds gesproken worden bij de behandeling der pers. voornw. Ik kan dus hier, wat dat betreft, met eene korte herhaling volstaan, om daarna nog op enkele bizonderheden de aandacht te vestigen.

1e pers. enk.	- k o e.
2e 〃 〃	- m o e, (- n d o e, - n d o e n a).
3e 〃 〃 en meerv.	- n a.
1e pers. meerv. incl. .	- t a.
1e 〃 〃 excl. .	k a m i [n a m i].
2e 〃 〃 . . .	- n d o e, k e n a [- n d o e n a].

Gaat het bepaalde woord op een klinker uit, dan wordt voor

-koe en -ta een nasaal (resp. -ng- en -n-) ingeschoven [1] en -moe wordt dan meestal tot -m verkort. Voorbeelden van een en ander zal men voldoende in de bovengegeven zinnen vinden. Over 't gebruik der pron. suff. behoeft ook niets anders meer gezegd te worden, met uitzondering evenwel van -na, dat door zijne eigenaardige toepassing alleszins een uitvoeriger bespreking verdient. Vooraf nog een paar vermeldenswaardige bizonderheden omtrent enkele andere der pers. aanhechtsels.

1° -koe, dit heeft gediend ter vorming van een samengesteld (of wil men: een afgeleid) woord, en wel, toerangkoe. Letterlijk beteekent dit woord „mijn zuster" (v. e. man), „mijn broeder" (v. e. vrouw) en van zijn zuster (ev. broeder) sprekende, wordt het ook in dien zien gebruikt, maar zijn zuster (broeder) aansprekende, bezigt men alleen toerang. Nu komt ook toerangkoe als vocatief voor, doch niet jegens zijn zuster, maar jegens de vrouw van z'n vrouws broeder (zwager), dus jegens de aangetrouwde schoonzuster, die het omgekeerd ook bezigt tot haar aangetrouwden schoonbroeder. En dat nu wel degelijk dat -koe tot het woord is gaan behooren blijkt daaruit, dat van die schoonzuster (ev. schoonbroeder) sprekende, het woord nog eens een pron. suffix aanneemt: toerangkoe-ng-koe, toerangkoena etc. mijn schoonzuster, zijn schoonzuster etc.

2° Een tweede pron. suff. dat ook een afgeleid woord gevormd heeft is -ta, althans zoo meen ik de etymologie van adjinta = schoonvader, als eene vrouw van hem spreekt, te moeten verklaren. M. i. is dit letterlijk adji-n-ta, „Onze Heer" (Vorst).

3° Van kami bestaat een pron. suffix -nami, doch dit is een Tobaïsme of Timoerisme, en 't komt slechts voor achter de titelwoorden radja (Vorst) toewan (Heer) en goeroe (medicijnman), dus radjanami, toewannami, goeroenami, inzonderheid als vocatief.

---

[1]) Die inschuiving heeft niet plaats, waar de uitgaande klinker eene *e* of *o* is. Zie de oorzaak daarvan opgegeven op pag. 3 en 4 van mijn opstel: „Over schrift en uitspraak van het Karo-Bataksch" (Tijdschr. v/h Bat. Gen. XLIV, 1), een opstel, 't zij tusschen haakjes gezegd, dat ik nog wel eens mag geven, daar door 't ontbreken van Karo-typen, en het vervangen van deze door de Mandelingsche karakters, er hier en daar niet veel meer dan onzin van terecht gekomen is! Voorts gelieve men daar 't voorbeeld bibingkami door te halen. De inschuiving geldt alleen de suff. -koe en -ta. Of de nasaal hier een rudiment is van de genitief-partikel noe (ni), dan wel om phonetische redenen voorkomt, is nu moeilijk meer uit te maken.

4° -Na. Dit pron. suff. verheugt zich in een gebruik, heel wat ruimer dan ons possessief vnw. „zijn".

a. Het treedt zeer duidelijk als (bep.) lidwoord op, en wel in die gevallen, waar het door -na bepaalde woord iets noemt, waartegenover uit den aard der zaak een tegenhanger kan gesteld worden, dus bijv. als het noemt een deel van een geheel; een dier van een bepaald geslacht (ml. of vrl.), eene bepaalde hoedanigheid, eigenschap, etc.

Zoo spreken wij, om het met voorbeelden toe te lichten, van: het deksel (v. e. ketel) tegenover bijv. den tuit, het dak (v. e. huis) tegenover den vloer, de stier tegenover de koe, het wijfje tegenover het mannetje, de lengte tegenover de breedte etc. etc.

In die gevallen nu zegt het Karo'sch: toetoep**na**, zijn deksel, het deksel er van; taroem**na**, het dak; bĕroe**na** het wijfje, boeka**na**, de breedte.

De namen der mannel. dieren (die over 't geheel een eigen naam hebben) komen dan ook doorgaans met dit aanhechtsel voor, alsof het een onmisbaar bestanddeel van 't woord uitmaakt. Dit -na kan dan zelfs de kracht hebben van ons onbepaald lidw. „een", „'n". Bijv. eene koe heeft pas gekalfd. Op de vraag naar 't geslacht van 't kalf kan men dan ten antwoord krijgen „djĕnggina", 'n stierkalf.

Hier mogen enkele dier namen een plaats vinden: bĕrgoehna, buffelstier, sangkarna, hengst, rekel, badjarna, bok, ram, pĕrmalna, kater, daloena, mannetjes varken, beer, saboeganna, haan, mannetje van vogels, gadingna, mannetjes olifant, soengona, mannetje van de badak (neushoorn), rangona, mannetjes hert, toeboengna, mannetje van de imbo (aapsoort), e. a.

b. 't Wordt gebruikt ter vorming van den overtreffenden trap: bijv. si mĕhoelina, de mooiste, si mĕgandjangna, de hoogste, etc. (Hierbij zij opgemerkt, dat de bijv. nw. of kwalificative ww. dan het prefix (mĕ- of ĕ + ب) behouden, terwijl het bij den comparatief (gevormd door -ĕn) wegvalt. Tevens blijkt hieruit dat de bekende proef van wijlen Mr. Dr. Tendeloo, omtrent het Mal. ter vaststelleng van het af-of-niet-een-substantief-zijn, in 't Karo'sch niet geheel opgaat.)

Verwant hiermede is 't gebruik, dat men van -na maakt achter een woord, hetwelk eene eigenschap, hoedanigheid e. d. uitdrukt.

Als uitroep gebezigd geeft het dan te kennen, dat die eigenschap in bijzondere mate het deel is van iets of iemand.

Sangapna! Wat is hij gelukkig! Wat boft ie! Hoelina anakndoena! Wat heb je mooie kinderen!

Voorafgegaan door 't praef. -ĕr (rĕ-) of door 't woordje rĕh = komen, geven deze uitdrukkingen een toeneming te kennen: ĕrkĕlĕkna of rĕh kĕlĕkna! 't Wordt hoe langer hoe erger! I-ĕltĕpna, **rĕh dĕhĕrna** ng' i-bĕntĕrna **ĕrtĕroekna** m'. Als hij op hem schoot met het blaasroer, kwam hij al dichter bij, gooide hij [naar] hem, dan kwam hij al lager.

c. In enkele uitroepen, die minachting en ongeloof te kennen geven. De woorden, waarachter -na dan geplaatst wordt, duiden zaken aan van geringe waarde, zooal niet van iets, dat niet bepaald fatsoenlijk is. Bijv. taroek, groente, die men bij gebrek aan iets beters nuttigt; [1] djĕring, soort van kastanje (de op Java bekende djengkol), imĕn, snot, patat, aars. De uitdrukkingen: taroekna, djĕringna etc. beteekenen alle zooveel als ons: je grootje's, je moer's en dergelijke lieflijkheden.

d. Voorts komt -na nog voor in tal van bijw. uitdrukkingen inzonderheid in bijw. bepalingen van tijd en van graad. Na het bovengezegde is de verklaring niet moeilijk.

Pĕpagina, den volgenden dag; bĕrngina, des nachts (volgende op den dag, waarvan verhaald werd); si-dĕkahdĕkahna, eeuwig, tot in eeuwigheid, asa bantji-bantjina, zooveel mogelijk, asa kĕsahna, uit alle macht etc.

IV. De reflexieve voornaamwoorden.

Het Karo'sch bezit deze wel, maar maakt er veel minder gebruik van dan 't Hollandsch.

1° De zin wordt vaak anders geconstrueerd, en bijv. het reflexivum vervangen door eene omschrijving in den geest als boven bij het pers. voornw. (Zie B. 2).

Nina ibas **oekoerna**: Hij zeide bij zichzelf.

I-tĕpisna **pahana**: Zij sloegen zich op de dij.

2° De vorm van het werkwoord drukt het wederkeerend begrip uit. Ik denk hier vooral aan de praefixen ĕr- en tji- (over welker eigenlijke beteekenis eerst bij de behandeling der ww. kan

[1] Vandaar mĕtaroek voor waardeloos, tot niets nut, niet in tel.

gesproken worden) en ook aan sommige ww. met het praefix pĕ-, inzonderheid die met herhaalden stam (meestal met bijkomende wederkeerige [reciproque] beteekenis)

ridi, zich baden; rose, zich verkleeden; robah, zich bekeeren, ĕrboerih, zich de handen wasschen;

tjilaslasi, zich in de zon koesteren; tjipoerpoer, zich in 't stof wasschen (als vogels); tjitjoedoe, zich bij 't vuur warmen;

pĕrapatrapat, zich toeleggen op; pĕtoedoe, zich in ééne lijn bevinden.

Het eigenlijke reflexieve voornaamwoord wordt gevormd door het reeds bovengenoemde ba en de pronominale achtervoegsels. Dit ba heeft zeer waarschijnlijk oorspronkelijk „persoon" beteekend, zoodat dus ba-ng-koe enz. letterlijk is: „mijn lichaam" enz. Het komt nog voor in het Toba'sche ibana, pers. vnw. 3en pers. enk., ook wel als refl. vnw. gebruikt. (Bat. Sprk. v. d. T. pag. 231).

In beteekenis zou het dan overeenstemmen met het Mal. diri, lichaam, persoon, eigenpersoon (oorspronkelijk wel: „iets dat staat", vg. bĕrdiri, dat „staan" beteekent). Ja, ik vermoed, dat ba oorspronkelijk ook die beteekenis gehad heeft, en dat het òf de wortel òf eene verkorting is van „batang" [1], „stam", doch in 't Karo'sch ook „lichaam", „persoon". [Men vergelijke hierbij nog het Tob. pamatang (afgel. van batang), dat volgens v. d. T. „de ledematen" beteekent. In 't Karo'sch is de beteekenis van „pĕmatang" juist het tegenovergestelde van ledematen, nl. „romp" fig. de „backbone" van iets, de „Urheber" („Dibata pĕmatang 'nggĕloeh" = God is de oorsprong, Oorzaak etc. van 't leven). Pĕmatang noemt men ook het eerst aangelegde stuk sawah, dat later vergroot wordt, door telken jare er weer iets bij te nemen. En in het Timoersche (si Mĕloengoensche) heet menige hoofdplaats of moederkampong „pĕmatang".]

In 't Karo'sch hoort men ook wel eens een enkele maal diri gebruiken, juist 't meest op de Hoogvlakte, en 't is daarom onwaarschijnlijk dat het een Malayisme is. Dit behoeft het te minder te zijn, daar ook het Toba'sch dit diri kent, en het Dairisch er nog ruimer gebruik van maakt. (Ibid. pag. 231.) Ook hoort men soms „batang diri", eene uitdrukking, gegeven de beteekenis

[1] Hier liever te vergelijken Jav. awak, deweke, Mad. baqna enz. Met batang heeft ba etymologisch niets te maken. (Noot v/d Redactie.)

van batang en diri, die zuiver pleonastisch is. Voorts wordt het refl. voornw. ook nog al eens vervangen door „daging" dat ook „lichaam" beteekent. Men kan dit dus gevoegelijk als eene omschrijving beschouwen, gelijk onder 1° vermeld.

Als reflexief voornw. is bangkoe, etc. meestal accusatief [1] (lijdend voorwerp) en een voorzetsel is daar dus eigenlijk niet op zijn plaats. Maar evenals in 't Mal, akan niet zelden gebruikt wordt, waar het overbodig is, vindt men ook in 't Bataksch wel man, waar het feitelijk niet te pas komt. Bijv. (in „Bĕroe Ginting Pase"). „I-pĕmagin-magin bapana **man bana**, Haar vader maakte zich schijnbaar ziek". (Dit „schijnbaar" ligt in de herhaling van magin), haar vader hield zich ziek; bana alleen zou beter zijn.

Als eigenaardige spreekwijze mag hier nog vermeld worden „mahan bana", letterlijk „zich maken" voor onze bijwoordelijke uitdrukking „van zelf".

Verder zij het hier de plaats, iets over het wederkeerige (reciproque) voornaamwoord te zeggen, nl. „elkander". Gelet op de samenstelling en het onbepaalde zijner beteekenis, behoort het eigenlijk thuis onder de onbepaalde voornaamwoorden, maar 't is toch aan het reflexieve verwant, zoodat zelfs, gelijk bekend, sommige talen geen onderscheid maken: sich lieben, se rencontrer, etc. Ja, ook in 't Nederlandsch wordt het onderscheid wel eens vergeten, en dat niet alleen in de spreektaal, maar ook door litteratoren: „Ik zag de speren, hier en daar zich naadren aan het Zuid." (Hofdijk).

Het Bataksch nu bezit geen wederkeerig voornw. doch drukt het begrip uit door een bepaalden vorm aan het werkwoord te geven (met praef. si- en suff. -ĕn). Ter versterking bezigt het dan nog wel pĕkepar of pĕlepar = van beide kanten, van weerszijden, mutuellement, er bij, bijv. sihangkēn pĕkepar, elkander van weerszijden eerbiedigen, doch noodig is dit niet. Ook sapih = „onderling", „gelijkelijk", „beide", dient soms ter uitdrukking van ons „elkander". Ook ligt in veel ww. met het praef. ĕr reeds van zelf het wederkeerige begrip opgesloten: roebat, met elkaar vechten; ĕrbebe, met elkaar stoeien, worstelen, en zoo tal van ww. die op spelletjes betrekking hebben.

[1] In onderscheiding dus van het pers. vnw., dat in dien vorm datief is.

vnw. alleen voldoende is om onze constructie van bep. aank. met betr. vnw. weer te geven.

Eindelijk zij nog opgemerkt, dat kai, ise, etc. indien ze als onbep. voornw. optreden meestal voorkomen met de ontkenning (la), dus beantwoorden aan ons niets, niemand, etc. De positieve, iets, iemand, geeft men liever op andere wijze weer. Kai (kai-kai) en ise, (veelal gevolgd door pe) geven meer weer ons: alles, (wat ook) iedereen, (wie ook) dan iets of iemand.

Enkele voorbeelden tot nadere toelichting.

Ise pe la koe-tandaï djenda; ik ken hier niemand.

Sada bĕrngi kami 'ndjala, tĕngtĕng **kai pe la** dāt; wij hebben den heelen nacht met het werpnet gevischt, maar niets gevangen.

Ise kal ngasoep moewat manoek-manoek si nanggoer dawa-dawa, bȧna kal akoe la'rtoekoer. Hij, die (of: alwie) in staat is den vogel N. D. te vangen, zal mij tot vrouw hebben, zonder bruidschat.

Pĕrkadena pe ma nai lit. Ook niet 't geringste is er overgebleven; hij is alles kwijt.

De lit dahînndoe, **tah kai-kai** gija, noehit oekoerndoe koedje; als ge iets te doen hebt, wat het ook zij, wees er met uw gedachten bij. **Kai pe** i-babana; hij heeft alles meegebracht.

Het aantal onbep. voornw. is in 't Bat. niet groot, d. w. z. die, welke uitsluitend als onbep. onw. optreden. 't Zijn er slechts drie: anoe, kadih en deba. Daarnaast bezigt men andere woorden ook wel als onbep. onw. doch ze zijn dit niet uitsluitend. Dat vele der vragende voornw. aldus kunnen optreden, hebben wij reeds gezien. De behoefte aan onbep. vnw. is niet groot, omdat den Karo's verschillende wegen openstaan om uit te drukken wat wij met de onbep. vnw. doen, gelijk beneden zal blijken, na bespreking van de als onbep. vnw. optredende woorden.

1. Anoe. Bezigt men van personen (ook wel van dorpen, rivieren, kortom, die dingen, die een eigen naam hebben), die onbekend zijn, of die men in 't algemeen wil aanduiden; si-Anoe is ons „N. N.” „Dinges” en dergel.

2. Kadih. Etymologisch wel een ietwat gewijzigde vorm van het vrag. vnw. kade „wat.” Men bezigt dit woord, als men niet terstond op den naam van 't bedoelde voorwerp kan komen, dus

vooral bij haastig of bij verstrooid spreken, ook wel als men met opzet om een of andere reden den naam niet noemen wil. Van personen natuurlijk weer met den naamwijzer, dus „si-kadih." [1]

3. Deba. Wordt van personen of van zaken gebezigd. In 't eerste geval beteekent het sommigen, anderen; bv. Deba ĕrdakan, deba nasak bĕngkaoe, sommigen kookten rijst. anderen kookten de vleeschspijs. In het tweede: een gedeelte van iets, wat van iets, een beetje, enz.

Bangkoe deba „geef mij er ook wat van." Van deba is gevormd si deban, dat bijvoegelijk gebruikt wordt, en een ander, andere beteekent. In de aan sub-Toba grenzende streken voelt men nog, blijkens de uitspraak si debān, de afleiding van deba.

E, ĕrgasing m'ija ras tĕman-tĕmanna si deban. Hij (Adji Bonar) ging tollen met zijn andere makkers. Dit andere vatte men niet op als eene tegenstelling met reeds vroeger genoemde vrindjes. Neen het is het nadruklooze andere, dat in de vertaling best weggelaten kan worden. De beteekenis is hier, dat hij met anderen, in casu zijn makkers ging tollen. Er is vroeger van geen andere vrienden sprake geweest. Toch kent men ook 't gebruik van sideban, om hiermee iets onbepaalds aan te duiden, in tegenstelling van wat reeds genoemd of reeds bekend is. Wil men daarentegen bepaald op een verschil wijzen, zeggen, dat iets (iemand) niet dat (die) is, waarvoor (voor wien) men het (hem) houdt, dan bezigt men òf lain (Malayisme) òf 'ndaoeh, letterlijk „vèr" 'ndaoeh e! Dat is iets anders, dat is een ander! Voor ander in den zin van vreemd zie het hierna te bespreken woord.

4. Kalak. De letterlijke beteekenis is mensch, persoon individu, als zoodanig ook zelfs wel van dieren gebezigd. I-tagoeti kalake, zij wordt door de anderen gepikt, hoorde ik bv. zeggen. van een pas gekochte kip, die bij de andere kippen in 't hok werd gedaan.

Dit kalak nu wordt tamelijk veel als onbep. vnw. gebezigd, en beteekent dan „een ander", „anderen", iemand", „men", [2] „de menschen."

E, djenari i-soengkoeni **kalak** mĕ kap: „koega maka kam la'nggit mān?" Toen vroeg men hem: „Waarom wilt gij niet eten?"

---

[1] Ook in 't Fransch is „om" en „homme" oorspronkelijk hetzelfde woord.

[2] Zie voor „kadih" ook Meded. Dl. 49 pag. 228.

Veelvuldig wordt ook si gebruikt, waar wij een bijv. nw. attributief bezigen. E i-tama koebas kajoe si mĕgandjang, hij plaatste [den vogel] op een hoogen boom.

Niet zelden wordt si weggelaten. O, silih, kam, kai ngĕ ka deba i-ĕltĕp kam, mate? O, vrind, gaat alles, waarop gij met het blaasroer schiet dood?

Kai pe koe-ĕltĕp mate silih! Alles, waarop ik schiet gaat dood, vrind!

Inzonderheid geschiedt dit weglaten voor de ww. met nasaal.

Wat verder het gebruik van si betreft, het treedt zeer dikwijls op zonder antecedent, en dan geeft het weer ons bepaling-aankondigend vnw., gevolgd door 't relatief vnw. Ook wij volstaan dan dikwijls met het betr. vnw. alleen, bv. die ooren heeft om te hooren etc.

Lit mĕ toeri-toerin si la 'rmĕrga. Er is een verhaal van iemand, die geen mĕrga (geslachtsnaam) had. Man bohan-bohan goele si lit serpina. [Dienende] tot bamboekokers om vleesch in te koken voor hen, die geld hebben. (Dat ook ise zoo gebezigd wordt hebben we boven in een voorbeeld gezien).

Si dient verder als naamwijzer, vooral van personen doch ook van plaatsnamen: si Sampe, iemand die Sampe heet; Si bolangit, Si Rĕngit-rĕngit (dorpen), dĕlĕng si Piso-piso (een berg) etc.

Eindelijk vormt si tal van zelfst. nw. vooral van ww. doch ook van geheele zinnen: si naroeh, geleider, leidsman, si kĕmbar, bruidsmeisje, si ngidah, getuige, si koe pola, palmwijntappers, si koe djoema, veldarbeiders, si koe api, spijzen, si ĕrdĕmoe oerat noe djaba, „grensdorp".

Als bijw. van ontkenning mag zeer zeker na si het gewone la (ma) gebezigd worden: zie boven: si la 'rmĕrga, doch zeer dikwijls treft men so (se) aan, dit is mooier; si so kĕlijamĕn, de ongerepte.

TOEKANG SADAP.

Eene bijdrage tot het leerstuk dat planten bezielde wezens zijn

DOOR

C. M. PLEYTE.

Een goede twintig jaar geleden heeft de zendelingleeraar J. Kreemer belangstellenden ingewijd in de geheimenissen van het palmwijntappen, zóó als hij dit op zijne wandelingen door het Kĕṇḍĕng-gebergte zag plaats hebben. [1] "Tiang deres" luidt de titel der fraaie schets, in welke deze bijzondere kenner van de Javaansche zeden en gewoonten zijn aanteekeningen omtrent het zoogenaamde tijferen van de arenpalm samenvatte.

Zijn opstel was eene openbaring met betrekking tot het bekende dogma, dat alles in de natuur bezield is en dus ook aan planten eene ziel en daarmede eigen individualiteit toekent, later door wijlen G. A. Wilken in zijn "Aninisme" voor verschillende andere volken buiten Java uitvoeriger toegelicht. [2]

Wilken evenwel en anderen, die na hem dit onderwerp hebben behandeld, lieten steeds de Soendaneezen, hoezeer landbouwers bij uitnemendheid, buiten beschouwing; zelfs in de verschillende artikelen, die het Tijdschrift voor Indischen landbouw en Nijverheid aan de suikerpalmen wijdde, vindt men aangaande het aftappen van deze in de Soendalanden nagenoeg niets medegedeeld. Om die redenen mocht het van belang schijnen, te onderzoeken in hoeverre ook in de Pasoendan opvattingen gehuldigd worden, identiek met die welke van elders werden gemeld.

Daarbij bleek alras, hetgeen wel allerminst verwondering zal baren, dat wat aangaande de Javanen bericht werd ook voor hunne westelijke naburen, de Soendaneezen, geldt en dat het uitgangspunt van beider handelingen in het wezen der zaak volkomen hetzelfde is.

---

[1] J. Kreemer, „Tiang deres", Mededeelingen vanwege het Ned. Zend. Gen. dl. XXVI, blz. 123, vv.; Ibidem, dl. XL, blz. 4, noot 3.

[2] G. A. Wilken, Het Animisme bij de volken van den Oost-Indischen Archipel, blz. 33 vv.

„Oude, gij moet voor de rijst op de sawah gaan zorgen, neem al je kinderen mede, geen blijve er achter, pas goed op de rijst!"

Men verhaalt, dat Sĕmar met zijn kinderen bij de rijst op de sawah met de uiterste zorg de wacht hield; van den ochtend tot den avond gunde hij zich geen rust, hij liep maar rond de sawah.

Verder wordt verteld, dat de (zijne schepselen) liefhebbende, de groote heere met Pandji Narada, zijnen broeder een samensprekiug hield, zeggende: in het land van Pakoewan is thans Nji Poehatji Sangjang Sĕri (de rijst) zeer schoon gedijd, het landsvolk is uitermate welvarend, de rijstschuren zijn vol, de rijst is overvloedig.

De opperste heere Dewa Goeroe antwoordde zijnen ouderen broeder Pandji Narada: „oudste, thans veranderen wij van gedaante en nemen de gestalten van witte rijstdiefjes aan en inspecteeren de

„Tapi oerang koedoe pada salin,
ngaroepakeun djadi piit bodas
oerang eunteup dina pare.
Moen digĕbah koe noe toenggoe
djadi njata eta goemati,
lamoen hanteu digĕbah,
tjampoleh noe toenggoe.
Mana hajoe! oerang ronda masing boekti,
mangga, kakang, oerang angkat!"

Dewa Goeroe ĕnggeus djadi piit
djeung rakana. Ti dinja geus mangkat
manoek leuweung ngiring kabeh
ka Pakoewan. Geus djĕboel
doewanana eta piit poetih
eunteup dina pare sawah
tembong koe noe toenggoe.
Ti dinja Sĕmar pek nitah
ka anakna Djĕblog,
Bagong: „geura indit
ngala leugeut masing loba [1]

pikeun itoe ngala piit poetih.
Oerang dahar keur lalawoeh dahar
eta piit, oerang goreng
piit poetih langkoeng soekoer".
Marga eta noe toenggoe goemati
ningal noe masang pitapak
djeung leugeut dioeroes
tandana goemati pisan.
Kaparentah taja mangmangna saeutik,
kabeh ngestoekeun pisan.

Aki Sĕmar ti dinja koeriling
sarta ambĕk kana piit bodas
barina mawa gaganden
kajoe toeba anoe aloes.
Pameupeuhna Sĕmar dit jangking
piit poetih doewanana
dina leungeun kawoeng.
Ki Sĕmar ambĕk katjida.
Leungeun kawoeng dibĕtot, digoebag-[illegible]
tatapi hanteu beunang.

Saĕnggeus kitoe, eta piit poetih
datang deui eta doewanana,
toeloej eunteup deui bae.
Koe Ki Sĕmar digĕboeg
doewanana eta piit poetih
tatapi hanteu keuna;
piitna mah kaboer.
Leungeun kawoeng moenggah sĕmplak
babar pisan, tjoeroeloek bidjilan tjai
sarta loba katjida.

Harita teh Sĕmar liwat saking
hajang nginoem wantoe eukeur pana-
tjai teh diinoem bae.
Toer amis liwat langkoeng,
djeung anakna kabeh ningali
djeung kabeh pada nanja
rasana tjai kawoeng.
Sĕmar ti dinja nembalan:
„hanteu ngeunah, rasana pait teh [illegible]
tjara rasa kalajar":

[1] De namen van Sĕmars zoons komen alleen in de tĕmbang voor.

rijst in de sawah; zetten wij ons op de rijst, ik wil weten of deze met zorg opgepast wordt dan niet.«

Reeds, gelijk gezegd, zijn de opperste heere en zijn oudere broeder veranderd en witte rijstdiefjes geworden; het witte rijstdiefje (Dewa Goeroe) was de koning der vogelen.

Vervolgens vertrokken zij, en alle vogels volgden en trokken mede naar het land van Pakoewan.

Zij zagen, dat de rijst bezig was pluimen te krijgen en prachtig stond; daarop zetten zij zich op de halmen.

Sĕmar, juist aan het eten, zag met groote verontrusting de rijstdiefjes in de rijst. Hij riep zijn zoons tot overleg bijeen: »komt, jongens, die rijstdiefjes met lijmstokken gevangen, wij lijmen die vogels!« Toen dit door het witte rijstdiefje gehoord werd, was het uiterst verheugd te hooren dat Sĕmar zich zoó boos maakte, maar weggejaagd wilden de vogels niet wijken, voortgejaagd niet heengaan; zij verhuisden naar den vruchtsteel van een **kawoeng** en deze werd heen en weer geschommeld, door dat de vogels af en aan vlogen om Sĕmar te plagen. Zij werden verdreven en zetten zich andermaal neder, hij (de vruchtsteel) werd geslagen met een hamer, allerhevigst gebeukt en toen eerst vlogen zij weg waarheen, wordt niet gemeld.

De vruchtsteel, zegt men, spleet en gelijk uit den afgesneden bloemsteel, vloeide rijkelijk sap uit dezen. Aangezien het op het heetst van den dag was en Sĕmar grooten dorst had, dronk hij dit vocht; het smaakte zeer zoet, hij wist van geen uitscheiden. Zijn zoons vroegen hem: »vader hoe smaakt het **kawoeng**-sap?« Hun vader antwoordde: »vreeselijk bitter.« Doch daar de drie zoons

Maneh oelah nginoem i jeu tjai,
poma-poma sarégot ge oelah
sabab bisi weureu maneh!"
Ti dinja toeloej dirĕboet
koe anakna eta tjai teh.
Pa Sĕmar teh nangkarak
koe anakna disoentroeng.
Geus beunang, pek disaān
eta tjai, pada ngoejoep bari seuri:
„raosna amis pisan!"

Pada ngomong anakna barĕngis:
„na koemaha tadi teh ditanja,
padjah maneh pait, ngĕlel,
aki-aki noeroes-toendjoeng
madjah maneh tjai teh pait!
Moen pait ge koe bapa
mowal bĕt dilĕgoek,
loembrah anoe pait eta
katjirina ngĕlel barina moeringis
aki-aki bangkawarah!"

Saĕnggeus kitoe, rĕrĕmpagan deui:
„pidjagaeun moen kawoeng leungeunan
oerang peupeuh deui bae
soepaja mangka pĕroeh,
sarta oerang digoebag-gabig
tjaina sing bidjil loba;
pagas masing ngoetjoer,
tjara eta noe ka toekang;
pĕrtingkahna moega oelah lali
soepaja tambah hasilna!"

het van de warmte ook niet konden uithouden, rukten zij het hun vader uit de hand en dronken alle drie eveneens uit den vruchtsteel; het vocht smaakte zeer zoet. Daarop zaten zij in gemeen overleg neder en zeiden: „vader die kawoeng zullen wij verzorgen en zijn vruchtsteel bekloppen; hij worde beklopt en gewiegd, opdat hij ombuige en wij hem dwingen het sap te doen loopen."

Hoe aardig ook ingekleed, specifiek Soendaasch is deze opvatting van het ontdekken der lahang niet, aangezien de Javanen een dergelijke overlevering kennen, die in de Poeståkå rådjå poerwå aldus wordt medegedeeld:

„Aamarĕngi mångså Manggasri katjarios Praboe Erjåṇåroedrå tjangkråma ḍatĕng wånå ambĕbĕdagsato amimikat paksi ananging kaṭah paksi ingkang ampoengan ing oewit aren. Praboe Erjåṇåroedrå ladjĕngḍaḍawah angrampassi, sarĕng dangoening aren karampas, mĕdal tojanipoen manis aroem. Praboe Erjåṇåroedrå ladjĕng aṇḍawoehakĕn pangandikå ing wadjåbålå, toewin tiang papoesoenan tiang wanan, sakaṭah ing aren ingandikakakĕn deres, kadamĕl gĕṇḍis. Ingkang tampi ḍawoeh sami angestokakĕn Praboe Erjåṇåroedrå ladjĕng kondoer ḍatĕng prådjå." [1]

---

[1] Dit citaat is ontleend aan de Poeståkå rådjå poerwå, dl. II, blz. 67. (Uitgave A. Buning, Djogja, 1885), op hetwelk de heer J. Knebel welwillend onze aandacht vestigde. In twee opzichten verdient het de aandacht: èn ter vergelijking van de Soendasche lezing èn in verband met de overlevering aangaande het ontstaan der lĕgen medegedeeld door Hageman, Handleiding enz. dl. II, blz. 260. Deze luidt:

„De lĕgen. Van toen af aan heerschte Barthoro Wisnoe onder het beeld van Mengoekoehan gelukkig in Mendang Kamoelan. Slechts nog één soort gedierte bracht aan het veldgewas schade toe. Dit was de Hemprit (het vogeltje rijstdief genaamd, afgestamd van Iwang (hewang) Prit-handjolo, den heer van het noordoostelijk deel der heerschappij (6 doch zie 5). Dit gevogelte deed zeer veel kwaad aan de rijsthalmen en als men het verdreef, verborg het zich tusschen het gewas Dhangoe genaamd van den harènboom. Om dit te beletten sneed men de Dhangoe af. Nu vloeide daaruit eensklaps een zoet vocht, dat aangenaam en gistend was. Men bood dit den vorst aan. Deze vond het uitnemend genoeg om het den godenvorst Bathoro Goeroe te doen aanbieden door Iwang Kaneko Poetro. Deze voldeed aan dit gebod, nam een gevulden bamboe van het vocht en verscheen in tegenwoordigheid van Iwang Goeroe, hem het vocht van den harènboom, getapt uit de Dhangoe, aanbiedende. Iwan Kaneko proefde het evenwel eerst en zeide dat het inderdaad wel smaakte; deswegen wordt Iwang Kaneko Poetro vervloekt en veranderd in Narada, den bode der goden".

Verder vergelijke men Babad Tanah Djawi, ed. 1884, blz. 11, regel 15 v.b

Er wordt verhaald, dat Praboe Erjaņaroedra, juist in het jaargetijde Manggasri, zich vermaakte in het bosch met jacht te maken op (wild en tam) gedierte en met het strikken van vogels (vogelen met lokvogels), maar vele vogels verscholen zich in een a r e n-boom. Toen beval Praboe Erjaņaroedra om al de vruchten van den boom af te plukken, en niet zoodra was de stengel van de a r e n afgeplukt, of er vloeide een zoet en welriekend sap uit. Daarop gaf Praboe Erjaņaroedra aan zijn volk, aan de desa- en boschbewoners bevel alle a r e n-boomen te tappen, d.i. de l ĕ g e n te verzamelen en er suiker van te maken. Zij, die het bevel ontvingen, gehoorzaamden Praboe Erjaņaroedra en keerden vervolgens terug naar hun dorp.″

Het lijdt echter geen twijfel of de Soendasche lezing is de oudste, want in deze is het de oppergod zelf, die eerst Sĕmar, oorspronkelijk ook een god, en vervolgens door tusschenkomst van dezen het menschdom leert hoe de k a w o e n g moet getapt worden.

Doch hiermede genoeg over de legenden, die zich aan het ontstaan van het palmwijntappen vastknoopen, nu een paar woorden over de kultuur van k a w o e n g s.

Verreweg de meest eenvoudige en daarom bij voorkeur gevolgde methode van kweeking is, dat men reeds ontkiemde plantjes zoekt, namelijk opslag uit de faeces van den t j a r e u h, Paradoxurus musanga, den palmmarter, die, gelijk bekend, ook op de vruchten van de k a w o e n g aast. In Galoeh en Lĕbak worden deze overgeplant, doch de Kanèkès volstaan met rond het jonge plantje, p ĕ t e t, alles wat den groei zou kunnen belemmeren op te ruimen en laten het daarna aan zijn lot over.

Soms worden in het Lĕbaksche de k a w o e n g's gezaaid. Oude pitten worden tot dit doel in mullen, goed gezuiverden grond uitgestrooid en ontkiemen in ongeveer zes maanden. Zoodra het zaaisel twee blaadjes gekregen heeft en het topje van het derde zichtbaar wordt, hetgeen na een jaar ongeveer plaats heeft, wordt het kweekbed gedund door de uitgeschoten plantjes, k o e m i p a s d. i. in waaiervormigen toestand verkeerend, over te planten. Overgeplant moet er dus altijd worden, hetzij men de k o e m i p a s uit de wildernis haalt dan wel door kultuur verkregen heeft. Dit overpoten heeft met de uiterste zorg plaats en de gaten daartoe moeten minstens één voet in het vierkant zijn. Op het oogenblik dat de k o e m i p a s in den kuil wordt gezet, behoort de volgende d j a n g d j a w o k a n [1] gepreveld te worden:

[1] Zie voor dit woord noot pag. 594.

ook in het Buitenzorgsche aangegaan, de toekang sadap van Gadog althans deelde mede, dat na het vastmaken van den ladder door hem gepreveld werd:

„Nji, soeka menta, soeka pepenta ajer tjisotja!”

„Mejuffrouw ik wil u vragen en verzoeken om een plasregen van tranen!”

waarna hij de sahadat placht uit te spreken om ten slotte den boom te trouwen.

Als alle boven genoemde formaliteiten behoorlijk in acht genomen zijn, is men evenwel nog lang niet aan het tappen toe. Zoo moet in Galoeh eerst nog een offermaaltijd opgedragen worden aan het oude, legendarische dorpshoofd Sangka, den eersten ontginner van Tji-rĕbon girang, waartoe o. a. ook Galoeh behoorde. Deze maaltijd moet bestaan in roode en witte rijstbrei, tangtang angin, rijst in driekantige zakjes van bamboeblad gekookt, en badjigoer, koffie met suiker en klappermelk; na het nuttigen van deze spijzen worden negen verbodsbepalingen voor den tapper van kracht, aan welke hij zich gedurende den geheelen taptijd te onderwerpen heeft. Deze zijn:

1. Hij mag zich niet parfumeeren met bloemolie, opdat het sap niet ophoude met vloeien.
2. Hij vatte geen tarasi (conserf van gedroogde garnalen) aan.
3. Hij beroere geen gambir (catechu).
4. Hij onthoude zich van tegen den boom te wateren.
5. Hij gebruike geen varenblad tot sluiting der palmwijnkokers want dan zal de lahang verzuren.
6. Hij bedrijve geen ontucht.
7. Hij schelde niet tegen den boom, doch behandele dezen met voorkomendheid evenals eene echtgenoote.
8. Hij denke niet aan iets verdorvens, want geschiedt dit, zelfs al is het onbewust, dan baart dit ongeluk.
9. Hij kloppe vooral niet op het dunne einde van den te tappen bloemsteel, dat heuntjeut tjareuh, vulva musangae, heet en te vergelijken is met het vrouwelijk schaamdeel, terwijl het dikkere boveneinde daarvan met de mannelijke roede overeenstemt.

Na het offermaal heeft namelijk aanstonds het eerste bekloppen van den bloemsteel plaats, hetgeen ten doel moet hebben de sapopstijging te bevorderen. Uiterst voorzichtig moet daarbij te werk gegaan worden en allerminst mag dit met een houten hamer, zooals later gebruikelijk is, gebeuren, doch de tapper moet dit met de vlakke

hand doen en onder het fluisteren van dit tweegesprek: „Ngaran oerang Sang batara, ngaran kawoeng Sang batari!" „Tjawene beser aja tjalik?" „Aja!" „Rek menta ngaudjang!" „Rampes!" „Soeka sija dibebek badjoe?" „Soeka!" „Soeka sija disingsatkeun samping?" „Soeka!" „Mijn naam is Sang batara, de naam der kawoeng Sang batari!" „Maagd, die aan incontinentia urinae lijdt, zijt gij gezeten?" „Ik ben!" „Ik wil vragen u te komen bezoeken!" „Best!" „Behaagt het u dat uw baadje opengereten worde?" „'t behaagt mij!" „Behaagt het u dat uw saroeng opgelicht worde?" „'t behaagt mij!"

Dan ontdoet de tapper met zijn nieuwe mes den bloemsteel van de indjoek en poetst hem met deze zachtjes schoon, al kloppend eerst met de vlakke hand, dan met een těpoes-knol, Elettaria coccinea Bl., en eindelijk met een stukje hondje, Elettaria speciosa Bl., en reciteerend:

„Nini Bagawat Sangsěri, Aki Bagawat Sangsěri!"
„Ditimboel koe těpoes běngkoeng, dipalengpeng koe hondje gepeng!"
„Mangka ngotjor tina indjoek, prak 't jerelek tina njere!"
„Tjoeroeloek tina tjaroeloek, ngaratjak tina sengserang!"
„Děg tjěrělěng! děg tjěrělěng! děg tjěrělěng!"

„Nini Bagawat Sangsěri, Aki Bagawat Sangsěri!"
„Gij worde geworpen met een gebogen těpoes, gegooid met een platte hondje!"
„Dat het lekke uit de indjoek, druppele uit den nerf!"
„Dat het druipe uit den bloemsteel, plasse uit den vruchtsteel!"
„Het druppele, het druipe, het droppe!"

Na deze inwijdingsbeklopping blijft de kawoeng één dag ongemoeid, dien de tapper besteedt aan het maken van zijn taphamer waartoe hij bepaaldelijk nangsa-hout, Oreocnide major Miq., moet nemen. Met dezen bestijgt hij 's anderen daags weer den boom en bindt nu eerst de leungeun, om afbreken van deze te voorkomen, aan een hoogeren tak met indjoek-touw vast. Dan wiegt hij deze zachtjes heen en weder en beklopt haar na iedere schommeling met zijn hamer. Dit bekloppen moet driemaal met tusschenpoozen van een dag plaats hebben; is dit afgeloopen, dan wiegt hij na eenige rust den bloemsteel nog zeven keer. Veertien

dagen wordt deze bewerking met één dag tusschenruimte voortgezet, dan wacht hij zeven dagen en gaat daarna zien of de bloemen zich geopend hebben en een sterken geur verspreiden. Is dit het geval, dan mag de bloemtros afgesneden worden, tenzij de steel nog niet voldoende stijf is door de sapopstijging. Dan wacht de tapper nog twee dagen en is het goede oogenblik daar, dan zet hij zijn tapmes op de leungeun en zegt:

„Beusi poetih, wad ja poetih!"
„Tiba kana leungeun poetih koe kĕrsaning Pangeran!"
„Tjĕp [1] tiis, kĕrsaning Allah!"
„Tjĕp tiis, kĕrsaning Allah!"
„Tjĕp tiis, kĕrsaning Allah!"
„Wit ijzer, blank staal!"
„Kom tot den witten bloemsteel door de wille des Heeren!"
„Tjĕp koel, 't is Allah's wil!"

En is de leungeun doorgesneden, dan heet het:
„Daek samping, daek badjoe, badjoe soteh, badjoe oeh?"
„Wilt gij een saroeng, wilt gij een baadje, een baadje, wel is waar een druppelend baadje?"

Nu nog het touw waarmede de leungeun opgebonden was, doorgesneden; dan laat hij deze naar beneden vallen en liggen voor hetgeen zij is. De afgesneden leungeun-stomp aan den boom vereischt nu zijn zorg; vooreerst bepaalt hij zich, na het snitvlak met aarde bestreken te hebben, tot het aanleggen van een voorloopig verband om dezen van indjoek, om daarna huiswaarts te keeren ter bereiding van de poko, het verwarmingsmiddel. Dit bestaat in tezamen gestampte beuti tjarijang, Homalonema aromatica S., harijang beureum, Begonia coreacea Hsskrl. en patjar tjere, Impatiens latifolia L., die den volgenden dag in de vroegte met een nieuw indjoek-verband op den leungeun-stomp worden gesmeerd; tegen den avond gaat de tapper eens kijken of zich reeds eenig schuim, kekedjoan, wat op gekookte rijst gelijkt, op het verband vertoont. Dit toch is voor hem het onfeilbaar teeken, dat de snede goed werd aangebracht. Drie dagen moet dit verband onaangeroerd blijven, doch dan kan het afgenomen worden, waarmede het tappen een aanvang neemt, want, na nu nog een dun schijfje van den stomp afgesneden te hebben, hangt hij de eerste,

[1] Tjĕp is een werkwoordelijk tusschenwerpsel voor aanraken.

goed uitgerookte lodong, palmwijnkoker op. Deze is voor de opneming van het sap, dat de eerste dagen afvloeit, voldoende, doch dan begint het meestentijds zoo rijkelijk te loopen, dat één koker niet alles bevatten kan, waarom dan een supplementkoker, poelanter, aan dezen bevestigd wordt, die zich vult zoodra de hoofdkoker overloopt.

Het ophangen van den koker doet de tapper als volgt. Het naar beneden gebogen einde van de leungeun streekt hij in de opening van dezen, waarna hij de ruimte, tusschen de leungeun en den wand van den koker overblijvend, zorgvuldig met indjoek aanvult, om insecten te beletten bij het sap te komen of de leungeun te beschadigen, daar dit laatste ophouden van sapvoortbrenging beteekent. Waar de volle koker te zwaar is om langs den ladder omlaag gebracht te worden, bedient hij zich daartoe van een te voren aangebracht hijschtoestel, een indjoek-lijn die over een hoogeren bladsteel loopt, waarmede hij de kokers, zoo volle als ledige, op en nederlaat. Gedurende deze bezigheid is het streng verboden tegen den tapper te spreken; doet men dit, dan zal de boom eensklaps geen sap meer geven. Voorbijgangers staat het echter vrij zich met een teug uit de reeds volle, afgelaten kokers te verkwikken, mits zij dit doen zonder iets te zeggen en de peser, halve cent, die voor den teug moet betaald worden, zwijgend neerleggen.

In Lĕbak, waarheen wij ons thans andermaal wenschen te begeven, zijn de plichtplegingen, vóór het afsnijden van den bloemtros in acht te nemen, niet minder talrijk. Ook in dat oord heeft de tapper zich aan verschillende verbodsbepalingen te onderwerpen; te weten deze zeven:

1. Hij mag het mes, dat voor het afsnijden van de leungeun gebruikt wordt, niet bezigen om er tarasi of wrange zaken mede in stukjes te snijden.
2. Het is hem verboden suiker uit de kookpan te eten; doet hij dit, dan zal de boeoet, Sciurus albiceps, de leungeun vernielen.
3. Hij mag niet tegen den boom wateren omdat deze dan dood gaat.
4. Hij hale de palmkool, hoemboet, niet uit den boom.
5. Hij vertrappe geen jonge plantjes, zelfs al zijn deze het eigendom van anderen.
6. Hij mag de palmwijnkokers niet met varenblad sluiten omdat het sap dan verzuurt.
7. Hij mag niet kijven en, uitgescholden, moet hij doen alsof hij

het niet hoort, want verandert zich zijn gemoedstoestand dan slaat dit op den palmwijn terug; het sap bederft of houdt op te vloeien. Verder is het in deze streek de gewoonte om reeds bij het opbinden van den bloemtros, dus vóórdat het bekloppen van dezen begint, een formulier uit te spreken van dezen vorm:

»Poewah poetih anoe radja oelah geder, oelah renwas!«
»Oelah peurihna tjiangĕn, masingna tjimata sampe taoen, sampe boelan!«
»Witte melk, eigendom van den vorst, wees niet ontsteld, wees niet verschrikt!«
»Laat het uw hartebloed geen pijn doen, (geef) volop tranen, jaren, maanden.«

Dan gaat de tapper tot bekloppen over, ook eerst met een tĕpoeskuol, opdat de bloemtros niet ontstelt en dientengevolge afsterft. Tweemaal heeft de inwijdingsbeklopping plaats en twee formulieren zijn daarbij noodig; bovendien mag dit slechts op Dinsdag, Woensdag of Vrijdag gedaan worden.

De djangdjawokans luiden:

»Nini batari Samsi [1], Aki batari Samsi!« »Aja heuntjeut boeroek boedoer boerarehan?« »Heuntjeut saha?« »Heuntjeut sing!« »Koe naon?« »Sih!« »Mana aja heuntjeut boerarehan!« »Daek bijoer ka moerahing Allah!« i. a. w. »Nini batari Samsi, Aki batari Samsi!« »Is de cunnus met slijm en roven bedekt?« »Wier cunnus?« »Mijn cunnus!« »Hoe komt dat?« »Foei!« »Waar is de bekorste cunnus?« »Hij zal wegvliegen naar Allah's mildheid!« Het tweede formulier is: »Boewah poetri mandoer radja nja sija asal ti boga, boewah poetri mandoer rarang naja sija tĕroesna larang; oela oerej, oela oerej, oela oerej!«

Is de eerste djangdjawokan duidelijk èn wat de bewoordingen èn wat den zin aangaat, deze toch is slechts een ietwat plastische toespeling op de kekedjoan, te voren besproken, die weggeworpen wordt, anders is dit met het laatste formulier en de zoo dadelijk te noemen strijkformule, die alle navraag bleven weerstaan.

Is de leungeun tweemaal om te beginnen beklopt, dan wordt dit regelmatig, doch nu eenmaal daags, vijf of beter nog zeven dagen volgehouden. Soms gebeurt het daarbij, dat, alle voorzichtig-

[1] Samsi = Sangsĕri, waarvan het een verbastering is.

heid ten spijt, het ondereinde openberst, in welk geval dit deel niet verder mag beklopt worden omdat de leungeun dan nimmer vocht zal geven. Zeer zacht moet men dit gebersten einde, ook heuntjeut tjareuh geheeten, met de hand omvatten en driemaal, langzaam naar beneden toe bestrijken, zeggend:

„Euleus, euleus, boeboej ileus!"
„Euleus keneh tinggoer aing!"

Vervolgens wordt de bloemtros geschommeld, vier keer achtereen en iedere wieging heeft haar eigen wijdingsphrase. Bij de eerste schommeling spreekt de tapper:

„Joen-ajoen: randa beser oerang-awer!"

„Schommel-de-schommel: echtgenootlooze, die aan incontinentia urinae lijdt, water onophoudelijk!

bij de tweede:

„Joen-ajoen: ka ditoe laoet, ka dijeu dano, di tĕngah talaga ngĕmbĕng!"

„Schommel-de-schommel: derwaarts 'n zee, herwaarts 'n meer, in het midden een altijd volle plas!"

bij de derde:

„Joen-ajoen: ngajoenkeun tjawene beser, nji randa noe beuki kiih!"

„Schommel-de-schommel: te schommelen de maagd, die aan incontinentia urinae lijdt, de echtgenootlooze juffrouw wie het behaagt te wateren!"

„Joen-ajoen: sagara madoe tjai!"

„Schommel-de-schommel: zee van honig en water!

Vijftien dagen zet de tapper dit schommelen voort en dan snijdt hij den bloemtros af, waartoe hij zijn mes vlijmscherp geslepen heeft, opdat het snitvlak volkomen glad zij. Daarbij spreekt hij: „Poewah poetih anoe radja, oerang silihteukteuk beuheung!" „Beuheung aing heula?" „Tah! beuheung sija heula, beuheung sija bae!" „Oelah peurihna tjiangĕn, masingna djoeoeh tjimata sampe taoen, sampe boelan!" „Witte melk, eigendom van den vorst, wij snijden elkander den hals af!" „Mijn hals eerst?" „Kijk! jouw hals eerst, jouw hals maar!" „Laat het 't hartebloed geen pijn doen, laat de tranen druipen jaren, maanden!"

De tapper klimt nu af om de poko te gaan klaar maken, doch voor hij zich verwijdert, maakt hij nog even front voor den naar

beneden gevallen bloemtros, zegt dezen en vraagt hem: »Poewah poetih anoe radja ragrag?» »Koe naon?» »Raheut koe koedjang?» »Lain!» »Koe naon, koe arit?» »Lain!» »Koe golok?» »Golok ge lain sagolok, golokna galokgok!» »Diakeup koe aing teu kabawa, digotong euweuh batoer, tindihan bae koe badjoe, badjoe ge lain sabadjoe, badjoena oeh!» »Witte melk, eigendom van den vorst, ben je gevallen?» »Hoe dat zoo?» »Ben je afgesneden door een koedjang?» [1] »Niet door een koedjang!» »Hoe dan, door een grasmes?» »Niet door een grasmes!» »Door een kapmes dan?» »Ook het kapmes is anders dan een gewoon kapmes, 't is een kapmes om te braken!» »Op mijn rug kan ik je niet mededragen, om je aan een stok te dragen ontbreekt de makker; wordt maar gedrukt door een baadje, maar een ander baadje dan een gewoon baadje, een druppelend baadje!»

Nu eerst gaat de tapper naar huis en bereidt daar de poko van jonge bladstelen van de tjarijang, samengestampt met jong blad. Deze legt hij 's anderen daags op den stomp en laat een en ander vijf dagen intact. Daarna kan hij den eersten koker ophangen, waarbij hij prevelt:

»Sang dodot, Sang ti berang, Atji omas, Salaka poetih!» [2]

Bij het verdere tappen heeft dit echter niet meer plaats.

Ten slotte nog een enkel woord over de Badoej's.

Waar dit noodig is, wordt ook door hen van een ladder gebruik gemaakt, die vóór hij opgesteld wordt, geheel gereed acht dagen

---

[1] Koedjang is een verouderd type van landbouwwerktuig, nu veeltijds tot amulet gebruikt en vrij zeldzaam geworden. Uitvoerige beschrijvingen van typen en gebruik van koedjangs gaven onlangs de heeren Snouck Hurgronje en Hazeu, zie Tijdschrift Bat. gen. v. K. en W., dl. XLVII, blz. 387 vv. en 389 vv. benevens Notulen Algem. en Dir. Verg., dl. XLIII. Bijl. IV. Hier zij nog aan toegevoegd, dat in de oude Soendasche tjarita's een koedjang boentoeng, een afgestompte koedjang, bijna steeds tot de uitrusting behoort van hen, die een moeilijke taak gaan volbrengen waaruit afgeleid zou kunnen worden, dat ten allen tijde bijzondere macht aan koedjang's is toegekend.

[2] Bij het weergeven der beteekenis van de djangdjawokan's is zooveel mogelijk naar een juiste interpretatie getracht, zij blijven evenwel ten deele hokus-pokus, dien zelfs ontwikkelde inlanders niet altijd vermogen te ontwarren. Deswege moesten dan ook de op blz. 611—613 medegedeelde formulieren onverklaard blijven; uit deze was geen zin te distilleeren. Voor de praktijk doet dit er trouwens niets toe, daar de kracht van het formulier wel in den klank daarvan, doch niet in de bewoordingen zetelt.

moet blijven liggen en dan slechts op Maandag mag overeind gezet worden. Kloppen mogen zij ook alleen maar op Maandag en slechts driemaal op drie elkaar volgende Maandagen, waarbij zij zeggen:

„Poen kawoeng kengkeng kawoeng, kawoeng bingkeng, diteunggoer koe boedak kĕrĕng pĕkĕrĕngkĕrĕng!"

„Daek tjĕrĕlĕng! daek tjĕrĕlĕng! daek tjĕrĕlĕng!"

Kawoeng kengkeng(?) gebogen kawoeng, gij wordt beklopt door den hartstochtelijk, vurig verlangenden jonkman!" „Wil druppelen! wil druipen! wil droppelen!" Verdere ceremoniën worden van hen niet bericht.

Het tappen mag met het medegedeelde voldoende toegelicht heeten, derhalve blijft nog de suikerbereiding ter behandeling over, want met uitzondering van de Badoej's, die den palmwijn uitsluitend in vloeibaren toestand verbruiken, wordt het grootste deel van dezen overal elders tot suiker verkookt. Daartoe is een eerste vereischte dat het kawoeng-sap zoo frisch mogelijk blijve en vooral niet zuur zij; want dan komt er van de suiker niets terecht. De eerste zorg van den tapper bepaalt zich dan ook tot zijn kokers, lange bamboezen, in de geheele Pasoendan lodong geheeten, doch bij de Badoej's kemploeng genaamd, die kiemvrij moeten gemaakt worden. Zelfs de Badoej's, al maken zij geen suiker, doen dit evengoed als de andere Soendaneezen, door de kemploeng's, vóór dat ze opgehangen worden, met kokend water uit te spoelen en daarna een weinig tjaper-bast daarin te doen. Bij de Binnen-Badoej's klimt de tapper bovendien 's middags tegen twaalf uur nog even naar boven om bij het reeds in de kokers geloopen sap een paar eurih-bladeren te voegen, opdat de geheele inhoud wajoe, rins, worde, in welken toestand de palmwijn door hen bij voorkeur gedronken wordt bij wijze van aperitief vóór het middagmaal.

Overal elders worden de lodong's na goed uitgespoeld te zijn, van binnen berookt, niet te lang vóór zij opgehangen worden, en wel door middel van een soeroemboeng, een bamboe-pijp, zoodanig op een kleinen haard geplaatst dat de rook door deze moet gaan en door de soeroemboeng een eind in de omgekeerde lodong te steken, daarin opstijgt. Gebruikt men nieuwe lodong's, dan is uitspoelen alleen voldoende, eerst als zij naar palmwijn beginnen te rieken, is uitrooken noodzakelijk.

Iederen avond en iederen morgen worden de volle lodong's naar huis gebracht en onmiddellijk in de ijzeren kookpan leegge-

5°. Maïn raga, = het spel met de raga's, groote teenen manden, tot het wasschen van groenten, waarmede een gelijk spel wordt uitgevoerd.

6°. Maïn Rodé = het spel van Rodé, een dewata van de Soengei Ambawang, een rivier, die iets boven Pontianak in de Landak-rivier valt. Zeven jongens gaan op den grond zitten en doen alsof zij uien planten.

7°. Parmainan Ranat = het spel van Ranat, de dewata van Poelau Anjoet, [1] een eilandje in de Landak-rivier gelegen, vlak boven de monding van de Ambawang-rivier.

Een jongen met een hengel neemt plaats op een plank — een vlot voorstellende. De plank wordt heen en weer getrokken.

De panjampang regelt al deze spelen en de balian bepaalt er zich toe, tusschen de spelen door te loopen, vaak menariënde. Hij zoekt daarbij steeds naar soemangat's.

Er zijn toch steeds menschen, welke zonder bepaald ziek te zijn en zonder het zelf te weten een voortvluchtige soemangat hebben. Men noemt dit sangkaroe. De balian maakt zich dus nuttig door deze soemangat's links en rechts met zijn hand te grijpen, nu uit een bloem van Rinding, dan uit een ui van Rodé, dan weer uit den hengel van Ranat, en ze bij den eigenaar weer in het oor te blazen.

§ 108. Geestenspelletjes.

II. Parmainan hantoe = de geestenspelletjes.

1°. Maïn djampa. Zeven djampa's (tampajan's) worden in de soerambi gezet. Zeven jongens gaan voor deze djampa's staan en doen boven de opening een brommend geluid hooren, dat in de djampa weerklinkt en versterkt wordt.

2°. Maïn titi bangkei = het spel van de lijkenbrug. Zeven jongens gaan voorover plat op den grond liggen, en worden met een grooten zwarten doek overdekt. Ook daarbij doen zij een brommend geluid hooren.

3°. Maïn Lintana tanggong bangkei = het spel van Lintana, die de lijken draagt. Lintana is de Charon der

[1] Men verhaalt, dat Poelau Anjoet (= het drijvende of afgedreven eiland) de Landakrivier is afgedreven. Halverwege tusschen de monding der Béhé- en Měnjoeké-rivier bevindt zich nog een eilandje, Poelau genaamd, dat bij laag water reeds een geheel met den oever vormt. Volgens deze legende waren deze eilanden man en vrouw en is de laatste uit ongenoegen met haar man weggeloopen, de Landak-rivier af.

Dajaksche onderwereld; hij brengt de dooden over naar het Zielenland, hen dragende in horizontale richting, een hand onder het hoofd en een onder de voeten houdende. Zeven jongens gaan lang uit achterover op den grond liggen en worden elk met een witten doek — het lijkkleed — overdekt. Zij zwijgen als moffen. De panjampang en nog een helper nemen hen één voor één bij hoofd en voeten — zij moeten zich dus zeer stijf houden — op en leggen hen een eind verder weer neer.

4°. Parmainan Linti namoe koeboer = het spel van Linti, die grafkuilen graaft. De panjampang stelt dit voor. Als spade bezigt hij een soeman (bamboekoker met kleefrijst.)

5°. Maïn pontot = het spel met de lichamen zonder hoofd; zeven knapen dragen ieder een houten pop zonder hoofd; zij draaien er al menariënde mede rond.

6°. Main tabang hantoe = het spel van de geesten, die boomen omhakken. Zeven knapen houden zeven takken, welke van een mampa', een porang en een tangkodo' boom afkomstig moeten zijn, zeven boomen voorstellende, recht overeind. Zij slaan er naar met de rechterhand, als een houthakker, bezig met boomen te kappen tot ten slotte de boomen omvallen.

7°. Parmainan Oedjatn Toenggal = het spel van Oedjatn Toenggal. Oedjatn Toenggal is een jongere broeder van Mané Amas. Hij heeft zijn naam te danken aan de omstandigheid, dat hij regenmaker is; komt hij uit zijn huis, zoo valt de regen (oedjatn) direkt in stroomen neer. Zijn spel bestaat daarin, dat zeven knapen ieder een stukje varkenshuid in de hand houden en er met de hand naar hakken. Zij maken daarbij een geluid als een varken, dat geslacht wordt.

De balian loopt bij deze spelletjes al menariënde rond, nu eens een soemangat in een djampa grijpende, dan weer uit een pontot, dan weer uit een tangkodo' boom.

§ 109. Spelen van Mané Amas.

III. Parmainan Mané Amas = de spelen van Mané Amas.

1°. bahoema (Daj.) = bĕriadang (Mal.) = het aanleggen van een ladang;

2°. baroemah = het bouwen van een huis;

3°. barpantja = het bouwen van een pantja (négri-huis);

4°. ngago ikaän laoe' (Daj.) = mĕnʼjahari ikan laoe' (Mal.) = het zoeken van toespijs.

haald, zevenmaal loopt de balian al menariënde langzaam met zijn volgeling in de soerambi heen en weer. Bij Nangé en Dikang gekomen, worden de offerspijzen telkens aangeboden en hun medegedeeld, dat de ana' tano den volgenden dag wil gaan pleizieren (baolang) naar den Goenoeng Bawang.

Indien Nangé en Dikang geene verhindering hebben, wordt voor den tocht op hun gezelschap gerekend. Tevens heeft de balian nog een klein verzoek: de zilveren ring en de blauwe kraal moeten gereinigd en hersteld worden. Nangé en Dikang's hulp wordt daartoe ingeroepen.

De ana' samang houdt het kopje echter bij voortduring vast en zorgt, dat niemand het opent. Bij Nangé en Dikang heft hij het met de hand slechts een weinig naar boven, om het als het ware aan deze onzichtbare dewata's aan te bieden.

Na afloop hiervan wordt het kopje bij de ouders van den ana' tano teruggebracht; dezen onderzoeken eerst nauwkeurig of het bedekkende doekje nog op dezelfde manier vastgebonden is als te voren, om te weten of de balian het kopje soms geopend heeft en bekijken daarna den inhoud zelf. En ziet...... het ringetje en het kraaltje zijn verdwenen, in het kopje bevinden zich slechts wat vergruisde steentjes en een vocht, op gesmolten zilver gelijkende. Het wordt weer op dezelfde manier dichtgemaakt en weer aan den ana' samang ter hand gesteld.

§ 112 Dewata Padjadi.

De verdere bewerking van het kraaltje en ringetje wordt opgedragen aan de dewata Padjadi. Over de geheele lengte van de soerambi wordt een sterk rotan-touw gespannen, en hieraan een miniatuurschuitje van ongeveer een voet lengte opgehangen. In de prauw worden weer verschillende geschenken in rijst en gebak voor de dewata Padjadi gereed gezet. De woonplaats van deze dewata wordt verondersteld aan het eene uiteinde van het koord gelegen te zijn. Hier zet zich dan ook de panjampang, welke de dewata vertegenwoordigt, neder, omringd door de schoonste bakvischjes uit de kampong. Dezen zijn ijverig in de weer (zij doen ten minste zoo), om biezen matjes en rijstzakjes te vlechten. De miniatuur-prauw wordt nu zevenmaal heen en weer getrokken, de balian en de ana' samang loopen terzijde met haar mede, al menariënde. Eindelijk komen zij bij de woning van de dewata Padjadi aan, zij worden met een saluut van een

geweerschot begroet. De dewata wordt ook met het plan om den Goenoeng Bawang te bezoeken in kennis gesteld en uitgenoodigd mede van de partij te zijn. Hij stemt toe, waarna de ana' samang hem het bekende kopje aanreikt, en zijn hulp tot voltooiing der kunstbewerking wordt ingeroepen. De panjampang neemt het kopje over, houdt het in de hoogte als om het de dewata aan te bieden, schudt het kopje even en geeft het weer aan den ana' samang over, zonder het geopend te hebben.

Bij tehuiskomst — weder wordt daarbij een saluutschot gelost — stelt deze het aan de ouders van den ana' tano ter hand, welke het openen — en wonder boven wonder daarin den ring en de kraal terugvinden, schitterender en fraaier dan ooit te voren. Zij sluiten het kopje weer goed af en laten het aan niemand zien. Morgen zal het aan den ana' tano medegegeven worden als een geschenk aan de opperdewata Apé Mantoe Hari.

Hiermede zijn de voorstellingen en spelen van den eersten en tweeden dag afgeloopen.

Natuurlijk wordt gedurende dien tijd goed gesmuld.

§ 113. Groote pleizierreis naar den Goenoeng Bawang.

Den volgenden dag wordt het beloofde varken en de beloofde haan — het varken niet meer babi tano geheeten maar babi taman [1] — geslacht. Het is bestemd voor de dewata's van den Goenoeng Bawang.

De reis daarheen geschiedt gedeeltelijk per prauw — de Mĕnjoeké-rivier op, die op een uitlooper van den Goenoeng Bawang ontspringt, tot aan haren oorsprong, verder te voet.

De Sambas-Dajaks doen deze denkbeeldige reis de Soengei Lédo op, een affluent van de Sambas-rivier welke op denzelfden berg ontspringt.

§ 114. De prauw.

De prauw, welke den weidschen titel voert van Adjoeng laléo, batété amas, pangko laloema, baramoe inti' [2], wordt

[1] Men herinnere zich, dat de boom van den linggang ook taman heet en waarschijnlijk eene voorstelling is van het zielenland. Babi taman zou dus zijn het varken van het zielenland.

[2] Volgens opgave van onzen Dajakschen zegsman is adjoeng = groote prauw. — laléo = lalei (Daj.) = zacht gebogen, gekruld. — batété = gespikkeld. — pangko = snelvarend. — laloema = bĕloemba, om het hardst varend. — baramoe = bĕramboe = van franje voorzien. — inti' = koperen plaatjes.

Volgens woordenboeken:

voorgesteld door een plank (Daj. lagong) [1], de voorsteven heeft den vorm van een draak of slang (Daj. nabo) [1], de achterkant is krulvormig uitgewerkt (Daj. alo' pakoe d. i. jong varenspruitje, waarvan het uiteinde spiraalvormig is opgerold) [2].

Achteraan staat de ana' samang als stuurman. In het midden der prauw bevindt zich de ana' tano, het kind wien het feest geldt, voor wien de offerande gebracht wordt.

§ 115. Ana' ransiang — de pages.

De ana' tano wordt vergezeld door pages (ana' ransiang,

adjong bij Hardeland (bahasa sangiang) = banama, schip; lalro niet in wdbk., lalai, bij Pijnappel = geheel in iets verdiept; batété, titik, bij Pijnappel = druppel. Pangko bij Hardeland: pankoh = „ein Bot, der Vorder- und Hinterschnabel ist nicht spitz und schräg voraus, sondern zurück nach dem Boote zu gebogen. Laloema, niet in wdbk. Inti' idem, ramoe idem.

[1] Niet in wdbk.

[2] Vergelijkt men deze beschrijving met het tiwah der Olo ngadjoes, dan is het mijns inziens niet twijfelachtig, dat met dit schip het vaartuig van Tempon Telon bedoeld wordt en wel de banama tingang — het neushoornvogelschip — dat dient om de zielen naar het zielenland over te brengen.

Bij de Meliau-Dajaks worden de lijken van voorname afgestorvenen begraven of verbrand in een kist, welke den vorm heeft van een vaartuig en dan ook lantjang (= prauw) heet. De voorsteven van dit vaartuig vertoont de figuur van een slangenkop, en noemt men „Kapala naga", de achterkant een spiraalvormig gewonden ornament, dat de Meliau-Dajaks ook „alo' pakoe" noemen.

Vergelijkt men deze doodkist met de raung, afgebeeld in het Int. Archiv für Ethn., B. II, p. 184 (Grabowsky's „Der Tod, das Begräbnis, das Tiwah oder Todtenfest), waar kop en staart van den neushoornvogel — links en rechts als versiering aan de raung aangebracht — nog duidelijk te herkennen zijn, dan wordt alle twijfel weggenomen, dat werkelijk de nabo of de kapala naga en de alo' pakoe de kop en de staart van den tingang zijn. Ongewoon echter, als men in het Westen was aan dier-motieven in de ornamentiek, heeft men deze versieringen niet begrepen en op eigen wijze verklaard. Den kop vatte men op als dien van een mythisch dier, en de staart als het spiraalsgewijze gebogen jonge varenspruitje. Bovendien kan gelijkluidendheid der woorden: „alo' pakoe" en „alau", de Landaksche naam voor de rhinoceros- of jaarvogel, aanleiding tot deze vergissing gegeven hebben. Alo' is het Maleische ĕlo' — maar de eerste lettergreep wordt door de Dajaks met een langgerekte a-klank uitgesproken.

Men denke bij het bovenstaande aan hetgeen de heer Schmeltz zegt in het Int. Archiv für Ethn. B. IX, p. 76, noot 3, over het verschil in de ornamentiek van West- en Zuidoost-Borneo. (Zie verder ook § 155).

Om de vergelijking van het tiwah met het parmia nog verder voort te zetten, wijzen wij nog op de omstandigheid — wellicht echter een toeval — dat onder de spelletjes van Mané amas het koppensnellen voorkomt en het koppensnellen vroeger ook bij het tiwah in gebruik moet zijn geweest.

waarvan er drie voor en drie achter hem plaats nemen, allen op een rij, achter elkaar. Is de ana' tano een meisje, dan zijn ook de ana' ransîang meisjes.

Op de voorplecht staat de balian, natuurlijk weer in feestgewaad gekleed.

De ana' ransîang hebben allen een soeman (bamboekoker gevuld met kleefrijst) in de hand, welke zij heen en weer bewegen, alsof zij het vaartuig voortstuwen.

§ 116. Staf van den balian.

De ana' samang bezigt daartoe de zoogenaamde tongkat dajoeng, afgebeeld en beschreven in het Internationales Archiv für Ethnographie, Band IX, blz. 69.

Het is een bamboestok, rustende op een houten voetstuk of schoen, tampang kladi (tampang = stek, jonge loot of uitlooper van een plant, — kladi = de taroplant, Colocasia antiquorum), is voorzien van drie uitsteeksels, kĕmbang djongkal (kĕmbang = bloem, djongkal = naam van een bloem), loopt uit in een houten punt, is versierd met kippen- en alau (neushoornvogel)-veeren en bekroond met vier naar boven stekende veeren van den roewai (argusfazant) [1]. De steel van den schoen past juist in de bamboe en is een weinig op- en neer schuifbaar, zoodat bij het opnemen van den stok de schoen een weinig naar beneden valt en bij het nederzetten de stok een schokje krijgt, zoodra het voetje geheel ingeschoven is; dit dient, om de belletjes te doen rinkelen.

De bodems der geledingen van de bamboe zijn doorstoken, om den inhoud grooter te maken. De tongkat dajoeng dient ook als beker en wordt met toewak gevuld.

Langs het vaartuig is een rotan-touw gespannen, afwisselend met blauw en wit katoen omwoeld. De ana' ransîang en de ana' samang houden het met de rechterhand vast, met de linker de bamboe-kokers hanteerende. De offerspijzen worden links en rechts van de plank nedergezet.

---

[1] Phasianus Argus. Volgens Hardeland marak, dat elders pauw beteekent. Volgens Grabowsky: haruai. Zie „Streifzüge durch die malayischen Distrikte Südost-Borneo's. Globus, Bd. LVII, p. 219., waar Grabowsky de fabel mededeelt van den argusfazant en de raaf.

Deze zelfde fabel behandelt Westenenk in zijne Bijdrage tot de Folklore der Westerafdeeling van Borneo. Tijdschrift van Ind. Taal-, Land en Volkenkunde, Deel XLIII en Nieuwenhuis, In Centraal Borneo, Dl. I, p. 240. Volgens Nieuwenhuis is de Borneosche argusfazant Argusianus grayi Elliot.

Aldus toegerust wordt de reis aanvaard. Ook de Ippé's en de Kamang's maken den tocht mede, maar onzichtbaar als zij zijn, bemerken wij, talino, van hen verder niets.

De balian strooit rijkelijk gele rijst om zich heen en de reis begint. De balian staat op de voorplecht te menariën, bij elken stap doet hij aan zijne voeten gebonden belletjes rinkelen. De gamĕlan doet gedurende de reis opwekkende muziek hooren. Het punt van uitgang is niet de monding der Mĕnjoeké-rivier, maar moet daar gezocht worden, waar nu kampong Kampit gelegen is en waar werkelijk de rivier, althans in den tegenwoordigen tijd, onbevaarbaar wordt.

§ 117. Etappen op reis.

De eerste woning, die wij aandoen, is die van Sadoe beneden de Riam (= stroomversnelling) Boeroe (boven Kampit gelegen). Sadoe is ook een dewata maar een van lagen rang. De opvarenden rusten even bij hem uit, de gewone vragen „van waar? waarheen?" worden beantwoord en voort gaat de prauw.

Op deze manier worden nog verscheidene stations aangedaan. Achtereenvolgens worden begroet:

Sada, de bewoner van Loeboeʾ Bagoe (= taloʾ dalam, de diepe rivierbocht).

Sana van Batoe Bidé (batoe = steenrots — bidé = vloermat).

Sinta van Palanggor Batoeng.

Sipot van Panamboeng Lambat en ten slotte Roemé, de bewaker der Poko Maraga, d. i. het begin van den weg.

De woningen van Sana en Soenjoet worden door de meeste balians maar stilzwijgend voorbij gevaren. Volstrekte eenvormigheid in de opgave dezer pleisterplaatsen bij de talrijke Dajaksche stammen van Landak en Mampawa bestaat natuurlijk niet.

§ 118. Reis te voet.

Bij de Poko Maraga wordt de prauw verlaten en de tocht verder te voet afgelegd.

De anaʾ tano neemt nu ook een soeman in de hand als wandelstok. Al klimmende bereiken wij de woningen van

Anggong van Rantimang

Ganja van Gènting (= bergpas) Silaʾ

Gidaʾ van Gènting Danali en

Saga van Boeboeng Panampé Bawang d. i. Saga van den bergtop, van waar de Bawang te zien is, Bawang-zicht. Ganja en Gida' worden door de meeste balian's weer verzwegen.

Daarna bereiken wij de laatste etappe voordat wij aan het paleis van den opperste der dewata's komen „Ampar Balo" [1]. Hier verfrischt men zich, het kristalheldere uit een rots te voorschijn springende water biedt daartoe eene goede gelegenheid. Ook de ana' tano neemt hier een bad, men besprenkelt hem met een in water gedompeld rĕndjoewang-blad. De weg van hier naar de vorstelijke woning is echter nog vol hindernissen.

§ 119. Hindernissen.

Het eerst stoot men op de Batoe Sabangko, een moeielijk te beklimmen rots, voorgesteld door een verticaal gehouden plank met zwart kleed overhangen.

Daarna voert de weg over een schuinliggenden boomstam, Bandong saroewai (bandong = naam van een boom, roewai = argusfazant, saroewai = bont gelijk de roewai, veelkleurig), welke eene gladde ijzeren schors heeft. De panjampang geeft dit weer door een boomstam, met veelkleurig katoen omwikkeld, in schuine richting aan een stijl van de soerambi vast te binden. Twee bolèng's (spiesen met weerhaken) worden links en rechts als leuning aangebracht.

Ten slotte nadert men den top van den Bawang, plotseling staat men voor de kota (versterking) van den Radja. Een nieuw bezwaar wacht daar de reizigers. De toegang tot de poort gaat over een trap, waarvan de treden gevormd worden door stalen houwers met het scherp naar boven: Sanjarong tanga tangkin (tanga Daj. = tangga Mal. = trap, tangkin = houwer, kapmes.) Deze trap wordt door den panjampang vertoond. Tusschen twee schuin staande slieten heeft hij zeven tangkin's in horizontale richting vastgebonden, met het scherp naar boven, echter zoo, dat de greep van den houwer afwisselend naar links en rechts wijzen. De panjampang verstrekt een onkwetsbaar makende olie, waarmede de voeten der reizigers ingesmeerd worden.

Wonderlijk is de vlugheid, waarmede de balian over de scherpe

[1] Ampar = rots, balo wordt in „balo boelan" — § 118 noot 3 — vertaald met (mane)schijn. Waarschijnlijk is echter balo = boelau, volgens Hardeland = goud; ampar balo = gouden rots.

treden naar boven komt [1]. De goede opmerker heeft echter gezien, dat hij zijn linkervoet op den eersten houwer zette, welks uiteinde naar rechts wijst, zoodat de voet slechts het minder scherpe gedeelte dicht bij den greep raakt. De volgende houwer wijst naar links, zoodat de balian met zijn rechtervoet weder het onscherpe gedeelte betreedt.

De ana' tano en zijne volgelingen zijn echter niet zoo in de listen van den balian ervaren, weten zich niet te redden en komen slechts met behulp van den panjampang de trap op.

Bovengekomen wacht hen echter een nieuw bezwaar. Over den drempel van de poort beweegt zich een reuzenslang [2], bandal tadoeng (bandal = drempel, tadoeng = monsterslang); de panjampang houdt den reizigers een rood, wit en zwarte stok voor. Voor gele rijst deinst deze terug, de reizigers treden de kota binnen en maken hunne opwachting bij den Radja van den Goenoeng Bawang, Apé Mantoe Hari. [3]

§ 120. Apé Mantoe Hari en zijne Mantri's.

Deze is gezeten in de ruime Pasében — overdekte balai van alle zijden open — omringd door zijne mantri's (rijksgrooten.) pambakals (hoofden) en Toewa's (oudsten.) De eerste zijn, zooals in elken behoorlijken staat betaamt, vier in aantal:

---

[1] Zulk een trap zag ik in kampong Moeja (Batang Tarang Dajaks, Tajan).

Dergelijke kunstenmakerijen vertoonen de balians meer. Bij de Bĕntiang-Dajaks zag ik een balian onder het menariën gedurende zijne denkbeeldige reis naar den Goenoeng Bawang telkens (schijnbaar) met het scherp van zijn kapmes op zijn arm slaan, waarna hij er direct op spuwde en den arm aan de omstanders liet zien ten bewijze, dat er geen wond was. De booze geesten, verklaarde men mij, zouden op het zien van dergelijke duivelskunsten verschrikken en de vlucht nemen.

[2] Uit de Augh Olo Balian hapa Tiwah (Hardeland, Versuch einer Grammatik der Dajakschen Sprache, blz. 221) blijkt dat de palangka, het huis van de Rawing Tempon Telon een drempel van zeeslangen heeft.

[3] De vrouw van Apé Mantoe Hari heet Lindoeng katja balo boelan. [lindoeng = verbergen, katja = spiegel, balo boelan = maneschijn]. Apé = nènè = grootvader, mantoe = bantoe = helpen. — hari = mata hari, zon. Men zou uit de tegenstelling van zon en maan opmaken, dat Apé Mantoe Hari een zonnegod en zijn gemalin eene maangodin moet voorstellen. Indien balo = boelau (zie Hardeland) dan is de vertaling van balo boelan = goudglans van de maan. — Klaarblijkelijk is met lindoeng bedoeld indoeng (moeder) en mantoe hari zal wel eene verbastering van mata hari zijn. (Juynboll).

Patih di Pakana.
Djaja di Banoedjoe.
Indar di Sampodo en
Lopo Panongkat Bawang.

Pakana, Banoedjoe en Sampodo zijn volgens den balian heuvels, welke tot het Bawang-gebergte behooren. Ieder der mantri's bewoont een er van. Lopo woont op den berg Rino Hati, welke tegen den Bawang aangelegen is, waardoor deze meerdere vastheid bezit en daardoor in zijne duizelingwekkende hoogte niet omvalt. Vandaar de bijnaam van Lopo, Panongkat Bawang d.i. die den Bawang steunt (tongkat = stok.)

§ 121. Vorstelijke pantja.

Bij het binnentreden der gasten worden zeven saluutschoten gelost en treft een zacht ruischende muziek uit de Dendo Léko (de vorstelijke pantja) hunne ooren. Het zijn niet de harde slagen van trommen en koperen bekkens, welke weerklinken, maar de liefelijke tonen van de dénoring, soeling, talalé, ampéjo, gambang en lĕntoning.

Ook hangen langs de randen van het dak koperen lovertjes en schelletjes, zooals de meisjes bij het menariën op haar kleedje hebben, welke door den wind heen en weer bewogen worden als een eeuwigdurend klokkenspel.

(Vergelijk deze beschrijving met die der woning van de Sangiang's in Grabowsky „Theogonie der Dajaken," Int. Arch. f. Ethn., Bd. V, p. 122.)

§ 122. Offer aan Apé Mantoe Hari.

De panjampang vervult den rol van Apé mantoe Hari. Hij neemt plaats op eene estrade, speciaal voor dit doel opgericht.

De balian en de ana' samang nemen tegenover hem plaats.

Het eerste huldebewijs van den balian, bestaat in het aanbieden aan den Radja van een teug toewak uit den tongkat dajoeng. Hij zingt daarbij:

Tabé, tabé, sakali, sakali laloe,
Tobi' salama sakada' lintas,
Angkat ajĕ' gila, ajĕ' brani,
Kadei sampanan raja,
Tapis kabébér panto' oelar kadadoe,
Aja sarapoeh.
(Tobi' = kata, woord, salama = sapatah, sahălei,

telwoord voor één; sakada' = saběntar, een oogenblik; kadei = takoet, uit vrees dat; — sampanan = kěmpoenan; raja = běsar; — tapis = likken; — panto' = tangkap; dadoe = pangarang, oud bosch; — aja = běsar; — sarapoeh = běndol, grendel.)

Vergiffenis, vergiffenis. Laat mij even voor U langs gaan;
Een woordje slechts, dan ga ik schielijk voorbij.
Ik bied U opwekkende en moedgevende dranken aan,
Om een groot ongeluk te ontgaan,
Aangevallen te worden door den slang uit het bosch,
Dik als een deurstijl.

Het is verboden (pantang) aangeboden spijs of drank te weigeren. Door ongeluk bedreigd door deze omstandigheid heet kěmpoenan Mal., sampanan Daj. De balian maant dus aan om de dranken te gebruiken, om het kěmpoenan te paralyseeren, aangevallen te worden door den slang uit het bosch, dik als een deurstijl. Apé Mantoe Hari neemt een flinken slok, waarna de rijksgrooten en voorname hoofden aan de beurt komen. Is de bamboe leeg, dan wordt zij weder uit medegebrachte flesschen gevuld.

Daarna worden alle geschenken voor den radja neergelegd. Wij weten reeds gedeeltelijk waaruit zij bestaan: varkensvleesch, rijst, gebak, etc.

Een tweede cadeau draagt den naam van taupong kamajou [taupong = mandje, kamajou Daj. = kěmbajau Mal. een soort gele vrucht zoo groot als de pinang]. Het bestaat uit een koperen presenteerblad waarop zich bevinden:

een tangkoeloe' — gouden mutsje,
een gandit — een soort ceintuur,
een paar galang's — armbanden,
een paar soebang's — oorsieraden en
een panding — een soort ceintuur, alles van goud.

Zij heeten te samen de boewah mas = de gouden vruchten.

Het presenteerblad is met een doek bedekt.

Een derde geschenk bestaat uit zeven sirihdoozen, kota' malaka [d. i. de vierkante doozen van Malakka], elk afzonderlijk in een doek gewikkeld.

Ook het kopje met het ringetje en het blauwe kraaltje, dat gedurende de reis door de ana' tano zelf gedragen is, wordt voor den radja op den grond geplaatst.

De balian biedt met luider stemme deze zaken aan Apé Man-

toe Hari aan, en smeekt hem in ruil er voor om zegen (barkat, toewah).

§ 123. Wisselwerking bij het offer.

De Radja neemt, zooals wij vroeger bij het gewone offer zagen, het fijne (jaug aloes), het onstoffelijke, de essence van de spijzen en voorwerpen tot zich, (cf. § 13). De balian leert echter nog, dat hij daarvoor zijn zegen in de plaats stelt. Zoodra de balian gezien heeft, dat de verwisseling heeft plaats gehad — de anderen bemerken er niets van — houdt de balian de spijzen en voorwerpen een voor eén boven het hoofd van den ana' tano, om de zegen ervan in dezen te doen nederdalen. Daarna worden de offergaven weder van de estrade weggenomen. Het kleedje wordt niet van de taupong kamajou afgenomen, vooral nu niet, want daaronder is thans een massa toewah en barkat verborgen.

Ook de kota' malaka worden niet geopend.

De ana' tano neemt de taupong kamajou en de ana' samang en ana' rĕnsiang nemen ieder een kota' malaka tot zich, om verder in den slendang huiswaarts te dragen.

Het voornaamste van de geheele audiëntie is hetgeen met het blauwe kraaltje en het ringetje gebeurt. De panjampang, als radja fungeerend, doet den ana' tano vlak voor zich zitten. Met groote omzichtigheid opent hij het kopje, waarin ze bewaard worden, neemt deze voorwerpen tusschen duim en wijsvinger, houdt ze tegen het hoofd van den ana' tano, blaast even en...... het ringetje en kraaltje zijn spoorloos verdwenen, volgens den balian in het hoofd van den knaap. Zij nemen daar echter een anderen vorm aan n. l. van manbaarheid.

§ 124. Manbaarheid geschenk van Apé Mantoe Hari.

Wij zagen reeds boven, dat de ouders van den ana' tano, zoodra deze den mannelijken leeftijd begint te naderen, weer een gelofte aan de dewata's doen, een offer te brengen, wanneer zijne toekomstige vrouw zwanger zal zijn.

De vrees, dat de katoeroenan tano (geslacht der tano's, toeroen = dalen, katoeroenan = nakomeling) verbroken zou worden, heeft den balian het bovengenoemde expedient doen uitdenken.

De ana' tano is dus „man" geworden. Voor zijn genereerend vermogen staat de balian in. Indien het kiemzaad slechts op

vruchtbaren bodem uitgeplant wordt, zal het zich tot een schoone spruit ontwikkelen.

Thans is het den lezer ook duidelijk geworden, hoe de dewata's zilversmeden Nangé en Dikang tevens goden der bevruchting zijn.[1]

. De balian en zijn helper zijn intusschen een ringetje en een kraaltje rijker geworden, welke zij op handige manier wisten weg te moffelen.

Na afloop van het bovenstaande wordt tot een gezamelijken maaltijd overgegaan. De ana' tano en zijne volgelingen keeren daarvoor een oogenblik onder de talino's terug.

De offerspijzen, zooeven aan Apé Mantoe Hari aangeboden, worden verorberd. Wel is de essence er door dezen dewata afgenomen, de menschen laten het er zich niet minder om smaken.

Na den maaltijd zou men huiswaarts kunnen keeren; bestaat er echter geen reden om den afloop te bespoedigen, dan worden nog verschillende uitstapjes gemaakt. Zoo bezoekt men den berg Rino Hati, bewoond door Lopo Panongkat Bawang en zijne tweemaal zeven kinderen, op twee na alle meisjes, welke niets doen dan schoone en welriekende bloemen planten, als daar zijn: de witte melor en mĕlati, de gele mĕlana en de roode rambo.

§ 125. Kinderen van Lopo.

De namen van Lopo's kinderen zijn:

1. Gălang katja [= glazen armband].
2. Gălang gangka' [= de opene armband, armband waarvan de uiteinden niet sluiten].

---

[1] In zijne Ethnographische Parallellen und Vergleiche toont Richard Andree aan welke bijzondere stelling de smeden bij alle volken der wereld innemen. Zie Hoofdstuk: Der Schmied. Hij herinnert aan Wieland, den smid in de Noordsche sagen, den kunstrijken meester en aan Hephaistos, den smid onder de Homerische goden en geeft talrijke voorbeelden van vereering der smeden over de geheele aarde.

In Afrika is de smid bij verschillende volken òf diep veracht òf hoog geëerd. Aan het einde van zijne verhandeling zegt de geleerde:

„Die geheimnissvolle Macht, die man überall dem Schmiede zuschreibt, ist auch die Ursache der weitverbreiteten Ansicht, dass er Ehen zu schliessen vermag, so wie er das Eisen zusammen schweisst."

Bij de Landak-Dajaks zijn de goddelijke smeden wel geene huwelijksluiters, maar vervullen toch den taak het huwelijk aan zijn doel — volgens inlandsche opvatting — te doen beantwoorden.

Van de gewone menschelijke smeden — voor het meerendeel wapensmeden — kan in Landak en Tajan vermeld worden, dat zij bij hunne rasgenooten steeds in hoog aanzien staan.

3. Riti badjahit [riti = breede gordel van koperen kettinkjes, badjahit = aaneengeschakeld].
4. Djabé riti [djabé Daj. = ramboe Mal. = franje].
5. Dajang kingkit [dajang = hofjuffer, kingkit = vingerring].
6. Katoro djodjot, dit is een zoon.
   [katoro = mand om visch te vangen, djodjot = zeer klein].
7. Tapo' rio, is het knapst in de bloementeelt.
   Zij bewoont het heuveltje Roeba bada.
   [tapo' = tampo' pinang, het napje, dat boven op de vrucht zit,
   rio of beter rio-rio = veel.] [1]
8. Oeloer tali. Zij is lang en spichtig, haar haar hangt tot de voeten neer.
   [oeloer = vieren, afvieren; tali = touw.
   Misschien staat deze naam in verband met haar lang haar].
9. Papan rapat [= de dichte plank, d. i. de gierige].
10. Ena(?)
11. Boelan [= maan].
12. Djabé riti moeda [= de jonge Djabé Riti].
13. Andoeng katja [andoeng = gĕndoeng = dragen, katja = spiegel.]
14. Tanga baroewang, een zoon [tanga = tangga; baroewang = beer], de jongste der veertien, beroemd om zijne dapperheid.

Alleen Ena houdt zich niet met bloemen op, maar occupeert zich met mandjes vlechten. [2]

Bezoekt men de bloementuinen, dan is het natuurlijk geoorloofd, zooveel bloemen te plukken als men wil. Van hout gesneden bloemen zijn van te voren door den panjampang in de soerambi klaargelegd.

Vaak wordt ook een tochtje gemaakt naar de padagei (d. i. de verzameling der panta's, de beelden der voorouders) der dewata's. Men moet daar een varken slachten, om het bloed aan den Trio, welke bij voorkeur bij de padagei's vertoeft, te offeren.

§ 126. Tinjo Lawa', bewaker der hemelsche padagei's.

De padagei's worden bewaakt door Tinjo Lawa'. Bij zijn

---

[1] Vgl. Bareë ria, maria = veel. (Juynboll).

[2] Hierop wijst ook haar naam: Ena = de vlechtster, zooals blijkt uit Bareë eŋa, moëna = vlechten. Jav. anam, Mal. anjam, Mak. Sang. anang, Bul. ajam enz. (Juynboll).

met rasi of siël. Badi pinang is bedreigd met de kwaal van den pinangboom.

Om te verstaan, wat hieronder bedoeld wordt, dient men de bloeiwijze van den pinang nauwkeurig na te gaan. De ontwikkeling van bloem en vrucht is voor den inlander zeer merkwaardig.

Eerst vertoont zich aan den stam onder de bladerkroon eene groene schacht — de bladscheede. Langzamerhand wordt deze donkergroen en geel, schrompelt in en valt af. [1]

Onmiddelijk na het afvallen van de oepih vertoont zich op dezelfde plaats de zoogenaamde slodang, het schuitvormige omhulsel van den pinangbloesem, dat wij reeds vroeger in de handen van den linggang zagen.

Plotseling breekt na eenigen tijd dit omhulsel open en komen de prachtigste pinangbloesems — majang geheeten — te voorschijn, op gouden reuzen-aren gelijkende, een bedwelmende geur verspreidende.

De slodang valt intusschen af, om nutteloos weggeworpen te worden.

Echter ook de bloesems hebben slechts een kortstondig leven: weldra vermindert de pracht van het geel der aren. Zij kwijnen weg. Aan den voet der aren vertoonen zich de donkerbruine vruchten als in een weelderigen tros te samen gebonden.

Dit spel uit de natuur hebben de inlanders met bewondering gadegeslagen.

„Djatoh oepih, tinggal slodang, djatoh slodang, tinggal majang, djatoh majang, tinggal pinang." d.i. Valt de oepih af, blijft de slodang, valt de slodang af, blijft de majang, valt de majang af, blijft de pinangnoot.

Wanneer nu in eene familie telkens een kind sterft, wanneer een jonger geboren wordt dan vergelijkt de Dajak het lot dier ongelukkige familie met dat van den pinang. Er moet naar zijne meening tusschen beiden een geheimzinnige betrekking staan, een gemeenschap van gevoel, van leven. De gelijkheid der verschijnselen neemt daaromtrent allen twijfel weg.

In verband met dit geloof staat nog eene zonderlinge ceremonie, die men pas geboren kinderen doet ondergaan.

[1] Onder den naam van oepih, op een stuk taai en sterk maar toch zacht en buigzaam boomschors gelijkend, is het in de huishouding der inlanders wel bekend en in veelvuldig gebruik voor verpakking, geen vocht doorlatende.

Na de geboorte wordt n. l. het kind, zoodra het door de vroedvrouwen in ontvangst is genomen, een oogenblik op een pinang-slodang neergelegd. Het is dan nog ongewasschen.

De inlander, die ons deze gewoonte mededeelde, voegde erbij, dat dit was, opdat de slodang het bloed zoude drinken.

Opmerkelijk is het, dat men dit gebruik niet alleen bij de Dajaks van het landschap Landak (wellicht in geheel Borneo?) aantreft, maar ook bij de Atjèhers.

Immers meldt Snouck Hurgronje in zijn bekend werk (Dl I, blz. 412) „Voorloopig legt de vroedvrouw het kind, nog met zijn adòë vereenigd op eene mooie groote bladscheede (seutoeë') van pinang. Men reinigt namelijk eerst de moeder."

Ook hier geschiedt het dus met het nog ongewasschen kind. Een offer in bloed aan den pinang?

Met seutoeë' wordt waarschijnlijk hetzelfde als slodang bedoeld.

Men zou hieruit afleiden, dat het geloof aan een „badi pinang" in vroeger tijden ook bij de Atjèhers bestaan heeft, maar later verloren is gegaan, terwijl alleen het gebruik, het pasgeboren kind op een slodang te leggen als een rudiment is blijven bestaan.

Een gewoonte, welke veel overeenkomst vertoont met de bovenstaande, komt op Zuid-Celebes voor. [1]

Beschouwen ook de Makassaren de pinang als een ongeluksboom?

§ 136. Het vragen om geluk.

Het bezoek van den ana' tano aan Apé Mantoe Hari herinnert aan het vragen om geluk en een lang leven aan Radja Ontong bij de Olo ngadjoes.

Opmerkelijk is het dat, zooals wij later zullen zien, aan een ring bij de Dajaks steeds het denkbeeld van een lang leven verbonden is. (Zie Hoofdstuk VIII, § 25).

Hardeland deelt omtrent het vragen om geluk aan Radja Ontong onder meer het volgende mede (Daj. W. s. v. ontong):

Man lässt die Gana, Seele, davon (d.i. van de offergaven) durch einen Sangiang dem Radja Ontong überbringen, welcher dem Sangiang dafür ein wenig Gold giebt, was dieser den Balian überbringt, welche damit dann 3 Gantang enthülseten Reis, ein

[1] Van Eck, Schetsen uit het Volksleven, Ind. Gids 1882, II, p. 575.

wenig Gold und einen Rottan bestreichen. Hat sich dann später der Reis oder das Gold um etwas vermehrt und ist der Rottan etwas länger geworden, so ist dass ein Zeichen, dass wirklich durch den Radja Ontong Glück mit jenen Dingen verbunden worden ist. Der, welcher um Glück bitten lässt, isst den Reis dann auf, schmiedet das Gold an seine Ohrringe und legt den Rottan unter sein Kopfküssen und meint dann zuversichtlich auf Glück rechnen zu dürfen." [1]

Voor het offer geeft dus de godheid zijn zegen of geluk in de plaats.

---

[1] Bijna woordelijk overgenomen door Grabowsky in Int. Arch. f. Eth. V, p. 132.

INHOUDSOPGAVE.

c. Het parmia.

HET LANDSCHAP LAIKANG [1]

DOOR

J. TIDEMAN
Controleur bij het B. B.

Geschiedkundig Overzicht.

Vóórdat de tegenwoordige regentschappen Binamoe en Bangkala bij het rechtstreeksch Gouvernementsgebied werden ingelijfd, 't geen in 1863 geschiedde, maakte Laikang met die landschappen één geheel uit nl. de Toerateialanden. De 3 radja's vormden een bondgenootschap; het z.g.n. Toerateiaverbond legde hen de onderlinge verplichting van hulp en bijstand in voorkomende gevallen op. Van dat bondgenootschap heette Binamoe het oudst en voornaamst en Laikang het jongst en 't minst. Tot in 't begin der 17[de] eeuw stonden de Toerateialanden onder de heerschappij van Gowa, waarvan zij vrij kwamen toen de Makassaarsche macht op Celebes door de Oost-Indische Compagnie gefnuikt werd.

In 1667 sloten zij zich aan bij het Bonggaaisch contract, waarna zij in de oorlogen van de Oost-Indische Compagnie tegen het Makassaarsche Rijk steeds aan 's Compagnie's zijde stonden. Ook in den strijd tegen den pseudo Batara-Gowa, Sangkilang, op 't eind der 18[de] en in 't begin der 19[de] eeuw bewezen de Toerateiers onder aanvoering van Kraeng Binamoe goede diensten.

In 1824 traden de 3 landschappen tot het vernieuwd Bonggaaisch contract toe en reeds in 1825 bewezen ze door 't leveren van hulptroepen tegen Boni goede diensten.

In 1836 bezwoer de nieuw opgetreden Bestuurder van Laikang het vernieuwd Bonggaaisch contract, terwijl in 1849 de contracten met dit landschap en met Bangkala werden aangevuld met eenige artikelen omtrent zeeroof, 't stranden van vaartuigen en dergelijke.

Tot zoover dus is van geen slechte verstandhouding tot het Gouvernement sprake. In 1852 kwam daarin echter verandering, toen

[1] Uittreksel uit eene van het Departement van Koloniën ontvangen nota.

zich in de afdeeling Takalar onlusten voordeden en wel in 't regentschap Polombangkeng, alwaar de Regent Daeng Madjaroengi 3 wêerspannige kampongs in zijn gebied eigener autoriteit tuchtigde. De bevolking, eerst gevlucht, verdreef daarna den regent, die hulp zocht en vond bij de Toerateiers.

Wegens schending van het Gouvernements grondgebied werd voldoening gevraagd en eerst na een aanmaning in 1853 gegeven, nadat de hoogbejaarde Bestuurder van Laikang I Mahadjeri overleden en door zijn jongeren broeder Daeng Riboko in Juli van dat jaar vervangen was.

De schuldigen kwamen in September 1853 naar Makassar om vergiffenis te vragen en betaalden toen de gevorderde schadevergoeding van f 3000.—

Den 6den September d.a.v. werd Daeng Riboko als Bestuurder van Laikang bevestigd en werd met hem een nieuw contract gesloten.

In datzelfde jaar ontvingen de radja's van Toerateia bila-bila's — uitnoodigingen om zich gezamenlijk tegen 't Gouvernement te verzetten — van Boni, doch zij weigerden daaraan gehoor te geven.

De reeds geruimen tijd bestaande spanning tusschen Daeng Riboko en zijn Rijksbestierder Kraeng Lolo ging in 1860 tot een openlijken strijd over, waarbij laatstgenoemde door vele anàkraèngs (adellijken) en het volk van Bangkala gesteund werd.

In September van dat jaar werd de verzoening door bemiddeling van den Controleur van Takalar tot stand gebracht.

In Juli 1861 overleed Daeng Riboko en werd door zijne dochter I Madina Daeng Baoe opgevolgd, die den 10den Februari 1862 in 't bestuur bevestigd werd en een nieuw contract sloot.

Rooverijen en veediefstallen, moord op Gouvernementsdienaren en strandroof werden in Binamoe en Bangkala in die tijden onophoudelijk gepleegd, zonder dat de schuldigen gestraft werden of schadevergoeding werd gegeven. 's Gouverneurs brieven bleven voor het meerendeel onbeantwoord. In Juli 1863 ontving de Gouverneur Kroesen machtiging de Toerateialanden na een ultimatum van 8 dagen te onderwerpen en in te lijven. In October van dat jaar vertrok een militaire expeditie onder bevel van den Gouverneur derwaarts, waarna de Toerateialanden bij de Zuiderdistricten van 't Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden werden ingelijfd, met uitzondering echter van Laikang, dat door onzijdig te blijven en zich welgezind jegens 't Gouvernement te betoonen zijn onafhankelijkheid wist te bewaren.

In April 1879 overleed I Madina Daeng Baoe. Overeenkomstig 's Landsgebruiken werd haar broeder I Tikolla door de grooten van Laikang tot haar opvolger aangewezen en werd met hem onder nadere goedkeuring van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement den 19[den] November 1879 het tegenwoordig geldende contract gesloten.

Wetenswaardigheden omtrent Land en Volk.

Ligging en grootte.

Het landschap Laikang is gelegen tusschen de afdeeling Takalar en de onderafdeeling Toerateialanden (Zuiderdistricten) van 't Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden. De Noordelijke grens wordt gevormd door de rivier van Lengkese en de baai van Laikang, de westelijke en zuidelijke grens door de straat van Makassar en de Oostelijke door de baai van Bangkala of Toerateia, terwijl een klein gedeelte hier aan 't regentschap Bangkala (Toerateialanden) grenst.

De juiste grootte is moeilijk op te geven, doch het landschap is veel kleiner dan het tegenwoordige regentschap Bangkala en heeft een bevolking van 2500 à 3000 zielen, waarvan ± 600 weerbare mannen.

Bestuur en administratieve indeeling.

De tegenwoordige Bestuurder is Tikolla, die sinds 19 November 1879 het bestuur voert. Naast zich heeft hij den Hadat of Rijksraad, bestaande uit 7 leden t.w.

a. Kraeng Lolo, den vermoedelijken troonopvolger, 's Radja's oudste zoon Tjintjing, oud ongeveer 42 jaren.

b. Den Soellewatang, met name Dini, een ± 70 jaar oud man, bijgestaan door zijn oudsten zoon, gewoonlijk genoemd Toewanna I Tiboe. De Soellewatang heeft meer invloed, dan de Bestuurder zelf, die aan den leiband zijner familie loopt.

c. Kraeng Poenaga,

d. Glarrang Laikang,

e. Kraeng Pattopokang,

f. Kraeng Panjangkalang,

g. Kraeng Tjikowang.

De bevolking woont in kampongs, die voor 't meerendeel — evenals op 't overig deel van Zuid-Celebes — bestaan uit verspreid liggende woningen, zonder eenige regelmaat gebouwd.

In het met den tegenwoordigen Bestuurder gesloten contract worden

38 kampongs genoemd. Vele daarvan zijn echter niet meer dan zeer onaanzienlijke gehuchten, slechts uit enkele huizen bestaande.

De voornaamste dier kampongs zijn:

Laikang.
Poenâga.
Tjikôwang.
Pattopôkang.
Panjangkâlang.
Tamalâba.
Djonggôwa.
Bontotjînde.
Palêmba.
Kassiboêmboe.
Sâppanga.
Loêre, en
Batoe lantêiang.

Het aantal huizen in elk der bovengenoemde kampongs varieert van 15 tot ongeveer 50.

Middelen van bestaan.

De voornaamste middelen van bestaan zijn:

a. landbouw (rijst en djagoengteelt).
b. zoutaanmaak.
c. scheepvaart en handel.
d. vischvangst.
e. tripangvangst.
f. agar-agar-winning.

a. De landbouw levert niet voldoende op voor de voeding der bevolking, zoodat er rijst wordt ingevoerd, voornamelijk van Polombangkeng (Takalar). Enkele Laikangers bezitten sawahs in het regentschap Bangkala (Toerateialanden).

b. De zoutpannen zijn gelegen:

1e. in Palêmba,
2e. 〃 Bontotjînde,
3e. 〃 Batoelantêiang.

Het aanmaken van zout geschiedt in de maanden Juli tot en met September. Een schatting van het totaal van het jaarlijks aangemaakte zout kan niet anders dan zeer onzeker zijn. Er zijn ongeveer 800 sapa's (pétaks) van ieder waarvan de opbrengst 1

kojang à 40 pikol is, zoodat de totaal opbrengst van zout in Laikang op 32000 pikol per jaar kan geschat worden.

Het zout wordt opgeslagen in z.g. lontangs (schuren,) ieder in den regel inhoudende 1 à 1½ kojang, doch voordat dit gebeurt, wordt op de lontang van den Bestuurder een vlag geheschen, ten teeken dat men zijn belasting eerst derwaarts moet brengen (vide »Inkomsten van den Bestuurder«).

Zout wordt voornamelijk aangemaakt voor den uitvoer naar de naburige Gouvernementslanden Binamoe, Bonthain, Ooster- en Noorderdistricten en verder naar Boné, Loewoe, Soembawa, Bali en Lombok.

Het in Laikang aangemaakte en niet voor uitvoer bestemde zout mag niet aan de inwoners van het land zelf verkocht worden, doch alleen aan den Radja, van wien de kleine man het dan weêr voor hoogeren prijs moet koopen.

c. De scheepvaart is betrekkelijk aanzienlijk. Er zijn ongeveer 40 à 50 groote handelsprauwen en 20 kleinere. Het laadvermogen der grootere prauwen is ± 400 pikoel of meer (er zijn enkele prauwen van 600 pikol en zelfs meer laadruimte). Dat der kleine prauwen is een kleine 300 pikol. In den regel zijn de prauwen bemand met 10 tot 15 koppen. Men vaart voornamelijk naar Bonthain, de Ooster-Noorderdistricten van 't Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden, Boné, Loewoe, Soembawa, Lombok en andere plaatsen, voornamelijk zout uitvoerende. Iedere prauw die thuis komt, moet een paar balken van 't land, waarheen ze voer, voor den Bestuurder medenemen, die dat hout zelf gebruikt of verkoopt.

d. De zeevischvangst is van weinig beteekenis. De meeste visch nl. wordt in bila's (bamboe vischfuiken) in de monding der rivier van Lengkese — ook wel rivier van Laikang geheeten — gevangen. De visschers (pabila) bouwen doorgaans tijdelijke optrekjes, (soms een huis) te Poentondo, gelegen op de kust bij genoemde monding.

De meeste visch wordt, voorzoover ze den Radja niet toekomt (vide »Inkomsten van den Bestuurder«) gezouten en gedroogd en tegen goeden prijs verkocht aan de bergbewoners van 't naburig regentschap Bangkala (Toerateialanden) en in Polombangkeng (Takalar.)

Het is onmogelijk te zeggen hoeveel de totaal opbrengst der vischvangst jaarlijks bedraagt.

e. Tripang wordt in den Oostmoesson op de in de nabijheid van Poentondo (Laikang) gelegen zandplaten (laïsi) gevangen, voornamelijk door de z.g.n. toeridjene (menschen, die als 't ware op zee rondzwalken en bekend staan als stoute zeelieden — de orang-laoet van Riouw en de orang sekah van Bangka.) Deze toeridjene pachten gewoonlijk de plaatsen, waar tripang gevangen wordt voor één Oostmoesson van den Radja (vide „Inkomsten van den Bestuurder").

f. In de zeeën om Laikang wordt agar-agar gewonnen, doch deze industrie is van weinig beteekenis.

Inkomsten van den Bestuurder.

Behalve uit particuliere eigendommen en bezittingen trekt de Radja van Laikang als zoodanig verschillende inkomsten, die hij uit de hem toegekende ornamenten verkrijgt of die de bevolking hem in den vorm van belastingen moet opbrengen.

De inkomsten die hij als Radja heeft zijn te verdeelen in 7 groepen, nl. de inkomsten getrokken uit:
A. de ornamentspadivelden en vischvijver,
B. de belastingen op 't zout,
C. de belastingen den handel betreffende,
D. de belastingen de scheepvaart betreffende,
E. de belastingen de vischvangst betreffende,
F. inkomsten van de tripangvangst,
G. diverse kleinere inkomsten.

A. De ornamentspadivelden en vischvijver.

De ornamentspadivelden zijn:
Tjampagaija
Batoka en
Tanalompowa.

De opbrengst dier velden is gezamenlijk ± 2000 bossen padi ter waarde van f 400.

De ornamentsvischvijver is pangempang lompowa genaamd en brengt den Radja jaarlijks ± f 200 op.

De meeste hoofden op Zuid-Celebes hebben ornamentsvelden of

[illegible] Laikang [illegible] is moeilijk na te [illegible] Bestuurder daarvan f [illegible] trekt, dat [illegible]

[illegible] wordt f 1 gegeven [illegible]

[illegible] in de wateren van Laikang [illegible]

[illegible] kunnen te samen op f 100 's jaars [illegible]

[illegible] aangeteekenen van zeer ouden [illegible] worden als op de [illegible] adat te be- [illegible]

E. [illegible] betreffende.

De Bestuurder [illegible] met de vischvangst [illegible] benoodigde visch. Uit [illegible] regel veel meer dan werkelijk noodig is.

Bij [illegible] zekeren tijd [illegible] verkregen, niet ver- [illegible] Radja. Zooals van zelf [illegible] veel meer visch naar 's Radja's [illegible] werkelijk noodig is.

[illegible] gedroogd en verkocht, waaruit den Bestuurder [illegible] toevloeit.

De Bestuurder zal moet aan den vorigen Posthouder van Bang- [illegible] hebben ± f [illegible] per jaar aan deze zaak te verdienen.

Deze verdiensten zijn buiten adats, doch 't opbrengen van visch bij feesten is volgens de [illegible] adat gebruik, ten einde den Radja in staat te stellen bij hoog bezoek zijn rang en stand behoorlijk op te houden. De feesten duurden in den regel maanden en ieder jaar werd — en zeker zijn de daaraan verbonden voordeelen niet vreemd — als er geen reden tot feestvieren was, er een gezocht.

F. Inkomsten van de tripangvangst.

Aan vreemdelingen, voornamelijk aan de toeridjene (vide »Middelen van bestaan«) worden de zandplaten (lâisi), waar de tripang gevangen wordt voor gemiddeld f 80 per jaar verpacht.

Deze pacht berust op de adat.

G. Diverse kleinere inkomsten.

I. Bij 't geven van feesten of 't brengen van bezoeken door den Radja buiten zijn gebied wordt een algemeene collecte gehouden (nilêle). Een ieder is dan verplicht om minstens f 0.25 in geld te betalen, bij gebreke waarvan hij met 4 realen (f 8) beboet wordt. Hiermede zou jaarlijks ongeveer f 60 in 's Radja's kas vloeien.

II. Alle door den Radja opgelegde boeten wegens misdrijf en overtreding komen aan hem. (Ook Kraeng Lolo en Kraeng Poenaga, leden van den Hadat of Rijksraad hebben dit recht).

Bij goederendiefstallen is het minimum f 4, 't maximum f 80 boete.

Bij veediefstallen moet het gestolen vee worden teruggegeven en moet de dief als boete evenveel vee aan den Radja afstaan, als hij gestolen heeft.

Wordt een visscher tijdens een feest dat de Radja geeft er op betrapt, dat hij visch uit zijn bila verkoopt, dan komt de opbrengst van die bila gedurende een maand aan den Radja.

Het bedrag van die boete kan op ongeveer f 500 's jaars worden geschat.

III. Gedurende festiviteiten is er altijd gelegenheid tot dobbelspel. Bovendien worden dan hanenklopperijen gehouden en zooals overal adat is komt dan een deel (baratoe) van alle gewonnen geld aan den feestgever i. c. den Radja. Deze baratoegelden kunnen op ongeveer f 500 's jaars geschat worden.

IV. Sinds een 4 tal jaren heft de Bestuurder van Laikang overvaartgelden van een ieder, die de rivier van Laikang oversteekt, en wel:

2 duiten van een voetganger die geen goederen bij zich heeft,
5 duiten van een ieder, die goederen overbrengt,
10 duiten voor een paard of een karbouw.

Voor een pont of overvaartmiddel wordt echter niets gedaan; het bestaat zelfs niet.

NOTULEN

VAN DE

BESTUURS- EN ALGEMEENE VERGADERINGEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË.

1905—1906.

BESTUURSVERGADERING

VAN 17 JUNI 1905.

— —

Aanwezig de H.H. Kern (Voorzitter), Henny (Onder-Voorzitter), Poensen, de Groot, Bosboom, Juynboll en Kielstra (Secretaris).

Afwezig, met kennisgeving, de H.H. Heeres, van Vollenhoven, van Höevell en van Deventer.

De notulen der vergadering van 20 Mei j.l. worden gelezen en goedgekeurd.

Tot leden van het Instituut, met ingang van 1 Juli 1905, worden benoemd de H.H. J. J. van Eupen te Magelang, B. L. Hagedoorn te 's-Gravenhage, Mr. H. N. Grobbee te Makassar, D. van Hinloopen Labberton te Buitenzorg, E. G. O. Lange te 's-Gravenhage en H. C. Raven te Padang.

Van de H.H. H. Aschhoff, C. W. F. Happé en H. F. Hesselaar is bericht ontvangen dat zij met het einde van het loopende jaar het lidmaatschap wenschen te doen eindigen; van de leden A. P. H. Hotz, Th. W. Juynboll en C. F. Schoch opgaaf van veranderd adres.

Op voorstel van Voorzitter en Secretaris wordt de handelsprijs van de Woordenlijst der Tobelo-Bòëng-taal, door J. L. D. van der Roest, bepaald op f 1.75 per exemplaar.

Van dit werkje zal een exemplaar worden aangeboden aan Z.Exc. den Minister van Koloniën.

Door het lid W. Meyer Ranneft is, ter plaatsing in de *Bijdragen*, ingezonden: Praboe Dewa Sockma of Petrock als vorst, uit de Wajang orang. Inleiding, tekst, vertaling en platen.

In handen van de HH. Poensen en Juynboll.

JAARVERSLAG OVER 1905.

Het *Bestuur* bestond in het afgeloopen jaar uit de HH.: Prof. Dr. H. Kern (Voorzitter), Mr. J. E. Henny (Onder-Voorzitter), Prof. Dr. C. Poensen, Prof. Mr. J. E. Heeres, Prof. Dr. J. J. M. de Groot, H. D. H. Bosboom, Dr. H. H. Juynboll, Prof. Mr. C. van Vollenhoven, [illegible] Baron van Hoëvell, Mr. C. Th. van Deventer, G. C. Visser (Penningmeester) en Dr. E. B. Kielstra (Secretaris).

Ingevolge art. 8 van het Reglement treden thans de HH. Kern, Poensen en Heeres af.

De heer [illegible] als Adjunct-Secretaris, de heer W. C. Muller als Beambte, bleven met groote toewijding werkzaam.

Op 1 Januari 1906 telde het Instituut:

1 Beschermvrouw (H. M. de Koningin).
33 Buitenlandsche leden.
6 Donateurs.
1 Eerelid.
8 contribueerende instellingen.
[illegible] gewone en
2 correspondeerende leden.

Door den dood ontvielen ons:
het buitenlandsche lid Prof. Dr. F. von Richthofen,
het eerelid Prof. Dr. G. K. Niemann,
de leden Th. J. M. Blanckenhagen, Jhr. Mr. J. van Doorn, Dirk Laan, B. C. de Jong, Mr. J. W. van Lansberge, J. H. Lebret, L. B. Paardekooper, Prof. J. L. C. Schröder van der Kolk, Mr. J. A. G. Baron de Vos van Steenwijk, E. de Waal, G. E. V. L. van Zuijlen, Dr. J. L. A. Brandes, Mr. H. Fuchter, E. J. Kerkhoven, L. C. A. F. Lange, A. E. Moll, Raden Mas Adipati Ario Sosro Ningrat, Mr. J. R. Voûte.

Onder dezen betreurden wij bovenal de HH. Niemann en Brandes, die, de eerste als bestuurslid, de tweede als onze commissaris in Indië, gedurende tal van jaren groote diensten aan het Instituut bewezen. Hun werd, in de dezer dagen verschenen aflevering der *Bijdragen*, een »in memoriam« gewijd.

Door ruiling van werken staat het Instituut thans met 139 genootschappen en instellingen in verbinding.

Het lid Dr. G. A. J. Hazeu had de welwillendheid, op ons verzoek in de plaats van wijlen Dr. Brandes als Commissaris van het Instituut te Batavia op te treden. Evenals aan den Commissaris Dr. Ph. S. van Ronkel, is hem ons bestuur grooten dank schuldig.

Van de *Bijdragen* verscheen het 58e deel; het 57e deel, de contracten met inlandsche vorsten bevattende, nadert zijne voltooiing.

Verder werden van wege het Instituut uitgegeven: eene Woordenlijst van het Tobelo'sch, door C. van der Roest, en eene Spraakkunst van de Nufoorsche taal, door F. J. F. van Hasselt.

De druk van den catalogus der Bibliotheek van het Instituut én van het Indisch Genootschap had geregelden voortgang; op ult° December 1905 waren 560 blz. afgedrukt, en er is alle reden te verwachten dat hij dit jaar voltooid zal worden.

Van de Bibliotheek en de Leeszaal wordt door belangstellenden, meermalen ook door niet-leden, geregeld gebruik gemaakt.

Omtrent den financieelen toestand kan het volgende worden medegedeeld.

Volgens de door den Penningmeester opgemaakte balans is het Instituut, aan effecten en contanten, in het bezit van f 23.383.09, tegen f 22019.46½ op 1 Januari 1905. De vermeerdering is in hoofdzaak toe te schrijven aan de omstandigheid, dat door het Bataviaasch Genootschap de voor de uitgaaf der beschrijving van de Tjandi Djago het voorgeschoten bedrag ad f 1035 werd terug betaald, en voorts dat in het afgeloopen jaar slechts *één* deel der *Bijdragen* het licht zag, en de uitgaven voor afzonderlijke werken financieel van weinig belang waren. Het jaar 1906 zal in dat opzicht ongunstiger zijn, omdat gerekend moet worden op twee deelen *Bijdragen* (deel 57 en 59) en op eene extra-uitgaaf voor den herdruk van het Eerste stuk van Dr. Niemann's Bloemlezing uit Maleische Geschriften, waarvan de voorraad is uitgeput. De hoogleeraar C. A. van Ophuysen heeft met groote welwillendheid de bezorging van dien herdruk op zich genomen.

Onder het uitstekend beheer van onzen Penningmeester geven onze geldmiddelen ons geen aanleiding tot zorg. Toch mag er wel op worden gewezen, dat, zij het tengevolge van buitengewoon te

achten omstandigheden, het aantal onzer contribuanten met 19 verminderde. Die omstandigheden zijn, ten eerste, het overlijden van niet minder dan 18; en verder de bezuinigingen in het Indisch beheer, welke eenige landsdienaren in Indië noopten, hun lidmaatschap te doen eindigen.

Te betreuren blijft het, gelijk reeds in vroegere jaarverslagen werd opgemerkt, dat menigeen, na volbrachten Indischen dienst in het Vaderland terugkeerend, als lid van het Instituut bedankt, hoewel juist nu onze Bibliotheek hem ten dienste staan, en het lidmaatschap alins vruchtbaarder voor hem wezen zou.

Intusschen, — wij mogen niet klagen, waar zoovelen, in het moederland en in de Oost-Indische Koloniën, ons Instituut blijven steunen met hunne intellectueele medewerking of door hun lidmaatschap. Wij hebben slechts den wensch uit te spreken dat het aantal hunner toeneme, opdat met steeds meer kracht kan worden gestreefd naar het doel, door onze Instelling beoogd.

ALGEMEENE VERGADERING

OP 17 FEBRUARI 1906.

Aanwezig: de bestuursleden Kern (Voorzitter), Henny (Ondervoorzitter) Poensen, Bosboom, Juynboll, Van Vollenhoven, Van Höevell, Van Deventer, Visser (Penningmeester), Kielstra (Secretaris); voorts de gewone leden Bik, Van Gelder, Martin, de Meijier, Rouffaer, Speijer, Verbeek en IJzerman.

De Voorzitter opent de vergadering met een welkomstgroet.

De notulen der algemeene vergadering van 18 Februari 1905, reeds gedrukt in de *Bijdragen*, worden, zonder dat een der aanwezigen nog voorlezing verlangt, goedgekeurd.

De Secretaris leest het door hem opgemaakt jaarverslag, hetwelk voor notificatie wordt aangenomen. Namens de vergadering zegt de Voorzitter hem dank voor dat verslag en voor zijn arbeid ten bate van het Instituut in het afgeloopen jaar.

De Rekening en Verantwoording van den Penningmeester is, na vanwege het bestuur te zijn onderzocht en beoordeeld, in handen gesteld van de leden W. van Gelder en J. Habbema.

Ook namens laatstgenoemde brengt de heer Van Gelder verslag uit: de geheele administratie is in uitstekende orde bevonden, zoodat wordt voorgesteld haar goed te keuren en den Penningmeester dank te zeggen voor zijn beheer over 1905.

Op voorstel van den Voorzitter vereenigt de vergadering zich met dit voorstel.

De Voorzitter zegt den heer Van Gelder dank voor zijne moeite, met verzoek deze ook aan den heer Habbema over te brengen.

Ter vervulling van de door periodieke aftreding opengevallen

plaatsen in het Bestuur, thans bezet door de H.H. Kern, Heeres en Poensen, worden met groote meerderheid gekozen de H.H. Prof. Dr. J. S. Speyer, Prof. Dr. K. Martin en J. W. IJzerman, die zich allen bereid verklaren, de hun opgedragen functie te aanvaarden.

De Voorzitter zegt de H.H. Van Gelder en Rouffaer, die als stemopnemers fungeerden, dank.

De Voorzitter leest het voorstel, de vanwege het Instituut uit te geven werken: Adiparwa, Oudjavaansch prozageschrift door H. H. Juynboll, en Spraakkunst der Gorontalo'sche taal, door J. Breukink, voor de leden verkrijgbaar te stellen tegen de helft van den boekhandelsprijs (art. 13, 2e al. van het Reglement).

Daartoe wordt besloten.

De Voorzitter brengt een woord van hulde aan de aftredende bestuursleden, Prof. Heeres en Poensen, voor al wat zij ook in het verloopen vierjarig tijdvak ten nutte van het Instituut hebben verricht, en beveelt verder de belangen dezer instelling bij hen aan.

De Onder-Voorzitter richt daarop het woord tot den aftredenden Voorzitter, Prof. Kern, dezen verzekerend dat allen hem thans noode de plaats zien verlaten »die hem van rechtswege toekomt.« De bestuursleden weten het 't best — zoo zeide Spr. onder anderen — welke opwekkende invloed steeds van Prof. Kern uitging, hoe hij zich geheel gaf aan het Instituut, op hoe vriendschappelijke en aangename wijze hij de vergaderingen wist te leiden. Aan het »vaarwel«, dat hem thans krachtens de wet moet worden toegeroepen, wordt dan ook een hartelijk gemeend »tot weerziens« toegevoegd. (*Toejuiching*.)

De Voorzitter zegt den vorigen Spreker en de vergadering dank. Heeft hij steeds er naar gestreefd, het doel van het Instituut te helpen verwezenlijken, — hij vond daarbij krachtigen steun, vooral van de bestuursleden, die eendrachtig samenwerkten om op het hier afgebakend gebied, dat der taal-, land- en volkenkunde van onze koloniën, de eer en de roem van ons Vaderland te verhoogen.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURS-VERGADERING

VAN 17 FEBRUARI 1906.

Aanwezig de HH.: Henny, Bosboom, Juynboll, van Vollenhoven, van Höevell, van Deventer, Speijer, Martin, IJzerman, Visser en Kielstra.

De notulen der vergadering van 20 Januari jl. worden gelezen en goedgekeurd.

Tot Voorzitter, Onder-Voorzitter, Penningmeester en Secretaris worden achtervolgend gekozen de HH. Henny, Martin, Visser en Kielstra.

Tot leden van het Instituut worden benoemd de HH.: S. van den Bergh Jr., Rotterdam; Jhr. Mr. A. van Daehne van Varick, den Haag; J. C. Jansen, id.; J. B. A. Jonckheer, Amsterdam; M. Jüdell, id., Hugo Muller, id.; Mr. R. J. H. Patijn, den Haag; Mr. W. Baron Roëll, Amsterdam; P. Reineke, Amsterdam; B. H. Schröder, id.; J. Sluiter, den Haag; D. W. Stork, Hengelo (O.) Mr. W. Suermondt Iz, Rotterdam; C. A. den Tex, Amsterdam; D. H. de Vries, id.: W. de Waard, den Haag; Mr. E. H. de Graag, Weltevreden; A. J. Baron Quarles de Quarles, Amboina; Dr. Z. Kamerling, Batavia.

Van de leden P. A. L. de Bruyn Prince, H. P. Mensinga, Mr. J. A. Nederburgh, G. A. J. van der Sande en A. G. H. van Sluys is opgaaf ontvangen van veranderd adres.

Voorts is bericht ingekomen van het overlijden der leden Mr. M. J. Pijnappel en Prof. Dr. J. J. P. Valeton Sr.

De HH. H. J. M. Baumann, H. C. Kronouer, H. J. W. van Lawick en P. E. Tegelberg zonden bericht dat zij hun lidmaatschap wenschen te doen eindigen.

Van den Commissaris in Indië, Dr. van Ronkel, is bij schrijven van 2 en 9 Jan. j.l. ontvangen de afrekening over 1906 met een

[illegible] welke bereids aan den Penningmeester is ter hand gesteld.

[illegible]

[illegible] Koloniën is d.d. 24 Januari jl. [illegible] een schrijven ontvangen waarin de vraag wordt [illegible] medewerking zou kunnen verleenen [illegible] uitgebreide verzameling Tontemboansche [illegible] en aanteekeningen van Dr. Adriani.

[illegible] en Onder-Voorzitter is hierop door [illegible] geantwoord dat het bestuur gaarne [illegible] maar, gelet op het vooruitzicht [illegible] uitgaven de rekening over 1906 [illegible] aanwijzen, dat niet zal kunnen doen [illegible] geldelijke ondersteuning der regeering.

[illegible]

[illegible] J. [illegible] is terug ontvangen de copij der Goron-[illegible] hij zulks naar aanleiding der gemaakte [illegible] nog aangevuld en herzien.

[illegible] heer van Höevell.

[illegible] en Wethouders van Rotterdam is d.d. 7 Februari [illegible] de Gemeenteraad den 25sten Januari gaarne [illegible] van het geschenk (een lolopatoe van Soemba) aan het Museum voor Land- en Volkenkunde heeft besloten en daarvoor dank betuigt.

Notificatie.

Ter plaatsing in de *Bijdragen* is van het lid G. P. Rouffaer ontvangen een opstel over »de Hindostansche oorsprong van het negenvoudig Sultanszegel van Atjeh.«

In handen van de HH. Speijer en Juynboll.

De Secretaris vestigt de aandacht op de belangrijke verkooping, dezer dagen te houden, van de bibliotheken der overleden HH. Prof. Dr. G. K. Niemann en Dr. J. L. A. Brandes, waarvan ten behoeve der Instituutsbibliotheek partij dient te worden getrokken.

Na gedachtenwisseling wordt besloten den Adjunct-Secretaris te machtigen, in overleg met de HH. Speijer en van Höevell de gewenschte aankoopen te doen.

De Penningmeester deelt mede dat hij, in overeenstemming met hetgeen daaromtrent in vorige vergaderingen is besloten, de verzekeringen tegen brandgevaar gedeeltelijk heeft geregeld.

Bij de Maatschappij „de Nederlanden" van 1845, zijn verzekerd:
de bibliotheek en de handschriften, voor f 30.000;
het boekenfonds 〃 - 7000.

Op 3 September a.s., als de nu nog loopende polis afloopt, wordt, wanneer het Bestuur er geen bezwaar in ziet, alle verzekeringen bij dezelfde instelling te sluiten, bij genoemde Maatschappij verzekerd het gebouw, van Galenstraat 14, voor f 36000.

Blijft dan alleen nog de verzekering van den inboedel ad. f 8000; de polis daarvan loopt nog tot Juni 1908, en zou alsdan mede bij bovengenoemde Maatschappij kunnen worden overgebracht.

Nadat gebleken is dat bij de bestuursleden het door den Penningmeester genoemd bezwaar niet weegt, worden diens handelingen en voorstellen goedgekeurd.

Goedgekeurd.

De Vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING.

van 17 Maart 1906.

Aanwezig alle bestuursleden behalve de heer IJzerman.

De notulen der Algemeene en der bestuursvergadering van 17 Februari jl. worden gelezen en — wat de eerste betreft voorloopig — goedgekeurd.

Tot leden van het Instituut worden benoemd de HH. S. Blok te Bengkoelen, Prof. Dr. B. D. Eerdmans en H. W. Fischer te Leiden, P. E. Moolenburgh te Ternate, Mr. J. E. Prager te Leiden, G. J. Staal te Voorburg, Mr. C. H. van Tienhoven te Amsterdam en T. F. Viersen te Menado.

Van de leden A. J. M. A. Ridder van der Does de Bije en H. van der Wolk is bericht ontvangen dat zij met het einde des jaars hun lidmaatschap wenschen te doen eindigen; van de leden Dr. S. Lykles, J. A. van Rijn van Alkemade, H. Spakler en Jhr. H. C. van der Wijck, opgaaf van veranderd adres.

Van den Minister van Koloniën is dd. 2 Maart jl. Afd. A[1] n°. 19 mededeeling ontvangen dat de Tontemboansche Teksten van Dr. Adriani voor landsrekening bij de firma Brill te Leiden zullen worden uitgegeven.

Van de HH. Prof. Dr. A. W. Nieuwenhuis, Prof. C. A. van Ophuijsen, Prof. Mr. C. van Vollenhoven en Dr. C. W. Janssen is dd. 7 Maart jl. n°. 4 bericht ontvangen dat een begin is gemaakt met eene bijeenbrenging van al wat omtrent de Bataklanden bekend is en zal worden, wat wellicht zal leiden tot de stichting van een Bataksch Instituut.

Notificatie.

Door den Secretaris wordt voorgesteld, aan evengenoemde commissie, als bewijs van sympathie, aan te bieden de uitgaven van het Instituut, voor zoover die op de Bataklanden betrekking hebben, — immers voor zoover de voorraad zulks toelaat.

Goedgekeurd.

Van den Minister van Koloniën is dd. 9 Maart 1906 Afd. A[1] n°. 55 een aanvraag ontvangen van 25 exx. der Woordenlijst van de Tobelo-Boëngtaal.

De Secretaris deelt mede dat aan de aanvraag bereids is voldaan en de rekening ad f 43.75 is ingediend.

Notificatie.

Van den heer W. O. J. Nieuwenkamp is dd. 16 Maart jl. het verzoek ontvangen hem voor zijne a. s. reis naar Bali en Lombok (ten behoeve der voltooiing van zijn daarover handelend werk) bij de Indische autoriteiten aan te bevelen. Wordt besloten aan dat verzoek te voldoen door den Minister van Koloniën te verzoeken, den Gouverneur-Generaal in dien geest aan te schrijven.

De heer Van Höevell deelt mede dat bij hem geen bezwaar meer

bestaat tegen de uitgaaf der Gorontalosche Spraakkunst van het lid J. Breukink.

Notificatie.

Ook namens den heer Juynboll brengt het bestuurslid Speyer verslag uit omtrent het opstel van heer Rouffaer over het Atjehsch negenvoudig zegel, waarvan de slotsom is dat het stuk alleszins, zoo door wetenschappelijke behandeling als door scherpzinnige conjunctuur, eene plaatsing in *de Bijdragen* verdient.

Daartoe wordt besloten, evenals tot de restitutie der door den heer Rouffaer gemaakte kosten ad f 36.80.

Ook namens den heer Van Höevell deelt de heer Speijer mede dat op de onlangs gehouden verkooping (zie notulen van 17 Februari jl.) van de gelegenheid is gebruik gemaakt om de Instituutsbibliotheek in verschillende opzichten belangrijk te verrijken. In het geheel is aangekocht voor een bedrag van f 379,23[5].

Notificatie.

Door den heer Juynboll wordt, ter plaatsing in *de Bijdragen*, aangeboden een vervolg (§§ 99—134) van het opstel van het lid M. C. Schadee over den godsdienst der Dajaks van Tajan en Landak.

In handen van den Secretaris.

De Secretaris deelt mede dat onder de voor de bibliotheek ontvangen geschenken bijzondere vermelding verdienen:

a. van den Under Secretary of State for India de reeds verschenen 13 deelen van den District Gazetteer of the United Provinces, welk werk in een 50 deelen compleet zal zijn, met belofte de nieuw verschijnende deelen geleidelijk toe te zenden;

b. van den heer Nieuwkerk, executeur-testamentair van wijlen Prof. Niemann, de Dictionnaire Khmer-français van E. Aymonier, Saigon 1878.

Aan beide is bereids namens het bestuur dank betuigd.

De vergadering wordt gesloten.

De Bijdragen van het Koninklijk Instituut verschijnen in afleveringen van 8 à 10 vel druks. De prijs wordt berekend tegen 20 cents per vel druks, en 10 cents per plaat. Bij de 4e aflevering van elk deel ontvangen de HH. Leden en de inteekenaren titel en inhoud voor het geheele deel. Elke aflevering is afzonderlijk verkrijgbaar.

Van het in 1901 uitgegeven *Register* op de eerste 50 deelen der *Bijdragen* is gratis een exemplaar beschikbaar voor ieder lid, dat zich voor de toezending aanmeldt bij den Secretaris.

De Koloniale Bibliotheek van het Instituut en het Indisch Genootschap (*'s-Gravenhage*, Van Galenstraat n° 14) is op alle werkdagen toegankelijk van 10 tot 4 uur.

Aan Heeren Leden, vooral die in Indië, wordt **dringend** verzocht, bij verandering van woonplaats of bij niet geregelde ontvangst der Bijdragen, daarvan kennis te geven aan den Secretaris.

INHOUD.

NOTULEN DER BESTUURS- EN ALGEMEENE VERGADERINGEN 1910—1911.

INHOUD.

NOTULEN DER BESTUURS- EN ALGEMEENE VERGADERINGEN 1910—1911.

HINDU-JAVAANSCHE EN BALISCHE EEREDIENST.

DOOR

J. C. VAN EERDE.

The present state of Bali may be considered as a kind of commentary on the ancient condition of the natives of Java. RAFFLES.

I. JAVA EN BALI.

Wanneer men tracht het beeld te reconstrueeren van de Hindu-maatschappij op Java in de middeleeuwen, is het niet voldoende gebruik te maken van de gegevens, die Java zelf aanbiedt.

Zeker, de ruïnes van tempels en andere bouwwerken, de opschriften in steen of metaal of palmblad, de voorwerpen van gewijd of dagelijksch gebruik uit den ouden tijd, de letterkunde, de tegenwoordige maatschappelijke instellingen en denkbeelden mogen de voornaamste materialen zijn, waaruit de middeleeuwsche Hindu-maatschappij zich weder laat opbouwen, om aan de aldus gevormde reconstructie leven te kunnen geven, is het noodig kennis te nemen van buiten Java voorkomende maatschappijen in welke thans nog in meer of minder mate een gelijksoortige beschaving als die van het oude Java bestaat.

In de eerste plaats denkt men dan aan Britsch-Indië, dat gedurende een lange reeks van jaren een stroom van Hindu-macht, Hindu-kennis, Hindu-religie, Hindu-kunst en Hindu-kunnen over Java uitstortte; men denkt ook aan Siam, Kambodja, Thibet, China; men heeft vóór alles te denken aan ..... Bali, of liever aan de Balische maatschappij op de eilanden Bali en Lombok, die thans nog het beeld vertoont van de in de oorspronkelijke Indonesische toestanden geplante Hindu-beschaving. [1])

Aan Bali, waarheen het Javaansche Hinduïsme zich redde bij de invoering van den Islam op Java; dat nog heden vele trekken van

[1]) Op Bali wonen ongeveer 750.000, op Lombok ongeveer 20.000 belijders van den Hindu-godsdienst (gama tirta).

het beeld van het middeleeuwsche Java vertoont (Veth); waar de zuilen van de Hindu-Javaansche maatschappij: het kastenwezen, de priester-invloed, het vorstelijk beschikkingsrecht over gronden en onderdanen zich zoo duidelijk laten onderkennen; dat nog leeft in een voortzetting van het Javaansch-Hindusche tijdperk van Oost-Java.

En aan Lombok. Want daar ligt een stuk van de Balische maatschappij voor den wetenschappelijken waarnemer ter kennismaking gereed tegen den achtergrond van de heidensche (Bodha's) en de Islamitische (Sassaks) Indonesische toestanden; daar kan de reliquie gemakkelijk worden bezien en bestudeerd van alle kanten.

Een oude, haast afgezaagde waarheid, verkondigd door ieder, die in staat was de onderlinge vergelijking te maken.

Raffles zag het duidelijk bij zijn bezoek aan Bali in 1815: But perhaps the most striking and interesting vestige of antiquity which is to be found in the Eastern Seas is the actual state of society in the island of Bali...... On Java we find Hinduism only amid the ruins of temples, images and inscriptions; on Bali in the laws, ideas, and worships of the people... On Java this singular and interesting system of religion is classed among the antiquities of the island. Here it is a living source of action, and a universal rule of conduct. (The History of Java. London 1817 vol. II p. 61; App. K. CCXXXV).

Zollinger en Friederich wezen er op, dat Bali het opengeslagen boek is, waarin de toestanden van Java vóór de invoering van het Mohammedanisme zijn beschreven, Wilken vergeleek de weduwenverbranding op Java van weleer met die op Bali van voor weinig jaren (Ind. Gids 1884, Animisme II, 26), Land verklaarde, dat de Balineesche muziek slechts in zoover een gewestelijke vorm van de Javaansche is, dat geringere welvaart haar niet tot de ontwikkeling bracht van die der rijke Javaansche hoven (Feestbundel Dr. P. J. Veth, Leiden 1894), Kern ontdekte de overeenkomst van de thans op Bali gebruikelijke eedsformulieren met die van Java in de 8ste en de 9de eeuw (Bijdr. Kon. Inst. 1873, VIII, 211 en 1874, IX. 197), Brandes wees op overeenstemming in de rechtspleging (Tijdschr. Bat. Gen. XXXII, 139), Brandes en Kern legden den nadruk op de overeenkomstige verhouding tusschen Çiwaisme en Buddhisme (Tjandi Djago 83 en hieronder blz. 5 e.v.), Rouffaer wees op de overeenstemming in een onderdeel van de lijkverbrandingsplechtigheid (Bijdragen Kon. Inst. LV, 445), Juynboll op het zelfde woord tumiwakaken voor het brengen van doodenoffers (Int. Archiv f. Ethnogr. XII, 149), en de op 18 Mei 1901 ingestelde commissie voor oudheidkundig onder-

zoek op Java en Madoera zegt van de inheemsche kunst: wie zich gemakkelijk een goed inzicht wil verschaffen in de eischen van de Javaansche kunst in beeld en in woord, raadplege den schat van Balische platen uit de nalatenschap van wijlen D[r]. Van der Tuuk, thans in de Universiteitsboekerij te Leiden te vinden (Rapport 1901, 12). En zoo zou men kunnen voortgaan.

En toch...... *in de taak, aan de commissie voor het oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera opgelegd, is niet begrepen een bestudeering van wat Bali* (en Lombok) *oplevert. De stijl van Bali is voorshands buiten de opname* (Rapporten 1903, 18; 1904, 18).

Dit, terwijl de tot nu toe verschenen publicatiën van de commissie (hoe kan het anders?) één doorloopend bewijs zijn voor de noodzaak om rekening te houden met de oude waarheid, dat het Balische commentaar onmisbaar is om de juiste verklaring te geven van de op Java gevonden gegevens voor leven en denken der middeleeuwsche bewoners van dat eiland.

Om alleen bij enkele door de commissie gepubliceerde foto's met betrekking tot den eeredienst te blijven: de bij het Rapport 1902 op plaat 8 fig. 1 gevoegde afbeelding van een fragment van een relief uit Oost-Java, voorstellende „een tempelterrein met de daarbij te vinden tempelwachterswoning" geeft niet anders te zien dan den hedendaagschen Balischen tempel met de tjandi-bentar als toegang en op den achtergrond de meru's voor Çiwa, Brahma en Wishnu; en zoo vertoont ook plaat 39 bij Rapport 1903 als model-pendopo van Tjandi Panataran een typisch Balische meru met 3 tumpangs en plaat 45 een model-tjandi met sterk Balisch karakter.

De commissie heeft trouwens het groote gemis, dat de voor haar bestaande beperking oplevert, zeer goed gevoeld en het doet pijnlijk aan in haar Rapport 1904 blz. 13 te lezen, dat zij, verplicht zijnde, zooveel als met de haar beschikbare gebrekkige gegevens binnen haar bereik lag, verklaring en toelichting te zoeken en te geven, den heer Melville te Weltevreden de opdracht gaf om onder gebruikmaking van enkele foto's van pura's op Bali nauwkeurige teekeningen te maken van een balé van dat eiland naar een model dat gevonden werd in de ethnographische verzameling van het Bataviaasch Genootschap.

In de bedoelde beperking, in deze ernstige leemte van het oudheidkundig onderzoek op Java vindt men de verontschuldiging voor het hier aan de orde stellen van de bekende waarheid, dat het voor een goed begrip van de Oud-Javaansche maatschappij noodzakelijk is de bouwvallen van Java te doen beschijnen met Balisch licht.

Tot nadere staving van deze stelling, die haar wetenschappelijk bewijs reeds vond in de samenstelling van het Kawi-Woordenboek door Dr. H. N. van der Tuuk op *Bali* en het vinden van het eenige bekende handschrift van het in 1365 A. D. geschreven lofdicht Nagarakretagama op Koning Hajam Wuruk van Madjapahit op *Lombok*, worden hieronder een drietal vergelijkingen getroffen tusschen Oud-Javaansche en Balisch-Lombóksche, met den volksgodsdienst verband houdende toestanden, waardoor hetzij bij de overeenstemming, hetzij bij aan den dag tredend verschil het belang kan blijken van eene studie van het Balische leven en denken voor ieder, die geroepen is de oudheid van Java te ontsluieren.

Niet om nieuw licht te werpen op de Javaansche bouwvallen zijn de onderstaande vraagstukken hier aan de orde gesteld, maar om aan te dringen op uitgebreid en deskundig onderzoek van het denken van het Balische volk, een onderzoek, dat thans mogelijk is geworden nu het geheele eiland Bali voor den waarnemer is ontsloten. Zulk een onderzoek dient plaats te vinden met het dubbele doel tot vermeerdering van de kennis omtrent en het begrijpen van de Baliërs, en indirect om daardoor te geraken tot eene verklaring van veel, dat nog duister is in het leven van de Javanen van den Hindutijd. Want eerst dan zal de studie van Java's oudheid aan haar doel beantwoorden, wanneer men de grijze ruïnes niet alleen als overblijfselen van gebouwen en tempels beziet, maar wanneer men daarin de Oud-Javaansche maatschappij ziet leven, wanneer men de tempelsteden, de paleizen, de lustverblijven bewoond ziet met levende schepselen, die in de steenen hunne gedachten hebben neergelegd. Om die terug te vinden kan men een dankbaar gebruik maken van de lieden, die thans nog dergelijke gedachten in zich om dragen en het lijdt geen twijfel of een ontwikkelde Balische Brahmaan zou, vooral als hij met het Kawi vertrouwd was, goede diensten kunnen bewijzen aan de Oudheidkundige commissie. Werd zulk een persoon aan de commissie toegevoegd, hij zou ook omtrent vraagstukken waarvan hem de oplossing onbekend was, waardevolle inlichtingen op Bali kunnen gaan inwinnen.

Om op het groote belang, om niet te zeggen de noodzakelijkheid te wijzen van de toevoeging aan de Oudheidkundige commissie van een persoon, geheel vertrouwd met het Balische denken, worden hier enkele vroeger op Lombok gemaakte aanteekeningen met de gegevens omtrent de Hindu-Javanen in verband gebracht. Die aanteekeningen maken niet op volledigheid aanspraak; zij zijn vroeger

slechts ter loops verzameld en verdienen nader onderzoek. Het is hierbij de oude moeilijkheid: hij, die te midden van de belangrijkste gegevens voor de oplossing van ethnologische vragen woont, kent veelal die vragen niet en degene wien de bestaande litteratuur ten dienste is, woont te ver verwijderd van de levende bronnen waaruit nadere gegevens te putten zijn. Het onderstaande wenscht zulke vragen dan ook niet op te lossen, doch beoogt vragen en gegevens nader bij elkaar te brengen.

II. ÇIWA EN BUDDHA.

Van de Hindu-Javaansche maatschappij is door de ontdekkingen, die Kern en Brandes in de laatste jaren deden, weinig met zoo groote zekerheid en nauwkeurigheid bekend geworden als de toen ter tijd bestaande *verhouding van het Çiwaïsme tot het Buddhisme.*

Hooren wij eerst hoe Kern die verhouding beschrijft: «Staat en maatschappij waren op Java in 't Hindutijdperk door en door Brahmanistisch. [1] Let men alleen op de menigte van Buddhistische heiligdommen, welke sedert het laatst der 8ste eeuw tot in de 14de op Java zijn verrezen, dan zou men een oogenblik geneigd zijn de invloed van 't Buddhisme zeer hoog aan te slaan. Doch de Oudjavaansche letterkunde is zoo overwegend Brahmanistisch; de nog bij de hedendaagsche Javanen levendige belangstelling in de figuren van 't Mahabharata en Ramajana, waarvan de Lakons getuigenis afleggen, bewijst een zóó groote vertrouwdheid met de Indische helden-sage bij 't Javaansche volk in vroeger tijd, dat men moeilijk aan 't Buddhisme een grooten invloed op de maatschappij en volksdenkwijzen van voorheen kan toeschrijven. Nog heden ten dage

[1] Het Brahmanisme omvat alle Indische stelsels van godsdienst, die uitdrukkelijk of implicite het gezag der gewijde oorkonden, de Weda's, erkennen in tegenstelling van andere godsdiensten, zooals het Buddhisme (waarvan in Indië de meest verbreide vorm het Mahajanisme voorkwam en dat op Java reeds in de 8ste eeuw een belangrijke plaats innam, getuige de Boro-boedoer) en het Djainisme, die het gezag der Weda's verwerpen. Tot de Brahmanistische stelsels behoort ook het Çiwaïsme, eene hoofdsecte van het Hinduisme, zoo genoemd omdat zij Çiwa (d. i. de goedgunstige) of Mahadewa (d. i. de groote god) vereert als opperwezen, Paramaçwara (d. i. opperheer), uit wien alles ontstaat, door wien alles onderhouden wordt en die aan alles een einde maakt. (Vergel. Kern in Encycl. v. N. I. i. v. Boeddha en Boeddhisme; Brahmanen, Brahmanisme; Çiwäisme; Hindoeïsme).

zien wij dat die op Bali weinig te beteekenen heeft. Het is evenwel niet te ontkennen dat in de vorstelijke families het Buddhisme veel begunstigers en aanhangers vond, en hierdoor is te verklaren dat zoo onevenredig veel heiligdommen van Buddhistischen oorsprong 't eiland sierden. Zulke prachtgebouwen konden alleen door de grooten der aarde gesticht zijn; 't volk in 't algemeen had daartoe de middelen niet". (Bijdr. Kon. Inst. LXI, 402 e. v.)

De machtige begunstigers van het Buddhisme heeft men dus te zoeken onder de leden der regeerende vorstenfamiliën — van deze weten wij het vooral, omdat zij in de oorkonden vermeld worden — de godsdienst van het volk in zijn geheel was blijkbaar Çiwaïtisch (Brandes, Tjandi Djago [1], 97), soms meer soms minder beïnvloed door het Buddhisme, dat in Voor-Indië nieuwe krachten verzamelen kon (ibid. 83) en van waar Buddhistische kunstvoorwerpen en Buddhistische kunstenaars en bouwmeesters naar Java kwamen om van de Buddhistische idee te getuigen tot op den huidigen dag. Niet alleen omdat die Indische kunstenaars beelden vervaardigden voor tempels als de Tjandi Toempang die (het blijkt uit de Nagarakretagama overtuigend) eene Buddhistische idee vertegenwoordigen, doch in hun ornamentiek en hunne reliefs overigens niets bepaaldelijk Buddhistisch vertoonen (Tjandi Djago, 81), maar ook door het maken van ornamenten voor tempels als Tjandi Pringapoes en Tjandi Perot (in Kedoe), die toch onwedersprekelijk Çiwaïtische kunstwerken zijn (Rapport 1903 8, 9). Het Indische ornament qua talis was aan alle secten gemeen (Rapport 1903, 39) en het onderscheid in bouwtrant, wat betreft het uiterlijk der monumenten heeft vooral zijn oorsprong in het verschil van den tijd, waarin ze zijn opgericht en van het land of de streek, waar ze werden gebouwd (Tjandi Djago, 82).

"Ook op Java (evenals op het vaste land van Indië) zien wij, dat het Brahmanisme of Wishnuisme op den achtergrond geraakt naarmate de Çiwaïeten machtiger werden. De oudste inscriptiën zijn Brahmanistisch-Wishnuietisch; daarop volgen Çiwaïetische; eindelijk Buddhistische naast Çiwaïetische en tot het einde van het heidendom toe is Java een land geweest met twee godsdiensten; bij elke gelegenheid, waar de godsdienst des lands vertegenwoordigd is, bijv. bij een kroning of eenig ander feest, leest men dat de geeste-

[1] Juister: Beschrijving van de ruïne bij de desa Toempang, genaamd Tjandi Djago, in de residentie Pasoeroean, 's-Gravenhage, Batavia 1904.

lijken bestonden uit Çaiwa's en Saugata's [1], de wetboeken, nu nog op Bali in zwang, gelden uitdrukkelijk voor de Çaiwa's en Saugata's. Van vijandschap tusschen de twee gezinten is geen spoor te ontdekken; des te meer bewijzen zijn er van het tegendeel, èn op Java èn in Cambodja. Het verband tusschen Mahajanisme [2] en Çiwaïsme is op Java zoo innig geworden, dat deze of gene wellicht zou kunnen vragen of er nog wel sprake mag wezen van eene vermenging; of men niet veeleer moet spreken van ineensmelting. Mocht iemand die vraag stellen, dan zouden wij antwoorden: al waren volgens de theorie der meer ontwikkelden Çiwa en Buddha in hoogeren zin één, de twee godsdiensten zijn toch niet inééngesmolten; zij bleven onderscheiden, al leefden hunne belijders dan ook met elkander op den meest vriendschappelijken voet. De voorwerpen van eeredienst waren gedeeltelijk dezelfde, niet in schijn maar in werkelijkheid". (Kern in Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde Reeks 3, Deel 5, 1888, blz. 18, 43).

Hebben Kern en Brandes aldus het gebouw van de Çiwaïtisch-Buddhistische Hindumaatschappij weder in groote lijnen opgetrokken, wij kunnen ons eenigermate een voorstelling maken van de menschen, die het bewoonden, wanneer wij de levende documenten van Bali en Lombok raadplegen. Zien wij dan wat Friederich omtrent de vermenging van Çiwaïsme en Buddhisme op Bali hoorde en waarnam.

„De verhouding van het Sivaïsme en Boeddhisme wordt door de Pandita's (priester, geleerde) zoo opgegeven, dat Boeddha de jongste broeder van Siva is en dat zij vreedzaam naast elkander bestaan, hoewel noch de Boeddhisten Siva, noch de Sivaïten Boeddha vereeren. In den cultus verschijnt echter ook thans nog eene vermenging der beide godsdiensten, naardien bij groote feesten, b.v. het Pantjawalikrama [3], bij de vier Pandita's der Siva, ook één van de

[1] Op Bali zou men zeggen Pedanda Çiwa (priester van Çiwa) en Pedanda Buddha (priester van Sugata). In de Nagarakretagama komen verschillende voorbeelden voor van vorsten, wier nagedachtenis zoowel in een Buddhistisch als in een Çiwaitisch heiligdom werd vereerd (Tjandi Djago, 97). Zie voor het gemeenschappelijk optreden der priesters van de beide secten Bijdr. Kon. Inst. LXIII 346.

[2] Het Noordelijk Buddhisme, dat op Java uitsluitend heeft geheerscht en dat zelf onder zeer sterken invloed van het Çiwaisme had gestaan en ook voor dien reeds Brahmanistische godheden vereerde.

[3] „Dit feest wordt niet gevierd op bestemde dagen in het jaar, maar bij groote gelegenheden. Het komt voor na de overweldiging van een rijk ten

Boeddhadienst geroepen wordt, die zijne gebeden tegen het zuiden zittende, verrigt, terwijl de overige vier de dienst naar de overige cardinaalpunten, en in het midden zittende, volbrengen. Verder wordt bij de verbrandingen [1] van vorsten het heilig water, dat van een Pandita-Siva komt, met dat van een Pandita-Boeddha vermengd, en dus ook door Siva-dienaren gebruikt. De veelvuldige opnoemingen van Boeddha in de kawi-geschriften, en de Boeddhistische vervaardigers van zulke geschriften, bewijzen (daar die geschriften alle van Java zijn), meer voor Java, maar gedeeltelijk ook voor Bali, de vermenging der twee godsdiensten, daar ook deze geschriften bij de Sivaïten geëerd zijn. (Voorloopig Verslag van het eiland Bali in Verh. Bat. Gen. XXII, 29).

Nu moge het waar zijn, dat de beschouwingen van Friederich, die in 1849 en 1850 gepubliceerd zijn, op vele punten verbetering en aanvulling behoeven, zijne waarnemingen, dat Buddha wordt beschouwd als de *jongere* broeder van Çiwa, dat èn bij de feesten tot zuivering van het land van booze geesten èn bij de plechtigheden, die met vorstelijke lijkverbrandingen verband houden, zoowel Çiwapriesters als Buddhapriesters een rol vervullen, en dat het wijwater van de priesters van beide sekten wordt *vermengd*, teekenen toch een innige verhouding.

Ook uit de hiervolgende aanteekeningen nopens Lomboksche toestanden kan die verhouding blijken.

beste van de overwonnen bevolking, die daardoor van den schadelijken invloed der dienaren, welke over overwonnen plaatsen magt hebben, bevrijd worden; het wordt gevierd door al de vorsten en het gewapende volk. Verder na eene besmettelijke ziekte, bv. de pokken. Er moeten 5 Pedanda's tegenwoordig zijn, drie naar de 4 cardinaalpunten en één in het midden gezeten; onder de 5 Pedanda's moet één Pedanda Boeddha (een Boeddhistisch priester) zijn, die met het gezicht tegen het zuiden gekeerd is.... In het midden is de Padanda, die voor den hoogsten Siva bestemd is, en deze heeft natuurlijk de voornaamste plaats, buitendien zijn er nog 3 Sivapriesters, doch maar een enkele Boeddhist tegenwoordig." (Verh. Bat. Gen. XXII, 56).

[1] „Meer dan honderd vrouwen dragen vaatjes met zulk (heilig) water (toja tirta) op de hoofden; dit water wordt uit de heiligste plaatsen van Bali, en van de Padanda's, die in een bijzonder aanzien staan, gevraagd en gekocht. Opmerkenswaardig is hierbij weder de inmenging van het Boeddhisme; men heeft hier namelijk niet alleen heilig water van den Padanda-Siva, maar ook van den Padanda-Boeddha, en dit wordt onder elkander gemengd (toja pangĕntas). Het blijkt dus, dat ook de Sivaïten de hulp van Boeddha noodig hebben; en dat het Boeddhisme als het ware een integrerend deel van den godsdienst van alle Balinezen is". (Verh. Bat. Gen. XXIII, 7, 8). Over het Buddhisme op Bali heeft ook Bastian een en ander aangeteekend, Lose Blätter aus Indien I, 12 e.v. 37, IV 12, e. v. 93, V 30, VI, 28.

Van de ongeveer 20.000 Baliers, die op Lombok wonen, behoorden in 1900 ongeveer 14.000 tot de kaula's (tani, sudra) en de overige 6000 tot de drie kasten, aldus verdeeld: 2221 Brahmanen (praed. Ida), 222 Satria's (praed. I Dewa), 1008 Persangiangs (praed. Sang), 584 Pergusti's (Wesia's, praed. I Gusti), 1839 Wargi's (praed. Gusti) en 122 Pungakans (praed. Pungakan) of in 't geheel 5996 zielen, waarvan 2838 mannen (1184 volwassen, 768 jongelieden en 886 kinderen) en 3158 vrouwen (1560 volwassen, 814 jongedochters en 784 kinderen).

Van de 2221 Brahmanen waren 175 padanda (priester) nl. 59 mannen en 116 vrouwen (padanda istri), aldus over de 2 secten verdeeld: Padanda Çiwa 51 mannen en 105 vrouwen, Padanda Buddha 8 mannen en 11 vrouwen, dus tezamen 156 Çiwa-priesters en 19 Buddha-priesters, of ongeveer 1 Buddhist op 8 Çiwaïeten.

De Buddhapriesters vinden hunne aanhangers hoofdzakelijk in de wijken Nagara Sakah, Grija Buddha en Arong Arong van Tjakra Nagara en in de wijk Mondjok van Mataram. [1]

Maakt het plaatselijk spraakgebruik een duidelijk onderscheid tusschen den Padanda Buddha en der Padanda Çiwa, anders is dit met hunne aanhangers, d. w. z. de leeken, die hetzij bij de priesters van de eene of van de andere secte hun geheiligd water (toja tirta) koopen. Men spreekt bij hen dus niet van Buddhisten of Çiwaïeten, maar van gama tirta voor allen tezamen (Hindu's) en maakt alleen verschil bij de Padanda's, niet bij hunne begunstigers. Trouwens het onderscheid is bij den kleinen man al zeer onbeduidend; sommige plechtigheden mogen al een anderen naam hebben, hetzij zij bij de lijkverbranding van den een (njawa wédana, Çiw.) of van den ander (ngaskara, Buddh.) te pas komen, in wezen is er weinig verschil noch in uiterlijk, noch in gedachtengang, noch in de verschillende plechtigheden, noch in de huistempel, noch in de offertafels van de Balische leeken.

Geldt dit voor den kaula, voor den Vorst en den voornamen adel geldt het eigenlijk niet minder. Zeker, wanneer zij godsdienstige plechtigheden bekostigen (b.v. bij hun verjaarfeest „odalan") worden daarvoor zoowel Çiwa- als Buddha-priesters aangewezen of uitgenoodigd en dit geschiedde desgelijks wanneer ter gelegenheid van de verbranding van het lijk van een vorst of van een voornaam persoon op den viersprong van de hoofdwegen (opdat de goden gemakkelijk

[1] Op Bali wonen er Padanda Buddha in Gianjar en in Karangasam.

uit de windstreken die zij bewonen kunnen naderen) met veel pracht en praal door verscheidene priesters van beide categorieën de heilige formules werden gepreveld. Maar de vorstelijke tempel dient zoowel voor den eeredienst van de Çiwa-priesters als voor dien van hunne Buddha-broeders, omdat in dien tempel zoowel Çiwa als Buddha verblijft, omdat *elke* rijkstempel der hoofdgoden een „Çiwabuddhalaya” is. Geldt ten opzichte van de godheid, dat het opperwezen zoowel Çiwa als Buddha is, [1] de Baliër zegt „ija Çiwa, ija Buddha”, ook bij de priesters bestaat geen onoverkomelijke afscheiding, immers niet de geboorte, niet de afkomst, maar uitsluitend de wijding, de priesterwijding en hetgeen daaraan vorafgaat, maakt een Brahmaan tot Padanda Çiwa of tot Padanda Buddha. Men onderscheidt bij de priesters van beide categorieën 3 soorten van wijding (brata), al naar mate de gestrengheid van de geloften, die de priester aflegde. Op den hoogsten trap van heiligheid (brata suklabrahmatjari) staat de priester, die de gelofte doet gedurende zijn leven geene gemeenschap met eene vrouw te hebben; op een minder hoogen trap (brata brahmatjari) hij die gedurende zijn leven slechts één vrouw neemt, ook al komt zij te overlijden, en op den gewonen trap van heiligheid de priester, die de algemeen voor priesters geldende regelen in acht neemt (trisna brahmatjari).

Toch geldt over het algemeen de brata van een Padanda Buddha voor hooger dan die van een Padanda Çiwa, immers, zoo redeneert men, Sang Buddha verkreeg zijn brata op een sétra (begraaf- tevens verbrandingsplaats) en Bhatara Çiwa op een berg (hij is Girindra, de heer der bergen). Vandaar dan ook, dat een Padanda Buddha, die het hoogste heil deelachtig wil worden (muputang brata), wat slechts zelden voorkomt (Buddh. 'mbĕrawa), zich op een braakliggende

[1] „Misschien is het niet geheel overbodig er aan te herinneren, dat Çiwa voor de Çaiwa's van welke richting ook geenszins de vernieler is... Neen, hij is de Parameçwara, de Opperheer, de hoogste Guru en de bespiegelende wijsgeer bij uitnemendheid..... Wie eenigermate in het karakter der Indiërs, onverschillig van welk geloof, is ingedrongen, weet, dat het in hun gewoonten ligt eensdeels een en hetzelfde wezen, hetzij stoffelijk of geestelijk gedacht, onder verschillende namen aan te duiden naar gelang van de verschillende functies van zulk een wezen, van de verschillende rollen, waarin het optreedt; anderdeels plegen zij één en hetzelfde wezen met verschillende namen te betitelen naar gelang van de sekte of kaste, waartoe de vereerders behooren, evenals de verschillende kasten, standen en godsdienstige vereenigingen zich daar te lande onderscheiden door kleeding, wijze van den gordel en den hoofddoek te dragen, enz.” (Kern in Verslagen en mededeelingen der Kon. Akademie v. Wetenschappen, afd. Letterkunde, Rks 3. Dl V, 36, 14).

vlakte, waar de lijken worden begraven en verbrand (sétra) vestigt en daar met opzijzetting van alle lichamelijke nooden en lusten leeft van hetgeen hij daar eetbaar en niet-eetbaar aantreft, terwijl daarentegen een Padanda Çiwa het hoogste heil deelachtig wordt (Çiwa Sutji Çridanta) in de bergen, waar hij zich met bladergewassen voedt. Als Brandes dan ook in Pararaton [1] blz. 9, reg. 19 en 2(vertaalt: Dadi hana bhujangga boddhastapaka ring Panawijen lumaku mahayana atapa ring *setraning* wong Panawijen, met: „Nu gebeurde het dat er te Panawijen een geleerde buddha-priester van de mahayanistische kerk was. Hij had een kluis *op de velden* van de Panawijeners", dan rijst de vraag of hier bij *sétra* niet gedacht moet worden aan een begraaf- [2] en verbrandingsplaats van de lieden van Panawijen.

Ieder bewoner van Lombok herinnert zich Padanda W... lantik of de omtrent dezen Padanda Sakti in omloop zijnde verha... Hij woonde op de sétra bij den tjungkub (doodentempel... tempel van Durga) te Tjakra Negara van hetgeen daar ... waterleiding, die door de hoofdplaats loopt, kwam aan ... wormen, bloedzuigers, hondenlijken. Nu nog zegt men ... „hij heeft alles gegeten behalve menschenlijken", en om ... voorkomen willigde de laatste Lombоksche vorst zijn verzoek ... om op de sétra strikken te mogen plaatsen, teneinde al ... schepselen die hij zoo zou vangen te verslinden, uit ... heilige priester menschen zou gaan eten. Eens, zoo gaat ... verhaal omtrent dezen Buddha-priester, zei hij tot een ... Gusti: „gij hebt eene dochter, die spoedig geschaakt ... (d. w. z. huwen zal), en dan een kind zal baren; ... loopen, dan zult gij sterven". Deze voorspelling kwam ... die, gedaan aan een ander, wien hij zeide: „gij hebt than... en krijgt er nog 2 bij, maar als het jongste zitten kan ... uur gekomen".

Afgescheiden echter van zulke in bijzonderen reuk ... staande Buddha-priesters (Buddha-paksa), is ook ... aan deze soort van Padanda's, die loshangende ha... zelf beheerschiug opgelegd dan aan de Çiwa-priesters ... wrong hebben. Zoo zal een Padanda Buddha bij ... stank geen uiting geven aan die gewaarwording. ...

[1] Verh. Bat. Gen. XLIX.

[2] Zie hierna blz. 32.

Aldus luidt dan ook de gewijde spreuk: „Hajuwa marumihèng bukti hajuwa gila, pamijakteng sutji tjampur samijadnjana putus; jan ring tatuwa Bodi; jan ring Çiwa sutji çridanta; padanipuna ring haju; pan tan rowa Sanghijang mahulun ginuhijeng hrĕdi; trijaksara tĕmah ongkara; trikona hrih wĕkasing tuduh" of in 't Balineesch: „H'da tĕlĕb tĕkèn babuktian, h'da hĕsĕng, anggon ngapulang djlĕmĕlahé patĕh kĕnĕhé anggon pumuput; kéto tatuwan Budané; jan di Çiwa gĕning nirmalané; makĕdjang kahutamajang karajuwang; rèh singda daduwa Bhatara mawisésa kasimpĕn djroning kajun; sastrané tatĕlu dadi ongkara; sastrané tatĕlu dadi hrih pamuput kahintjĕp."

In verband met het bovenstaande kan het niemand verwonderen, dat de geschiedenis van den Bodisattwa Prins Sutasoma, die immers „gemeengoed van alle Buddhisten" is, bij de Lomboksche Baliërs zeer populair is. Verhalen van Sang Sutasoma zijn bij jong en oud bekend en komen in strekking geheel overeen met de karakterschildering, die de Oud Javaansche dichter Tantular van den wijzen held geeft. Eens — zoo luidt een dezer verhalen — was Sang Sutasoma in het bergwoud en zag daar een tijgerin, die door honger gedreven haar jong wilde verslinden. De wijze wist door zijne woorden het ondier te overreden van het onnatuurlijke dat een moeder haar kind zou opeten en hij bood zichzelf als voedsel aan. Toen sloeg de tijgerin met haar klauw naar Sang Sutasoma, die zwaar gewond werd, maar ziet... er liep wit bloed uit zijne wonden, hetgeen de tijgerin zoo verschrikte, dat zij haastig vluchtte. Een andermaal ontmoette de wijze een hond met een afzichtelijke wond op den rug, waarin maden rondkropen. Door mededoogen met den hond bewogen zuiverde Sang Sutasoma de wond en wierp de maden op den grond. Later hierover nadenkende, bedacht hij echter, dat de maden thans van hun voedsel waren beroofd, en hij spoedde zich dus naar de plaats, waar hij ze had nedergelegd, sneed een stuk vleesch uit zijn eigen lichaam en wierp dat aan de maden als voedsel toe.

Het bovenstaande moge voldoende zijn om de groote verwantschap, de treffende overeenkomst te doen zien, die er ten opzichte van het behandelde onderwerp bestaat tusschen de huidige Lomboksche Hindu-maatschappij en de middeleeuwsche Javaanschen toestanden.

III. TJANDI EN MERU.

Een tweede onderwerp, dat hier een punt van vergelijking uitmaakt, is *de beteekenis van de tempels* in het godsdienstig leven van de inheemsche bevolking.

In een Balischen tempel, waarin de Bhatara Tripurusa wordt aangebeden treft men hoofdzakelijk drie meru's aan: één in het midden met 11 tumpangs [1] (dakhellingen, die de pagode vormen) voor Çiwa (Içwara), één ten zuiden daarvan met 9 tumpangs voor Brahma en één ten noorden van den middentempel, eveneens met 9 tumpangs voor Wishnu.

Onderzoekt men nu zulk een meru, b.v. die van Bhatara Çiwa, dan vindt men in de houten „tempelkamer", waartoe een min of meer smal dubbeldeurtje toegang geeft, allerlei versierselen en huisraad (upatjara) voor de godheid — die immers in zijn lusten en behoeften geheel als machtige persoonlijkheid gedacht wordt — zooals weefsels, bloemen van bladgoud (sĕkar mas) om de godheid aangenaam te stemmen (amĕng-amĕng), ook wel kleine kussentjes tot zitplaats van de godheid (palinggihan Ida Bhatara), terwijl men er soms ook een kistje aantreft, waarin allerlei miniatuur gouden gereedschap (een weefspoel, naalden, een ploeg, een eg) voor de goden, zoomede de voor hen bestemde spijzen, eveneens in kleine gouden voorwerpjes nagebootst bv. een gouden gebraden kip, een schotel met rijst, een gouden schildpadje, een gouden speenvarkentje. Men noemt dit alles de „pamĕras", die evenals het snij- en lofwerk in hout en steen van de tempels, dienst doet om de goden het verblijf in den tempel aangenaam te maken zoodat de menschen ervan verzekerd kunnen zijn, dat de goden den tempel als hun verblijfplaats blijven kiezen; al het beeldhouwwerk, al het ornament van de tempels dient om de goden aangenaam te zijn, om ze vast te houden (ngĕntĕggang Ida Bhatara). Met ditzelfde doel heeft men in de dikwijls zeer kleine tempelkamers van de op de erven opgerichte huistempels, waarin hetzij een of meer der hoofdgoden (sanggah kĕmulan) hetzij de voorouders (sanggah ibu) of een der goden van de plaats van herkomst (bv. Ida Bhatara Modjopahit met zijn rijdier het hert) worden vereerd, ten dienste van goden en geesten allerlei zeer klein gouden huisraad aangebracht: borden, schotels, waterkruiken (piring, tjawan bokor, tjĕtjĕpan).

[1] Zie Nieuwenkamp, Bali en Lombok, I, 2. Het aantal tumpangs kan ook minder zijn, doch is steeds oneven.

Waar men dus de goden omringt met alles wat zij (een hooggeplaatst mensch) voor hun dagelijksch gebruik noodig hebben, spreekt het haast vanzelf, dat men ook behoefte heeft zich de godheid voor te stellen in het een of andere voorwerp belichaamd. Niet alleen wanneer de goden hunne verblijfplaatsen bij sommige door den eeredienst gewijde gelegenheden moeten verlaten, tw. wanneer zij in feestelijken optocht worden rondgedragen (mĕhilis, mĕkikis) en de zeetempels of andere gewijde plaatsen bezoeken, waartoe van sandelhout en Chineesche duiten samengestelde door den tempelwachter in zijn huis bewaarde beeldjes dienst doen (vóór de wijding rambut sĕdana, na de wijding palalingga geheeten, zie Liefrinck in Feestbundel Dr. P. J. Veth, Leiden 1894 blz. 205), maar ook voor de bepaling van de gedachte, dat de godheid in den tempel aanwezig is.

Immers de meru is niet anders dan de door menschenhanden gemaakte berg met zijne hellingen (de tumpangs), waarop en waarin de godheid, de heer der bergen, woont; de tempel is het godenverblijf (kayangan), het paleis (pangastanan), de godenwoning (pura, dàlem, djĕro'n déwa); de tempelkamer is de „gĕdong", de voorname woning.

In welken vorm heeft men nu de godheid in haar paleis belichaamd? Dit hangt af van de plaats waar men zich de godheid gezeteld denkt: op den top van den berg, in den berg of aan den voet van den berg (meru, tempel). Is de godheid in de tempelkamer aanwezig dan huist zij (hij) in een gouden beeldje (artja) of in de daarbij behoorende metalen plaatjes, die van symbolische teekenen zijn voorzien (pripih), het geheel omsloten door een gouden, zilveren of steenen doos (tjutjupu) of een aarden pot (sangku), die hetzij in de kamer, hetzij in den bodem van de kamer is geplaatst en waarin de godheid (de pripihs met of zonder artja) met bĕnang tridatu omwonden op eenige Chineesche duiten (kèpèngs) rust. Ook in de huistempels begraaft men in den aarden of gemetselden voet (sousbasement) zulk een pot, waarin dan nog wel een zilveren of gouden doosje (tjutjupu [1]), dat de pripihs, de belichaming der goden (raga Sang kawittang), omvat. Zij liggen gewikkeld in 9

[1] Dat men op Java het woord tjupu ook in deze beteekenis kende, zou kunnen volgen uit den desanaam Tjupu Watu waar immers de zich thans op het residentie-erf te Djokjakarta bevindende „tjaitja" in den grond begraven is aangetroffen. Ook daarin was ruimte om er „relequieën" in te bewaren. Het Jav. Handwbk. geeft voor tjupu: „een kopje met een deksel voor welriekende olie of pomade."

alang-alangsprieten (muntjuk ambĕngan), 7 grashalmen (muntjuk padang lĕpas) en 7 katoenvlokjes van de rĕmbigaplant (kaput mĕnduri), bijeengebonden met het bovenvermelde wit-zwart-roodkleurige garen der goden (bĕnang tridatu) en bestaan uit 5 plaatjes metaal (pantjadatu), waarin mystieke teekens zijn gegrift (radjahan), waarvan de beteekenis hieronder volgen zal. Die pripihs met hunne radjahan gelden voor de eigenlijke verblijfplaats der goden veel meer dan het beeldje, dat meer als hunne afbeelding (upami) wordt beschouwd en dan ook lang niet immer aanwezig is, door sommige vorsten zelfs verboden werd.

In andere kleine tempels op de erven of op de begraafplaatsen (pura dalĕm, tjungkub) bevinden zich alleen maar enkele pripihs, die hetzij als de verblijfplaats „palinggihan", hetzij als de belichaming „raga" van den Bhatara worden beschouwd, en zoo begraaft men ook niet zelden op de erven of rondom de tempels potten met pripihs, die op zichzelf eigenlijk kleine godenverblijven tot bescherming van het erf of den tempelomtrek vormen. [1]

In de aan Bhatari Durga gewijde tempels (kayangan Durga, tjungkub) staat in de tempelkamer vaak een steenen zuiltje (tĕpas), dat men zich denkt als de zetel van de godin en dat soms door een min of meer ruw beeldje is vervangen. Men legt er offers (sutji) op of bij en bij het mĕwéda van den priester in de nabijheid van den tempel wordt wel eens een pot met water bij de tĕpas gezet om aan dat water heiligende kracht (toja kĕkuluh) te geven; ook de tempelwachter plaatst er soms een vat met water en vraagt onder het aanbieden van sirih of andere offers (mbantĕnin) aan de godheid dat water (banju tjokor, voet-water) in medicijn (reinigend) te veranderen. Is dit misschien een aanwijzing, dat ook van de in op Java aangetroffen tempelbeelden banju tjokor werd verkregen, dat afstroomde uit den tuitvormigen rand onder het godenbeeld, en was het plengwater, dat uit den spuier van Tjandi Tumpang liep wellicht niet anders dan banju tjokor? [2]

[1] Bij den top van den Goenoeng Ringgit op Java werd de ruïne van een tempel aangetroffen, waarachter 23 potten van gebakken klei, geheel in de aarde ingegraven; ten Oosten nog 7 potten en ook sporen daarvan op benedenterrassen. (Rapport 1904, 51). Het behoeft geen betoog, dat het aantreffen van de potten met pripihs en wat daar verder bij behoort *rondom de tempels* der Baliërs geenszins zou mogen doen besluiten tot hun Buddhisme in tegenstelling van de Çiwaïten, die de potten met pripihs in den tempel zouden begraven.

[2] Vergel. Rouffaer in Ind. Gids 1903 I, 182.

[illegible]

Maar [illegible] als het ware, wanneer de goden [illegible] paleis bewegen. Hun [illegible] op den [illegible] den berg, in de [illegible] van den tempel, waar zij [illegible] zijn hetzij in 9 met hunne [illegible] hetzij in 9 edelsteenen (nawaratna). Daar is hun [illegible], daar wonen de goden, daar in het hoogste punt van den tempel, op den met wolken omhulden berg. Of neen, niet op, maar in den bergtop (put in den Borobudur

[illegible] aan een lijk in den mond volgens Frie[illegible] met het woord ong en mysterieuse [illegible] voor [illegible], Ba voor Brahma, I voor Indra, ta en ha zijn [illegible] het bovenstaande blijkt nu wat deze letters [illegible]

op Java en in den Soekawana-heuvel [1] op Bali), *in* het dak van de meru „een torenachtig getimmerte met een groot, steeds oneven aantal naar boven toe kleiner wordende daken" (Nieuwenkamp in Tijdsch. Aardr. Gen. 1908 I. 57) huist de godheid.

Waar de daksparren van den hoogsten en kleinsten tumpang van de meru bijeenkomen, steunen zij tegen een vertikalen balk (pĕtaka), die veelal van het goddelijke sandelhout is gemaakt en die dus in de as van den tempel is aangebracht. In die pĕtaka is onder den montjol meru, het linggamvormige topstuk dat bij houten tempels veelal door een omgekeerde kristallen of glazen karaf wordt gevormd, een cylindervormige uitholling (put) gemaakt en daarin bevindt zich een doosje (tjutjupu) van edel metaal, waarin de 9 edelsteenen (nawaratna) zijn nedergelegd. Elk van deze sĕsotjan asia (Bal.) stelt een godheid voor (is de belichaming van een godheid), ieder zijn eigen windstreek beheerschende, in dier voege, dat de bonte steen (mantjawarna, brumbun Bal.) van Çiwa in het midden ligt en de acht andere daaromheen, aldus:

Noord	Wishnu	zwart	misasoda	(sĕlĕm)
Noord-Oost	Sambu	paarsch	nila	(pĕlung)
Oost	Içwara	wit	ratna gangga	(putih)
Zuid-Oost	Mahaçwara	roze	mirah mudajan	(dadu)
Zuid	Brahma	rood	mirah	(barak)
Zuid-West	Rudra	donkergeel	padmaraga	(kuning wajah)
West	Mahadewa	geel [2]	ratnatjempaka	(kuning)
Noord-West	Sangkara	groen	djumantan	(gĕdang)

De verschillende windstreken vindt men ook vermeld in de volgende sloka, door Friederich uit de Usana Bali vertaald (Tijdschr. v. N. I. 1847, 262).

„In het Oosten is de god Isvara, in Zuidoosten Mahesora, in het Zuiden batara Brahma, in Zuidwesten woont Roedra. Westelijk dan is Mahadeva, in noordwesten is de zetel van Sanghara, noordelijk woont Wisjnoe, in noordoosten Samboe. In het midden is het

[1] De dewatempel Tĕgĕh Koeripan, waarin zich fraaie steenen beelden bevinden, zooals ik er op Bali uit een oogpunt van kunst zelden beter gezien heb (Schwartz, Rapport in Tijdschr. Bat. Gen. XLIII (1901) Overdr. blz. 2. Vergel. Tijdschr. K. N. Aardr. Gen. 1909, blz. 676).

[2] Voor Buddha gebruikt men ook een gelen steen; Ija Çiwa ija Buddha (zie blz. 13) of volgens Juynboll (Bijdragen LX, 61) in Kamahayanikan fol. 22: Buddha tunggal lawan Çiwa: Buddha is één met Çiwa. Voor de kleuren van de 5 Tathagata's, zie Sang hyang Kamahayanikan (Kats, blz. 107, 194, 215).

manwijf Siva-Dewi (Çiwa met zijn gemalin). Deze is verder Sadda-Siva en de oude Parana-Siva (volgens Friederich Brahma en Wishnu). Alle goden zijn opgeteld."

Ten opzichte van de kleuren, zooals die in het bovenstaande lijstje zijn aangegeven, bestaat er eenig verschil met de Usana Bali, waaruit Friederich vertaalt: (o. c. blz. 325) "Mantra, ong, aan den regtvaardigen, in leeuwengedaante, witkleurigen vereering. Ong, aan den kundigen, in leeuwengedaante, roodkleurigen, vereering. Ong, aan den hartstogtelozen, in leeuwengedaante geelkleurigen, vereering. Ong aan Iswara, den zwartkleurigen, vereering."

Terwijl ons lijstje aan Içwara de witte kleur toekent, zou de Usana Bali hem de zwarte kleur (van Wishnu volgens het lijstje) willen geven, hetgeen onjuist schijnt, omdat ook in de bĕnang tridatu wit (zilver) de kleur van Çiwa (= Içwara), zwart (ijzer) de kleur van Wishnu, en rood (koper) de kleur van Brahma is. Hoe dit zij, merkwaardig is de Mantra zeker, omdat men daarin tegelijk vereerd ziet: Brahma, Wishnu en Çiwa *en den hartstochtloozen geelkleurigen* (Buddha), die dus bij de Trimurti is ingedeeld.

Na hetgeen boven werd medegedeeld nopens de inrichting van de Balische tempels en de plaats die zij in het volksgeloof innemen, worde voor een oogenblik het feitenmateriaal ter zijde gelegd en het gebied der veronderstellingen betreden.

Gesteld een Balische stad bv. Tjakra Negara met een oppervlakte van ongeveer 6 KM^2 en hare ongeveer 20.000 inwoners werd verlaten; de leemen muren, de bamboehuizen, de houten stijlen der gebouwen vergingen; al wat van niet duurzame materialen was verdween; er restte alleen het in berg- of baksteen opgetrokkene: poorten, tempelmuren, tempelgebouwen, sommige gedeelten van vorstenverblijven, terrassen van lusthoven, gemetselde vijverkommen, beeldengroepen. De bevolking verhuisde; ging tot een anderen godsdienst over; spaarde aanvankelijk al het heilige uit vroeger jaren, doch gebruikte in een volgend geslacht een deel der losgewoelde steenen voor eigen doeleinden; roofde hier en daar (op tempelroof stond vroeger de doodstraf); aardbevingen, aschregens, stortbuien werkten mede om het geheel onkenbaar te maken; de plantengroei, al spoedig de wortels der boomen, de slingerplanten deden het overige; al deze factoren maakten het terrein rijp voor den archaeoloog en na verloop van lange jaren voor eene Oudheidkundige commissie. Wat zou zij vinden?

In de eerste plaats de ruïnes van al de soorten van tempels: de

muren, de beelden, de „sousbasementen” van den desatempel (de vorstelijke pura-agung van de residentie), van de wijk-, de waterschaps-, de huistempels, honderden in aantal; en spoedig was de conclusie getrokken: hier lag eertijds een „tempelstad”, een tweede Prambanan. En al spoedig zouden zij, vooral degenen, niet geheel doordrongen van de door Kern toch zoo overtuigend aangetoonde waarheid van de nauwe verhouding van de twee sekten, vragen: waren de vroegere bewoners Çiwaïten of Buddhisten, en men zou geheel ten onrechte een scherpe afscheiding gaan maken tusschen Çiwaïtische en Buddhistische tempels. Maar zij, die vorschten naar de goden, welke in die vroegere tempels volgens het volksbewustzijn huisden, zouden met opzijdestelling van al de ornamenten, al het uiterlijke (Brandes had immers aangetoond, dat de wederzijdsche ornamentiek aan de beide secten eigen was; en was er niet aan het uiterlijk van den tempel, waarin Buddha op Java zetelde, de Mendut, veel Çiwaïtisch aangetroffen?) gaan zoeken naar het innerlijke van de tempelruïnes; naar de artja's in den tempel, naar pripihs, naar de radjahan, naar de goden bevattende metaalplaatjes met hunne geheimzinnige syllaben, naar de godenbelichamende edelsteenen en hunne onderlinge ligging, naar het godenhuisraad, godengereedschap en de gouden godenspijs.

Niet het uiterlijk der tempels gaf den doorslag; de aan de tempels aangebrachte in steen of hout geïllustreerde oude verhalen zouden weliswaar aanwijzingen kunnen geven, zij bleven tenslotte „amĕngamĕng”, d. i. zij dienden den goden tot verlustiging, tot afleiding, stemden hen aangenaam. Wie die goden waren, dat leerden: de artja's in den tempel en hunne gelijken: de pripihs en de nawaratna. En wanneer men dan in de tempelvloeren de putten met de tjutjupu's of de aarden potten vond, waarin door het instroomende water wat aarde was terechtgekomen en waarin de gras- en de alang-alangsprieten, de rĕmbigavlokjes en het garen, dat de pripihs omwond, waren vergaan, dan zou men, in sleur oordeelende, allicht tot besluit komen, dat men urnen had gevonden met lijkasch en dat dus de meru niet anders was dan een mausoleum.... hetgeen toch geheel onjuist zou zijn, tenzij een speciaal onderzoek werkelijk mocht bewijzen, dat er in de tjutjupu's of aarden potten in enkele gevallen (hier zij aan Javaansche toestanden gedacht) inderdaad resten van een verbrand menschelijk lichaam aanwezig waren. [1]

[1] Zoo deelt Groneman in Ind. Gids 1887, II, 1443 mede, dat uit den urn, gevonden in den grooten Çiwa-tempel te Prambanan een bruinzwart mengsel

Zouden dus de ruïnes van een Balische stad gelijk Tjakra Negara een beeld vertoonen, overeenkomende met de tegenwoordige ruïnes te Prambanan, daartegenover staat, dat er op Java, voorzoover ik weet geen tempelruïne aanwezig is, die zoo aan een Balischen tempel doet denken als juist die van den grooten tempel te Prambanan. Immers, daar verrijst in een complex van ruïnes in de stad, die 1½ uur lang en 1 uur gaans breed was, te midden van vele tempels, die nu eens een overheerschend Mahajanistisch dan weder een uitgesproken Çiwaïtisch karakter dragen, de zoogenaamde groote Çiwa-tempel met zijn meru in het midden, de Brahmatempel ten zuiden, de Wishnutempel ten noorden, en omsloten door denzelfden ringmuur (het was de dalem van den god-vorst) daartegenover nog een rij van drie tempels, in beteekenis de drie hoofdtempels evenarende en „naar het verblijf van Mahadewa gericht", zóó dat de godheid uit den hoofdtempel tredende slechts behoefde over te steken om den ingang van den tegenoverliggenden tempel binnen te gaan [1] om zijn rijdier te bestijgen of om daar audiëntie te verleenen.

Tusschen den tweeden en den derden ringmuur stonden 4 rijen van 39 tempeltjes — een Baliër zou zeggen: dan telde de oude hoofdstad 156 wijken of karangs — want elke wijk had immers voor het onderhoud van één tempeltje te zorgen en voor de offers van

van aarde en asch werd opgehaald, door Dr. Cretier als een produkt van onvolkomen lijkverbranding herkend, (Vergel. Catalogus der Archeolog. Verz. Bat. Gen. 1887, n° 374a onder b.)

[1] Uit een Balisch oogpunt gezien bestaat er ook wel degelijk samenhang tusschen Borobudur en Mendut, waarvan de veelvuldig voorkomende baksteenen en de beweringen van de bevolking er op wijzen, dat er oudtijds een geregelde weg tusschen de beide tjandi's was, aan weerskanten gezoomd met een muur, waarin allerlei kapelletjes stonden (Rapport 1903, 75). Immers „bij den Borobudur, die zoozeer gelijkelijk naar alle vier de hoofdwindstreken en naar het zenith als vijfde zijn talrijke beelden kanonisch heenkeert, is het hoofdbeeld in de dagob op den top georiënteerd. Doch de onmiddellijk nabijgelegen (nl. op een afstand van ± 1¼ paal) en zeer belangrijke Tjandi Mendut is geoccidenteerd. *De twee tempels kijken elkaar als 't ware aan.*" (Rouffaer in Ind. Gids 1903 I 184). Dat *kon* ook niet anders; als de Bhatara van den berg wilde nederdalen om langs den weg in het groote Buddhabeeld van Mendut plaats te nemen, moest hij de deuropening kunnen binnengaan; het godenpaleis zou onpraktisch ingericht zijn, ware het anders geweest. Gesteld op de in den top van den Borobudur aangetroffen „metal objects which indicated nothing" (van Erp) was het teeken voor Içwara of het tri-aksarateeken (ong) ontcijferd, zou dan niet door het wonen van Girindra = Çiwa, den heer der bergen op dezen Buddhistischen (Su) Meru bewezen zijn, dat Borobudur-Mendut de machtige apotheose was van de Çiwa-Buddha-eenheid?

de daarin zetelende godheden, die den hoofdvorst (-god) tot ondergeschikten dienden. (Vergel. IJzerman in Verslagen en meded. Kon. Akad. v. Wetenschappen, afd. Letterkunde 3de Reeks, Deel IV, 263, en Groneman in Ind. Gids 1887 II, 1432).

Nu heeft Martine Tonnet (Bijdragen Kon. Inst. LX, 128) van den „alle andere tjandi's in grootte, in rijkdom van bewerking en in schoonheid overtreffende tjandi Çiwa, het hoofddoel van den ganschen bouw" (Groneman) te Prambanan, medegedeeld dat de beelden rondom dezen „Brahmaansch gedacht, maar Bùddhistisch gevoelden" tempel van den Mahadewa der Javanen uitdrukken, dat Çiwa bewaakt en beschermd wordt door de hem omringende goden, evenzoo als in den meru der Baliërs in de nawaratna de steen van Çiwa omringd wordt door de acht naar de verschillende windstreken gekeerde steenen van de andere goden, en de vraag blijft dus gewettigd of ook de pripihs der Baliërs in dezen tempel zijn gevonden, een vraag, die door verschillende mededeelingen bevestigend wordt beantwoord.

In de vergadering van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde van 14 December 1885 deelde de heer Leemans mede, dat in den hooger bedoelden Tjandi Çiwa onder den vloer van het grootste vertrek een put is aangetroffen, waarin op een diepte van 5.75 M. een steenen bak werd gevonden waarin 12 gouden plaatjes in koperen platen besloten, terwijl onder dien bak beenderen van verbrande (?) offerdieren waren aangetroffen. „Wanneer die koperen platen teksten mochten bevatten, dan zouden zij ons wellicht belangrijke bijzonderheden omtrent stichting en stichters van de tempels of omtrent giften daaraan geschonken, kunnen doen kennen." In de vergadering van 11 Januari 1886 deelde de heer Kern nieuwe berichten mede: de put was 1.85 M. vierkant en 13 M. diep en daarin was op een diepte van pl. m. 6 M. een steenen pot gevonden, met aarde gevuld, waarin zich 12 gouden plaatjes bevonden, waarvan 7 met letters.

De heer IJzerman gaf in de vergadering van 10 Januari 1887 nog enkele mededeelingen en publiceerde in de 3de Reeks, Deel IV van de Verslagen en mededeelingen „iets over de tempelruïnen van Prambanan" (1887, 263 e. v.). Hij wees er op hoe alle tempels van den grooten tempel te Prambanan (Tjandi Loro Djonggrang), de aan de Brahmaansche Trimurti gewijde groep, putten bevatten. „Deze putten zijn niet gegraven, maar het zijn bij den opbouw der tempels in den voet daarvan uitgespaarde kokers. De diepte van den put

hangt dus samen met de hoogte van den vloer der tempelvertrekken boven den grond. Diepe putten moeten in hooge tempels gezocht worden. De vorm der putten is van boven zuiver of nagenoeg zuiver vierkant. Iedere zijde meet 0.25 à 0.3 maal de lengte of breedte van de kamer, waarin de put zich bevindt". "De put van Çiwa in het middenvertrek is 1.80 M. vierkant en 13 M. diep. Op 5.75 M. onder den vloer werd een bak van zandsteen gevonden, waarin de asch bevat was, gewikkeld in dunne koperen platen. Deze platen zijn aan de binnenzijde in kleine vierkante vakjes verdeeld; elk vakje heeft een geheimzinnig letterteeken. Tusschen de asch lagen 20 ronde, hol gebogen zilveren geldstukjes van verschillende grootte; eenige steentjes van geringe waarde, waarschijnlijk vroeger in ringen gevat, koralen en knipsel van bladgoud en zilver; verder 12 gouden plaatjes, waarvan zeven met mystieke syllabes beschreven evenals een achtste, buiten den bak gevonden, reeds door Dr. Kern ter sprake gebracht. De vijf overige stellen een schildpad, een naga, een lotosbloem, een altaar en een ei voor. Onder het beeld van Wishnu, in een afgesloten ruimte boven in den put, bevond zich een aarden pot, eveneens met asch gevuld, en tusschen die asch een gouden lotusbloem, een zilveren schildpad, werpschijf, wajra, een plat kruis met afgeschuinde punten, eenige steenen uit ringen, benevens goud- en zilverknipsel. In opzettelijk daartoe uitgespaarde ruimten werden onder en achter het beeld van Brahma verscheidene verbrijzelde aarden urnen aangetroffen, waarschijnlijk acht [1]; bij de oorspronkelijk daarin bevatte asch werd een klein gouden muntstukje gevonden. De putten der tempels aan de overzijde bleken bij opruiming nog niet aan hunne bestemming beantwoord te hebben. In een der nog gedeeltelijk aanwezige bijtempeltjes werd een putje van 0.75 M. bij 0.80 M. geopend. Daarin bevond zich een groote hoeveelheid asch met een gebroken aarden vaas en een dito rond open bakje. Tusschen de asch lag een klein gouden spijkertje." Ook Groneman gaf van de putten en hun inhoud een beschrijving (Ind. Gids 1887 II, 1443, vergel. Notulen Bat. Gen. 3 November 1885 en 8 Juni 1886), terwijl IJzerman in den atlas behoorende bij zijne beschrijving der oudheden nabij de grens der residenties Soerakarta en Djogjakarta (Uitg. Bat. Gen. 1891) teekeningen gaf van de putten en de daarin gevonden voorwerpen (plaat XXII, XXIII, XXIV en XXV). Van deze voorwerpen gaf Brandes een nadere

[1] Uit een Balisch oogpunt beschouwd zou men zeggen: natuurlijk acht.

beschrijving in den Catalogus der Archeologische Verzameling v. h. Bat. Gen. van 1887 onder de N[os] 379[a], 380[a], 783[a], 783[b], 783[c], 783[d], waaruit blijkt, dat Brandes de „naga" ook als „slang" mogelijk acht en het „ei" als ellips van goudblad beschrijft, de „steenen uit ringen" determineert als: 5 granaten, 3 bergkristallen, 1 dichroiet, verder een klein schelpje en diverse koralen van glas of ander kunstmatig materiaal, een agaat met een visch er in uitgesneden, 3 robijnen, 1 phenakiet en 3 steentjes van kunstmatig materiaal.

Met de opschriften der plaatjes wist Brandes geen weg; hij noemt ze „tantrische aardigheden", doch hij spreekt het in verband met het omtrent de Balische goden-letterteekens thans wel vaststaand vermoeden uit, dat wij hier te doen hebben met de gewoonte der Hindu's om met zulke enkele letters goden- en godinnennamen aan te duiden en „iets dergelijks zal onder hun invloed ook hier op Java wel in gebruik geweest zijn". „Wie zegt ons verder of er niet ook naarmate van verschil in tijd, even goed als naar dat van plaats, afwijkingen zouden kunnen worden aangewezen in het gebruik van zekere minder bekende der mystieke syllaben?" Wanneer wij er alleen maar aan herinneren dat het ongkara-teeken volgens sommige Baliërs heet samengesteld te zijn uit ang, ong en mang, krijgt deze uitspraak van Brandes ten volle bevestiging. Evenals zijn vermoeden, dat de schijnbaar onbeduidende, in de tempelputten gevonden voorwerpen, mits verklaard naar hun juiste waarde, een eigenaardig licht kunnen verspreiden, en in vele gevallen een hoogst belangrijk antwoord kunnen geven op de vragen, die natuurlijker wijze opkomen bij iemand wien Java's ruinen, oudheid en vroegere maatschappelijke toestand ter harte gaan (Arch. Catal, Bat. Gen. 1887, 222 noot).

Bezien wij daarom nog enkele van die voorwerpen. Want ook elders heeft men op verschillende plaatsen pripihs met de daarin gegrifte radjahan, de nawaratna en de pamĕras, dat zijn dus de goden-belichamende metalen plaatjes of edelsteenen met het daarbij behoorende godenhuisraad, godengereedschap, godenwapenen en godenspijs, al of niet besloten in tjutjupu's of sangku's aangetroffen.

In de ruïne Djalatunda op den berg Penanggungan (Djambé-gebergte, district Djaboeng, residentie Soerabaja) werden een van een piramidaalvormig deksel voorziene vierkante bak op een hoog rond lotoskussen gevonden; de bak is verdeeld in 9 [1] vierkanten;

[1] De 9 goden, Çiwa met zijne 8 trawanten vindt men terug in de Balische wawatĕkan (Jav. tjandra sangkala) waarin het woord dewata, godheid de

in het middenvak stond een rond gouden doosje met deksel, in de andere vakken twee gekroonde slangen, een schildpad, een sikkelvormig plaatje, twee beschreven plaatjes, alles van goud. "Ik durf niet zeggen — aldus Brandes — wat de verdeeling der urn in 9 vakken beteekent, maar merk alleen op, dat men ook in Nepal de plaatsen in de tjaityas (kerkhoftempels), bestemd om reliquieën, lijkasch enz. op te nemen, vaak in 9 vierkante vakken verdeelt." Welnu, is het te vermetel, de 9 vakken van den bak te vergelijken met de plaatsen van Çiwa in het midden met zijne 8 makkers, zooals die naar de verschillende windstreken zijn gelegen? Ook het in den vorm van een schildpad geknipte goudblaadje krijgt evenals dat van Prambanan in verband met het nopens den Balischen eeredienst medegedeelde zin, wanneer daaraan wordt toegevoegd, dat onder de Baliërs een schildpad het bij uitstek vorstelijk (dus goddelijk) voedsel is [1]. Op Lombok is zelfs een tijd geweest dat alle aan de Oostkust van het eiland veelvuldig gevangen schildpadden naar de vorstelijke puri's moesten worden gebracht om als voedsel voor de vorstelijke familie en haren aanhang dienst te doen. En zoo brengt ook thans nog de Brahmaan die als gedelegeerde van de waterschapsbesturen naar de Segara-anak (het bergmeer op den Rindjani) wordt afgevaardigd om een offer aan de daar over den waterrijkdom van het eiland heerschende godheid aan te bieden, veelal een gouden schildpadje mede, dat hij in het meer werpt, te zamen met eenige met de hooger beschreven "steenen uit ringen" overeenkomende edelgesteenten (robijnen) of kralen, die de schildpad tot ondergrond (dasar) dienen; ook zou een gouden krab, een gouden visch (zijn de te Djalatunda en elders gevonden "slangen" misschien palingen?), een gouden garnaal als godenoffer dienst kunnen doen, omdat al dat watervolk voor zeer voornaam voedsel wordt gehouden. Naar de beteekenis van het sikkelvormig plaatje kan men alleen raden; stelt het een vrucht, een wapen, een werktuig voor? En nu de opschriften. Op de plaatjes ontcijferde Brandes twee sanskriet-inscripties (Catal. Arch. Verz. Bat. Gen. nos 374, 783 en Rapport 1907 blz. 97 e.v.) die

---

beteekenis 9 heeft, terwijl dewa het cijfer 4 aanduidt. Ook kent de Baliër, behalve eene indeeling in tijdperken van 5, 7 en 30 dagen nog tijdperken van 2, 3, 4, 6, 8 en 9 dagen. Dat van 8 dagen, de hasta-wara noemt de dagen naar de volgende godennamen: 1. Çri, 2. Indra, 3. Guru, 4. Jama, 5. Rudra, 6. Brahma, 7. Kala, 8. Uma.

[1] Juynboll ziet in deze schildpadfiguurtjes het symbool voor Wishnu. Zie Catalogus 's Rijks Ethnographisch Museum, 1909, Dl. V blz. 133 en 136.

beteekenen: Om, (hulde) aan Içana den opperheer der geesten (Çiwa), swaha; en om (hulde) aan Agni, den opperheer der dwija's (de tot de drie kasten of meer beperkt tot de Brahmanen behoorende lieden), swaha.

Op de gouden voorwerpjes stond: op de eene slang (naga, paling?) om bah swaha (om: tri-aksara a. u. m.; bah: Brahma), op de andere phat swaha, op de schildpad ram en op het sikkelvormig plaatje yam.[1] Ik weet van deze "tantrische aardigheden" de oplossing niet, maar twijfel er niet aan of een deskundig Balisch padanda zal, wanneer men hem de voorwerpjes laat zien, wel de verklaring kunnen geven, en wellicht een sleutel aan de hand doen, die den bovenstaanden (op blz. 18) aanvult en verbetert.

Zoo zijn elders gevonden (Arch. Catal. Bat. Gen. n°s 784 en 785, Rapport 1907 blz. 121) plaatjes van verguld bladzilver waarop godenbeeldjes gekrast zijn, kleine zonneschermen, stukken van dierfiguren (voor voedsel of als de huisdieren der goden?), verschillende steentjes van kristal of glas in de desa Modjowandji (Soerabaja), en ongeslepen robijntjes, een gouden plaat met de namen der Dhyanibuddha's in de ruïne bij Tandjong Medan op den weg van Loeboe Sikaping naar Pantei (Sumatra's Westkust). In 1853 is te Poedjon aan den grooten weg van Malang naar Ngantang vijf paal voorbij Batoer (zie Arch. Catal. Bat. Gen. n°s 377, 780, 786, 793 en Rapport 1902 blz. 296), een steenen urn gevonden, waarin een vierkante bak van brons, bevattende een lingga en een joni, beide van goud, een gouden en zilveren plaatje met legende, een schildpad, een flesch (?) van goud, een vierkant zonder letters of versiering en eenige zilveren Hindumunten (die dienst deden als thans de kèpèngs op Bali in de sangku?)

In de afdeeling Sampit (Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo) werden in een gebroken pot ook allerlei beschreven gouden plaatjes aangetroffen met verschillende kleine gouden voorwerpen, waaronder wapens (een wadra, een kris, een mandauw?) en een pot (blanga? om in te koken), zie Notulen Bat. Gen., Dl. XXX blz. 2, in Kedoe een gouden plaatje met verschillende monosyllaben, om, au, hung, pat, sah, ju, waarvan zooal niet de beteekenis dan toch de bedoeling door het bovenstaande iets duidelijker is geworden (zie Notulen Bat. Gen., Dl. XXXVI blz. 83).

Merkwaardig is in dit verband ook de mededeeling van IJzerman

---

[1] Is phat misschien een verdraaiing van patihyang = godenbeeld en yam wellicht hyang = godheid, overeenkomstig „om" dat „ong" wordt?

nopens Tjandi Bongsoe te Moeara Takoes aan de Kampar in Midden-Sumatra (Notulen Bat. Gen. Dl. XXVII blz. 156/157 en Tijdschr. Bat. Gen. XXXV overdruk blz. 12.) Van den dagob is slechts de lotusrand over. Daarin werd een kleine nagenoeg vierkante holte aangetroffen, die voorzichtig geledigd, bleek te bevatten aarde, waarschijnlijk met asch vermengd, een gouden plaatje en enkele goudsnippers. Op dit plaatje zijn aan de boven- en onderzijde triçula's gegrift en 3 letterteekens. 1 M. 20 dieper werd een vierkante steen gevonden met een rand, waarbuiten triçula's in het midden van iedere zijde, waarbinnen 9 letterteekens (die afgebeeld zijn op plaat I bij het aangehaalde tijdschriftartikel). Het beschreven gedeelte van den steen lag naar beneden. *Geen spoor van een urn of bak werd aangetroffen.*

Deze laatste zin werd door mij gecursiveerd, omdat hier in afwijking van de beschrijvingen van de hooger genoemde vondsten wordt geconstateerd, dat de holte met de goudsnippers en de 9 letterteekens geen verband houden met een urn met lijkasch — aangenomen dat deze niet ontvreemd is — evenmin als dit op Bali het geval bleek te zijn, terwijl tot nu toe de gangbare voorstelling veelal was, dat de pot of de bak met gouden plaatjes en andere voorwerpen *altijd* behoorde tot de „voorwerpen van begraafplaatsen", dat zij *altijd* gevonden werden met „asch van verbrande beenderen, waarschijnlijk overblijfselen eener lijkverbranding" of met „de asch vermoedelijk van het lijk van een aanzienlijke of heilige". De Balische sangku (pot) en de Balische tjutjupu zijn op Java door de oudheidkundigen altijd aangemerkt als „urn" of als „bak met de asch van een lijk", en het Javaansche woord voor tempelruïne, tjandi, heeft dan ook volgens het Handwoordenboek van 1884 deze beteekenis: de steenen, waartusschen en onder destijds de asch van het verbrande lijk van een overledene besteld wierd; een over de asch van een overledene gebouwd mausoleum of praalgraf; een steenen tempel uit den ouden tijd; en volgens de Maleische opvatting is tjandi dan ook grafnaald, mausoleum, reliquiekast.

Deze opvatting komt in hare algemeenheid niet overeen met de Balische, volgens welke een tempel uitsluitend is een godenverblijf, en dit verschil maakt het noodzakelijk op dit onderwerp wat dieper in te gaan.

IV. DHINARMA EN DEWATA.

Is dus onze conclusie uit het bovenstaande dat men te veel generaliseert wanneer men alle tempelruïnes van Java in verband zou willen brengen met de lijkbezorging of wanneer men alle tempelputten aanduidt als te zijn bestemd tot opneming van urnen met menschelijke asch, of zelfs wanneer men alle ruïnes waarin „urnen” zijn aangetroffen wenscht te signaleeren als grafkapellen, vast staat toch èn door het vinden in den put van den grooten Çiwatempel te Prambanan van een urn, waarin bij de pripihs „een produkt van onvolkomen lijkverbranding” is herkend, èn door het aantreffen van „stukken van verbrande beenderen” in de tjutjupu van Djalatunda, èn door hetgeen de Nagarakretagama (1365 A. D.) en de Pararaton (pl. m. 1500 A. D.) mededeelen, dat sommige Javaansche Hindutempels een rol hebben gespeeld bij de lijkbezorging.

Hoe geschiedde dan *de lijkbezorging* bij de Javanen in het vóór-Mohammedaansche tijdperk?

De Chineesche geschiedbronnen met hun sobere mededeelingen zonder opsmuk vertellen, dat in Indragiri op Sumatra „the bodies of the dead are burned” (Groeneveldt, Notes Verh. Bat. Gen. XXXIX, 1e stuk, bl. 77) en in Malakka: „The poorer people put the body of their dead on a pile of wood and burn it; the richer fill the coffin with camphor and burn it likewise; the next morning all the bones are reduced to dust” (blz. 128); en van Ma-yi tung (dat Groeneveldt voor Banka houdt, doch dat als Blitoeng klinkt) vermelden zij behalve de lijkverbranding ook de weduwen-verbranding: „On the day that the husband is burned, many wifes throw themselves into the fire and die also.” (bl. 79.)

Anders echter van Java. In een Chineesch geschiedboek van 1416 staat omtrent de bevolking van Java het volgende (Groeneveldt, Notes, blz. 49—52):

„In this country there are three kinds of people: 1° the Mahomedans, who have come from the west and have established themselves here; their dress and food is clean and proper; 2° the Chinese, being all people from Canton, Chang-Chou and Chüan-chou (the latter two places situated in Fukien, not far from Amoy), who have run away and settled here; what they eat and use is also very fine and many of them have adopted the Mahomedan religion and observe its precepts. The third kind are the natives, who are very ugly and uncouth; they go about with uncombed heads and

naked feet and believe devoutly in devils, theirs being one of the countries called devil-countries in Buddhist books. The food of these people is very dirty and bad, as for instance snakes, ants and all other kinds of insects and worms, which are kept a moment before the fire and then eaten; the dogs they have in their houses eat and sleep together with them, without their being disgusted at all... Their burial-rites are as follows. When a father or mother are about to die, the sons and daughters ask them first whether after their death they prefer to be eaten by dogs, to be burnt, or to be thrown into the water. The parents give their orders according to their wishes and after their death their directions are carried out. If it is their wish to be eaten by dogs, the body is carried to the seashore or into the wilderness, where a number of dogs soon arrive; if the flesh of the corpse is eaten completely, it is considered propitious, but if not, the sons and daughters lament and weep and throw the remains into the water. When rich people, chiefs, or men of rank die, their favourite concubines swear before their masters death, that in case he dies they will go with him. On the day the corpse is taken out of the house, a high wooden scaffolding is erected, at the foot of wich wood is piled up in a large heap, and when the fire burns fiercely, two or three of his concubines, who have sworn before, their heads covered with flowers and their body decked with pieces of cloth of various colours, mount on the scaffolding and weeping dance a long time, after which they jump down into the fire and are burnt together with the corpse of their lord." En elders (Groeneveldt o. c. blz. 40): "When their parents die, they carry them to the forest and allow them to be eaten by the dogs; if they are not devoured completely, they are very sorry..The remains are burned and often the wife and the concubines are burned also, to accompany the dead."

De hierbedoelde weduwenverbranding, waaromtrent Kern van een stel metalen platen in het Bataviaasch Museum (n°. 791) ontcijferde: "Heil Çakajaren verloopen 826 maand Çrawana, dag der maand de 5de van de donkere wederhelft, Tungle, Pon, Zondag, toen reinigde de eerwaarde leeraar Siwita zijn lichaam (van aardsche smetten, op den heiligen brandstapel) en ging henen (van deze aarde) met zijn vrouw (of vrouwen) en gundiks", heeft op alle vreemde bezoekers van Java uit dien tijd diepen indruk gemaakt, zooals blijkt uit de door Wilken (Ind. Gids 1884 II, 26) medegedeelde berichten, waaruit volgt, dat nog in 1691 met het lijk van den vorst van Blambangan een

groot aantal vrouwen werden verbrand en dat in 1605 zelfs in Bantam nog een ceremonie bestond, die aan de weduwenverbranding herinnerde.

In de Chineesche berichten doet de beschrijving van de familiare wijze waarop de Javanen toen met de honden omgingen, ook sterk aan de Baliers denken, die immers „meenen, dat de vele honden, die halfwild rondzwerven, gedaanteverwisselingen zijn van Sudra's; vandaar dat zij bijna nooit een hond dooden, en deze leelijke dieren zich tot ergernis van de Europeanen vreeselijk vermeerderen". (Wilken, Ind. Gids 1884 I, 985).

Maar wat het meest treft in de Chineesche geschiedverhalen is, dat toen ter tijd, toen het Hinduïsme reeds gedurende eeuwen zijn invloed had doen gelden, de lijkbezorging nog op de beschreven wijze plaats vond, en dat men bij de vóór-Mohammedaansche Javanen aantrof:

1°. het lijk wordt aan de kust of in de wildernis geabandonneerd, om daar door het gedierte te worden verslonden. Indien, de overlevenden ten spijt, er nog lichaamsresten overblijven worden deze verbrand of in zee geworpen.

2°. lijkverbranding.

3°. het lijk wordt in het water geworpen.

Het is mogelijk, dat op de Chineesche vreemdelingen, die wel meest langs de kust gevaren zullen zijn, het abandonneeren en het in het water werpen van lijken of overblijfselen daarvan, den meesten indruk hebben gemaakt, maar opmerkelijk is het toch wel, dat behoudens dan de weduwenverbrandingen noch van de lijkverbranding, noch van een rol die de tempels bij de lijkbezorging spelen, nadere bijzonderheden worden medegedeeld. En dit is des te opmerkelijker, omdat zoowel van het land Tunsun als van het land Kora of Kala (die Groeneveldt zich op het Maleische schiereiland denkt, o. c. blz. 120 en 122) wordt verhaald, dat na de lijkverbranding, de asch in zee wordt geworpen, terwijl uit de Chineesche berichten van Java zou volgen, dat òf de lijken zelf òf de resten van lijken na het abandonneeren in zee zouden zijn gegooid, maar van het brengen van de lijkasch naar zee geen gewag wordt gemaakt.

Zooals bekend is komt het abandonneeren van lijken in Bali en Lombok bij de Bali-Aga voor. De bewoners van de desa Sembiran in Oost-Boeleleng (zie v. d. Tuuk, Kawi-Bal. Ned. Wb. i. v. Sembir) begraven noch verbranden hunne lijken, maar leggen ze op een plek, vanwaar de roofdieren ze komen weghalen; verdwijnt een

lijk niet spoedig, dan is de doode naraka („Their parents are very sorry" zeggen de Chineesche geschiedbronnen). De oorspronkelijke beteekenis van sétra is dan ook de plek, waar de lijken neêrgelegd worden om door de roofvogels opgegeten te worden. (Zie Wb. v. d. Tuuk i. v. setra en hiervoor blz. 11). En zoo wees men mij dan ook in 1896, toen ik met een prauw langs de Biutang Danoe, de 5 langs het Batoer-meer in Bangli gelegen desa's Kedisan, Boewahan, Abang, Troenjan en Songan voer, hier en daar plekken in de rotsen langs de kust, waar de bewoners van die dorpen gezegd werden hunne lijken te abandonneeren om ze door de apen en ander gedierte te laten vernielen. Ook van de Bali Aga te Tahoen (Zuid-West Lombok, zie Aanteekeningen over de Bodha's van Lombok in Tijdschr. Bat. Gen. XLIII afl. 3 en 4, overdruk blz. 21) wordt verhaald, dat zij hunne dooden onder een boom in de wildernis neêrleggen en dan onder luid geschreeuw naar huis terug rennen.

Ook zijn er enkele omstandigheden, waarbij een lijk in het water wordt geworpen. Zoo vertelt Liefrinck (Tijdschr. Bat. Gen. XLIII afb. 6 overdr. blz. 6), dat de lijken van den gerechtelijk gekristen Lombokschen vorstenzoon Anak Agung Made Karangasem en zijn medebeschuldigde in zee zijn geworpen „zooals dat in een dergelijk geval de adat wil", [1] en ook schijnt het voor te komen, dat lijken van poklijders en van in het kraambed gestorven vrouwen in een ravijn worden geworpen. Maar over het algemeen; bij de groote massa is de lijkverbranding in zwang. Al de daarbij gebruikelijke plechtigheden te beschrijven zou hier niet ter plaatse zijn; men vindt ze in hoofdzaak bij Wilken, Ind. Gids. 1884 I, blz. 976, 985, en II blz. 27, 50; vergel. A. C. Kruyt. Het Animisme, 1906 blz. 302, 348); maar waar het hier op aan komt is het feit, dat, zoover mij bekend is, er geen verband bestaat tusschen de lijkbezorging en den tempeldienst. Wel is waar kennen de Baliërs graftempels, als men ze zoo noemen wil, hoofdzakelijk bewoond door Bhatari Durga of Kala en gewoonlijk niet ver van de sétra's gelegen, maar de totale vernietiging van het stoffelijk omhulsel, eerst door verbranding en daarna door het strooien van de overblijvende asch en de beenderresten in de zee of in een rivier, sluit een plaats van den tempel als mausoleum, ook bij de hoogstgeplaatsten

[1] Volgens Jacobs (bij Kruyt, Animisme, blz. 367) worden op Bali de lijken van hen, die met de kris gedood zijn, in een ravijn geworpen.

in het land, uit. In een gesprek met een Balischen padanda zei deze: „dat de asch van een lijk op een erf of in een tempel werd begraven, acht ik alleen mogelijk in oorlogstijd of bij een overhaaste vlucht, wanneer er geen gelegenheid was de asch in zee of in de rivier te werpen (ngirim).” Tijdens het bombardement van Tjakra Negara in 1894 moet het wel eens zijn voorgekomen, dat men in allerijl lijken verbrandde om ze niet in handen van den vijand te doen vallen, waarna de asch op het erf van een huis werd begraven; zooals gezegd, dat is strijdig met de gewoonte, die eischt dat de lijkasch in zee of in een rivier wordt geworpen. Daarmede zijn de berichten, ook die nopens vorstelijke lijkverbrandingen, in overeenstemming.

Het gezantschap naar Bali onder den Gouverneur-Generaal Hendrik Brouwer, dat op 21 Maart 1633 de verbrandingsplechtigheid van het lijk van de moeder des Dewa-Agungs van Kloengkoeng te Gelgel bijwoonde, schrijft (Bijdr. Kon. Inst. Nieuwe Volgr. I. 54): „Welcken tijd geëxpireerd sijnde, het gebeente andermael in een costelijcke Bady gedaen wordt ende met een groote triomphe als te vooren naar een plaetse, Labee (Lebih) genaempt, gedraegen werdt, alwaer hetselve tot assche verbrant, de assche in potten gedaen ende *met haer vaertuygh in zee gebracht ende overboordt geworpen wordt.*”

Friederich verhaalt hoe de pripihs, voor een lijkverbranding noodig, gemaakt en geheiligd worden (Dl. XXVI Verh. Bat. Gen.): „Tijdens mijn verblijf op Bali had een verbranding plaats van lijken eener Xatria familie te Kutta in Badong. Reeds eenige dagen voor de verbranding was de Pandita Made Aleng Katjeng in het sterfhuis. Bij een bezoek, dat ik hem bracht, vond ik hem bezig gouden plaatjes met eenige karakters te beschrijven. Ik kon van hem destijds, vooral wegens de tegenwoordigheid van vele vreemden, geen voldoende uitkomst omtrent de beteekenis dier lettters verkrijgen, [1] en vernam alleen, hetgeen ik ook door andere getuigen bewaarheid vond, dat deze platen, benevens edelgesteenten (geheel en klein gestooten, voornamelijk robijnen) en eenige andere voorwerpen in een vaatje met water gedaan werden, en dat dit water door deze ingredienten, vooral door de geheimzinnige woorden op de platen

[1] Wie levert het lontargeschrift, dat over deze letterteekens met hunne eigenaardige krullen en versierselen handelt? Wie lost het raadsel der „mystieke syllaben” op? Deze vragen waren reeds gesteld, toen de Sang hyang Kamahayanikan, door J. Kats van inleiding, vertaling en aanteekeningen voorzien, verscheen. In dat geschrift komen zeer belangrijke mededeelingen over de mystieke syllaben voor; zie b.v. blz. 110, 115, 117, 172, 194.

geschreven, geheiligd zijnde, naderhand kort voor de verbranding op het lijk uitgestort werd. De platen schijnen echter bij de uitstorting te worden bewaard en ook nog gevoegd bij de tegen den avond verzameld wordende, overgebleven beenderen".

"Van een dergelijke plechtigheid — zegt IJzerman in Versl. en Meded. Kon. Akad. v. Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, 3de Reeks Deel IV. 273 — zal dus ook het verbranden der lijken te Prambanan waarschijnlijk vergezeld zijn geweest". Die mogelijkheid bestaat, maar er zij hier de nadruk op gelegd, dat Friederich volstrekt niets mededeelt nopens het bijzetten van de asch met de pripihs in een tempel en dit ook niet doen kon, omdat hij op 20 December 1847 er getuige van was hoe het lijk van Dewa-Manggis, den Vorst van Gianjar werd verbrand (Verh. Bat. Gen. Dl. XXIII. 29), waaromtrent hij vermeldt: "Nadat het lijk verteerd is, worden door de wachters de beenderen vergaderd, en op de gezuiverde verbrandingsplaats neêrgelegd en met kleederen bedekt, waarbij ook de utensiliën voor den opschik en kleine offeranden gevoegd worden. Deze worden den volgenden dag wederom met een grooten stoet *naar de zee gebracht en daarin geworpen*, *tegelijk met geld en offeranden*."

Na hetgeen hier van de vorstelijke lijkbezorgingen is gezegd, zij hier verder volstaan met de verklaring van van Eck in Tijdschr. v. N. I. 1879. 123, dat na de verbrandingsplechtigheid de asch den volgenden dag in zee of in een rivier wordt geworpen, om ten slotte mede te deelen, dat mij bij navraag bleek hoe vreemd de Baliërs het zouden vinden, wanneer lijkasch, ware het dan van de hoogsten in den lande, in een tempel zou worden bijgezet; "wat van een lijk komt mag niet in een tempel worden gebracht, het zou dien verontreinigen", gaf men ten antwoord.

Wanneer dan ook in de Kawi-geschriften herhaaldelijk wordt vermeld, dat de een of andere persoon van vorstelijken bloede in een tempel is "bijgezet", worde hier thans onderzocht wat daaronder is te verstaan.

Brandes (Tjandi Djago, 97) vertaalt de 4de strophe van den 41sten zang Nagarakretagama aldus: "In het Çaka-jaar 1194 (A. D. 1272—1273) ging Wisnu (Warddhana) weder ten hemel terug; hij overleed en *werd bijgezet* (dhinarma) te Waleri *in de gedaante* van Çiwa *en in de gedaante* van den Sugata (Buddha) te Djadjagu. Kort daarop keerde de Narasingha naar den hemel terug; hij werd door den adji (vorst) van Wengker *bijgezet* (dhinarma) te Tumitir *met een fraai Çiwa-beeld.*"

Kern, die dezelfde stophe iets anders leest, vertaalt deze gegevens over den te Tjandi Tumpang (Djadjagu) bijgezetten Ranggawuni aldus (Bijdragen Kon. Inst. LXIII, 4): „In 't Çaka-jaar 1190 stierf vorst Wisnu en keerde terug naar den Hemel; hij *werd bijgezet en in effigie* (dhinarma) *vertegenwoordigd* door een Çiwabeeld te Waleri en door een Sugatabeeld (Buddhabeeld) te Jajagu. Kort daarna keerde ook Vorst Narasinha-murti naar den hemel terug; onlangs werd hij door Z. M. *bijgezet* (dhinarma) te Wengker, als uitnemend Çiwabeeld (vereeuwigd) te Kumitir".

Hier zij slechts gewezen op de beteekenis van *dhinarma* als *bijgezet door middel van een beeld* [1] (Vergel. Pararaton 18, Verh. Bat. Gen. XLIX, 10), eene beteekenis, waarop door Kern de nadruk is gelegd (Bijdragen Kon. Inst. LXIII, 4). Men kan zulk een beeld dus beschouwen als dat van een „vergoddelijkten" [2] vorst, die op die wijze door zijne beeltenis voor de levenden vertegenwoordigd wordt, en toch als nagedachtenis blijft voortleven". Hoe dat mogelijk was volgt uit de 1ste strophe van zang 41 Nagarakretagama, door Kern vertaald: „Hij (vorst Anusanatha, koning van Tumapel die in Çaka 1170 overleed) werd afgebeeld *(zijn trekken werden voorgesteld)* in een luisterrijk Çiwabeeld, dat prijkt in de Tjandi te Kidal"; en uit de laatste strophe van zang 43 Nagarakretagama, door Kern vertaald: „En in .... is hij opgericht als een uitermate fraai Jinabeeld. Daarenboven als Ardhareçwari in vereeniging (of koppeling) met Hare Majesteit Bajradewi, zijn gezellin in (de bevordering van) 't welzijn in de wereld, deelende in de heilige handelingen en geloften. 't Hoogere wezen (Jina) Wairocana en Locana (diens vrouwelijke wederhelft) *dragen hun gelijkenis in één beeld*, dat in den lande vermaard is." (Bijdragen Kon. Inst. LXIII, 13). En uit hetgeen Kern omtrent het plaatsen van standbeelden van overleden vorsten mededeelt (Ind. Gids 1903 I. 341—360) blijkt voorts, dat van een Çiwaïtisch vorst een Çiwabeeld met zijne trekken, voor andere zoowel een Çiwa- als een Buddhabeeld werd opgericht, voor een ander weder een beeld, dat Çiwabuddha wordt genoemd, voor een ander een standbeeld als Buddha, voor een ander weder een beeld als Wishnu en een als de Dhyanibuddha Amoghasiddha.

Brandes heeft dan ook reeds het vermoeden uitgesproken, dat een

---

[1] Dus wel te onderscheiden van het bijzetten van de asch (in Tjandi Tumpang is dan ook geen urn aangetroffen).

[2] Hetgeen woordelijk volgt uit de uitdrukking *Bhatara* ring Kagenengan. (Kern in Bijdragen LXIII, 31).

in de residentie Soerabaja gevonden monniksbeeld zou kunnen zijn bijgezet in een heiligdom als eene herinnering aan een overleden geloovige (zou het geen vorst geweest zijn?), welke men op zulk een wijze meermalen na zijn verscheiden hulde bracht. De geliefde of geëerde werd dan bijgezet in de gedaante van de Buddhistische (of niet-Buddhistische) godheid, aan welke hij tijdens zijn leven in de eerste plaats zijne vereering had gewijd, *en men kan er zeker van zijn, dat er onder de nog voorhanden beelden portretten voorkomen*, ook al weten wij niet aan wie zij beantwoord hebben (Brandes in Tijdschr. Bat. Gen. XLVIII, 53). In verband daarmede vestigde Groeneveldt de aandacht op drie beelden in het museum van het Bataviaasch Genootschap, die hij beschouwt als portretbeelden (Tijdschr. Bat. Gen. L, 140 e. v.), omdat zij niet het conventioneele gelaatstype van de andere beelden hebben, maar meer gewoon menschelijke gelaatstrekken. Hoe dit zij, men schijnt uit het bovenstaande veilig te kunnen opmaken, dat de Hindu-Javanen in den tempel op de plaats van het godenbeeld soms een beeld plaatsten met de gelaatstrekken van een overleden vorst; dat zij *op de plaats van de Balische artja den vergoddelijkten heerscher een standbeeld oprichtten.*

Geheel met het daaraan ten grondslag liggend denkbeeld in overeenstemming is de tweede beteekenis, die aan het woord *dhinarma* wordt gehecht.

In de laatste strophe van den 38sten zang van het Nagarakretagama vraagt de dichter Prapantja aan den ouden Buddhistischen tempelbewaarder naar den levensloop der ouden, Çri naranatha *sang pada dhinarma*, volgens Kern „de doorluchtige heerschers, *die bijgezet zijn* in de graftempels” en in de laatste strophe van zang 40 vertaalt Kern: Kyating rat *sang dhinarma* dwaya ri Kagenengan (vergel. Pararaton, 57) Çaiwa—Boddheng usana, met „Hij de zoo vermaarde in de wereld werd te Kajenengan *plechtig ter aarde besteld.* (Bijdragen Kon. Inst. LXIII, 1) in twee tjandi's als gewezen Çiwaïet en Buddhist.”

Om bij deze voorbeelden, die uit de Pararaton met vele andere te vermeerderen zouden zijn (zie Pararaton, 279 i. v. dhinarma) te blijven, dan blijkt reeds voldoende, dat dhinarma vertaald wordt met „bijgezet is” of „ter aarde besteld is” in een tempel (nl. in een dharma; volgens Vogel in Bijdr. LIX, 346 beteekent dharma in Voor-Indië „vrome plicht” en waarschijnlijk ook „een voorwerp van vroomheid”; volgens v. d. Tuuk is dharma synoniem met tjandi — een sudharma = graftempel, Vergel. Bijdr. Kon. Inst.

LXIII, 2 of een huistempel van het paleis, Vergel. Zang 47 & 48 slot Nagarakretagama).

Wat is nu te verstaan onder dat bijzetten of ter aarde bestellen? Het schijnt, dat de vertalers van de Oud-Javaansche geschriften en gedichten zich niet immer van de in dit opzicht bij de Hindu-Javanen bestaande gewoonten rekenschap hebben gegeven. Immers vertaalt Brandes uit het bij Tjandi Singasari gevonden opschrift (Rapport 1904, 4 en 5): paduka bhatara *sang lumah* ri çiwa buddha met „zijne Majesteit, *die bijgezet* is in het heiligdom waar Çiwa en Buddha gelijkelijk vereerd worden,” terwijl Juynboll *lumah* vertaald wil zien met *ligt begraven* [1] (Bijdragen L, 221) en v. d. Tuuk lumah (lah) vertaalt met neerliggen, inslapen, *overlijden*, terwijl de laatstgenoemde van „Sang lumah ing” mededeelt, dat die uitdrukking, gebruikt voor den eigennaam van een plaats, overleden vorsten aanduidt. Dit laatste geheel in overeenstemming met de wijze waarop de Baliërs van wijlen hunne vorsten spreken en waarbij zij niet de plaats, waar een vorst „begraven” of „bijgezet” is aanduiden (wat bij hen onmogelijk zou zijn), maar de plaats waar hij overleden is. Anak Agung sané déwata ring Roem = Zijne Hoogheid, die overleed in het paleisgedeelte Roem; Anak Agung sané déwata ring Saksari = Zijne Hoogheid die te Saksari gesneuveld is; Anak Agung sané déwati ring puri kanginan = Hare Hoogheid die overleed in het Oostelijke paleis (Vergel. Pararaton 172: prabhu sang mokta ring kadaton).

Dat men bij dhinarma niet heeft te denken aan het bijzetten, het teraarde bestellen, het begraven van een lijk spreekt in verband met het voorkomen van de lijkverbranding bij de voorname Hindu-Javanen haast vanzelf, maar moest zelfs aan Brandes door v. d. Tuuk herinnerd worden (Tijdschr. Bat. Gen. XXXII, 102), en dient dan ook niet uit het oog verloren te worden, waar v. d. Tuuk in zijn Kawi-woordenboek achter begraven voor dhinarma nog een vraagteeken zet.

Hoe dit bijzetten plaats vond, d. i. hoe de lijkasch in den tempel werd geplaatst, vindt men aangeteekend in eenige Maleische aanhalingen in v. d. Tuuks Kawi-wb. i. v. tjandi, waar het volgende te lezen is: „dimandikan orang lah satelah sudah langkap dengan bau[2] — au lalu di masokkan kadalam baudusa adapon bunji[2] — an pon di palu orang terlalu rame bunjinja manjedibkan hati jang men-

[1] Aldus ook Kern in Bijdragen LVIII, 655—656.

dengar maka di arak berkuliling satelah sudah di letakkan pada panggungan lalu di bakarnja satelah habis di makan api, habunja itu pon di pungut lah oleh sagala pandita lalu ditarohnja pada tjepu emas serta dibunkusnja dengan kain jang indah[2] maka diperbuwatkan tjandi" en verder "maka habunja di masokkannja kadalam bujung emas di tarohkannja kapada tjandi itu."

Raffles vertelt dan ook het volgende in zijn History of Java Vol. I, 327, omtrent de lijkbezorging *van een hoofd* of *een voornaam persoon*: "When the body of a chief or person of consequence was burnt, it was usual to preserve the ashes and to deposit them in a chandi or tomb."

Uit een en ander blijkt wel, dat na de lijkverbranding de asch van voorname personen door de priesters werd verzameld, in een gouden doosje gedaan en met de pripihs en andere metalen voorwerpjes in de tjandi gezet, geheel in overeenstemming met de vondsten te Prambanan en elders.

Dhinarma in de tweede beteekenis van "bijzetten" heeft dus betrekking op *het bijzetten van de lijkasch*. En zoo is het ook op meer dan een plaats door de vertalers van de Oud-Javaansche geschriften verstaan.

Zoo vertaalt Brandes op blz. 165 Pararaton, dat prabhu istri III begraven wordt in een heiligdom Singhajaya, waarin reeds iemand bijgezet was, *tunggal dhinarma*, terwijl verder blijkt dat in datzelfde heiligdom een jaar te voren (1386 Çaka) *de asch* van Bhra Parameçwara II was geplaatst. (zie ook Pararaton, 170). Dat Brandes onder "bijgezet" verstaat de "bijzetting der asch" blijkt ook uit Tjandi Djago, 94. Evenzoo Kern die mededeelt dat uit de Pararaton 60 blijkt, dat *de asch* van Anusanatha te Kidal werd bijgezet (Bijdragen LXIII, 2) en die van meening is, dat de asch in meer dan één graftempel kon worden bijgezet (Bijdragen LXIII, 4; Vergel. Rouffaer in Ind. Gids 1903, I. 180.)

Het schijnt overbodig meer aanhalingen uit de Pararaton en de Nagarakretagama te doen; uit den inhoud van die geschriften in verband met hetgeen uit de bouwvallen van sommige tempels aan het licht is gekomen en in verband met hetgeen omtrent de pripihs der Baliërs bleek, is m. i. bewezen dat de Hindu-Javanen de lijkasch van vele hunner vorstelijke personen in de tempels bijzetten tegelijk met de godenbelichamende metalen plaatjes; dat zij dus ook op deze wijze de nagedachtenis hunner hoogvereerden hebben "vergoddelijkt."

Wanneer dus de Balie[illegible]
zijn overlijden tot godhe[illegible]
déwalaja), dan gaf de Hi[illegible]
vorm. Op twee wijzen: 1e [illegible]
met de vorstelijke [illegible]
van het beeld der godhe[illegible]
te voegen bij de metale[illegible]
belichaamden.

De overleden vorst we[illegible]
gepromoveerd, zooals oo[illegible]
goddelijken oorsprong wa[illegible]
zoon, de incarnatie va[illegible]
goddelijke eigenschappe[illegible]

Vóór, gedurende e[illegible]
zijner omgeving een go[illegible]
blijven, omdat aan zij[illegible]
godenverblijven te beur[illegible]

[illegible]e
[illegible]k-
[illegible]cht
[illegible] een
[illegible]nen.
[illegible] waar-
r Hindoe-
[illegible]rschillende
[illegible]nd gute und
[illegible]oder Sangiang-

[illegible] „Catalogus van
[illegible]nboll." Leiden 1910.

[illegible]enen Aufzeichnungen
[illegible] (Int. Archiv. f. Ethno-

lande, das irgendwo im Himmel „über dem Nebelmeere und unter dem Himmel von Mahatara" gelegen und so gross ist, dass es von 160 Flüssen durchströmt wird." blz. 122..... Es wachsen dort z. B. nur Fruchtbäume, deren Früchte „*endjong*", *manontong tahaseng* d. h. „den Athem aneinandersetzen, verlängern"; andere Bäume, deren Früchte *panarang atäi* „das Herz hell, weiss machen". Es wachsen dort die *batang garing*, Garingbäume, die feines Zeug statt der Blätter haben, deren Blüthen goldene Ringe und deren Früchte schön bearbeitete Achatperlen (*lameang*) sind. Auch wachsen dort *Aerang*-Bäume, deren Holz ein Zaubermittel ist um reich zu werden und *Handjunan*-Bäume, deren Blätter feines Zeug und deren Früchte Gold sind."

Verscheidenheid is er dus genoeg onder de boomen in het Sangiangland en het zou moeilijk zijn te ontdekken, welke wonderboom hier afgebeeld is, als niet een andere kenner van dit deel van Borneo te hulp kwam.

Den Hamer [1] nl. beschrijft een tatoeëer-patroon, dat de Biadjoe's op den rug aanbrengen en uit lange, parallel loopende lijnen bestaat, met spiralen bezet. En dit patroon heet *batang garing!*

De boom dus met fijne stoffen als bladen, met gouden ringen als bloesems en met agaatkralen als vruchten!

Intusschen is hier weinig van die weidsche pracht overgebleven. Alleen de ruitvormige aanhangsels, die naast de spiralen op den boom van het genoemde vlechtwerk voorkomen, zou men als de mooi bewerkte agaatkralen of versieringen van agaat kunnen aanduiden. Doch al mist men de door Grabowsky geciteerde kostbaarheden, is het toch waarschijnlijk, dat hier dezelfde wonderboom is afgebeeld. Van alle boomen is de *batang garing* toch de kostbaarste, staat door de agaatkralen zelfs boven de *handjoenan*-boomen. En nu is het de groote vraag, of niet door dien spiralen-tooi de kostbaarheid van den *batang garing* uitgedrukt moet worden. Bij de meeste primitieve volken toch bestaan de oudste sieraden uit vastgekrulde spiralen, omdat ze het eenvoudigst te vervaardigen waren. Bij de Batak'sche sieraden bijv. overheerscht het aaneengesloten spiraalmotief alle andere bijkomstigheden, komt op armbanden dikwijls als uitsluitende versiering voor. Ook onder het Dajak'sche metaalwerk vindt men meermalen dit spiraal-motief als versiering gebruikt. Dus

[1] C. den Hamer. Iets over het tatoueeren of toetang bij de Biadjoe-stammen in de Z. O. Afd. van Borneo.
Tijdschrift v. ind. t. l. en v. 1885 XXX blz. 455.

is het geenszins onwaarschijnlijk, dat dē zoo opzettelijk gebruikte spiralen de kostbaarheden aan den *batang garing* moeten voorstellen.

Ook op den mooien koker van fig. 4 zijn in het bovenvak de verschillende mythische boomen afgebeeld, die ietwat naturalistischer zijn in vorm dan de reeds behandelde, maar toch duidelijk hun van de aardsche boomen afwijkenden vorm te zien geven. De middelste boom herinnert eigenlijk meer aan de *batang garing*, door Grabowsky beschreven, dan die der andere kokers. De bladen bestaan hier uit driemaal gevouwen stoffen, de bloesems uit zeven ringen in bloemvorm geschikt en in den vorm van vruchten hangen snoeren kralen omlaag.

Echter behoeft de duidelijke afbeelding van den *batang garing* op dezen koker die van de andere niet onzeker te maken. Den Hamer geeft toch als kenmerken van het *batang garing*-patroon de spiralen en de lange lijnen aan, wat tevens de kenmerkende eigenschappen der genoemde bamboe-kokers ook zijn. Ook is op de bamboe-kokers der afb. 1—3 het boom-motief meer in het zuiver-ornamentale overgegaan en op dien weg gaat steeds veel verloren, verdwijnt de oorspronkelijke vorm dikwijls geheel.

En bij den koker van fig. 4, dit eenig prachtstuk in het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden, in 1893 (ser. 942—32) van den toenmaligen controleur H. F. Hesselaar aangekocht, is niet alleen een kunstig snijder bij uitnemendheid aan het woord, maar tevens een goed kenner van zijn stamgeloof.

Zoo vindt men in den boom ter rechter zijde van vak *d* van bovengenoemden koker den boom van belofte terug, waarop de *mahadoera*, de Garoeda zetelt. Hiervan vertelt Grabowsky blz. 130 „Mahadura. Ein grosser fabelhafter Vogel, so gross wie ein Haus. Mitten in der See, auf dem *Batang kaju djandi*, dem Verheissungsbaume, hat er sein Nest. Selbst die *Sangiang* fürchten ihn”. Ook deze beschrijving komt precies met de afbeelding overeen. In verhouding tot de menschfiguren doet de *mahadoera* buitengewoon groot, is ook in vorm een fabelachtige verschijning, die eenigszins herinnert aan de *garoeda*-motieven op Javaansche batik's. De wonderboom is hier als een soort palm voorgesteld en als vruchten hangen geheimzinnige pakjes omlaag. Het staan van den boom midden in het meer wordt hier voorgesteld door de plaatsing tusschen twee heuveltjes.

Ook de aapvormige wezens, die in de andere boomen springen en klimmen of verscholen in den grond zitten, worden door Grabowsky beschreven. (blz. 129)

„*Njaring*, auch *Njaring mambulong* oder *sahakong*, sind böse Gespenster von der Gestalt und Grösse eines Menschen. Sie haben rothe Haare. Sie wohnen auf *Lunok*-Bäumen (Ficus sp. div.) und in vielen Zaubergebüschen oder *pahewan*, wo man ihnen in kleinen, „*rahan*" genannten Häuschen Opfer bringt.

Sie machen zich ein Vergnügen daraus, die Menschen zu plagen, sie krank, besonders toll zu machen. Man glaubt auch, dass die *Njaring* in einem grossen Schmarotzerfarrnkraut (Platicerium alcicorne), das die Form eines 4—5 Fuss im Durchmesser grossen Nestes hat, hausen. Man nennt sie *pahakong* oder *mambulong* und wagt der Pflanze nicht nahe zu kommen."

Verder laat de studie van Grabowsky ons ter verklaring in den steek. Behalve de bovengenoemde *njaring* ziet men links tusschen twee boomen een vrouwelijke figuur staan, kenbaar aan de lange, hangende haren en het korte rokje (*saloi*).

Naast den *batang garing*, die ter verhooging zijner luister twee martavanen aan den stam draagt, drijft een mannelijke figuur met lans gewapend een eigenaardige vogel voort, die blijkens de soortgelijke vogels onder de woning in vak *c* wel een hoen zal moeten wezen. Rechts van den belofteboom gaan vier mannelijke figuren over een heuveltje, in doorsnee afgebeeld, zoodat men er de verborgen schatten kan zien: acht martavanen en zes gong's, netjes op twee rijen geschikt. De mannelijke figuren zijn als heusche Dajak's gekleed; zij dragen allen het baadje (*badjoe*) en het zitmatje (*tapih*).

De voorste draagt twee vederen op het hoofd, de anderen slechts een. Slechts de overmatig lange hoofdharen onderscheiden hen van de wezens op aarde. Met vreemdsoortige wapens in de hand achtervolgen zij een ondier.

Behandelt dit bovenvak het mysterieuse land der Sangiang's of luchtgeesten, zoo geeft het onderste vak *a* het tegenovergestelde, de onderwereld te zien, het land der *djata's*.

Grabowsky deelt hierover het volgende mede (blz. 119). „Jetzt versteht man unter Djata eine Categorie von guten Geistern, die man nach ihrem Wohnsitz wohl die Götter des Wassers, resp. der Unterwelt nennen könnte. Jeder grosse Fluss hat verschiedene Djata, von welchen jeder seinen eigenen Bezirk beherrscht. Die mächtigsten derselben residieren nahe der Mündung der Flüsse. Ausser diesen verschiedenen Distrikten der Flüsse, von welchen jeder von seinem Djata beherrscht wird, giebt es in jedem Fluss noch eine Menge einzelner Plätze, wo man meint, dass Djata sich aufhalten,

verschieden in Macht, Ansehen u. s. w. Es sind aber solche Plätze nicht die eigentlichen Wohnstätten der Djata, sondern es ist dort nur der Eingang zu ihrem unter dem Wasser in der hohlen Erde liegenden Reiche, wo es ziemlich wie in unserer Oberwelt aussieht, nur alles schöner und prächtiger ist. Dort leben auch in Dörfern „*tabak beang*" (*tabang beang* oder *tabak mangkok*) genannt, die Knechte der Djata. Wenn sie im Auftrage der Djata's der Oberwelt einen Besuch machen, verändern sie ihre menschliche Gestalt in die eines Krokodils (*badjai*), indem sie die Krokodil-Gestalt als Kleid „*klambi*" überziehen."

Ook hier is niet alles duidelijk! Alleen de krokodil, als vermomming voor de knechten der *djata's*, hierboven beschreven, is onmiddellijk te herkennen naast enkele vreemdsoortige vischsoorten. Zeer de aandacht trekt het rijkversierde middenschot, dat aan de linkerzijde zes boven elkaar gestapelde gong's vertoont: evenzoo is de geheele voorstelling door randen met gong's omgeven. Dit komt eveneens met Grabowsky overeen: in het land der *djata's* ziet er alles veel mooier uit dan op aarde en dit geeft de Dajak weer, door een groot aantal gong's als voorwerpen van rijkdom aan te brengen. De uitgebogen punt met versierde uiteinde schijnt dan den ingang tot het eigenlijke *djata*-land te moeten voorstellen.

Dan bevinden zich nog twee raadselachtige dieren in golvende beweging door het water. Het zijn blijkbaar machtige wezens, want ieder draagt aan de vinnen en tusschen de horens van den kop martavanen en wie geld heeft, bezit, naar Oostersche opvatting ook de macht. Intusschen is het niet duidelijk, of die twee draakvormige wezens de eigenlijke *djata's* moeten voorstellen of wel, dat hier de *naga* (zie Hardeland, blz. 370) is voorgesteld.

Vak *b* is het raadselachtigste van alles! Links staan vier vrouwen tusschen opgerichte lanzen. De derde vrouw schijnt de voornaamste te zijn; de lange haren vormen een mantel en deze figuur is het meeste gedétailleerd. Dan volgt een kleine versiering met palen en guirlandes, twee zonderlinge boomvormen, waarvan de eerste weder een martavaan draagt en door een mannelijke figuur op zijde gegooid wordt. De laatste figuur, met zwaard en lans bewapend, schijnt aan de vrouwen iets mede te deelen.

In vak *c* is een groote, Dajak'sche woning afgebeeld, staande tusschen boomen. Rechts staat de bekende *sandoeng*, waarin de beenderen der gestorven Dajak's bewaard worden, doch waarin nu een martavaan geplaatst is. Verder de *singaran*, de wapentrophee

uit speren gevormd, uit een grooten martavaan oprijzend. De hooge middenstok wordt door een schedel bekroond.

Onder de woning stampen twee vrouwen rijst; naast deze vrouwen zijn mandjes (met rijst?) opgehangen.

Viervoetige dieren en hoenders loopen rond de woning. Op het voorgedeelte van de trap staat een vrouw, vermoedelijk een *blian*, met een zwaard te zwaaien, dat in vorm zeer gelijkt op de *baladau lebau*, afgebeeld op plaat XVII, fig. 1 v. h. „Int. Archiv. f. Ethnographie.” Bnd. V, 1892.

De twee woonvertrekken zijn vermooid met planken, waarop gong's en martavanen geschilderd zijn en het middenschot is versierd met zwaarden en bladen. In het eerste vertrek stormen twee vrouwen op een zittende, langharige figuur af, die in het tweede vertrek staande, een tak van een andere vrouw ontvangt.

In het bovengedeelte der woning slaan twee vrouwen op een gong, terwijl een Dajak met een tak gewapend, het dak beklimt. *Antang's*, neushoornvogels, vliegen overal heen en weder als goede voorteekens.

Links van het huis — bij nacht, blijkens de maan — varen twee vrouwen weg in een mysterieus vaartuig met den kop van een neushoornvogel en gestuurd door een zonderling dier, dat veel op de reeds genoemde *njaring's* gelijkt. Beide vrouwen staan in het vaartuig en hebben tusschen zich een martavaan.

Rechts van het huis — bij dag, blijkens de zon — komt het vaartuig met dezelfde personen terug in haastige vaart, blijkbaar een goede boodschap brengend.

Naar alle waarschijnlijkheid is hier het *tiwah*, het doodenfeest voorgesteld. Hierover deelt Hardeland in zijn bekend Woordenboek sub *liau* het volgende mede. „Liau, die abgeschiedene Seele. .... Sie geht zwar gleich in das Lewuliau, das Geisterland, hat aber dort noch keine eigentliche, ihr zugehörende Stütte; sie kommt denn auch oft von dort wieder zurück, durchstreift die Wälder, etc. hier auf Erden, und bewacht das Grab, den Sarg, worin ihr Leib liegt. Während dieser Zeit thut die Liau oft Schaden, macht Menschen krank, entweder um frühere Beleidigungen zu rächen, oder weil sie jemand, welchen sie liebt, nachholen will.

Um [1] sie zu befriedigen giebt man ihr dann zu essen, opfert ihr Schweine, Hühner, etc., auch Bretter mit

[1] Ik spatiëer.

Häusern, heiligen Topfen etc. bemalt. Während des und durch das Tiwah, Todtenfest, wird dann die Salumpok liau feierlich u. für immer in das Lewuliau gebracht, durch den Sangiang (Luftgott) Tempon telon, und sendes Sclav Telon, in einem Banama sanamam, eisernen Schiffe, durch den Kiham apui, Feuerstrudel, hindurch".

De gespatiëerde deelen van dit citaat verklaren verschillende deelen van deze afbeelding. De priesteressen (*blian*'s) spelen een hoofdrol en stampen de rijst voor de offerande. De hoenders en varkens, voor de offers bestemd, wachten in het ander gedeelte der woning hun lot af. Ook de door Hardeland vermelde planken, hier beschilderd met gong's en *djawet's* zijn aanwezig. Andere *blian*'s verjagen door gescherm met wapens en het slaan op gong's de booze geesten, die de ziel voor haar afreis konden benadeelen en dit schijnt wel noodig blijkens de schorpioen, die onder de trap ontvlucht en de drie monsters, die het huis omringen. De voornaamste *blian*, staande op het plateau vóór de trap, roept de *antang's*, als voorspoedsboden op en deze verschijnen in zoo groote hoeveelheid, dat de Dajak aan den voet van de trap verbaasd opwaarts ziet.

Met de overbrenging van de ziel in het zielenschip heeft de inlandsche vervaardiger zich een groote vrijheid veroorloofd. Twee vrouwen, *blian's*, nemen hier de taak van *Tempon telon* over en brengen den martavaan, die eerst in den *sandoeng* gestaan heeft naar het zieleland. Wel schijnt het bovennatuurlijke wezen, dat het zielenschip stuurt, of *Tempon telon* of zijn knecht *telon* te zijn. Doch is het niet aan te nemen, dat men de luchtgod zelf in zoo minwaardigen vorm zou afgebeeld hebben en is het waarschijnlijker, dat de onaanzienlijke figuur zijn knecht moet verbeelden.

Eigenaardig is het, dat bij deze voorstelling de *blian*'s de taak van niemand minder dan *Tempon telon* vervullen en het duidt tevens aan, hoezeer de maker van dezen koker onder den sterken invloed der *blian*'s gestaan heeft. En dit is zeer begrijpelijk, waar vooral deze vrouwen bij uitnemendheid de tradities van hun stam kennen.

Ook interessant is de rol, die de heilige pot, de martavaan bij dit doodenfeest speelt. In het uitvoerige artikel over "Potten en pottenbakkerij" in de "Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië" staat hierover het volgende (bl. 323): ".... Is dus de vereering der tempajan's een zuiver fetistische, oorspronkelijk moeten zij als mediums bij de vereering der afgestorvenen gediend hebben en vóór dien tijd zullen zij derhalve ook reliekhouders zijn geweest. Werkelijk blijkt, dat de

martavanen hebben gediend als bewaarplaatsen van de asch van verbrande lijken, als urnen voor schedels en gebeente van familieleden. En bij de Moealang- en Sekadan-Dajaks dienen ze daartoe nog."

Het is dus ook hier zeer waarschijnlijk, dat deze martavaan de asch des overledenen, als symbool van zijn aardsche overblijfsel bevat en door de *blian*'s in het zielenschip wordt meegenomen. En deze aflevering schijnt hun gelukt te zijn, daar zij zonder martavaan en blijkbaar verheugd terugkomen.

Hiermede is dus de versiering van dezen bamboe-koker, met uitzondering van het raadselachtige vak *b*, verklaard. Het blijkt een allermerkwaardigst stuk te zijn, zooals van de Dajak's geen tweede bekend geworden is. En zondert men Javanen en Baliërs uit, dan is van geen ander Indisch volk een zoo uitvoerige, illustratieve behandeling aan te wijzen!

Het is ook tevens een dokument van Dajaksch kunstvermogen! Het tot nu toe bekende snijwerk in bamboe, hout en been, het weefsel, kralen- en vlechtwerk der Dajaks's beweegt zich uitsluitend op het gebied der toegepaste kunst, waarbij niet vergeten mag worden, dat het traditie-kunst is, kunst van vader op zoon, door eeuwen heen gegroeid en ontwikkeld. Het individueele ontbreekt daarin vrijwel.

En dat is artistiek juist het belangrijke in dezen koker, dat hier een geheel nieuw gebied betreden wordt, het afbeelden van gebeurtenissen uit de Dajak'sche mythologie, terwijl de uitwerking rijker, uitvoeriger is dan de bekende, beschilderde planken met het "zielenschip".

Natuurlijk kunnen op enkele détails aanmerkingen gemaakt worden. De gezichtsbehandeling is hier en daar primitief, de twee rijststampende vrouwen zijn het slechtst in verhouding. Doch als geheel is het een schitterend staal van inlandsch illustratie-vermogen, dat alles behalve primitief is!

Hoe smaakvol en geestig is het geheel gekomponeerd! Het toont een veelheid van de handelingen, die toch rustig en duidelijk blijft. De beweging der personen — in primitief werk een zwak punt — is overal gelukkig en zelfs de teekenfout in de vrouwen is op rekening van dit streven naar beweging te stellen. Elk vak is op zich zelf met groote, artistieke kennis verdeeld; nergens hinderlijke, leege plekken, nergens een teveel in motieven. En hoeveel smaakvolle fantasie in die boomen van het *sangiang*-land, hoe helder-duidelijk

dat onderscheid tusschen *sangiang*- en *djata*-land. Hoe juist gevonden is dat gong-ornament als afsluiting van het *djata*-land! Deze herhaling van cirkels verhoogt de beweegelijkheid van de afgebeelde dieren!

De laatste te bespreken koker bevindt zich als N°. M. 106 in de Ethnographische verzameling van het Genootschap Nat. Art. Mag. te Amsterdam en is door Prof. Molengraaff van de Ot-Danom's meegebracht. Dit exemplaar is minder fijn bewerkt dan de vorige; een gesneden ornament met weggespleten fond, terwijl de vorige gegraveerd oanament vertoont. Door dit snijden zijn waarschijnlijk verschillende détails verongelukt.

Ook dit is een mooi werkstuk! Onregelmatig, maar toch zonder onrustig te doen, zijn eenige boomen afgebeeld, een levendig beweeg van takken en driebladig loover, waarin allerlei vogels en dieren vliegen en springen. In het midden-gedeelte twee paalwoningen, weer in doorsnede afgebeeld. Als afsluiting onder en boven een dubbele ornamentrand, die begrensd wordt door een strenge *toempal*-rij. En deze sobere afsluiting draagt er sterk toe bij, het woelige hoofdvak rustiger te doen stemmen.

In het eerst doet deze voorstelling denken aan een poging, huizen in een bosch af te beelden, doch bij nader inzien blijkt dit niet het geval te zijn. In den rechter onderhoek rust bijv. een boom op een *naga*. Onder het linkerhuis bevinden zich twee *naga's* en een krokodil, die eveneens wijzen op meer dan gewone beteekenis.

In de twee woningen, verschillend ingedeeld, heerscht een ongewoon vertier. Onder beide woningen zijn vrouwen druk bezig met rijststampen. Talrijke gong's en martavanen zijn uitgestald en toonen evenals de dansende figuren, dat hier een feestelijk tafereel door den inlandschen snijder behandeld is. Ook de nok van het dak is versierd en op beide daken is een vogel neergestreken.

Naar alle waarschijnlijkheid is een der beide feesten, die Grabowsky op blz. 130—132 beschrijft, afgebeeld.

In het citaat zijn de spatieëringen van mij afkomstig en duiden de plaatsen aan, die op de afbeelding betrekking hebben.

Radja ontong, der König des Glückes, auch *radja blawang bulau*, d. h. König der goldenen Thüre genannt, ist der Herr alles Glücks und Vortheils. Seine Frau heisst *Putir Sawawalang langit;* Becker p. 435. Er wohnt über dem Himmel der *Sangiang*, dicht bei dem Himmel von *Mahatara*.

Wer Unglück hat oder wer sein Glück noch zu vermehren

Glück mit jenen Dingen verbunden worden ist. Der Festgeber isst den Reis dann auf, schmiedet das Gold an seine Ohrscheiben und legt den Rottan unter sein Kopfkissen. Er meint dann zuversichtlich auf Glück rechnen zu dürfen."

Hier is dus slechts een deel van het feest afgebeeld! Waarschijnlijk omdat de inlandsche snijder de bizondere capaciteiten miste, die de kunstenaar van den vorigen koker in zoo hooge mate bezat.

Maar dit neemt toch niet weg, dat ook deze Dajaksche koker, ondanks de primitieve voorstelling dier figuren onder de zeer interessante bamboe-kokers van onzen Archipel mag gerekend worden.

Elberfeld, Februari 1910.

NASCHRIFT.

Bij een kort bezoek aan 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden in Aug. 1910 vond ik een nieuwe aanwinst van het Museum, een bamboe-koker uit de Z.- en O. Afd. als ser. 1619—18. Deze koker, grover bewerkt dan de hier afgebeelde, is in 3 vakken verdeeld. Het bovenste toont een vluchtige herhaling van vak *d* in fig. 4, het middelste geeft de reeks vrouwen weer van vak *4* in fig. 4, terwijl het onderste deel een jacht op dieren en een gevecht voorstelt. Op den koker ser. 1596—1 uit dezelfde afdeeling en bij het nieuw rangschikken der kasten gevonden, is in snijwerk een uitvoerig boom-ornament aangebracht, terwijl deze koker rood geverfd is.

Deze vondst bewijst alweer, hoe ook op dit illustratief gebied een traditie-kunst onder de Dajak's aanwezig moet zijn.

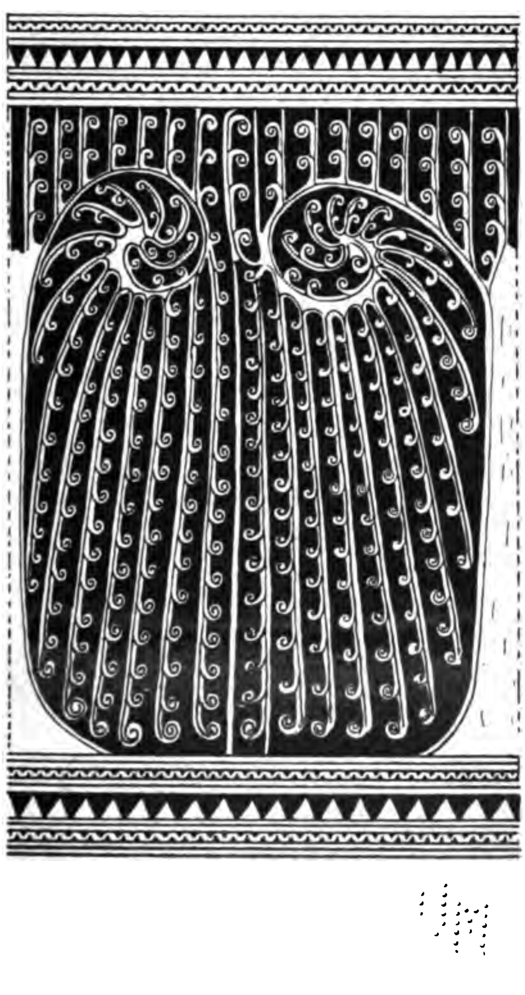
L.

1

Lengte 8½ cM.

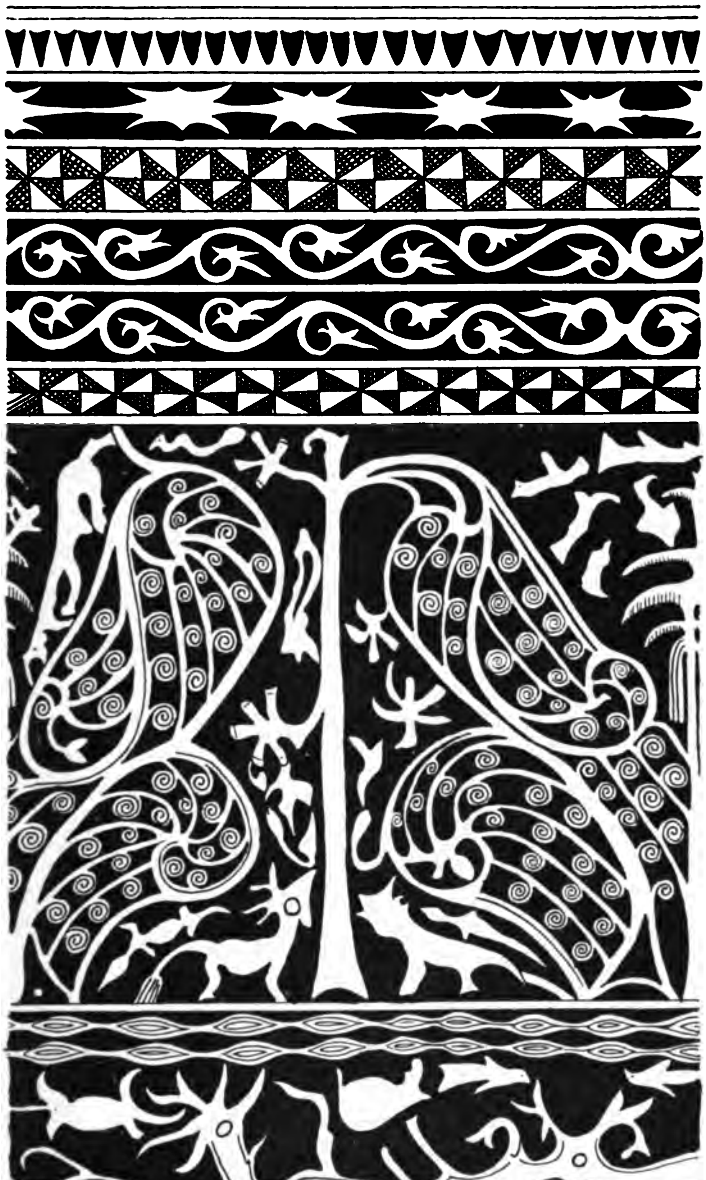
2

Lengte 13½ cM.

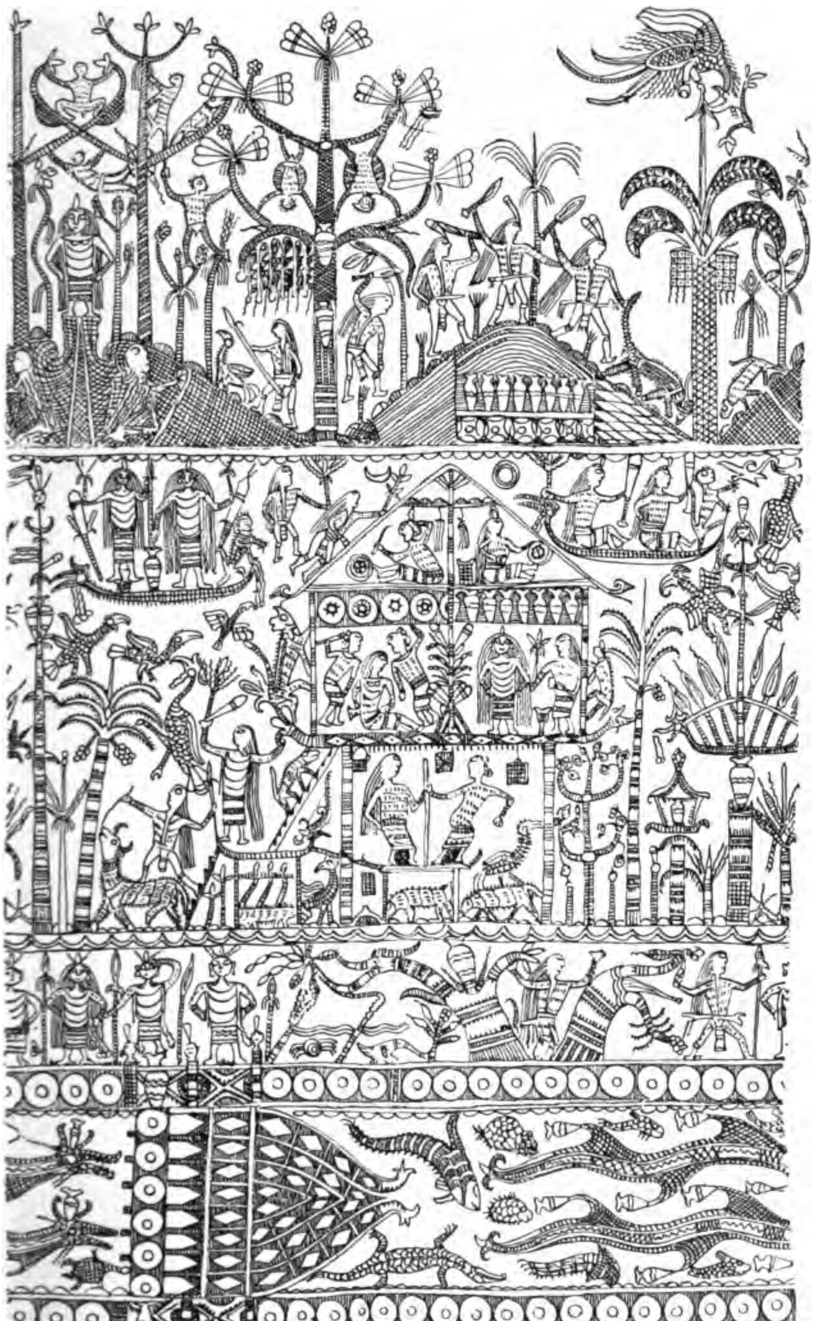
b

a

3

Lengte 27½ cM.

d

c

b

a

4

Lengte 27½ cM.

5

Lengte 28 cM.

Makassaarsche Courant, waaraan ik als redacteur verbonden was, hier over te doen drukken. Ik teeken hierbij aan, dat de feitelijke gegevens mij verschaft werden door den heer J. Jockin, toenmaals beheerder van een houtaankap-maatschappij op het eilandje Djampeah (ten Z. van Saleijer), die ze uit den mond van den doktor djawa aldaar had opgeteekend. Ziehier het opstelletje:

De Pokken bij Inlanders.

Wij vernemen, dat op Djampeah en omstreken de pokken heerschen. Het schijnt echter een goedaardig soort pokken te zijn, daar er slechts een stuk of acht sterfgevallen in 14 dagen tijds waren geconstateerd. In aanmerking nemende de vreemdsoortige manier van behandeling, die de inlanders er op na houden is dit sterftecijfer gering te noemen. De behandeling van een poklijder is als volgt (door een dokter djawa medegedeeld).

Zoo gauw de ziekte opkomt, wordt er een doekoen gehaald, die de zieke behandelen moet. De doekoen blijft precies 8 dagen bij den zieke, en krijgt daarvoor f 2.50 tot f 8. Als die acht dagen verloopen zijn, is de zieke per se genezen en gaat de doekoen weg. Het komt er niet op aan, of de zieke nog vol pokken zit, en of hij zich nog niet al te best gevoelt, hij is en blijft na 8 dagen genezen en mocht hij eenige dagen daarna doodgaan, zoo is hij niet aan de pokken gestorven.

Gedurende de eerste drie dagen wordt de patient behandeld met koenjit santen, om de pokken flink op te laten komen. Willen ze niet opkomen, dan wordt de patient besprenkeld met water van jonge klappers. De patient mag alles eten, wat hij wil. Zelfs mag er een geit of kip geslacht worden, indien hij zulks verlangt, ofschoon overigens in het algemeen gedurende de ziekte geen bloed vergoten mag worden.

Men zou zich zeer vergissen, indien men dacht, dat een poklijder door de gezonden werd geschuwd; integendeel: in het huis van den patient wordt dag aan dag feestgevierd en is elken dag een groote koempoelan van familieleden en kennissen te vinden, op hun mooist uitgedoscht. Het is er dan een ware rameh-rameh, en aan eten, drinken en vroolijkheid geen gebrek.

In het huis wordt dan een offeraltaar opgericht, bedekt door een aan den zolder hangende pajong, waarop rijst van allerlei kleuren wordt geofferd aan hun heidenschen god. Ter eere van dien god worden er godsdienstige liederen gezongen door de doekoen en degenen der aanwezigen, die deze liederen kennen. Dit gebeurt geregeld des middags te 12 ure, des namiddags te 5 ure (asara), des avonds te 7 ure, des nachts te 12 ure en tegen het aanbreken van den dag. Bovendien worden deze godsdienstige liederen gezongen, als de patient huilt. Dit gebeurt natuurlijk vrij zelden, wanneer de patient een volwassene is; doch toch gebeurt het dan wel eens, en wordt de zieke dan als een kind door de kamer gedragen en gegendongt zoo goed en zoo kwaad dat gaat.

De liederen, die gezongen worden bij deze gelegenheid, zijn in het oud Boegineesch en worden van mond tot mond overgeleverd. Het is daarom, dat slechts weinige ze kennen behalve de doekoen; en degenen, die ze kennen, begrijpen er nog den zin niet van.

Zijn de acht dagen verloopen, dan volgt het toeroen di ajer: het water vooraf aan de godheid gewijd, wordt met een klapperdop opgeschept en drie malen over het hoofd van den patient gegoten. Na deze eerste drie klapperdoppen water wordt de patient verder gewoon gesiramd. De kain, waarin hij gelegen heeft, wordt uitgetrokken en verwisseld met een spiksplinter nieuwe. De oude kain wordt echter niet weggesmeten, zooals wij dat zouden denken, doch eenvoudig uitgespoeld, om later weer gebruikt te worden.

Na het mandiën wordt de patient op een kussen gezet en krijgt hij de nieuwe kain over het hoofd. Naast hem, mede onder de kain, wordt een test met vuur geplaatst, waarop men was brandt; de walm van het brandende was komt op deze wijze in directe aanraking met zijn lichaam. Nadat de patient op deze manier een kwartier berookt is geworden, wordt het poeder, dat men binnen in oude bamboestammen vindt, na tevoren in een aarden pot onder aanhoudend roeren gebrand te zijn geworden, over de wonden van den patient gestrooid. En hiermede kan de patient zich dan als genezen beschouwen en viert hij met de aanwezigen mede feest.

Dat het dikwijls gebeurt, dat medefeestvierenden door den lijder worden besmet, behoeft nauwelijks gezegd. En dit is dan ook het verlangen van iederen rechtgeaarden inlander. Men verdringt elkaar om toch maar zoo dicht mogelijk bij den zieke te kunnen komen; hun kinderen brengen zij mee, en wrijven zij tegen het lichaam van den poklijder aan, om bij hen toch maar de ziekte op te wekken. Volgens mededeeling van iemand, die het meermalen heeft bijgewoond, is het te Dongala zelfs de gewoonte, dat, wanneer in een kampong de pokken heerschen, alle bewoners dier kampong door een paar oude inlandsche dokters gevaccineerd worden met den smetstof der lijders, en wel in de kuit. Dit geschiedt om toch maar zoo spoedig mogelijk door die ziekte te worden aangetast. Men beweert echter, dat deze vaccinatie tevens eene heilzame werking uitoefent; de aldus gevaccineerden nl. schijnen een minder ernstige soort pokken te krijgen, en dit is zóó merkbaar, dat, sedert deze gewoonte in zwang is, op deze plaats slechts een 8 pCt. der lijders bezwijken, terwijl vroeger het sterftecijfer, 80 pCt. bedroeg. Of onze doktoren dit gelooven en mogelijk achten, weten we niet. De cijfers zijn echter sprekend.

Uit al het bovenstaande blijkt, dat de bevolking graag de pokken heeft. Deze ziekte, in het Mak. poeroe, in het Boegin. sagâla, wordt in beide talen ook aangeduid door het woord kasoewiyang, welk woord de beteekenis heeft van heerendienst, eer- of huldebetoon. Dr. Matthes verklaart het gebruik van dit laatste woord in den zin van pokken aldus, als zou de bevolking eer bewijzen aan de ziekte zelve, welke ziekte in een soort godheid wordt persoonlijkt (zie zijne Mak. en Boeg. Woordb. op het laatste woord.)

De heer J. Bensbach [1] echter, eveneens een bevoegd oordeelkundige zegt, dat de Makassaren en Boegineezen meenen door deze ziekte hun godheid te eeren en tevens zelven door de godheid gewijd te worden. Deze laatste verklaring is, na de bovenstaande gegevens, meer plausible; zij verklaart tevens, waarom men zoo graag de pokken heeft; men is dan immers een door de godheid uitverkorene. Uit bovenstaande behandelingswijze kan men duidelijk den godsdienstigen ritus herkennen. Er wordt daarenboven meer gedaan, om de pokken te doen opkomen, dan ze te doen verdwijnen (de behandeling met koenjit santen en klapperwater); al het overige: het zingen van godsdienstige liederen, het offeren van rijst, zelfs het branden van was en het mandiën, benevens het verbod om bloed te storten, wijzen op ritueele handelingen.

Vraagt men op Bonerate en omstreken naar de reden van hun verlangen, door de pokken te worden aangetast, zoo krijgt men ten antwoord, dat iemand die pokdalig is, daarmede bewijst, niet van wege het Gouvernement te zijn ingeënt. Het inenten toch beschouwen zij als eene vernedering, de lidteekens, door de inenting veroorzaakt stempelen hen tot slaven van het Gouvernement, boeda Goubernemen. Daarom willen zij niet gevaccineerd worden en zijn zij gaarne pokdalig, daar dan een ieder kan zien, dat zij niet gevaccineerd zijn.

Dit kan echter nooit de juiste verklaring zijn van het feit. Waarvoor anders die ritueele handelingen, waaronder vooral de aandacht verdient het zingen der godsdienstige liederen, wier taal reeds op den grooten ouderdom wijst van het gebruik in quaestie. De reden, dat men tegen de vaccinatie is, zal veeleer gezocht moeten worden in de vrees, dat men daardoor minder kans heeft de goddelijke wijding te ontvangen. Dat daarna bij de bevolking het idee van „brandmerken" erbij is gekomen, is echter zeer wel mogelijk; en daarna wederom zal de laatstgenoemde verklaring bij haar ingang hebben gevonden. Op deze wijze worden echter oorzaak en gevolg verward.

Wat de twee andere woorden betreft het woord poeroe beteekent in het algemeen puist, terwijl sagâla feitelijk de beteekenis heeft van zeldzaam, en volgens dr. Matthes daarom ook voor pokken wordt gebruikt, zijnde pokken een zeldzame ziekte. In Mak. geschriften komt dit woord echter ook voor in de beteekenis van: iets wat men graag heeft; wat dan meer met het bovenstaande zou overeenkomen.

De bij deze ziekte gezongen oud-Boegineesche verzen dragen den algemeenen naam van kèlong sagâla.

Later vond ik, in het interessante opstel van P. J. Kooreman: „De feitelijke toestand in het gouvernementsgebied van Celebes en Onderhoorigheden", verschenen in den jaargang van 1883 van „De Indische Gids", omtrent ditzelfde onderwerp het navolgende (zie l.l., deel I, p. 185):

[1] De toenmalige gepensionneerde Resident van Ternate en Onderhoorigheden.

„Zeer eigenaardig, misschien eenig, is het Makassaarsche en Boegineesche pokken-bijgeloof.

Volgens dat bijgeloof is de nageboorte een broer of zuster van het pasgeboren kind, die zijn op aarde levenden broer of zuster eenmaal komt bezoeken in den vorm van pokken. Dat bezoek is onvermijdelijk; vandaar de naam kasoewyang (verplichte dienst) voor pokken, soms met bijvoeging van poeroe (puisten). Heerschen de pokken in de nabijheid, dan heet die ziekte „Masagalla” dat is „zeldzaam”, in den zin van zeldzame gasten of geesten, en men maakt zich gereed, die gasten of geesten naar behooren te ontvangen door een nieuw matje, een nieuwen aarden pot enz. gereed te houden. Vertoonen de pokken zich in een huis, dan worden, ter eere van de masagalla, liederen gezongen, waarin aan de nageboorte of geest daarvan allerlei liefelijke namen worden gegeven om hem gunstig te stemmen. Sterft de lijder of lijderes, dan is dat een bewijs, dat de nageboorte niet langer van zijn broer of zuster gescheiden kon blijven.”

Ook in een opstel van H. D. Wiggers, „Schets van het regentschap Kadjang”, Tijdschrift van het Bat. Genootschap, dl. 36, vinden wij vermeld, dat de pokziekte wordt aangeduid door het woordje „kasiwiau” (sic; lees: kasoewiyang), en als eene verplichte daad wordt beschouwd. Het woord verklaart hij in dit verband als „algemeene verplichting jegens den opperheerscher”. Tijdens die ziekte, zoo deelt hij verder mede, zijn verschillende handelingen verboden, zooals het vellen van een boom, het hard te paard rijden, het in twist geraken, en in het algemeen het maken van rumoer in de nabijheid van het huis van een poklijder. Aan de overtreding van dergelijke verbodsbepalingen zou de dood van een poklijder geweten, en de dader deswege dus, volgens de voorstelling der inlanders, gestraft moeten worden; immers, door dergelijke handelingen zouden de booze geesten verstoord worden.

Uit het bovenstaande blijkt, dat, hoewel plaatselijke verschillen betreffende het aan pokziekte verbonden geloof en de daaraan zich vastknoopende gebruiken schijnen te bestaan, die ziekte in het algemeen door de Mak. en Boeg. toch als een soort godheid wordt opgevat, waaraan hulde moet worden bewezen. [1] Men noeme die

[1] Het woord *kasoewiyang* beteekent zoowel huldebetoon, als heerendienst; immers, bij de Mak. en Boeg. uit zich het huldebetoon in tal van verplichte handelingen, waaronder het opbrengen van tribuut en het presteeren van heerendienst lang niet de onbelangrijkste zijn.

„godheid” geest, heer, vorst of hoe dan ook, aan het wezen der zaak wordt daardoor niet veel gewijzigd. Eigenaardig is alleen de mededeeling van Kooreman, dat men de pokken beschouwt als het gevolg van een bezoek van broer- of zus-nageboorte; maar algemeen schijnt dit geloof niet te zijn. De ziektebehandeling wijst in alle opzichten op eene geestenbannerij en geesten-bezwering; door het offeren, het vermijden van bepaalde handelingen, het zingen van onverstaanbare liederen (men denke aan de veelvuldig voorkomende geesten-taal), en ten slotte door het berooken en het (min of meer ritueele) baden, zoekt men den machtigen pokgeest te verdrijven. Dit schijnt, oppervlakkig beschouwd, in lijnrechten strijd met de aan dezen verschuldigde hulde te zijn. Maar bij nader inzien is dit niet het geval; men bedenke toch, dat hetgeen, waaraan men de meeste hulde brengt, niet altijd het meest geliefd, dikwijls zelfs het meest gevreesd is. De wensch, om den pokgeest uit te drijven, gaat dus zeer wel samen met de hulde, die men hem bewijst. Trouwens, de pokken vormen eene zeer eigenaardige ziekte, die zich op niet minder eigenaardige wijze uit, en hare onmiskenbare teekenen achterlaat. Zij is in de hoogste mate besmettelijk en schijnt, waar vaccinatie niet of onvoldoende wordt toegepast, iets onvermijdelijks. Aan den eenen kant zag men geheele streken erdoor gedecimeerd worden (men leze de verslagen der zendelingen en andere reizigers in de Bataklanden en de kleine Soenda-eilanden, op Nias, Borneo enz. er eens op na!), aan den anderen kant echter bemerkte men ook, dat degeen, die goed van eene pokziekte afgekomen was, daartegen voor den vervolge immuun bleek te zijn, zoodat die ziekte zich in de Bataklanden zelfs in het vereerend epitheton „levensverlengend” verheugen mag, t. w. si pĕgĕdangken (J. E. Neumann, in Tijds. Bat. Gen., dl. 48, p. 512; dr. R. Römer, eod. dl. 50, p. 260). Is het dus wonder, dat de meer primitieven vooral aan deze ziekte hun volle aandacht wijden, en haar omringen met meer „bijgeloof” dan eenige andere ziekte?

Geen wonder dan ook, dat de pokziekte overal zeer gevreesd, dus in vele streken ook vereerd, wordt, en wel als een machtige geest, dien men tracht te ontvluchten [verg. o.a. G. A. Wilken's Handleiding, p. 491 en v., en de daar aangehaalde schrijvers; Nieuwenhuis, Quer durch Borneo, I, 438; Skeat and Blagden, Pagan races of the Malay Peninsula, I, p. 100, 102, 103, 104, 105]; of door versperring van rivieren als anderszins buiten het dorp tracht te houden [Skeat and Blagden, l.l. I 105; II 355;

Wilken, l.l.; Nieuwenhuis, l.l. I 448; enz.]; of door schrikbeelden tracht af te weren [de tĕpatong en hudo der Dajaks b.v.; zie Nieuwenhuis, l.l. I 448; II 102, 369]; of door wisselbeeldjes tracht te verschalken [de ĕmpatoong der Dajaks; zie E. L. M. Kühr, in Bijdr. 6e volgr. dl. III, p. 7 v. van den overdruk van zijn opstel „Schetsen uit Borneo's Westerafdeeling" — zijn deze ĕmpatoeng wellicht de tepatong van dr. Nieuwenhuis?[1]; — de gana-gana der Bataks: zie Mededeel. Zendelinggen. dl. 35, p. 346; Bijdr. 7e volgr. dl. I, p. 8; de tolokende der Toradja's: Mededeel. Zendelinggen. dl. 39 p. 6; dl. 43 p. 17; enz.]; of wel met een prauwtje of een vlot tracht te doen wegdrijven, zooals bij de Atjehers en in de Molukken (zie beneden). Maar ook verwondert het ons niet dat, waar men de onvermijdelijkheid der pokken inziet, de Makassaren en Boegineezen, en ook de Gajoërs van Gajo Loeös [zie Snouck Hurgronje's „Gajoland", p. 312] hunne kinderen en zich zelven door aanraking met zieken kunstmatig doen besmetten, en op deze wijze als het ware den pokkengeest huldigen. Hiermede is ook de Mak.-Boeg. benaming „kasoewiyang" voldoende verklaard[2].

In dit verband is het mede duidelijk, dat bij pokkenepidemieën in zeer vele streken zoogenaamde „woordverwisseling" wordt waargenomen, eenerzijds te danken aan de eigenaardige meeningen ten opzichte van de oorzaak der pokziekte, maar anderzijds en vooral te verklaren uit de algemeen menschelijke eigenschap, om het gevreesde en alles, wat daarmede eenigszins in verband staat, zooveel mogelijk ongenoemd te laten. Deze eigenschap heeft schier overal op aarde [Europa niet uitgezonderd!] in meerdere of mindere mate een taal-taboe doen ontstaan, waarvan eenerzijds vermijding, anderzijds verwisseling van verschillende woorden en uitdrukkingen de

[1] Zijn Nieuwenhuis' tĕpatongs wel als schrikbeelden te beschouwen? Zijn zij wellicht niet als wisselpoppen aan te merken? Jammer, dat de schrijver zich hierover niet uitvoeriger heeft geuit. Zie Kühr, l.l. blz. 8, waar hij voor vergissing met groote standbeelden, waaraan de offerstieren worden gebonden waarschuwt (in de boven-Melawie); deze worden óók ĕmpatong of tempatong genoemd, maar door hem niet als schrikbeelden voorgesteld. Men zie aldaar (p. 8 en v.) de verklaring van het eigenaardig gebruik dier beelden. Men houde hierbij in het oog, dat Kühr's Dajaks andere zijn dan de door Nieuwenhuis beschreven Bahau's en Kĕnja's.

[2] Ook in het Tobeloreesch wordt het lijden aan pokziekte uitgedrukt door het „verrichten van heerendienst" (Zie Hueting's artikel). Er wordt echter van opzettelijke besmetting geen melding gemaakt. Zie hierover verder beneden.

directe gevolgen waren.[1] Het is bekend, dat dit verschijnsel teruggebracht moet worden tot de associatie-werking van onzen geest, waaraan ook het geloof aan sympathische magie te danken is. Zoo gelooft men dan ook, dat het gevreesde wezen, verschijnsel, voorwerp enz. als het ware opmerkzaam gemaakt wordt op, in elk geval in eenig verband gebracht wordt met dengene, die het waagt, zijn naam te noemen of zelfs iets, wat aan dat gevreesde wezen enz. doet denken; hierdoor stelt dus de vermetele zich aan eenig gevaar bloot. Aan dit geloof is bv. het spreekwoord: „als men van den duivel spreekt, trapt men op zijn staart” te danken, in zijne oorspronkelijke beteekenis namelijk. En hoevelen zijn er niet, die het woord „cholera” vermijden gedurende eene epidemie, of „bliksem” tijdens een zwaar onweer; enz. Wie is er geheel gevoelloos voor eene vervloeking of verwensching? Het hooren van iets, wat men vreest, doet steeds onaangename associaties ontstaan; de vrees, dat het werkelijk komen zal, wordt daardoor levendig. En is het niet een feit, dat datgene, wat men het ergste vreest — en waaraan men dan ook het meeste denkt —, dikwijls in werkelijkheid komt? Natuurlijk; want op de komst van zooiets wordt immers steeds byzonderlijk gelet! De gevolgtrekking ligt dus voor de hand: het noemen van het gevreesde of van iets, wat eraan zou kunnen doen denken, doet het gevreesde komen, het vermijden van zijn naam, of van het noemen van hetgeen er eenigszins mee in verband staat, doet het wegblijven. Aldus komt deze associatie tot stand, wier invloed op ons doen en laten, i. c. op ons spreken, zóó groot is, dat zelfs velen, die het onlogische ervan grif inzien, er sterker door worden beheerscht dan zij zich zelven wel durven bekennen. De neiging tot taboeëering van verschillende woorden en uitdrukkingen, met z.g.n. woordverwis-

[1] Vrees en ontzag zijn niet de eenige, maar m. i. wel de voornaamste oorzaken van taaltaboe; met de andere oorzaken hebben wij in dit verband niet te maken. Eene monographie over taaltaboe zou op zich zelve reeds eenige folianten kunnen vullen. En toch hebben tot nu toe de taalbeoefenaars, vooral die der klassieke en moderne talen, zich weinig of niets nog aan dit hoogst interessante verschijnsel gelegen laten liggen. Verg. bv. Meillet, „Comment les mots changent de sens” in Année Sociologique, IX en laatste opstel van Van Gennep in zijn „Religions, Moeurs et Légendes”, 2e serie, alsmede de aldaar behandelde geschriften en boeken van verschillende auteurs. Nauwelijks is 't noodig, hier opmerkzaam te maken op de bekende, hoogst interessante verhandeling van prof. H. Kern, verschenen in Bijdr. 5e volgr. dl. VIII: „Woordverwisseling in het Galelareesch.”

seling als onvermijdelijk gevolg, vloeit derhalve uit algemeen menschelijke eigenschappen voort, en uit zich waarschijnlijk in alle talen in meerdere of mindere mate. (Men vergelijke b.v. het Grieksche εὐφημεῖν bij offers en andere plechtigheden. Zie Pape's Wörterbuch s.v.). Woordverwisseling ontstaat dus nooit zoo opeens, maar ontwikkelt zich geleidelijk met de geheele taal, in verband met de omstandigheden van verschillende soort, waaronder die taal wordt gebezigd.

Ofschoon wij derhalve A. Hueting's voorstelling, als zoude de door hem gesignaleerde woordverwisseling plotseling zijn ontstaan, niet aanvaarden, evenmin als die, dat een door „toovenaars" verzonnen verhaaltje het pokken-bijgeloof (laat ons het gemakshalve maar zoo noemen) en in verband daarmee die woordverwisseling in het leven zou hebben geroepen; zoo mogen wij den schrijver toch bijzonderen dank weten voor de door hem medegedeelde feiten. Zij zijn belangrijk genoeg, om ze in het kort hier te herhalen, met verwijzing voor het overige naar schrijvers opstel.

Wij constateeren dan vooreerst, dat in het district Tobelo de pokziekte tijdens eene epidemie niet met name genoemd wordt, noch door de heidenen, noch door de mohammedanen. Dit laatste bewijst voor de zooveelste keer, dat met het aannemen van een godsdienst het oorspronkelijk „bijgeloof" volstrekt niet verdwijnt; [1] nieuwsgierig zijn we, of de Christenen al dan niet die „woordverwisseling" volgen. De pokziekte wordt o Djou = „de heer", genoemd; die ziekte krijgen, wordt uitgedrukt door: de heer is tot hem gekomen; en die ziekte hebben door: wa tjoungu: „hij verricht heerendienst" (merkwaardige parallel van het Mak.-Boeg. kasoewiyang!) [2] — Sterft men aan de pokken, zoo wordt er gezegd: wo hidetòka = „hij is weggezeild, weggevaren". [Voor „hij"

---

[1] Verg. de opmerking van denzelfden schrijver dienaangaande in Tijds. Aardr. Gen. dl. 22, p. 619 onderaan.

[2] Deze uitdrukking doet veronderstellen, dat ook in Tobelo de gewoonte bestaat, elkaar bij eene pokkenepidemie opzettelijk te besmetten (Verg. het hieromtrent boven opgemerkte). Het is jammer, dat schr. daar niets over meldt. De geheele opvatting der Tobeloreezen van de pokziekte is echter zoo analoog aan die der Mak. en Boeg., dat men ook de opzettelijke besmetting met groote waarschijnlijkheid als in Tobelo in zwang mag aannemen; het past in het geheele systeem. Die waarschijnlijkheid wordt nog versterkt door het feit, dat volgens denzelfden schrijver de Tobeloreezen t. a. v. bobento (frambosia) opzettelijke besmetting toepassen [Zie aant. 106 zijner Tobeloreesche verhalen, in Bijdr. dl. 61, pag. 313].

wordt twee keer wo en twee keer wa opgegeven; ik volg den schrijver in deze blindelings, ofschoon slechts een van beide woordjes waarschijnlijk de juiste is]. Met deze uitdrukking bedoelt men wellicht, dat „heer Pokken" (althans wat dien eenen patient betreft) weer weggevaren is naar het land, vanwaar hij gekomen was. Dit duidt op het veel voorkomend geloof, dat eene pokken-epidemie van elders eene streek komt bezoeken. Verg. bv. Nieuwenhuis, Quer durch Borneo, II, 102 v.; Skeat & Blagden, l.l. I, 100 v.v.; ook beneden zullen wij er eenige voorbeelden van zien. In verband hiermede wijs ik op het boven reeds vermeld gebruik in de Molukken, om den pokgeest met een vaartuigje te doen wegdrijven. Of moet men onder wo hier den overledene verstaan? en is deze uitdrukking wellicht terug te brengen tot een oud gebruik aldaar, om de dooden te doen wegdrijven, waarvan in vele Tobeloreesche verhalen nog gewag wordt gemaakt? [Zie hierover van denzelfden schrijver: Bijdr. deel 61, p. 296, aant. 11; p. 311, aant. 96; verg. het Sembiringsch pekoewaloeh: Joustra in Tijds. Bat. Gen. dl. 45, p. 541; dl. 46, p. 472; waarschijnlijk vroeger ook op Java (dilaroet): R. A. Kern, in Tijds. Bat. Gen. dl. 47, p. 385].

Geneest de patient, zoo zegt men: wa bòtòka = hij is ermede (sc. met den heerendienst) klaar; of ook: wo ma òhikòka = „hij heeft zich gebaad"; waarbij de schrijver het gebruik vermeldt, om zich na de ziekte (doch gewoonlijk te vroeg) te baden; dus evenals de Mak. en Boeg. en tal van andere volksstammen, zooals beneden zal blijken. Ten onrechte m.i. schijnt Hueting dit baden met een volbrachte taak, nl. den heerendienst, in verband te brengen. Woont de zieke aan den hoofdweg, zoo brengt men hem in een tuinhuisje. De verklaring, die H. geeft, is: „want de ziekte is een Heer, die natuurlijk niet in een tuinhuisje maar aan den grooten weg wilde wonen". Zouden wij hier niet veeleer aan eene afzondering te denken hebben, zooals op Nias? of wel aan eene poging, om door verwisseling van plaats den „Heer" te verschalken, zooals ook b.v. de Bataks en de Alfoeren doen? Verder vermeldt H. het uitsteken van een wit vlaggetje; dit zou, volgens hem, op last van het bestuur moeten geschieden, om de besmette huizen erdoor aan te duiden. Maar weldra zag men het van alle huizen wapperen: „de Heer moest niet denken, dat men zich voor zijn vlag schaamde!" Heeft schrijver hier wel goed waargenomen? Ook op de Aroe-eilanden en in het Gajoland vinden we

n.l. iets dergelijks (zie beneden); maar als afweermiddel![1] — Ten slotte: de vruchten der Spaansche peper en der tomaten worden opgeruimd, omdat ze op uitkomende pokken gelijken; „de Heer mocht éens denken, dat men hem bespotte door zijn teekenen na te bootsen", voegt schr. eraan toe. Wij zullen hierbij wel hebben te denken aan vrees voor de sympathische werking der gelijkenis. — In verband met dit alles wijs ik eindelijk nog op het opstel van denzelfden schrijver in deel 22 (1905) van het Tijds. Aardr. Gen., waar hij op p. 619 mededeelt, dat de Tobeloreezen in het algemeen de ziekten toeschrijven aan in booze geesten verkeerende, aan ziekten overleden, menschen, waarvan men zich door shamanisme tracht te bevrijden.

Voor alle boven vermelde geloofsuitingen en gebruiken vinden wij ook bij de andere volksstammen van onzen archipel, dan de reeds besproken Mak. en Boeg., merkwaardige parallellen.

Vooreerst raadplegen wij hiervoor het rijke werk van Riedel, zijne bekende „kroes- en sluikharige rassen." In telegramstijl zal ik, aan de hand van dat werk, geloof en gebruik in verband met pokken voor de verschillende Molukken eilanden aangeven.

Boeroe. [l.l. pag. 25 en v.]: De pokken worden aangebracht door kwade geesten van naburige eilanden. Men maakt eene prauw, tuigt haar op en versiert haar met vlaggen, jonge kelapa-bladeren en een mat, waarop een stuk wit lijnwaad wordt gelegd. Verder plaatst men erin: een gebraden kip, een varkens-, en een hertenkop, een buideldier, alles geroosterd; gekookte visch, zeven kippen en zeven Megapodius rubripes-eieren, gekookte rijst, gierst, patatas en kasbi etc., djagong- en suikerrietplantjes, een pisangboom, een katjang-tanahplant, een citrullus edulis-vrucht, een jonge kelapanoot, verschillende pisangvruchten, een kopje kelapa-olie; verder een witte schotel met sirih-pinang en tabak. Een nacht en dag wordt er vervaarlijk op trom en gong geslagen, en maken de negari-bewoners allerlei sprongen, om de geesten bang te maken en in de prauw te drijven. Tien krachtige jongelieden sleepen de prauw dan met een andere prauw in zee, na met natte kelapa en andere bladeren de aanwezigen geslagen te hebben, — natuurlijk om de geesten uit hun lichaam te slaan —, die takken alsmede een levenden haan in de offerprauw medenemende.

---

[1] Dus alleen op de niet-besmette huizen! Dit zal waarschijnlijk ook wel in Tobelo het geval zijn.

In zee laten zij de offerprauw schieten met verzoek aan den pokkengeest, dien zij met Opon opogoloka = Heer grootvader (merkwaardige parallel!) aanspreken om weg te drijven. „De levende haan moet zorg dragen, dat de opon opogoloka de jonge mannen onder het roeien niet kwalijk bejegene.” [Men zal dit aldus hebben te verstaan: de haan dient tot wisselpersoon; de pokkengeest, in dien haan gevaren, zal dan zich niet in een der jongelingen nestelen om op die wijze terug te keeren. Zie interessante parallellen van haan of hen als plaatsvervanger, teneinde een ziektedemon daarin te doen varen, in het opstel van J. J. Kreemer over volksgeneeskunde in de Padangsche benedenlanden, Bijdr. dl. 60 (1908), p. 461 (tekst en noot)]. — Teruggekomen, gaan zij met alle andere bewoners in zee baden. „Helpt dit middel niet, dan begeven allen zich verspreid in de bosschen, alwaar velen omkomen.” M. a. w. kunnen zij op bovenvermelde wijze den „Heer grootvader” niet kwijt raken, zoo trachten zij hem te land te ontvluchten.

Een andere wijze van doen komt op het volgende neer: Men brandt bij het huis van den zieke wat bladeren van bepaalde boomsoorten en bedekt dit met atap, waarop men gierst, patatas, een buideldier enz. legt, alsmede een levenden haan. Dan worden de pokken aangeroepen met Opo osi = „voorouders”, en uitgenoodigd tot het offer, met verzoek den zieke beter te maken. Men steekt daarna op de offerplaats eenige lansen in den grond, met de punt naar boven. [Waarschijnlijk als afweermiddel; men denke aan de magische kracht, aan wapens, of zelfs aan louter ijzer, alom in onzen archipel toegekend!]. „De haan wordt losgelaten en mag niet geslacht worden. De booze geest of oorzaak der ziekte moet door hem worden geïntimideerd.” [Het ware doel van ons haantje werd reeds boven gemeld].

Ambon en de Oeliase [p. 79 v.]: De „kinderziekte” (pokken?) wordt zeer gevreesd; men tracht haar af te weren door de negari met schrikbeelden te omringen. Komt de ziekte toch in de negari, zoo wordt deze verlaten, en doolt men gedurende onbepaalden tijd in de bosschen rond.

De overige mededeelingen t. a. v. ziekten zijn zeer interressant, maar staan niet speciaal met pokken in verband. Ik noteer daarvan: het rondzwaaien met een tak onder het roepen van den naam des lijders, met het doel, diens soemangan op te vangen en door aanraking weer in het lichaam des lijders te doen gaan [dus het

tegengestelde van geestenbanning][1]; het laten wegdrijven van een offerprauwtje met witten haan, waarmede vooraf het lichaam des lijders is bestreken (pag. 78); het maken van witte kruisen met kalk op deuren en ramen, ter afwering van ziektedemonen (p. 80; verg. het plaatsen van witte vlaggetjes in Tobelo, Gajo, op de Aroe-eilanden!) Eigenaardig is mede het begrip roemah panas, hetwelk wij ook elders aantreffen en waaronder men verstaat een huis, waarin vele ziektegevallen achter elkaar voorkomen. Dit begrip vindt zijn verklaring m. i. in het feit, dat vele ziekten met koorts gepaard gaan; in verband daarmede vindt men [zoo bv. in de Pad. benedenlanden: J. J. Kreemer, in Bijdr. 60, p. 448] het geloof, dat verkoeling genezend werkt. Vandaar het baden bij malaria en bij pokken (niet alleen na, maar ook gedurende de ziekte, zooals op Nias, bij de Atjehars en in de Bataklanden); dit laatste echter ook als afspoeling van den ziektegeest op te vatten.

Ceram [p. 141]: Bij pokken verlaat men de negari, om niet met den pokgeest in aanraking te komen. In verband met andere epidimieën (wellicht ook met pokken?) wordt nog vermeld: het slaan van het „warme huis", loema hasana. met jonge kelapa-bladeren, die in de rivier worden geworpen, en het besprenkelen ervan met gewijd water; het afbreken of verlaten van het huis; het doen wegdrijven van een offerprauwtje.

Cerambaut en Goram-eil. [p. 180 v.]: Pokken en andere epidemische ziekten worden als straf van Allah aangemerkt, die de booze land en zeegeesten in de gelegenheid stelt de menschen met ziekten te bezoeken. Men gebruikt bij pokken kelapa-water als laxatief(?), en eenige wortelen en bladeren van andere planten. De lijder moet veel baden en de pokken met kelapa-melk bevochtigen. Verder komt bij epidemieën het verjagen der ziekte voor door het in de lucht rond slaan met bewierookte gespleten

[1] Zooals bekend is, volgens polynesische opvatting, eene ziekte hoofdzakelijk te wijten aan tweeërlei oorzaak- 1ste doordat de ziel tijdelijk het lichaam verlaten heeft; de therapie bestaat dan in het terughalen dier ziel [zooals in dit geval]; 2de doordat een geest in het lichaam des lijders is gevaren; geestbanning is dan het aangewezen middel, zooals bij pokken algemeen voorkomt. Ook de aanwezigheid van verschillende voorwerpen of dieren (wormen) in het lichaam wordt als ziekteoorzaak aangenomen. Zie o. a. M. C. Schadee in Bijdr. dl. 58, p. 493; J. J. Kreemer, eod. dl. 60, p. 439 v. v.; dr. R. Römer, in Tijds. Bat. Gen. dl. 50, 3de afl. — Men vergelijke hierbij mijne opmerkingen aan het slot van dit opstel.

bamboes, onder het opdreunen van den „tahalil” [tahlil, het reciteeren van lā ilāha illā'llāh; zie Snouck Hurgronje's „Atjehers”, I 474], een en ander door hoofden en geestelijken. Ook het weg doen drijven van een offerprauwtje wordt gemeld, gepaard met het vegen van het vuil uit de negari strandwaarts door de vrouwen (ook als geestenbanning op te vatten!) en met baden in zee.

Watubela-eilanden [p. 209 v.]: Pokken en andere epidemieën worden aangemerkt als gevolg van den toorn van tata latoe kolaraa („grootvader vorst zon”, zie p. 195) „wanneer de negarigenooten elkaar bedriegen en veel kwaad bedreven hebben”; men reageert daarop door negari-offers. Bij pokken gaat men naar de bosschen, „om daar de ellende te verduren, en aldus tata latu „kolaraa te verteederen.” (?) Dadelijk hierop volgt echter: „de „meest mogelijke stilte moet tevens in acht worden genomen, om „den matakena mahigat, heer ziekte” (men lette hierop!) „in den waan te brengen, dat alle menschen bezweken zijn.” Verder laat men ook hier een offerprauwtje in zee wegdrijven, met beleefd verzoek aan „Heer ziekte” om te vertrekken naar beter oord.

Kei-eilanden [p. 238 v.]: Epidemische ziekten zijn een gevolg van bloedschande. Om ze uit de negari te verdrijven, richt men eene stellage aan het strand op en plaatst daar allerlei spijzen en dranken. „Nadat de metuduaan ” [volgens p. 220 = de rechtstreeksche afstammelingen van de grondleggers der negari; zij treden als priesters op; verg. Pleyte, in Tijds. Aardr. Gen. X, 1893, p. 828 v.v.] „in tegenwoordigheid der bevolking zijne verwenschingen „heeft uitgesproken, begeeft zij zich hard loopende gelijk vluchtenden „naar de negari in hare woningen terug.”

Aroe-eilanden [p. 266]: Bij epidemieën wordt aan de beschermgeesten geofferd, terwijl geheime afweermiddelen aan de grens der negari in den grond begraven worden. Speciaal worden, in geval van pokken, olifantstanden, gongs, goud en zilver geofferd aan Djabulara (den geest der zon), Taidue (dien der zee) en de beschermgeesten der negari, en wel resp. buiten de negari, op een zandbank, en op de gewone offerplaatsen, terwijl men overal een staak met een witte vlag plant. Bij andere epidemieën wordt het middel der offerprauw, waarin o. a. eenige wisselpoppen van gabagaba geplaatst zijn, aangewend.

Tanimbar- en Timorlaut-eilanden [p. 304 v.]: Ter misleiding der booze ziektegeesten laat men een prauw, uitgerust met alle

benoodigdheden voor een verre reis, in zee wegdrijven, na er een wisselpop in te hebben geplaatst, met verzoek aan de ziekte om weg te gaan. Dit wordt gevolgd door een offer aan Dudilaa, "oude heer" (verg. p. 280). Strandt eene prauw ergens, zoo wordt de ziekte in dat land overgebracht; vandaar dat men gestrande prauwen verbrandt. Een ander middel om ziekten te verjagen is het plaatsen van een schrikbeeld (een met pijl en boog gewapenden man aan den ingang der negari. Van pokken wordt niet in het bijzonder melding gemaakt.

Luang-Sermata-groep [p. 327 v.]: Men laat eene ziekte, die de negari bezoekt, in eene offerprauw, waarin o. a. ook wissel-poppen, afdrijven. Bij pokken bidt men den ganschen dag oepoelero (heer zon) en de oepoemate (geesten der overledenen) aan, terwijl men hun slechts droge rijst offert, om hen tot het verleenen van hulp te noodzaken.

Babar [p. 357]: Pokken zouden er onbekend zijn; maar ... vinden er wel eenen naam, nl. toerol, voor opgegeven. Overigens komt ook hier het verdrijven van ziekten door middel van off... prauw, waarin wisselpoppen, voor.

Leti, Moa en Lakor [p. 392 v.]: Pokken ontstaan door ... smetting van andere plaatsen. Offers worden gebracht. In ... kenteringtijd laat men op enkele plaatsen een offerprauw wegdr...

Kisser [p. 419]: Bij het uitbreken van pokken is men verp... zachtgekookte rijst met honig te nuttigen; dieren slachten en ... of visch eten is loeli, verboden.

Wetar [p. 451]: Wanneer de pokken in het land komen ... er aan Siroei (een vereerden steen, zie p. 436) geoffer... ziekte wordt van Alor overgewaaid om de lieden te do... vroeger Alorbewoners vermoord hebben. Een mengsel, bestaa... de zaden van cajanus indicus, met klei en veel ... wordt op het lichaam van den lijder gesmeerd. De ... zijn laluli (verboden); alleen mag de patient zacht... droogde visch eten. Ook hier laat men een offerpra... een kleine witte vlag voorzien, in zee wegdrijven. Om ... huis te zuiveren, veegt men alles in en om ... schoon: het vuil wordt met een ei, rijst, sirih-p... in een mand gedaan en buiten de negari aan de... berg geplaatst. Zware zieken worden ook verplaats... der demonen.

Hoe ik ook zocht, in de mij ter beschikking ...

voor het booze oog?) Ook taaltaboe wordt hierbij in acht genomen: in de nabijheid des lijders worden de pokken slechts door „bloemen" (boengòng kajèë) aangeduid; men vraagt „kaja?" = „is het rijk?" indien men wenscht te weten, of ze goed uitkomen; nooit wordt dan geantwoord: „arm", maar steeds „rijk" of „middelmatig". Evenzoo zijn woorden als „dood"," blind", „krom", „veel", in bijzijn van den zieke pantang. — Wat de therapie betreft: de zieke wordt, ter afkoeling drie achtereenvolgende dagen gebaad met water, waarin fijngewreven bladeren van peureuja la'ōt schuimen: het „eerste, tweede, derde water". Zijn de pokken uitgekomen, dan wrijft men den zieke in met „zuur water", d.i. water, met sap van de t^hréng-citroen, komijn en kurkuma tot een pap gekookt. „Na opdroging doodt men de pokkenmijt (koemeun), zooals het heet, door inwrijving met grove beuda (bĕdak), waarin kurkuma en citroensap gemengd zijn;" de oogen worden voorts ingedruppeld met door de abō-slak afgescheiden vocht. „De pokzieke mag wel gebraden zaken eten, hoewel men in zijn huis niet mag braden" (althans niet met olie, daar anders de litteekens zwart worden: zie I, 461) „maar eieren en vleesch zijn hem „verboden." (Zie deel II, p. 50 en v.). — Eenige merkwaardige gebruiken bij epidemieën in het algemeen vinden wij nog op p. 461 en v. van deel I vermeld. Op Poelo Breuëh (Bras) worden epidemieën toegeschreven aan een heiligen boom, Dja Kariëng (Grootvader Kariëng) genaamd [1]; dezen offert men jaarlijks bloemen en wierook, terwijl men er een groote kandoeri houdt en in zijne nabijheid zeebaden neemt, „waarbij vele ongeoorloofde liefdesgeschiedenissen begonnen en ontsponnen worden"; een en ander, om gedurende het jaar van epidemieën vrij te blijven. Interessant is ook het „loslaten van een lantjang" (bòïh lantjang), hetwelk vroeger tegen eene reeds heerschende epidemie werd aangewend. Alsdan werd n.l. een groote lantjang van wege den Soeltan gebouwd en voorzien van gekookte rijst en vleesch, waarin men in schijn een man als zoenoffer in zee liet drijven (de man steeg echter aan den mond der Atjehrivier weer aan wal). Dit gebruik, hetwelk veel overeenkomst had met het doen wegdrijven van een offerprauw in de Molukken (hier en daar met van gaba' gemaakte poppen!), is thans slechts overgebleven in den vorm van het af laten drijven van miniatuur-lantjangs, met verschillende

[1] Zie over dezen boom ook l.l., deel II, p. 315.

offer-lekkernijtjes, o.a. ook een levend hoen (als remplaçant?), voorzien, ten behoeve van enkele zieken; men leze hierover l. l. I pag. 461 en v. — Ook worden bij epidemieën groote kandoeri's en optochten gehouden (eod. 459).

In dr. J. Jacobs' "Familie- en kampongleven op Groot-Atjeh" vinden wij niet veel omtrent pokken-gebruiken. Pag. 308 van deel I vermeldt alleen, dat men een huis, waar pokziekte heerscht, ten strengste moet mijden, ofschoon zulk een huis door geen zichtbaar teeken — zooals schrijver op Bali zag — wordt aangeduid. Opmerkelijk is ook zijne mededeeling t. z. p. dat de Atjeher de vaccinatie beschouwt als een streven der "kompenie", om hem van een tjap blanda te voorzien, ten einde de jongens later als soldaat, de meisjes als concubines voor onze Europeesche soldaten in te lijven, welke opvatting door schrijver ook op Sumatra's Westkust en op Bali was aangetroffen. Boven zagen wij, dat ook de Makassaren en Boegineezen dezelfde opvatting huldigen, al is het dan zonder der kompenie de door Jacobs vermelde intentie toe te dichten.

In het **Gajoland** mag men de pokken (riroe) in 's lijders woning niet met name noemen, noch woorden als rot, stinkend enz. bezigen. De ziekte wordt aangeduid met den naam rödjö pĕnawar, vorst der onheilafweerders! Hij komt zijn tjap op de menschen drukken, en men vraagt b.v. anaqmoe tĕngah berödjö = "heeft uw kind den vorst?" indien men wenscht te weten, of het de pokken heeft. Geheel in dit systeem past de gewoonte in Gajo Loeös, om de kinderen opzettelijk te doen besmetten. Elders hangt men een witte lap boven de huisdeur ter afwering van pokken, die in de buurt heerschen, zooals men in het algemeen ter afwering van epidemieën witte vlaggetjes aan huizen of boomen bevestigt (met Arabische cijfers etc. beschreven) [1] Tot hetzelfde doeleinde bevestigt men ook met Arabisch-Maleische formules beschreven stukjes papier boven de huisdeur, of hangt men bepaalde verkoelende, heete invloeden werende bladeren en stengels aan de deurposten [verg. hetgeen sub "Ambon" boven werd opgemerkt in verband met de rumah panas]. Dat bij pokken ook eet- en andere pantangs in acht worden genomen, spreekt haast van zelf. Zie voor een en ander: dr. Snouck Hurgronje's "Gajoland", p. 312 en v.

Wij teekenen verder nog aan, dat ook de Gajoërs in het alge-

[1] Ook op graven plaatst men witte vlaggetjes: „Gajoland", 313.

meen ziekten aan booze geesten toeschrijven, die men door een remplaçant, in een kip of een pop bestaande, tracht tevreden te stellen (eod. 310).

Bij de **Karo-Bataks** worden de pokken zeer gevreesd en sluit men elke gemeenschap met een besmette kampong zooveel mogelijk uit, lezen wij in Mededeel. Zendelinggen. dl. 38, p. 63 [J. K. Wijngaarden, De zending onder de Karau-Bataks]. Op de hoogvlakte schijnt dit niet zoo het geval te zijn; men vindt deze ziekte aldaar meer lastig dan gevaarlijk, en is blijde, indien zijne kinderen er door worden aangetast, liefst als ze nog klein zijn [dezelfde schrijver in hetzelfde deel van aangehaald tijdschrift, p. 146]. [1] Dit klopt met het feit, dat men er de immuniseerende werking van pokken kent en deze (de reme of remei) benoemt met den vereerenden naam si pĕgĕdangken = de „levensverlenger”, zooals boven reeds werd medegedeeld. Eigenaardig is het, ook hier die vrees voor vaccinatie te vinden [althans in 1894, uit welken tijd onze bron dateert; sedert heeft de zending daar veel ten goede gewijzigd]. [2] Ook daar toch is (of was) men bang om „geteekend” te worden; wie weet, wat de gevolgen van zoo'n tjap wel konden zijn! men zou hem wel kunnen verkoopen! (verg. de vrees bij de Mak. en Boeg. om door inenting tot boeda' goebernemèn te worden gestempeld; dr. Jacobs' mededeeling betr. Atjeh enz.). Sommigen weten sterfgevallen juist aan de inenting, [3] of beweerden, dat het pijn deed (zie Mededeel. Zendelinggen. l.l. 75, 147). — Interessant is het door Wijngaarden uit goeroe Tampenawas' dagboek aangehaald gedeelte, hetwelk over de pokken-therapie handelt [l.l. 74 en v.]: „Zoodra het blijkt, dat „iemand is aangetast door de ziekte, wordt hij naar het bad ge„bracht, 's morgens, 's middags en 's avonds. Kan hij loopen, dan „loopt hij, maar kan hij dat niet meer, dan draagt men hem. Het „is te begrijpen, dat zulk een bad voor den zieke niet alles is; hij „bibbert, rilt over al zijn leden en heeft na het bad een heelen

[1] Zie ook uitgave n°. 1 van het Bataksch Instituut (hygiënische misstanden, bl. 22).

[2] Zie dr. R. Römer, in Tijds. Bat. Gen. L, 259 (1908). Uit zijn opstel teeken ik nog aan de gewoonte bij de Karo-Bataks, om hunne tijdrekening te regelen naar de, vooral vroeger, min of meer geregeld terugkomende pokkenepidemieën; zie p. 259. Ook Wijngaarden deelt dit mede in Mededeel-Zendelinggen. 38, p. 146.

[3] Zou bij hen iets dergelijks gebeurd zijn als, volgens Kühr, een veertigtal jaren geleden bij de Saberoewang-Dajaks? Men zie hierover beneden, bij „Borneo”.

„tijd noodig om weer wat bij te komen. Gewoonlijk zet men den „patient op een steen, en gooit het water met eenige kracht tegen „zijn lichaam, waarvoor men bamboekokers gebruikt. Neus, oogen „en ooren worden uitgespoten met water, dat een der helpers in „den mond neemt”. — Dit laatste is zeer karakteristiek! — „Soms „is de zieke geheel flauw. Ik heb gezien, dat men hem dan in de „zon legde om wat bij te komen”. En iets verder lezen wij nog het volgende merkwaardigs: „Is iemand aan de pokken gestorven, „dan wordt hij dadelijk begraven. Nauwelijks heeft iemand den „laatsten adem uitgeblazen, of men brengt hem naar zijne laatste „rustplaats. Bij zulk een doode mogen geene klaagzangen geweend „worden, evenmin mag er een doodenfeest gehouden worden”. Jammer, dat ik omtrent dit laatste nergens iets méér heb kunnen vinden, terwijl ook elders geen parallel ervan door mij werd aangetroffen. Welk geloof bestaat er omtrent de geesten der aan pokken overledenen? Staat dit in verband met het onder de Karo's heerschend geloof, dat eene epidemie te wijten is aan bloedschande of aan een in strijd met de adat gesloten huwelijk? (Zie dr. Römer in Tijds. Bat. Gen. L, 257).

In **Midden-Sumatra** (zie van Hasselt's „Volksbeschrijving”, p. 97) schrijft men de pokken natuurlijk ook toe aan een boozen geest: n i n i ë q n a n m a m b a o w b o e a h - b o e a h. Droomt iemand, dat de niniëq hem vruchten geeft, zoo krijgt hij pokken, meer of minder hevig naar gelang van de soort van vruchten, waarover hij gedroomd heeft. De pokken-patient „w o r d t h e r h a a l d e l i j k g e- „b a a d en vervolgens i n d e z o n g e p l a a t s t op een bank, die „daartoe buiten het vensterluik wordt aangebracht”. Verboden is het gebruik van zuur en peper. Vroeger ontvluchtte men ook hier deze gevreesde ziekte: „Ieder vluchtte om zijn eigen leven te „redden; kinderen lieten hun ouders, ouders hunne kinderen aan „de ziekte ten prooi, de dorpen waren alleen door de zieken be- „volkt; ieder die nog gaan kon, zocht een schuilplaats in de „wildernis, maar ook daar vond hen de onverbiddelijke niniëq. En „die toestand duurt nog voort buiten ons gebied, wanneer daar een „pokkenepidemie uitbreekt”. Wij verwonderen er ons dan ook allerminst over, wanneer wij dit door G. J. van Dongen in Tijds. B.B., dl. 30, p. 248, 251, ten aanzien van de Ridan-Koeboes, een der primitiefste volksstammen van onzen Indischen Archipel, bevestigd vinden. Over de verschillende geneesmethoden in het algemeen bij de Maleiers der Padangsche benedenlanden geeft het

boven reeds eenige keeren aangehaalde opstel van J. J. Kremer ons hoogst interessante mededeelingen, het lezen overwaard. Interessant vooral is de limau-behandeling, het appliceeren van citroen-sap bij verschillende ziekten. Dat de verfrischende, geurige citroen bij de Inlanders zoo'n belangrijke rol vervult bij hunne ziekten, is wel begrijpelijk. Ook op Java maakt men van die vrucht veelvuldig gebruik bij ziekten en kwalen van verschillenden aard; voor Atjeh en de Molukken zie men het boven medegedeelde; voor Tobèlo aant. 9 achter Hueting's Tobeloreesche verhalen in Bijdr. LXI, 295. Wanneer de Maleiers van Midden-Sumatra den laatsten dag der maand Saban hunne dooden hebben herdacht, zoo gaan zij vóór den avond van dien dag een reinigingsbad nemen, waar het citroensap ook weer een rol speelt (het zgn. bĕlimau; zie v. Hasselt, ll. 62). Verder vermeldt Kreemer nog het branden van hars, het bewierooken, het opdreunen van doa's enz. bij de behandeling van ziekten. Het insnuiven van wierookdampen, gepaard met het uitspreken van mĕmang's (bezweringsformulieren) door den „arts", vindt in Kroë bij pokken toepassing (zie O. L. Helfrich in Bijdr. V[e] volgr. dl. IV, p. 562).

De voorzorgsmaatregelen, die men op **Nias** tegen het bezocht worden door epidemieën neemt, alsmede de middelen, die men er aanwendt om ervan verlost te worden, zijn door F. Kreemer in hoofdst. IV van zijne verhandeling „Der Götzendienst der Niasser" (Tijds. Bat. Gen. XXXIII, 486 v. v.) uitvoerig behandeld. Bij het uitbreken van eene epidemie in de buurt, begint men nl. met het dorp voor vreemden af te sluiten en hun ziekte-schutsgeest een algemeen offer te brengen. Het beeld van dien schutsgeest, fangoeroe wocho, wordt voor de woning van het hoofd geplaatst, met palmbladeren bekraust en door ieder aanwezige aangeraakt, terwijl de namen der afwezigen worden opgenoemd, een en ander onder het prevelen van tooverformulieren door den priester om de kwade geesten te verdrijven. Een zwijn wordt geslacht, met het hart waarvan de mond van den schutsgeest wordt bestreken, en welks overige deelen worden opgegeten. Ook voor de andere huizen van het dorp worden schutsbeelden, daha, geplaatst en aan de wegen bij de toegangen tot het dorp bijzondere schrikbeelden, ruw gesneden uit donkerkleurig hout met witte oogen, waarvoor oude scherven van kopjes en schoteltjes bij voorkeur worden gebruikt. Eene afbeelding van zulk een schrikbeeld vindt men op blz. 381 van Modigliani's „Un viaggio a Nias", waar het aldus

plastisch wordt beschreven: „Quell' idolo detto Adú Fanguru, „era tagliato rozzamente in un tronco di cocco: presentava lineamenti umani a mala pena sbozzati e nelle orbite per renderlo più „mostruoso o forse per raffigurare il bianco dell' occhio di uno che „muore in contrazioni spasmodiche, erano state cacciate due pietruzze „bianchissime.” — „Vor solchen weissen Augen soll der böse Geist „sich fürchten und nicht daran vorbeigehen. Auch werden vor den „Häusern allerlei aufgehangen und mit Kalk weiss bestrichen, damit „der böse Geist nicht hinein kommt,” vervolgt Kramer t. a. p. Doet ons dit niet dadelijk weer aan de witte vlaggetjes en kalkkruisjes denken die wij boven reeds vele keeren ontmoetten? — Acht dagen daarna, gedurende welken tijd geen vreemdeling het dorp mag betreden, [1] wordt de afsluiting door den priester opgeheven en de booze geest door middel van lawaaiïge en rumoerige optochten, waarbij men links en rechts met pieken en messen in de lucht steekt en zwaait, uit het dorp verdreven. Komt niettemin de epidemie hen bezoeken, zoo worden er wederom offers aangeboden, op eene aan boven beschrevene analoge wijze.

Men schrijft dit dan toe aan het afwijken van de goede zeden, nl. door de prijzen voor eetwaren en zwijnen te hoog gesteld, of zich op andere wijze onrechtmatig verrijkt te hebben.

Bij Modigliani vinden wij t. a. p. ongeveer dezelfde, maar minder uitvoerige beschrijving dezer aangelegenheid. Behalve door het plaatsen van schrikbeelden wordt, volgens laatstgenoemden schrijver, ook door het versperren der toegangspaden en het graven van een gracht om het dorp aan den ziektegeest de toegang bemoeilijkt (l. l. 382). Verder deelt hij mede, dat men epidemieën meer bijzonderlijk pleegt toe te schrijven aan het vervalschen van de maat-standaards (i campioni di misura), welke elk hoofd onder zijne bewaking heeft. Want: „Le misure sono sacre essendo state mandate sulla terra

[1] Dit afsluiten van een dorp voor vreemden heeft dus blijkbaar [illegible] doel, besmetting te voorkomen, maar dient waarschijnlijk, om [illegible] te doen slagen. Vandaar dan ook, dat de vreemdeling, die [illegible] treedt, de kosten van het [vergeefs gebrachte] offer moet betalen. — Men vergelijke, wat dr. Nieuwenhuis op p. 163, dl. I van [illegible] durch Borneo” schrijft: „Bei allen religiösen Handlungen [illegible] „die Anwesenheit Fremder, weil diese die angerufenen Geister [illegible] „und verstimmen könnten; daher dürfen die Malaiischen [illegible] „djong Karang auch nie Festlichkeiten beiwohnen”. Vergl. verder l.l. I, 74, 276, 285; en over de opvattingen betreffende [illegible] in het algemeen vooral: A. van Gennep, Les rites de passage

wissel-, of als schrikbeelden fungeeren; men vindt er de beschrijving van bij Schadee, Bijdr. LX, 110 en v. v. Hiervan zijn de ampago met de ĕmpatongs gelijk te stellen; de panoela' en panjambahan schijnen echter schrikbeelden te zijn [1]. Men vergelijke nog de beschrijving met afbeeldingen van de tĕmbado's der Meliau-Dajaks (Tajan) door denzelfden schrijver, in Intern. Archiv f. Ethn. IX, blz. 80 ed v. — Bij de Kajans worden de ziektegeesten afgeweerd door het spannen van met daun long behangen rotan, ongeveer op 1 M. hoogte, vóór en terzijde van de huizen, langs de rivier, om te beletten, dat de daemonen, van de rivier uit, de paadjes langs, de huizen bereiken; een mannelijk en een vrouwelijk schrikbeeld, duchtig bewapend en van gepron onceerde genitalia voorzien, worden aan weerszijden van het pad, waar dit door de rotanlijn gesneden wordt, geplaatst. Dit werd door prof. Nieuwenhuis tijdens eene cholera-epidemie waargenomen, wij mogen wel veronderstellen, dat men bij pokken op dezelfde wijze tewerk gaat. [Zie zijn „Quer durch Borneo", I, 448; „In Centraal Borneo", I, 116]. Die schrikbeelden vinden wij verder, zooals boven reeds gezegd, vermeld in deel II, p. 102 en 369 van eerstgenoemd werk, met eene mooie afbeelding op Tafel 85. De sterk uitgebeelde genitalia, ook door Schadee bij de door hem beschreven panoela' waargenomen, worden als bijzonder afschrikwekkend beschouwd; zooals bekend, een algemeen voorkomend geloof (zie b.v. de door Riedel in zijne „Sluik- en Kroesharige rassen" beschreven beschermgeesten van de Molukken; l.l. passim; verg. Wilken's welbekend opstel over ithyphallische beelden).

Over de pokkenbehandeling vinden wij helaas geene mededeelingen; de gewone ziektebehandeling daarentegen vindt men in Nieuwenhuis' werken uitvoerig beschreven; dat de noodige pantangvoorschriften erbij niet ontbreken, is vanzelfsprekend. [2]

Op **Bali** worden poklijders gedurende de eerste 9 dagen drie à vier malen daags in de rivier gebaad; zoodra de pokken beginnen

[1] Op blz. 112 wordt medegedeeld, dat in de nabijheid van zoo'n panoela een stok met een wit vlaggetje door schrijver werd aangetroffen; een offer van een Chinees aan het Dajaksch afgodsbeeld," voegt hij eraan toe. Is dit laatste wel juist?

[2] Over de afweermiddelen, door de Dajaks van Serawak tegen epidemieën aangewend, vindt men eenige interessante, aan de hier medegedeelde vrijwel parallele, aanteekeningen op p. 416 en v. van het eerste deel van het tijdschrift Anthropos.

te etteren houdt men hen thuis en wordt hun lichaam besmeerd met een mengsel van fijn gestampte rijst en het binnenste van de manggapit. Dit deelt ons P. L. van Bloemen Waanders voor Boeleleng mede in Tijds. Bat. Gen. VIII, p. 256, in een opstel van 1857 („Aanteekeningen omtrent de zeden en gewoonten der Balineezen”). Thans zal het in dit landschap wel anders toegaan; niet in de nog half onafhankelijke Oostelijke landschappen, naar het schijnt. Althans H. van Kol bericht ons in zijne „Uit onze koloniën” II, p. 436 nog het volgende: „De Baliërs weten zeer goed dat de „pokken besmettelijk zijn; door pandanbladeren op te hangen aan „de deurposten geven zij aan, in welke woningen deze ziekte „heerscht; doch vreezen doen zij ze niet, en als men poklijders „ziet baden in de koude rivier, gaan bij voorkeur anderen beneden-„strooms zitten, om ook dat geschenk der goden deelachtig te „worden.” Men beschouwt de pokken n.l. als een geschenk van Batara Bantam, die van tijd tot tijd Bali bezoekt. Intusschen, Karang Asam en Gianjar riepen in 1901 reeds onze hulp in bij de bestrijding dezer ziekte; Kloengkoeng verzette zich echter halsstarrig tegen Europeesche hulp.

En nu ten slotte **Java**. Daar worden de pokken natuurlijk reeds lang op meer rationeele wijze behandeld; althans — waar onze Javaantjes voor medici (w. o. ook de Inl. artsen te rekenen) bereikbaar zijn. Elders zullen de doekoens nog wel vrij spel hebben; behandeling met kelapa-melk enz., zooals ik vernam, ook met koude baden komt dan voor. En bij J. W. Winter (zie „Beknopte beschrijving van het hof Soerakarta in 1824”, in Bijdr. 6ᵉ volgr. X, 1902, p. 78) lezen wij: „De redenen van deze verwoesting” — nl. door de pokken vóórdat de inenting aldaar bekend, althans algemeen toegepast werd — „waren, zoo wegens hare kwaadaardigheid, als door de „wijze waarop men die ziekte behandelde. — want zoo dra de „Pokken niet wel uitgekomen zijn, laaten zij de zieke menigvuldig „doeren eten. — Deze vrugt is lekker, dog heeft een zeer hitte „eigenschap, zij houden zig verzekerd, dat dit middel derzelven „spoedige uitbotting bevorderd. — Zommige doopen haar zieke „kinderen tot dien einde alle avonden in een rivier. — als zij „etteren bestuiven zij den zieken met asch van Kemphantjes drek, „om te beletten dat het lijnwaat aan de puisten vast kleeven. — „En deze voor ons zoo nadelig schijnende behandeling, doet de „vogten tot mijn verwondering niet inslaan, of de doorwasseming „beletten. De oogen van den zieken bevogtigen zij, om te beletten

„dat de deelen aan elkander kleeve, met gemeen water, dog in „dit water doet men eerst een levendige Bekink-kink (hoornslak)". [Verg. dit laatste met hetgeen omtrent de Atjehers werd medegedeeld].

Het hier verzamelde materiaal zal wel niet volledig zijn, maar toont toch helder aan, hoe de opvattingen over, en de gebruiken bij pokkenepidemieën bij de verschillende volksstammen van onzen archipel beheerscht worden door een en dezelfde logica, waarbij men geenszins aan ontleening denken mag. Immers, geheel aan de hier beschrevene analoge geloofsuitingen vinden wij bij tal van volkeren buiten onzen archipel. Ik zal er hier slechts twee voorbeelden van geven. Van de Zuid-zee-eilanders verhaalt Parkinson ons het volgende: „Bei epidemischen Krankheiten, welche viele Opfer fordern, „ist es nicht selten, dass alt und jung sich abends mit brennenden „Kokosblättern und Reisern bewaffnen und dann tobend und lärmend „durch das ganze Dorf streifen und um dasselbe herum, in der „Meinung, dadurch die bösen Geister, welche die Krankheit her„vorbringen, zu vertreiben." („Dreissig Jahre in der Süd-See", p. 119).

En B. Struck begint een opstel in Globus, dl. 92 p. 149 over „Pockenschutzmittel der Gãer (Goldküste)" waarvan hij de gegevens putte uit eenige aanteekeningen van wijlen den Bazeler zendeling H. Bohner, dateerende van 1875 aldus: „Schon mit dem Nennen „des Namens der Krankheit fühlt sich der Gã-Neger verletzt, denn „wer wird auch den Namen einer solch bösen Krankheit aussprechen! „Sind doch in seinen Augen Name und Wesen einer Sache sich „gleich, und könnte einer nicht plötzlich beim Nennen der Krank„heit von ihr befallen werden? Als geschickter Ausweg gilt daher „das Wort „böses Tier"· Um ferner die nachfolgenden Mittel auch „nur einigermassen zu verstehen, muss man bedenken, das der „Neger sich die Krankheit durchaus körperlich, als ein von Dorf „zu Dorf schleichendes Gespenst vorstellt, was ja — mutatis mu„tandis — seine Berechtigung hat." En dan vertelt hij ons verder, dat men vooreerst door een schrikbeeld deze ziekte zich van het lijf tracht te houden. Zoo'n schrikbeeld, amagã genaamd, wordt door een deskundige, op kosten van de gezamenlijke dorpsbewoners, uit leem vervaardigd, en vervolgens aan den ingang van het dorp onder een afdakje geplaatst. Verder wordt den pokkengeest een val gesteld, door dwars over den weg aan den ingang van het dorp een of meer, ongeveer ½ M. hooge heggen te plaatsen. Ook

worden alle hanen, die met een mooi basgeluid begiftigd zijn, geslacht, omdat men meent, dat zij speciaal den pokkengeest aanlokken. (Zou dit echter niet als offer verklaard moeten worden?) Ook neemt men het middel te baat, om de wegen (smalle met gras begroeide voetpaadjes) ongereinigd te laten. Waarschijnlijk met het doel, er het gras welig op te doen schieten, zoodat de geesten, die de groote landwegen volgen, de voetpaadjes niet als zoodanig herkennen en het dorp voorbijgaan. Ten slotte dient als afschrikwekkend middel een oud geweer, hetwelk gehangen wordt aan een op twee gaffels rustende stok, en wel met den loop van het dorp af in de richting van den toegangsweg gericht. Men ziet het; overal dezelfde gedachtengang, overal dezelfde logica!

Moge dit opstel ertoe bijdragen om hen, die daartoe in de gelegenheid zijn, tot hernieuwde of nieuwe waarnemingen aan te sporen en daarbij vooral zoo nauwkeurig mogelijk te werk te gaan. Niet altijd toch is de schromelijke onnauwkeurigheid, die vele overigens hoogst waardevolle ethnographische mededeelingen ontsiert, gemakkelijk aan te toonen. En dan moet mij hierbij ééne opmerking van het hart, die ik zou wenschen, dat vooral zendelingen, maar ook andere reizigers en onderzoekers in het belang der wetenschap ter harte mochten nemen: Laat men toch, bij het waarnemen van vreemde geloofsuitingen en gebruiken, daar geheel onbevooroordeeld tegenover staan! Want dàn alleen is een zuiver objectieve waarneming mogelijk. Laat men zich daarbij op zijne aangeleerde, dikwijls averechtsche Europeesche quasí-wijsheid voorstaan en beschouwt men den meer primitieve te gauw als „dom” en zijne zeden en gewoonten als „belachelijk”, zoo is het gevaar groot, dat men hem nooit zal kunnen begrijpen. Dan ook zullen de meest avontuurlijke verklaringen, in een vloek en een zucht gefabriceerd, zonder eenigen schroom de wereld worden ingezonden, en het dilettantisme hoogtij vieren. En dat dit voor de wetenschap alles behalve bevorderlijk is, behoeft nauwlijks opgemerkt. Men denke slechts aan woorden als patriarchaat en matriarchaat, sjamanisme, fetishisme, animisme, totemisme, taboeïsme, en wat niet al. Wat worden ze dikwijls verkeerd verstaan, en te pas of te onpas gebruikt! Vooral het animisme heeft het twijfelachtig voorrecht, zich populair te kunnen noemen. Zelfs de krantenmannen hebben er zich van meester gemaakt, en vooral na de verschijning van het werkje van dr. Kohlbrugge over het zieleleven van den Javaan schijnt het woordje „animistisch” in ieders mond bestorven, en is

het tot epitheton ornans verheven voor den Javaan of Inlander en alles, wat dezen betreft. Maar is het dan ook niet heerlijk, voor alles wat men zelf niet begrijpt, onmiddellijk eene erg gemakkelijke en goedkoope verklaring te kunnen vinden in „het animisme"! Dat werkelijk wetenschappelijke mannen zelfs met het animisme [maar dan dit begrip met oordeel des onderscheids gebruikende] te ver soms kunnen gaan, bewees m. i. A. C. Kruyt in zijn overigens doorwrochte studie „Het animisme in den Indischen Archipel." Zooals bekend, wordt in de laatste jaren op de animistische theorie veel critiek geoefend door de zgn. prae-animistische leer (zie o. a. Vierkandt in Globus, dl. 92: „Anfänge der Religion und Zauberei"). Men beweert natuurlijk niet, dat het animisme niet bestaat, zelfs ontkent men allerminst, dat het zeer veelvuldig wordt aangetroffen; maar wel betoogt men, m.i. zeer terecht, dat tegenwoordig op voorbeeld van Tylor te veel aan het animisme wordt toegeschreven, wat op veel eenvoudiger en natuurlijker wijze verklaard kan worden en vooral ook dit: dat het ongetwijfeld veelvuldig voorkomend animisme in geen geval als de oorsprong van het religieus of het wetenschappelijk denken van den mensch mag worden beschouwd. En zoo doet zich thans ook ten aanzien van de in dit opstel medegedeelde feiten de vraag voor, of ze alle wel juist verklaard zijn? Moet bv. het in zoovele streken voorkomende baden wel als ritueele handeling verklaard worden, of dient men het niet veeleer te beschouwen als een middel om den patient af te koelen? Misschien zal men het laatste als de oorspronkelijke bedoeling hebben te beschouwen en is het ritueele element, dat wij hier en daar erbij aantreffen, iets secundairs; er bij gekomen, toen men de ziekten aan den invloed van booze geesten begon toe te schrijven.

En zijn wij dikwijls ook niet te vlug, met het toedichten van geestengeloof aan de zgn. Naturvölker? Zeer zeker zal dit geloof dikwijls bestaan en de vermelding daarvan op juiste waarneming gegrond zijn; maar niet ondienstig is het, er uitdrukkelijk voor te waarschuwen, hierbij toch de uiterste voorzichtigheid in acht te nemen, en zich vooral te wachten voor te haastige algemeene theorieën hieromtrent. Wanneer b.v. M. C. Schadee [1] ons als een der ziekteoorzaken volgens het geloof der volksstammen van onzen archipel noemt: „het bezeten zijn door een boozen geest of de aanwezigheid in het lichaam van vreemde artikelen" (zooals steen-

[1] Bijdr., dl. LVIII, p. 493.

tjes, graatjes enz.) dan is dit in het algemeen juist; maar indien hij aan het laatste toevoegt: „welke oorspronkelijk de incarnatie „dier geesten zelf zijn, maar thans, naar het meest voorkomend „volksgeloof, daarin door booze geesten geplaatst zijn", dan zijn wij geneigd, achter deze woorden een vraagteekentje te zetten. Zeer vertrouwbaar daarentegen lijken ons de volgende woorden van G. J. van Dongen, aan het eind van zijne zeer interessante mededeelingen over de Ridan Koeboes (Tijds. B. B. dl. XXX, p. 253):

„Ik wist, dat andere Koeboes geesten vereeren en vreezen, als „die van den wind, van den regen, van het water, van het onweer, „van de pokken, enz., welke laatste vooral voor een erg kwade „doorgaat. Toen ik de door mij ontmoete Ridanners dit voorhield „en deed voorhouden en uitduiden, keken ze zeer verwonderd en „luisterden toe als kinderen aan wie een sprookje wordt verteld, „vaak met open monden. Maar niets heb ik van een godsdienst of „een zweem daarvan te weten kunnen komen, geen voorwerp ge„zien dat daarop kon duiden, en het negatief resultaat in deze „prikkelde mij tot steeds verder zoeken en informeeren, doch tever„geefs. „Melaugon," [1] dat is hun eenige toevlucht, hun eenige „medicijn en voorbehoedmiddel, en drukt tevens hun angst uit „voor onheil, ziekte of dood." [2]

Uit een en ander blijkt, dat in zake geloofsuitingen, zeden en gebruiken in verband met ziekten bij de Natur- of Halbkulturvölker nog lang niet het laatste woord gesproken is. Maar op welk gebied van wetenschappelijk vorschen en denken is dit wèl het geval? Laat het niet-twijfelachtig antwoord, hetwelk op deze vraag past, ons eene aansporing zijn, onze beste krachten aan te wenden tot het vinden van de waarheid!

Magelang, 18 Januari, 1910.

---

[1] Het ontvluchten van een doode. Zie voor het nadere begrip van dit woord: dr. B. Hagen, „Die Orang Kubu auf Sumatra", p. 227, sub. n°. 64.

[2] In het pas door mij ontvangen Globusnummer, dl. 96, p. 307 komt een kort referaat voor van een opstel van dr. R. Hofschlaeger in Archiv f. Geschichte der Medizin, III, p. 81, waarin voor vele thans nog voorkomende gebruiken en behandelingsmethoden bij ziekten eene prae-animistische verklaring wordt gezocht; een opstel, dat mij — voor zoover uit het referaat op te maken is — hoogst leerzaam toeschijnt.

güssen ein kümmerliches Dasein fristete. Togóbĕi ist sehr dicht bevölkert; es zählt die nur an 2 Km. lange Insel nahezu 1000 Einwohner. Es stellte sich später heraus, dass sie überaus friedliebend sind, keinen Krieg kennen und einzig nur der Liebe leben. Die anfänglichen Aufregungen waren nur Ausflüsse ihrer Angst vor dem Fremden und vor Import van Krankheiten gewesen."

Wie herinnert zich hierbij niet aanstonds de kalkblazerij der Papoea's bij het zien van vreemdelingen, een de laatste jaren vaak waargenomen en besproken gebruik. En zou wellicht de *tranengroet* der N.-Amerikaansche Indianen, door Friederici ons zoo uitvoerig beschreven, en ook bij andere volkeren geconstateerd, niet in het bovenstaande een plausible verklaring kunnen vinden? Het laatst schreef dr. H. Ten Kate over dit gebruik in Tijds. Aardr. Gen., 1910 (deel XXVII, 2e serie), p. 790 v.; afweer van den kwaden invloed van vreemdelingen troffen wij echter niet onder de verklaringen aan.

Ten slotte nog eenige interessante voorbeelden van "woordverwisseling" in Europa, in verband staande met epidemieën en ziekten, welke ik onlangs nog vond. Zoo vond ik vooreerst in de Gids van 1900, dl. I p. 148, vermeld, dat de pest hier te lande "de haestige siecte" of "de gave Godts" werd genoemd. En verder troffen mij de volgende passages in O. Weise's "Aesthetik der Deutschen Sprache": "Auch manche Krankheiten erfreuen sich beschönigender Namen. Der gefürchtete Krebs wird bereichnet als *Neubildung*, die Fussgicht als *Zipperlein*, die Fallsucht als *böses Wesen*, Syphilis oder Lustseuche im Nd. als *Unbenömt*, d. h. Namenlos; und wenn wir im Simplicissimus lesen: Da bekam ich *die lieben Franzosen* mit wohlgeneigter Gunst, oder bei Hans Sachs in den Fastnachtspielen: Ich kriege auch *mit den Franzosen*, so liegt darin eine Anspielung auf dieselbe Krankheit versteckt, die am Ende des 15 Jahrhunderts im französischen Heere weit verbeitet war. Häufig erfolgen Androhungen schlimmer Uebel mit verhüllender Ausdrucksweise. — — — Wenn wir ferner sagen: dass dich *die schwere Not* oder *die Krankheit!* (kränke, kränkte), so drohen wir jemand die Fallsucht oder die Pest an; und mit den Worten: *Dass du die Motten kriegest!* die Blattern, die auf den Wangen ähnliche Spuren hinterlassen wie jene Tiere auf den Kleidern." (Zie pag. 85 v.)

En verder op blz. 113: "Befremdlicher erscheint uns die Personifikation von *Krankheiten*, wie sie z. B. in den volkstümlichen süddeutschen Namen *Beutelmann* (= Fieber) *Blattermann* (= Pocken)

vorliegt. Doch erklärt sie sich aus der Annahme, dass alles Uebelfinden von bösen Dämonen hervorgerufen wird, die auf Strassen umherschreiten (*grassieren* sagt man von Krankheiten = lat. grassari, hin-und herschreiten) und sich dann im Körper des Menschen festsetzen."

Moet men bij dit alles niet aan Bastian's "Völkergedanke" gaan gelooven?

Den Haag, 27 Juli 1910. Mr. v. O.

BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN DE NAAMGEVING ONDER DE TOBELO VAN HALEMAHERA.

DOOR

J. FORTGENS.

Gedurende mijn tweejarig verblijf in het distrikt Tobelo (Noord-Oost Halemahera) stelde ik een onderzoek in naar de beteekenis van de in omloop zijnde eigennamen. Ik stelde dit onderzoek in om tweeërlei redenen. Belast met de inschrijving van huwelijken en geboorten onder de inlandsche Christenen, ontmoette ik menigmaal namen, welker beteekenis van twijfelachtig gehalte bleek te zijn en ten aanzien waarvan ik het minder gewenscht vond, die namen te laten voortleven in den christelijken staat der Inlanders. Ten andere bespeurde ik een neiging bij de bevolking om haar kinderen namen te geven die — in strijd met hun eeuwenoude gewoonte — voor hen geen beteekenis meer konden hebben en die om hun hoogdravende beteekenis al heel weinig pasten in het milieu der Tobelosche bevolking. Deze neiging is evenwel niet oorspronkelijk, maar staat sterk onder den invloed der Ambonsche onderwijzers, die in hun vaderland gewoon zijn de kinderen te noemen naar alle mogelijke vroegere en latere keizers, koningen en andere hoogwaardigheidsbekleeders. In het Ambonsche zijn dan ook namen als: Octavianus, Julianus, Constantijn, enz. geen zeldzaamheden en vooral vindt men daar de namen uit het koningentijdperk der Israelieten in menigte. Soms vindt men onder hen ook namencombinaties als Hendermina (naar Prins Hendrik en Koningin Wilhelmina) of vorstelijke namen met vrouwelijken uitgang als Alponsina (van Alfonso), enz.

Vooraf enkele opmerkingen.

Onder de Tobelo bestaan slechts enkele jongensnamen als: *Dowora*, ijzerhout; *Behi*, ijzer; *Halaka*, zilver; *Piong*, oppasser; *Paratada*, opzichter, enz. en enkele meisjesnamen als *Pulasari*, een

welriekende struik; *Rosi*, roos; *Djangu*, schoon, mooi, enz. Overigens worden de meest voorkomende namen, die in dit opstel vermeld worden, zoowel voor jongens als voor meisjes gebezigd, evenwel met dit onderscheid, dat alle mannelijke eigennamen het partikel o voor zich nemen, dus o *Hongana*, o *Ngolo*, terwijl de vrouwelijke aangeduid worden met het partikel ngo, dus: ngo *Bukengi*, ngo *Bobero*, enz. Soms wordt bij dit partikel nog een o gevoegd (wat in de spreektaal evenwel niet gehoord wordt) dus: o ngo *Burere*.

De naamgeving onder de Tobelo is niet afhankelijk van bepaalde voorschriften dienaangaande. Men geeft het kind bij de geboorte een naam of doet dit later. Dikwijls hangt dit van de omstandigheden af. Is men bang een kind te verliezen door ziekte, dan geeft men het bij de geboorte een pikanten naam, die voor ons Westerlingen wel eens minder oorbaar is, met het doel om de booze machten van het kind af te leiden, m. a. w. dus om de geesten te verschalken, of geeft het een naam, die als medicijn tegen zwakte kan dienen, ook wel een naam, die den groei van het kind moet bevorderen. Heeft men nog geen kinderen door den dood verloren, dan is men niet zoo angstvallig op dit punt en wacht met het geven van een naam, totdat de mans- of vrouwsfamilie het kind een naam geeft, doch in de meeste gevallen ziet men, dat zij de naamgeving combineeren met een of andere gebeurtenis, waarin de werkzaamheden van den vader een hoofdrol spelen.

De echtgenoot, die omstreeks de bevalling van zijn vrouw in den regel op jacht of uit visschen gaat of ergens anders heentrekt, verbindt dan den naam van zijn kind (of ook wel de moeder doet dit) met den arbeid, welken hij tijdens zijn afwezigheid verricht heeft. Dikwijls gaat hij uit visschen en keert hij niet met leege handen terug, dan krijgt het kind doorgaans den naam van den visch, dien hij gevangen heeft. In de meeste gevallen gaat hij uit visschen om zijn vrouw het eerste voedsel na haar bevalling te kunnen verstrekken, want het eerst toegediende voedsel verschaft — volgens hun meening — aan de kraamvrouw de moedermelk. In dit geval wordt het kind genoemd òf omdat de vader die of die soort visch gevangen heeft òf omdat de moeder het kind gezoogd heeft met het eerste voedsel, (in dit geval visch) dat zij nuttigde. De oorsprong van deze laatste omstandigheid is zeker wel een van de voornaamste factoren uit het geloof van den animistisch denkende,

nl. dat de naam van iets of iemand in engeren zin het wezen zelve is. Het is dus vooral de eerste voeding van de kraamvrouw, welke de levenskracht bepaalt voor haar zuigeling en die levenskracht moet dan ook zoo goed mogelijk wezen. Is die niet aanwezig door zorgeloosheid van haar echtgenoot of naaste verwanten, dan zal haar rechtmatige toorn zich uiten in het geven van een naam aan haar kind, met de bedoeling door dien naam de achteloozen te herinneren aan hun tekortkomingen.

De omstandigheden, waarin of waaronder het kind geboren werd, spelen bij de naamgeving ook een rol. Zooals de standen van zon en maan, tegen zonsop- of zonsondergang; bij nieuwe of volle maan of de maan in de kwartieren; bij eb en vloed; de dagen van de week; gedurende den rijstoogst; tijdens den vruchtenpluk enz. Voorts de plaats waar het kind geboren werd, wat de moeder deed voor, tijdens of na de bevalling; welk aandeel de bloedverwanten hebben gehad in de dagen, dat de vrouw zwanger of kraamsch was. Ook de tekortkomingen en overtredingen en dergelijke van de ouders staan met de naamgeving in verband. Vervolgens de deugden en ondeugden en ten slotte de lichaamsgebreken van den pasgeborene vergeet men niet bij de naamgeving te vermelden.

Een kind verwisselt nog al eens van naam. De naamsverandering hangt ook weer van verschillende omstandigheden af. Zijn b.v. de booze geesten door een vuilen naam van het kind afgeleid, m.a.w. doen zij het geen kwaad meer, dan maakt die naam plaats voor een beter klinkenden, maar niet zelden gebeurt het, dat die vuile naam behouden blijft. Ook hangt het wel eens af van het feit of de jonggeborene zuigen wil of niet. Het eerste „zogvoedsel” kan wel eens niet goed geweest zijn, vandaar dat men door het geven van een anderen naam de weinige levenskracht tracht te versterken. Men vertelt, dat de naam van het kind zoo dikwijls verwisseld wordt, totdat het de moederborst niet meer weigert. Is het kind behept met een of ander lichaamsgebrek, dan heeft ook naamsverwisseling wel eens plaats, men zegt, dat men den ouden naam in dit geval „dood maakt”. Een andere naam, d. i. toevoeging van nieuwe levenskracht, is in staat het gebrek te verhelpen. Men is over het algemeen niet schuchter een kind te noemen naar een lang overleden familielid, vooral als deze een respectabelen leeftijd heeft bereikt. Men zal zich evenwel wel wachten den kinderen namen te geven van hen, die aan ziekten of anderszins overleden zijn.

Het combineeren van de verschillende omstandigheden waaronder

de geboorte plaats heeft met de naamgeving, is zeker voor den Inlander het eenige vaste punt in zijn tijdrekenkunde. Het goede herinneringsvermogen, dat van de jeugd af geheel op die omstandigheden is aangewezen, helpt hem den tijd der geboorte vrij nauwkeurig bij benadering vaststellen.

Op enkele uitzonderingen na zijn al de namen, die in dit opstel voorkomen, van nu volwassen of op leeftijd gekomen personen, dus uit den tijd, dat de Zending nog niet in het Tobelo'sche arbeidde.

N.B. T. is Ternate'sch; Tid. Tidore'sch; G. Galela'sch; M. Maleisch en M. M. Moluksch-Maleisch.

1. Gelegenheidsnamen.

A. *Betrekking hebbende op den vader of naaste bloedverwanten.*

De onder deze rubriek gerangschikte namen werden gegeven als de vader van het kind of een der naaste bloedverwanten (meest van vaders kant) tijdens de geboorte bezig was met een of andere werkzaamheid of wanneer hij hier of daar naar toe was gegaan. De man is zelden thuis als het kritieke oogenblik voor zijn vrouw aangebroken is. Bij voorkeur gaat hij eenige dagen of weken te voren op reis of begeeft zich, wanneer de geboorte van zijn kind aanstaande is, naar het bosch of naar zee en keert eerst terug, wanneer alles afgeloopen is. Een misplaatst schaamtegevoel doet hem aldus handelen.

1. **Dihu**. Een difoe of dihoe is de grootste halmahera'sche prauw, die „om den noord", d. w. z. om den noordkop van Halemahera vaart naar Ternate e. a. plaatsen. Tijdens de geboorte was de vader van het kind matroos op zoo'n difoe-prauw.
2. **Tau-Gumi.** Tijdens de geboorte was de vader aan het „touwtrekken", een ternate'sche uitdrukking voor het insluiten van visch in een ondiepe, door de natuur gevormde kom in de koraalriffen tijdens den vloed. Een kring van mannen (vrouwen helpen ook wel mee) schaart zich rondom die koraalkom en terwijl het water valt, trekt men aan een liaan, die men voortdurend in zee slaat om de visch te verhinderen uit die kom te ontsnappen en houdt dit zoolang vol, totdat de eb genoegzaam ingetreden is om de ingesloten visch te kunnen pakken. Een geduldswerkje van pl.m. een halven dag!

38. **Peda-Dobiki.** sagoboom in stukken hakken (o peda ho dobiki) De vader was juist bezig zijn sagoboom in afzonderlijke stukken te hakken, toen zijn kind ter wereld kwam.
39. **Ngolo.** (T) het ruime sop, buitenzee. Terwijl de vader het ruime sop gekozen had, werd hem een kleine geboren.
40. **Gigiliki.** Naam van een eetbaar schelpdier. Met deze schelpdieren thuiskomende, vond de man zijn gezin vermeerderd.
41. **Bitjara** (M) bespreken. Tijdens de geboorte van zijn kind moest de vader zijn zaak gaan "bespreken" voor den rechter.
42. **Bebeleta.** sagodissel van bamboe gemaakt. Terwijl de man bamboe ging halen om zich een dissel te maken, beviel zijn vrouw.
43. **Tjatjawi.** hengel, zoo genaamd naar de langste staartveeren van den haan, die men inplaats van een haak aan de lijn bevestigt. Men neemt bij voorkeur witte veeren, die al op en neer wippende, de aandacht der visschen trekken. De broer van den jonggeborene was bezig te hengelen.
44. **Guawe.** manggavrucht. De vrouw beviel, terwijl haar man mangga's op de hoofdplaats ging verkoopen.
45. **Pohuku.** begraven, aanplempen, dichtmaken (met aarde) figuurlijk: een zonde, een fout wegredeneeren. Toen deze naamdrager geboren werd, was zijn vader voor den rechter om een of andere overtreding veroordeeld en trachtte door leugens zijn overtreding te "begraven".
46. **Turuhi.** langwerpige zeevisch. Thuiskomende van het hengelen dier visch, vond de vader zijn kind geboren.
47. **Tikilo.** naam van een klein soort zeevischje. Toen de kleine ter wereld kwam, was zijn vader bezig in een koraalkom tikilo te bedwelmen met den wortel van de Millettia serica.
48. **Dudungo.** (G) Tobel: ho hi dungono, z'n boosheid koelen, kwaad zijn. Omstreeks de geboorte van zijn kind had iemand vaders zeil geleend en het in flarden teruggebracht, om welke reden hij "niet te spreken" — dudungo — was.
49. **Babanga.** een rizophorensoort, voor huisbouw gebruikt. De man was onder die strandboomen aan het visschen, toen z'n vrouw hem een kind schonk.
50. **Behi.** (M.) besi, ijzer. Tijdens zijn kind ter wereld kwam, ging de vader met een stuk ijzer naar den smid om een vischangel te laten smeeden.
51. **Sultani.** De vader was opgeroepen door den Sultan van Ternate, toen hem een kind geboren werd.

52. **Soloha.** (G) een geschenkje, een proefje van oogst of vischvangst. De zuster bracht haar pasgeboren broertje een sarong ten geschenke. Tobel: h o l o a.
53. **Toni.** vliegende visch. De man kwam met veel dergelijke visschen thuis, toen zijn vrouw bevallen was.
54. **Utumu.** M. o e t o e n g, geluk, voorspoed. Tijdens de geboorte van zijn kind had de vader het geluk veel visch van het t a u-gumi (zie N° 2) terug te komen.
55. **Tjaparuku.** naam van een eetbaar schelpdier. De vrouw was bevallen, toen haar man met veel van die schelpdieren thuis kwam.
56. **Kurunga.** (M.) k o e r o e n g, omheining. Tijdens de geboorte van zijn kind, maakte de vader een heining om zijn tuin.
57. **Duduimi.** naam van een visch. Gedurende de bevalling van zijn vrouw, had de man het geluk zoo'n visch te steken.
58. **Djuku.** een buitengewoon groot varken. Toen zijn kind ter wereld kwam, viel vader het geluk ten deel zoo'n varken te schieten.
59. **Dide.** hangen, ophangen. Terwijl de vader bezig was een sarong op te hangen (om het kind in te wiegen) liet de kleine zijn eersten schreeuw hooren.
60. **Gorara.** (M. M.) vischsoort. Vader kwam terug van de vangst, toen zijn gezin vermeerderd was.
61. **Luri.** kleine papagaai. De man had juist een loeri met een lijmstok gevangen, toen zijn vrouw hem een kind schonk.
62. **Bubu.** naam van een visch. Tijdens het „heugelijk feit” ving de echtgenoot een flinke hoeveelheid b o e b o e.
63. **Piong.** (M. M.) p i o n, politieoppasser. De vader werd politieoppasser, toen zijn kind geboren werd.
64. **Gahe-Gura.** g a h e is Tid. wieden, g u r a is T. tuin. De vader was zijn tuin aan het schoonmaken, toen hem een kind geboren werd.
65. **Kohe.** jaarvogel. Ten tijde dat het kind geboren werd, kwam de vader thuis en bracht uit het bosch een geschoten jaarvogel mee.
66. **Mihohu.** een stekelachtig zeedier, welks inhoud gegeten wordt. De broer van den pasgeborene keerde met eenige dezer dieren huiswaarts.
67. **Kadato.** (T) paleis, ook de naam van een struik, die aan de omheiningen geplant wordt. De vader was bezig met de pitten

van dien struik aan de heg te planten, toen zijn vrouw bevallen was.

68. **Baai.** naam van een visch, welken de grootvader stak, toen zijn kleinkind het levenslicht zag.
69. **Lukama.** de langsatvrucht. Met een korf vol dezer vruchten uit het bosch terugkeerende, vernam de vader de blijde tijding van de geboorte van een zoon.
70. **Hurudado.** verb. Holl. soldaat. De oom van den pasgeborene teekende omstreeks dien tijd voor soldaat.
71. **Hamu.** een visch, waarmede de vader thuiskwam, onderwijl zijn gezin vermeerderd was.
72. **Doke-Dokete.** getah-pertja. Toen de man naar het bosch ging om dit te halen, beviel zijn vrouw.
73. **Dodaga.** de boorden van een vlerkprauw, waarin de uitleggers gekeept worden. Terwijl de vader bezig was van die boorden aan te brengen, werd hem een kind geboren.
74. **Talupihi.** naam van eetbaar schelpdier, hetwelk de vader in groote hoeveelheid verzameld had, toen zijn kind ter wereld kwam.
75. **Bobara.** een delicatesse onder vischsoorten. De man had tijdens de bevalling van zijn vrouw het geluk zoo'n visch te hengelen.
76. **Dowora.** ijzerhout. De man had een kraambank van ijzerhout gemaakt voor de bevalling van zijn vrouw.

B. *Betrekking hebbende op verschillende omstandigheden.*

1. **Djela-Djela.** een kort soort gras met breede blaadjes. Het kind werd geboren in een huis, dat midden in deze grassoort stond.
2. **Ara-Lenge.** (T) a r a, maan; l e n g e, schuin, scheef. De maan stond schuin (neigde ten ondergang) toen het kind ter wereld kwam.
3. **Hahini.** honger. Er was gebrek aan sago en visch en anderen mondvoorraad, toen de kleine het levenslicht zag.
4. **Harani.** Sarani of Christen. Het kind werd geboren, toen men nog maar kort geleden tot het Christendom was overgegaan.
5. **Wange-Tjako.** (T) w a n g e, dag; t j a k o, slaan (op den trom in de moskee om 6 uur) dus: vooravond. In den vooravond werd het kind geboren.
6. **Lofo-Doro.** (T) l o f o, bijna; d o r o, vallen. Omdat er maar één bank in het huis was, had de „heer des huizes" geen plaats om te zitten, toen zijn vrouw de eenige bank moest gebruiken tijdens haar bevalling.

7. **Duka.** (M) droefenis. Toen het kind geboren werd, was er droefheid in de kampong, omdat er iemand overleden was.
8. **Ruae.** beroeren. Tijdens de geboorte was er een beroering (twist) tusschen de familie van] den naamdrager en de lieden van Saboea-Lamo (een wijk van de hoofdplaats Tobelo).
9. **Gugutuku.** rijstoogst, van u t u k u, rijstplukken. Ten tijde, dat de rijst geoogst werd, kwam het kind ter wereld.
10. **Huhuru.** uit angst bij elkaar kruipen. Het kind werd geboren, toen men uit angst voor de beroering te Saboea-Lamo bij elkaar kwam te Pitoe.
11. **Puaha.** (M) p o e a s a, vasten. Tijdens de Moh. vasten werd deze naamdrager geboren.
12. **Fala-Sungi.** (T) f a l a, huis; s u n g i, nieuw. Toen de ouders een nieuw huis bewoonden, werd hun kind geboren.
13. **Momadi.** (T) bitter. Tijdens de geboorte was er niet gezorgd voor eten en drinken, er was niets in huis, zoodat de kraamvrouw het erg „bitter" had.
14. **Gorangoto.** haai. Een b o h o n o of pamali van de familie, waarnaar de pasgeborene genoemd werd.
15. **Koropu.** (G) van r o p u, worstelen, beentje lichten (een jongensspel). De jongens waren met elkaar aan het worstelen (koropu) toen het kind geboren werd.
16. **Rai-Hang.** (T) r a i, gereed; h a n g, nog niet. De „kraambank" die de man voor zijn vrouw maakte, was nog niet klaar, toen de kleine reeds ter wereld kwam.
17. **Kinitar'-Oka.** reeds licht, dag. Het was reeds dag, toen het kind geboren werd.
18. **Bobilangu.** groot porceleinen bord (dikwijls oud-porcelein) waarin de pasgeborene gebaad werd, en waaraan als voorwerp uit vroeger tijden nog wel bizondere kracht zal worden toegeschreven.
19. **Hongana.** bosch. Het kind werd in een hutje in het bosch geboren.
20. **Tabaga.** naam voor een geelkoperen bord (M. t e m b a g a, koper) waarin het kind voor het eerst gebaad werd (zie aant. onder 18).
21. **Wiludu.** (M.) b e l o e d o e, fluweel. Toen het kind geboren was werd het, na het bad, in een lapje blauw fluweel gewikkeld.
22. **Ngekomo.** weg. Op weg naar huis zijnde, werd het kind „onderweg" geboren.

zulks niet aanzien en ... „verlieten” haar de een na den ander.

51. **Hibua.** (M.M.) saboea, een open gebouw (zonder wanden) bestemd voor feesten. Zulk een gebouw zette men op, toen het kind geboren werd.
52. **Kalari.** van Holl. klaar gereed. De sangadji (distriktshoofd) kwam in de kampong tijdens de bevalling en zeide de bevolking aan, haar belasting gereed (klaar) te houden, opdat hij die over eenige dagen zou kunnen innen.
53. **Garedja.** (M.) kerk. Het kerkgebouw werd tijdens de geboorte opgezet.
54. **Ido.** groote, ronde visch, M. tjakalang. Een prauw liep juist binnen met veel van die gehengelde visschen, toen de kleine den eersten schreeuw liet hooren.
55. **Hirono.** elkaar helpen. Toen het kind ter wereld kwam, hielpen de geburinnen de rijst voor de kraamvrouw plukken.
56. **Gala-Gala.** Een stuk goed, waar men een schaamtedoek van maakt. De pasgeborene werd in zoo'n stuk goed gedragen.
57. **Uku-Ma-Dino.** brandhout (dat brand of gebrand heeft). Toen het kind ter wereld kwam, was het eindje harsfakkel juist uitgegaan, ook vlamde het vuur niet meer, om de harsfakkel te kunnen aansteken, toen nam men maar een stuk hout, dat enkel gloeide.
58. **Legoro.** vreugdeschoten lossen, wanneer de krijgers uit den oorlog terugkeeren en op veel verslagenen kunnen bogen. Kort nadat zijn grootvader van het oorlogsveld (Atjeh) terugkeerde, werd het kind geboren.
59. **Rorano.** verkoelend medicijn (meest koud water) om de hitte van den zieke (ook de hitte van den grond, waarin de zieke huist) af te koelen. T. fo rano, koud water appliceeren. Het kind zag het levenslicht kort nadat de moeder het huis besprenkeld had met koud water (middels saamgebonden takjes van een struik, die verkoelend heet te werken) aangezien een huisgenoot daarin overleden, en pas bijgezet was in een lijkenhuisje.
60. **Huba.** bruidschat. Toen de bruidschat werd overgegeven en het echtpaar dus volgens de adat getrouwd was, moest de bruid zich even verwijderen, want ... de kleine was in aantocht!
61. **To-Mote** (G). ik volg. Terwijl de vrouw deelnam aan de hangeru — een processie, welke inzamelingen houdt voor een doodenfeest — beviel zij onderweg.

62. **Mote-Kapa.** T. mote, volgen, meegaan; M. kapal, schip; met een schip meegaan. Iemand ging met de boot naar Batjan, toen hem een broertje geboren werd.

63. **Tutu-Bira.** (T) rijststampen, welke ternate'sche uitdrukking alleen gebezigd wordt voor een zeker spel, dat gespeeld wordt door jongelui van beiderlei kunne, bij welke gelegenheid men al zingende loopt om een groot rijstblok, (voorzien van eenige stampgaten, waarin kaf van de rijst gedaan wordt) terwijl elk paartje een versierden stamper (die dikwerf gevuld zijn met steentjes, die rammelen tijdens het stampen) vasthoudt. Dit spel mag alleen uitgevoerd worden gedurende het groote doodenfeest. (zie 25) Tijdens zulk een spel werd deze naamdrager geboren.

64. **Ara-Njita** (T). omstreeks „volle maan" kwam dit kind ter wereld.

65. **Gigima.** de nafuif van een feest, de 2e dag daarvan. Gedurende deze napret werd het kind geboren.

66. **Dingoto.** gezonden geschenkje. Terwijl de moeder een geschenkje gestuurd kreeg, had haar bevalling plaats.

67. **Mulaha.** doodtij. Omstreeks dezen tijd werd het kind geboren.

68. **Luluiti.** strijkstok van de inlandsche (eensnarige) viool. Op zijn rug liggende, ontlokte de vader de zoetste tonen aan zijn vedel toen zijn kind het eerste gekrijsch liet hooren.

69. **Bi-Diai.** klaar, gereed maken. Terwijl anderen bezig waren den maaltijd voor het gezin klaar te maken, werd de kleine geboren.

70. **Baliha.** M. belisah, bedroefd zijn. Men was bedroefd over den dood van een familielid, toen het kind ter wereld kwam.

71. **Ugaka-Ma-Hoka.** blad van het suikerriet, ook de naam van een visch. Juist was er zoo'n school visschen in de ankerplaats gekomen, toen het kind geboren werd.

72. **Bohoko.** aarden pot, waarin het badwater voor den pasgeborene gekookt werd.

73. **Legu.** een spel bij feesten: zingende om een huis loopen. Terwijl de vrouw aan dezen optocht deelnam, beviel zij.

74. **Maruhu-Lio.** lio, terugkeeren; maruhu, een feest, waarbij iedere gast z'n eigen portie eten meebrengt. Terugkomende van het maruhu, beviel de vrouw.

75. **Kiau** (T) jong, onrijp. De vrouw had het suikerriet te jong afgesneden, zoodat bij het koken van het te weinig verkregen

sap, niet veel stroop overbleef. Terwijl de vrouw die stroop zeefde, beviel zij.

76. **Buluha.** een soort kom, met welks water het kind gebaad werd.

77. **Panjia.** verbast. pandita, welk woord men — toen men nog geen pandita (zendeling) kende, verkeerd uitsprak. Deze naamdrager werd geboren, toen de zendeling voor het eerst met de ouders en verdere kampongbewoners in aanraking kwam.

78. **Hi-Rame.** feestmaken. Terwijl er een huwelijksfeest was, werd het kind geboren.

79. **Djirimani.** naam van een roode, geruite sarong, die van „duitsch (M. djerman) fabrikaat" heet te zijn. Na de geboorte werd het kind in zulk een sarong gewikkeld.

80. **Hi-Orumu.** het dag doen worden, nachtbraken bij een feest dat tot den morgen duurt en dan weer opnieuw gaan fuiven (zie 65).

Het kind werd geboren, toen zij het „morgen hadden laten worden".

81. **Bulan-Baru** (M). nieuwe maan. Terwijl de nieuwe maan zichtbaar was. werd de kleine op het ondermaansche geboren.

82. **Kolano** (T). koning. Ook de naam voor de witte gomcopal. De vader was naar Batjan gegaan om die damar te zoeken, toen zijn kind geboren werd.

83. **Motoa.** vijf. Toen het kind geboren werd, kwam de grootmoeder uit den tuin terug met vijf stukken brandhout om voor haar kleinkind een vuurtje te maken en het te „drogen".

84. **Djou-Gugu.** (T) djou, heer; gugu, vasthouden, helpen. Helper van den vorst, rijksbestierder. Deze hoogwaardigheidsbekleeder bezocht het distrikt Tobelo, toen het kind ter wereld kwam.

85. **Hima-Ua.** geen hima, d. i. geen tegengeschenk van den bruidsschat. De vader stierf vóór de geboorte van zijn kind, waardoor de vrouwsfamilie ontslagen werd van de plicht om de hima uit te keeren aan de familie van den overledene.

86. **Ama-Ua.** geen, zonder vader. De vader stierf vóór de geboorte van dit kind.

87. **Siri-Masa.** M. sirih masak, rijpe sirih. Toen de sirih rijp genoeg was om gepruimd te worden, kwam het kind ter wereld.

88. **Buhengi.** lui, laat. Ook de naam van een soort rijst, die eenige weken langer noodig heeft om rijp te worden. Deze rijst was rijp om geoogst te worden, toen het kind geboren werd.

89. **Riak'Ua.** geen, zonder riaka, oudere broeder. De oudere broeder

was reeds overleden, toen deze naamdrager geboren werd.

90. **Radja-Dulu** (M). een vorst van voorheen. Naam van een afgod van de bewoners van Magaliho (eilandje in het zuidelijk Tobelo distrikt. Het kind werd ziek en zwak geboren. Men medicineerde het met behulp van *Radja-Dulu's* geest en toen deze kracht werkelijk hielp en het kind beter was, liet men het dezen naam als amulet behouden.

91. **Kibo**. volgens een volksverhaal naam van den vroegeren vorst van Tolo, die door Ternatanen vandaar verdreven is en gestorven is op het eiland tegenover Tolo, genaamd Tolo-Nuhu, alwaar men tot op den huidigen dag den geest van *Kibo* vereert in een daartoe voor hem ingericht geestenhuis. Deze naam werd het kind gegeven om gelijke reden als onder 90 genoemd. (Zie het verhaal van vorst *Kibo* hierachter.)

Noot bij N° 44. Een der ambonsche onderwijzers wist te vertellen, dat men in het Ambonsche de gewoonte heeft een symbolische handeling toe te passen, welke niet alleen dient om de kraamzuivering te bespoedigen, maar ook om de afgebonden navelstreng van het kind zoo spoedig mogelijk te doen verdrogen. Daartoe wordt een tafeltje geplaatst bij het kraambed, waaromheen de kinderen des gezins of de zusters van de kraamvrouw zich plaatsen, terwijl op de tafel bepaalde spijzen zijn gereed gezet, die door de aanzittenden moeten gegeten worden. Die spijzen zijn: droge sagokoeken, droge gerookte visch, gepelde kanarievruchten en verder alles wat „droge kost” is. Terwijl het gezelschap zich hieraan te goed doet, geeft iemand der aanwezigen den kleine een naam en terstond geeft de moeder haar kind de borst en noemt het aldoor met den gegeven naam, het steeds uitnoodigende te zuigen. Weigert het de borst, dan geeft een der andere aanwezigen een anderen naam, en op dezelfde wijze probeert de moeder haar kind te zoogen, enz. totdat het kind bij een der opgegeven namen de borst genomen heeft, wat voor allen het bewijs is, dat het kind zelf zijn naam gekozen heeft.

2. Namen, die betrekking hebben op den loop der bevalling.

1. **Non'-ua**. nonu, volgen; ua, niet. De bevalling was zoover gevorderd, dat het hoofd werd gezien, doch het lichaam wilde maar „niet volgen”.

2. **Hiara**. afhangen. Toen het kind geboren werd, sneed de grootvader een van de dakspanten afhangend stuk touw af.

Dit afsnijden zal wel een symbolische handeling zijn om het kind spoedig van de moeder los te maken.

3. **Pakihani.** van M. paksa, dwingen. De vrouw werd tijdens het critieke oogenblik zoo door pijn gekweld, dat de geborene een „kind der smarte" werd genoemd.
4. **Pareta-ua.** geen gezag; M. perentah. De moeder stierf in het kraambed, zoodat het moederlijk gezag niet meer over het kind kon waken.
5. **Kakihi.** scheuren. Het kind scheurde de vliezen en werd met een helm geboren.
6. **Ma-sahe** (G). het hoofd. Het hoofd was al lang geboren, toen eindelijk de romp ook te voorschijn kwam.
7. **Tukuru.** dwars. Het kind lag dwars voor de geboorte.
8. **Ruhutu.** oogensluiten. Bij de geboorte had het kind het eene oog dicht en het andere open.
9. **Sou-lamo.** (T) goede medicijn. De bevalling ging met veel moeite gepaard en de vrouw kon het niet meer uithouden, toen er een reddende burinne verscheen, die haar het een of ander te drinken gaf, waardoor de lijderes dadelijk verlost werd.
10. **Panga.** elleboog. Het eerst werd de elleboog van den kleine zichtbaar.
11. **Kuata.** M. koeat, krachtig, sterk. Het was een flinke, gezonde, krachtige jongen, die geboren werd.
12. **Dodono.** helder van water. Toen de moeder in het kraambed kwam te overlijden, werd het kind gevoed met water van jonge klappers.
13. **Loleo** (T). ankerplaats. Terwijl de vrouw aan het strand liep bij de ankerplaats, bracht zij een kind ter wereld.
14. **Turi.** de toeri-boom. Om de bevalling te bespoedigen, wreef men den buik van de zwangere in met de bladeren van den toeriboom.
15. **Tengi-Tengi.** kommen of borden tegen elkaar doen rinkelen, om het kind aan het schrikken te maken, omdat het bij de geboorte niet schreeuwde.
16. **Purenge.** dikke navelstreng. Bij de verlossing werd de navelstreng onvoldoende afgebonden, waardoor deze „opzette".
17. **Papidoro.** naam van een boom. Onder de schaduw van dezen boom schonk de moeder het levenslicht aan haar kind.
18. **Loa.** erf. De vrouw beviel op het erf van haar woning.
19. **Lihunu.** tuinhuisje waar het kind geboren werd.

20. **Kurama.** besprenkelen middels saamgebonden takjes (zie N°. 59 rubriek 1 sub B) gedoopt in water. Toen het kind ter wereld kwam, gaf het geen geluid, om welke reden het met water besprenkeld werd en ... begon te schreeuwen.
21. **Kenebo** (Tid). nog een beetje, weinig. De beentjes waren nog niet geboren, toen de helpende vrouwen de patient aanspoorden: zet nog een beetje kracht bij: en gekscherende deze uitlandsche uitdrukking daarvoor bezigden.
22. **Torodji.** met een laag vuil bedekt, bevliest. De vrouw was aan het suiker koken en had geen gelegenheid meer die af te schuimen (zoodat er een vlies opkwam) want de kleine kwam ter wereld.
23. **Dohuku.** achteruitgaan, terugwijken. Het hoofd stond reeds in de geboorte, toen het weer terugweek.
24. **Karatahi.** M. kertas, papier. Met een karatahi (helm) geboren.
25. **Dero** (T). verkrijgen. Bij haar vele dochters wenschte de moeder ook nog een zoon te krijgen en ze verkreeg haar wensch.

NAMEN, DIE BETREKKING HEBBEN OP HET ZOOGEN.

Terstond na de bevalling moet de kraamvrouw iets eten. At zij niet terstond, dan zou de moedermelk te lang op zich laten wachten. Ontvangt dus het kind voor het eerst de moederborst, dan voedt het zich — volgens hun meening — met de melk (dus de levenskracht) van het eerste voedsel, dat de vrouw nuttigde na de bevalling. Bij die eerste voeding vervult visch de hoofdrol en gevolgelijk ontvangt het kind dan den naam van het eerste voedsel, dat het de levenskracht gegeven heeft.

1. **Doda.** een visch, in het M. ikan lemah geheeten.
2. **Mulo.** een eetbaar, eenschalig schelpdier.
3. **Gihuku.** een soort aardvrucht.
4. **Hiabu.** idem. M. kembili.
5. **Pugu.** een vischsoort.
6. **Bakanuku.** een eetbare zeepoliep. M. gorita.
7. **Goloko.** een soort aal. M. beloet.
8. **Haluanga.** een roode aardvrucht. Batata-soort.
9. **Koi-omu** (T). rijpe pisang.
10. **Bira-sungi** (T). nieuwe, pasgeplukte rijst.
11. **Babali.** van pali, omwikkelen, rijst gekookt in en omwikkeld met jonge bladeren van den arenpalm.
12. **Hurubaja.** Batata-soort, blauwachtig van binnen.

13. **Habeta.** naam voor den worm, (rups, made) in de klapper- en sagoboomen, die eetbaar zijn. Geen visch aanwezig zijnde, gaf men de kraamvrouw als eerste „zoogvoeding" deze wormen uit de sago. M. oelat sago.
14. **Ngawaro.** een zeevischje met spitsen bek. M. ikan djoeloeng.
15. **Papatjo.** een eetbaar schelpdier.
16. **Tuta.** een vischsoort.
17. **Dawole.** idem.
18. **Mamini.** idem.
19. **Dabu-Dabu.** saus van toespijs. Geen visch aanwezig zijnde, was het eerste voedsel der kraamvrouw saus van groenten.
20. **Ngau-Ngauku.** een soort van eetbare paddestoelen, gelijkende op een ngauku, oorschelp.
21. **Melumu.** een blauwachtige, eetbare zeepoliep; zelfs een delicatesse.
22. **Rai.** een eetbare paddestoel.
23. **Igono.** kokosnoot.
24. **Koi-Guratji** (T). M. pisang mas, een klein soort zoete pisang.

4. Namen, die de gebreken en deugden van den pasgeborene aanduiden of de tekortkomingen der ouders.

Hieronder zijn ook gerangschikt de min-oorbare namen, die men den kinderen geeft om hen tegen de booze invloeden der kwaadwillige geesten of van den weerwolf te beveiligen. Zooals bekend is, heeft de weerwolf het voornamelijk gemunt op zwangere kraam- en zoogende vrouwen en bij voorkeur maakt hij ook pasgeborenen tot het mikpunt van zijn booze aanslagen. Vooral dus in dat gezin waar men met vreugde (welke intusschen niet getoond mag worden, maar zich integendeel uiten moet in onverschilligheid aangaande de a. s. geboorte) de komst van een wereldburger tegemoet ziet, moet men niet alleen uiterst voorzichtig zijn om in een enkel opzicht te toonen, dat men op een kind gesteld is, maar ook den schijn aannemen, alsof men den jonggeborene beschouwt als een lastpak, als een niet begeerd schepseltje. En om dat zoo duidelijk mogelijk aan de booze machten te toonen, geeft men het kind een naam, die de harteloosheid der ouders moet doen blijken of nog sterker: doopt het kind met een naam, die zóó intens vuil en liederlijk moet zijn, dat zelfs de booze geesten voor dien naam (d. i. het wezen, het kind zelf) den neus optrekken" en er een afschuw van krijgen, bijgevolg: het kind met rust laten. De geesten

worden dus — zooals in nog meer andere gevallen — om den tuin geleid.

Het zijn dus niet de minst geliefde kinderen, die vuile namen dragen: Bij de *Tobaroe* vindt men deze ruwe adat niet in die mate. Onder dezen stam bezigt men andere middelen om zich den tokata of vampyr van het lijf te houden.

1. **Burere.** vet, dik zijn, mollig. De kleine zat „goed in z'n vleesch", toen hij ter wereld kwam en werd dus „het dikkertje" of mollige" genoemd.
2. **Karongo.** M. karong, rijstzak. De ouders hadden niet gezorgd, dat er een behoorlijke sarong in huis was, toen hun kind geboren werd. Het moest toen maar gedragen worden in een ouden lap, dat veel weg had van „zakkengoed".
3. **Haduli-Ua.** M. ta' fadoeli, er niets mee te maken willen hebben. De man liet „z'n verloofde" in den steek en wilde met moeder noch kind meer te maken hebben.
4. **Hajang'-Ua.** M. ta' saj'ang, geen medelijden hebben, niet genegen zijn. Toen het kind ter wereld kwam, was de vader zoo „nijdig als een spin" op z'n vrouw, en het kind werd dus „niet genegen" genoemd.
5. **Guri-Guriti.** naam van een klein soort vleermuis. Het stemgeluid van den pasgeborene had veel overeenkomst met het piepend geluid van dit beest.
6. **Galula.** witte huidvlekken, ontstaan ten gevolge van genezen wonden. De moeder wilde haar kind bij het vuur warmen doch hield het er wat te dicht bij, zoodat het handje brand-wonden opliep en bij genezing een wit litteeken naliet.
7. **Buku-Tutuku.** tegenover elkaar stootende knieën. Toen de kleine zijn eerste wandelingen maakte, zag men, dat het X-beenen had.
8. **Taromo.** zwart. Waar de meeste pasgeborenen een [illegible] huidkleur hebben, werd deze kleine integendeel met een [illegible] donkere huid geboren en kreeg dus den naam „zwart".
9. **Ioko.** faeces. Het kind werd geboren met een buik[illegible]
10. **Ledo.** met dit woord worden meest albino's aangeduid. [illegible] het pasgeboren kind zeer blank was, gaf men het [illegible] naam.
11. **Bihi.** de indigoplant en verder alles, wat blauw [illegible] zag erg „blauw" bij de geboorte.
12. **Kabara.** variatie van ha baraka, M. ber[illegible]

37. **Baraguna-ua.** M. ta' bergoena, onnut. Het pasgeboren kind was zwak en ziekelijk en om het nu tegen verderen invloed der booze geesten te bewaren (dus om het sterk te doen worden) zei men: och, dat kind kan ons niets meer schelen, gaat het dood, dan gaat het dood, het is ons onnut. Een geestenfopperij dus.
38. **Pepu.** pruillip. Van de geboorte af was de kleine een pruiloor.
39. **Pake-ua.** M. ta' pake, niet gebruiken. Zelfde beteekenis als N° 37.
40. **Bira-Ma-Ahi** (T). bolster, huid van de rijstkorrels (meest verstaat men hieronder onontbolsterde rijst en bij verkorting noemt men die alleen ma ahi, de huid, tegenover ma rehe het vleesch). Er was geen kussen te vinden in het geheele huis, ook geen kapok om er een voor den kleine te maken, daarom vulde men zijn kussentje met rijstbolsters.
41. **Mihikini.** M. miskin, arm. De ouders waren zoo van alles berooid, dat er zelfs geen saroug in huis was om den pasgeborene op te hangen, d. w. z. wiegen.
42. **Gouru.** testis.
43. **Gaoto.** gespleten. Het kind werd met een gespleten lip, hazenlip, geboren.
44. **Tele-Gaoto.** tele, pudendum muliebre.
45. **Tele-Kaho.** kaho, hond.
46. **Peraha.** openen der labia.
47. **Tiliki.** membrum virile.
48. **Lotono.** schaardig M. soembing, stukjes, hoekjes uit scherpe gereedschappen. De lip van den pasgeborene had een dergelijk gebrek (hazenlip).
49. **Loti.** als N°. 43 en 48.
50. **Tero-ua.** niet gelijk, niet recht. De vader kreeg geen gelijk, (werd veroordeeld) voor den rechter, toen zijn kind geboren werd.
51. **Foloi.** meer, daarenboven. Het kind had aan elken voet een teen teveel.
52. **Ginene.** naam van een vogeltje. Als het kind huilde, geleek het geluid op dat van de ginene.
53. **Tjuga.** op de zijvlakte van de voeten loopen, bij zwakke enkels.
54. **Rid'-ua.** niet stil zijn, geen rust hebben. Toen zijn vrouw nog was tot aan de geboorte van haar kind, bleef de man geen oogenblik in de kampong, maar zwierf elken dag dan hier dan daar heen.

55. **Baba-Malo** (T). zonder vader. Het kind werd geboren, toen de moeder nog niet — volgens de adat — getrouwd was.
56. **Daen'-ua.** niet treffen, niet verkrijgen. De man was zoo onverschillig, dat hij voor zijn vrouw niet eens een plek in orde had gemaakt, waarop zij bij hare bevalling kon liggen.
57. **Nanere.** droomen. Toen zijn kind geboren was, lag de vader te slapen en met luider stem te droomen.
58. **Huba-I-Lio.** bruidschat keert terug. Terwijl de echtgenoot den bruidsschat van zijn vrouw naar zijn schoonouders brengt (afbetaalt) kwam zijn kind ter wereld.
59. **Helekono.** gescheiden echtgenooten. Voor de geboorte van het kind scheidden man en vrouw van elkaar.
60. **Horopu.** diarrhee, waaraan het kind leed.
61. **Iok'-ua.** geen faeces, variant voor obstipatie.
62. **Higili.** de linksche.
63. **Debeturu.** lui. De vader, die nog bij zijn schoonouders inwoonde, (vanwege den onbetaalden bruidsschat) was erg lui van aard, waarom zijn kind dien naam verkreeg.
64. **Lega-ua.** niet zien, er niet na omkijken. De vader was kort voor de geboorte van zijn kind weggeloopen en liet zich de eerste dagen niet zien.
65. **Dodoa-ua.** er is niets, er is niets aan de hand. De verregaande onverschillige houding van den vader bij de geboorte van zijn kind, terwijl hij dagen lang geen notitie nam van vrouw noch kind, bezorgde den kleine dezen naam.
66. **Ngale-ua.** geen reden, geen oorzaak. Toen de vrouw zwanger was, brachten haar schoonouders haar zoo nu en dan wat eten. „Daar zal wel wat achter zitten", dacht zij, (dat haar schoonouders wellicht aanspraak zouden maken op haar kind of iets anders van dien aard) maar neen, het kind was geboren en het bleek, dat zij die schoonouders verkeerd beoordeeld had. Vandaar de naam: „er zat niets achter".
67. **Belelaka.** van p̣elelaka, mager zijn. Het pasgeboren kind was „vel over been" en werd dus de „magere" genoemd.
68. **Ruha.** M. roesa, het lichaam van den pasgeborene was „overdekt met een harig kleed". Bij het baden droop het water van zijn huid als bij een hert, dat nat is. Een „*Ezau*" dus.
69. **Bagali.** van ari, huilen, bagari, huilebalk, maar het kind kon de r niet zeggen, zoodat het bagali werd genoemd.

en wel den linker, want den rechter had men hem ontstolen met de bedoeling, die na te maken, want tot nog toe was er geen Mohammedaan, die zulke sandalen gebruikte als die van den vorst welke hij pas uit de vesting had meegebracht. Vervolgens vroeg de vorst: wie van jelui heeft mijn rechter sandaal gestolen? Alle antwoordden zij, zeggende: niemand onzer heeft zulks gedaan, heer. Toen keerde de vorst naar de vesting Tolo terug, met zijn hart vol boosheid over het kwade stuk, dat de Ternatanen hem aangedaan hadden.

Ten tijde, dat de vorst in zijn vesting teruggekeerd was, gaf hij bevel aan al zijn onderdanen om de allergrootste martavaan te zoeken, die er maar in den omtrek te vinden was. De bedoeling des vorsten hiermede was, dat al zijn onderhoorigen, zoowel jongen als ouden, kleinen als grooten in die martavaan hun gevoeg zouden doen, totdat die martavaan boordevol zoude zijn. Dan zou hij die naar den Sultan van Ternate zenden om hem te vergelden, wat de Ternatanen hem, den vorst van Tolo, hadden aangedaan, evenwel zeggende, dat die martavaan vol met kokosolie was.

Toen dit geschenk bij den Sultan aangekomen was, sprong diens hart op van vreugde, want hij kreeg een martavaan boordevol met klapperolie ten geschenke van den vorst van Tolo.

Maar o wee! Bah! Toen de Sultan gelastte die martavaan te openen, werd hij bovenmate boos, omdat de vorst van Tolo hem zoo belogen had. Daarna vervloekte de Sultan het land Tobelo, zoowel wat aangaat de klapperboomen en de sagoboomen, als ten aanzien van de overige voortbrengselen, opdat het geen vruchten des lands meer zou voortbrengen tot nu toe. [1]

Toen zond de Sultan zijn onderdanen om den vorst van Tolo te gaan beoorlogen, doch zij overwonnen niet, omdat zij maar weinig in aantal waren. Aldus keerde de vijand terug naar Ternate. Toen de Sultan zijn lieden terug zag, en vernam, dat zij niet overwonnen hadden, zond hij hen nogmaals naar de vesting Tolo, maar nu in grooter aantal dan tevoren.

Daarna bevochten zij de vesting Tolo en overwonnen. De eene helft van de lieden der vesting werd gedood, de andere vluchtte naar Dodinga-Islam, waar zij nog wonen tot op dezen dag, en de rest vluchtte naar Moro (eiland Morotai) en werden daar zwervers; zelfs de vorst vluchtte en verborg zich op het eiland van Tolo,

[1] Van al de distrikten is Tobelo het armst, wat de voortbrengselen des lands betreft.

'(Noot van den vertaler).

dat is Tolo-Nuhu. Toen de vijand vernam, dat de vorst gevlucht was, gingen die lieden hem zoeken om hem te dooden. Daarom vreesde de vorst en verzon hij een middel om zijn spoor aan de vijanden bijster te maken, zoodat hij de indruksels van zijn voetzolen omdraaide en steeds achteruit liep, zoodat, als hij landwaarts ging, dachten de vijanden, dat hij zeewaarts was gegaan en ging hij naar beneden, (zeewaarts) dan dachten zij, dat hij naar boven (landwaarts) was gegaan. Aldus konden de vijanden het niet uithouden en keerden naar Ternate terug, waarna de vorst naar Kau vluchtte.

Niet lang daarna trad de vorst in het huwelijk met een satanskind, (o meki ma ngohaka) maar hij wist niet, dat zij dit was.

Toen zij getrouwd waren, wilde de vorst met zijn vrouw naar Tobelo terugkeeren, maar er was geen prauw, zoodat zij slechts te voet gingen. Toen zij beiden reeds aangekomen waren te Gorua, waar een kaap is, die *Bobulutu* heet, toen rustten zij daar een weinig, want er was geen prauw om naar Tolo-Nuhu over te steken.

Vervolgens beval die vrouw den vorst te gaan hengelen (memekana) zeggende: breng mij vier stuks levende toni (vliegende visschen). De vorst ging en bracht die vier stuks visschen aan zijn vrouw. Toen zeide zijn echtgenoote: slik deze twee stuks levend in naar beneden in je buik! Maar de vorst wilde niet. Vervolgens dwong de vrouw den vorst hiertoe, totdat hij er twee stuks van inslikte, niet met den kop, maar met den staart naar beneden, totdat hij die in zijn buik voelde bewegen. Toen hij nu die twee stuks visschen ingeslikt had in zijn buik, stonden zij (man en vrouw) onder een grooten boom, aan den eenen kant de vrouw, aan den anderen kant de man. Voorts vroeg de vrouw aan haar echtgenoot herken je mij al of herken je mij nog niet? Toen sprak de vorst, zeggende: ik herken je reeds, maar nog niet erg goed! Vervolgens beval de vrouw haar man om nog eens twee stuks van die visschen levend in te slikken. En toen hij die ingeslikt had, zag hij ook wie zijn vrouw was. (n.l. een satanskind) Vervolgens braken zij op en gingen naar Tolo-Nuhu en bleven daar tot op dezen dag (n.l. hun geesten).

Vroeger was hij vorst van Tolo, maar nu is hij vorst *Kibo* geworden; vroeger was hij een menschenkind, maar nu is hij een vampyr-kind (o tokata ma ngohaka) geworden, omdat hij met een kind van den duivel getrouwd is.

Aldus is zijn verhaal.

Djailolo, *Noord-West Halemahera*,
September 1909.

WOORDENLIJST

VERZAMELD OP DE

MIMIKA- EN ATOEKA-RIVIEREN

(Zuid-West-Nieuw-Guinea)

DOOR

J. M. DUMAS.

Mensch (menschdom, bevolking)	oe-wé of wé-nà-tà
vijandige mensch	à-toe-kà-wé
lichaam	nà-tà
hoofd	oe-pò
aangezicht (voorhoofd)	mai-tà-ré
kruin (schedel)	ie-tie
oor	jé-nie
oog (zien)	má-mé
traan	má-ké-moe
neus	mie-rie-moe
mond	mbè
lippen	ie-rie
keel (hals)	é-mà
tong	mà-ré
verhemelte	tie-mà-ré
tand	tie-tie
kin	ké-pá-ré
baard	á-wá-rie-rie
knevel	moe-tie-rie
sik	kè-pà-rie-rie
wang	à-wá-ré
wenkbrauw	mà-mie-rie
pols	màr-mà-mé
maag	à-toe-á-rĕ
hart	wauw
buik	ie-wó-pie-kie-rie

navel	bó-pá-ré
borst	pà-tie
vrouwenborst	au
tepel	au-má-ré
zog (melk)	au-mé
zuigen	à-wó-nà
rug	à-tai
arm	tò
elleboog	tò-mà-mé
oksel	jà-mà-poe
schouderblad	pò
billen	à-tie-rie
penis	kà-mà-ré
vagina	pé-rà-tà
knie	ie-rie-poe
kuit	é-wà
scheen	ie-mie-rie
voet	mà-oe
enkel	mà-oe-mà-mé
hand	mà-ré
handpalm	má-rie-à-tá
hiel	mà-oe-tà-foe
heup	koe-mà-ré
vingers	màr
nagels	màr-ie
duim	màr-oe-pò
wijsvinger	màr-bie-tie
pink	mà-ré
been (gebeente)	é-mà
bloed	é-té
vleesch	ká-ná
pees	nie-mà
rib	jai-mie
huid	pie-kie
haar	ie-tie (ie-rie)
hoofdhaar	wie-rie
zweet	mà-moe
speeksel	mà-tò
man	wé-ré
vrouw	ka-oe-kwà

graf	pà-rà
huwen of vrouw nemen	kà-oe-kwà-é-má-mé-pà
scheiden	mà-koe-mà-oe-tà-mé
baren	á-ie-roe-é-pé-mà
overspel	mà-ró-kĕ-mà
dansen	nie
trom	é-mé
gong	mà-moe-kà
bamboehoorn	oe-woe
hut	ká-mie
dak of atap	ó-ré
kadjangmat	kà-pie-rie
deur	ie-mà-poe
ladder	kie-rie
omwanding van bladeren	à-oe
stijlen van een huis	à-poe-tà of tie-bĕ-nie
bed	nò-mà-ká-ie-kĕ-moe
slaapplaats	oe-toe-moe-roe
kookplaats	oe-toe-wà-oe-poe-ré
vuur	oe-tà
vuur aanleggen	oe-tĕ-kwie-mĕ
asch	oe-tĕ-wà-oe-poe-ré
brandhout	oe-tá-oe-tò
houten hoofdkussen	oe-tó-moe-roe
licht (niet donker)	à-mó-goe-à-ie-mĕ-kà
ligmatje	ké-kà-tà
mes	kà-kie-rà
hakmes of zwaard	tá-ie
lans met spits van casuarisbeen	toe-ie-ré
lans met spits van hout	oe-roe-nà
boog	à-moe-ré
boogpees	ké-mà
pijl	tie-é-rĕ
schild	jà-mà-té
knots	ó-mà-nie
aarden pot	jà-oe
aardewerk	pie-kà-nie
kralen	kĕm-boe-rie
houten schalen	pà-mà-koe
paalworm	kò

WOORDENLIJST.

lepel
mand voor sago
fakkel (om visch te zoeken)
spiegeldoos
koken
branden (roosteren)
spijs
visch
sagoklopper
sagozeef
sagobrei
sagokoek
zout water
vogel
vogelklauw
vleugel
veeren of haar
vogelnest
ei
staart
varken
walvisch
hond
blaffen
casuaris
duif
raaf
papagaai
zwaluw
vliegende eekhoorn
vleermuis
muis
luis
vlieg
muskiet
vlinder
kleine schelpen (versiering)
aal
garnaal
krab

kà-poe
wò of à-moe-tà-oe
sjoe-rà
tà-pé-kà of kie-là-là
jà-wie-mé-tà
oe-tá-ké-àk
ká-nàk
é-rà-kà
wà-poe-rie
wé
já-oe-wà
mà-jie-ně
jà-mé
pà-toe-me
mà-oe-pà-[illegible]
jà-me
ie-tie of [illegible]
pà-[illegible]
tà-[illegible]
wà-jà-[illegible]
[illegible]

groote schelpen	ó-má-poe of wá-koe
kikvorsch	é-kó
hagedis	é-nà-mó-kó
krokodil	tie-má-oe-kò
leguaan	ó-ké
schildpad	ie-à-kó
haarkam	tá-ie
armband	toe-toer
buikband van netwerk	má-ké-ré
oorringen	ie-rĕ-wà-nĕ
schaamgordel	à-wà-ré
tasch van pandaanbladeren	ká-pà-gie-tà
tuin	kà-oe-tie
planten	mà-pé-mà-rie
rijp	poe
onrijp	nà-kie
bliembieng (een zure vruchtsoort)	oe-tĕ-ké
tabak	kà-pà-kie of kà-pàk
suikerriet	mó-né
kalebas	mà-poe-roe
oebie	pá-moe
cassaven	pé-ká-rĕ-tà
kokospalm	oe-tie-rie
arengpalm	wà-ké
sagoweer	wà-ké
pandaan	tó-mé
nipapalm	kó-pé-ré
nipavrucht	kĕ-tà
sagopalm	à-kie-rie
sago	à-má-tà
gras	ó-wà-tà
alang-alang	oer-mà-moe
glagah-riet	ie-ró
pisang	kà-oe
meloen	à-né-té
boschhoenders	ó-kó
waroeboom (hibiscus)	ie-wàl
touw	wà-rou
wilde pinang	pie-tie
tamme pinang	oe-mà-té

rotan	kĕ-mà
bámboe	bie-tie
damar	à-tie
zon	já-oe
maan	poe-rà
ster	mà-koe
regen	ké
wolken	tá-roe
donder	oe-rá-gie
wind	kie-mie-rie
storm	kie-mie-rà-toe-à
water	bie
zee	tà-kie-rie
eb	bie-mà-té
vloed	bie-mà-roe-kĕ-mà
golf	wà-oe
strand	tà-pà-ré of tà-pà-ró
zandbank (zand)	tie-rie
eiland	wá-ie-já-woe
berg	poe-kà-ré
vlakte	té-pà-jó-koe
heuvelig	té-té-poe
bosch	ò-tà-tà-gĕ-rie
boom	ò-tà-twà
tak	ò-tà-tie
wortel	moe-moe
blad	é
schors (schil)	pie-kie-rie
sap	bie
bloem	à-ie-koe
vrucht	é-ké
pit	é-ké-pà-kó-pie-à
schepnet	ie-mie
voetpad	mà-kó
rivier	bie-nà-tà
overstrooming	bie-mie
steen	ó-màn
grond (aarde)	té
oudste van een dorp	ná-tie of dá-tie
oudste van een huis	ó-rá-tie-á

slaaf	mà-moe-koe
boete	kà-tie-é-kĕ-mà
klimmen	wà-koe-pa
volgeling	wé-nò-té
vijand	mà-ká-ré
krijg voeren	mà-ké-mà
schieten met pijlen	jé
vrede	bie-é-mà-moe-nie-má-té
geschenk	né-má-ké-à-mò
peniskoker van bamboe	kà-màr-koe-poe
koopen (ruilen)	ká-té-à-à-kò-rĕ
duur	à-pó-koe-rà
verkoopen	má-ké-mà
betalen	é-mà-ké-mà-né
ruilen	é-mà-kai-mà-ké
stoomboot	oe-tà-wé
prauw	koe
mast	tie-bie-nie
zeilen	kà-pó-kai
roer	oe
riemen	pò of poe-jà-ké
anker	só-àr
aankomen	é-mai-nò-kò-té
vertrekken	é-mai-jie-tà-tà
menschenroover (slavenhaler)	wé-ná-tá-oe-ó-hó-mó
groot (dik)	à-tó-à of tó-à
klein (dun)	jĕ-kai-pà-kó-pie-à
lang	mai-koe
kort	boe-roe
ondiep	é-mó-kó-rà-tà-pàr-kó-pie-à
ondiepte	tá-pá-ré
diep	má-pé-kó-kai-mĕ-rie
hoog	ó-pie-jó-kò
laag	boe-roe-koe-à
recht	tie-kò-pie-à
krom	é-rà-wà-ró
scherp	mà-tà-kó
hard	pà-oe-koe
week (zwak)	boe-poe
warm	à-mà-moe-rie

koud	wé-kie
rond	boe-tĕ-poe-à
breed	wai-koe
smal (nauw)	jĕ-kai-pà-kó-pie-à
krachtig	pà-oe-kò
droog	tò-tò-kò
nat	mò-kò-mai-moe-kà
goed	jà-jou-kò
mooi	jĕ-jou-kò-pá-já
leelijk (slecht)	nà-tou-koe-rà
leeg	wé-kie
vol	jĕ-koe-pie-à
licht	tò-koe
los	mó-mou-toe-mà
oud	à-kà-rou-tà
jong	kò-mò
nieuw	ai-koe
arm	kà-tie-à-moe-nà
welvarend (rijk)	kà-tie-à-poe-kà
ziek	má-moe-tie
gezond	ná-moe-tie-mie-ná
dom	já-ná-roe
knap	má-tá-moe
hongerig	ie-wò-wé-tĕ-kie-má-ná
verzadigd	ie-wò-tó-a-mai-ná-ná
dorstig	é-má-té-rá-moe-tá
zoet	ie-wá-nà
zuur	tie-té-ie
bitter	tie-té-ie-mie-ná
zout	jà-mé
wit	tà-kò-rò-kò
zwart	ie-gòk
rood	é-té-rò-kò
zoeken	má-mie-ĕ-pò-ró
geven	mĕ-kà-kĕ-mà
nemen	ie-ká-ké-àh
halen	má-gá-pé-ie-ie-gie-à-mà
werken	kĕ-rai-mà
waken	má-mie-á-pà
branden	oe-tà-ké-à

openen	toe-à-tĕ-mà
dicht doen	tá-wie-tie mà
slaan	nó-mai-kie mà
raken	kwá-mò-ná
breken	é-má-pó-kai-jà
eindigen	à-djie-è-pà
binden	bó-ké
verbergen	má-ké-kà-oe
vragen	kà-jò-rà
weigeren	ké-mà-koe-mĕ-nà
graven	bé-tie-rie
nabij	à-wà-kó-bie-à
veraf	ie-wà-oe-koe
dag (heden)	wou-wà
maand	poe-rà-ná-koe-à
jaar	mooi-nou-kwà
nacht	ie-rá-tá
zonsondergang	é-wá-tie
straks	à-kĕ-mà
vroeger	ai-ró-koe-kwà-ré
gisteren	kwà
morgen	kou-mé-tà-kó-bé of kou-moe-tà-ré
reeds	à-rie-à-pà
nog niet	à-kĕ-mà
boven	ó-bĕ
onder	mie-mèr
veel	tá-gie-rie
weinig	jĕ-kai-pà-kó-pie-à
alle	wé-rou-die
geen	à-pà-koe-nà
ik	dó-rò
gij	ò-rò of nĕ-mĕ-wá-ie-à
hij	á-mà-rá
is (zijn) er aanwezig?	à-ré-à
wie	wĕ-kà-ré
wat	kà-tá
welke	àrp
deze	à-ká-ré
hier	mie-màr-tà
daar	pà-màr-tà

neen	à-pà-koe-rà
niet willen	nò-nà
wel willen	à-ró-à
een	é-nó-kwà
twee	jà-má-né
drie (eén twee)	jà-má-né-é-nó-kwà
vier (twee en nog eens)	à-mé-jà-mà-né-à-mé-jà-mé
vijf (vier een)	à-mé-jà-má-né-à-mé-jà-mé-é-nó-kwà
pakken (grijpen)	é-má-mé
caoutchoukliaan	pà-kie

BESCHRIJVING VAN DEN GRAFTEMPEL TE KAJĔNĔNGAN

volgens Nāgarakrĕtāgama, Zang XXXVII.

DOOR

H. KERN.

In Zang XXXVI verhaalt de dichter dat koning Hayam Wuruk van Singasari uit Zuidwaarts ging naar Kagĕnĕngan, om zijn vrome hulde te brengen aan 't heiligdom aldaar, met de talrijke schare in zijn gevolg. Zooals wij weten uit de Pararaton, p. 15 (p. 53 der vertaling) en uit den Nāgarakrĕtāgama, Zang XL, was het te Kajĕnĕngan dat de graftempel stond van Z. Maj. Rājasa, den stichter der dynastie van Tumapĕl, waarvan Majapahit de voortzetting was. Het vrome huldebetoon van Hayam Wuruk aan zijn vergoddelijkten voorzaat geschiedde met groote pracht en onder 't gejubel der toeschouwers. Nadat de vorst zijne devotie in den tempel verricht had, trad hij naar buiten, vergezeld van zijne trawanten, terwijl de Çiwaietische en Buddhistische geestelijken op eenigen afstand volgden. Het sprak van zelf dat de koning, na aan zijn hartewensch voldaan te hebben, aan zijne dienaren ruimschoots geschenken in mooie kleederen uitdeelde tot vreugde der toeschouwers.

Zoo ongeveer is de inhoud van Zang XXXVI. Uit het medegedeelde blijkt dat Kagĕnĕngan ten Zuiden van Singasari gelegen is, en wel niet zeer ver. In st. 7 van den volgenden Zang, zooals wij zien zullen, leest men dat de koning na Kagĕnĕngan den graftempel te Kiḍal bezocht, en daarna dien te Jajagu (Tjaṇḍi Djago). Het is duidelijk dat Kagĕnĕngan niet te vereenzelvigen is met Tjaṇḍi tjilik, en dat Brandes het juiste bevroed heeft, toen hij de veronderstelling uitsprak [1] „dat hier van een ander Kagĕnĕngan [2] sprake is, dat men op het terrein van Tumapĕl zelf, in het Pasuruhansche, zou hebben te zoeken.” Nu men weet waar ongeveer

---

[1] Pararaton, blz. 57.

[2] Eigenlijk wordt alleen Gĕnĕngan met Tjaṇḍi Tjilik gelijk gesteld.

't heiligdom van Kajĕnĕngan te zoeken is, zal men er misschien in slagen eenige overblijfselen er van te vinden.

Wij laten nu Zang XXXVII in tekst en vertaling volgen: [1]

Warṇṇan pratingkah ikanang sudharmma racananya tanpasiringan |
dwārātiçobhita samekale [2] yawa ruhur nikāparimita |
ri jro natar nika tinumpatumpa tinatāng yaçārjja ri tĕpi |
sŏk sarwwapuspa bakulārjja nāhi (?) - kusumādy awarṇṇa siluman || 1 ||

D. i. „Wij zullen beschrijven den toestand van den graftempel (sudharma), welks bouw weergaloos is: een prachtige voorpoort, waarvan de hoogte onmetelijk [3] is, met een gordel van buiten; binnen de vlakke ruimte (natar) staat het fraaie gebouw in verdiepingen opgetrokken; aan den zoom een menigte van allerlei bloemen: schoone Mimusops Elengi, — bloemen [4], enz., die er tooverachtig uitzien."

De dichter gaat aldus voort:

prāsāda munggw i tĕngah asmu kādbhuta halĕp nikāhyang aruhur |
lwir Meruparwwata Çiwapratiṣṭa Çiwawimba munggu ri dalĕm |
sotan bhaṭāra Girināthaputra pinakeṣṭi dewa sakala |
anggĕh nirāntuhatuhānarendra kinabhaktyan ing sabhuwana || 2 ||

D. i. „In 't midden vertoont zich een toren, verwonderlijk schoon, statig en hoog, gelijk de berg Meru, 't verblijf van Çiwa [5], waar binnenin een Çiwabeeld zich bevindt, want de zoon van Girinātha [6] wordt beschouwd als een god in geopenbaarden vorm, in verwantschapsbetrekking staande tot den Vorst (Hayam Wuruk) als voorzaat en vereerd in de gansche wereld."

Nu de 3de strofe:

Wwantĕn kĕteka kidul ing sudharmma ri dalĕm pratiṣṭa katilar |
nang bapra gopura paḍāruhur kkasugatan batang nikā dangū |
ri jronya ḍangka turunan baturnya kari pūrwwa kulwan ananā |
nghing pūrṇṇa sanggar ika len pamūjan atitah batābang aruhur || 3 ||

D. i. „Er is dan ten Zuiden van den graftempel (sudharma) een plaats die van binnen verlaten is; men ziet hooge ringmuren

---

[1] De versmaat is een specie van Kṛti; de bijzondere naam ervan onbekend.

[2] Conjectuur voor °tensahame, corrupt zooals reeds de maat uitwijst.

[3] De Buddhistische dichter houdt van hyperbolische uitdrukkingen.

[4] Nāhi in den tekst is niets; mogelijk heeft men te lezen nāga-kusuma, o. a. een benaming voor Michelia Champaka.

[5] Niet geheel juist; Çiwa's verblijf is de Kailāsa.

[6] Men weet dat Girinātha een der namen is van Bhaṭāra Guru, en dat Rajasa zijn zoon heet.

(of wallen) en poorten, 't emplacement van een vroeger Buddhistisch heiligdom; binnen in is een crypt waarin men afdaalt, waarvan de opgehoogde vloer (of: stoep, b a t u r) aan den Zuidoostkant verwoest is; slechts de bidkapel (s a n g g a r) en de plaats waar men vereering brengt (p a m ū j a n) [1] zijn nog volledig, en de hooge roode baksteenmuur in orde."

De beschrijving wordt voortgezet in strofe 4:

Nang lor batur ni turunanya çeṣa ni lĕmahnya sāmpun aratā |
jrah nāgapuspa tanĕmanya len tangi natarnya masmy [2] asalaga |
heng ning gupuntĕn ikānang pabhaktan aruhur lĕmahnya katilar |
alwā natarnya dukutĕn hĕnūnya sukutĕn hibĕk lumulumut || 4 ||

D. i. "Aan de Noordzijde is de b a t u r (verhoogde rand) van de crypt; het overige van den grond is al vlak geworden; een menigte van Nāgapuṣpa's [3] en Lagerströmia's vormt het plantsoen; de bodem is (bedekt) met uitspruitsels en bloemknoppen. Buiten de poort (g o p u r a) is de hooge p a b h a k t a n [4], de grond verlaten; ruim is de n a t a r met gras begroeid; het pad eveneens en vol mos."

Men ziet dat een gedeelte van 't heiligdom reeds in verval was. Nog duidelijker komt dit uit in strofe 5:

Lwir stry agring angranuhi molĕm ikanang cawintĕn awĕuĕs |
morāwra cāmara nikā kusut mapusĕk oli loṭ kapawanan |
nyū danta lāgi lulurĕn tapas nikā pucangnya tan kram asamun |
moghālume sah i tapihnya tang çara gaḍing tanaryy akusikan || 5 ||

D. i. "Gelijk kwijnende, hevig aan minnepijn lijdende vrouwen zijn de gebeeldhouwde figuren flets en verbleekt. De casuarinen voortdurend door den wind bewogen, in beroering, bedrukt, laten verward (hun loover, als 't ware hun haren) uitfladderen. Van de ivoorkokosnoten is 't vezelachtig bekleedsel steeds smerig; de betelnoten zijn glansloos en dof. Ook de Pring gaḍing, waarvan 't bekleedsel is afgevallen, is kwijnende, zonder ophouden in onrust."

In de volgende strofe leest men:

angras twas ing mihati reh nikāu taya makoṣa dhānya kawĕnang [5] |
nghing Çrī Hayam Wuruk inanti hetwa ni tuwuhnya jīvana muwah |

---

[1] Het onderscheid van s a n g g a r en p a m ū j a n is in 't hedendaagsch Javaansch uitgewischt, ten minste volgens de woordenboeken.

[2] N y a overgeslagen in den tekst.

[3] Kan Rottlera tinctoria, of Mesua Roxburghii of Champaka wezen.

[4] De beteekenis van dit woord is mij onbekend; etymologisch kan het „plaats waar rijst bewaard wordt" beteekenen, dus z. v. a. l u m b u n g.

[5] In den tekst tegen de maat k a w n a n g a.

āpan sirāmupusi kottaman tama ring uttamānukani rāt |
māsih ring atpada lanāwĕlas ing manĕmu duhka dewa sakala || 6 ||

D.i. „Aangedaan wordt het hart wanneer men ziet hoe (hier) geen graan kan gegaard worden: slechts op Z. Maj. Hayam Wuruk wordt gewacht om te maken dat er opnieuw leven gewekt wordt. Want Hij is volkomen in voortreffelijkheid; in de hoogste mate bekwaam om de wereld gelukkig te maken; liefdevol jegens de onderdanen, steeds meewarig voor degenen die leed ondervinden; een god in levenden lijve."

In deze strofe spreekt de dichter, als ik zijne bedoeling wel begrijp, de verwachting uit dat Hayam Wuruk maatregelen zal nemen om verder verval van 't heiligdom te voorkomen en in den toestand van de bevolking der bij den graftempel behoorende desa verbetering te brengen. Het is wel merkwaardig uit gezaghebbende bron de wetenschap op te doen dat een zoo voornaam heiligdom in 't betrekkelijk korte tijdperk sedert den dood van Koning Rājasa, 1227 A.D. volgens den Nāgarakrĕtagama, 1247 A.D. volgens Pararaton, en 1365, den datum van ons gedicht, zoo door den tand des tijds geleden had.

De slotstrofe van den zang luidt aldus:

Warṇṇan muwah lari nareçwareñjing umareng sudharmma ri Kiḍal |
sāmpun manāmya ri Bhaṭāra lingsir anuluy ḍatĕng ri Jajaghu |
sāmpun muwah marĕk i sang hyang arcca Jinawimba sontĕn amĕgil |
eñjing maluy muṣir i Singhasāri tan alĕh marāryyan i Burĕng || 7 ||

D. i. „Laten wij wederom den tocht des Vorsten beschrijven. In den morgen begaf hij zich naar den graftempel (sudharma) te Kiḍal. Na zijne eerbiedige hulde gebracht te hebben aan den Bhaṭāra (d. i. den vergoddelijkten) zette hij 's middags de reis voort naar Jajagu. Na voorts zijne opwachting gemaakt te hebben aan 't heilige Jinabeeld, betrok hij 's avonds het nachtkwartier. Den volgenden morgen zocht hij Singasari op; zonder vermoeid te zijn, toefde hij toch te Burĕng."

Te Kiḍal was de graftempel van Anusapati, waar hij als Çiwa was voorgesteld. [1] In 't heiligdom te Jajagu was Wiṣṇuwardhana opgesteld als een Jina [2], terwijl hij te Waleri vereeuwigd was onder 't beeld van Çiwa.

[1] Pararaton, blz. 16; Nāgar. XLI, 1. Vgl. VERBEEK, Oudheden van Java, N°. 615.

[2] Pararaton blz. 18; Nāgar. XLI, 4. Vgl. de monographie over Tjaṇḍi Toempang.

OVER DEN OORSPRONG VAN HET WOORD *GĔḌOG* IN DE WAYANG.

DOOR

RADEN MAS NOTO SOEROTO.

In zijn proefschrift „Bijdrage tot de kennis van het Javaansche tooneel" heeft Dr. G. A. J. Hazeu op p. 82 s. q. q. getracht de beteekenis van het woord *gĕḍog* als technische term te verklaren en concludeerde: „hoewel we dus vooralsnog geen zekerheid hebben omtrent de beteekenis van *gĕḍog* in dit verband, mag men toch in allen gevalle aannemen, dat de naam *niet* ontleend is aan technische eigenaardigheden van den toestel of van de poppen, maar betrekking had op den a a r d (o f d e n h o o f d p e r s o o n) d e r o p g e v o e r d e s t u k k e n". Op grond van een plaats in het door Roorda uitgegeven Pañjiverhaal, luidende: „(*cariossipun Pañji Kuḍa-wanengpati*) *ugi saengga ing mangke sawĕg kangge ing ringgit gĕḍog; pramila dipunnameni ringgit gĕḍog*, *watĕs-pisahipun kĕlayan ringgit purwa*", is hij van meening, dat, hoewel 't niet volkomen duidelijk is wat de Javaansche schrijver bedoelt [1], men uit zijne verklaring schijnt te moeten opmaken dat hij (de Javaansche auteur) den oorsprong van den naam toeschrijft aan de grens, den scheidsmuur die er is tusschen den verhalencyclus van de wayang purwa en dien van de wayang gĕḍog. Mijns inziens is dit de bedoeling van den Javaanschen auteur niet. Hij geeft niet de stellige verklaring: *gĕḍog* = *watĕs-pisahipun*, maar zegt hier slechts, dat de wayang gĕḍog anders wordt genoemd, omdat zij van een anderen aard, van een anderen inhoud is dan de wayang purwa, wat niet uitsluit dat zij is: „*kanḍa*, *talutur saking ringgit purwa*". Gelijk men weet wordt in de geslachtslijsten der Javaansche vorsten den hoofdpersoon in de wayang gĕḍog voorgesteld als te zijn een afstammeling van Arjuna, een figuur dus uit de wayang purwa, zoodat de inhoud van de wayang gĕḍog in zekeren zin als een voortzetting, een uitspruitsel van dien der wayang

[1] Zie Dr. Gunning's aant. bij deze plaats (Hazeu).

purwa is te beschouwen. Dit is trouwens de gewone opvatting van den Javaan en de bovenbedoelde schrijver zegt dan ook van Pañji: *„turunan saking panĕngahe Pendawa, kang nami raden Harjuna„*.

Dat de tegenwoordige voorstelling omtrent de Javaansche geschiedenis (n.l. dat deze een aaneenschakeling zou zijn van de verhalen uit de wayang purwa, madya en gĕḍog) nog niet zou heerschen toen de z.g. *wayang gĕḍog* ontstond, zooals Dr. Hazeu op p. 98 noot 2 zegt, is de vraag. Het onbewerkt laten van een stuk geschiedenis tusschen den purwatijd en den tijd van Pañji, kan toegeschreven worden aan verschillende omstandigheden b.v. aan mindere bekendheid met dat tusschentijdvak of aan mindere populariteit van persoonlijkheden en feiten. De purwageschiedenis toch werd den Javanen door de Hindoesche literatuur overgeleverd en vormde reeds het geliefkoosde onderwerp voor de oude dichters; de tijd van Pañji lag nog betrekkelijk versch in het geheugen. Bovendien lijkt het vermoeden, dat bij het ontstaan van de wayang gĕḍog de bedoelde voorstelling omtrent de Javaansche geschiedenis reeds heerschte, aannemelijk, omdat de „algemeene neiging om afbeeldingen te maken van de gestorven voorouders (reeds had kunnen) leiden tot het vervaardigen van schimmen„ (p. 42) en omdat toen deze schimmen der gestorven voorouders, deze lederen poppen, reeds bestonden.

Indien dit zoo is, dan moet het woord *gĕḍog* opgevat worden in den zin van *grens* of *einde*, in zooverre het repertoire van de wayang gĕḍog bevat het laatste gedeelte van de gedramatiseerde Javaansche geschiedenis. *Gĕḍog* = *grens*, *einde* in tegenstelling met *purwa* = begin (?) Is de naam *wayang purwa* tegelijk met den naam *wayang gĕḍog* in gebruik geraakt, dan is het zelfs niet al te gewaagd de veronderstelling te maken, dat de Javanen het woord *purwa* van meet af in zijn werkelijke beteekenis hebben begrepen en dat het woord niet is ontstaan uit een verbastering van het Sanskṛt *parwan* en onafhankelijk van het Balineesche *parwa.* [1]

De verklaring, dat *gĕḍog*, (volgens den zegsman van Wilkens het Kawi-woord voor paard), in verband staat met den naam van edellieden, die gewoon waren zich den naam van *koedho* (paard) te geven, komt me ook gezocht voor. Wel is me een andere verklaring

[1] Deze veronderstelling sluit natuurlijk niet uit, dat er een *wayang parwa* (nl. de wayang, die uitsluitend omgewerkte gedeelten of *parwa*'s van de Mahâbhârata in haar repertoire heeft) of een *wayang purwa* in dien zin kon bestaan hebben.

bekend, welke tot op zekere hoogte met de veronderstelling van Dr. Hazeu in dit verband overeenkomt en welke mij zeer aannemelijk toeschijnt. De wayang gĕḍog wordt altijd, althans aan de hoven, waar verschillende soorten van gamĕlan aanwezig zijn, door de *gamĕlan pelog* begeleid. Hierin nu verschilt de wayang gĕḍog in de techniek van de wayang purwa, dat gedurende de geheele voorstelling geen gebruik wordt gemaakt van de *kĕprak*, doch alleen van de *cĕmpala*, welke door den ḍalang met de hand of met den voet tegen de *koṭak* wordt geslagen. Het geluid van de *kĕprak*, hetwelk den indruk geeft van iets dat uit elkaar spat, is in disharmonie met den aard der *gamĕlan pelog*, waarvan de tonen als 't ware compacter, meer bij elkaar blijven dan die van de *gamĕlan salindro*. Het slaan van de cĕmpala tegen de koṭak maakt het geluid ḍug of ḍog en omdat dit geluid voortdurend gehoord wordt gelijk bij stampen of stooten, kan men er toe gekomen zijn de bedoelde wayang „wayang gĕḍog" te noemen.

EEN ONJUISTE VERTALING VERBETERD.

De vertaling van Nāgarakrĕtāgama VIII, 1 in deze Bijdragen, 1910, blz. 344, van de zinsnede „lĕbuh agĕng i tĕngah way edran adalĕm" luidt: „Plein; binnen een diep water er om heen." Bij een beschouwing van 't kaartje bij 't opstel van Dr. R. D. M. VERBEEK, getiteld „De Oudheden van Madjapahit in 1815 en in 1887" [1] ziet men dat de gegeven vertaling onjuist is. Het bedoelde water is op 't kaartje aangeduid als Sĕgaran. Men verbetere de zinsnede in de Bijdragen aldus: „een groot plein in 't midden loopende om een diep water." Van een gracht buiten de ringmuren is geen sprake, zoodat de noot t. a. p. ook vervallen moet.

[1] Tijdschr. v. Indische T. L. en Vk. Batavia 1890. XXXIII.

CRITISCH OVERZICHT VAN DE IN MALEISCHE WERKEN VERVATTE GEGEVENS OVER DE GESCHIEDENIS VAN HET SOELTANAAT VAN ATJEH.

DOOR

RADEN HOESEIN DJAJADININGRAT.

INLEIDING.

„Bij meer dan eene gelegenheid”, schreef prof. Snouck Hurgronje, in de Bijdr. van het Kon. Instituut 7 VI, p. 52, „wees ik er op, dat de overlevering betreffende de oudere soeltans van Atjeh veelszins verward is. Er heeft nog nooit eene gezette, nauwkeurige vergelijking der fragmentarische Europeesche met de vaak legendarische en voor het latere door reken- en schrijffouten bedorven Inlandsche gegevens plaats gehad. Eerst met behulp van zulk eene vergelijking zal men kunnen vaststellen hetgeen nog vast te stellen is en ongetwijfeld zal ook daarna nog menig punt onopgehelderd blijven”. Om dat onderzoek uit te lokken schreef de Litterarische Faculteit te Leiden in 1908 de prijsvraag uit: „De Faculteit verlangt een critisch overzicht van de in Maleische werken vervatte gegevens over de geschiedenis van het soeltanaat van Atjeh. Deze gegevens dienen te worden vergeleken met hetgeen omtrent die geschiedenis blijkt uit Europeesche bronnen (vooral voor zoover deze reeds zijn gepubliceerd)”. De beantwoording van die vraag, hier en daar eenigszins gewijzigd en aangevuld, is de studie, die thans het licht ziet. Ze geeft slechts hetgeen het opschrift aanduidt. Van de Europeesche berichten omtrent Atjeh wordt dus alleen zooveel opgenomen als noodig is voor het juiste verstand van den loop der gebeurtenissen en voor de richtige waardeering der Inlandsche gegevens.

De Maleische bronnen, die gebruikt werden, zijn in de eerste plaats kronieken van Atjeh en verder kronieken van andere plaatsen.

Maleische kronieken van Atjeh:

1. Het 13e hoofdstuk van het 2e boek van de Boestân as-salâṭîn.

Van deze kroniek heeft men 2 hss. in de Leidsche Univ.-Bibl. en eene verkorte uitgave van prof. Niemann [1]. De volledige titel van dit groote werk van Noer ad-dîn ibn ᶜAlî ibn Ḥasandjî ibn Moeḥammad Hamîd ar-Rânîrî luidt Boestân as-salâṭîn fî dzikr al-awwalîn wa'l-âchirîn. Als de tijd van de samenstelling daarvan wordt door Dr. H. N. v. d. Tuuk en, op diens voetspoor, door Dr. H. H. Juynboll opgegeven 1040 H. (1630/1631) onder de regeering van Soeltan Iskandar Thânî [2]. Deze opgave kan niet juist zijn, want Iskandar Thânî regeerde, en dit staat vast, van 1636 tot 1641. De fout komt, doordat v. d. Tuuk het jaartal heeft overgenomen uit de interlineaire Maleische vertaling der Arabische inleiding van het werk. De Arabische tekst zegt echter, dat in Sjawwâl 1047 (Maart 1638) Noer ad-dîn van Iskandar Thânî de opdracht kreeg dit werk te schrijven [3]. Dat dit de juiste opgave moet zijn, blijkt uit de toevoeging van den naam van den toen regeerenden vorst, — waarin de afschrijver bij het copieeren zich niet zoo licht vergist kan hebben als bij het overnemen van het jaartal (in de Mal. vertaling door weglating van het woord „toedjoeh") — en uit het begin van het 2e boek, waarin de schrijver zegt hierin te zullen handelen over Profeten en Godsgezanten tot Moeḥammad en over koningen tot Iskandar Thânî [4]; m. a. w. dus de schrijver schreef in den tijd

[1] Cod. 1971 (zie Dr. H. H. Juynboll: Catalogus van de Maleische en Sundaneesche handschriften der Leidsche Univ. Bibl. p. 216—18) en cod. 5303 (voorloopig nummer). Dit laatste hs, nog niet beschreven, is een „copy van het afschrift en de collatie door Dr. H. N. v. d. Tuuk genomen der hss. van de Bostân-os-salatin te Londen aanwezig bij de Royal Asiatic Society". Het bevat behalve de Atjehsche kroniek ook de inleiding en het 12e hoofdst. van het werk.

G. K. Niemann, Bloemlezing uit Maleische geschriften 2e st. 3e dr. p. 120—40. Naar deze uitgave zal ik de kroniek citeeren.

[2] Dr. H. N. v. d. Tuuk, Short account of the Malay Mss. belonging to the R. A. S. in Miscellaneous papers relating to Indo-China and the Ind. Arch. 2d ser. vol. II p. 15.

Dr. Juynboll, Catalogus etc. p. 217.

[3] Cod. 5303 p. 2.

Voor de herleiding van de Moehammedaansche tot de Christelijke jaartelling zie men Wüstenfeld's Vergleichungstabellen.

[4] Cod. 1971 p. 1—3.

In de inleiding van de Boestân as-salâṭin staat verder (cod. 5303 p. 2) dat Noer ad-dîn Zondag 6 Moeḥarram 1047 (de datum 6 is uit de Mal. vertaling, waarin het jaartal 1040 staat) d. i. Zondag 31 Mei 1637 te Atjeh kwam en 17 Sjawwâl 1047 (in de Mal. vertaling: 7 Sjawwâl) d. i. 4 Maart (of 22 Febr.) 1638 de opdracht kreeg van den soeltan dit werk te schrijven. In de inleiding van de Bad' chalḳ assamawât wa'l-ardh gedrukt in margine van de Tâdj

van dezen vorst. De kroniek van Atjeh loopt echter door tot de regeering van de vorstin ͨInâjat Sjâh (1678—88). Een ander heeft dus een stuk toegevoegd aan het oorspronkelijk onder Iskandar Thânî geschreven werk en wel tusschen de jaren 1678 en 1688 [1]. Over het tijdvak ± 1600—± 1680 is deze kroniek dus volkomen betrouwbaar, zooals ook in den loop van deze studie zal blijken, waar we Europeesche berichten ter vergelijking hebben.

2. Eene kroniek, waarvan in de Leidsche Univ.-Bibl. 2 hss. aanwezig zijn [2]. Door wien en wanneer dit werk opgesteld is, is niet bekend. We weten alleen, dat een dier hss. nl. cod. 1954 niet later dan het begin der 18ᵉ eeuw vervaardigd moet zijn. Dit blijkt uit eigenaardigheden in de schrijfwijze en woordvorming en uit aanteekeningen, die een Hollandsche Malaïcus daarin gemaakt heeft [3]. Overigens heb ik in de hss. niets kunnen vinden, dat ons eene aanwijzing zou kunnen zijn ter bepaling van den auteur en den tijd van samenstelling der kroniek.

3. Kronieken, die wij onder één type kunnen samenvatten. Ze geven niet veel meer dan eene opsomming van de achtereenvolgens regeerende soeltans van Atjeh en verschillen slechts weinig van elkaar; de eene loopt verder door dan de andere. Het zijn: *a.* de kroniek uitgegeven en vertaald door Dulaurier in het Journal Asiatique 3ᵐ série, tome 8 (1839) p. 47 en volg.; *b.* de kroniek vertaald in het Journ. of the Ind. Arch. and East. Asia vol. IV.

---

al-moelk te Mekka 1311 H zegt de schrijver, dezelfde Noer ad-dîn, op p. 6—7, dat hij Zondag 6 Radjab 1047 (in de Mal. vertaling Zondag 6 Moeḥarram 1040; zie ook Prof. Snouck's Achehnese II p. 12 note 2) te Atjeh kwam. Vergelijkt men deze tegenstrijdige opgaven met elkaar en neemt men in aanmerking, dat alleen 6 Moeḥarram 1047 werkelijk op een Zondag viel, dan mag men dezen laatsten datum d. i. 31 Mei 1637 als den juisten beschouwen van de komst van Noer ad-dîn in Atjeh. Maar we kennen van hem Maleische geschriften van vóór 1637! Hierop zal ik beneden terugkomen.

[1] Hierop en op het niet kunnen samengaan van het jaartal 1040 H. en Soeltan Iskandar Thânî (zie boven p. 136) heeft het eerst opmerkzaam gemaakt de hr G. P. Rouffaer in eene studie getiteld „Petroleum in Perlak van 1511—1682 en Sumatra's Noorden als zetel van den Islâm ± 1250—1400" in hs. welwillend door hem aan mij ter raadpleging afgestaan. Openlijk betuig ik hem hier daarvoor mijn dank, alsmede voor zijne bereidwilligheid om mij in andere opzichten ter wille te zijn.

[2] Cod. 1983 (1) en 1954. Zie Dr. Juynboll's Catalogus p. 234—36; cod. 1983 is echter evenmin als het andere hs. volledig: p. 2 sluit niet aan bij p. 1 en middenin ontbreekt een heel stuk, dat in cod. 1954 op p. 142—179 staat, waardoor p. 121 van cod. 1983 niet aansluit bij p. 120.

[3] Zie Bijlage IIIa, aanteekening 1.

(1850) p. 598 en volg.; *c.* de kroniek vertaald in de Malayan Miscellanies vol. I N° 3 (1820); *d.* die door Newbold in uittreksel vertaald in het Madras Journ. of Literature and Science vol. III p. 54—57 en vol. IV p. 117—120 en *e.* een in hs. in het bezit van prof. Snouck Hurgronje.

Een klein stuk van dit type van kronieken heeft ook Marsden uitgegeven en vertaald achter in zijne Mal. Gramm. (1812) p. 212—14. Verbeteringen van de slechte uitgave van Dulaurier heeft Veth gegeven in het Tijdschr. van N. I. 1867 I p. 292.

Het hs. van Prof. Snouck bevat verder allerlei voorschriften betreffende het hofceremonieel en den havenhandel. Uit de analyse, die Newbold van het door hem gebruikte ms. geeft, blijkt, dat hij eene dergelijke verzameling van legislatieve en historische teksten onder de oogen heeft gehad als wat het hs. van Prof. Snouck bevat; de kroniek van Newbold loopt echter verder door.

4. Eene kroniek behandelende de geschiedenis van Atjeh van den aanvang der Boegineesche dynastie te Atjeh af tot den dood van Djauhar al-ᶜâlam (1824) [1].

5. Eene kroniek, waarvan Marsden een klein stuk vertaald heeft in zijn History of Sumatra 3ᵈ edit. p. 455—60.

Dulaurier heeft onder den titel van »Documents relatifs à l'histoire du royaume d'Atcheh (Achem) dans l'île de Sumatra pendant le XVIIIᵉ siècle« een dergelijk stuk vertaald in de Société d'ethnographie..... (section océanienne). Mémoires de la Société océanienne, publiés sous la direction de M. Brau de Saint Pol Lias t. I. p. I (Paris 1889) pag. 76—87 [2]. Die vertaling is iets uitvoeriger dan die van Marsden en is misschien gemaakt naar het origineel, waarvan Marsden een excerpt bezat.

6. Soerat Soeltan Iskandar, een gedeelte van de kroniek sub. 1 genoemd. Ze handelt over Iskandar Thânî tot zijnen dood en gaat dan plotseling (fol. 4) over tot het verhalen van de geschiedenis van andere Inlandsche staatjes [3].

Meer Maleische kronieken over Atjeh ken ik niet. Een hs., dat den

[1] Cod. 221 Bat. Gen. Zie den onlangs uitgekomen Catalogus van Dr. Ph. S. van Ronkel. (Verh. Bat. Gen. dl. LVII) p. 282.

[2] Dit tijdschrift heb ik hier in 't land niet kunnen vinden. Prof. Cabaton is zoo welwillend geweest het artikel van Dulaurier voor mij te copieeren uit het in de Bibliothèque Nationale aanwezige tijdschrift, waarvoor ik hem hier openlijk bedank.

[3] Coll. v. d. Wall 196 bij het Bat. Gen., zie Mr. L. W. C. v. d. Berg, Verslag etc. p. 36 en Dr. v. Ronkel's Catal. p. 279—80.

veelbelovenden titel draagt van „Radja Perijangan kawin ka negeri Atjeh” (Coll. v. d. Wall 208, het in den cat. van Dr. v. Ronkel p. 496 genoemde hs. Leiden N° 1749 is een ms. van de Tjindoeă Mato) bevat over het door den titel aangeduide heel weinig. Het wordt grootendeels in beslag genomen door tafereelen uit den Padri-oorlog (perang hitam dan poetih) en een aantal tambo's, oude overleveringen (vgl. „Fragmenten uit een Mal. Hs. medegedeeld door J. Habbema” in T. Bat. Gen. dl. 30.).

Andere plaatselijke kronieken, waarin voor de geschiedenis van het Atjehsche soeltanaat eenig licht verwacht kon worden, bleken bij onderzoek daarover zoo goed als niets te bevatten. Geraadpleegd heb ik: de Sedjarah Melajoe edit. Abdoellah-Klinkert en edit. Shellabear 1896; Hikajat radja-radja Pasei ed. Dulaurier in zijn Collection des principales chroniques Malayes 1er fascicule; A translation of the Keddah Annals termed Maroug Mahawangsa by James Low in het J. Ind. Arch. vol. III en in 1908 herdrukt te Bangkok door de „American Presbyterian Mission Press”; Hikajat negri Djohor [1]; Atoeran Setija Boegis dengan Melajoe [2]; Misal Melajoe [3]; het 12e hfdst. van het 2e bk. van de Boestân as-salâṭîn over de vorsten van Malaka en Pahang [4].

Ten slotte moet ik nog vermelden de z.g. sarakata's, edicten, die men aan verschillende soeltans toeschrijft. Een paar daarvan zijn door van Langen als Bijlagen bij zijn „Inrichting van het Atjehsch Staatsbestuur onder het Sultanaat” (Bijdr. Kon. Inst. 5 III) uitgegeven, terwijl afschriften van een aantal andere sarakata's in 't bezit zijn van prof. Snouck Hurgronje. De beteekenis van dergelijke edicten is reeds door prof. Snouck uiteengezet (Achehnese I

[1] Cod. 1741 (2) en 3322 der verzameling in de Leidsche Univ.-Bibl.; zie Dr. Juynboll's Catal. p. 236—37.

[2] Cod. 1724 (2) en 1741 (1); zie Dr. Juynboll's Catal. p. 233—34.

[3] Cod. 632 der verzameling van het Kon. Inst. door Dr. v. Ronkel in zijn Catal. in de Bijdr. Kon. Inst. 7 VI p. 209 genoemd Hikajat Salasilah Perak, maar door Maxwell, van wien dit ms. afkomstig is, betiteld Misal Malajoe (zie J. of the Str. Br. of the R. A. S. 1878 p. 187).

[4] Cod. 1971 en 5303 van de L. Univ. Bibl.

Van twee groote Mal. hss. verzamelingen bestaan nog geen catalogi in druk n.l. van die te Parijs en die in Berlijn. In de Parijsche verzameling zijn naar de mededeeling van Prof. Cabaton, die bezig is zijn catalogus daarvan persklaar te maken, geen voor mijn doel belangrijke hss. Ten aanzien van de verzameling in Berlijn heeft Prof. Snouck de welwillendheid gehad met mij zijn catalogus, indertijd door hem van die verzameling gemaakt doch niet gepubliceerd, te doorloopen.

HOOFDSTUK I.

De oudste geschiedenis tot 1607.

De geschiedenis van Atjeh vóór het begin der 16e eeuw ligt volkomen in het duister. In de berichten van Chineezen, Arabieren en Europeërs, die voor dien tijd Sumatra bezocht hebben of van hooren zeggen daarvan verhalen, wordt het heelemaal niet of slechts terloops genoemd. Met al te groote gretigheid heeft men dan soms een in een dergelijk bericht voorkomenden plaatsnaam, die ook maar eenigszins den klank heeft van den naam van eene streek of dorp op Sumatra daarmee geïdentifieerd [1].

Wat de geschiedenis van den aanvang van het soeltanaat betreft, die verliest zich in een chaos van zeer uiteenloopende berichten en tradities, waaruit de onderzoeker slechts op de gis den historischen draad kan ontwarren [2]. De kronieken in de Inleiding sub 3 genoemd laten de vorstelijke macht beginnen in de 2e helft van het jaar 601 H (1205). Uit het Westen kwam toen een vreemdeling in Atjeh. Hij voerde aldaar den Islâm in, trouwde eene nimf [3],

[1] In het boven vermelde stuk van den heer Rouffaer, protesteert hij te recht tegen de bewering van prof. Schlegel in diens Geogr. Notes XVI in T'oung Pao 2e serie Vol. II p. 120, waar prof. Schlegel „stempelt tot „quite right" het aarzelend uitgesproken vermoeden van Takakusu in diens uitgave van I-tsing (A record of the Buddhist religion etc. Oxford 1896 p. L.), dat I-tsing's O-shan of O-shen = Atjeh zou zijn m. a. w. dat de naam Atjeh reeds ± 692 A. D. voorkomt! Prof. Kern daarentegen had er, en naar mijne meening volkomen terecht, Shan = Siam in herkend (T. v. N. I. 1897 p. 3)", en Rouffaer tartte Prof. Schlegel een andere maar buiten allen twijfel staande plaats aan te wijzen, waar de naam Atjeh voorkomt tusschen 700 en 1500 A. D. Trouwens op p. 367 ter zelfde plaatse zegt Prof. Schlegel zelf, dat er geen Chineesch bericht is over Atjeh vroeger dan 1618.

[2] Over den oorsprong van de bevolking van Atjeh kan men nalezen Prof. Snouck, The Achehnese translated bij O'Sullivan vol. I p. 16 en volg. en K. F. H. van Langen, De inrichting van het Atjehsche staatsbestuur onder het Sultanaat in de Bijdr. Kon. Inst. 5, III, p. 384—89.

[3] Dulaurier heeft van het woord „biloedari", dat in de andere kronieken staat en hetzelfde beteekent als bidadari (in de Leidsche cod. 1983 en 1954 worden die twee woorden door elkaar gebruikt) in zijne uitgave gemaakt „banoe dār" en vertaald met eene dochter des lands; zoo ook Veth in navolging van hem (Atchin etc. p. 60).

vestigde zich te Kandang Atjeh en opende de reeks der Atjehsche soeltans met den titel Soeltan Djohan Sjâh. Op hem laten de kronieken 8 soeltans volgen, voordat we werkelijk vasten historischen grond onder de voeten hebben. Volledigheidshalve geef ik die vorstenlijst hier weer [1]:

1.	Djohan Sjâh . . . . A. H.	601—631
2.	Riᶜâjat Sjâh, zoon van 1 oorspronkelijk geheeten Soeltan Aḥmad	631—665
3.	Maḥmoed Sjâh, zoon van 2; was een jaar oud, toen hij op den troon kwam, ging van Kandang Atjeh weg en bouwde het fort Dâr ad-doenjâ .	665—708
4.	Firmân Sjâh, zoon van 3.	708—755
5.	Manṣoer Sjâh.	755—811
6.	ᶜAlâ' ad-dîn Djohan Sjâh, zoon van 5, eerst geheeten Radja Maḥmoed	811—870
7.	Ḥoesein Sjâh	870—901
8.	ᶜAlî Riᶜâjat Sjâh.	901—917
9.	Ṣalâḥ ad-dîn, afgezet door 10, zijn broer . . .	917—946
10.	ᶜAlâ' ad-dîn, broer van 9	946—975

Eerst met dezen laatsten vorst staan we op vasten historischen bodem. Hem vinden we bij name door de Portugeezen genoemd, zooals we verderop zullen zien.

Eene andere kroniek vertelt van voor den tijd van Soeltan ᶜAlâ' ad-dîn wat in hoofdzaak op het volgende neerkomt [2]:

In de bijzonderheden is het verhaal verward, terwijl aan het begin bovendien door het ontbreken van eenige bladen in de hss. de samenhang aan duidelijkheid veel te wenschen over laat. Aan het begin der hss. hebben we een uit een historisch oogpunt weinig belangrijk relaas met twee algemeen Maleisch-Polynesische verhaalmotieven. Het zijn dat van de bidadari, die uit een bamboe te voorschijn komt en dat van de hemelnimf, die gedwongen wordt een sterveling te huwen, doordat deze haar vliegvermogen gevende tooverkleed weggenomen heeft en voor haar verborgen houdt. Dit geluk, om bidadari's tot echtgenooten te krijgen, viel nu, volgens onze kroniek, twee prinsen van Lamri, broers van elkaar, ten deel. Het verband dezer geschiedenis met hetgeen er verder volgt is

[1] De kroniek van Dulaurier, die dezelfde namen bevat, wijkt bij de opgave der regeeringsjaren soms van de andere kronieken af.

[2] Leidsche cod. 1983 p. 1—37; 1954 p. 1—42. Zie Bijlage IIIa.

echter — zeker wel tengevolge van de lacune in de hss. — niet duidelijk.

De kroniek gaat dan voort met te verhalen hoe Radja Moeṯhaffar Sjâh te Makota Alam den radja van Dâr al-kamâl, Radja ᶜInâjat Sjâh beoorloogde en hem ten slotte overwon [1]. Radja Moeṯhaffar Sjâh regeerde nu te Atjeh en werd na zijn dood opgevolgd door zijnen zoon Soeltan ᶜAlî Moeghâjat Sjâh in 919 H [2]. In dien tijd regeerde te Sjihr Doeli Soeltan Maᶜarif Sjâh. Deze dong naar de hand van eene zuster van Soeltan ᶜAlî Moeghâjat Sjâh, doch kreeg van hem slechts een vernederend antwoord terug. Hij trok nu tegen den Atjehschen soeltan op, werd echter verslagen en genoodzaakt naar zijn land terug te keeren, waar hij na zijn dood opgevolgd werd door zijnen zoon Soeltan Aḥmad. Uit wraak viel nu Soeltan ᶜAlî van Atjeh, Sjihr Doeli binnen en verdreef den door diens onderdanen niet beminden Soeltan Aḥmad, die naar Malaka vluchtte [3]. In 937 H. stierf Soeltan ᶜAlî Moeghâjat Sjâh. Zijn zoon Soeltan Ṣalâḥ ad-dîn beklom nu den Atjehschen troon [4]. Deze vorst hield echter alleen van vermaken en liet zich niets gelegen liggen aan de regeering. Een gunsteling genaamd Kasadian Mangkoe boemi en den titel dragende van Radja Boengsoe voerde voor hem het bewind. Een broer van den soeltan, vorst in Samoedra, werd hierover vertoornd. Hij kwam in Atjeh, doodde Radja Boengsoe, zette Ṣalâḥ ad-dîn gevangen, die later in den kerker stierf, en plaatste zich zelven op den Atjehschen troon met den titel van Soeltan ᶜAlâ' ad-dîn Riᶜâjat Sjâh. Dit gebeurde in 956 H [5].

Volgens de Boestân as-salâṭîn heette de eerste soeltan van Atjeh ᶜAlî Moeghâjat Sjâh. Hij kwam in 913 H. op den troon en regeerde tot 928 H. Vóór hem waren er in Atjeh geen soeltans doch slechts hoofden (merah) met alleen locaal gezag. Hij was ook de eerste, die den Islâm omhelsde en dezen in Atjeh verbreidde. Hij veroverde Pedir, Samoedra en vele andere kleinere rijkjes. Na zijnen dood in 928 H.

---

[1] Cod. 1983 p. 12 en volg., cod. 1954 p. 15 en volg. Ik heb niet kunnen uitmaken, welke plaatsen de kroniekschrijver met die twee namen bedoelt.

[2] Cod. 1983 p. 18; n° 1954 p. 21.

[3] Cod. 1983 p. 18—25; cod. 1954 p. 21—29. Sjihr Doeli is waarschijnlijk het latere Serdoeli bij Pedir, waar Djauhar al-ᶜâlam vertoefde toen hij tijdelijk den troon van Atjeh moest ontruimen voor zijnen concurrent Saif al-ᶜâlam (zie beneden); op eene andere plaats in deze zelfde kroniek wordt daarmee Pedir bedoeld (zie beneden).

[4] Cod. 1983 p. 25; cod. 1954 p. 29.

[5] Cod. 1983 p. 37; cod. 1954 p. 42.

kwam zijn zoon Soeltan Ṣalâḥ ad-dîn aan de regeering. Deze werd wegens zijne ongeschiktheid om het land te besturen door zijnen broer ᶜAlâ' ad-dîn afgezet in 946 en leefde na zijnen val nog 9 jaren [1].

Volgens de Sedjarah Melajoe was het een prins van Tjampa, genaamd Sjâh Poling, die de dynastie der Atjehsche vorsten grondvestte [2]. Het zou dan geweest moeten zijn in de 2ᵉ helft van de 15ᵉ eeuw, daar volgens dezelfde kroniek een broer van Sjâh Poling, die samen met hem uit Tjampa vluchtte, toen dit rijk door vijanden ingenomen werd, naar Soeltan Manṣoer Sjâh te Malaka ging en deze, de grootvader van Soeltan Maḥmoed Sjâh, den laatsten vorst van Malaka, in ± 1459 aan de regeering kwam [3].

W. L. Ritter deelt in het Tijdschr. voor Ned.-Ind. 1ᵉ j. 2ᵉ dl. p. 470 eene andere traditie mee. De toenmalige soeltan van Atjeh d. i. Soeltan Moeḥammad Sjâh in 1836 zou de 10ᵉ van zijn geslacht zijn en tot stamvader hebben een Arabier, Sjeich Djamâl al-ᶜâlam geheeten. Deze zou, gezonden door den Grooten Heer van Turkije met eenig geschut, in het toen Brahmaansche Atjeh den Islâm met geweld hebben ingevoerd, door den vorst van Atjeh te Passir tot zoon zijn aangenomen en tot opvolger benoemd. Deze traditie ziet er echter uit te behooren tot hetgeen prof. Snouck in zijn Achehnese noemt "the learned conjectures of certain of the Achehnese".

Eene andere overlevering weer noemt een zekeren Sjeich ᶜAbd allâh ᶜArîf als den eersten verkondiger van den Islâm in Atjeh en wel omstreeks het midden der 12ᵉ eeuw [4].

Nog een paar overleveringen wil ik hier vermelden over den aanvang van het vorstelijk gezag in Atjeh.

G. P. Tolson vertelt in het Journ. Str. Br. Royal As. Soc. June 1880 p. 38 de volgende legende betreffende den oorsprong van den naam Atjeh. Op zekeren dag verdween een Hindoe prinses uit haar land. Haar broer vond haar in Sumatra terug en vertelde aan de inboorlingen dat zij zijn "Atji" d. i. zuster was. Sedert werd die streek zoo genoemd en de prinses zelve werd later tot

[1] Niemann's Bloemlezing 2ᵉ st. 3ᵉ dr. p. 120—21.

[2] Sedjarah Melajoe ed. Klinkert p. 233, edit. Shellabear 1896 p. 192. Jammer is het, dat de kroniekschrijver, die hier belooft de geschiedenis van Atjeh verderop te zullen vertellen, zijne belofte niet gehouden heeft.

[3] Zie R. J. Wilkinson, Papers on Malay subjects, History I p. 25.

[4] Bij Francis in het T. v. N. I. 2ᵉ j. 1ᵉ dl. p. 134; ook door Veth geciteerd in zijne verhandeling over Sumatra in de Gids 1849 II p. 534.

koningin daarvan gekozen. „This seems”, gaat Tolson voort, „a very plausible story and it is worthy of notice that the Hindû practice of piercing and largely distending the lobes of the ears is prevalent up to this day among Achinese women; this custom is naturally attributed to the above-named princess”.

In de Minangkabausche overleveringen wordt aan iemand uit Pagerroejoeng de eer toegekend de eerste vorst van Atjeh te zijn. Hij droeg den titel van Sri Padoeka Berpakat Rahim [1].

Ten slotte geef ik hier, voor de volledigheid, weer, hetgeen de „Djawâib”, een toenmaals in Constantinopel verschijnend blad, bij gelegenheid van het uitbreken van den Atjeh-oorlog in 1873 schreef over Atjeh en zijne aanrakingen met Turkije [2].

Atjeh werd volgens dat blad, 19 Jan. 1215 na Chr. door Ghâzi Djehân Sjâh veroverd en geislamiseerd. In 1516 wendde de toenmalige soeltan van Atjeh, „Seyd Fermah Schah” zich tot Sinan Pascha, den grootvezier van Selim I en verzocht als vazal van de Porte erkend te worden. De Turksche soeltan willigde het verzoek in en vaardigde een dienovereenkomstigen firman uit. In 1742 toen in Stambul Sultan Mustafa regeerde werd aldaar een vredesverdrag gesloten tusschen Holland en Atjeh, dat in 1766 door de Hollanders geschonden werd etc. — Uit de mededeeling van de verovering en islamiseering van Atjeh door een zekeren Djehân Sjâh in het begin der 13e eeuw ben ik geneigd op te maken, dat de schrijver in de „Djawâib” zijne gegevens aan een Inlandschen berichtgever of kroniek ontleend heeft. Veel waarde mogen we aan de berichten van de „Djawâib” in elk geval niet toekennen [3].

Laten we thans nagaan, wat we van Europeesche zijde omtrent het begin van het Atjehsche soeltanaat hooren.

Een Portugeesche bron uit 1599 vertelt, dat het keizerrijk van Atjeh oorsprong nam door „Sidimorogon”, eersten keizer gekozen

[1] Dulaurier, Lettres et pièces diplomatiques etc. n° 15; E. Netscher, Verzameling van overleveringen van het rijk van Minangkabau in Ind. Archief 2e j. 3e dl. p. 36—37; Dr. v. Ronkel, Catal. p. 284. Raffles haalt nog de traditie aan dat van 601 H. tot de regeering van Iskandar Moeda Atjeh schatplichtig was aan Roem en toen ma'af (vrijstelling) kreeg (Memoir of the life etc. of Sir St. Raffles ed. 1836 vol. II p. 27).

[2] Uit een extract daarvan in Globus XXIV (1873) p. 59.

[3] Mr. A. H. van Ophuijsen te Constantinopel heeft, op mijn verzoek, de welwillendheid gehad aan een Turk, Nizami Bey, te vragen om in de bibliotheken aldaar te onderzoeken of van Turksche zijde gewag wordt gemaakt van vroegere betrekkingen met Atjeh. Het resultaat was negatief.

in het jaar van Christus 1406 ten tijde van het Pontificaat van Gregorius XII [1].

Van den naam „Sidimorogon" zegt Rouffaer, die dit bericht in zijne boven aangehaalde, onuitgegeven verhandeling citeert: „d.i. natuurlijk „Saïd al-Marhoem" = de Heere Zaliger, dus niets zeggend". In eene noot voegt hij: „Men zou aan den vorm „morogon" beslist durven zeggen, dat Eredia, een Indo-Portugees te Malaka geboren en getogen, het ontleend had aan den mond van een Atjeher, niet van een Maleier; ik herinner daarvoor aan dezen zin bij Snouck Hurgronje, De Atjehers II, 1894, p. 329—30: In de nabijheid der oude gampong Kota Alam .... vindt men de Koeboe pòteu meureuhōm etc." Prof. Snouck zou dan ook bij „Sidimorogon" aan Sîdî Meureuhōm = Mijn Heer Zaliger willen denken.

Volgens João de Barros echter was de grondlegger der Atjehsche dynastie en macht een zekere Radja Ibrahim. Vóór dezen, bij de komst der Portugeezen in den Indischen Archipel, was Atjeh een vazalstaat van Pedir en werd het bestuurd door den vader van Radja Ibrahim, een vrijgelaten slaaf van den soeltan van Pedir. Radja Ibrahim volgde als stedehouder van Atjeh zijn wegens hooge jaren afgetreden vader op. Onder hem maakte Atjeh zich van Pedir onafhankelijk en begon het verder zijn gezag uit te breiden. Omstreeks 1520 maakte Ibrahim zich van Daja meester; daarna veroverde hij Pedir, waarvan de soeltan naar Pasei vluchtte en bemachtigde vervolgens ook deze stad (in 1524), waaruit hij de daar liggende Portugeesche bezetting verjoeg. De soeltan van Pasei vluchtte naar Malaka en die van Pedir en het hoofd van Daja naar den koning van Aroe [2].

Na de verdrijving der Portugeezen uit Pasei werd de strijd tusschen hen en Atjeh voortgezet. Omstreeks 1527 boorde Francisco de Mello een Atjehsch schip voor de reede van Atjeh in den grond en maakte de bemanning af. In 1528 werd Simão de Sousa Galvão, door een storm genoodzaakt in de haven van Atjeh te schuilen, door de

[1] Godinho de Eredia, Informação verdadeira da Aurea Chersoneso ed. Caminha 1807 p. 95.

[2] J. de Barros, Da Asia edit. 1777—88, dec. III dl. 2 p. 239—80. Zie ook o. a. Marsden, Hist. of Sumatra 3ᵈ edit. p. 417—23; Veth, Atchin etc. p. 61—63; Tiele, De Europeërs in den Mal. Arch. in de Bijdr. Kon. Inst. 4 I p. 385—86; F. Ch. Danvers, The Portuguese in India vol. I p. 356—57.

Sommige Portugeesche schrijvers verhalen, dat toen ook Aroe door Atjeh genomen werd. De soeltan daarvan vluchtte naar Malaka en vertoefde daar met den vorst van Pasei in zeer armoedigen toestand (Correa, Lendas II p. 796; Castanheda VI, p. 110). Ibrahim moet het echter weer prijsgegeven hebben, want we hooren daarna van een oorlog tusschen Atjeh en Aroe.

de kroniek sub 2 in de Inleiding genoemd:

ᶜAlî Moeghâjat Sjâh	919—937	(1513/14—1530/31)
Ṣalâḥ ad-dîn.	937—956	(1530/31—1549)
de kroniek van Dulaurier:		
ᶜAlî Riᶜâjat Sjâh	901—917	(1496—1511)
Ṣalâḥ ad-dîn	917—935	(1511—29)
de andere kronieken sub 3:		
ᶜAlî Riᶜâjat Sjâh	901—917	(1496—1511)
Ṣalâḥ ad-dîn	917—946	(1511—40)

Veth identifieert nu ᶜAlî Moeghâjat Sjâh met den vrijgelaten slaaf, dien de soeltan van Pedir over Atjeh aangesteld had, en diens zoon Ṣalâḥ ad-dîn met Radja Ibrahim. „De verovering van Pasei met Samoedra is stellig het werk van den zoon en niet van den vader; de Maleische kroniek, die den zoon zeer in de schaduw poogt te stellen en alleen van hem zegt, dat hij werd afgezet en door zijn broer opgevolgd, omdat hij buiten staat was het rijk te besturen, heeft de eer zijner overwinningen aan zijn vader toegekend. Wij weten echter — gaat Veth voort op bladz. 64 van zijn Atchin, — door de Portugeesche berichten, dat Sultan Tsalahoe 'd-dîn de ware grondlegger is der Atchineesche macht". Maar dat is juist de kwestie.

Marsden, de chronologische verschillen der gegevens besprekende, zegt op p. 427—28 van zijn History of Sumatra: „The want of precise coincidence in the dates cannot be thought an objection as the event not falling under the immediate observation of the Portuguese, they cannot pretend to accuracy within a few months and even their account of the subsequent transactions renders it more probable that it happened in 1529 (n.l. het einde van Ibrahim's regeering); nor are the facts of his being dethroned by the brother or put to death by the sister (lees: by the wife) materially at variance with each other; and the latter circumstance, whether true or false, might naturally enough be reported at Malacca".

Ik acht het echter zeer onwaarschijnlijk, dat de Portugeezen, die zoo met Radja Ibrahim te doen gehad hadden, niet geweten zouden hebben, dat hij, zoo hij werkelijk dezelfde was als Ṣalâḥ ad-dîn, door zijn broer onttroond was geworden, zooals alle kronieken eenstemmig van Ṣalâḥ ad-dîn verhalen, vooral daar deze daarna nog 9 jaren leefde. Barros had verder te prachtige documenten tot zijne beschikking [1] dan dat we zouden mogen negeeren zijne besliste

[1] Zie over de beoordeeling van Barros' werk Tiele in de Bijdr. Kon. Inst. 4, I, p. 326 en vooral Rouffaer in de Bijdr. Kon. Inst. 6, VI p. 156—57.

mededeeling, dat Radja Ibrahim in 1528 stierf, om het even of het was door vergiftiging of niet. De gebeurtenissen van 1529 zijn hiermee niet in strijd, daar nergens vermeld staat, dat Ibrahim toen nog aan de regeering was [1]. Zoolang dus uit documenten niet anders blijkt, moeten we ons aan Barros houden. Veth neemt ook aan, dat Ṣalâḥ ad-dîn overeenkomstig de zeer onbetrouwbare kroniek van Dulaurier ± 1530 door zijn broer onttroond werd. Daardoor moet hij evenals Marsden, verder de, zooals later blijken zal, beslist foutieve chronologie dier kroniek volgen.

Zooals de zaken nu staan moet ik met Marsden en Veth wel aannemen, dat Radja Ibrahim de naam is, alleen bij de Portugeesche schrijvers bewaard, van den grondlegger van het Atjehsche soeltanaat, die in de Inlandsche traditie alleen onder zijn soeltansnaam voortleeft. Evenmin als zij acht ik dit een groot bezwaar, daar, zooals bekend is, de Indische vorsten dikwijls na hunne troonsbestijging van naam veranderen. Met hunne identificatie kan ik evenwel niet meegaan. Meer dan eene gissing kan ik, met de weinige ons bekende gegevens, echter ook niet geven. Ten volle bewust van de gevaarlijkheid hiervan, ben ik dan ook bereid die op te geven, zoodra uit documenten, die nog aan den dag zouden kunnen komen, onomstootelijk blijkt, dat de feiten daarmee in strijd zijn.

M. i. moeten we den Radja Ibrahim der Portugeesche schrijvers niet gelijk stellen met Ṣalâḥ ad-dîn der Inlandsche kronieken doch met diens vader, ᶜAlî Moeghâjat Sjâh. Dàn komt met het verhaal der Portugeezen overeen, hetgeen de betrouwbaarste Maleische kroniek, de Boestân as-salâṭîn, vertelt. Dat hierin geen gewag wordt gemaakt van een broer van ᶜAlî Moeghâjat Sjâh, bij Barros een broer van Radja Ibrahim, zegt niets, daar deze kroniek niet zeer uitvoerig is en bovendien met dezen vorst begint, van wiens afkomst ze niets meedeelt. Om het even of hij al dan niet was een zoon van een vrijgelaten slaaf van den vorst van Pedir [2], hij was degeen, die Atjeh

[1] Barros—Lavanha IV, 2, p. 108—10; Couto IV, 1, p. 378—91; Castanheda VII p. 241—46; Correa III p. 303—305 spreken alleen van „den koning van Atjeh".

[2] De Chineesche berichten spreken ook van een slaaf als den stichter van Atjeh, plaatsen die gebeurtenis echter veel te laat tusschen 1578 en 1619. (W. P. Groeneveldt, Notes on the Malay Archipelago and Malacca etc. 2ᵉ druk in Misc. Papers relating to Indo-China etc. 2ᵈ ser., vol. I p. 213—14). Het zwijgen van de Boestân as-salâṭîn over de afkomst van ʻAli Moeghâjat

tot macht bracht. Voortdurend breidde hij zijn gebied dood in 1528 (naar Barros). Wanneer hij zich tot kunnen we niet met zekerheid vaststellen. Mogen w. aan den in de Boestân as-salâṭîn opgegeven duur z. n.l. 14 jaren, dan krijgen we als het begin van zijn so. jaar 1514. Dit klopt vrijwel met het bericht van Barros, d. in 1511 nog onderhoorig was aan Pedir en met eene andere kr. die de troonsbestijging van ʿAlî Moeghâjat Sjâh in 1513/14 (919 plaatst [1].

Resumeerend kunnen we dus als eenigszins vaststaand het volgende beschouwen, waarin de Portugeesche berichten overeenstemmen met de meest geloofwaardige Maleische kroniek.

Vóór ± 1500 was Atjeh eene plaats van geen beteekenis. In ʿAlî Moeghâjat Sjâh alias Radja Ibrahim kreeg het zijn eersten machtigen beheerscher, zijn eersten soeltan [2]. Deze breidde het Atjehsche territoor uit: ± 1520 lijfde hij Daja in, veroverde daarna Pedir en Pasei (1524) en voerde oorlog tegen Aroe. Hij regeerde van, zeg 1514, tot 1528. Toen stierf hij en werd opgevolgd door zijnen zoon Ṣalâḥ ad-dîn. Deze was volgens de Inlandsche overlevering een zwakkeling, die niet in staat was het rijk te besturen. Deze voorstelling van Ṣalâḥ ad-dîn, niet te rijmen met de identificatie van hem met Radja Ibrahim, den krachtigen, energieken grondvester der Atjehsche heerschappij, komt overeen met wat de Portugeesche berichten leeren. Behalve een aanval op een ontredderd Portugeesch schip in de reede van Atjeh (1529) en een plan om Malaka te verrassen, dat niet doorging, hooren we niets meer over de Atjehers tot 1537, toen in Sept. van dat jaar hunne vloot voor

---

Sjâh zou men als een, hoewel heel zwak, argumentum ex silentio voor de mededeelingen van Barros kunnen beschouwen. De voorstelling van Valentijn over de opkomst van Atjeh is zeer verward. (Beschrijving van Sumatra in het 5ᵉ dl. van zijn bekende werk, p. 6).

[1] Cod. 1983 p. 18; cod. 1954 p. 21.

[2] Of ʿAlî Moeghâjat Sjâh ook de eerste is geweest, die den Islâm omhelsde en verbreidde, zooals de Boestân as-salâṭin opgeeft, heb ik niet kunnen uitmaken. Ik vind het echter niet onverdacht, daar de traditie aan den grondlegger van het soeltanaat, licht ook de invoering van den Islâm toeschrijft en hem zoo in alles als beginner beschouwt. Zegt men met Veth, die echter uitging van de veronderstelling Ibrahim = Ṣalâḥ ad-dîn, dat hij, ʿAlî Moeghâjat Sjâh, de eerste Moehammedaansche regent van Atjeh geweest zal zijn uit Pedir gezonden (Atchin p. 63), dan zou men verder moeten aannemen òf dat hij de eerste stadhouder was van Pedir en vóór hem Atjeh niet van Pedir afhankelijk was, òf dat het reeds lang geislamiseerde Pedir vóór hem in Atjeh niet-Moslimsche stadhouders gehad zou hebben.

Malaka versch… het dezelfde soeltan van Atjeh van 1540
wordt nu gen… …verde, de Maleische kronieken in com-
ad-dîn en de … …meldt, geven hieromtrent opheldering.
toen zijn b… …ee, dat ᶜAlâ' ad-dîn Ḳahhâr 5 zonen
hem kwam … …oeltan Hoesein, 3. Soeltan Moeghal,
vast. Zooals men … Abangta ᶜAbd al-djalîl. De 1e
jaren 1529, 1549 en … …egt de kroniekschrijver er bij,
ooggetuige weten we … Soeltan Ghori; de 3e als hoofd
meer aan de regeering was … den vader bij zich gehouden
malige soeltan van Atjeh … heerschzucht [2].
ad-dîn moet dus vóór dien t… „Sultão Alaharadi" van
we nu de opgave van de Boe… den soeltan daarvan,
zijnen val overleefde, als juist … …ien Antonio d'Albu-
verklaren, waarom de kronieken … …men en gedood had,
jaren als den duur van Ṣalâḥ ad-d… …e, gezanten naar
te lang): men heeft n.l. den tijd … …sluiten tegen de
soeltanaatsjaren gerekend en in somm… … hij met zijne
bij opgeteld. Het jaar ± 1540 als … Gedurende het
ᶜAlâ' ad-dîn in de traditie bewaard geb… …n Aroe, het
van Pinto echter verkeerd, te laat) heeft … …an Djohor
de meeste kronieken naar boven toe ge… …rd door
als het aanvangsjaar der regeering van …
alleen ééne kroniek heeft naar beneden … … in
jaar 1549 als den tijd van Ṣalâḥ ad-d… … …n.
basis nemende de opgave van de Boestân …
den juisten duur van Ṣalâḥ ad-dîn's bestuur …
het jaar zijner onttrooning 1528 + 9 = 1537. …
in Sept. 1537 [3] is dan misschien een der eerst…
weest van Ṣalâḥ ad-dîn's broer en opvolger, …
Riᶜâjat Sjâh al-Ḳahhâr, zoon van ᶜAlî Moeghâjat…

Deze vorst zette het werk, door zijnen … door zijn zwakken broer afgebroken, weer … zijne macht uit en maakte den Atjehschen naam … Portugeezen als onder de Inlandsche vorsten gedu… levering leeft hij voort als de organisator van het …

[1] Tiele in de Bijdr. Kon. Inst. 4, III, p. 37—38.

[2] Fernão Mendes Pinto, Peregrinaçâo ed. 1762, p. 83.

[3] De Portugeesche schrijvers noemen den naam van … soeltan niet.

[4] Vgl. Tiele in de Bijdr. Kon. Inst. 4, III p. 37.

bestuur, die de indeeling van het volk in stammen, soekèë's of kaoem's, tot stand bracht en ter versterking van den Islâm en om steun in den strijd tegen de Portugeezen gezanten naar den soeltan van Turkije zond, van wien hij in de kanongieterij bedreven ambachtslieden toegezonden kreeg [1].

Pinto verhaalt van hem, dat hij in 1539 den koning der Bataks den eisch stelde den Islâm aan te nemen en op diens weigering hem den oorlog aandeed. Daarna tastte hij Aroe aan, doodde den vorst daarvan, doch moest het weer ontruimen voor Djohor [2]. In 1547 trok hij, zooals ook de Boestân as-salâṭîn meldt, in persoon tegen Malaka op zonder echter eenig succes te behalen [3].

Omtrent het jaar van zijn dood zijn de berichten verschillend. Marsden en Veth [4] geven daarvoor in navolging van de kroniek van Dulaurier 1556/57; de Boestân as-salâṭîn en andere kronieken 1567, *ééne* kroniek 1577 [5]. Bij benadering is zijn sterfjaar wel vast te stellen.

Pinto verhaalt, dat ± 1540 de soeltan van Djohor de Atjehers uit het door hen bezette Aroe verdreef en dat dit rijkje in het bezit van Djohor bleef tot 1564, toen de koning van Atjeh, veinzende naar Patani te gaan, plotseling Djohor overviel, den soeltan daarvan met diens gezin naar Atjeh gevangen voerde en aldaar ombracht. De vorst van Atjeh, nu weer over Aroe te beschikken hebbende, plaatste daar als hoofd zijn oudsten zoon, die later bij het beleg van Malaka in 1568 om het leven kwam [6].

---

[1] Niemann's Bloemlezing p. 121; van Langen in de Bijdr. Kon. Inst. 5, III p. 337.

[2] Tiele in de Bijdr. Kon. Inst. 4, III p. 59—60, 64—66. Pinto vertelt dat Atjeh toen reeds Turksche hulptroepen had.

[3] Tiele in de Bijdr. Kon. Inst. 4, IV p. 302—304; Danvers I p. 580—81.

[4] Marsden o. c. p. 429; Veth o. c. p. 66; op p. 86 van hetzelfde werk zet echter Veth achter den opvolger van dezen vorst de jaren 1567—75, zooals de Boestân as-salâṭîn opgeeft.

[5] Cod. 1983 p. 47; cod. 1954 p. 55.

[6] Peregrinação ed. 1762 p. 37—38. In sommige uitgaven van dit werk wordt de overval van Djohor met de herovering van Aroe in 1574 geplaatst (in de editie, die Tiele gebruikte, en in de vertalingen van Bernard Figuier en Külb) doch in de boven geciteerde uitgave en in die van 1725 en van 1829 (deze laatste naar de 1e uitgave van 1614) staat 1564. Dat dit het juiste jaartal is, blijkt uit de mededeeling van Pinto zelf, dat de soeltan van Atjeh toen zijn oudsten zoon tot vorst van Aroe maakte en dat deze dezelfde was, die bij het beleg van Malaka tijdens Leoniz Pereira d. i. 1568 sneuvelde. Terecht voerde Tiele deze mededeeling dan ook aan als een bezwaar tegen het jaar 1574. Echter het juiste jaar, dat door Couto niet opgegeven wordt,

Blijkt uit Pinto niet of het dezelfde soeltan van Atjeh van 1540 was, die Aroe in 1564 heroverde, de Maleische kronieken in combinatie met hetgeen Couto vermeldt, geven hieromtrent opheldering.

De Boestân as-salâṭîn deelt mee, dat ʿAlâ' ad-dîn Ḳahhâr 5 zonen had: 1. Soeltan ʿAbd allâh, 2. Soeltan Ḥoesein, 3. Soeltan Moeghal, 4. Soeltan Abangta di-tangkap, 5. Abangta ʿAbd al-djalîl. De 1e werd als vorst van Ghori d. i., voegt de kroniekschrijver er bij, Aroe [1] aangesteld en daarom genoemd Soeltan Ghori; de 3e als hoofd van Priaman geplaatst; de 2e en 5e door den vader bij zich gehouden en de 4e door hem gedood vanwege zijne heerschzucht [2].

Couto verhaalt nu het volgende. Nadat „Sultão Alaharadi" van Atjeh Oedjoeng Tanah had genomen en den soeltan daarvan, genaamd „Salaudi", zoon van „Mahamed", wien Antonio d'Albuquerque zijn rijk ontnomen had, gevangen genomen en gedood had, zond hij, toen heer over Pedir, Pasei en A r o e, gezanten naar Turkije, Java en Indië ten einde een verbond te sluiten tegen de Portugeezen. Na 2 jaren van voorbereiding vertrok hij met zijne vrouwen en 3 z o n e n in Jan. 1568 naar Malaka. Gedurende het beleg van die stad verloor zijn oudste zoon, koning van Aroe, het leven. Den 25en Febr. trok de soeltan weer af. De vorst van Djohor kwam toen de Portugeezen met versterking te hulp en werd door den gouverneur van Malaka feestelijk ontvangen [3].

De herovering van Aroe in 1564 en het beleg van Malaka in begin 1568 moeten we dus nog aan ʿAlâ' ad-dîn Ḳahhâr toeschrijven. In 1564 had hij zijn oudsten zoon, ʿAbd allâh tot vorst van Aroe aangesteld, die echter niet lang van zijne heerschappij mocht genieten en reeds in 1568 bij het beleg van Malaka omkwam. Van zijn 4 nog levende zonen, een had hij immers gedood, moet ʿAlâ ad-dîn dan 3 op die expeditie meegenomen hebben en een misschien in Atjeh achtergelaten hebben om de regeering waar te nemen,

---

niet wetende en in de chronologie der Atjehsche vorsten Veth volgende, plaatst Tiele deze gebeurtenis in ± 1567 en schrijft haar toe aan 'Alâ' ad-dîn van Perak.

[1] De naam „Gori" komt nog voor bij Eredia, Informaçâo etc. p. 96.

[2] Niemann p. 121—22. Eene andere kroniek (cod. 1983 p. 48, cod. 1954 p. 56) maakt alleen van twee broers van Soeltan Ḥoesein melding, één vorst te Ghori en één te Moeghal (den naam van dezen prins dus verwarrende met de plaats zijner residentie).

[3] Couto VIII p. 130—60. Zie ook Tiele in de Bijdr. Kon. Inst. 4, IV, p. 426—28 en Danvers I p. 534—35, waar deze gebeurtenis in 1567 geplaatst wordt.

zooals van een anderen soeltan inderdaad bericht wordt, dat tijdens zijne afwezigheid een zijner zonen hem in de regeering verving [1]. Van het zenden van gezanten naar Turkije en de zending van manschappen en geschut uit Egypte wordt ook in andere Europeesche berichten gewag gemaakt [2].

Eenen tocht van ᶜAlâ' ad-dîn naar Djohor door eene kroniek medegedeeld, moeten we zeker als de expeditie van 1564 beschouwen. Die kroniek [3] vertelt n.l., dat ᶜAlâ' ad-dîn getrouwd was met eene dochter van den vorst van Oedjoeng Tanah, Radja Besar of ᶜAlâ' ad-dîn [4]. Eens wilde hij zijn schoonvader een bezoek brengen. Deze, zeker begrijpende, wat dat „een bezoek brengen" van den kroniekschrijver beteekende, vluchtte het woud in. Hij werd echter door de Atjehers achterhaald en voor hunnen soeltan gebracht. Deze ontving zijn schoonvader met eerbewijzen, nam hem naar Atjeh mee en dwong hem voor zich huldebetuigingen te maken!

Ook de Boestân as-salâṭîn maakte melding van eenen tocht van Atjeh tegen Djohor. Verkeerdelijk wordt de toenmalige soeltan van Atjeh ᶜAlî Moeghâjat Sjâh genoemd. Uit het verband blijkt duidelijk, dat met dezen tocht die van ᶜAlâ' ad-dîn bedoeld wordt. Over de soeltans van Malaka handelend zegt dan deze kroniek, dat onder ᶜAlâ' ad-dîn Sjâh van Djohor, zoon van den bekenden Mahmoed Sjâh van Malaka een inval der Atjehers te Djohor plaats had. De soeltan werd met zijn gezin naar Atjeh gevoerd en stierf daar. Zijn zoon Radin Bahir werd door Soeltan ᶜAlî Riᶜâjat Sjâh, den opvolger van ᶜAlâ' ad-dîn Ḳahhâr tot schoonzoon genomen en naar Djohor teruggestuurd ten einde zijn vader te vervangen, waar hij later door vergiftiging stierf [5].

Den dood van Soeltan ᶜAlâ' ad-dîn Riᶜâjat Sjâh, in de traditie bekend onder den naam Marḥoem Ḳahhâr, plaatsen de meeste Maleische kronieken, zooals reeds gezegd is, in 1567. Volgens de boven aangehaalde Portugeesche berichten echter moet dit feit na Februari 1568, na het beleg van Malaka gebeurd zijn. Dit jaar 1568 kunnen we als het sterfjaar van ᶜAlâ' ad-dîn aannemen: de Portugeezen noemen hem daarna niet meer, en het niet doorgaan

[1] Zie beneden p. 170 en 172.

[2] Tiele in de Bijdr. Kon. Inst. 4, IV, p. 423; von Hammer, Gesch. des Osman. Reiches III, p. 402.

[3] Cod. 1983 p. 48—47; cod. 1954 p. 51—55.

[4] De Radja Ketjil Besar alias Soeltan 'Alâ'ad-din Ri'âjat Sjâh van Djohor (vgl. Wilkinson, Papers on Malay subjects; History p. 38).

[5] Cod. 1971 p. 274; cod. 5383 p. 17—18.

van zijn plan om in dat of het volgende jaar den aanval op Malaka te hervatten, zooals Couto meedeelt, is dan toe te schrijven aan zijn levenseinde en de troonwisseling met de daaraan verbonden beroeringen. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Soeltan Hoesein onder den titel van Soeltan ᶜAlî Riᶜâjat Sjâh.

Onder zijne regeering kwam, vertelt de Boestân as-salâṭîn, een Arabisch geleerde uit Mekka, afkomstig uit Egypte en tot de Sjâfiᶜitische rechtschool behoorend, genaamd Moeḥammad Azharî ofte wel Sjeich Noer ad-dîn. Hij onderwees in Atjeh metaphysica en bleef er tot zijnen dood [1]. Soeltan ᶜAlî Riᶜâjat Sjâh was, volgens dezelfde kroniek, mild van aard en liefderijk jegens geleerden en andere onderdanen.

Eene andere kroniek verhaalt van dezen vorst het volgende. Zooals we boven zagen, had hij eenige broers, waaronder Soeltan Ghori en Soeltan Moeghal. Deze werden op hem ijverzuchtig, omdat hij Atjeh had gekregen en zij slechts provincieplaatsen. Opgestookt door Soeltan Ghori kwam de andere nu in Atjeh met uiterlijk vriendelijke bedoelingen, doch inwendig zinnend op een middel om zijn broer uit den weg te ruimen. Met de hulp van twee Bataksche toovenaars maakte hij hem ziek. Ook Soeltan Ghori begaf zich nu op weg naar Atjeh. De belaagde scheen toen echter de lucht gekregen te hebben van de plannen zijner broers. Hij liet den soeltan van Ghori beletten te landen en hem met zachten dwang verzoeken terug te keeren: een andere keer zou hij hem, zoo Allah het wilde, gaarne ontmoeten. Soeltan Moeghal trachtte daarop zijne aanhangers te verzamelen. Toen dit ruchtbaar werd, overvielen de Atjehers hem en de zijnen door middel van eene list. In het daarop ontstane gevecht werd Soeltan Moeghal, ondanks het verbod van den soeltan van Atjeh, dat men door het rumoer niet kon hooren, gedood [2].

In de hoofdzaken is dit verhaal niet onwaarschijnlijk. Uit de opgave van deze kroniek, dat toen de vorst van Aroe nog leefde, zouden we het verhaalde vóór 1568 moeten plaatsen en den dood van den vorigen vorst tegen hetgeen we uit de Portugeesche berichten hebben mogen concludeeren, in ± 1567 stellen. Doch ook dan is het niet geheel te rijmen met andere gegevens uit dezelfde kroniek en andere Maleische geschriften en geheel afwijkend van die van

[1] Niemann p. 122; vgl. Veth p 86.

[2] Cod. 1983 p. 48—57; cod. 1954 p. 56—67.

Couto. Immers alle kronieken geven op, dat later aan de regeering kwam de vorst van Priaman, een broer van ᶜAlî Riᶜâjat Sjâh, voegen de meer uitvoerige er bij. Deze zou dan moeten geweest zijn de eenige overgebleven broer van ᶜAlî Riᶜâjat Sjâh, n.l. Abangta ᶜAbd al-djalîl. Hij zou te Priaman aangesteld geweest moeten zijn als opvolger van zijnen in de vermelde twisten omgekomen broer, Soeltan Moeghal. Werkelijk noemt de Boestân as-salâṭîn den later op den Atjehschen troon gekomen vorst van Priaman, Abangta, als we dezen naam dan mogen beschouwen als eene verkorting, hetzij opzettelijk, hetzij door de slordigheid van den afschrijver der hss., van Abangta ᶜAbd al-djalîl. De kroniek, waaraan het bovenstaande verhaal ontleend is, vermeldt echter onder eene latere regeering ᶜAbd al-djalîl als nog in leven, terwijl hij reeds lang omgebracht moest zijn. Het bericht van Couto zou dan verder gelezen moeten worden, dat in 1568 de vorst van Atjeh met 2 broers voor Malaka kwam en dat toen zijn oudste broer, de vorst van Aroe, het leven liet.

De eenige oplossing, waarmee we de verschillende berichten met elkaar kunnen verzoenen, zou in den volgenden zin moeten zijn. In 1568 kwam Soeltan ᶜAlâ' ad-dîn ḳahhâr met 3 zonen voor Malaka. De oudste, de vorst van Aroe, sneuvelde bij die gelegenheid, waarna in diens plaats een andere zoon aan het hoofd van Aroe gesteld werd. Na den dood van den ouden soeltan in 1568, werd de troon aan zijn zoon en opvolger Soeltan Ḥoesein betwist door diens beide broers, den vorst van Aroe en Soeltan Moeghal van Priaman. In deze twisten kwam de laatste om het leven. De vorst van Aroe kwam in zijne plaats in Priaman om later in Atjeh de regeering te aanvaarden. De opgave van de kroniek, dat Abangta ᶜAbd al-djalîl nog leefde, toen hij reeds lang omgebracht moest zijn, is dan als foutief aan te merken. Doch zekerheid hebben we voor de juistheid dezer voorstelling van den loop der gebeurtenissen geenszins; wat we uit het verhaal als zeker mogen aannemen is alleen, dat Soeltan Ḥoesein na den dood van zijn vader in 1568 niet zonder protesten van den kant zijner broers de regeering aanvaardde onder den titel van Soeltan ᶜAlî Riᶜâjat Sjâh.

De kronieken vertellen verder niets van hem. Van Europeesche zijde weten we echter, dat hij den strijd tegen de Portugeezen, door zijn vader krachtig aangevat, voortzette. In 1570 leverde eene Atjehsche vloot slag tegen hen, waarin de troonopvolger het leven liet; verder maakt Couto melding van een beleg van Malaka door de Atjehers in 1573 en daarna in Febr. 1575, welk laatste beleg

na 17 dagen plotseling opgeheven werd [1]. Misschien moeten we dit plotselinge vertrekken van de Atjehsche vloot toeschrijven aan den dood van den soeltan. De kronieken plaatsen dien echter in eind 1575 na eene regeering van ± 8 jaren [2]. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Soeltan Moeda, een kind van 4 maanden, dat reeds na 7 maanden stierf. Toen kwam aan de regeering de vorst van Priaman, een broer van ʿAlî Riʿâjat Sjâh met den titel van Soeltan Sri Alam [3].

Zooals men boven kan zien, is het niet zeker of het Soeltan Moeghal of Abangta ʿAbd al-djalîl was, die onder dien titel den Atjehschen troon beklom: in elk geval was het een broer van ʿAlî Riʿâjat Sjâh, een zoon van ʿAlâʾ ad-dîn Kahhâr.

Volgens ééne kroniek was hij zeer vrijgevig. De rijksgrooten, bang, dat hij door zijne mildheid de geheele schatkist zou leeg maken, zetten hem toen af [4]. Waarschijnlijker is het verhaal van de Boestân as-salâṭin [5], dat deze vorst zeer boosaardig was, niet kon regeeren en, zooals ook de overige kronieken melden, na een kortstondig bestuur in 1576 omgebracht werd. Hij werd opgevolgd door zijn neef Zein al-ʿâbidîn of Radja Djeinal, een zoon van den voor Malaka omgekomen vorst van Aroe, Soeltan ʿAbd allâh, en kleinzoon dus van ʿAlâʾ ad-dîn Kahhâr.

De Boestân as-salâṭîn vertelt van hem, dat hij zeer wreed was: zonder te voren bloed gezien te hebben, had hij geen eetlust en hij hield, zoo vertelt eene andere kroniek, er van om dieren en menschen tegen elkaar te laten vechten [6]. Hij onderging dan ook hetzelfde lot als zijn voorganger en werd na eene korte regeering in 1577 gedood. Op hem volgde Soeltan ʿAlâʾ ad-dîn van Perak, ook Manṣoer Sjâh geheeten, zoon van Soeltan Aḥmad.

De Atjehsche kronieken deelen niets mee omtrent de herkomst van dezen vorst. Wel wordt in de Peraksche traditie iets verhaald, dat, zoo geen helder licht, dan toch eene aanwijzing hieromtrent geeft.

[1] Tiele in de Bijdr. Kon Inst. 4. IV p. 429. 431—32. 433—34; Danvers o. c. I p. 557; vol. II p. 8. 10.

[2] Het jaartal 1572 bij Veth p. 66 is eene drukfout voor 1565, naar de kroniek van Dulaurier.

[3] Eene kroniek cod. 1653 en 1654 vermeldt de regeering van Soeltan Moeda geheelenaal niet en laat Sri Alam direct op zijn broer volgen. Die regeering zal dan ook wel denkbeeldig geweest zijn. Deze kroniek negeert echter ook de regeering van Manṣoer Sjâh, zooals we verderop zullen zien. Verkeerdelijk heeft Marsden van „Radja Priaman" gemaakt Radja Firman Sjâh p. 429.

[4] Cod. 1653 p. 58—60; cod. 1654 p. 68—71.

[5] Niemann p. 123.

[6] Niemann p. 125, cod. 1653 p. 63—65; cod. 1654 p. 71—74.

een gewelddadigen dood stierf, deelen ook de Maleische kronieken mee; deze geven daarvoor echter op begin 1585 (Moeḥarram 993) [1]. Uiteenloopend zijn verder de berichten omtrent de omstandigheden en de gevolgen van het onnatuurlijke levenseinde des vorsten. De sobere kronieken vermelden blootelijk dit feit en dat daarna aan de regeering kwam Soeltan of Makota Boejoeng onder den titel, voegt de Boestân as-salâṭîn er bij, van ᶜAlâ' ad-dîn Riᶜâjat Sjâh ibn Soeltan Moenawwar Sjâh [2]. Na eene regeering van ± 3 jaren werd ook hij vermoord in eind 1588 en opgevolgd door Soeltan ᶜAlâ' ad-dîn Riᶜâjat Sjah, zoon van Firmân Sjâh.

De Europeërs, die onder de regeering van dezen vorst of iets later in Atjeh kwamen, geven omtrent diens troonsbestijging verschillende verhalen, die zij echter ook maar van hooren zeggen hadden.

John Davis vertelt in zijn journaal van zijne eerste reis naar Atjeh (1599) het volgende [3]. De toen regeerende soeltan van Atjeh heette „Aladin" en was zeer oud. Oorspronkelijk een visscher had hij onder den vorigen vorst in de oorlogen zich zoo weten te onderscheiden, dat hij tot admiraal benoemd werd en eene van des soeltans naaste verwanten tot vrouw kreeg. De soeltan stierf toen plotseling en liet slechts een minderjarigen kleinzoon na, gesproten uit het huwelijk van zijne dochter en eenig kind met den vorst van Djohor en in Atjeh opgevoed om later zijnen grootvader op te volgen. De admiraal ontfermde zich over het kind en nam het in bescherming tegen de Rijksgrooten, van wie hij velen liet ombrengen. Daarna liet hij ook het kind van kant helpen en zette zich zelf de Atjehsche kroon op het hoofd.

Een Franschman, die in 1602 Atjeh bezocht, geeft een ongeveer

---

band blijkt echter dat hij die gebeurtenis in 1586 plaatst, zooals Tiele in de Bijdr. Kon. Inst. 4, V, p. 173 ook weergeeft. Marsden, zonder zijn bron op te geven, plaatst de vermoording van Manṣoer in Mei 1585 (H. of S. p. 432).

[1] Alleen uit de Peraksche kroniek, door Maxwell besproken in het J. Str. Br. R. A. S. 1878 p. 187, blijkt de geweldadige dood van Manṣoer Sjâh niet. Volgens deze kroniek stierf hij in de haven van Atjeh — waarom hij in de traditie genoemd wordt Sri Pada Mangkat di kwala — bij zijn terugkeer van Perak, waar hij zijne verwanten opgezocht en het koninkrijk gereorganiseerd had. Verkeerdelijk zegt Millies (Recherches etc. p. 76) dat de kroniek van Newbold gewag maakt van den moord van den soeltan door generaal Moratiza; deze bijzonderheid staat niet in die kroniek zelve, maar in eene aanteekening van Newbold.

[2] Niemann p. 124.

[3] John Davis in Purchas, His Pilgrimage vol. I, bk. III p. 121—22.

gelijkluidend verhaal. De soeltan was toen 18 jaren aan de regeering en op zeer hoogen leeftijd. Van oorsprong een visscher, was hij door zijne dapperheid bij den vorigen vorst in de gunst gekomen en had daarna zijnen weldoener omgebracht om zelf aan het bewind te komen [1].

Eredia zegt in zijn boven reeds aangehaalde Informação etc. op p. 95 alleen, dat „Rajamançor" gedood was door den toen d. i. 1599 regeerenden soeltan „Siri Soltão".

Alleen Beaulieu, die onder Iskandar Moeda in 1621 in Atjeh kwam, geeft hieromtrent een ander relaas. Ongeveer 40 jaren voor dien, zoo vertelt Beaulieu [2], waren de Orangkaja's, die groote macht hadden, in twist over de keuze van een vorst: ieder wilde die waardigheid voor zich zelf hebben. Eindelijk kwamen ze met elkaar overeen om tot soeltan uit te roepen een Orangkaja, die buiten de partijen stond, de reputatie had van zeer wijs te zijn, bovendien reeds 70 jaren oud was en tot een der onaanzienlijkste families behoorde. Na herhaald aandringen stemde de grijsaard, die eerst geweigerd had zijn rustig bestaan te verlaten, ten slotte toe; slechts als een vader over zijne kinderen zou hij over de anderen regeeren. Op den troon gekomen veranderde hij echter spoedig van houding; om zijne heerschappij beter te vestigen liet hij vele Orangkaja's ombrengen.

Beschouwen we nu deze berichten nader. Niet onverdacht komt me voor de naam „Mora Ratissa" bij Couto; Pinto vermeldt een dergelijken naam n.l. Morado Arraiz van een Turkschen kapitein, die den soeltan van Atjeh geholpen zou hebben in den oorlog tegen Djohor in ± 1539 en toen gesneuveld zou zijn [3]. Niet onverdacht is verder het verhaal omtrent de afkomst van Soeltan ᶜAlâ' ad-dîn als zoude hij aanvankelijk een visscher geweest zijn; een Chineesch bericht maakt ook gewag van een visscher, die koning van Sumatra (bedoeld wordt Samoedra) werd na den dood van den vorigen koning op dien van Nakoer gewroken en de koninginweduwe volgens haar belofte getrouwd te hebben [4].

---

[1] F. M. de Vitré, Description du premier voyage faict aux Indes Orientales par les François, Paris 1604, p. 39.

[2] Journaal van Beaulieu in Thévenot's Relation de divers voyages curieux, tome II p. 110—112.

[3] Peregrinação ed. 1762 p. 37.

[4] Groeneveldt, Notes etc. in de Misc. Papers relating to Indo-China etc. 2ᵈ ser. vol. I p. 208.

uitgeroepen (ten onrechte zegt Wilkinson o. c. p. 38, dat ᶜAbd al-djalîl een zoon was van Moeṯhaffar Sjâh). Hij was toen nog een kind en stierf spoedig. Radja Fâṭimah wist daarop gedaan te krijgen dat haar echtgenoot Radja ᶜOemar tot soeltan uitgeroepen werd. Hij aanvaardde de regeering onder den titel van Soeltan ᶜAlî Djalâ (?) ᶜAbd al-djalîl Sjâh. Hij stichtte Batoe Sawar en onder zijne regeering ondernamen de Portugeezen twee keer aanvallen op zijne stad doch zonder succes. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Radja Manṣoer, getiteld ᶜAlî ad-dîn Riᶜâjat Sjâh, die aanvallen van Atjeh en de Portugeezen kreeg te verduren (Sedj. Mal. ed. Shellabear 1896 p. 344, 364—75). In de Inleiding zegt de kroniekschrijver nog, dat hij zijn werk begon in 1612 ten tijde van Soeltan ᶜAlâ' ad-dîn Riᶜâjat Sjâh, die in Atjeh stierf, zoon van Soeltan ᶜAbd al-djalîl Sjâh, broer (lees dus: schoonbroer) van Soeltan Moeṯhaffar Sjâh, zoon van ᶜAlâ' ad-dîn Riᶜâjat Sjah, zoon van Soeltan Maḥmoed Sjâh.

Hetgeen de Boestân aṣ-salâṭîn hieromtrent meedeelt, is reeds boven op p. 156 weergegeven. Hier worde daaraan nog toegevoegd, dat volgens eene Peraksche kroniek (zie het Jrn. Str. Br. R. A. S. June 1882) ᶜAlâ' ad-dîn van Djohor, zoon en opvolger van den bekenden Maḥmoed Sjâh, na zijn dood genoemd werd Marḥoem Sajjid Mangkat di Atjeh. De Inlandsche gegevens verschillen essentieel dus niet van de mededeeling van Couto, volgens wien deze Djohorsche vorst in Atjeh omgebracht werd.

Laten we nu nagaan, wat we van Europeesche zijde omtrent deze kwestie vernemen. Couto verhaalt, zooals reeds is gezegd (zie p. 155), van „Soltão Salaudi”, zoon van Soeltan Maḥmoed Sjâh, dat hij door den koning van Atjeh ᶜAlâ' ad-dîn Ḳahhâr gedood werd (dec. VIII p. 130—31). Daarna, handelend over een brief van den kapitein van Malaka aan den vorst van Djohor om hulp te vragen tegen de Atjehers in 1568, zegt hij, dat de kapitein o. a. schreef, dat de soeltan van Djohor nu eene gelegenheid had om zich op den soeltan van Atjeh te wreken voor den dood van zijn *broer* (dec. VIII p. 144). Later deelt Couto mede, dat na den dood van „Soltão Malafaxa” van Oedjoeng Tanah, die getrouwd was met eene Atjehsche prinses, misschien vergiftigd door „Euchisadel” gewoonlijk genoemd „Rasale”, een oom van den soeltan van moeders zijde, deze aan de regeering kwam, de weduwe van zijn neef, de prinses van Atjeh tot vrouw nam, waarover de soeltan van Atjeh niet bijster gesticht was (dec. X, 1 p. 272).

Volgens Eredia, in een werk van 1603, werd Soeltan Maḥmoed

Sjâh opgevolgd door zijn zoon en deze door „Raya Ale”, die getrouwd was met eene dochter van „Raja Mansor” van Atjeh. Een zoon uit dat huwelijk, „Ala uddin” was toen in 1603 aan de regeering (Malacca ed. Janssen fol. 45). In een vroeger werk van 1599 deelt Eredia mede, dat na de overwinning van Paulo de Lima (dus na 1587) de koning van Djohor eene nieuwe stad bouwde genaamd „Batusavar”. Diens zoon genaamd „Raja Rade” was, tijdens Eredia dit werk schreef, aan de regeering sedert den dood zijns vaders in 1597.

Op eene andere plaats van hetzelfde werk zegt Eredia, dat toen in zijn tijd Djohor in oorlog was met den Atjehschen vorst, omdat deze den troon van Atjeh geusurpeerd had, die toekwam aan den koning van Djohor of „Batusavar”, d. w. z. voegt Eredia er bij, aan diens zoon „Raja Achem” als zijnde de kleinzoon van „Raja-mançor” (Informação p. 70, 79).

Van eene verbinding met het Atjehsche huis maakt de Sedjarah Melajoe dus geen gewag. Dat eene dochter van Manṣoer Sjâh met een soeltan van Djohor getrouwd was, wordt ook door Davis meegedeeld. Volgens de Boestân as-salâṭîn nu was ook eene dochter van ᶜAlî Riᶜâjat Sjâh met een soeltan van Djohor gehuwd. Die twee huwelijken hebben zeker in de voorstelling der Portugeesche geschiedschrijvers verwarring gebracht.

Vergelijken we nu deze berichten, dan krijgen we als het waarschijnlijkst het volgende.

Soeltan ᶜAlâ' ad-dîn van Djohor, zoon van Maḥmoed Sjâh, werd door Soeltan ᶜAlâ' ad-dîn Ḳahhâr in 1564 naar Atjeh gevangen gevoerd en liet daar het leven (Couto, Boestân as-salâṭîn). Hij werd opgevolgd door zijn zoon Soeltan Moeṯhaffar Sjâh = Malafaxa (Couto) = Radin Bahir (Boest. Sal.), die getrouwd was met eene prinses van Atjeh (Couto) n.l. eene dochter van ᶜAlî Riᶜâjat Sjâh (Boest. Sal). Hij werd vergiftigd (Couto, Boest. Sal.) en opgevolgd eerst, voor een korten tijd, door zijn neef ᶜAbd al-djalîl (Sedj. Mel.) en dan door zijn schoonbroer (Sedj. Mel.) ᶜAlî Djalâ ᶜAbd al-djalîl = Rasale of Raya Ale (Couto, Eredia). Deze huwde eene dochter van Manṣoer Sjâh (Eredia) en stierf op hoogen leeftijd in 1597 (Eredia), waarna aan de regeering kwam zijn zoon ᶜAlâ' ad-dîn Riᶜâjat Sjah = Raja Rade (van Eredia), onder wien de Sedjarah Melajoe begonnen werd en die door Iskandar Moeda gevangen gevoerd werd en gedood.

ᶜAlî Djalâ ᶜAbd al-djalîl moet dan de vader van het bewuste

kleinkind van Manṣoer Sjâh geweest zijn. De mededeeling van Eredia, dat in zijn tijd Djohor in oorlog was met Atjeh, moet dan om de door hem gemelde reden verstaan worden in den zin van vóór 1597, vóór den dood van ᶜAlî Djalâ ᶜAbd-al-djalîl. ᶜAbd al-djalîl volgens de Sedjarah Melajoe heel jong aan de regeering gekomen en spoedig gestorven heeft waarschijnlijk maar eene regeering in naam gehad. Vreemd blijft nog, dat Couto van een soeltan van Djohor van 1568 spreekt als broer van den door den vorst van Atjeh gedooden soeltan en hem op 40 jarigen leeftijd taxeert. Zou na 1564, na de wegvoering van den Djohorschen soeltan ᶜAlâ ad-dîn naar Atjeh, werkelijk tijdelijk een broer van hem geregeerd hebben en zijn zoon Moeṯhaffar Sjâh eerst na 1568 na de troonsbestijging van zijn schoonvader ᶜAlî Riᶜâjat Sjâh van Atjeh naar Djohor teruggezonden zijn om zijn vader op te volgen? Netscher geeft in het Tijdschr. van het Bat. Gen. dl. II p. 145 dezelfde lijst als boven van de vorsten van Djohor; de regeeringsjaren, die erbij staan, zijn echter zeker verkeerd.

Doch keeren we nu tot ons onderwerp terug.

Dat de Europeesche berichten op Manṣoer Sjâh direct den overweldiger ᶜAlâ' ad-dîn Riᶜâjat Sjâh laten volgen, moeten we misschien verklaren uit eene gelijktijdige regeering van dezen vorst en Soeltan Boejoeng uit Indrapoera, dien eene andere partij van Orangkaja's gekozen moest hebben. Om zijne positie te versterken wierp zich mogelijk ᶜAlâ' ad-dîn als beschermer op van den kleinzoon van Manṣoer Sjâh, totdat zijn concurrent Soeltan Boejoeng omgebracht werd, waarna hij zijn beschermeling doodde en zoo het rijk voor zich alleen kreeg.

Resumeerend kunnen we dus als het waarschijnlijkst uit die tegenstrijdige berichten het volgende afleiden:

Soeltan ᶜAlâ' ad-dîn van Perak of Manṣoer Sjâh werd in ± 1586 gedood na eene regeering van ± 8 jaren. Eenige Orangkaja's kozen toen tot soeltan Radja Boejoeng, getiteld Soeltan ᶜAlî Riᶜâjat Sjâh, zoon van Soeltan Moenawwar Sjâh uit Indrapoera; een andere groep met ᶜAlâ' ad-dîn Riᶜâjat Sjâh aan het hoofd hield de partij van den onmondigen kleinzoon van den vermoorden vorst, zoon van diens eenige dochter met den soeltan van Djohor en bestemd om op den Atjehschen troon te komen. Na ± 3 jaren werd Soeltan Boejoeng gedood, waarop ᶜAlâ' ad-dîn Riᶜâjat Sjâh, zoon van Firmân Sjâh, zich van de regeering meester maakte en zijn beschermeling ombracht (± 1588), waardoor hij in oorlog geraakte met Djohor.

Onder zijne regeering kwam de boven op p. 161 gemelde Sjeich Moeḥammad Djailânî in Atjeh terug. Hij gaf onderwijs in de mystiek en maakte de nog niet opgeloste kwestie der aᶜjân thâbitah uit.

Volgens de kroniek, die ons dit meedeelt, had ᶜAlâ' ad-dîn 4 zonen: 1. Maharadja Diradja, 2 Soeltan Moeda, 3 Soeltan Ḥoesein, 4 Soeltan Abangta Merah Oepah. De 1ᵉ stierf nog tijdens het leven van zijn vader, de 2ᵉ werd door den soeltan in de regeering opgenomen, en de 3ᵉ als vorst van Pedir aangesteld; de 4ᵉ stierf in Djohor [1].

Eene andere kroniek vermeldt van hem 4 zonen — met dezelfde namen, behalve in de plaats van Abangta Merah Oepah, Abangta Radja Moeṯhaffar Sjâh — en 2 dochters, Poetri Radja Indra Bangsa, de lievelingsdochter van den soeltan, en Radja Poetri geheeten. Poetri Radja Indra Bangsa werd uitgehuwelijkt aan een telg van het oude vorstenhuis, genaamd Soeltan Manṣoer Sjâh zoon van ᶜAbd al-djalîl, kleinzoon dus van ᶜAlâ' ad-dîn ḳahhâr [2]. Uit deze verbintenis werd geboren Perkasa Alam, die later, onder den titel van Iskander Moeda, Atjeh tot het culminatiepunt zijner macht zou brengen [3]. Van jaar tot jaar volgt de kroniek den groei van dezen knaap, verhalende van zijne behendigheid in den wapenhandel en het omgaan met olifanten en paarden, hetgeen door Beaulieu bevestigd wordt [4].

Toen Perkasa Alam 10 jaar oud was, aldus volgens het geschiedverhaal, kwamen er twee Portugeesche gezanten genaamd Dang Dawis en Dang Toemis in Atjeh en vroegen aan den soeltan het fort „Beram" te mogen hebben. De soeltan antwoordde, dat de Portugeezen elk ander fort konden krijgen behalve juist dat eene, omdat het de monding der Atjeh-rivier beheerschte [5]. Frederick de Houtman

[1] Niemann p. 125.

[2] Of, zooals de kroniek verhaalt, ᶜAbd al-djalîl toen nog leefde, is niet zeker. Was hij degene, die eerst zijn broer Soeltan Moeghal te Priaman en daarna zijn anderen broer Soeltan Ḥoesein in Atjeh opgevolgd was met den titel van Soeltan Sri Alam, dan moet hij in ± 1576 omgebracht zijn (vgl. boven p. 157—59).

[3] Cod. 1983 p. 67 en volg.; cod. 1954 p. 78 en volg.; Perkasa Alam werd volgens deze kroniek ook genoemd Radja Zeinal, Radja Soelan, daarna Radja Moenawwar Sjâh en Pendjagah(?) (cod. 1983 p. 104; cod. 1954 p. 123).

De opgave van deze kroniek, dat Iskandar Moeda een zoon was van een Manṣoer, wordt bevestigd door eene munt van hem, in 't bezit van den heer Moquette te Batavia. Daarop noemt Iskandar Moeda zich „zoon van Manṣoer". Op eene andere munt van hem heet hij echter „zoon van 'Alî". 'Alî zou dan een andere door de kroniek niet opgegeven naam van Manṣoer moeten zijn.

[4] Beaulieu's journaal p. 106.

[5] Cod. 1983 p. 121; cod. 1954 p. 165 en 179.

verhaalt nu iets dergelijks. Volgens hem kwam 15 Nov. 1600 van Malaka „eenen paep, den welcke quam somen seyde uit Portugael" en verzocht den soeltan om een fort genaamd „Lubock", het sterkste fort van Atjeh, waarvoor de Portugeezen den soeltan tegen Djohor zouden helpen. Deze gaf daarop het bescheid, dat zij hem maar eerst Djohor moesten leveren, dan zou hun geen versterking geweigerd worden [1]. De Houtman vermeldt den naam van den gezant niet; „Dawis" in onze kroniek doet denken aan den Engelschen stuurman John Davis, aan wien de kroniek eene nooit door hem bekleede functie toeschrijft, terwijl „Lubock" bij de Houtman misschien komt van het woord „loeboek" = diepte in eene rivier, daar het bewuste fort volgens het geschiedverhaal aan de Atjeh-rivier lag. Doelen de kroniek en de Houtman nu werkelijk op dezelfde voorvallen, zooals hier aangenomen wordt, en is de opgave der kroniek over den leeftijd van Iskandar Moeda tijdens het verhaalde juist, dan moet deze dus in 1590 geboren zijn. Op zichzelf beschouwd verdient dit jaartal voor het geboortejaar van Iskandar Moeda wel vertrouwen. Volgens Beaulieu immers was hij nog heel jong, toen hij aan de regeering kwam, d. i. in 1607 (zie beneden).

Ons geschiedverhaal vertelt ook van twee gezanten van Siam, genaamd Mahataba en Mahamantri in Atjeh. Ze stonden verbaasd over de kundigheden van den jongen prins en meldden later aan hun heer, den koning van Siam, alles wat ze gezien hadden [2].

Voorts geeft nog steeds dezelfde kroniek een uitvoerig relaas van den afval van Aroe. Als reden wordt het volgende opgegeven. De Aroeërs kregen eens van den soeltan van Atjeh de opdracht een schip te bouwen. Eenigen tijd daarna kwamen twee boden uit Atjeh om naar dat schip te informeeren; het bleek, dat er zoo goed als niets aan gedaan was. Uit vrees voor den toorn van den soeltan, wilden de Aroeërs de boden ombrengen doch een van de twee wist te ontsnappen en vluchtte naar Atjeh terug. Hierdoor ontstonden in Aroe zelf oneenigheden. Men besloot nu zich van Atjeh los te maken en bij Djohor aan te sluiten. De panglima Toen Bidja Diradja zond Radja Setia Wangsa naar den vorst van Djohor om hem de souvereiniteit over Aroe aan te bieden. De soeltan van Djohor nam dit aanbod na eenige aarzeling aan. Intusschen was het bericht van den afval van Aroe in Atjeh gekomen.

---

[1] Cort verhael vant'gene wedervaren is Frederick de Houtman tot Atchein ed. 1880 p. 27; vgl. Tiele in de Bijdr. Kon. Inst. 4, VI p. 169.

[2] Cod. 1983 p. 150—57; cod. 1954 p. 214—23.

Eene vloot werd hieruit naar Aroe gezonden, die echter na aanvankelijk eenig succes behaald te hebben verslagen terug moest keeren. De soeltan zelf vertrok nu met eene groote vloot, in Atjeh zijn zoon Soeltan Ḥoesein achterlatende om de regeering waar te nemen. Het gelukte hem de oproerigen te verslaan en den soeltan van Djohor, die inmiddels in Aroe was ingehaald en tot vorst geproclameerd, te verdrijven, doch ten koste van het leven zijns schoonzoons soeltan Manṣoer Sjâh, die in den strijd gevallen was. De soeltan trok toen verder, den vorst van Djohor vervolgende. Onderweg deed hij Malaka aan, waar hem twee vertegenwoordigers [1] van den gouverneur van de stad geschenken kwamen aanbieden. Bij Djohor gekomen sloeg hij het beleg voor de stad. Een verzoek van den soeltan van Djohor om vergeving werd afgewezen. Ten slotte moest de soeltan, toen velen der zijnen w.o. Soeltan Moeda en Soeltan Aroe door gebrek omgekomen waren, het beleg opbreken en terugkeeren [2].

Dat onder Soeltan ᶜAlâ' ad-dîn, Aroe voor Atjeh verloren ging, wordt door Europeesche berichten bevestigd. Volgens John Davis hield deze streek in 1599 het met Djohor en weigerde ze aan Atjeh onderwerping, terwijl van Warwijck van de Aroeërs als rebellen van Atjeh spreekt (in 1603) [3]. Van een beleg van Djohor door ᶜAlâ' ad-dîn vernemen we echter nergens. Heel vaag zegt de Sedjarah Melajoe alleen, dat in deze tijden verscheidene keeren de Portugeezen en de Atjehers de stad Makam Tauhid, de residentie van den vorst van Djohor, aanvielen zonder succes te behalen [4] en verhaalt de Houtman van eene Atjehsche armade, onder des soeltans kleinzoon Radja Aḥmad, die eerst naar Malaka en dan naar Djohor zou gaan [5]. De opgave, dat Soeltan Moeda bij de belegering van Djohor het leven liet, is beslist onjuist, daar èn volgens dezelfde kroniek èn volgens de Boestân as-salâṭîn, zoomede naar de berichten van Europeesche zijde deze prins later aan de regeering kwam. Wel verhaalt de Boestân as-salâṭîn, dat Abangta Merah Oepah in Djohor stierf, zooals boven reeds is medegedeeld. Verder vinden we van een Soeltan Aroe uit dien tijd nergens anders gewag gemaakt.

---

[1] De kroniek noemt hen Anton Pereira en Anton Kerikas (?)

[2] Cod. 1983 p. 175—203; cod. 1954 p. 213—76.

[3] Davis in Purchas I p. 123; v. Warwijck's journaal in Begin ende Voortgang etc. I p. 31.

[4] Sedj. Mel. edit. Shellabear 1896 p. 374.

[5] Cort verhael etc. p. 21.

eenstemmigheid. Dit moet geschied zijn tusschen einde 1603 — van Warwijck, die toen Atjeh aandeed, spreekt nog van den ouden en den jongen koning — en Dec. 1604, toen de Atjehsche gezanten uit Holland teruggekomen een anderen vorst op den troon vonden [1]. We kunnen dus wel de Boestân as-salâṭîn volgen, die slechts 34 jaren daarna geschreven werd: Soeltan ᶜAlâ' ad-dîn werd na eene regeering van ± 15 jaren op hoogen leeftijd in April 1604 onttroond door zijn zoon Soeltan Moeda, dien hij kort te voren als mederegent naast zich genomen had en overleefde zijnen val 1 jaar. In de traditie is hij bekend gebleven onder den naam van Sajjid almoekammal [2].

De nieuwe vorst nam den titel aan van Soeltan ᶜAlî Riᶜâjat Sjâh [3]. Onder zijne regeering heerschte in Atjeh eene groote droogte en stierven vele menschen ten gevolge van het daardoor ontstane gebrek [4]. Toen hij — het volgende ontleen ik aan Beaulieu — een jaar aan het bewind was, kreeg hij met zijn broer, den vorst van Pedir, oneenigheid naar aanleiding van zijn neef Perkasa Alam, die vanwege eener bestraffing van den soeltan naar zijn anderen oom te Pedir gevlucht was en door dezen niet uitgeleverd werd, toen de vorst van Atjeh hem opeischte. ᶜAlî Riᶜâjat Sjâh rukte tegen Pedir op en Perkasa Alam werd aan het hoofd der Pedirsche troepen gesteld. Deze weigerden te vechten en de jonge prins werd geboeid aan zijn oom, den soeltan van Atjeh, overgeleverd en door dezen gevangen gezet. Toen nu de Portugeezen onder Martim Affonso de Castro in Juni 1606 in Atjeh eene landing deden en de stad aantastten [5], verzocht de gevangen prins liever in den strijd tegen de ongeloovigen te mogen vallen dan in den kerker weg te kwijnen. De Portugeezen werden afgeslagen en Perkasa Alam, die zich daarbij zeer onderscheiden had, kwam daarna hoe langer hoe meer in aanzien, niet zonder medewerking

[1] Zie Tiele in de Bijdr. Kon. Inst. 4, VI p. 225.

[2] Niemann p. 125 en cod. 1971 p. 285 hebben Sajjid al-kamal; cod. 5303 p. 26 echter Sajjid al-moekammil. Dezen bijnaam heb ik nergens toegekend gevonden aan 'Alâ' ad-dîn Kahhâr zooals bij prof. Snouck, The Achehnese I p. 4 en 190 staat. Van Langen vermeldt nog Marhoem Moeda, Marhoem hilang di Koewala en Marhoem hilang di Kandang als bijnamen van Atjehsche vorsten vóór den tijd van Sajjid al-moekammal (Bijdr. Kon. Inst. 5, III p. 469); Marhoem hilang di Koewala is, zooals we gezien hebben, de bijnaam van Manṣoer Sjâh (p. 162 noot 1).

[3] In de kronieken, type-kroniek-Dulaurier, 'Alî Moeghâjat Sjâh.

[4] Niemann p. 125—26.

[5] Zie Tiele in de Bijdr. Kon. Inst. 4, VIII p. 62.

zijner eerzuchtige moeder, die hem van geld voorzag om het onder de Orangkaja's kwistig rond te strooien. Plotseling stierf de soeltan van Atjeh. Zijn neef Perkasa Alam kocht de wacht van het paleis om, deed den officieren mooie beloften en den kadhi, die bezwaren maakte hem te kronen, bedreigingen en werd dienzelfden dag nog tot soeltan uitgeroepen. Den daarop volgenden dag kwam de vorst van Pedir, den dood van zijn broer vernomen hebbende, in Atjeh. De nieuwe soeltan liet hem grijpen en hield hem een maand gevangen. Daarna beval hij, onder het voorwendsel, dat hij zijn oom een verblijf buiten de stad zou geven, hem op den weg daarheen om te brengen [1].

De dood van Soeltan ᶜAlî Riᶜâjat Sjah had, volgens de Boestân as-salâṭîn plaats Woensdag 4 April 1607 [2]. Zijn neef en opvolger, ook genaamd Maharadja Darma Wangsa Toen Pangkat [3], nam den naam aan van **Soeltan Iskandar Moeda**.

---

[1] Zie over het verhaalde Beaulieu's journaal p. 113—14.

[2] De andere kronieken hebben daarvoor 30 Mrt. 1607, die van Dulaurier 31 Mrt. 1607, alle met Woensdag als den dag. De opgave van de over dezen tijd volkomen betrouwbare Boestân as-salâṭîn zal wel de juiste zijn; de dag komt daarin ook uit.

[3] Dulaurier heeft dezen naam geheel misverstaan.

In de Tabjân fì ma'rifat al-adjân, een godsdienstig werk, zegt de schrijver daarvan, Noer ad-din, dezelfde, die de Boestân as-salâṭin geschreven heeft, dat Iskandar Moeda de *zoon* was van 'Alâ' ad-dìn Ri'âjat Sjâh. In de Inleiding van dat werk wordt n.l. vermeld, dat de auteur het schreef op last van Tâdj al-'âlam Ṣafiat-ad-dîn bint Soeltan Iskandar Moeda *ibn* Soelt. 'Alâ' ad-dîn Ri'âjat Sjah ibn Soelt. Firmân Sjâh ibn Soelt. Moeṯhaffar Sjâh ibn Soelt. 'Inâjat Sjâh (Leidsche cod. 3291 fol. 3; v. d. Tuuk's Short account in de Misc. Papers relating to Indo-China 2ᵈ ser. II p. 50). Moeten we aannemen, dat in deze genealogie tusschen Iskandar Moeda en 'Alâ' ad-dîn een naam is weggevallen? Immers in de Boestân as-salâṭìn rept Noer ad-dîn niet van een dusdanige betrekking tusschen Iskandar Moeda en 'Alâ' ad-dîn, terwijl hij toch de zonen van den laatsten opsomt, en volgens eene andere kroniek was, zooals we gezien hebben Iskandar Moeda een kleinzoon van 'Alâ' addîn, hetgeen bevestigd wordt door de in dit opzicht zeker betrouwbare mededeelingen van Beaulieu. Bovendien komt de opgave van die kroniek in zooverre overeen met hetgeen eene munt ons leert, dat daarop evenals in de kroniek de vader van Iskandar Moeda Manṣoer genoemd wordt, (zie p. 169 noot 3).

Ook de verhouding tusschen Moeṯhaffar Sjâh en 'Inâjat Sjâh wordt in het genoemde werk van Noer ad-dîn anders opgegeven dan in de kroniek in den Leidschen cod. 1983 (zie boven p. 144). Doch ten aanzien hiervan kunnen we bij gebrek aan gegevens niet uitmaken, welke opgave de juiste moet zijn.

in Constantinopel Soeltan Aḥmad (1603—1617) [1], terwijl de regeeringsjaren van Soeltan Moeḥammad vielen van 1595 tot 1603. Een Ḥeidar Pasja vinden we als stadhouder van Jaman opgegeven in de jaren 1624—29 [2]. Een onderzoek in de Turksche bibliotheken omtrent vroegere betrekkingen tusschen Turkije en Atjeh heeft, zooals ik reeds gemeld heb, niets opgeleverd.

Niet lang daarna, verhaalt dezelfde kroniek verder, was de Pasja van Jaman de amîr al-haddj, de leider der bedevaart. In Medina zat hij toen eens in een kring van geleerden, waaronder zich bevonden Sjeich Ṣibghat allâh, Sjeich Moeḥammad Moekarram, de Soefi Mîr Djaᶜfar en twee uit de buurt van Atjeh afkomstige hadji's, genaamd Aḥmad en ᶜAbdallâh. Op verzoek van een der aanwezigen vertelden deze twee hadji's het een en ander over Atjeh en den toen regeerenden vorst Soeltan Perkasa Alam. De Pasja van Jaman, die in Constantinopel het verslag van de twee gezanten naar Atjeh had aangehoord, gaf eene bevestiging van het verhaal der Atjehsche hadji's. In hun vaderland teruggekeerd vertelden dezen een en ander aan Sjams ad-dîn, die hetzelfde ook vernam van Mîr Djaᶜfar toen deze in Atjeh kwam [3]. — Van deze personen nu kennen we alleen Sjams ad-dîn, den bekenden mysticus, die in 1630 stierf en Ṣibghatallâh, eveneens een voorganger in de mystiek. De laatste komt voor in de silsilah van den vermaarden ᶜAbd ar-ra'oef van Singkel. Volgens een Arabisch biografisch woordenboek van bekende personen uit de 11ᵉ eeuw der Hidjrah (17ᵉ eeuw) echter was hij in den tijd van het door de kroniek verhaalde reeds gestorven namenlijk 26 Djoem. I. 1015 d. i. 29 Sept. 1606 [4].

Iskandar Moeda zette de na den dood van Soeltan Manṣoer Sjâh afgebroken expansiepolitiek der Atjehsche vorsten weer voort. De Boestân as-salâṭîn geeft eene lijst zijner veroveringen op. In 1612

[1] Zie Enc. Britt. i. v. Turkey; in von Hammer's uitvoerige Gesch. des Osm. Reiches IV wordt geen gewag gemaakt van eene zending van een gezantschap naar den Ind. Arch. omstreeks dien tijd.

[2] Wüstenfeld, Jemen im XI (XVII) Jahrhundert p. 51—52.

[3] Cod. 1983 p. 171—75; cod. 954 p. 239—43; Bijlage III b.

Over de beteekenis van de leiding der bedevaart zie men prof. Snouck, Mekka I p. 25, 29.

[4] Zie het bekende werk van Moeḥammad al-Moeḥibbî get.: Ta'rîch choelaṣat al-athar fi a'jân al-ḳarn al-ḥâdi 'asjar op p. 243—44 van het 2ᵉ dl. of Wüstenfeld, naar Moeḥibbî, Die Çufiten in Süd-Arabien im XI (XVII) Jahrhundert p. 125—126 in de Abhandl. der Königl. Gesellsch. der Wissensch. zu Göttingen, 1883.

werd Deli bij Atjeh ingelijfd, in 1613 Djohor verslagen. Daarna trok Iskandar Moeda in 1614 naar Bintan. In den slag bij Baning werden toen vele schepen buitgemaakt en vele Portugeezen (Peringgi) gedood of gevangen genomen. Achtereenvolgens werden daarop onderworpen Pahang in 1617, Kedah in 1620, Nias in 1624/25 (1034 H)[1].

Zooals te verwachten was, gelet op den tijd van de samenstelling dezer kroniek, worden deze opgaven door Europeesche berichten bevestigd. Van deze zijde vernemen we namelijk, dat in 1612 Aroe — dus Deli van de kroniek[2] — veroverd werd. Daarna richtte Iskandar Moeda zijne wapens tegen .Djohor. In Juni 1613 werd deze stad verwoest en de soeltan van Djohor met Radja ᶜAbd allâh, meer bekend onder den naam van Radja Sabrang, benevens een twintigtal Hollanders gevankelijk naar Atjeh gevoerd[3]. De

---

[1] Niemann p. 126—27.

[2] In de Bijdr. Kon. Inst. 5, II, p. 247 noot 2 stelt Tiele de vraag, of met Deli hetzelfde rijk bedoeld zou zijn, dat de Portugeezen Aroe noemen. Nieuwere schrijvers, aldus Tiele, vermelden de verovering van Deli in 1619 en blijkbaar naar het bericht van Beaulieu die daarvan een niet erg waarschijnlijk verhaal geeft doch zonder 't jaartal; een andere tijdgenoot maakt daarvan geen melding. — Uit de Boestân as-salâṭîn, die voor de vermeestering van Deli het jaar 1612 opgeeft evenals de Europeesche berichten voor de onderwerping van Aroe, blijkt, dat het antwoord op de door Tiele gestelde vraag bevestigend moet zijn.

[3] De Europeesche berichten maken alleen gewag van de gevangenneming van Radja Sabrang. De soeltan zelf, 'Alâ ad-dîn Riʿâjat Sjâh, moet toen echter ook onder de gevangenen geweest zijn. Dat de Europeërs hem met Radja Sabrang verwarden (zie over de familiebetrekking tusschen deze twee personen boven p. 165—6) en dezen „koning van Djohor" noemden met achterstelling van den soeltan zelf, is begrijpelijk, daar volgens de Sedj. Mal. (ed. Shellabear 1896 p. 374) 'Alâ ad-dîn zich niet om de regeering bekommerde en die overliet aan Radja Sabrang. Tiele heeft, op het voetspoor zijner berichtgevers, hen ook met elkaar verward. Zoo zegt hij op p. 303 in de Bijdr. Kon. Inst. 5, I, dat Radja Sabrang in Sept. *1613* onder geleide van Radja Lela Wangsa naar Djohor teruggestuurd werd door Iskandar Moeda om die stad weer op te bouwen, en op p. 305, dat Radja Sabrang in 1614 den Djohorschen troon beklom met den titel van Hammat Sjâh, op p. 307 echter vertelt hij, dat Hammat Sjah = Radja Sabrang in begin *1614* zich nog in Atjeh bevond en in April van dat jaar naar Djohor had mogen begeven. Elders wordt bovendien bericht, dat de koning van Djohor, die getrouwd was met de zuster van den koning van Atjeh — d. i. dus Radja Sabrang, want deze was door Iskandar Moeda tot schoonbroer genomen — in Juni 1615 nog in Atjeh was. (Letters received by the E. I. C. vol. III edit W. Foster p. 190 en 225).

De zaak is, dat de soeltan van Djohor, 'Alâ' ad-dîn, *met* Radja Sabrang

danken, want alleen de goede reputatie van den prins van Djohor was oorzaak geweest van zijn dood [1]. Voorts was Iskandar Moeda tyranniek en hield van drinken en dronken maken [2].

Een heel ander beeld haugt de Inlandsche traditie van hem voor ons op. De Boestân as-salâṭîn heeft voor hem niets dan lof over, hetgeen echter niet te verwonderen is, daar dit werk onder Iskandar's schoonzoon en opvolger werd begonnen. Iskandar Moeda, aldus dan deze kroniek, spoorde zijn onderdanen aan tot naleving der voorschriften van den Islâm en hield hen af van drank en dobbelspel; hij was zeer mild en deelde, zoo dikwijls hij naar de gemeenschappelijke Vrijdag-ṣalât ging, onder de armen veel geschenken uit; voorts regelde hij de belastingen en liet vele moskeeën bouwen [3]. Aan hem wordt ook toegeschreven een stel voorschriften omtrent de bestuursregeling, bekend onder den naam van Adat Makota Alam, en betreffende het hofceremonieel en den handel [4].

Onder zijne regeering stierf Sjeich Sjams ad-dîn ibn ʿAbd allâh as-Samatrânî op Zondagavond 24 Febr. 1630 (12 Radjab 1039) en niet lang daarna op Woensdag 21 Aug. 1630 (12 Moeḥarr. 1040) overleed Sjeich Ibrahîm ibn ʿAbd allâh as-Sjâmî [5]. Van deze twee geleerden is de eerstgenoemde eene in de geschiedenis der Moslimsche theologie in Atjeh bekende persoonlijkheid, een mysticus, wiens in de oogen der rechtzinnige Moslims ketterache leerstellingen een fellen bestrijder zouden vinden in onzen kroniekschrijver Noer ad-dîn. Iskandar Moeda schijnt echter niet veel aanstoot genomen te hebben aan de ketterijen van den Paseischen geleerde; althans, hij begunstigde hem en Sjams ad-dîn was aan het Atjehsche hof dan ook geen vreemde. Eenige zijner geschriften zijn ons bewaard gebleven, waarvan sommige van vóór de regeering van Iskandar Moeda dateeren [6].

---

[1] Beaulieu p. 113—14; de Djohorsche prins was ± 18 j. oud.

[2] Dagh. Reg. 1631—34 p. 239. Letters received by the E. I. C. vol. III edit. W. Foster p. 190, 225.

[3] Niemann p. 127.

[4] Zie van Langen in de Bijdr. Kon. Inst. 5, III p. 393 en bijlage A; het hs. van prof. Snouck fol. 30 en volg., fol. 75 en volg.; Achehnese II p. 5, 6.

[5] Niemann p. 127.

[6] Dr. v. d. Tuuk geeft eene lijst van de werken van Sjams ad-dîn (Misc. Papers etc. 2d ser. II p. 52). Een werk van hem van vóór Iskandar Moeda's regeering is b.v. de Mir'ât al-moe'min van 1601 (zie Dr. Juynboll's Catal. p. 256). In eene andere kroniek (cod. 1983 p. 141, cod. 1954 p. 208) wordt hij ook genoemd onder het soeltanaat van 'Alâ' ad-dîn Sajjid al-Moekammal, zie voorts over hem Achehnese II p. 13.

Den 27[en] Dec. 1636 (29 Radjab 1046) stierf Iskandar Moeda; „niet buyten suspitie van vergift by beleyt der [geseyde] Portugesen door vrouwen van den Maccassaersen coninck aan den Atchinder tot vereeringh gesonden„ schreef Antonio van Diemen aan Bewindh. der O. I. C. d° 9 Dec. 1637 bij het mededeelen van Iskandar's dood [1]. Veertien dagen voor zijn verscheiden had hij zijn eenigen zoon laten ombrengen, „omdat (hij) denselven seer vrevelmoedich oordeelde ende vreese hadde, dat nae zyn doot tryck in een bloetbat soude stellen„ [2]. Hij werd opgevolgd door zijn schoonzoon Iskandar Thânî ʿAlâ' ad-dîn Moeghâjat Sjâh, een zoon van den vorst van Pahang, Aḥmad Sjâh, dien hij in 1618 naar Atjeh gevangen had gevoerd [3].

De schrijver van de Boestân as-salâṭîn, de gunsteling van Iskandar Thânî, wijdt — begrijpelijkerwijze — in loftuitingen over hem uit. In de verovering van Pahang, aldus deze kroniekschrijver, lag een ḥikmah van Allah, een voor de menschelijke rede niet steeds te begrijpen zin van Allah's wil. Daardoor immers kwam Iskandar Thânî in Atjeh. Hij was toen nog een knaap van 7 jaren (was dus ± 1610 geboren). Iskandar Moeda zag door zijne kennis van de wetenschap der gelaatkunde, dat zijn jeugdige gevangene een afstammeling was van Iskandar Dzoe'l-ḳarnein, voor wien eene grootsche toekomst was weggelegd. Hij nam hem als zoon aan en gaf hem den naam van Radja Boengsoe. Daarna verbond hij hem — hij was toen 9 jaren oud — in den echt met zijne dochter Poetri Sri Alam Permisoeri en veranderde zijn naam in dien van Soeltan Ḥoesein Sjâh. Vervolgens wees Iskandar Moeda, in tegenwoordigheid van Sjeich Sjams ad-dîn, den ḳâdhî Malik al-ʿâdil en de Rijksgrooten, hem als troonsopvolger aan. Bij deze gelegenheid kreeg de jonge prins den naam van Soeltan Moeghal en een paleis, Sri Warna geheeten, gelegen naast dat van den soeltan [4].

[1] Tiele-Heeres, Bouwstoffen II p. 332.

[2] Dagh-Register 1637, p. 86. De datum van Iskandar Moeda's dood is uit de Boestân as-salâṭîn en volkomen betrouwbaar; de andere kronieken geven daarvoor op 29 Radjab 1045.

[3] Tiele in de Bijdr. Kon. Inst. 5, II, p. 246.

[4] Niemann p. 128—30. Ook op eene andere plaats in de Boestân as-salâṭîn n.l. in het 12[e] hoofdstuk van het 2[e] boek, handelende over de vorsten van Pahang en Malaka, wordt Iskandar Thânî als de zoon van Soeltan Aḥmad Sjâh van Pahang genoemd (Cod. 1971 p. 278; cod. 5303 p. 21). Zie verder een muntstuk van hem door Millies beschreven en gereproduceerd (Recherches p. 84—85).

Onder het bestuur van Iskandar Thânî, aldus nog steeds de Boestân as-salâṭîn, bloeide het rijk. De soeltan was mild en rechtvaardig. Hij bevorderde den Islâm en liet de moskee „Beit al-masjâhid" bouwen; godsgerichten werden door hem verboden [1]. Toen hij acht maanden aan de regeering was, werd een aanslag op zijn leven gesmeed. Hij bemerkte echter bijtijds den vreemden smaak van het eten, waarin men het vergif gemengd had, dat hem moest dooden. Verder verhaalt de Boestân as-salâṭîn, dat eens eenige Peringgi's bij Iskander Thânî kwamen en hem vergiffenis vroegen voor hetgeen geschied was — wat, wordt ons niet nader aangeduid. — De soeltan overlaadde hen met gunstbewijzen; die ze echter beantwoordden door met de Peringgi's die ten tijde van Iskandar Moeda gevangen genomen waren, op den loop te gaan. Toen ze daarop terugkwamen, schonk de soeltan hun wederom vergiffenis. Doch wederom bleek hunne kwade trouw en de soeltan liet hen daarop ombrengen [2]. — Misschien slaat dit verhaal op het volgende, dat ons van Europeesche zijde bericht wordt n.l. dat de Portugeezen Iskandar Thânî den vrede aanboden en na de mislukking hunner vredesvoorstellen, eenige dorpen vernielden [3].

Nog een staaltje van de ondankbaarheid der menschen tegenover den milden en lankmoedigen Iskandar Thânî geeft de kroniek ons in het volgende relaas. Eens kwam in Atjeh een schip uit Bengalen, waarvan de nachoda Hadji Kamal heette. Deze ging bij den soeltan zijne opwachting maken en werd door hem met eerbewijzen ontvangen. In ruil daarvoor roofde de ondankbare nachoda, toen hij na handel gedreven te hebben vertrok, eenige schepen, die in de haven lagen. De straf bleef niet uit. Op eene andere plaats willende landen, werd hij door de bevolking gevangen genomen en zijne schepelingen, dat ziende, voeren naar Atjeh terug in de hoop van den soeltan vergeving te krijgen, die hun inderdaad geschonken werd.

Uitvoerig vertelt de Boestân as-salâṭîn verder van een lusthof, dien Iskandar Thânî liet aanleggen, van zijne reis naar Pasei in 1048 H. (1638/39) om eene ziarah te verrichten naar de graven van de daar rustende heiligen en soeltans en van het zenden van een grafsteen naar Pahang [4]. Hieruit is alleen belangrijk de mededeeling,

[1] „Ijalah jang melarangkan bertjeloep minjak dan berdjilat besi"; vgl. over godsgerichten in Atjeh prof. Snouck's Achehnese I p. 109–110.
[2] Niemann p. 131–34.
[3] Tiele—Heeres, Bouwstoffen II p. 332. Vgl. Danvers II, p. 258.
[4] Niemann p. 134–38; cod. 1971 p. 302–18; cod. 5308 p. 41 en volg.

dat bij het begin van die reis naar Pasei een Hollandsche afgezant, bij name genoemd, van den vorst afscheid nam om naar Djakatra terug te keeren [1] en dat, toen de soeltan dien grafsteen naar Pahang wilde sturen, het bericht kwam, dat de vorst van Djohor tegen die stad optrok [2].

Van Hollandsche zijde nu weten we, dat in antwoord op een gezantschap van den soeltan van Atjeh om de O. I. C. tegen Malaka hulp te vragen, van Deutecom naar Atjeh gezonden werd ten einde daarover te onderhandelen [3]. Deze onderhandelingen liepen goed van stapel, totdat er oneenigheden kwamen tusschen Atjeh en Djohor, dat toen min of meer ondergeschikt was aan Atjeh [4] en den soeltan van dit rijk op de bovenvermelde reis naar Pasei nog zijne gezanten had gezonden om hunne opwachting te komen maken. Door het veroveren van Pahang, waarop Atjeh's soeltan zijne aanspraken liet gelden, had de vorst van Djohor die oneenigheid veroorzaakt. Iskandar Thânî deed daarover zijn beklag bij de O. I. C. en weigerde met haar samen te werken, indien ze met Djohor bevriend bleef. De Compagnie beloofde hem in het bezit van Pahang te helpen en deed alle mogelijke moeite om zich bij hare onderneming tegen Malaka zoowel den steun van Atjeh als dien van Djohor te verzekeren. Ten slotte heeft Iskandar Thânî nog net mogen beleven, dat Malaka, de stad der Portugeezen, Atjeh's erfvijanden, in Jan. 1641 viel [5].

Onder de regeering van Iskander Thânî schreef Noer ad-dîn Rânîrî zijn hoofdwerk: de Boestân as-salâṭîn. Zooals we boven, in

---

[1] Niemann heeft op p. 137 als den naam van dien gezant: Goernadoer Gaunibkam, zoo ook cod. 1971 op p. 311; cod. 5303 p. 49 echter Kautikam.

[2] Cod. 1971 p. 317; cod. 5303 p. 54.

[3] Missive van G. G. en Raden van Indië 21 Aug. 1637 aangehaald door Leupe in zijne verhandeling: Stukken betrekkelijk het beleg en de verovering van Malaka etc. in de Berigten van het Hist. Gen. 7ᵉ dl. 1ᵉ stuk (1861) p. 139. Is de in de kroniek gemutileerde naam die van v. Deutecom?

De brief van den soeltan aan Prins Frederik Hendrik over het zenden van gezanten naar Batavia is afgedrukt in Mr. J. E. Banck's Atchin's verheffing en val p. 76—78. De titel en de naam van den vorst, aldaar nogal verminkt, luiden: Padoeka Sri Soeltan al-moe'aththam wa'l-châkân al-moekarram 'Alâ' ad-dîn Moeghâjat Sjâh Djohan Berdaulat thill allâh fi 'l-'âlam. Die titel komt telkens terug bij den naam der Atjehsche vorsten (châḳân door Klinkert niet opgegeven in zijn Wdb. = vorst, heer, zie Barbier de Meynard's Turksch Wdb. i. v.)

[4] Dagh-Reg. 1636 p. 3.

[5] Zie de aangehaalde, uitvoerige studie van Leupe.

daardoor ontstane opschudding om. Eindelijk kon men het eens worden en 3 dagen na den dood van Iskandar Thânî werd zijne weduwe Poetri Sri Alam Permisoeri, dochter van Iskandar Moeda, tot vorstin uitgeroepen [1]. Zij nam den titel aan van Soeltan Tâdj al-ᶜâlam Ṣafîat ad-dîn Sjâh.

De Orangkaja's kregen nu meer invloed op de regeering en angstvallig zorgden ze er voor dien niet te verliezen. Gezanten van Djohor, die in Atjeh kwamen, lieten ze niet bij de koningin toe; opzettelijk gaven zij hun de verschuldigde eerbewijzen niet, uit vrees, dat door al te vriendschappelijke betrekkingen met Djohor een huwelijk mocht tot stand komen tusschen den soeltan van dat rijk en de Atjehsche vorstin, naar wier hand en koningrijk hij inderdaad scheen te dingen [2]. Eensgezind bleven de Orangkaja's echter niet steeds. Gezamenlijk hunne gemeenschappelijke belangen behartigend bleven ze toch hunne onderlinge afgunst bewaren en beroeringen waren er het gevolg van [3].

Onder de regeering van Tâdj al-ᶜâlam beperkte het territorium van Atjeh zich weer tot het Noord-gedeelte van Sumatra. De bezittingen buiten Sumatra als Pahang en ook die op het eiland zelf moesten successievelijk prijs gegeven worden [4].

De Boestân as-salâṭîn vertelt van deze vorstin alleen, dat zij een, ook volgens een Hollandschen ooggetuige [5], prachtigen grafsteen liet maken voor haar overleden gemaal Marḥoem Dâr as-salâm, en verhaalt uitvoerig de feestelijkheden naar aanleiding daarvan.

---

[1] Reysen van Nic. de Graaff na de vier gedeeltens des Werelds etc. ed. 1701 p. 9; zie ook Dagh-Register 1640—41 p. 322. Zonder eenigen grond zegt Millies (Rech. p. 87) dat de Graaff verkeerd ingelicht was.

De foutieve opgaven der kronieken omtrent den dood van Iskandar Thânî n.l. 17 Febr. 1641 (Boest. Sal) en 18 Febr. 1641 (andere kronieken) zijn toe te schrijven aan het op den dood van Iskandar Thânî direct doen volgen van de troonsbestijging van zijne opvolgster, terwijl dit pas 3 dagen daarna plaats had.

Valentijn maakt van Iskandar Moeda en Iskandar Thâni één vorst en spreekt van „Marhoem Daroesalam", die in 1606 zijn oom opvolgde en in 1641 stierf (Beschr. v. Sum. p. 6).

[2] Daghreg. 1640-41. p. 423-24; Tiele-Heeres, Bouwstoffen III p. 93; vgl. Prof. Heeres' Inleiding in dit 3ᵉ dl. der Bouwst. p. VII.

[3] Daghreg. 1653 p. 39-40.

[4] Daghreg. 1670-71 p. 69; id. 1661 p. 139; id. 1663 p. 85; vgl. prof. Heeres' Inleiding van de Bouwst. III p. VIII.; Dr. E. B. Kielstra in de Bijdr. Kon. Inst. 5 II.

[5] Zie Leupe, Bezoek gebracht aan de graven der Sultans van Atjeh in 1644 (Eigen Haard 1880 p. 443).

Behalve Noer ad-dîn ar-Rânîrî vinden we nog een anderen geleerde in de gunst staan bij deze vorstin n.l. ᶜAbd ar-ra'oef van Singkel, nu bekend onder den naam van Teungkoe di Kwala. Zijne werken hebben ook ver buiten Atjeh in den Archipel eene vermaardheid gekregen en zijn graf wordt nu als heilig vereerd [1].

Tâdj al-ᶜâlam Ṣafîat ad-dîn stierf Woensdag 23 Oct. 1675 (3 Sjaᶜbân 1086) [2]. Wederom werd eene vrouw op den troon geplaatst n.l. Sri Para (?) Poetri met den titel van Sri Soeltan Noer al-ᶜâlam Naḳîat ad-dîn Sjâh. De herkomst van deze vorstin wordt ons niet gemeld. Aan haar wordt door de kronieken de verdeeling van Atjeh in 3 sagi's, die van de XXII, van de XXVI en XXV Moekims toegeschreven. Welke beteekenis we wellicht aan deze traditie, die de Boestân as-salâṭîn niet vermeldt, moeten hechten, is reeds door prof. Snouck in zijn Achehnese I p. 90—91 uiteengezet n.l. dat onder de zwakke regeering van de vorstin de oeloebalangs gedaan wisten te krijgen, dat in het vervolg elke troonopvolging in overeenstemming met de beslissing der 3 sagi's zou plaats hebben. De sagi's zelf moeten echter reeds lang daarvoor bestaan hebben.

De eenige bijzonderheid, die de Boestân as-salâṭîn uit den tijd van deze vorstin meldt, is dat onder hare regeering de Beit ar-raḥmân en het soeltanspaleis met de rijkssieradiën en schatten door een grooten brand vernield werden. Dit bericht wordt bevestigd door eene missive uit Malaka d° 22 Nov. 1677 medegedeeld in het Dagh-Register 1677 p. 447.

Na eene korte regeering van ± 2 j. overleed Noer al-ᶜâlam op Zondag 23 Jan. 1678 (opgave van de Boestân as-salâṭîn). Op nieuw werd eene vorstin gekozen n.l. Poetri Radja Setia, dochter van een Soeltan Moeḥammad Sjâh, die den titel aannam van Soeltan ᶜInâjat Sjâh Zakîat ad-dîn Sjâh. Sommige kronieken noemen haar de dochter van de vorige vorstin [3]. Verder weten we omtrent

[1] Achehnese I p. 390, II p. 14-20; zie voorts over ᶜAbd ar-ra'oef en zijne leer de dissertatie van Dr. D. A. Rinkes.

[2] Dit is de betrouwbare opgave van de Boestân as-salâṭîn.

Als eene curiositeit stip ik het bericht van Valentijn aan (Beschr. v. Sum. p. 9), ook door vroegere bronnen opgegeven (b.v. Wouter Schouten, Ind. Voyagie Amst. 1670, 3ᵉ bk. p. 48), dat Tâdj al-ᶜâlam in 1660 met een Hollander wilde trouwen maar dat de O. I. C. het niet toestond en als eene aardige bijzonderheid het bezoek van een Hollandsche vrouw bij de koningin door Leupe in Eigen Haard 1879 p. 191 verteld.

[3] De kronieken in het Jrn. Ind. Arch., in de Mal. Misc en in het hs. van prof. Snouck.

(eind Mei 1702). Hij droeg den naam van Perkasa Alam Sjarîf Lamtoei ibn Sjarîf Ibrâhîm.

Ook deze vorst bleef niet in het rustige bezit van den troon. Hij vond een concurrent in den zoon van zijn voorganger Badr al-ᶜâlam. Aan dezen gelukte het den soeltan afgezet te krijgen, in Juni 1703. Het duurde echter nog een paar maanden, voordat de nieuwe kroonpretendent zich als soeltan erkend zag. Eerst in Aug. 1703 wordt hij vermeld als aan de regeering te komen onder den titel van Djamâl al-ᶜâlam Badr al-moenîr.

Volgens de kroniek, waarvan Marsden in zijn History of Sumatra op p. 455—60 een stuk vertaald heeft, verkeerde Atjeh in het begin der regeering van dezen soeltan in bloei. De vorst was rechtvaardig; en talrijke vermogende kooplieden bevonden zich in Atjeh, waarvan de rijkste was een Hollander, Daniël geheeten [1]. De soeltan mocht echter niet voor eigen rekening handel drijven doch alleen 10 % van de waarde der in het land komende waren heffen [2]. Het bestuur van de verschillende districten was verdeeld onder de Orangkaja's onder het oppergezag van den soeltan.

Toen Djamâl al-ᶜâlam een paar jaren aan de regeering was, viel Batoe Bara af. Hij trok er zelf heen [3] om zijn gezag te herstellen. De oproerige hoofden besloten onderwerping te veinzen en kwamen bij hem met geschenken, waaronder eene vergiftigde kokosnoot. Door het nuttigen hiervan ziek geworden, keerde de soeltan naar Atjeh terug. Zijne vloot volgde hem kort daarop, waarna de opstandelingen Batoe Bara gingen versterken.

---

[1] Volgens de door Dulaurier vertaalde kroniek in zijn Documents etc: „Le chef des marchands se nommait Saïd Ambal et les Hollandais avaient accepté son élection avec empressement."

[2] De kroniek van Dulaurier: „A cette époque le roi ne voulut pas faire le commerce en compagnie avec les grands, il leur défendit même de s'y livrer. C'était lui seul qui percevait les droits de douane. Ces droits étaient, pour les navires qui venaient trafiquer à Atcheh, de dix pour cent".

Dit is vreemd en in strijd met wat er verder in dezelfde kroniek staat. Toen n.l. Potjoet Aoek eenigen tijd aan de regeering was, ontstond er ontevredenheid onder de panglima's der sagi's, „qui ne pouvaient supporter que le roi fit le commerce. C'était une vieille coutume que le roi s'abstint de faire le commerce et le roi y avait dérogé." Dulaurier zal daar den tekst der kroniek misverstaan hebben, dien Marsden weergeeft met de woorden: „In those days the king could not trade on his own account, the nobles having combined to prevent it."

[3] Volgens de kroniek van Dulaurier op 1 Rabiᶜ al-awwal, doch het jaar staat er niet bij opgegeven.

Omstreeks twee jaren na deze gebeurtenis begaf zich de soeltan naar de XXII Moekims. Voorgewend werd louter het maken van een pleiziertocht, in werkelijkheid was het doel der reis om Moeda Setia, den panglima dier sagi, op wien de soeltan vertoornd was, gevangen te nemen. Dezen ontging echter die heimelijke bedoeling niet: dus vluchtte hij uit zijne residentie en ging troepen verzamelen. Na het huis van den ongehoorzamen panglima te hebben laten vernielen, keerde de soeltan terug. Inmiddels had Moeda Setia eene groote macht bijeengebracht en hij trok nu tegen zijn heer op. Het kwam tot een treffen en de koninklijke troepen werden door den panglima verslagen en met den soeltan gedwongen zich in het fort van de stad terug te trekken. De soeltan beraadslaagde nu met zijne volgelingen. Op advies van Panglima Maharadja besloot hij, nadat Maharadja gezworen had in zijne raadgeving geen verraad tegen zijn heer te beoogen, weg te gaan en als regent in het fort aan te stellen Maharadja Lela, totdat de orde hersteld zou zijn. Met zijn gezin ging hij naar het gebied der IV Moekims. Na eenige dagen van algemeene opschudding besloten de hoofden der 3 sagi's Panglima Maharadja tot soeltan te kiezen. Deze stierf echter reeds een week daarna, waarop een neef van Djamâl al-ᶜâlam, genaamd Wandi Tebing, op den troon geplaatst werd. De hoofden zette hem spoedig weer af, nadat hij hun het gebruikelijke geschenk bij de aanstelling (djinamèë) [1] gegeven had. Daarna werd Maharadja Lela, de door den gevluchten vorst aangestelde regent van de stad, tot soeltan verheven. — Dit alles vertelt de kroniek van Marsden, zonder jaartallen er bij op te geven.

De andere kronieken deelen omtrent deze periode het volgende mee: Soeltan Djamâl al-ᶜâlam „verhuisde” ± 3 j. na zijne troonsbestijging in Moeḥarram 1118 (April 1706) van het fort Dâr ad-doenjâ in de stad Atjeh naar Melajoe. Vele jaren daarna werd hij door zijne onderdanen beoorloogd en genoodzaakt het land uit te gaan. Hij vluchtte over zee naar Pedir in Rabîᶜ I 1139 (Nov. 1726). Na eene regeeringloosheid van 22 dagen werd tot soeltan gekozen Maharadja Kampong Pahang in eind Nov. 1726. Hij nam den titel aan van Soeltan Djauhar al-ᶜâlam Amâ' ad-dîn Sjâh. Twintig dagen daarna stierf hij en door 4 Moekims van de sagi der XXII Moekims n.l. Montassik, Lamtjampoek, Ho-ho en Piëng, werd 7 dagen daarop Wandi Tebing op den troon geplaatst in eind Dec.

[1] Zie Achehnese I p. 116, 132.

1726. Zijn titel was Soeltan Sjams al-ʿâlam. Na 30 dagen werd hij weer afgezet, in Jan. 1727. Eenstemmig kozen nu de 3 sagi's tot soeltan, Maharadja Lela Melajoe, den titel voerende van Soeltan ʿAlâ' ad-dîn Aḥmad Sjâh [1].

Volgens weer eene andere kroniek, die met de opkomst der Boegineesche dynastie in Atjeh begint, was Soeltan ʿAlâ' ad-dîn Aḥmad Sjâh eerst de Maharadja Lela van Soeltan Djamâl al-ʿâlam (in deze kroniek ook dikwijls Djamâl al-leil genoemd). Hij heette eigenlijk Zein al-ʿâbidîn en was een zoon van ʿAbd ar-raḥîm, die weer een zoon was van Manṣoer, Boegineezen, die in Atjeh in aanzien waren. De 3 sagi's kwamen tegen Djamâl al-ʿâlam in opstand — volgens de kroniek, omdat de zwarte volgelingen van den soeltan, kaffers (sipahi's?), veel kwaad deden in Atjeh — en de soeltan nam de vlucht naar de IV Moekims, na in de stad Maharadja Lela als regent te hebben aangewezen. De opstandelingen onder Sri Moeda Perkasa, panglima van de XXII Moekims, Sri Moeda Lela, hoofd der XXVI Moekims en Setia Oelama, panglima der XXV Moekims, beletten nu elk verkeer met de menschen in het kasteel, dat door Maharadja Lela verdedigd werd. De toestand duurde zoo ± 3 jaren voort. Maharadja Lela leed met de zijnen gebrek en vroeg te vergeefs aan den afgezetten soeltan om hulp. Toen hij het fort maar niet wilde overgeven, kreeg hij van de panglima's der 3 sagi's het aanbod om in de plaats van Djamâl al-ʿâlam de regeering te aanvaarden. Hij wilde echter geen verraad plegen tegen zijn heer en berichtte dezen het hem gedane voorstel. De soeltan raadde, tegen den wil van zijne zonen in, zijn trouwen gouverneur aan op het voorstel der panglima's in te gaan. Maharadja Lela aanvaardde daarop als Soeltan ʿAlâ ad-dîn Aḥmad Sjâh de regeering; hij was de eerste der Boegineesche soeltans in Atjeh. De panglima's keerden nu naar hunne respectieve sagi's terug [2].

Aan bijzonderheden omtrent deze twisten ontbreekt het ons dus niet. Sommige kronieken spreken echter van twee uitwijkingen van den soeltan t. w. eens in 1706 naar Melajoe, in de IV Moekims

---

[1] Zie de kronieken type kroniek-Dulaurier. De vertalers dezer geschiedverhalen hebben dikwijls den tekst misverstaan. Duidelijk blijkt dit bij vergelijking met het orgineel dezer soort van kronieken in het hs. van prof. Snouck, dat ik bij het weergeven der bijzonderheden over de onderlinge twisten dezer periode dan ook gevolgd heb. Bij het lezen der plaatsnamen heb ik gebruik gemaakt van de vrij uitgebreide kaart in Dr. Kielstra's Beschrijving van den Atjeh-Oorlog dl. 2.

[2] Cod. 221 van het Bat. Gen. p. 1-5; Bijlage IIIc.

Ateuë' van de sagi der XXVI Moekims — want dat „verhuizen" van de hoofdstad naar een dorp in het binnenland zal wel geen vrijwillige daad van hem geweest zijn — en daarna in 1726 naar Pedir, waarop na eene korte periode van regeeringloosheid een andere vorst gekozen werd. De andere Inlandsche bronnen maken maar van ééne vlucht gewag, toen de lieden der 3 sagi's de hoofdstad binnentrokken. De redenen voor dien opstand worden echter verschillend opgegeven. Misschien moest Djamâl al-cālam wegens onlusten werkelijk reeds in 1706 uit de stad vluchten en naar Melajoe de wijk nemen. Hoe het ook zij, als vaststaand mogen we aannemen, dat de waarschijnlijk ook al niet rustige regeering van Djamâl al-câlam niet vreedzaam geëindigd is. Onder aanvoering van Panglima Polim van de XXII Moekims, die ook later steeds eene groote rol zou spelen in de oneenigheden over de troonopvolging, kwamen de 3 sagi's tegen den soeltan in opstand en noodzaakten hem de vlucht te nemen. Waarschijnlijk ging de soeltan toen over zee naar Pedir, daar de algemeene opstand hem wel niet toegelaten zou hebben in het land te blijven, na de stad aan de zorgen van Maharadja Lela toevertrouwd te hebben. Intusschen konden de hoofden het niet direct eens worden over den te kiezen troonopvolger. Ten slotte werd de Maharadja van Kampong Pahang tot soeltan uitgeroepen, die den titel aannam van Soeltan Djauhar al-câlam Amâ' ad-dîn Sjâh. Hij stierf echter reeds twintig dagen daarna. Eenige Moekims kozen nu Wandi Tebing, volgens de kroniek van Marsden een neef van Djamâl al-câlam, tot soeltan, die zich nu noemde Soeltan Sjams al-câlam. Niet met algemeen goedvinden op den troon gekomen, werd Sjams al-câlam weldra weer afgezet, volgens ééne kroniek na 15 dagen en wel door de XXII Moekims, volgens de meeste andere na 30 dagen. Eenstemmig riepen de 3 sagi's toen tot soeltan uit den Boeginees Maharadja Lela Melajoe, den stadbewaarder van den gevluchten vorst. Dit alles geschiedde, volgens onze bronnen, tusschen Dec. 1726 en Feb. 1727 [1]. Geen wonder, dat ééne kroniek de 2 soeltans, die in die twee onrustige maanden geregeerd hebben, heelemaal niet noemt en andere slechts hunne gewone doch niet hunne soeltansnamen opgeven. Toch wordt aan Sjams al-câlam nog een sarakata

[1] Marsden en op diens voetspoor Veth plaatsen deze gebeurtenissen, naar de Maleische kronieken, in 1723-24. Alle door mij geraadpleegde geschriften geven echter 1139 H., d.i. 1726-27 en als den duur der regeering van cAlâ' ad-dîn Aḥmad Sjâh ± 8 jaren: en niet ± 12 jaren (Marsden p. 458-59).

toegeschreven, hetgeen ons de betrouwbaarheid der dateeringen van zulke bevelschriften voor de zooveelste maal in twijfel doet trekken [1].

Maharadja Lela Melajoe aanvaardde de regeering begin Febr. 1727 onder den titel van Soeltan ᶜAlâ' ad-dîn Aḥmad Shâh. Met hem nam de Boegineesche dynastie in Atjeh een aanvang. Na ± 8 jaren, naar het schijnt in vrede, geregeerd te hebben, stierf hij in begin Moeḥarram 1148 (volgens de kroniek van Dulaurier begin Ṣafar 1148) d.i. eind Mei (of eind Juni) 1735. Hij liet vier zonen achter: Potjoet Aoek, Potjoet Kléng [Laga?], Potjoet Sandang en Potjoet Moeḥammad, de eerst- en laatstgenoemde — de oudste en de jongste — van zijne hoofdvrouw, de twee anderen van eene bijzit [2]. De dood van den soeltan veroorzaakte natuurlijk burgertwisten. Hetgeen de verschillende Maleische bronnen dienaangaande meedeelen, laat ik hier in overzicht volgen.

Na het overlijden van Soeltan ᶜAlâ' ad-dîn Aḥmad Sjâh — aldus eene kroniek — kwam de gevluchte Soeltan Djamâl al-ᶜâlam, op invitatie van de oeloebalangs, om over een opvolger te beraadslagen. De keuze viel op Potjoet Aoek, die tot soeltan werd uitgeroepen. Djamâl al-ᶜâlam wilde zich nu met zijne aanhangers in de stad vestigen; hij werd echter beschoten en trok zich terug naar Kampong Djawa. Eene soort van toestand van gewapenden vrede ontstond nu, waarbij de XXII en XXV Moekims de partij van den nieuwen soeltan kozen en de XXVI Moekims aan de zijde van den ouden Soeltan Djamâl al-ᶜâlam stonden. Toen Potjoek Aoek aan dezen toestand geen einde wilde maken, zich verschuilende achter de laatste vermaning van zijn vader om den sajjid Soeltan Djamâl al-ᶜâlam steeds met eerbied te behandelen, besloot zijn jongste broer, Potjoet Moeḥammad, het te doen.

De lotgevallen van dezen prins in zijne bemoeiingen om aanhangers te verwerven ten einde den strijd aan te binden tegen den mede-

---

[1] Zoo wordt (hs. van prof. Snouck fol. 117) aan Badr al-ᶜâlam Sjarîf Hâsjim eene regeling toegeschreven, in 1118 H (1706) uitgevaardigd, terwijl volgens de kronieken deze vorst toen reeds gestorven was (in 1702). Zie voorts van Langen in de Bijdr. Kon. Inst. 5 III p. 462; prof. Snouck, Achehnese I. p. 4.

[2] Cod. 221 Bat. Gen. p. 9; vgl. Achehnese II p. 90.

De kroniek van Marsden vermeldt 5 zonen van ᶜAlâ' ad-dîn Aḥmad Sjâh (H. of S. p. 459); zoo ook die door Dulaurier vertaald en wel met de volgende namen: 1. Poutchat kro, 2. Poutchat kling, 3, Poutchat Ronging, 4. Poutchat Sandalaka, 5. Poutchat Mohammad (Soc. d'ethnographie 1889 p. 85). Abusievelijk staat op p. 9 van cod. 221 Bat Gen.: „jang toewa perempoean bernama Poetjoet Awak."

dinger van zijn broer, vormen den inhoud van de Hikajat Potjoet Moeḥammad, het andere van de twee ons bekende Atjehsche epische gedichten. Het gegeven: een jonge energieke prins, die het land afreisde om een leger bijeen te zamelen teneinde zijn zwakken broer van diens concurrent te verlossen moest op een dichterlijk gemoed wel indruk maken. Van een zoodanigen aanleg was Teungkoe Lam Roekam uit de XXV Moekims, de schrijver van de Hikajat Potjoet Moeḥammad. Ondanks de troebele tijden wist hij gelegenheid te vinden van ooggetuigen informaties in te winnen over de verrichtingen van zijn helden om zijn werk samen te stellen. Aldus heeft zijn gedicht eene tweevoudige beteekenis, n.l. uit een litterarisch en een historisch oogpunt. Hetgeen onze kroniek vertelt van Potjoet Moeḥammad komt in hoofdzaak dan ook overeen met het relaas van Teungkoe Lam Roekam's dichtwerk [1].

Niettegenstaande het verbod van zijn broer om tegen den ouden, afgezetten soeltan, nog wel een sajjid, iets te ondernemen, vertrok Potjoet Moeḥammad uit Atjeh naar Pedir om troepen bijeen te brengen. Zijne pogingen werden met succes bekroond. Alleen de machtige Panghoeloe Bendahari stond nog aan de zijde van Djamâl al-ᶜÂlam, aan wien hij door nauwe banden verbonden was — de oude soeltan had hem als zoon aangenomen. — Na veel moeite wist Potjoet Moeḥammad met geschenken en goede woorden ook hem te bewegen zijn heer en weldoener te verzaken. Die daad moest de Panghoeloe Bandahari met den dood boeten. Onheilspellende teekenen duidden reeds bij zijn vertrek daarop: de wind gierde en een klapperboom viel vlak voor hem om. Hij stoorde er zich niet aan en ging met zijn nieuwen heer mee.

Na eenigen tijd kwam Potjoet Moeḥammad met een groot leger in Atjeh terug, en viel Djamâl al-ᶜâlam in Kampong Djawa aan. De oude soeltan werd verslagen en redde zich door in vrouwenkleeren te vluchten. Hij stierf later in het gebied der IV Moekims en werd in Kampong Kandang begraven [2].

Volgens de kroniek van Marsden en die door Dulaurier vertaald nu kwam de oude Soeltan Djamâl al-ᶜâlam den dag van den dood van ᶜAlâ' ad-dîn Aḥmad Sjâh in Atjeh om zich weer in het bezit van den troon te stellen. Door zijn weifelen liet hij echter de kans voorbijgaan. De oudste zoon van den overleden vorst, Potjoet

[1] Achehnese II p. 88-100.
[2] Cod. 221 Bat. Gen. p. 9-26.

In 1762 onder de regeering van dezen vorst kwam Thomas Forrest in Atjeh. Van een Israëliet, Abraham geheeten, vernam hij, dat de soeltan op slechten voet stond met de Orangkaja's en dat die slechte verhouding tusschen de Atjehsche vorsten en de Rijksgrooten steeds bestaan had. Eene rustige regeering had Maḥmoed Sjâh ook allerminst. In Maart 1763 — aldus de kronieken — braken onlusten uit en in begin 1764 werd de soeltan door Maharadja Laboei van den troon verdreven. Hij vluchtte eerst naar Kampong Djawa en vervolgens in een schip. Maharadja Laboei werd nu (eind Febr. 1764) tot soeltan uitgeroepen en droeg als zoodanig den titel van Soeltan Badr ad-dîn Djohan Sjâh. Lang mocht hij van de heerschappij niet genieten. In begin Aug. 1765 werd hij gedood, waarna Maḥmoed Sjâh in zijne waardigheid hersteld werd.

Eene andere kroniek echter vertelt over deze kwestie als volgt. Daar Maḥmoed Sjâh nog jong was, toen hij den troon beklom, bestuurde een regent, getiteld Mantri Makota Radja, voor hem het land. Deze, afkomstig uit Siak en uit de soeltansfamilie van dat rijk, nam den naam aan van Soeltan Badr al-ʿâlam Sjâh. Hij werd nu als de eigenlijke vorst beschouwd en aan Maḥmoed Sjah betoonde men zelfs de verschuldigde eerbewijzen niet. Toen Maḥmoed Sjâh dit bemerkte, trok hij de stad uit en vestigde zich in Kota Moesapi bij de kust, waar de Ḳâdhî Malik al-ʿâdil, Ḳâdhî Tjoet Doem geheeten, zijn gezag had. Met de hulp van dezen man bond hij den strijd aan tegen den regent. Badr al-ʿâlam werd gedood; zijn graf wordt nu genoemd Kandang Radja Akam [1].

Deze Badr al-ʿâlam is ongetwijfeld de Badr ad-dîn der andere kronieken (Marsden, p. 460, noemt hem ook Sinara). Zijne oorspronkelijke verhouding tegenover Maḥmoed Sjâh, alleen door de laatste kroniek medegedeeld, weten we niet zeker. Vast staat alleen, dat hij den soeltan tijdelijk van diens heerschappij beroofd heeft.

Gaan we nu even na of we van Europeesche zijde niet eenig licht kunnen krijgen omtrent den tijd dier verdrijving van Maḥmoed Sjâh.

Forrest, die in 1764 — wanneer precies zegt hij niet — in Atjeh op audientie kwam bij den toenmaligen soeltan, door hem genoemd „Mahomed Selim" en in 1784 weer kennis maakte met een soeltan van Atjeh, vertelt, dat deze laatste de zoon was van „Mahomed

---

[1] Cod. 221 Bat. Gen. p. 27-28. Mogen we deze kroniek gelooven, dan was dus toen reeds het ambt van Ḳâdhi Malik al- ʿâdil vervormd tot dat van een oeloebalang (vgl. prof. Snouck, Achehnese I p. 97-100).

Selim" en ook wist, dat zijn vader Forrest gekend had [1]. De in 1784 regeerende soeltan nu was volgens de Maleische bronnen de zoon van Maḥmoed Sjâh. De "Mahomed Selim" van Forrest moet dus Maḥmoed Sjâh geweest zijn, al schatte Forrest hem in 1764 op ± 40-jarigen leeftijd, terwijl, volgens de eene boven geciteerde kroniek, Maḥmoed Sjâh nog jong was, toen hij in 1760 aan de regeering kwam; beide mededeelingen, waar men niet op aan kan. De kronieken plaatsen, zooals we boven zagen, de verdrijving van Maḥmoed Sjâh in Febr. 1764. In elk geval moet het dus geschied zijn na het bezoek van Forrest in 1764. Toen moest de soeltan tijdelijk zijn troon ontruimen voor Soeltan Badr ad-dîn. In Aug. 1765 werd hij echter weer in zijne heerschappij hersteld, nadat Badr ad-dîn omgebracht was [2].

Eenige jaren bleef Maḥmoed Sjâh nu, naar het schijnt, in het rustige bezit van den troon. In 1772 echter, toen Forrest nogmaals in Atjeh kwam, waren daar weer groote woelingen. Dikwijls kwamen de malcontenten 's nachts bij het paleis van den soeltan, dat bewaakt werd door eene wacht van sipahi's onder een Inlander uit Cuddalore, "Gowen Harrab" geheeten [3].

In April 1773, melden de kronieken, werd de soeltan door die "duivels" van de XXII Moekims wederom van den troon verjaagd. Hij vluchtte naar de IV Moekims. In eind Mei 1773 plaatsten de XXII Moekims Radja Oedahna Lela op den troon, die volgens de kroniek van Dulaurier den titel aannam van Soeltan Soeleimân Sjâh [4]. Omstreeks twee maanden daarna kwam Maḥmoed Sjâh met zijne aanhangers terug. Hij wist zijn mededinger te verdrijven en zijn troon te heroveren. Nu bleef hij aan de regeering tot zijn dood in Juni 1781, we mogen wel zeggen post varios casus post tot discrimina rerum [5]. Hij liet twee zonen achter, de oudste Toeankoe Moeḥammad, de jongste Toeankoe Tjoet geheeten [6]. Sommigen wilden

[1] Thomas Forrest, A voyage from Calcutta to the Mergui Archipelago, London 1792 p. 49-50, 51, 53-54.

[2] Volgens de kroniek in de Mal. Misc. stierf Badr ad-dîn in Aug. 1766. Voorts maakt deze bron gewag van eene gevangenneming van Maḥmoed Sjâh in Jan. 1765. Hij werd op vrije voeten gesteld om de regeering weer te aanvaarden. Met dezen soeltan eindigt deze kroniek.

[3] Forrest o. c. p. 51.

[4] Ook bij Marsden p. 460.

[5] Forrest, p. 51, deelt nog mee, dat de soeltan in 1775 zeer ziek was en geen vreemden ontving.

[6] Cod. 221 Bat. Gen. p. 28.

nu den jongsten prins, zoon van de favorite van den overleden soeltan op den troon plaatsen, anderen kozen de zijde van Toeankoe Moeḥammad. Toen verscheen de goeroe van den oudsten prins met dezen voor de reeds vijandig tegenover elkaar staande partijen. Hij verzocht hem om der wille van zijn pupil geen bloed te vergieten; wilden ze liever den anderen prins als soeltan hebben, welnu, hij zou met zijn leerling er zich bij neerleggen en weggaan. Dit pakte. Eenstemmig riep men daarop Toeankoe Moeḥammad tot soeltan uit [1]. Volgens de kronieken gebeurde dit 15 dagen na den dood van Maḥmoed Sjâh in Juni 1781. Toeankoe Moeḥammad, ook genaamd Toeankoe Radja, aanvaardde de regeering met den titel van Soeltan ʿAlâʾ ad-dîn Moeḥammad Sjâh.

Eenige bijzonderheden omtrent dezen vorst vernemen we van Forrest, die in 1784 in Atjeh kwam, den soeltan vaak opzocht en door dezen begiftigd werd met de orde van den gouden sabel. De soeltan sprak behalve Maleisch en Portugeesch ook een beetje Fransch. De laatste taal had hij geleerd tijdens zijn verblijf op Mauritius, toen hij op de bedevaart naar Mekka zijnde — nog bij het leven van zijn vader — daarheen afgedreven was. Bij zijne onderdanen stond hij goed bekend. Toch vertrouwde ook hij hen niet en liet hij zich steeds omringen door eene wacht van sipahi's [2]. Volgens Marsden, naar eenen Maleischen brief, heerschten er in 1791 in Atjeh onlusten [3].

Soeltan ʿAlâʾ ad-dîn Moeḥammad Sjâh stierf in Febr. 1795. Hij liet een minderjarigen zoon achter, Ḥoesein geheeten, uit een huwelijk met de dochter van Radja Akam d. i. Badr ad-dîn, genaamd Merah di Awan. Na een interregnum van omstreeks een maand werd de onmondige prins door de sagi's tot soeltan uitgeroepen. Als zoodanig heette hij Soeltan ʿAlâʾ ad-dîn Djauhar al-ʿâlam Sjâh.

Gedurende de minderjarigheid van den jongen soeltan berustte de regeering in handen van zijne moeder en zijn oom, den zoon van Radja Akam, genaamd Toeankoe Radja (in eene kroniek Toeankoe

[1] Deze bijzonderheden zijn ontleend aan Marsden p. 461-62 naar de mededeeling van iemand, die in Juli 1781 in Atjeh kwam. Marsden geeft als den naam van den nieuwen soeltan op ʿAlâʾ ad-dîn Maḥmoed Sjah; zoo ook de kroniek van Dulaurier. In het hs. van prof. Snouck vinden we echter evenals in Cod. 221 Bat. Gen. ʿAlâʾ ad-dîn Moeḥammad Sjâh (vgl. prof. Snouck in de Bijdr. Kon. Inst. 7 VI p. 53). Met deze vorst eindigt de kroniek van Dulaurier.

[2] Forrest o. c. p. 51-57.

[3] Marsden o. c. p. 463.

Tjoet genoemd met den titel van Radja Oedahna Lela)[1]. Eerst in 1802 aanvaardde Djauhar al-^{c}âlam zelf de regeering[2]. Toeankoe Radja, gedurende zijn regentschap gewend geraakt aan de prerogatieven van het hoofd van den staat, wilde, nu die tijd voorbij was, daar niet goedschiks afstand van doen. Hij rebelleerde tegen zijn neef, den soeltan, en werd ondersteund door Lebi Dapa, een hoofd aan de Westkust. Djauhar al-^{c}âlam vluchtte naar Pedir. Vervolgens keerde hij terug en van de monding der Atjeh-rivier uit schreef hij, in 1805, een brief aan den Engelschen Luitenant-gouverneur Sir R. T. Farquhar om hulp te vragen tegen zijn oom den overweldiger. Van zijnen kant deed hij aan de Engelschen de toezegging een fort en eene factorij in Atjeh te mogen oprichten. De hulp der Engelschen bleef echter achterwege. Toch gelukte het den soeltan zijn verdringer te verdrijven, zooals door een Inlandsche bron ons meegedeeld wordt. Volgens deze kroniek, die de vlucht naar Pedir niet vermeldt, trok Djauhar al-^{c}âlam uit de hoofdstad naar Kota (Moe)sapi aan de kust, toen hij te weten gekomen was dat zijn oom naar zijn leven stond. Samen met den Ḳâdhî Malik al-^{c}âdil, Ḳâdhî Tjoet Doela (?) geheeten en afkomstig uit de XXII Moekims bevocht hij nu zijn oom, Radja Oedahna Lela. Deze werd op de vlucht gejaagd, doch in Nesoek achterhaald en afgemaakt — Kandang Radja Aba heet nu de plaats waar hij gedood werd. — De soeltan keerde daarop in de stad terug[3]. — Zijn gezag gold echter niet overal. Zoo kwamen eens zijne kapiteins, de Europeërs „Letoe” en „Pinih” — zeker: de Franschman L'Etoile en de Engelschman Fenwick, die in zijn dienst waren[4] — uitgezonden om den hasil, de belastingen, te innen, zonder resultaten terug. De soeltan hierover vertoornd besloot zelf uit te zeilen en den ongehoorzamen Datoe Besar van Manggeng[5] aan de Westkust te tuchtigen. Die streek werd tot gehoorzaamheid gebracht en Datoe Besar gedood.

---

[1] Cod. 221 Bat. Gen. p. 28.

[2] J. Anderson, Acheen etc. p. 29. De verdere bijzonderheden omtrent Djauhar al-'âlam en zijne regeering ontleen ik aan Anderson en de kroniek in cod. 221 Bat. Gen., die in hoofdzaken overeenstemt met het relaas van Anderson; alleen geeft de kroniek geen jaartallen op.

[3] Cod. 221 Bat. Gen. p. 28-29; Anderson p. 29-32.

[4] Anderson p. 29, 44.

De kroniek noemt de plaats Ma(ng)king aan de Westkust, blijkbaar een fout van den afschrijver, die een in Arabisch schrift geschreven origineel in Latijnsch karakter overgebracht heeft.

Aldus de kroniek [1]. — Wie die Datoe Besar was, wordt niet nader aangeduid. Van een tocht naar de Westkust wordt ook elders verteld. Ook weten we, dat die reis in zooverre succes had, dat het hoofd van Singkel den soeltan geschenken aanbood. Dat geschiedde in 1813 [2].

Inmiddels was de soeltan tijdens die afwezigheid door de drie sagi's vervallen verklaard. De reden daarvoor was, dat hij Allah's inzettingen niet naleefde, de gewoonten van vroegere vorsten van Atjeh niet volgde en overgegaan was tot het ongeloof der Engelschen. Inderdaad had Djauhar al-ᶜâlam in zijne jeugd veel met Engelschen omgegaan, hunne taal leeren spreken en ook veel van hunne slechte gewoonten overgenomen. Dat deze omstandigheden een machtig wapen moesten zijn in de handen der ontevredenen, is niet te verwonderen. Aan het hoofd der opstandelingen stond een zekere Hadji Abd ar-raḥmân (ook: Abd ar-raḥîm) een sjahbandarszoon, oorspronkelijk Api Salih geheeten, doch na zijn ḥaddj onder dien Arabischen naam bekend. Hij doodde den door den soeltan aangestelden sjahbandar en verdreef de moeder van den soeltan, die zich te Kwala Atjeh bevond. Zij vluchtte naar het gebied der VI Moekims: daar werd zij door haar schip afgehaald en begaf zich toen naar Telok Semawe, dat onder den oeloebalang Toeankoe Karoet stond. Intusschen echter had Panglima Polim ook daarheen bericht gestuurd van de afzetting van den soeltan en was de aldaar geplaatste sjahbandar van den soeltan omgebracht. Djauhar al-ᶜâlam's moeder, dit vernomen hebbende, ging naar Pasei.

In Atjeh had middelerwijl — 16 Nov. 1815 — een nieuwe soeltan de regeering aanvaard. Het was een zoon van zekeren Sajjid Ḥoesein, een rijken koopman te Pinang. Hij heette Sajjid ᶜAbd allâh, doch nam nu den naam aan van Soeltan Sjarîf Saif al-ᶜâlam. Erg veilig scheen hij zich in zijne nieuwe residentie echter niet te gevoelen. Volgens onze kroniek althans verhuisde hij kort daarop naar Kota Magat aan de kust, (als reden wordt opgegeven, dat de soeltan in zijn paleis in Atjeh ondanks de strenge bewaking 's nachts op geheimzinnige wijze met steenen gegooid werd !). Sajjid Ḥoesein, die zijne schatten zag verdwijnen, voornamelijk in de zakken der oeloebalangs van de drie sagi's, terwijl het gezag van zijn zoon nog steeds op losse schroeven stond, vertrok

[1] Cod. 221 Bat. Gen. p. 30.
[2] Anderson p. 51.

daarop met hem naar Telok Semawe. Daar werd hij met vreugde door Toeankoe Karoet ontvangen, „sebab banjak rialnja" d. i. omdat hij centen had, voegt de kroniekschrijver er bij.

Djauhar al-ᶜâlam bevond zich toen te Pasei. Hij had zich daarheen begeven, toen hij van de Westkust terugkomende in Atjeh verhinderd was te landen. Met zijne moeder ging hij nu naar Pinang ten einde bij den Engelschen gouverneur zijn beklag te doen over den Engelschen onderdaan Sajjid Ḥoesein. Den 6en Dec. 1815 kwam hij daar aan. Doch niet alleen hielp het Engelsche gouvernement hem niet, van boord gaan mocht hij niet eens. Volgens onze kroniek loofde de gouverneur zelfs een premie uit aan dengene, die den soeltan aan wal mocht betrappen. Naar dezelfde bron had Djauhar al-ᶜâlam althans in zoover geen vergeefsche reis gemaakt, dat het hem daar gelukte geld te leen te krijgen van een gefortuneerden Chinees, Tjik Wan geheeten. Met die middelen rustte hij schepen uit en zeilde na eenige maanden weg met Atjeh als doel. Onderweg werd hij echter door schepen van Sajjid Ḥoesein aangevallen en genoodzaakt naar Pasei koers te zetten [1].

Inmiddels had zich de stemming in sommige streken te zijnen gunste gewijzigd. Indertijd, in 1814, had aan de Noordkust zijn eigen zwager Toeankoe Pakih Ḥoesein van Pedir het sein tot den opstand gegeven. Thans was deze man weer van front veranderd. Met den Bintara Kambangan noodigde hij Djauhar al-ᶜâlam uit naar Atjeh te gaan ten einde zijn troon weer in bezit te nemen. Begrijpelijkerwijze vertrouwde de soeltan hem eerst niet en vroeg als bewijs zijner goede trouw een schip van Sajjid Ḥoesein. Een van de schepen van dezen lag toen juist voor Pedir om schatting te innen onder het bevel van zijn neef Sajjid Alawi. Het werd vernield en de kapitein door Toeankoe Pakih gevangen genomen. Later gaf deze voor dit gedaan te hebben om Sajjid Alawi als gijzelaar te gebruiken, totdat Sajjid Ḥoesein het aan hem beloofde geld als loon voor de vervolging van Djauhar al-ᶜâlam uitbetaald zou hebben [2].

Sajjid Ḥoesein, die tot nog toe van zijne eerzucht niets dan

[1] Volgens Anderson ontving het Engelsche bestuur een brief van Djauhar al-ᶜâlam gedateerd 21 Nov. 1816 uit Atjeh. Om de een of andere reden schijnt hij van daar weer vertrokken te zijn. Dat hij veel rondgezworven moet hebben, blijkt wel uit het volgende. Toen Coombs in 1817 naar Atjeh ging, was hij te Boerong (Anderson p. 124) en toen Raffles den 22e April 1819 het verdrag met hem sloot, bevond hij zich, zooals onze kroniek ook zegt, te Serdoeli bij Pedir (Anderson p. 221).

[2] Brief van Toeankoe Pakih bij Anderson p. 84-85.

verdriet had ondervonden en van zijne geldelijke offers nog steeds geen resultaten had gezien, besloot krachtige maatregelen te nemen. Eene groote som loofde hij uit voor het leven van den mededinger van zijn zoon. Een sluipmoordenaar probeerde eerst dit schandgeld te verdienen. Zijn plan werd echter verijdeld en verminkt werd hij naar Sajjid Hoesein teruggezonden. Daarop beproefde de bovengenoemde Hadji ᶜAbd ar-raḥmân hetzelfde. Onderwerping veinzend kwam hij bij Djauhar al-ᶜâlam. Doch ook hij slaagde niet in zijne onderneming; de soeltan, vertelt de kroniekschrijver, hem niet vertrouwende hield hem een in de mouw verborgen pistool boven het hoofd, toen hij voor hem neerknielde. Wel gelukte het Hadji ᶜAbd ar-raḥmân daarop Toeankoe Pakih om te brengen [1].

De strijd om den Atjehschen troon duurde middelerwijl voort, totdat het Engelsche bestuur tusschen beide kwam. In 1817 werd daartoe kapitein Coombs naar Atjeh gezonden. Met de vooropgestelde meening, dat de zaak van Djauhar al-ᶜâlam eene hopelooze was, deed Coombs zelfs geen moeite hem te spreken en bracht een verslag uit ten gunste van Saif al-ᶜâlam. In 1818 werd hij nogmaals, nu met Raffles, met eene zending naar Atjeh belast. Raffles wist zijn mede-commissaris tot zijne eigen zienswijze over te halen om de aanspraken van Djauhar al-ᶜâlam als de rechtmatige te beschouwen. Ook aan de oeloebalangs, vertelt onze kroniek, toonde hij in eene vergadering aan, dat Djauhar al-ᶜâlam de wettige souverein was en niet Saif al-ᶜâlam. Vervolgens ging hij naar Serdoeli, waar de afgezette soeltan zich bij den Bintara Kambangan bevond. Door zijne tusschenkomst wist de soeltan eene leening te verkrijgen, tot nog toe, zegt de kroniekschrijver, niet afgelost. Daarop keerde de soeltan naar Atjeh terug.

Wat Saif al-ᶜâlam betreft, eerst wilde hij niet heengaan; toen echter een Engelsch oorlogschip kwam om de beschikkingen van Raffles klem bij te zetten, vluchtte hij. Hij leefde verder rustig te Pinang onder het genot van eene toelage van de Engelsche regeering [2].

Zoo was dan Djauhar al-ᶜâlam in zijn gezag hersteld. Alleen Panglima Polim, zegt de kroniek, legde er zich niet bij neer en zette den strijd tegen hem voort.

In begin 1824 stierf Djauhar al-ᶜâlam, volgens een Hollandsch

---

[1] Vgl. ook Calcutta Journal 26 Jan. 1819 door Anderson op p. 184 noot geciteerd.

[2] Zie over het verhaalde Cod. 221 Bat. Gen. p. 29-52 en Anderson.

bericht door zijne vrouw vergiftigd [1]. Zijn bij testament tot opvolger aangewezen zoon was toen nog een kind van 7 of 8 jaren. Panglima Polim, wilde dien echter niet als zoodanig erkennen [2] en gekozen werd een andere zoon van Djauhar al-ᶜâlam, genaamd Toeankoe Darid [3]. Volgens Verploegh en de Stuers in hun boven in een noot geciteerde rapport heette hij „Toekoe Raijo", getiteld Moeḥammad Sjâh en de kroniek van Newbold noemt hem Soeltan Boejoeng, terwijl daarin als jaar zijner troonsbestijging opgegeven wordt 1242 H. (1826/27).

Met dezen vorst eindigt de Maleische kroniek, die het verst door loopt, n.l. die van Newbold en beschouw ik mijne taak als geëindigd.

Zien we nu even terug op de verkregen resultaten, dan blijkt ons, dat — moest er ook veel nog onopgehelderd blijven — de vergelijking der Inlandsche en Europeesche gegevens ons toch wel tot uitkomsten heeft geleid. Wel is waar, die resultaten bepaalden zich tot de vaststelling der chronologie en relief in onze voorstelling omtrent de Atjehsche geschiedenis hebben we uit de Maleische kronieken slechts in zeer geringe mate gekregen, doch dat is in elk geval de grondslag, die eerst gelegd moet worden, voordat we verder kunnen gaan: zonder chronologie is geen geschiedschrijving mogelijk.

Oppervlakkig beoordeeld slechts dorre vorstenlijsten of mengsels van allerlei verdichtselen hebben Inlandsche kronieken, vergeleken met en gecontroleerd door Europeesche schrijvers, dus nog wel eenige waarde. Het is dan ook zeer te wenschen, dat men meer van zulke teksten publiceert — zoo mogelijk cum apparatu critico — en niet alleen die, welke uit een taalkundig, litterair-historisch of folkloristisch oogpunt van belang zijn.

---

[1] Rapport van Verploegh en de Stuers d°. 30 Nov. 1825 bij P. H. v. d. Kemp, Eene bijdrage tot E. B. Kielstra's opstellen over Sumatra's Westkust in de Bijdr. Kon. Inst. 5 X p. 559.

[2] Het testament van den soeltan bij Anderson p. 216-18.

Cod. 221 Bat. Gen. p. 52; de kroniek in dit hs. eindigt hiermee.

[3] Anderson p. 152.

BIJLAGE I.

CHRONOLOGISCH OVERZICHT DER ATJEHSCHE SOELTANS.

1. Soeltan ᶜAlî Moeghâjat Sjâh of Radja Ibrâhîm, ± 1514—1528. Grondvester van het Atjehsche soeltanaat, na Atjeh, eerst vazalstaat van Pedir, vrij gemaakt te hebben; lijft ± 1520 ook Daja in; verovert in 1524 Pasei; voert oorlog tegen de Portugeezen en tegen Aroe.

2. S. Ṣalâḥ ad-dîn, zoon van 1, 1528—± 1537. Beraamt in 1529 een aanslag op Malaka, die niet tot uitvoering komt; een zwakkeling, laat zich niets aan de regeering gelegen liggen; wordt onttroond door 3, zijn broer; overleeft zijn val 9 jaren.

3. S. ᶜAlâ' ad-dîn Riᶜâjat Sjâh al-Ḳahhâr, zoon van 1, ± 1537—1568. Breidt de macht van Atjeh uit; doet in 1537 en later in 1568 vergeefsche aanvallen op Malaka; beoorloogt in 1539 de Bataks om hen te dwingen tot den Islâm over te gaan; verovert in 1540 Aroe, ontruimt het daarna voor Djohor en herovert het in 1564; in de overlevering bekend onder den naam Marḥoem Ḳahhâr en als de indeeler van het volk in soekèë's of kaoems.

4. S. ᶜAlî Riᶜâjat Sjâh of Ḥoesein, zoon van 3, 1568—± 1575. Onder hem komt uit Mekka een geleerde, genaamd Moeḥammad Azharî of Sjeich Noer ad-dîn. Doet in 1573 en 1575 te vergeefs aanslagen op Malaka.

5. S. Moeda, zoon van 4, slechts in schijn soeltan als kind van 4 maanden; sterft reeds 7 maanden daarna.

6. S. Sri Alam, zoon van 3, broer dus van 4; eerst vorst van Priaman; boosaardig; wordt na eene korte regeering omgebracht in 1576.

7. S. Zein al-ᶜâbidîn, zoon van een broer van 4 en 6, kleinzoon dus van 3; zeer wreed van aard; wordt gedood in 1577.

8. S. ᶜAlâ' ad-dîn van Perak of Manṣoer Sjâh, zoon van een Soeltan Aḥmad van Perak 1577—± 1586. Belegert in 1582 Djohor te vergeefs. In 1582 komen uit Mekka twee geleerden, genaamd Sjeich Aboe 'l-cheir b. Sjeich b. Ḥadjar en Sjeich Moeḥammad Jamanî; onder hem komt ook Sjeich Moeḥammad Djailânî b. Ḥasan

b. Moehammad Hamîd ar-Rânîrî uit Goedjarât. Wordt in 1586 door zijn oeloebalang omgebracht; zijn traditie-naam is Sri Pada Mangkat di kwala.

9. S. ᶜAlî Riᶜâjat Sjâh of Radja Boejoeng, ± 1586— ± 1588. Eens prins uit Indrapoera, zoon van een S. Moenawwar Sjâh; wordt gedood.

10. S. ᶜAlâ' ad-dîn Riᶜâjat Sjâh, zoon van Firmân Sjâh, ± 1588—1604. Treedt aanvankelijk in schijn voor den onmondigen kleinzoon van 8 op, brengt hem daarna om en plaatst zich zelf op den troon; geraakt daardoor in oorlog met Djohor, welks soeltan de schoonzoon is van 8 en vader van het omgebrachte prinsje. Onder hem komt de bovengenoemde Moehammad Djailânî wederom in Atjeh. Huwt zijne dochter uit aan S. Mansoer, kleinzoon van 8; uit dit huwelijk wordt geboren Perkasa Alam, de latere Iskandar Moeda; de Hollanders bezoeken Atjeh voor 't eerst (1599); Aroe gaat verloren. Wordt van den troon gestooten door 11, zijn zoon en mederegent, overleeft zijn val een jaar, is in de traditie bekend onder den naam Sajjid al-moekammal.

11. S. ᶜAlî Riᶜâjat Sjâh of S. Moeda, zoon van 10. 1604—1607, krijgt naar aanleiding van de onttrooning zijns vaders twist met zijn broer, vorst van Pedir. Onder hem wordt Atjeh in 1606 door de Portugeezen aangevallen. Wordt opgevolgd door 12, zijn neef.

12. S. Iskandar Moeda, kleinzoon van 10. 1607—1636. Breidt Atjeh's macht uit. Verovert in 1612 Aroe, in 1618 Pahang, in 1619 Kedah; valt in 1629 Malaka tevergeefs aan, begunstigt den mysticus Sjeich Sjams ad-dîn b. ᶜAbd allâh as-Samatrânî, die in 1630 sterft, het sterfjaar van een ander geleerde, genaamd Sjeich Ibrâhîm as-Sjâmî. Huwt zijn dochter uit aan een zoon van den in 1618 naar Atjeh gevangen gevoerden vorst van Pahang; is zeer hardvochtig, brengt zijn eigen zoon om; na zijn dood bekend onder den naam van Marhoem Makota Alam.

13. S. Iskandar Thânî ᶜAlâ' ad-dîn Moeghâjat Sjâh 1636—1641. Zoon van Soeltan Ahmad van Pahang, schoonzoon van 12. Onder hem komt in 1637 Noer ad-dîn b. ᶜAlî b. Hasandjî b. Moehammad Hamîd ar-Rânîrî en schrijft deze o. a. zijn groote werk de Boestân as-salâtîn. Vervolgt op aandringen van dezen geleerde de mystieke godsdienstleeraars; tijdens zijne regeering wordt Malaka in 1641 door de Hollanders op de Portugeezen veroverd; na zijn dood bekend onder den den naam Marhoem Dâr as-salâm.

BIJLAGE II.

GENEALOGISCH OVERZICH

De jaartallen bij de namen duiden de regeeringsjaren aan; de vorste

S. ʿAlî Moeghâjat Sjâh = Radja Ibrâhîm (± 1514—1528)

S. Ṣalâḥ ad-dîn (1528— ± 1537)

S. ʿAlâ' ad-dîn al-kahhâr (± 1537—1568)

S. ʿAbd allâh (vorst van Aroe, komt in 1568 om)

S. Zein al-ʿâbidîn (1576)

S. Hoesein = S. ʿAlî Riʿâjat Sjâh (1568— ± 1575)

S. Moeda (sterft als kind)

Firmân Sjâh

S. ʿAlâ' ad-dîn Riʿâjat Sjâh, Sajjid al-moekammal (± 1588—1604,

Maharadja Diradja (sterft tijdens 't leven van zijn vader)

S. Moeda = S. ʿAlî Riʿâjat Sjâh (1604—1607).

S. Hoesein (vorst van Pedir)

S. Abangta Merah Oep (sterft te Djohor)

S. Badr al-ʿâlam Sjarîf Hâsjim Djamâl ad-dîn (1699—1702)

S. Djamâl al-ʿâlam Badr al-moenîr (1703—1726)

Potjoet Aoek = S. ʿAlâ' ad-dîn Djoh

Toeankoe Radja = S. Maḥmoed Sj

S. Badr ad-dîn (1764—1765)

Toeankoe Radja

Merah di Awan (dochter)

+ Toeankoe Moeḥammad = S. ʿAlâ' ad-dîn Moeḥamm

Hoesein = S. ʿAlâ' ad-dîn Djauhar al-ʿâlam Sjâh (1795—182

Abdoel Moeḥammad (bij testament als opvolger aangewezen, niet als zoodanig gekozen).

S. ʿAlâ' ad-dîn Moeḥammad Sjâh Marh. Moeda (1824—36)

ER ATJEHSCHE SOELTANS.

r genealogie niet bekend is, zijn in de tabel niet opgenomen.

S. Moeghal (vorst van Priaman) — S. Abangta di-tangkap (door den vader omgebracht) — Abangta ᶜAbd al-djalîl

ja Poetri (dochter) — Poetri Radja Indra Bangsa + S. Manṣoer Sjâh (of ᶜAlî ?) (dochter)

S. Iskandar Moeda (1607—1636) — S. Aḥmad van Pahang

zoon (door den vader gedood) — Poetri Sri Alam Permisoeri (dochter) + S. Iskandar Thânî (1636—1641)

= S. Tâdj al-ᶜâlam Ṣafîat ad-dîn (1641—1675)

ᶜAlâ' ad-dîn Aḥmad Sjâh = Maharadja Lela Melajoe (1727—1735)

(1735—1760) — Potjoet Kléng — Potjoet Sandang — Potjoet Moeḥammad

0—1781)

(1781—1795) — Toeankoe Tjoet

Sajjid Hoesein

Sajjid ᶜAbd allâh = S. Sjarîf Saif al-ᶜâlam (1815—1819)

brâhîm Manṣoer Sjâh (1. Baroe (1836—70) — andere kinderen opgesomd in Djauhar al-ᶜâlam's testament bij Anderson.

يغ دباوه داڠ تون ڤتري ايت مك دبنتن ستله تربنتن روم ايت مك
كلور داره ڤوته درفد ليغ روم ايت تيك تيتك مك تون ڤتري ايت
فون تركاجت لال مات مك دليهت راج شاه محمد اكن فتري ديوي
اندر ايت مات مك اي فون مپسل دريڽ كمدين در ايت براف لماڽ
مك راج شاه محمود سودار راج شاه محمد برمينماين دڠن سكل رعيتڽ
بسراچن [10]) مك دليهت راج ايت سبوه كلم يغ امت بسر لاڠ امت
دالم ايرڽ فون ترلال جرنه كرسكڽ فون فوته سڤرت متي يغ سن
سن مك اد دلمڽ بوڠ چڠكانر [11]) دان فد سكل تڤ كلم ايت ببراڤ
درفد بوغابڠان يغ امت انده انده درفد سكل بوه بوهن يغ انده
انده مك راج شاه محمود فون ترلال سكاچت دان تيداله راج ايت
ماو منڠكلكن كلم ايت مك دسورهڽ فربوت فد سوات تمڤت سبوه بالي
ڤرهنتين يغ بربوت در فد كلم ايت [12]) مك براڤ لماڽ راج ايت دسان
مك فد سوات كنيك فد مالم جمعة برماين راج ايت همفر كلم ايت
مك دليهت راج ايت انق بلوداري تون [13]) هندق مند[ي] دكلم
ايت مك مسڠماسڠ مريكيت مڠنتركن بلج كنچليڽ [14]) سورڠ سوات
تمڤت دباوه فوهنكاى [15]) يغ دتبڠ كلم ايت مك سكل انق بلوداري
ايت تورن مندي ككلم كتوجه توجهڽ مك راج شاه محمود فون حيران
مليهت حال دمكين ستله سده سكل انق بلودار ايت مندي مك
مريكيت فون مسڠماسڠ مڠبل [16]) بلج كنچكين ايت ستله سده
مريكيت مماكي بلج مك مريكيت فون تربڠله كادر هڠك تياد كلهاتن
مك تيڤ تيڤ مالم جمعة دمكين جو مك راج شاه محمود ترلال مليهت
روف انق بلوداري ايت مك نتياس راج شاه محمود ممچار منچهار
مصلحتڽ اكن برداڤت انق بلوداري ايت هڠك دو تيڬ كال دمكين
ايت مك دانكرهاكن الله سبحانه وتعالي سوات بچار اكن راج شاه
محمود فد مڠبل بلج مريكيت مك داتڠ فد مالم جمعة انق بلودار
ايت ڤون مندي ككلم سڤرت عادتڽ يغ دهول اينچو مك دهنتركن

مريکيت بلج کنچلين سورڠ سوات تمڤت مک تورنله مريکيت لاڠ
دڠن سند کورو مريکيت تتکال منديي دالم کلم ايت مک داتڠ راج
شاه محمود دڠن سوات مصلحتڽ مک دامبلڽ بلج تون ڤتري يڠ
بڠسو ايت مک راج ايت فون سکر کلور درفد تمڤت ايت دان
دبنيکنڽ بلج ايت فد سوات تمڤت مک راج ايت فون برلندڠ ڤد
سوات تمڤت يڠ تربوني همڤر کلم ايت کات يڠ برچرتر ستله سده ڤتري
يڠ کتوجه ايت منديي مک ڽڠکهله مريکيت کدارد [17]) مسڠماسڠ مڠبل
بجوڽ مک دليهت ڤتري بڠسو ايت بجوڽ تيداله فد تمڤت يڠ
هنترکن [18]) ايت مک ڤتري يڠ کانم ايت مسڠماسڠ برجوله اڤکال
دليهت مريکيت فون حيرانله مک ڤتري بَڠْسُوْ ايت فون مناڠث دان
برتڠس تڠيسن له کتوجه توجهڽ مک رج شاه محمود ايت فون
داتڠله مک تتکال ترليهت ڤتري يڠ کانم ايت راج شاه محمود داتڠ مک
ڤتري يڠ کانم ايت برداکڤ برچم دڠن شوداراڽ مک کات سکل شوداراڽ
دان سکال انيله فرچراين کيت دڠن ڤتري بڠسو مک مريکيت
ڤون تربڠله کمبال کادر مک راج شاه محمود داتڠ مک اي فون حيران
سرت مناڠث مک برکات راج شاه محمود ايت براڤ دڠن کات يڠ نصيحة
دان کات يڠ ملهکن [19]) هات ڤتري ايت مک ڤتري فون برديم دريڽ
شهدن کات راج ايت هي تون ڤتري صبرله تون اکن ڤکرجان الله تعالي
کارن الله سبحانه مڽتاکن. فرتمون کيت يڠ اداي [20]) مک ساعة تون
ڤتري سبنرڤاله راج ايت مک راج شاه محمود فون مپوره اورڠ مڠبل
کاجه رڠك کلمب مك فد کنيك ايت جو کاجه ايت فون داتڠ مك
ڤتري فون دسوره راج ايت بونکن [21]) کانس ڽاجه کلمب سرت دابرڤکن
سکل دايڠدايڠ مک راج شاه محمود کمبال کنکري لمري دڠن ممباو
ڤتري بلودار مک تتکال سمڤيله تون ايت کاستان داتڠله سکل ايڠد
ککند راج ايت مپمبوت تون ڤتري ايت مک دبواڽ کدالم استان مک
تتکال دليهت ايه بند راج ايت تون ڤتري دار يڠ کاندران ايت داتڠ

مك ايه بند راج ايت فون ترلال سكاجت مك سلطان منور شاه فون
مغوچڤ شكر اكن الله سبحانه و تعالي كارن مليهت كدو انق بكند
ايت بروله ڤتري كاندران مك سلطان فون مپوره اورڠ منددڠكن [22]
ڤرجكان هڠڬ توجه هار توجه مالم مك فد سوات هار اثنين مك راج
شاه محمود ڤون نكاح دڠن تون ڤتري مديني. چندر ايت مك دڠن
تقدير الله سبحانه وتعالي براڤ لماڽ مك تون ڤتري ايت فون برانق
دو اورڠ سورڠ لكلاك برنلم راج سليمان شاه دان سورڠ فرمڤون برنلم
ڤتري ارقيه مك ڤد سوات كتيك ڤتري بركات كفد (شاه) راج شاه محمود
جك كاسه تونهمب اكن همب مك همب ڤنتلي درڤد تون همب
جلڠن كراڽ تونهمب مپمڤه انق همب انق جين دان انق فري مك
كات راج شاه محمود انشاء الله تعالي بركننله همب دان همب ايڠتكنله
كات ايت مك دڠن تقدير الله سبحانه وتعالي براڤ لماڽ مك راج
شاه محمود فون لفاله اكن كات تون ڤتري ايت مك فد سوات كتيك
ندق راج شاه محمود ايت مك انق راج ايت لاڬ كچل دودق دسيس
ايه بنداڽ مك برسندڠور كدو انق راج ايت لال ترسننه باه ايهڽ
مك راج شاه محمود فون امارہ لال مپمڤه انقڽ هي انق جن فري
مغنڤ دمكين فكرتيم اين مك ڤتري مديني چندر منغر راج شاه
محمود مپمڤه انقڽ دمكين ايت ترلال غرنله اي ستله ايت تيداله لاڬ
بليك هتيڽ دان تيداله لي ماو مغرجاكن سسوات ڤكرجان هاڽ
كرجاڽ منجهار باجوڽ ايت جو هڠڬ دداڤتيڽ باجوڽ ايت دباوه داڤر
دلم تورق [23] مك دامبلڽ بجوڽ ايت دبلسهڽ ستله ايت مك دڠاكيڽ
بجوڽ ايت مك اي فون منغيس انقڽ يڠ كدو ايت مك اي فون
تربڠله كببوڠن استان مك راج شاه محمود فون داتڠ مك كتاڽ اكن
راج شاه محمود هي راج تڠكلله كيت [24] دڠن انقد مك (مك) همب
كمبليله كفد سودار همب ستله ايت مك اي تربڠ كفد ڤوهن پير
مك اد اي تربڠ درڤد ڤوهن پير كبوڠن استان ايت براولڠ اولڠ دو

تيڬ كال درڤد كاسه سايڠڽ اکن انقڽ ايت کمدين در ايت مک
تربڠله اي کادر هڠݢ تيدال کلهاتن ڤد مات راج شاه محمود مک راج
محمود ڤون امت دکچت دان مناڠث دان ممال٢ دريڽ دان مڤسل
دريڽ ميمڤه انقڽ انق جن ڤري ايت [25] مک ڤد سوات هار دڤڠکل
سلطان منور شاه اکن راج شاه محمد دان راج شاه محمود مک کات
سلطان منور شاه هي کام کدو انقک مريله چچوک يڠ کدو اين کدودقکن
سيسيڽ [26] کدواڽ سمنتار اک لاݢ حياة مک سمبه کدو راج ايت
کڤد ايهڽ تونکو مان تيته تونکو تياد کام کدو مللوي ستله دڠر
سلطان منور شاه سمبه کدو انقڽ ايت مک اي ڤون سکچت کمدين
درڤد براڤ هار مک سلطان منور شاه مندودقکن ڤرجڠان اکن
کهاون برسکسکاله کدو راج ايت دڠن سکل رعيتڽ دان سکل
ايس استنان سهڠک توجه هار توجه مالم مک دنکاحکن سلطان منور
شاه چچوڽ لکلاک انق راج شاه محمد يڠ برنام راج ابراهيم شاه دڠن
چچوڽ ڤرمڤون يڠ برنام ارقيه ايت کمدين درڤد براڤ هار ڤول مک
دنکاحکنڽ چچوڽ لکلاک انق راج شاه محمود يڠ برنام راج سليمان
شاه دڠن چچوڽ [ڤر]مڤون يڠ برنام صفيه ايت مک دڠن تقدير الله
سبحانه وتعالي براڤ لاماڽ مک برانقله راج شاه [27] ايت دو اورڠ لکلاک
سورڠ برنام راج مظفر شاه سورڠ برنام راج سمس شاه ادڤون راج منور
شاه يڠ راج دنکري ماري يڠ منداڤت ڤتري انق بلودار يڠ برداره
ڤوته يڠ راج کاندران دان راج يڠ منداڤت ڤتري بلوداري يڠ برداره
ڤوته يڠ راج کاندران دسراچن ايت درڤد انق چوچ راج اسکندر ذو
القرنين سڤرت روايه يڠ تله ترسبت ايت [28] کات يڠ برجرتر ادڤون سر
سلطان ڤرکاس عالم جوهن بردولت ايت درڤد ڤيهق اصل نسب بکند
راج يڠ منداڤت ڤتري انق بلوداري يڠ برداره ڤوته يڠ راج کاندران
ايت تورن تمورن درڤد نسب دان بڠش راج اسکندر ذو القرنين دان
درڤد اصل نسب دان بڠش يڠ درڤد ڤتري بلودار يڠ برداره ڤوته

يڠ راج کاندران درڤد نسب دان بڠس مها بسنو يڠ راج دراج کاندران کارن بهو دسرت مهاراج ايت ڤد سوات زمان منداڤت ڤربندي[29] سر رام برنام ڤتري منددوري ڤد ڤرد بوله بتڠ دان بهو مويڠ سر سلطان ڤرکاش عالم برنام راج شاه محمد ڤون ڤد سوات زمان منداڤت ڤتري انق بلودار يڠ برداره ڤوته يڠ راج کاندران ڤد ڤرد بوله بتڠ جو مک کات يڠ امڤون جرتر جکلو الله سبحانه وتعالي هندق ڠرنياي اکن سسورڠ راجراج انق ڤتري بلودار يڠ دڤرد بوله بتڠ ايت درڤد انق جوج مها بسنو جو مک اصل نسب سر سلطان ڤرکاس عالم جوهن بردولة سڤرت يڠ تله ترسبت اين[29a] درڤد ڤيهق ايه بکند بمول الله سبحانه و تعالي جو يڠ امت مڠتهوي لاڬ امت تاه منجرتراکن سسوات جرتر کات اصل نسب درڤد بندي سر سلطان ڤرکاس عالم جوهن بردولة ايت بهو سلطان عناية شاه يڠ کرجان ددار الکمال ايت برانقکن سلطان ڤرمان شاه ڤادك مرحوم مک سلطان ڤرمان شاه ڤادك مرحوم ايت برانقکن ڤادك مرحوم سيد المُکَمِّل مک ڤادك مرحوم سيد المکمل ايت برانقکن ڤادك شاه عالم بندي سر سلطان ڤرکاس عالم جوهن بردولة اڤون راج مظفر شاه يڠ سأيه سبندى دڠن راج منور شاه ايت برانقکن راج سمس شاه مک راج شمس ايت برانقکن سيد المرحوم مک سيد المرحوم ايت برانقکن ڤادك مرحوم مک ڤادك مرحوم ايت برانقکن مرحوم مود[30] کات يڠ برچرتر بهو راج مظفر شاه يڠ ايه دات[31] ڤرکاس عالم درڤد ڤيهق ايه ايت راج دمکت عالم دان راج عناية شاه يڠ ايه دات ڤرکاس عالم درڤد ڤيهق بندى ايت راج ددار الکمال مک سکل هلبالڠ يڠ کاڬه دان سکل رعية يڠ تيد ترحساب باڽقڽ يڠ دلم نکري اچه دار السلام ايت سکليڽ بهاڬ دو مک اد ڠنتراي[32] درڤد دو راج ايت سوات سوڠي سنتڠه کڤد راج مکت عالم سنتڠه کڤد راج دار الکمال مک راج مظفر شاه ايت نتياس برڤرڠ جو دڠن راج عناية. شاه مک براڤ لماڽ دلم ڤرڠ ايت سورڠ ڤون تياد برالاهن هڠڬ

داتڠ برڤوله تاهن لماڽ كات يڠ برچرتر بهو اد اكن راج مظفر شاه ايت
بدل مريم سڤوچڤ توانن درفد ڤرڠڬ دتلق لمري مك بدل اتوله
دبواڽ ڤرڠ كدار الكمال مك تتكال كدڠارن كفد سلطان عناية شاه
دان كفد سكل هلبالڠ دان سكل رعية ورت بدل ايت مك اكن كات
مريكيت اڤ كيت تاكتكن اكن كَنْتُنْتْ اڤ ايت مك كات يڠ برورت
ايت ميهوت كات مريكيت بتاڤ ڤريئ كلم تياد تاكت بهو بدل ايت
بوهن بس بسرڽ سڤرت بوه كلمبر مك كات مريكيت ميهوت كات يڠ
برورت ايت جك دمكين بايك كيت ڤربوة راڬ اڤبيل بوه بدل ايت
داتڠ مك كيت تاهن دڠن راڬ ايت كات يڠ برچرتر تياد مريكيت
بركات دمكين ايت دان بربوت دمكين هاڽ درفد تياد سمڤرن بد[33]
دان درفد بران هات مريكيت جو دان درفد مريكيت دودق داوُل
سوڠڬي مك راج مظفر شاه دان سڬل هلبالڠن جاد بايك بد بچار
مريكيت درڤد اي دوق[34] دايلر همڤر لاوت نسچاي اد جو مانسي
فولڠ فرڠ كفداڽ برولهله اي بچار يڠ سمڤرن مك بدل ايت فون
سمڤيله كدار الكمال دباو هلبالڠ راج مكت عالم مك تتكال دڠاشڠ
هلبالڠ راج مكت عالم بدل ايت مك سكل هلبالڠ دار الكمال مسعماسڠ
مناهنكن داڬ[35] مك تتكال سمڤيله بوه بدل ايت كفد هلبالڠ دار
الكما[ل] دان سكل رعية ببراڤ فوتس كفلاڽ دان ڤڠڬڠن دان ڤوتس
فهاڽ دان براتس راتس درفد رعية دار الكمال مات مك يڠ ڤرڠ
دمكين ايت داتڠ كفد[36] برڤوله كال مك دلم دمكين ايت ڤون تياد
جو تيوس دان اله هلبالڠ دار الكمال ايت درڤد تڬر هات دان بران[37]
مريكيت مك دڠن تقدير الله سبحانه وتعالىٰ هندق ميتاكن ككراس[38]
قدرتن مك دجاتهكن الله تعالي سوات بچار كفد هات راج مظفر شاه
مك اي ميورهكن انتوسنن[39] كفد راج عناية شاه يڠ ددار الكمال
ايت مڠتاكن دربن منلڠكي انڤ راج عناية شاه يڠ برنلم ستي اندر
مك راج عناية شاه فون منڠركن كات يڠ لمه لمبت قبول بربيسن دڠن

راج مظفر شاه ستله براڤ كال دانغ انتوسن راج مظفر شاه ممبا[و] هديه
درفد مات بند يغ ملي ملي اكن راج عناية شاه ايت. تتكال دڠر
راج مظفر شاه قبوله 40) راج عناية شاه منريم هديه درڤدان ايت مك
اي. فون ترلال سكاجت كارن ڤد سڠكان تدڤت تيداله سمڤي سفرت
يغ دكهنداكين ايت مك راج عناية شاه ڤون تيداله بهين بلڠكاراكن
استعداد ڤڤراڠن سڤرت علة يغ دهول كال فد سڠكان (سڠكان) بهو يغ
سترو كيت جاد سوداراله فد كيت تياد اي تاه اكن تيڤ راج مظفر
شاه اكندي ايت مك ڤد سوات كتيك دسوا[ر]هكن راج مظفر شاه انتوسن
كفد راج عناية شاه مڠتاكن بهو اي هندق مڠارڤ دفعا 41) دان سكل
هد[يه] يغ اندهʼ سڤرت علة راجراج برييسن سمان رَجراج مك هار اي
مڠارق دَفْعا دان هديه ايت ڤون دتنتوكن مك راج عناية شاه فون
سكاجتاله دان قبوله 40) فد هار اكنداتغ مڠارق دفعا ايت ستله
كمبَال انتوسن ايت مك راج عناية شاه فون برسڠكرهاله اكن برجام
اورڠ مڠيرڠكن او[ر]ڠ مڠادڤ 42) دَفْعَا ايت دان دهياسين استنان
دان دهياسين سكل يغ ڤاتت برهيس مك تتكال داتغله هَار
ڤرجنجين ايت مك راج مظفر شاه فون برلڠكڤله دان دڤربوتن بَبَراڤ
درڤد ڤراكن كاماسن دان درڤد كت كاماسن مك دلم سكل ڤرراكن
دان دلم سكل كت كاماسن ايت دايِسسين درفد سكل سنجات
درڤد تمبق دان لمبڠ دان ڤريشي دان اوتر اوتر دان ڤدڠ دان شمسير
دان ببراڤ ڤد 43) سنجات يغ لاين مك دتونڤن دڠن كاين ككمبڠن
يغ بتلڤق مس سڤرت كلڠكاڤن راج مڠارق دفعا مك دسوره راج سكل
ڤراكن دان سكل كت ايت كدار الكمال ستله سمڤيله كدار الكمال مك
دسوره راج عناية شاه كلور سكل هلبالڠن دان سكل اورڠ بسربسر مڠال
ڠال 44) سكل هلبالڠ يغ داتڠ در مكت عالم يغ مڠيرڠكن دفعا يغ
دبارق در مكت عالم ايت مك تتكال سمڤيله كهلامن استان راج عناية
شاه سكل ڤراكن سكل هلبالڠ راج مكت ايت مك بهار هندق

دسمبوت سكل هلبالغ راج عناية مك شكر سكل [45]) راج مظفر شاه مغبل
سكل سنجات دلم سكل ڤراكن دان دلم سكل ڤت ايت مك دغن
سكل سنجات اتوله هلبالغ مكت عالم ايت ممونه دان منتق دان
منيكم سكل هلبالغ دار الكمال كات يغ برچرتر مك دمكين سكل هلبالغ
دان سكل رعية دار الكمال برتمبونن اڤلم سوات بوكت دان داره
مريكيت مغالر سڤرت انق سوغي مك نكري دار الكمال فون اله ڤد
كتيك ايت دان راج عناية شاه ڤون تعلّقله فد راج مظفر شاه مك
سكل ارت سكل كلغكاڤن راج عناية شاه [46]) كات يغ برچرتر ستله
ترسرهله اچه كفد تاغن راج مظفر شاه ايت مك راج مظفر شاهله
مرنتهكن سسوات فكرجان هلبالغ اچه دار السلام دان سسوات ڤكرجان
يغ غلغڤراكن نڠري اچه ايت ستله براڤ لماڽ مغمڤوكن نكري اچه
دان مغحكمكن سكل هلبالغ دان سكل راعية اچه دار السلام مك
راج مظفر شاه فون هيلغ مك هيلغ راج ايت فد تاريخ سمبيلن راتس
سمبيلن بلس تاهن مك ڤد تاريخ ايت جو كرجان انقڽ سلطان علي
مغاية شاه برمول الله سبحانه وتعالي جو يغ امت مغتهوي لاڤ يغ
امت تاه منچرتراكن سسوات چرتر كات صاحب الحكاية يعني كات يغ
منچرتراكن حكاية اين اڤكال الله سبحانه وتعالى هندق ميتاكن
عظمتڽ دان كبرياءنڽ [47]) كفد سكل ايس عالم دنيا اين مك دجديكنڽ
سورغ همباڽ يغ ڤليهنڽ اكن راج دلم سبوه نكري مك ڤد
زمان سلطان علي مغاية شاه كرجان دنكري اچه دار السلام ايت مك
سلطان معارف شاه كرجان دنكري شهر دلي مك اد بك سلطان علي
مغاية شاه ايت دو اورغ سودار [48]) ڤرمڤون سورغ برنام راج مس سورغ
برنام ستى مك تردغر ورتاڽ ايت كفد سلطان معارف شاه يغ دشهر
دلي مك سلطان معارف شاه فون نرلال برهي منغر ورت ڤتري سودار
سلطان علي مغاية شاه ايت مك دغن تقدير الله سبحانه ونعالي براڤ
لماڽ مك ميوره تلغكي سلطان معارف شاه كفد سلطان علي مغاية

شاه مك جواب سلطان علي مغاية شاه مك بتاڤ ڤريڽ اك منددڠكن
سوداراك دڠن سلطان معارف شاه ايت كارن سلطان معارف شاه ايت
كورڠ بعشاڽ لاڬ درڤد بسما اورڠ ماكن [49]) كارن بڠس كلم بڠش
كاندران مك كمبليله تلڠكي ايت كنكري شهر دلي كڤد سلطان مك
دڤرسمهكنڤاله [50]) سكل سبد سلطان علي مغاية شاه ايت مك افبيل
تردڠر اوله سلطان معارڤ شاه كات تلڠكي ايت مك سلطان معارف
شاه ترلال اماره سرت برسمڤه دڠن نلم الله جك تيا[د] اك مڠلهكن نكڽي
اجه ايت دان مناون راج سلطان علي دان سوداراڽ ڤرمڤون ايت
تيدافي [51]) اك ماو براستري دلم عالم دنيا اين مك دڠن تقدير الله
سبحانه وتعالي مك سلطان معارف شاه مڤوره انتوسنڽ كاچه كڤد
سلطان علي مغاية شا[ه] اڤكال سمڤي انتوسن ايت كڤد سلطان علي
مك دسمڤيكن سكل سبد سلطان مغارڤ شاه ايت كسدهسداهن
كات انتوسن ايت كڤد سلطان علي تونكو تيته ڤادك ككند جكلو
تيداله دڤركننكن كات ڤادك ككند مك هندقله تونكو برتكه كوت اكن
مناهن ڤرڠ هلبالڠ شهر دلي بهو ڤادك ككند اكن دتعله كاچه سهدان
كات ڤادك ككند اكوله مڠتاكن بڠس يڠ ملي ايت دان مرندهكن بڠش
يڠ تڠكى ايت مك دڠن تقدير الله سبحانه وتعالي كمدين در
ايت مك سلطان معارف شاه فون لڠكڤله دڠن سكل هلبالڠڽ دان
سكل رعيتڽ يڠ تياد تڤرمناي باڽقڽ دان ببراڤ درڤد كاچه دان كود
دان سنجات مك برڠكتله سلطان معادف [52]) شاه ايت در نكڽي شهر
دلي منوج جالن كاچه مك ترڠرله خبر كڤد سلطان علي دغاية شاه
بهو سلطان معارِف شاه ايت دڠن سكل هلبالڠڽ دان سكل رعيتڽ
داتڠله كاول سوڠي نكر[ى] اجه مك سلطان علي فون فد كتيك ايت
جو مڤوره فلسڠ بدل معهمڤنكن سكل رعية دان مڤڠڤرهاكن سكل
سنجتاڽ [53]) مك برڠكتله سلطان علي دايرڠكن سكل هلبالڠڽ دان
سكل رعيتڽ مڠنل٢ سلطان معارِف شاه هڠكڽ داتڠ كڤد سوات

فرهنتين داول سوڠي ڤد كاك كونغ كلس انتن برنلم دار الصفا مك اد
داتغ رعية سلطان معارف شاه ايت امڤت كتمڤوكن سوات كتمڤوكن
در تڤ لاوت سوات كتمڤوكن دريانس بوكت سوات كتمڤوكن در سروكن
بوكت سوات كتمڤوكن در سروكن كونغ فراويس مك [54]) فرتلم سكل
رعية يغ در اول سوڠي مك ڤرغله مريكيت مك تتكال ڤرغ ايت مك
داتغ ننت [55]) درفد هلبالغ دان رعية يغ دتڤ لاوت ايت تله اد
[ڤرغ] [56]) كدو تنترا ايت لاكر باورله هغك تياد ككنالن [57]) اجه دان
رعية شهر دلي مك دغن تقدير الله سبحانه وتعالي فد منلوغ سسورغ
رجراج مك تياد دافت دالهكن اورغ دشهر دلي اكن اورغ اجه مك فد
سوات هار جاتهكن الله تعالي كدالم هات سلطان علي [58]) مك اي
ممڠكل سكل هلبالغ منڤاكن اف بچار كام فد ملاون سترو كيت
اين مك سمبه سكل هلبالغ تونكو مان تيته كام جنجغ مك سبد
سلطان علي جك دمكين صبرله كام دهول سكيركير براڤ هار سڤاي
لالي اورغ ايت تنتاڤ ايغت ايغت افبيل داتغ سوات يغ كنيتهكن
سڤر كام كرجاكن مك برهنتيله ڤڤراغن مريكيت سفرت سبد سلطان
ايت مك فد سوات مالم مك دليهت سكل هلبالغ اجه اكن سكل
هلبالغ شهر دلي ايت ترتيدر دان سكل كاولن فون لاليله مك دسوره
سلطان سركڤ فد كنيك ايت مك ببراڤ تربونه دان لوك درفد اورغ
شهردلي لال فچه ڤرع مريكيت دان چري بريله سكل رعية شهر دلي
ايت داتغ هڠك سروكن كونغ فراويس مك سلطان علي فون كمبليله
كاچه دغن بروله كمناغن دان براڤ درفد هلبالغ شهر دلي ترتڠكف
اوله هلبالغ اجه كات يغ برجرتر تتكال كمبال سلطان معارف شاه كشهر
دلي ايت دغن امت دكاجناڽ مك براڤ لمان اي دشهر دلي مك اي
فون هيلغ مك انقڽ سلطان احمد اكن كنتيڽ كرجان دسهر دلي مك
براڤ لمان كدغارنله [59]) سلطان معارف شاه ايت كفد سلطان علي
سهدان سكل هلبالغ سهر دلي فون باڤق داتغ در شهر دلي كاجه دان

سكل هلبالڠ شهردلي ترتڠكڤ اوله سكل هابالڠ اچه تتكال ڤرڠ ددار الصفا ايت فون باڤق داجه دار السلام مك سكل هلبالڠ دان سكل رعية سهر دلي فون تياد سك[60]) هتيڽ اكن سلطان احمد ايت مك فد سوات هاري دهمڤڠكن سلطان علي مغاية شاه سكل هلبالڠ اچه دان سكل هلبالڠ شهردلي مك برسبد سلطان علي كڤد سكل هلبالڠڽ هي كلم سكل هلبالڠ بهو سلطان معارف شا[ه] ڤد كتيك اي راج ايت مندتڠ كيت مك سكارڠ فد بچا[ر] همب بايك همب مندتڠ انقڽ ممالس ڤكرت ايهڽ ايت مك سمبه سكل هلبالڠ سبنرڽاله سفرت تيته توڠكو ايت مك سلطان ڤون ميورهكن سكل هلبالڠ دان سكل رعية برلڠكڤ مك دڠن تقدير الله سبحانه وتعالي [فد] كتيك يڠ بايك مك برجالنله مريكيت دڠن ببراڤ كاجه دان كود منوج جالن كڠكر[ي] سهر دلي مك تتكل[61]) سلطان علي كاتس ݢونڠ يڠ تڠكڽ برنام سروكن جميل ايت دان كلهاتنله عالم دان ڤنج٢ سكل هلبالڠ اچه كڤد ايس نكري سهر دلي ايت مك ايس نكري شهر دلي هرهار دان غوغا[62]) سنتله صله[63]) ورت سلطان علي دڠن سكل رعيتڽ مندتڠ نكري شهر دلي ايت مك دسوره سلطان احمد ڤاسڠ بدل ممري تاه سكل رعيه مك سورڠ فون درفد هلبالڠ دان رعية سهر دلي تيداله ماو داتڠ مك اكن كات سكل مريكيت سكلين مك تتكال توڠكيت سلطان مغارف شا[ه] مندتڠ نكري اچه دار السلام ايت تياد ماو سلطان احمد ايت برسڠكه٢ مڠالهكن نكري اچه دار السلام اكن سكارڠ لاونله اوله سلطان اكن سلطان علي ايت مك سكل هلبالڠ دان سكل رعية مسڠماسڠ برلڤس دريڽ مك يڠ تڠݢل سرت سلطان احمد ايت هاڽ درفد سهاي بتوسن[64]) سكير امڤت راتس اورڠ جو مك مريك اتوله سرت سلطان كلور در دالم كوت لال منوج جالن كتڤ لاوت كوال مرد عشڤ[65]) مك دسناله سلطان ايت نايك ڤد سبوه ڤراه مك للوله اي برلاير كملا[66]) مك سلطان علي فون ماسقله كدالم كوت شهر دلي ايت دڠن

سکل هلبالڠڽ دان دڠن سکل رعيتڽ مک دڤال اورڠله کندرڠ طبل
اکن سلطان علي مغاية شاه دالم استان سلطان احمد دلم نکري
شهر دلي ايت مک براڤ لمان سلطان ايت دودق دشهر دلي منتڤکن
سکل هلبالڠ دان سکل رعية سهر دلي ايت مک سلطان مڠنڠرهاي
ڤرسليناڽ اکن سکل هلبالڠ يڠ ماو مڠادڤ مک سکل هلبالڠ يڠ تياد
ماو مڠادڤ سکلينڽ دسو[ر]هڽ بونه مک دهنترکن سلطان علي اکن
ڤڠليم نکري شهردلي ايت سورڠ درڤد هلبالڠڽ مک سلطان فون
کمبليله کاچه ستله داتڠ کاچه مک اي برسک سکڽ دلم نکري اچه درڤد
بوله [67] کمناڠن دان رمڤاسن در نکري شهر دلي ايت مك اد سلطان
علي مغايه شاه دلم تخت کرجان دولاڤن بلس تاهن سلطان ايت
هيلڠ مك اد هيلڠ سلطان ايت ڤد تاريخ سمبيلن راتس تيك ڤوله
توجه تاهن مك ڤد تاريخ ايت جو کرجان سلطان صلا[ح] الدين انق
سلطان علي مغاية شاه بمول الله سبحانه وتعالي جو يڠ امت مڠتهوي
لاڬ يڠ امت تاه منچرترا کن سوات چرتر کات صاحب الرواية يعنى کات
يڠ منچرتراکن رواية اين مك اڤکال الله سبحانه وتعالي هندق مپتاکن
عظمتڽ دان کبراڽ [68] کڤد سکل ايس عالم دنيا اين مك دجديکنڽ
سسورڠ همباڽ يڠ ڤليهنڽ اکن راج دلم سبوه نکري ستله ترسرهله
کرجان اچه دار السلام دان سکل تعلقڽ کڤد تاڠن سلطان صلاح
الدين براڤ لماڽ اى مڠمڤوکن کرجان نکري اچه مك اد ڤکرجاانڽ
هاڽ برماين درڤد سوات تمڤت کڤد سوات تمڤت دان تياد اي
کلڠکار اکن سسوات ڤکرجان يڠ ملهراکن نکري دان يڠ لاينڽ
شهدان مك اد بڬ سلطان صلاح الدّين ايت سؤرڠ سوداراڽ لکلاك
برنام [69] ... سلطان صلاح الدّين ايت تياد سمڤرن بدّ دان کورڠ
بچار مرنتهکن کرجان اڤکال ترليهت بندينڽ ڤدك شاه عالم حالڽ
دمکين ايت مك دسورهکن بنديڽ سورڠ آغا [70] برنام کسدينْ مڠکو
بوم ڤد سلطان صلاح الدّين شهدان اياله مرنتهکن [71] دان ڠلڠکراکن

نڠري اچه دار السلام فد سسوات ڤكرجان دان ڤد سسوات ڤكرجان
هلبالڠ دان سكل رعية دان روﻣﻬڽ فون دتيتهكن سلطان صلاح الدين
دريكن دهلامن دولة خان [72]) دان دانڠرهاي فدڽ شاه عالم اكنديي نام
راج بڠسو دان ڤايڠ هيجو سوات مك برڠكمان اي برجالن دڠن
برڤايڠ دان سكل هلبالڠ ڤون باڤق مڠيرڠكنديي ستله براڤ لماڽ دلم
دمكين ايت مك كدڠارن ورت يڠ دمكين ايت كڤد سلطان علاء
الدين يڠ دسمطرا مك اي ترلال اماره دان ممچار دلم هتيڽ اڤ
كتاه [73]) بچراك اين ستله ايت مك اي ممڠكل هلبالڠ سمطرا مك اي
ممري تيته كڤد سكل هلبالڠڽ هي سكل كامُ هلبالڠ اڤ جو اد كامُ
دڠر ورت اچه دار السلام ايت مك سمبه مريكيت سكلين تونكو يڠ
ڤنڠر كامِ سكلين ايت تله معلومله مك سبد سلطان اڤ جو اد سسوات
بچار كامُ مك سمبه سكل هلبالڠ تونكو يڠ بچار ايت بچار تونكو
جو يڠ ترلبه تتاڤ فكرجان اين تيداله داڤت دصبركن دان تياد
ڤاتت دڠرلبت٢ [74]) كارن فكرجان ايت امت بسّر لاك ڤدهڽ [75])
منجاتهكن كبنسان كاتس كيت سكلين دمِ سلطان منڠر سمبه سكل
هلبالڠ دمكين ايت مك بربڠكت آڤِ امارهڽ سرت اى منتهكن سكل
هلبالڠ دان سكل رعية برلڠكڤ اكن برڠكت كاچه دار السلام مك اد
دظاهركنڽ كڤد سكل هلبالڠ يڠ كبپاكن دان كڤد سكل رعية بهو اي
هندق مڠادڤ بنديڽ ڤدڽ شاه عالم دان اي هندق مڠنجوڠ كندڠ
ايبهڽ سيد المرحوم جو شهدان سمبه هلبالڠ يڠ توه تونكو انشاء الله
تعالى اڤكال سمڤي كيت اچه [76]) دار السلام مك هندقله ڤد كتيك
ايت كيت ليهة كلكون اورڠ دڠرسمبهكن اورڠ كڤد كيت ايت اداكه
سڤرت سمبه اورڠ ايت اتو تياد مك سبد سلطان سبنرڽ سڤرت
سمبه كامُ ايت مك ڤد كاسوكن هريڽ سلطان ايت فون برڠكتله كاچه
دار السلام دڠن دايرڠكن سكل هلبالڠڽ سكر سكبير [77]) دوراتس اورڠ
جو مك ڤتكال داتڠ سلطان سمطرا كاچه لال مڠادڤ بنديڽ دان مڠادڤ

سودارڽ سلطان صلاح الدّين سنله ايت براڤ هار لماڽ اي داچه دار
السلام مك ترليهتڤاله[78] راج بڠسو ايت اداله ڤڠليهتڽ[79] ايت موافقة
دڠن سمبه يڠ برسمبهكن حالڽ ايت مك سلطان ڤون ترلال دكچڤت
سهڠݢ سننتڤ مكانن ڤون ڤد سهار سكال اتو دو هار سكال تتاڤ يڠ
دمكين ايت تياد دظاهركنڽ مك نتياس اي ڤد تيڤ٢ هار دان مالم
ممچار جو منچار اڤياڽ هندق ممونه راج بڠسو ايت مك دڠن
تقدير الله سبحانه وتعالي ڤرڬي اي كڤد سوات تمڤت برنام دار العِشْق
مڠتاكندريڽ برماين مك ڤد تمڤت اتوله اي مشاورة دڠن سكل هلبالڠڽ
مك اي برسبد كڤد سكل هلبالڠ هي كام سكل هلبالڠ اڤ جو اد
بچار كام ڤد ڤكرجان اين مك سمبه مريكيت سكلين تونكو مان بچار
يڠ بايك بهو كام دڤرهمب سكلين مڽنجڠ دي مك سبد سلطان اد
ڤداك سوات بچار يڠ بايك بهو كيت سورهكن براڤ اورڠ درڤد اورڠ
كيت اين كسمطرا تتاڤ جاڠن مريكيت سمڤي كسمطرا هاڽ هڠݢ
ڤِدَادَ جو مك كمبال مريكيت كاچه دار السلام مك اڤبيل برتاڽ اورڠ
كڤد مريكيت منڽاكن مڠاڤ كام تون تون سݢر كمبال مك دسهوتيڽ
اكن اورڠ ايت بهو كام سدهله سمڤى كسمطرا كام ليهت نكري سمطرا
ددتڠ اورڠ اَرُوْ[80] دان اَلَهْلَهْ دان ترتاونله سكل ايس نݢري سمطرا
مك سكل انق استري هلبالڠ يڠ تڠݢل دسمطرا ڤون ترتاون دان كام
ڤسان اكن مريكيت جك مريكيت داتڠ برسمبهكن سمبهڽ بهو نݢري
سمطرا اي ددتڠ اورڠ اَرُوْ دان الهله ايس نكري ايت ترتاون ايت ڤد
كتيك مانم جو سنله ايت مك سكل اورڠ يڠ دسورهكن سلطان ايتڤون
ڤرݢيله مڠرجاكن ڤكرجان يڠ سڤرت سبد سلطان ايت مك براڤ هار
لماڽ مريكيت برجالن سمڤيله كڤيداد[81] سنله ايت مك كمبال مريكيت
كاچه دار السلام دان اد داتڠ مريكيت كميدان لال كڤدت ڤد كتيك
تڠه مالم لاك دڠن هوجن ڤون امت لمبت[82] دان كيلت امت ساڠت
مك تتكال سمڤي مريكيت كڤدت تنني[83] مك مريكيت مملة بلج دان

ايت مك دسنتقكنڽ كوس درڤد تلڠن هلبالڠ دكڤال كاجه ايت مك
دڤلوكنڽ كڤد سلطان سمطرا دان هيڽْلَ سرنتن مانو ڤون داتڠ مك راج
بڠسو ڤون مندكاڤ سلطان سمطرا لال جاته كدواڽ كبوم مك ستيمْبَ
تاسيكْ ڤون مَڠهيْلاكن سلطان سمطرا درڤد دكاڤن راج بڠسو ايت ستله
لڤس سلطان سمطرا مك تتڤ دان تيكم ستاتڠ كونڠ ڤون داتڠ كڤد
راج بڠسو مك ستله اي ڤد كتيك ايت مك سلطان سمطرا مناڠس دان
مڠرڤ دان منمبق نمبق[91] دريڽ دان مموڠكن تڠكولق در كڤلاڽ
دان ملة باج دتوبهڽ دان كتاڽ واه منتيله دُوْابَڠْكُ[92] سياڤ كُتَاهَ[93]
مڠرجاكن ڤكرجان اين مك ساهت هلبالڠ سمطرا تونكو اورڠ ارو مڠامڤ
مك سبد سلطان سمطرا چهار الهكام اورڠ ممونه دُوْكُ[94] اين جك
تياد كلم داڤت نشچاي كبونه كلم سكلين كات يڠ برچرتر مك دبونه
هلبالڠ سورڠ اورڠ .آرُوْ مك دڤرسمبهكنڽ كڤد سلطان سمطرا تونكو
اداله كلم برداڤت دڠن اورڠ ممونه راج بڠسو ايت دان سدهله كلم
بونه اكندي مك سبد سلطان سمطرا الحمد لله بايكله هنتيك كدڤاتن
اورڠ ممونه دوابڠكُ اين ستله ايت مك ميّت راج بڠسو ڤون دنايككن
كاستان دولتخان مك ڤادُكّ شاه عالم دان شكل ايس استان سكلينڽ
برهريڤن[95] لالُ بركرّت رمبت مك دكرجاي سلطان صلاح الدين اكن
ميت راج بڠسو ايت سڤرت استعدات كرج كمتين رجراج دان دتانمكن
ككندڠ بيت الرجال[96] مك براڤ هار لماڽ مك سلطان سمطرا ڤون
سهار كڤد سهار برتمبهله قوتڽ شهداان ورت سلطان سمطرا ممونه راج
بڠسو ايت ڤون مشهورله دان كدڠارنله كڤد ڤادك شاه عالم مك كات
ڤدك شاه عالم دمكينله فعلْ انقكُ سلطان سمطرا اكنداك اد سورڠ يڠ
داڤت كهارڤ ڠلڠراكن ڤكرجان انقك سلطان صلاح الدين مك اورڠ
ايت دبونهڽ انشاء الله تعالي ڤكرتيڽ يڠ دمكين ايت كبالس جو مك
كات ڤدكّ شاه عالم دمكين ايت سمڤي كڤد سلطان سمطرا مك سلطان
سمطرا ڤون سكر ميوره تڠكڤ سكل هلبالڠ اچه دار السلام ايت مك

ببراڤ درڤد هلبالڠ يڠ تربونه مك ڤد كتيك ايت جوّ ميّت راج بڠسو
ايت دسوره ڤندهكن كڤولو سبد مك امت ساڠت سـاكة هات فدك
شاه عالم اكن سلطان سمطرا افكال ترليبهت سلطان حال بندين دمكين
ايت مك ميّت راج بڠسو ايت دسوره سلطان سمطرا بوڠكن كـلاوت
دان ڤدكّ شـاه عالم ڤـون دڤندچراكن [97] ڤـد سـوات تمڤت دلم استان
برنام تڠكڤ دان سلطان صَلَاحَ الدّين ڤون ترڤنجار ڤـد سـوات تمڤت
دلم استان برنام دولتخان مك دلم براڤ هار سلطان صلاح الـديـن
دلم ڤنجار ايت مـك سلطان ڤـون سـاكـت لال هيلڠ دلن اد سلطان
صلاح الدين دلم تحت كرجان سمبيلن بلس تاهن مـك هيلڠ سلطان
ايت ڤد تاريخ سمبيلن راتس ليم ڤوله انم تاهن مـك ڤـد تاريخ ايت
جو كرجان سلطان علاء الدين رعاية [98] شاه.

AANTEEKENINGEN BIJ BIJLAGE III^{a}.

[1]) Van de kroniek, waaruit ik hier gedeelten reproduceer, zijn 2 hss. bekend, beide van het Legat. Warner.: A. cod. 1954, B. cod. 1983 (1). A. is een vrij oud ms. Behalve uit verschillende eigenaardigheden in de schrijfwijze en woordvorming blijkt dit uit Hollandsche aanteekeningen in margine. Jammer genoeg is de herkomst van het hs. niet wel meer na te gaan. In den inventaris van het Leg. Warn. worden de cod. 1954 en 1983 opgegeven onder eene reeks van nummers van mss., behoudens een paar uitzonderingen, afkomstig uit de collectie van Jav. Mal. en andere hss., die ± 1871 van de Rijksinstelling tot opleiding van Indische ambtenaren naar de Leidsche Univ.-Bibliotheek zijn overgebracht en vroeger eigendom waren van den heer A. D. Cornets de Groot. Uit de Hollandsche kantteekeningen is op te maken, dat we den tijd van de vervaardiging van A. zeker niet later mogen stellen dan het begin der 18^{e} eeuw. Onwillekeurig denken we aan eene oude lijst van hss. uit de boekerij van Isaak de St. Martin, Raad van Indië en gestorven in 1696, gepubliceerd door Dr. F. de Haan in het Tijdschr. Bat. Gen. dl. 42. Onder n^{0}. 15 van die lijst (op p. 299) komt voor „een maleijtse cronijk van de aatchijnse koningen. 2 maal". We missen echter verdere aanwijzingen om ons tot identificeering gerechtigd te achten.

B. is blijkbaar eene copie van A: lacunes in A, door het uitvallen van bladen ontstaan, zijn in B, onbegrepen, overgenomen. De twee laatste pagina's van B echter ontbreken in A. Toen het afschrift gemaakt werd, was A dus iets minder gehavend dan nu. Aan den anderen krant mankeert in B een groot stuk, waardoor p. 121 niet aansluit bij p. 120, en dat in A voorkomt op p. 142—179. Verder heeft de afschrijver het orgineel niet slaafs gecopieerd. Hij heeft eene eigen orthographie gevolgd en heeft zich hier en daar veranderingen, niet steeds verbeteringen, veroorloofd.

Wat ik hier als Bijlage IIIa en b geef, zijn reproducties van gedeelten uit A. Om zijn ouderdom is dit hs. niet onbelangrijk.

Ten aanzien van eigenaardigheden in schrijfwijze en woordformatie in dit ms. valt ongeveer hetzelfde op te merken als waarop Dr. van Ronkel en Shellabear attent gemaakt hebben met betrekking tot de door hen bestudeerde hss. (Dr. Ph. S. v. Ronkel, Account of six Malay Mss. of the Cambridge University library in de Bijdr. Kon. Inst. 6 II (1896); W. G. Shellabear, An account of some of the oldest Malay Mss. now extant, in het Jrnl. Str. Br. R. A. S. July 1898).

Spelling:

Bij woordherhaling wordt heel zelden een angka doewa gebruikt: ديغدايغ, مسغماسغ, رجراج etc.

Van de hamza wordt in den regel geen gebruik gemaakt: سورڠ, فكرجان, بوڠابڠان; een enkele keer: سؤرڠ

ث heb ik een paar keeren gevonden in de plaats van س in مناڠث = مناڠس; د aan het eind van een woord in plaats van ت: دارد, فرد. ج wisselt met چ; ف met ڤ; ڠ met غ en ع; س met ش; voor de *nj* worden behalve het gewone teeken (ڽ) gebezigd ن en het noenteeken, met of zonder het noenstipje, met 3 stipjes er onder (wegens het ontbreken dier lettertypen in den tekst weergegeven met ڽ); voor ڬ wordt geschreven ک of ک met een of 3 stipjes er onder (in den tekst weergegeven met ک en ڬ, daar er geen typen voor zijn).

Het is echter niet altijd met beslistheid op te maken of wij bij bepaalde letters te doen hebben met eene in dien tijd vaste schrijfwijze of met slordigheden van den meer op gemakkelijkheid dan op duidelijkheid gestelden schrijver (bv. in de gevallen, waar ک voor ڬ, ن voor ڽ, ع voor ڠ staan). Niemand, die wel eens een Maleisch hs. onder de oogen heeft gehad, kan dit vreemd zijn.

De tasjdîd dient om aan te duiden een voorafgaande pepet als in بسّر, برکّت of de uitspraak van de و of ي: جوّ, لوّر, ايّ. Niet duidelijk blijkt de dienst van de tasjdîd in woorden als فدُلّ, بدّ voor بودي, كفّل voor كافل; of geeft hij in de laatste twee gevallen soms een uitspraak bedi en kepal weer? Verdubbeling van eenen medeklinker als middel ter aanduiding van den pepet-klank komt ook in sommige oud-Jav. stukken voor, (zie prof. Kern in de Bijdr. Kon. Inst. 5. IV p. 299—300).

Woordformatie:

Pref. be- komt, ofschoon niet vaak, naast ber- voor: بمول, بتلقف. Bij de vorming van meng-derivaten assimileeren zich dikwijls aan den neusklank van het prefix de door de volgende letters voorgestelde klanken:

1. b. dus: ممنتن, ممچار, ممنركن, ممالس etc. respectievelijk van بنتن, بچار, بنركن, بالس.

2. dj.: مينجغ van جنجغ.

3. d.: منغر van دغر (ook قنغر = قندغر).

Verder worden vaak, evenals in 't Bat. Maleisch, de verkorte vormen van de meng-afl. gebezigd b. v. مرنتهكن, ملهاراكن, غرنيلي, غنتراي (= ngantaraï), مله van بله.

In B. zijn die oude vormen dikwijls overgebracht in de nu gebruikelijke en de oude schrijfwijze in de hedendaagsche. Waar die overzetting verkeerd is, zal ik haar in de aanteekeningen vermelden, waarin ik ook de latere in A. aangebrachte veranderingen zal opnemen. Om de aanteekeningen niet te overladen, zal ik latere verbeteringen in evidente schrijffouten in den tekst zelf opnemen en de later toegevoegde letters tusschen vierkante haakjes zetten b. v. تيا[د] waarin de د door een latere hand bijgevoegd is, terwijl ik overtollige woorden ontstaan door herhaling van hetzelfde woord tusschen ( ) zal zetten.

Verscheidene inlichtingen en ophelderingen ben ik verschuldigd aan de profs. Snouck Hurgronje en van Ophuijsen. Aan hen beiden daarvoor hier openlijk mijn dank!

[2]) L. دماسقكن.

[3]) بيبيك of ببيك is niet duidelijk te lezen. Een latere schijnt hiervan gemaakt te hebben: بكيكْ; of moeten we lezen: apa baikkoe? بيبيك is anders in A. eene schrijfwijze voor بايكي b. v. A. p. 258: مك سكل هلبالغ غوري ايت فون موافقت بربيبيك سنجتان; مك شاه عالم فون ميوره سكل هلبالغ ملغكاف غراب دان بربيبيك سكل سنجات B. p. 187 op beide plaatsen: بربايكي.

[4]) Hier eindigt p. 1; p. 2 begint met: كمرلف ماك. De hiaat in B is nog iets grooter; p. 1 hiervan n. l. eindigt met de woorden: مك دبريكن راج ڤوفل اكن اندر شاه مك راج en p. 2 vangt aldus aan: مك تون ڤتري اينڤون دسوره راج محمد بونكن كانس كاجه. De beide hss. beginnen overigens, zooals men ziet, midden in een verhaal ondanks den aanhef اين حكاية راج اچه.

5) بلوداري, aldus steeds in A; in B veranderd in بديداري.

6) In margine later bijgevoegd: قتري.

7) Met later bijgevoegde vocalen: بونكن, zoo ook iets verder op. B. op beide plaatsen ook: بونكن. In een dergelijken zin staat in A. p. 74 echter: ملك سلطان ايت فون دبوتكن اورغ كاتس كاجه; in margine en in B. p. 63: دموتكن. De beteekenis is duidelijk, maar bestaat er een werkwoordstam بونكن?

8) Met later bijgevoegde vocalen: رغك كلمب.

9) Ten onrechte veranderd in شك, zoo ook B.

10) B: سراجين. Overigens weet ik dezen en vele andere in dit stuk voorkomende plaatsnamen niet thuis te brengen.

11) Met later bijgevoegde vocalen: چغكلنر, eene mij onbekende bloemsoort. A. p. 94 (B. p. 81) staat van dajang's: برتاجق بوغ چغكلنر, waarbij aangeteekend staat: چغكلنر = nymphaea parva minima (sic) odorata.

12) Verbeterd in: بيغ دڤربوت فد كلم ايت; aldus ook B, alleen: درفد.

13) B: تولن; l.: تورن.

14) باج كنچلي, iets verder: كنچكي; aldus ook in B. In eene kantteekening in A lees ik: „een Atsjinder leest: باج كنجري waardoor een zijde rok verstaan, die tot de knyon los komt, met vierkante perkjens, als d' Alegir (?) patsjeri (?), doch grooter van perken, van rood en wit;". Degeen, die de kantteekeningen in A gemaakt heeft, heeft dus de voorlichting van een Atjeher gehad. باج كنجري geeft Leydecker in zijn woordenboek op met de beteekenis van „een lang gewaad van zijden stof enz., dat tot over de knieën neerhangt". Met de in den tekst genoemde badjoe wordt een tooverbaadje bedoeld, dat den drager het vermogen geeft te vliegen. Naar prof. van Ophuijsen mij meedeelde, wordt zulk een tooverkleed in de Minangkabausche verhalen gewoonlijk genoemd *badjoe songsong barat*; in het Bataksche verhaal Si Malin Deman heet het buis, waarmede hemelingen vliegen kunnen, *mahidjang*; terwijl in een uit de Straits afkomstige Hik. Malim Deman het tooverkleed genoemd wordt *kain lajang badjoe lajang*.

In een dergelijk Javaansch verhaal n.l. dat van Déwi Nawang Woelan heet het tooverbuisje *antakoesoema* (Babad Tanah Djawi ed. Meinsma 1874 p. 40); aldus heeten ook het vliegbaadje van Ardjoena (Wiwaha ed. Gericke in Verh. Bat. Gen. XX p. 71) en, als ik mij goed herinner, dat van Gaṭot Katja. Die naam wordt in de Javaansche legenden echter ook aan een ander extraordinair gewaad gegeven. Antakoesoema (of kiai Goeṇḍil) heet immers het „buisje van Sunan Kali Jaga, door hem vervaardigd uit het schaapsvel, waarin het bidkleedje en de sleṇḍang van den profeet gewikkeld waren, die in de moskee van Dĕmak neervielen, later gedragen door de vorsten van Mataram enz. bij troonsbeklimming enz." (zie Dr. Brandes, Register op de proza-omzetting van de Babad Tanah Jawi etc. in Verh. Bat. Gen. 51 i. v. en de daar opgegeven plaatsen van de Babad).

[15]) فوڠكاي (zoo ook in B) is eene latere verandering. Oorspronkelijk stond er iets anders, dat echter niet meer met zekerheid te lezen is, daar er een letter uitgekrabd is; misschien: فو قهكاي?

[16]) Hier en eenige keeren verder op steeds مغبل, verbeterd in مغمبل, zooals in B.

[17]) Latere verandering en in B: كدارت.

[18]) Verbeterd in دڠنتركن, aldus ook B; er bij te voegen nog: فداڽ.

[19]) L: ملمهكن; B heeft het synoniem daarvan: ملمبوتكن.

[20]) Verbeterd in ازلي.

[21]) بونكن; zie aant. 7.

[22]) L. als in B: مندودفكن.

[23]) B: تورق.

[24]) Op te merken is hier het gebruik van *kita* als beleefd pronomen person. van de 2e persoon, evenals in het Bataksch *hita* en het O. J. *kita* (Kern in de Bijdr. Kon. Inst. 6. V) vgl. overigens prof. v. Ophuijsen, Mal. Spraakk. p. 64.

[25]) Zooals men ziet heeft de kroniekschrijver hier twee algemeen Maleisch-Polynesische verhalen in zijn relaas vereenigd n.l. dat van de prinses die uit een bamboe te voorschijn komt en dat van de hemelnymf, aan wie haar vliegvermogen gevende kleed ontnomen wordt. (Dr. H. H. Juynboll wees reeds hierop in zijn Catal. Mal. etc. Hss. p. 235 waar hij ook de plaatsen opgeeft, waar dergelijke verhalen voorkomen). Uit de omstandigheid, dat onze kroniekschrijver geen ongeletterde was — dit getuigt zijne bekendheid met de Hikajat Sri Rama, die hij ter vergelijking aanhaalt, en met vele vreemde,

vooral Perzische woorden, zooals men in Bijlage III^b kan zien — ben ik geneigd op te maken dat onze kroniekschrijver hier geen bestaande tradities op schrift gesteld heeft, doch zelf de hem van elders bekende legenden in zijn relaas ingevlochten heeft. Eene betere gelegenheid kon hij niet hebben, dan waar hij, als hier, aan twee broers echtgenooten van goddelijken oorsprong moest geven.

[26]) سيسين versta ik niet. Uit het vervolg blijkt, dat hier sprake is van twee huwelijken van de 4 kleinkinderen van Moenawwar Sjâh.

[27]) Door het uitvallen van den naam (zoo ook in B), weten we niet, wie die twee kinderen kreeg.

[28]) سفرت زواية يغ تله ترسبت ايت. Het gedeelte van de kroniek, waarop hier gedoeld wordt, ontbreekt in de hss.

[29]) قربندي؟ بندي wisselt in dit hs. af met بند; قر is boven den regel bijgeschreven. In de Hik. Sri Rama ed. Roorda van Eysinga wordt de echtgenoote van Dasarata Maharadja en moeder van Sri Rama niet مندودري maar مندوداري genoemd.

[29a]) L.: ايت.

[30]) De hier opgegeven genealogie is niet in orde. Zoo wordt hier Moethaffar Sjâh opgegeven als een volle broer van Moenawwar Sjâh en als de vader van Sjamsoe Sjah, terwijl hij boven als een broer van dezen laatsten vermeld staat.

[31]) ايه دات = 't nu gebruikelijke نينق مويغ en precies het tegenovergestelde van انقچوچ. B verkeerdelijk: يغ ايه دان.

[32]) غنتراي. Ik lees „ngantaraï". Leydecker geeft onder antara op انتراي en مغنتنتراي = tusschen komen, tusschen treden, bemiddelen. De zin zou dan moeten beteekenen: „er lag tusschen de twee vorsten een rivier", en als tusschenzin opgevat moeten worden. De afschrijver van B. heeft er heelemaal niets van terecht gebracht: مك اد ڤنتر اي درڤد دو راج ايت سوات سوغن.

[33]) Ten onrechte veranderd in بدل, zoo ook in B.

[34]) L. als in B: دودق.

[35]) L. als in B: راڠ.

[36]) كفد later doorgeschrapt; ontbreekt in B.

[37]) B: براق.

[38]) ككراس, zoo ook B. We moeten zeker lezen: ككراسن. Het zou anders te mooi wezen zoo we hier een vierde voorbeeld (de drie andere zijn *kehendak*, *kekasih*, en *ketoewa*) hadden van een door middel van pref. ka- gevormd zelfst. nw. Bovendien zouden we volgens

de schrijfwijze in A dan ككرس verwachten, terwijl ook op eene andere plaats in een dergelijken zin duidelijk ككراسن staat n.l. A. p. 75 (B. p. 64) .... دان افكال الله سبحانه وتعالي هندق مبتاكن كپتان علمون دان ككراسن ارادنن ....

[39]) In A steeds انتوسن = اتوسن.

[40]) L. قبولله.

[41]) دفعا; B ادفا؟ دَفْع is in 't Arab. betaling, schenking, weliswaar meest aan iemand, wien men iets schuldig is of dien men wil omkoopen, maar 't kan hier wel bedoeld zijn als eene gebruikelijke opbrengst bij een huwelijk (inlichting van prof. Snouck Hurgronje).

[42]) B: مغارق, aldus hier te lezen.

[43]) L: درفد.

[44]) مغال٢ = مغلو٢كن. Het komt in deze kroniek vaker voor dan de -kan-afleiding.

[45]) In te voegen: هلبالغ.

[46]) De zin loopt niet af, is onvoltooid; hetzelfde in B.

[47]) L: كبرياتن, zijne grootheid.

[48]) Veranderd in سودارن, aldus ook B.

[49]) لاڬ درفد بسما اورغ ماكن. Dit versta ik niet. In eene kantteekening staat „an بَسَامَ s. بِرسامَ"; B: برسام.

[50]) L: دڤرسمبهكنپاله.

[51]) ڤي in de beteekenis van ڤون is volgens de mededeeling van prof. v. Ophuijsen in de spreektaal niet zoo zeldzaam als men uit de woordenboeken, die alleen de combinatie *belompei* opgeven, en de latere geschriften zou opmaken. Geheel verkeerd zijn de later bijgevoegde vocalen: تيد أفَيَ, waarnaar B: تيد اڤاي.

[52]) L: معارف.

[53]) B: ميڬرهاكن سڬل سنجات.

[54]) Ingevoegd evenals in B: يغ.

[55]) Verbeterd in: بَنْتُ, B: باتن.

[56]) Er staat eigenlijk: ڤر; B: تله اد ڤرڬندە تنتار ايت لاڬ باورله.

[57]) In te voegen: رعية.

[58]) جاتهكن الله تعالي كدالم هات سلطان علي; aldus ook B; te lezen: دجاتهكن الله تعالي كدالم هات سلطان علي سوات بچار.

[59]) In te lasschen: هيلغ.

[60]) B: شك.

[61]) تتكال ontbreekt in B.

[62]) غوغا Perz.-Arab. = tumult, rumoer, opschudding.

[63]) L: صاكله, B: صاكلة.

[64]) L: سهاي تبوسن (prof. v. Ophuijsen); *teboesan* beduidt in Atjeh zelfs zonder meer: slaaf. (prof. Snouck Hurgronje).

[65]) Met later bijgevoegde vocalen: مَرْدْ عَشْقْ.

[66]) L: كملاك; de ك later bijgevoegd en in B.

[67]) Veranderd in براوله, zoo ook in B.

[68]) L: كبرياءن.

[69]) Blijkbaar is hier iets weggevallen. De naam van den broer van Ṣalâḥ ad-dîn is, zooals verder op ook staat en we bovendien ook uit andere kronieken weten, 'Alâ' ad-dîn. De woorden سلطان صلاح الدين ايت, die op برنام volgen hooren bij den daarop volgenden zin.

[70]) اغا Turksch = heer, officier. Het beteekent echter ook eunuch.

[71]) B: مرنتهكن نكري; in A: نكري in margine.

[72]) L: دولتخانه Perz. = huis, paleis.

[73]) كتاه; A p. 40 met de vocalen كَتَاهْ (zoo ook bij Dr. van Ronkel in de Bijdr. Kon. Inst. 6, II p. 38). Een latere heeft hier echter andere vocalen bijgevoegd n.l.: كُتَاهُ. Aldus wil prof. van Ophuijsen het ook lezen en hij vergelijkt het met het Bataksch, waarin *botoho* verkort van *di-boto-ho* = ge weet (vgl. 't Holl. weet-je) en ook *hoe-boto* = ik weet, heelemaal stopwoorden zijn geworden, vooral in den mond van kinderen. Gewoonlijk komt het voor in vraagzinnen na vragende voornw. of vraagpartikels en kunnen we het vertalen met „toch", „soms". In de Hikajat Radja-radja Pasei komt het vaak voor (prof. v. Ophuijsen herinnerde mij hieraan) nl. in de editie van Dulaurier p. 59, 60, 64, 70, 78, 79, 82.

[74]) B: دغرلبت٢كن naar eene latere verandering in A.

[75]) Met later bijgevoegde vocalen: قَدْهُوْن en B: قديهن. Hetgeen in dit verband past is het woord, dat bij Klinkert als *pĕdah* en bij v. d. Tuuk-v. d. Wall als *padah* opgegeven wordt: voorteeken.

[76]) L: als in B: داچه.

[77]) B: سكير٢.

[78]) B: ترليهتله.

ايت جو دتنتهكن سلطان ممڤورت سوات مَرْسوم يعني ستمي[5] بڠ سمڤي
كڤد باشه يڠ دڠكري يمن يڠ برنام مَنْصُوْرْ حَلَاْبْ مك اد يڠ ترسبت
دالم مرسوم ايت هي باشه منصوْرْ حلاّبْ سڬر كوسورهكن سبوّه كڤّلْ
كنڬري اچه دار السلام منچهار اوبت اكنداك درڤد ميڽق كافور دان
ميڽق تانه ايت دان دڤاق[6] كڤل ايت دڠن سكل سنجاتڽ دان
سكل ارت يڠ دباو چلبيڽ[7] احمد دان چلبي رضوان ايت مك تتكال
سده سورة ستمي ايت مك دبريكن وزيرله كتاڠن كدو چلبي ايت
مك چلبي كدو ايتڤون موهن كڤد سلطان روم لال برجالن دڠن
سراتس اورڠ رومي يڠ مستعيد دڠن سكل سنجاتڽ مك ڤولوله
مريكيت مَنْوْج نكري يمن مك تتكال سمڤيله مريكيت كنكري يمن مك
دبريكنڽ سورت ستمي ايت كڤد تاڠن باشه منصور حلاب مك تتكال
دبچاڽ سورت ايت مك سڬر اي ممڤورهكن براڤ اورڠ درڤد رومي
مڠنتيكن[8] چلبي دو اورڠ ايْتُ كنكري موخا كڤد اغا مر حيدر مك
كات كدو جلبي ايت هي مير حيدر بهو داتڠ سوات ستمي درڤد
سلطان كڤد باشه منصور حلاب ممڤوره مستعيدكن سبوه كڤل دڠن
سكل فركاكاسڽ مڠنتيكن كلم برلاير كنكري دار السلام منچهار اوبت
اكن خنكار[9] سلطان روم درڤد ميڽق كافور دان ميڽق تانه مك ڤد
كتيك ايت جو دمستعيدكنڽ[10] سبوه كڤل دڠن سكل التڽ دان
اد اكن نخود كڤل ايت برنام ياقوت استمبول كمدين درڤد براڤ هار
مك مريكيت ڤون برلايرله منوج نكري دار السلام تقدير الله سبحانه
وتعالي براڤ لما[ڽ] مريكيت ددالم لاوت مك سمڤيله مريكيت كنكري
دار السلام مك برلابه كڤل ايت انتار مقام توكل بربتوڽ دڠن ڤولو
ابرام مك ڤد ايسق هريڽ مك تڠݢله[11] كدو چلبي ايت دڠن سكل
رومي يڠ سرتاڽ ايت مك دودقله مريكيت دبندر معمور سفرت عادت
كلكون سكل شودڬر كات يڠ برچرتر بهو تتكال اغا ياقوت استمبول داتڠ
كاچه دار السلام ايت ستّ سلطان فركاش عالم برڠكت معالهكن نكري

دلّي مك براف هار اغا ياقوت دياچـه مـك ستمي در دلّـي فون داتغ
مغتاكن دلّي سده اله دان بـراف لماڽ مـك سلطان فـركاس عالـم فـون
برغكت كمبال كاچه مك كمديـن در ايت درفد براف هار مك ياقـوت
استمبول دان كدو رومي ايت فون مستعيدكـن سكـل برسمباهنڽ [12])
درفد سكل بنـد يـغ ملي٢ دان درفـد فرمات بـنـد يـغ ملي٢ مـك
دڤرسمبهكن سكل شهبندر كباوه دلّي حضرت سلطان فركاس عالم تونكو
دولة دكهلي [13]) بهو فد هار خمس ايـن ياقـوت استمبول دان رومي يغ
سرتاڽ ايت مموهن هندق مغادف دل حضرت يغ مهاملـي مـك سر
سلطان جوهن عالم ممري تيتة كفد شريك الملوك لقسمان دان كفد
سـرّ بيبج وغس دمكين تيتـة يـغ مهاملي ايـت هي كام كـدو ڤغليم
كاچه [14]) فادنكن الهكام سكل كاچه يغ منت٢ انشاء الله تعالي فد ايسق
هار كيت برغكت كلور مـك سكل دڤغداڠـغ يـغ داتـغ در نكري روم
ايت هندق مغادف كيت مك فد كتيك ايت جو شريك الملوك لقسمان
مپوره همڤنكن سكل كاجـرون كاچـه دان مپوره كناكـن تال فـد سكل
كاك كاچه يغ منت ايت، دان مپوره هياس سغكهاسنا يغ دميدان خيالي
ايت دان مغناكن لاغت٢ درفد زرباف [15]) يغ كامسان يغ برمبي رمبيكن
متي يغ بسّربسّر دان مغمڤركن فرمداني يغ ملي٢ دان مغناكن سالڤ [16])
سكل تيبهغ سغكهاسنا ايت درڤد مقمل يغ ميره يغ كاماسن دان مغناكن
توفڠ قتم بيري [17]) درفد كاين سراسري [18]) يغ كاماسن مـك دسغكرهاكـن
تمڤت سمايم ايت سبوه درفد كتّ يغ برتتهكن رتـن مـتّ مانكم دان
براف بوه درفد بنتل يغ كاماسن درفـد كاين زرزري [19]) دان درفـد كايـن
زرتـري [20]) سكلين ايـت برفاكنكن [21]) مـس دان بنتل يـغ برتمڤككن مس
بـركراوغ دان بفرمات يـغ اندة اندة مك فـد وقت ظهر مـك اغا ياقوت
استمبول دان سكل روم دان كـدو چلبي ايت فـون مغارق فـرسمباهنڽ
هڠڬك سمڤي كميدان خيالي مك سكل شهبندر فون ماسق كدالم فاكر
دار الدنيا [22]) لال اى برداتغ سمبه تونكو دونة دركهلي شاه عالم بهو

سکل دکغداکغ يغ داتغ در نکري روم ايت حاضرله دميدان خيالي
دعن سکل فرسمباهنڽ دم جوهن عا[لم] منغر ممبه سکل شهبندار
ايت مك ممري تيته ممبوره کنمکن[23]) کاچه يغ برنلم بيرم ستّن مك
جوهن عالم فون برغکت سرت کمبع فايغ مس برتمبالن دان ببراف
درفد فايغ قطيفه يغ کاماسن دان ببراف درفد فايغ رزکار[24]) يغ کاماسن
سکلين فايغ ايت برکموچقکن[25]) مس بفرمات دان باتغڽ درفد کاي اوغ
يغ کاماسن مك اد يغ مغيرغکن جوهن عالم ايت درفد سکل رجراج
تيمر دان درفد سکل رجراج بارت يغ دباوه ڠاجه[26]) استان ايت
سکلين مماکي کاماسن سفرت عادة فکاين لشکر اچه دان ببراڤ درفد
سکل هلبالغ يغ مماکي مسغماسغ فد کلکونڽ دان ببراڤ درفد بوجغ
سبيل الله[27]) ممبکل فدغ برهول مس بفرمات دان برسارغ مس بفرمات
دان برتليکن مس يغ تردندن لاڽ بڤرمات دان ستغه درفد سبيل
الله ايت ممبکل کن مس[28]) يغ برتترافن مس دان برهلوکن مانکم يغ
ميره دان ستغه برهلوکن زمرود يغ هيجو دان برسارغکن امس برلازوردي
يغ هيجو دان ستغه درفد لازوردي يغ ميره دان ببراڤ درفد بوسر
کاماسن دان ترکس مس بفرمات دان انق فانهڽ فون برتاتهکن مس دان
بربلوکن مس دان ببراڤ درفد کرس فندق دان ڠولق فندق سکلينڽ
ايت برهلوکن مس بفرمات دان برسارغ مس برتتاڤن[29]) دان ببراڤ يغ
برهول دان برسارغ سواس دان درفد يغ انده انده دلم دنيا اين درفد
کلين[30]) فرمت انتن دان بيرم دان کلين مس يغ ميره يغ سفوله مت
دان تانه جمڤاك قدرتي[31]) يغ نتياس مغالر ديانس بوکنة کلين ايت
دان ببراف درفد کُلّمْ ممبيق تانه قدرتي يغ تياد لاك برکورغ ممبيقڽ
درفد کلّم ايت دان يغ تربت درفد سکل حيوان دلم رمبان[32]) درفد
ڤَيْزهَرْ[33]) دان جبّت دان اير مدّ دان ليلن دان درفد ايس بوکت
رمبان[32]) ببراف درفد فوهن کاي يغ دلن[34]) کافور دان مکين[35]) يغ
ڤوته دان هيتم دان درفد فوهن کاي خلمبق دان ڠهار دان جندان

دان دامر دان لاد دان فِلْفِلْ دراز[36] دان ببراف درفد كلين يڠ لاين
دان درفد سكل فوهن كايو يڠ لاين در ايت دان اد دلم نكري ايت
ديانس بوكت يڠ تعڠ سوات لاوت ايرن تاور دان مانس مك فد كتيك
برتيف اڠين بربعكت امبقن دان كتيك برهنت اڠين تڠده امبقن
سفرت عادة لاوت يڠ بسر ايت مك اد دلم لاوت ايت ببراف اولر يڠ
بسّربسّر كفلان سفرت كفال كود دان مكان سفرت موك كود مك سكل
ايكن يڠ اد دلم لاوت يڠ بسر ايت اداله دسان مك سكل اد ايس
لاوت يڠ بسر اينتفون اداله دلم لاوت ايت مك كليلڠ تڠڤ لاوت ايت
دكديلم مانشي يڠ تياد ترحساب باپقن مك سكلين مريكيت تعلق
كاچه دار السلام دان اد سوات سوڠي دلم نكري اچه دار السلام يڠ
تربت مات اير درفد بوكتن[37] لال مڠالر كلاوت ايت ايرن ترلال مانس
لاك اكن فناور مك ببراف درفد اورڠ ساكت افبيل مند كدالم سوڠي
ايت مك دعافيتكن الله تعالي فپاكتن[38] دان ببراف درفد اورڠ يڠ
ساكت افبيل دمينمن[39] اير سوڠي ايت مك دعافيتكن الله تعالي
فپاكتن دان ببراف درفد دكعداكڠ درفد عرب دان عجم دان روم
دان مغُل دان سكل هندي يڠ مليهت سوڠي ايت دان مراس مند
دلم سوڠي ايت دان مراس مينم اير سوڠي ايت مك جاد اي
معوجف شكر اكن الله تعالي بسرت دڠن حيرانن دان دهشتن دان
تربت درفداڽ كات اه ببرافاله نكري يڠ كام دتاڠ دان كام ليهت دلمن
سوڠي تياد سفرت سوڠي اچه دار السلام اين فد جترساڽ دان فد
منفعتن اكن جسد مانشي دان تله اد سوات سوڠي يڠ مات ايرڽ
تربت درفد كوه بات مك ايرڽ ترلال امت سجق لاك امت مانس
مك نام اير سوڠي ايت دار العشق مك سكل رجراج اكن اير سنتف
درفد اير اتوله دان اد هوا نكري اچه دار السلام ايت سدرهان جو
تياد امت سجق دان تياد امت هاڠت درفد لال چكروال متهار در
مشرق كمغرب ايت بربتولن دڠن بوم نكري ايت مك در كارن اتوله

سكل ايس نكري ايت درفد مانشي دان كاچه دان درفد سكل بناتڠ
يڠ دلم نكري ايت كاڠه دان بران دان تكر هات درفد مانشي ايس
نكري ايت دجديكن الله تعالي قوة بجران[40]) دان باپق[41]) بجران[40])
دان باپق[41]) مصلحتن فد معيكت فرڠ تتكال برهدافن دعن سترو
مك[42]) رجراج يغ تله لال فد مسان كرجان درفد نين داتُ[43])
ستّ سلطان فركس عالم تياد كلغار اكن كوت نكري ايت ملينكن كوت
بروج ينبفون هان[44]) تمفت معنتركن بدّل يغ بسربسر دان سكل سنجات
يع بسربسر يغ تياد تفرمناي باپقن اكن مغوال كوال نكري جو درفد
دجديكن الله تعالي كرّس هتين دان كرس بدّين دان قوة بجران فد
ملاون سكل سترو ايت درفد دپتاكن الله تعالي فد جرمن هتين كپتان
كرس دان قوتن ايت دعن سكل هلبالغن يع امن كاكه لاك امت بران
دان دغن سكل كاجه يغ امت كاكه لاك يع امت بران يع تياد
تفرمناي باپقن ايت مك دعن تقدير الله تعالي مك تعريف اجه دار
السلام سفرت ترسبت ايت تله مشهورله كفد سكل ايس عالم عمك
سمفي كنكري مكة الله يع ملي[45]) ايت دان مدينه نبي الله يع ملي
ايت دان جبت دان خلمبق دان كفال كافور... [46]) تاه منصفتكن
دي دان اد دلم نكري ايت سبوه مسجد ترلال بسر دان ترلال تعك
كموجقن[47]) درفد فيرق يع برافت دغن چرمن بلور مك اد سكل اورڠ
يڠ سمبهيع دلمن ترلال باپق مك فد فغليهت كام دفرهمب يغ مغتاس
باپق اورڠ سمبهيع درفد دالم مسجد ايت هان دلم مسجد يع دلم
حرام مكة الله يغ ملي اينتجو مك مسجد يع دنم سكل نكري يع لاين
تياد اد سفرت دلم مسجد ايت عان كبروهن[48]) جو مك اد لوس
مسجد ايت سيوجن مات ممندڠ دان اد ممبرن درفد مس دان
كموجق منبر[49]) ايت درفد سواس مك اد دسبتكن اورڠ فد فوج
فجين دمولت اورڠ باپق سيدنا السلطان فركاش عالم جوهن بردولة
صاحب البرّين والبحرين يعني تونكام سلطان فركاش عالم يع معمفوكن

دو دارت دان دو لاوت يعني دارت دان لاوت مشرق مغرب دان اد
دلم نكري ايت براتس راتس مسجد جمعة سهدان تله اد فكرجان
جوهن عالم كرجان دلم نكري اجه دار السلام ايت نتيلس مپورهكن
سكل هلبالغ دان سكل رعية كاچل بسر مندريكن اكم الله دان رسولن
سهدان نتيلس جوهن عالم ايت ممري تيته كفد سكل وزير بكند ايت
مپوسن غراب يع بسر٢ دنيتكن دعن نية مجاهد دان غزا دعن سكل
كفار عليه اللعنة دان اكن نكري ايت تياد بركوت سفرت علاة كوت
نكري يغ لاين دعن كارن امت باپق كاجه فرغ يغ دلم نكري ايت
سهدان سمبه جلبي يع دو اورغ ايت كفد سلطان محمد يغ دنكري
روم تونكو تيداله ترصفةكن كام دذرهمب يغ كدو اين درفد فري
امت عاجب سرو باكين ايت [50]) مك تتكال تردغر سلطان سمبه حلبي
يع دو اورع يع منجرتراكن سكل جرتر ايت مك سلطان روم فون
مراوف موك سفرت معوجف لحمد لله لاك ممري تيته سلطان كفد وزير
اعظم دان كفد سكل وزير يغ لاين هي كام سكل وزير فد بجراك فد
زمان دهول كال جو دجديكن الله تعالي دو اورغ راج اسلام يع امت
بسر دلم دنيا اين سورع نبي الله سليمن سورع راج اسكندر جاك
سفرت سمبه جلبي احمد دان جلبي رضوان اين مك فد زمان كيت
سكارع اين فون اد جو دجديكن الله تعالي دو اورغ راج يع امت بسر
دلم عالم دنيا اين مك يع درفد فيهق مغرب كتاله راج يع بسر دان
درفد فيهق مشرق ايت سر سلطان فركلس عالم راج يع بسر دان راج
يغ مغرسكن اكم الله دان اكم رسول الله مك سمبه وزير اعظم دان سكل
وزير تونكو سبنرناله سبد تونكو ايت كارن جك سفرت سمبه جلبي يغ
كدو اين تياد اد دغروله دلم عالم دنيا اين هان فد تونكو دلم نكري
روم (دان فد جوهن علم يغ دلم نكري روم [51]) دان فد جوهن علم
يغ دالم نكري اجه دار السلام جو كات يع برجرتر مك تتكال جلبي
يع دو اورع برسمبهكن جرتر كفد سلطان روم ايت ببراف درفد رجاج

فراسي دان رجراج اعجمي معادف سلطان روم دان ببراف درفد وزير
دان باشه رومى دان ببراف درفد عرب دان شكل عجم دان سكل
مغل مك سكلين مريكيت حيران دان دهشت منغركن جرتر دو اورع
جلبي ايت ماك كات سورع درفد مريكيت بركات سام سندرين سبحان
الله بهو الله تعالي ميتاكن كلكون قدرتن يغ امت كرس ايت جك
سفرت جرتر يع كيت دغر اين فاتت سكاليله سلطان يغ دنكري اجه
دار السّلام ايت برنام فركس عالم ستله ايت مك سكل رجراج دان سكل
وزير دان سكل باشه دان سكل عرب دان سكل عجم دان سكل مغل
مسغماسع مريكيت كمبال كنكرين مك جاد مشهورله جرتر جوهن عالم
ايت كفد سكل ايس نكري دلم عالم دنيا اين مك فد كتيك حج
كمكة الله يغ ملي ايت مك امير حج [52]) باشه يمن ستله سوده نايك
حج مك اي داتع كمدينه يغ ملي ايت مك دودق اي دلم مسجد
نبي يع ملي ايت مك تتكال ايت دو اورع درفد علما يع تربسر
اد حاضر سورع برنام شيخ صبغة الله دان سورع برنلم شيخ محمد
مكارم دان تله اد حاضر فد مجلس ايت مير جعفر يع صالح لاك زاهد
لاك صوفي دان ببراف فد كتيك ايت درفد علما دودق برسمسام دعن
بلشه يمن ايت مك تتكال ايت اد حاضر فد مجلس ايت سورغ حج
احمد دان سورع حج عبد الله مك حج يغ دو اورع ايت تياد فنه
دليهت [53]) (اورغ رومي يع مستعيد دغن سكل سنجتان مك للوله
مريكيت منوج نكري يمن مك تتكال سمفيله مريكيت كنكري يمن مك
دبريكنن سورة ستمي ايت كفد تاغن باشه منصور حلّاب مك تتكال
دبچان سورة ايت مك سگر اي ميورهكن براف اورغ درفد رومي
مغنتتكن چلبي دو اورغ ايت كنگري موخا كفد اغا مير حيدر مك
كات كدو چلبى ايت هي ميرحيدر بهو داتغ سوات ستمي درفد سلطان
كفد باشه منصور حلّاب ميوره مستعيدكن سبوه كفل دغن سكل
فركلسنن مغنتتكن كام برلاير كنكري دار السلام منچهار اوبت اكن

خنكار سلطان روم درفد ميبيق كافور دان ميبيق تانه) مك اورغ حرنم
مكة مدينه يغ ملي ايت دان داكع٢ يع لاين فون تياد مغنل اورع
كدو ايت مك سورع در انتار اورع مدينه برتان هي كام دو اورع
دمان نكري كام مك ساهت حج احمد نكري كام همفر نكري اچه دار
السلام دان داتع كام اين در اچه دار السلام ستله سوده كام حج مك
كام داتغ كمدينه مك تردغر كفد شيخ صبغة الله حج ايت معتاكن
درين در اچه كام تپاكن فدان اف ورت اچه دار السلام ايت دان
اف ورت سر سلطان جوهن عالم يغ كرجان دلم نكري اچه دار السلام
ايت مك حج احمد دان حج عبد الله منجرتراكن سكل فعليهتن
دان سكل فنعرن سكلان[54]) دنكري اچه ايت مك كات باشه كفد شيخ
صبغة الله بهو جرتر حج يع دوّ اورع اين سبنرناله دان صحله كارن
همب سدّه منغر ورت يع سفرت دورتاكنن اين دنكري روم دهدافن
خنكار سلطان روم مك منجرتراكن جرترا اين دو اورع جلبي يع
داتع در اچه مك تتكال ايت شيخ صبغة الله دان سكل علما يع دلم
مجلس ايت سكلينن مماچ فاتحه اكن سر سلطان جوهن عالم مك تتكال
ايت مير جعفر فون اد فد مجلس ايت ستله ايت مك حج احمد
دان حج عبد اللّه كمبال كاچه دار السّلام افكال سمفي اي كاچه دار
السلام مك داتع اي كفد شيخ شمس الدين مك دجرتراكننله
كفدان فرين دتپاي اورغ مدينه مپتاكن جرتر اچه دان مپتاكن
جرتر سر سلطان جوهن عالم دان فري كات باشه يمن ممنركن چرتران
ايت مك اكن كات باشه يمن بهو كام سكلين دنكري استمبول منغر ورت
اين درقد چرتر دو اورغ چلبي يغ داتغ در اچه ايت ستله ايت مك
داتغ قول مير جعفر كاچه افكال اي داتغ كاچه مك داتغ اي كقد
شيخ شمس الدين مك مير جعفر فون منچرتراكن سكل چرتر سقرت
چرتر حج احمد دان حج عبد الله ايت جو كات يغ برجرتر بهو دسبتكن
سكل چرتر اين درقد مپتاكن كپتان فري الله سبحانه وتعالي مشهوركن

aanbieden, aanbrengen. (Het wordt in den omgang gemeenlijk uitgesproken انتر)".

Prof. Snouck Hurgronje deelde mij nog mede, dat in Atjeh *euntât* (انتت) 't gewone woord is voor brengen, aanbieden van dingen, die gedragen worden (*mè*, *ba*, van dingen, die men voert, beesten enz.); zie o. a. Van Langen's Wdbk. en Atjèhers I: 368. Verder: *meu-euntat*, uitgeleide doen van reizigers; ook: zoete spijzen brengen één dag, voordat de bruid naar hare schoonouders gaat.

9) خنكار et خونكار khounkiar, hunkiar, abréviation du pers. خداوندكار: roi, souverain. Ce titre a été porté, pour la première fois, par Sultan Mourad 1er et s'est transmis après lui à tous les souverains de la famille d'Osman. (Barbier de Meynard, Dictionn. Turc-Franç.).

10) B: مستعيدكن.

11) B: تعڬله; te lezen: تعڬلله.

12) برسمباهنن; aldus ook B; te lezen: فرسمباهنن.

13) L: دركهايو.

14) Voortdurend wordt hier كاجه geschreven in de plaats van ڬاجه.

15) زر باف Perz. = e. s. v. weefsel.

16) سالُڤ Atj. = sloop, overtreksel.

17) توفق قتم بيري heb ik niet kunnen terecht brengen.

18) سَراسَر Perz. = e. s. v. kostbaar kleed.

19) كاين زرزري uit 't Perz. = met gouddraad doorweven kleed.

20) زر تاري Perz. = goudlaken.

21) B. geheel verkeerd: براق كناكن.

22) دار الدنيا eig. = verblijf der wereld, hiermee hier blijkbaar het paleis bedoeld.

23) L: ڬونمكن.

24) B: دركار: te lezen: زركار Perz. = van goud.

25) B: بركمونچقكن.

26) B: كآچه.

27) بوجغ سبيل الله, een ambtstitel, maar wat is de functie? A. p. 68—69 (B. p. 58) heeft men eene opsomming van allerlei waardigheidbekleeders: ... تتكال ايت سكل راجراج دان قاضي دان سكل هلبالغ يغ بسر٢ دان سكل فقيه دان سكل ابنتار دان سكل بوجغ

سبيل الله دان سكل بوجغ خيال الله دان سكل بوجغ ننداني دان سكل مجاهد الايمان دان سكل اورغ مغيرغ سكلينن بردير غادق ... دهلامن استان دولت خان. Dezelfde met *boedjang* samengestelde titels heb ik ook aangetroffen in de Hik. Ism. Jat. ed. Roorda van Eysinga p. 174.

28) مس كن, zoo ook B; blijkbaar eene schrijffout voor كرس (prof. v. Ophuijsen).

29) Verbeterd in: برتتراقن.

30) B: سكلين. Blijkbaar is hier een groot stuk overgeslagen. In 't verdere hebben we eene opsomming van de rijkdommen van den Soeltan van Atjeh, die de Turksche gezanten in hun verslag over hunne bevindingen aan den Turkschen vorst geven. De beschrijving van het gevolg van den Atjehschen vorst sluit niet aan bij het verdere; van de ontvangst der Turksche gezanten vernemen we door deze lacune niets.

31) قدرتي (hier bij zwafel en aardolie) staat in 't Atjehsch dikwijls bij goud etc. en schijnt te beteekenen zoo iets als „van vol gehalte", „onvermengd" (mededeeling van prof. Snouck Hurgronje).

32) B: رمبان; te lezen: رمبانن, het pronom. suff. slaat op Atjeh of den vorst van Atjeh, want we zijn hier in 't verslag van de Turksche gezanten over hetgeen zij gezien hebben. We krijgen in dit gedeelte van het hs. herhaaldelijk voorbeelden van de schrijfwijze ن in plaats van نن. Men lette daar dus op.

33) قَبْزَهْرْ van 't Perz.: پَازَهر = bezoarsteen.

34) B: دلن; l.: دالمن.

35) B: دمكين; مكين is zeker wel eene schrijffout voor كمپن (prof. v. Ophuijsen).

36) فلفل دراز Perz. = lange peper; in eene kantteekening hierbij nog: i.q. malaice چَابِيْ = tsjabè.

37) B: بوكتن. We moeten zeker wel lezen: يغ تربت مات ايرن درفد بوكت.

38) B: فپاكتن, een paar regels verder goed: ڤپاكتن.

39) B: دمينمن; l: دمينمن.

40) B: بحجران; l: باچرانن.

41) B: بليق.

42) B: مات.

43) نين داتْ = نينق مويغ. بنن bij Dr. van Ronkel (Bijdr. Kon. Inst. 6, II, p. 28) in de samenstelling بنن دتون is natuurlijk verkeerd gelezen voor نين.

44) كوت بروج ينفون هان, zoo ook B; l. كوت بروج ايتفون هان. De woorden van ملينكن tot جو vormen een langen tusschenzin. De hoofdzin is: تياد كلغار اكن كوت نكري ايت .. درفد دجديكن ..

45) B: مهاملي.

46) Door 't uitvallen van een blad — de oorspronkelijke pagineering wijst p. 243, dan 246 aan — sluiten de woorden تله منصفتكن niet aan bij كافور. De afschrijver van B. heeft die woorden op denzelfden regel doorgeschreven.

47) B: كمونچقن.

48) Op te merken is, dat hier van *atas* en *baroh* werkwoordvormen zijn gemaakt: *mengatasi* = overtreffend, en *kebarohan* = overtroffen.

49) B: verkeerd: منتر.

50) B: سروبكن ايت; l: سرو باڠين ايت.

51) Dezelfde lapsus calami ook in B.

52) امير الحجّ = de leider van de bedevaart (zie daarover prof. Snouck Hurgronje's Mekka I, p. 25, 29).

53) Het gedeelte tusschen ( ) gezet, ook in B. op deze plaats, hoort niet in dit verband. Het is een stuk uit het relaas over de reis der Turksche gezanten naar Atjeh.

54) B: سڬل ڤغليهتن دان ڤنغران سكلان; l: سڬل ڤغليهتن دان ڤنغرن سكلان.

c. Uit eene kroniek getiteld: „Taritra asal sultan jang sakarang ini poenja bangsa dari Boegis Atjeh basar". Cod. Bat. Gen. 221 p. 1—5. (Zie Dr. v. Ronkel's Catalogus p. 282) [1]).

Tjeritra dalam negri Atjeh besaar.

Fasal katarang katoeroenan Sultan sekarang inie poenja bangsa dari Boegis Tawa djoega adanja:

Pertama tama beloem mendjadi radja di dalam negrie *Atjeh.* — Djadi oerang besaar sadja moela moelanja. — Jang djadi oerang besaar itoe, ijalah bernama *Mansoer;* dan satoe anaknja bernama *Abdúl Rahim; Abdúl Rahim* poen ada saoerang anaknja bernama *Zainoel Abidin;* Maka *Zainoel Abidin* itoe mendjadi maharadja Lela, kapada bangsa oerang said; dari Arab asalnja. Ja itoe bergalar Sri Pedoeka *Maulana Súltan Djama* Lúllei. — Maka *Súltan Djama Lúllei* itoe, ada manaroe oerang Kapirie, jang amat hitam hitam; ja itoe seriboe oerang banjaknja. Maka oerang Kapirie itoe amat djahat perboewatannja, kapada raäjat Atjeh; maka di perang oelih hoeloebalang tiga Sagie (Atjeh), kamoedian *Súltan Djama Lúllei,* kaloewar dari dalam kotta Atjeh, pergie doedoek die moekim Ampat; di soeroeh toengoe kapada maharadja lelakan Kotta Atjeh; maka oerang tiga sagie itoe ia doedoek di dalam; serta ia perangkan negri pegangan masing masing panglima *Polim*, namanja *Seri Moeda Perkasa* dianja doedoek di Kampoeng Opoeni, di seblah Kampoeng Pangie dan panglima doea poeloeh anam; bernama *Sri Moeda Lela* marika itoe doedoek di pakan Bangoeh dekat Kroeng Tjoet; dan panglima tenga tiga poeloeh, bernama panglima *Satia Alama*, marika doedoek di Katapang doea.

---

1) Als Bijlage IIIc. geef ik hier eene reproductie uit een nieuw hs., geschreven 3 Oct. 1877 te Edi Besar. De afschrijver, die zich Mahmud noemt, heeft van zijn orgineel blijkbaar niet veel begrepen: zijne interpunctie is althans allerzonderlingst. De cursief gedrukte woorden zijn in het hs onderstreept.

Maka tiadalah berani handak deket di Kotta Atjeh di timbak (pasang) dangan mariam oelih Maharadja Lela: Maka di tahan oelih panglima Tiga Sagie, segala raäiatnja tiada di beri membawah oetawa mendjoewal barang barang makanan; djadi terlaloe lah soesah *Meharadja Lela* akan makanan, soedah habis makanan iang dekat dekat dengan Kotta Atjeh. — Maka adalah sekira kira tiga tahoen lamanja, maka di antarlah seboewah soerat Hoeloebalang Tiga Sagie kapada *Maharadja Lela*; dalam soerat itoe akan menjoeroeh keloear *Meharadja Lela* dari Kotta Atjeh; maka di belasnja soerat itoe oelih *Maharadja Lela*, terseboet dalam soerat belasan itoe; beginie: djikaloe beloem kita matie dengan hoekoem alah; maka tiadalah kita kaloear dari dalam kotta daroel doenja; kamoedian di perboewat satoe soerat lagie, oelih Hoeloebalang Tiga Sagie; katanja dalam soerat itoe, djikaloe tangkoe oerangkaia, tiada mahoe kaloewar: Maka moefakatlah kami ka Tiga Sagie, akan Tangkoe oerang kaia *Maharadja Lela*, kami sekalian handak djadikan toean kami, akan djadi gantie *Súltan Maädjoel*, itoe kami hendak sambah; kami djadikan Súltan iang akan mamarentah di atas kami sekalian iang Tiga Sagie: Kamoedian di belas soerat itoe oelih oerang kaia *Maharadja Lela*; djikaloe hantjoer Laboer hamba di dalam Kotta ini sekali kali tiada hamba mahoe berpaling moeka, doerahka kapada Baginda itoe.

Arkian, bebarapa lamanja, doea tiga poetjoek soerat di antar oelih Hoeloebalang Tiga Sagie; demikian djoega chabarnja: Maka *Meharadja Lela* itoe memboeat satoe soerat akan di antarkan kapada Beginda *Maädjoel Haloepnga*, nama Beginda itoe; mengatakan iang behasa sekalian oerang dan Hoeloebalang di Tiga Sagie, hendak maädjoelkannja; serta dengan soerat soerat *Meharadja Lela* bersama sama; demikian boeninja, ampoen toeankoe beriboe riboe ampoen, adalah seperti patik doedoek manoenggoe Kotta oestana daúli toeankoe ini; djikaloe tiada dauli sjah alam menganter nganterken makanan akan patik patik sekalian ini; maka terlaloelah soesah patik mendapat makan, kerna habis di larangkan oelih oerang Tiga Sagi; poen satoe oerang tiada boelih membawah makanan, djika dapat oerang membawah oetawa mendjoeal makanan, laloe di boenoehnja oetawa di rampas roemah tangganja serta anak istrie djadi tawanannja hoeloebalang Tiga Sagie;

akan sekarang poen sambah patik kabawah dauli iang mahamalia hendaklah daúli berangkat koembali ka dalam kotta Sangga Sana daúli sjah alam; sapaia boelih patik mendatangkan perang kapada tempat Kampoeng Laman nja.

Oerang hoeloebalang Tiga Sagie itoe dan lagie sepertie soerat hoeloebalang itoe poen, daúli Tangkoe liat kan chabarannja iang tiada boelih patik mendengar chabaran itoe, tiada patoet sekali kali barangkali dianja handak masoek memboenoe patik patjal daúli Tangkoe samoeanja iang di dalam Kotta Sanggasana daúli iang di pertoean Patik ini adanja.

Adapoen kamoedian dari pada itoe, adalah doea tiga hari lamanja, maka bermoefakatlah dauli Baginda itoe dengan anak tjoetjoenja, ada doea belas hari lamanja anakhanda Baginda itoe dan serta hoeloebalang hoeloebalangnja iang ada sertanja; maka titah Beginda *Djama Lúllei* apalah pikiran kamoe sekalian inie, kerna hoeloebalang tiga Sagie itoe mahantar soerat kapada anakkoe oerang kaia *Maharadja Lela*, itoelah soeratnja hoeloebalang Tiga Sagie, batjalah oelih kamoe *Koen katib Almalik*, dengarkan anakhanda Beginda iang doea belas oerang dan hoeloebalang ampat seperti *Laksamana*, *Maharadja Mangkoe Boemie*, Pedoeka *Radja* dan *Perdana Mantrie Mangkoeta Radja* dan hoeloebalang dalapan dan anam belas dan Tiga Poeloeh doea; samoewanja ada mandangarkan: maka semoewanja mengatakan tiada patoet oerang *kaia Sri Pedoeka Meharadja Lela* mendjadi Súltan di dalam Kotta, soedalah terboewang maädjoel daúli Sjah Alam; maka anakhanda Beginda poen samoewanja tiada soeka. — Kamoedian: maka Súltan *Djama Lúllei*, adalah seperti kamoe samoewanja anakkoe, saoerang poen tiada berakal bitjara iang boelih gantikoe mendjadi mandjadi radja: maka adalah seperti oerang kaia *Maharadja Lela*, itoe anak iang toewah semporna akal bitjaranja; parentah negri poen biarlah dianja, mendjadi radja, djikaloe dia jang djadi radja, sepertie akoe djoega. Maka sebda Súltan itoe, samoewanja dijam sadja, kamoedian sebdah Súltan apalah kamoe samoewanja berdiam sadja tiada ia memberi djawab, chabarkoe itoe; Maka sambah oerang *kaia* M. *Mantrie* dan oerang kaia *Laksamana*, ampoen daúlat toeankoe sjah alam; tiada koewasa patiek patjal daúli iang mahamalia manoelakan

titah apa apa sebdah daúli sjah alam; malainkan terdjoendjoenglah di atas djamala oeboen oeboen patik patik ini samoewanja. Maka terpanggillah *Koen Katib Almalik;* di soeroeh perboewat sapoetjoek soerat akan *oerang kaia Maharadja Lela*, damikian boeninja: Wahei anakkoe iang toewa oerang kaia Sri pedoeka *Maharadja Lela*, djikaloe soenggoeh soenggoeh hati hoeloebalang Tiga Sagie, itoe handak kaboelkan anakkoe dangan soempahnja katiga Sagi itoe sekalian hoeloebalangnja iang tiga oerang, maka anakkoe berilah dianja masoek di dalàm Kotta, mandjoendjoengkan titah anakkoe, damikin boeninja!

Almaärabil Maäroef Wanaha Anilmoengkar? [1]) serta di sarahkan negri Atjeh Besaar, seblah Timoer dan seblah Barat: Maka iang seblah Timoer di perangkan nja sampei di Pasir Poetih, Ajam danak dan Koeboo. Dan iang seblah Barat, sampei pada negrie Tikoe dan Pariaman, sekilang Air Bangis, Doerian di Takoek Radja, demikianlah besar perentah anakkoe; seperti iang lain lain mangikoet adatnja kaboel Radja adanja.

Maka kamoedian, soedah di boewat soerat itoe laloe di lipat, di soeroeh antarkan oelih Karkoen ka dalam Kotta Atjeh besar; kapada Maharadja Lela, serta sampei soerat itoe, di liat oelih maharadja Lela. Maka di perboewatnja soerat balasan, oelih maharadja Lela; demikian boenjinja:! ampoen toeankoe beriboe riboe ampoen sekali kali tiada patik mahoe doerahka kabawah daúli sjah Alam, maka di katakan oerang patik iang daúli toeankoe Harap. Maka patik binasakan harap daúli toeankoe patik raboetkan kerdjaän daúli iang mahamalia patikla mandjadi Nimak haram di seboet oerang. Maka handaklah daúli toeankoe poelang koembali di dalam Kotta Daroel Doenja; sapaia boelih patik kaloear, mendatangkan perang akan hoeloebalang Tiga Sagi itoe, djangan di permain mainkan akan daúli iang mahamalia dan akan patik patik sekalian iang patjal daúli sjah alam: adanja.

Kamoedian soedah perboewat soerat itoe: maka di soeroeh antarkan kapada Súltan Djama Lúllei, Súltan Djama Lúllei membalas soerat itoe; demikian boeninja: Wahei oerang kaia

---

1) الامر بالمعروف والنهي عن المنكر.

Meharadja Lela, anakkoe iang toewa, rildakanlah maksoed oerang Tiga Sagi itoe, anakkoe mandjadi Súltan sampei di annak tjoetjoe, kakal oelih toehan; dalam kerdjaän, sepertie akoe djoega soeda di maädjoel di kambalikan poela; akan sakarang poen djikaloe soedah di kaboelkan anakkoe djadi Súltan: maka handakla akoe pintak kapada anakkoe kawinkan adik parampoean anakkoe itoe dangan *Seidi Abdoer Rahman* anak kami iang toewa soedara kapada anakkoe, djoega adanja. Dan lagi djikaloe soedah dalam hoekoem anakkoe ka Tiga Sagi Atjeh ini: maka handaklah anakkoe kórèk di bawah roema ada kamie tanam Amas, di dalam satoe Padana besar; di dalamnja Amas ada tiga bahra soeda di boengkoes, dalam sachlat; satoe satoe boengkoes sachalat itoe ada sapoeloeh kati amas. Maka handakla anakkoe antar Mari akan ajahanda oerang toea ini, sapaia djangan sangat soesah anakkoe memberi belandja akan ajahanda. Kamoedian di soeroeh antar soerat itoe kapada *Maharadja Lela*, maka setalah di terima soerat itoe, dalam pikiran Maharedja Lela, betoelah daúli iang di pertoean ini poetih hatie kapadakoe; kamoedian di berilah oerang toeah toeah serta Hoeloebalang hoeloebalang pergi mari bitjarakan dangan oerang Tiga Sagie, kamoedian masoeklah panglima Tiga Sagie, bersoempah: maka di kaboellah Súltan akan *Maharadja Lela* itoe, iang bernama *Zainoel Abidin*. Maka Beginda itoelah moela moela mandjadi Súltan kapada bangsa Boegis Tawa dan djoega di dalam negri Atjeh besar.

Maka Baginda itoe poen bergalar pedoeka *Sultan Ala Idin Ahmad sjah*, . . .

Er kunnen zich bij die vervoeging in de verschillende talen verschillende gevallen voordoen. Onder meer: sommige talen vervoegen elk verbaal woord, bij andere is de vervoeging tot die van de transitieven beperkt; sommige talen hebben eene volledige vervoeging in alle personen enkel- en meervoud; bij andere worden een of meer vormen van het enkelvoud ook in het meervoud gebezigd; er zijn er ook waar de eigenlijke vervoeging in een of meer personen door eene andere constructie vervangen wordt. In sommige talen is de vervoeging door klankverloop achteruitgaande, hetgeen verschillende gevolgen kan hebben, bijv. het voorkomen van onvervoegbare werkwoorden in minder of meerder groot aantal naast de vervoegbare, (afgescheiden van de transitieve of intransitieve beteekenis van het verbale woord), of wel de onverbreekbare verbintenis van het volledig voornw. met den vervoegden vorm. [1]

Bij enkele talen is de oude vervoeging door nieuwere vormen vervangen, (vgl. beneden).

In sommige talen kan, waar het geen onduidelijkheid te weeg brengt, het pronominale prefix wel eens verzwegen worden, (uit den aard der zaak meest, doch niet uitsluitend, dat van den derden persoon); in andere, doorgaans juist in die talen waar de vervoeging achteruitgaande is, is zulk een pronominaal prefix, waar het gebezigd kan worden, ook noodzakelijk. In de meeste talen kan het verbale woord alleen in stam-vorm, (d.i. wat thans in elke taal afzonderlijk als zoodanig geldt), voorkomen, al of niet van een suffix voorzien, of wel in een vorm, welke meer bepaaldelijk als een verbaal substantief kan beschouwd worden; enkele kennen ook eene vervoeging van vormen voorafgegaan door het prefix m a, enz.

Soms komt bij zeer naverwante talen een zeer groot verschil bij de behandeling van het werkwoord voor. Zeer nauw verwant zijn bijv. het Bimaneesch, Sumbasch en Sawuneesch; maar terwijl nu de beide eerste elk werkwoord vervoegen, ontbreekt in de laatste taal elk spoor van vervoeging; hetzelfde verschil vertoont ook bijv. de taal van Buru tegenover de Ambonsche tongvallen, het Tettum van Dilli tegenover de taal van het binnenland van Timor.

[1] Ik vermeld dit, omdat ik wel eens opgemerkt heb, dat men, omdat vormen als die der Amboneesche tongvallen toevallig het eerst bekend geworden zijn, (toen men een Mal. k u - d j u a l, enz. daarmede nog niet in verband bracht), deze nog wel als typen der vervoegde vormen, in talen, welke regelmatige vervoeging kennen, worden beschouwd. Dit is echter niet juist; overal waar de vormen nog niet verloopen zijn, is de gewone vorm die zonder voorplaatsing van het volledig pers. voornw.

Somtijds vertoont eene taal, waarin geen vervoeging voorkomt, toch nog in een enkel geval de engere verbinding tusschen een verbaal woord en een pronomen. Zoo bijv. het Sundaneesch in een zin als: iyö huwi **urang-haturkön** ka djuragan ḍĕmang bae, (deze oebi wil ik, of: laat ik deze oebi aanbieden, aan mijnheer den dĕmang. [1]) Deze vorm thans in het Sundaneesch beperkt tot den eersten persoon imperatief, (of wil men: propositief met bepaald object), staat heden in de taal geheel op zich-zelf, en zou geheel onverklaarbaar zijn, zoo men niet aanneemt, dat zij het laatste overblijfsel is van eene, ook eertijds in het Sundaneesch bestaan hebbende, algemeene vervoeging. In hetzelfde geval wordt ook nog een dergelijke vorm in het Madureesch aangetroffen. [2] Eigenaardig is het, dat, gelijk uit het Sund. en Madur. blijkt, dergelijke vormingen, waar zij overigens verloren zijn, nog het langst blijven in den imperatief en wat daarmede samenhangt.

Het Oud-Javaansch kent in 't algemeen geen vervoeging meer, maar heeft toch nog vormen als: t-ulih, keer(t) terug, vgl. voor den vorm bijv. Rott. tinu, dat is: t-inu, (wij, kita, drinken), t-utjap, (laat ons spreken), nog frequenter voorafgegaan door bepaalde partikels: a-t-rĕngö, hoor(t), nda-k-warah ta kita, (laat ik u dan onderrichten), gelijk door Kern, in zijne "Bijdr. tot de Sprk. van het Oud-Javaansch", is aangetoond. Nog in het Midden-Javaansch van de Pararaton komen vormen voor als: ta-adu-nipun pisan, laten wij ze (de hanen) maar meteen laten vechten, [Pararaton, Edit. Brandes, pag. 16].

Gelijk door Kern l.l. met vele voorbeelden is aangetoond, werden die vormen der pers. voornw., waarmede elders de vervoegde vormen plegen geconstruëerd te worden, in het Oud-Jav. nog in bepaalde gevallen, als in neven-zinnen, na de ontkenning, gebezigd. Nu is dat stellig geen vervoeging meer, het verkorte voornw. kan zelfs voor een passieven vorm komen te staan in een zin als: (waartoe moet het dienen) maṭang-nya aku g-winungu, (dat ik gewekt word), [3] maar ook deze vormen zouden geheel onverklaar-

[1] Vgl. Oosting, Sund. Grammatica § 237.

[2] Vgl. Kiliaan, Mad. Sprk. § 346, Aanm., alwaar er tevens opgewezen wordt dat het Kangeansch dialect ook in andere gevallen dergelijke vormen nevens de gewone niet vervoegde bezigt.

[3] Deze constructie komt overeen met dergelijke in het Mak. en Bug., bijv. Mak.: taena- mo' nne ku-ni-buntulu anrinni ri tau ri
niet nadr.w. dit ik word-gevonden hier door mensch uit

baar zijn, als men niet aannam, dat zij overblijfselen waren van eene vroeger bestaan hebbende algemeene vervoeging, welke trouwens door vormen als: tulih enz. bewezen wordt. Om eene lastige omschrijving te vermijden zal ik ook deze vormen, waarover onder VI nog even gesproken zal worden, maar met den naam van vervoegde vormen aanduiden. [1]

In hoevele talen de vervoeging nu ook moge ontbreken, of slechts zwak, of in overblijfselen aanwezig zijn, niettegenstaande alle onderlinge afwijkingen, dit is al vast met zekerheid af te leiden, uit het groot aantal onderling verschillende talen, waar zij voorkomt, dat die neiging tot vervoeging niet is eene bijzonderheid van de eene of andere meer van het algemeene type afgeweken taal, maar algemeen Indonesisch.

II.

Tot overzicht van den vorm, voorloopig geheel afgescheiden van het gebruik, volgen hier de paradigmata uit vijf talen, welke eene volledige vervoeging vertoonen, nam. het Niasch, in het uiterste Westen van den Archipel, het Bare'e, eenigszins meer in het midden, het Sumbasch,

---

parassangan-na-ya burane-ngku, (Mak. Chrest. pag. 12), letterlijk:
land van lidw. man mijn
dit zal niet meer zijn, dat ik hier gevonden word (= ik zal hier wel niet meer gevonden worden), door lieden uit het land van mijn man. In de Mak. en Bug. Sprk. wordt het voorgesteld, alsof deze vormen een zelfstandig bestaan hebben. Dit is echter niet het geval; „ik word gevonden" wordt als zelfstandige zin, uitgedrukt in het Mak.: ni-buntuluk-a, d. i. ni-buntulu + a voor ak = aku, of met nadruk op het subject.: inakke ni-buntulu. Door Kern wordt overigens bij het gebruik in het O. Jav. naar dat in het Mak. en Bug. verwezen, alleen dient bij het daargezegde bijgevoegd te worden, dat de beide talen de vervoegde vormen van transitieve werkw., in hoofdzinnen, ook bezigen op dezelfde wijze als bijv. in het Nieuw-Jav.

[1] Eigenaardig is het, dat ook het Sumbasch, dat regelmatig elk verbaal woord in hoofd- en nevenzinnen vervoegt, na enkele woorden, als ăkka, (indien), nda, (niet), het pronominaal prefix van het verbale woord scheidt en het bij ăkka, nda voegt, waardoor dus vormen ontstaan, overeenkomende met Oud-Jav. ya-k, ta-k; bijv. ku-ita, (ik zie), maar ăkka-ku ;ta, (als ik zie), nda-ku ita, (ik zie niet). Bijzonder komt dit uit bij den tweeden pers. In het enkelv., bijv. mu-ita, (gij ziet), maar ăkka-u, (dus u voor mu) ita, (als gij ziet); nda-u ita, (gij ziet niet). Ook in het Bimaneesch herinner ik mij wel gehoord te hebben: nggara-ku èda, als ik zie, (naast ku-èda, ik zie); verandering van den vorm van het voornw. heeft echter niet plaats, daardoor is indertijd deze bijzonderheid door mij over het hoofd gezien.

nagenoeg geheel in het Oosten, maar nog behoorende tot wat men de Westelijke afdeeling noemt, het Timoreesch, als voorbeeld van eene taal, waarbij in samenstelling het bepalende woord voorop kan staan, en een dialect van het Rottineesch, (meer bepaaldelijk voor den derden persoon meervoud).

	Niasch.	Bare'e	Sumbasch. (Vgl. Aant. achter het stuk.)	Timoreesch.	Rott. van Oenale.
ik,	u- (bijv. halõ ik neem het, enz.)	ku- (bijv. koni, ik eet enz.)	ku- (bijv. piti, ik neem enz.)	u- (bijv. noni, ik onderwijs, enz.)	u- (bijv. nori, ik onderwijs, enz.)
gij,	õ-	nu-	mu-	mu-	mu-
hij,	i-	na-	na-	na-	na-
wij, (kita)	ta-	ta-	ta-	ta-	ta-
wij, (kami)	ma-	ka-, (of ki-)	ma-	mi-	mi-
gijl.,	mi-	ni-	mi-	mi-	mi-
zij, (meerv.)	la-	na-, (ra-, nda-)	ḍa-	na-	ra-.

Naast enkele punten van verschil valt terstond eene groote overeenkomst op van de vormen in zoo uiteenloopende talen.

Het behoeft hier wel niet meer aangetoond te worden, dat Niasch, Tim, dial. Rott. *u* terug te brengen zijn tot ku. Tot dien vorm ″ku + verbaal woord″ kan de eerste persoon enkelvoud, met inachtneming der verschillende klankwetten, teruggebracht worden (vgl. ook Aant. II) in alle talen, welke de vervoeging kennen, met uitzondering van enkele nieuwere vormingen. Alleen is op te merken, dat die talen, welke nog andere voornw. v. d. eersten pers. enkelv. kennen dan dat, waarvoor wij als algemeenen vorm aku kunnen opstellen, (daaronder gerekend de als voornw. dienstdoende subst.), dat voornw. of eene verkorting daarvan, in de plaats van ku kunnen zetten. Een tusschen-vorm wordt o. a. in het Bimaneesch aangetroffen, waar bijv. ook bij het gebruik van het

v. d. derden pers., of door een subst.), in het Gajusch, (dáár evenwel gevolgd door het bezittelijk voornw. v. d. derden pers., terwijl *i* soms weggelaten wordt). Voor *i* vertoonen de overige Battaksche tongvallen, het Mal., het Min.-Mal., het Lamp. ḍi, (het nieuw-Jav. di met dentale *d*, nevens den). Afwijkende vormen komen voor in: het Sumbawareesch, dat ia bezigt, hetgeen ook afzonderlijk het voornw. v. d. derden pers. is, [1] in het Minangk. op dezelfde wijze met injo, in het Atjehsch met dji (voor djih), enz. Het is duidelijk, dat men hier met nieuw-vormingen te doen heeft.

Het komt mij voor, dat na een ander woord is dan nya, nja, al vervult het ook als bezittelijk voornw. dezelfde functie. In vele talen zou na uit nja kunnen ontstaan zijn, maar om welke reden zou nja tot na zijn geworden, in talen, als het Sundaneesch, [2] Mak., Bug., waar overigens eene nj onveranderd blijft? Het Sumbasch bezigt na als genitief of bezittelijk voornw., nja als datief. Voor het hier te behandelen onderwerp is het overigens onverschillig of men na met nja als identiek beschouwt of niet.

Bij de meervoudsvormen is in de eerste plaats in het oog te houden, dat vele talen afzonderlijke vormen voor het meervoud missen en daar voor het enkelvoud bezigen, zoo noodig nader bepaald, of door een volledig meervoudig voornw., als bijv. Batt. "hu + verbaal-woord + hami", het Bim. "ku + verb. woord + nami", het Mentaweisch "ku + verb. woord + kai"), dan

---

[1] Bijv. dadi ia-ète gutji ling tau ode dua nompo
toen nemen kruik = Mal. oleh mensch klein twee stuk
ia-beang ko ina Miskin, toen nam de jongen twee kruiken en gaf
geven aan moeder
die aan de moeder van Miskin.

[2] Na is ook wel de eigenlijke vorm van het gesuffigeerde pronomen 3den pers. in het Madur. en het Bal., welke na klinkers, (in het Madur. ook na de q) is bewaard gebleven, na eene voorafgaande consonant evenwel daaraan geassimileerd is, hoewel in het Madur. somtijds ook na eene consonant de oorspronkelijke vorm blijft, vgl. de vormen, opgenoemd bij Kiliaan, Mad. Sprk. § 54, alsmede het Kangeansch dialect. Zóó is ook wel de verhouding van Nieuw-Jav. ne tot Oud-Jav. nya; na klinkers is de oude vorm gebleven, na medeklinkers is de *n* geassimileerd, waardoor er schijnbaar eene *e* ontstaan is. Dezelfde verhouding bestaat wel tusschen ni-pun (d. i. Oud-Jav. genitief-aanduider + pun) en i-pun, (het Bal. voornw. ipun, in elk geval in navolging van het Jav. ontstaan, is mogelijk ia-pun), en tusschen ning (d. i.) de Oud-Jav. genitief-aanduider + het oorspronkelijk bij het volgende woord behoorende lidwoord) en ing. Vgl. ook ira reeds in oudere taal na medeklinkers voor nira.

wel op andere wijze. Één meervoudsvorm wordt bijna algemeen aangetroffen, namelijk die v. d. eersten pers. meerv. inclusief. Hier vertoonen het Niasch, de taal der Mentawei-eilanden, het Atjehsch, Bare'e, Sumbasch, Bimaneesch, Timoreesch, enz. altemaal ta, ook in Melanesie is ta hier en daar aan te wijzen; in het Oud-Jav. is de vorm met ta eigenlijk nog de meest levende. Voorts kent ook het Batt. nog ta, dat echter dikwijls vervangen wordt door een vollediger vorm ita of sita, uit welk laatste weder de verkorting si is ontstaan in Dairisch en Karo-Battaksch. Het Mal., Min.-Mal. en Gajusch kennen alleen de volledige vormen, resp. kita, kito, kitö. Ook het Mak. bezigt hier een vorm kị, stellig voor *kit, (vgl. bijv. kam in het Oud-Jav. voor kami); zoo ook het Bug., waarin evenwel, ofschoon zeldzamer, de vorm met ta voorkomt. Vooral uit laatstgenoemde taal blijkt, dat het bezigen van het volledige voornw. in zulk een geval eigenlijk slechts eene vernieuwing (van nieuw-vorming kan men hier niet spreken) van den ouden vorm is. De vorm met si schijnt mij wel eene vernieuwing toe, bepaaldelijk op Battaksch terrein, evenals trouwens de vorm sita na ita voor kita. Eene bepaalde nieuw-vorming vertoont ook het Sumbawareesch met den vorm tu, naar ik meen ontstaan uit tau, (mensch). (vgl. bijv. Mal. kita orang). Op het gebruik van den vorm ta in den tweeden persoon is reeds gewezen.

In den eersten pers. meerv. exclusief is in de meer Westelijke talen over het algemeen geen eigenlijke vorm meer voorhanden. Sommige Battaksche dialecten, het Mentaweisch bezigen den bovengenoemden enkelvouds-vorm; andere, benevens het Mal., Min.-Mal., Gajusch kennen hier slechts de vernieuwing, n.l. de vorm met het volledige voornw., waarmede in wezen overeenkomt het Oud-Jav. kam, (vgl. boven Bug. kị naast ta; hierbij ook Bare'e ka?). Het Mak. en Bug. brengen hier denzelfden vorm als in den eersten persoon meervoud inclusief. Opmerkelijk is daarom de overeenkomst tusschen het Niasch en het Sumbasch, welke hier beide ma hebben. Dit ma komt ook voor in het Ambonsche dialect van Haruku, en wel in een vorm, welke duidelijk tot de oude vervoeging behoort, (vgl. Aant. II).

In alle drie de talen is ma ook het bezittelijke voornw. Gelijk bekend is, komt ma ook voor den nominatief-vorm der pers. voornw. in de Polynesische talen, terwijl mami (gewoonlijk voorafgegaan door een ander element) dezelfde rol in Melanesie vervult en niet

die van genitief, als in het Oud-Jav. Stellig hangt ma met mami samen, maar men mag niet aannemen, dat ma ontstaan is uit een vorm mam, (vgl. kam naast kami), daartegen verzet zich bepaaldelijk het Sumbasch, dat in bepaalde gevallen ook een volledig voornw. kamma kent. Eene uitsluitende *m* toch pleegt daar niet weggeworpen te worden, maar zou tot ng geworden zijn. Zulk een vorm vertoonen wel het Mak. mang, Bug. mĕng, welke evenwel op andere wijze gebruikt worden. Er blijft dus niets over dan in ma het eerste gedeelte van het toch alles behalve duidelijke mami te zien, dat dus uit twee pronomina ma en mi schijnt opgebouwd.

Daarentegen vertoonen hier het Tim., de Rott. dialecten van Dengka en Oenale, de Amb. tongvallen Asilulu en Hila mi, blijkbaar het tweede gedeelte van mami of kami, ook bekend als bezittelijk voornw. of genitief in het Ibanag, Iloko en Pamp., en voorts in de genoemde Amb. dialecten. In de meeste Rott. tongvallen, in het Kupangsch en meerdere talen kan men door klankreductie niet meer zien, welke hier de oorspronkelijke vorm van het pronominale voorhechtsel is, dewijl ook mi tot ma moet worden, vgl. bijv. Rott. anoli, kanoli, elders unoli, (ik onderwijs), terwijl ook de bezittelijke voornw. in den tweeden pers. enkelv., eersten pers. meerv. exclusief en tweeden pers. meerv., voorzooverre zij nog in den ouden vorm aanwezig zijn, tot *m* gereduceerd zijn.

Op te merken is ook het Atjehsch. Aldaar heeft het pronomen in de vervoeging den vorm mi, maar ook meu, mĕ, (voor labiale mu), als bezittelijk voornw. en als objects-vorm zonder nadruk alleen meu, mĕ. [1] Nu zou het de vraag kunnen zijn, is de *i* van mi alleen verschrompeld tot den kleurloozen klinker, omdat de volledige vorm naar de tegenwoordige uitspraak geen steun meer gaf, of heeft de taal, (oorspronkelijk, dan wel in verschillende tongvallen) ma naast mi gekend? (Vgl. teu, tĕ als bezittelijk voornw. enz. voor ta). Zeker is het althans, dat de verandering in uitspraak van (a)ku in kèë, die uitwerking op den verkorten vorm ku niet heeft gehad.

In den tweeden pers. meerv. hebben zoowel Niasch, als eenige vertegenwoordigster in het Westen, als Sumbasch, Tim., Rott. van Dengka en Oenale mi, en daartoe is ook wel de vorm terug te brengen in de met het Tim. nader verwante talen. De vorm in het Bare'e staat hier toe wel als in het enkelv. nu tot mu. Overigens

[1] Vgl. Snouck Hurgronje, Atjehsche Taalstudien.

geven de Battaksche tongvallen met het Gajusch de gewone omschrijving met ḍi of *i*, het Mal. eene vernieuwing of nieuw-vorming met kamu, enz.; in de meeste talen ontbreekt een eigenlijke vorm.

In den derden pers. meerv. vertoont het Niasch la tegenover Mentaweisch ra, Sumb. ḍa, Bare'e ra en nda, (zij 't ook met bijzonder spraakgebruik); ra komt verder voor in het Rott. (la in de *l*-dial., maar daarin wordt elke *r* tot *l*), Lett. Kiss., enz.; ook in Melanesie, terwijl het ook in het Westen in het Oud-Jav. als *r* is gespaard gebleven. Dat la en ḍa en ra oorspronkelijk één zijn lijdt geen twijfel. Het Sumbasche ḍa kan men zich denken ontstaan te zijn uit ṇḍa, genasaleerde vorm van ra, (ofschoon op te merken is, dat ḍa ook als bezittelijk voornw. optreedt en bij de bezittelijke voornw. de neusklank van een genasaleerden vorm overigens nooit vervalt, bijv. nggu voor ngku, (van mij); nda voor nta, (van ons), maar dan moet die neusklank afgevallen zijn lang voordat het Sumbasch, Bimaneesch en Sawuneesch afzonderlijke talen waren, in alle drie toch geldt de regel, welke dus reeds in hunne gemeenschappelijke moedertaal aanwezig geweest moet zijn, dat na den neusklank eene *ḍ* tot *d* wordt, bijv. Mal. Pol. taṇḍa, (teeken), wordt in het Sumb. en Bim. tot tanda, in het Saw., waarin thans elke neusklank voor eene volgende consonant wegvalt, tada, hoewel overigens al de drie talen de *ḍ* en *d* behoorlijk onderscheiden.

Evenwel het Niasch vertoont la, nog wel tegenover de *r* in het volledige voornw. jaira. Nu is het element ra in het volledige voornw. van den derden pers. meerv., waarvan wij als algemeene vorm sira kunnen stellen, toch stellig hetzelfde als het honorifieke prefix ra, bijv. in Jav. rama. Dewijl nu bijv. naast ratu, ḍatu voorkomt, en de *l* zich ook voordoet in het Mak., Bug., Bar. la voor eigennamen, hebben wij in la, ḍa en ra wel eenvoudig klank-variaties te zien. Hetzelfde element ra, enz. dient wel met omzetting als infix in het Sund. tot vorming van het meerv. van substantieven en adjectieven, en in nog tal van talen tot vorming van een meervoud en verwante begrippen bij verbale woorden. Daarbij kan het zoowel den vorm al of ar hebben, of kunnen variaties met de klinkers *ĕ*, *i*, *o*, *u* voorkomen. Daarnevens bevat het Tontemb. een infix ay, uj, het Sangireesch een infix ah, (met frequentatieve en verkleinende beteekenis), en een (dood) prefix hĕ, hi, hu, ongeveer gelijk aan het prefix lĕ, li, lu, waarmede eene gelijkenis wordt aangeduid [1], (voor den samenhang van de

[1] Vgl. Adriani, Hoofdst. uit de Sprk. v. h. Tontemb. en Sang. Sprk.

geweest zijn. Hetzelfde geldt van na. Hoe men zich dat na ook intusschen denkt, of als afzonderlijk woord, mij komt het 't waarschijnlijkste voor, dat het oorspronkelijk één is met na in verschillende pronomina, voorkomende, bijv. in Mal. di-sana, vgl. boven bij de bespreking van den vorm voor den derden pers. enkelv., of uit nja, (waarbij het dan in de vervoeging zou moeten genomen zijn uit eene combinatie als Mentaweisch inja, Minangk. ia,), in elk geval moet het weer even als mu in een of anderen vorm het gewone voornw., (of een van de gewone voornw.) v. d. derden pers. enkelv. geweest zijn, zoodat het in de vervoegde vormen kon komen en dat voert toch zeker ook terug tot een ver verleden. Hetzelfde geldt ook van ma, zie boven.

Men zou nog de veronderstelling kunnen opperen, dat de vormen met mu, na gevormd zijn naar analogie van ku, ta enz., welke toch ook als genitief kunnen optreden, (hoewel toch meestal in den vorm ngku, nta). Nu zou zoo iets wel eens kunnen geschied zijn, bijv. bij den Kroësch-Lampongschen vorm met ndu, hoewel toch in het algemeen de nieuw-vormingen geen genitief-karakter vertoonen, bijv. Oud-Jav. kam, Sumbawar ia, enz. Maar dat zoo iets in al die talen, onafhankelijk van elkander geschied zou zijn, is wel eene onmogelijkheid, zoodat moest aangenomen worden, moet men van zelf terug tot de grondtaal.

En nu de vorm van het verbale woord. Overal moet het verbale woord, (in talen, welke elk verbaal woord vervoegen, zoowel bij intransitieve als bij transitieve beteekenis), met uitzondering van het dadelijk te noemen geval, dien vorm hebben, welken v. d. Tuuk den "nominalen" vorm noemde. Wat in het algemeen dáárop neerkomt: het verbale woord staat als regel in stamvorm, (al of niet door een suffix gevolgd); bevat het een prefix, dat invloed op de beteekenis heeft, dan kan het stamwoord met dit prefix na de pronominale prefixen optreden, als het geheel de waarde van een substantief kan hebben, anders wordt er een nieuw subst. gevormd. Met andere woorden: het prefix ma, en wat daarmede gelijk staat, ontbreekt en wordt alleen in het genoemde geval door een met pa, enz. vervangen. De uitzondering op dezen regel is alleen het reeds bovengenoemde geval, dat enkele talen ook vormen met ma enz. vervoegen. Dit komt voor in het Atjehsch en in het Sumbawareesch. In deze talen heeft het werkwoord met het prefix eene bijzondere beteekenis gekregen, welke het stamwoord alleen niet hebben kan; maar daarnaast ken de taal geen nominalen vorm,

zoodat de vorm met ma enz. als een nieuw grondwoord moet dienst doen. [1]

Een bijzonder geval is ook het door Adriani in bovengenoemde Verhandeling medegedeelde voorhechting van het pers. voornw. eersten pers. enkelv. en meerv. inclusief in verhalen voor intransitieve vormen met ma in het Bare'e, als: masae ku-melimba, ku-mobanua ri puü buju Tanono; ungka ku-malai, enz., (daarna ben ik verhuisd en heb ik een huis gebouwd aan den voet van den berg Tanono; vandaar ben ik weggegaan, enz.). Het Bare'e kent geen vervoeging van intransitieve werkwoorden althans in den indicatief; men is nu eenmaal gewoon in dat geval een intransitivum als ma-vorm te bezigen, zoodat het geheel voor deze nieuwvormingen, (want dat zijn het blijkbaar), als stamvorm dient. Vandaar ook in dezelfde taal da-ngku-malai, (laat ik heengaan), naast ku-palai. Eigenlijke uitzonderingen op den regel van den nominalen vorm zijn dus die vervoegde ma-(enz.) vormen niet eens.

Maar wanneer wij ons nu bij het eenvoudigste geval houden, namelijk dat het stamwoord als nominale vorm optreedt, heeft men dan eigenlijk met een nomen te doen? Wat doen dan daarvoor die pers. voornw., welke niet de waarde van een genitief kunnen hebben? Ik geloof niet, dat er eene andere verklaring voor te vinden zal zijn, dan dat het "type" "pronominaal prefix + stamwoord" dagteekent uit een ver verleden en daarin is bewaard gebleven toen verschil tusschen verbum en substantief nog niet formeel werd uitgedrukt en dezelfde vorm, zoowel als verbum (gelijk in dit geval) als met de waarde van een subst. kon optreden, zooals ook nu nog het geval is met enkele woorden, zelfs in de aan vormen rijker talen, bijv. in het Westelijk deel van den Archipel. Het kan toch niet anders, of het geheele gebouw van prefixen, infixen en suffixen dwingt ons aan te nemen, dat er eens een tijd is geweest, waarin

[1] Bijv. een Sumbawar. ku-mĕlli, (vormelijk te beschouwen als een Jav. nangis), ik pleeg te koopen, naast ku-bĕlli, ik koop, of een vorm met ba, als: basanak-salaki, (van sanak-salaki, broeder), dat zonder ba geen verbum zou zijn, in een zin als ku-basanak-salaki ke (= met) kau dunya aherat, ik en gij zullen broeders zijn in dit en in het volgend leven. Zoo ook in het Atjehsch van mupòh, elkander slaan, (van pòh, slaan), bijv. dji-mupòh ngon si Gam, hy en Gam sloegen elkander, naast dji-pòh, hij slaat, meudjạ, willen gaan, bijv. dji-meudjạ̀ oe nangròë njan, hij wil naar dat land gaan, maar dji-djạ, hij gaat, enz. Ook in het Mak. en Bug. komen eene enkele maal deze vormen voor; zie daarvoor sub VII.

de vorm-elementen afzonderlijke woordjes waren en het stamwoord-zelf in allerlei functies optrad. Zulk eene taal behoeft men zich voor de Mal. Pol. taal-familie niet alleen theoretisch voor te stellen. In het Oosten van den Archipel komen talen voor, waarin de oudere grammaticale elementen afgestorven zijn, de overgebleven resten tot vaste bestanddeelen van het woord geworden zijn, (op de wijze van het prefix *a* in het Jav., bijv. in abot-e, enz.), en welke daardoor, de eene in meerdere, de andere in mindere mate het beeld opleveren van zulk eene taal als eens die grondtaal moet geweest zijn. Vandaar dat het stellig niet van belang ontbloot is, om te zien hoe deze talen zich op nieuw opbouwen. Evengoed als voor deze talen vroeger andere grammaticale elementen levend waren dan thans, kan er ook voor de logisch geëischte periode der geheele Mal. Pol. taal-familie met enkele stamwoorden en losse vorm-elementen, wederom eene nog vroegere geweest zijn met andere grammaticale elementen; maar deze ligt, voorloopig althans, buiten onzen gezichtskring, al schijnen overblijfselen daarvan hier en daar aanwezig te zijn, bijv. in wat thans als stamwoorden te beschouwen zijn. Het spreekt vanzelf, dat iets dergelijks maar zeer in het algemeen gesteld wordt, een eigenlijke stilstand heeft wel nooit plaats gehad, nieuwere grammaticale elementen kunnen in werking zijn getreden, terwijl een gedeelte van het oudere nog in wezen was, gelijk men dat nu ook nog in genoemde talen in het Oosten van den Archipel ziet. Zoowel uit hetgeen nu nog leeft, of wat als overblijfsel van een vroegeren toestand in de verschillende thans bestaande talen voorkomt, is op te maken, dat, hetgeen wij de „Mal. Pol. grondtaal” plegen te noemen, reeds eene rijk van prefixen, enz. voorziene taal was, (en zeker reeds subst. en verbum kon onderscheiden), daarom moet dus aangenomen worden, dat het type der verbinding „pronominaal prefix + verbaal stamwoord”, dagteekent uit een tijd, voorafgaande aan de laatste periode voor de scheiding, en dus met recht als behoorende tot de grondtaal moet gerekend worden. Trouwens reeds de beschouwing der pronominale prefixen op zich-zelf wees reeds terug naar een ver verleden.

Natuurlijk wordt in de thans bestaande talen slechts het overgeleverde type nagevolgd, als stamwoorden fungeeren wat thans elke taal voor zich als stamwoord beschouwd. Bij de verdere ontwikkeling, vooral der verbale vormen, blijkbaar reeds voor de scheiding, moest een stamwoord wel als een nomen beschouwd worden, vandaar de analogie-constructies om het woord, als het om eene of andere oorzaak

[illegible]

geen passieve constructie eischt. Mag het soms schijnen, als men slechts ééne bepaalde taal in het oog houdt, of bepaalde vormelementen (bijv. um in het Nieuw-Jav.), slechts bij intransitieven voorkomen, zoodra men ook andere talen in aanmerking neemt, blijkt dat toch niet het geval te zijn. (Vgl. Aant. IV).

Wanneer men nu het spraakgebruik nagaat in de talen, welke slechts bij transitieven vervoegde vormen kennen, dan blijkt, dat dit niet overal hetzelfde is. Met de intransitieven worden, in het algemeen, gelijk bekend, gelijkgesteld de transitieven met geheel onbepaald object. Als oorzaak wordt opgegeven, dat het verbale woord in dergelijke uitdrukkingen met het volgende een soort samenstelling vormt, zoodat van een object eigenlijk geen sprake is. Die verklaring zal wel juist zijn; alleen is op te merken, dat zulk een onbepaald object nu juist niet uit een enkel substantief behoeft te ontstaan, maar uit zoovele als men maar wil, al of niet door conjuncties verbonden; dat zulk een subst. ook eenigszins nader kan bepaald worden, bijv. door een adjectief, dat in het Mak. en Bug. bijv. de enclytische nadrukswijzers tusschen het verbum en onbepaalde object in kunnen staan, door al welke zaken de samenstelling, als vorm althans, wel eenigszins ontwricht wordt. Maar, gelijk gezegd, in principe zal dat wel de oorzaak der gelijke behandeling zijn. In het Niasch nu worden de vervoegde vormen, behalve bij bepaald object, ook nog gebruikt in zinnen als: i-a wache, (als object voor fache), hij eet rijst; mi-a wache, eet gij rijst? (vgl. het bovengenoemde stuk van Sundermann). Hoever zich dat spraakgebruik in de taal uitstrekt, is mij niet bekend, voldoende is het hier, dat dergelijke zinnen kunnen voorkomen. Hier zou toch zeker noch het Mal., noch het Batt., om van het Jav. te zwijgen, een vervoegden vorm bezigen.

In het Batt. daarentegen wordt althans de vorm, welke in den derden persoon optreedt (met ḍi of i) ook gebruikt bij intransitieven, als de beteekenis van het verbale woord eene beweging in zich sluit, (vgl. v. d. Tuuk, Tobasche Spraakkunst § 107). Ja zelfs in een geval als het eerste voorbeeld in die Sprk., van wat v. d. Tuuk het eerste passief noemt: ....ḍi-ḍa-ma parbuwe ni rukkung banggik nunga sai marrara ḍi-baen lamunna. (....en hij zag rukkung-banggik-vruchten, welke rood van rijpte waren), zou bijv. wel het Mal. [1] maar niet het Mak. of Jav.

[1] Volgens de sedert het bovenstaande geschreven werd verschenen Maleische Sprk. van Van Ophuijzen, § 196 kunnen in het Mal. de vervoegde vormen

een vervoegden vorm gebruiken, evenals de Sundanees hier den actieven vorm nölö zou bezigen.

In het Oud-Jav. komen onder de imeratief-vormen met *t*, als overblijfsel van ta, ook intransitieven voor, bijv. in t-ulih, (keer(t) terug!) even goed als t-utjap, (laten wij spreken van!).

Eene bijzondere plaats neemt het Bare'e in. Als regel worden aldaar ook alleen de transitieven vervoegd, maar het object kan zoowel bepaald als onbepaald zijn: nu-koni wawu, eet gij varkensvleesch?, ku-koni, ik eet (het); owi ku-koni wawu, vroeger at ik varkensvleesch, enz. [1] Daarnevens vervoegt het evenwel ook in den conjunctief-optatief de intransitieven. Daarbij bezigt de taal als stamwoord den naast den ma-vorm staanden nominalen stam met pa: van malai, (heengaan) bijv. ku-palai, (opdat ik heenga), enz.

Het Bare'e kan zulk eene vervoeging maken niet alleen van intransitieve werkwoorden, wanneer wij althans de beteekenis als grondslag nemen tot bepaling van wat een werkwoord is, maar ook van een adjectief, eveneens van een nominalen vorm met de beteekenis van "worden of zijn", (in den conjunctief-optatief), wat het grondwoord aanduidt, bijv. naast (mabuja, (wit), ku-kabuja, opdat ik wit (blank) worde of zij, vgl. de genoemde verhandeling van Adriani in de Mededl. v.w. het Ned. Zendelinggenootschap. [2] Maar bovendien vervoegt het Bare'e ook nog enkele werkwoorden, welke nu toch niet tot de transitieven in eigenlijken zin kunnen gerekend worden. Met het spraakgebruik van het Bare'e ben ik zoo goed als geheel onbekend, maar in de Verhandeling van Adriani komen vormen voor als de volgende: bare'e na-podjo

gebezigd worden, hetzij het object bepaald of onbepaald, bekend of onbekend is. In § 176 wordt vermeld, dat ook van één intransitivum: lompat, vormen als ku-lompat naast aku mĕlompat in gebruik zijn.

[1] Vgl. het bovengenoemde stuk van Adriani in de(n) Indische(n) Gids. Daarnevens komen echter ook vormen voor als: mangkoni kinaā, wat Adriani weergeeft met „aan 't rijst eten zijn", dus bepaaldelijk in duratieven zin; of hangt het alleen van het spraakgebruik af?

[2] Het Bim. en Sumb. behandelen elk adjectief als een werkwoord, (voor zooverre dat woorden zijn, welke eene vaste eigenschap aanduiden, schijnt mij dat wel eene uitbreiding toe, in alle gevallen gaan andere talen, als het Bott. en verwanten daar niet mee mede); zoo bijv. in het Bim. na-bura, het is wit of wordt wit, na-waü-ra bura, het is wit geworden. Vergelijkt men hierbij het gebruik in het Bare'e, dan moet toegestemd worden, dat het nog zoo dwaas niet was van v. d. Tuuk om van kwalificatieve werkwoorden te spreken.

een overblijfsel van vervoeging zegt: aü-pano, (ik ga), àu-bano, (gij gaat); het Niasch echter steeds moet zeggen: mofanō.

Overal zijn dus sporen te vinden van gelijke behandeling van intransitieven en transitieven. Meermalen wordt nog een min of meer gelijke behandeling van transitieven met bepaald en onbepaald object gevonden. En wat de eigenlijke intransitieven aangaat, de vervoegde vormen daarvan worden bepaaldelijk daar aangetroffen, bijv. het Oud-Jav., het Bare'e, Mak. en Bug., (over die in het sub I genoemde geval, zie VI), waar in 't algemeen ook de laatste sporen van vervoeging nog gevonden worden, in den imperatief, conjunctief-optatief, (vgl. onder I). In het Bare'e zou de vorm nieuw kunnen zijn, (vgl. echter wat over den nominalen vorm gezegd is, en vgl. VI), de zaak zeker niet. [1]

In de boven voor het Batt. genoemde constructie wordt ook, waar het werkwoord transitief is, het logisch object (zoo te noemen, onafhankelijk daarvan, of men den vorm als actief of passief wil opvatten), door eene præpositie ingeleid, het onderscheid tusschen transitief en intransitief is daardoor dus min of meer opgeheven, (vgl. ook de door v. d. Tuuk genoemde vervanging door transitieven met het aanhechtsel *i* in het Dairisch); er bestaat meer waarschijnlijkheid, dat daardoor eene oudere constructie is gespaard gebleven, dan eene nieuwe gevormd. En zelfs al was het laatste het geval, gelijk stellig bij de sub III genoemde vormen in het Bare'e kumalai, dan bewijzen zij toch ook weer, dat de talen een intransitief eigenlijk toch niet als iets anders beschouwen dan een transitief. De conclusie uit dit alles kan wel geen andere zijn, dan dat de talen, welke verschil maken tusschen transitief en intransitief zijn afgeweken.

V.

De talen, welke geen vervoeging der intransitieven en wat als zoodanig behandeld wordt, kennen, bezigen in plaats daarvan als regel, zoowel bij prædicatief als bij attributief gebruik, enz., vormen, welke voorzien zijn van een prefix, dat in 't algemeen als ma gesteld kan worden, (al of niet door een neusklank of eene *r* ge-

[1] En in zooverre kan ook het gebruik van ndak in het Oud-Jav. voor de vormen met ma enz., (in de nieuwere taal, voor de met den neusklank beginnende vormen), in aanmerking komen als voorbeelden van vervoeging van intransitieven.

volgd), [1], dan wel van het deels als prefix, deels als infix optredende um. Zeldzamer komen andere vormen voor als in 't Oud-Jav. *a* naast en in gelijke waarde als ma; Mal., enz. bĕr, Karo-Batt. ĕr, in waarde = mar, mĕr elders. Voorloopig kunnen deze vormen dus = ma gesteld worden (en gelijk vanzelf spreekt ook zulke afgesleten vormen, als bijv. het Nieuw-Jav. met het Sundan., Mad. enz. vertoont).

In alle talen, hetzij zij geen vervoeging kennen of wel, en in 't laatste geval, hetzij zij alleen transitieven vervoegen of elk verbaal woord, pleegt voorts diezelfde ma-vorm, (of in sommige naar omstandigheden een um-vorm), gebezigd worden, als een verbaal woord, hetzij van intransitieve, hetzij van transitieve beteekenis, hetzij in 't laatste geval het object bepaald of onbepaald is, door de constructie als attributieve bepaling staat, van wat logisch de agens daarvan is, of wel bijzondere nadruk op den agens valt, (daargelaten, dat sommige talen meerdere middelen hebben om dien nadruk te kennen te geven). Weliswaar zijn er enkele talen, welke geen ma-vorm in dergelijke constructies vertoonen, maar dan doet zich altijd ook tevens het geval voor, dat zij ma als levend element niet meer kennen, hetzij door dat het geheel verloren is geraakt, hetzij doordat het met enkele verbale woorden zich alleen in bepaalde beteekenissen verbindt; uit de versteende overblijfselen blijkt uit elke taal, welke het nu verloren heeft, dat deze het eens bezeten heeft, en zeker

[1] De verschillende vormen, welke ma in sommige talen hebben kan door verandering van klinker, bevatten duidelijk éénzelfde element, en zijn wel op één vorm terug te brengen; gedeeltelijk kan de verschillende vorm 't gevolg zijn van eenig verschil in uitspraak, als bijv. Dair., Rott. mĕ(ng), mĕ(r) tegenover Tob. ma(ng), ma(r); gedeeltelijk zal het wel berusten op hetzelfde principe als waarmede ook in andere gevallen in de M. P. talen door klankverandering zeker verschil in beteekenis wordt uitgedrukt, en gelijk men bijv. naast pa ook pe, pi en zelfs po heeft; vgl. voorts Adriani, Sangir. Sprk. pag. 89. Het zeldzame geval, dat men zulk eene differentiatie in klinkers, om eene eenigszins verschillende beteekenis aan te duiden, ook bewijzen kan. doet zich voor, zoo als bekend is, bij de Nieuw-Jav. vormen met ka en kĕ, (met al hetgeen er bij behoort van al of niet samentrekking), tegenover het Oud-Jav. Dat de neusklank niet bij het prefix behoort, maar eene versterking van den stam is, heeft Adriani, ik zou haast zeggen, bewezen, voor zooverre in dergelijke zaken een volkomen afdoend bewijs te leveren is. Over de *r* zie beneden. Vormen, als een Mak. mangamaseang (met bepaald object angkamaseang-i), medelijden hebben met, een Tontemb. mapakukuk, (doen kraaien), zijn natuurlijk te beschouwen als ma + kamaseang, ma + pakukuk, waarin dus kamaseang, pakukuk, ten opzichte van ma, als secundaire stammen gelden.

eener taal, welke zich uit nieuwe elementen opbouwt, te zien geeft. Eerst moet in herinnering gebracht worden, dat ma, behalve bij

---

zijn, eigen is). Iets anders is het natuurlijk, dat eene taal, welke altijd of bijna altijd prefixen bezigt, natuurlijk voor onderscheiding het prefix gebruiken zal, waarvan het algemeen gebruik maakt, dat het 't best bij een bepaald geval gebezigd kan worden, maar het prefix is dan niet de oorzaak, dat de beteekenis veroorzaakt, het staat als gevolg er van.

Zoo zal men er ook nooit in slagen om te bewijzen uit overblijfselen van een infix in, in talen, welke geen tijdvormen meer kennen, dat dat vroeger een perfectum zou aangeduid moeten hebben. Stellig zal een Batt. pinahan, (vee, lett. het gevoederde), perfectief passieve beteekenis vertoonen; maar ook Jav. tumitah met um vertoont niet alleen eene passieve, maar ook eene perfectieve beteekenis: het geschapene; zoo afleidingen met an meermalen: taněman, het geplante, enz. enz. Zoo heet bijv. het hoofd-voedsel der Sawuneezen de suikerstroop, welke natuurlijk gekookt, uitgedampt wordt, in hunne taal, donahu, d. i. do, (relatief) + nahu, koken, wat wij wel niet anders kunnen weergeven dan door: wat gekookt of te koken is. De oorzaak is natuurlijk, dat geheel onafhankelijk van den vorm, de tegenwoordige tijd slechts eene abstractie is, vanzelf kregen daardoor zulke vormen perfectieve beteekenis, of ziet men op de toekomst, eene gerundieve, als bijv. Malag. hinană, (wat te eten is, voedsel).

Vroeger meende ik ook het bovenstaande uit den tekst uit de oudere taal te kunnen bewijzen, door 't voorkomen van ma zoowel bij verbale woorden als bij adjectieven, vgl. bijv. het Batt., waar ma nog door het relativum kan vervangen woeden. Nu is dit ma bij de adjectieven en de verba stellig hetzelfde element, vgl. slechts Oud-Jav. *a* nevens ma, zoowel bij verba als adjectieven en zie beneden de aequivalenten van ma, welke eveneens zoowel bij adjectieven als bij verba kunnen voorkomen. Maar Adriani heeft mij opmerkzaam gemaakt, dat het ALGEMEENE gebruik van een ma-vorm niet in alle talen voorkomt, dat bijv. in het Bare'e wel de meeste adjectieven met ma gevormd worden, maar enkele, bepaalde in het oogloopende lichaamsgebreken betreffende, als: doof, blind enz. in den grondvorm zijn gebleven. Dat het Parigisch na voor een adjectief voegt, bijv. nabuke = Bare'e buke, (vol), en dat, dewijl de taal afgeknotte praeteritum-vormen bezit, (dus na voor mina), nabuke, oorspronkelijk moet beduiden: vol geworden. En dat het Tontemb. naast kulọ, (wit) heeft: makulọ, (wit worden). Wanneer men hierbij ook de vorming der adjectieven in de Philipp. talen in aanmerking neemt, die deels met ma gevormd worden, deels stamwoordelijk zijn, (al bevatten dergelijke stamwoorden soms nog wel eens een dood prefix als bijv. Yban. aralam, Bisaya halalum = Mal. dalam), blijkt wel, dat men geen recht heeft als Mal. Pol. aan te nemen, dat elk adjectief een ma-vorm kan aannemen, maar dat er verschil van beteekenis moet geweest zijn tusschen die, welke ma wel en die, welke ma niet aannemen, al is 't eerste ook in sommige talen het algemeene geworden. Ook uit andere talen kan dit blijken; alleen moet men zich wederom hoeden in ma de oorzaak te zien, ma is alleen toch het gevolg, wat aanwijst, dat deze woorden, welke wij als adjectieven plegen te beschouwen, eigenlijk werkwoorden zijn. Zoo beteekent de vervoegde vorm na-bura, in eene taal,

werkwoorden en adjectieven, nog voorkomt, bijv. in het Toutemboansch, in vormen. welke potentiëele beteekenis hebben: si rano maĕlĕp(ĕ)-ku, (dat water is door mij te drinken, kan door mij gedronken worden); en verder in 't algemeen voor intransitieve werkwoords-vormen, welk gebruik eveneens aangetroffen wordt in het Sangirsch, Bisaija, Bare'e en ook in het Balineesch, terwijl er ook nog sporen van gevonden worden in Malanesie, bijv. Mota: malate, (gebroken), naast late, (breken), enz., nevens ma bij een adjectief als matua, (volwassen), al is de scheiding met een eigenlijk adjectief dikwijls moeielijk te maken.

Het Sawuneesch heeft ongeveer al het gemeenschappelijke erfgoed als levend element verloren, ook elke vervoeging en de ma-vormen. Als relativum bezigt het do. Dit do staat gewoonlijk voor een adjectief en steeds voor een eigenlijk verbaal woord, wanneer dit als attributieve bepaling wordt gebezigd, zoo ook als deze woorden als prædicaat optreden, wanneer bijzondere nadruk op den agens valt. Dit levert niets bijzonders op. Voorts pleegt men evenwel do met het volgende, wel niet vormelijk, maar toch logisch tot eene eenheid verbonden, te bezigen; onder meer, gewoonlijk voor een adjectief, dat als prædicaat optreedt: do ḍjou ne ămmu ro, (ne
ver huis hun
geeft bepaaldelijk te kennen, dat het woord een nomen is), hun huis is ver, (hier valt geen nadruk op het subject; was dat het geval, dan zou de constructie zijn: ne ămmu ro (ne) do djou); do ie-ke we aḍo, (is het goed, beter (geworden) of niet?).
goed reeds of niet
Voorts voor eigenlijke verbale woorden in zinnen als het volgende:
bale ri ne uku ro: do ḍo ngaä do mami, do
wat betreft weder gewoonte hun niet eten gaar
ngaä do mada we, eene gewoonte van hen is nog: zij eten niet
eten rauw slechts
(= plegen niet te eten) wat gaar, gekookt is, zij eten (plegen te eten) slechts wat rauw is; do kehia ja, do pê pa rame-aḍju
arm ik, wonen in boom

als het Bim., in de eerste plaats: het wordt wit, al bezigt men het ook wel eens bij verkorting voor: het is wit, dat eigenlijk uitgedrukt moet worden door het perfectum na-wau-ra bura. Vol, (in het Bim. bini) attributief gebezigd, luidt: ma-wau-ra bini, (lett. vol geworden), dus eigenlijk in vorm volkomen overeenstemmend met een Parigisch na-buke. Daarentegen staan de adjectieven, welke een vaste vorm in de beteekenis „zijn wat het grondwoord aanduidt", in het inperfectum; meerdere voorbeelden kan men vinden in mijne Bim. Sprk. pag. 315.

we ja, ik ben arm, ik woon (pleeg te wonen) slechts in een
slechts ik
boomstam, (bezigt men hier ta, waarmede eenvoudig een werkwoord wordt aangeduid of het stamwoord, bijv. ta-ngaä of ngaä do mada we, of: ta-pê of pê ja, enz. dan wordt slechts het feit medegedeeld, terwijl hier tevens: het plegen, het gewoon zijn, wordt aangeduid) [1]; do umu ngara-ko nga rae au, do rănge
nabij nog met erf un hooren
ngara-ko ri ja ne li tutuo manu au, het is nog (te)
nog door mij geluid kraaien haan uw
dicht bij uw erf, ik kan nog het gekraai van uwe hanen hooren, (ta-rănge of rănge ri ja, zou eenvoudig zijn: ik hoor nog); ne kedue oha ja do ḍo bule nga ihi, do pai
katoepat eigendom mijn niet zijn met inhoud vullen
ri ătto we, mijn katoepat heeft geen inhoud, is leeg,
door (met) zemelen slechts
hij is slechts gevuld met zemelen. Hieruit blijkt in elk geval, dat door de voorvoeging van zulk een woordje, wanneer het met het volgende tot eene zekere eenheid versmelt, de verschillende beteekenissen zich kunnen vertoonen, welke in hoofdzaak overeenkomen met die, welke de verbinding van ma met een verbaal woord (of secundaire afleidingen daarvan), vertoont. Alleen verba maken van nomina substantiva of adjectiva, gelijk ma (en um) dit kunnen, als bijv. Jav. mutih, (voor amutih, mamutih), Tontemb. kumulọ, (witten), kan het Saw. do niet. De verklaring is eenvoudig. Ma en um kenmerken thans in vele talen het woord als een werkwoord en geven aan nomina, waaraan zij verbonden worden, diezelfde onbepaalde verbale beteekenis, als bijv. bij ons "en" in "witten, landen, hooien," enz.; het Sawuneesche do daarentegen kenmerkt het woord volstrekt niet als een verbum, omdat het ook nog als relatief in gebruik is gebleven. (Aant. VIII).

Een enkel woord nog over de prefixen, welke ma in sommige talen vervangen.

Het element ba, in Mal. bar, bĕr, (Min. ba), in waarde gelijk ma in mar, enz. elders, komt, zooals bekend is o. a. als wa voor bij enkele adjectieven in het oud-Jav., als ba in dezelfde functie in het Bug., (baitju, enz.); verder in het Dajaksch (waar, naar 't schijnt, een ba en bah (= bar), dooreengeloopen zijn), bij adjectieven als: baputi = Oud-Jav. maputih, (wit), bij werk-

[1] Nė do băḍji no, hij slaapt = hij is slapende.
zijn slapen hij

woorden als: batiroh, (slapen), enz.; voorts in het Sumbawareesch ba ongeveer in dezelfde functie als in het Maleisch; in intransitief-passieve beteekenis in de Ambonsche tongvallen, bijv. waihérake, (geöpend), naast hérake, (openen); wainisae, (uitgetrokken), naast nisae, (uittrekken) [1]; voorts een variant we in Bug., bijv. wekadua, (tweemaal), elders makadua, enz.

Het Karosche ĕr beantwoordt aan het Iloko ag. Men zou dit kunnen beschouwen als *ĕ* of *a* + *r* (of *g*); mar, mĕr, enz. toch is stellig ma + *r*. Evenwel zou het ook eene omzetting kunnen zijn van ra, enz., en in dien vorm komt het ook werkelijk voor in het Sumbawareesch voor labialen, bijv. ra-bua = Mal. bĕrbuah, Jav. awoh. Aan de *r* in het Battaksch, *g* in het Iloko beantwoordt als regel in het Daj. eene *h*, en zoo wordt dan ook in het Daj. een prefix ha aangetroffen in de functie van mar, bar, elders, bijv. hadari = Sumbawar. balari, hardloopen, habulu = Mal. bĕrbulu, Oud-Jav. mawulu, hapukul, elkander slaan, enz. Verder nog bijv. in handuä, tweemaal, naast hangkalimä, vijfmaal, (vgl. Bug. weka, elders maka [2]). Derhalve schijnt het mij toe als zeer waarschijnlijk, dat ĕr en ag als omzettingen zijn te beschouwen. En dewijl mar, bar zeer stellig hetzelfde prefix bevatten, beschouw ik mar, băr, mag als dubbel-prefixen, bestaande uit ma, ba en het tot *r*, *g* gereduceerde ra = Daj. ha, enz. Neemt men aan, dat ma oorspronkelijk een pronominaal woordje is geweest, dan moet ook van al deze vormen een zelfde oorsprong aangenomen worden. Nu is dit op zich-zelf al geen bezwaar, want voor verschillende woorden kan ook wel een verschillend pronomen gebezigd zijn, het Sawuneesch bijv. onderscheidt, althans bij adjectieven, do en wo. Maar bovendien schijnen ma en wa, ba, toch eigenlijk op hetzelfde neer te komen, vgl. wu maast mu, al is de verhouding nog niet volkomen duidelijk, mogelijk is ma als een genasaleerde vorm van wa te beschouwen, welke overigens stellig meer geluk heeft gehad dan wa. (Vgl. ook bijv. Jav. mau naast wau, kemawon naast kewala).

Een geheel ander element is zeker ra = Daj. ha, enz. Dewijl ook

[1] Voor den vorm, vgl. bijv. Rott. kailunu naast kalunu, Tim. akanunu, vgl. Bug. akangulúng, enz., hoofdkussen; kaisao, slang, Tonsea, Bim. sawa, met een voorvoegsel ka); laisona, Mak., Bug., enz. (aan het Sanskr. ontleend), lasuna enz.

[2] Voor den neusklank vgl. ook Jav. ping-lima, Mak. pintallu, enz.; in deze woorden is pi stellig het causatieve, ook in het Oud-Jav. nog voorkomende prefix én dus van dezelfde waarde als maka enz. elders.

VI.

Gelijk bekend is, moet eene Mal. Pol. taal, hetzij zij vervoeging kent of niet, in vele gevallen een verbaal woord in substantief-vorm bezigen, tenzij de taal de toevlucht neemt tot partikels. Ook in de talen, welke elk verbaal woord vervoegen, is dit niet anders. Uit den aard der zaak moet reeds daardoor het verschil tusschen verbum en substantief geringer zijn dan bijv. bij ons het geval is. Nu doet zich evenwel juist in het Bimaneesch en Sumbasch, twee talen, welke elk verbaal woord vervoegen, het eigenaardige verschijnsel voor, dat men, ook buiten de gevallen, waarin eene substantief-constructie eene vereischte is, ook altijd, hetzij in hoofd-, hetzij in nevenzinnen al of niet door een voegwoord voorafgegaan, in plaats van het finiete werkwoord de substantief-constructie kan bezigen. Ik heb voor het Bim. reeds in de Sprk. (§ 252) op dat verschijnsel opmerkzaam gemaakt, maar de Bimanees, althans ter hoofdplaatse, beschouwt deze constructie als minder beschaafd, (behalve in het perfectum): minder vormelijk dan de Bimaneezen, gebruiken de Sumbaneezen, die zelfs geen verschillende voornaamwoorden kennen naar gelang van den stand van spreker en aangesprokene, daarentegen vrijelijk zoowel den een als den anderen vorm, bijv. in verhalenden stijl, zoowel als de zinnen los naast elkander staan, als wanneer zij aaneengeregen worden met een woordje voor: vervolgens, daarop, (h i, t a k k a), wordt door elkaar nu eens de een dan de andere vorm gebruikt. Maar evengoed in vragen en antwoorden. Het verbale woord kan daarbij zoowel transitief als intransitief zijn. Als subst. treedt hier wederom het stamwoord op, bijv. Bim. l a o - n a = n a - l a o (- r a), hij gaat; Sumb.
gaan zijn hij-gaat nadr.w.
l a k u - n a (n j a), vgl. Aant. I = n a - l a k u, en vooral in het
gaan zijn hij - gaat
Sumbasch ook in de andere personen, even frequent als in den derden, l a k u - n g g u (n j a) = k u - l a k u, (ik ging). Zoo bij een
gaan mijn ik - ga
transitief, Bim. w e l i - n a w u a e d e = n a - w e l i - (r a, enz.)
koopen zijn vrucht die hij-koopt ndr.w.
w u a e d e, Sumb. k e i - n a (k e i - n g g u, enz.) n j a n a w u a =
vrucht die koopen zijn mijn de vrucht
n a - k e i (k u - k e i, enz.) j a n a w u a, (toen) kocht hij, (ik enz.)
hij-koopt ik-koop haar de vrucht
deze vrucht, of hij (ik enz.) zal deze vrucht koopen. (Wel heeft het

Sumb. hiernaast een vorm met pa, maar deze dient, ofschoon minder consequent doorgevoerd als de Bim. vorm met ra(ä), voor het praeterium). Hoewel de grammaticale waarde van beide vormen verschillend is, in het eene geval is het woord toch een verbum met subject, in het tweede geval een verbaal substantief met aangehecht voornaamwoord in genitief-waarde, moeten toch ten slotte voor het taalgevoel van een Bimanees en Sumbanees (nu daargelaten de meerdere fijnheid van den eenen vorm), beide vormen op hetzelfde neerkomen. [1]

Is dit nu alleen eene eigenaardigheid van deze beide talen, of zijn daar elders ook sporen van te vinden?

In de eerste plaats zij in herinnering gebracht, hetgeen sub IV omtrent het gebruik der vervoegde vormen van intransitieven in het Mak. en Bug. is opgemerkt.

Ten eerste is, als het meest voorkomende geval, genoemd, dat zij dáár gebruikt worden, waar men elders een verbaal subst. enz. zou gebruiken. De oorzaak kan wel geen andere zijn, dan dat ook hier oudtijds de vervoegde vorm in waarde werd gelijkgesteld of verward met het verbale substantief. Uit den aard der zaak kunnen thans niet alleen eigenlijke stamwoorden, maar ook die woorden, welke voor de taal thans als stamwoord gelden, zooals bijv. numera, (weenen), hier in de vervoegde vormen optreden. In plaats van den stam-vorm bezigt men soms den vorm met prefix, dus bijv. ku-alampa, of ku-malampa, voor ku-lampa, zonder verschil van beteekenis. Mogelijk zou het kunnen zijn, dat hier oorspronkelijk hetzelfde verschil heeft bestaan als tusschen een Sumbawareesch ku-bĕlli en ku-mĕlli (vgl. sub III). Maar waarschijnlijker is het, dat een dergelijke vorm eene contaminatie

---

[1] Het is niet gemakkelijk van het bovenstaande met enkele voorbeelden het bewijs te leveren, doch de volgende zinnen kunnen eenigszins een denkbeeld daarvan geven. In een Sumb. verhaal wordt medegedeeld, dat zekere Umbu (heer) Maḍa telkens een haar van een soort spook aanneemt, en weer wegwerpt. De verhaler bezigt daarbij de volgende constructies:
na-kei (finiet werkw.) ja i umbu Maḍa, na-panabu (finiet
hij neemt het lidw. hij werpt
werkw.) ja la mbòmang (U. M. nam het aan en wierp het in de
het in, naar Mal. kolong
ruimte onder het huis), tăka (vervolgens) na-kei ja i U. M., panabu-na (verb. subst.) nja l. mb.; na-kei-ja i U. M., panabu-na (verb. subst.) nja l. mb.; tăka i U. M. kei-na (verb. subst.) nja, na-panabu (finiet werkw.) ja l. mb. De overige mogelijke combinaties, welke in het verhaal toevallig niet gebezigd worden (bijv. twee verbale subst. na elkander), zouden toch even goed geweest zijn.

is van de oude constructie met den vervoegden vorm, welke toch zeker thans voor het taalgevoel niet zeer duidelijk kan zijn, en de vorm met prefix a of ma, welke thans in hoofdzinnen gebruikt wordt.

Op dezelfde wijze worden de intransitieven in het Oud-Jav. gebezigd, waar zij voorafgegaan worden door de verkorte pers. voornw., welke elders bij de vervoeging voorkomen; een Oud.Jav. nāhan hetu-nya k-amwīt ri kita, zou bijv. in het Mak. luiden: iya-mi ku-pala-kana ri ikatte.

De verklaring is wel dezelfde als die voor het optreden van deze vormen in het Mak. en Bug. In zulk eene constructie kan het Mak. en Bug. nog een na inschuiven, hier zooveel als ons "dat", dus: iya-mi na ku-pala-kana, enz. In het Oud-Jav. vindt men, vaker dan het voornw. alleen, eene constructie met an of yan. Zooals bekend is, verbindt zich ya in het algemeen met de verkorte pers. voornw., tot ya-k, ya-n, ya-r, enz.; hier echter kan het element *n* in yan of an, of ook wel '*n* alleen, niet altijd de waarde hebben van een voornw. v. d. 3^{den} pers. Toch geloof ik, dat veilig kan aangenomen worden, dat oorspronkelijk de *n* ook hier de waarde had, (evenals in tan [1]) voor ta elders.

Men vergelijke bijv. in het Mak. de constructies met pung of pong, (oorspronkelijk wel = Jav. pun), indien, mang, ofschoon, al is ook. Hierbij kan het verkorte pers. voornw. bij pung of mang getrokken worden, dus pung-ku, (als ik), pun-nu, (als gij), pun-na, (als hij), (vgl. Oud-Jav. ya-k, enz., Sumb. ăkka-ku, ăkka-u, zie I); zoo ook mang-ku, enz.; of wel men bezigt pun-na en man-na, (= Oud-Jav. yadyapi-n, yadijapi-ya-n) in alle personen en plaatst in den eersten en tweeden persoon nog een daarbij behoorend voornw. bij het volgende. En dat heeft plaats in eene taal, waar de vorming van een vorm als pun-na, man-na eigenlijk volkomen duidelijk is. Men kan de na van pun-na enz. desnoods wel verklaren als te slaan op het volgende, dus "indien het is, dat", en wat er verder volgt, (en zoo zou de verklaring ook in het Oud-Jav. kunnen zijn); maar ook is niet te vergeten, dat de vorm van den derden pers. als de meest voor-

[1] Dezelfde constructie ook in het Mak., na taena: bijv. taena nu-kulle (niet gij-kunt) (of: na nu-kulle) mange (gaan), niet is het, dat gij kunt gaan = gij kunt niet gaan, (bijv. Chrest. 28 reg. 7 v. o.), tegenover eene als taena akulle, (bijv. ibid. 29, reg. 12), er is niemand, die kan.

komende, allicht de vorm van de andere kan geworden zijn.[1] Evenals in het Mak. en Bug. vindt men er om dezelfde reden in die constructie nu eens den juisten vorm, d. i. het stamwoord, dan weer de van een afleidings-element voorziene vormen gebezigd, dus bijv. nāhan marmma-nirān-ulih, dat was de reden, dat hij terugkeerde, naast: çighrān-lumampah, snel was 't, dat hij op weg trok, fluks toog hij op weg. Alleen in het Oud-Jav., waar volstrekt geen levende vervoeging meer was, is het laatste geval veel veelvuldiger dan in de genoemde talen. Het Oud-Jav. bezigde deze constructie ook als er bijzondere nadruk op het subject valt: yekān-umundang, hij was het, die riep. Dit is wel eene verdere ontwikkeling daarvan, dat deze constructie in het algemeen alleen gebruikt werd om den nadruk te kennen te geven. Feitelijk

[1] Zeker kan an, enz. evenals trouwens een enkel verkort voornw., staan voor wat niet meer met een werkwoord is gelijk te stellen, bijv. een passieve vorm. Er is reeds opgegeven, dat deze constructie ook in Mak. en Bug. voorkomt, bijv. Mak. taena-mo -nne ku-ni - buntulu̥ anrinni,
niet meer dit ik gevonden - worden hier
(het zal niet meer zijn dit, dat ik hier gevonden wordt, ik zal hier niet meer gevonden worden), of: ka pun-na ni- buno anḁ -ku, ku-
want als gedood - worden kind mijn ik
-ta-ni-buno-wa, inakke, enz., want als mijn kind gedood
niet gedood - worden (slechts) ik
wordt), en het is dat) = terwijl ik niet gedood word dan zal ik, enz. (Mak. Chrest. pag. 10). Dergelijke vormen zijn wel zóo te verklaren. Een vorm als: ku-lampa, enz. heeft voor den Makassaar, buiten den optatief en wat daartoe behoort, waarvan hier geen sprake is, geen zelfstandig bestaan, alleen kan hij het gevoel hebben, dat het subject, dat anders achteraan komt, in zulke constructies voorop gezet wordt, en nu is naar analogie ook het subject van het passief op dezelfde wijze vooropgeplaatst. Zoo iets moet ook in het Oud-Jav. geschied zijn. Eenmaal als enkel subject opgevat, kon, vooral *n*, an ook voor andere woorden komen, als voor kadang in een zin als: yekān kadang mitra ngaranya, (dat is het, dat heet =) dat heet een verwante, een vriend; ook in het Mak. en Bug. komen dergelijke constructies voor, bijv. na ikau dja alampa na inakke taena, ki̥-para-
en gij maar gaat en ik niet wij mede
na-buranne dja anakkang mangge-ta, (en gij slechts gaat
hij broeder immers, maar voortbrengen vader ons
en ik niet, bij ons gelijkelijk broeders zijn immers, welke onze vader heeft voortgebracht =) hoe zoudt gij slechts gaan en ik niet, terwijl wij immers gelijkelijk broeders zijn, door onzen vader voortgebracht, (Mak. Chrest. pag. 35), hoeveel gemakkelijker dus in het Oud-Jav., waar *n* enz. toch zeker op zich-zelf minder duidelijk was dan na, ku, enz. voor een Makassaar. Even wensch ik hierbij in herinnering te brengen, zonder er hier verder op in te gaan, dat in het Bim. in een zin als: het zij man, het zij vrouw, de subst. „man" en „vrouw" als een werkwoord in den derden persoon behandeld worden.

is van de oude constructie met den vervoegden vorm, welke toch zeker thans voor het taalgevoel niet zeer duidelijk kan zijn, en de vorm met prefix a of ma, welke thans in hoofdzinnen gebruikt wordt.

Op dezelfde wijze worden de intransitieven in het Oud-Jav. gebezigd, waar zij voorafgegaan worden door de verkorte pers. voornw., welke elders bij de vervoeging voorkomen; een Oud.Jav. nāhan hetu-nya k-amwit ri kita, zou bijv. in het Mak. luiden: iya-mi ku-pala-kana ri ikatte.

De verklaring is wel dezelfde als die voor het optreden van deze vormen in het Mak. en Bug. In zulk eene constructie kan het Mak. en Bug. nog een na inschuiven, hier zooveel als ons "dat", dus: iya-mi na ku-pala-kana, enz. In het Oud-Jav. vindt men, vaker dan het voornw. alleen, eene constructie met an of yan. Zooals bekend is, verbindt zich ya in het algemeen met de verkorte pers. voornw., tot ya-k, ya-n, ya-r, enz.; hier echter kan het element *n* in yan of an, of ook wel '*n* alleen, niet altijd de waarde hebben van een voornw. v. d. 3den pers. Toch geloof ik, dat veilig kan aangenomen worden, dat oorspronkelijk de *n* ook hier de waarde had, (evenals in tan [1]) voor ta elders.

Men vergelijke bijv. in het Mak. de constructies met pung of pong, (oorspronkelijk wel = Jav. pun), indien, mang, ofschoon, al is ook. Hierbij kan het verkorte pers. voornw. bij pung of mang getrokken worden, dus pung-ku, (als ik), pun-nu, (als gij), pun-na, (als hij), (vgl. Oud-Jav. ya-k, enz., Sumb. ăkka-ku, ăkka-u, zie I); zoo ook mang-ku, enz.; of wel men bezigt pun-na en man-na, (= Oud-Jav. yadyapi-n, yadijapi-ya-n) in alle personen en plaatst in den eersten en tweeden persoon nog een daarbij behoorend voornw. bij het volgende. En dat heeft plaats in eene taal, waar de vorming van een vorm als pun-na, man-na eigenlijk volkomen duidelijk is. Men kan de na van pun-na enz. desnoods wel verklaren als te slaan op het volgende, dus "indien het is, dat", en wat er verder volgt, (en zoo zou de verklaring ook in het Oud-Jav. kunnen zijn); maar ook is niet te vergeten, dat de vorm van den derden pers. als de meest voor-

[1] Dezelfde constructie ook in het Mak., na taena: bijv. taena nu-kulle
niet gij-kunt
(of: na nu-kulle) mange, niet is het, dat gij kunt gaan = gij kunt niet
gaan
gaan, (bijv. Chrest. 28 reg. 7 v. o.), tegenover eene als taena akulle, (bijv. ibid. 29, reg. 12), er is niemand, die kan.

komende, allicht de vorm van de andere kan geworden zijn. [1] Evenals in het Mak. en Bug. vindt men er om dezelfde reden in die constructie nu eens den juisten vorm, d. i. het stamwoord, dan weer de van een afleidings-element voorziene vormen gebezigd, dus bijv. nāhan marmma-nirān-ulih, dat was de reden, dat hij terugkeerde, naast: çighrān-lumampah, snel was 't, dat hij op weg trok, fluks toog hij op weg. Alleen in het Oud-Jav., waar volstrekt geen levende vervoeging meer was, is het laatste geval veel veelvuldiger dan in de genoemde talen. Het Oud-Jav. bezigde deze constructie ook als er bijzondere nadruk op het subject valt: yekān-umundang, hij was het, die riep. Dit is wel eene verdere ontwikkeling daarvan, dat deze constructie in het algemeen alleen gebruikt werd om den nadruk te kennen te geven. Feitelijk

---

[1] Zeker kan an, enz. evenals trouwens een enkel verkort voornw., staan voor wat niet meer met een werkwoord is gelijk te stellen, bijv. een passieve vorm. Er is reeds opgegeven, dat deze constructie ook in Mak. en Bug. voorkomt, bijv. Mak. taena-mo -nne ku-ni - buntulu anrinni,
niet meer dit ik gevonden-worden hier
(het zal niet meer zijn dit, dat ik hier gevonden wordt, ik zal hier niet meer gevonden worden), of: ka pun-na ni- buno ana -ku, ku-
want als gedood-worden kind mijn ik
-ta-ni-buno-wa, inakke, enz., want als mijn kind gedood
niet gedood-worden (slechts) ik
wordt), en het is dat) = terwijl ik niet gedood word dan zal ik, enz. (Mak. Chrest. pag. 10). Dergelijke vormen zijn wel zóo te verklaren. Een vorm als: ku-lampa, enz. heeft voor den Makassaar, buiten den optatief en wat daartoe behoort, waarvan hier geen sprake is, geen zelfstandig bestaan, alleen kan hij het gevoel hebben, dat het subject, dat anders achteraan komt, in zulke constructies voorop gezet wordt, en nu is naar analogie ook het subject van het passief op dezelfde wijze vooropgeplaatst. Zoo iets moet ook in het Oud-Jav. geschied zijn. Eenmaal als enkel subject opgevat, kon, vooral *n*, an ook voor andere woorden komen, als voor kadang in een zin als: yekān kadang mitra ngaranya, (dat is het, dat heet =) dat heet een verwante, een vriend; ook in het Mak. en Bug. komen dergelijke constructies voor, bijv. na ikau dja alampa na inakke taena, ki-para-
en gij maar gaat en ik niet wij mede
na-buranne dja anakkang mangge-ta, (en gij slechts gaat
hij broeder immers, maar voortbrengen vader ons
en ik niet, bij ons gelijkelijk broeders zijn immers, welke onze vader heeft voortgebracht =) hoe zoudt gij slechts gaan en ik niet, terwijl wij immers gelijkelijk broeders zijn, door onzen vader voortgebracht, (Mak. Chrest. pag. 35), hoeveel gemakkelijker dus in het Oud-Jav., waar *n* enz. toch zeker op zich-zelf minder duidelijk was dan na, ku, enz. voor een Makassaar. Even wensch ik hierbij in herinnering te brengen, zonder er hier verder op in te gaan, dat in het Bim. in een zin als: het zij man, het zij vrouw, de subst. „man" en „vrouw" als een werkwoord in den derden persoon behandeld worden.

ıde constructie met den vervoegden *vorm*, we
'oor het taalgevoel niet zeer duidelijk kan zijn
:fix a of ma, welke thans in hoofdzinnen gebru
le wijze worden de intransitieven in *het*
ıar zij voorafgegaan worden door de *verko*
lke elders bij de vervoeging voorkomen; *een*
ı-nya k-amwit ri kita, zou bijv. *in* h
ni ku-pala-kana ri ikatte.
ing is wel dezelfde als die voor het optreden
:t Mak. en Bug. In zulk eene constructie kan
een na inschuiven, hier zooveel als ons "dat
u-pala-kana, enz. In het Oud-Jav. vindt men
w. alleen, eene constructie met an of yan. Zooals
zich ya in het algemeen met de verkorte pers.
-n, ya-r, enz.; hier echter kan het element *n*
k wel '*n* alleen, niet altijd de waarde hebben
. 3den pers. Toch geloof ik, dat veilig kan aang
oorspronkelijk de *n* ook hier de waarde had,
or ta elders.
:lijke bijv. in het Mak. de constructies met
ronkelijk wel = Jav. pun), indien, mang,
Hierbij kan het verkorte pers. voornw. bij p
kken worden, dus pung-ku, (als ik), pun-
a, (als hij), (vgl. Oud-Jav. ya-k, enz., Sumb.
u, zie I); zoo ook mang-ku, enz.; of wel me
man-na, (= Oud-Jav. yadyapi-n, yadijapi-
nen en plaatst in den eersten en tweeden perso
behoorend voornw. bij het volgende. En dat
ıe taal, waar de vorming van een vorm als pu
genlijk volkomen duidelijk is. Men kan de
. desnoods wel verklaren als te slaan op het vo
het is, dat", en wat er verder volgt, (en zoo
k in het Oud-Jav. kunnen zijn); maar ook is
t de vorm van den derden pers. als de meest

ınstructie ook in het Mak., na taena: bijv. taena nu- (niet) gij-
ulle) mange, niet is het, dat gij kunt gaan = gij kunt (gaan)
rest. 28 reg. 7 v. o.), tegenover eene als taena akulle
2), er is niemand, die kan.

matakut ibit 4. 6, enz.) komt overeen, met wat in 't algemeen met de vervoegde vormen in het O.-Jav. geschied is.

Zulk een pa-vorm, als verbale basis, behoeft niet naar analogie van een ma-vorm gevormd te zijn, maar kan uit eigen kracht, bijv. oorspronkelijk als subst.-beteekenende de persoon, die verricht wat het stamwoord aanduidt, de duratieve beteekenis verkregen hebben.

Eene zekere contaminatie komt menigmaal in dit geval voor in het Mak. en Bug. bij de transitieve werkwoorden. Bijv. een Oud-Jav. ṇḍĕngö of n-pangrĕngö, (het onderscheid kennen de talen niet), wordt uitgedrukt in het Mak. in den derden persoon door na-langere̩-na, d.i. na-lángere̩, hij hoort + na, het bezittelijk voornw. van den derden pers., waardoor het geheel nog bepaaldelijk als een subst. wordt gekenmerkt, bij bijv. amenteng-
opstaan nadr.w.
-mi na-langere̩-na kana-nna, (zij stond op bij het hooren,
+ zij woord zijn
toen zij hoorde zijne woorden, (Chrestomatie pag. 11), of na
en
numákkala̩-mo na-langere̩-na, hij lachte bij het hooren
lachen nadr.w.
daarvan, (Chrest. pag. 28); zoo ook in een zin als: taena ta
niet (is) niet
ku-buno-**na** andjo anak-a, (het zal niet zijn, dat ik niet
ik-dood dat kind het
dood) = stellig zal ik dooden dat kind. Ook na voorzetsels, enz. bezigt de taal dezen vorm, bijv. na andjo na-assen-**na**-mo
en dat zij-weet nadr.w.
kale-nna ni-sayu, en dat, (en toen) zij wist dat zij ver-
lichaam haar verwaarloosd
waarloosd werd, (Chrest. pag. 2, in een finieten zin: na-asseng-mi kale-nna ni-sayu); saba̩ na-talangere̩-**na** paramaesuri
wegens zij-hooren
tiijanang; wegens hun hooren, (omdat zij hoorden), dat de vorstin
zwanger
zwanger was, (ibid. pag. 3), enz. Intransitieven vertoonen deze contaminatie nooit, dus: saba̩ lampa-na, enz.

Zonder contaminatie staan de transitieven in plaats van een verbaal substantief in constructies als: mate - mi na-kanre
sterven nadr.w. + hij hij - eet
matjang, (hij stierf door een tijger opgegeten).
tijger

Ook in het Nieuw-Jav. kunnen de vervoegde vormen op deze wijze in de waarde van een verbaal subst. gebezigd worden, bijv. in zinnen als: aku ora aweh ko-djaluk, (bij uw vragen er om, als gij er om vraagt), yen ḍasar ora pasah tak-suduk kĕris-ku, enz., evengoed als in het Mal., bijv. mati ku-bunuh, of kau-bunuh. Ook in het Battaksch, doch slechts in den eersten persoon; in den tweeden en derden persoon moet het verbaal subst. met in, ni, gebezigd worden, [1] gelijk bijv. in het O.-Jav. in alle personen. Het Bim. bezigt hier eveneens verbale subst.: made hade (ba nahu, ba nggomi) of ra-hade enz., waarin hade met een Mal. (kau, enz.) -bunuh, ra-hade met een Mal. tĕrbunuh, te vergelijken is.

Er zijn nog wel meer voorbeelden van een dergelijk gebruik der vervoegde vormen aan te wijzen, bijv. in de met het Tim. naast verwante talen, maar het bovenstaande zal wel voldoende zijn om aan te toonen, dat deze gelijkstelling of verwisseling van een vervoegden vorm en een verbaal substantief niet enkel eene bijzonderheid is van het Bimaneesch en Sumbasch, maar oorspronkelijk algemeen Mal. Pol., wat natuurlijk niet zeggen wil, dat ook nu nog in elke taal eene vrije verwisseling kan voorkomen.

Op één punt wensch ik nog de aandacht te vestigen. In meerdere talen kan een vervoegde vorm ook gebezigd worden tot bepaling van een substantief, enz., wat dus, in een finieten zin gebracht, logisch het object van het werkwoord zou zijn. In het Mal., Jav. enz. pleegt men hier een met ons betrekkelijk voornw. overeenkomend woordje te gebruiken, noodzakelijk is 't hier echter niet; in andere talen, als het Mak. en Bug. ontbreekt zulk een woordje als regel. Het was stellig heel verkeerd, en van iemand als v. d. Tuuk bijna onbegrijpelijk, dat hij omtrent het Battaksche na opmerkte, dat het nooit als object of in den accusativus, wel echter in den genitief kan staan, eene opmerking natuurlijk ontsproten door onwillekeurigen invloed van onze taal en dergelijke. Veel beter was reeds de verklaring van Roorda geweest van het Jav. relativum, als een soort aanwijzend voornw., dat dient om met nadruk op het volgende te wijzen. Zulk een woordje heeft in deze talen volstrekt geen eigen casus, het behoort alleen bij datgene, waarop het wijst, en alleen in zooverre dáárvan gezegd kan worden, dat het in den accusatief staat, enz., kan ook van zulk een woordje gezegd worden,

[1] Deze bijzonderheid dan ik aan v. Ophuijsen.

dat het mede in den accusatief, enz. staat. In eene constructie als: kuda kang kau-djual, is dus het woordje jang voor de verklaring te elimeneeren, het dient hoofdzakelijk voor de duidelijkheid; het Mak. vindt hier nadere verduidelijking noodeloos en zegt eenvoudig: djarang nu-baluk-a: datzelfde geldt natuurlijk van het betrekkelijk voornw. in eene omzetting als bijv. in het Jav.: sing ko-djaluk sing ĕndi, waarin het relativum voor ko-djaluk eenvoudig dezelfde functie vervult als voor ĕndi en in uitdrukkingen als: kang sidji; rungokna sing bĕtjik, enz., al schijnt de functie voor de tegenwoordige taal ook eene andere. Om een nadruk te vermijden, pleegt men in het Jav., gelijk bekend, voor eene relatieve zinsnede andere constructies te bezigen, met stamwoordelijke en afgeleide substantieven, (als: parĕng sampean sĕrat; punapa sagĕd pikantuk anggen-e ngĕmin lelangan kapal; ladjĕng amangsiti rentjang-ipun babĕktan sangking Batawi, enz.), dan wel de constructie met oleh, nggon. Onder de talen, welke vervoeging kennen, (om te zwijgen van die, waar zij niet voorkomt), zijn er ook, welke de vervoegde vormen niet als attributieve bepaling kunnen bezigen; deze gebruiken dan een verbaal subst., bij. het Bim. voor kang kau-djual: landa-mu, (of in het perfectum: ra-landa-mu); het Sumb. in elk geval padanggam-mu, (van danggang = Mal. dagang, hetgeen in het Sumb. "verkoopen" beteekent), terwijl het Niasch hier een verbaal subst. met prefix ni bezigt. Bij zulk eene constructie zegt men nu letterlijk niets anders dan: het paard, uw verkoopen, (uw verkocht-hebben); maar dewijl zulk een verbaal substantief uit eigen aard, onafhankelijk van elken vorm, ook de beteekenis hebben kan, welke bijv. ons "schrijven" vertoont in een zin als: ik heb uw schrijven (= dat, wat gij geschreven hebt) ontvangen", is deze constructie gelijkwaardig met de bovenvermelde in het Jav.

Nu is op te merken, dat het Battaksch van de vervoegde vormen alleen den eersten persoon in deze constructie gebruikt, [1], terwijl in den tweeden en derden persoon het verbale subst. ni of infix in, al naar het dialect, moet gebruikt worden, (omdat ook in dat geval de taal het relatief na kan bezigen, blijkt daar duidelijk hoe dit op de waarde van den vorm zonder invloed is), dus juist op dezelfde wijze als bij het boven besproken optreden der vervoegde vormen in plaats van een verbaal substantief.

In het Mak. en Bug. welke talen geen relativum bezitten,

[1] Vgl. v. Ophuijsen, Mal. Taalstudie.

kan de vervoegde vorm zelfstandig voorkomen, in den zin van een Mal. "yang ku- (kau-, di- enz.) + verbaal woord", bijv. Mak. na-kaeroki, (hij, zij verlangt), maar als subst. ook: het door hem, haar, verlangde: ikau- dji angasseng-i na-kaeroki-
gij slechts het weet het
-ya ata-nnu, gij slechts (zijt het die) weet, wat uwe dienstmaagd
lidw. slavin uw
verlangt, (Chrest. pag. 3); (na-djappai, hij, zij, gaat naar): ameuteng - mi adjappa ta na-asseng la na-djappai-
opstaand nadrw. + zij gaan niet zij-weet zullen
-ya, zij stond op om zich op weg te begeven, zij wist niet
lidw.
waarheen zij zich zou begeven, (ibid. pag. 26); (kị-pakanai, gij spreekt ergens over): kị-pauwang-lalo-wạ antu pamantangan-
gij-zegt toch mij die plaats
-na kị-pakanai-ya, zeg mij toch de plaats van dat, waarover gij
zijn lidw.
gesproken hebt), (ibid. pag. 30). Het gaat dus wel niet aan eene andere waarde aan te nemen, wanneer de vormen attributief staan, als bijv. apa-apa of anu na-kaeroki-ya, (wat het ook zij, dat hij begeert), of parassangang na-(ku-, nu-, enz.)-pamantangi-ya, het land, dat hij (gij, ik enz.) bewoont.

In het Battaksch, Makassaarsch en Bugineesch staan dus deze vormen bepaaldelijk in substantief-waarde; het verschil in beteekenis met de eerst behandelde is hetzelfde als bijv. ons "schrijven" aantoont in een zin als: "schrijven is eene kunst", en als in het reeds genoemde: "ik heb uw schrijven ontvangen", beide beteekenissen vertoonen, gelijk bekend is, ook de in het Jav. door de constructie met oleh, nggon, gevormde substantieven, enz. In verband met de omschrijving der relatief-constructie in het Jav., en hetgeen er voor in de plaats treedt in het Bim., Sumb., Niasch, enz., is het wel niet aan te nemen, dat het elders, waar het bewijs uit de taal-zelf misschien niet zoo gemakkelijk te leveren is, anders zal zijn.

Maar ook in het zeer onwaarschijnlijke geval, dat hier de vervoegde vormen in de waarde van een finiet werkwoord staan, kan men tot hetzelfde resultaat komen. Het Rott. (evenals de verwanten) heeft min of meer de vrije beschikking over de verbale subst. verloren. Om nu uit te drukken een zin als bijv. "de goederen, welke ik draag", kan het werkelijk gebruik maken van eene constructie als: buas au lepa (onveranderlijk werkw.)-s; maar dan
goed ik draag ze

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

geen enkel voornw. toch wordt, ook in die talen, welke elk verbaal woord vervoegen, zoo dikmaals verzwegen als dat van den derden pers. (Vgl. ook Kern, Taalverhandeling over het Aneityumsch, pag. 56).

Vooral van gewicht is het, dat de *i*-vorm, om zoo te zeggen dialectisch naast den ḍi-vorm staat en daarvan eigenlijk niet te scheiden is.

In ḍi een persoonlijk voornw. te zien, (althans onder hetzelfde voorbehoud als bij *i*, in een tijd, welke nog eenigszins historisch kan genoemd worden), gaat zeer moeielijk; er is althans van zulk een voornw. geen spoor te vinden; aan een Mal. ḍia, oorspronkelijk stellig toch een locatief-vorm van het algemeen gebruikelijke ia, evenals ḍikau van kau, valt niet te denken. Het zou dan een gewoon voornw. moeten geweest zijn in den tijd, dat al de talen, welke heden ḍi bezigen, nog één waren, en daarvan bestaat noch eenig bewijs, noch is 't zelfs eenigszins waarschijnlijk. Wel is waar wordt ḍi in sommige talen, waar het alleen in den derden persoon voorkomt, wel eens vervangen door een voornw. v. d. derden pers., maar dit bewijst op zichzelf niets. In waarde is daar, waar hij alleen in den derden pers. gebezigd wordt, de vorm "ḍi + verbaal woord" stellig gelijk, bijv. aan een Mak. "na + verbaal woord", maar dat alleen bewijst nog niet, dat ḍi, wat ook nergens als bezittelijk voornw. optreedt, gelijk na is. Zulk een nieuwe vorm, ofschoon overeenkomende met den oorspronkelijken met na, kan gewoon het effect zijn van volks-ethymologie, welke in ḍi naast ku, kau, enz. een voornw. zag.

In de meeste gevallen is in het tegenwoordige Javaansch "ka + verbaal woord" gelijk "di + verbaal woord", en heeft, volgens Walbeehm, de laatste vorm den eersten grootendeels verdrongen in de spreektaal, (Walbeehm, De Woorden als zindeelen in het Javaansch, § 124); maar daarom is ka nog niet gelijk di. Bovendien aan ḍi, dat behalve in het Mal., Minangk.-Mal., Kroe-Lamp. (bepaaldelijk in den derden persoon) en in sommige Battaksche dial., (waar de vorm ook verbonden wordt met voornw. v. d. tweeden pers. en eersten pers. meerv, exclusief), ook voorkomt in enkele talen, welke geen vervoeging kennen, als passief-vormen, dus in alle personen, namelijk in het Sundaneesch en in het Kangeansch dialect van het Madureesch, (naast *e* = *i* elders) (over het Jav. di met de dentale *d*, zie sub IX), beantwoordt, gelijk Brandes en Kern reeds hebben medegedeeld, Bug. ri, (wat naast *i* aldaar tegenover na staat, gelijk

in het Batt. ni, in tegenover ḍi), en het Bis. gi of gin.[1]

Alleen in den derden persoon komt *i* voor in het Niasch en Mentaweisch; verder in sommige Batt. dialecten, in het Gajusch op dezelfde wijze als ḍi; voorts in het Bug. nevens en gelijk ri en dan ook in talen zonder vervoeging, dus in alle personen, zooals in het Madur., (in den vorm *e*), in het Daj., en, gelijk bekend is, in de Philipp. en nader verwante talen, (dat hier *i* ook wel voor ni kan staan of daaruit ontstaan is, kan hier verwaarloosd worden). Voor het Bugineesche ri = *i* heeft het Makassaarsch ni, wat ook voorkomt in den vorm ni of in in het Battaksch, en wat betreft de talen, welke geen vervoeging hebben, ook in het Oud-Jav. en in de Philippijnsche en nader verwante talen, (nu daargelaten ni verbonden met de ma en um-vormen).

In de Philippijnsche en daarmee verwante talen, in het Daj., in het Oud-Jav. zijn de vormen met in, i, gi of gin stellig verbale substantieven, wat ook de vorm met in, ni in het Battaksch is. Het ligt dus voor de hand om ook elders daarin verbale substantieven te zien. Welke bijzondere schakeeringen van beteekenis de verschillende prefixen of infixen nu ook oorspronkelijk mogen hebben te kennen gegeven en deels in sommige talen nog te kennen geven, doet hier niets ter zake; het voornaamste is, dat zij alle substantieven zijn. Trouwens de oorspronkelijke beteekenis zou misschien niet eens veel bijdragen tot de verdere verklaring van het gebruik. De beteekenis van een verbaal substantief verspringt nu eenmaal uit den aard van dit substantief-zelf, onafhankelijk van de vorming, (men denke bijv. aan onze subst. met den uitgang "ing" aan de Latijnsche op "tio", enz.), zoo iets gebeurt reeds in ééne taal, laat staan in meerdere. De vormen met in hebben een geheel andere waarde in het Oud-Jav. en Batt., dan in de Philipp. en daarmee verwante talen. In eene taal, welke de oudere elementen verloren heeft, kan een eenvoudig stamwoord iedere beteekenis vertoonen, welke in andere talen op verschillende wijze gevormde verbale substantieven kunnen hebben; omgekeerd kan een verbaal substantief van bijzondere beteekenis zich uitbreiden tot eene algemeene, enz. Dat die voorhechtsels hier niet meer van belang zijn, kan nog opgemaakt worden uit het Gajusch, waarin *i* van het verbale woord kan gezet worden of ook weggelaten. In wezen stemt hiermede overeen een vorm in

[1] De slot -*n* mogelijk tengevolge daarvan, dat de vormen met gi en infix in synoniem zijn.

het Malagassisch, als vono (= Mal. bunuh) — ko (= ngku, dewijl eene *k* aldaar tot *h* wordt), alsook Balineesche vormen, zooals bijv. tigtig-a (*a* voor * na," door hem geslagen"). Brandes heeft het vermoeden geuit, dat van den Bal. vorm eene *i* is verloren geraakt, mogelijk is datzelfde in het Malagassisch geschied, in elk geval bewijst het, dat, wat er meer door zulk een prefix kan worden toegevoegd aan de beteekenis. waar het alleen geldt de constructie met een verbaal subst. als zoodanig, mag verwaarloosd worden. Dus noch "ḍi —, (noch "*i* —, noch "ni) + verbaal" woord te beschouwen als eene praepositie + verbaal subst", maar alle als *één* eenheid, als een substantief, evenals "ka + verbaal woord."

Over enkele bijzonderheden in de constructie van den agens, zie hier onder. [1]

[1] Hoewel het, gelijk boven gezegd, niets ter zake doet, wil ik toch een vermoeden over de oorspronkelijke waarde van den ḍi-vorm uiten. Gelijk bekend, komt ḍi behalve in de bovengenoemde functie nog voor in het Sund. in enkele werkwoorden, als ḍi-angir, ḍi-kuramas, (zich het hoofd wasschen), ḍi-saḍa, (geluid geven), ḍi-buwat, (oogsten, rijst snijden), ḍi-gawe, ḍi-damĕl, (werken). Naar mijn oordeel moet men bij de verklaring van een vorm altijd van het geheele gebruik uitgaan; eerst als bewezen is, dat een vorm, welke uiterlijk gelijk is aan een anderen, daarmede in waarde onmogelijk overeen te brengen is, dan alleen mag men aannemen, dat, wat toch het vermoeden voor zich heeft gelijk te zijn, ongelijk is. Deze Sund. vormen zijn nu zeker wel te vergelijken met zulke als Batt. marsuwap, Tag. maghilamos, (het gelaat wasschen), Mal. bĕrbunji; Iloc. agani, (rijst snijden), Mal. bĕ(r)kĕrdja, (werken), enz. Na hetgeen boven sub V gezegd is omtrent het element *r*, enz. in mar, bar mag, ag en omtrent ra en Daj. ha, aarzel ik ook niet om in het Sund. ḍi een nevenvorm te zien van ra, ha, enz., (vgl. ook sub III bij den derden persoon meerv.), op dezelfde wijze als bijv. pi naast pa; wel is waar heeft het prefix hier niet den typisch Sund. vorm, maar de uitzonderingen of nevenvormen bij de klankwet, waaronder deze klank valt, zijn vele en blijkbaar niet het minst bij dit in de vormen ra, la, ḍa enz. optredende vorm-element. Dewijl nu ook ḍi bij het verbale subst. = ri = gi is, hebben wij hier toch ook weer hoogst waarschijnlijk met hetzelfde element te doen, zoodat ḍi ook hier een variant is van ḍa, la, ra. En vergelijkt men nu het boven sub III en V gezegde, dan is de mogelijkheid zeker niet uitgesloten, dat ḍi ten slotte toch een soort voornw. is geweest en wel een, dat het meervoud aanduidde, zoodat ten slotte het Batt. ḍa in het zoogenaamde poda-passief eigenlijk volkomen overeen zou komen met de functie van ra, nda in het Bare'e, alleen met dit onderscheid, dat het laatste in lateren tijd, zoodat de vorming nog duidelijk is na te gaan, die waarde verkregen heeft. Want in het oog is te houden, gelijk reeds boven gezegd is sub V, en ook uit Sund. vormen als ḍi-angir, enz. blijkt, als afzonderlijk element moet *r*, (*g*) in mar, (mag),

VIII.

Van de talen, welke alleen transitieven vervoegen, staat dus de vervoegde vorm als attributieve bepaling stellig in het Battaksch (in den eersten pers.) en in het Mak. en Bug., dus waarschijnlijk ook elders, waar deze constructie voorkomt, in waarde gelijk een Batt. verbaal substantief met in of ni.

In alle talen, welke constructies bezigen als: mati di makan api, mati kau-bunuh, staat de vervoegde vorm in de waarde van een Batt. verbaal subst. met in of ni.

Nu is een verbaal subst. op zichzelf tot zekere hoogte indifferent tegen actief of passief, het kan zoowel actief als passief zijn, gelijk het bij ons bijv. actief is in eene uitdrukking als: "de regeering van den vorst", maar passief in: "de belegering der stad". Maar het verbaal subst. van een transitief werkwoord vertoont overal neiging tot het passieve, niet alleen in de beteekenis, welke bijv. ook de Mak. vervoegde vorm na-kaeroki-ya, (zijn verlangen = het door hem verlangde), vertoont, maar ook in de meer eigenlijke beteekenis. Waar zulk een substantief tegenover eene bepaald actieve constructie staat, zooals bijv. in het Batt. tegenover de ma-vormen enz., moet de passieve beteekenis vanzelf de overhand krijgen en wordt dan ook de constructie met dat subst. te recht als eene passieve beschouwd. Maar dan moeten de vervoegde

enz.) al zeer vroeg een dood element geweest zijn, mogelijk eerder behoorend tot de grammaticale elementen, welke vorafgingen aan wat wij nu de grondtaal noemen, zoodat bijv. een Mal. ḍi-buat, even als het Sund. woord in de beteekenis van „oogsten" voor de tegenwoordige taal ééne eenheid uitmaakt, dit reeds deed in de grondtaal. Gesteld men zou in i, in tegenstelling van ḍi een enkelvoudig pronomen willen zien en de instrumentale beteekenis willen verklaren, (nadat het woord tot eene eenheid geworden was), bijv. op de wijze van een werktuigsnaam als bij ons „gieter", of Jav. patumbas, peling, (in den zin van: middel om te onthouden, enz.) en dergelijke, (waaromtrent ik overigens noch voor, noch iets tegen weet te zeggen), dan moet die verbinding toch ook in elk geval weer als eene eenheid, dus als een verbaal subst. opgevat worden. Omtrent in weet ik niets anders te zeggen, dan dat het Kupangsch daarmede het verbale subst. in alle schakeeringen van beteekenis, hetzij in actieven, hetzij in passieven zin vormt; eene nieuw-vorming schijnt het niet te zijn, mij althans is in de taal geen zelfstandig in bekend, maar van welke bijzondere beteekenis het algemeene gebruik als verbaal substantief is uitgegaan, laat zich niet nagaan.

vormen ook hier eene passieve waarde hebben, hetgeen overigens reeds gedeeltelijk uit het Mak. en Bug. blijkt. [1]

Om dezelfde reden moeten de ḍi- en i-vormen, als verbale substantieven, op zijn minst genomen eene passieve neiging vertoonen, dewijl de talen waarin zij voorkomen, (nieuw-vormingen, als in het Ambonsch, nu buiten beschouwing gelaten), alleen transitieven vervoegen, waarbij bepaaldelijk bij het Niasch er de aandacht op te vestigen is, dat een substantief enz., dat den agens voorstelt (in eene taal als het Bimaneesch zou men zeggen: het subst., dat het voorgevoegde voornw. v. d. derden pers. nader bepaalt), niet in den vorm staat, waarin een subst., enz. als subject bijv. van een intransitief werkwoord of passieven vorm, in die taal pleegt voor te komen.

Dat de vormen in het Javaansch een bepaald passief karakter vertoonen, is bekend; zij kunnen (de meer of mindere deftigheid of beleefdheid nu terzijde gelaten) gewoonlijk met de ka-vormen en steeds met de in-vormen verwisseld worden; de Javanen bestempelen ze zelf dan ook, evenals de ka-vormen, met de benaming tanggap, z. v. a. passief. (vgl. Walbeehm, De woorden als Zindeelen in het Javaansch, § 121). Evenwel moet toegestemd worden, dat het Jav., ofschoon voor de volledigheid hier vermeld, in deze zaak niet veel bewijskracht heeft, vgl. voorts IX.

Waar van een transitief werkwoord het object bepaald is, enz., kortom waar alle talen, welke vervoeging kennen, een vervoegden vorm bezigen, gebruiken de talen, welke geen vervoeging kennen, verbale substantieven. Het duidelijkst komt dit wel uit o. a. in de Philippijnsche en nader verwante talen, zooals bijv. in het Tontemboansch: wuüněng-ku pe si tjawajo-ku, ik zal
mijn nog, (futur) lidw. paard mijn

mijn paard verkoopen, (wuüněng voor wuünen van * wuün, waarvan muün, mawuün, (verkoopen); indon-a (indon van
zijn

* indo, waarvan mindo, maindo, nemen) kaï - mai ěng
wederom herwaarts lidw.

[1] Voor deze talen kan men voorts nog wijzen op het feit, dat men bijv. het logisch object van een vorm van den 3den pers. als na-kamaseang (hij heeft medelijden met), in dezelfde gevallen voorop plaatst, (bijv. taena nu-na-kamaseang, hij heeft geen medelijden met u), als bij de vormen met ni, (Bug. ri of i). Voor een vorm als na-kana, (hij zeide), vgl. eene constructie als Sumbawar. ia-samong ling guru, (de meester antwoordde), Jav. tjělaṭu-ne, enz.

k a r a i - n a w o k a r a i ĕ n - a (**k u m a r a i**, aantrekken), hij nam
omhulsel zijn en zijn
wederom zijn omhulsel en trok het aan; **w ĕ r o i a n - a ĕ n g k u r ẹ**,
zijn de pot
(**w ĕ r o i a n** van **w ĕ r o i**, waarvan **m ĕ r o i**, **m a w ĕ r o i**, rijst storten in een pot), hij stortte rijst in den pot, (vgl. Adriani, Hoofdst. uit de Sprk. van het Toutemb.; bijzondere schakeeringen van beteekenis, welke de verschillende verbale substantieven geven, kunnen hier buiten beschouwing blijven).

Om dezelfde reden als bovenvermeld is deze constructie bepaaldelijk als eene passieve te beschouwen. Daaruit blijkt in de eerste plaats, dat eene passieve constructie in zulke zinnen, waar ons taaleigen eene actieve constructie verlangt voor eene Indonesische taal niet vreemd is. In de tweede plaats echter wordt het daardoor, in verband met het voorafgaande, des te waarschijnlijker, dat ook daar, waar het rechtstreeksche bewijs, althans voor mij, niet te leveren is, dat de vervoegde vormen, in de talen, welke alleen vervoeging van transitieven kennen, **in het algemeen** als passief zijn op te vatten.

Uit alles meen ik deze conclusie te trekken:

De vervoegde vormen waren oorspronkelijk (en zijn in sommige talen nog) actief en werden zoowel bij transitieve als intransitieve werkwoorden gebruikt.

De gelijkstelling of verwisseling met de substantief-constructie is waarschijnlijk de voornaamste oorzaak, dat de vervoeging thans in vele talen ontbreekt, (waarnaast natuurlijk ook hier en daar andere oorzaken, als klankverzwakking, werkzaam zijn geweest), en deels geheel door de substantief-constructie verdrongen is, terwijl anderdeels de **m a**-vormen eene grootere uitbreiding hebben verkregen. Waar de vervoeging behouden bleef, is door de neiging tot passieve beteekenis van het verbale subst. van een transitief werkwoord, waarmede de vervoegde vormen werden gelijkgesteld, langzamerhand in vele talen de vervoeging der intransitieven en wat daarmede gelijkgesteld wordt, òf geheel verloren gegaan, òf tot enkele gevallen beperkt, wat wederom het passieve karakter dier vormen in die talen nog meer moest accentuëeren.

Maar toch is in verscheidene dezer talen, in de eene meer, in de andere minder, iets van de oorspronkelijke waarde der vervoegde vormen overgebleven, (vgl. sub. IV), en dat veroorzaakt de moeielijkheid in de bepaling der waarde.

Het minst passieve karakter vertoonen deze vormen wel in het Bare'e. Daargelaten de vervoeging der intransitieven in den conjunctivus optativus, welke de taal ook met het Mak. en Bug. gemeen heeft, maar niet zoo verward, daar zij in 't algemeen niet tevens in plaats van het verbale subst. optreden, heeft de taal ook de vervoeging behouden bij een onbepaald object. Daarbij komt nog, dat het subst., dat in den derden pers. als uitbreiding of bepaling van na dient, ook voor het verbale woord (en, voorzooverre ik uit het gepubliceerde kan opmaken, zonder bijzonderen nadruk) kan staan met behoud van den finieten vorm van het werkwoord; [1] bijv. asu na-mama wawu, de hond beet (lett. de hond hij-beet) het varken; dit alleen moet reeds voldoende zijn, om de passieve beteekenis of de neiging daartoe, welke toch ook in de taal moet bestaan hebben, wat reeds blijkt uit het gebruik der vervoegde vormen der transitieven als attributieve bepaling, terug te dringen of op den achtergrond te houden. [2] Maar ook in andere talen vooral daar, waar niet juist het bepaald-zijn van het object op den

[1] Dit is iets anders dan een Mal. Allah, di-ampuni-nja dosa-mu aangezien nja daar niet kan wegblijven.

[2] Eene constructie als aku mĕnangis, (aku nangis, enz.) kan in eene taal, welke elk woord vervoegt geen andere waarde hebben dan die, welke ook nu nog een Mal. siapa mĕnangis heeft, dus die van een bijzonderen nadruk te geven op den agens of het subject. Mij komt het voor, dat met de vervanging der vervoegde vormen door de ma-vormen bij de intransitieven, in de talen, welke deze constructie bezigen, tevens eene verandering in de waarde daarvan heeft plaats gehad, zoodat het nadrukkelijke op den achtergrond is geraakt, of dikmaals geheel verdwenen is. Ook bij de transitieve werkw. komt in meerdere talen zulk eene verzwakking voor, zij het ook in mindere mate. Bijv. Mal. zinnen als: djikalau tuan-hamba mĕlĕpaskan hamba, sakali-kali tida hamba mĕnjakiti tuan-hamba, of: brahmana merasa sayang akan harimau itu, lalu ia-pon mĕmbukakan pintu kandang-nja. Hier zijn stellig de ma-vormen wegens den nadruk, welke op den agens valt, gebezigd. Maar gesteld dit waren zinnen uit de talen met volledige vervoeging, dan zou de zin zijn: „indien mijnheer het is, die mij loslaat, indien mijnheer en geen ander mij loslaat", en „vervolgens was hij 't (of hij en geen ander), die de kooi openmaakte". En zulk een sterke nadruk is hier blijkbaar niet bedoeld. Ik kan hierin wederom niets anders zien, dan eene neiging tot voortwoekeren der ma-vormen ten koste van de vervoegde vormen. In de talen met volledige vervoeging zou hier 't substantief vooraan in plaats van achteraan geplaatst worden, maar overigens het werkwoord in finieten vorm staan. Het Mak. en Bug. bezigen, gelijk reeds gezegd is, in zulke zinnen ook geen ma-vormen, en plaatsen bij intransitieven het onderwerp steeds achteraan, tenzij er bijzondere nadruk op valt, (bijv. Mak., Bug. lari-ya, ik loop snel), iets wat reeds terstond deze talen een ander uitzicht geeft, dan de Westelijke verwanten.

[illegible]

blijfsel van de oude constructie van den agens van den vervoegden vorm, is ook de met de Battaksche overeenstemmende constructie in het Niasch te verklaren, al is deze daar nu juist verschillend geworden van de wijze, waarop men thans een subject construëert. In het Gajusch staat het pronomen v. d. derden pers. niet als in het Batt. na den *i*-(resp. ḍi-)vorm in den nominatief, maar in den genitief of als bezittelijk voornw., in tegenstelling met het voornw. tweeden pers., hier heeft zich dus de constructie blijkbaar gewijzigd naar de nieuwere functie van het verbale woord. Of nu in het Madureesch bijv. aan eene dergelijke verklaring van de constructie van het voornw. na de *e*-vormen moet gedacht worden, of dat hier eenvoudig het voorzetsel als vervanger van den genitief, (dat toch ook gebruikt kan worden), waar dit ontbreekt, als verzwegen dient beschouwd te worden, kan in 't midden gelaten worden. Dat, zelfs afgezien van elke theoretische beschouwing, de vervoegde vorm van een transitief werkwoord licht passieve beteekenis aanneemt, heeft Adriani aangetoond voor het Bare'e omtrent den meervouds-vorm met ra, nda, en voor het enkelvoud, wat betreft constructies als: na-mama-mbawu, (d.i. wawu, varken, vooraf-
hij-bijt
gegaan door het tusschenzetsel.).

Er is echter nog meer. De Sumbanees construëert steeds op dezelfde wijze het substantief, dat als uitbreiding of bepaling v. d. derden pers. dient, dus zoowel na-laku na tou, (de man gaat), als na-piti ja na tou, (de man neemt het), of na-piti ja na
hij neemt het de man hij-neemt haar de
wua na tou, (of na-piti ja na tou na wua), de man nam
vrucht de man
de vrucht. Anders evenwel in het Bimaneesch: na-lao-(ra) dou ede, (de man ging), maar bij een transitief wordt de agens ingeleid bepaaldelijk door een voorzetsel, bijv. na-kandadi - ku ba
hij - maakt nadr. w.
ruma-ta djuru-kuntji, (de vorst maakte hem tot sleutel-
vorst (onze)
bewaarder); zoo ook in de andere personen: ku-hade - ku ba
ik - dood nadr. w.
nahu, ik (met eenigen nadruk) dood hem, zal hem dooden. Zoo
ik
ook in het Sumbawareesch: ia-beang - mo ling guru, (de
hij - gaf nadr. w.
meester gaf het hem); ook: ku-samong ling aku, (ik antwoordde).
ik - antwoord

Dergelijke constructies ook in het Atjehsch: aneụ lon dji-poh
kind mijn hij-sloeg
lé djih, hij sloeg mijn kind; atra gob pakòn ka-tjọ̀
hij goed mensch waarom gij neemt
lé kah, waarom neemt gij het goed van anderen, (voorbeelden
gij
uit Snouck Hurgronje's Atjehsche taalstudiën).

Ik meen, dat ook deze constructies te verklaren zijn door de gelijkstelling met het verbale substantief, dat toch overal, als het werkwoord transitief is, naar het passieve helt; maar ook, al wil men dat niet aannemen en verklaart men de vorming alleen uit oorzaken om de duidelijkheid te bevorderen, dan blijkt toch daaruit hoe gemakkelijk bij een transitief werkwoord zulk eene constructie een passief karakter gaat vertoonen.

Zegt men in het Bim. voor: ku-hade-ku ba nahu, eenvoudig: ku-hade-ku, wat altijd kan, in het Sumbawareesch voor: ku-samong ling aku, eenvoudig: ku-samong, of verzwijgt men in den derden pers. het subst. dus bijv. na-kandadi-ku djuru-kuntji, (hij maakte hem tot sleutelbewaarder), dan onderscheidt zich ku-hade, ku-samong, na-kandadi in niets van ku-lao, (ku-lalo), ik ga, na-lao, hij gaat, enz. In dergelijke talen is het dus zeer moeielijk dezelfde vormen in het eene geval passief, in 't andere actief te noemen. Evenmin kan men bijv. in het Sumbasch eenig onderscheid maken tusschen eene substantief-constructie in plaats van een verbum finitum van een intransitief, als: laku-na nja = na-laku, (hij ging), en van een transitief, als piti-na nja na wua = na-piti ja na wua, (hij nam de vrucht); (wel is waar doet zich bij ons ook hetzelfde geval voor, bijv. bij: "hij is gegaan" en "hij is geslagen"; maar daarnaast staan toch altijd vormen als "hij gaat, hij wordt geslagen"). Het best zal wel zijn in zulke talen de benamingen "actief" en "passief" achterwege te laten; en dat kan ook gelden, vooral van de afzonderlijke beöefening voor zulke talen, welke alleen transitieven vervoegen. maar waarbij de passieve waarde in de taal-zelf niet bijzonder op den voorgrond treedt of gedeeltelijk tegengegaan is, evenals men dat behoort te doen bij zulke als praedicaat optredende verbale subst., als Mal. tĕrpandang, Jav. krasa, enz., welke zoowel actieve als passieve beteekenis kunnen hebben.

Hetzelfde lot als de vervoegde vormen heeft wel het stamwoord in den imperatief ondergaan. Oorspronkelijk zal een vorm als bijv. Mak.

b u n o (Batt. b u n u) wel niets passiefs gehad hebben; dat veranderde echter zoodra in den vorm een verbaal substantief werd gezien. Dat dit het geval is geweest, is nog wel na te gaan, doordien alle talen, welke afzonderlijke imperatief-vormen hebben, daaraan bepaaldelijk den vorm van een substantief hebben gegeven, toch wel te verklaren als analogie-vormen van het als een subst. beschouwde stamwoord, en hier wel bepaaldelijk nevens de m a -vormen. Waar zulk een stamwoord transitieve beteekenis heeft, was de overgang in eene passieve beteekenis al zeer gemakkelijk, (mogelijk min of meer uit te zonderen die talen, welke 't stamwoord zoodanig bezigen ook met een intransitief object, alsmede die, welke ook de intransitieven vervoegen).

Nog een enkel woord over de vervoegde vormen tegenover de m a-vormen als aoristen tegenover duratieven, wat na het voorafgaande kort kan zijn. Het is stellig waar, dat de vervoegde vorm van het stamwoord (tegenover de sub VI genoemde vormen, als Sumb. n a - p a k a t i) op zichzelf niets duratiefs heeft en de m a -vorm, als eenheid genomen, gemakkelijk duratieve beteekenis aanneemt en in sommige talen, tegenover den u m -vorm, ook heeft. Had zich nu ergens het taalgebruik zoo ontwikkeld, dat de vervoegde vormen steeds tegenover de m a -vormen stonden, als bijv. in het Oud-Jav., Tontemb., enz. de u m -vormen, dan zouden stellig de vervoegde vormen zeer geschikt daartoe geweest zijn. Maar het gebruik van een vervoegden vorm tegenover een m a -vorm hangt in vele gevallen af van geheel andere voorwaarden dan van duratief of niet duratief: de m a -vorm bijv. als attributieve bepaling in actieven zin, bij bijzonderen nadruk op het subject, enz.; beide vormen worden meermalen gebezigd in gevallen, welke elkander uitsluiten. Al moge in eene of meerdere talen, welke de vervoeging van transitieven kennen, (bij die, welke algeheele vervoeging kennen, is er natuurlijk in 't geheel geen sprake van), de m a -vorm van een transitivum in bepaalde gevallen soms de functie van een duratiefvorm vervullen (eigenlijk in de plaats van bovengenoemden vorm met prefix p a) tegenover den vervoegden vorm, een algemeene regel voor talen, welke in hetzelfde geval verkeeren is het niet, en ook waar het voorkomt, moet de m a -vorm om genoemde reden toch ook in bepaalde gevallen zonder de duratieve waarde voorkomen. Daarentegen zal het niet aannemen van den m a -vorm (voor zooverre het geen afslijtingen zijn) van sommige intransitieven in enkele talen, welke geen vervoeging der intransitieven kennen, (nieuwere klanknabootsingen, als werkwoord genomen, buiten rekening gelaten), wel aan een dergelijk onderscheid zijn toe te schrijven.

IX.

Ten slotte dient nog iets gezegd te worden omtrent de vormen, welke de vervoeging in het Nieuw-Jav. vertoont. Gelijk bekend is, heeft het gebruik dezer vormen niets te maken met de boven besproken overblijfsels in het Oud-Jav., maar wordt hunne rol in de oudere taal vervuld door de in-vormen. A priori is dus reeds te zeggen, dat het òf geheel nieuwe vormingen moeten zijn, òf zoo zij reeds vroeger, bijv. in een of ander dialect bestonden, toch stellig onder den invloed van de waarde der in-vormen moeten zijn geraakt. Voor eene algemeene behandeling der vervoegde vormen is dus hunne beteekenis niet groot. Boven zijn zij eigenlijk meer voor de volledigheid, wegens de gewichtige plaats, welke het Jav. onder de Ind. talen inneemt, vermeld. In de plaats getreden van de in-vormen, geven zij overigens, ook van eene andere zijde, het bewijs van de gelijkstelling van het verbale subst. en de vervoegde vormen, en aan die bijzonderheid is dan ook toe te schrijven, dat hun gebruik in hoofdzaak volkomen overeenstemt met dat der vervoegde vormen der transitieven in het Mak. en Bug. Hieronder zal alléén nagegaan worden in hoeverre er waarschijnlijkheid bestaat, dat zij oudtijds dialectisch bestonden, namelijk als oude vormen; als nieuwvormingen kunnen zij natuurlijk op de eene plaats vroeger in gebruik zijn gekomen dan op de andere, wat hier niets ter zake doet.

De vorm "ndak" (of: "tak) + verbaal woord" is reeds door Kern verklaard, alleen zou de mogelijkheid ondersteld kunnen worden, dat de vorm met tak, (waarbij tak in den regel staat vóor de lettergreep, welke den klemtoon heeft), phonetisch uit dien met ndak ontstaan is. Deze vorm is uit den imperatief-conjunctief, waarin zij ook bewaard is gebleven, in den indicatief overgegaan. Dus stellig eene nieuwe vorming.

In den derden persoon bezigt de taal thans di, (di-pun), met dentale *d*, naast een deftiger den. Dit den komt reeds enkele malen in de oudere taal te voorschijn, gelijk door Kern, met de plaatsen waar het gevonden wordt, is opgegeven. Tevens dient het reeds in de oude taal, (evenals thans, naast di, di-pun), tot vorming van een imperatief, welke, vooral in de oude taal, duidelijk beteekent: "maak dat, zorg dat....", den-tĕkeng nûsa Djawa, maak dat hij (de berg) op het eiland Java komt.

Reeds door Kern [1] is gewezen op het gebruik van het Daj. awi,

[1] Eenige imperatief-vormen in het Oud-Jav.

de imperatief-vorm van m a w i, (doen, maken, veroorzaken), om een imperatief te vormen als: a w i b a t i r o h, (slaap). Aangezien a n g d e een Oud-Javaansch aequivalent is van Daj. m a w i in den zin van „veroorzaken", is het, dunkt mij, aan geen bedenking onderhevig om d e n te splitsen in d e- n, waarin d e dezelfde waarde heeft als Daj. a w i en *n* oorspronkelijk weder het voornw. v. d. derden pers., dat eigenlijk bij het volgende verbale woord behoorde, hetgeen geheel overeenkomt met de Oud-Jav. beteekenis: „zorg, maak gij, dat hij of zij het doe", wat het volgende uitdrukt. Na het verlies der vervoegde vormen moest de waarde van de *n* wel onduidelijk worden en werd het één met het voorgaande d e, zoodat de vorm ook kon komen voor woorden, welke mogelijk nooit vervoeging hebben toegelaten, als in d e n - k a d i b h a w a-n g k u, vgl. voorts het sub VI opgemerkte. Daarnaast zal wel steeds een vorm zonder *n*, gelijk nu nog dialectisch, voorgekomen zijn.

In het Wdb. van v. d. Tuuk vindt men onder d e, met opgave van plaatsen, vermeld vormen als „d e - m u + stamwoord" in waarde = hedendaagsch „k o + stamwoord"; verder „d e - n y a -, „d e - n t a -, „d e - r a -, (wat bijv. ook in de Pararaton voorkomt), + stamwoord", als vormen van vervoeging. Nu heeft d e met aangehecht pronomen, zooals bekend is, in de oude taal dezelfde functie als o l e h, n g g o n in de nieuwere, zoodat bijv. een vorm als: d e - n g k u, (- n t a, - n y a) m a w u w u s kan beteekenen: het door mij (u, hem) gezegde, wat ik zeg, (gij, hij zegt), kortom het geheel de waarde heeft van een verbaal substantief.

Blijkbaar moet ook „d e - m u, enz. + verbaal stamwoord" oorspronkelijk dezelfde waarde hebben, en als verbale subst. konden zij wederom, blijkens hetgeen in de voorgaande hoofdstukken gezegd is, de plaats vervullen van de vervoegde vormen in andere talen, en zou dus een bewijs te meer zijn voor het daarin gezegde.

In deze constructie met verbale stamwoorden is wel gedeeltelijk de oudere vorm bewaard gebleven, voordat de m a -vormen buiten hun eigenlijk gebied traden; de nog oudere toont vermoedelijk eene als: k e p w a n r i **denya n**- t u m a m ā m a r e n g d a l ĕ m, waarin d e n y a den geheelen vorm n - t u m a m a eigenlijk eenvoudig tot een subst. maakt, [1] (wat natuurlijk ook wel op andere wijze had kunnen

[1] Hiertegen verzet zich niet, dat men bijv. ook aantreft: DENTA-N-p a-n g u t j a p, het gebruik van *n* in plaats van andere voornw., te verklaren uit het niet meer begrijpen van den vorm komt ook in andere gevallen meermalen voor, vgl. Kern's Bijdragen.

uitgedrukt worden), gelijk in het Makassaarsch bij transitieven een nakaeroki, (hij verlangt naar), ku-kaeroki, (ik verlang naar), door toevoeging van het voornw. derden pers. na, de beteekenis kan krijgen van substantiveering van den geheelen vorm na-kaeroki-na, (zijn verlangen naar), ku-kaeroki-na, (mijn verlangen naar), of met het lidwoord *a* beduiden: na- (ku-)kaeroki-ya, het door hem (mij) verlangde). De vormen met mu, nta enz. hebben nu verder geen geluk gehad, wel die van den derden persoon. Uit eene constructie als bovengenoemd denya n-tumama kon ontstaan, nadat de eigenlijke functie der verschillende elementen onduidelijk was geworden, (met verandering in het voorbeeld van het intransitivum in een transitivum, bijv. suduk dus: * denya n-suduk): denya suduk, welke ook werkelijk door v. d. Tuuk l.l. wordt opgegeven, of naast de-ra-suduk, (waarin ra en genitief bij de en nominatief bij het volgende kan zijn): den + suduk (eig. de nsuduk), of de-suduk, gelijk nu nog dialectisch, de beide laatste mogelijk ook onder invloed van den vorm in den imperatief. Hoe dit ook zij, blijkbaar zijn de *n* en ra in den en dera in elk geval overblijfsels van pronomina en kan de oorspronkelijke waarde van den vorm wel geen andere zijn dan de boven aangegevene. De vorm met de voor den, kan ook verklaard worden door invloed van den later opgekomen krama-vorm, de-pun, welke reeds in de Pararaton vooorkomt. Deze is wel zóó te beschouwen, dat pun hier in de plaats is gekomen van het oudere ra, dus de-pun voor de-ra. Naast den bezigt het Jav. als meer gewone vorm thans "di + verbaal stamwoord". Hoewel het Jav. wel eens eene *ḍ* en *d* verwisselt, is hier toch de dentale *d* zeer vreemd, (vgl. bijv. ook het Kang. Madur. ḍi). Het meest waarschijnlijk komt het mij voor, dat "di-, en" dipun + verbaal stamwoord" eenvoudig phonetisch ontstaan zijn uit "de en "de-pun + verbaal stamwoord"; bepaaldelijk di staat toch gewoonlijk voor de lettergreep, welke het accent heeft, en dat het Jav. daar eene *e* gaarne tot *i* laat worden, is bekend genoeg. Daarentegen is dan in den met de sluitende *n*, de oudere uitspraak bewaard gebleven, en geldt daardoor de vorm nu als deftiger. Het gebruik van di en dipun in den imperatief is wel eene analogie-constructie, omdat di en di-pun nu eenmaal in waarde gelijk den in den indicatief, enz. gebezigd worden. Men zou ook kunnen veronderstellen, dat een ḍi-vorm hier of daar dialectisch bewaard was gebleven en zich later weder uitgebreid had en de dentale uitspraak het gevolg was van de gelijkwaardigheid

van d e n, d e, d e-p u n. Doch dit dunkt mij niet waarschijnlijk. Bovendien is ons het oude Javaansche aequivalent voor ḍ i bewaard gebleven, zij 't ook in een enkel overblijfsel.

Evenals in het Batt. en Madur. ḍ i dialectisch naast *i* staat, vindt men in het Oud-Jav. naast het verbale subst met *i*, in enkele zeer oude formules, als: d e y a - n y u i - p a t î, (vgl. het boven over d e n, d e - n gezegde, dus hier lett. "door u worde veroorzaakt het dooden, het gedood worden"), i - w r u h a n - i r a k a b e h, (waarvan de Nieuw-Jav. vorm in w r u h a n a m u eenvoudig eene afkorting is, gelijk bijv. de Gajusch b l i - e, lett. zijn koopen, van i - b l i - e), dus lett. "uw weten (zij)", waarvan de imperatief-beteekenis wel alleen in het spraakgebruik zijne oorzaak vindt), ook de vorm met r i = Mal., enz. ḍ i, in r i - w r u h a n = i - w r u h a n. (Vgl. Kern, Eenige Imperatief-vormen in het Oud-Jav.).

De vormen voor den tweeden persoon behoeven niet veel nadere toelichting: "k o + verbaal stamwoord" zou op zich zelve een oudere vorm kunnen zijn, welke hier of daar dialectisch bewaard was gebleven, maar het kan ook, wat in verband met de overige vormen wel zoo waarschijnlijk is, eenvoudig eene nieuw-vorming zijn met k o = het hedendaagsche k o w e, in navolging van n d a k, dat toch blijkbaar reeds lang als een geheel, als een soort voornw. v. d. eersten pers. is gevoeld, zoodat het ook door andere voornaamwoorden van den eersten persoon bijv. reeds in de Pararaton door s u n, i n g s u n kon vervangen worden. Hetzelfde geldt van het dialectisch m u, het kan oud zijn, vgl. sub II, maar mogelijk ook eene verkorting van het eveneens dialectische d a m u (n d a m u?), dat er uitziet als eene analogie-vorming naar n d a k. T ĕ k a als pronominaal prefix (toch wel alleen in de "schrijftaal") is wel eene averechtsche geleerdheid, berustende daarop, dat k o als pronominaal prefix ook k o q wordt uitgesproken en k o q ook gelijk is aan t ĕ k a.

eerste pers. enkelv.: a u (enz.) - u (of w a) + verbaal woord;
tweede pers. enkelv.: a l e - a (of - o) + verbaal woord:
derde pers. enkelv.: i l e (enz.) - i + verbaal woord;
eerste pers. meerv: (wij, k a m i), (voor die met k i t a, Amb. i t a, i t e worden door v. Höevell geen voorbeelden gegeven): a m i - m i, (of a, of m a) + verbaal woord;
tweede pers. meerv.: i m i - m i (of - i) + verbaal woord;
derde pers. meerv.: s i l e (enz.) - s i + verbaal woord.

Grootendeels dus een geheel afwijkende conjugatie. Daarbij wordt evenwel opgegeven, dat in de tongeallen Asilulu en Haruku de aanvangs-medeklinker van sommige werkwoorden eene verandering ondergaat in sommige personen. Als voorbeelden worden opgegeven: t u p a, (zitten), dat in den tweeden en derden pers. enkelv. in het dialect van Haruku tot k u p a, en s a i, (pagaaien), dat in den tongval van Asilulu in dezelfde personen en in den tweeden pers. meerv. tot r a i wordt. In de Wdl-zelf wordt opgegeven, dat in het genoemde dialect van Haruku s a i in den tweeden pers enkelv. (en zeker ook wel in den derden pers. enkelv.) tot k a i wordt. Naar het heet, zou dit voor de welluidendheid geschieden; maar er is wel geen reden van welluidendheid te bedenken, waardoor t u p a in eene verbinding als s i r e - s i - t u p a onveranderd zou kunnen blijven, daarentegen in i r e - i - t u p a tot k u p a zou moeten worden. Reeds terstond blijkt, dat er eenige overeenkomst bestaat met het Sikk., wat betreft de personen, waarin die verandering der aanvangsconsonanten plaats heeft; de personen, waarin de verandering niet plaats heeft, in het Amb. van Haruku, in tegenstelling van het Sikk., zijn de eerste pers. meerv. exclusief en tweede pers. meerv., hier luidt de vervoeging in dat dialect evenwel: "volledig voornw. + m a, (vgl. het Sumb., Niasch), + verbaal woord" en "volledig voornw. + m i + verbaal woord" en is dus de oude vervoeging bewaard gebleven; in het dialect van Asilulu is de eerste pers. meerv. "volledig voornw. + m i + verbaal woord" eveneens intact gebleven; de tweede pers. meerv. echter luidt: "volledig voornw. + i + verbaal woord", in dat dialect wordt de verandering der begin-consonant ook in dien persoon aangetroffen. Men kan reeds terstond vaststellen, dat de oorzaak van die verandering dezelfde moet geweest zijn als in het Sikk. en dat de tegenwoordige vervoeging in het Ambonsch grootendeels eene nieuw-vorming is. Maar hoe kan uit een oorspronkelijk m u - t u p a, n a - t u p a een vorm als k u p a ontstaan? Het met het Amb. nader verwante Timoreesch vertoont

de eigenaardigheid, dat het voor elke nd, hoe ook ontstaan, eene *k* vertoont, bijv. taka, (teeken), (M. P. tanda, wordt in de naast verwante tot tanda), uki, pisang, (Rott. hundi, huni, Sumbawar. punti, Mak. unti), neki, (hij brengt), (Rott. nendi, neni, Sumbawar. ĕnti), enz. Dewijl eene Tim. *k* eigenlijk voor ngg pleegt te staan, moet hier eene verwisseling van ngg en nd plaats gehad hebben. Op deze wijze moet ook uit een *ndupa (voor *mtupa, *ntupa als in het Sikk.), of liever uit volledig voornw. + *ntupa, die vorm kupa ontstaan zijn, evenals in vormen in de Wdl. opgegeven, als: Haruku kunu, in de andere dial. = algemeen M. P. tunu, (verbranden), kani, in de andere dialecten tani = M. P. tangis, (weenen), enz., hetzij daar de tweede en derde pers. bedoeld is, hetzij de vorm vast geworden is in alle personen. Evenwel moet ik bekennen, dat het mij niet gelukt is uit hetgeen van den Ambonschen woordenschat gepubliceerd is, (dat trouwens na aftrek der eenvoudig aan het Maleisch ontleende woorden niet zoo heel veel is), een spoor van dien overgang te ontdekken, (in het eenige geval mij bekend, waar het Amb. hetzelfde woord bezigt als het Tim., waar het dien overgang vertoont, wijkt het zelfs af, nam. iwato, elders iwatollo, (oostmoesson, droge tijd) = Tim. faku--nais), Rott. fandu, fanu. het is echter mogelijk uit een nevenvorm zonder neusklank, te verklaren), tenzij misschien in moko naast molo, (Rott. idem of bolo), "zinken", waarbij dan een overgang moet aangenomen worden als Jav. ĕndog (ei), vertoont, tegenover Mal. tĕlor, enz., het Tim. vertoont hetzelfde woord in de vormen teko en teno, (eene *l* wordt in het Tim. regelmatig *n*). In de naburige Ceramsche dialecten is de overgang echter even bekend als in het Tim., bijv. uki, Tim. idem, pisang, eki, (brengen, eigenlijk ik breng?, Tim. ik breng, enz.). De genoemde overgang heeft in het Tim., voor zooverre mij bekend, altijd plaats in het woord, dat levert geen bezwaar tegen het bovenstaande op, want moet aangenomen worden, dat er na de reductie der pronominale prefixen eene vaste verbinding met het voorafgaande volledige voornw. zich gevormd heeft, evenals dat het geval is in het Sikkasch en meer andere talen en ook nu nog in het Ambonsch, zoodat de eerste lettergreep van het verbale woord in het geheel kwam te liggen.

De *s* van sai wordt in hetzelfde dialect eveneens tot *k*. Dit zou dan moeten verklaard worden, doordat de *s* na den neusklank als overblijfsel van het pronominale prefix, eveneens tot *t* (uit tj,)

geworden is en het geheel verder denzelfden overgang heeft doorgemaakt als de met *t* beginnende woorden, (vgl. Jav. ṭ naast tj in tallooze woorden, en den overgang van *s* in tj na een neusklank in het Bng. en Bim.).

Voor den overgang van *s* in *r* in het dialect van Asilulu zou dan een parallel te vinden zijn in eene andere met het Ambonsch naverwante taal, nl. in het Rott. van Oe-pao, waar elke nd tot *r* wordt, bijv. faru, (oostmoesson), elders fandu, fanu, Tim. faku-(nais), enz. Ook van dezen klankovergang weet ik uit het Ambonsch zelf geen voorbeelden aan te halen. Maar wel in de Ceramsche tongvallen. Al naar den tongval, treft men aldaar bijv. naast tunu, (verbranden), M. P. idem, niet alleen kunu, maar ook runu. Of er nu nog vervoeging in deze dialecten bestaat, is niet bekend, maar stellig moet runu uit een *ndunu voor *ntunu ontstaan zijn, volgens den bovengenoemden klank-regel. En dewijl daarnaast eveneens tjunu voorkomt, evenals bijv. utji naast uki = (p)unti (pisang), blijkt, dat ook daar eene verwisseling tusschen nt en ntj moet voorgekomen zijn. Vergelijkt men nu nog in het dialect van Haruku den tweeden pers. kaha en den eersten pers. aha, (roeien), (Bur. kaha), met Sikkasche vormen, als gita naast ita, dan kan er wel geen twijfel bestaan, trots eenige moeilijkheden in de bijzonderheden, aan de juistheid der bovengenoemde verklaring. Waaruit dan blijkt, dat ook de Amb. dialecten vroeger bij de vervoeging de gewone vormen vertoonden. Wat nu de hier bovenvermelde klank-overgangen betreft, het komt mij voor, dat wij hier weer meer met zulke veranderingen te doen hebben, als bijv. Sundaneesch tj voor *w*, enz., dus met een soort krama-vormingen, niet met eigenlijk gezegde klankwetten; vgl. bijv. Jav. kabintjih naast kebiri; wantji en ubanggi naast wayah en ubaya, en eigenlijk ook vormingen als kintĕn naast kira.

III. Het zou hier te ver voeren om over de zoogenaamde genitief-constructie uitvoerig te spreken. Dit zij hier voldoende: bij eene nadere beschouwing dezer talen blijkt duidelijk, dat alles, waarin zij zich bepaaldelijk van de andere M. P. talen onderscheiden, van latere dagteekening is; dat zij oorspronkelijk geheel dezelfde regels volgden. De bijzonderheden, welke zij in dat opzicht vertoonen, kunnen dus nooit bij eene algemeene beschouwing der Indonesische talen in rekening worden gebracht. Toen Brandes in zijn Proefschrift over deze talen sprak, was er nog slechts zeer weinig van bekend;

op het toenmalig standpunt der kennis dier talen was hij volkomen in zijn recht om een groot onderscheid tusschen deze en de andere talen te zien.

Om nog even aan te vullen het gezegde omtrent de bezittelijke voornw. alleen in de Amb. dialecten, welke ook in andere opzichten sterk verloopen zijn, wordt naast de gewone plaatsing, ook de plaatsing vóór het substantief aangetroffen. Hetgeen daarover wordt medegedeeld, is echter te onvolledig, dan dat men met eenige kans van slagen zou kunnen beproeven, dit feit op te helderen. Het meest waarschijnlijke dunkt mij voorloopig nog, dat er een woordje, dat eene bezitting aanduidt, als het Burusche na, door phonetisch verval verloren is geraakt en door analogie de constructie is uitgebreid.

IV. Eigenaardig is het, dat juist eene taal, welke elk verbaal woord vervoegt, eenig verschil schijnt te maken tusschen transitieven en intransitieven, nl. het Bimaneesch. In deze taal namelijk mag een woordje ku, dat thans geen andere gelding meer heeft dan het Mal. lah, dus eenvoudig een nadrukswijzer is, in den indicatief en imperatief alleen na een transitief werkwoord gebezigd worden; terwijl na een intransitief ra of du wordt gebruikt, welke woordjes omgekeerd ook na een transitivum kunnen geplaatst worden. Geheel duidelijk is mij de zaak nog niet. Toch schijnt wel het volgende in aanmerking te komen: een zin als Bim. na-eda -ku dou ede,
hij-ziet mensch die
(hij zag dien man), luidt in het Sumbaneesch: na- ita ja
hij- ziet hem
na tou, (lett. hij zag hem, den mensch); vgl. het gebruik van
lidw. mensch
Mak. en Bug. *i* voor een object. Het schijnt wel, dat om eene of andere reden ku de waarde heeft gekregen van nadrukswijzer + een element, overeenkomende met Sumb. ja, Mak. Bug. *i*, hetzij dat het er in opgelost is, hetzij dat het te vergelijken is met Mak. mo, dat in sommige gevallen staat voor mi, dat is nadrukswijzer ma + i. Dit ku is dan te onderscheiden, (hetgeen op zichzelf ook al reeds waarschijnlijk is), van het ku, dat in den conjunctief, zoowel na transitieven als intransitieven gebezigd wordt.

V. Ook in andere talen komen nog wel sporen van deze constructie voor, bijv. het Bimaneesch ontleedt meermalen de ma-vormen van het perfectum met wau-ra in een finieten zin, (Bim. Sprk. § 85). Ook wel eens in het Mak. in reflexieve uitdrukkingen, als: tu - na-
mensch hij-

kalupái kale-nna, (iemand, die zijn bewustzijn verloren heeft),
vergeet lichaam zijn
dewijl doch na-kalupái kale-nna op zich-zelf beteekent: hij verliest zijn bewustzijn, hier evenwel heeft mogelijk verwarring plaats gehad met zulke constructies, waar het bepaalde woord logisch het object van het werkwoord is.

VI. Talen. welke geen betrekkelijk voornw. bezitten, bezigen wel eens daarvoor in de plaats een woordje, dat men door „om te” kan omschrijven, bijv. het Mak. en Bug. maka, trouwens op zich-zelf reeds een ma-vorm, (hoewel het gebruik niet noodzakelijk is, bijv. Mak. iya-pa-ndjo paballe - ya akulle ampagassing-i
pas dat geneesmiddel het kunnen sterkmaken hem
karaeng-a, pas dat geneesmiddel is het, dat den vorst gezond
vorst de
kan maken), het Bim. mandai, ndai enz., het Rott. bezit fò „om te” bepaaldelijk ook in de waarde van een relativum, zoo schijnt ook hetzelfde maka, dat in het Tettumsch op dezelfde wijze als in het Mak. en Bug. gebezigd wordt, in het Kissersch als maka, in de Amb. dialecten als maka of maä, in het algemeen de deelwoordelijke vormen, ook bij attributief gebruik, te vormen. Eene taal, die de ma-vormen verloren heeft en ook geen relatief heeft, is het Sumbawareesch; deze omschrijft maka met een verbaal woord boat, (natuurlijk oorspronkelijk = Mal. enz. buat), bijv. aku
ik
nam-ratis apa aku boat gita tau (geef mij zeshonderd,
zes honderd want ik zien mensch
want ik ben 't, die naar de menschen gezien heb, die op den uitkijk gestaan heb.

VII. In de talen, welke eene volledige vervoeging kennen, kunnen de ma-vormen ook niet na andere werkwoorden bij wijze van onzen infinitief optreden. Het Rott. en verwanten bezigen eene gecoördineerde constructie, bijv. nae naä, (lett. hij wil, hij eet = hij wil eten), ae uä, (ik wil, ik eet = ik wil eten), welke constructie ook soms nog in het Mak. en Bug. bewaard is; vgl. boven ta ku-kulle ku-ápelẹ, ik ken het mij niet herinneren; vlg. ook constructies als het Jav. djadjalĕn baḍogĕn.

Het Bim. bezigt eenvoudig het stamwoord, het Sumb. een vorm met pa, (reden waarom in de Woordenlijsten zoovele woorden een pa vertoonen, welk voorvoegsel zij als afzonderlijk woord eigenlijk niet hebben), bijv. ku-mbusang pa-laku, (ik wil gaan); eene

dergelijke constructie komt zelfs nog in het Sawuneesch voor, dat hier ta bezigt: oö ta-kako, willen gaan). Het schijnt wel, dat pa en ta hier de waarde van eene praepositie hebben.

VIII. De overige talen, welke hare spraakkunsten met nieuwere elementen opbouwen, geven, voor zooverre mij eenigszins bekend, in dat opzicht niet veel licht. Van de met het Tim. nader verwante talen kennen sommige nog de ma-vormen, andere bezigen eene constructie als het Tim., dus zonder onderscheid te maken tusschen praedicatief en attributief gebruik, bijv. het Sikk., Mafursch, ook het Burusch, (hetgeen in de Sprk. van deze taal gezegd wordt over deelwoorden met da in het enkelvoud en du in het meervoud is onjuist; het zijn nieuwe of in elk geval min of meer vernieuwde vormen om den derden pers. enkel- en meervoud, zoowel bij transitieve als intransitieven werkwoorden aan te duiden, ofschoon de taal overigens geen vervoeging kent). Het Kupangsch, dat ook de ma-vormen verloren heeft, bezigt in plaats daarvan als attribuut, enz. (ook in actieven zin), het stamwoord, voorafgegaan door in, dat in die taal het verbale substantief vormt, in alle mogelijke schakeeringen van beteekenis, waaruit in elk geval blijkt, dat de taal het woord in deze constructie als nomen voelt.

IX. Gewoonlijk bezigt het Sumb. na het in substantief-waarde staande verbale woord nja. Nja duidt gewoonlijk het indirecte object aan, (bijv. na-piti nja na kamămbi, hij haalt voor
hij haal de geit
hem de geit, tegenover: na-piti ja na kamambi, hij haalt haar, de geit = hij haalt de geit), maar het is eene eigenaardigheid van het Sumbasch, dat het na een substantief-vorm of een bezittelijk voornw. nja voor ja bezigt, bijv. na-namu **ja** na
hij bemint hem den
tou, hij bemint dien persoon, maar lalu namu na **nja** na
mensch zeer beminnen zijn
tou, zeer is zijn beminnen van = hij bemint zeer dien mensch. Zoo ook anakèda **ja**, hij, het is een kind, maar ana-nggu
kind hij
nja, hij, het is mijn kind. Nja staat dus hier in de plaats van ja: laku-na (-nggu, enz.) nja, is dus letterlijk: het is zijn (mijn, enz.) gaan.

Leiden, 7 April 1910.

SANSKRITINSCHRIFT VAN TOEK MAS (DAKAWOE).

DOOR

H. KERN.

Door vriendelijke tusschenkomst van den Heer J. W. IJzerman is mij geworden een schrijven van den Kapitein der Genie T. van Erp, uit Boroboedoer, van 18 Mei 1910, met Bijlagen. Dat schrijven bevat een „Toelichting bij de foto's en de afteekening der emblemen van den beschreven steen van Toek Mas," hetwelk ik hier in zijn geheel laat volgen:

Toelichting bij de foto's en de afteekening der emblemen van den beschreven steen van Toek Mas.

Bijlagen:

Een foto van den geheelen steen (inscriptie met emblemen).
Een detail-foto van het letterschrift.
Een afteekening der emblemen (blauwdruk).

Literatuur:

Not. Bat. Gen.

1888 blz. 49. De Controleur J. van Aalst zendt papier-abklatsch van den beschreven steen nabij de desa Dakamoe (lees: Dakawoe), district Ngasinan, nabij zeer groote bron Toek Mas.

id. blz. 94. Abklatsch in handen van Dr. Brandes.

id. „ 104. Dr. Brandes deelt mede, dat papierafdruk niet duidelijk genoeg is om te worden gelezen.

id. „ 138. Nieuwe afdruk gevraagd aan den Controleur Heijting te Magelang (de Heer van Aalst sedert vertrokken).

1899 p. 26. Vermelding aanwinst van de Abklatsch.

Encyclopedie N. S. III. p. 129. (1902). „Oudheden" door Dr. Brandes afgesloten in December 1898.

— — — —

De Heer Rouffaer vestigde in Januari 1910 mijne aandacht op den steen van Toek Mas, welks inscriptie (vermoedelijk Wenggi?) nog niet gelezen kon worden.

Van een verblijf wegens ziekte te Merbaboe werd geprofiteerd om een leesbare foto van het opschrift te maken, benevens een gips-afgietsel.

Den 28en April werd de steen bezocht. Deze is gelegen in de nabijheid van de desa's Lĕbak [1] (voorheen heette deze „Dakawoe") en Tempoeran. Men vindt aldaar eene uitgestrekte en diepe inzinking van het terrein. Uit den steilen, steenachtigen wand welt op tal van plaatsen het water uit den bodem op. De grootste dezer bronnen draagt den naam van „Toek Mas" en ontlast zich in de Kali Bolong.

De bedoelde inscriptie is aangebracht op een los van den aardwand liggenden grooten steen. Het voorvlak van dezen is vrij glad, over eene lengte van ± 1.60 M. en eene breedte van ± 0.75 M. Dit voorvlak draagt aan de onderzijde de inscriptie en daarboven een groot aantal emblemen.

Bijlage I. De eene foto geeft een beeld van den geheelen steen. Daar de Hindoeïstische emblemen zeer onduidelijk waren — de inbeiteling is zeer ondiep en verraadt een weinig vaardige en onvaste hand — werden de contouren der figuren verscherpt met zwart Siberisch krijt.

De meeste emblemen zijn nu op de foto dadelijk herkenbaar. Duidelijkshalve werd hiervan nog eene af-

Bijlage III. teekening gemaakt, hierbij overgelegd in blauwdruk.

Van de inscriptie zelve werd nog een detail foto gemaakt op grooter schaal, waartoe twee afzonderlijke platen gebruikt werden. De gekappelde afdruk gaat

Bijlage II. hierbij. [2]

De begin- en eindletters zijn niet zeer duidelijk meer. Het kwam mij voor dat onder den langen regel, ongeveer beneden de emblemen 2 en 3 (verg. blauwdruk) nog flauwe sporen aanwezig zijn van eenige letters op een tweeden regel (?).

[1] Onderdistr. Tjokro, Distr. Ngasinan. Res. Kedoe.

[2] Wegens onbekendheid met het letterschrift, kwam het mij gevaarlijk voor, dit op minder duidelijke plaatsen te verscherpen met zwart krijt; dit is dus niet geschied!

De hierbij gaande gegevens werden gelijktijdig gezonden aan de Directie van het Bat. Gen. door tusschenkomst van Dr. Krom, die onlangs het ambt. van voorzitter der Oudheidk. Commissie aanvaardde. Het zekerheidshalve gemaakte gipsafgietsel werd daarbij gevoegd.

Boroboedoer, 18 Mei 1910. *De Kapitein der Genie*,
T. VAN ERP.

De derde Bijlage, zijnde een afteekening der emblemen (blauwdruk) geeft een afbeelding van de Emblemen.

(Zie Plaat 3).

De inscriptie in Sanskrit bestaat uit een strofe in Triṣṭubh. Jammer genoeg zijn eenige letters aan 't begin en bij 't einde onleesbaar geworden, en buitendien zijn een paar karakters zeer onduidelijk, hetgeen de vertaling gedeeltelijk onzeker maakt. Intusschen is de inhoud in hoofdzaak niet twijfelachtig. Ik lees als volgt:

— — uçucy [1] aṁburuhānujātā
kwacic chilāwālukanirggateyaṁ:
kwacit prakīrṇṇā çubha [2] çītatoyā
saṁprasrutā ma ŭ ŭ — va gaṅgā

D. i. „Deze (watersprong, beek [3]) ontsprongen uit (een plek met) zuiver witte lotussen, op sommige plaatsen uit steen en zand opgeweld, op andere zich verbreidende met haar heldere (?) en koude wateren is, in haar geheel voortgestroomd zijnde, als [4] een — — Ganges".

Uit deze inscriptie, in verband met de aangebrachte emblemen, mag men opmaken dat wij met een voor heilig gehouden water te doen hebben. Uit welken tijd de inscriptie dagteekent, is moeilijk met beslistheid te bepalen, maar in allen geval behoort zij tot de oudere op Java aangetroffen. Ik geloof niet dat men ze later kan stellen dan ± 500 A. D.

[1] Onzeker.

[2] Onduidelijk.

[3] Een substantief waarop dit vrouwelijk voornaamwoord terugwijst ontbreekt. De dichter moet aan een vrouwelijk woord gedacht hebben; aangezien 't gewone woord voor bron, nl. utsa mannelijk is, denk ik dat hij een vr. woord in den zin had, bijv. nadikā, beek.

[4] Ik gis dat va 't overblijfsel is van een met het voorafgaande woord samengevloeid iwa. Het samengesteld karakter na ma vermag ik niet te ontcijferen; misschien ñca.

inan. Res. Kĕdoe.
p. 129.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË,

UITGEGEVEN DOOR HET

Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde
van Nederlandsch-Indië.

DEEL 65.

DERDE EN VIERDE AFLEVERING.

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1911.

INHOUD.

Bladz.

Het herstel van het Nederlandsch gezag in de Molukken in 1817

NAAR OORSPRONKELIJKE STUKKEN

DOOR

P. H. VAN DER KEMP.

IN DRIE GEDEELTEN MET EEN KAART.

I. De overneming van de Molukken uit handen der Engelschen in 1817.

II. De opstand in de Molukken onder het bestuur der commissie Engelhard-Van Middelkoop.

III. De bedwinging van den opstand in de Molukken door schout-bij-nacht Buijskes.

INLEIDING

met opgave van bronnen en van de verkortingen, die tot verwijzing dienen.

De overneming van de Molukken uit handen der Engelschen, ten gevolge van het Londensch koloniaal tractaat van 1814, en de opstand van Matulesie staan in zulk een dadelijk verband tot elkander, dat de geschiedschrijver ertoe komt ze als een geheel te behandelen. Het karakter van den gang der zaken verandert nochtans met dien opstand, waardoor in de uitgebreide stof natuurlijke scheidslijnen worden getrokken; vandaar de door het titelblad aangegeven splitsing.

Twee redenen zijn er geweest, die mij tot dit moeitevol geschiedverhaal hebben gebracht.

Wanneer men niet volstrekt een vreemdeling in de Indische historie van het tijdvak is, weten wij, dat de heeren Engelhard en Van Middelkoop, belast met de overneming der Molukken, als doodvijanden zijn gescheiden, doordien gedurende hun commissie de grootste onaangenaamheden onder elkander ontstonden. Vermoedelijk had dit niet zulk een algemeene bekendheid erlangd, zou het in ieder geval historisch van geen of weinig belang zijn geweest, wanneer de eilanden in vrede waren achtergelaten; maar de opstand heeft aan die persoonlijke oneenigheid relief gegeven. Het valt niet te bewijzen, dat de loop der zaken een andere zou geweest zijn, indien Commissarissen vriendschappelijk hadden samengewerkt; in zoover echter staat de uitgebroken wanverhouding wel degelijk met den opstand in verband, dat de bijzonderheden ervan aan den dag doen treden, hoezeer deze commissarissen prullen van menschen zijn geweest en alzoo daar niet op hun plaats. Die bijzonderheden nu, bij mijn weten volstrekt onbekend, verdienen zeer zeker medegedeeld te worden. Alzoo de eene aanleiding tot deze studie; de andere is gelegen in het wenschelijke van een geregeld verhaal over de onlusten.

De wijze, waarop de rebellen zijn bestreden en ten onder gebracht, is namelijk wel het onderwerp van publicatiën geweest; maar een

geordend geschiedverhaal treft men nergens aan. Fragmenten, episodes, dikwerf met onjuistheden, zonder behoorlijke dagteekeningen, en slechts enkele officieele rapporten bestaan, dat is alles. Hier valt op historisch gebied nog iets goed te maken, ook ter waardeering van de mannen, die er hun leven en hun gezondheid aan ten offer brachten. Men zal dan ook beter kunnen zien, wat aan de juistheid der uiteenzetting door gebrek aan de bronnen ontbreekt en alzoo daarin aanleiding kunnen vinden door nasporing in de archieven te Buitenzorg en te Batavia helderder voorstellingen te geven.

Wil de lezing van die gebeurtenissen een blijvenden indruk maken, wil men met genoegen er kennis van nemen, dan is het een onmisbaar vereischte, dat wij de op te noemen plaatsen met de kaart vóór ons kunnen volgen; anders worden ons de namen slechts klanken, zonder beteekenis, waarvan alleen in herinnering blijft het harde van de uitspraak, wèl onderscheiden van de zoetvloeiender en gemakkelijker te onthouden benamingen van Javasche streken.

Meer dan een schetskaart was overigens voor het beoogde doel niet noodig. Mijn vriend, de heer J. Habbema, had de welwillendheid die voor mij samen te stellen.

De opstand bepaalde zich tot Ambon, de Oeliasers en Ceram; van dit laatste eiland vooral, nochtans geenszins uitsluitend, het westelijk gedeelte; wat Ambon betreft, werd alleen Hitoe door de onlusten bezocht. Bij het nagaan der terreinen waren mij van dienst:

1°. Een zeer geschikt schetskaartje in het nader aan te wijzen Gids-artikel *Boeien*;
2°. Wat Ceram betreft, de overzichtskaart in het op te geven werk *Martin 1894*;
3°. Wat de Oeliasers aangaat, een uitstekende kaart in het nog te vermelden werk *Van Hoëvell*;
4°. Wat Ambon aangaat, de kaart van dat eiland in het te vermelden werk *Martin 1894*; en
5°. Een goede overzichtskaart van [illegible], gevoegd bij „Eenige aanteekeningen over de Amboneesche eilanden" door F. S. A. de Clercq in het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap van 1876.

Onze kaart vindt de lezer reeds gevoegd bij het eerste gedeelte. Wel zou er daar geen behoefte aan bestaan hebben, indien slechts de overneming der eilanden uit handen der Engelschen behandeld werd, maar met het oog op het vervolg is reeds het eerste deel getreden in tal van bijzonderheden over de eilanden en de ingezetenen, waardoor de dadelijke bijvoeging van zelf voortkwam

Mijn gebruik van niet gepubliceerde stukken vordert de volgende toelichtingen:

1°. Tot de oorlogsschepen, die aan de gebeurtenissen van dit tijdvak deelnamen, behooren o. a. de *Prins Frederik*, de *Maria Reygersbergen* en de *Wilhelmina*. Hiervan bevinden zich de journalen in het archief van het departement van Marine. Zij zijn als regel geschreven in erbarmelijk Hollandsch en vol van geradbraakte namen, alsof de stellers het erop toelegden La Brosse's oordeel te bevestigen — n'en déplaise Loti! — „les Marins écrivent mal, mais avec assez de candeur" [1]. Dit vermindert nochtans niet het belangrijke van de korte, droge, van dag tot dag gehouden aanteekeningen, vooral ook ten aanzien dezer geschiedenis, waarvoor de opgaven van dagteekening in hooge mate te wenschen overlaten; de scheepsjournalen kunnen tot verificatie dienen; menigmaal ligt ook in hun wijze van zeggen iets aantrekkelijks. Tevens maakte ik gebruik van het in vermeld archief mede aanwezig zijnde belangrijk „Verbaal gehouden door den Schout bij Nacht Wolterbeek als kommandant van Z^r M^s Eskader in de Oost-Indiën 1817-1821". Voor de welwillendheid, waarmede deze gewichtige bijdragen ter beschikking werden gesteld, mijn besten dank. Van de *Iris*, mede dikwerf in deze studie te noemen, is ook een scheepsjournaal bij het departement voorhanden, maar het loopt slechts tot de komst uit Nederland te Batavia, daar het schip toen bij de Koloniale Marine geplaatst werd. De journalen blijken echter niet altijd met den dag te zijn ingeschreven; ook vermoed ik, dat ondergeschikten òf zelfstandig met de bijschrijving werden belast, òf onder dictaat de aanteekeningen stelden. Men zie overigens betrekkelijk deze journalen het alphabetisch register in het nog te noemen werk *Teruggave*. — In verband met dit onderwerp moet ik bovendien de aandacht vestigen op hetgeen vermeldt bl. 10 van het verslag over 1887 van het Rijksarchief: daar leest men, dat er verkregen werden eenige door den vice-admiraal Boelen gehouden scheepsjournalen w. o. die „van het fregat *Maria Reijgersbergen* naar Oost-Indië, 1815-1819 tijdens den opstand in de Molukken" en „van het schip *Delphina* naar Oost-Indië, 1820-1824". Het laatste — een koopvaardijschip — teeken ik slechts aan voor memorie, het valt buiten het hier te behandelen tijdvak, maar het eerste — door mij te vermelden als *journaal-B* — is uit den aard der zaak een

[1] In het hierna te noemen werk *Ver Huell*, bl. XVI van het Voorbericht aangehaald.

goede aanvulling en controle op het officieele scheepsjournaal van de *Maria Reygersbergen*; het werd overigens niet beter of breeder gesteld dan de officieele stukken van dien aard. Boelen was tijdens de Moluksche gebeurtenissen luitenant t/z. 2e klasse. — Van niet gering belang is bovendien voor mij geweest een stuk, dat in het journaal-B gebonden ligt, nl. een „Extract uit het journaal van den Luitenant t/z. H. P. N. 't Hooft aan boord van den Admiraal Evertsen", loopende van 16 Mei tot 24 Juni 1817.

2°. Op bl. 29 van den „Staat der aanwinsten van het Rijksarchief te 's-Gravenhage in 1900" — een ander Rijksarchief heb ik bij verwijzingen niet op het oog — vindt men onder N° XXII: Stukken uit den boedel van Jhr. F. E. M. van Alphen, waaronder van Nicolaus Engelhard, door dezen nagelaten aan Jhr. D. F. van Alphen. Ik zal de hieruit door mij gebruikte papieren, zij het ook dat ik ze niet alle nader aanhaal, opgeven, eensdeels omdat ik ze soms met een korte aanwijzing een en andermaal vermeld, anderdeels omdat ze hier en daar eenige ophelderingen vorderen. Mijn ongunstig oordeel over deze „verwarde rommelzoo", gelijk een schrijver ze qualificeerde in een werk, dat te Batavia verscheen, toen mijn hieronder te noemen *Engelhard*-artikel in Holland werd gepubliceerd [1], sprak ik reeds uit in die verhandeling. Dat stuk ontleende aan het archief de N°s. 266 en 277, zijnde een brief van Engelhard d.d. 20 Mei 1811 aan Janssens en een brief van hem aan C.C. G.G. bij hun aankomst in 1816 [2].

De bijgevoegde nommers zijn die van het vermelde Archiefverslag:

N°. 311. Minuut-„Punten van Elucidatie omtrent de Nederlandsche bezittingen in de Groote Oost", ongeteekend en ongedagteekend. Het is een advies voor C. C. G.G. over de organisatie der Molukken.

N°. 312. Onder dit nommer komt hetzelfde stuk N°. 311 voor, dat echter wordt gevolgd door tal van andere papieren, als:

een naamlijst van de Moluksche ambtenaren, die er zich in 1810 bevonden en tijdens de samenstelling der lijst nog in leven waren;

een nota over de samenstelling der garnizoenen in de Molukken volgens de memorie van menage van 1753;

een nota, houdende de organisatie aldaar, door Daendels bepaald;

[1] Zie het te noemen werk *Priangan*, dl. I, bl. 83.

[2] Overbodig te herinneren, dat met de letters C. C. G. G. bedoeld worden Commissarissen-Generaal.

tal van stukken over de personeele en materieele organisatie, gelijk Engelhard die voorstelde;

een brief aan Engelhard, gedagteekend Japara, 29 November 1816, van resident J. A. Doornik;

„Pointen van regulatie ter retablisseering van de Groote Oost".

Op het einde een stuk zonder hoofd, dat handelt over Daendels' voornemen om het etablissement Ternate op te breken. De bundel besluit met een handschrift, waarvan het slot ontbreekt.

N°. 314. „Copie-instructiën van Commissarissen-Generaal tot overname en regeling van het bestuur der Molukken, 31 Januari 1817—3 Februari 1817". In dezen bundel treft men echter niet aan de instructie, die C. C. G. G. vaststelden voor de Moluksche commissie. Zij ligt in

N°. 315. „Ingekomen en minuut-uitgaande stukken van den eersten commissaris ter overname der Molukken, Nicolaus Engelhard, 31 Januari 1817—15 October 1818, 139 stukken" [1].

De volgende brieven van Engelhard vindt men er onder:

gedagteekend Amboina, 12 Juni 1817, aan C. C. G. G.; deze missive is eigenhandig geschreven en geteekend door Engelhard;

van denzelfden datum door Engelhard gericht aan zijn „broeder", vermoedelijk zwager Senn van Basel, te Batavia; van dit stuk twee exemplaren, beiden geteekend door Engelhard, waarvan een geschreven, meen ik, eigenhandig, de andere stellig door een ander; aan eerstbedoelde ontbreekt vel 7; met karakteristieke slordigheid luiden beide stukken niet volkomen gelijkluidend;

gedateerd Amboina 9 Juni 1817, gericht aan H. Tilenius Kruijthoff, gouverneur van Makasser: een copie met buitengewone slordigheid overgeschreven en zonder paraaf of onderteekening;

gedagteekend Amboina 3 Juni 1817, aan J. Siberg te Batavia, oud-G. G. van Indië; ik meen eigenhandig geschreven, maar het stuk is niet onderteekend;

gedagteekend Amboina 4 Juni 1817, aan G. G. Van der Capellen: zonder eenig onderschrift;

gedagteekend Amboina 29 Mei 1817 aan Com. Gen. Buijskes te Batavia; niet eigenhandig, doch met de hand van E. aangevuld; ongewaarmerkt;

gedagteekend Amboina 28 Mei 1817, aan W. J. Cranssen, lid van het afgetreden Britsch Gouvernement; niet eigenhandig en ongewaarmerkt;

aan zijn „broeder". Amboina Mei 1815, dus zonder verdere dagteekening, maar uit de laatste bladzijde blijkt, dat de dagteekening 20 Mei zal geweest zijn; het slordig geschreven en min of meer verbeterde stuk heeft overigens geen onderschrift;

aan G. G. Van der Capellen. Amboina Mei 1817. dus ook zonder verdere

[1] Men kan de instructie voor de Commissie, maar niet voor den Gouverneur, ook vinden in de bundels brieven van C. C. G. G. aan Koloniën in „Koloniën na 1813", bundel Januari—ultimo 1817: brief d.d. 8 Februari 1817, N°. 50.

dagteekening, doch uit den inhoud is op te maken, dat dit geschreven is vóór dat de opstand te Amboina bekend werd, dus vóór 16 Mei; ongewaarmerkt, maar hier en daar met Engelhard's hand aangevuld;

aan Com. Gen. Elout, gedagteekend 28 Mei 1817; overigens als voren;

aan Mr. Bousquet, secretaris van den Raad van Finantiën te Batavia, wiens zoon als adelborst diende op de ter reede van Amboina zijnde *Nassau*; de brief is gedagteekend Amboina 26 Mei 1817, zonder waarmerking, hier en daar verbeterd door Engelhard;

aan Siberg, d.d. 2 Mei 1817, gedeeltelijk eigenhandig, maar ongewaarmerkt;

aan prof. Ross te Batavia, 2 Mei 1817;

aan Elout, d.d. 2 Mei 1817;

aan 'n „Zeer G'achte Vriend" d.d. 2 Mei 1817: Heukevlugt, denk ik.

aan Elout, gedagteekend 16 Juni 1817;

„ „ „ 23 „ „ ;

aan den heer Wedding, „pastoor en secretaris van het Bijbelgenootschap te Batavia" (een Protestantsche vereeniging immers!), gedagteekend 5 Juli 1817: er is slechts één vel van, het vervolg ontbreekt.

Verder de volgende brieven aan Engelhard:

van Veeckens, gedagteekend Batavia 17 Maart 1817, tevens gericht aan Van Middelkoop;

van Buijskes, gedagteekend Soerabaja 14 Febr. 1817;

van Van Lawick van Pabst, resident te Soerabaja, d.d. 14 Febr. 1817;

van J. A. Neijs (hij teekent zich aldus), gedagteekend Ternate 15 Juni 1817;

van Parvé, resident van Semarang, gedagteekend 22 Juli 1817; dan nog:

van resident C. A. Uijtenbroek (hij teekent zich aldus) aan gouverneur Van Middelkoop te Amboina, gedagteekend Amboina 26 Augustus 1817;

van den heer E. S. A. Martheze (hij teekent zich aldus), gedagteekend Menado 13 September 1817, aan Engelhard te Ternate;

van Ver Huell, gedagteekend aan boord van de *Evertsen* 10 April 1818 aan Engelhard te Pondok Gedeh.

Eindelijk liggen in den bundel o. a. de volgende stukken:

De beide conventiën, gesloten tusschen den Britschen resident Martin en de Moluksche commissie voor de overgave der Molukken; deze twee stukken, ofschoon reeds gedrukt, zijn van eenige waarde, met het oog op hetgeen ik aanteeken onder *Hoek*;

het extract van een besluit d.d. 15 Augustus 1817 N°. 6 van den gouverneur der Molukken, over een daarbij zijnde opgave van zijn mede-commissaris, ten aanzien van hetgeen blijft te verrichten, krachtens de instructie, door de Moluksche commissie vastgesteld, en een andere mede daarbij gevoegde opgave van stukken, die nog aan C. C. G. G. moeten ingediend worden;

verbaal van het verhandelde door den eersten commissaris gedurende zijn verblijf te Ternate;

rapport, gedagteekend Amboina 20 October 1817, van de Moluksche commissie aan schout-bij-nacht Buijskes; het is een afschrift, waarvan voorhanden 6 vellen: het vervolg ontbreekt;

rapport, gedagteekend Amboina October 1817, van Engelhard aan Buijskes over het door hem verrichte te Ternate; dit stuk heeft alzoo geen nadere dagteekening en met de 5 aanwezige vellen blijkt het evenmin ten einde; hieronder sub N°. 321 komt echter het rapport in zijn geheel voor;

vertaling in het Hollandsch van de [illegible]
14 November [illegible] van het Bengaalsch [illegible]
vertragen ter zake van de [illegible]
advie daarop aan [illegible] van [illegible]
mededeling 1 Maart, op grond van [illegible]
is geadresseerd en door [illegible]
President der Commissie-Generaal, waarvan [illegible]

Ten slotte werde de aandacht gevestigd op
een Hollandsche vertaling van het [illegible]
door resident [illegible] aan de Indische commissie [illegible]
inrichting van staatkundige en economische [illegible]
het bedoelde vertaling is afgedrukt in [illegible]
werk *Van Deventer* [illegible]
niet met elkander overeen [illegible]
Van Deventer [illegible] aangeeft [illegible]
redactie [illegible]
daarentegen het [illegible]

Wanneer [illegible] — zoowel [illegible] — [illegible]
maakt [illegible]

[illegible]

gezegd hebben. Engelhard, te Batavia teruggekeerd zijnde, heeft echter onder dagteekening van 31 Mei 1818 nogmaals een verslag ingediend: het onder N°. 322 vermelde. Het zeer lijvige rapport is op z'n Engelhards buitengewoon vervelend gesteld en daardoor vermoeiend te lezen. Hij had toen niet meer ter beschikking de officieele gegevens, zoodat hij uit zijn herinneringen de mededeelingen moest putten, hetgeen den lezer verplicht van het verslag eenigszins critisch, speciaal wat de data betreft, kennis te nemen. Dit stuk van 31 Mei 1818 haal ik meermalen aan als *Bataviaasch verslag.*

3°. Behalve de hier genoemde schrifturen, leverde mij het Rijksarchief nog bronnen in de officieele bundels der C. C. G. G. Daaronder breng ik hier alleen in herinnering een rapport, waarnaar ik herhaaldelijk verwijs als Buijskes' *Buitenzorgsch verslag.* Ik neem het ook, wegens de betrekkelijk groote waarde, in zijn geheel op in het laatste hoofdstuk van mijn werk, niettegenstaande ik er veelvuldig gedeelten in den loop van het verhaal aan ontleende. In dit verslag geeft de Schout-bij-Nacht, na van zijn commissie teruggekomen te zijn, een overzicht van hetgeen hij in de Molukken verrichtte. Het is goed geschreven.

Wat betreft de door mij geraadpleegde reeds gepubliceerde werken, ze worden vermeld onder de volgende verkortingen:

1°. *Ver Huell:* «Herinneringen van eene reis naar de Oost Indiën" door Q. M. R. Ver Huell, in twee deelen (1835 en 1836). Dit in vele opzichten aantrekkelijke werk mist soms te zeer eenheid van voorstelling; bovendien ontbreekt menigmaal, speciaal bij het onderwerp, waarvoor wij het zullen raadplegen, nauwgezette vermelding van data. Gelijk uit het boek blijkt, repatrieerde de Schrijver met de *Evertsen*, die echter schipbreuk leed, waardoor hij nagenoeg al zijn aanteekeningen verloor; daaraan moeten, althans gedeeltelijk, leemten in zijn arbeid worden geweten. «Tot mijn groot verdriet", schrijft hij (dl. II, bl. 170), ging het dagboek den afgrond in. «Het Schetsboek werd tot mijne groote vreugde gevonden, doch de andere papieren bleven verloren. Dit smartte mij zeer; ik verloor daardoor alle mijne aanteekeningen, met een groot aantal schetsen naar voorwerpen van allerlei aard": dl. II, bl. 175. Ver Huell ontving intusschen mededeelingen over de onlusten van andere daarbij tegenwoordig geweest zijnde personen, «daar mijne aanteekeningen daaromtrent almede bij mijne noodlottige schipbreuk verloren gingen": dl. I, bl. 207. Men zie er ook het Voor-

bericht, hoe alles «als in een droom" zonk «in den peilloozen oceaan". Een zijner voorname inlichters is geweest zeeofficier Boelen, maar nu, nadat 'n driekwart eeuw later, Boelen's eigen Memoriaal werd gepubliceerd, is het ten deze in de «Herinneringen" voorkomende beter in dat Memoriaal te lezen, om niet te gewagen van het op bl. 341 vermelde, door Boelen gehouden scheepsjournaal. Een andere gewichtige bron van informatie is voor hem geweest de luitenant t/z. H. P. N. 't Hooft: zie *Ver Huell*, Voorbericht, bl. XIV. Hij is de officier, van wiens journaal ik op bl. 342 gewaagde en dat Ver Huell «afschreef".

2^e^. *Van Doren-M.:* «Thomas Matulesia, het hoofd der opstandelingen op het eiland Honimoa, na de overname van het bestuur der Molukken door den landvoogd Jacobus Albertus van Middelkoop in 1817" door J. B. J. van Doren (1857). Dit boekje treft men o. a. aan in de bibliotheken van het ministerie van Koloniën en van het Indisch Genootschap. De werken van denzelfden Schrijver hier onder vermeld, maar vooral de titels in den catalogus van de laatst bedoelde bibliotheek doen zien, dat zijn pennevruchten zeer velen zijn. Voor het gewone publiek waren ze ongetwijfeld aangenaam te lezen en ook leerrijk; in de dagen, dat er zoo bitter weinig belangstelling voor onze koloniën bestond, heeft Van Doren ongetwijfeld medegewerkt de kennis erover te vermeerderen. Meer mag echter niet tot lof gezegd worden; want van het oogenblik, dat het erop aan komt zijn geschriften critisch te beschouwen, treft de slordigheid, de overhaasting, zou men zeggen, waarmede gearbeid werd. Men is weleens over deze of gene onnauwkeurigheid te zwaar op de hand, men schoolmeestert er soms gaarne over, meer voor de voldoening van zijn eigen ik, dan uit het eenvoudig streven om wat inderdaad onjuist is, recht te zetten; maar Van Doren maakt het een en andermaal werkelijk te bar, zoodat er geen touw meer aan vast te binden is. Ik zal nog ruim gelegenheid vinden hierop de aandacht te vestigen, vooral ten aanzien van bovenstaand boekje. Ik ben trouwens de eenige niet, wien 's mans gebrek aan inzicht over hetgeen hij schreef, is opgevallen. In het hierna te noemen werk *Bleeker*, dl. II, bl. 213, vindt men mede gewaagd van 's mans «meerdere onjuiste en verwarde voorstellingen", ten aanzien eener verhandeling over «Howamohel en een gedeelte van de Zuidwestkust van Ceram". Nochtans bevat Van Doren's «Matulesia" waardevolle gegevens, ook enkele officieele stukken. Er is tevens een kaartje bijgevoegd; kenschetsend reeds is evenwel, dat de Schrijver niet genoegzaam naging, of de door hem in zijn werkje vermelde plaatsen, enz. er op werden aangeteekend.

3^e^. *Van Doren-B.:* «Bijdragen tot de kennis van verschillende

overzeesche landen, volken, enz." door J. B. J. van Doren. In 2 deelen (1861 en 1864).

4ᵉ. *Van Doren-F.:* «Fragmenten uit de reizen in den Indischen Archipel, enz." door J. B. J. Van Doren. In 2 deelen (1854).

5ᵉ. *Van Doren-H. en S.:* «Herinneringen en Schetsen van Nederlandsch Oost-Indië. Vervolg op de Fragmenten" door J. B. J. van Doren. In 2 deelen (1857 en 1861).

6ᵉ. *Van Doren-H. L.:* «Herinneringen der laatste oogenblikken van mijn verblijf in de Molukko's" door J. B. J. van Doren (1852).

7ᵉ. *Rap.-Anthing:* In het *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*, 23ⁿ jaargang (1861), dl. I, bl. 339—343 worden onder het hoofd «Nederlandsch-Indië in 1817", behandeld «De Moluksche Eilanden". Daarin komt voor een rapport d.d. 20 Juni 1817 van den legercommandant Anthing aan Commissarissen-Generaal (bl. 340—343).

8ᵉ. *Tijdschr.-Indië:* Op bl. 343—348 van het vorengenoemd tijdschrift-artikel vindt men nog eenige buiten *Rap.-Anthing* staande mededeelingen, waarnaar mede wordt verwezen.

9ᵉ. *Van Hoëvell:* «Ambon en meer bepaaldelijk de Oeliasers, geographisch, ethnographisch, politisch en historisch" geschetst door G. W. W. C. baron Van Hoëvell (1875). *Historisch* kan men anders niet zeggen, dat de schets is.

10ᵉ. *Van Rees:* «Vermeulen Krieger. Tafereelen uit het Indische Krijgsleven" door W. A. van Rees (1870). Jammer, dat de Schrijver soms van de geschiedenis gemaakt heeft een tafereel naar eigen voorstelling, b. v. de vergadering op bl. 77—83; hij is daardoor ook soms historisch onjuist, als op bl. 83—84. Niettemin vindt men in dit werk gegevens, die licht werpen op den gang der zaken.

11ᵉ. *Martin (1894)* en *Martin (1903):* Twee lijvige in het Duitsch geschreven boeken over «Reisen in den Molukken" door K. Martin. Dikwerf wordt in mijn verhandeling ook genoemd Martin, zonder dat daarmede deze geleerde schrijver bedoeld is; de Britsche bestuurder, die ons de Molukken overgaf, draagt toch gelijken naam.

12ᵉ. *Olivier:* «Reizen in den Molukschen Archipel" door J. Olivier Jz. in 2 deelen (1834 en 1837).

13ᵉ. *Boelen-M.:* «Bladen uit het Memoriaal van den vice-admiraal J. Boelen": «II De opstand in de Molukken, 1817" in *De Gids* van 1903, dl. IV, bl. 241—287. Op bl. 341 maakte ik melding van een *Scheepsjournaal-Boelen*; hier leest men van een *Memoriaal-Boelen.* Dit laatste is bezorgd geworden door den heer L. A. A. van Kervel met een inleiding, die men kan vinden in den vermelden tijdschrift-jaargang, dl. III, bl. 482—485, waar wij o. a. lezen, hoe Boelen, niettegenstaande hij officier bij onze Marine was, een tijdlang heeft gevaren, gelijk ik mededeelde, als koopvaardijkapitein.

Waar het Memoriaal handelt over de Molukken-gebeurtenissen leverde het Scheepsjournaal blijkbaar de stof.

14ᵉ. *Van Deventer:* «Het Nederlandsche gezag over Java en onderhoorigheden sedert 1811" door M. L. van Deventer (1901).

15ᵉ. *Brieven-V. d. Graaff:* «Brieven van en aan Mr. H. J. van de Graaff 1810—1826" door mij (1901).

16ᵉ. *Teruggave:* «De teruggave der Oost-Indische koloniën 1814—1816" door mij (1910).

17ᵉ. *Van der Crab:* «De Moluksche eilanden" door P. van der Crab (1862).

18ᵉ. *Von Bose:* «Een en ander over het eiland Amboina" door C. M. E. R. C. von Bose (1898).

19ᵉ. *Bleeker:* «Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel" door P. Bleeker (1856). In twee deelen.

20ᵉ. *Hoek:* «Het Herstel van het Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden in de jaren 1816 tot 1819" door Mr. I. H. J. Hoek (1862).

Van dit werk gebruik ik speciaal de blijkens bl. 344 ook in de verzameling-Engelhard voorkomende conventiën, gedrukt als bijlage E I en II: onder deze letter en cijfers zal ik er naar verwijzen. De lezer zij er indachtig op gemaakt, dat in de twee bijlagen van Hoek's werk hinderlijke fouten voorkomen. De conventie E I gaat nog wel (art. 2: *ground* m. z. grounds, *comprised in* moet met *it* er achter; art. 3 *ground* als voren; art. 6 *consider* m. z. *considered)*, maar E II is hier en daar zelfs onverstaanbaar:

Art. 1: *established*; hier achter volge *price*;
under the 24th day of March m. z. *under the 2d and 3d articles of the convention, dated the 24th day of March*;
disappointed m. z. *disapproved*, alzoo van belang!
Art. 4: *manner* m. z. *name*;
Art. 5: *of the 13th* m. z. *of the treaty concluded on the 13th*;
Art. 6: *Hawiko* m. z. *Haroko* en *to value* m. z. *to value them*;
Art. 7: *for purpose* m. z. *for the purpose* en *The claim* m. z. *This claim*;
Art. 9: *under the* m. z. *on the* en *yarms* m. z. *yarns*.
In art. 1 van het additioneel artikel staan de cijfers: 14, 541: 0: 1; de laatste 1 m. z. 2.

21ᵉ. *Veroordeeling-Elout:* «Mr. C. T. Elout als minister van Koloniën in zijne veroordeeling van het beleid der Regeering van den gouverneur-generaal baron Van der Capellen" door mij in de *Bijdragen van het Koninkl. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, dl. LXII (1909), bl. 1 v.v.

22ᵉ. *Engelhard:* «Nicolaus Engelhard", van mijn hand in *De Indische Gids* van Augustus 1910, bl. 1009—1026. Ongeveer tegelijkertijd met de publicatie hiervan werd uit Indië ontvangen het na te noemen werk *Priangan*. Wat daarin staat opgeteekend over

Engelhard is slechts een bevestiging van de door mij gegeven karakteristiek, ook waar in *Priangan* (bl. 85) medegedeeld wordt het oordeel van R. A. Kern, dat Engelhard het vermogen schijnt gemist te hebben om zich van een onderwerp behoorlijk op de hoogte te stellen. In mijn verhandeling schreef ik op bl. 1010, dat Engelhard een broeder had; de persoon, dien ik er mede bedoelde, heette Pieter Engelhard, lang niet onbekend in de 18e eeuwsche geschiedenis van de Indische administratie; ik lees echter op bl. 89 van *Priangan*, dat Pieter en Nico neven waren.

23e. *Stuart:* «Het jaar 1817. Eerste stuk" der «Jaarboeken van het Koninkrijk der Nederlanden" door Martinus Stuart, geschiedschrijver des Rijks (1821). Uit de noten blijkt, dat de mededeelingen over den opstand deels zijn ontleend aan de *Staats-Courant* van 1818 N°. 117 en de *Amsterdamsche Courant* van 1819 N°. 149. Deze couranten o. a. aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.

24e. *Verloren scheepsjournaal:* «Het verloren scheepsjournaal van Zr Ms Prins Frederik (1816—1820)" door J. J. Backer Dirks (1892). Over dit journaal zie *Teruggave*, bl. XXVI N°. 107.

25e. *Kronijk*: «Kronijk van Nederlandsch Indië, loopende van af het jaar 1816. De jaren 1817 en 1818" door Mr. P. Mijer in het *Tijdschrift voor Ned.-Indië*, 3n jaargang (1840), dl. II, bl. 344 v.v.

26e. *Rumphius:* «De Ambonsche Historie" door G. E. Rumphius in twee deelen, opgenomen in dl. LXIV (1909) der Bijdragen van het Koninkl.-Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië. Deze geschiedenis zegt in te houden een kort verhaal der gedenkwaardigste gebeurtenissen, zoo in vrede als oorlog voorgevallen sinds de O.-I.-C. in het bezit van Amboina kwam. Het werd ter hoofdplaats Amboina geschreven en voltooid in 1678; verder nog eens nagezien en op nieuw geschreven in 1687. De geschiedenis loopt tot 1664. Het Instituut heeft een bijzonder verdienstelijken arbeid verricht door aan dit hoogst, hoogst gewichtig handschrift openbaarheid te geven. Ik deed er vele aanhalingen uit in mijn werk, omdat mij de toestanden van destijds, vergeleken met die van een paar eeuwen later, buitengewoon belang inboezemden.

37e. *Riedel:* «De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua" door Joh. Gerard. Fried. Riedel (1886), waarvan alleen het IIe hoofdstuk, handelende over «Ambon en de Uliase", voor dit werk is geraadpleegd.

28e. *De Roo:* «Documenten omtrent Herman Willem Daendels, Gouverneur-Generaal van Ned. Oost-Indië. Verzameld en van inleidingen voorzien" door wijlen dr. L. W. G. de Roo, in twee deelen (1909). Hoe meer ik van dit werk kennis nam, hoe verdienstelijker deze arbeid door mij is gevonden.

[illegible]

te zeggen, van een publiek dat ruimte van tijd, lust en bekwaamheid heeft in een tropisch land gebruik te maken van die bergen kostbare papieren, gelijk hier het doen de Julius', de Japikse's, de Mac Leod's enz. enz. Het zijn alle ernstige punten, die diepere beschouwing verdienen dan enkele niets zeggende boutades. Juist is het inderdaad wel, dat onze «handboeken" over Oost-Indië in menig opzicht onvoldoende zijn, echter geenszins uit gebrek aan bestaande publicatiën, doch door gemis aan talent van hen, die zich met het schrijven van dergelijke werken onledig hielden. En als de beoordeelaar opmerkt over de Preangerregentschappen:

— «Hier ligt het terrein waar de Compagnie voor het eerst van koopman kultuurondernemer is geworden, en daardoor voor het wel en wee van een groot inlandsch bevolkingscomplex oog heeft kunnen krijgen. Vroeger was dat alleen op een paar kleine specerij-eilanden het geval, die wegens de geringe verscheidenheid der zich voordoende vraagstukken als leerschool in tropisch koloniebestuur haast niet meetellen". —

dan mag men hopen, dat de beoordeelaar zich goed van deze vraagstukken doordringe, alvorens hij er wellicht in zelfbewuste kracht toe kome — immers Van Eeden herinnerde er ons nog aan in zijn Gids-artikel van December 1910: «Ieder mensch leeft met een onverwoestbaar gevoel van zijn eigen belangrijkheid" — zulk een leerschool te openen.

Den man, die, dank plaatselijke kennis en studie, een werk als van dr. De Haan wel degelijk in zijn volle waarde weet te schatten, staat hinderlijk een niets beteekenende opschroeving in den weg, waardoor allicht de indruk wordt gegeven, dat men in eerbied voor dezen arbeid ten achter blijft; maar dat althans de uitroep niet terugblijve, die mij in belangstellende kennisneming ervan ontsnapte: Wanneer zal het Bataviaasch Genootschap eens besluiten het formaat als waarin ook weer dit werk is uitgegeven, prijs te geven? O, indien men slechts ten volle bevroedde, hoe zulk een onhandig formaat de algemeene en voortgezette lezing belemmert, niet het minst in Indië, wanneer men nog eens gaarne na de vervulling van de plichten des daags een nuttig boek ter hand neemt! Ik ken en begrijp de redenen, die tot het handhaven van zulk een formaat aanleiding geven, maar een werk, als nu weder verscheen, heeft toch niet enkel het nut om het te gebruiken voor refereering; het behoort gelezen te worden, goed gelezen en niet maar doorgeloopen, alsof men zich neerzet ten einde even een aankondiging op het papier te werpen. Eere overigens vooral ook deze reeks van met zorg bewerkte *Personalia*. De kennis der levens en karakters van de menschen, altijd in de geschiedbeschrijving van belang, ertoe medewerkende de schildering van de ontwikkelde

tafereelen te verhoogen, de dichterlijke voorstelling een breedere vlucht te geven, deze kennis is voor de Indische geschiedenis speciaal van buitengewoon gewicht, omdat er in zoo menig geval een persoon de omstandigheden maakt, beheerscht [illegible]. De geschiedbeschrijving over de Molukken van 1817 doet het [illegible] ook telkens aan den dag treden, hoe het individu in zijn kracht of in zijn zwakheid handelt, en welke gevolgen er uit voortvloeien. Onder de uitnemende biografieën verdienen genoemd te worden die betrekkelijk [illegible] en Nicolaas Engelhard. [illegible]

kaart naar het N.N.W. op de kaarten in bovengenoemde werken naar het N.N.O. gericht.

Van de talrijke *kleine* stroomen, werden ter wille van de duidelijkheid, slechts enkele ingeteekend, waaronder de in de verhandeling vermelde. Hetzelfde beginsel is aangenomen bij het noemen van andere topographische bijzonderheden. Zoo zijn ook eenige plaatsen ingeteekend, ofschoon zij op de tegenwoordige kaarten niet meer vermeld staan, als *Lebelehoe*, *Capaha*, e. a. De wegen zijn gestippeld om het drukken met twee kleuren te vermijden.

EERSTE GEDEELTE.

De overneming van de Molukken uit handen der Engelschen in 1817.

HOOFDSTUK I.

De commissie Engelhard-Van Middelkoop en de ambtenaren ter overneming van de Molukken: December 1816—Januari 1817.

Brieven van den Landvoogd in October 1816 over de naderende wegzending der expeditie voor de Molukken. — Besluiten in December 1816, betrekkelijk behoeften, schepen en ambtenaren voor de Molukken. — De instructiën en verhoudingen van de commissie Engelhard-Van Middelkoop, zoomede van den gouverneur der Molukken, vastgesteld bij besluit van 31 Januari 1817. — Secretaris Von Baumhauer. — Resident Berkhoff van Banda. — Resident Van den Berg van Saparoea. — Zijn vader. — De bevoorrechting van Van den Berg jr. — Resident Neijs van Ternate. — De hoofdadministrateurs Croese en Moorrees. — Resident Martheze van Menado. — Resident Burghgraaff van Hila en Larike. — Resident Uijtenbroek van Haroekoe. — Regeling der bezoldigingen met verbod van stille winsten: Januari 1817. — Uiteenzetting aan Koloniën van het door C. C. G.G. verrichte: Januari 1817. — Namen van de voor de Molukken bestemde schepen. — Eerste toepassing op Europeanen van het recht van uitzetting: April 1817.

De overneming der buiten Java en Madoera gelegen bezittingen, aan Nederland teruggegeven bij het Londensch tractaat van 13 Augustus 1814, werd zeer vertraagd door ons gemis aan militaire macht. Achtereenvolgens gingen na Java en Madoera nog in 1816 over: Makasser, Palembang met Banka en Bandjermasin. De eerste buitenbezitting, bestemd in 1817 in bezit genomen te worden, was de Moluksche archipel. Hieromtrent berichtte de Gouv. Gen. bij brief d.d. 7 October 1816 N°. 376 aan den departementschef van Koloniën:

> Het groot belang dat er voor de volkplanting in gelegen is, om de Moluksche eilanden van de Engelschen over te nemen, heeft ons niettegenstaande de zwakte der Troupes, ernstig bedagt doen zijn, zulks zo spoedig doenlijk te bewerkstelligen. Het aannaderend regen saisoen, het geschikst voor de reis derwaarts zijnde, heb ik de noodige bevelen tot het uitrusten eener expeditie naar die eylanden gegeven. De magt daarvoor bestemd is op voordragt van den Luit. Generaal..... 780 man.
>
> Dan om zulks geschikt te kunnen doen, zou de aankomst van

> het Fregat Maria Reigersbergen bijzonder veel toe brengen, waarmede ik mij vleije, daar het zonder dat moeijelijk zal zijn in deeze behoefte te voorzien; en daar de expeditie niet vóór November zeilen kan, is het te hopen, dat ook het lang verwagte schip Prins Frederik voor of kort na dien tijd zal aankomen [1].
>
> Zeker zou de geringe macht welke ik genoodzaakt ben voor deze expeditie te emploijeeren, niet genoegzaam zijn, om tegens eene buitenlandsche of magtigen vijant te ageeren, dan dezelve is voldoende om deeze bezittingen over te nemen, en de binnenlandsche rust te bewaren.
>
> De rustige gezindheden der Inlanders en Javaansche vorsten heeft ons in de mogelijkheid gesteld aan deeze belangrijke overname te denken, waartoe ik echter niet in staat zoude zijn geweest, indien niet de vrijwillige werving boven alle verwachting gereusseert was, zijnde op heden het getal der aangeworvene Amboineezen en Inlanders 1564.... De meeste deezer manschappen hebben reeds te voren onder het voormalig Hollandsch of Engelsch Gouvernement gediend; dan er zijn ook Inlanders onder, welke nimmer gediend hebben, 't geen hoop geeft op eene verdere reusite.

In de opgegeven sterkte van 780 man kwam in zoover een kleine verandering, dat de Landvoogd bij rapport d.d. 23 October 1816 N°. 381 aan het Departement meldde: „Bezig zijnde met het in gereedheid brengen der expeditie voor de Groote Oost, ben ik op voordragt van den Luitenant Generaal Anthing in zoo verre van de in mijne vorige opgegeevene sterkte afgegaan, dat in plaats van 780 man Infanterie, een compleet Bat^on^ van 814 man derwaards zal vertrekken, alzoo dit voor de administratie oneindig beter is. Ik heb ten dien einde van de aangeworvene manschappen en twee kompagniën Europeanen een Bataillon doen formeeren."

De verwachting dat de *Reygersbergen* en de *Frederik* zouden aankomen in den tijd, dat men toch wegens den moesson tot het einde van 1816 met het wegzenden der expeditie geduld moest hebben, werd slechts gedeeltelijk verwezenlijkt. Immers, laatstgenoemd oorlogsschip bereikte eerst Batavia den 1^n^ Mei 1817; het andere vaartuig was echter 29 October 1816 aangekomen [2]. De gansche volgende maand ging zonder het nemen van maatregelen voorbij. Eindelijk werd bij besluit d.d. 2 December 1816 N°. 2 overwogen: „de

[1] Over de reis dezer schepen, zie *Teruggave*, bl. 305—318. De Molukken-expeditie zou eerst zeilen in Februari 1817.

[2] Zie *Teruggave*, bl. 309 en 316.

noodzakelijkheid om bij voorraad in gereedheid te doen brengen alle de behoeften en noodwendigheden, welke bij de op handen zijnde bezitneming van de groote Oost derwaarts zullen moeten worden verzonden". Drie weken later was men zóó ver gevorderd, dat een besluit d.d. 24 December 1816 N°. 25 nadere maatregelen kon bevelen tot het huren van transportvaartuigen, die onze oorlogsschepen naar de Molukken zouden volgen. Eindelijk werd bij besluit d.d. 31 December 1816 N°. 38 overwogen: „dat tot de overname van het bestuur der Moluksche eilanden uit handen van de Britsche autoriteiten aldaar, het noodig zal zijn derwaarts eene Commissie te zenden ten einde de zaken betrekkelijk die overname en het weder invoeren van het Nederlandsch bestuur behoorlijk te regelen, alsmede om te voorzien in eenige posten en bedieningen, welke bij gelegenheid van deze verandering zullen openvallen" [1].

Voor deze commissie werden aangewezen NICOLAUS ENGELHARD en JACOBUS ALBERTUS VAN MIDDELKOOP. Ten tijde van Daendels, toen Engelhard in ongenade zou vallen bij dezen landvoogd, waren de verhoudingen tusschen hen beiden nog uitstekend, zoodat naar aanleiding van een opmerking over de Cheribonsche zaken, Daendels aanteekent [2]: „Deze reflectie komt van den heer van Middelkoop, die de secretaris was van den heer Engelhard en present te Cheribon, en als zijn vriend hem nog in alle zaken, die billijk zijn, voorspreekt." Later is er echter een toenemend groote verwijdering ontstaan, die niet geweken was tijdens de komst van C. C. G. G., doch waarvan, naar men moet aannemen, dezen bij de benoeming van de Moluksche commissie niet hebben geweten. Engelhard werd aangewezen als „eerste" commissaris: hij was er toe benoemd op f 3000 's maands. Van Middelkoop werd op gelijk tractement aangesteld, doch zou tevens op die bezoldiging gouverneur zijn, zonder dat echter de commissie ontbonden heette van het oogenblik der overneming [3]. Men had hier alzoo dezelfde regeling als bij de Commissie-Generaal, immers Elout was N°. 1, Van der Capellen N°. 2, maar deze tevens gouverneur-generaal [4]. Er bestond nochtans een

[1] Mijn twijfel in noot 8, bl. 42, dl. I, *Brieven-V. d. Graaff* over de juistheid van den datum 31 December 1816 is door de kennisneming van het besluit weggenomen.

[2] *De Roo*, dl. I, bl. 194.

[3] De regeling der inkomsten bij besluit van C.C.G.G. d.d. 14 Januari 1817 N°. 46.

[4] Verg. *Teruggave*, bl. 147.

verschil voor de afdoening der zaken van eenige beteekenis: de hooge commissie telde drie personen, dus de meerderheid besliste; de Moluksche commissie had slechts twee leden. Wie moest dan bij verschil van meening den doorslag geven? De stem van den „eersten" commissaris of den voor den gang der zaken verantwoordelijk te achten gouverneur? Het is wel eenigermate vreemd, dat in de onder Engelhard's leiding door C. C. G. G. bij besluit d.d. 31 Januari 1817 N°. 15 A vastgestelde instructie ten aanzien van dit punt niet voorzien is geworden. Dat een dergelijke commissie met het oogenblik der overneming niet eindigde, was tot daar aan toe; maar dit eenmaal zoo bepaald zijnde, had aan de mogelijkheid van verschillen gedacht moeten worden. Wellicht is dit bij C. C. G. G. niet opgekomen, omdat in hun kring steeds vrede en overeenstemming heerschten, ook dan wanneer, speciaal door veelvuldige afwezigheid van schout-bij-nacht Buijskes, slechts twee personen ter behandeling van de zaken overbleven. De bewering van Van Middelkoop, dat, met zijn optreden als gouverneur, hem de eindbeslissing bleef, was stellig in strijd met het zich telkens herhalend *zij* in de instructie der Commissie, en terwijl de Gouverneur zelf zijn medelid erkent, b.v. in een zijner besluiten van 15 Augustus 1817, voor „eersten" commissaris, daar mocht wel aangenomen worden, dat die eerste dan niet per se de laatste zou zijn. Engelhard, die, naar ik den indruk heb gekregen, niet koppig, doordrijvend, prikkelend was, had den Gouverneur voorgesteld om bij verschil van meening het lot te doen beslissen, doch Van Middelkoop wees dit voorstel af. Vergun mij een paar artikelen van de instructie ter rechtvaardiging van Engelhard's opvatting in herinnering te brengen:

Art. 15. „Zij zullen in het bestier der zaken van regering, landbouw en handel aanvankelijk zich gedragen naar de wetten en bepalingen onder het britsch bestier in werking. Zij zullen echter in de bestaande inrigtingen onder nadere approbatie zoodanige veranderingen mogen daarstellen als tot eene betere, en ordenlijke behandeling en eene naauwkeurigen comptabiliteit zouden kunnen strekken, mits maar het stelzel der regeering daardoor niet worde uit deszelfs geheel gebragt."

Art. 35. „Eindelijk wordt aan Commissarissen, op wier trouw, ijver en ondervinding Commissarissen Generaal zich verlaten, opgedragen om ten aanzien van alle zoodanige onderwerpen en omstandigheden omtrend welke geene bepaalde bevelen hun mogten

gegeven zijn, zoodanige provisioneele maatregelen te beramen, als zij met in acht neming van de hun bekende oogmerken van Commissarissen Generaal nuttig zullen oordeelen, en onder derzelver nadere approbatie."

Veelbeteekenend is mede in dit opzicht het door mij gespatieerde in art. 36, luidende: „De Commissaris Engelhard zal, vóór het einde van de Oost-Moesson naar Batavia terug keeren, en met deszelfs vertrek, zal de betrekking als Commissaris ook ophouden in den persoon van den Commissaris van Middelkoop, aan wien als Gouverneur zal worden overgelaten de regeling *van al 't geen dan nog niet kan zijn afgedaan*. Het wordt echter aan *Commissarissen* aanbevolen met den meesten ijver te trachten *om tot eene spoedige* en *geregelde afdoening te geraken*."

Ook de instructie voor den Gouverneur rechtvaardigde de pretentie van Van Middelkoop niet. Zoo leest men in art. 3: „Hij zal zich in de waarneming zijner bediening provisioneel regelen naar de instructie aan Commissarissen ter overname van Nederlands bezittingen in de groote Oost gegeven; en alzoo in de administratie zich houden aan de thans bestaande verordeningen, tevens zorgende dat de bepalingen, welke *Commissarissen* zouden vermeenen te moeten daarstellen ter invoering van eene betere en meer ordenlijke behandeling en eene naauwkeuriger comptabiliteit, in alle deelen worden achtervolgd."

Men lucht een weinig op als men, na kennis te hebben gemaakt met de Moluksche commissie-leden en hunne dames, de geestelooze, benauwende atmosfeer van betel en sirih verlaat, gelijk ik haar elders beschreef [1], om den secretaris dier commissie te ontmoeten: CHARLES MATHIEU VON BAUMHAUER. Den 5[n] September 1778 te Amsterdam geboren, had hij in Europa zijn jeugd en de jaren van mannelijken leeftijd doorgebracht. Het was iemand van uitstekende kennis, waartoe talen en aardrijkskunde behoorden; handelsbetrekkingen in Duitschland, Engeland, Frankrijk, Spanje verruimden zijn gezichtskring. Met broeder Jan was hij chef van een belangrijk handelshuis te Amsterdam; de treurige tijdsomstandigheden brachten het op springen. Zij offerden alles op, ten einde zich „niet aan de schande van een failliet bloot te geven". Toen heette dat nog een schande! Alzoo zonder bestaan, bood Nederlands Herstel ook op koloniaal gebied gelegenheid aan om een smetteloos verleden eervol

[1] Namelijk in het *Engelhard*-artikel.

in het ambtelijke voort te zetten. Hij overleed in 1834. Reeds met Buijskes' komst in de Molukken, wordt hij resident en hij eindigt zijn schoone loopbaan als departementschef. Met de geestdriftige wijze van uitdrukken Nahuijs soms eigen, maar die geenszins onaangenaam aandoet, noemt hij Von Baumhauer „een edel sterveling" [1]. Nahuijs had goed gelegenheid hem te leeren kennen, o. a. doordien ze samen naar Indië zijn getogen, althans naar ik vermoed. Bij Souverein besluit d.d. 1 December 1814 N°. 78 was namelijk de departementschef van Koloniën gemachtigd: „om de persoon van C. M. Baumhauer te begrijpen in de algemeene voordragt van persoonen, geschikt tot het bekleden van de ambten en bedieningen in de Oost-Indische koloniën, overeenkomstig de klassificatie, bepaald bij ons besluit van den 13 dezer N°. 49" [2]. Belanghebbende kreeg daarbij verlof: „om zich op zijne eigene kosten naar Batavia te begeven, met toezegging dat aldaar door het Nederlandsch Gouvernement aan hem zal worden voldaan eene gelijke somma voor equipementsgeld, als aan de ambtenaren der klasse, onder welke hij zal worden begrepen, hier te lande zal zijn uitbetaald geworden".

Waarom Von Baumhauer dit verkoos, weet ik niet, maar hij ging dientengevolge reeds scheep den 28n December 1814 met den *Arinus Marinus*; d. w. z. met hetzelfde schip, dat de commissie Nahuijs-Schultze-Asmus naar Batavia moest voeren en dat den volgenden dag uit elkander werd geslagen [3]. Nahuijs begaf zich vervolgens in October 1815 op eigen kosten naar Batavia met den in *Arinus Marinus* herdoopten koopvaarder *Ceylon*; vermoedelijk is Von Baumhauer toen mede van de partij geweest [4].

Ik neem aan, dat deze passagier reeds veel had gezien en ondervonden, vóór hij de Indische loopbaan koos; maar dit zal hem niet weerhouden hebben groote oogen op te zetten, van het oogenblik, dat hij op de Moluksche reis een kijk kreeg op die verinlandschte gezinnen met betelkauwende dames; op een oorlogsschip, dat wel spoed had te maken, doch ankerde om kruiden voor de dames te koopen; daarna te Ambon op een gouverneur, die zich tegen den grond gooit en schreeuwt en woedt als een bezetene [5]. 't Moet ook moeilijk

[1] In Van der Aa's „Biographisch woordenboek" is het artikel voce Baumhauer door Nahuijs geschreven.

[2] Zie *Teruggave*, bl. 202.

[3] *Teruggave*, bl. 246.

[4] *Teruggave*, noten 2 en 3 bl. 252.

[5] Zie artikel *Engelhard*, bl. 1024.

voor hem geweest zijn om niet mede betrokken te worden in de twisten der heeren, wier secretaris hij was; doch hij heeft het er knap afgebracht. Zij, van geen Europeesche vreemde taal kennis hebbende, werden bijzonder gesteund door hun zooveel hooger staanden secretaris in den tijd, dat met de Engelsche ambtenaren moest gehandeld worden. Als die dagen dan ook voorbij zijn, schrijft Engelhard uit Ambon in de eerste helft van Mei 1817 particulier aan gouv. gen. Van der Capellen over den Secretaris: „ZijnEd. heeft zich in deze betrekking op zo eene eervolle wijze gedistingeert, dat C. C. niet genoeg de loff konnen vermelden, hem toekomende. In de onderhouding van de correspondentie met den Britschen Gouverneur, is hij het Gouvernement van eene zodanige dienst geweest, dat zonder hem Commissarissen zich niet zouden hebben weeten te redden: als wordende alhier niemand gevonden waar van zij emploi zouden hebben konnen maken. Uwe Hoog Wel Gebore vergeeve mij deze buitenstap als reekenen ik deze attentie aan de Heer Baumhauer verschuldigd, voor de diensten die hij in zijne opgemelde betrekking áan het Gouvernement bewijst." Waarom ook zou de heer Van der Capellen dezen *buitenstap* euvel duiden! In de twisten der Commissarissen is Von Baumhauer, naar Engelhard's meening, op diens hand. „Hij houdt zich nogthans", schrijft hij d.d. 20 Mei 1817 aan zwager Senn van Basel, „onpartijdig en laat zich over niets uit. Het is dan ook om deze redenen en motieven, dat ik mij voor dien Heer interessere en zijn persoon aan UwEdGestr. indachtig maak." — Met de ontbinding der Moluksche commissie door Buijskes, was de Schout-bij-Nacht oorspronkelijk voornemens Von Baumhauer bij zich te houden, doch daar de residentie Banda door het overlijden van Berkhoff een gewestelijk bestuurshoofd behoefde, benoemde de Schout-bij-Nacht hem in November 1817, onder nadere goedkeuring der Regeering, tot resident, „daartoe in allen deele zeer geschikt voorkomende"; Von Baumhauer beantwoordde geheel aan de verwachtingen, zoodat Buijskes in zijn Buitenzorgsch verslag hem voor bevestiging aanbeval, „alle redenen" hebbende om over hem „bijzonder tevreden te zijn".

C. C. G. G. zouden de in de Molukken wijders te plaatsen personen deels zelf benoemen, deels de benoeming onder hun nadere goedkeuring aan de Moluksche commissie overlaten, hetgeen niet uitsloot, dat de ambtenaren voor een deel van Batavia uitgezonden werden, en in de belangrijkste positiën C. C. G. G. zelf zooveel mogelijk voorzagen. Onder die van Batavia gezondenen behoorden — het kon

wellicht moeilijk anders — jonge mannen, die zoo juist van Holland voet aan wal op Java hadden gezet en volstrekt geen kennis van een Indisch bestuur hadden. Straffeloos zou dit helaas! niet plaats hebben; men kan echter er evenzeer over in het midden brengen, dat indien karaktergebreken een overwegende rol spelen, geen kennis en ervaring daartegen bestand blijken, daarentegen leemten in hetgeen de bestuurders behoorden te weten, door zachtheid, geduld en bezadigdheid soms wel zijn goed te maken.

Tot resident van *Banda* werd op f 2000 's maands benoemd W. Berkhoff: hij kon niet toonen, wat er in hem was. Men zeide, dat er nogal wat van te verwachten viel, maar als men bij den aanvang van hetgeen men moet verrichten, overlijdt, wordt dit gaarne gezegd. De dood nam hem reeds een paar weken na de aanvaarding van het bestuur weg. Von Baumhauer zou hem opvolgen, gelijk ik mededeelde.

Voor resident van *Saparoea* werd op f 600 's maands aangewezen de 27-jarige Johannes Rudolphus van den Berg. Ofschoon van een echt Indische familie [1], woonde hij tijdens Nederlands Herstel in Holland. Den 3n Februari 1812 en den 6n December 1813 was hem een zoon geboren [2]; ondervolgend particulier schrijven, gedagteekend Huize Wengelvelden bij Deventer, 4 September 1815, kon hij nog den departementschef van Koloniën, directeur-generaal Goldberg zenden, dat met het oog op het zoo spoedig te ondergane lot van dit gezin, een meewarigen indruk maakt:

> Volgens inhoud der ontvangene benoeming voor den dienst in de Oost Indische bezittingen van den Staat, neem ik met de meeste eerbied de vrijheid, Uwe Excellentie bij deze te communiceeren, dat mijne geliefde vrouwe Johanna Christina Umbgrove in den nacht van den 23 augustus zeer voorspoedig verlost is, van een welgeschapen zoon.

In een P. S.

> Mijn schoonvader, die verledene week is teruggekomen, chargeert mij Uwe Excellentie van zijne hoogachting te verzekeren [3].

[1] Hij was te Jogja geboren den 11n October 1789, volgens Van der Aa's Biographisch Woordenboek.

[2] Van der Aa's Biographisch Woordenboek.

[3] Deze schoonvader was resident van Cheribon geweest en een zwager van N. Engelhard: *Priangan*, dl. I, bl. 31. Wij zullen lezen, dat Buijskes de ongeschikte benoeming van Van den Berg tot resident van Cheribon weet aan de invloedrijke familiebetrekkingen, w. o. Siberg.

Daar [illegible] behalve een [illegible] dat in [illegible]

De [illegible] 9de Augustus [illegible] als [illegible] Engelhard [illegible] van het [illegible] gevangenneming [illegible] waarin hij den Koning [illegible] ter hand gestelde memorie [illegible] waarin men het volgende leest [2]

U Majesteit zal uit deze [illegible] in mijne brieven reeds voorgekomen [illegible] op wat wijze Java de producten, voor de Europische markt, voor niet, kan opbrengen, neevens andere zeer belangrijke ontwerpen, die als alles goed uitgevoerd word, schatten geeven zullen, en waar van de geheimen bij de Europeaanen onbekend zijn

Ik hadt na de geleegenheid, om U Majesteit meer, en meer, de overtuijging, de blijken te geeven, van mijnen zucht, en trouw voor de belangens van U Majesteit, waar toe ik hoope mijn ambitie gevoed zal worden; En dan eerst, zal ik den laatsten snik gerust kunnen loosen, als mij gezegd worden kan, U Koning en Vaderland zijn over u voldaan; edoch om deeze, voor mij gewichtige verzeekering te zullen kunnen verdienen, zal mij moeijelijk vallen, zo niet onmogelijk, rondborstig verklaard, zonder regtstreeks, door U Majesteit, op een hoogte te zijn gesteld. En het zij mij vergunt te zeggen, dat het [illegible] aangeleegenheid is, om [illegible] gebracht te zien, want [illegible] en onuitputtbaar [illegible] te maaken, [illegible] kennis [illegible] die [illegible] Indiaanen [illegible] van [illegible]

[illegible]

[1] [illegible]
[2] [illegible]

na te gaan en waar te nemen, echter geene de minste kennis had van zulk eene omslagtige generale administratie en geene geschiktheid bezat, om de geëmployeerden op de bureaux en bij de pakhuyzen tot hun pligt te houden", werd uit deze betrekking door den Schout-bij-Nacht ontslagen en aangesteld „als winkelier en directeur van de Wisselbank"; later werd de titularis resident van Saparoea [1]. Intusschen werden ook geene der op Ambon aanwezige ambtenaren door Buijskes geschikt voor het administrateursambt gevonden, behalve de heer J. H. J. MOORREES, door de Commissie op f 500 's maands aangesteld tot president van den Raad van Justitie, die zich „met eenige vermeerdering van tractement" voor de betrekking liet vinden, doch eenigen tijd daarna verklaarde, „dat hij de uitgebreide verpligtingen aan dien post verbonden, bevorens zoo niet had ingezien en daarvan weder ontslagen wenschte te zijn". De Schout-bij-Nacht trad evenwel niet in dezen wensch; Moorrees bleef toen het administrateursschap torsen.

Tot het gouvernement der Molukken werd destijds ook gebracht *Menado*. Als resident van dit gewest wezen C. C. G. G. aan E. S. A. MARTHEZE, vroeger secretaris van politie van Amboina. Hij had echter gelegenheid gehad zich reeds onder C. C. G. G. op Java te toonen als assistent-resident van *Indramaijoe*, waartoe hij door hen eerst werd aangesteld. Op het einde van 1816 waren in Krawang onlusten uitgebroken, die, wat er ook de oorzaken van waren, in ieder geval niet aan hem konden geweten worden. Hij trad er aanstonds krachtig tegen op, schoon aanvankelijk niet zonder klop te krijgen [2].

Onder de door de Moluksche commissie, en dus niet door C. C. G. G., benoemden, behoorde de heer BURGHGRAAFF. In het landschap Hitoe van het eiland Ambon had de Moluksche commissie gevormd een residentie van de negorijen *Hila* en *Larike*, die op 8 uur

---

[1] In Buijskes' Buitenzorgsch verslag.

[2] Over Martheze in deze onlusten en de onlusten zelven, zie *Van Deventer*, bijl. XXXV; verder over de onlusten het verslag in de Bataviasche Courant van 28 December 1816, mede afgedrukt in het *Tijdschrift N. I.*, 3e jaarg. (1840), dl. II, bl. 304—306. — Over Elout's afscheidsrede ten deze, zie *S. v. Deventer's Land. Stelsel*, dl. I, bl. 267. — Over de dadelijke gevolgen dezer onlusten voor de Particuliere Landerijen, zie Stbl. 1817 N°. 43, in verband met het rapport in *Tijdschrift N. I.*, 23e jaarg. (1861), dl. I, bl. 292—298 en over het verband met het Reglement op de Particuliere Landerijen in Stbl. 1836 N°. 19: C. H. F. Riesz' *Heffingen*, bl. 9 vv. en mijn *Bijdragen tot de Wordingsgeschiedenis van het Reglement* (1889), bl. 75 v.v.

afstand van elkander liggen. Hila werd de zetel van den resident en daartoe Burghgraaff aangewezen. Het tractement was 600 ropijen 's maands. Den 17ⁿ Maart aldaar aangekomen, nam hij er den 20ⁿ het gezag van de Engelschen over; den volgenden dag had dit plaats te Larike. Het schijnt, dat Burghgraaff zich niet altijd ordelijk had gedragen, maar op Batavia genoot hij de protectie van oud-landvoogd Siberg, „van den ouden en doortrapten Sieberg", qualificeerde Van Polanen [1], en als ten slotte er de onlusten uitbreken, staat hij de kerels, zoodat Engelhard d.d. 3 Juni 1817 aan Siberg schreef:

„De Heer Burghgraaff toont dat de gezelschappen waarmede hij doorgaans verkeerd, zijn bederf uitmaken, als kunnende UHEdGestr. de verzekering geven, hij hier een geheel ander mensch is en met zo veel voorzigtigheid zijne zaken behandelt en kunde tevens, dat ik er over verwondert ben. De man op zijn zelve staande is er ook geen twijffel of wat hij doed of schrijft komt door hem en van hem."

Die maand Juni was echter nog niet voorbij of het scheen te blijken, dat Burghgraaff's eigen optreden tot het uitbreken der onlusten had medegewerkt, zoodat Commissarissen hem vervingen door SMITH DE HAART!

Even ongelukkig was de Commissie met hare d.d. 13 Maart 1817, onder nadere goedkeuring van C. C. G. G. gedane benoeming van den heer A. UIJTENBROEK, op f 250 's maands [2], tot resident van *Haroekoe*, den tusschen Ambon en Saparoea gelegen Oeliaser. Uijtenbroek — „gewezen hospitalier", volgens Engelhard, „Med. Doctor", volgens Ver Huell [3] — kwam den 16ⁿ Maart 1817 te Haroekoe aan en nam er den 25ⁿ d. a. v. het bestuur over. Wat voor menschen het soms waren, die onder den pompeusen titel van resident met gezag werden bekleed, kunnen wij eenigszins opmaken uit ondervolgend schrijven, gedagteekend Amboina, 26 Augustus 1817, van hemzelf aan gouverneur Van Middelkoop:

> Daar ik door omstandigheden genoodzaakt ben geworden om mijn gagement, en te continueren als lid van de Weeskamer, te verzoeken.
>
> En ik in de meening zijnde, om als een oud dienaar een gagement te erlangen, daar ik met mijne vier kinderen, en verder huijsgezin, na rang van leeven kon,

[1] Brief aan Dozij, uit 1808: *De Roo*, dl. I, bl. 93.

[2] Besluit van C. C. G. G. d.d. 14 Januari 1817 N° 46.

[3] *Ver Huell*, dl. I, bl. 163. — Den naam vind ik ook wel Uitenbroek geschreven.

Zoo ben ik egter van ter zijde geinformeert, dat mijn een hondert ropijen des 's maands zoude toegelegd worden.

Ik geef het in UHEdGestr. eijgen bedenking off ik met 4 kinderen, 4 vrije christenen, en eenige slaven van gemelde som, leven kan, te meer daar ik seedert den jaare 1782 eerste chirurgijn ben, en bijgevolg altoos een honorable post hebbe bekleed.

UHEdGestr. persuadeert mijn, om na Haroeko te gaan, en aldaar mijne Residentie over te geven, daar ik nog niet weet, dat ik ontslagen ben, nog veel minder aan wien ik gemelde Residentie moet overgeven, dog, zo zulks volstrekt UHEdGestr. begeerte is, verzoek ik eerst te mogen weeten mijne misdaden, want ik weet tot heeden nog niet, wat ik misdreeven heb, terwijl ik zulks weetende, in staad gesteld worden, om mijn aan onse gebieders te kunnen verantwoorden.

Ik moet veronderstellen, dat ik UHEdGestr. vertoornt hebbe, en zulks met den brief van 7de julij j.l. want van dien tijd hebbe ik Uwe toorn dikwijls moge gevoelen, maar het doet mij waarlijk leedt, dat het geschied is, dog zulks is geweest om deese oorzaken, als mijn tractament mogt ik niet ontfangen, ook behaagde het UHEdGestr. niet om mijn 20 maten rijst tot nadere verantwoording te laten verstrekken, maar liet mijn met veele moeijte 100 ropijen op een bewijs geeven, terwijl ik van den heer kijzer ontfang een briefje, dat ik 6 ropijen voor de maat, en bijgevolg 120 ropijen voor de 20 maten reijst moest geven. En dat kon ik van voormelde 100 ropijen niet doen, hadt ik het gelt gehadt, ik zoude daar van niet gesproken hebben. Daarom verzoeke ik UHEdG. ootmoedig om verschoning.

Men verkeerde destijds in het midden van den opstand, die ook aanstonds van Saparoea naar Haroekoe was overgeslagen; nochtans zien wij den resident op Ambon. De reden hiervan was, dat Uijtenbroek het gewestelijk bestuur volstrekt niet gewenscht had in het vooruitzicht, dat er iets bijzonders zou te doen vallen. Vandaar, dat door hem als het ware per omgaande ontslag was gevraagd, hetgeen de Moluksche commissie ter dege kwalijk nam en Engelhard d.d. 23 Juni 1817 aan den heer Elout particulier het volgende deed schrijven:

Ik heb bij mijn briev van den 16 Meij g'omitteert, Uw HoogEdelGestr. kennisse te geeven, dat de fgd. resident van Haroekoe, de heer Uitenbroek op het dringenst verzogt heeft, uit zijne Residentie ontslagen te mogen worden onder te kennen gave dat hij in weerwil van zijne gevorderde jaren, de residentie Haroekoe hadde geambieert, als zich gevleid hebbende, dat hij zijne dagen aldaar

ten nutte van het Gouvernement en eigene voldoening zoude hebben kunnen eindigen, maar dat hij in de presente gesteldheid van zaken en heerschende onlusten te Haroekoe zich geheel ongeschikt oordeelde die post met die activiteit waar te neemen als de omstandigheden kwamen te vereischen. Daar ik nog bij brief van den 2n Meij bij UwHoogEdGestr. voor de Heer Uitenbroek ter erlanging van eene gunstige approbatie in de residentie Haroekoe heb g'interesseert, ben ik zo vrij UHoogEdGestr. hiervan de vereischte kennisse te geven. Commissarissen hebben op dit zijn verzoek nog niet gedisponneerd, om de consequentie weg te neemen die hierin voor de heer van Uitenbroek zoude gelegen zijn en hem misschien nadeelig zoude kunnen zijn in zijne verdere solicitatie.

Aan zijn verzoek om ontslag werd eerst gevolg gegeven, toen Buijskes het bestuur had overgenomen en de residentie tot rust was wedergekeerd, hebbende, schreef Buijskes in zijn Buitenzorgsch verslag over den ontslagene, "weinig geschiktheid" laten blijken voor zijn betrekking. In zijn plaats benoemde Buijskes den resident van Boeroe CEBERG, terwijl in Ceberg's plaats optrad de gepensionneerde kapitein BAUDOIN, dien de Schout-bij-Nacht van Soerabaja had medegenomen.

Voor het goed bezoldigen der Moluksche ambtenaren was Engelhard opgekomen bij een breed advies van 1816 over de organisatie der Molukken, dat ik nader nog zal teruggeven. Daarin schreef hij ten aanzien van de inkomsten der ambtenaren van de *Oostersche bezittingen*, waarmede hij bedoelt, wat men de *Groote Oost* placht te noemen:

> In vroegere jaren, waren de Oostersche bezittingen veelal de hooge school of de plaats der ballingschap van losbandige, of tot andere posten op Java ongeschikte voorwerpen; dan daar zulks ook als eene der voorname oorzaken, moet worden aangemerkt, dat men omtrent vele zaken aldaar, tot heden nog zoo zeer onkundig gebleven is en ook gepaard met de geringe tractementen voor de meeste ambtenaren aldaar bescheiden vastgesteld, vele doet afschrikken, ter plaatsing derwaarts over te gaan zoo komt het mij voor, deze gedachten en de daaruit anders weder te duchten gevolgen, thans voor eens en altoos, kan worden weggenomen en voorgekomen door van deze gelegenheid gebruik te maken, om fatsoenlijke en desmogelijk eenige [illegible] familien, derwaarts te doen overgaan en dezelven appointementen te bepalen evenredig aan die der ambtenaren op Java en overeenkomstig de door deze vermeerdering te doene opoffering.

In overeenstemming met dezen wenk hadden C. C. G. G. bij hun besluiten van 14 Januari 1817 N°s. 46 en 47 bepaald „de bezoldigingen aan Commissarissen tot overname der Moluksche eilanden, den Gouverneur, Residenten en eenige andere ambtenaren", maar er nu ook opnieuw aan toegevoegd scherpe straffen tegen hen, die zich niettemin door stille winsten zouden verrijken. Nadat zij deze laatste maatregelen voor de organisatie van het Moluksch bestuur hadden genomen, zonden zij den volgenden brief d.d. 18 Januari 1817 N°. 44 aan Koloniën:

Wij hebben de eer UHoogEdelGestrenge bij dezen te berigten, dat wij thans de nodige maatregelen genomen hebben om eene expeditie, van hier uit te zenden, ter in bezitneming van de Moluksche eilanden.

De overkroppende bezigheden, het gebrek aan veel noodwendigheden, en het gering getal van Europeesche militairen en officieren, door het te lang uitblijven van den *Prins Frederik*, en de verwacht wordende tweede Militaire expeditie uit Nederland, hebben het ons onmogelijk gemaakt vroeger dit te bewerkstelligen.

's Lands schepen, de *Evertsen* en de *Nassau* zijn benevens het fregat de *Maria Reygersbergen*, bestemd om derwaarts te stevenen, terwijl nog een tweetal particuliere schepen, tot overbrenging van personen en goederen zijn ingehuurd.

Deze expeditie zal waarschijnlijk in het begin der volgende maand vertrekken.

Wij hebben aan de Commissarissen ter overname eene zeer uitgewerkte Instructie gegeven overeenkomstig met de aan ons bekende oogmerken van Zijne Majesteit; wij zullen die bij eene volgende gelegenheid UHoogEdelGestrenge mededeelen.

Tot leden dier Commissie zijn door ons benoemd de Heeren N. Engelhard en Middelkoop, welke laatste tevens is aangesteld tot Gouverneur der Moluksche eilanden.

Tot Secretaris dier commissie is aangesteld de Heer Baumhauer.

De residentie van Banda is opgedragen aan den Heer W. Berkhoff.

Tot vervulling der mindere Residentien, zijn ook gedeeltelijk eenige personen van hier aangesteld, doch gedeeltelijk aan de Commissie de vrijheid gelaten, om onder onze nadere approbatie personen te benoemen, zoowel als tot andere mindere bedieningen, daartoe nemende óf personen, die reeds in locis zijn, of uit die van hier ter hunner beschikking worden uitgezonden.

Ten aanzien van Ternate hebben wij best gevonden tot nog toe niet te bepalen op welk eene wijze de administratie daar zou dienen te worden ingerigt.

Er heerscht eén verschil van gevoelen, of het namelijk nuttig en nodig zij al den omslag eener geregelde burgerlijke administratie daar te stellen, dan of het niet genoegzaam zou zijn eenen militairen gezachhebber, met de weinige behering, die daar vereischt wordt te belasten.

Voor het laatste pleit de oeconomie en de bedenking dat Ternate eeniglijk belangrijk wordt beschouwd om te zorgen, dat anderen er geen bezit van nemen, dat er geene specerijen geteeld en dus gesmokkeld worden. Voor het eerste wordt aangevoerd de noodzakelijkheid, om met de Inlandsche vorsten een geregelde betrekking te houden, de onzekerheid of de extirpatie moet blijven voortduren.

Alvorens daarin te beslissen wenschten wij deswegens het berigt en de gedachten van de commissie te vernemen, die dan ook belast is met het onderzoek.

Wij zullen voor het overige waarschijnlijk besluiten, om Timor, dat onder de Britsche Regeering tot de Residentie Macassar gebragt was en nu onlangs is overgenomen, weder als voorheen onder Amboina te doen ressorteren.

Wij hebben overeenkomstig de oogmerken van Zijne Majesteit, aan de ambtenaren ruime bezoldigingen toegestaan, doch nu ook het allerstrengst bevel gegeven, dat geene andere winsten, voordeelen, of beneficen hoegenaamd worden genoten, en wij hebben van de Commissarissen en den Gouverneur de stelligste bevestigingen ontvangen, dat zij de noodige maatregelen nemen zouden om dit bevel te doen gehoorzamen, en alle verkeerdheden te beteugelen of te straffen.

Wij lezen in dit stuk dat, behalve de oorlogsschepen *Evertsen*, *Nassau* en *Reygersbergen* nog voor de Molukken moesten bestemd worden in te huren transportschepen. Er zouden ten slotte drie gehuurd worden: de *Swallow*, *Mahabar* en *Salambole* [1]. Met het uitbreken van den opstand heeft de gezagvoerder WILSON van eerstgenoemd vaartuig uitnemende diensten bewezen in den daarop gevolgden strijd; Buijskes kocht ten slotte het schip voor onze Marine aan. Een ander ingehuurd Britsch schip, dat ook veel dienst in den opstand zou doen, heette *Dispatch*, kapitein CROZIER; het vaartuig bleef tot 7 Maart 1818 ter onzer beschikking, toen het contract afliep. Dat het Bengaalsch bestuur deze medewerking van Engelsche vaartuigen aan de bestrijding der rebellen kwalijk heeft genomen, deelde ik elders mede [2].

[1] *Kronijk*, bl. 346.

[2] Zie *Teruggave* bl. 346—352; *Swallow* er ten onrechte met één *l* gedrukt.

HOOFDSTUK II.

De beginselen, waardoor de Commissie-Generaal zich ten aanzien van het gouvernement der Molukken deed leiden.

Commissaris Engelhard en de opperresident Bryant Martin. — Engelhard's *Pointen van elucidatie.* — De organisatiën der specerijperken op Banda in 1794-1810. — De organisatiën in de Molukken onder het Engelsch tusschenbestuur, blijkens Martin's memorie van 14 April 1817. — Inkomsten. — Rechterlijke macht. — Handel. — Beheer. — Staatkunde. — Engelhard's beschouwing over Ternate. — En over Menado. — Zoomede over Timor. — De hoegrootheid der verplichte levering onder het Engelsch bestuur. — De door Daendels als overloopers gequalificeerde ambtenaren. — Engelhard over den staat, waarin zich het Engelsch bestuur bevond. — Daendels' voornemen om de bezitting van Ternate in te trekken. — Engelhard's verdediging van het specerijmonopolie der O. I. C. — Zijn waardeering van de Specerij-eilanden. — Zijn meening over gemis aan voordeel bij invoering van een belasting in geld. — Vreest niet specerij-cultuur in vreemde koloniën. — Het gewicht van de praktijk der uitroeiing van de specerij-boomen wordt door hem verkleind.

Bij den aanvang van het bestuur der Commissie-Generaal was de heer Engelhard een betrekkelijk invloedrijk man; zijn ervaring werd terecht door haar van veel waarde beschouwd. Strookten reeds destijds zijn opvattingen niet geheel met de vrijzinnige denkbeelden, die de nieuwe regeering in toepassing dacht te brengen, hij had er niet het karakter naar om ze zóó op den voorgrond te stellen, dat hij er onbruikbaar door zou blijken; daarbij was er over hem een Indisch-kalme manier van doen, waardoor beraadslaging met hem gemakkelijk viel en hij voor bestuurder geschikt scheen [1]. Op hem was dientengevolge het oog gevallen voor eersten commissaris naar de Molukken. Die commissie scheen lastig te zullen worden, gelijk voor C. C. G. G. de commissie bleek te zijn tegenover luitenant-gouverneur Fendall. De Molukken waren een afzonderlijke, rechtstreeks van Bengalen afhankelijke provincie; daar fungeerde als opperste bestuurshoofd, doch met den titel van resident, de heer W. Bryant

[1] Zie verhandeling-*Engelhard*, bl. 1022.

MARTIN, wiens faam als even moeilijk man, te Batavia de ronde deed [1]. Hetzij dat die roep geheel ten onrechte bestond, hetzij deels door het geschikt optreden van Engelhard zelf, Martin heeft zich ten slotte als zeer schappelijk doen kennen, zoodat de voor de overneming gesloten conventiën inderdaad een succes van Engelhard's beleid zouden mogen heeten.

Plaatselijke ervaring van de Molukken bezat de aangewezen eerste commissaris niet, maar wellicht stond ook hem hier ten dienste „zijn buitengewoon omvangrijk huisarchief, dat hem tot vraagbaak maakte van allen die inlichtingen wenschten omtrent gebeurtenissen of wetsbepalingen van ouderen datum" [2]. In ieder geval had hij zich beijverd om wetenschap erover van anderen op te doen en daar C. C. G. G., ter voorbereiding hunner maatregelen in deze, hem over alles hoorden, leidde hij zijn kennis en meeningen neder in „Pointen van elucidatie omtrent de Nederlandsche bezittingen in de Groote Oost, om bij de deliberatiën van Hunne Excellentiën de Hoog Edele Gestrengen Heeren Commissarissen Generaal voor het retablisseeren van de provintien Ambon, Banda en Ternaten in overweging genomen te worden" [3].

Dit breede stuk heeft op de organisatie van het Nederlandsch bestuur over de Molukken een grooten invloed uitgeoefend. Het opent met te herinneren aan de maatregelen, die bij het ten einde loopen der 18e eeuw genomen werden om er de toestanden te verbeteren, die het specerij-monopolie der Oost-Indische Compagnie in het leven hadden geroepen. Ik mag zeker wel de kennis van menig lezer op dit gebied naar de mijne afmeten, zoodat het hem niet anders dan aangenaam zal zijn, in een niet al te uitvoerige uiteenzetting aan den ontwikkelingsgang van ons bestuur ten deze herinnerd te worden. Vandaar, dat ik nagenoeg in haar geheel deze overigens onsmakelijk gestelde memorie doe volgen:

> Zeedert dat de Oostersche zee, voor het Britsche rijk, ter bevaring geheel is opengesteld, is de attentie van Indiasch Hooge Regeering, zo wel als na dato die van de toenmalige Hoog Edele Gestrenge Heeren Commissarissen Generaal, op deeze

---

[1] Evenals b.v. tegenwoordig te Singapore, had de resident van de Molukken nog residenten onder zich. Men heeft mij medegedeeld, dat de opperresident te Singapore wel wordt aangewezen als „resident generaal", ofschoon dit geen officieele titel is.

[2] *Priangan*, dl. I, bl. 83.

[3] Verg. bl. 342.

belangrijke bezittingen met nadruk gevestigt geweest, en dezelve op middelen doen bedagt zijn, om niet alleen, alle sluikerijen voor te komen, maar ook die bezittingen, te zuiveren van de gebreken, welke in de huishouding aldaar plaats vonden, en bijzonder om van de specerij gevende eilanden, die voordeelen te trekken, waarop met billijkheid en zonder bezwaar der ingezeetenen aanspraak te maken was.

Den Ambons Gouverneur Cornabi, zo wel als den Bandas gezaghebber van Boekholtz wierden in den jare 1794 en 1795 in het bijzonder, deeze belangrijke taak opgedragen, en den laatsten heeft daar omtrent ook onverwijld bij zijne komst in dat Gouvernement werkzaam geweest.

Dien Heer achte noodig, de specerij perken of note plantagien te Banda, aan het Gouvernement te trekken, en vervolgens weder bij weege van hen, aan derzelver vorige bezitters, of wel de zodanige, welke voor dies administratie bereekend waren, toe te wijzen.

Men bazeerde deeze intrekking, niet alleen op de onbestaanbaarheid van het eigendoms recht, het geen men considereerde, een inbreuk te zijn, op de door den Gouverneur Generaal Jan Pietersz. Coen, bij de overmeestering van Banda, in 1621 deswegens gemaakte inrigting, en gevolglijk, als een in latere tijden, ingeslopen abuis; maar ook op de enorme schulden, waaronder de eigenaars dezer perken, als toen gedrukt gingen, en welke men vermeende, tot het verval van de meeste derselve, zeer veel te hebben bijgedragen, als onvermogend zijnde de renten te voldoen op de daarop gedane beleeningen, als verre surpasseerende, de perk inkomsten, terwijl deeze naasting daar en boven, ook geschiede als een gevolg, van de voorschotten of liever gratificatien, van wegens de voormalige Comp[ie] een tijd vak van 14 jaren, aan de eijgenaars dezer landen door ontheffing der voldoening van intrest op de beleende capitalen, bij de Weeskamer, bij de diaconij en uit de kerk kassa, als verstrekking van rijst, voor de perkslaven, zonder betaling gedaan, ter gemoedkoming van de schaden, welke dezelve, bij de verwoesting van Banda, in den morgen van den 2 april 1778, door eene hevige orcaan, verzeld van zee- en aardbeevingen, geleeden hadden, en waardoor meest alle de specerij bomen uit den grond gerukt wierden.

Over het regt van deeze naasting, zijn de opinien zeer verschillende geweest, en oppervlakkig beschouwt niet geheel zonder grond, wijl de voornaamste motiven daartoe, niet zeer aanneemelijk waren, alzo men, wat het eerste betreft, niet veronderstellen kan, dat een verkoop van de perken, willekeurig geschied, en een tijd perk van 170 jaren, buiten reflexie der Hooge Indische Regeering,

of het bewind in Europa, gebleeven zoude zijn, terwijl het tweede, als een gratificatie door de Hooge Regeering aangemerkt zijnde, ter gemoedkoming van de perkeniers, zulks na dato niet wel aan dezelve, in reekening gebragt konde werden; dan ik voor mij stelle, dit eenelijk ten voorwendsel, door den Heer van Boekholtz genomen is, en des tijds noodzakelijk was, om de perkeniers tot die terug gave te verpligten en alzo het vervallene te herstellen, daar alles deswegens op den ouden voet gelaten zijnde, de schulden der perkeniers, ten minste van verre het meerdere gedeelte, van jaar tot jaar vermeerdert, en gevolglijk ook, de verwaarlozing der perken toegenomen zouden zijn, en zulks dus, als het eenigste middel geconsidereerd is, om verder kwaad, ten nadeele van het Gouvernement voor te komen en ook alleen door het maken eener dusdanige reekening, deeze toeeigening, een schijn van wettigheid verkrijgen zoude, en het geen gerug-gesteund wierd, door den vervallen staat der perken zelve, als de beklagens waardigen toestand, van het meerder gedeelte der perkeniers, welke door de vernietiging hunner schulden, bij deeze intrekking, welke voor reekening van de Comp^e genomen wierden, grootendeels van zorg en lasten ontheven, en in derzelver finantieele omstandigheeden, gesoulageert, en bevoordeelt wierden, te meer, daar zij, als het ware tevens op nieuw, schoon conditioneel, in het bezit hunner perken wierden herstelt, en het lot des oorlogs, gepaart met andere omstandigheeden, alleen gezegt worden kan, de vervulling der daar bij gedane conditioneele belofte, buiten effect heeft doen blijven. [1]

Want niet lange na deeze intrekking, of wel op den 8[e] Maart 1796, is het Gouvernement Banda, in de magt der Engelsche geraakt [2]; en zijn de perken als een gevolg dezer schikking, doch zonder voldoening aan het beloovde, geduurende het intermediair bestuur der zelven, ook dusdanig door de daarover proïnterim aangestelde leenmannen geadministreert geworden.

Dan bij terug erlanging der kolonien na de vreeden van Amiens, in den jaare 1803, bevond men dezelve in eene noch veel verwaarloosder staat, als waarin die voor de overgave of naasting

[1] Nog een halve eeuw later memoreerde een bezoeker van Banda, dat er perkeniers werden aangetroffen, die oordeelden „dat de verpligte levering van het product aan het gouvernement eene usurpatie hunner regten is": *Van der Crab*, bl. 18. Op bl. 19-22 aldaar een uiteenzetting hoe Van Boekholtz „de hand tot redding", door zijn „weldadigen maatregel" reikte. — Engelhard's ingenomenheid met Van Boekholtz' maatregelen blijkt ook uit bl. 200 van zijn werk tegen Daendels.

[2] Gouverneur F. van Boekholtz heeft in deze moeilijke omstandigheden zich verdienstelijk gehouden. Zie o. a. de waardeering bij *Van der Crab*, bl. 14.

leveren". Hij stelde er een amfioenpacht voor in de plaats. Ook voerde Martin in 1811 te Ambon in, ter vervanging van de pacht, een rechtstreeksche heffing van de havenrechten door een *Collector of Customs* — *Customs:* bij Van Doren vertaald door „Gebruiken"! — op een aanstelling tegen 5 % van het geïnde bedrag. In 1813 had plaats afschaffing van de pacht op de speelhuizen „wegens haren onzedelijken aard en de strekking, die men er aan toeschreef, om eene neiging tot die ondeugd onder het volk te versterken". Alzoo waren te Ambon bij de komst der Moluksche commissie de arak-, saguweer- en opiumpachten nog in leven. Te Banda bestond de pacht der havenrechten, opium, arak; te Ternate: havenrechten, toddy en opium; te Menado: havenrechten, opium, arak, hoofdgeld. Het totaal der inkomsten van de Molukken over de jaren 1812-1816 was jaarlijks 'n 56 à 58 duizend dollars.

Rechterlijke macht. De handhaving der Hollandsche regelingen was bij de capitulatie van Ambon verzekerd geworden, zoodat alleen waren ingevoerd veranderingen, „welke berekend schenen, de handelingen te vereenvoudigen en te bespoedigen en haar meer onmiddelijk en spoediger dienstbaar te maken ter bereiking van de oogmerken der justitie". De Memorie zet in het breede de organisatie uiteen.

Handel. De maatregelen voor de specerijcultuur „zijn over het algemeen geregeld naar dezelfde grondbeginselen, welke vroeger bestonden". Gelijke verplichtingen werden den inboorlingen opgelegd „om hunne geheele opbrengst uit te leveren tegen de vastgestelde som van 50 rijksdaalders per *bahar* van 550 pd.; en er is geene verandering hoegenaamd in het stelsel van inwendig bestuur, voorgeschreven tot regeling van de verzameling der opbrengst en ter noodzaking tot de behoorlijke zorg en aankweeking der boomen, ingevoerd". — „Overeenkomstig de verbindtenissen aangegaan met de hoofden der inboorlingen van Menado", waren er „aanzienlijke uitleveringen van rijst uit die residentie gedaan tegen den vastgestelden prijs van 30 rijksdaalders per koijang, in ruiling voor kleedjes tegen bepaalde prijzen". Zij hadden zich ook verbonden „*goemoetoe* te leveren tot het maken van touw, tegen 1 rijksd. de 100 draden".

Beheer. „De schikkingen genomen voor het bestier der algemeene administratie, zijn zakelijk niet verschillend geweest van die, welke door het Nederlandsche bestuur waren aangenomen. Beambten, onder de benaming van Residenten werden aangesteld, om over de plaatselijke verpligtingen van Banda, Ternate, Menado, Saparoea, Haroeko, Hila, Larieke, Poeloe-Aye en Boeroe het beheer te hebben".

De maandelijksche tractementen dier heeren liepen van 750 Spaansche dollars (te Banda), tot 29-6 dollars (op Boeroe). De negorijen „in de onmiddellijke nabijheid van het Fort Victoria" te Ambon, bevond Martin onderworpen „aan de regtstreeksche controle van het Gouvernement"; maar daar hem verwerpelijk voorkwam „eenige inmenging in de bijzonderheden van het beheer voor de dienst van den persoon, met het oppergezag bekleed, naar algemeene grondbeginselen van bestuur", droeg Martin den dienst op aan een afzonderlijken beambte, onder den naam van *superintendent* der negorijen, op 150 Sp. doll. 's maands, „wiens verrigtingen ten opzigte der inboorlingen in overeenstemming waren met die, welke op de andere Residenten rustten". — Het Britsch bestuur nam tevens hervormingsmaatregelen, betrekkelijk het schoolonderwijs, „met het oog op de verbetering der inboorlingen en om hen uit den staat van domheid, ondeugd en onkunde op te heffen, die door verschillende oorzaken bijgedragen had, hen te verlagen". Een „centraal-school" was daartoe weder „uit den staat van verval verheven en geplaatst onder het oppertoezigt van eenen man, daarvoor uitsluitend bestemd en tevens toegerust met de magt, eene algemeene controle over de ondergeschikte inrigtingen uit te oefenen". Bedoeld wordt de zendeling Carrey, dien ik nog nader zal noemen. Groote last was wel ondervonden door het gebrek aan boeken, dat noodzakelijk de vorderingen vertraagde; desniettemin waren gewichtige voordeelen door deze inrichting verkregen en was er een geest van verbetering opgewekt, die, naar zich Martin overtuigd hield, „bij eene behoorlijke aanmoediging, vruchtbaar in gevolgen, niet alleen voordeelig voor de belangen der regering, maar ook bevorderlijk voor het bestendig geluk en den voorspoed van het volk zijn zullen". Hij verklaarde de overtuiging te hebben, „dat, naar mate der middelen, welke het volk voor een degelijk onderwijs in hunne burgerlijke, zedelijke en godsdienstige verpligtingen worden verleend, door elke regering de graad van waarborg zal verkregen worden voor de rust en de onderwerping aan haar wettig gezag".

Staatkunde. Het contract tusschen het Britsch bestuur en den sultan van Ternate verschilde „in alle wezenlijke punten in de hoofdzaak" niet van het indertijd met het Hollandsche bestuur aangegane; werd ook in beide stukken „de staatkundige meerderheid van den Europeschen staat" op den voorgrond gesteld, „zoo werd toch in het inwendig beheer van zijn bestuur dat van den Sultan niet beperkt". „Ook was het hem vergund, het naar zijn eigen

goeddunken te regelen, alleen bestuurd door zulk eenen raad, als het Europesche gezag op het Fort *Oranje*, met het oog op de veiligheid en verbetering van zijne eigene belangen of die van zijn volk, meest geschikt achtte, aan te bieden". "De uitoefening dier vrijheid in regterlijke zaken werd echter onder het Britsche bestuur binnen nauwer grenzen bepaald dan die, binnen welke het te voren was beschreven; en om zijne onderdanen van een zuiver en onpartijdig beheer van het regt te verzekeren, werd de Sultan verzocht, in crimineele zaken het vonnis van zijne regtbank aan het onderzoek en de bekrachtiging van den Britschen resident te onderwerpen". Echter waren er onlusten heerschende op Halmaheira, die toegeschreven werden aan de ontrouw en de misbruiken van des Sultans ondergeschikten: dit vorderde wellicht het maken van "grootere beperkingen in de vrijheid van den wil des Sultans". De gevolgen toch waren niet gebleven binnen de grenzen van des Sultans gebied, maar strekten "hunnen verderfelijken invloed over al de Molukken uit, door het bestaan te doen voortduren van een geslacht van menschen, die, geene bescherming vindende onder het bestuur hunner inlandsche vorsten, en daarom verstoken van de middelen van een regelmatig bestaan, in hunne nooddruft de toevlugt nemen tot een roofziek leven, en nu, terwijl zij zich verbinden met elken gelukzoeker, zich kenmerkende door behendigheid of moed, eene geduchte zeerooversbende uitmaken, gevestigd te Tontoli, Mysole en onderscheidene volkplantingen langs de Noordkust van Ceram, die het best gelegen zijn, om met goed gevolg hunne strooptogten voort te zetten".

De Memorie behandelt dan den onrustigen staat van Tidore. Een later hoofdstuk is een meer geschikte plaats om op Martin's beschrijving ten deze terug te komen.

Het karakter van den regeerenden Sultan beschreef Martin als "zacht, verzoenend en vredelievend, en indien de natuurlijke welwillendheid van zijnen aard niet werd bedwongen en tegengewerkt door de kracht zijner ministers en in het bijzonder door die van zijnen zoon, wiens invloed, naar men zegt, groot is, zou het misschien moeijelijk zijn een man te kiezen, die beter geschikt was, de zaken van Tidor te besturen, zoowel met betrekking tot haar inwendig bestuur, als met die der Europesche regering, welke zich over de Molukken uitstrekt".

De eilanden Goram, Ceram Laoet, Keffing, Gisser, Mameloekoe en andere oostelijk van Ceram gelegen, werden bewoond "door onderscheidene stammen, bestuurd door verschillende hoofden, die

een onafhankelijk gezag over hunne respectieve distrikten uitoefenen, maar ook vereenigd, als belang of eerzucht het gebieden". Elk opperhoofd verdedigde "zijn uitsluitend regt van handel met bijzondere distrikten op de kusten van Nieuw Guinea, van waar zij in ruiling voor kleedjes, koralen, messen en andere artikelen van Europeesch fabrikaat tripang, massay en wilde muskaatnoten leveren, die zij òf naar Bali òf naar de Chinesche bewoners van Banda en Amboina verzenden".

Met deze beschouwingen eindigt het in zekeren zin belangrijke stuk. Vatten wij nu weer Engelhard's *Elucidatiën* op, speciaal om onze aandacht te vestigen op hetgeen hij memoreert en adviseert in verband met Daendels' organisatiën, hetgeen ongetwijfeld mede lezenswaard is:

> De bezetting van Ternaten, word bij de organisatie eenelijk beschouwd, te moeten strekken, tot extirpatie der specerij-culture, en als overigens aan het Gouvernement, geen voordeelen aan te brengen, waarom het politiek bestuur aldaar ingetrokken, en aan een millitairen commandant opgedragen is.
>
> Het algemeene gevoelen is, en de archiven leeveren er de spreekendste bewijzen van op, dat Ternaten en dies onderhoorigheden ten aanzien van het Inlandsche bestuur, en de verdere administratie van de Inlandsche zaken, eenen der moeielijkste bezittingen is, die het Gouvernement bezit, en in dit opzigt, in geen vergelijk kan gebragt worden, met Amboina. De uitgestrektheid van eijlanden, onder Ternaten gehorende; de continueele verschillen, die tusschen vorsten, princen en andere hoofden ontstaan, en de gestadige ontrusting van de volkeren op die eilanden, als de invallen van de Mangadanawers en andere niet onder de gehoorzaamheid van het Gouvernement en de koningen van Ternaten, Tidore of Batchian sorteerende, en zich meerendeels met roof erneerende, verschaffen eene onafgebroken beezigheid aan een Hoofdgebieder aldaar, en maaken dit bestuur zeer moeielijk.
>
> Het heeft het Gouvernement de laatste 25 jaren, aan magt ontbroken, om alle deeze stooringen teegen te gaan en de voordeelen doen missen, die het bezit van Ternaten uit den handel in opium en lijwaten, tegens contante betaling of wel troquatie met goud aan het Gouvernement zoude kunnen toevloeien......
>
> De kusten van Manado en Gorontalo zijn bij de organisatie [1] gesteld, onder de Hoofdprefectuure van de Molucos, in de verwagting dat het Gouvernement, èn door het product van rijst,

[1] Wel te verstaan, altijd van Daendels. — Bij *De Roo*, dl. I, bl. 193, koning Lodewijk's afkeuring van het woord *prefectures*.

èn door het leveren van manschappen tot rekrutering der armee in Indien van meerder nut en voordeel zoude konnen zijn.

De bedoeling is zeer goed, dan de gevoelens daar omtrend zijn zeer verschillend, en bij veele is zelfs de vraage ontstaan of dit alles niet konde bereikt worden, wanneer deeze bezittingen waren gebleeven onder het Ternaatsche gebied, en of de aart der zaaken, niet als vanzelven afvloeid, dat geen verandering daar omtrent hadden behoren gemaakt te zijn, aangemerkt in de eerste plaats: Dat de kust van Manado en Gorontalo gehoorde tot het gebied van de koning van Ternaten, en het gezag van het Gouvernement zig aldaar niet verder uitstrekt als de Residentie-plaats. Ten anderen, dat de communicatie tusschen deeze kantooren met Ternaten in alle saisoenen open is, en op de afstand van 30 meijlen van den anderen geleegen zijn, bij vergelijk van Amboina, dat een afstand is met Menado en Gorontalo, van ruim 75 mijlen, en waarmeede de communicatie zeer moeielijk is, door de verandering van het saisoen. Bij mij zelfs heeft zulks meede lange eenige objectie gebaart, doch bij nadere overweeging van het voor en tegen, hebbe ik mij ten vollen met deeze afscheiding vereenigd, niet alleen om de daar voor aangehaalde redenen, maar omdat Gorontalo, Menado en Limbotto met derzelver onderhoorigheeden een wettig eigendom van het Hollandsche Gouvernement is, als zijnde in den jaare 1677 door den toenmalige koning van Ternaten, Amsterdam, met ab- en dependentie bij eene opentlijke acte aan de Oost Indische Comp[ie] afgestaan en de koningen dezer plaatsen zich dientengevolge, ook bij eene troonsverwisseling van de opkomst ter voorstelling op Ternaten zig hebben tragten te bevreiden en dus hunne homage veel liever te Amboina als te Ternaten komen afleggen, terwijl ook het verschil der afstand deezer plaatsen van Amboina niet in aanmerking komen kon, daar men in Oost- en West-moesson halverwinds zeilende, altoos van beide deeze plaatsen bijna zo spoedig te Amboina als te Ternaten komen kan en uit dien hoofde ook deeze afscheiding door het Engelsche Gouvernement is opgevolgd geworden.

Dan hoe zeer ook de gemaakte schikking deezer scheiding niet te verwerpen is, zo zoude des niet te min, mijns inziens het politiek bestuur op Ternaten weederom behoren hersteld te worden, daar de conservatie eener goede verstandhouding tusschen vorsten en volkeren aldaar meer politieke dan militaire staatkunde vorderen doet, vooral daar het nimmer Gouvernements belang is, alles aldaar door eenen militairen armee te dwingen.....

Het oogmerk van de generaal Daendels met de Neederlandsche bezitting op Groot Timor te brengen onder de Hoofd Prefect

van de Molukkos ter bevordering van de aanvoer van slaaven en andere benodigdheeden van daar naar Banda, zo wel tot suppletie van de nog ontbreekende perkslaven als mondbehoefte, heeft, wat het eerste betreft, geenzints aan de verwagting beantwoord, zelfs niet onder het Engelsche Gouvernement. Volgens daarvan ingekomen informatien, bij vertrek van de prefect Coop-à-Groen van Banda, manqueerden aan het gewone getal van 2031 perkslaven 600 coppen; men heeft dit onder het presente bestuur zoeken te suppleeren met eenige verbannelingen derwaards te verzenden, dan dit heeft niet konnen voorkomen, dat het met de staat van de noote perken zeer onvoordeelig is gesteld en noodsakelijk voorziening vordert. Dan hoe hierrinne te voorzien, indien de handel in de slaven afgeschaft blijft, vordert rijp nadenken, want om het manqueerende getal van de slaven aan te vullen met gerelingeerden, zoude ongeraaden weezen, of men zoude op Banda het guarnizoen dienen te vergrooten, hetgeen de teegenswoordige staat van het millitaire weezen alhier te Batavia niet toelaat. Intusschen zonder handen konnen de specerijen van de perken niet worden ingeoogst en behandelt naar behooren, en de perken op zijn tijt van onkruid worden gezuiverd, eene voorname vereijschte tot conservatie van de nootenboom. Tot de inhuur van Balyneesen en Timoreesen over te gaan, en deeze menschen derwaards te lokken, zal moeijelijk zijn, wegens de ongezondheid van Banda. Dit echter zoude het eenige middel zijn, daarvan een proef te neemen, en de vorsten van Baly te annimeeren, jaarlijks eene zeekere hoeveelheid manschappen van 15 tot 35 jaaren oud, het zij alleen, of wel met vrouwen en kinderen derwaards te doen overgaan, met een engagement van 15 of 20 jaaren, en onder eene contributie van de vorsten aldaar, van 10 Spaansche matten per kop, om door de perkeniers aan het Gouvernement gerembourseert te werden.

De hoeveelheid der te leeveren specerijen is bepaald op eene jaarlijksche leverantie van 600.000 ponden nagulen van Amboina en 520.000 ponden nooten en 130.000 ponden foelij van Banda. De specerijen, welke buiten de bepaalde plaatsen groeijen, worden jaarlijks geexterpeert.....

Engelhard noemt ten slotte tal van punten op, waaromtrent C. C. G. G. de commissie voor de Molukken hebben te instrueeren, een lijst, die aldus besluit:

Vermits veele der vorige Gouvernementsambtenaaren, zo wel millitaire als civile, bij de overgang der Oostersche bezittingen aan de Engelsche aldaar gebleeven zijnde, door Zijn Excellentie

Generaal, handelende over de Nederlandsche Oost-Indische bezittingen in 1814 in druk uitgegeeven op pag. 70 voorgekomen zijn. — Dat Hoogstdezelve reeds het besluit genomen had, het Gouvernement Ternaten in te trekken, de bediendens en verdere bezetting van daar op te breeken en de zig aldaar bevindende Europeezen, en andere ingezeetenen vrijheid te laaten, zig te begeeven naar Ambon, Banda, Manado, Gorontalo en Java (Zie bijlage tot dit werk 2e deel Moluccos N°. 2); Dat Hoogstdezelve nogthans van dit voornemen heeft afgezien, uit aanmerking, dat veele voorname personen, die Hoogstdezelve over dit plan onderhouden hadden, voor hun gevoelen hadden opgegeeven, *dat het sijsthema van monopolie der specerijen in de groote Oost, zoude konnen worden volgehouden*, mits blijvende in het bezit van Ternaten; terwijl ingevalle van opbraak aan onze competiteurs in den handel, de Engelschen, toen onze vijanden, geleegenheid zoude gegeven worden zig van dit etablissement meester te maaken, en aan onze specerijhandel door den tijt important nadeel toe te brengen.

Ten zelven daagen, dat Zijne Excellentie Daendels het voorstel tot deeze opbraak aan de deliberatie van de Hooge Regeering hadde gesubmitteerd, kwam ik toevallig op Buitenzorg, om Hoogstdezelve over eenige zaaken te spreeken. Hoogstdezelve nam deeze geleegenheid waar om mij over dit plan en over de opbraak van het comptoir Bandjermassing op Borneo te onderhouden. Ik maakte Zijne Excellentie met mijn gevoelen ten dezen sujette bekend en had het bijzonder geluk Hoogstdezelve door overtuiging van het schadelijke, dat voor onze specerij handel in de opbraak van het Gouvernement Ternaten gelegen zoude zijn, van dit besluit te diverteeren, en nam dadelijk voor, van dit voorneemen, welke dispositie ook bij de Hooge Regeering omtrent dit voorstel zoude gevallen zijn, daarvan af te zien. Dan ten aanzien van Banjermassing, bleef Hoogstdezelve onverzettelijk, en daar ik bij Zijne Excellentie niet wilde doen geboren worden de verdenking, als of ik zijne sijsthemaas geheel afkeurde, drong ik ook daarop niet bij Hoogstdezelve aan, als beschouwende de opbraak van Banjermassing, een zaak van minder aanbelang bij vergelijk van Ternaten, en vergenoegde mij omtrent dit etablissement dus eenelijk Zijne Excellentie over te wijzen tot de Historieschrijver Salmon zijn beschrijving over Borneo. Aldus van nabij met de toedragt bekend zijnde, die Zijne Excellentie hebben konnen beweegen, om van Hoogstdeszelves voorgenomen plan tot het opbreeken van Ternaten af te zien: zo heeft het mij notoir moeten bevreemden, bij het werk van Zijne Excellentie gevoelens aan te treffen, daarmeede ten eene maale streidende — gevoelens, die de grootste twijffeling overlaaten, dat de opbraak van Ternaten geenzints

van die aangeleegenheid is, als zig sommige daarvan voorstellen; en als of de aanhouding van dit eiland, *alleen* ten oogmerk zoude hebben, de sluijkhandel in specerijen, te beeter te kunnen teegengaan. Immers Zijne Excellentie zegt op pag. 70 van zijn werk hierboven aangehaald. «Ik heb het besluit ten aanzien van Ternaten onuitgevoerd gelaten, uit aanmerking van de vertogen, welke mij daarteegen gedaan werden en die strekten, om, door het blijven bezitten van dat eijland voor te koomen, dat geen andere natie zich aldaar zoude needer zetten, en zig van de specerij-handel geheel meester maken. Ik heb mij ten minste aan dat gevoelen, schoon ik hetzelve destijds niet koesterde wel willen overgeeven, in overweeging neemende, dat de nadeelen slegts op eenen reeds lange gedragene last neederkwamen." Terwijl Hoogstdezelve daar omtrent in de nota aldus vervolgd: «Thans ben ik, door meerdere ondervinding geleerd, van gevoelen, dat een wel ingerigt en kragtig Gouvernement, genoegsaam in staat is, om den sluikhandel in specerijen teegen te gaan: de middelen welke ten dien einde zouden behooren aangewend te worden, kan men echter alhier niet openbaar maaken", — welke explicatie men ook zoude willen geeven aan dit geavanceerde: Het is in allen deelen blijkbaar, dat de Generaal Daendels geen de minste belang stelt in het blijvend bezitten van het Etablissement Ternaten: Beschouwende deeze bezitting een lastpost voor het Gouvernement, zonder de minste noodzakelijkheid, wijl volgens Hoogstdeszelvs sustenue, middelen genoeg voorhanden overblijven om den sluikhandel in specerijen te beletten en als of de aanhouding van Ternaten alleen ten oogmerke hadde, het tegengaan van de sluikhandel in de specerijen. [1]

Om de verkeerde denkbeelden weg te neemen, die het werk van Zijn Excellentie Daendels over dit zo aangeleegen onderwerp welligt mogte verspreiden, acht ik het mij een plicht, zo ten belange van het Moederland als deeze Colonie, eenige ogenblikken aan dit zoo belangrijk onderwerp toe te weiden, om mijne gedagten daarover ten papiere te brengen, en aan Uwe Excellentie te suppediteeren, dezelve submitteerende aan Hoogstdeszelvs meerder doorzigt en wijzer oordeel.

Het is algemeen bekend — trouwens daarop kan ten overvloede werden nagezien, het Ambonsche kruidboek van den grooten Rumphius; mitsgaders zo veele ter Secretarij van de Hooge Regeering berustende Memorien van de afgetreedende Gouverneurs van de Moluccosche eilanden — dat de kruitnagel- en de nootemuscaatboom,

[1] Het hier medegedeelde trok te meer mijn aandacht, omdat men er niets van vindt in Engelhard's geschrift tegen Daendels: bl. 199 zou er de plaats voor geweest zijn.

zig bijkans door het gansche Molucsche gebied hebben verspreid, en dat geen eiland in de Oostersche oceaan, onder de brandende hitte des evenaars, gevonden word, daar zich deeze boom niet voortplant. Het eiland Mackian, onder het gebied van Ternaten, werd zelvs bij Rumphius beschreeven, voor het moederland der nagelen: van waar de Jnlanders van klein Ceram, voor de komst der Portugeesen in Indien, de Moernagelen heimelijk ontvoerd en naar haar Land hebben overgebragt en voortgeplant; en van daar dezelve naar Amboina zijn overgebragt [1].

Van het ogenblik dat de Nederlanders bezitters geworden zijn van de Specerij eilanden, begreepen derzelvere bestuurderen bereids de aangeleegenheid van dit voortbrengsel en dies noodsakelijkheid, geene meededingers in die handel te hebben, om des te beeter in de gelegenheid te zijn, dit product, het geen over de geheele aardbodem getrokken was, op hare waarde te houden. Eene uitsluitende vaart en handel in de Oost-zeën en op de Molucsche eilanden bedongen zij bij de Europeesche mogenheeden, wier vlaggen in Indien wapperden, van welk voorregt wij zijn blijven jouisseeren tot de gemaakte vreede met Engeland in 1784. De papieren, die over en weeder tusschen Zijn Excellentie de Griffier Fagel en Hunne Excellentien Lestevenon van Berkenrode en Gerard Brantsen, Extra ordinaris ambassadeurs en ministers plenipotentiaris aan het Hof van Frankrijk gewisseld zijn, over de gemaakte pretentie der Engelschen, *om te hebben de vrije vaart voor de Britsche onderdanen* in de Oost-zeeën, en om des mogelik dit voorregt te doen behouen, zijn overwaardig om geleezen te worden.

De gereserveerde vrije vaart in de Oost-zeeën is echter niet voor voldoende g'oordeelt, om de sluikhandel in de specerij over zo eene uitgestrektheid van eilanden verspreid, voor te komen; dus vorderde de Staatkunde een ander middel, namelijk om de voortbrengst van de specerijen, in een beknopter bestek te brengen; van hier dat men van de vroegste tijden bereids op het idee gekomen is, de nagul en noten muscaat boom eenelijk op Ambon, mitsgaders omliggende eilanden en Banda aan te kweeken, en op de overige eilanden te excerpeeren. Om het welk te executeeren, jaarlijks commissien van vertrouwde personen naar de onderscheiden eilanden wierden afgezonden, om de specerij bomen uit te roeijen, waar die gevonden wierden.

[1] Evenzoo in Rumphius' Geschiedenis: „ondertusschen wierden door de Jnwooners van het Loehoeneesen land de Garioffel Nagulen uijt de Moluccos heijmelijk overgebragt en voortgeplant, eerst op hun eijgen land, daarna op Hitoe; weshalven de Portugeesen hun op gem. Cust vastmaakten en na de meesterschap van 't selve land tragteden". *Rumphius* dl. I, bl. 5.

Omtrent de excerpatie der Nagulboom is men ook volkomen gereusseert [1]. De continueele uitroeieng heeft de voortplanting overwonnen, zo dat heedendaags dit product maar alleen in de provincie van Amboina en onderhorige eilanden word gevonden. Dan ten aanzien van de Nooteboom, heeft men daarinne zo wel niet moogen slagen. Niettegenstaande dezelve middelen zijn te werk gesteld, om die uit te roeijen als omtrent de Nagulboom is geschied, zijn ze zig blijven voortplanten op de meeste eilanden in deeze Archipel; zelvs pretendeert men, dat de Notenmuscaten van het eiland Batchian, Oebij Mayor en meer anderen in de nabijheid van Ternaten, van een vrij beeter qualiteit zijn als die op Banda groeien: derhalve hieruit blijkt, dat de Notenmuscaatboom een geheel andere eijgenschap bezit als de Nagulboom en de laatste met geen mogelijkheid op de eilanden in de Moluccos uit te roeijen zal zijn.

Na deeze toedragt van zaaken valt het dus niet zeer moeijelijk te concludeeren, van welke aangeleegenheid de opbraak van Ternaten is. En dat met de intrekking van dit etablissement, ook te gelijker tijd afstand zoude werden gedaan van een voornaam gedeelte van onzen handel in specerijen, de eenige mein, die het koningrijk der Neederlanden bezit, een mein verre overtreffende die der andere Natien.

De Heer Rumphius drukte zig in zijne voornoemde beschouwing aldus uit —

---

[1] De koningen van Ternate strekten tijdens de komst der O. I. C. hun gezag, althans de aanspraken erop, uit tot over Ambon en de Oeliasers. In het midden der 17[e] eeuw werd koning Mandarsah ertoe gebracht om Batavia te bezoeken, waar met hem in December 1651 een d.d. 31 Januari 1652 onderteekend contract werd aangegaan, houdende:

„dat men alle de nagulboomen zoude omslaan dewelke in 's konings land, op zodanige plaatsen stonden, die na 's konings wederkeeren zoude bevonden werden in haar rebellie te persisteeren zoo wel in Amboina als in Ternate;

„2[do] dat den koning daarvoor jaarlijx genieten zoude 12.000 realen, zijn broeder Kallematta 500 ende andere grooten 1500 d[o]• en dat zoo lange zij hun getrouwen gedragen. „De Macquianders zoude men in 't bijzonder voor haare nagulen uijtcoopen 't welk men giste met 5000 rd• eens voor al te konnen geschieden;

„3[den] dat men geen Quimelahas of Stadhouder meer vooraan in Amboina zoude stellen.

„Waar mede dus het lang gedragen oogmerk van D. E. Comp. zoude bereijkt zijn, te weeten dat overtollige nagul bomen mogten uijt geroeijt worden, en de resteerende in Comp• handen alleen komen, moetende haar als dan getroosten de jaarlijkse onkosten van 14000 realen diese aan de Ternatanen moste betaalen." *Rumphius*, dl. II, bl. 25.

De Castiljaansche kroon, roemt Peru's rijke bergen
De Portugaalsche pogt op het Soffaals zand
D' Ambonsche Nagulboom kan alle meinen tergen
Die God den Schepper gaaft aan 't Vrije Neederland.

En in waarheid, men kon de voortbrengselen van de Moluccosche eilanden niet genoeg op prijs stellen. De Engelschen na ann°. 1795 in het bezit van deeze eilanden gekomen zijnde, hebben zig dadelijk toegelegt, aldaar een vastigheid te bekomen, in de hoope hetzelve na de overgave van die bezitting te zullen kunnen blijven occupeeren. Om dit oogmerk te bereiken, hadden zij de koning van Batchian reeds weeten over te halen, bij een acte van afstand aan hun in eigendom te cedeeren het eiland Oebij Mayor. Dit plan is echter door de wijze maatregelen van de Hooge Indiasche Regeering bij de retablissering van de Oostersche provinciën vereijdelt [1]. En de Engelschen zijn genoodzaakt geworden hetzelve te moeten ontruimen.

Het behoeft derhalven geen betoog dat ingevalle de opbraak van Ternaten, onder de Regeering van Zijne Excellentie Daendels gevolg genomen had, de Engelschen zig onmiddelijk in het bezit daarvan zouden hebben gesteld en welke bezitting voor ons aldus voor altoos verloren zoude zijn geweest....

Men werpe mij niet voor, dat den Nederlander bij den handel in specerijen, niet meer dat belang heeft, als bevorens, door de afbreuk, die men verondersteld de Engelschen ons zullen doen met de aankweeking van de Nagulen op Isle de France en van de Notemuskaaten op Bancahoeloe; wat men ook op beide plaatsen van deeze cultures mogen verwagten en wat ook de berigten mogen zijn van dies vordering, ik kan Uwe Excellentie verzeekeren, dat hetzelve meestendeels bestaat in de opheff en dat mijne berigten dienaangaande inzonderheid van Bancahoeloe, zo voordeelig niet zijn ten aanzien van de Culture van de notenmuscaaten als daarvan de algemeene gerugten zijn, behalven dat de aankweeking daarvan met importante kosten verzeld gaat. De nagulenboomen, die van Amboina hier [2] overgebragt zijn, hebben nimmer in de vrugten willen schieten, wat moeite ook daartoe is aangewend. En wat betreft de notemuscaten, die hier ingeoogst worden, hoe ogenschijnelijk ook overeenkomende met die van Banda, bespeurd men evenwel, zo aan de nooten als foelij een aanmerkelijk onderscheid, als zijnde niet zo aromatisch en aangenaam van smaak als de laatstgemelde en zulks geeft genoegsame grond te veronderstellen, dat het met die culture op andere plaatsen niet veel beeter als op Java zal zijn gesteld en dat het te geloven zij, de bomen van Amboina en Banda naar elders overgebragt

[1] Welke wijze maatregelen Engelhard hier op het oog heeft, weet ik niet.
[2] Hier: Batavia, Buitenzorg, Java?

> door den tijt geheel verwilderen zullen, terwijl de vrugten van bomen van de alhier of elder ingeoogste vrugten geteeld, geheel smakeloos zullen worden. En men het dus als zeeker mag stellen, dat er geen de minste vrees is eenige vreemde Mogendheid, zo lange wij in 't bezit blijven, van de Moluccos, en dat op de sluikhandel gelet word, ons in die handelstak afbreuk zal worden gedaan. En dat men altoos zal prefereren de specerijen, die in de Molluccos voort geteeld worden.

Engelhard was in staat de toekomst der Molukken nader te beschouwen, toen hij uit de Molukken teruggekomen, zijn Bataviaasch verslag schreef. Hij vindt, naar het schijnt, het rijmpje over onzen Lieven Heer, die aan het „vrije Nederland" de specerij-streek ter beschikking heeft gegeven, zoo indrukwekkend, dat hij dit hier weder met kleine afwijkingen teruggeeft! Dáár een landrentestelsel in te voeren, veroordeelt hij als onmogelijk. Ontleenen wij het volgende eraan:

> De gansche Molukkos is een klooster van eilanden, waarvan Ambon, Banda en Ternate de voornaamste bezittingen van het Nederlandsche Gouvernement uitmaken. Verscheidene derzelve zijn onbewoond. De gronden in de gehele Molukkos zijn over het algemeen zeer vrugtbaar, dan de cultivatie is zeer gering, als leverende buiten aartvrugten niets anders op, als de turksche tarwe, hier bekend onder de naam van Jagong. Op de eilanden Halmaheira en Ceram word padij gecultiveert, doch zulks is van zo een gering aanbelang, dat het niet noemenswaardig geagt mag worden. De notenmuscaatboom en sagoweerboom groeijen over de gehele Molukkos, en de laatste strekt tot voedsel der inwoners. Het komt den Ondergetekende voor als de bevoorregte eigenschap der eijlanden gelegen in deze Oostersche archipel, dat waar zich geen steil opgaande gebergte opdoed, het land doorzaaid is met kleine heuvelen en weinig of schier geene vlaktens, die voor de culture geschikt zijn. De natuur schijnt zelvs aan deze landen onthouden te hebben alles wat tot de cultivatie bevorderlijk zoude konnen zijn om dezelve te doen prospireeren. Met uitzondering van de eilanden Ceram en Goram vind men geen rivieren, en geen enkeld dier voor de landbouw geschikt, als eenlijk op de aan den Zuidkant van Ceram Laut gelegen eilanden. Door de gehele Molukkos op de gouvernements etablissementen is de handel zeer beperkt, en bestaat in vogelnestjes, tripangs, ager-ager, was, massoij paarlen, paarl d'amour, karret-schulpen, gedroogde paradijsvogelen en houtwerken, die van Nieuw Guinea, de Papoese eilanden en Halmaheira worden afgehaald of aldaar worden gebragt door de Cerammers tegens ruiling van diverse

> mooijen Chinese waren, als ruwe zijde, zijde stoffen, nangkings en andere Chinese linnens, porceleinen, stalen pannen, westersche en Javaansche lijwaten, rijst, arak, koralen, boslemmer messen, boekspiegels [1], parangs etc. etc., waarvan naar Java of Maccasser vervoerd worden, behalven hetgeen door de Cerammers ter sluik naar Balij en Borneo word vervoerd. Op deze handel worden grove winsten behaald, maar is ook tevens met vele ongelden, gevaren en vermoeienissen verzeld, wegens de volksaart der natien, waarmede men deze handel drijfd, inzonderheid die van Nieuw-Guinea en de Papoes, waarbij nog komt de menigte van zeerooversvaartuigen, die deze zeën onveilig maken en dus den handelaar in hunne vaart belemmeren.
>
> Daar nu over de gehele Molukkos geen bouwgrond gevonden word en de meeste eilandbewoners, onbegrepen de handelaars, (niet?) enig bestaan hebben, en zich in ene zeer armoedige staat bevinden, hoofdzakelijk daaraan toe te schrijven, dat zij te luij, onverschillig en vadsig zijn, als geene behoefte kennende, en over het algemeen zich ernerende met het kloppen van sagoe en hun onderhoud vindende in de jagt en vischvangst, die hun mildelijk voor eigen consumtie gunstig is: zo zoude men wel mogen vragen, welke verwagting in dusdanige gesteldheid van zaken men hebben mag van de heffing van grondhuur, daar dezelve, door dwang ingevoerd zijnde, zeker aanleiding zoude geven tot volksverloop, die vervolgens een swervend leven zouden aannemen, waartoe den aard der Moluksche volken zo zeer geneigd is en door de afgelegenheid en uitbreiding van deze eilanden niet kan tegengegaan worden; van de heffing der in- en uitgaande rechten zoude meer te wagten zijn en dezelve ook aanmerklijker voordelen aan het Gouvernement opleveren, indien de vaart in de Molukkos aan mindere restrictiën was gebonden.

Engelhard zegt echter te twijfelen, dat men aldus meer, dan wel gelijke, inkomsten zou erlangen, als uit het monopolie der specerijen, waarna hij het volgende schrijft:

> De specerijen groeien op 's Gouvernementsgrond. De notenmuscaatplantagies te Banda worden alle bewerkt en gade geslagen door slaven van het Gouvernement, die aan de perkhouders zijn afgestaan. Geene inboorlingen worden daar gevonden, die de voortzetting van deze culture konnen waarnemen en huurlingen zouden zich met die moeite niet willen belasten, alzo de inzaam van dit kostbaar product veel zorg en oplettendheid vereischt; wat zoude het Gouvernement dus kunnen moveren, om afstand te doen van de specerijcultuur? En waar is er een equivalent te

[1] Het woord nam ik goed over.

vinden om het Gouvernement voor die opoffering te dedomageren; want het leggen van een grondtax g'evenredigd aan hetgeen dit product thans opbrengt, maakt in het wezentlijke van de zaak geene verandering. De gronden, die nu gebezigd zijn voor de specerijen konnen door geene meer voordeel gevende culture vervangen worden, dus ook dit komt op hetzelfde uit, hetzij de eigendom daarvan aan een ander word overgedragen onder voorwaarde, dat het voortbrengsel van de grond tegens een vastgestelde prijs aan het Gouvernement zal worden geleverd, of dat de eigendom van de grond met het voortbrengsel tegens zekere tax, geevenredigd aan het voordeel, dat dit product bij verkoop afwerpt, word afgestaan en dus zoude zulks inderdaad niet anders zijn als ene alteratie van voorgaande instellingen. De specerij culture beschouwt de Ondergetekende gelijk aan een der meinen van andere Mogenheden; derzelver in standhouding en wezentlijke waarde hangd af van de weizing, die het Gouvernement daar aan geeft! Deze weizing komt den tekenaar voor af te hangen van omstandigheden, die niet altoos te voorzien of dezelvde zijn. Eenmaal tot het besluit gekomen zijnde, om den uitsluitende handel in specerijen op te heffen en voor particulieren open te stellen, om vervolgens de voordeelen te vervangen door eventuele heffing van landtaxen, moet de loop daarvan ook aan de gevolgen overgelaten worden, alzo het Gouvernement zich door geene toekomstige verandering immermeer inlaten kan om het eigendom van particulieren aan te randen en dezelve in hunne rechten te verkorten. Deze overweging komt den tekenaar voor gewigtig genoeg te zijn, om de redekaveling te sterken, dat het Gouvernement dit voortbrengsel, althans te Banda, niet aan particulieren moet afstaan of wel aan zijne onmiddelijke beheering onttrekken, ongeacht wat men ook mag voorwenden, dat het plantsoen naar vreemde landen is overgebragt en daarop toepassende de woorden van den groten Rumphius:

De Castiljaansche kroon, roemt Peru's rijke bergen,
De Portugaalsche pogt, op het Soffaals zand.
D' Ambonsche Nagulboom kan alle meinen tergen,
Die God den Schepper geeft aan 't vrije Nederland.

Dan komt hij terug op de vrees over specerij-aanplantingen in andere koloniën; de resultaten hadden tot dusver in geen enkel opzicht aan den ophef, die hiervan gemaakt was, beantwoord. »In 1751 is bereids", herinnerde hij, »naar Isle de France de Nagelboom overgebragt en moet het niet als vreemd voorkomen, dat men nergens bij enig autheur gewag vind gemaakt van de inzaam, die gedaan zou zijn; en zoo men enige acht mag slaan op de algemeene

rapporten, dat in den gepasseerde jare aldaar niet meer dan 5 à 6000 ponden nagelen zijn ingezameld, zo kan men daaruit afleiden, dat de afbreuk, die door deze concurrentie aan het Moederland word toegebragt, niet noemenswaardig is, aangezien het nu bijna 70 jaren geleden is, men gelegenheid heeft gevonden, de plant uit de Molukkos naar Isle de France te verplaatsen. De schaarsheid aan werkvolk en duurte der werkloonen, zo wel op Bancoelen als op de Mauritius geeft ook te onderstellen, dat men de specerijen minder goedkoop dan in de Molukkos zal cultiveren en wat de competitie en de qualiteit betreft, deze zal altoos moeten wijken voor de Oostersche voortbrengsels van dat gewas. Reeds heeft de vraag in deze articul bevestigd, dat men de voorkeur geeft aan het product der Specerij-eilanden en dat alleen lagere prijzen den consumateur kunnen aanmoedigen om dezelve te kopen." [1]

Wat betrof de uitroeiing der specerijboomen, deze bestond, naar Engelhard's oordeel meer in naam dan inderdaad, waarna hij vervolgde:

> Bij gelegenheid dat deze materie, in tegenwoordigheid van de Engelsche resident van Ternaten W. G. Mackenzie wierd verhandeld, remarkeerde die Heer op een zeer naive toon, dat de gansche armee van Buonaparte in thien jaren niet in staat zoude zijn geweest de specerijbomen uit te roeien, die op de onderscheidene eilanden in de Molukkos in het wild opgroeien. Dit zeggen mag men nu wel als wat overdreven aanmerken, echter is het nogthans zeker, dat de ondervinding geleerd heeft het moeielijke van deze extirpatien en dat de specerij boom als 't ware tegen de bijl opgroeit. Dan hoe het hiermede ook moge gelegen zijn, de uitroeijing ter plaatse, waar zulks onder het voormaalig Hollandsch bestuur jaarlijks geschiede, de noodsakelijkheid komt te vorderen daarbij te continueeren, omdat de ondervinding reeds heeft bevestigd, dat de Inlander op die plaatsen geen smokkelhandel in specerijen drijft, wijl hij het versamelen even zo gevaarlijk houdt als te Ambon en Banda de verkoop of vervoer! In de districten Maba, Weda en Pattanie, liggende aan de agterzijde van Halmaheira, onder Tidor sorterende, zoude ene uitroeijing tegenwoordig zeer

[1] „Ik wil wel gelooven", leest men bij *Olivier*, dl. I, bl. 165, dus een 5-tal jaren later, „dat de Engelschen het met vele kosten en met hunne bekende loffelijke nijverheid zoo ver zullen brengen, dat zij in hunne bezittingen de beide genoemde specerijen in aanzienlijke hoeveelheid winnen, maar de ervarenste Engelsche planters zelven, te *Benkoelen* en elders, hebben openhartig erkend, dat alle pogingen om het gewas te veredelen, ontoereikend zijn geweest om daaraan die hooge voortreffelijkheid te geven, welke het schier zonder eenige kunst of moeite in de *Moluksche* gewesten bekomt."

moeijelijk gaan, alwaar waarschijnlijk in geen 25 jaren de extirpatie heeft plaats gevonden, 'en alwaar zich de volkeren op de inzaam en behandeling van de notenmuscaten met naarstigheid hebben toegelegd, waardoor zij de gelegenheid hebben gevonden dezelve te Bitjolie, de hoofdplaats van Weda, aan de aldaar voorbijvarende vreemde schepen tegens amunitie te verruilen of wel aan de Cerammers te verkopen, die daarmee op Balij en Borneo ten handel komen. De jongst afgegane Engelsche gouverneur Martin had dit ook ingezien en uit dien hoofde heeft hij bij den afstand van Maba, Weda en Pattanie aan Sulthan Mudah, in het contract door dezen vorst op den 6e Maart 1815 gepasseert, laten invloeien, dat hij zich verbind om alle de specerijen, die zijne onderdanen uit deze districten colligeeren, aan het Gouvernement te leveren: de Notenmuscaten tegen rds 20 de picol van 125 ℔ Hollandsch en de Foelij tegens rds 30 de picol en welke voorwaarden ook onder het presente bestuur zijn blijven continueren, dewijl, hoe inferieur ook deze specerijen zijn, die zich niet lang laten preserveeren, het niet te min voor het Gouvernement altoos voordeliger is, dat die in haar handen geraken dan wel in die van vreemden, die dezelve voor geringe prijzen aan de man brengen en de consumtie aanvullen, waardoor het debiet van dit product aanmerkelijk word benadeeld, ja van vrij meer invloed op het debiet van de Bandasche notenmuscaten mag g'acht worden, als die op Bancahoeloe of elders worden ingezameld.

HOOFDSTUK III.

Uitrusting der expeditie voor de overneming der Molukken.

Samenstelling der expeditie te Soerabaja. — Uitrusting van de *Reygersbergen* te Batavia. — De overste Kraijenhoff en de majoor Beetjes. — Ingehuurde transportschepen. — 's Landsvoogds brief d.d. 7 Februari 1817 aan Koloniën over het vertrek van de *Reygersbergen* met troepen. — Reis van de *Reygersbergen* met de *Swallow* van Batavia naar Sidajoe d.d. 5-13 Februari. — Rapport van C. C. G. G. d.d. 8 Februari 1817 naar Holland hierover. — De *Evertsen* van Makasser te Soerabaja. — De commandant Dietz en zijn eerste officier Ver Huell. — De *Nassau* en commandant Sloterdijk.

Terwijl men zich te Batavia beijverde om de expeditie vooral te organiseeren op papier, werd Soerabaja bestemd voor de uitrusting zelve. De naar de Molukken bestemde schepen lagen er reeds of zouden derwaarts gaan om eerst van daar gezamenlijk weg te zeilen. Soerabaja's reede was gezonder dan die van Batavia; ook de instructie aan schout-bij-nacht Buijskes medegegeven voor het eskader, dat de Commissie-Generaal uit Holland naar Batavia voerde, schreef voor om, ter wille van de gezondheid der scheepsequipage, ten spoedigste na aankomst te Batavia de schepen te doen doorzeilen naar Soerabaja [1]. Bovendien had men daar den Constructiewinkel, die beter gelegenheid gaf tot herstellingen dan Batavia aanbood. „Of mij de expeditie naar de Groote Oost werk geeft, behoef ik UwEdGestr. niet te zeggen", schreef Soerabaja's resident Van Lawick aan Engelhard [2], „maar waar de geprojecteerde somma geld van daan zal zeulen weet God; maar ik zie er geen kans toe." Nu, Commissarissen-Generaal zagen er eigenlijk ook geen kans toe; zij gaven dientengevolge te weinig geld mede en al kon de Moluksche commissie zich ten slotte helpen met wissels, deze had erdoor een zekere onvrijheid van beweging, die niet aan het plaatselijk beleid ten goede is gekomen.

Schout-bij-nacht Buijskes bevond zich destijds te Soerabaja, om voor het ordenen der expeditie het noodige te verrichten. Het

[1] *Teruggave*, bl. 275.
[2] Brief d.d. 14 Februari 1817: zie bl. 344.

ter reede van Batavia gelegen oorlogsschip *Maria Reygersbergen* werd mede bestemd aan dezen tocht deel te nemen en vertrok den 5ⁿ Februari. De commandant, kapitein-luitenant t/z. J. GROOT, die den overleden VAN EVERDINGEN VAN DER NYPOORT was opgevolgd, vond veel in schip, equipage, voorraden onvoldoende. Elders deelde ik reeds eenige bijzonderheden uit zijn scheepsjournaal mede [1]. „Van de amunitie", vervolgde hij, „was een groot gedeelte van het kruit bedorven en meest alle kardoesen, zo pergamenten als saaijen verrot, of door de rotten opgegeten, om welke redenen ik ook aanvraag voor kruit en kardoesen deed, het eerste wierd mij uit de schepen te Soerabaya toegestaan, dog de kardoesen geschrapt. Nadat ik van alles kennis gegeven had, kwam dagelijks de victualy, water, alsmeede het geld en andere goederen voor de coll. Amboina aan boord, alsmede eenige kisten, ten getalle van 70 met geweeren en eenige amunitie; ook kwam de sultan van Solo (*? Jogja*) met zijn gevolg als staatsgevangene en eindelijk Commissarissen Engelhard en Middelkoop tot overnemen van de Moluksche eilanden, met hunne familliën en klerken. Nadat alles aan boord was en zo veel moogelijk weggeborgen en gestuwd, ging ik den 5 februarij onder zijl."

Op dit schip bevonden zich tevens troepen. Tot commandant te Ambon werd aangewezen de overste KRAIJENHOFF, doch eigenlijk noode, bij gebrek aan beter. Met het uitbreken der onlusten zou het inderdaad aan den dag treden, dat men er een ander man had moeten hebben.

Ook aan genie-officieren bestond gebrek; het middellijk gevolg is hiervan groot geweest; laat ik de uiteenzetting eenigszins hoog opnemen.

De formatie der genie voor Indië was in Nederland vastgesteld op 1 kolonel-directeur, 1 overste-onderdirecteur, 4 kapiteins, 2 eerste luitenants en 4 tweede luitenants. Reeds destijds had men dit eigenlijk te weinig gevonden en de behoefte begroot op 24 officieren, „zeer matig gecalculeerd" [2]; doch men kon in Holland, waar ook groot gebrek aan genie-officieren bestond, niet meer dan 12 officieren missen. Intusschen werden zelfs dezen niet uitgezonden, maar slechts 1 luitenant-kolonel en 6 officieren, „daar de Hʳ. Inspecteur Generaal van de Genie voor zijn korps eenen uitgebreiden kring van werkzaamheden geopend zag" [3]. Dit 7-tal officieren nu trachtte de

[1] *Teruggave*, bl. 310.

[2] Retrospectieve beschouwing van landvoogd Van der Capellen in zijn missive d.d. 20 Juli 1816 Nº. 142 aan Koloniën.

[3] De 6 officieren bestonden uit 2 kapiteins, 2 eerste en 2 tweede luitenants.

Regeering in Indië uit te breiden met op Java aanwezig zijnde oud-gedienden. Vandaar, dat de Bataviasche Courant van 31 Augustus 1816 onder het hoofd *Pioniers* inhield de benoeming: „Tot majoor W. O. Burgemeestre en G. J. Beetjens, voormalig luitenant-kolonels bij het korps der genie hier te lande" [1].

Wij zullen hierna zien, dat als een der oorzaken van den opstand te Saparoea wordt besproken de ruwe manier, waarop men met de werving van soldaten zou zijn omgesprongen. Er is geen enkel bewijs voor, dat Beetjes hierop eenigen invloed heeft uitgeoefend: rechtstreeks kon hij het niet, daar hij geen werfofficier was, middellijk zou het dan moeten geweest zijn door den invloed zijner eigenaardige opvattingen erover. Hiervan wordt echter niets vermeld en het is zelfs de vraag of de geheele beschuldiging wel grond van bestaan heeft; maar afgescheiden daarvan, leeren wij toch Beetjes als werfofficier op Java reeds van een weinig geschikte zijde kennen, waarom de zaak hier in herinnering wordt gebracht. Hij, „een zoogenaamde liplap of half blanke, op Java geboren en opgevoed, naar de algemeene opinie een zeer onkundig officier" [2], had zijn eigen gedachte over de wijze, hoe men aan soldaten „door vrijwillige werving", gelijk hem was opgedragen, moest komen; misschien was de manier van doen een voortzetting uit den Compagnie's tijd. Hij schreef namelijk den regent van Bandong „om hem behulpzaam te zijn in het verkrijgen van manschappen", gelijk de klacht van den resident der Preanger aan den Landvoogd d.d. 30 September 1816 N°. 2 luidde. 's Landvoogds besluit d.d. 3 October 1816 N°. 1 nam dientengevolge in aanmerking: „dat de geest van onderwerping welke de Inlandsche hoofden bezield, de verzoeken van eenen officier van rang in commissie voor het Gouvernement handelende, onfeilbaar zoude doen beschouwen als eenen bepaalden last, aan welke te voldoen zij zich stiptelijk verbonden zouden achten en dat daardoor de door den Gouverneur Generaal gelaste vrijwillige werving, de gedaante eener gedwongen conscriptie zoude aannemen, terwijl aan den anderen kant eene officiele briefwisseling onmiddelijk tusschen Inlandsche hoofden en personen geenerlei civiel gezag in derzelver districten bekleedende even strijdig is met de in deze volkplanting bestaande wetten, als met de beginselen eener goede administratie". Op dezen grond werd den Legercommandant opgedragen: „den

[1] [illegible]
[2] [illegible]

Majoor Beetjes bekend te maken met het ongenoegen van den Gouverneur Generaal over het door hem in dezen gehouden gedrag, en voorts alle de met de werving gechargeerde officieren en wel specialijk den Majoor Beetjes niet alleen ten ernstigste te verbieden tot het verkrijgen van manschappen de onmiddelijke hulp der Inlandsche hoofden in te roepen of andere middelen te beramen, welke de uitwerking zouden hebben, de door het Gouvernement gelaste vrijwillige werving in een gedwongene conscriptie te doen veranderen, maar ook dezelven te prohiberen, immer met de Inlandsche hoofden over officiele zaken te corresponderen, anders dan door middel van den Resident, die als de hoogste civiele magt in zijn district daartoe de bevoegdheid heeft".

Het incident was hiermede niet ten einde. Het bleek, dat de door Beetjes aangeworvenen inderdaad geprest waren; nauw ingedeeld zijnde, trachtten zij dus te ontvluchten, hetgeen den Legercommandant bij missive d.d. 10 November 1816 N°. 1046 aan den Landvoogd deed schrijven: „dat de Majoor Beetjes in het aanwerven van manschappen voor het korps Pioniers tegen zijnen plicht van compulsive middelen heeft gebruik gemaakt, welke reeds aanzienlijke desertie onder dat korps hebben veroorzaakt, en overigens moeten strekken, om den nadeeligsten indruk te verspreiden, omtrend de bedoelingen van het pas herstelde Nederlandsche gezag, en daarom voorstellende het gedrag van den Majoor Beetjes te onderwerpen aan eenen krijgsraad". Bij G. B. d.d. 13 November 1816 N°. 3, werd dientengevolge de Legercommandant gemachtigd Beetjes bij zijn terugkomst te Batavia in arrest te stellen en hem voor een krijgsraad te trekken: „tot het onderzoeken van het door hem gehoudene gedrag in het aannemen van manschappen voor dat korps in de Preanger Regentschappen en het district van Cheribon". Verder werd rapport gevraagd „over de wijze, waarop buiten nadeel van den Lande, de pioniers, die tegen hunnen vrijen wil zijn geënrolleerd, zouden kunnen ontslagen en naar hunne haarsteden terug gezonden worden". Bij missive d.d. 28 November 1816 N°. 1316 antwoordde de Legercommandant: „dat van alle aangeworven Pioniers zich slechts vier hebben aangegeven als vrijwillig in dienst te willen blijven en dat de overigen door desertie sedert zijne laatste missive van 94 tot op 14 manschappen zijn gesmolten, welke hoe eer hoe beter dienen te worden verzonden, om den geest der overige manschappen niet te bederven". De voor deze manschappen gemaakte onkosten bedroegen 'n f 1400, Het G. B. d.d. 29 November 1816 N°. 2

machtigde daarop den Legercommandant: „de nog overblijvende onwettiglijk geëngageerde Pioniers zoo spoedig doenlijk naar hunne haardsteden terug te zenden".

Hoe de krijgsraadszaak afliep, is mij niet bekend; maar als C. C. G. G. bij besluit d.d. 19 November 1816 N°. 18, op voorstel van den Landvoogd, de voorwaarden goedkeuren, waaronder op Madoera zal worden geworven door de vorsten aldaar; als de Landvoogd meer dan één besluit neemt om die heeren zijn tevredenheid over hun ijver te kennen te geven en wanneer overigens de geworvenen er ook van door gaan: moest dan niet bij de Regeering in de gedachte rijzen, dat wat zij tegen Beetjes zoo hoog opnamen, door hen zelven op Madoera tegelijkertijd werd in de hand gewerkt?

Heel erg zal ook wel tegen den werfmajoor niet zijn opgetreden, want kort daarna, immers bij G. B. d.d. 7 Januari 1817 N°. 4, werd hem opgedragen de expeditie ter overneming van de Molukken te vergezellen, „ten einde aldaar eenen algemeenen opnaam te doen van alle militaire posten en forten, en alles wat tot de defentie betrekking heeft". Een nader besluit van 15 Januari 1817 N°. 6 gelastte hem dezelfde opneming in het Makassaarsche te doen bij zijn terugkomst uit de Molukken. Hij kwam echter van de Molukken niet terug. Zijn verleden wees hem geenszins aan als troepenaanvoerder; nochtans werd hij aan het hoofd eener expeditie naar Saparoea gezonden bij het uitbreken der onlusten. Hij leidde de zijnen in den dood tot op een paar na, van het driehonderdtal, waarover hij het bevel voerde; gelukkig, dat hijzelf erbij sneefde. Voor de keuze van hem als expeditie-commandant is niet ten onrechte Kraijenhoff verantwoordelijk gesteld.

Met de *Reygersbergen* vertrok van Batavia het ingehuurde transportschip *Swallow*, nader gevolgd door de koopvaarders *Mahabar* en *Salambole*, aan boord hebbende vele voor den dienst der Moluksche eilanden bestemde ambtenaren [1].

Ziehier hoe de Landvoogd bij missive d.d. 7 Februari 1817 N°. 302 het vertrek van de *Reygersbergen* meldde aan Koloniën:

> Den 5^{n} deezer is dat gedeelte van de expeditie voor de Groote Oost, hetwelk van hier moest vertrekken om zich te Soerabaja bij de overigen te voegen, gezeild. De verdeeling der troepes, voor zoover die hier is kunnen worden bepaald, is als volgt:

[1] Verg. bl. 375.

Geprojecteerde verdeeling der Troupes in de Groote Oost.

Amboina en Onderhoorigheden.

Europeanen	55	
Inlanders	250	
Artilleristen	55	
		360

Banda.

Europeanen	35	
Inlanders	150	
Artilleristen	40	
		225

Ternate.

Europeanen	55	
Inlanders	150	
Artilleristen	30	
		235

Menado en Gorontalo.

Europeanen	35	
Inlanders	50	
Artilleristen	25	
		110
		980

N.B. Onder de Artilleristen bevonden zich 44 Europeanen.

Staf	14
Totaal	944[1]

Daar het personeel bij het wapen der Genie niet toereikende is, om den dienst op dit eijland naar behoren waar te nemen, heb ik tot den permanenten dienst niet meer dan een officier der Genie (den 1n Luitenant Brouwer) derwaards kunnen zenden; dan daar alle militaire etablissementen en gebouwen aldaar zeer waarschijnlijk evenzoo verwaarloosd zullen bevonden worden als hier, heb ik den majoor bij het korps Pioniers Beetjes, welke voorheen als ingenieur in die gewesten gediend heeft, in eene temporaire commissie derwaards gezonden, en hem gelast bij zijne terugkomst ook het etablissement te Makasser te bezoeken....

De belangrijke post van kommandant der Molukkos had ik gewenscht aan den Lt. Kolonel Bisschoff te kunnen aan vertrouwen, dan de ware gezindheid der vorsten op Macasser, en voornamelijk van den Koning van Boni omtrent het Gouvernement, niet genoegzaam kennende, heb ik vooralsnog niet raadzaam geoordeeld,

[1] Het verband met de 814 man infanterie, vermeld op bl. 858, is niet duidelijk. Neemt men aan, dat hetgeen hier vermeld wordt als „Europeanen" en „Inlanders" was de infanterie, dan komt men op 780, dus op het blijkens bl. 857 oorspronkelijk gesteld aantal.

deezen officier van daar weg te nemen en heb dus ad interim de Lt. Kol. Kraaijenhoff als de hoogste officier in rang met deeze functien belast.

Niet al de hier vermelde troepen waren aan boord van de op den 5n Februari vertrekkende *Reygersbergen* en *Swallow*. Onderweg moesten er opgenomen worden, te beginnen met *Cheribon*; maar het weder was zóó ongunstig, dat toen het schip op de hoogte ervan aankwam, Groot ad 6 Februari in zijn journaal aanteekende: „Ik bemerkte met het manoeuvreeren als dat de equipage zeer zwak was en dat ingeval ik mij onder de wal begaf, een lager zijnde, gevaar liep met de minste tegenspoed, met een dikke betrokken en buijige lugt daarop te komen, waarom ik met goedvinden van Heeren Commissarissen besloot, om mijne rijze naar Samarang te vervolgen." Dit kwam trouwens zóó geheel overeen met het verlangen van Buijskes, die de moeilijkheden voorzien had, dat een schip was afgehuurd om de *Reygersbergen* te ontmoeten en den Commandant te doen weten, de reis voort te zetten zonder Cheribon aan te doen. Den 7n ankerde men ter reede van *Semarang*, waar o. a. werd aangetroffen het mede voor de Molukken bestemde oorlogsschip *Nassau*; den volgenden dag gingen erop over de van Jogja verbannen sultan Sepoeh en zijn gevolg. Den 10n kwamen troepen op de *Reygersbergen*, 133 man, waarbij vrouwen en kinderen. Van Middelkoop verliet het schip en volgde over land zijn bestemming tot Soerabaja; Engelhard keerde van zijn uitstap naar Semarang terug aan boord van de *Reygersbergen*, die den 11n haar reis voortzette en den 13n ankerde ter reede van *Oedjong Pangka*, in het gezicht van de straat Madoera en het huis van den regent van Sidajoe, een groot, wit, vierkant gebouw, hetwelk eenige mijlen uit zee reeds duidelijk gezien kon worden, en daarom, onder den naam van het *huis van Sidajoe*, bij de zeelieden een wel bekend en goed teeken was om zich op deze hoogte te verkennen of de straat Madoera te naderen [1].

Deze reede van Sidajoe was bestemd voor de verzamelplaats van de naar de Molukken bestemde schepen. Buijskes schreef d.d. 14 Februari aan Engelhard: „dat daar het zeker nog wel een dag of vier zoude aanhouden eer de oorlogs schepen gereed waren, UwEdG. des verkiesend na herwaards konde komen". De commissaris bleef echter aan boord, misschien wel omdat resident Van Lawick hem

[1] *Olivier*, dl. I, bl. 9.

e bestemming van de
·ste officier Q. M. R.
n wetenschappelijk aan-
)ost te leeren kennen [1].
›lland waren gekomen,
ıat, waarvan het gevolg
·bben, of zij vorderden,
of meer belangrijke ver-
moest er dus de *Evertsen*
dadelijk om ons tuig na te
boegspriet van het schip
l werd bevonden, alsmede
n nog eenige noodwendige
›rds, en kregen een nieuw
acasser, in den kop gekraakt
·chip voldoende hersteld om
ı en zich dus te voegen bij
ierde, toen de *Evertsen* »tot
, gelijk Dietz' journaal mede-
ꜞerde voor Oedjong Pangka,
ıssau, commandant Sloterdijk,
it Holland te Batavia had
de Commissie-Generaal gericht
opstand den gouverneur Van
j er toch tot diens verschooning
terven van den kapitein Dietz
·ier was vervallen, die in dien
waarnemenden Gouverneur van
t". Sloterdijk zelf wachtte geen
komst te Ambon, den 29[n] Sep-
· aan het leven, dat hem reeds
was gevallen.

›1, 304, 309.

Wij voegen hiernevens nog de Instructie voor de door ons benoemde Commissarissen ter overneming van de Moluccos, UHoogEdelGestrenge bij onze Missive van den 18 Januarij l.l. toegezegd, en hebben de eer UHoogEdelGestrenge verder te berigten, dat wij ten aanzien van het eiland Timor, tot het besluit zijn gekomen, om aangezien deszelfs ligging, het weder onder het onmiddelijk bestuur van Amboina te stellen, gelijk zulks te voren heeft plaats gehad.

De eerste buitenbezitting, die C. C. G. G. na de overneming van de regeering hadden doen bezetten, was *Makasser* geweest; daartoe diende het oorlogsschip *Admiraal Evertsen* met den kapitein t/z. D. H. DIETZ als commandant. Nu bracht Dietz den commissaris CHASSÉ, zonder dat deze zijn taak naar behooren had vervuld [1], te *Soerabaja* terug en vond hij er de order om zijn schip te doen deelnemen aan de expeditie naar de Molukken, terwijl hijzelf als bevelhebber van het eskader zou optreden. Dietz, reeds commandant van de *Evertsen*, toen Elout en Buijskes er de reis naar Batavia mede maakten [2], was een wat te voorzichtig, niet op de hoogte van zijn tijd zijnde zeeman [3]. Hij kon zich overigens niet toonen toen het er vooral op aankwam, immers bij het uitbreken van den opstand; want nog vóór dien tijd overleed hij in de baai van Ambon. Dit zou het ongeluk worden van zijn opvolger als chef van het eskader te Ambon SLOTERDIJK, commandant van de *Nassau*.

[1] Zie o.a. de afkeuring op bl. 17-19 van *Hermes-Makasser*, nommer VI (1828). In een particulieren brief d.d. 3 November 1821 van landvoogd Van der Capellen aan generaal De Kock leest men: „De zaken van Makasser malen mij in het hoofd en ik ben bevreesd dat het ongemakkelijk zal wezen de goede partij te kiezen. Ik beken gaarne dat ik met schroom en niet dan in de uiterste noodzakelijkheid aldaar oorlog zoude willen voeren. Ik ben in dat gevoelen nog meer bevestigd door eene conversatie heden met Coop a Groen gehouden. Hij schijnt de zaken daar wel te kennen en meent ook dat Ch. in 1816 verkeerd gehandeld heeft." — Deze brief in het Rijksarchief, Aanwinsten 1905 sub XLIV N° 1. — Den 12n Maart 1825 schreef Engelhard van Batavia aan Elout te 's-Gravenhage breede beschouwingen over de Makassaarsche zaken, waarin men leest: „wat heeft de commissaris Chassé niet verzuimd bij den overnaam van dat etablisement uit handen der Engelschen?" *Brieven-V.-d.-Graaff* dl. I, bl. 165. — „Veel zedelijk nadeel" was het gevolg van Chassé's „vluchtige regeling der zaken van Celebes" zeide ook, in navolging van het Hermes-artikel de heer J. Tideman in zijn rede, gehouden d.d. 18 Januari 1910 in het *Indisch Genootschap*.

[2] Zie *Teruggave*, bl. 274 en 288-295.

[3] Zie het *Engelhard*-artikel, bl. 1013.

Wie met „een waar genoegen" de nadere bestemming van de *Evertsen* zeide te vernemen, was Dietz' eerste officier Q. M. R. VER HUELL, verlangend als deze dichterlijk en wetenschappelijk aangelegde sympathieke man was de Groote Oost te leeren kennen [1].

De oorlogsschepen, die destijds uit Holland waren gekomen, verkeerden meerendeels in zeer slechten staat, waarvan het gevolg was, dat geen enkele reis kon plaats hebben, of zij vorderden, indien niet finale buitendienststelling, min of meer belangrijke vertimmeringen [2]. Na de Makassaarsche reis, moest er dus de *Evertsen* onmiddellijk aan gelooven. „Wij begonnen dadelijk om ons tuig na te zien", schreef Ver Huell [3], „namen den boegspriet van het schip *Amsterdam* over, daar de onze vervuurd werd bevonden, alsmede eene groote steng van *de Ruiter*, maakten nog eenige noodwendige herstellingen zoo binnen als buiten boords, en kregen een nieuw roer, daar het onze, op de reize naar Macasser, in den kop gekraakt was." Den 11n Februari 1817 was het schip voldoende hersteld om naar de reede van Sidąjoe op te varen en zich dus te voegen bij de *Reygersbergen*, die den 13n juist naderde, toen de *Evertsen* „tot het fort van binnen was komen zeilen", gelijk Dietz' journaal mededeelt. Den dag nadat men alzoo ankerde voor Oedjong Pangka, verscheen er tevens het oorlogsschip *Nassau*, commandant Sloterdijk, het schip dat zooveel ambtenaren uit Holland te Batavia had aangebracht [4]. Als Buijskes in een aan de Commissie-Generaal gericht schrijven over de oorzaken van den opstand den gouverneur Van Middelkoop ernstig bezwaart, moet hij er toch tot diens verschooning bijvoegen, „dat door het ontijdig afsterven van den kapitein Dietz het commando op een zeer zwak officier was vervallen, die in dien verwarden toestand van zaken, den waarnemenden Gouverneur van geene de minste assistentie is geweest". Sloterdijk zelf wachtte geen berisping af; den dag vóór Buijskes' komst te Ambon, den 29n September 1817, maakte hij een einde aan het leven, dat hem reeds zoo vele maanden zwaar te dragen was gevallen.

---

[1] *Ver Huell*, dl. I, bl. 74.
[2] Verg. *Teruggave*, bl. 44, 224, 287, 301, 304, 309.
[3] *Ver Huell*, dl. I bl. 75.
[4] Zie *Teruggave*, bl. 323-333.

HOOFDSTUK IV.

De aankomst van de Nederlandsche commissie te Ambon d.d. 8 Maart 1817.

Het natuurschoon van Ambon. — Hitoe en Leitimor. — Ondergang van Hitoe's vrijheid. — De weg Roema tiga—Hitoe lama. — De binnenbaai van Ambon. — De pas van Bagoeala. — De baai van Wai. — De ligging van de hoofdplaats Ambon. — Batoe gadjah. — Batoe merah. — Aankomst der Commissie.

Wij lazen, dat Oedjong Pangka de ankerplaats was van het voor Ambon bestemd eskader. De commissarissen met hun dames gingen daar op de *Evertsen* over; commandant Dietz kwam er nu ook van Soerabaja aan boord; den 21n Februari werd onder zeil gegaan [1].

Den 7n Maart eerst was men bij het z.g. „gat van Ambon" [2], derhalve in het gezicht van de om de schoone natuur beroemde baai van dien naam. Geen schrijver, die haar aanschouwde, laat na in min of meer geestdriftvolle woorden den machtigen indruk van het ontplooiend natuurtooneel weer te geven. „Es ist, als hätte Künstlerhand das Ganze mit Sorgfalt componirt, und dies Bild stellt nicht nur den Glanzpunkt der Bai dar, sondern ist überhaupt das Schönste, was Ambon zu bieten vermag" [3]. En in Ver Huell zou niets van den artist gelegen hebben, wanneer hij niet de kunst der bewondering had verstaan, alzoo zijn gemoed niet ware volgeschoten bij het naderen van Ambon: „Toen wij nog drie mijlen van dit eiland af waren, woei ons reeds de bloemengeur liefelijk tegen. Het was eene verkwikking om te loefwaarts op, de balsamieke lucht in te ademen. Het zijn vooral de bloemdragende boomen, zoo als de *Kanangan (Uvaria Japonica)*, de *Volkameria*, de *Nagelboom*, en meer andere welriekende bloemen, waarmede dit vruchtbare eiland

[1] Over de reis, zie *Engelhard*-artikel, bl. 1011 en 1023. — Ik deel daar mede, dat het scheepsjournaal van de *Reygersbergen*, naar aanleiding van het ankeren ter reede van Boelekomba, niets vermeldt over het verlangen naar betel en sirih door mevr. Engelhard, maar het *journaal-B* teekent ad 2 Maart aan: „Zonden een sloep aan de wal, om eenige ververschingen te halen".

[2] *Von Bose*, bl. 11.

[3] *Martin (1894)*. bl. 2.

bedekt is, welke dezen geur zoo ver over de zee verspreiden. Ik had hiervan wel eens in Reisbeschrijvingen gelezen, doch het altijd een overdreven sprookje gewaand, en thans ondervond ik het tegendeel.

„Den 8sten stuurden wij op het land aan; hoe meer wij naderden, hoe vermakelijker het zich op deed. Boomen, met onderscheidene schakeringen van groen, overdekken het eiland, van de heldere golven, tot daar waar de zilveren wolkjes op de bergen rusten, hier en daar afgewisseld door aardige bamboezen woningen en de puntige daken der Moorsche tempels" [1].

Wij zullen deze baai nog zoo dikwijls in- en uitgaan, dat het de moeite loont om haar aanstonds met het omringende land en zijn ons geheel vreemde plaatsen te beschouwen.

De langgerekte inham heeft van het noord-westelijke *Hitoe* — 'n 29 minuten of ruim 7 geogr. mijlen lang en van 4 tot bijkans 10 minuten, dan wel 1 tot 2½ mijl breed — het veel kleinere zuid-oostelijke *Leitimor* afgescheiden, waarvan de grootste lengte nog niet de helft van die van Hitoe is en er slechts met 'n 1200 meters breede strook lands aan bevestigd is [2]. „Amboina bij de portugeesen Amboino, bij de Inlanders Ambon genaamd", wordt, lezen wij bij Rumphius [3], „bij kans in twee Eijlanden verdeelt, die met een smallen hals bij het dorp Baguala [4] aan malkander hangen, het grootste deel hiet men de Cust van Hitoe meest van mooren bewoond, het kleenste deel legt na 't Zuijden en hiet Leijtimor geheel van Christenen bewoond, waar op legt het Casteel Victoria, daar de Gouverneurs hare Residentie houden." De vooruitspringende hoeken van dezen schoonen inham heeten *kaap Alang* en *kaap Noesanive*, de eene west, de andere oost. Met den bouw in 1600 van een fort in het land van Hitoe vingen de pogingen aan om ons gezag op het eiland Amboina te vestigen; eerst met medewerking der bewoners van Hitoe voor de bestrijding van de Portugeezen, daarna tot onder-

[1] *Ver Huell*, dl. I, bl. 80. — *Von Bose* geeft een photographie van de baai van Amboina, die echter niets van het schoone doet zien.

[2] *Bleeker*, dl. II, bl. 57. — Onder *tanah Hitoe* wordt eigenlijk niet begrepen het geheele noordwestelijk schiereiland: *Van Hoëvell*, bl. 2, noot 2. De benaming, „zooals steeds is aangenomen", lijkt mij echter eene te gemakkelijke algemeene aanwijzing om de gewoonte hier niet te volgen en alzoo onder *Hitoe* te begrijpen het geheele noord-westelijk schiereiland.

[3] *Rumphius*, dl. I, bl. 3-4.

[4] Bagnala staat gedrukt, maar overal elders bij Rumphius leest men *Baguala*, gelijk de bedoeling is.

werping van de Hitoeneezen zouden. Wij zijn daarin geslaagd. Is het weinig moeielijk geweest de Portugeezen te verdrijven, niet dan na een strijd van bijna een halve eeuw, ging de vrijheid der Hitoeneezen geheel ten onder. De laatste hunner aanvoerders was zekere T[illegible], hoofd van *Capaha*, gelegen bij de Negorij Hausihol[2]. Deze negorij vindt men in Valentijn's „Oud- en Nieuw Oost Indiën" nog genoemd[3]; zij bestaat echter niet meer, zijnde getrokken naar Mamala[4]. Ook leest men bij Rumphius van *het gebergte van Capaha*, dat bij Valentijn mede genoemd wordt en in onze schetskaart is aangewezen.

Als in 1647 vele hoofden gevangen werden gehouden totdat ook Telukabessy in onze macht zou zijn, gaf hij zich op genade en ongenade over. „Hij wilde zijn oogen nog eens verklaren met het aanschouwen van Capaha", schrijft Rumphius[5], „weshalven hij zig derwaarts begaf, willende als een offer voor 't land, van die plaets, daer hij om desselfs vrijheit zoo lange gevochten hadde, afgehaald worden. Hij ontbood dan eenige Orangkajen, die hem van daar den korten weg geleidde, en den 19. Augustus aan 't Casteel gebragt is, alwaar hij heeft beleden .... Verders zocht hij aan Christen te worden, als men hem wilde het leven spaeren, maar hij hadde te lange gewagt en hem van alle partijen onweerdig gemaakt, hij wierd dan den 1ste 7ber. in den Landraad gebragt, als hoofdrebel aangeklaagt ende ten swaarste veroordeelt, welke sententie 's middags den 3. dito op 's Casteels plein g'executeert is, waar mede wij den 5de Ambonschen oorlog sullen eindigen, dog naer ouder manier zodanig dat er telkens hier en daar een koolige onder de asse verborgen bleef, om een nieuwe oorlog daar mede aan te tasten."

In de wateren van Ambon kan het spoken: dan is het, althans voor zeilschepen, met een stroom van 'n tweemijlsvaart in en uit de

[1] „De Hitoeëezen hoopten dat zij van 't Jock der Portugeesen al verlost waren, doende alzo weeder. Verhagen Aº 1600 het Casteel van Verre op de Cust van Hitoe [illegible]. — „Dit Casteel wierd geleijt op den Hoek Hatunneko, bij een rivierke waar die onse het water op de kust konden scheppen, en geeft het Casteel Van Verre, zijnde daar in gelegt vijf stukjes met 25 mannen onder den Commandeur Jan Dirksz. Sonneberg." *Rumphius*, dl. I, bl. 13 en 21. — Rivier en Kaap *Hatoenoeko* bestaan nog onder dezen naam en liggen tusschen *Seit* en *Hila* op de noordkust van Hitoe; zie Schetskaart.

[2] *Rumphius*, d. I, bl. 77.

[3] *Valentijn*, d. II, bl. 2.

[4] *Bleeker*, d. II, bl. [illegible], noot 1. Mamala op onze schetskaart.

[5] *Rumphius*, d. I, bl. 258-259.

baai [1], bezwaarlijk, zelfs soms onmogelijk, om er in of uit te komen, zoodat het gevaar er ongelukken te krijgen voor onze groote oorlogsschepen niet gering was. Vaart men de grootere helft van de baai af, de hoofdplaats Ambon dientengevolge voorbij, zoo nadert men een aanzienlijke vernauwing, waar paarden en runderen tusschen Hitoe en Leitimor vrij kunnen overzwemmen [2]: de inham bestaat alzoo uit een grootere buiten- en een kleinere binnenbaai. Dit fraai binnenwater, waartoe de ingang slechts 500 meters breed is, wordt met name gevormd door de vooruitstekende kustlijn van Hitoe, ter plaatse waar ligt de negorij *Roema tiga*, aldus geheeten, schreef Olivier naar aanleiding van zijn bezoek in 1824, "omdat er werkelijk niet meer dan dit getal huizen gevonden wordt" [3].

Het punt, dat Martin "als eine der schönsten Erinnerungen" voor oogen bleef [4], is voor het verkeer van eenig belang. Van Hitoe's zuid-oost- naar de noordkust, dwars alzoo door het eiland, bestaan geen andere geschikte wegen, dan het pad uitgaande van Roemah tiga over het gebergte en door het woud naar de negorij *Hitoe* [5]. De negorijen van het gansche landschap liggen vooral aan die noord-westkust en voor de gemeenschap met de hoofdplaats Ambon, dat zuidwaarts van Roemah tiga aan de andere zijde van de buitenbaai ligt, is alzoo die landweg Hitoe—Roemah tiga ook van belang [6]. "Vroeger bestond er", leest men bij Van Doren [7], "een tweede weg, die van Hitoe-Lama over het gebergte ten zuidoosten heenliep en aan de *doesson Hoenoet*, aan het strand der zuidoostkust gelegen uit kwam [8]; doch deze is sedert lang in eenen vervallen toestand, en in eene woestenij herschapen: om welke reden men er geen gebruik meer van maakt, hoewel hij veel korter

[1] *Von Bose*, bl. 11.

[2] *Olivier*, dl. I, bl. 90.

[3] *Olivier*, dl. I, bl. 70. — Ook bij *Van Doren-F.*, dl. I, bl. 323.

[4] *Martin (1894)*, bl. 23.

[5] De negorij Hitoe bestaat uit twee deelen: *Hitoe lama* en het door een beek daarvan gescheiden *Hitoe mesen*: dit laatste ligt noord-oostelijk; beide door Mohamedanen bewoonde deelen hebben een gemeenschappelijke moskee: *Martin (1894)*, bl. 16-18.

[6] Beschrijvingen van den 3-uur langen weg o. a. bij *Martin (1894)*, bl. 16-17; *Martin (1903)*, bl. 70; *Olivier*, dl. I, bl. 70-71; *Van Doren-F.*, dl. I, bl. 323-326 met een teekening van den „Overtogt van den berg Madjapahit" op onze kaart vermeld als Maspahid.

[7] *Van Doren-F.*, dl. I, bl. 326.

[8] Hoenoet, de westzijde van de binnenbaai: zie Schetskaart. Over de beteekenis van *doesoen* hierna.

In 1824 verscheen hier de landvoogd Van der Capellen. Een man als deze, voldoende van eigen macht en grootheid overtuigd, kon natuurlijk de verzoeking niet weerstaan, om dadelijk te gelasten: deze hinderpaal verdwijne! Payen „de architekt" volgens Olivier, — ik ken slechts den kunstschilder — en 'n „luitenant der pionniers" gaan er dadelijk heen om te zien of het kan en het spreekt als een boek, dat zij terugkomen met een bevestigend antwoord. Aldus besluit de Landvoogd ter plaatse tot het opengraven „door de hier aanwezige pionniers, met behulp van de Javaansche soldaten". In twee maanden zou de karrewei zijn afgeloopen ten roem natuurlijk van den landvoogd, van wien Robidé van der Aa zong:

> Mocht immer eigenbaat zich schaamteloos vermeten
> Te slaan in 's Landvoogd's eer haar' giftig' addrentand
> . . . .
> De Oostindische Archipel verkondigt aan Europe
> „Capellen wist Regent en edel Mensch te zijn".

Er kwam niets van, wel te verstaan van de doorgraving. Bleeker verhaalt [1]: „In 1826 en 1827 werd het andermaal bevaarbaar gemaakt, doch in 1839 was het opnieuw geheel toegeslibt. In lateren tijd heeft men wel voorgesteld het weder te openen, doch die voorstellen hebben telkenmale schipbreuk geleden op de bijgeloovigheid of onwil der bevolking of op de zienswijze van wie daarover geraadpleegd werden."

Op de landengte ligt een Christendorp, door Olivier genaamd *Baguala*, doch, naar ik verneem, gemeenlijk *Paso* geheeten. Naar dien Schrijver bevindt het zich „bijna op het midden" der landengte [2], eigenlijk echter meer aan de baai van Bagoeala, met een fraai gezicht op het groote en hooge eiland Ceram en op Haroekoe [3]. Onder den 4n gouverneur van Ambon, Jan van Gorcum, werd in 1626 gevestigd „een groote sterke huys met een halve maan gent. Middelburg op den Smallen hals of Passo Baguala" [4], een fort,

[1] *Bleeker*, dl. II, bl. 162-163. — Verg. *Van Doren-H. en S.*, dl. I, bl. 182-183.

[2] *Olivier*, dl. I, bl. 93.

[3] *Ver Huell*, dl. I, bl. 152. — „Passo is eene kleine negorij, weinig bevolkt, eenige burgers en anderen van elders hebben zich hier gevestigd, of houden hier tijdelijk verblijf en verdienen veel geld met den verkoop van eetwaren en kleinigheden aan de opvarenden der prauwen, die over den pas, van of naar Ambon gaan." *Van der Crab*, bl. 125.

[4] *Rumphius*, dl. I, bl. 55.

waarvan tijdens het herstel van ons gezag nog slechts de bouwvallen te zien waren [1].

Wij zullen nog dikwerf gelegenheid vinden den Pas te noemen, wanneer de rust dezer paradijseilanden door den opstand voor een korten tijd wordt verstoord; uit dien hoofde moeten wij ook nu reeds melding maken van de noordwaarts van de baai van Bagoeala gelegen *baai van Wai*, op de oostkust van Hitoe, recht tegenover Haroekoe en alzoo een nog beter uitgangspunt voor het bereiken van dat eiland, bovendien geschikter ankerplaats dan Bagoeala, leverende „de baai van Baguala te veel gevaren op voor vaartuigen, grooter dan groote orangbaaijen" [2]. Ook om Wai te bereiken, laat men zich van Ambon brengen eerst naar Passo; dan wordt het strand van Hitoe langs de baai van Bagoeala gevolgd [3]. „Een eigenlijke weg is hier niet." Het strand bestaat uit zand, afwisselende met koraalblokken, bijkans overal bedekt met veelsoortige rolsteenen. Dikwerf moet men „een eind weegs door de zee zelve gaan wegens de te groote moeijelijkheid van het terrein". Meerdere beekjes storten zich in de baai van Bagoeala uit; zij zijn gemakkelijk doorwaadbaar. Na een uur gaans komt men te *Soeli*: „eene fraaie christen-negorij met nette woningen en een lief kerkje, bevolkt met ongeveer 500 zielen". Van Soeli loopt langs *Tial* en *Tenga tenga*, „den strand Passeh poetij" [4], een weg, over heuvels door nagel-tuinen en kajoepoetih-bosschen, naar *Toelehoe* aan de baai van Wai, welke den zuidoosthoek afsnijdt. Een uur van daar ligt de negorij *Wai*: „Het arme Way", heet het in den Compagnie's tijd, „zijnde van ouds zoo 't schijnt tot een voorwerp van den moorschen moet wil gesteld" [5]. De weg gaat gedeeltelijk langs het strand, gedeeltelijk meer binnenslands over een laag en deels moerassig terrein, waarin meerdere riviertjes. De vrij belangrijke negorij biedt een fraai gezicht op het kustland der baai, op het eilandje Pombo en op het tegenoverliggende Haroekoe, dat er

[1] *Ver Huell*, dl. I, bl. 152. — *Van Doren-B.*, dl. I, bl. 206. — *Rumphius*, dl. I, bl. 56, deelt mede, dat er in 1627 was: „Een groot huijs op de Pas Baguala met een halve maan ten naasten bij uijtgemaakt, voorzien met 4 stucken, een Sergeant en 21 zoldaaten."

[2] *Van der Crab*, bl. 125.

[3] De beschrijving van den tocht Passo-Wai ontleend aan *Bleeker*, dl. II, bl. 168-168.

[4] *Rumphius*, dl. II, bl. 19.

[5] Als de vorige noot.

slechts een paar mijlen van verwijderd en daardoor een geschikt punt voor den overtocht derwaarts is. [1]

Van dezen breeden uitstap keeren wij naar de reede van de hoofdplaats Amboina terug.

Een bruggenhoofd maakt het aan wal gaan gemakkelijk, maar zòò diep is het niet, dat men aan het hoofd met onze vaartuigen kan meeren; sloepen zijn dus voor ontscheping noodzakelijk; de afstand is echter niet groot [2]. Na zich vermeid te hebben in de omringende schoonheid, begint hier eenigszins de teleurstelling en in het algemeen schijnt het reizen door de Molukken op papier nogwel zoo aardig als in werkelijkheid met zeeziek wekkende watertoeren, onaangename draagstoelen, inlandsche vaartuigen vermoeiend om in te zitten of te liggen, gebrekkig logies, moeilijk te verkrijgen hulp, onaandoenlijke dansvoorstellingen, die „tot slapens toe vervelen", en eentonige muziek: „woedend vervelend" [3]. Herhaaldelijk wordt in deze verhandeling melding gemaakt van krijgsdansen, *tjakalele*, naar Van Doren, beteekenende „dansen als de Alfoeren" en door hem beschreven „als kakkerlakken tegen elkander springen, en allerlei soort van zonderlinge figuren maken" [4].

De hoofdplaats ligt laag aan het strand, zonder panorama door alles wat het gezicht op de omgeving wegneemt, waaronder fort Nieuw Victoria [5]. Van daar uit loopt het palenhoofd; men treedt de

---

[1] Een voorbeeld van de verwarring stichtende mededeelingen bij *Van Doren-M.* vinden wij ten aanzien van de hier vermelde negorijen Tial, Tenga tenga, Toelehoe, waar wij op bl. 43 lezen, dat de „negorij-volken van Haroeko, Sameth, Toelehoe en Tenga-Tenga" behoorden onder de residentie van Amboina, en de inwoners van Tial „mede onder Haroeko" ressorteerden !

[2] „De schepen kunnen, uit hoofde van de ontzaggelijke diepte van het water, tot digt bij het hoofd liggen.... In de geheele baai vindt men, nergens dan zeer dicht onder den wal, goeden anker grond." *Olivier*, dl. I, bl. 29.

[3] *Van Doren-F.*, dl. I, bl. 333; *Van Doren-B.*, dl. I, bl. 318; *Van Doren-H. en S.*, dl. I, bl. 176.

[4] *Van Doren-F.*, dl. I, bl. 333-334.

[5] „De reede van Amboina levert een zeer onvoordeelig gezigt op. Zoodra men de schoonheid van het terrein in de onmiddelijke nabijheid der bekoorlijke heuvelen beschouwt, moet men zich over de ligging der stad en vesting verwonderen, welke beide door de naburige hoogten rondom bestreken worden. Ambon ligt laag aan het strand, maar zelfs het gezigt op de zee, op den nabij gelegen berg en op den boschrijken overwal is aan de huizen ontnomen, door eene menigte van gaba-gaba hutten, winkels en andere onaanzienlijke gebouwen, die van het fort Victoria af langs de geheele stad het strand bezetten." *Olivier*, dl. I, bl. 28-29. Deze hutten zijn echter sinds verdwenen;

stad in door het fort gaande [1]. Het is ongeveer op deze plaats, dat van Ternate uit, de Portugeesche gouverneuren met een vloot van „Correcorren", zooals Rumphius schrijft [2], het Europeesch gezag in 1538 deden vestigen, bemerkende „dat de vreemdelingen nu sterk in de Moluccos begonden aan te koomen en gevolglijk de Portugeesen en haar Nagelhandelinge afbreuk te doen". „Dies wierde beslooten dat men den plaats beneeden aan den Roodenberg op Leijtimor aan de mond van een bequaame Rivier soude verkiesen, alwaar dan dadelijk een fortje wierde begreepen niet sonder veel tegenstreevinge der naastgelegene dorpen van Soija en Amantello ... van deese tijd afreekenen de moren hare seventig Jaaren die Amboina onder de portugeese dienstbaarheid gestaan heeft, uijtmakende schaars onse ofte zonne jaren agt en sestig tot dat de nederlanders het Casteel Victoria verovert hebben." De Ternataansche Mohammedanen zagen echter deze vestiging niet rustig aan, zoodat in 1558 het fortje in groot gevaar verkeerde. „De Portugeese nu siende datse met een kleen fortje niet konde gaande houden, en hetzelve weegens de nabijheid des Rodenbergs tot defentie onbequaam was, hebben naar een beeter plaats omgesien, weshalven sij een musquets schoot na 't westen ruckende, den strand Honiboppo van 't Sagoebosch zuijverden, en aldaar een kleen Casteel met vier punten hebben beginnen op te regten, 't welke A° 1588 voltooijd en bij de Inlanders Cotta Laha gen^t. wierde, van die tijd aff hebben vijff Portugeese Gouverneurs na malkander (*bestuurd?*), tot dat het van de Nederlanders is ingenomen geworden".

Te vergeefs trachtte de bevolking, waaronder die van Hitoe, „in

immers men leest bij *Bleeker*, dl. II, bl. 99: „De stad maakt in het algemeen een' aangenamen indruk. Van de reede gezien is zij niet onbevallig. Het fort maakt eene goede vertooning door den omvang en het uiterlijk zijner wallen. Nog weinige jaren geleden was het gezigt van de reede op de stad grootelijks belemmerd door eene breede rei onoogelijke hutten, welke zich zuidelijk van het fort langs het strand uitstrekten. Een hevige brand heeft die hutten opgeruimd en het belendende stadsgedeelte van de reede af meer aanschouwelijk gemaakt."

[1] Zie de photo's bij *Von Bose*: „Bij de aanlegplaats te Amboina" en „Voorpost van het fort te Amboina". — Verg. *Olivier*, dl. I, bl. 31. — „De weg van het havenhoofd naar de stad loopt door het fort Nieuw-Victoria, vervolgens over de Esplanade en door eenige breede straten naar Batoegadja." *Van der Crab*, bl. 112. — Zie een aardige afbeelding van „De stad Amboina, met aanlegplaats en omgeving bij *Van Doren-H. en S.*, dl. I, tusschen bl. 26 en 27.

[2] *Rumphius*, dl. I, bl. 9 en 11.

HOOFDSTUK V.

De conventiën van 24 Maart en 10 Mei 1817 betrekkelijk de overneming der Molukken.

Ontvangst der Nederlandsche commissie te Amboina: 8 Maart. — De eisch, dat inkomsten en lasten zouden aanvangen te loopen met de aankomst der onzen. — Het sluiten der conventiën en vertrek van den Britschen opperresident Martin d.d. 17 Mei. — Dezerzijdsche waardeering van Martin. — De inhoud der conventiën. — Overdracht van de notemuskaat. — En van de foelie. — Zoomede van de kruidnagelen. — Tijdstip, waarop de inkomsten voor ons zouden ingaan. — De slavenquaestie. — Schulden aan de Diakonie- en Leprozenkassen te Ambon. — Uitvoer der Britsche goederen, datum der overgave van Ambon, overgave van de archieven. — Begrip der bepaling, dat de overgave moest plaats vinden in den staat, waarin de forten, enz. zich bevonden op 13 Augustus 1814. — Verzekering, dat geen Britsche aanspraken op niet bezette eilanden zouden gedaan worden. — Overneming van een paar stukken land te Ambon. — De gemoeti-onderneming te Kema. — De gouvernementslijnwaadwinkel.

Nauwelijks was op dien ochtend van den 8n Maart het saluut van de *Evertsen* gegeven, of een commissie van den Britschen opperresident, bestaande uit den majoor-commandant der troepen, den gouvernementssecretaris en den equipagemeester, kwam aan boord om Commissarissen te verwelkomen. Zóó groot was de vriendelijkheid, dat de Britsche heeren erop aandrongen, nog denzelfden voormiddag aan wal te komen, want alles was voor de ontvangst gereed [1]. Dit zou echter geheel tegen het voor onze Commissie ontworpen program zijn geweest, ter uitvoering waarvan een andere commissie, reeds onzentwege naar den heer Martin was gezonden om de aankomst te melden en kennis te geven, dat men den volgenden dag zou landen. Martin herhaalde intusschen ook voor haar, dat de heeren dadelijk van boord zouden gaan. Nu, zij wilden wel en niet minder verlangden de dames haar voetjes aan wal te zetten; maar „omstandigheden veroorzaakten buiten de schuld

[1] Wat ik hier over de ontvangst mededeel, heb ik met de aanhalingen ontleend aan den brief van Engelhard d.d. 20 Mei 1817 aan zijn „broeder": verg. bl. 343.

van Commissarissen", dat het waarlijk niet ging: naar ik vermoed waren ze gelegen in bezwaren van commandant Dietz. De teleurstelling beperkte zich nochtans slechts tot het niet zoo dadelijk van boord gaan; immers men zou het toch doen denzelfden dag, zij het dan ook bij het naderen van den avond, tegen half zes. Martin zond een jachtje om de Commissie en hare dames, zoomede de commandanten Dietz, Pool en Sloterdijk — Ver Huell kon ook zijn oogen den kost gaan geven — af te halen. Dit ging nu toch werkelijk niet. Er waren voorschriften van Batavia medegenomen, over de eerbewijzingen, die de heeren commissarissen, bij het van boord en aan land gaan, moesten ontvangen; daar kon men niet van af, tot leedwezen van Engelhard. „Zo zulks te doen waare geweest", schreef hij, „zouden wij voorzeeker voor alle honneurs bedankt hebben, en van de vriendelijkheid van de Gouverneur gebruik hebben gemaakt, en in cognito aan de wal gekomen zijn. De omstandigheden konnen wel eens voorkomen, dat het dikwijls meer eer is, van geen honneurs te jouisseren, als daar in *te participeren*." — Engelhard schijnt de opmerking te raak te vinden om haar niet gedeeltelijk nog te onderstreepen.

Aan den steiger gekomen, werd onze commissie ontvangen door den commandant der troepen en den gouvernementssecretaris; *en haye* stonden de troepen binnen het kasteel geschaard met gepresenteerd geweer, waardoor de Commissie, onder het slaan op de trom, heen wandelde. Aan den trap van het gouvernementshuis in het fort gekomen, kwam Martin de Commissie tegemoet „in volle statie". Toen de officieele complimenten over en weer waren afgelegd, begon de pret. Martin noodigde de leden der Commissie, de officieren, de ambtenaren, de dames, op zijn landgoed te Batoe gadjah ten maaltijd. De hooge heeren reden er heen, de lageren moesten loopen, want Ambon had en heeft niet een voorraad rijtuigen. De afstand is echter slechts 'n 300 roeden „zoodat, bij niet voortdurende beschikbaarheid van rijtuigen, welke te Amboina niet talrijk zijn, weinig bezwaar bestaat in het ondernemen van wandelingen door de hoofdplaats, zelfs midden op den dag" [1]. Men zat „aan een pragtig geregt", schrijft Engelhard en aan toosten, „conditien" — vreemd woord uit dien tijd — ontbrak het niet. Het scheen alles zoo mooi.... „Met veel genoegen heb ik gezien", schreef nog Lambertus Zegers Veeckens onze commissarissen uit Batavia na,

[1] *Bleeker*, dl. II, bl. 100.

„dat UEg. zo prompt naar Uwe destinatie zijn vertrokken: worden mijne wenschen vervuld dan genieten UEdg. en famielien eene voorspoedige en gelukkige reyze: en veel satisfactie van Uwe belangrijke missie, die onder Uwl. beleid zeker tot voordeel van het Gouv[t]. en tot Uwe roem zal aflopen." Als men dezen Veeckens ten volle kende — Commissarissen deden dat genoegzaam! — dan hadden zij zich wel mogen afvragen, toen die roem in den modder lag, of de duivel er ook mede gespeeld had! [1] Ten negen ure keerde men huiswaarts, d. w. z. Commissarissen en de dames werden gastvrij ontvangen bij den heer Moorrees: hij, de gastheer, zou er plezier van beleven .....

Ten huize dan van Moorrees, „de eenige Hollander", schrijft Engelhard, „die eenige preparatien gemaakt hadde, zijne landgenooten te ontfangen", troffen Commissarissen nog op dien avond van den 8[n], onderscheidene, Engelsche en Hollandsche heeren aan, die er hun komst verbeidden. De Hollandsche ingezetenen van Ambon waren verarmd; Moorrees maakte een uitzondering; hij feestte onze Commissie in. Er werd bovendien een glaasje wijn gedronken, deelt Engelhard mede, „op onze drie-en-dertigjarige trouwdag". Den volgenden morgen maakte men nog eenige schikkingen om dezen en genen logies te geven, „waarin de Engelschen voornamelijk participeerden". In ieder geval moesten de aangekomenen, behalve Moorrees' gasten, den avond der aankomst naar boord terug.

Den dag na deze aangename ontvangst, dus den 9[n] Maart, begonnen de besprekingen voor de uitvoering van het Londensch koloniaal tractaat. Op vertoon hunner lastbrieven, gaf Martin te kennen, dat hij reeds geruimen tijd geleden van Bengalen de bevelen tot overgave ontvangen en sinds met verlangen naar onze komst uitgezien had [2]; het was hem alzoo bijzonder aangenaam, dat het oogenblik nu voor de bestuursverwisseling bleek aangebroken. Er moest intusschen een behoorlijke tijd gelaten worden, vervolgde Martin, voor het op orde stellen der zaken; wat echter aanging het verzoek der Commissie tot dadelijke ontscheping der troepen, hij zou den commandant der Britsche macht bevelen hiertoe onmiddellijk gelegenheid te geven en zich met den bevelhebber onzer militairen te verstaan tot het treffen der noodige schikkingen voor de inkwartiering en de verzorging der militairen.

[1] Verg. over Veeckens: *Brieven V. d. Graaff*, dl. I, bl. 61-65 en ***Priangan***, dl. I, bl. I, bl. 115-117.

[2] Verg. over die bevelen: *Teruggave*, bl. 400, noot 1.

De Commissie verklaarde dit alles met genoegen te vernemen, ook wel te begrijpen, dat tijd noodig was voor het op orde stellen der zaken, maar dat tevens, het haar plicht was te vorderen om reeds dadelijk de inkomsten ten bate van de Nederlandsche kas in rekening te brengen.

Voor dezen waarlijk dwazen eisch viel de Commissie niet verantwoordelijk te stellen. Art. 13 harer instructie luidde toch: „Zij zullen bedingen, dat van het tijdstip, waarop zij aan de britsche autoriteiten verklaard zullen hebben, tot de overneming gereed te zijn, de inkomsten ten bate van het Nederlandsch Gouvernement gebragt worden." C.C.G.G. hadden dit voorgeschreven, niettegenstaande zij over hetzelfde beginsel onaangenaamheden hadden gehad bij de overneming van Java en onderhoorigheden, zonder er eenig praktisch nut van te hebben getrokken [1]. Ook nu kwam men van Engelsche zijde tegen de vordering op, waarvan Martin het rationeele niet verklaarde in te zien; wel zeide hij toe met de overgave van Ambon den meest mogelijken spoed te maken en ook de ondergeschikte bestuurshoofden te zullen gelasten evenzoo te handelen; maar zoolang de gewesten niet waren overgegeven en alzoo de lasten van het bestuur op de Engelsche kas drukten, kon van een afstand der baten geen quaestie zijn. De Commissie gevoelde zeer wel de zwakte van haar vordering; zij achtte zich echter aanvankelijk aan haar instructie gebonden; gelukkig zien wij haar zoo verstandig het niet tot het uiterste te doen komen. Er ware slechts verstoring en vertraging door teweeggebracht, terwijl overigens Martin de bereidwilligheid zelve bleek. Bij de mededeeling aan C. C. G. G. van hare toegevendheid in deze gaf zij onwillekeurig een les: want ontactvol optreden had vooral het Britsche bestuur te Batavia ertoe gebracht om zich tegen de vorderingen van C. C. G. G. schrap te zetten. Ook onze vertegenwoordiger in Vóór-Indië, de heer Van Braam, kon eerlang veelbeteekenend aan C. C. G. G. schrijven, ofschoon hij op allerlei tegenkanting had gestooten en zijn commissie daardoor geen succes mocht hebben, van zoo gelukkig te zijn geweest „de harmonie met het Engelsch Gouvernement te kunnen mainteneeren, zijnde er geen de minste redenen geweest om eenige misverstand te hebben" [2].

[1] Zie het geürm erover van C. C. G. G. en hun protesten in *Teruggave*, bl. 342-344, 364.

[2] Particuliere brief van Van Braam, gedagteekend Calcutta d.d. 20 November 1817, aan Elout te Batavia.

de aflevering kon regelen, gelijk het verkoos, men haar derhalve ook kon vervroegen, dus genoegen nemen met de levering van de muskaat zonder van den buitendop te zijn ontdaan en gekalkt. Vandaar, dat Martin in de conferentie van 9 Maart mededeelde, dat hij uit Bengalen geïnstrueerd was, om „als de eenvoudigste en billijkste grondslag van verrekening aan te nemen", alle in de pakhuizen aanwezige noten „als Britsch eigendom te beschouwen", en dus maar in den dop naar Bengalen te verzenden. Onze commissie kon het recht in deze niet toegeven, waarom het beter gevonden werd de gansche overgave eerst schriftelijk te behandelen, gelijk nog dien 9^{n} door de Commissie geschiedde en waarin zij het eigendomsrecht op al het voorhandene aan noten in beginsel stelde, „also de leverantie van noten niet eerder geschiedde, dan nadat zij den behoorlijken tijt in de sweet- en drooghuizen gelegen hadden en gevolgelijk alle de noten, welke zich vóór of op den 9^{n} Maart in de droog- en sweethuizen zouden bevinden of tot aan den dag der overgave gebragt werden, in den striksten zin nimmer geconsidereerd konden worden aan het Britsche Gouvernement te behooren of aanspraak daarop te kunnen maken". Nochtans verklaarde de Commissie het beginsel niet volstrekt te willen handhaven, „om een blijk te geven van de gevoelens der billijke handelwijze van het Nederlandsche Gouvernement", 'n Eloutje! Martin scheen intusschen voor het standpunt der Commissie iets te gevoelen. Hij zou, werd d.d. 12 Maart geantwoord, de noten niet naar Bengalen doen vervoeren; de geheele oogst werd ter onzer beschikking gesteld tegen 45 stuivers het Nederlandsche pond, een billijk aanbod, indien de oogst het eigendom van het Britsche gouvernement werd beschouwd. Martin meende, schreef hij, aldus niet te handelen in strijd met het belang zijner regeering. „Ter voorkoming van eene langwijlige correspondentie", verhaalt Engelhard in zijn Bataviaasch verslag, lokte toen de Commissie weder een samenkomst uit op 14 Maart en daar wist zij Martin over te halen dan slechts $\frac{2}{3}$ voor 45 stuivers af te staan en het $\frac{1}{3}$ voor niets. Aan dat *voor niets* was echter een belangrijk voorbehoud toegevoegd, die er al de waarde aan ontnam, n.l. „Subject to the approbation of His Excellency the Governor General of British India"; mocht deze de goedkeuring weigeren, dan moest voor dat $\frac{1}{3}$ ook 45 stuivers per pond betaald worden, minus echter $4\frac{1}{2}$ stuiver per pond, dat over dit $\frac{1}{3}$ aanstonds werd betaald aan de perkeniers ten behoeve hunner levering, evenals het Britsche bestuur

dat betaald had voor het $\frac{2}{3}$. Alzoo de bepalingen in de artt. 1 en 2 E I en art. 1 E II. Het spreekt wel vanzelf, dat het bestuur te Calcutta, waar men het dus slechts voor het zeggen had om de betaling voor het $\frac{1}{3}$ te erlangen, volstrekt niet genegen was die som ten offer te brengen. Dientengevolge schreef het aan C. C. G. G.: "dat overeenkomstig met de belangen, welke wij hebben in observantie te nemen, wij niet kunnen toetreden tot den afstand van dat overige gedeelte der Noten zonder een even gelijke betaling, en derhalve hebben wij de eer te verzoeken, dat Uwe Excellentien gelieven de vereischte bepalingen te beramen om de prijzen van het overblijvende derde deel der noten te stellen op den zelfden voet, als waarvoor de beide vorige twee derde gedeelten zijn overgenomen".

Met de *foelie*, herkomstig van de in de pakhuizen aanwezige noten, stond de quaestie anders [1]. Dat product was inderdaad reeds aan het Britsche bestuur geleverd, het zou dientengevolge bij de Commissie niet in de gedachte zijn gekomen, schreef Engelhard in zijn advies, om "op zwakke gronden" levering voor niets te verlangen; maar Martin zelf stelde ter beschikking, behalve $\frac{1}{6}$ voor 80 stuivers het pond, $\frac{1}{6}$ voor niets, echter ook dit laatste "under the same reservation", m. a. w. bij afkeuring in Bengalen, zou zij ook voor dit $\frac{1}{6}$ betalen 80 stuiver, minus echter $10\frac{1}{2}$ stuiver, reeds onzerzijds aan de perkeniers betaald. Alzoo art. 3 van E I en art. 1 van E II [2]. Natuurlijk, dat het bestuur te Calcutta deze regeling evenzeer afkeurde. "Dezelfde reeds aangeduide consideratiën weerhouden ons ook", berichtte het aan C. C. G. G., "onze toestemming te geven ten aanzien der reservatie in faveur van het Nederl. Gouvernt., hetwelk, evenals ten opzichte der Noten, gedeferreerd is geworden aan de goedkeuring en sanctie van het Bengaalsche gouvernement. Derhalve hebben wij de eer te verzoeken, dat de

[1] „De foelie bedraagt in gewigt het vierde gedeelte van de eigenlijke noot (of kern, zonder den bolster), zoodat vier pond noten een pond foelie oplevert." *Olivier*, dl. I, bl. 164.

[2] Ofschoon betrekkelijk de notemuskaat werd gehandeld over het product, herkomstig van „the nutmegs, produced in the months of *December*, January, February and March 1817 at Banda" (art. 1 E. I.), liep de quaestie der foelie enkel over „the mace afforded by the nutmegs, produced since the 1th of January 1817". Aangezien de Calcutta-brief gewaagde ten deze van December, herinnerde Engelhard er aan, dat het alleen het product was van Januari-Maart 1817 „en niet in de maand December, zo als abusivelijk in de briev werd opgegeven".

kingen! Wij zijn echter van gevoelen, dat het bedoelde oogmerk alleen kan bereikt worden door de volkomen emancipatie der opgemelde slaven en ten einde onze intentie te manifesteeren, dat dezen onzen wensch vervuld mag worden, zoo geven wij ons de eer Uwe Excell. te verzekeren bereid te zijn onze pretentien op te geven ten aanzien der gestipuleerde prijzen voor de slaven op Banda, mits Uwe Excell. van hare zijde er in toestemmen om deze beklagenswaardige voorwerpen te ontslaan van hunnen tegenwoordigen ellendigen en vernederenden staat.

Volkomen bewust, dat dezelfde geest, die ons bezielt, ook aan de zijde van het Javaansch Gouvernement heerscht, zoo toonen wij ons genegen alle communicatie over dit onderwerp met onze gebieders op te schorten, tot zoo lang wij begunstigd zullen worden met het antwoord van Uwe Excell. op deze onze voorgaande propositie.

Dewijl echter in geval dit voorstel niet wierd aangenomen, daaruit zouden kunnen voortvloeien vertragingen en noodelooze discussiën, zoo zijn wij van opinie dat de questie ten aanzien der voorgestelde emancipatie, mitsgaders alle overige onafgedane verschilpunten tusschen de Nederlandsche commissarissen en den Heer Martin, die niet zijn overgewezen aan de directe beslissing van het Bengaalsch Gouvernement, rechtstreeks gerenvoyeerd dienen te worden aan de uitspraak der hooge machten in Europa.

Niet ten onrechte luidde het hierover in Engelhard's advies:

Het zij mij g'oorlooft, bij Uwe Excellentien in opmerking te brengen, dat dit voorstel alhier moet worden beschouwd als een gevoel van overtuiging van de billijkheid der vorderingen aan de zeide van het Nederlandsche Gouvernement, namelijk dat de slaven in questie als het privaateigendom van de perkeniers te Banda moeten worden beschouwd en dus zonder betaling tot de perkhouders behoren terug te keeren; dat bij deze menschlievende taak van vrijgave van de opgemelde slaven, het Nederlandsche Gouvernement dus alleen de sacrifice zoude zijn; intusschen dat deze edelmoedige daad hier wordt voorgesteld als met de grootste opoffering van de zeide van het Engelsche Gouvernement gepaard te gaan. Hoe prijsselijk en menschlievend deze voordragt ook anders in deszelvs aart is, vermeene ik dezelve geene de minst reflexie te meriteren. Ja! al wilde Uwe Excellentien uit een zucht voor dat edele principe als de schrijvers van opgemelde missive Uwe Excellectien toekennen en Hoogstdezelven wezentlijk bezielen, zich met deze voordragt vereenigen en aan het voorstel tot vrijgave der questieuse slaven zich genegen mogten toonen toe te geven, Uwe Excellentien zouden altoos

daarin weerhouden worden met in overweging te nemen, dat de perkeniers te Banda hierdoor in de grootste ongelegenheid zouden gebragt en de middelen benomen worden hunne specerij perken te bewerken door gebrek aan handen, alzo in de Molukkos zelve geene middelen voorhanden zijn daarin te voorzien en het zenden van zo eene menigte bannelingen naar Banda als tot het bearbeiden der specerij perken vereyscht word, de voorzigtigheid ten hoogsten zoude doen ontraden. De Resident van de Molukkos Martin heeft dit wel ingezien, wijl hij anders deze perkslaven even zo wel hun vrijheid zoude hebben geschonken als geschied is met de quartier slaven te Amboina, dewelke door denzelven alle vrij gegeven zijn, alzo deze evenmin zouden te persuaderen zijn geweest te blijven in dienst van de tegenwoordige perkbezitters als met de vrijgegeven slaven te Amboina de ondervinding heeft geleerd om te blijven continueren in hunne voorige dienstbetrekking tegen de betaling van dagloon, gelijk met andere vrijen. De Regering in Bengalen zelve, geeft niet onduidelijk te kennen, te gevoelen alle de bedenkingen, die dit voorstel vergezellen, alzo zij op § 10 laten volgen en hierop ben ik zo vrij de aandacht van Uwe Excellentien inzonderheid te vestigen: «Dewijl egter in geval dit voorstel niet wierd gegouteerd, daaruit zouden kunnen resulteren vertragingen en nodeloze discussien, zo zijn wij van opinie, dat de questi ten aanzien *der voorgestelde emancipatie*, mitsgaders alle overige onafgedane verschilpunten tusschen de Nederlandsche Commissarissen en den Heer Martin, die niet zijn overgewezen aan de directe beslissing van het Bengaalsche Gouvernement regtstreeks gerenvoyeerd dienen te worden aan de uitspraak der hoge magten in Europa."

Het komt mij derhalve (nogthans onder gepaste eerbied voor het wijzere gevoelen van Uwe Excellentien) allezints raadzaam voor, zich aan de propositie van de Regering van Bengalen te onttrekken, en zich stiptelijk te houden aan de questi — namelijk — of de slaven, die tot de Notenperken te Banda behoren, beschouwd moeten worden als privaat eigendom (en dat wel op grond als door C. C. is aangevoerd en aan Uwe Excellentien bij berigt van den 31 Januari 1818 door mij is opgegeven) dan wel het eygendom van het Gouvernement? Om ingevalle de beslissing mogte vallen ten nadele van de perkeniers en de slaven door het Nederlandsche Gouvernement moeten worden overgenomen, alsdan daarvoor aan het Britsche Gouvernement Rd[s]. 25 per cop uit te keren, zo als voorkomt bij articul 2 van de conventie van den 2[e] Meij 1817.

Uwe Excellentien kunnen in den vervolge over het lot van deze voorwerpen zodanig beschikken als Hoogstdezelven zullen oordelen

der Stel aangelegde tuin schijnt vroeger het particulier eigendom gebleven te zijn van de gouverneurs van Ambon; misschien dat dit eigendom telkens tegen den koopprijs overging, gelijk met Buitenzorg vroeger plaats had. Hoe ook in zijn laatste stadium, was het stuk grond door den Britschen resident ingekocht voor rekening van het Britsche bestuur; ook bestond er te *Wainitoe* een stuk grond, op dezelfde wijze in eigendom genomen voor het fokken van vee. De Moluksche commissie meende, dat deze perceelen vielen onder de kostelooze teruggave, bepaald bij art. 3 van het Londensche tractaat; Martin gaf dit niet toe, zoodat art. 8 E II ook deze quaestie overliet „to the determination of the superior British and Netherlands authorities". Men had er echter tevens bijgevoegd, dat resp. zouden betaald worden 5500 en 1200 rijksdaalders. Het Bengaalsch bestuur achtte onze vordering ontbloot „van eenige fondatie" en ofschoon het geen bezwaar maakte het geschil aan de beslissing in Europa te onderwerpen, verklaarde het tevens, dat men ter nauwernood zou kunnen verwachten, „dat het Britsch Gouvernement in dezen eisch zal treden".

Engelhard deelde hierover aan C. C. G. G. mede: dat de reclame geschied was „op de affirmatie van den mede Commissaris en Gouverneur der Molukken, den Heer J. A. van Middelkoop, dat alle de publieke gebouwen op Java aan het Engelsch Gouvernement toebehoorende, stilzwijgend onder de overnaam begrepen zijn geworden, zonder restitutie te doen van dies waarde. Bijaldien zulks echter niet op Java plaats gevonden heeft, moet ik Uwe Excellentien verschoning vragen, dat ik mij hieromtrent door mijn ambtgenoot heb laten abuseren, en de reclame van deze effecten komt dan ook als van zelven te vervallen".

In *Menado* bestond een gouvernementsonderneming te Kema voor het vervaardigen van touwwerk uit gemoeti, het vezelachtige bekleedsel van den stam van den arengboom, die in deze streek welig tiert. Het slotartikel 9 van E II stelde de prijzen vast, waartegen wij den voorraad overnamen: hier alzoo geen verschil. Onze Regeering hield de onderneming in stand. Landvoogd Van der Capellen bezocht haar op zijn reis naar de Molukken. „Het terrein daarvan", beschrijft dientengevolge Olivier [1], „is even buiten de negorij en zeer doelmatig gekozen. De wijze waarop het touwwerk vervaardigd wordt, scheen mij echter toe voor verbetering, althans

[1] *Olivier*, dl. I, bl. 316-317.

voor vereenvoudiging vatbaar te zijn. Het werktuig, waarvan men zich tot het draaijen van het Goemoetoe bedient, is een lange balk, in de gedaante van eene bank, op zekere afstanden met gaten doorboord, welke eenen draaikruk doorlaten, die ligter of zwaarder naar gelang van de dikte van het touw is. De lieden, die in deze lijnbaan arbeiden zijn, behalve de kettinggangers (die evenwel niet zeer talrijk zijn), vrije Alfoeren. Dezen worden hiervoor met zes ropijen en een gantang (of 40 pond) rijst in de maand beloond. Het Goemoetie of de ruwe draden worden tegen den prijs van 48 stuivers de honderd strengen (elk van honderd draden, zoo dik als gewoon zeilgaren) door de Alfoeren van de binnenlanden geleverd, doch deze prijs wordt hun in lijnwaden betaald, hetwelk hun ter goeder rekening door het Gouvernement geleverd wordt, vermits deze lieden geen het minste nut van geld zouden hebben. De draden van het Goemoetoe worden uit de hand gesponnen, nadat de steelen of de aderen daarvan (welke door de Mohamedanen tot kalams of schrijfpennen voor het Arabische schrift gebezigd worden) daaruit zijn genomen."

Aan de conventie E II waren toegevoegd twee artikelen, die in *prijsbepalingen van goederen* voorzagen. Wij zien daaronder genoemd „the cloths belonging to the British Government". Onze O. I. C. had een „kleeden pakhuijs", waaruit aan de Inlanders tegen vaste prijzen goederen werden verkocht [1]. Het Britsche bestuur volgde de O. I. C. na; het richtte dus ook op een *winkel tot verkoop van lijnwaden*. Het beloofde er zich groote voordeelen van, indien er steeds een genoegzame voorraad voorhanden was voor het dagelijksch gebruik, en de lijnwaden voor matige prijzen van de hand konden worden gezet; doch dan moesten geen vreemde handelaren aan den handel kunnen deelnemen en ook de aanvoer door particulieren niet te groot worden. De Moluksche commissie, deze bestuursnegotie willende handhaven, nam den voorhanden voorraad over. Zij bracht echter de gewichtige verandering aan, dat terwijl onder de Britsche administratie met den verkoop was belast een particulier tegen genot van 5 % van het rendement van den verkoop,

[1] Klachten van het bestuur te Amboina „over de Nederlandsche burgerij datse haeren particulieren handel d'E. Comp. in 't verkopen der kleederen groten afbreuk deden"; verzoeken van de bevolking van Saparoea, „datse de rijst en kleeden voor dezelve prijs zouden krijgen op Honimoa als aan 't Casteel, tot dien eijnde ook een formeele prijs-courant op Amboina zoude gesteld worden"; zie bij *Rumphius*, dl. I, bl. 101, 144; dl. II, bl. 20.

zij een ambtenaar aanstelde op f 300 's maands. Het blijkt echter uit een mededeeling van Olivier, dat onze Regeering weder op de 5 % is teruggekomen. Wij lezen namelijk in zijn Reisherinneringen het volgende [1]:

De Ambonesche burger-vrouwen bemoeijen zich, bij uitsluiting van de mannen, met allen handel in provisien. Zij brengen die ter markt en door de stad, de zwaar geladene manden op groote ronde bladen op het hoofd dragende, gelijk de Keulsche pottenvrouwen in Holland. Het water halen zij in groote aarden potten uit de kleine rivieren buiten, of liever boven de stad, en dragen die potten insgelijks op het hoofd. Van het weven van lijnwaad hebben zij geene de minste kennis, veel minder van eenige vrouwelijke handwerken. Al wat tot hunne kleeding en tot die van hunne mannen behoort, moet hun derhalve van elders bezorgd worden. Eene zeer nuttige inrigting is het uit dien hoofde, dat het Nederlandsche Gouvernement aan de inwoners tegen vastgezette prijzen lijnwaden verkoopt. Deze inrigting, de Gouvernementswinkel geheeten, gerijft ook de Ceramsche en andere eilanders, die jaarlijks te *Ambon* komen om lijnwaden tegen houtwerken, vogels en andere produkten van hun land in te ruilen. Niet alleen zouden de Ambonezen zonder dezen winkel, aan buitensporige prijsvorderingen van particuliere kooplieden, en vooral van de winzuchtige Chinezen ten prooi zijn, maar het gebeurt ook dikwijls dat de particuliere handelaar, bij het vertrek der Cerammers en andere eilanders, niet die soort van lijnwaden heeft, welke door hen verlangd wierden, omdat de particuliere aanvoer altijd onzeker is; in dit geval kunnen zij bij den Directeur van den verkoop van Gouvernements-lijnwaden (dus noemt men thans den ambtenaar, die met den verkoop belast is en daarvoor 5 pCt. geniet) ten allen tijde, en tegen eenen matigen, onveranderlijken prijs, te regt komen.

De lijnwaden, die voor Gouvernements rekening hier verkocht worden, zijn grove, middelsoort en fijne, witte en gekleurde katoenen, spreijen, zakdoeken, en andere artikelen, alles van den kust *Koromandel*. De Heer TWEISSEL, die thans met dien verkoop belast is, heeft mij gezegd, dat er maanden zijn, waarin hij stuksgewijze voor acht tot negen duizend ropijen aan waarde verkoopt.

Jaarlijks wordt door de Hoofddirectie van Financien van *Batavia* de naar gissing benoodigde hoeveelheid van lijnwaden herwaarts gezonden. De Pakhuismeester te *Ambon* zendt daarvan hetgeen

[1] *Olivier*, dl. I, bl. 139-141.

de Directeur aanvraagt, aan het huis van dezen laatsten, die hiervan om de drie maanden aan den Hoofd-administrateur verantwoording doet.

Van de fijnere kust- en andere lijnwaden wordt bovendien door het Gouvernement drie of vier maal in het jaar openbare verkooping gehouden, ten einde op deze voordeelige wijze ook de burgers en ingezetenen van *Ambon* te gerijven.

Ten tijde der Compagnie had de ambtenaar, die met den verkoop van lijnwaden belast was, den titel van Winkelier, en genoot eene vaste bezoldiging.

Winkelier is ook de titel, dien Buijskes den verkooper geeft, gelijk wij zullen lezen in zijn Buitenzorgsch verslag.

HOOFDSTUK VI.

Aanvaarding van het Nederlandsche bestuur te Ambon en de algemeene indruk er over.

Overneming te Ambon d.d. 25 Maart 1817. — Hoe de Moluksche commissie de inrichtingen der Engelschen aantrof. — De Superintendent over de negorijen te Ambon. — En die over de scholen. — Gemis aan sympathie voor onze terugkomst bij de Inlanders. — Ontbinding van het Britsch-Ambonsche militaire korps. — Mislukking onzer werving. — Engelhard's indrukken van Ambon.

Den 25^{n} Maart 1817 werd met de vereischte plechtigheden het gezag over het eiland Ambon aan de Moluksche commissie overgegeven, gelijk art. 9 der conventie E I had bepaald [1]. Het journaal van de *Reygersbergen* memoreerde: „Den 25^{n} werd deze bezitting door de daartoe bestemde comm^{n}. de HH. Engelhart en Middelkoop van het Engelsch Gouvernement overgenomen des morgens ten 7 u^{e}; de Engelsche vlag werd door Z. M^{s}. schip Nassau met 33 schoten en door een Engelsch Compagnies brik met 21 schoten gesalueerd en door het fort met gelijke bedankt, waarop de Engelsche vlag neer en de Hollandsche in deszelfs plaats werd geheesen, waarvoor deselve saluten plaats hadden. De proclamatie van overgave en overneming van de Colonie werd in het openbaar voorgelezen, waarna de posten door onze troepen wierden bezet, en die van de Engelschen afgelost; het werd besloten onder een groot dejeuné door den Engelsche Gouverneur gegeven."

Het hersteld gezag bevond, dat de Engelschen met betrekking tot de algemeene bestuursmaatregelen vrijwel alles op denzelfden voet gelaten hadden, gelijk Engelhard, blijkens het op bl. 383 en 391 medegedeelde, reeds zeide vernomen te hebben. Het inlandsch bestuur had dan ook, schreef hij na zijn terugkomst in het Bataviaasch verslag, „weinig of geene verandering ondergaan".

De hiervoren vermelde nieuwigheid van een *superintendent over de negorijen van Ambon* [2] liet de Commissie in wezen, alzoo volgens

[1] Zie bl. 442.
[2] Zie bl. [illegible].

algemeene getuigenissen de nuttigheid daarvan haar in allen deele was gebleken. Buijskes hief de betrekking in November 1817 op.

De Moluksche vorsten waren onder het Engelsche bestuur door nieuwe contracten „in de uitoeffening van hun gezag zoo in het civile als criminele nauwer beperkt", dan onder het voormalig Hollandsch gouvernement. Met opzicht tot de specerijcultuur te Ambon en Banda, alsmede ten aanzien der leverantie en betaling hadden evenmin veranderingen plaats gevonden, „maar alles daaromtrent is gebleven op den voet als onder het voormalig Hollandsch Gouvernement, met uitzondering echter van de extirpatie der Noten en Nagelboomen, op de overige eilanden, ofschoon de gewone contributiën daarvoor aan de vorsten van Ternate, Tidor en Batchian door het Engelsch bestuur zijn voldaan, zelvs met.... verhooging".

Onze Commissie vond te Amboina als zendeling gevestigd den Engelschman CAREY, tevens belast met *het oppertoezicht over de scholen*. Daar resident Martin de meest gunstige getuigenis gaf over het schoolwezen te Ambon, voor zooveel het onder Carey's onmiddellijk toezicht stond, en deze bloei aan diens ijver moest worden toegeschreven, handhaafden hem C. C., „uit hoofde van het bestaande gebrek aan een bekwaam voorwerp tot dezen post", op f 300 's maands. Ook bleven voorloopig de schoolmeesters van Amboina en onderhoorigheden op denzelfden voet, dus ook de salarissen, als onder het Britsche Gouvernement was bepaald — een punt in zoover van belang, omdat de verandering in het schoolwezen als een der oorzaken van de uit te breken onlusten werd genoemd. In hun verslag van 20 October 1817 (bl. 344) stelden Engelhard en Van Middelkoop voor Carey te handhaven, zij het dan ook meer gebonden aan bepalingen „om voor te komen, hij niet willekeurig zo omtrent de school dienst en onderwijs als de schoolmeesters komt te handelen". Buijskes kon zich echter met de gansche zaak niet vereenigen. In Februari 1818 hief hij evenzeer dit superintendentschap op, waarmede ook Carey's benoeming verviel. Gelijk de Schout-bij-Nacht memoreerde in zijn Buitenzorgsch verslag, kwam het hem zeer oneigenaardig voor, dat het schooltoezicht werd uitgeoefend door een vreemdeling „en dan nog wel door een vreemdeling, die geen woord van onze taal verstond"; het algemeen gevoelen deelde die meening; hij geloofde trouwens, dat de Moluksche commissie den post had laten voortbestaan „meer uit toegevendheid voor den Britschen resident Martin, dan wel uit overtuiging van het nut, hetwelk die ambtenaar onder ons bestuur kon aanbrengen".

H(

Aanvaarding van het ?
en de algem(

Overneming te Ambon d.d. ... commissie de inrichtingen der ... over de negorijen te Ambon. — ... sympathie voor onze terugkomst ... Britsch-Ambonsche militaire korps. ... Engelhard's indrukken van Ambon.

Den 25ⁿ Maart 1817 werd met ... gezag over het eiland Ambon aan de ... geven, gelijk art. 9 der conventie E I ... van de *Reygersbergen* memoreerde: „De ... door de daartoe bestemde commⁿ. de HH. ... van het Engelsch Gouvernement overgenon... de Engelsche vlag werd door Z. Mˢ. schip ... en door een Engelsch Compagnies brik met ... en door het fort met gelijke bedankt, waar... neer en de Hollandsche in deszelfs plaats werd ... deselve saluten plaats hadden. De proclamati... overneming van de Colonie werd in het ope... waarna de posten door onze troepen wierden bez... Engelschen afgelost; het werd besloten onder e... door den Engelsche Gouverneur gegeven."

Het hersteld gezag bevond, dat de Engelschen ... tot de algemeene bestuursmaatregelen vrijwel alles ... voet gelaten hadden, gelijk Engelhard, blijkens het o... 391 medegedeelde, reeds zeide vernomen te hebben. H... bestuur had dan ook, schreef hij na zijn terugko... Bataviaasch verslag, „weinig of geene verandering onderg...

De hiervoren vermelde nieuwigheid van een *superintend... negorijen van Ambon* [2] liet de Commissie in wezen, alzoo

[1] Zie bl. 442

[2] Zie bl. 388

'e met den Britschen commandant der troepen te
verleggen om de Inlanders, die in Britsche soldij
overgaan, waartoe tevens de medewerking der
'n behoorde te worden ingeroepen.
'ommissie de noodige stappen bij resident Martin
'le zorg voor de recruteering op aan de bestuurs-
'n Banda en Ternate over te nemen. Glad af was
'inste in dezen zin, dat men zich wilde houden
ke voorwaarde der in-dienst-treding bij de
wanneer het Britsche gezag zou ophouden te
militairen nu verklaarden op de handhaving
iven staan, en hun alzoo over te laten nader

dat Martin, die toch welwillend genoeg
'en van zijn doen niet voorzien heeft en
s in de stukken van onze Commissie uit
middellijk er een klacht over voorkomt,
'ft gevonden, dat Martin met eenig weidsch
ler Amboneesche korpsen is overgegaan.
ndt men er retrospectieve beschouwingen
rapport van 10 October 1818 N°. 472 [1].
'en bepaalden dag de inlandsche mili-
Ambon samenkomen. Aan de roepstem
is-orembaais zich voor den tocht naar
Britsche resident vleiende toespraken
ken uit; bovendien verleende hij nu,
ontslagenen vrijbrieven, echter vóór
'oor ze kwamen in de bevoorrechte
pgewondenheid nog vermeerderde.
de mate had het Nederlandsche
ten onderging, niet nagelaten;
ogen geducht geknakt. Nadat de
hun haardsteden konden terug-

mede Martin het bestuur overgaf,
ren- M., bl. 7, „dat de Engelsche
olk muitende onvergenoegdheid".
lderder afleidingsvermogen dan
veronderstelling gaf en opzien
tin in tegenwoordigheid onzer
ontsnapt mij het verband.

De tevredenheid, die de Moluksche commissie mocht vervullen over de resultaten van haar optreden, was niet volstrekt onvermengd; het ware echter wel te wenschen geweest, dat dit haar tot meer voorzichtigheid en oplettendheid had geleid. De inheemsche bewoners dezer gewesten konden in het verleden geen enkele aanleiding vinden om de terugkomst van het Nederlandsche gezag toe te juichen; de vrijzinnige opvattingen van het Britsche bestuur, ook in geldelijk opzicht, de grootere degelijkheid van zijn ambtenaren — deels, wat de bestuurshoofden betreft, officieren, die bij hun traktement als zoodanig, goede toelagen kregen — staken te gunstig daarbij af. De herinnering was ook nog zoo levendig aan de smadelijke wijze, waarop het Nederlandsche gezag in de Molukken ten onder-ging; dat gezag kwam nu terug met een armzalig troepje militairen, „voor het grootste gedeelte uit Javasche recruten bestaande, die nog niet gekleed waren, en die men dus bijna naakt op schildwagt zag staan", memoreerde niet de eerste de beste pamfletschrijver, gelijk men zou vermeenen, maar niemand minder dan Buijskes [1]. Terwijl men anders allicht geneigd is bij een dergelijke bestuursverwisseling te gewagen van de voldoening der ingezetenen — de ontevredenen treden immers in den regel niet naar voren! — bleek de indruk van onze terugkomst zóó ongunstig, dat de Commissie zelf er mededeeling van deed in haar rapport d.d. 28 April 1817 aan C. C. G. G.

Met deze stemming houdt verband de finale mislukking van het pogen der Commissie om *Amboneezen in Nederlandschen militairen dienst te doen overgaan.* Elders deelde ik mede, dat ons bij de sluiting van het Londensche tractaat een korps Amboneezen door een kolonel in Engeland te koop was aangeboden, doch dat wij dit voorstel niet hadden aangenomen, wegens verschillende terecht aangevoerde bezwaren, terwijl de Regeering zich bovendien vleide, dat wij vrijwat gemakkelijker aan deze militairen zouden geholpen worden, wanneer de Molukken eenmaal bezet waren [2]. In verband hiermede bepaalde art. 11 der instructie van de Moluksche com-

[1] Rapport van 10 October 1818 N°. 472 Geheim. — *Van Doren-M.*, gewag makende van „de dubbelzinnige gesprekken, welke de Engelsche officieren met de inboorlingen voerden", schrijft op bl. 9 van „het schimpen over het gering getal medegebragte Nederlandsche troepen, waardoor half gekleede manschappen en artilleristen, door gebrek aan voorhanden zijnde kleedingstukken, op schildwacht op de wallen en bij de stukken stonden". Dat *waardoor* is goed overgenomen!

[2] In *Teruggave*, bl. 189.

missie, dat deze met den Britschen commandant der troepen te Ambon moest overleggen om de Inlanders, die in Britsche soldij waren, te doen overgaan, waartoe tevens de medewerking der Britsche autoriteiten behoorde te worden ingeroepen.

Alzoo deed de Commissie de noodige stappen bij resident Martin en droeg zij mede de zorg voor de recruteering op aan de bestuurshoofden, bestemd om Banda en Ternate over te nemen. Glad af was de weigering, ten minste in dezen zin, dat men zich wilde houden aan de uitdrukkelijke voorwaarde der in-dienst-treding bij de Engelschen: ontslag, wanneer het Britsche gezag zou ophouden te bestaan, terwijl al de militairen nu verklaarden op de handhaving dezer voorwaarde te blijven staan, en hun alzoo over te laten nader te beslissen.

Het is wel mogelijk, dat Martin, die toch welwillend genoeg was gebleken, de gevolgen van zijn doen niet voorzien heeft en zeker is het, dat nergens in de stukken van onze Commissie uit die dagen onmiddellijk of middellijk er een klacht over voorkomt, zoodat zij het niet ernstig heeft gevonden, dat Martin met eenig weidsch vertoon tot de ontbinding der Amboneesche korpsen is overgegaan. Eerst in latere geschriften vindt men er retrospectieve beschouwingen over, o. a. in Buijskes' geheim rapport van 10 October 1818 N°. 472 [1].

Martin deed namelijk op een bepaalden dag de inlandsche militairen uit al de Molukken te Ambon samenkomen. Aan de roepstem gehoor gevende, tooiden de kruis-orembaais zich voor den tocht naar de hoofdplaats op. Daar hield de Britsche resident vleiende toespraken ten afscheid en deelde hij geschenken uit; bovendien verleende hij nu, overigens naar gewoonte, aan de ontslagenen vrijbrieven, echter vóór den 24^{n} Maart gedateerd, waardoor ze kwamen in de bevoorrechte positie van z. g. *burgers*, hetgeen de opgewondenheid nog vermeerderde. Aangename herinneringen in dezelfde mate had het Nederlandsche gezag, toen het in de Molukken ten onderging, niet nagelaten; integendeel, dat gezag was in hun oogen geducht geknakt. Nadat de aldus eervol ontslagenen verrukt naar hun haardsteden konden terug-

[1] „Uit de buitengewone plegtigheid", waarmede Martin het bestuur overgaf, kan men afleiden, leest men ook bij *Van Doren- M.*, bl. 7, „dat de Engelsche overheden bewust waren van de onder het volk muitende onvergenoegdheid". Dat is tot daaraan toe; de eene heeft een helderder afleidingsvermogen dan de ander, maar „wat nog meer reden tot die veronderstelling gaf en opzien baarde", was de plechtige wijze, waarop Martin in tegenwoordigheid onzer Commissie het Ambonsche korps afdankte. Nu ontsnapt mij het verband.

Tot Burghgraaff's gewest werd niet alleen nog gebracht het ten noordwestelijk van Ambon en ten westen van Ceram gelegen eiland *Manipa*, waarop de Moluksche commissie plaatste een Europeeschen korporaal met 4 Javaansche militairen uit het garnizoen te Hila, maar ook een deel der *zuidkust van Ceram* met de hoofdplaats *Loehoe* op het schiereiland *Hoeamoal* (Klein Ceram). Het zijn alle streken, vol van Compagnie's herinneringen, maar welke! Manipa, zóó gestraft wegens den opstand van 1651, "dat het in weinig weeken 't zelfste eiland niet geleek", gesteld hebbende "het eijland tot een hongerbergh" [1]; Ceram, speciaal Loehoe, doorloopend een rol vervullende in de ellendige Nederlandsche geschiedenis der Molukken.

Ter herinnering aan de beschrijving van het eiland Amboina, met zijn pas van Bagoeala, leidt Rumphius Ceram in, met de mededeeling [2]: "Ceram gelijkt ook bij na te bestaan uijt twee Eijlanden, die met een smallen hals bij Tanoenoe aan malkander gehegt sijn het grootste deel hiet men groot Ceram, en het kleenste klijn Ceeram, off eijgentlijk Hoemohel, 't welk de Portugeesen in Varnalo en d'onse Warnoel bedorven hebben. In 't gemeen noemt men 't ook het land van Loehoe na de voornaamste plaatsen om dat aldaar de Ternaatsche stadhouders eertijds haar sitplaats hadden." Ook in de geschiedenis van Saparoea's opstand zullen wij zien, welk een belangrijke rol Ceram, en speciaal Loehoe speelt, streken toch waaruit het verzet in sterke mate gevoed werd en die daarvan de militaire gevolgen zouden ondervinden. Als "scriba", dat ook de beteekenis van posthouder had, werd te Loehoe gesteld JOHANNES KOPS.

Ten oosten van Ambon liggen in volgorde de drie Oeliasers: Haroekoe, Saparoea, Noesa Laoet, respectievelijk 3, 2.5 en 0.9 □ mijlen groot, te zamen kleiner dan het eiland Ambon met $14\frac{1}{4}$ □ mijlen [3]. Menige negorij dezer vier eilanden had vóór de O. I. C. haar gezag er gevestigd zag, een versterking, bij voorkeur op de hoogten. Het slechten der werken — *het afsmijten der muren*, zooals het heet — was met name in 1647 het werk van gouverneur Demmer, "alzoo den Gouverneur niet wel rusten konde zoo lang er eenige vastigheit onder de Julanders in wezen was". De bewoners

[1] *Rumphius*, dl. II, bl. 18-19.

[2] *Rumphius*, dl. I, bl. 4. — Verg. hiervoor bl. 417.

[3] *Bleeker*, dl. II, bl. 5. Ik volg Van Hoëvell in de spelling Oeliaser, ofschoon tal van schrijvers een dubbele *s* gebruiken, dat mij welluidender voorkomt. Rumphius schrijft ook „Uliasser", maar in dl. I, bl. 3 verstaat hij er onder uitsluitend *Saparoea*; op de volgende bladzijde schrijft hij echter: „B'oosten Amboina leggen de drie bovengen. Uliassersche Eijlanden".

werden verplicht, het werk zelf te doen, zich natuurlijk „seer bebeklaegende, datze een werk 'twelk haar soo veel moeijte gekost hadde en zoo lange van hun bewoond was en daarse niet eens voor gevogten hadden, nu op 't enkel gebod van dezen Gouverneur mosten afsmijten", „welk werck bij de mooren met morren en knorren, maar bij de Christenen met vrolijk gelaat volbragt is, verblijd zijnde, datse daar door van de lange oorlogslasten verlost zoude zijn" [1].

Het eiland *Haroekoe* telt elf negorijen; dat doet het reeds langer dan een eeuw [2]. De gelijknamige hoofdplaats ligt op de westkust aan den zuidkant. Het bezat een in 1655 gebouwd fort of liever blokhuis, *Zeelandia* geheeten; bij de overneming in 1817 bestond er weinig meer van. Te grooter wordt daardoor de beteekenis der verdediging door kapitein VAN DRIEL. Als men hem tegen de muitelingen te hulp komt, wekte het verwondering, hoe weinig dat alles op een fort geleek. „De versterking dezer Residentie was zeer weinig beteekenende", lezen wij [3]. „Even als de verschanste negorijen der muitelingen, bestond dezelve uit muren van 4 à 5 voet hoog en dik, van koraalrotsen opeengestapeld, hier en daar met embrasures, waarin een veldstuk stond. Het verwonderde de Heer MULLER zeer, dat hier, bij de hoofdplaats des eilands, geen blokhuis of kleine sterkte van vroeger tijden zich bevond: want waren de eilanders met eene groote overmagt gekomen, hoe ligtelijk had deze gebrekkige versterking niet kunnen bezwijken."

Nadat in 1818 een orkaan de destijds bestaande sterkte wegvaagde, heeft men het fort *Nieuw-Zeelandia* gebouwd, dat echter nu ook een ruïne is [4].

Aan de noordzijde der hoofdplaats, er vlak tegen aan, ligt een andere negorij, *Samet* geheeten, dus met een eigen hoofd. Van zulk een aaneenschakeling van dorpen met behoud van zelfstandigheid zullen wij hier meer lezen, daar zij in de Molukken niets onge-

---

[1] *Rumphius*, dl. I, bl. 262. Op bl. 265 leest men nog over Demmer's vertrek in 1647, dat hij de provincie in niet gekende rust achter liet, „hebbende meest alle de Ambonsche Negorijen van hare bergen, daarze gestadig optrotsen, afgebragt en op de laege strand geplaast, bij en omtrent onze vastigheden, daer wijse altijd in dwang konnen houden".

[2] *Bleeker*, dl. II, bl. 172. Het geheele hoofdstuk aldaar is statistisch met zorg bewerkt.

[3] *Ver Huell*, dl. I, bl. 213.

[4] *Van Hoëvell*, bl. 19.

woons moet geacht worden, herinnert Olivier [1]. „De oorzaak hiervan is, dat de Oost-Indische Compagnie, in de vroegste tijden van hare vestiging in deze gewesten, de bewoners der eilanden in het gebergte vond, waar zij in eenen staat van halve woestheid leefden. Dit maakte de gemeenschap met hen moeijelijk en onvoordeelig. Daarom gelastte de Compagnie deze volken, zich aan de stranden op daartoe aangewezene plaatsen neder te zetten. Herhaalde vermaningen bragten zulks eindelijk tot stand, en op deze wijze voegden zich somwijlen twee of drie negorijen bij elkander, die hunnen naam en Radja niettemin afzonderlijk behielden. De inwoners huwen nimmer vrouwen uit de aangrenzende negorij, althans niet zonder uitdrukkelijke toestemming, en op deze wijze blijft elke volksstam onvermengd op zich zelven bestaan."

Er loopt noordwaarts van de hoofdplaats langs dé gansche westkust en noordkust een groote weg en evenzoo van de hoofdplaats zuid-oostwaarts naar de negorij *Oma* aan de zuidkust; overigens zijn west- en zuidkust zonder wegen, „da das Gebirge in dieser Gegend überall nahe ans Meer hinantrit, um daselbst stellenweise in sehr steilen Wänden zu endigen" [2]. Voetpaden komen hier en daar er voor in de plaats; in het binnenland bevinden zich geen negorijen; al de dorpen liggen aan den grooten weg, dus aan zee, met dien verstande dat de aan de zuidkust gelegen plaatsen *Wasoe* en *Aboro* niet door den grooten weg verbonden zijn. Daar die negorijen mede een werkdadig deel aan den opstand namen en alzoo gestraft moesten worden, ging een expeditie over zee er heen; men landde om zooveel mogelijk te verwoesten in de fraaie *baai van Aboro*: „eine tief einschneidende Kreisbucht von auffallend regelmässigem Umrisse, welche rings von steilen Bergen eingeschlossen ist" [3].

De drie palen lange weg van Haroekoe naar *Oma*, „eene der oudste negorijen van Haroeka" [4] en een naam, die ook wel aan het gansche eiland wordt gegeven [5], leidt over schoone gezichten aanbiedende heuvels, statige bosschen, weelderige vlakten. Door

[1] *Olivier*, dl. I, bl. 98-99.
[2] *Martin (1894)*, bl. 35 over de zuidkust.
[3] *Martin (1894)*, bl. 36.
[4] *Van Doren-B.*, dl. I, bl. 208.
[5] 't Is echter geen inlandsche benaming: *Van Hoëvell*, bl. 12. Dat de benaming Oma voor het gansche eiland zéér oud is, blijkt uit *Rumphius*, die het reeds in den aanhef aldus noemt: dl. I, bl. 3. Negorij Oma wordt bij Rumphius ook wel geheeten *Boeang bessij*: dl. I, bl. 138.

het woud snorren de groene papegaaien; Oma zelf met bekende warme bronnen [1]. De negorij werd in den opstand van 1817 geheel verwoest. Oma en Aboro verkeerden reeds onder het Britsche tusschenbestuur in ontevreden stemming [2].

De noordweg loopt van Haroekoe langs de westkust over *Rohomoni*, *Kabaoe*, *Kailolo*: Mohammedaansche negorijen, terwijl de daareven genoemde uitsluitend een Christenbevolking bezitten. Tegenover, ten westen van Kailolo, ligt het eiland *Pombo* of *Duiven-eiland*. Te Kailolo buigt de weg om ten einde naar de westkust te loopen; over een afstand van 5 palen gaat hij noord-oost door hetgeen dr. Martin noemt "gleichsam ein grosses Delta" [3], naar *Pelaoe*. De tocht wordt ons als eentonig beschreven; niettemin heeft men gedeeltelijk een schoon gezicht op de zee met de Ceramsche kust, dank de hoogte, waarop men zich bevindt; de geur van nagel-aanplantingen, althans destijds, kon het genoegen verhoogen [4]. Aan het einde van de negorij lag aan het strand het mede uit den Compagnie's tijd herkomstige fort *Hoorn*, sterk gebouwd; tijdens het herstel van ons gezag echter reeds vervallen, niettemin toen nog een rol ter bedwinging van de rebellen vervullende; nu zijn er, evenzeer als van *Zeelandia*, slechts ruïnen van te zien [5]. Is ook Pelaoe een groot Mohammedaansch dorp, het aan de andere zijde van het fort gelegen *Karioe* wordt door een kleine Christenbevolking bewoond.

Van *Pelaoe-Karioe* loopt de weg oostwaarts de geheele noordkust af en wel tot *Hoelalioe*, dat reeds op de westkust, tegenover het eiland Saparoea aan een vernauwing tusschen beide eilanden, is gelegen. Hier houdt de weg op. Hij heeft daarbij afgesneden

[1] *Olivier*, dl. I, bl. 105-198; *Van Doren-B.*, dl. I, bl. 209; *Martin (1894)*, bl. 36-37. — De baden waren in den Compagniestijd ook in gebruik. Zoo leest men bij *Rumphius*, dl. I, bl. 280 over het jaar 1649: „Den 14. September is den heer Vlaming in geselschap van eenige officieren na het warme bad vertrocken, gelegen op Oma op de plaats Sila, aldaer eenige hutjes opslaande tot accomodement van gem. heer en sijn lijfwacht, in dit water bade sig de heer Vlaming 2- à 3-maal 'sdaags om te probeeren off hij door desselfs natuurlijke warmte eenige baat soude vinden."

[2] *Van Doren-M.*, bl. 6.

[3] *Martin (1894)*, bl. 41; zonder zijn gezag, zou ik het niet schrijven.

[4] *Olivier*, dl. I, bl. 102-103. Het „sehr eintönig" bij *Martin (1894)*, bl. 41.

[5] Toen Arnold de Vlaming in 1655 weder in Ambon kwam, waren „de reduijten in de Liassers meeste opgemaakt"; hij gaf ze in 1656 namen, als „die op Wuijlapia Hoorn": *Rumphius*, dl. II, bl. 102. Als negorij bestaat die naam niet meer, doch, gelijk *Siahaya* aanwijst, wel de op onze kaart ingeteekende rivier. — Zie nog *Van Doren-B.*, dl. II, bl. 137.

tusschen Karioe en Hoelalioe de kaap *Hatoeasa*, *Hatoessa* of *Hatoewasa*. Bij de expeditie van majoor Meijer ter onderwerping van Haroekoe gedurende de eerste dagen van November 1817 zullen wij ook dien naam ontmoeten, doch als een negorij, die ik echter nergens in boeken of kaarten van de 19e eeuw als zoodanig vermeld vind. Ik denk, dat zij vroeger inderdaad bestaan heeft en dezelfde plaats is, van waar het Nederlandsch gezag op Haroekoe gevestigd werd, in zoover namelijk, dat men leest bij Rumphius [1]: „In 't selve 1609de Jaar heeft Houtman ook een contract aangegaan met die van Hatoeaha op 't Eijland Oma, waar in zij met haare consoorten die van Caijlolo, Kabau, Hoelalihoe vrijwillig bekennen, haar te stellen onder de gehoorsaamheijd van d'Heeren Staten en 't Casteel op Amboina, gelijk sij te vooren gestaan hadden onder 't Portugeese gezag gelijk te sien is in het contract van d' 13. Maart desselven jaars, 'twelk onder anderen diend tot wederlegginge van de Ternataanen die in volgende Jaaren eenige jurisdictie op bovengem. dorpen gepretendeert hebben" [2].

Doet men ons de drie Oeliasers kennen, als even zoo vele vulkanenruïnen, „welche die östliche Fortsetzung der jungeruptiven Höhen von Hitu darstellen" [3], in uitwendigen vorm verschilt het eiland *Saparoea* evenzeer van de beide andere Oeliasers, als deze twee door de rondheid van de kustlijn en het gemis aan zeer diepe inhammen uitwendig met elkander overeenkomen.

Ook wijkt het eiland Saparoea van het geschetste Haroekoe af door het gemis aan een gesloten bergland [4]. Het is het belangrijkste der Oeliasers, maar van residentie nu gedegradeerd tot een controle-afdeeling. Men telt er de sterkste bevolking: 'n 10 à 12 duizend inlanders, meerendeels Christenen, voor 'n 10de gedeelte Mohammedanen; in de dagen, die wij hebben te beschrijven, was het tevens het aanzienlijkste nageleiland, daar het een even groot product opleverde, als Ambon, Haroekoe en Noesa Laoet te zamen [5].

[1] *Rumphius*, dl. I, bl. 30-31. Op bl. 56 vinden wij aangeteekend, dat in 1627: „Op Hatoeaha lag een half steenen half planken huijs met pannen gedekt, voorzien met een stuk, een Zergeant en 20 zoldaaten".

[2] Bij *Rumphius*, dl. I, bl. 136-137, wordt gesproken van *Hatuaha* tevens als de generieke benaming van een landstreek met „haar hooft vastigheijt Alacca", ook een naam, dien ik niet meer aantrof. — Op bl. 274 leest men van „Hulalihoe een klein Negorijtje onder Hatuaha sorteerende".

[3] *Martin (1894)*, bl. 42.

[4] *Martin (1903)*, bl. 13.

[5] *Ver Huell*, dl. I, bl. 203.

De bevolking is geheel aan de kust gevestigd, voornamelijk aan de baaien van Saparoea en Toehaha. Het noordwestelijke gedeelte van het eiland is bijkans geheel onbewoond; slechts ligt er de negorij *Koelor*, aan den uitersten noordwesthoek.

Het eiland heeft den vorm „eines schiefen Kreuzes" [1], dank de zoo van het noorden als van het zuiden diep inloopende driezijdige inhammen; ook aan de westzijde snijdt een baai het land in. De karakteristiek van den vorm doet reeds van verre zien, dat Saparoea in het gezicht komt, wanneer men de zuidelijk gelegen *golf van Saparoea* wil invaren. „Er is niets gemakkelijker", schreef de kapitein t/z Dibbetz in het journaal van de *Wilhelmina* ad 16 November 1817, „dan om, van Amboina komende het eiland Saparoea te kennen aan den hoek Dolphin's Nose, die zeer veel rapport op zijn naam heeft [2]. Het eiland Naussalaut vertoont zich op een grooten afstand in twee stukken, gelijk Saparoua mede doet. Het eiland Molano, dat op den Z.W. van Dolphin's Nose ligt, kan men niet zien of men moet hetzelve al vrij wat genaderd zijn. De Duivenklip (Pula Pomba) heeft veel gelijkenis naar het Toppershoedje in straat Soenda; het is met een rif aan gemelden hoek vast, op hetwelk niet meer dan drie voet water is. Als men binnen komt en men heeft den binnenste westhoek van de baai vrij van het kasteel, dan moet men regt op hetzelve aansturen en dien zeer digt passeeren; alsdan gaat men vrij van de reven, die aan den Oostwal aansturen." Aan de noordwestzijde van den zuidelijken inham ligt de hier bedoelde *binnenbaai van Saparoea*, „Glanzpunkt" der natuurschoonheid van het eiland en „Hauptkrater des alten Vulkanes, welcher die Insel gebildet hat" [3], aan het zuiden afgesloten door *kaap Paperoe.* Aan de noordzijde aanschouwt men de *hoofdplaats Saparoea* met *fort Duurstede.* „Schilderachtig doet zij zich voor van de reede gezien", lezen wij [4], „vooral door het op eene kalkrots gebouwde steenen fort Duurstede. Duizenden klapperpalmen en andere vruchtboomen overschaduwen de woningen, welke meer van het middelpunt der hoofdplaats zijn verwijderd. Enkele op europeesch-indische wijze gebouwde huizen, onder welke het residentiehuis het voornaamste is, strekken zich achter het fort uit, langs eene breede straat, in eene lijn, nagenoeg evenwijdig aan het strand. Achter

[1] *Martin (1894)*, bl. 25.

[2] Met *Dolphin's Nose* wordt bedoeld de stompe *hoek van Boi.*

[3] *Martin (1894)*, bl. 26 en 28.

[4] Bij *Bleeker*, dl. II, bl. 186.

deze rei huizen liggen nog eenige min of meer op europesche wijze gebouwde huizen, bewoond door mestiezen of burgers."

Fort Duurstede is in 1691 door landvoogd Schagen gebouwd op een klip van 20 voet hoogte [1]; het had, althans ten tijde der overneming in 1817, de gedaante van twee halve manen met flanken, die de geheele baai bestreken; eenige trappen leidden naar boven; men ging dan een aardig poortje door, waar eenige ruime gebouwen en pakhuizen voor de kruidnagels gevonden werden. Dicht bij de muren bevond zich het residentie-huis, nu weldra door de opstandelingen onder den voet te halen en daarna door onze militairen geheel verwoest, opdat de muren geen bescherming aan de rebellen konden verleenen en het uitzicht niet zouden belemmeren. Tegenover de poort was een put, de eenige bron voor drinkwater ten behoeve der bezetting en der in de baai liggende marine, uit dien hoofde telkens door de rebellen bestookt, zoodat menigeen in de poging van de put gebruik te maken, het leven heeft gelaten [2]. In het fort ligt nog een militaire bezetting [3].

Van de hoofdplaats Saparoea loopen, min of meer overeenkomstig de hoofdwindstreken, vier groote wegen.

Westwaarts via negorij *Tiow* naar de *baai van Haria*, den lijdensweg, dien straks resident Van den Berg zal terug afleggen, om dan den dood te vinden. De radja van Tiow, THOMAS PATTYWAAL, behoorde tot de hoofden van het verzet; hij zou er voor hangen. Tiow maakt, overeenkomstig het op bl. 465-466 medegedeelde, met de hoofdplaats Saparoea als het ware een geheel, hetgeen wij bij de te verhalen inneming van Tiow in gedachten hebben te houden. Beide plaatsen liggen aan een diep insnijdende bocht van de binnenbaai, die bij Tiow recht tegenover het fort haar einde heeft. Van de hoofdplaats naar Tiow is het een bekoorlijk strand, met bosschen en kokosboomen, aanbiedende een levendig en afwisselend gezicht op fort en schepen ter reede, over de geheele baai, „op welker spiegelgladde vlakte men tot in het uiterste verschiet de witte emmerzeiltjes der inlandsche vaartuigen

[1] Het in den tekst voorkomende bij *Ver Huell*, bl. 205-206; *Van der Crab* op bl. 166-167 de lijst der gouverneurs van de Molukken gevende, noemt Schagen, door een drukfout wellicht, *Nicolaas Schahen*: 1691-1697. — Bij *Van Doren-B.*, dl. I, bl. 302, noot, eenige nadere bijzonderheden over het fort.

[2] De beschrijving bij *Ver Huell*, dl. I, bl. 205-206. — Een goede afbeelding van het fort als titelplaat bij *Van Doren-M.* — Verg. *Olivier*, dl. I, bl. 228-229.

[3] *Van Hoëvell*. bl. 18. Men zal er wel aan denken, dat ik verwijs naar werken, die gedrukt werden jaren geleden, zoodat dergelijke toestanden sinds veranderd kunnen zijn.

ontwaart, tusschen welke zich hier en daar een statige kora-kora vertoont"[1].

Op den grooten weg even voorbij Tiow hebben wij de keuze óf door te gaan naar Porto-Haria, óf zuidwaarts te trekken, langs een voortdurend klimmenden en door klipsteenen hobbeligen weg. Doen wij dit laatste, dan wandelt men de gansche binnenbaai om; aldus komt men te *Paperoe*, aan het zuideinde van de baai, aanbiedende "een overheerlijk panorama" op Saparoea[2]. Vervolgens keeren wij de baai den rug toe, zuidwaarts gaande en de kustlijn volgende, tot *Boi*. Hier houdt de groote weg op: verder is het een hoog gebergte, waarin de zuidarm van het eiland uitloopt. Negorij Boi ligt reeds tegen de steile helling des bergs aan. "De woningen staan alle op terrassen boven elkander; en, daar de huizen digt op elkander geplaatst zijn onder de schaduw van geboomte, maakt dit Indiaansche gehucht eene zonderlinge en schilderachtige vertooning"[3]. Het gebergte van Boi trekt niet minder de aandacht. Reeds als men van Ambon de baai uit is en de Oeliasers opdoemen, aanschouwt men gansch in de verte den top van het Boi-gebergte, welks ronde kop en steil in de zee afdalende massieve zuidwand bijzonder kenschetsend zijn; zuidwest er van ligt het kleine heuvelachtige eiland *Molana;* aan de oostzijde van het voorgebergte het lange *poeloe Pombo*, een onbeduidende klip[4].

Keeren wij naar Tiow terug, om westwaarts onzen weg te vervolgen: een rotsachtig en steil pad[5]. Wij naderen een streek van sago-palmen; kort vóór wij de baai bereiken, splitst zich de weg, zuidwaarts naar *Haria*, waaraan de baai haar naam ontleent, een weinig noordwaarts naar *Porto:* visschersplaatsen, doch met veel sago-cultuur: "Denn hier wird mehr Sagumehl bereitet als in allen anderen Dörfern der Insel, so dass dasselbe nicht nur zur Befriedigung des eigenen Bedarfes von Porto, sondern auch noch zum Verkaufe dienen kann"[6].

Van deze plaatsen zal de expeditie-Meijer tot het ten onderbrengen van de opstandelingen naar Saparoea optrekken, gesteund door een troepenmacht, die onder Lisnet uit Duurstede de expeditie tegemoet gaat.

[1] *Olivier*, dl. I, bl. 230-231. — *Van Doren-B.*, dl. II, bl. 133.
[2] *Van Doren-B.*, dl. I, bl. 308.
[3] *Ver Huell*, dl. I, bl. 245.
[4] *Martin (1894)*, bl. 24-25.
[5] *Van Doren-B.*, dl. II, bl. 134.
[6] *Martin (1894)*, bl. 29.

Noordwaarts is er midden door het eiland een weg, die zich achter de hoofdplaats, met zachte hellingen verheft tot men na 'n uurtje bereikt den noordelijken inham, de *baai van Toehaha* [1]. In de dagen, waarin wij ons verplaatsen, liep de weg aanvankelijk door uitgestrekte vlakten van alang-alang, of, zooals de Inlanders die noemen, *koeskoes*-velden en vervolgens door de doesoens of de boomgaarden der nabijgelegen negorijen, vol met sago- en arengpalmen [2]. Hier en daar outwaarde men ook nagelboomen, niet geplant in perken of tuinen, maar op dezelfde onregelmatige wijze als op Ambon en Haroekoe. Een gedeelte der dorpen was bezet met djatiboomen, gelijk men ook op den weg naar Porto vindt beschreven [3], vrij regelmatig geplant, zeer fraai opgegroeid en van aanzienlijke hoogte. Zij waren herkomstig van een bevel uit het jaar 1775, gegeven door gouverneur W. J. CRANSSEN: elke negorij, zoowel van Saparoea als van Haroekoe, moest een plek gronds daartoe afzonderen. Toehaha naderende, moet men over twee tamelijk breede stroomen, met vuil en drabbig water [4].

De weg loopt van Toehaha over het lage land der oostkust van de baai van Toehaha. Ongeveer 10 minuten gaans noordelijk van Toehaha ligt de kleine negorij *Mahoe*, doch, daar zij in de dagen, waarin wij ons verplaatsen, nog niet bestond — zie *Bleeker*, dl. II, bl. 189 — komt deze naam in de expeditie-stukken niet voor. Ongeveer een paal verder noordwaarts ontmoet men de groote negorij *Ihamahoe*, bij Rumphius met een zwarte kool aangeschreven. De negorij was een "roovnest", die "op haeren onwrikbaeren bergh" het gezag trotseerde, ofschoon "met eede aan d'E-Compagnie verbonden". In 1632 ging er een gansche expeditie heen om "Jhamahoe over hare lang gepleegde trotsheid en bespotting te straffen" en werd "Jhamahoes land dat te voren een Paradijs scheen" "tot een jammerlijke verwoestinge gebragt"; later keerden de Ihamahoeërs opnieuw naar den berg terug. Wegens hun "schelmstukken" ging er in 1652 "een zobere maght van omtrend 300 zoldaaten" andermaal heen; maar

[1] Een aardige afbeelding van een „Gezigt van de hoofdplaats Saparoea naar de negorij Nolloth" bij *Van Doren-B.*, dl. I, bl. 304-305.

[2] *Bleeker*, dl. II, bl. 189, gewaagt van „eene ruime grasvlakte, eene goede weide voor runderen, van welke wij er ook een groot aantal zagen grazen. Overigens is daar slechts eene schrale vegetatie, tenzij op den achtergrond, de meer bergachtige gedeelten des eilands."

[3] *Martin (1894)*, bl. 28: „jetzt schlecht gepflegt, und das Holz, welche sie liefern, ist nicht so gut wie das Djatiholz von Java".

[4] *Olivier*, dl. I, bl. 218-219.

„God zond wonderbaarlijk zijn schrik onder de vijanden datse, die over de 100. jaren in een private politie en groot ontzaght op dien onwinbaaren berg geresideerd hadden door vreese van zoo een kleene maght" zich overgaven [1]. Vlak bij deze negorij ligt *Iha*, een Mohammedaansche vestiging, terwijl de andere negorijen een christenbevolking hebben. Iha doortrekkend, komt men ongeveer na 10 minuten aan de negorij *Nolot*, waarvan de radja reeds onder het Britsche tusschenbestuur neiging tot verzet getoond had [2]. Op Nolot volgt ten slotte de negorij *Itawaka*, waarmede men den noord-oosthoek van het eiland bereikt heeft; tevens is hier de groote weg ten einde. De gansche oostkust des eilands heeft geen negorijen. Van Itawaka is er een ruim gezicht op het ongeveer twee mijlen verwijderde Ceram [3]. Het landschap, dat wij doortrokken, heet *Hatawano* d.w.z. *het land tegenover de wildernis*, *hata* = tegenoverliggend, *wano* = wildernis; daarmede wordt Ceram bedoeld [4]. De vermelde dorpen hebben mede aan den opstand deelgenomen, tot wier bestraffing speciaal een expeditie onder Groot werd gezonden; de kerk van Toehaha — wij bewegen ons overal hier onder een bevolking, waarvan het overgroot deel Christen heet — werd er o. a. het slachtoffer van [5]. Wat de overheid met het zenden der expeditie derwaarts, in plaats naar de streek van hoofdplaats Saparoea, eigenlijk beoogd heeft, is mij nooit recht duidelijk geweest: zeker is het, dat ze een treurig verloop had. Uit den aard der zaak komen in de stukken de namen der negorijen voor, zij het dan ook in den regel verhaspeld, tot in het onherkenbare toe. Nochtans is dit niet het geval met den naam *Hatawano;* men vindt dien telkens genoemd, echter niet als landschap, doch als een dorp en wel als „een der voornaamste en meest bevolkte

[1] *Rumphius*, dl. I, bl. 31, 72, 82, 84, 86; dl. II, bl. 37-38.

[2] *Van Doren-M.*, bl. 5. — Het schijnt, dat het tegenwoordige Toehaha niet de negorij is, die tijdens den opstand een rol vervulde. Bij *Van Doren-B.*, dl. I, bl. 318 leest men nl.: „De negorij Toehaha is in eene baai aan het noordelijke gedeelte van Honimoa gelegen, terwijl de huizen, zich langs het strand uitbreidende, een. zeer vrolijk aanzien opleveren. Toehaha lag vroeger digt bij Nolloth, maar werd in 1828 op last van den Gouverneur der Molukken, in overeenstemming met de bevolking, dewijl de meeste harer doesons daar gelegen waren, naar deze plaats overgebragt, en daar de oude kerk gedurende den opstand in 1817 tot den grond is afgebrand, hadden zij.... eene andere in het midden van de negorij gebouwd." Dergelijke verplaatsingen sinds den opstand van 1817 maken soms de mededeelingen van dien tijd ook al minder duidelijk.

[3] *Bleeker*, dl. II, bl. 190.

[4] *Van Hoëvell*, bl. 10, noot 1.

[5] *Olivier*, dl. I, bl. 223.

negorijen op Sapparoea", omschrijft Engelhard in zijn Bataviaasch verslag. Men vindt echter die negorij tegenwoordig niet meer [1], maar op het kaartje bij *Boelen-M.* is zij als een negorij aangegeven ten oosten van *Itawaka*, op de noordpunt van den arm, een ligging, die ik bevorens reeds, op de beschrijvingen afgaande, vermoedde; ook Olivier gewaagt van „de negorij Hatoewana, aan de noordzijde van het eiland" en dat in de nabijheid daarvan oorspronkelijk lag de negorij Toehaha, „doch (deze negorij) werd op last van den Gouverneur der Molukken, nu zes jaren geleden, naar deze beter gelegene plaats overgebragt, omdat de meeste doessons of boomgaarden der ingezetenen hier liggen" [2]. Bij Valentijn vindt men Hatawano anders ook niet als een negorij genoemd. Itawaka ligt er op den hoek van de baai; daar naast oostwaarts Paperoe (dat overgebracht is) en Toehaha (ook niet meer daar ter plaatse), zuidwaarts van Itawaka, dus op de oostkust der baai van Toehaha, Nolot; met een accolade vereenigd, noemt Valentijn deze vier negorijen Hatoewana [3].

Ten slotte hebben wij nog den grooten weg van hoofdplaats Saparoea langs de zuidkust van den zuid-oostelijken arm des eilands, waar de laatste slag aan den opstand gebracht werd na een manmoedige verdediging: een schoonen weg „van de baai door nageltuinen en sierlijke en bladerrijke bosschen", waarin de groene perkieten van den eenen naar den anderen boom heen en weer vliegen [4].

De eerste negorijen, die wij ontmoeten, heeten *Siri Sori Serani* en *Siri Sori Islam*, dus de eene bewoond door Christenen, de andere door Mohammedanen. In de dagen, waarin ik den lezer tracht te verplaatsen, was er slechts één negorij *Siri Sori*, verdeeld in twee wijken met een Christen en een Mohammedaansch hoofd; het Christenhoofd was de baas. Reeds ten tijde van het herstel van ons gezag heeft die vereeniging tot eenige ontevredenheid aanleiding gegeven [5], maar

[1] Zie o. a. *Van Hoëvell*, waar op bl. 18 de negorijen der Oeliasers met de bevolking, verdeeld in „Burgers" en „Negorijbevolking", zoomede ieder onderverdeeld in „Christenen" en „Mohammedanen" staan vermeld.

[2] *Olivier*, dl. I, bl. 218 en 222. — Verg. hiervóór bl. 473, noot 2; het *zes jaar geleden* is niet in overeenstemming met 1828. Op bl. 229 gewaagt Olivier van „het fortje bij de negorij *Hatoewana*, op de noordkust van Saparoea". Ik vermoed een der versterkingen *Delfshaven* en *Buijskes*, die volgens *Bleeker*, bl 9, „te Nolloth" zich bevonden. Beide versterkingen waren aangelegd na afloop van den opstand in 1817, op last van Buijskes.

[3] Zie de kaart van *Valentijn*, dl. II, bl. 33. — Verg. *Van Hoëvell*, bl. 10.

[4] *Van Doren-B.*, dl. I, bl. 213.

[5] *Van Doren-M.*, bl. 5.

er schijnen redenen bestaan te hebben om het niet tot een scheiding te doen komen, ook niet na de rebellie, zoodat toen landvoogd Van der Capellen in 1824 deze streken bezocht, opnieuw het verzoek tot scheiding werd gedaan door het hoofd van Siri Sori Islam: "Om gegronde redenen werd echter aan zijn verzoek voor als nog niet voldaan" [1]. Sinds vond echter de scheiding plaats. De bedehuizen in beide negorijen, dus kerk en moskee, gingen tijdens den aanval der onzen in de vlammen op.

Nog een half uur verder en men bereikt het einde van den grooten weg met de negorijen *Oelat* en *Ow*, naast elkander gelegen "in zeker opzigt slechts eene enkele negorij" [2]. "Auw is vermaard wegens de aldaar vervaardigde potten, pannen en andere voorwerpen van aarden vaatwerk. Het wordt eenvoudig op de hand gefatsoeneerd en door den arbeider in zijn huis op eenen rooster gebakken" [3]. De expeditie, die hier aan het einde van den opstand zou zijn, doorstond ernstige oogenblikken; de 28-jarige majoor Meijer heeft vermoedelijk wat overhaast gehandeld. Men had gebrek aan ammunitie; nochtans ving men den strijd aan vóór hiervan aanvulling was gekomen. Toen het door Ver Huell als commandant in de wateren van Saparoea gezondene den inham van Oelat en Ow bereikte, was Meijer buiten gevecht gesteld en dankte men slechts de redding der expeditie aan het doortastend optreden van kapitein Vermeulen Krieger, overigens ook ernstig gewond.

Het landschap, waarin wij hier een oogenblik vertoefden, dus op den zuid-oostelijken arm des eilands, heet *Honimoa*, een naam, die ook wel aan het gansche eiland wordt gegeven [4].

Het kleinste der Oeliasers — 'n 4½ mijl in omtrek — is *Noesa Laoet*, dat men van Ow in twee uur met 'n zeilboot wel kan bereiken. "Het is bergachtig en heeft door zijne bewassen heuvelen en tamelijk bevolkte negorijen een vrolijk voorkomen. De zandachtige bodem schijnt alleen voor de nagelteelt geschikt te zijn" [5]. In het noordwesten treft men aan de twee bekoorlijke baaien van *Nalahia* en *Sila*. Het gansche, ongeveer ronde eiland heeft een grooten weg

[1] *Olivier*, dl. I, bl. 216.

[2] *Olivier*, dl. I, bl. 217. — *Van Doren-B.*, dl. I, bl. 213. Verg. hiervóór bl. 465-466.

[3] *Olivier*, dl. I, bl. 217. Zie ook *Van Doren-B.*, dl. I, bl. 213-214.

[4] Echter niet door Inlanders: *Van Hoevell*, bl. 12. — Bij *Rumphius*, dl. I, bl. 3 heet dit eiland uitsluitend „Uliasser". Zie echter de noot 3 op bl. 464 hiervóór.

[5] *Van Doren-B.*, dl. I, bl. 217.

langs de kust. Noemen wij de negorijen, dan zijn ze ons weer minder vreemd, als wij er over den opstand van lezen. *Sila;* ten oosten *Cenitoe* of *Leinitoe* met fort *Beverwijk* nog uit den Compagniestijd, nu vervallen [1]; zuidwaarts, echter aan de westkust, *Titawai;* dan *Aboeboe* aan de zuidkust; *Akoon*, van wiens hoofd — den patih — wij nog zullen hooren; uit deze negorij noord opgaande, wordt bereikt *Amet* aan de oostkust; eindelijk *Nalahia;* ten westen hiervan weer *Sila* [2].

Het eiland *Ceram* kreeg geen zelfstandig Europeesch bestuur. Engelhard beschreef het in zijn Bataviaasch verslag, als bij geruchte zeer vruchtbaar, met vele uitgestrekte vlakten, geschikt voor rijstcultuur. De kust werd door een keten van zwaar en hoog gebergte bezet. Zestien negorijen, gelegen in het zuidelijke gedeelte, stonden onder de bestuurshoofden van Banda, Saparoea en Haroekoe; post *Loehoe*, „ein schmutziges, mohammedanisches Dorf" [3] aan de kust van Hoeamoal stond onder Hila en Larike, waardoor een opmerkelijke ethnographische overeenstemming gehuldigd werd [4]; de post *Sawaï* op de noordkust onmiddellijk onder Amboina; de overige negorijen, meer landwaarts in gelegen, hadden haar eigen hoofden.

Ceram is een brandpunt van de rebellie geweest; de Moluksche commissie kon het zich reeds voor gezegd rekenen, dat de heeren bij de aanvaarding van ons bestuur niet opkwamen te Ambon om hulde te betuigen. De opstand is niet uitgebroken of van daar komen de hulpmiddelen in mannen en in materieel.

---

[1] Toen Arnold de Vlaming in 1655 weder te Ambon kwam, vond hij, gelijk medegedeeld op bl. 467, noot 5 „de reduiten in de Liassers meeste opgemaakt"; hij gaf ze in 1656 namen, w. o. „die op Nussalaut Beverwijk": *Rumphius*, dl. II, bl. 102. — Reeds in 1838 was het fort in vervallen staat: *Van Doren-B.*, dl. I, bl. 214-215.

[2] Een goede beschrijving van deze kustlijn bij *Martin (1894)*, bl. 31-35. — Het aantal van 7 negorijen is reeds van ouds; zoo lezen wij van 1621, dat „de 7 Negorijen van Nussalaut" verschenen: *Rumphius*, dl. I, bl. 46.

[3] *Martin (1894)*, bl. 103. — Martin's beschrijving van Ceram is breed en belangwekkend opgezet. — *Van der Crab*, bl. 208 v.v. laat zich ook met genoegen lezen. — „Loehoe is thans met de negorijen Hia en Koeler vereenigd": *Van Doren-F.*, dl. I, bl. 340. Dit Koeler niet te verwarren met de op bl. 469 vermelde negorij van het eiland Saparoea. Het *Hia* bij Van Doren is Iha.

[4] „die Bewohner tragen ganz unverkennbar das Gepräge der Dörflinge von Hitu, und diese Uebereinstimmung besteht nicht etwa lediglich in der Kleidung, sondern überhaupt im gesammten Typus der Bevölkerung und nicht minder in ihrem Betragen": *Martin (1894)*, bl. 103. — In *Van Doren-F.*, dl. I, bl. 328 een verhandeling over „Hoewamohel en een gedeelte van de zuidwestkust van Ceram". Zie echter de aanteekening hiervóór op bl. 347 sub 2°.

HOOFDSTUK VIII.

De bevolking van Ambon en de Oeliasers, benevens van Ceram.

Haar lastige aard. — Haar godsdienst. — De schoolmeesters. — Predikanten. — Burgers en Negorij-bevolking. — De regenten. — De soa-hoofden. — Dati's. — De bevolking van Ceram.

De bevolking van Ambon en van de Oeliasers wordt ons geschetst als van ouds „lastig, woelziek en geneigd tot verzet": Saparoea, dat op den reiziger den indruk maakt van „eine liebliche, ländliche Idylle", met „seiner frohen und anspruchslosen Bevölkerung" [1], staat „het ongunstigst bekend", „de negorijen Toehaha en Haria spannen de kroon" [2]; in mindere mate ongunstig die van het eiland Haroekoe, „vervolgens die der afdeeling Ambon, terwijl die van Noesalaoet eenigszins beter kan worden gekenmerkt" [3]. Zoo inderdaad, ongeveer althans, is het verloop van den opstand van 1817 geweest, waarin Saparoea de leiding nam, Haroekoe volgde, oproerig Hila en Larike, met een bevolking, „volgzamer en meer gedwee" [4], het eerst weer tot rust kwam, Noesa Laoet ook geen ernstige zorg baarde en P... de verblijfplaats was van den leider der rebellie, Matulesi, ... hij zich deze onderscheiding liet welgevallen [5].

Het eiland Saparoea is voor verreweg het grootste deel bew... door Christenen; slechts voor een klein gedeelte door M... medanen; op Haroekoe weegt het aantal tegen elkan... op Hitoe is het meerendeel Mohammedaansch; op N... heeft men uitsluitend Christenen. In Rumphius' Geschie... de Inlanders, die Mohammedanen zijn of „die den tu... nomen hadden", *Mooren*. Bekeering van hen tot het Chr... gepaard met het verwisselen van den tulband tegen den ... „smeten denzelve in 't vuur en verbranden hem", ... tegen d'aarde gesmeeten en verbrandt". Parti...

[1] *Martin (1894)*, bl. 26.

[2] *Van Hoëvell*, bl. 141. — „Hier" (te Porto bij Ha... eene geheel andere type van inlanders dan te A... vlugger en meer geslepen te zijn." *Van Doren-B.* ...

[3] *Van Hoëvell*, bl. 141.

[4] *Van Hoëvell*, bl. 142.

[5] Met de spelling *Matulesi* volg ik *Van Hoëv...*

komende ijder schoolkind een Pond Rijst 's daags toelegde, sijnse in 't kort tot 60 Coppen aangewassen, niet so seer uit liefde van de Religie als om het ℔ Rijst te genieten; hier van dan heeft men Rijs Cristenen genoemt die geene die om tijdelijk profijt het geloove aannamen."

Mede om de geloovigen niet af te schrikken werden aanvankelijk de schoolmeesters door ons bestuur betaald. Hierin kwam echter in December 1645 verandering. "In 't begin van Xber", verhaalt Rumphius [1], "had de Gouverneur alle de Christen orangkaijen van Oma, Nussalau, en de Uliasser aān 't Casteel geroepen om haar luijden te bereden, datze de schoolmeesters harer Negrijen voortaan zelfs zouden betaalen, waartoe ordre van Batavia gekomen was, gelijk de mooren aan haare leermeesters ook deden. Maar vondse hier toe gantsch ongenegen, agtende het nog voor een grote Compag' dienst datze hare kinderen ter schole zonden, weshalven gecontracteerd is, dat d'E.Comp. de helft, en zijlieden d'andere helft zouden betalen, dog dit heeft almede niet lange geduurt, vermits deze natie niet wijs te maken is, dat het Christendom voor haar luijden ziele dienstig was maar agtent anders niets dan een hofdienst van d'E Comp. behalven weinige verstandige, die dun gezaeijt was."

Viel er slechts niets anders te melden dan hetgeen ons over het naieve van sommige mededeelingen doet glimlachen! Toen wij eenmaal de macht tot het dwingen om in te gaan goed in handen schenen te hebben, werden ook wij barbaarsch. "Den 12.", verhaalt o.a. Rumphius over December 1643 [2], "wierd aan 't Casteel en Exemplare Justitie gedaan over eenen Paul Papoena inwooner van Toeaha, dewelke gehangen wierd omdat hij een dubbelt renegaat, te weten tweemaal moors, en 2 maal Christen geworden was, willende voor de 3de maal moorsch worden. Mahoebessij den Pattij van SirriSorrij wierd 5. Jaar aan 't Casteel gebannen en in een amende van 100. rd^{s} gecondemneert om dat hij 11. perzoonen van het ware Christen geloof tot het moorsche getrocken en ander verscheide ontrouwigheden en insolentien meer tegen d'Ed. Comp. bedreeven hadde. Pattij Loehoe en Pieter Mortane beide van SirriSorrij die mede aan 't verhaalde schuldig waren wierden in de ketting geklonken en ijder een boete van 50. rd^{s} opgelegt." Van een apostaat in 1648 lezen wij [3], dat hij "niet alleen van het Christendom afgevallen, maar

[1] *Rumphius*, dl. I, bl. 250.
[2] *Rumphius*, dl. I, bl. 229.
[3] *Rumphius*, dl. I, bl. 269-270.

ook zeer Gods lasterlicke scheldwoorden tegens onzen Zaligmaker uijtgespogen hadde" en dienteugevolge „door den geheelen laudraadt" veroordeeld werd „tot assche verbraud te werden, het welke nog desselfden daags g'excuteerd is in prezentie van den Kimmelaha en veel 100[de] menschen. Zijn moeder, vrouw en 2 susters mede door hem verleijd zijnde wierden aan 't Casteel genoomen met nog een ander vrouw die hare Christelijke doop verzaekt hadde om beter onderweezen te worden". Over 1656 [1]: „Den 10. Januarij wierde een aanzienlijke justitie gedaan over een groove afgoderije gepleegt bij de Cristenen van Waij, met een aanzienlijken houten beeld genaamt Boetoe Ulisiva hetwelk zij lieden in 't gebergte verborgen gehouden en laugen tijd aangebeeden hadden, zoose zeijden om vrughtbaarheijd voor haare vrouwen te verwerven, waar over Backer bessij, met 13. der voornaamste complicen gecondemneerd wierde van alle ampten en weerdigheden berooft, en voorts door alle schooljongens van het stadhuijs tot aan de plaats van d'executie met roeden gegeesselt en met vuijligheid gegooijt te werden, al waarse nog zoo lange in de rook mosten staan tot dat haaren afgod verbrand was, en voorts voor al haar leven op Rossegeijn gebannen te blijven."

Behalve op Ambon en de Oeliasers werden ook pogingen aangewend om op Ceram, speciaal in het Hoeamohelsche, het Christendom ingevoerd te zien; het bleek hier echter veel moeilijker. Ingevolge zoogenaamd verzoek van de bevolking, waren in 1645 een predikant en 2 schoolmeesters te Kaibobo geplaatst, echter „met waarschouwing datse haar niet moste inbeelden met het aannemen van 't Christendom van Ternatens konings gezag ontslagen te zijn, maar dat soo wel Christenen als Heidenen onder hem mosten staan, waar op de oude Luijden antwoorden, datse dan liever bij haar ouden duijvels dienst wilden blijven, dog na een halve dag beraden hebbense toegestaan, dat de Jonge Luijden in 't Christendom zouden onderwezen worden, maar zijlieden te oud zijnde om te leeren, wilden bij 't heidendom blijven, hebben ook slechts 12. haaren zoonen gegeven, en zijn daar de Leeraars een tijd lang verbleven om de Jeugt te onderwijzen, het welk nog al een tijd lang zijn stribbelingen gehad heeft eer het Christendom doordroug. Zoo zijn dan in April A°. 1645 voor de eerste maal 23. gedoopt en quamen d'oude lieden ernstig tot het aanhoren der Predicatie en stonden toe dat d'onze haar duijvels huijsen zouden afbreeken, 't welk egter voor dien tijd nog

[1] *Rumphius*, dl. II, bl. 99.

niet en geschieden" [1]. Toen het volgende jaar predikant JAN JANSZ BRUND derwaarts ging, vond hij "hun meest tot den duijvels dienst, van ouds gepleegt, vervallen"; maar Brund's ijver wist er weer wat orde op te stellen, zoodat de zondaren afbrandden "in prezentie van den predikant Johannes Brundt meest haar duijvels' huijzen" [2].

Het christendom der Amboneezen speelt een zoo gewichtige rol in de geschiedenis van Ambon en de Oeliasers, dat men niet zonder belangstelling leest hoe het zaad des geloofs verbreid werd en het diep genoeg schijnt geworteld, om hen tegenover de propaganda-kracht van het Mohammedanisme, het "met het varkensvleesch" te doen houden, zooals de geloovigen zich eens uitdrukten [3]. En als ons landvolk blijken ze ten slotte voldoende bijbelvast, om de teksten naar de omstandigheden te pas te brengen. Toen de onzen eindelijk zich na den opstand weder van Saparoea hadden meester gemaakt, vond men in de kerk op den predikstoel een bijbel open liggen op Psalm 17 : waarlijk een niet onaardige toespeling op de omstandigheden, want God, de Heer, wordt er in aangeroepen tegen de "goddeloozen, die mij verwoesten" [4] !

Een onderscheiding, onafhankelijk van den godsdienst, is er tusschen "burgers" en "negorij-bevolking", maar meerendeels zijn het toch de "burgers", die zich Christenen noemen [5]. Deze onderscheiding stamt mede uit de dagen der Compagnie. De burgers waren vrij van het verrichten van verplichte diensten voor haar; zij werden niet bij de nagelcultuur ingedeeld en behoefden niet ter hongi-tocht te gaan. De stamvaders van dit burgerdom kregen de bevoorrechte positie wegens bewezen diensten; de bevoorrechting bleef erfelijk in hun geslacht. Misschien is ook een bestanddeel der burgerij geleverd door afstammelingen van vrij gegeven slaven. Met deze verheffing kwamen zij te staan buiten het inlandsche dorpsbestuur; zij hadden

[1] *Rumphius*, dl. I, bl. 240-241. Toen op het einde van 1649 de bewoners van Elpapoetih den Gouverneur berichtten „datze verdriet en walg hadden in haere oude heijdense superstitien" en daarom een schoolmeester verzochten om ze in het Christendom te onderwijzen, waarschuwde de Gouverneur ook hen „datze haer niet moesten inbeelden met Christen te worden van het Ternataansche gezag ontslagen te zijn". *Rumphius*, dl. I, bl. 285.

[2] *Rumphius*, dl. I, bl. 252 en 260.

[3] *Rumphius*, dl. II, bl. 13.

[4] *Ver Huell*, dl. I, bl. 227. — In *Boelen-M.*, bl. 254, een zwaar op de hand zijnde beschouwing over de Saparoeaneezen, die hun verzet tegen ons gezag op den Bijbel deden berusten. Alsof niet iedere oorlogspartij de ellendige gewoonte heeft er God en den Bijbel bij te halen!

[5] Zie het staatje op bl. 8 bij *Van Hoëvell*.

als eigen hoofden sergeant-wijkmeesters; zij misten daarentegen ook de inkomsten, die de gewone negorij-man trok uit de verdeeling der gronden en uit andere bronnen van de dorpsgemeenschap [1]. Op de burgers rustte ook, gelijk nu nog, schutterij-dienst, die wegens de eer van tot zulk een maatschappelijke positie te behooren, gaarne wordt verricht. Op het burgersschap, erfelijk in het geslacht, zijn ze trotsch: het verheft hen in eigen oog boven den dorpsbewoner. En dan nog Christen! De maat van hoogheid schijnt bijna volgemeten. De degelijkheid staat echter in omgekeerde reden: meer waard dan een Christen moet een Mohammedaan zijn, meer waard dan een burger, is de negorij-man [2]. Ik verhaalde het reeds: bij het aftreden van het Engelsche tusschenbestuur kregen vele afgedankte militairen het burgersschap; ook menig Inlander, bij Engelschen en particulieren in dienst, ontving de zoo gewenschte brieven van adeldom. Zij konden daardoor springen uit den band van het dorpsbestuur, maar moesten overigens leven van den wind: alzoo werden zij, naar Buijskes de zaak beschouwt, „spoedig voor de openbaare rust gevaarlijk".

Ook echter in de maatschappijtjes der negorij-bevolking bestaat een ideaal van hoogere geboorte: het burgemeestersschap; dat is zoowaar een brief van adeldom voor de gansche familie, waardoor deze immers verhoogd wordt tot de *bangsa-radja* [3]. De heeren beteekenen in den regel niet veel, zoo min als hun onderdanen, men moet het er voor de orde in hun kring mede doen. Zij heetten *regenten*, maar deze dorpshoofden zijn heel wat anders dan wat men daaronder verstaat op Java; omgekeerd zijn de dorpshoofden van Java weer wat minder dan de negorij-hoofden van Ambon en de Oeliasers; hier vormen zij een stand, erfelijk in denzelfden zin als het regentschap op Java; zij hebben den titel van *zakheber* (= gezaghebber), *orang kaja*, *patih*, *radja*. De laatste titel is de hoogste, de eerste de laagste; men kan van den eenen tot den anderen opklimmen, zonder dat dit echter noodig is. Sommige negorijen hebben voor haar hoofd een lageren, anderen een hoogeren aanvangstitel; voor zoover de lagere gewoonte is, blijft nochtans als persoonlijke titel een hoogere niet uitgesloten. Prijkende met een stok, waarop een zilveren of gouden knop, voorzien met het Nederlandsche wapen, zijn deze burgemeesters in den engen kring

[1] Zie breeder bij *Van Hoëvell*, bl. 34 v.v.; zij missen o. a. „de revenuen der dati-doesoens": bl. 180.

[2] *Van Hoëvell*, bl. 48.

[3] *Van Hoëvell*, bl. 46.

hunner gemeenten voornaamheden, waarmede eenige rekening valt te houden [1].

De negorij is verdeeld in wijken, *soa's*, weder met hoofden, natuurlijk van minder beteekenis dan de burgemeesters.

Nevens deze administratieve indeeling is er nog een, geheel hiervan afwijkende, namelijk van de gronden, in verband met de daarop rustende belastingplichtigheid, het *dati*-stelsel. Elke negorij heeft haar bepaald aantal dati's, terwijl voor elke dati, een kepala dati is aangewezen. Een regent kan evenzoo kepala dati zijn als een kepala soa; de titel van kepala dati gaat van vader op zoon over, ja zelfs kunnen vrouwen als zoodanig optreden [2].

Ik houd van dit alles aanteekening, opdat als wij nader in de stukken incidenteel de heeren bij hun titels hooren noemen, deze wat beter tot ons spreken; daarom ook, gelijk reeds opgehelderd, de eenigszins breede plaatsbeschrijving: de namen trekken ons dan meer aan.

De hoegrootheid der bevolking van *Ceram* was ten tijde, dat Engelhard schreef, ten eenenmale onbekend: men onderscheidde haar in Christenen, Mohammedanen en Alfoeren. De laatsten bewoonden de binnenlanden en een deel er van heetten *orang poetih*, "omdat zij blank zijn en de gedaante hebben van Europeeschen". Engelhard maakte enkel kennis met de Cerammers, voor zoover ze te Ambon ten handel kwamen; zij deden zich "door hun uiterlijk voorkomen niet zeer gunstig voor". Ceram zelf had vooralsnog geen toekomst, meende Engelhard. Voor vrijen landbouw waren er de menschen niet te vinden, *trouwens evenmin als op Java.* Ziehier op welke wijze hij dit uiteenzet, van belang omdat dit mede verklaart de verwijdering, die, na de ontevredenheid tegen Engelhard gewekt bij de Regeering over het beleid in de Molukken, steeds is blijven bestaan, totdat een andere bestuursrichting scheen te naderen [3]:

> Het is bijna niet geloofbaar hoedanig zich een volk door luiheid en onverschilligheid aan de drukkende behoefte gereedlijk onderwerpd en een wederzin voeld voor alle civile instituten, die genoegen en welvaart te weeg brengen, ja zelvs wanneer hem zulks als het ware met de vinger wordt aangewezen.
>
> Een veertigjarig werktijt in Indiën en ommegang met den Inlander verschaft aan hem, die geen blote aanschouwer geweest

[1] *Van Hoëvell*, bl. 19 v.v. — De titel van *patih* heeft dus ook hier een geheel andere beteekenis dan op Java.

[2] *Van Hoëvell*, bl. 179 v.v.

[3] Verg. bl. 397.

is, die zich ook door geen vooroordeelen heeft laten wegslepen, gelegenheid om den aart der volkeren in wier midden hij geleefd heeft, van nabij te kennen. Men kan hen niet vergelijken bij andere om de West van Indiën; zij bezitten niet dat gevoel, noch die gewaarwordingen, die bij deze laatste werkzaam zijn, om de beschaving te bevorderen. Aart, zeden, gewoontens verzetten zich daar tegen en geven voedsel aan hun luij en vadzig leven. Het is er dus verre van daan, dat men hun tot een arbeidzaam leven zoude kunnen wennen, en door dat middel hun gelukstaat bevorderen. Men bedoeld hier niet mede de regenten, mindere hoofden en hunne famillien, maar alleen de massa des volks, uitmakende de dessas of dorpsbewoners, die cultivateurs zijn. De Moluksche volkeren zijn in dat aspect beschouwd, nog aanmerkelijk verschillend van den Javaan.

HOOFDSTUK IX.

De overneming van Banda, Ternate en Menado.

Vertraging in het vertrek van *Evertsen* en *Reygersbergen* van Ambon. — Overlijden van den commandant van den *Evertsen* d.d. 24 Maart. — Banda. — Aankomst van den *Evertsen* ter reede van Neira d.d. 29 Maart. — Overgave van Banda door resident Sergeant aan onzen resident Berkhoff d.d. 2 April. — Terugkeer van den Britschen resident met den *Mandarijn* d.d. 6 April en van den *Evertsen* d.d. 30 d. a. v. — Vertrek van de *Reygersbergen* naar Ternate d.d. 9 April. — Aankomst te Ternate d.d. 24 April en overneming den 30n d.a.v. van den Britschen resident Mackenzie. — De naijver tusschen de vorsten van Ternate en Tidore. — Secretaris Otto en commandant Muilman. — Geschillen in het Rijk van Tidore. — Vertrek van den voor Menado bestemden resident Martheze met de *Nautilus* d.d. 12 April en overneming van Menado d.d. 21 d.a.v. — Reis van de *Reygersbergen* van Ternate naar Kema d.d. 8-15 Mei. — Kema en Menado. — Mackenzie van Ternate met de *Antelope* en de *Reygersbergen* te Ambon terug.

Herinneren wij ons de volgende data: 25 Maart: Van Middelkoop werd „den volke als gouverneur vertoond"; te Hila en Larike (Hitoe) was opgetreden als resident: Burghgraaft: 20 en 21 Maart; te Haroekoe: Uijtenbroek, 25 Maart; te Saparoea: Van den Berg, 21 Maart. Nu moest gezorgd worden voor de vervulling der residentsplaatsen van Banda en Ternate en wel hoe eer, hoe beter, daar de inkomsten ten bate der Nederlandsche kas aanvingen te loopen van den dag na aankomst [1]: wij weten, dat voor de eene plaats was bestemd Berkhoff, voor de andere Neijs: de eene zou overgebracht worden door den *Evertsen*, de andere door de *Reygersbergen*. De schepen konden echter niet zoo spoedig vertrekken als de Moluksche commissie wel gehoopt had, daarin „hoofdzakelijk" verhinderd door de bemoeiingen, schrijft Engelhard in zijn Bataviaasch verslag, „met het bezorgen van drinkwater aan boord van de schepen, veroorzaakt door dien de booten van de schepen voor het meerder gedeelte onbruikbaar waren, en slegts twee losvaartuigen zich op Amboina bevonden, die hoofdzakelijk dienden tot transport der producten en goederen van de Engelschen aan boord van de in lading liggende

[1] Zie bl. 436.

schepen, zoo mede voor het landen der goederen van het Nederlandsche Gouvernement".

Er bestond nog een andere aanleiding tot vertraging. De voor Banda aangewezen resident W. BERKHOFF [1], die met den *Evertsen* derwaarts zou gaan, had de reis naar Ambon gemaakt met de *Swallow*, die intusschen niet aankwam. De Commissie besloot eindelijk niet op den Resident te wachten, maar alvast den *Evertsen* te doen vertrekken en zijn commandant P. M. DIETZ op te dragen Banda over te nemen, zoomede zich met het voorloopig bestuur te belasten. Terwijl men zich alzoo tot vertrek kon gereed maken, verscheen de *Swallow* ter reede, waarop bij besluit d.d. 16 Maart 1817 de heeren Dietz en Berkhoff beiden voor commissarissen ter overneming van Banda werden aangewezen. Alles was nu gereed tot uitzeilen; maar Dietz voelde zich zóó ziek, dat hij „van dag tot dag" het vertrek uitstelde; Engelhard kwam dientengevolge aan boord om tot een spoedig heengaan aan te zetten [2]. Onder dien drang werd den 24n Maart het anker gelicht. Dietz vertoonde zich niet aan dek, ongesteld als hij was. De baai den 24n uitzeilende, [illegible] er hevige deining. Hij stond uit dien hoofde van zijn stoel in de kajuit op, ten einde boven naar het werken met de zeilen te gaan zien. De beweging van het schip deed hem vallen, hetgeen zulk een schok aan zijn gestel gaf, dat er een slijmberoerte op volgde, waaraan hij nog denzelfden 24n des avonds ten [illegible] overleed [3].

Zijn eerste officier was VER HUELL. Diens open gemoed [illegible] niet quasi tranen storten bij het overlijden van een chef, [illegible] niet meer op de hoogte van zijn vak achtte en waardoor [illegible] botsingen tusschen beiden waren ontstaan [4]. Rondweg [illegible] zich ook gelukkig, aldus de eerste aan boord geworden [illegible] was ik Bevelhebber van een groot schip, en belast [illegible] langrijke zending", schrijft hij. „Ik gevoelde daar [illegible] van, en de groote verpligtingen, die op mij [illegible] eer en pligt werkte met eene verdubbelde kracht [illegible] resident Berkhoff maakte bezwaar hem als mede[illegible] kennen; de Resident wenschte naar Ambon te [illegible] de Moluksche commissie de positie uitdrukkelijk [illegible]

[1] Zie bl. 364.
[2] Deze en volgende bijzonderheden bij *Ver Huell* [illegible]
[3] Brief van Engelhard d.d. 29 Mei 1817 aan [illegible]
[4] Zie *Engelhard*, bl. 1013.

op donderdag aanstaande wierd bepaald, alwaar ik zeer verlangend was, daar Amboina geene de minste amusementen voor ons opleverde en daarbij alles even duur en schaars is, te meer daar wij de Inlandsche troepen met hunne vrouwen en kinderen nog aan boord hebbende, zo wel ik als de geheele equipage zeer verlangend waaren van dat lastig gezelschap ontslagen te zijn; dan de zeildag wierd weder door gemelde Heeren Comm. uitgesteld, en het was eerst den 8 April, dat ik mijne Instructie ontving, om zo dra ik de troepen, vivres, de geëmployeerden, alsmede de heer Resident de Neijs aan boord had, te verzeilen. Tot dat einde liet ik het werpanker ligten en kortte van het zwaare anker op ½ touw. In mijne Instructie was ik benoemd tot Eerste en de Heer De Neijs tot tweede Commissaris ter overname van het eiland Ternate, waartoe ik de papieren deze middag ontving."

Den 24ⁿ April na zonsondergang ankerde men ter reede van Ternate; de commandant der Engelsche troepen aldaar en zekere heer Schröstyn hadden zich onderwijl reeds naar boord begeven ter verwelkoming. Door den sultan van Ternate waren vaartuigen afgezonden ten einde het schip op de reede te boegseeren, waar het om half acht in den avond het anker liet vallen [1].

Onze eerste vestiging op Ternate dateerde van Mei 1607, toen Matelief, vereenigd met de Ternatanen in den strijd tegen de Spanjaarden eerst te vergeefs een aanval had gedaan op Tidore: „daar na", verhaalt Rumphius [2], „koos hij een plaats uijt op 't Eijland Ternate gen^t Maleijo daar hij een fort stigte van opgelegde steenen en slegtwerk, hetwelk allengskens gemetseld wierd met hulp der verstrooijde Ternataanen, die de adm^l met grote moeijte en kleine partijtjes van Pelolo dede afhaalen dat hem tot misnoegen en ongedult verwekte, dog leerde in korte dat men van deese Julanders met force niets krijgen kan; het nieuwe Casteel wierde Orangie gen^t en daar in gelegt 45 mannen onder den Cap^n Gerrit Jansz. en zijn Zee Cap. Jan Rosegijn. Hier na wierd het Contract met de Ternataanen en haaren jongen koning Modafar gemaakt." [3]

Van het fort wapperde nu de Britsche vlag, weldra opnieuw door

---

[1] *Journaal-B.* — Een aardige afbeelding van Ternate's reede bij *Van Doren-H. en S.*, dl. II, tusschen bl. 222-223.

[2] *Rumphius*, dl. I, bl. 28.

[3] Het „Beknopt geschiedkundig overzigt van Ternate en zijn Bestuur" bij *Van Doren-H. en S.*, dl. II, bl. 226 v.v., over de jaren 1250-1850, laat zich zeer goed lezen.

de onze te vervangen. Groot zond daartoe den 1ⁿ luitenant Vaillant naar wal ten einde den Britschen resident van de komst der Commissie kennis te geven; Frederik Houtman trad in 1621 als eerste gouverneur hier op [1].

„'s Morgens ten ½ 7 uuren", luidt Groot's journaal op 25 April 1817, „ging ik met den Heer de Neijs als commissaris tot het overnemen van het eiland Ternate en onderhoorigheden, naar de wal, waarna ik liet salueeren met 11 schooten, waar wij ook meede bij ons arrivement aan de wal gesalueerd wierden met den dag; daar het gisteren avond te laat was geworden, had ik met het hijsen van vlag, geus en wimpel het fort met 11 schooten gesalueerd, en toen door gelijke bedankt geworden. Nadat de cerimonien plaats hadden gehad, en wij onze verlangens te kennen hadden gegeven van zo spoedig mooglijk deeze bezittingen over te nemen, zijn de werkzaamheden begonnen, en den dag van het overnemen bepaald op den 30ⁿ of laatste dezer maand... Daar ik verlangende was om de Inlandsche troepen van boord te krijgen, deed de heer Neijs en ik alle onderzoek om een locaal aan de wal te krijgen, doch hiertoe geene geschikte plaats zijnde, was ik verplicht de troepen aan boord te houden, totdat de bezitting overgegeven zoude worden. Ik was verplicht hiermede haast te maken, daar de zoute victualy begon te minderen en geen versch vleesch en groenten uit hoofde de duurte voor zo veel manschappen konde bekomen; en eindelijk dat 't water halen en de verkrijging van hetzelve zeer moeijelijk was, doordien de putten door de weinige regen, zedert eenige tijd, volgens het zeggen der bewooners van Ternate, alle momenten leeg waaren. — Den laatsten April, den dag dat de Colonie wederom in het bezit van het Hollandsche Gouvernement werd genomen, debarqueerden de troepen 's morgens ten 6 uren, ontscheepte ook het geld, en alle goederen, welke voor Ternate bestemd waaren. Ten 8 uuren salueerde ik de Engelsche vlag op het fort met 21 schooten, waarna dezelve wierd nedergehaald en de Hollandsche vlag opgeheesen, waarvoor een Engelsche brik gelijkertijd met 21 schoten salueerde; het fort salueerde met het inkomen der koningen van Ternate en Tidore, zo als ook gedaan wierd onder de Hollandsche vlag bij hun vertrek. Zo dra het debarqueeren gedaan was, uitgenomen 18 man voor Menado, en de goederen waren ontscheept, gaf ik order om water te halen zo veel doenlijk was, als ook om het schip schoon te maken,

[1] *Rumphius*, dl. I, bl. 41-42.

half dek ontvangen door den Resident de Nijs, den Engelschen Resident, den Kapitein Muilman, kommandant van de militaire macht, en eenige anderen, die allen reeds om 9 uur aan boord gekomen waren. Saluutschoten werden gelost, de mariniers presenteerden het geweer, waarbij de trom geroerd werd.

Na het schip bezichtigd te hebben, gebruikte de Sultan een déjeuner en vertrok tegen 12 uur onder hetzelfde ceremonieel.

Inderdaad, zooals wij in deze beschrijving lezen, bestond er van ouds naijver tusschen de sultans van Ternate en Tidore. „Leggende", schreef reeds Rumphius [1], „gedurig weegens de paalen haarer Landen met malkaar over hoop". Hiertoe gaf met name aanleiding hun beider bezit op *Halmaheira* of *Alma heira*, d. w. z. het groote land, het continent, omdat de Ternatanen het met betrekking tot de eilanden als een vast land beschouwen [2]. De O. I. C. deed geen stap om de eensgezindheid te bevorderen; zij vreesde de groote macht, wanneer beide zich vereenigden en achtte het beter zich van den eenen tegen den anderen te bedienen. In het jaar 1814, tijdens het bestuur van den Britschen resident Martin, werd op den 27ⁿ October tusschen de beide sultans een overeenkomst getroffen, waarbij zij vrede en vriendschap aan elkaar beloofden, en voor goed een einde maakten aan de gestadige oorlogen en twisten, door de bepaling van het wederzijdsche grondgebied op Halmaheira; aan Ternate is toen de noordelijke helft toegevallen, aan Tidore de twee oostelijke schiereilanden en een gedeelte van de westkust [3]. „Sedert dat gelukkige tijdstip leven zij", schreef Olivier als een gevolg van zijn bezoek in 1824 [4], „in vriendschap en laten aan hunne onderdanen in rust de weldaden genieten, welke de milde natuur hun hier in den grootsten overvloed wil schenken. De beide eilanden en

[1] *Rumphius*, dl. I, bl. 7. — Bij *Van der Crab*, bl. 295-297 en bl. 317-319 lijsten der opvolgende sultans van Ternate en Tidore. Tijdens het herstel van ons gezag regeerde in Ternate sultan Mohammed Ali, die den 16ⁿ Mei 1807 op den troon was gekomen en overleed den 25ⁿ November 1820.

[2] Zoo althans bij Olivier, dl. I, bl. 254, noot 1. Bij *Rumphius*, dl. I, bl. 8 leest men, dat Halmaheira of Gilolo „is in 't Ternataansch 't selfde te seggen als Hoeamohel in 't Ambons te weeten het Land aan de overzijde gelegen".

[3] *Van der Crab*, bl. 293 en 316. — Olivier schrijft: „De Sultan van Ternate bezit het grootste gedeelte van het eiland Halma-heira; het uiterlijke gedeelte behoort aan den Sultan van Tidore." *Olivier*, dl. I, bl. 254. Dat *uiterlijke* zal wel een drukfout zijn en bedoelen het *oostelijke* of het *overige*; „de twee oostelijke schiereilanden van Almaheira" en „een gedeelte van de westkust van dat eiland" behooren o. a. tot het rijk van Tidore: *Van der Crab*, bl. 316.

[4] *Olivier*, dl. I, bl. 255.

de bewoners daarvan vertoonen thans welvaart en vergenoegdheid, terwijl voorheen de diepste ellende aldaar alomme de rampzaligste sporen had nagelaten." Intusschen werden, niettegenstaande de omhelzingen in 1824 herhaald werden [1], de veeten niet uitgewischt. „Hoewel deze overeenkomst een einde maakte aan alle feitelijkheden", teekende Van der Crab aan [2], „bleef de verwijdering en afzondering der beide rijken aanhouden; zij komen ook nu nog niet anders met elkander in aanraking dan door het intermediair van den resident van Ternate, en de vorsten zien elkander nooit dan bij zeer enkele plegtigheden, in het residentiehuis."

Secretaris der residentie was geworden de heer OTTO op 125 ropyen 's maands [3]. Deze ambtenaar verdient genoemd te worden, wegens de elders weinig aangetroffen zorg voor de archieven van het gewest. Engelhard, die in Augustus—September 1817 een bezoek aan Ternate zou brengen en in October d. a. v. een verslag over zijn reis uitbracht, beschreef hem als: „een man van veele goede hoedanigheden en talenten, aan wien ik de lof niet onthouden kan, dat hij de attentie heeft gehad, de archieven van het voormalig Hollands Gouvernement te conserveren en neffens dien, eene volledige aantekening heeft gehouden, van al het voorgevallene op Ternate van eenig aanbelang, inzonderheid betrekking hebbende tot de Inlandsche zaken, waardoor men zeggen kan de schakel van dat geheele Bestuur te hebben behouden en van bijzonder nut is bij de afdoening van de zaken der Rijken Ternate, Tidor en Batchian betreffende" [4].

---

[1] Destijds regeerde over Tidore sultan Achmadil Mansoer, die den 19n April 1822 op den troon kwam en overleed den 11n Juli 1856, oud 86 jaren. Den 15n Mei 1824 gaf te Ternate gouv.-gen. Van der Capellen aan de vorsten van Ternate en Tidore een maaltijd: „Des avonds verschenen de beide Vorsten aan het middagmaal. De Sultan van *Tidore*, die het laatst aankwam, vroeg, nadat hij zijn compliment bij den Gouverneur-Generaal had afgelegd, den Resident, op den Sultan van *Ternate* wijzende, (alzoo hij dezen niet van aanzien kende), of dit de Vorst was, en zulks hem beaamd geworden zijnde, ging hij naar den Sultan van *Ternate*, omhelsde hem met vele buigingen, handdrukken en drie kussen, een gebruik 't welk van den Spaanschen tijd afkomstig is, en ten aanzien van den Gouverneur der *Molukken* en den Resident van *Ternate* insgelijks in acht wordt genomen. Hij sprak hem met groote hartelijkheid en vriendschap aan, hetwelk door den Sultan van *Ternate* even minzaam werd beantwoord." *Olivier*, dl. I, bl. 262-263.

[2] *Van der Crab*, bl. 316.

[3] Verg bl. 390.

[4] Op 's Rijks archief, Aanwinsten 1900, vindt men onder XXII (verg. bl. 342) sub 309 een „Extract dagregister van den secretaris Otto sedert de overgave

Even geschikt schijnt geweest te zijn de militaire commandant, kapitein MUILMAN. Oordeelde Engelhard in het vermelde rapport, dat de verhouding tusschen commandant en resident rationeeler regeling behoefde, het gemis daaraan bracht, dank Muilman's karakter, niet dadelijke moeilijkheden met den resident van Ternate mede. „Deze ambtenaar", schreef Engelhard, „als representerende het Gouvernement, oeffent aldaar het Souverein gezag uit; is echter ondergeschikt aan den Gouverneur van de Molukken, wiens bevelen hij moet observeren. Het militaire wezen, dat thans geheel op zig zelve staat, is onder zekere bepalingen aan hem ondergeschikt; deze bepaling is egter niet voldoende, om wanneer de Resident en Militaire Commandant elkander niet verstaan, een stagnatie in de dienst voor te komen. Van den tegenwoordigen Capiteyn en Commandant Muilman is dit niet te verwagten, omdat hij een man is, die zijn character maintineerd, en die met oordeel te werk gaat, de billijkheid in acht neemt en het oogmerk van den dienst zoekt te bereiken."

De afgetreden Britsche resident heette kapitein MACKENZIE; Engelhard zegt, dat hij was de tweede adjunct van resident Martin en dat hij zich niet zoo inschikkelijk als deze getoond had, ofschoon tevens het Bataviaasch verslag erkent, dat bij de overgave van Ternate zich „hoegenaamd geene difficulteiten" hadden voorgedaan. Dit sluit natuurlijk niet uit het bestaan van geschillen bij de overneming en op een hiervan zullen wij wat dieper ingaan, niet zoozeer om het gewicht der quaestie op zichzelf, maar omdat wij er door bekend worden met de hoofdoorzaak van een ongunstigen politieken toestand in *het rijk van Tidore*, waaraan, naar wij op het einde dezer verhandeling lezen zullen, Buijskes door een expeditie een einde heeft willen maken.

In 1809 zat op den troon van Tidore DJAINAL ABIDIN [1]. Door Daendels dat jaar afgezet, wist hij zich in 1820 weder van den troon meester te maken, dank ook de hulp van het Britsche bestuur, dat hem ammunitie en wapenen verstrekte. Met zijn over-

van Ternate aan de Engelschen tot het herstel van het Nederlandsch gezag, 31 Augustus 1810—30 April 1817." Het is echter zóó onduidelijk geschreven, dat ik er geen gebruik van maakte.

[1] Wat hier wordt medegedeeld, is ontleend aan § 33-§ 37 van het op bl. 383 vermeld verslag van Martin d.d. 14 April 1817. Verg. bl. 386. In de schrijfwijze der namen volg ik echter *Van der Crab*, waar op bl. 317-319 een lijstje der vorsten voorkomt.

lijden in dat jaar ontstonden de twisten, waarop hier gedoeld wordt. Zijn zoon bevond zich destijds te *Bitjolie*, in het district Patanie op het tot Tidore behoorende gedeelte van Halmaheira. Bij het bericht van het overlijden werd deze er tot sultan uitgeroepen onder den naam van MOHAMMED DJAMALOEDIN; het Britsche bestuur te Ternate, resident, kapitein M. COURT zag dit echter anders in. Deze steunde de verkiezing te *Tidore* van des overledenen broeder, MOHAMMED TAHOR, genaamd prins MOSSEL, en nog fraaier prins PONS MOSSEL. Men meende, dat de zoon, volgens de Tidoreesche wetten nog niet voor de regeering in aanmerking kon komen, terwijl van Britsche zijde Mossel gesteund werd, lettende op „de jaren, de ondervinding en het karakter van den prins". Djamaloedin en zijn aanhang rustten vaartuigen uit om zich te Tidore met geweld van den troon meester te maken; doch de militaire commandant van Ternate, FORBES, trad tegen den pretendent op en dwong hem zich met zijn geheele macht over te geven; de pretendent werd daarop naar Ambon gezonden, waar hij tot 1815 verbleef. Onder de in beslag genomen wapenen behoorde die, welke het Britsche bestuur ten geschenke had gegeven aan zijn vader, toen deze zich van den troon moest meester maken: zij werden in het kasteel van Ternate opgeborgen.

Het Bengaalsche gouvernement kon zich echter met de interneering van Djamaloedin niet vereenigen. Hij herkreeg zijn vrijheid, terwijl hij bij een akte van 6 Maart 1815, vermeld op bl. 401, wel erkende zijn onderwerping aan prins Mossel, doch tevens den titel van *sultan Moedah* ontving, m. a. w. hij werd tot den troon gerechtigd verklaard, indien de daarvoor gestelde leeftijd bereikt was bij overlijden van Mossel. Tevens stond het Britsche bestuur hem af, nota bene buiten voorkennis van den regeerenden Sultan, de landen van *Maba*, *Wada* en *Patanie*, allen gelegen op de kust van Halmaheira. Hiermede was de vrede natuurlijk niet hersteld. Neef en Oom, ieder gesteund door aanhang, bleven elkander met verbittering aanzien, zoodat er, schreef Martin, „herhaalde klagten wederkeerig tegen elkander zijn ingebragt en er een gering uitzigt schijnt te bestaan op de toekomstige herstelling van vertrouwen en eensgezindheid onder hen". Het was met het oog op dien bedenkelijken staat van zaken, dat, blijkens het op bl. 368 medegedeelde, de Moluksche commissie te Ternate plaatste den heer Neijs, „een man van kennis" oordeelde Engelhard.

Toen nu deze met commissaris Groot de overneming moest regelen, weigerde de commissie de te Ternate van sultan Moedah herkomstige

wapenen over te nemen tegen de geschatte waarde. Dit was een standpunt, dat zij echter als volgt aan resident Mackenzie uiteenzette: „Dan vermits bij de lijst der ammunitie en wapenkamergoederen zich ook het geschut en derzelver toebehooren bevindt [1], welke reël niet anders dan als een aanklcve van het Fortificatiewezen dezer plaats te considereeren zijn, zoo vinden wij ons verplicht, dezelve als zoodanig voor het Nederlandsch Gouvernement te moeten reclameeren." Mackenzie hiervan niet willende weten, kwam het geschil voor de Moluksche commissie te Ambon, toen de Britsche resident mede de plaats had bereikt en er na het vertrek van Martin nog eenigen tijd verbleef ter afwikkeling van de hangende zaken [2]. Onze Moluksche commissie kon zich echter evenmin vereenigen met het motief van hare vertegenwoordigers te Ternate, doch weigerde ook aan den eisch van Mackenzie toe te geven en wel op grond, dat men hier te doen had met wapenen, die feitelijk voor sultan Moedah slechts in bewaring waren genomen, dus niet behoorden aan het gouvernement. Vandaar, dat in een conferentie te Ambon met Mackenzie gehouden, door de Moluksche commissie werd opgemerkt:

Dat het uit de archieven te Amboina of Ternate geenszins aan Commissarissen was gebleken, dat het bestuur van Bengalen, dan wel de resident van Ambon over de ammunitie had beschikt; dat de ontwapening van de kora kora's door den toenmaligen civielen en militairen commandant van Ternate Forbes en het opslaan van de quaestieuse ammunitie en wapenkamergoederen in 's Gouvernements magazijnen beschouwd moest worden als een maatregel, die de tijdsomstandigheden noodzakelijk maakten, zonder dat de Commandant het minste oogmerk scheen gehad te hebben den sultan Moedah van zijn eigendom te ontzetten; dat het geheel „tegen de liberale handelingen van de Britsche natie, waarop zij zich zo zeer beroemde, zoude aandruischen, na eenmaal aan den Prins Djamalabdien deze amunitie en wapenkamergoederen tot een belooning voor gedane diensten aan het Britsche gouvernement, gegeven te hebben, dezelve van zijn zoon terug te nemen, te minder daar men in hem een volkomen vertrouwen scheen te stellen, als hem tot de successie van de Rijksthroon waardig geoordeeld hebbende, en in 1815 tot sultan Mudah geproclameerd"; dat men gaarne wilde toegeven, dat

[1] Verg. bl. 442-445.
[2] Verg. bl. 430.

de noodzakelijkheid had bestaan om zich tijdelijk van deze goederen meester te maken, doch het nooit de bedoeling kon geweest zijn, ze voor het gouvernement te behouden; dat wanneer men om politieke redenen ook daartoe zoude hebben moeten besluiten de billijkheid voorschreef, ze te schatten en de waarde er van aan hem, sultan Moedah, in geld uit te keeren; dat het ook geenszins met de bedoeling van den gever, wijlen lord Minto, kon strooken om een gift, onder zijn regeering aan een door de Engelsche compagnie erkend vorst gedaan, door een subaltern bestuur weder krachteloos te maken; eindelijk, „dat hetzelve voor de nagedagtenis van dezen Edelen Lord verkiesselijk was deze zaak niet tot een punt van verschil te brengen, om de consequentiën te vermijden, die daaruit voor dit respectabel caracter konden resulteren". Mackenzie, zich hierdoor niet latende overtuigen, verzocht bij brief van 28 Mei 1817 nader de gronden schriftelijk op te geven. Denzelfden dag antwoordde de Moluksche commissie, dat zij zich mondeling had verklaard, onder herinnering: „Dat deze reclame niet was geschied voor het Nederlandsch Gouvernement, maar in faveur van den sulthan Moedah van Tidor, alzoo het onbetwistbaar is, dat wanneer hij sulthan Moedah, tot de troon zal zijn verheven, waarvoor hij door het Britsche Gouvernement bestemd was, het questieuse geschut en verdere amunitie en wapenkamergoederen als aan zijn vader geschonken, van het Nederlandsche Gouvernement zal terug eischen."

Natuurlijk, dat ieder zijn standpunt bleef handhaven en dat het Bengaalsche bestuur Mackenzie groot gelijk gaf, mededeelende aan C. C. G. G. in hun schrijven van 14 November 1817 [1], niet te kunnen begrijpen: „op welk fundament van regt of eijgendom Commissarissen hun eisch gefundeerd hebben, om het geschut, wapenen en behoeften in bewaring te houden voor den Sultan Moedah van Tidor". Engelhard wees er nogmaals C. C. G. G. op, dat de Moluksche commissie geen „regt van eigendom" had doen gelden voor het Nederlandsche gouvernement, maar voor sultan Moedah. —

Drie dagen, nadat ons voor Ternate bestemd bestuurshoofd Ambon had verlaten, was naar zijn bestemming van daar vertrokken de heer Martheze [2], resident van *Menado*, welk gewest mede zonder bezwaar den 21n April werd overgenomen. Voor de reis had de Commissie de beschikking gekregen van de Engelsche brik *Nautilus*,

[1] Zie bl. 433.
[2] Zie bl. 370.

kapitein HEPBURN: "door de Gouverneur op het vriendelijkst aangeboden ter vervoer van hem, Resident, met de voor Menado bestemde bezetting", schreef Engelhard aan zijn "broeder" in den brief van 20 Mei.

Menado was dus een zelfstandig gewest [1], doch in Buijskes' Buitenzorgsch verslag werd voorgestaan "om indien Uwe Excellentiën kunnen goedvinden, de residentie van Menado weder onder het onmiddelijk opperbestier van den resident van Ternaten te stellen, waar veele reedenen voor zijn". Aan dit voorstel werd wel gevolg gegeven, doch daarop is teruggekomen door den gouverneur-generaal Van der Capellen op zijn Moluksche reis bij een publicatie "Gegeven te Menado, in het fort Amsterdam, den 14n Junij 1824 [2]": "Alzoo het Ons bij het voorloopig onderzoek der aangelegenheden van de Menadosche en Gorontalosche districten, gedurende ons kortstondig verblijf alhier, genoegzaam is gebleken, dat de belangen dier gewesten in geene verhouding staan met, en zeer verschillend zijn van die der eigenlijke Residentie *Ternate*, onder welke zij thans behooren".

Nadat de *Reygersbergen* haar taak te Ternate volbracht had, zeilde zij den 8n Mei, tengevolge van de te Ambon gedane opdracht naar *Kema*, ten einde er opnemingen te doen en commandant Groot zich voor hetzelfde doel kon begeven naar het 21 paal verwijderde Menado [3], terwijl de *Reygersbergen* voor Kema geankerd bleef.

Het schip kwam aldaar den 15n d. a. v. Het was de heillooze dag, dat te Saparoea de opstand uitbrak, die van nu af de Moluksche commissie met toenemende zorg en verlangen deed uitzien naar den terugkeer van het oorlogsschip, welks uitblijven, tengevolge van ongunstig weer op de terugreis, het bestuur te Ambon diep teleurstelde.

Kema, de hoofdplaats van een der districten, tot de residentie Menado behoorende, bood den aankomenden, bovenal door het schilderachtige bergachtige land, een fraai gezicht aan. De huizen der Alfoeren waren er zeer hoog van den grond, van zwaar houtwerk gebouwd [4]. Elk huis werd gewoonlijk door vier, vijf of zes dapoers (haardsteden), d. w. z. huisgezinnen bewoond, die echter tot een enkel geslacht behoorden. Een erf bevatte vier tot vijf dergelijke huizen, vierkant in omtrek en met een stevige omheining van bamboe of hout omringd. Voor de huizen bevonden zich als regel een paar

[1] Verg. bl. 388.
[2] Opgenomen in Stbl. 1824 N°. 28*a*.
[3] *Olivier*, dl. II, bl. 2.
[4] *Olivier*, dl. I, bl. 317-318.

grafsteden. De negorij Kema en de vroeger daarbij behoorende negorijen stonden onder een hoofd, den titel voerende van *kapala balok*, een benaming herkomstig van de verplichting, die eertijds op de hoofden rustte, om aan de O. I. C. ijzerhouten balken te leveren. Onder dezen balkhoofdman werden de overige negorijen bestuurd door *hoekoms*, ten tijde dat Olivier ze bezocht. „Zij dragen", schreef hij verder over deze hoofden, „in den eigenlijken zin geene kleederen, maar zijn alleenlijk om den middel en over de schouders behangen met *patalos* van roode zijde. Zij hebben op het hoofd eene soort van tulband met eenen paradijsvogel of ander versiersel, en een zekeren gouden sieraad, in de gedaante van eenen omgekrulden rams- of bokshoorn. Dit laatste tooisel schijnt bij hen een onmisbaar stuk te zijn, waarschijnlijk eene soort van decoratie, die hunne waardigheid aan den dag legt. Om den hals dragen zij snoeren van groote kralen van allerlei kleuren, soms ook wel van kornalijnsteen vervaardigd."

Terwijl commandant Groot zijn vaartuig van water en andere levensbehoeften deed voorzien en de reede opnemen, begaf hij-zelf zich, gelijk ik mededeelde, naar de hoofdplaats Menado. „Het land tusschen *Kema* en *Menado*", beschrijft Olivier [1], „is heuvelachtig en fraai. De berg *Klabat* bevindt zich ter regterzijde van den weg of liever van het pad. Het aardrijk is overal met weelig plantsoen bedekt. Nergens ontwaart men een onbewassen plekje gronds. Bijzonder in de nabijheid van *Kema* onderscheidt men onder het digte geboomte zeer vele Areeng- of Sagoeweerboomen. De grond bestaat meest uit zandachtige graauwe aarde, zonder eenige de minste kalk- of andere steenachtige deelen vermengd. Rijst wordt in deze landstreek tamelijk veel aangebouwd. Men ziet hier en daar heuvelen met dit graan bedekt. Het groeit op de meeste plaatsen onder bladerlooze Ar.engboomen, die (waarschijnlijk opzettelijk) van hunne kroonen beroofd zijn geworden."

Mackenzie, de Britsche afgetreden resident van Ternate, en de Engelsche troepen, die de bezetting aldaar hadden uitgemaakt, waren den 7n Mei met de *Antelope* van Ternate gezeild om over Kema en Ambon huiswaarts te keeren. Onderweg was het weder ongunstig, zoodat het schip naar Ternate terugzeilde, om opnieuw water in te nemen; na op het rif van het eiland Murray gestooten te hebben, kwam het er behouden weer aan. Toen ging het

[1] *Olivier*, dl. I, bl. 318.

de baten en lasten der Molukkes van dat tijdstip af aan rekenden ter voordeele van het Nederlands Gouvernement te komen.

Na eenige wisseling van consideratiën over dit een en ander betuigde de resident berijd te zijn aan het eerste punt te voldoen en de overgave van alle de Moluksche eilanden binnen den kortst mogelijken tijd en die van Amboina in het bijzonder uiterlijk 12 of 15 dagen gerekend na den dag dezer bijeenkomst te zullen doen plaats vinden, hetgeen dan ook van dat gevolg geweest is, dat wij op den 25ⁿ passato [1] plegtiglijk in naam van zijn Majesteit den Koning der Nederlanden en Uwe Excellentiën bezit van Amboina genomen hebben.

Doch ten aanzien van het twede punt betuigde hij resident geensints te kunnen toetreden, of berusten in onze verklaring als dat de baten en lasten, gerekend zouden worden met den 9ⁿ Maart aanvang te nemen, gemerkt de verpligting waarin hij zich bevond, om alvorens de overgave regelmatig te kunnen doen gevolg nemen zijne administratieve boeken als anderzints in orde te moeten brengen; dat dit ook hetzelfde geval op de residentiën was werwaards nog eerst orders ter overgave moesten worden afgezonden en dat, daar hij verpligt was de lasten gedurende dien tijd zoo wel van het Civiel als Militair departement te moeten dragen, het ook billijk oordeelde, de geringe inkomsten, welke in vergelijk van dien zoude plaats vinden, ten voordeele van zijn Gouvernement worden gebragt.

En daar wij over dit onderwerp met geene mogelijkheid in overeenstemming van gevoelen met elkander konden komen, en wij ook, gemerkt de bereidwilligheid, welke hij resident tot de spoedige overgave betoonde, ons niet bevoegd rekende dadelijk onze onderhandelingen met protesten aanvang te doen nemen, wijl zulks welligt nadeelige invloed op andere zaken konde hebben, reserveerden wij aan ons zich daarop nader te zullen verklaren.

Dan inmiddels geinformeerd zijnde, dat de Nagelleverancie in de residentien van Saparoea en Haroekoe nog niet volbragt was [2], uit hoofde van het laat rijpen derzelve, wijl de pluk eerst met Januarij een aanvang had kunnen nemen, daar dezelve anders doorgaans in November en soms wel eerder plaats vindt, zo vermeenden wij het onze pligt te zijn, bij eene nadere audientie, op de dadelijke overgave van bijde deze residentien als mede die van Hila en Larique te moeten aandringen, hetgeen dan ook van dat gevolg geweest is, wij de overeenkomst hebben getroffen, deze residentien onverwijld in bezit van het Nederlandsch Gouvernement worden genomen, en dat daags na de aankomst van den Nederlandschen resident de inkomsten zouden gerekend worden in te

[1] Echter niet 25 April, maar 25 Maart: bl. 450.
[2] Wèl op Ambon: bl. 436.

gaan voor het Nederlandsch Gouvernement; deze mesure heeft dan ook te wege gebragt, dat van den 16^n en 17^n Maart als de dag zijnde na de aankomst van de residenten te Saparoua en Haroeko voor rekening van het Nederlandsch Gouvernement nog is ingezameld eene aanzienlijke hoeveelheid van 41487 ponden ordinaire kruidnagelen, als

te Haroeko circa 30000 ℔, en
„ Saparoua „ 11047 ℔,

terwijl buitendien van Haroeko nog staan geleverd te worden 4 à 5000 ponden moernagelen voor den handel van Japan, tot welkers voortkweeking wij ten dien einde, als kennende het nut en de noodzakelijkheid van dezen handel, onverwijld mede de nodige orde gesteld hebben, alzo deze tot meerdere rijpheid dan de ordinaire nagelen komen moeten en gevolgelijk ook langer aan de bomen ongeplukt gelaten dienen te worden.

En daar wij ook geinformeerd waren, dat het notengewas te Banda voor de maanden December, Januarij, Februarij en Maart zich in de rook- en drooghuizen bevond, maakten wij van die zelfde gelegenheid gebruik den resident [1] te doen observeren de noten niet gerekend zouden worden aan het Britsch Gouvernement te zijn geleverd, zoo lange zich dezelve nog in de rook- of drooghuizen bevonden, en dus het Nederlandsch Gouvernement op een gedeelte daarvan met billijkheid aanspraak maken konde.

De Britsche resident beweerde daarvan niet alleen het tegendeel, maar declareerde zelfs van zijn Gouvernement in Bengalen order te hebben om niet alleen het geheele specerij-gewas van dit jaar voor de komst der Nederlandsche kommissarissen ingeoogst, maar zelfs alle de noten, welke nog niet gekalkt mogten zijn in den dop derwaarts te voeren.

Dan wij hadden echter na deswegen over en weder het voor en tegen te hebben beweerd, het genoegen den Resident te overreden uit den voormelden inzaam van December, Januarij, Februari en Maart aan ons een derde voor het Nederlandsch Gouvernement af te staan, mits betalende aan de Perkeniers de hun daarvoor competerende inkoopsprijs, alles onder approbatie nochtans van het Supreme Gouvernement in Bengalen.

Na deze overeenkomst tragten wij ook de Britsche resident te bewegen aan ons in zelver voege eene gelijke hoeveelheid foelie af te staan; dan hierin slaagden wij geenzints zo gelukkig, wijl wij geene genoegzame gronden, met slechts maar eenige schijn van recht, daartoe konden aanvoeren, uit hoofde de aflevering der foelij van tien tot tien dagen plaats heeft.

[1] Martin wordt bedoeld.

arriveerde de resident Berkhoff met het ingehuurd Engelsch particulier schip de Zwaluw, hetgeen dan ook ten gevolge had, dat de kolonel Dietz en de resident Berkhoff beide in de kommissie ter overnaam werden benoemd, en ook op den 23 Maart derwaards onder zeil gingen [1]; dan den 25ⁿ in den morgen omstreeks negen uren nadat de plegtigheid en gebruikelijke ceremonien der overnaam van Amboina waren afgeloopen, arriveerde alhier een sloep van gem. schip de Evertzen, het welk zich reeds buiten de baij in open zee bevond, mede brengde het lijk van gem. kolonel Dietz, die den avond te voren na eenlijk eenige dagen bevorens over onpasselijkheid te hebben geklaagd, zeer subiet overleden was, hetwelk ook dienzelvden agtermiddag in de Maleische kerk, met de vereischte plegtigheid overeenkomstig deszelfs rang, is bijgezet.

Het schip de Evertzen, dat inmiddels door gezeild was, arriveerde den 27^n daar aan volgende te Banda [2], terwijl de resident Berkhoff, geadsisteerd met den capitein lieut^t. Verhuel als plaatsvervanger in het kommando van het schip de Evertzen van Kolonel Dietz en daartoe speciaal door gem. resident Berkhoff uitgenoodigt [3], den 2^n dezer op eene plegtige wijze, overeenkomstig den inhoud der daartoe verleende Instructie, bezit van het eiland Banda en diens onderhorigheden genomen heeft.

Vervolgens zijn ook successivelijk en na mate daartoe wind en gelegenheid gunstig was, de naar Ternaten, Manado en Bouro ter overnaam van dezelve bestemde expeditien van hier vertrokken, zijnde door ons in commissie tot den overnaam van Ternaten verzocht en gecommitteerd den Lieutenant Kolonel Groot, kommandeerende Zijn^r Majesteits fregat Maria Rijgersbergen en den door Uwe Excellentie benoemd geweest zijnde administrateur alhier de Neijs, welke laatste door ons tevens, als geen ander of geschikter voorwerp daartoe voor het tegenswoordige aan handen hebbende, tot provisioneel resident aldaar is benoemd, met hetzelvde maandelijks appointement als door Uwe Excellentien aan den Resident van Manado is toegelegd, terwijl tot den overnaam van Manado en Bouro eenlijk de voor de plaatselijk aangestelde Residenten zijn g'emploijeerd geworden; dan tot heden hebben wij van hunne aankomst aldaar, zo min als van de overnaam van beide deze residentien en die van Ternaten, eenig officieel of particulier naricht bekomen, zoodat Wij voor als nog ons buiten staat bevinden deswegens eenig berigt aan uwe Excellentien te kunnen mede deelen.

[1] Op bl. 489 stelde ik 24, dat, naar ik aanneem, de juiste datum is.
[2] Op bl. 491 stelde ik 29, dat, voor zoover ik weet, de juiste datum is.
[3] De toedracht is eenigszins anders geweest. Zie bl. 489-490.

Voor zoo veel wij geinformeerd zijn, is, buiten de gewone zeeroverijen der eilandbewoners en de geringe verschillen tusschen de Cerammers onder zich zelven, in deze Archipel alles rustig; dan wij kunnen echter voor Uwe Excellentien niet verbergen [1] wel gewenscht te hebben over het generaal eene meerdere deelneming in de gelukkige verandering van zaken in Europa en wederverschijning der Nederlanderen alhier aan te treffen als heeft plaats gehad, wegens de verknogtheid van de ingezetenen alhier aan de Engelschen, hetgeen door ons beschouwd wordt aan drie oorzaken te moeten worden toegeschreven, als:

Eerstelijk, dat zij gedurende het Engelsche bestuur van onderscheidene artikelen van behoeften, inzonderheid lijwaten, voldoende en tegens modike prijzen zijn voorzien geworden;

Ten tweede, dat de vertering der Engelsche geemploijeerden groot geweest is en alle huisselijke benodigdheden door hen, gemerkt derzelver aanzienlijke tractementen, tegens zeer hoge prijzen zijn ingekogt en betaald geworden;

Ten derde, en dat wel het voornaamste van alles is en het meest bij den Ambonees afdoet, omdat door de Engelschen het kerk- en schoolwezen niet alleen weder is gebragt op den voet, zooals zulks vóór de gedeeltelijke introductie van het organisatieplan van Zijne Excellentie Daendels in 1810 onder het voormalig Hollandsch bestuur geweest is, maar zelvs nog aanmerkelijke verbeteringen ten koste van het Gouvernement daar aan hebben gedaan en bij hen [2] de bedugting plaats heeft, dat veelligt dit weder bij ons Gouvernement vermindert en verandert worden zal.

Van de staat van de fortificatien en publieke gebouwen kunnen wij Uwe Excellentien voor het tegenwoordige geen volledig verslag inzenden, alzo zijnde het rapport deswegens nog niet bij ons ingekomen, doch voor zooveel onze eigene onderzoekingen aangaat, is alles door ons over het algemeen zeer vervallen bevonden. Het Residentie-huis in het kasteel Victoria, en de tuin te Batoe gadja zijn alleen in een bewoonbare staat; de voornaamste militaire casernen zijn afgebroken en eenige der magazijnen en officierswoningen daarentegen doorgeslagen en voor casernen ingerigt of g'emploijeert geworden. Het Hospitaal moet een capitale reparatie ondergaan, en de daarbij behorende woningen voor de officieren van gezondheid, hospitaal- en magazijnmeester zijn ten eene maal onbruikbaar, terwijl geen magazijngebouw aanhanden is, zoodat alles eene finale opbouw en vernieuwing vordert; dan, daar aan

[1] Op het belang dezer mededeeling werd reeds de aandacht gevestigd; zie bl. 452.

[2] d.w.z. bij de Inlanders.

alle bouwmaterialen gebrek is en het arbeidsloon buitengemeen hoog en dan nog maar beunhazen van ambagtslieden te bekomen zijn, zoo zijn wij met den Majoor en eersten aanwezenden Ingenieur in de Molukkes Beetjes overeengekomen provisioneel eenlijk dat gene te doen repareren en herstellen, dat spoed vereischt en gevolglijk geen uitstel lijden kan.

Lijwaten, medicijnen, marine- en militaire goederen zijn alhier nog in aanzienlijke kwantiteit aanhanden. Wij hebben getracht slegts de beide eerste articulen in het geheel en van de overige datgene, welke men berekende voor de huishouding alhier hoogst benodigd te hebben, door overnaam magtig te worden; dan hierover, na deswegens gedane aanbieding met den Britschen resident in onderhandeling tredende, declareerde dezelve, Wij ons moesten verklaren, alles of niets over te nemen, wijl hij niet konde besluiten, of voor zijn Gouvernement verantwoorden, om aan ons eenlijk de meest gewilste en voordeeligste goederen af te staan en het overige genoodzaakt te zijn naar Bengalen terug te nemen.

Dit heeft ons dus verpligt over te gaan om alles van de goederen in de Civiele Militaire en Marinemagazijnen bestaand restant van het Britsch Gouvernement, over te nemen tegens de prijzen, welke daarvoor door wederzijdsche gecommitteerden zouden worden bepaald, met verhoging nochtans van zodanige procentos als in evenredigheid van dien en het zuiver kostende van een en ander, volgens de Engelsche boeken, tusschen den Britschen resident en ons met billijkheid zoude worden bepaald, alles betaalbaar in Europa op zodanige tijd en wijze als tusschen de beide Gouvernementen aldaar nader zal worden bepaald.

Met den overnaam van alle deze goederen is men dientengevolge thans druk bezig en daar wij verhopen die vóór het vertrek van de Nassau geheel zal zijn volbragt, zullen wij Uwe Excellentien alsdan daarmede de generale zamentrekking van hetzelve toekomen laten.

Onder de overgenomen goederen van het Britsch Gouvernement alhier bevinden zich ook de thuin Batoe gadja, welken de Britsche resident bewoont en een stuk land een groot half uur gaans van het Hoofdcasteel nabij de negorie Waynitoe, hetwelk voor een veekraal van het Britsch Gouvernement gedient heeft; deze gebouwen zijn eigendommen van het Britsch Gouvernement en staan ook als zoodanig bij derzelver boeken bekend.

Bij de aanbieding daarvan hebben wij den Britschen resident doen observeren, dat wij van gevoelen waren deze beide perceelen lands, als Gouvernements eigendommen zijnde, begrepen moesten worden in de termen te vallen van het 3^{e} articul van het op den 13^{n} Augustus 1814 tusschen Zijne Majesteit den Koning van

Groot Britanje en den Souvereinen vorst der Nederlanden gesloten tractaat, en diensvolgens voor gene overnaam tegens geldswaarde vatbaar te zijn.

Dan Zijn Edele beweerde in tegendeel dat onder dit articul niets anders moest of kon begrepen worden dan eenlijk de fortificatie-werken en ofschoon zulks ook in den volsten zin overeenstemmend is met de door Uwe Excellentien aan ons mede gegevene warrant, zoo hebben wij nochtans vermeend hier op te mogen blijven staan, te meer wanneer deze stelling doorging en aangenomen wordt, alsdan ook de in de Fortresse zich bevindende civiele gebouwen zo wel als de daar buiten gelegen, en gevolgelijk, ook alhier het hospitaal en marine-magazijnen ingelijks volgens taxatie overgenomen en betaald zouden dienen te worden, te meer daar ook dit stuk voor zoo veel ons bekend ter hoofdplaats Batavia zelve voor het eiland Java niet is beslist geworden.

En wij hebben het dan ook in onze onderhandeling deswegens zoo verre gebragt, dat de tuin Batoe gadja genaamd en het stuk land eenlijk zoude worden gewaardeerd als: de tuin tegens vijf duizend vijf honderd Spaansche matten en het stuk land voor twaalf honderd Rijxdaalders Hollands a 48 zware stuivers ieder Indisch geld; dat de decisie over het al of niet valueren van deze bedragen aan Uwe Excellentien en het Gouvernement in Bengalen gedefereerd zal worden gelaten.

Aan vaartuigen is alhier buiten twee laadschouwen geen enkelde ter overnaam aanhanden, zoodat wij ons niet wijnig in verlegenheid bevinden tot het doen van expeditiën, inzonderheid ter afhaal van rijst van Manado en hoornvee en andere ververschingen van groot en klein Timor, waartoe wij alsnu particulieren inhuren moeten, hetgeen het Gouvernement zeer hoog te staan komt, en waarom wij ons dan ook verpligt vinden Uwe Excellentien te moeten voorstellen twee a drie goede en snel bezeilde lastvaartuigen, welke honderd a 150 coyans ieder laden kan, herwaards te zenden.

De ex-Sultan van Djocjocarta, deszelfs beide zonen en gevolg zijn alhier gezond en wel aangekomen; de deplorabele staat van Gouvernements gebouwen in het kasteel hebben ons, vermits aldaar geen een geschikt locaal voorhanden was, vooreerst [illegible] verpligt zijn denzelven buiten te doen logeren in een nabij[illegible] huis en tuin, alwaar hij door een militaire wagt bewaakt [illegible]

Dezelve heeft ons bij een brief, welke wij de eer [illegible] Excellentien bezijde deze in originali aan te bieden. [illegible] haling van eenige omstandigheden, die tot zijne [illegible] aanleiding hebben gegeven, verzoek gedaan, dat in [illegible] lijden zijn lijk naar Java mag worden teruggebragt [illegible]

zijner voorouderen te worden bijgezet. En voorts zijne beide zoonen en hunne belangen in de bescherming van het Gouvernement aanbevolen, op welk een en ander wij gunstige dispositie ten hunne opsigten zijn verzoekende tot voor zo veel namentlijk zulks met Gouvernementsbelangen bevonden worden zal over een te kunnen komen.

Van de Engelschen hebben wij als staatsgevangene ook overgenomen den Ternataansche prins Ibrahim en familie, welke zich eenige jaren te Ceram en Goram heeft opgehouden, en aldaar de volkeren niet alleen tot onrustige bewegingen heeft aangezet, maar zich ook met zeeroov heeft bezig gehouden, zoo ook den Tidoreeschen Prins....[1] en den Radja van Gelolo, welke zich insgelijks onrustig zouden gedragen hebben.

En daar, ofschoon dit aan ons is opgegeven, wij nochtans niet genoeg van alle omstandigheden geinformeerd zijn, om Uwe Excellentien daarvan een volledig verslag te kunnen doen en op te geven of het noodzakelijk is, dezelve verder als zodanig worden geconsidereerd en behandeld, doch hebben deswegens eene opgave en consideratie van den provisioneelen resident van Ternaten verzocht en zoodra dit bij ons zal zijn ingekomen, zullen wij Uwe Excellentien dienaangaande nadere berigten suppediteren.

Naar den gewezen Rijksbestuurder van Bony's vorst hebben wij ook het nodig onderzoek laten doen en volgens ingekomene berigten van Banda, bevindt zich dezelve met zijn zoon aldaar, doch onder de overige bannelingen en slaven in het slavenkwartier; volgens opgave van den Bandaschen resident is dezelve een eerwaardig man en heeft zich ook, zoo wel als deszelfs zoon, gedurende hun verblijf aldaar zeer vreedzaam en honnête gedragen. Wij hebben op dit berigt den voormelden Resident aangeschreven hem onverwijld een ander en beter logies te geven, en zoo veel mogelijk door een goed onthaal te attacheren en aan de belangen van het Nederlandsch Gouvernement verbonden te doen zijn, terwijl wij denzelven met het schip de Admiraal Evertsen dagelijks hier verwagten en vervolgens onverwijld met de Nassau ter dispositie Uwer Excellentien naar Sourabaja overzenden zullen[2].

[1] In het naar Nederland gezonden en door mij geraadpleegde afschrift oningevuld gelaten.

[2] Bij de overneming van Makasser door den heer Chassé — zie hiervóór bl. 410 — had de vorst van Boni zijn terughouding verklaard o. a. door de mededeeling, dat de Engelschen den rijksbestierder hadden verbannen en dat wanneer deze niet werd teruggezonden, hij tot geen tegemoetkoming zou te bewegen zijn. Vandaar, dat C. C. G. G. aan de Moluksche commissie hadden opgedragen deze zaak nader in overweging te nemen, aangezien de Rijksbestierder naar de Molukken was gerelegeerd. Verg. het rapport van

Van de transportschepen naar herwaarts bestemd, zijn alhier de een na den andere komen opdagen:

het Engelsche ingehuurde schip de Zwaluw [1];
de Hollandsche ingehuurde brik Anna;
het Arabisch schip de Selambollo [2];
het Arabisch schip de Hydroes;
de Hollandsche brik Johanna Frederika;
de d° d° Maria Louisa;

terwijl voor zoo veel aan ons bekend is van Gouvernementwege afgehuurde schepen, alhier nog niet zijn komen opdagen:

het Engelsch ingehuurd schip de Willoughby;
de brik Sourabaija, en
het Arabische schip de Mohabar [3]

nevens nog eenige herwaards bestemde particuliere vaartuigen, waaronder ons bekend is een met rijst beladen vaartuig van den regent van Bangil en een paduakan van den architekt Beekhuizen, van welke beide eerst en laatst gem. nog niet het minst bij ons vernomen is; doch daarentegen hebben wij van Banda naricht erlangd, dat het Arabisch schip de Mohabar door tegenwind en zeeschade genoodzaakt is geweest op den eersten dezer aldaar binnen te lopen, doch dat het zelve den 11 daaraan volgende weder herwaards verzeild was, en — daar de staat en gesteldheid van het zelve en bijzonder van tuig en zijlen zeer deplorabel is en ook bovendien niet ver van Amboina door een zware storm is belopen geworden, welke bij afwisseling verzeld van buitengemeen hoog gaande zeen, bijna twee etmalen gewoed heeft en waarin ook de brik Anna, gevoerd door Cap^n^. Boll, insgelijks op deszelfs rijze van Banda herwaards geweest is — doet dit ons, daar hetzelve tot heden nog niet is komen opdagen, de bedugting voeden of dien bodem niet een of ander ongeluk is overkomen of op de kust van Ceram of Goram is vervallen, dan wel welligt door gebrek aan tuig en zeilen niet genoodzaakt is geworden, voor wind en stroom weder naar Java af te drijven.

Het niet opdagen van alle deze bodems heeft inmiddels verlegenheid aan vele articulen te wege gebragt, vooral aan zout, koffij en zuiker; van de laatste is niets alhier aangebragt en van de twee eerste articulen is ook maar een zeer geringe hoeveelheid en van het laatste volstrekt niets bij particulieren aanhanden,

C. C. G. G. aan Koloniën d.d. 28 December 1817 bij *Van Deventer*, bl. 21[illegible]. Overigens behoort deze aangelegenheid niet tot het gebied van onderwerpe[illegible] verhandeling.

[1] Over de *Zwaluw*, zie bl. 375.

[2] Over de *Salambole*, zie bl. 375.

[3] Over de *Mahabar.*, zie bl. 375.

met het begin der aanstaande maand zal kunnen plaats vinden, als wanneer men rekent de overnaam van alles te zullen zijn volbragt, dat dan het klijne papier weder van zelve zonder verwisseling naar Gouvernements kas terug vloeijen zal.

Na tot dus verre alles wat Wij vermeenen eene voorloopige kennisgave vereischt, afgehandeld te hebben, vinden Wij ons nog in de onaangename verpligting gebragt Uwe Excellentien te moeten informeren, dat buiten de orcaan, welke in April van het gepasseerde jaar alhier gewoed heeft, en veele schade aan het specerijgewas heeft toegebragt, Banda nog aanmerkelijk veel geleeden heeft van de aanhoudende en onvoorbeeldeloze zware aardbevingen, die dat eiland bij afwisseling in het laatst van het gepasseerde jaar gedurende den tijd van drie maanden geschokt heeft, waar door niet alleen het Fort Nassau, maar ook het residentiehuis nevens alle publieke gebouwen alsmede ook die van particulieren, zoo op Banda zelve als in de perken, het eene meer en het andere minder, aanmerkelijke schade geleden hebben, terwijl het Fort Nassau in het bijzonder bijna tot een puinhoop veranderd is, in voege Uwe Excellentien uit nevensgaand extract journaal en brief van den Bandaschen resident blijken zal.

En daar de gemelde Resident ons tevens te kennen heeft gegeven, dat wilde men verdere onheilen voorkomen, daar bij de minste schok-aardbeving, de zoo zeer gedevaliseerde gebouwen, ten eenemaal in een puinhoop verkeren zal, zoodat eene nodige voorziening omtrend een en ander vereischt wierd, hebben wij den Majoor en eersten aanwezigen Ingenieur in de Molukkes Beetjes verzocht en gecommitteerd zich onverweild derwaards te begeven, ten einde met onderling overleg van den resident aldaar provisioneel en naar mate de aanhanden zijnde middelen zullen komen te gedogen, zodanige noodwendige reparatien en voorlopige voorzieningen te doen en daar te stellen als vermenen zal nodig te wezen en met Gouvernements belangens over een te komen en tot dat einde toevlugt te nemen tot het wijnig bruikbaar jatty hout [1], hetwelk op het eiland Rosegain gevonden word; dan daar dit in verre niet toerijkend zijn zal om slechts klijne reparatien te doen en voorzieningen door het stutten van een en ander daar te stellen, zoo vinden wij ons verpligt Uwe Excellentien te moeten voordragen, zo spoedig doenlijk ten voorschreven einde, als mede tot de reparatien alhier houtwerken, ijzer, spijkers, pannen en geschikte ambagtslieden herwaards af te zenden, ten einde het vervallene te herstellen en verdere schade te verhoeden, hopende

[1] Weinig bruikbaar? Het staat er zoo; er zal wel iets anders bedoeld zijn, b.v. weinige. Misschien is het een copiïstenfout.

wij in staat zullen zijn Uwe Excellentien een meer nauwkeurig rapport van den staat en gesteldheid van het zelve als van de ware benodigdheid der materialen van een en ander met de Nassau te zullen kunnen aanbieden.

Ten aanzien van het weleer en tot bij de overgang der kolonie aan de Engelschen alhier gerouleerd hebbende zoogenaamde Ambons papieren geld, en hetgeen ons bij instructie als een punt van onderzoek is opgedragen, hebben Wij de eer Uwe Excellentien te berigten, als dat volgens erlangde informatien, ter inwisseling van het zelve onderscheiden publieke vendutien en verkopingen van Gouvernements lijwaten hebben plaats gehad; dat dit geld vervolgens in de geldkas is gedeponeerd geworden en voorts na eenig tijdverloop is bevonden geheel van de witte mieren te zijn verslonden en alzo op deze wijze het zoogenaamde Ambons papieren geld op een gering gedeelte na, hetwelk naar Bengalen door particulieren zoude zijn vervoerd, vernietigd is geworden.

Dan daarentegen is het Japansche kopergeld hier nog, en wel over de geheele Molukkes, in circulatie volgens de volle waarde gelijkstandig met zilvergeld, en waarvoor wij het dan ook even als de duiten verklaard hebben acceptabel in Gouvernements kas te zijn en in circulatie als zodanig te continueeren.

Vele Engelsche Zuidzee-visschers bevinden zich in dezen Archipel; een is alhier den zelfden dag van de overgave binnen gevallen en na zich van eenige verversching te hebben voorzien op den vierden dag na zijn aankomst weder van hier verzeild. Zedert zijn nog twee andere even binnen de baij geweest, doch op het zien der Hollandsche vlag weder over staag gegaan; onder het Engelsch bestuur waren dezelve verpligt vóór het uitzeilen uit Engeland zich te verbinden van geen handel in specerijen te doen; dan deze verbinding zal alsnu in den aanstaande zeker geen plaats meer vinden, gemerkt de Molukkes niet in Engelsche, maar in handen der Nederlanders is. Het zal derhalve noodzakelijk zijn, dat in het stelsel eener uitsluitende handel deswegens eenige bepalingen worden gemaakt, en bijzonder de al of niet admissie en de plaatsen waar zulk in het eerste geval zal mogen geschieden, als mede welke maatregelen tegens dezelve ter voorkoming van smokkelarijen genomen mogen worden, ten einde alle verkeerde interpretatie deswegens voor te komen en uit den weg te ruimen.

Buiten de hiervoren genoemde van den Britschen resident voor het Nederlandsch Gouvernement overgenomen specerijen heeft het ons nog mogen gelukken van den gevolmagtigde der prijsagenten alhier uit de restant prijsgoederen van 1810 over te nemen een kwantitijt van 26137 ponden kruitnagelen tegens 15 stuivers het pond, welke dezelve van intentie was door gebrek

aan scheepsruimte ter vervoer, op publieke vendutie te verkopen, doch door ons vermeent is niet te mogen worden toegestaan; dezelve zijn eenigermate inferieur aan de andere door het lang liggen, doch anders nog van een zeer goede kwantiteit en geschikt om gestort met de noten verzonden te worden, waartoe wij dezelve dan ook naar Banda hebben afgescheept.

Eindelijk vereren Wij ons nog Uwe Excellentien te informeren als dat Wij op den 8e dezer, na voorafgaande uitschrijving, hebben gehouden in de stad en alle dorpenkerken te Amboina algemeen dank- en bedendag over de gelukkige gebeurtenissen in Europa en de wederovernaam der Molukkes eilanden onder het gezag van Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden.

Wijl geen aanbreng van zout van Java plaats gehad heeft, hebben Wij ons in de verpligting gebragt gezien twee partijen zout van Macassar aangebragt te moeten inkopen tegens 52 Sp. Mn. de koyang van 30 Piculs en voorts ook nog een vaartuig naar Timor te doen expedieren of wel met den eigenaar daarvan te contracteeren om tegens 40 Sp. Mn. de koyang van 30 Piculs 15 a 20 koyangs zout ten dienste van het Gouvernement herwaards aan te voeren, terwijl het daarentegen den Resident van Banda heeft mogen gelukken mede eenige koyangs aldaar tegens eene verminderde prijs van 30 Sp. Mn. te kunnen magtig worden.

Ook hebben wij, uit hoofde van het gebrek aan hoornvee in de verpligting geweest met den alhier domicilierenden Arabier Said Oemar Termont [1] te contracteren om met zijn brik de Patholgaer naar Groot.Timor te varen en aldaar voor rekening van het Gouvernement eenige karbouwen in te kopen en herwaarts over te brengen onder beding dat hem voor ieder levende karbouw welke hij aan het Gouvernement alhier zal uitleveren, betaald worden zal 30 Sp. Mn. zilvergeld, terwijl hem tot deze entreprise een voorschot uit Gouvernements kas gedaan is tot 400 Sp. Mn. zilver geld.

Almede zijn Wij tot het doen der nodige verstrekking aan de militairen verpligt geweest eenige koffij te moeten inkoopen tegens 15 Sp. Mn. de Picul, van welk een en ander Wij ons dus nog vervrijen Uwe Excellentien bij deze de vereischte kennisse te geven.

De Commissarissen tot den overnaam der Moluksche eilanden

N. Engelhard.

J. A. van Middelkoop. [2]

[1] Natuurlijk verkeerd door den copiïst overgenomen.

[2] Bij missive d.d. 3 Juli 1817 N° 66 hebben C. C. G. G. het duplicaat van dit schrijven aan Koloniën gezonden, zoodat het ligt in den bundel brieven aan C. C. G. G. van 1817. Zij hadden de missive ontvangen „weinige dagen" na den 16n Mei. Op dien 16n was door Elout een particuliere brief van Engelhard ontvangen, houdende het eerste bericht ten aanzien van de overgave op 25 Maart.

HOOFDSTUK XI.

De oneenigheden tusschen de commissarissen Engelhard en Van Middelkoop.

De wanverhouding sinds 25 Maart. — Engelhard's mededeelingen er over. — De eerste uitbarsting met het vertrek van Martheze naar Menado in April. — De uitbarsting van 3-4 Juni. — En van 8 Juni. — Rapport er over d.d. 12 Juni van Engelhard aan C. C. G. G. — En Engelhard's brief d.d. 12 Juni er over aan zwager Van Basel. — Ongedagteekende stukken van Engelhard. — Buijskes' beoordeeling van de houding der Commissarissen. — Engelhard voorbijgegaan als raad van Indië. — Zijn pensionneering.

Toen den 24n Maart de ratificatie van het contract tot overneming van het bestuur op den 25n had plaats gevonden, namen Commissarissen het besluit, „om", gelijk Engelhard naar Batavia berichtte, „vooreerst de administratie te laten continueren, op dezelve voet als bij het aftredend Britsche bestuur. En ingevalle de noodzakelijkheid voor 't belang van Zijner Majesteits dienst mogte vorderen, niet dan met concurrentie van den Ondergeteekende eenige verandering daarinne te brengen". Deze afspraak kan getuigen voor het streven naar samenwerking tusschen beide autoriteiten; er had dan ook tot dusver niet anders dan harmonie geheerscht, heet het bij Engelhard, die zich alleen in de mij ter beschikking staande stukken deed hooren; het laat zich anders denken, dat zich te voren ook wel eens een strubbeling zal hebben voorgedaan. Hoe ook, nauw is Van Middelkoop als gouverneur opgetreden, of er uit zich een neiging bij hem tot het zelfstandig nemen van organisatie-maatregelen, hetgeen verzet bij den mede-commissaris uitlokt, als in strijd met de stellige voorschriften van beider instructie.

De manier, waarop daardoor Van Middelkoop zich geprikkeld toont, zou ongeloofelijk schijnen, ware het niet zwart op wit beschreven; ongelukkig verdient ook het optreden van den eersten commissaris daar tegen geen naam. Tot Engelhard's feilen behoort tevens, dat hij veel te laat, eerst toch d.d. 12 Juni 1817 de pen heeft opgevat om aan de Commissie-Generaal over „het misselijk

gedrag", zooals hij zich [illegible], van zijn ambtgenoot te klagen; een terughouding die hem dan ook kwalijk is genomen. De groteske bijzonderheden van Van M[illegible]'s gedrag deed men bovendien niet kennen uit het officieele stuk, doch uit een brief denzelfden dag aan een te Batavia wonenden "broeder" geschreven, opdat deze C. [illegible] nader zou kunnen [illegible] en. Na de eerste kennismaking er mede, had ik een gemengd oog, zoowel voor het lachwekkende van de geheele geschiedenis, als voor de [illegible] houding van Engelhard. Weinig daarna ontmoette ik Buijskes' Buitenzorgsch rapport, waarin hij gewaagt van de "onbetamelijke, ja zelfs belachelijke scènes", die zich hebben voorgedaan en van het gemis aan "fermiteit" door Engelhard aan den dag gelegd, alzoo weergevende den indruk, dien ik, en vermoedelijk ieder lezer, van de kennisneming der feiten zal ontvangen. Ik behoor mij echter niet te bepalen tot het eenvoudig verwijzen naar de bijgevoegde stukken, inzonderheid naar Engelhard's schrijven aan zijn "broeder"; want het lijvige stuk is zóó aaneensluitend opgezet, dat men onwillekeurig nalaat het ten einde toe door te worstelen.

Bij het hier volgende overzicht, houde men in gedachte, dat de families Engelhard en Van Middelkoop logeerden bij den heer Moorrees, waar de heeren ook kantoor hielden, zoolang Martin nog niet was heengegaan [1].

Gelijk bereids medegedeeld, duldde Van Middelkoop, als gouverneur opgetreden, niet meer de medewerking van den eersten commissaris, zoodat, schrijft ook Buijskes, "de heer Van Middelkoop geen de minste superioriteit van gezag in den Eersten Commissaris, ja zelfs geen mededeeling heeft kunnen dulden". Engelhard maakte hierover bij zijn mede-commissaris aanmerking; o. a. waren buiten hem om verhoogd de prijzen van de zegels, van de passen, van de trouwbrieven. Het was echter bepaaldelijk een verordening over de uitgifte van het papierengeld, die tot een uitbarsting leidde. Buijskes heeft later aan C. C. G. G. gerapporteerd, dat deze uitgifte "zonder vooraf het kantoor voor de verwisseling georganiseerd en open gesteld te hebben", een dadelijke aanleiding tot ongenoegen onder de *ingezetenen is geweest* [2]; een feit is het, dat de inheemschen zelven onder hun *grieven noemden* deze uitgifte. Voor Engelhard zou het alzoo 'n *bonne marque geweest* zijn, indien over dit punt het geschil met Van Middelkoop had *geloopen*; maar het gold hier eens

[1] Verg. bl. 125.

[2] Verg. bl. 102 en bl. [illegible], noot 1

een vormquaestie. Zijn standpunt brengt dan ook mede om in het Bataviaasch verslag over de oorzaken der onlusten te verklaren: van niet te gelooven, dat daarin een bron van ontevredenheid gelegen zou geweest zijn. De Gouverneur wilde namelijk de verordeningen betrekkelijk het papierengeld, zooals C. C. G. G. die hadden vastgesteld, afkondigen zonder meer, terwijl Engelhard oordeelde, dat er aan moest vorafgaan een inleiding van de Moluksche commissie. Toen secretaris Von Baumhauer de stukken ter afkondiging bij Engelhard kwam halen, gaf de Commissaris ze nochtans af, zich enkel bepalende tot het maken van een opmerking er over. De Secretaris heeft in de manier, waarop dit geschiedde, geen reden gezien, de opmerking bij den Gouverneur over te brengen, te minder daar Van Middelkoop „in geen best humeur" was en de Secretaris „geen aanleiding wilde geven tot meerdere verbittering", schrijft Engelhard. Daar dit heeft plaats gevonden kort na de aanvaarding van het gezag, is het anders niet duidelijk, hoe hier reeds kan gesproken worden van *meerdere* verbittering, indien althans het beweren juist is, dat de verhoudingen tot den 25n Maart normaal zijn geweest. Hoe ook, aan den avond van den dag, dat de afkondiging plaats vond, onderhield Engelhard er zijn mede-commissaris over. De humeuren waren hierdoor gaande gemaakt, toen de tot resident van Menado benoemde Martheze, die op zijn vertrek stond, de heeren kwam storen met de vraag, of hij geen contanten kon mede krijgen [1]. De Gouverneur, die de kas hield, zweeg, hetgeen Engelhard aan Van Middelkoop deed zeggen: het vanzelf sprak, dat de Resident voor zijn gewest specie moest medenemen. Martheze hiermede voldaan, verliet Commissarissen, waarop Engelhard het onderhoud over het papierengeld wilde voortzetten; maar Van Middelkoop stoof op en voer tegen Engelhard uit over — ja, wat, dat blijkt niet — wel dat het geschiedde „ten aanhooren van het gezelschap en twee schildwachten, die voor de deur op en needer liepen". Met het gezelschap wordt bedoeld de familie Moorrees, die intusschen zat te wachten wegens den gereed staanden avondmaaltijd!

Engelhard ging naar zijn kamer om verder schandaal te vermijden; hij was voornemens er later Van Middelkoop over te onderhouden. Dáár, in Engelhard's kamer, vervoegde zich de Secretaris met de door de Commissie te teekenen stukken voor resident Martheze; Engelhard stelde zijn hand er onder, waarop Von

[1] Verg. bl. 503.

Baumhauer toog naar Van Middelkoop, die ook naar zijn kamer was gegaan; de Gouverneur weigerde echter de onderteekening, waarvan de Secretaris mededeeling ging doen aan Engelhard. Deze zocht toen Van Middelkoop op, "die zich intusschen uitgekleed had". En nu krijgt men een zeker nooit vertoond tooneel; met Engelhard's gebrekkigen verhaaltrant zijn de werkelijke oorzaken der tooneelen niet geheel duidelijk, maar wat wij overigens lezen, is opmerkelijk. Engelhard wilde natuurlijk van zijn mede-commissaris weten, waarom de mede-onderteekening geweigerd werd, doch wij lezen dan alleen, dat hij Van Middelkoop in woede aantrof en hem toevoegde, "dat hij verdoemde om de papieren te tekenen" en *uitgilde*, dat Engelhard "het gezag van hem konde overnemen". Pogingen om hem tot bedaren te brengen, deden slechts 's mans woede verhoogen, hem herhalen de stukken niet te willen teekenen, ja verklaren, "dat hij zijn gezag nederlegde", dat hij zich beschouwde als Engelhard's "arrestant"!! De eerste commissaris vond geen termen om den man bij zijn woord te houden, ofschoon "hij was gelijk aan een dol mensch", krabbelt Engelhard. Eindelijk bedaarde de storm en werden de stukken mede-onderteekend, zoodat Martheze kon vertrekken. Engelhard ging daarop de kamer uit om aan den maaltijd deel te nemen, waar vermoedelijk ook mevrouw Van Middelkoop zat te wachten. Bij het verlaten van de kamer, leuterde echter Engelhard zijn mede-commissaris nog te gemoet om mevrouw Van Middelkoop daar te laten komen, maar Van Middelkoop snauwde terug: "Deeze behoeft hier niet te komen, zij kan maar weg blijven, zij is oorzaak van mijn ongeluk en meer soortgelijke douceurs"!! Het geheele spektakel was als het ware in het publiek vertoond, "daar de Heer V. M. al het gesprokene als het waare had uitgegild".

Na den maaltijd begaf een ieder zich te bed en alzoo mevrouw Van Middelkoop naar de kamer van haar man; Engelhard had zich echter nauwelijks uitgekleed of hij hoorde uit Van Middelkoop's kamer, dat "het spectakel met zijn vrouw begon". Naast die kamer logeerde de dochter van den Gouverneur; de ruzie deed haar naar Engelhard's kamer ijlen met verzoek tusschen beiden te treden. De eerste commissaris, "te veel g'endigneert over de Heer V. M. wegens zijne infame conduite" en bovendien reeds uitgekleed, gevoelde gansch geen lust om er zich mede te bemoeien, maar goede mevrouw Engelhard had kassian en ging dus de twistenden opzoeken. Het bleek haar, dat Van Middelkoop.... zich van kant wilde maken! En teneinde dit te "bevorderen", had hij het afdoende middel te

baat genomen — om arsenik in te nemen, zich met den gouverneursdegen te doorstooten?? — om „op de steenen te willen slapen"! Mevrouw Engelhard vreezende, gelijk haar man memoreert, „hij met zijn dikke ligchaam een beroerte zoude kreigen" en het aan haar man zou worden geweten, deed alle moeiten om den zich ten doode wijdende te kalmeeren, hetgeen na een uur gelukte, nu betuigende Engelhard te zijn toegedaan „met zijn gehele ziel en lichaam"; van alles te doen tot zijn „geluk en welvaart"; „nacht en dag" tot zijn dienst te zijn; dat zijn vijanden „maar loerden op onze gedoenten en bedrijven", om hem, Engelhard, kwaad te doen, „en meer zulke malle uitlatingen".

De nacht ging verder rustig om, maar, terwijl Van Middelkoop de gewoonte had eerst tegen 'n uur of acht des morgens zich te vertoonen, ging hij nu reeds voor dag en dauw er op uit, zonder bij het ontbijt terug te zijn. Waar was hij dan? Men wist het niet. Mevrouw Engelhard maakte zich ongerust, dat hij zich in zee verdronken had, hetgeen haar man deed zeggen, dat niet te gelooven, daar „hij een al te groot poltron was". Eindelijk besloten gastheer Moorrees en secretaris Von Baumhauer hem te gaan zoeken. Men trof den Gouverneur aan in het huis van den Kapitein-Chinees in de Chineesche wijk, waar hij opnieuw begon „uit te bazuinen over het gebeurde den avond te voren en daar de Capitein zeer goed Hollandsch sprak, deed zulks aan dat huis een zeer kwaad effect". Eerst weigerde weer Van Middelkoop de heeren te volgen, doch ten slotte liet hij zich ook nu overhalen.

Op dien zelfden dag zou het gouverneurshuis in fort Victoria worden betrokken. Van Middelkoop had er bij Engelhard op aangedrongen — men begrijpt niets van deze menschen — dat ook hij derwaarts zou overgaan, maar Engelhard was begonnen te zeggen, dat hij liever op zichzelf wilde gaan wonen, daar hem „het verblijf in 't fort niet aanstond"; toen hij echter bemerkte, dat dit den Gouverneur „zeer onaangenaam zoude zijn", liet Nico, als een goeije kerel! — „haatdragend als de oude Siberg was hij niet", oordeelt dr. De Haan[1] — zich zoowaar overhalen „om de drift van de Heer V. M. uit verregaande spijt niet weder gaande te maken", te eer daar er het verblijf niet zoo lang kon duren wegens een op het programma van Engelhard staand plan om een reis door de Molukken te maken. De familie Engelhard ging dus dien dag ook

[1] *Priangan*, dl. I, bl. 86.

[illegible] met eene grote rebutering voor [illegible] in een gelijk [illegible] verwijderen". Zulk een gelijk [illegible] Engelhard's meening nog niet voor, toen [illegible] ophielden!

[illegible] eigenmachtig handelen en [illegible] naar Engelhard's oordeel, [illegible] bijgebragen. Het mag wel [illegible]heden met het uit-[illegible] verloren", gelijk Elout [illegible] 4 Juli 1817 aan [illegible] schreef [1].

Terwijl die opstand geheel de werkzaamheid der Commissie verlamde, vochten de heeren onder elkander, tot er den 3n Juni weder 'n dolige scène plaats had. »Bij deze scène was Mijnheer in zijn hemd", schrijft Engelhard! Dat Zijne Dikheid behoefte had aan het Paradijscostuum, begrijp ik ook elders [2]. Van Middelkoop ziedde van drift en uitte alweer de beschuldiging, dat Engelhard zich met des Gouverneurs zaken bemoeide. De eerste commissaris leuterde er tegen: dat alles, wat hij deed, slechts naijver opwekte en daardoor tot verkeerde opvatting leidde; dat hem, Engelhard, dit verveelde; dat de rebellie toch de commissariale werkzaamheid opschortte en hij alzoo besloten had met een juist aangekomen schip naar Batavia terug te keeren. Des Gouverneurs toorn kende nu geen palen! Hij zou dat vertrek beletten, en hiermede weder geheel niet in overeenstemming, volgt er op: »Ik leg mijn gezag als Gouverneur neder, ik geve Uw alles over"! Onder dit geschreeuw waren toehoorders komen aanloopen. De Gouverneur begaf zich naar buiten — in zijn hemd dus? — en riep hen toe: »Mijne Heeren, adresseert u maar aan de heer Engelhard, ik heb mijn gezag nedergelegd." Engelhard zegt zich »met veragting" afgekeerd te hebben en naar zijn kamer te zijn gegaan. Flink! Des avonds maakte Van Middelkoop wederom een spektakel »van den duivel": niet dan met moeite kon men hem tot bedaren brengen: aan tafel verscheen hij niet. Genoegelijk logeeren!

Den volgenden dag, dus 4 Juni, kwam de Secretaris den Gouverneur over zaken spreken. »Adresseert u maar aan de Heer Engelhard, zo als die goed vindt", kreeg hij tot bescheid. Engelhard en Von

[1] Bl. 155 *Van Deventer.*

[2] In het *Engelhard*-artikel, bl. 1021, noot 1.

Baumhauer deden dan ook de zaken zooveel doenlijk af. Nu was werkelijk de eerste commissaris besloten zijn gastheer vaarwel te zeggen en op zichzelf te gaan wonen,... maar toch niet dadelijk! Te Ambon logeerde nog altijd de afgetreden Britsche resident Mackenzie, door Martin achtergelaten om hangende zaken af te doen [1]. Hij moest per *Nautilus* den 8ⁿ Juni via Batavia naar Bengalen terugkeeren en nu meende Engelhard het beter, zoo ter voorkoming van nog meer schandaal, als voor het gereedmaken van den brievenpost ten behoeve van C. C. G. G., dat die samenwoning tot zoo lang althans zou duren.

Toen dan ook den 8ⁿ de *Nautilus* onder zeil zich bevond, schreef Engelhard soeperig beleefd aan Van Middelkoop een brief, waarin hij hem kennis gaf niet langer van zijn gastvrijheid gebruik te kunnen maken [2]; tevens begaf Engelhard's vrouw zich voor een afscheidsbezoek naar mevrouw Van Middelkoop, terwijl Engelhard er op uitging. Een uurtje later terugkomende en ternauwernood binnen de poort zijnde, hoorde hij "een schrikkelijk geschreeuw in het Gouvernementshuis". Europeesche ordonnansen, ambtenaren, slaven, alles in het fort liep toe! Engelhard ijlde naar binnen; ook de Secretaris was "op het alarm dadelijk na het Gouvernementshuis gegaan". Hier vertoonde zich weer Van Middelkoop; "in een woedende drift", nu tegen mevrouw Engelhard "uitvarende" in tegenwoordigheid van mevrouw de Gouverneursche, bij wie zij op bezoek was. Engelhard plaatste zich naast zijn vrouw; ik zie het hem doen: "als een helt, sonder vreesen"! Van Middelkoop hem in het vizier krijgende, "kwam in een dreigende houding met het tonen van zijn vuist" op hem af, "tot bot op mijn lijf", is de magistrale beschrijving van dezen geweest steunpilaar der Indische regeering. "Ik bleef" — 't is onbetaalbaar, hoe Engelhard dat alles met een zeker soort van simpele onbeholpenheid beschrijft, "Ik bleef pal staan hem af te wachten en was voornemens zo hij de handen aan mij hadde uitgestoken hem van mij af te keren, zo goed ik konde, en assistentie te vragen bij den Kolonel Kraayenhoff, die allernaast het Gouvernementshuis woonde en op zijn stoep op en neder wandelde [3]." Ofschoon het bleef "bij deze furieuse aanval" en het alzoo niet tot handtastelijkheid kwam, "braakte" de man "zijn gal uit in bewoordingen, die het hart van een ieder aanschouwer door griefde"!

[1] Verg. bl. 430 en 502.
[2] Zie bl. 542-543.
[3] Overste Krayenhoff wordt steeds kolonel genoemd.

alles aan zich wilde trekken en van hem afhankelijk maken; daar ik van een tegenover gesteld gevoelen was, gaf zulks niet zelden aanleiding tot hevige disputen en geschillen, die niet zelden eclateerden en die mij op het laatst verpligteden om eenmaal door te tasten, en paal en perk te stellen aan zijne verregaande arrogantie en onbillijke vorderingen om alle ambtenaren zonder onderscheid van rang of stand onder zijn plak te brengen; en in alles alleen te regeeren, weshalve ik op zekeren morgen, dat wij weder in de zaak niet eens waren, hem deed gevoelen, dat het beroep van de Heer V. M. op zijne verantwoordelijkheid en het vertrouwen dat C. C. G. G. in hem stelden mij zeer ongevallig was, dat hij mij, met zich in dier voegen uit te laten, ten hoogsten beledigde en ieder ambtenaar met mij; dat ik mij vleide met het volle vertrouwen van C. C. G. G. om in de Molukken eene organisatie en administratie te zullen daarstellen overeenkomende met de belangen van het Gouvernement; dat ieder ambtenaar het vertrouwen meriteerde, in evenredigheid van de aangelegenheid van zijn post, tot dat hij daarvan misbruik gemaakt en het zelve onwaardig gemaakt zoude hebben; dat men den Gouverneur niet als een schoolmeester moest beschouwen om de ambtenaren als zijne kinderen aan te merken en te regeren; dat dit geen comptabiliteit was; dat ieder ambtenaar op zijne verantwoordelijkheid een post werd aanbetrouwd en de Gouverneur alleen moest worden beschouwd, als het rad, waarop alles draaide om de geheele machine (het Gouvernement) in beweging te houden en eene genoegzame controle daer te stellen, als om na te zien een ieder aan zijne verplichting, hem bij instructien of reglementen voorgeschreven, voldoet en het spil niet alleen uit te maken, daar alles wat in een Gouvernement te doen viel, om draaide. Deze gedagten waren ZEd. wel niet aangenaam, evenwel te bondig iets daar tegen in te brengen: en dat de consequentie van de recommandatie van Zijn Excellenties Elout en Van der Cappelen, wegens zijne responsabiliteit dan eerst konde worden begrepen van werking te zijn naar mijn vertrek, als de werkzaamheden van Commissarissen tot de overname van de Molukken waren komen te cesseren en alles op hem was overgegaan en gedurende het aanwezen van Commissarissen alleen verantwoordelijk was voor 't geen van hem als Gouverneur gevordert wierd en incumbeerde. Dit verwekte bij hem eene sensatie, die hem tot nadenken bragt en een tijt lang bevrijde van met hem te hacqueteren. Of nu daartoe aanleiding gaf dit serieus entretien dan wel de onlusten te Saparoea gerezen, plaats ik tusschen twee haakjes. Zeker is het dat het bestuur van den Heer V. M. en de verordeningen, die ZEd. in het bestuur maakte wat zijn administratie betreft, niettegen-

staande het ons bij instructie voorgeschrevene om de zaken van bestuur provisioneel te houden op het principe door de Engelschen ingevoerd, veelal bijgedragen heeft tot de onlusten te Saparoea; de bewijzen zijn te blijkbaar dan dat zulks zoude kunnen worden tegengesproken door hem zelven.

Met de middelen te beramen en mesures te neemen, om te voorzien in de voortzetting van dit geval [1]; waren wij dagelijks geoccupeerd. Van den 15 Meij dat dit oproer te Saparoua begon, tot heden zijn wij nog maar weinig gevorderd, hetzelve in zijn voortgang te stuiten, hetgeen voorzeker bij iemand als de Heer V. M. bekommernisse verwekte.

Deze gebeurtenissen en het beramen der middelen om die onlusten te herstellen gaven niet zelden aanleiding tot verschillende gevoelens, als differerende van den andere van opinie, over de oorzaaken, die tot de volkscommotien aanleiding gaven; terwijl wanneer zijn gevoelen niet konde doordringen, hij als dan gereed stond mij met een schrikkelijk gebaar ontslag als Gouverneur aan te bieden. Uit hoofde van de situatie waarin men zich alhier bevind, kwam de noodsakelijkheid te vorderen, wij ons niet separeerden, maar zo veel mogelijk inschikkelijkheid te gebruiken. Dat echter deed bij de heer V. M. zo veel kwaad als goed, zo als het navolgend vrij wel aanwijst en aanleiding geeft tot de mededeeling [2] dezes.

Het was op den 3 Junij, dat aan tafel zittende, de Heer Martens collecteur tot twee rijzen zich naar de woning van de Secretaris vervoegde, die met ons aan de tafel zat [3]; ik maakte hem daarop attent, die daarop van de tafel opstond en hem ging spreken. Van deze entrevue aan de tafel terugkomende, zeide de Secretaris hij wilde de Gouverneur spreken over de zendelingen van de vorst van Tidore, sultan Mudah; deze niet aan de tafel present zijnde, ging ik even naer de Heer Martens om hem te vragen wat hij wilde en mij te kennen gaf, den Gouverneur het voorstel te willen doen, om een wagt te plaatsen aan boord van het vaartuig van opgemelde zendeling, als bedreigd zijnde hetzelve anders mogte ontslippen, zo als kort te voren met een vaartuig van den fiscaal dat ook in beslag lag, hadde plaats gevonden. Ik moest hieruit besluiten dat de Gouverneur somwijlen dit vaartuig belast hadde onder beslag te nemen, waar ik ZijnEd.

[1] Bedoeld wordt blijkbaar: om te voorzien in de bedwinging der onlusten.

[2] Er staat hier bepaald een ander woord, misschien zijn het wel twee woorden.

[3] Bedoeld wordt, dat de secretaris bij Engelhard zat te middagmalen, Engelhard zag, dat Martens te vergeefs zich naar de woning van den secretaris begaf.

van Commissarissen, zedert de opstand te Saparoua aanmerkelijk zijn verminderd, en de Secretaris zelve nu meer regelmatig kan werken en zijne stukken afdoen. Het kost echter moeite een stuk, dat hem ter lecture werd aangeboden uit zijne handen te krijgen, blijvende alles op de schrijftafel leggen.

Den 4ⁿ, 5ⁿ en 6ⁿ kwam de Heer V. M. noch middag, noch avond aan de tafel. Na de ontmoeting op den 3ⁿ had ik directelijk het plan gemaakt, het Gouvernementshuis te quitteren, en op mij zelve te gaan wonen, en bereids een huis ter bewoning bij de Heer Moorrees besproken. Van deze mijne verhuizing wilde ik nogthans aan de Heer V. M. niets doen blijken, om eerst af te wagten het vertrek van de Heer Mackenzie, om wanneer deze verhuizing tusschen C. C. verwijdering mogt verwekken, zulks geene vertraging te doen veroorzaken in de afdoening van zaken met het Britsch Gouvernement wegens de residentie Ternate en onderhoorigheden. En ik beklage mij niet, dat ik voorziende genoeg ben geweest, dit bij de Heer V. M. eenig kwaad bloed zoude zetten; en in de conversatie verkoeling zoude te weege brengen, doch ik heb niet kunnen voorkomen, dat zulks zoude hebben gehad de eclaterende gevolgen, als het resultaat is komen op te leveren.

De kruijser Nautulus vertrok op Zondag den 8ⁿ dezer met de Heer Mackenzie met voornemen om Java aan te doen. Voor dat ik dien morgen met mijn vrouwe naar de kerk ging, stelde ik de brief voor de Heer V. M. om hem van mijn voornemen kennisse te geeven, verbeeldende mij dit het eenigste middel te zijn, om de Heer V. M. tot nadenken op te leiden en woordenwisseling voor te komen. Deze brief was van de volgende inhoud:

> Ik gevoele bij mij zelve, dat ik bereids veel te lang gebruik gemaakt heb, van de goedheeden aan UwEdeles tafel, en dat het eene indiscretie zoude sijn, daarvan langer te profiteren, zo als van heeden af dan ook verklaarde, geen gebruik daarvan te zullen maken.
>
> Het Gouvernements gebouw, dat Uw WelEdelGestr. en ik occuperen, laat echter niet toe het houden van twee menages. Terwijl de thuin op Batoe Gadja niet wel te betrekken is in de presente gesteldheid van zaken op Amboina en zulks in overweging nemende, heeft mij doen besluiten, een huis buiten het casteel Victoria in te huren en voor zo lange mijn vrouw en ik nog op Amboina zijn, aldaar onse intrek te neemen, zullende hetzelve morgen door ons werden geoccupeert.
>
> Ik kan niet nalaten UwEdelGestr. hiervan bij deze kennisse te geeven, en tevens zo voor mij zelve, als voor mijne vrouw

te bedanken voor de genotene goedheden en vriendelijkheden van UwWelGestr. en Beminde [1], en waaraan wij steeds gedenken zullen, en zulks op de een of te andere manier zullen tragten te recompenseren.

Ik heb hiermede de eer te zijn

Uit de kerk komende zond ik deze brief aan de Heer V. M., en ging daarop bij de Heeren Moorrees en Keijzer, die ik spreeken moest, alwaar ik mij een half uur vertoefde. Ik was met mijn vrouwe afgesproken, dat zij na kerktijd zoude gaan bij Mevrouw V. M. om haar met de redenen van ons delogeren bekend te maken, en te bedanken voor de genoten vriendelijkheden aan haar huis. Billijk had ik mogen verwagten, dat mijn vrouw voor de onbetamelijke aanvallen van den Heer V. M. bevrijd zoude zijn gebleven, daar zij niets gemeenschappelijks had met de geschillen tusschen ons, en zijn vrouwe slegts eene beleefdheid had willen aandoen. Dan helaas! het tegendeel vond plaats. Van mijne visite bij den heeren Moorrees en Keijzer retournerende, en de poort van het fort binnen gekomen zijnde, of ik hoorde een schrikkelijk geschreeuw in het Gouvernements huis. Ik verhaastte mijne schreden, als zeker stellende aldaar iets met den Heer V. M. gaande te zijn, zonder nogthans te kunnen berekenen hij mijn vrouw in dien tusschentijt had geattaqueert. Het huis binnen treedende, vond ik aldaar de Heer V. M., de Secretaris — deze was op het alarm dadelijk na het Gouvernements huis gegaan — mijn vrouw en mevrouw V. M. De Heer V. M. in een woedende drift tegen mijn vrouw uitvarende, die een weinig van hem verwijderd stond. Ik ging onmiddelijk naar mijn vrouw. Doch de Heer V. M. mij in het gezigt krijgende, kwam in een dreigende houding met het tonen van zijn vuist op mij af, tot bot op mijn lijf. Ik bleef pal staan hem af te wagten, en was voornemens zo hij de handen aan mij hadde uitgestoken hem van mij af te keren, zo goed ik konde, en assistentie te vragen bij den Kolonel Krayenhoff, die allernaast het Gouvernements huis woonde en op zijn stoep op en neder wandelde.

Het bleef gelukkig bij deze furieuse aanval. Dan nu braakte de Heer V. M. zijn gal uit in bewoordingen, die het hart van een ieder aanschouwer door griefde. Ik moet hier nog bijvoegen, dat de Heer V. M. eenige Europese ordonnancen en ambtenaren in zijn dienst hadde, die met de slaven nu alle bijeen gekomen waren, als ook de assistent Huigen, aanstaande schoonzoon van de Heer V. M.

Om de draad hiervan niet te verliezen, zal ik deze vervolgen

[1] Met deze zotte uitdrukking, die ik ook in andere brieven van E. aantref, bedoelt hij natuurlijk de vrouw van den geadresseerde. Verg. *Engelhard*-artikel, bl. 1010.

en ter gepaste plaats van de uitdrukkingen van de Heer V. M. gewagen. Nadat ik de Heer V. M. op eene zeer gepaste wijze had doen gevoelen het onbetamelijke van zijn gedrag en misschien uit overtuiging van zijne verongelijking en zich niet te kunnen redden, kwam hij nu tot de disperatie van zich in arrest te begeven. Ik antwoorde hem daartoe onbevoegd te zijn, en dat zo hij zulks verkoos, schoon ik oordeelde daartoe als Gouverneur van de plaats ongeregtigd te zijn, hij zich als dan aan de Collonel der troepen te moeten adresseeren, die dan ook dadelijk in het Gouvernements huis werd geinviteerd en ook onverwijld aankwam. Deze het Gouvernements huis binnen getreden zijnde, verklaarde de Heer V. M. aan den Collonel Kraayenhoff, dat hij zijn arrestant was. Zeer koel antwoorde hem deze, dat hij onbevoegd was den Gouverneur van de plaats te arresteren, waarop V. M. antwoorde, dat hij zich zelve in arrest begaf; dat collonel Kraayenhoff beantwoorde met te zeggen, dat zulks geene verandering maakte in zijn magt tot zulk een daad over te gaan, en tragte den Heer V. M. door allerhande overredingen van zijn disperatie terug te brengen; dan niets had invloed om zijn drift te beteugelen.

De Heer V. M. had mogelijk verwagt dat ik hier tusschen beide zoude gesproken hebben en hem van dit voornemen getragt terug te brengen, dan hij vond zich hierin teleur gesteld; en het kwam geenzints in mij op, om hem hiervan te diverteren; integendeel mijn plan was reeds gemaakt, om wanneer hij bij zijn plan was gebleven, gedurende zijne arrestatie twee commissarissen te benoemen tot het waarnemen van de maniance van zaken [1].

Hij bleef dus bij zijn voornemen onverzettelijk, de Collonel intusschen ziende dat ik mij daarinne niet meleerde en ziende de Heer V. M. niet te kunnen doen veranderen van zijn voornemen, zeide de Kolonel zeer mannelijk: «Mijn Heer V. M. zo gij uw dan in arrest wilt begeven, verklaard zulks dan ook aan de colonels van de schepen, die ik dadelijk hier zal inviteren, dog uw post moet gij in alle gevallen waarnemen." (Op dit zeggen zeide de Heer V. M., dat hij geen officier was en van de waarneming van zijn post in arrest geexcuseerd te zijn, waarvan de colonel Krayenhoff zeer laconiek het contrarie sustineerde). «En dan verzoek ik [2] dadelijk een schip; om naar Batavia af zenden om daarvan aan H. Excell^s. Comm^n Genl kennisse te kunnen geven" en verliet het Gouvernementshuis.

Deze inval, gevoegd bij zijn subiet vertrek maakte bij de Heer V. M., die impressie, dat hij zijne driften beteugelde en tot nadenken kwam.

[1] Ook hieruit leeren wij de onbeduidendheid van dezen *eersten* Commissaris kennen!

[2] 't Is de voortzetting van hetgeen overste Krayenhoff zeide.

De Secretaris van de Commissie, die in de grootste verlegenheid was, hoe zich in deze behoorde te gedragen om zich aan geene verantwoording te maken of bloot te stellen, inzonderheid in zijn geval, daar de Heer V. M. de onbeschaamdheid had zich op hem te beroepen omtrent zaken, die juist het tegenovergestelde aan de wezentlijke toedragd waren of bezeiden de waarheid en teevens niet te handelen, strijdende met zijne plichten, maakte van dit moment gebruik den Heer V. M. terug te doen komen van zijne overdrevene dwaling en bragt hem tot dat einde al het geene onder het oog, dat nodig was hem opmerkzaam te maken, tot zijne plichten terug te brengen en van zijne overdrevene dwaling te doen terugkomen. En zulks had dan ook ten gevolge, de Heer V. M. zich berade en van zijn arrest afzag, indien ik van mijn voorneemen wilde afzien, het Gouvernementshuis te quitteren.

Hoe veele reedenen ik nu ook voor mijn persoon en die voor mijn vrouw had, om geen het minste gehoor aan dit voorstel te geven, bragt mij hetzelve nogtans in verlegenheid, wat in deze te kiezen in de onzekerheid, hoe hetzelve door Hunne Excellentien Commissarissen Generaal zoude kunnen worden opgenomen en wat de Heer V. M. zoude beginnen bij aldien ik mijn voorneemen ten uitvoer bragt. In deze tweestrijt kwam in mij eene bedenking op, namelijk de situatie van het Gouvernement en toestand van zaken met de rebellen te Saparoua, Haroeku en elders, om bij vacature van de post van Gouverneur, wie daarmede te chargeren, daar zoals ik hiervoren zeide, het benoemen eener commissie aan bedenkingen sujet zoude zijn, die mij verantwoordelijk zoude maken en ik voor mij zelve vermeende onbevoegd te zijn, mij daarmeede te chargeren, en dat ingevalle ik mij daarmeede belastte tevens in 't geval zoude komen niet voor het eind van de Mousson, naar Java terug te kunnen keeren: deze overweging en meer anderen deden mij dan ook komen tot het besluit, om met ter zeide stelling van de door de Heer V. M. mij aangedane belediging en verongelijkingen en onder reserve van mij daarover in tijd en wijle te zullen revangeren, aan de adhortatien van den Heer Secretaris gehoor te geven, en de sacrifice te doen, ten belange van het Gouvernement, vooreerst bij de Heer V. M. en vrouw met mijn vrouw te blijven inwonen, doch met het voornemen al echter, om bij de eerst voorkomende gunstige gelegenheid mij te retireren uit de Gouvernementswoning en op mij zelve te gaan wonen daer (ik) het brood, wat ik geniet wenschte met mijn vrouw liever in stille eenzaamheid te smaken dan de overvloed te genieten aan een tavel van eenen anderen Judas. De Colonel Krayenhoff werd verzogt in het Gouvernements-

reeds in het bijwezen van de secretaris zich op zijn getuigenis beroepen, omtrent zaken ten eenen male bezijden de waarheid; onder anderen heeft hij de onbeschaamdheid gehad van de secretaris de getuigenisse te vorderen, of ik hem niet in onderscheidene gevallen aan de eettafel en andere gelegenheden had geprostitueerd [1]; en of ik bij alle gelegenheden dat wij de zaken niet eens waren, in drift teegen hem uitvoer, een gepremiteerde onwaarheid [2]. Trouwens zijne eigene gehoudene conduite justificeert mij van die blaam. Zijn belang zoude dus komen te vorderen, hij de Heer Baumhauer onder zijn gezag en gehoorzaamheid bragt, om hem daardoor aan zich te verbinden en te verpligten. Het geen deze Heer in de onaangenaamste positie zoude brengen, om ondanks zich zelven, zaaken te verzwijgen, die hij zich tot een pligt zoude rekenen, te moeten openleggen, zulks van hem gevorderd wordende, en die in mijn geval van het uiterste belang zijn kunnen.

In de zaak tusschen mij en de heer V. M. geneert mij het meest, dat ik de man ben, die hem voor de Molukken aan Hunne Excellentien Elout en Van den Capellen voorgedragen heeft, als daartoe van de ambtenaren, die daarvoor in aanmerking kwamen de bekwaamste te zijn, echter met deze bijvoeging, dat ik zijn moeijelijk caracter onbeoordeeld liet en nu zijn aanklager te moeten zijn. Enfin wij moeten over eene kleine delicatesse heenen stappen, tot behoud van eigen eer of verlies van mijn verkregen reputatie. Ik zal hem nogthans voor niet meer bezwaren als met de plicht in de dienst van het Gouvernement van mij komt te vorderen, en laten aan Hunne Excellenties de beoordeeling over, in hoeverre hij als Gouverneur van de Molukken waardig is te continueren en geraden zijn zal.

Ik doe bij dezen verzelle een extract uit de brief op het sujet van de Heer V. M. aan Zijn Excellentie Elout ter meerdere informatie Aan zijne Excellentie van der Capellen heb ik ditmaal niet geschreven; dat zal ik tot eene volgende gelegenheid uitstellen.

Mijn voornemen is om het Engelsche schip the Swaluw, die van Haroekoe komen moet, af te wagten om daarmeede, nadat de specerijen ontlast zullen zijn, en hetzelve na Menado [3] wordt gedepecheert, de reize te doen naer Ternate, en treffe ik het dan dat de zaken zich op Ternaten zich spoedig schikken en de reize over zee eenigzints voordeelig uitvalle, is er mogelijkheid dat ik ook

[1] Zoo de lezer mocht twijfelen, of ik dit woord wel goed heb overgenomen, kan ik hem verzekeren, dat daaraan geen twijfel bestaat.

[2] Dat Engelhard anders ook driftig kon zijn en wist te bulderen, lezen wij in *Priangan*, dl. I, bl. 86.

[3] In een der afschriften staat China.

nog Banda aandoe. Zo dan ben ik als van zelve van de Heer V. M. ontslagen; en wordt mij de gelegenheid benomen de Ternataansche togt te doen, komen bij mij geen consideratien in aanmerking, en ik verlaat het huis van de Heer V. M. dog zal mijne messures zodanig neemen, dat bij aldien hij de malligheid of dolligheid mogte hebben zich in arrest te begeven gedekt te zijn, zonder mij het allerminste te compromitteeren. Mijn vrouw en ik zouden het betreuren onder het dak te blijven van zo een man. Ik ontvang bijna geen brieven of de cachettes zijn geschonden en draagd het kenmerk weg van geopend te zijn. Men kan niet zo slegt practiseren of ik heb hem nu genoegzaam leeren kennen daartoe capabel te zijn.

Daar zo ontvangt de Heer V. M. een missive van de Capitein van de coloniale corvet Iris, de Heer Pool, leggende thans te Haroekoe, die daarbij zijn verlangen te kennen geeft tot mijn overkomst, om over de staat van zaaken met mij te aboucheren. Dit schrijven stelle ik mij voor verwekt bij de Heer V. M. eene onaangename sensatie. Ik zal zien hoe hij zich houd en gedragen zal.

[1] Door gebrek aan tijt zal ik deze besluiten; misschien doet zich de gelegenheid op over een paar dagen nader te schrijven. Deze ontvangt UwEdelGestr. met de adelborst Bousquet van boord van de Nassau, een zeer geschikt en fatsoenlijke jongman. Mijn vrouw maakt hare complimenten aan UwEdelGestr. nevens mij aan nigt Muntinghe, nigt Court en neef en nigt Baud. Inmiddels dat ik de eer heb mij met de meeste agting te noemen

WelEdele Gestrenge Heer Zeer Waarde Broeder
UWel Geb. dienaar en liefhebbend broeder.
Engelhard.

P.S. .... [2]

Als kenschetsende de verhoudingen, breng ik hier nog in herinnering het extract van een gouverneursbesluit d.d. 15 Augustus 1817 N°. 6. Wellicht stond het in verband met Engelhard's vertrek naar Ternate, dat den 22n d. a. v per *Zwaluw* plaats had, zoodat

[1] Hier in margine: „Ik heb nader in reijpe overweging genomen of het raadzaam zoude zijn mij aan hunne Excellentien de C. C. G. G. te adresseren. Hoe meer ik de zaken inzie, hoe noodsakelijker mij voorkomt, mij officieel aan Hunne excellentien te adresseeren om van het gedrag van den Heer V. M. konnis te geven. De brief daarvoor dienende sluit ik in dezen af, met zeer vriendelijk verzoek om die eigenhandig aan Hunne Exc. over te geven. Ik ben volstrekt niet in details gekomen. Dit moet ik naar aanleiding van den inhoud dezes aan UwEdgestr. overlaten."

[2] Dat P.S. handelt over onbelangrijke huishoudelijke zaken en kan ik moeilijk lezen.

Buijskes, van Batavia op reis naar Ambon, hem daar aantrof; opmerkelijk vind ik in dit stuk de aanteekening van Van Middelkoop, dat hij van zijn medecommissaris ontving *ongeteekende* nota's: het doet mij toch denken aan de slordige verzameling van de Engelhard-stukken, waarvan ik in de inleiding gewaagde. Ziehier de bewoordingen van het besluit:

> Na aanleiding van twee door den secretaris van Commissarissen ter overname der Molukkes Baumhauer op gisteren avond ter agt uren, in naam van den eersten Commissaris Engelhard overhandigde dog ongetekende Notas; als eene wegens nog onafgedane pointen, welke in de Instructie van Commissarissen voorkomen, en waaraan als nog dient beantwoord te worden. En wegens eenige lijsten rekeningen en dokomenten, welke eerste commissaris rekwirerende is.
>
> Is besloten
>
> Om de wille van het singuliere en veel nadenking barende wegens het geen in deze Handelingen ligt opgesloten.
>
> Van de eerste te houden deze aantekening en te noteren, dat wanneer de eerste Commissaris deze pointen eerder en op eene geregelde wijze ter deliberatie had gelegd, en ook den tweeden Commissaris de vrijheid had gelaten over de Instructie en verdere papieren ter visie en lecture na behoren te disponeren, alsdan zonder twijffel reeds voor het meerder gedeelte aan de rekwisiten daarin vervat zoude zijn beantwoord en voldaan.

Deze commissarissen waren ongetwijfeld geen menschen, van wie men bezieling kon verwachten om met kracht zich tegen den toenemend gevaarlijken opstand te doen gelden. Schout-bij-nacht Buijskes — door C. C. G. G. op het bericht van de onlusten, ten spoedigste met versterking naar Ambon gezonden, zoomede met de bevoegdheid de Moluksche commissie te ontbinden, de beide leden naar Batavia te laten teruggaan om zich te verantwoorden en zelf het bestuur op zich te nemen, — Buijskes draalde geen oogenblik, na alles bij aankomst te Ambon te hebben vernomen, om zich in plaats van de onwaardige commissie te stellen. Naar zijn oordeel had Van Middelkoop zich „voor zijne onderhoorigen zoo danig gecompromitteerd, dat hij geen achting noch vertrouwen meer kon inboezemen", zoodat de afgezette gouverneur gelast werd zich dadelijk naar Batavia te begeven. Van dat oogenblik ging hij de vergetelheid in.

Wat Engelhard betrof, het algemeen gevoelen was hem oneindig gunstiger, hetgeen den heer Parvé, den resident van Semarang, hem d.d. 22 Juli 1817 schrijven deed:

Ik bedank UEdG. zeer voor den mij toegezonde brief, bedeelende de overgave der Moluccos. Dan hoe beklaag ik Uwe tegenwoordige positie en die van Mevrouw! Ik verzeeker UEd. dat alle de Engelschen welke hier kōmen UEdG. en Mevr. Engelhard grootelijks achten en Middelkoop in het ongelijk stellen. Waarlijk mijn vriend gij hebt een adder in uw boezem gevoed. Het spijt mij zeer maar verwondert mij geenzints; ik ken zijn valsch caracter. Ongelukkig maar voor C. C. G. G. zij zo slegt reusseeren in hunne keuzen als Van Middelkoop en Heijnis [1], enfin dit is niet anders.

Zeker, hij was onverantwoordelijk zwak geweest, doch zijn houding maakte het geenszins een eisch, oordeelde Buijskes, dat hij evenzeer dadelijk naar Batavia werd verwijderd; daarom wilde deze commissaris hem opdragen „eene generale inspectie van den staat, waarin zich de residentie Banda bevond". Nu bedankte Engelhard echter als „zeer ongesteld", zoodat ook hij met „de eerst voorkomende scheepsgelegenheid" naar Java zeilde, natuurlijk nu niet meer op het schip, dat ellendigen Van Middelkoop opnam. Met dat al was 's mans groot gezag — dat niet weinig zou vermeerderd zijn door de gelukkige onderhandelingen betreffende de overgave der Molukken — „vernietigd", gelijk Mr. H. J. van de Graaff naar Holland meldde [2], deze te vreden, dat alzoo van de baan was „een man, gehecht aan het oude stelsel en voor ingenomen tegen het nieuwe, zonder het te kennen; een man wiens crediet vele maatregelen had kunnen belemmeren".

Bij de instelling van den Raad van Indië in 1819 werd hij dan ook — anders als vanzelf een aangewezen lid — voorbijgegaan. Elout stond hem hierover niet kwaad te woord. Toen Engelhard zich over de passeering kwam beklagen, kreeg hij ten antwoord, dat de Koning, volgens het Regeerings-Reglement de gedane benoemingen ten deze moest bevestigen, en dat C. C. G. G. geschroomd hadden daartoe ook hem, Engelhard, voor te dragen, aangezien men nog in Nederland geheel kon verkeeren onder den ongunstigen indruk van hetgeen tijdens de Moluksche commissie had plaats gevonden [3]. In 1821 kwam Engelhard er op terug en wel door Elout in Holland er over te schrijven; hij wees er op, van zóó buiten alle schuld te hebben gestaan, dat schout-bij-nacht Buijskes hem

[1] Heijnis, onze resident van Palembang, moest wegens oneerlijkheid vervolgd worden: *Brieven-V. d. Graaff*, dl. II, bl. 19, 32, 37.

[2] *Brieven-V. d. Graaff*, dl. II, bl. 88-89.

[3] *Brieven-V. d. Graaff*, dl. I, bl. 49.

immers nog een commissie had toegedacht [1]; ook oordeelde hij „zonder verwaand te zijn", luidt het in den kinderachtigen toon, hem eigen, dat zijn aanspraken op het lidmaatschap des Raads onafwijsbaar waren „zoo uit hoofde van mijn langdurig verblijf in Indië, als inzonderheid mijne onder het Engelsch bestuur gehouden conduite en gedane opofferingen [2], mitsgaders het vervullen van mijne pligten in de dienst van Zijne Majesteit den Koning in den aanvang van de regering van Commissarissen-Generaal en de overname van de Molukken uit handen der Engelschen". De reclame mocht echter ook toen niet baten. Eerst met het dalen van Van der Capellen's zon en die van zijn alter ego Mr. Van de Graaff, in 1824, gaat de zijne weer rijzen. Commissaris-Generaal Du Bus lacht hem vriendelijk toe en gebruikt hem voor adviezen en commissiën. Komt de Raad van Indië in opstand tegen dezen landvoogd, zoo'n goeijerd als Engelhard wordt nu waarlijk een *trouvaille.* In 1826 biedt Du Bus hem een zetel aan en — merkwaardige overeenstemming! — zonder hiervan te weten, lokt hetzelfde jaar minister Elout een koninklijk besluit uit, waarbij Du Bus gemachtigd wordt, Engelhard tot raadslid te benoemen, indien er bij den Landvoogd geen bezwaren tegen bestonden. Maar de belanghebbende zelf maakte nu bezwaar; hij had er reeds Du Bus voor bedankt, zich te oud gevoelende [3].

Hij bleef intusschen het archief met adviezen verrijken. Zijn vermogen was destijds groot [4] en hij kon alzoo den steun van de Indische schatkist wel missen; maar gelijk het in Indië menigmaal gaat met ambtelijke positiën, zoo ook met fortuinen: 't is 'n buiten verwachting van op en neer, neer en op. Engelhard scheen het ten slotte zóó noodig te hebben, dat een hem in 1829 toegekend pensioen van f 1000 's maands hem redde uit de gedrukte omstandigheden, waarin hij aan den avond zijns levens verklaarde „gedompeld" te zijn [5]. Met de toekenning hiervan verklaart hij mede zich zoo gelukkig, omdat hij aldus in de gelegenheid wordt gesteld zijn schrijvers gaven ten beste te blijven geven aan den dienst der Indische regee-

[1] Dit wordt bevestigd in Buijskes' Buitenzorgsch verslag. De wijze, waarop ik van deze aanbieding melding maakte op de bladzijde, in de vorige noot vermeld, doet zien, dat de reclame m. i. wel eenige bevestiging vorderde. De zaak blijkt nu juist.

[2] Zie *Engelhard*, bl. 1016.

[3] Zie *Veroordeeling-Elout*, bl. 356 en 347.

[4] Over Engelhard's fortuin, zie nader mijn artikel *Engelhard*, bl. 1025, noot 3.

[5] Over zijn pensionneering , zie *Veroordeeling-Elout*, bl. 363.

ring, weldra vertegenwoordigd in den persoon van Johannes van den Bosch, de incarnatie van hetgeen eigenlijk Engelhard altijd gedacht en gewenscht had op het gebied der Indische politiek. Als deze dan ook Java nadert, doet Engelhard hem bereids te Anjer toekomen een nota van liefst 550 bladzijden [1] !! Het schrijven was hem dan ook „eene behoefte", verklaarde hij [2]; nu, wij zullen er nog in het tweede gedeelte dezer verhandeling de gelegenheid toe vinden, dit op te merken. De lezer kan dan tevens nagaan, in hoever de door mij gegeven voorstelling van dezen „hypercriticus aux petites vues" aan overdrijving mocht lijden [3], wanneer hij door al het voorafgaande nog geen gevestigde meening hierover mocht hebben!

[1] *Priangan*, dl. I, bl. 84.
[2] *Priangan*, dl. I, bl. 80.
[3] Verg. *Priangan*, dl. I, bl. 84.

EINDE VAN HET 1e GEDEELTE.

TWEEDE GEDEELTE.

De opstand in de Molukken onder het bestuur der commissie Engelhard-Van Middelkoop.

Hoeveel rampen bracht niet het Compagniesbestuur in dit paradijsland met de stelselmatige vernieling der specerij-boomen, te grooter, omdat menigmaal wat te voren was uitgeroeid, opnieuw moest worden aangeplant, veroorzakende „het aanplanten van zulk groot getal nagulboompjes geen kleen misnoegen onder de jnlanders van Amboina, die niet konden begrijpen waarom nu met zulke rigoruisheid de nagulen aanplanten, die men kort te vooren zoo ijverig uijtgeroeijt hadde" [1]. Daardoor verkeerde al zeer spoedig het gezag, waarnaar de Hitoeneezen ter vervanging van dat der Portugeezen als gesnakt hadden [2], in verachting zóó, „dat alle oostersche volkeren d'onze verweten dat wij in plaets van met mannen met boomen oorloogden". Niet zonder intelligente scherpte merkten zij tegen 'n Arnold de Vlaming op, als deze vlootvoogd de vernieling eischte — daar „de Comp. geene Nagels meer zoude behoeven aan te nemen als de geheele wereld soo wijd en breet die van God de Heer geschapen was konde vertieren" — „dat men haarlieden dan behoorde toe te staan met den overschot te doen en handelen naar haar believen, want verzekerden ons dat zij die wel wisten aan de man te brengen schoon dat wij de weereld te voren met 1500. Bharen al geprovideerd hadden" [3].

En het was niet alleen de politiek van vernieling op zichzelf, die drukte, maar ook de daarmede samengaande middellijke gevolgen, waaronder dat het gansche huishoudelijk leven der voor de hongitochten gepresten verstoord werd, zoodat met den grooten opstand in 1637 de vraag luidt [4]: „Dat niemant van de burgers off andere Lieden slaeven, geduurende haere absentie met de Hongij in hare thuijnen mogten vallen, gabbe gabben [5] en atap nevens andere vrugten uijthaelen, zoo datse 't Huijs komende dikwils niet vonden, waer door als dan met wijf en kinderen mosten honger leijden". Dan ook werd aan de arme kerels de vastgestelde betaling voor de verplichte levering van het product onthouden, wordende niet „hare Nagelen opregt gewogen" [6]. Wel nam het bestuur te Batavia daartegen maat-

---

[1] *Rumphius*, dl. II, bl. 107 over het jaar 1656. — Ten aanzien van de koffiecultuur in de Preanger geheel hetzelfde: men leze het zeer belangrijke hoofdstuk VII in *Priangan*, dl. I, bl. 116* v.v.

[2] Zie dl. I, bl. 422. — De in den tekst volgende aanhaling bij *Rumphius*, dl. I, bl. 232 over het jaar 1614.

[3] *Rumphius*, dl I, bl. 289-290 over het iaar 1650.

[4] *Rumphius*, dl. I, bl. 147.

[5] *Gaba gaba*: de hoofdnerven van den sagopalm, voor wanden van huizen.

[6] Verg. de mededeeling in *Priangan*, dl. I, bl. 171*.

regelen [1], doch met welk slag van plaatselijke ambtenaren gouverneur Arnold de Vlaming had te doen, lezen wij als volgt onder 1647 [2]: „Op Hitoe vielen klagten over den Resident dat hij groot bedrog had bedreven bij 't inweegen der Nagelen en de inlanders merkelik verongelijkt hadde, dies denzelven van zijn comptoir geligt en aan 't Casteel gebragt wierde; de schraapsugt van zommige Comp^s Dienaren nam zodanig toe en dat zoo openbaar en stout dat het scheen als ofze een wed spel ingestelt hadden, dus het ook hoog nodig was dat den nieuwen Gouverneur met harde straffe tegens deze verdervelijke menschen voorzage dewelke anders een zoo duur verworvene vrede in 't korte weder omver gestooten zouden hebben, dog dit baarde den Gouverneur zoo veel nijts en onlusten dat hij in zulke stribbelingen (die hem zijn eigen officiers aandeeden) bijkans zijne geheele regeeringe toegebragt heeft" [3]. Wanneer wij aan het einde van dit hoofdstuk Buijskes' rapport over de vermoedelijke oorzaken van den opstand van 1817 lezen, zullen wij daarin de getuigenis terugvinden, dat deze verderfelijke geest destijds niet geheel uit onze landsdienaren was geweken.

Daarentegen waren als regel de onder het Engelsche bestuur aangestelden geen onontwikkelde philisters, die, bijgestaan door sirihpruimende nonna's, slechts in sinjo-taal hun gedachten wisten uit te drukken, en dus ook overigens geen andere ontwikkeling hadden dan de dagelijksche bezigheden hun aanbrachten. De Inlander der Molukken kende tot de komst der Engelschen niet anders dan wat hij noemde en waarmede alles gezegd was: de Compagnie, en scheen niet anders te weten dan dat, zooals hare dienaren hun plichten begrepen, het ook zoo behoorde. Met het optreden van het Britsche bestuur kreeg hij kijk op een vrijzinnige richting, waarvoor hij te meer moest gevoelen, nu dat bestuur met 1817 weer dreigde heen te gaan Ook al zoude zijn onguustige stemming tegen het terug-

[1] „Jn dit voorjaar", leest men bij *Rumphius*, dl. I, bl. 278-279, over 1649, „was ordre van Batavia gekomen dat men om alle morsserijen bij 't inweegen der Nagelen te voren gebruijkt vor te komen een nieuw metaale gewicht zoude invoeren gelijk het zelve doenmaals van Batavia gezonden was, waar op het getal der ponden soo wel met moorsche als duijtsche letteren ingegraveert was op dat het een ijder duijdelijk bekennen en optellen konde; dan dat bij 't inweegen der Nagelen een gesworen inlandsche schrijver in 't weegen bij moeste zijn die zig op het gewicht verstond en dat zonder deszelfs prezentie niet een pont mogt ingewoogen worden."

[2] *Rumphius*, dl. I, bl. 268.

[3] Zie ook *Rumphius*, dl. I, bl. 284-285, over de ontrouw der ambtenaren.

gekomen gezag niet geprikkeld zijn, gelijk de Kroniekschrijver in overeenstemming met Buijskes mededeelt [1], „door onzinnige denkbeelden van vrijheid en onafhankelijkheid, tijdens het Britsch Bestuur als het ware moedwillig opgewekt", lag het toch wel in den aard der zaak, dat wij in veel ongunstiger omstandigheden terugkwamen, dan waarin wij er vroeger geweest waren. Ook Engelhard in zijn brief van 16 Juni 1817 aan Elout merkt niet ten onrechte op: „De verschillende zeden en gewoonteus der Engelschen van de onzen hebben zeer zeker geen goed in de Molukkos verspreid, en de volkeren alomme geheel andere principes ingeboezemd." Men leze ook vooral aan het slot van dit hoofdstuk, wat Buijskes over de bedenkelijke wijziging in den publieken geest mededeelt.

De Inlander — het werd reeds aangeteekend — verborg zijn weerzin onder die verandering niet [2], zóó weinig, dat acht dagen na de komst der Molukschc commissie, de pakhuismeester De Keyzer ten huize van predikant Kam zou gezegd hebben het volk niet te veel te vertrouwen, want het zou ligt mogelijk zijn, dat er onaangename voorvallen na het vertrek der Engelschen plaats hadden; opvallend was het o. a., merkte hij op, dat nu reeds al de schoolmeesters van Saparoea de hoofden bij elkander hadden gestoken en voor Matulesi, den leider van den weldra uit te breken opstand, een in het oog loopende vrees hadden. Het is niet te bepalen, in hoever dergelijke verhalen, die een niet zeer critisch aangelegd schrijver van latere jaren noteerde [3], werkelijk op waarheid berusten, maar een feit is het in ieder geval, dat het aan aanwijzingen over verstoordheid niet heeft ontbroken. Het had tot voorzichtigheid moeten leiden, een voorzichtigheid in zoover ook bij de instructie der Moluksche commissie betracht, dat zij de lastgeving bevatte om vooralsnog de Britsche bestuursrichting te blijven volgen.

Stomme Van Middelkoop stoorde zich daaraan niet en nam allerlei maatregelen, die tot ongenoegen konden leiden; leuterende Engelhard bleek de man niet om den storm nog tijdig te bezweren [4]. Onder zulk een leiding, of geen leiding, konden de gewestelijke ambtenaren, naar het karakter toevallig medebracht, mede hun gang gaan en aan hun aanmatiging den teugel vieren. Dat het geschiedde en met zulke schrikkelijke gevolgen, deed overste Ver Huell, die als

[1] *Kronijk*, bl. 347.
[2] Dl. I, bl. 452-454, 476, 513.
[3] *Van Doren-M.*, bl. 7.
[4] Verg. dl. I, bl. 538-539.

commandant van een der te Ambon geplaatste oorlogsschepen den Molukschen opstand medemaakte, de waardige woorden schrijven [1]: „Ook is het eene vreesselijke les voor menig Europeaan, die eenig gezag over deze zoogenaamde zwarten of wilden verkregen heeft, en zich het ellendig denkbeeld heeft eigen gemaakt, om hen juist daarom als slaven ongestraft te kunnen onderdrukken. Hebben zij ook niet eene geregte aanspraak, als bedeeld met het Goddelijk licht der rede, om als menschen behandeld te worden, — met regtvaardigheid en eene liefderijke toegenegenheid, geëvenredigd naar hunne inborst en zeden? Zoo handelde de groote Cook, de edele en ongelukkige La Perouse en meer andere menschkundige reizigers. Geen volk, hoe woest, of onbeschaafd het ook moge zijn, of het laat zich veeleer door eene liefderijke behandeling leiden, dan door eenen wreedaardigen dwang."

Een opstand, als in de Molukken uitbrak, is op breede schaal in de dorpen voorbereid; onmogelijk, dat de volkshoofden er geheel onkundig van blijven. Voor de hoofden, die om welke redenen dan ook, er geen heil in zien, wordt de positie soms zeer moeilijk en moet de al of niet openbaring aan het Europeesche gezag inwendigen strijd kosten. Iedere mededeeling op dit gebied is een daad, ook dan wanneer het mocht blijken, dat de berichtgever zich vergist of overdreven voorstellingen van het naderend gevaar gemaakt heeft. De Europeesche bestuurshoofden kunnen niet tegemoetkomend genoeg jegens zulke menschen optreden, willen zij niet de berichtgeving ontmoedigen en zich aldus aan de mogelijkheid blootstellen, dat zij plotseling, onvoorbereid tegenover het gevaar staan. Van die welwillendheid is hier echter niets te bespeuren. Met een roekeloosheid, die mij Van Doren's mededeelingen er over onmogelijk deed schijnen, alzoo oorspronkelijk niet ten volle deed aannemen, worden de berichtgevers afgeranseld, in arrest gesteld, weggesnauwd; en niet door één bestuurshoofd, die het op zijn heupen heeft, doch door allen, tot wien de berichtgevers zich wenden. Buijskes zelf deelt inderdaad mede, dat onze bestuurshoofden waarschuwingen ontvingen, doch dat men deze, om met Rumphius te schrijven over waarschuwingen, die aan den opstand van 1651 voorafgingen, „in geen groot agtinge vernam" [2].

Toen Van den Berg te Saparoea het bestuur aanvaardde, scheen er een idyllische rust te heerschen. „Ik kan UEdGestr. nochtans

[1] *Ver Huell*, dl. I, bl. 128.
[2] *Rumphius*, dl. II, bl. 9.

verzekeren", schreef op het bericht der rebellie Ternate's resident Neys, die er tevoren bestuurshoofd was geweest [1], aan Engelhard, "dat ik gedurende mijn ruim zeven-maandig bestier, onder het Engelsch Gouvernement gelijkelijk over de beide residentien Saparoea en Haroeko, zulk een volkomen vertrouwen in die Eijlanders gesteld hebbe gehad, dat ik nimmer van dergelijke opstand zoude gedroomt hebben." Had Van den Berg er maar van *gedroomd*, althans toen hem er aanleiding voor werd gegeven. Pieter Matheus Soehoka kwam hem vertellen, dat er ontevredenheid broeide. De Resident hoorde er over de regenten van *Boi* en *Nolot* [2]: zij wekten bij hem de overtuiging, dat het slechts kwaadwillige praatjes waren. Tot straf dier kwaadwilligheid liet Van den Berg aan Soehoka binnen 's huis rotanslagen geven! Een paar dagen later kwam de vrouw van radja Nolot — de *njora*, zooals de vrouwen van negorijhoofden genoemd worden [3] — een kopje koffie bij mevrouw de Residentsche drinken, en vertelde toen in haar onnoozelheid, dat Soehoka toch werkelijk de waarheid had gesproken en alzoo onrechtvaardig was gestraft, dat er dagelijks te Nolot vergaderingen plaats vonden en de negorijbewoners hun wapenen in gereedheid brachten [4]. Deze Soehoka heeft zich van den aanvang af, naar wij nog lezen zullen, bij den opstand aangesloten; ook heet het, dat hij, toen al de kinderen van de familie Van den Berg neergeveld waren, medegewerkt heeft om één ervan in veiligheid te brengen. Begrepen wordt anders door mij niet, dat de opstandelingen toegelaten hebben een der hunnen, die hen eerst had willen verraden, een rol in de rebellie te doen vervullen; een geheim zal dat verraad wel niet gebleven zijn.

In verband hiermede is opmerkelijk hetgeen geschiedde met het Christen-negorijhoofd van *Siri Sori* [5], "een getrouw en aan het Nederlandsch gouvernement verkleefd Regent" [6], Johannes Salomon Kirauly. Zijn dorpsgenooten mochten hem niet; zij beweerden, dat hij ze niet goed behandelde. Kirauly dan had mede van opstandsplannen vernomen. Hij durfde er niet bij den Resident mede aankomen, "omdat hij bevreesd was, dat de Resident hem als den zegsman zoude bekend maken, en dat hij dan gewis met zijne geheele familie

[1] Verg. dl. I, bl. 391.
[2] Over deze plaatsen, dl. I, bl. 470 en 471.
[3] *Van Hoëvell*, bl. 20.
[4] Het *Soehoka*-verhaal bij *Van Doren-M.*, bl. 16-17.
[5] Verg. dl. I, bl. 474.
[6] *Van Doren-M.*, bl. 17, waar ook de bijzonderheden, die in den tekst volgen.

door de eilanders zoude omgebragt worden"; doch er ook niet over willende zwijgen, voer hij naar Ambon, waar hij zijn hart luchtte aan onze Commissarissen. Ook hij kwam echter van een slechte markt thuis of liever hij kwam niet thuis, "aangezien de Landvoogd van Middelkoop, noch de heer Engelhard, mede Kommissaris voor de overname der Molukko's, aan zijne confidentiële kennisgeving geloof wilden slaan en hem te Amboina in stads arrest hielden". Is dit alles inderdaad juist? Het feit staat vast, dat bij het uitbreken van den opstand Kirauly zich te Ambon bevond; het kàn mogelijk zijn, dat hij er voor het aangegeven doel naar toe is gegaan en dat Engelhard, van deze reis naar Ambon melding makende, de waarschuwing onbesproken laat, om zichzelf niet bloot te geven; maar dat hij in een brief aan Siberg het ongelukkige einde van zoo velen, die met de expeditie-Beetjes naar Saparoea gingen, óók Kirauly memoreert in deze woorden "alsmeede de Radja van Sorry Sorry, een waardig en respectabel man, die zich hier bevond en te zelver tijd naar zijn rijkje is terug gekeerd, doch door de muitelingen is afgemaakt"; dat hij dit doet zonder tevens te melden, dat Kirauly stads-arrest — door den Gouverneur? — was opgelegd, is natuurlijk wel denkbaar, doch zonderling.

Het zou ook niet bij waarschuwingen uitsluitend van *Saparoea* zijn gebleven. Zekere LATUKOMMA OMA was een onder het Britsche bestuur ontslagen hoofd van de negorij *Pelaoe* [1]. Deze, zoomede zijn broeder JACOB BENJAMIN FERNANDUS, woonachtig te *Aboro* [2], waarschuwden resident Uijtenbroek van Haroekoe, hetgeen Engelhard in zijn Bataviaasch verslag aldus mededeelt: "Op den 20e April en dus slegts 21 dagen na dat den Heer van den Berg het gezag op Sapparoua had aanvaard [3], hadden de gewezene Radjas van Polouw en Aboro, beide aan het Nederlandsche Gouvernement ten nauwsten gehecht, den Resident van Haroekoe verwittigd, dat er een bijeenkomst in de bosschen van het district Liang belegd was, sterk over de 100 koppen, alwaar men ene conspiratie tegens het Nederlandsche Gouvernement stond te smeden, bij welke gelegenheid zich dat vloekgespan op de plegtigste wijze met een stond te verbinden om

[1] Verg. dl. I, bl, 467.

[2] Verg. dl. I, bl. 466.

[3] Engelhard brengt dit in herinnering, daar hij niet gelooft aan de schuld van Van den Berg — verg. bl. 547 en 569 noot 1 — en „als zeker" stelt, „dat indien de Engelschen nog enige tijt in het bezit der Molukkos waren gebleven, dit oproer ook onder hunne Regering zoude zijn uitgebarsten". Echt Engelhardsche wijsheid!

door het afzenden van opene brieven aan de volkeren van Ceram en elders hun te inclineeren om zich van het Nederlandsche Gouvernement af te scheuren, en tot die samenswering uit te nodigen; de zwakke staat der bezetting kennende, zoude dit hun boos voornemen aanmerkelijk hebben gefaciliteerd." Naar aanleiding dezer waarschuwing, werd den radja van *Samet* [1] een onderzoek opgedragen. De geschiedenis van Saparoea herhaalt zich hier. De Radja toch gaf den Resident na eenigen tijd de verzekering, lezen wij [2], „dat het gerucht valsch was en dat het slechts verdichtselen van bovengenoemde personen waren, hetgeen den Resident Uijtenbroek deed besluiten genoemde personen voor zich te doen komen en hen naar Amboina op te zenden, waar zij, even als de Radja van Sory-Sory Seranie onder strikte surveillantie der politie bleven."

De Moluksche commissie had van Batavia zeer weinig fondsen medegekregen, zóó weinig, dat Engelhard zich verplicht zag geld te Ambon op te nemen en daarvoor een wissel af te geven. Het laat zich niet zeggen, of en tot welke mate die bekrompenheid van middelen tot de uitbarsting van het verzet middellijk heeft medegewerkt; maar wel kan men zich den invloed hiervan voorstellen. Herinneren wij ons de malle geschiedenis bij het vertrek naar Menado van resident Martheze, dien Van Middelkoop zonder geld, naar het schijnt, wilde doen vertrekken [3]. Het geldgebrek moest ook de Moluksche commissie prikkelen om spoed te maken met papieruitgifte en niet al te ruim wisselkantoren te openen. Immers slechts te Ambon, Banda, Ternate: wat baatte dit o. a. de Oeliasers? Bovendien het papier van f 1 was niet eens wisselbaar, juist derhalve de meest benoodigde kleine munt [4]. Teekenend schijnt, wat men zonder meer leest in het journaal van Boelen ad 7 Februari 1818, let wel in den aanvang van Februari, bij uitbetaling van soldijen op de *Reygersbergen*: „Het $\frac{1}{4}$ verdiende soldy over de maanden Julij, Aug. en September 1817 betaald met papiere ropijen — 26 hollandsche stuivers het stuk gerekend." Hoe hield men er nog een goede stemming in? Zulk een verregaand geldgebrek spoorde de plaatselijke bestuurshoofden allicht mede aan om door heerendienst en verplichte levering te

---

[1] Verg. dl. I, bl. 465.

[2] *Van Doren-M.*, bl. 18. De Schrijver spreekt steeds van den radja van Siri Sori *Seranie*, ofschoon er destijds slechts één negorij Siri Sori bestond; zie hiervóór, dl. I, bl. 474.

[3] Zie dl. I, bl. 535. — Over het gemis aan fondsen, verg. mede dl. I, bl. 402.

[4] Verg. bl. 519.

doen verkrijgen, wat men liever niet wilde betalen, terwijl ook door de schrikbarende verwaarloozing van gebouwen, versterkingen, wegen, veel, heel veel te doen viel. Pas optredende bestuurshoofden kennen bovendien soms geen grenzen aan hun ijver tot veranderen; in een vloek en een zucht moet het maar worden gedaan. De nauw uit Holland gekomen en den 21n Maart 1817 als resident van Saparoea opgetreden jeugdige Van den Berg schijnt niet begrepen te hebben, wat de eisch der omstandigheden medebracht. Als het hoofd van den opstand Matulesi een publicatie, gedagteekend Saparoea, 12 Juli 1817 aan de inlandsche hoofden der negorijen van de eilanden doet afgaan om allen op te wekken aan den opstand deel te nemen, schrijft hij, dat men zich verbonden heeft: "om de bevelen van den Resident niet meer op te volgen, omdat de Residenten hen op allerlei manieren onderdrukt en gedwongen hebben, zonder dat zij eenige belooning kregen voor hun werk"[1]. Indien de bewoordingen juist zijn weergegeven — het is eenigszins vreemd, dat zulk een rondschrijven eerst een maand na het uitbreken van den opstand afgaat — dan ligt daarin opgesloten, dat met het herstel van het Nederlandsche gezag de lasten drukkender waren geworden.

De opstand had naar een te wel beraamd plan plaats, dan dat hij zich voorloopig zou beperken tot Saparoea; zoo goed als te gelijker tijd, d. w. z. nadat de uitbarsting aldaar ruchtbaarheid had gekregen, kwamen ook de andere Oeliasers, Ceram's zuidkust, ja het eiland Ambon zelf, in verzet. Gelijk in 1636 was het alsof "het geheele gebouw van den Ambonschen staat begon op een zij te hellen", toen het vuur van den opstand "vloot met er haast voort van Leytimor tot in de naburige Oeliascherschc eijlanden" en men vond "voor eerst geen beteren raad als het hooft binnen de schansse te houden en belasten een ijder sijn nest te bewaren"[2].

[1] Het rondschrijven vindt men bij *Ver Huell*, dl. I, bl. 131-132. De Schrijver bericht, dat hij „toevallig" eigenaar werd van het stuk, „eigenhandig door het opperhoofd Thomas Matulesia, geteekend" en dat hij het „letterlijk" deed vertalen. Jammer, dat hij er geen fac simile van bijvoegde. — Engelhard aanvaardde blijkens zijn Bataviaasch verslag de beschuldigingen tegen Van den Berg, ook wat aanging het afstraffen en in de ijzers klinken van Anthonie Rhébok niet, schrijvende „deze worden direct gerefuteerd door de confessien der gevangen muitelingen Thomas Matulesie, Oeloepaha, Philip Latumahina, Capitein Lucas van Nolloth en Anthony Rebok, die als eerste aanvoerders met den dood zijn gestraft en opentlijk op het schavot hunne depositiën hebben bekrachtigd". — Hierna zullen wij in het *rapport-Porto* ook lezen, dat Van den Berg geen schuld zou gehad hebben.

[2] *Rumphius*, dl. I, bl. 121-127.

Nooit is positief uit te maken, waar de meer rechtstreeksche oorzaken van volksonlusten zijn gelegen en het standpunt der verantwoordelijke bestuurders brengt vanzelf mede te betoogen, dat de beweging geheel buiten hun schuld ontstond. Engelhard's beschouwingen er over in zijn Bataviaasch verslag zijn uit dien hoofde van weinig waarde. Hij, die in een particulier schrijven Van Middelkoop als den hoofdschuldige had aangewezen [1], verklaarde nu, dat de oorzaken van den opstand hem »ten eenemaal onbekend" waren, en het hem ook niet mogelijk was geweest daarin licht te ontsteken, »alzo de communicatie met Sapparoea had opgehouden, en de correspondentie met Amboina finaal was gestaakt". Dit weerhoudt hem intusschen niet in uitgebreide beschouwingen over de aanleiding van het verzet te treden; hij zoekt haar o. a. »in de afkeer die de Moluksche volkeren over het algemeen voeden voor alle ondergeschiktheid of maatschappelijke verdragen, als van aart tot ene onafhankelijke eigendunkelijke gemakkelijke levenswijze geneigd zijnde, door welke nijgingen zij aangeprikkeld wierden om zich van alle onderwerping aan een regelmatig gezag te ontwringen, en die misleidende verwagting, dat zij even en gelijk de volkeren van Ceram en elders geheel op zichzelven zoude staan en tot gene opgelegde verpligtingen verbonden zijn".

Dit is zeker algemeen genoeg. Van belang daarentegen mag geacht worden het bezadigd en wel overwogen rapport van den schout-bij-nacht Buijskes, dat hij, gedagteekend Kedong Allang 10 October 1818 N°. 472 Secreet, dus toen hij na de onderdrukking van de rebellie, te Batavia was teruggekeerd, speciaal over de oorzaken aan C. C. G. G. heeft ingediend. Buijskes was reeds na den vrede van Amiens in de Molukken geweest, om hetzelfde te verrichten, wat aan Engelhard-Van Middelkoop in 1817 werd opgedragen, namelijk de Molukken uit de handen der Engelschen over te nemen. Een vreemdeling kon hij daar alzoo niet genoemd worden, toen C. C. G. G. hem uitnoodigden opnieuw derwaarts te gaan om zoo noodig de plaats der heeren Engelhard-Van Middelkoop in te nemen en het gezag er te voeren tot herstel der rust. Hij heeft die taak op afdoende wijzen en goed vervuld, hetgeen te meer waarde aan zijn beschouwingen doet geven, gelijk ik ze hier laat volgen:

> Ik heb de eer Uwe Excellentien bij dezen mijne gedachten mede te deelen, wegens de oorsprong en verdere aanleidende oorzaken, van den plaats gehad hebbende gevaarlijken opstand, onder de ingezetenen der Moluksche Eilanden.

[1] Zie dl. I, bl. 539 en 547.

In de eerste plaats vermeen ik met eenige zekerheid te kunnen vooronderstellen: dat de ingezetenen dier eilanden, vooral van de afgelegene residentien onder het voormalig bestier van de O. I. Comp^e^. door deszelfs bedienden in het algemeen, en wel door de residenten in het bijzonder, zeer gedrukt en gekneveld zijn geworden.

Om hier van verzekerd te zijn behoeft men slechts nategaan: het aanzienlijk vermogen dat onderscheiden residenten van Saparoua (: om van geene anderen melding te maken :) aldaar bij een vergaard hebben.

Ik ben toevallig in de gelegenheid geweest om uit den staat des boedels van een gewezen resident van Saparoua, circa veertig jaren geleden aldaar in functie geweest zijnde, te ontwaren, dat die ambtenaar in een zeer korten tijd, een vermogen van $^{100}/_{m}$ Rijks-daalders had bij een geschraapt, en daar de bezoldiging van een resident des tijds zeer gering en er bijna geene gelegenheid was, om eenigen smokkelhandel in specerijen te drijven, zoo blijft er niets over, dan mijne vooronderstelling van knevelarij aan te nemen.

Dit wordt nog meer bevestigd door de aanzienlijke schuld die de erven van den gewezen resident van Saparoua Blondeel nog te vorderen hebben van verscheiden der voornaamste Hoofden van dat eiland, en waarvan de obligatien door den gewezen Britschen resident Martin zijn opgeëischt en aan Commissarissen tot de overname overgegeven: also hij vermeende in de schuldvordering te hebben moeten difficulteeren.

Deze schuld was (: als ik het wel heb :) oorspronkelijk van boetens, door den Gouverneur der Molukkos in den tijd aan die Hoofden opgelegd, en die door den resident moesten worden voorgeschoten; daarvoor werd aan dezen overgelaten, om dezelve op de best mogelijke wijze in te vorderen, die alsdan deswegens schikkingen maakte, door obligatiën te doen paseeren, of te wel panden daarvoor te nemen, in zoo verre het aandeel, dat de Hoofden der negorijen uit de betaling der specerijen toekwam en men inhield, niet toereikende bevonden wierd.

Ik vooronderstel dat deze handelwijze op alle residentien almede plaats gevonden heeft, ofschoon Saparoua als het sterkst bevolkt, en daardoor de grootste hoeveelheid nagelen opleverende eigenlijk het neusje van de zalm was; dit zal dan ook de reden geweest zijn, dat de oud Gouverneur Generaal Siberg, zijnen neef van den Berg als resident van Saparoua bij Uwe Excellentiën heeft aanbevolen [1].

Dat de Hoofden en voornaamste ingezetenen eindelijk deze knevelarij moede wierden is niet te verwonderen, vooral als men in aanmerking neemt, dat sedert de doorvaart in de Molukkos

[1] Verg. *Priangan*, dl. I, bl. 205*. — Zie ook aldaar op bl. 318* over boeten.

De Gouverneur-Generaal Daendels had intusschen het belang van de Moluksche bezittingen niet uit het oog verloren; vele pogingen wierden aangewend om dezelve van het noodige te voorzien, en een Civiel Landvoogd (Prefect) van eene zeer ampele instructie voorzien naar Amboina gezonden.

Het groot gebrek aan comptanten gaf aanleiding tot eene gedwongen quotisatie van de gegoedste ingezetenen, en tot eene algemeene bezuiniging in de uitgaven.

Men oordeelde, dat de ingezetenen hunne schoolmeesters zelve dienden te onderhouden, en de geringe bezoldiging van deze zoo nuttige en waarlijk behoeftige dienaren, wierd ingetrokken, voor dat de noodige schikkingen voor hun onderhoud waren gemaakt, en deze menschen in het algemeen te hooghartig om van almoesen te leven (: zoo als zij zulks uitdrukten :) leden spoedig gebrek, een onverzettelijke haat tegen het als toen plaats hebbend bestuur was hiervan het gevolg, en daar zij als bedienaren van den godsdienst in hunne negorijen wierden beschouwd, en dus veel invloed hadden, is het niet te verwonderen dat zij hunne gevoelens aan de ingezetenen mededeelden.

1809 aan minister Van der Heim, dat „Het noodlottig uiteinde van den geachten Prefect van Amboina C. L. Wieling, waardoor hij zo wel mijn op hem gesteld vertrouwen als de hoop van alle de zijne te leur stelde", verstoring in zijn reorganisatie-plannen bracht: *De Roo*, dl. I, bl. 247.

Engelhard in zijn Bataviaasch verslag noemt mede als een der beweegredenen tot den opstand de herinneringen aan „de aanwerving van Ambonnesen soldaten tot den dienst op Java in 1808 en 1809, waarbij schreeuwende extortien en vexatien hebben plaats gevonden, die omstandig vermeld staan in de Memorie door den Gouverneur Wieling overgegeven aan zijn vervanger op Ternaten den Heer Coop a groen, het welk bij deze volkeren voorzeker niet uit het geheugen is verloren. En deze verdwaalde menigte geen onderscheiding kennende tusschen het voorgaande en tegenswoordig bestier, in onzekerheid hebben geverseerd of bij de herstelling van het Nederlandsch gezag niet wederom dusdanige geforceerde aanwerving zoude worden ingevoerd, die ten enemaal onder het Engelsch Gouvernement had opgehouden". — Bij *Riedel*, bl. 37, leest men, dat de opstand uitbrak „doordien de bevolking voor de geleverde kruidnagelen niet behoorlijk werd betaald en de toenmalige Resident J. van den Berg op zijn tochten door het eiland de krachtige en gespierde mannen deed opvatten en als soldaat wegvoeren. Het gerucht verspreidde zich tevens, dat alle mannen, in ketenen geklonken, als soldaten zouden worden weggeleid en dat de Nederlandsche regeering Javanen zou invoeren om met de vrouwen des lands te cohabiteeren." Philip Latumahina, een gewezen schrijver van den Resident, verspreidde dat gerucht, boekstaaft mede Riedel. Geruchten, hoe wild ook, kunnen verspreid zijn en zullen ook wel verspreid zijn, doch de aanhef dezer aanhaling gaat oneindig verder. Ik geloof echter, dat de heer Riedel wel wat spoedig losse mededeelingen als feiten heeft aangenomen.

In deze gesteldheid van zaken en gisting der gemoederen, verscheen eene geringe vijandelijke macht, waarschijnlijk bekend, op eene zwakke verdediging te kunnen staatmaken.

Door het schandelijk gedrag van eenige officieren viel Amboina en de daar onder sorteerende residentiën in Britsche handen, dewelke zich op alle mogelijke wijzen van de genegenheid der ingezetenen trachten te verzekeren, door dadelijk de schoolmeesters hun achterstallig tractement te doen uitbetalen, en alles weder op den ouden voet te brengen, de specerijen met comptanten te voldoen, de lijwaaten voor mindere prijzen aftestaan, geene verpligte leverantien te vorderen, de heerendiensten te verminderen en de betaling der zoo genaamde kwartslieden te verhoogen van een op drie ropijen 's maands; en eindelijk doordien de Britsche ambtenaren groote verteeringen maakten, kwam er veel geld in circulatie, en de ingezetenen kregen eene goede betaling voor hunne producten: deze welvaart wierd nog vermeerderd door het oprigten van een Amboineesch corps soldaten ruim 500 man sterk die eene zeer hooge soldij genoten en zeer goed gekleed wierden.

Het inlandsche bestuur was onder de Engelschen zeer zagt. Wanneer het negorij-volk over hunne Hoofden klagten inbragten wierden deze dikwijls afgezet zonder gehoord te worden; hierdoor verloren de Radja's, Pattij's en verdere Hoofden veel van hun gezag, zij vermogten niet meer te straffen, het volk wierd hierdoor hoe langer hoe losbandiger, de schoolmeesters alleen behielden hunnen invloed.

En eindelijk nadat alle onze bezittingen aan de Engelschen waren overgegaan, en ons vaderland bij het Fransche rijk was ingelijfd, verzuimde men niet om de ingezetenen der Molukkos te verzekeren dat wij als natie niet meer bestonden, en ook nimmer als zoodanig bestaan zouden, dat zij dus voortaan altijd onder het Britsche bestuur zouden blijven.

Dat alle de ambtenaren en geëmployeerden dit verlangden, is ligt nategaan zoo als ook de Europesche officieren en andere officieren bij het Amboineesche corps militairen geplaatst, waarvan zeer veele in de Molukkos getrouwd en zich aldaar gevestigd hadden; dus was de tijding van eene algemeene vrede, van de herstelling der Nederlandsche natie, en eindelijk die van het gesloten tractaat, waarbij de teruggave onzer kolonien bepaald was, niet zeer welkom; een ieder was daarover ontevreden, en dat men de ingezetenen vervolgens op alle mogelijke wijzen van het verwagt wordende Nederlandsch gezag afkeerig heeft trachten te maken, geloof ik voor mij zeker, en wel voornamelijk door aan hun alle de knevelarijen der vorige Gouverneurs en Residenten te herinneren, en te voorspellen dat de voor hun zo gunstige dispositien betrekkelijk de schoolmeesters, heerendiensten, rekwi-

sitien etc. dadelijk op den ouden voet zouden worden teruggebragt, dat zij in stede van klinkende munt weder papier zouden moeten ontvangen, dat hunne kinderen weder naar Java als soldaten met geweld zouden worden mede genomen, hun verders beklagende over het harde juk, dat zij andermaal zouden moeten dragen, en hun lot vergelijkende met dat van hunne nabuuren en vrienden de ingezetenen der strand-negorijen op Ceram, Goram en verdere nabij gelegen eilanden, die men als vrij en onafhankelijk van het Europeesch gezag konde beschouwen, en die hunne producten, vooral de specerijen, tegen hooge prijzen aan vreemde schepen konden verkoopen, daar zij heden verpligt zouden zijn de vruchten van hunne arbeid voor de van ouds bepaalde spotprijzen aftestaan, eindelijk hun te kennen gevende, dat de Britsche macht zeker binnen den tijd van drie jaren even als bevorens in de Molukkos weder terug zoude zijn.

Ofschoon ik vertrouw dat de voornaamste Britsche ambtenaren en officieren met dese ophitsingen en oproer stokende gesprekken onbekend zijn geweest, is het echter zeker, dat eenige subalterne individus van die natie, zoo als ook zoodanige inlandsche hoofden die bijzonder aan hun verkleefd waren, zich hieraan moeten hebben schuldig gemaakt; men neme slechts in aanmerking dat de muitelingen van Saparoua dadelijk na het veroveren van het Fort Duurstede de Engelsche vlag opheschen, dat de aanvallen tegen het Fort op Haroukou onder een aantal van die vlaggen zijn geschied, dat dezelve dus hun oproerleus was en ik herinner mij niet, dat de Britsche autoriteiten, alstoen nog op Amboina aanwezig, eenige demarches of verklaringen hiertegen gedaan hebben, en het is zeker dat door hen geweigerd is, eenige assistentie te geven, om de verderen voortgang van den gevaarlijken opstand te dempen.

De nadeelige indruk, dien een zamenloop van omstandigheden geduurende ettelijke jaren op de ingezetenen der Ambonsche eilanden tegen het Nederlandsch Gouvernement gemaakt had, wierd nog vermeerderd bij de aankomst van onze geringe militaire macht, voor het grootste gedeelte uit Javasche recruten bestaande, die nog niet gekleed waren, en die men dus bijna naakt op schildwagt zag staan.

De plegtigheden, waarmede de Britsche resident Martin het Amboineesche Corps afdankte, de vleiende aanspraken en uitgedeelde geschenken heeft ook zeer veel invloed, op de gemoederen gemaakt: vooral op die, welke te Saparoua t' huis hoorden, en die bijna alle te gelijk met kruis orangbaays naar derwaarts terugkeerden, en in het voorbij gaan van onze schepen, reeds duidelijk blijken van hunne afkeer tegen ons gaven zoo als mij eenige officieren hebben verzekerd.

Alle deze afgedankte militairen zoo als ook de Inlanders die in particulieren dienst der Engelschen waren geweest, kregen zoo genaamde burger- of vrijbrieven, waardoor zijlieden niet meer onder de inlandsche negorij-hoofden stonden, en dus als het ware aan hun zelf overgelaten, vooral die op de buiten residentiën 't huis hoorden, en geen middel van bestaan hebbende, moesten zij spoedig voor de openbare rust gevaarlijk worden.

Het ware te wenschen geweest dat commissarissen tot de overname, en wel de Gouverneur der Molukkos in het bijzonder, zich bij hunne aankomst wegens de gezindheid der ingezetenen hadden geinformeerd, en daarna zoodanige maatregelen in tijds hadden genomen, waardoor mogelijk de algemeene opstand, en de daaruit voortgesproten ongelukken, hadden kunnen worden verhoed of voorgekomen.

Dat zij echter van de ontevredenheid van een gedeelte der ingezetenen eenige kennis hadden, blijkt uit hunne missive aan Uwe Excellentien van den 18 April ll. [1].

Onvergeeflijk zijn dus eenige dispositiën door den Gouverneur kort na de overname genomen in de gesteldheid waarin hij zich bevond, en hebben niet anders kunnen dienen als om het reeds smeulend vuur van oproer te eerder aanteblazen; ik herzegge smeulend vuur van oproer, wijl het blijkt dat reeds zeer weinige dagen na de overname hier en daar zamenrottingen hebben plaats gehad, dat er correspondentie is gehouden tusschen de ingezetenen van Hitou en die van de noordkust van Haroukou en waarschijnlijk met die van Saparoua, waarin zij lieden zich onderling met zware eeden verbonden, zich vrij en onafhankelijk te zullen maken.

Onvergeeflijk is het van de Nederlandsche ambtenaren, dat zij tegen dese zamenrottingen niet gewaakt hebben, en nog onvergeeflijker dat zij hiervan door eenige getrouwe inlandsche hoofden geinformeerd wordende, er geen geloof aan hebben geslagen, door dien zij onoordeelkundig te werk gaande, zich ter bekoming van inligting juist aan de kwalijk gezinde hoofden adresseerden, die alles aanwendden om hun als het ware in slaap te wiegen door voortegeven dat alles in volmaakte rust, en men bijzonder met het Nederlandsche bestuur te vreden was.

Onbegrijpelijk komt het mij voor, dat de resident van den Berg niets van de oproerige bewegingen, die reeds in het begin van Meij op Saparoua plaats gehad hebben, heeft kennis gedragen: dit blijkt uit zijn gedrag, daar hij alleen en onvergezeld te paard naar de negorij Porto is gereden, om zich te informeeren naar

[1] 28 April: zie bl. 507. Den 18ⁿ kan niet juist zijn wegens in den [illegible] vermelde latere data: zie bl 518.

van de *Reygersbergen*, nevens het koloniale vaartuig *Iris* in de *golf van Hatoewano* gelegen [1], den vorigen dag de negorijen aldaar had getuchtigd. Wij lezen toch in Groot's scheepsjournaal op den ochtend van dien 22n: »Ten 6 uur kreeg ik van de Iris aan boord een inlander van het eiland Haroeka, welke aldaar [2] in de gepasseerde nagt aan boord was gekomen; deeze inlander melde mij, dat hij van Radja Nollot was gezonden [3] om mij kennis te geven dat het volk van Hatowano van intentie waare om vrede te maken, en dat het oudste kind van den gewesene resident, wijlen den Heer van den Berg nog in leven was, waarvoor hij 's maandelijks geld tot onderhoud gaf. Van mijn kant geen reden vindende om hieraan geloof te kunnen hegten, genoemde Radja een der opperhoofden van het oproer zijnde, liet ik den inlander provisioneel in de boeijen sluiten om hem van tijd tot tijd uit te hooren." — De bode bleek inderdaad niet te vertrouwen.

Sinds gingen ettelijke maanden voorbij; eerst toen wij den opstand meester waren en medio November 1817 te *Tiow* bivakkeerden, kwam een talrijke zich overgevende bende het kind medebrengen. Het had alleen een hemdje aan en was zijn Hollandsch geheel vergeten; overste Ver Huell, er tegenwoordig, nam het tot zich en voerde het later mede naar Soerabaja, waar het aan zijn bloedverwanten werd toevertrouwd [4].

De lijken der op dien noodlottigen 16n Mei gevallen slachtoffers werden den volgenden ochtend rechts van den vermelden trap van het fort begraven.

Het *rapport-Porto* bevat over de allertreurigste geschiedenis van den 16n Mei zeer weinig, doch dit weinige doet ons voldoende de meening van den inlandschen schoolmeester kennen, dat de Resident onder de omstandigheden, waarin hij nu geplaatst werd, niet flink en waardig genoeg is opgetreden. Ziehier, wat hij over het fort ad 15 op 16 Mei mededeelt; het volgt alweer onmiddellijk op mijn laatste aanhaling uit dat stuk op bl. 585-587:

> Dien nacht werd het door de geheele bevolking van het eiland omsingeld en den 16n des morgens omstreeks 6 uur kwam Thomas Matulesi met de menschen van Porto en Haria zich bij de menschen

[1] Verg. dl. I, bl. 473.

[2] D. w. z. op de Iris.

[3] Verg. bl. 566.

[4] De geschiedenis van het terugvinden van het kind te Tiow vindt men bij *Ver Huell*, dl. I, bl. 239-240; de zeer aantrekkelijke schetsteekening ervan door Ver Huell is echter gebonden, althans in het exemplaar ter Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, vooraan in dl. II.

voegen, die het fort bedreigden, om de versterking te vermeesteren, maar vóór zijn aankomst had de Resident de witte vlag doen hijschen en zich op allerlei wijze vernederd [1], want de Resident was een orang baroe en had de bevolking van het eiland nog in het geheel geen kwaad gedaan [2]. Maar zij (de opstandelingen) wilden van geen onderhandelingen weten en omstreeks 10 uur vroeg Th. Matulesi: Wie zal de Kapitein zijn bij de bestorming van het fort? Niemand antwoordde, ook niet toen hij dat ten tweeden male vroeg. Toen zeide hij: dan zal ik maar het bevel voeren bij de bestorming. Des middags om 12 uur liet de Resident een brief naar beneden brengen, waarin vredesonderhandelingen werden voorgesteld, maar de opstandelingen wilden daarvan niets weten en omstreeks 3 uur werd de kota bestormd en veroverd.

Den 17[n] Mei liet Thomas Matulesi de Radja's en Patihs roepen naar Saparoea om voor het begraven van de lijken te zorgen.

[1] „dan tondjokh segala pry karindahan", dus: zich nederig betoond.

[2] Verg. bl. 569, noot 1. De bedoeling kan echter ook wel zijn, dat Van den Berg de menschen niet kende en dientengevolge geen geweld had willen gebruiken.

wiens stem hier van zooveel gewicht zal geweest zijn, deelde, naar het schijnt, in de algemeene gedruktheid; deskundigen als Buijskes hebben hem verantwoordelijk gesteld en hij zelf heeft die verantwoordelijkheid ten slotte wel zéér gevoeld [1].

Ver Huell had aan de door hem bijgewoonde vergadering, die terstond op de ontvangst van het bericht was te zamen geroepen, de order weten te ontlokken om naar het bedreigde eiland te gaan. Hij was dientengevolge naar boord teruggekeerd en druk bezig zich tot vertrek gereed te maken, toen hij tegenbevel kreeg [2]. Engelhard heeft hierover in zijn schrijven aan Buijskes, gedagteekend Ambon, 29 Mei 1817, het volgende geleuterd: „Met de scheepen Evertzen en Nassau, hoewel bezeild ook, kan niets worden aangevangen, in deze vaarwateren en in dit jaarsaisoen; Commissarissen hebben het gevoelen van de Gouverneur Martin, den Havenmeester alhier Waith en de Capitein van de kruisser Nautulus ingenomen of het geraden zoude zijn een der linieschepen naar Saparoua af te zenden, dog hebben zulks als uit eene mond afgeraden, en de exempelen aangehaald van de door de Engelsche geledene verliesen op de cust van Laytimor, en gevaren waaraan onderscheidene van hunne scheepen blootgesteld zijn geweest. Zij hadden daarom wel gewenscht, dat de brik Java met de cannonneer boten alhier was aangekomen, dit zoude eene geheele verandering in de zaak gemaakt hebben. En het Gouvernement zoude bevreid zijn gebleven van de ongelden, die nu gemaakt zijn moeten worden." Men ziet het, dat Engelhard altijd een soort van wijsheid er bij weet aan te knoopen; men zal zich nog in den Oost-moesson kunnen bevinden om aan den dag te doen treden, dat met dergelijke schepen wel degelijk *iets* viel aan te vangen!

De autoriteiten hadden het oog gevestigd op een onzer kleinere oorlogsvaartuigen de *Iris*. Elders deelde ik mede [3], dat dit tot de expeditie van C. C. G. G. behoord hebbende schip bestemd was om na aankomst in Indië, deel uit te maken van de aldaar te scheppen Koloniale Marine. Door den kapitein t/z A. Pool was dientengevolge het commando den 30ⁿ September 1816 overgedragen aan den kapitein-luitenant Groot, na de equipage op het halfdek in een korte

[1] Zie ook de noot 1, bl. 269-270 *Boelen-M*, van den onder deskundig toezicht gewerkt hebbenden bezorger van het Memoriaal, over die „grootste fout", waarvan „in de eerste plaats de Kapitein ter zee Sloterdijk de verantwoordelijkheid (droeg)".

[2] *Ver Huell*, dl. I, bl. 129.

[3] *Teruggave*, bl. 275.

aanspraak bedankt te hebben voor betoonden ijver, welwillenheid en goed gedrag in den tijd, dat hij haar chef was geweest. De afgetreden commandant kreeg vergunning met den koopvaarder *Elisabeth* naar Europa terug te gaan. Op den 29ⁿ Maart 1817 kwam hij behouden in het vaderland aan, "Gode dankende voor deze volbragte en behoudene rijze", besluit het door hem naar Nederland medegenomen scheepsjournaal van de *Iris* [1].

Het schip had vervolgens commissaris Van Boekholtz met troepen en den commandant Meijer naar Bandjermasin overgebracht, waar ons gezag mede opnieuw gevestigd moest worden. Den 16ⁿ November 1816 verliet de *Iris* daartoe Batavia; den 1ⁿ Januari 1817 werd door den sultan het contract met Van Boekholtz aangegaan, waarbij het Nederlandsche gezag over deze streek van den Archipel werd erkend. Sinds was de *Iris* ter bekruising naar de Molukken gezonden en had zij den 21ⁿ April 1817 de baai van Ambon bereikt; doch wind en stroom dreven haar terug, zoodat ze eerst den 27ⁿ d. a. v. ter reede ankerde, echter geheel gehavend, "in reddeloozen staat", schreef Engelhard, zoodat ze aanzienlijke herstellingen moest ondergaan, alvorens dienst te kunnen doen [2]. De commandant was een naamgenoot van den gewezen bevelhebber A. Pool, de kapitein-luitenant t/z. M. POOL. Zoo althans schrijft Ver Huell den voornaam [3]; ik vind anders in de verbalen van den Gouverneur-Generaal een besluit d.d. 23 Januari 1817 N°. 4, waarbij de kapitein-luitenant bij de Koloniale Marine I. M. Pool "uit bijzondere consideratiën" de rang werd toegekend "van luitenant-kolonel bij de armee te lande"; in hoever deze een naamgenoot van M. Pool is, dan wel daarmede dezelfde persoon bedoeld wordt, kan ik niet uitmaken [4]. In ieder geval zal de commandant niet altijd tot genoegen van den bevelhebber van het oorlogsschip de *Reijgersbergen* ageeren, zoodat wanneer beiden werkzaam zijn in de wateren van Saparoea, de samenwerking nogal eens te wenschen overliet.

[1] Verg. dl. I, bl. 341.
[2] Zie dl. I, bl. 518.
[3] *Ver Huell*, dl. I, bl. 123.
[4] De namen worden, ook in de besluiten, althans in de verbalen, en in de dagbladen zoo onnauwkeurig soms geschreven, dat men er dikwerf op een dwaalspoor door komt. Zoo vind ik steeds als commandant van de *Iris*, zoolang het vaartuig nog deel uitmaakte van de Nederlandsche zeemacht, vermeld A. POOL; maar in het souverein besluit van 1 Januari 1815 N°. 45, waarbij bepaald werd, dat de commissie Nahuijs c. s., na de schipbreuk van de *Arinus Marinus*, zou varen met de *Iris* — *Teruggave*, bl. 246 — las ik als commandant aangegeven K. L. G. A. POOL.

Om te beginnen, was het een ramp, dat het vaartuig geheel ontredderd te Ambon het anker liet vallen, want toen het bericht van den opstand te Saparaoea Ambon bereikt had, beschouwde men de *Iris* als het eenige oorlogsvaartuig, dat niet te groot was om in dien tijd van het jaar de baai van Ambon uit- en die van Saparoea binnen te varen. Bij gemis alzoo van een geschikt oorlogsvaartuig, nam men voor de expeditie naar Saparoea zijn toevlucht tot open inlandsche, niet bewapende prauwen, waarop de troepen zeer hebben geleden en die tot de verdediging en aanval zelve niets konden bijdragen. Eerst den 21[e] Mei was de *Iris* onder zeil om de expeditie, die intusschen den 17[n] t. v. vertrokken was, te volgen; maar ze had de baai van Ambon nog niet verlaten, toen de schrikverwekkende tijding kwam, dat de expeditie door de opstandelingen was vernietigd: de korvet werd daarop weer aangehouden.

Dit deed Engelhard in zijn Bataviaasch verslag nader schrijven: „De omstandigheden hadden niet toegelaten de korvet *Iris* voor den 21[n] in den morgen te doen wegzeilen; ze was juist onder zeil toen dit bericht kwam, hetgeen aanleiding gaf om de korvet, die even ter halve afstand uit de baai gevorderd was terug te roepen, met oogmerk om van dit vaartuig naar tijdsomstandigheden gebruik te maken, als zijnde het eenige tot dienst bij de hand, alzoo het afzenden van een der linieschepen naar Saparoea in het tegenwoordig jaargetij ten hoogste onraadzaam was, als blootgesteld op de kust van Laytimor, dat een lager wal was te vervallen, waarvan gedurende het Engelsch bestuur meer dan een voorbeeld was.

„Vandaar dat i/d conferentien van 16 en 18 Mei wierd acht geslagen op advies van Gouverneur Martin en gesterkt door dat v/d havenmeester van Amboin Waith besloten was om geen der linieschepen aan de wisselvalligheden v/d moesson bloot te stellen."

Men krijgt echter een anderen kijk op die omstandigheden, waar Ver Huell schrijft [1]: „Men wilde de hoofdplaats van den bijstand van een der groote schepen niet ontblooten." En verder: „Ik kreeg nu bevel, om met het schip even voorbij de zuidoostpunt van het kasteel te gaan liggen, derhalve vóór het voornaamste gedeelte van de stad, en de batterij met scherp te laden, om, in geval van onverhoopt oproer, dadelijk krachtdadig te kunnen handelen." Met de vrees voor zichzelf te Ambon is men eigenlijk niet voor den dag durven komen.

[1] *Ver Huell*, dl. I, bl. 129.

HOOFDSTUK IV.

Organisatie van de expeditie tegen Saparoea: 16-17 Mei.

Gedwongen levering van orembaais. — Houding van overste Kraijenhoff. — Beetjes als expeditie-commandant. — Samenstelling der expeditie. — Haroekoe het uitgangspunt der expeditionnaire vloot. — Het reizen met orembaais.

Wij lazen, dat de te Ambon liggende linie-schepen ter verdediging van de hoofdplaats werden noodig geacht en de *Iris* van de Koloniale Marine niet in staat was dadelijk te vertrekken. Uit dien hoofde werd besloten, dat een expeditie naar Saparoea zou gezonden worden met inlandsche vaartuigen, orembaais, kora-kora's. Voorheen rustte op de negorij-bevolking de last om ze ten dienste van het gouvernement te gebruiken, hetzij voor de jaarlijksche inspectie- of hongitochten [1], hetzij voor andere behoeften. Toenemend werd het een hoogst drukkende verplichting, naar aanleiding waarvan Rumphius o. a. over 1631 noteerde [2]: "De Jnwoonders van de oeliassersche Eijlanden begosten omtrent desen tijd in 't Generaal te murmureren over de gedurige travaljes die se onder de onse uijtstonden als hebbende in ses maanden 3. reijsen met haere Corcorren ter zee geweest en qualijk zoo lange 't huijs dat haere kleeren hadden mogen droogen, zoo datse hun ook lieten verluijden, liever den brand in haer eijgen Concorren te willen steken als langer zoo gekwelt te sijn; de Christenen van Oma hielden hun uijterlijk nog stil, maer de mooren van het gespanschap Hatoeaha vielen opentlijk de Ternataanen toe zeggende datse zoo geck niet meer wilden zijn en haere Concorren die hun soo veel Geld kosten in onze dienst

[1] Gouverneur Houtman voer in 1607 "met d'Hongij of oorlogs magt van des Casteels Correcorren als meede die van Hitoe en Loehoe" uit ter herwinning van een paar plaatsen, in verband waarmede men leest bij *Rumphius*, dl. I, bl. 26-27: "Van die tijd af, is de gewoonte gebleeven, dat de Gouverneurs Jaarlijks eens met de Gezamentlijke magt der Correcorren uijttrecken, soo om alle verschillen op de afgeleegene plaatsen af te doen, als om den Jnlander te gewennen hun togten vaardig en haar Corre Corren gereed te houden." – In Valentijn, "Oud en Nieuw Oost-Indiën", dl. II, een aardige plaat van een hongi-vloot.

[2] *Rumphius*, dl. I, bl. 81-82.

verspillen, waer toe wij niet een stuiver wilden Contribueeren." En als er in 1636-1637 een geduchte opstand uitbreekt over Ambon en de Oeliasers, die natuurlijk in bloed en verwoesting moest worden gesmoord, dan wordt door „den armen Jnlander" ter verontschuldiging gewezen op den harden dienst als pagaaiers: „alzooze zoo gauw niet te huijs gekomen waren off dadelyk weder tot pangaaijen gevordert wierden, ondertusschen hare landen onbebouwt, haere vrouwen en kinders te huis hongerig zitten bleven"; „dat het gestadig pangaeyen by dag en Nagt hun lastig viel"; „dat alsse de Corcorren afsetten, eenige scheppers manqueeren, als dan door de Nederlandsche officiers met den bloten degen overboort gejaagt wierden om die te roepen", mede verzoekende „Datse van de officieren en zoldaaten op haere Corcorren varende, niet mogten gescholden worden". 't Mocht niet baten: „Deze Luijden uijt goede meninge deze poincten van haere beswaeringe voorstellende ontfingen in plaats van troost, wel een scherpe schrobberinge nemende den generaal dit haar schrift op als ofse d'Comp. wilden wetten voorschrijven." [1]

Onder het Engelsche bestuur werd de gedwongen ter beschikbaarstelling van vaartuigen afgeschaft, doch „door gebrek aan vaartuigen was de heer van Middelkoop reeds bij zijne aanvaarding des bestuurs verpligt geweest, den last tot het weder in werking brengen van genoemde verpligting te hernieuwen" — zeker evenmin een middel om de blijdschap bij den Inlander over onze terugkomst te vergrooten, al was ook aan dat bevel de onzin toegevoegd: „dat diegene, welke niet genegen was in deze een blijk van verkleefdheid aan de dienst en de belangen van Z. M. den Koning der Nederlanden te geven, zich van deze leverantie ten eenenmale als ontslagen konde rekenen"! Daarop werd door de hoofden eenparig verklaard: „dat hunne onderdanen bereid waren, niet alleen de verlangde orembaai's te leveren, maar buitendien nieuwe te bouwen", terwijl de negorij *Hatoe*, gelegen aan de baai van Amboina op Hitoe, die vroeger een kruis-orembaai met de negorij *Noesanive* moest leveren, nu een dergelijk vaartuig voor zichzelve uitrustte, omdat het volk van Hatoe zich niet met dat van Noesanive verstond [2].

---

[1] *Rumphius*, dl. I, bl. 134, 136, 147, 206.

[2] *Van Doren-M.*, bl. 37-38, waar voor Noesanive gedrukt staat eerst Noessa-Nivel en een paar regels verder Noessa-Niva. „Van dat oogenblik af" — maar data laat de Schrijver steeds weg — dagteekende volgens Van Doren de weder-indienststelling van de kruis-orembaais, waarmede de kruidnagelen van ieder regentschap naar de hoofdplaats Ambon werden overgevoerd. — Het

Veel hing nu af van het organiseerend beleid van den militairen commandant, overste Kraijenhoff. Wij weten, dat de Regeering hem slechts noode in deze verantwoordelijke positie had laten gaan [1]; C. C. G. G. zouden aanleiding vinden van te zeggen „het wel gevreesd te hebben"! Volgens zijn rapport aan legercommandant Anthing was hem op den 16n Mei door de Moluksche commissie medegedeeld [2]: „dat er geloofwaardige berigten bij hen waren ingekomen, dat er op het eiland Saparoea een opstand plaats had, hem kommandant derhalven uitnoodigende, om onverwijld, onder kommando van den aldaar met de lokale gesteldheid en den aard der ingezetenen bijzonder bekenden majoor der pionniers Beetjes, een detachement militairen van 150 of 200 man, zoo mogelijk Europeanen, gedeeltelijk uit het garnizoen van Amboina en gedeeltelijk van de in de baai liggende oorlogschepen, over de post Baguala door de binnen-baai, langs Haroekoe, met kleine orangbaais naar Saparoea af te zenden, ten einde aldaar den inlander vrees in te boezemen, en door goed beleid, het zij langs minnelijke wegen of anders door middel van wapenen, de rust te herstellen." — Alzoo was het de Moluksche commissie, die majoor Beetjes van de genie, een man van weinig beteekenis [3], vooropstelde als troepenaanvoerder; Kraijenhoff heeft hiertegen geen bezwaar gemaakt, den Legercommandant verder mededeelende:

„Dat daarop eene conferentie had plaats gehad tusschen de civiele en militaire autoriteiten der land- en zeemagt, waarin werd overeengekomen, dat men naar Saparoea zoude zenden een detachement van 200 hoofden, te zamengesteld uit 120 man van de linieschepen onder hunne officieren, dertig Europesche en vijftig inlandsche militairen;

samengaan van meer dan één negorij voor het onderhouden van een orembaai en daaruit ontstane quaestiën deden zich ook in den tijd der O. I. C. voor. Zoo in 1687: „Die van Oelat klaagden ook over die van Ouw, om datse hun te verre van Oelath met haer negorij begeven hadden en bij de redout waeren gaan wonen, waer op geresolveerd wierde dat Ouw niet te min bij provisie zou blijven bij Sorri Sorry en Tuaha met Oelath scheppen." „Die van Nalahia konden ook met den radja van Ameth niet wel accordeeren weshalven verzogten met die van Titaway voortaan te mogen scheppen, waar op voorn. radja van sijn Edelheijt gelast wierde beter tractement aan te doen". *Rumphius*, dl. I, bl. 144 en 145. — Hatoe en knap (dus niet de negorij) Noesanive op onze kaart aangegeven.

[1] Zie dl. I, bl. 403 en bl. 407-408.

[2] *Rap.-Anthing*, bl. 310.

[3] Zie dl. I, bl. 404 en 406.

„Dat hij luitenant-kolonel, om te voldoen aan de begeerte van kommissarissen, den heer majoor Beetjes met het bevel over het voorschrevene detachement had belast en hem van de noodige instructie had voorzien, zoodat dientengevolge meergemelde majoor den 17^{den} Mei is vertrokken."

Toen dit rapport te Batavia kwam, heeft legercommandant Anthing het beleid in deze van overste Kraijenhoff, blijkens zijn schrijven d.d. 20 Juni 1817 aan C. C. G. G., afgekeurd. In het rapport stond echter tevens bericht, dat de expeditie was vernietigd, zoodat niet valt uit te maken of eenerlei critiek zou zijn uitgeoefend, indien dit bericht nog niet was ontvangen. Ziehier Anthing's oordeel [1]:

„Het schijnt mij toe, dat, bij de handeling daarvan, vele voor de dienst nadeelige fouten hebben plaats gehad. Vooreerst had de luitenant-kolonel Kraijenhoff niet moeten toegeven aan de begeerte van heeren commissarissen, om het bevel dezer gewigtige expeditie aan den majoor Beetjes op te dragen; want hij had behooren te weten, dat die officier altoos bij het wapen der genie en nog wel hier te lande geëmploijeerd geweest is, en hij evenmin kunde als ervarenis had. Men heeft zeker verondersteld, dat de zaak minder belangrijk was, dan die nader geworden is, en dat die meer door negotiatien dan militaire operatien beslist zoude zijn geworden. Maar een kommanderend officier mag zich nimmer door soortgelijke denkbeelden laten wegslepen; de majoor Beetjes schijnt gemanoeuvreerd te hebben, zoo als men verwachten moest dat hij manoeuvreren zoude, zonder plan van attaque en zonder op middelen van retraite bedacht te wezen.

„De wijze, waarop het detachement was zamengesteld, is niet minder vicieus. Het had meer uit geoefende troepen moeten bestaan, en de zeelieden, zeker niet minder dapper maar minder ervaren in de taktiek, had de luitenant-kolonel bij zich in het kasteel behooren te houden."

Kraijenhoff heeft zich ongetwijfeld aan critiek blootgesteld door de onhandige mededeeling Beetjes te hebben gezonden *op begeerte van het burgerlijk gezag*; dat althans kon hij nooit verantwoorden, ook al ware de expeditie gelukkig afgeloopen. Nu echter zooveel te minder. Wij kunnen ons anders zoo goed voorstellen, hoe dit hier is toegegaan. Engelhard, half verinlandscht, wiens stokpaard heette inlandsche ervaring — veertig jaren! bl. 486 — heeft

[1] *Rap.-Anthing*, bl. 342.

ongetwijfeld in Beetjes zijn man gezien. Toen van de vernietiging der expeditie te Batavia bericht werd ontvangen, was natuurlijk een ieder aanstonds vervuld van Beetjes' onkunde. Zoo schreef Mr. H. J. van de Graaff over den opstand te Saparoea d.d. 1 Juli 1817 naar Holland [1]: "Mevrouw Van den Berg, die zwanger was, verwittigde daarvan haren oom, den heer Engelhard, die dadelijk 200 man van Ambon afzond, bestaande dit detachement uit 140 matrozen van de *Evertsen* en van de *Nassau* en uit 60 man troepen, zoo Europeanen als inlanders, gecommandeerd door den majoor Beetjes, een zoogenaamden liplap of half blanke, op Java geboren en opgevoed, naar de algemeene opinie een zeer onkundig officier."

Het is niet te weerspreken, dat de Majoor onkundig heeft gehandeld, maar overigens schijnt ook wel hier, de uitslag meer dan billijk is, de critiek tegen Kraijenhoff te beheerschen. Ik ga voorbij de veroordeeling in hare algemeenheid der keuze van den genie-officier als troepen-aanvoerder, al hebben wij toch ook wel genie-officieren gehad, die in deze qualiteit op expeditiën het er goed afbrachten; zij zullen wellicht een ervaring gehad hebben, die, naar Anthing's oordeel, Beetjes geheel miste [2]; maar men leest ook als een gebrek, dat de Majoor geen Europeaan was, geen Europeesche opvoeding had genoten. Een uitlating van gouverneur-generaal Van der Capellen, 'n kleine tiental jaren later met het uitbreken van den opstand van Dipanegara, is in dit opzicht kenschetsend. Toen trok van Magelang naar Jogja een detachement, dat gedeeltelijk door de opstandelingen in de sawahs werd gejaagd en daar afgemaakt. De commandant ervan was een Europeaan *pur sang*, kapitein KUMSIUS, hetgeen Van der Capellen d.d. 28 Juli 1825 deed schrijven aan den naar Jogja op reis zijnden generaal De Kock [3]: "Ik ben niet getroost over het verlies van onze 38 flankeurs, en ik geloof nog, dat kap[t] Kumsius anders had moeten handelen. Hoe kan men verkiezen zijne cameraden te verlaten, liever dan te samen zijn leven te verdedigen? Deze zaak zal door U wel tot klaarheid gebragt worden. Die ongelukkige sawa's zijn in tijd van regen altijd noodlottig voor de onzen, indien zij de onvoorzigtigheid hebben zich daarin te begeven. Ik herinnèr mij levendig het gebeurde in de residentie Cheribon in 1817 en 1818.

[1] *Brieven-V. d. Graaff*, dl. II, bl. 15.

[2] Cochius b.v., die zich te Bondjol onderscheidde, deed ervaring op als troepenaanvoerder in den Java-oorlog.

[3] Rijksarchief.

De *baaren* weten dit niet; daarom heb ik ondanks mijnen afkeer tegen liplappen, bij zulke gelegenheid liever officieren, die de geaardheid van het terrein kennen, dan de beste theoristen, die niet nagaan dat eens in de modderige sawa's gekomen, het den Inlanders niet veel moeite kost de Europeaan koelbloedig te komen vermoorden."

De samenstelling der expeditie wordt verschillend opgegeven; het aantal hoofden neem ik aan groot 210 [1]; ik vind echter ook vermeld 300 [2]. Het is mogelijk, dat bij de 210 niet gerekend zijn de 55 man, die, gelijk wij zien zullen, door Beetjes zijn achtergelaten te Haroekoe onder den adelborst Musquetier [3]. Engelhard geeft op, behalve 4 adelborsten, aan Europeesche officieren, zoo van de land- als zeemacht, 8, benevens 146 Europeesche matrozen en soldaten met de onderofficieren. Van den *Evertsen* en de *Nassau* werden geleverd detachementen, ieder groot 70 man. De luitenants MUNTER en DE JONG, de adelborsten 2e klasse MUSQUETIER en F. X. R. 'T HOOFT — de laatste Ver Huell's berichtgever [4], maar niet te verwarren met den schrijver van het hiervoren vermelde journaal H. P. N. 't Hooft [5] — verder den stuurmansleerling HAVERMAN, den chirurgijn 3de klasse TEN BERGEN, 38 matrozen en 26 mariniers, stond de *Evertsen* af. De luitenant SCHEIDIUS, de cadets 1e klasse RIJK en VAN LIDT DE JEUDE, zoomede de adelborst ANEMAET waren van de *Nassau* [6]. Daaraan waren toegevoegd de koloniale troepen, sterk 50 man, onder den kapitein STAALMAN en den 2n luitenant VERBRUGGEN. — Verder vermeldt Engelhard 50 inlandsche militairen onder een inlandschen luitenant: alzoo niet „ruim 100 Javanen", zooals ik elders vind medegedeeld [7]. Onder de Amboneezen, die de

---

[1] Dit getal wordt vermeld, niet alleen in den nader te noemen brief van Engelhard, die anders ook niet onvoorwaardelijk te vertrouwen is, maar evenzeer in het *rap.-Anthing*, bl. 541.

[2] Bij *Stuart*, bl. 391.

[3] In het *rap.-Anthing* wordt namelijk medegedeeld eerst die achterlating te Haroekoe en dan over Saparoea, dat: „van de 210 hoofden, die *derwaarts* zijn vertrokken", slechts 65 terugkwamen.

[4] Zie *Ver Huell*, dl. I, bl. 135.

[5] Dl. I, bl. 342.

[6] Hetgeen door de beide oorlogsschepen werd afgestaan, ontleende ik aan het *journaal-B.*

[7] De afwijkende mededeelingen, zoowel ten deze als in andere opzichten bij *Stuart*, bl. 391, ook al een slordig stuk. BEETJES wordt onjuist genoemd Beetjens en majoor der *artillerie*; kapitein STAALMAN heet er Straalman. De inlandsche luitenant heette ABDULMANA; gedrukt is bij Stuart: VERBRUGGE, in het rapport-Anthing: VAN DER BRUGGEN: in de handschriften vind ik VERBRUGGEN.

expeditie zouden vergezellen, behoorde KIRAULY, de regent van Siri Sori, naar wiens waarschuwingen niet gehoord was en die nu zijn dood te gemoet ging [1]. Men had zich zoo sterk mogelijk uitgerust, ten einde reeds, heette het, met den eersten slag aan de rebellie een einde te kunnen maken. In den mallen verhaaltrant van Engelhard, deelt deze, blijkens bl. 613, als een bevelhebber van ervaring, mede: *nog nooit zoo'n mooien troep gezien te hebben!*

Het transport zou plaats vinden in z.g. *orembaais*, en wel, volgens Van Doren *kruis-orembaais* [2], d. w. z., die „zonder roef dienen tot transport van nagelen, enz." [3] Het aantal dier vaartuigen zou zijn acht kleine en twee groote; een van de laatste was gewapend met twee draaibassen en had de levensmiddelen aan boord.

Zooals men dit leest en men onwillekeurig ook uit verschenen publicatiën zou opmaken, krijgt men den indruk, dat de voor de expeditie bestemde vaartuigen te Amboina waren uitgerust, dat men er mede naar de Pas was gevaren, dat daar de vaartuigen over de Pas waren getrokken en de expeditie dit eindje had gemarcheerd, om aan de oostzijde gekomen er weder in te stappen en alzoo door te varen [4]. Van dit alles schijnt echter niets juist; wat meer is, toen de expeditie Amboina verliet, bestond er niet eens nog zekerheid over de wijze, waarop men het eiland kon verlaten. Het is wel

[1] Verg. bl. 566-567.

[2] *Van Doren-M.*, bl. 27.

[3] *Van Doren-H. en S.*, dl. I, bl. 186. Ziehier, wat wij er echter lezen over de „twee soorten van vaartuigen, die zij *orembaai's* en *kruis-orembaai's* noemen". „De eerste, die tot sieraad dienen, hebben in het midden eene soort van overdekte roef, de andere zonder roef dienen tot transport van nagelen, enz. De laatste zijn van eene bijzondere lengte, met hoogopstekende voor- en achterstevens, die met fraai snijwerk versierd zijn. Eene soort van roef met een glad overdek, beslaat hare grootste ruimte." Dus de soort, waarvan de Schrijver eerst zegt, dat daarop geen roef is, heeft toch een roef, die liefst de grootste ruimte inneemt! Dat is geheel Van Doren. — In sommige stukken, als in de met taal en namen nogal eens zonderling omspringende scheepsjournalen, leest men *orangbaik's*, naieve schrijfwijze, dacht ik van onze Marine. Maar bij dr. Martin las ik sinds, dat „orembaai ist eine Verstümmelung von orang baaik": *Martin (1894)*, bl. 86, met afbeelding. — Bij *Van der Crab*, bl. 5-6 leest men over de vaartuigen: „Deze orembaaijen zijn ongeveer 50 voeten lang en hoogstens 12 voeten breed, voor en achter even scherp gebouwd en laag bij het water. Op Banda worden enkele praauwen vervaardigd, maar het meerendeel wordt aangebragt van het eiland Seroea of van de Keijeilanden; vooral de Keijsche praauwen hebben bijzondere vermaardheid als deugdzaam van hout en bouw."

[4] Zie o. a. *Ver Huell*, dl. I, bl. 183 en *Van Doren-M.*, bl. 27. — Verg. dl. I, bl. 417-419.

niet onmogelijk, dat de toedracht der zaak eenigszins anders is, maar het blijkt uit alles, dat eerst te Haroekoe de orembaais zijn bij elkander gekregen en uitgerust. Hoe uitputtend en demoraliseerend dit alles reeds bij den aanvang voor den troep moet geweest zijn, laat zich wel voorstellen.

Wij zullen nog herhaaldelijk van deze soort inlandsche vaartuigen lezen; zijn wij dan indachtig op het door en door vermoeiende van zulk een tocht op een bewogen zee gedurende halve etmalen, niet ook beschuttende tegen zon, weer en wind, overslaande golven, geen gelegenheid gevende zich eenigszins uit te rekken of te liggen. Zelfs als men wegcijfert de vulling dezer vaartuigen met troepen, als men de passagiers-orembaais heeft, alzoo met „in het midden een soort van overdekte roef", wanneer men als gewoon reiziger een tocht er mede maakt, laat de vaart slechts onaangename herinneringen na. „Deze praauwen zijn van 25 tot 50 voeten lang en 5 à 8 voeten breed", schrijft Van der Crab [1]; „zij hebben een of twee masten met een schoenerzeil en een kluiver; het midden gedeelte der praauw is overdekt met atap en bevat aan beide boorden eene bank van gaba gaba of planken, tot zit- en ligplaats; achter en voor, zitten de roeijers of schippers, zoo als ze hier genoemd worden; tusschen hen staat een met zand gevulde bak, die tot kombuis dient, alle hoeken en gaten zijn volgestopt met kleederkoffers, provisie, dranken, serviezen: kortom een geheele dispens; op de bezocht wordende eilanden is zoo weinig van die huishoudelijke zaken te bekomen, dat het medevoeren daarvan noodzakelijk is; zelfs de huizen daar, zijn niet bewoonbaar voor Europeanen: de praauw is woon- en slaapplaats gedurende den geheelen overtogt; zoo lang de weersgesteldheid het toelaat, wordt van de zeilen gebruik gemaakt, doch bij stilte of tegenwind moeten de roeijers aan het werk gesteld worden; die togten met praauwen loopen niet altijd langs fraaije stranden of over kleine afstanden, die op de kaart gezien niets beduiden, maar groote gevaren door holle zee en hevigen stroom, moeten daarmede dikwerf doorgestaan worden; zonder de grootste voorzigtigheid zou het aantal ongelukken, die thans zeldzaam zijn, veel grooter wezen. Die daarvan de ondervinding niet heeft, kan zich geen juist denkbeeld vormen van de ellende op zulke reizen."

Hooren wij een veel later schrijven, dr. Martin [2]: „Die Fahrten

[1] *Van der Crab*, bl. 165. In den 4^n^ regel dezer aanhaling staat schippers: ik denk dat bedoeld is scheppers.

[2] *Martin (1894)*, bl. 88-89.

in einer Orembai sind in der Regel höchst unerquicklich. Bei Tag bietet die Kajüte mit ihren kleinen Fenstern keinen angenehmen Aufenthalt, so dass ich sie zu dieser Zeit auch fast nur bei eintretendem Regen aufzusuchen pflegte und mir in der Regel, so gut es eben gehen wollte, einen Platz am Bug des Schiffes, inmitten der Ruderer, verschaffte; bei Nacht dagegen findet man auf den harten Holzbänken nur unvollkommene Ruhe, wenn es auch glücken mag, mit den übrigen Bewohnern des engen Raumes... unangenehme Berührungen zu meiden. Denn beständig lärmt einem über dem Kopfe die unerträgliche Musik, deren Eintönigkeit mich bisweilen in eine rasende Unruhe versetzte, und bei jedem Anziehen der Ruder wird man noch obendrein hin- und hergeschüttelt... Mit solchem Fahrzeuge zu reisen erfordert Stumpfsinn oder Engelsgeduld; wer weder das eine noch das andere besitzt, der bleibe ihm möglichst ferne!" [1] Aan de ongeschiktheid dezer vaartuigen voor oorlogsdoeleinden werd ook, althans voor een deel, de ongelukkige afloop der expeditie geweten, de departementschef van Koloniën den Koning onder de oorzaken ervan noemende [2]: "het gemis van kleine, ligt gewapende oorlogsvaartuigen, zou tot dekking der landing, het bijeenhouden der Indische vaartuigen als tot de retraite, niet minder dan de begane misslagen tot den ongelukkigen uitslag van dien hebben medegewerkt. Zoodanige vaartuigen zijn in de wateren der Molukkos en Celebes, tot in toom houding dezer immer woelzieke eilanders, ten allen tijde van het grootste nut geweest".

[1] Verg. dl. I, bl. 420.
[2] Rapport d.d. 12 December 1817 N°. 5988/413: Rijksarchief.

HOOFDSTUK V.

De expeditie van 17-20 Mei 1817 naar Saparoea.

Organisatie der expeditie op de hoofdplaats Ambon, vertrek van Martin, een prins van Gilolo geïnterneerd op een oorlogsschip, Walraven naar Hila: 17 Mei. — Tocht te voet der troepen tot Soeli en Musquetier vooruit naar Haroekoe: 17 Mei. — Marsch naar Tial en overvaart naar Haroekoe: 18-19 Mei. — De expeditie over Pelaoe naar Saparoea: 19-20 Mei. — Landing der expeditie: 20 Mei. — Engelhard's beschrijving van het vertrek der expeditie en de vaart naar Saparoea. — De poging der expeditie tot vermeestering van Duurstede. — De terugtocht: 20 Mei. — Van de prauwen, waarin de onzen zich trachtten te redden: 20-21 Mei. — Van de in leven geblevenen. — Het *rapport-Porto* over den 20ⁿ Mei. — Engelhard's bericht over de nederlaag. — Thomas Matulesi versterkt het eiland Saparoea. — Eed van geheimhouding door de rebellen. — De indruk te Ambon en Engelhard's uiting over de nederlaag.

Den 17ⁿ Mei verliet de expeditie de hoofdplaats Ambon [1]. Des morgens ten 5½ waren aldaar ontscheept de voor de expeditie bestemde, op de linieschepen aanwezige troepen, „allen wel gewapend, medenemende voor 4 dagen victualie", ten einde met het aan land zich bevindende deel der expeditie zich te begeven naar Bagoeala.

Denzelfden dag verliet resident Martin met de op Amboina aanwezige Britsche ambtenaren het eiland. In het journaal-'t Hooft [2], waaraan dit ontleend is, leest men dan verder ad 17 Mei:

„In de P(lat) V(oet) aan boord gekregen den koning van het eiland Gilolo, genaamd Mahomed Oscaar, deszelfs vrouw Fatime en 4 bedienden, allen als staatsgevange aan boord. Men veronderstelde dat deze vorst oorzaak was van de onlusten op Saparoea, daar hij 7 jaren geleden door het Engels Gouvernement was gevangen genomen omdat den koning van het eiland Tidor ontevreden

[1] In den straks weder te geven brief van Engelhard leest men, dat de expeditie van Ambon vertrok 16 Mei; hijzelf schreef echter in den brief d.d. 9 Juni 1817 aan Kruijthoff, gouverneur van Makasser: den 17ⁿ Mei, overeenkomstig *rap.-Anthing*, bl. 341.

[2] Vermeld in dl. I, bl. 342.

over hem was en aan wien hij cijnsbaar is; bij de verandering van het Gouvernement zouden de Giloleezen zijne onderdanen, de Alfoeren van Ceram te hulp geroepen hebben om deze opstand te doen en hun te sterken.

„Tegen den avond zag men van hier in het gebergte van de overwal op Hila vuuren branden; er liepen gerugten, dat de Cerammers aldaar zouden zijn en daar de Hitouneezen (gedeelte van Amboyn) zelve een zeer onrustig volk is, zo werd den Heer Walraven met een detachement Javaansche soldaten derwaarts gezonden."

Nadat de expeditie te Ambon verzameld was, begaf zij zich over land „in eene felle hitte" naar den Pas [1]. Aanstonds zijn echter daar moeilijkheden ondervonden door gemis aan vaartuigen. Immers in het journaal van den te Amboina achtergebleven luitenant t/z H. P. N. 't Hooft staat op 18 Mei: „Worden geïnformeerd door een brief welke de majoor Beetjes had gezonden per expresse, dat de expeditie aan de pas Baguala geene vaartuigen had gevonden, dat hij van daar de adelborst 1e klasse Musquetier met een klein detachement naar Haroeka had gezonden, en dat hij vervolgens met de troepen naar de N.-O.punt van Amboyna marcheerde om van daar verder te gaan met vaartuigen, welke hij hoopte te vinden." Op de beide volgende dagen ontving men te Ambon geen nader officieel bericht. Wel liepen er den 19n geruchten, dat de expeditie te Haroekoe was aangekomen; dien dag werden er van Ambon nog 15 matrozen naar den Pas gezonden „om post te houden" [2].

„De hitte van den dag en het laat aankomen van eenige vaartuigen", leest men in het onduidelijke verhaal van Stuart over den Pas [3], „veroorzaakten, dat men eerst des avonds van gemelde landingsplaats voortrukte." Men marcheerde tot *Soeli*, aan de noordkust van de baai gelegen, „alwaar men zeer laat aankwam, en geene ververschiug kon bekomen, hoezeer zulks behoevende". Ook te Soeli blijkt niet geëmbarkeerd te zijn. „Op den 18den vervolgde men met het aanbreken van den dag den krijgstogt over de gebergten, bij wier beklimming sommigen door het vallen ligt gekwetst, anderen door den dorst flaauw werden. Aan eene negerij gekomen zijnde nabij het strand" — *Tial?* — „werden de vaartuigen

[1] De aanhaling van *Stuart*, bl. 891. Verg. hiervóór bl. 605-606.
[2] *Journaal-'t Hooft*. Verg. dl. I, bl. 842.
[3] *Stuart*, bl. 891.

aldaar in orde gebragt, en de troepen overgevoerd tot Haroeka" [1]. De expeditie ging alzoo niet rechtstreeks naar Saparoea; zij verbleef te Haroekoe en wel »om toebereidselen te maken tot de landing in de baai van Saparoea" [2]. Dat eerst hier, gelijk ik op bl. 605—606 aangaf, de tien vaartuigen, die de expeditie verder zouden brengen, werden gevonden en uitgerust, wordt nog bevestigd door een mededeeling ad 21 Mei in 't Hooft's journaal, waarin staat aangeteekend, dat van de verslagen expeditie enkelen te Ambon waren teruggekomen en verhaald hadden, dat men was gegaan »van Haroeko gezamentlijk naar Saparoea in oraugbaais, waarbij een kori-kori was, waarin eenige victualij en amenutie waren". Het hiervoren vermeld vooruitzenden van Musquetier zal wel ten doel gehad hebben de organisatie voor te bereiden. Maar welk een gaan op goed geluk!!

De expeditie is te Haroekoe aangekomen zeer uitgeput den 19n, naar ik denk [3]. Toen eerst vernam men, »dat de inwoners van Haroekoe aan den kant van Saparoea mede in opstand waren", waarom Beetjes het noodig achtte »aldaar", bedoeld wordt echter te Haroekoe, »een detachement van 55 man, onder bevel van den 2den luitenant Musquetier te moeten laten" [4].

---

[1] Zie over dezen weg, dl. I, bl. 419. In het journaal van 't Hooft, staat, dat op dien tocht van Ambon naar Haroekoe „bij de hoek van Cajelolo een praauw met 5 Cerammers (werd) genomen, welke alle gefusilleerd werden". Hij had het gehoord van de teruggekeerden der expeditie Beetjes op 21 Mei. Ik vermoed echter, dat dit een verplaatsing is van hetgeen met Cerammers te Pelaoe gebeurde, toen de expeditie van Haroekoe vertrok naar Saparoea, gelijk wij nader zullen lezen op bl. 611.

[2] *Ver Huell*, dl. I, bl. 133.

[3] In een brief van Engelhard zullen wij lezen den 19n (bl. 613). In het rapport-Anthing, bl. 341, staat, dat men toen reeds naar Saparoea op weg was. *Ver Huell*, dl. I, bl. 133, deelt mede, dat men Haroekoe bereikte „na eenen moeijelijken togt van twee dagen", hetgeen dan ook wordt de 19e.

[4] Kraijenhoff had den 20n Mei brieven van Beetjes ontvangen, waarin dit gemeld stond; zie *Rap.-Anthing*, bl. 340-341. Musquetier was echter geen „2de luitenant", maar een aan de expeditie toegevoegde adelborst van den *Evertsen*: *Ver Huell*, dl. I, bl. 133-134; daar staat, in plaats van 55, dat 20 man werden achter gelaten. In het *rapport-Porto* volgt op de aanhaling, die wij op bl. 592-593 lazen, dit:

„Den 18n Mei ging Thomas Matulesi naar Hoelalioe om de radja's en patihs van Boeang bessy (Haroekoe, verg. bl. 466, noot 5 en bl. 583, noot 5) te bevelen het fort te Haroekoe aan te vallen. Den 19n Mei des morgens omstreeks 6 uur kwamen de menschen van Hoelalioe aan Th. Matulesi berichten, dat de Compagnie van Ambon reeds te Haroekoe was aangekomen en omstreeks 8 uur verzamelden zich burgers van Saparoea om de Compagnie te Haria af te wachten."

Dat detachement heeft het dus wel getroffen, dat het niet mede ten verderve werd gevoerd. De expeditie begaf zich gedeeltelijk in de vaartuigen, gedeeltelijk over land naar *Pelaoe* [1], "de randsels zoowel als de chacots en overtollige bagagie" te Haroekoe achterlatende. "Zij, die te scheep gegaan waren, landden aan verscheiden negerijen, zagen eenige vaartuigen uit den Ceramschen wal komen, vervolgden dezelven, schoten er op, en maakten zes man gevangen, waarvan er twee stierven, en twee zwaar gekwetst waren. Na gehouden krijgsraad werden dezen en de twee overigen aan het strand gefusilleerd." Dit geschiedde ter negorij Pelaoe, "omdat men hen niet naar Amboina konde zenden" [2].

Te Pelaoe scheepte zich de geheele expeditie des avonds van den 19ⁿ weder in. Den nacht van den 19ⁿ op den 20ⁿ voer men in stilte onder den wal langs de noordkust van het eiland Haroekoe, om vervolgens "tusschen de eilanden Haroeka en Honimoa door" [3], te naderen "de westkust van Saparoea . . . en langs die kust naar Saparoea" op te varen [4]. Vergeleken met een vaart langs de zuidkust van Haroekoe, een groote omweg, maar in dezen tijd van het jaar, was het daar onstuimig, aan de noordkust daarentegen betrekkelijk stil [5].

Den 20ⁿ was "de geheele expeditie" "des morgens ten zeven ure in den mond van de baai" van Saparoea [6]. De vloot van 10 kora-kora's [7] gekomen zijnde "tot op de hoogte van Paperoe" [8],

[1] *Pilaam*, staat in het *Rap.-Anthing*, bl. 341. — De in den tekst volgende aanhalingen van *Stuart*, bl. 391-392. — Verg. over Pelaoe dl. I, bl. 467. Op onze kaart geschreven Pelauw.

[2] *Rap.-Anthing*, bl. 341, waar gesproken wordt van een ontmoeting „met vijf Ceramsche praauwen, waarvan er twee prijs zijn gemaakt, waarin twee man gesneuveld en een gekwetst waren, en voorts nog drie Cerammers, die gevangen zijn genomen, en kort daarna zijn gefusilleerd".

[3] *Ver Huell*, dl. I, bl. 134.

[4] *Rap.-Anthing*, bl. 341.

[5] *Van Hoëvell*, bl. 14-15. Verg. hiervóór bl. 595.

[6] De aanhaling van *Ver Huell*, dl. I, bl. 184, waar echter geen datum vermeld staat. Op bl. 133 staat, dat men „twee dagen" te Haroekoe bleef en „des nachts den 22ˢᵗᵉⁿ Mei" zich inscheepte, hetgeen door *Van Doren-M.*, bl. 28, wordt nageschreven. Engelhard's mededeeling, in den op bl. 613 te melden brief, dat „de oversteek" naar Saparoea op den 20ⁿ plaats vond, behoort als juist te worden aangenomen. Men leest dien datum ook in het journaal van 't Hooft, die het opteekende uit den mond der van de expeditie teruggekomenen.

[7] In het *rap.-Anthing*, bl. 341, leest men, dat er waren „elf praauwen".

[8] *Van Doren-M.*, bl. 28. — Verg. hiervóór dl. I, bl. 471.

doet zij, wat Engelhard noemt, een „oversteek"; want fort Duurstede en negorij Saparoea liggen aan de overzijde. Beetjes liet echter daarop niet rechtstreeks afgaan, maar de vloot zeilde eenigszins oostwaarts op naar *Wai Hanaia*, „een kwartier uur beoosten het fort Duurstede" [1]. Waarom dit geschiedde, is niet bekend, misschien in de veronderstelling, dat de rebellen zich vooral bij fort Duurstede hadden verzameld en men eerst moest trachten veilig te landen. De branding bleek er echter zóó hevig, dat de ontscheping niet raadzaam werd geacht, „waarom hij langs het fort heen naar Way Sisi, eene kleine rivier tusschen Tiow en Paperoe, liet scheppen, op welk punt de vaartuigen gezamenlijk aankwamen, en ongeveer ten tien ure des voormiddags de troepen aan wal stapten" [2].

Engelhard heeft een beschrijving van het vertrek der expeditie en van de vaart naar Saparoea gegeven o. a. in een brief d.d. 3 Juni 1817 aan den gewezen landvoogd Siberg, zijn zwager. Na medegedeeld te hebben hoe de berichten over het uitbreken van den opstand werden ontvangen van scriba Ornek, die er tevens posthouder heet, en van mevrouw Van den Berg, „onze dierbare nigt", vervolgt hij aldus:

> Na ontvangst van deze fachieuse gebeurtenissen, werd geen ogenblik verzuimd, om een detachement uit de zeevarenden van Z. M. scheepen Nassau en Evertsen, en militairen uit het garnizoen, bij een te brengen en naar Sapparoua af te zenden; dan geen geschikt vaartuig aan handen hebbende, dit commando over zee naar Sapparoea te transporteren, moest de expeditie over de Pas met roeij vaartuigen [3].
>
> Den 10ⁿ des morgens vertrok dat detachement, bestaande in
>
> 8 Europeesche officieren zo van de schepen als het garnizoen
> 4 » adelborsten
> 146 » zeevarenden en militairen zo onderofficieren als gemeenen
> 1 Inlandsche luitenant en
> 50 » onderofficieren en gemeenen
>
> aangevoerd door den Majoor van de genie Beetjes, expresselijk

[1] *Van Doren-M.*, bl. 28. — Wai = stroom. De aan de stroomen gelegen plaatsen dragen dikwijls denzelfden naam: *Olivier*, dl. I, bl. 293, noot 1. Op de *Siahaija*-kaart ingeteekend, niet op de onze. Men schijnt dus „tot op de hoogte van Paperoe" teruggekeerd te zijn en daar geland in weerwil van de branding.

[2] *Van Doren-M.*, bl. 28-29. Er staat daar echter niet Way Sisi, gelijk ik deed drukken en op onze kaart aangeven, maar „Way Asil", een naam, dien ik verkeerd medegedeeld acht.

[3] Deze voorstelling van *over de Pas* is niet juist; 't is alsof men met de onbeholpen wijze der uitrusting niet voor den dag wil komen.

tot het doen van deze expeditie verkozen zijnde, als met het locale van Sapparoua en den aart van den Inlander bekend en van wien wel de beste uitslag konde verhopen.

Ik moet bekennen, nimmer schoner corps gezien te hebben, als dit detachement, en de officiers, onderofficiers en gemenen alle vol moet en bezield met een ijverzugt om de bezettelingen op Sapparoua hulp toe te brengen.

De Commandant Militair wilde niets risqueren, en daarom met Commissarissen overeengekomen tot het afzenden van zo een sterk detachement om dadelijk de muitelingen te imposeren en des te gemakkelijker te brengen tot onderwerping en ingevalle de Resident en bezettelingen in handen der muitelingen mogten gevallen zijn, te eerder op vrije voeten te doen stellen. Zo als ook distinctivelijk den gemelde commandant Beetjes bij zijne Instructie van den Millitairen commandant Kraijenhoff was voorgeschreven.

Wegens het ongunstig jaargetij en de aanhoudende sware regens als de ongeschiktheid der vaartuigen, veroorzaakte het detachement met onbeschrijffelijk veel tegenspoeden te kampen had. Door moed en standvastigheid kwamen dezelve nogtans alles te boven, het geen evenwel aanmerkelijk vertraagde hunnen overtogt. Den 19[n] kwam hetzelve te Haroekoe en deed den 20[n] de oversteek naar Saparoua, de plaats van derzelve destinatie, maar helaas ook de plaats van de noodlottige omkoming van dit detachement, van zo veele brave en dappere mannen waaruit hetzelve bestond en waarvan maar een gering gedeelte hun leven hebben afgebragt. Dit drukke ik niet uit, zonder het storten van gewillige traanen.

De plaats der ontscheping was aller ongelukkigst gekozen, namelijk op een moerassigen grond, in de binnenbaai [1]. Beetjes zou er, volgens Van Doren, door verlokt zijn, omdat zich daar geen strijdbaren vertoonden, immers enkel „vrouwen, kinderen en weerlooze mannen"; maar volgens denzelfden schrijver waren dezen geplaatst „op last van Matulesia, aan het strand beoosten het fort", terwijl men ten zuidwesten ervan landde. De vijand „volgens accurate opgaven" „op 800-1000 weerbare mannen gerekend", waaronder „vele Cerammers", „benevens een aantal Alfoeren" hield zich bij Tiow op, ten einde „de onzen in den rug te vallen", een „krijgslist", die volkomen gelukte. In hoever dit alles zich inderdaad zóó heeft toegedragen, kan niet nader geverifieerd

[1] „Dort findet man, umgeben von sehr unbedeutenden Bodenwellen, einen Morast, welcher zur Regenzeit ganz von Wasser bedeckt wird...." *Martin (1894)*, bl. 28.

[illegible] dat bij nadering der vloot, [illegible] marcheren, 't welk van [illegible] de onzen schoot, zonder echter [illegible] voor den middag de prauwen [illegible] van het fort zijn gekomen, [illegible] eindelijk, „dat bij het landen [illegible][2]. De ontscheping wordt ons [illegible][3]

„[illegible] zich de geheele flotille, en de [illegible] bij het inroeijen van de baai, in eene [illegible] te formeren, waarvan hij zelf het [illegible], dat de twee groote vaartuigen [illegible] in die orde allen te gelijk op het [illegible] op het lossen van een pistoolschot, de [illegible] schappen zouden doen landen, [illegible] welke, zoodra de eerste helft [illegible] schappen gevolgd zoude worden.

„De [illegible] hoede; want terwijl de linie [illegible] formeerde, werd zij van de kust door een [illegible]. De onzen deden echter geen enkel schot terug[4].

„De Kommandant wendde den steven naar eene bogt der baai, links van het kasteel Duurstede, en de vaartuigen liepen alle gelijktijdig op het strand. Het sein tot ontscheping werd gegeven, en onmiddellijk uitgevoerd."

Hoe had die uitvoering plaats? „Ondersteund door eenige schoten uit de draaibassen van de kruis-orembaai's, in orde", is gepubliceerd[5]; maar Engelhard schreef in zijn Bataviaasch verslag: „Bij de landing der troepen had veel overhaasting plaats gevonden, waardoor vele in zee moesten springen om de wal te bereiken, zoodat patronen, ransels en patroontasseu nat zijn geworden. Dit

---

[1] *Van Doren-M.*, bl. 29. De Schrijver heeft in 1836 Saparoea bezocht „en het was bij die gelegenheid, dat ik door den Radja MILIANUS JACOB TITALAY van Saparoea, welke mij vergezelde, omtrent het gebeurde van 1817 werd ingelicht": bl. 33.

[2] *Rap.-Anthing*, bl. 341.

[3] *Ver Huell*, dl. I, bl. 134-135. Zijn zegsman is adelborst 't Hooft, die de expeditie medemaakte: bl. 604.

[4] Dit ook bij *Van Doren-M.*, bl. 29.

[5] *Van Doren-M.*, bl. 29. — Op bl. 605 hiervóór deelde ik mede, dat slechts op één der groote orembaais draaibassen waren.

werd ontdekt, nadat de eerste geweerschoten waren gewisseld, welk toeval den Commandant deed besluiten zich weder in te schepen om daarin te voorzien."

Dat het nat worden van het kruit en alzoo het niet afgaan der schoten aanstonds eenige onrust veroorzaakte, is wel mogelijk; maar dat Beetjes den terugtocht uit dien hoofde gelastte, vindt men overigens nergens gemeld.

De rebellen, aangevoerd door Matulesi en Rhébok [1], lagen verscholen in het dichte kreupelbosch, dat zich langs het strand tot aan zee uitstrekte; zij ontvingen de onzen met een zeer levendig en wel gericht vuur. De luitenant t/z 2e klasse MUNTER van den *Evertsen* stond in zijn orembaai het bevel tot landen gevende, toen hij al aanstonds doodelijk werd getroffen [2].

Hoe het verder is toegegaan, blijkt niet helder door gemis aan een schetsteekening en nauwgezette beschrijving [3]. De aan land gekomen troepen schijnen gesteld te zijn onder den kapitein STAALMAN van de infanterie [4]; hij, alzoo niet de majoor-commandant, "verdeelde de ontscheepte legermagt in drie divisiën, welke ieder een anderen weg zouden inslaan naar het kasteel Duurstede" [5], "waarvan de muitelingen de Engelsche vlag lieten waaijen" [6]. Een dier divisiën stond onder den luitenant der infanterie VERBRUGGEN [7], terwijl "de majoor Beetjes, de kapitein Staalman en de luitenant ter zee Scheidius te zamen met hunne troepen zijn gebleven" [8]. Aan Verbruggen werd door Staalman gelast "om met de flankeurs langs

[1] *Van Doren-M.*, bl. 32.

[2] Naar aanleiding van hetgeen de te Ambon teruggekeerden aan luitenant 't Hooft vertelden, teekende deze in zijn journaal op: „Men was den 20ste in de baaij van Saparoua geland, aan de westkant van het Fort voor een klapperboomenbos De Indianen welke zich in menigte agter de boomen en in dezelve verscholen hadden, vuurden wakker op ons volk, dat lande, waardoor den luit. Munter aan de zijde van den jonker 't Hooft in de praauw sneuvelde door een kogel in den linkerborst."

[3] „Geen behoorlijk rapport van het voorgevallene" kon verkregen worden; in de plaats trad „een zeer konfus relaas, gegeven door den 2den luitenant van der Bruggen en den sergeant Louwkamp". *Rap.-Anthing*, bl. 841.

[4] Vermeld op bl. 604.

[5] *Ver Huell*, dl. I, bl. 135.

[6] Engelhard in zijn Bataviaasch verslag.

[7] Deze luitenant behoorde tot de weinigen der geredden en heeft het verslag over den ongelukkigen dag aan generaal Anthing opgemaakt. Over zijn naam, zie bl. 604, noot 7.

[8] *Rap.-Anthing*, bl. 841. Scheidius is niet *gebleven:* hij werd zwaar gekwetst naar Ambon teruggebracht, gelijk we zullen lezen op bl. 621-622.

den weg, die naar het fort geleidt, in het bosch te dringen, om het te zuiveren" [1]; aan den hem toegevoegden adelborst F. X. R. 't Hooft "werd de Nederlandsche vlag toebetrouwd, welke bestemd was op de wallen van het kasteel Duurstede geplant te worden, wanneer deze sterkte in onze magt zoude zijn" [2].

De divisie ging voorwaarts onder een hevig geweervuur "tot aan zekere plaats, *Hatoemarkoe* genaamd, eenen afstand van 150—200 passen van de brug van *Way Siel* gelegen" [3]; in ieder geval ging het niet recht toe, recht aan naar het fort. Opgehelderd werd nooit, wat Beetjes er toe heeft geleid om aldus te ageeren. "Het blijft onverklaarbaar", schrijft Ver Huell [4], die anders wel gelegenheid had om inlichtingen bij deelhebbers aan de expeditie in te winnen en bovendien later om op de plaats zelve zich van de toestanden te overtuigen, "waarom de Kommandant Majoor Beetjes niet dadelijk op het kasteel Duurstede is losgegaan, waarin hij zich had staande kunnen houden tegen eene geduchte magt, in plaats van eene landingsplaats te kiezen, besloten door digt geboomte, en waar geen strand genoeg was, om zich behoorlijk in slagorde te stellen. De listige Indianen, genesteld in het dikke struikgewas, velden het eerste de officieren, als bewust zijnde, dat, wanneer de opperhoofden ontbraken, de wanorde spoedig volgen moest." Onder deze omstandigheden kreeg Verbruggen het toenemend zwaar te verantwoorden. Tegen den opdringenden vijand liep hij tot twee malen toe storm, doch werd telkens met verlies teruggeslagen. Ten derden male wilde hij zich doorslaan, toen hem het sein van terugtrekken ter oore kwam. Hieraan gevolg gevende, deed zich tot drie malen toe een *hioé!* 'n hoerah! van de zijde der rebellen hooren; zij, die voor ons vuur waren teruggedeinsd, kwamen met nieuwen moed opzetten [5]. Volgens het rapport van Anthing [6], "hoorde" Verbruggen

[1] Als in de vorige noot.

[2] *Ver Huell*, dl. 1, bl. 135; 't Hooft behoorde ook tot de geredden.

[3] *Van Doren-M.*, bl. 30. De namen kan ik niet thuis brengen. Wordt misschien bedoeld Wai Sisi: hiervóór bl. 612, noot 2?

[4] *Ver Huell*, dl. I, bl. 145-146.

[5] *Van Doren-M.*, bl. 30. — Bij *Ver Huell*, dl. I, bl. 136, leest men over de divisie-Verbruggen: „Al strijdende bereikten zij eene groote loods, waaronder een vaartuig stond. Het vuur des vijands werd hier zoo hevig, dat de Luitenant Verbrugge het besluit nam, op den vijand met geveld geweer in te stormen. Tot tweemalen toe door eene groote overmagt teruggeslagen, wilde deze brave officier, in weerwil van een reeds zwaar geleden verlies aan manschappen, eenen derden aanval beproeven, toen het sein van retraite gehoord werd, dat in de meest mogelijke orde uitgevoerd werd."

[6] *Rap.-Anthing*, bl. 341.

de troepen der andere divisiën „aanmarcheren, waarop" — heel duidelijk is het verband niet — „waarop door den kapitein Staalman bevolen werd, om met het detachement zich weder te vereenigen".

Op den terugtocht werd de inlandsche luitenant ABDULMANA met zijn detachement Javanen aan de linkerzijde van het fort aangevallen; hij verdedigde zich „sterk"; te gelijkertijd werd met een groote macht ook „een aanval op den majoor Beetjes" gedaan; de onzen verdedigden zich „manmoedig", doch moesten voor de overmacht wijken, zoodat „de linker vleugel in het water werd gedreven".

Onder de bedrijven door was de luitenant Scheidius, „door een musketkogel in den linkerschouder zwaar gekwetst" [1], op raad van luitenant De Jongh naar een der vaartuigen gebracht om door den chirurgijn behandeld te worden [2]. De luitenant VAN LIDTH DE JEUDE, met de Inlanders de reserve uitmakende, ontscheept zijnde, lieten de rebellen het geheele korps zonder veel tegenstand voortrukken tot een plaats, die vermeld wordt als te heeten *Kaytees!* [3], alwaar men echter gedwongen werd halt te houden; want de rebellen, achter de boomen vurende, doodden velen der onzen, zoodat eindelijk majoor Beetjes, „oordeelende, dat er niets uitgerigt kon worden tegen eenen verborgen vijand, die naar alle kanten verderf verspreidde, met overhaasting naar het strand terug week". Zij, die zich met den gewonden luitenant Scheidius bij de booten bevonden, „zagen slechts een uur of vijf kwartiers na het ontschepen, het grootste gedeelte der troepen naar strand terugkeeren en met overhaasting te water gaan, om de vaartuigen te bereiken". Majoor Beetjes, „tot over den middel in het water, wegens den hoog geloopen vloed, ontving een schot in het achterhoofd; de adelborst Anemaet sloeg zijne handen naar eene prauw, doch dezelve reeds voortroeijende, miste hij, en verdween. De praauwen werden nu met kracht van riemen ter baai uitgeroeid."

„A general, if not his army, must always take into account his position in the event of defeat as well as in that of victory (unless he is staking all on a single throw, and wishes for no choice save that between victory and annihilation)" [4]. Men leest inderdaad van bevelhebbers, die de schepen, waarmede hun troepen in

[1] *Journaal 't Hooft.*
[2] *Stuart*, bl. 393.
[3] *Stuart*, bl. 393, aan wien dit gedeelte van het verhaal door mij ontleend is.
[4] Bernard W. Henderson: „Civil war and Rebellion" (1908), bl. 49.

[illegible]

[illegible] met een steenis. [illegible] in zijn journaal: [illegible] te groot en [illegible] geraakte, was [illegible] welke geenszins geregeld [illegible] redden, naar de [illegible] daar er vaartuigen waren [illegible] geraakt en met [illegible] weggedreven, zoo waren velen genoodzaakt om zich [illegible] te redden. De vijand agtervolgde die, en onthoofde [illegible], sommigen al zwemmende met hunne kleewangs, zoodat van de geheele expeditie zich redden konde den adelborst 2de klasse 't Hooft, welke zijn praauw al zwemmende bereikte en

[1] Ver Huell, dl. I, bl. 136.

[2] Hap Anthang, bl. 342.

[3] Ver Huell, dl. I, bl. 136, van waar ook de volgende aanhalingen.

de 8 man hiervooren gemeld. Men zag een zwemmende marinier door den vijand in enen slag het hoofd afhakken. De majoor Beetjes onderging het zelfde, de kap[t] Staalman, welke de sabel aan den vijand presenteerde om zich over te geven, den luitenant ter zee De Jong, van Lidt en Rijk alsmede de andere kadets enz. ondergingen het zelfde. De luit. Verbrugge met nog een zeekadet en eenige manschappen redden zich. De luit. Scheidius, die na het ontvangen van zijne blessure in de praauw was gebragt, werd gered, alsmede de chirurgijn 3[de] klasse Ten Bergen, welke door een slag met de kolf van het geweer van den vijand gekwetst was. Van de geheele expeditie, die uit circa 300 man bestond, waaren bijna 30 man gered, waarvan een gedeelte op Haroekoe gebleven zijn."

Slechts van vier der te Saparoea gelegen hebbende vaartuigen vernemen wij eenige bijzonderheden, die wij moeten aannemen, zooals ze geboekstaafd zijn.

Omtrent een er van lezen wij [1]: "Bij het uitroeijen van de baai was een vaartuig omgeslagen met 40 à 50 man, die allen verdronken."

De tweede en de éénige, die Ambon bereikte, was een der groote kruisprauwen, een zeilvaartuig, beladen met kruit, voedingsmiddelen en water, die schijnt gestaan te hebben onder de leiding van den orang-kaja van *Batoe merah*, een negorij in de nabijheid van de hoofdplaats Ambon [2]. Vermoedelijk dat, toen de landing plaats vond, deze op een afstand achterbleef en dat het negorij-hoofd, de vlucht der onzen ziende, dadelijk onder zeil ging; er wordt althans geen melding gemaakt van gevluchten, die dadelijk in de boot redding vonden. Dat men over de houding van dezen baas niet tevreden is geweest, blijkt uit de volgende mededeeling [3]: "De orangkaya van de negorij Batoe-mejrah, een vroom Mohammedaan, hoewel in zijne betrekking zeer actief en niet onknap, was ook voor suspect te houden, niet alleen, omdat het scheen, dat hij in het vertrouwen van de muiters deelde, maar buitendien, omdat hij aan het mislukken der expeditie van den Majoor BEETJES, waarover wij nader zullen uitweiden, de hand moet geleend hebben. Volgens officiële bescheiden moet hij met zijne *orembaai* en de bemanning, in stede van aan de actie deel te nemen, in zee gestoken en op de vlugt gegaan zijn; terwijl van het door hem ontvangen getal geweren slechts tien

[1] *Stuart*, bl. 394.

[2] Verg. dl. I, bl. 425. Bij *Stuart*, bl. 394, leest men „van den Ourang-baja te Batomara"! — Zie over het vaartuig ook hiervóór bl. 610.

[3] *Van Doren-M.*, bl. 16.

nabestaanden: "het neusje van den zalm", zooals het nogal zonderling, wordt geheeten [1], en waarvan mede als doel wordt omschreven "om hen langs dien kant meer aan de belangen van het gouvernement te verbinden en hen tevens onder het oog en in bedwang te houden": 100 man moesten worden gewapend met geweren, de overigen zoude men oefenen in de bediening van het geschut. Een derde korps had iets van een landmilitie, "ook bij wijze van vrijwillige inschrijving" samen te stellen uit de bevolking der negorijen en wel uit zonen en nabestaanden van orang toewa's, kepala soa's en kepala dati's [2]: deze militie had ten doel om ingeval het van Hitoe dreigde, derwaarts op te trekken in samenwerking met de militaire macht. Bovendien vormde de Gouverneur uit de te Ambon achtergebleven Bengaleezen een korps politiedienaren sterk 40 man, "ten einde bij elke omstandigheid door hen te voet of te paard patrouilles door de stad te laten doen".

Bij besluit van 8 Juni 1817 kende de Commissie aan de aldus in militairen dienst zijnde burgers dezelfde traktementen en rantsoenen toe als voor de Europeesche militairen bepaald, met nog een toelaag van 1½ ropy 's maands, "alzo deze menschen zich in eene zeer armoedige staat bevonden en enige noodzakelijke behoeftigheden hadden aan te schaffen" [3].

Er was nog een andere hulp ter beschikking, namelijk van inlandsche potentaten. Als ter bedwinging van een zeer gevaarlijken opstand in het Romeinsche rijk de daartegen optredende bevelhebber dergelijke hulp weigert, teekent een beschrijver ervan aan: dat dit was "not the result of disdainful self-confidence, but rather of great wisdom and insight into the native character"; dat alzoo getoond werd "they were not indispensable"; dat Britsche officieren "used similar methods with native troops, and with good results" [4]. 't Is ongetwijfeld een quaestie, die van meer dan één zijde valt te beschouwen. Gouverneur Van Middelkoop was "zelfs op de dringendste vertogen" er niet toe te brengen, den bijstand der vorsten van Ternate en Tidore in te roepen, gelijk het ten slotte Buijskes gedaan heeft. Engelhard, die ons Van Middelkoop's onwil ten deze mededeelt [5], voegt er het motief aan toe, dat op de trouw dier vorsten weinig

[1] Als de vorige noot.
[2] *Van Doren-M.*, bl. 39-40. — Verg. dl. I, bl. 486.
[3] Engelhard in zijn Bataviaasch verslag.
[4] *„Civil War and Rebellion in the Roman Empire A. D. 69-70"*, door BERNARD W. HENDERSON (1908), bl. 297. Ik haalde dit werk ook aan op bl. 617, noot 4.
[5] Als nooit 3.

staat te maken was, „en welligt niet ongegrond", meende ook hij. Echter had de Moluksche commissie bij brief d.d. 13 Juni het advies er over ingewonnen van den resident van Ternate Neijs, en door deze was d.d. 30 Juni een antwoord gegeven, waarin hun trouw op het gunstigst werd afgeschilderd, tevens berichtende, dat zij met verlangen het tijdstip te gemoet zagen om van hun toewijding blijk te geven. Het had echter geen dadelijk resultaat. Ook lezen wij bij Ver Huell: „De Radja Eti, een der Koningen van de Alfoeren, of bergbewoners van Ceram, kwam met een groot vaartuig, Jonco genaamd, zijne hulp aanbieden tegen de rebellen: doch men vond het niet raadzaam dezen bijstand aan te nemen, en een opperhoofd van deze woeste volkeren te vertrouwen" [1]. In overeenstemming hiermede heeft 't Hooft in zijn journaal ad 11 Juni aangeteekend: „Hoorden, dat er een koning der Alfoeren was aan de wal op Amboyna, welke met den gouverneur en Commissarissen eene conferentsie had gehad, waar hij had aangeboden 3000 zijner onderdanen naar de oproerige eilanden te zullen zenden om de rebellen te verdelgen."

Buijskes heeft, naar wij lezen zullen, aanstonds de vorsten van Ternate en Tidore tot het verleenen van hulp opgevorderd; nadeelige politieke gevolgen schijnt het verleenen ervan niet gehad te hebben, althans zoover het rechtstreeks aan den dag kon treden. Wel zullen wij van een paar uitingen kennis nemen, die er op moeten wijzen, dat deze benden geenszins zoo krijgshaftig waren, als zij zich wel wilden toonen; het zoude echter verregaand overdreven zijn te beweren, dat Buijskes niets aan die hulp gehad heeft; bovendien kreeg hij er een massa vaartuigen door, die voor het afsnijden van gemeenschap van groot nut waren. Overigens kon de Schout-bij-nacht met meer gerustheid van deze hulp gebruik maken dan de Moluksche commissie, omdat hijzelf een goede versterking van schepen en troepen aanbracht.

Meende alzoo het bestuur te Ambon van geen anderen bijstand gebruik te moeten maken dan dien de meer onmiddellijke omgeving aanbood, bij wijze van voorzorg had het echter bovendien te letten op eenige voorname staatsgevangenen, die reeds tijdens het Britsche bestuur gerelegeerd waren.

Hiertoe behoorde in de eerste plaats een gewezen sultan van Jogja, Amangkoe Boewana [2]; hij werd nu van zijn woning te Ambon

[1] *Ver Huell*, dl. I, bl. 172; aldaar ook een aardige afbeelding van de jonco.
[2] Verg. dl. I, bl. 403, 408 en 515.

sneuvelden behoorde de aanvoerder; het schijnt, dat Wonderling op weg was naar het zuidwaarts gelegen *Wai*, althans derwaarts werd gebracht het lijk of een gedeelte van den gesneuvelden aanvoerder, „alwaar zijn hoofd, tot voorbeeld voor anderen, is opgehangen en ten toon gesteld" [1].

Te *Wai* commandeerde luitenant De Bree. Op het vernemen van de vermeestering door de rebellen van Liang, gaf men te Ambon last aan kapitein Lisnet om zich dadelijk naar Wai te begeven „ten einde de post van Liang met voorzigtigheid en beleid weder te doen bezetten door 51 man, de officieren daaronder begrepen, en wanneer zulks niet voldoende mogt zijn, een gedeelte van het detachement van de post Bagoala daarbij te voegen". De Legercommandant te Batavia deelde dit mede aan C. C. G. G. bij zijn rapport van 21 Juli, daaraan nog toevoegende: „Ook op Tioe rebelleren de ingezetenen, waarom aldaar een post bezet is geworden met 1 sergeant 1 korporaal en 11 man, ten einde te zorgen, dat de kommunikatie tusschen Haroekoe, Liang, Waai en Tuilehoe met de post Bagoala niet afgesneden worde. Deze noodzakelijke bezettingen verzwakken echter van dag tot dag het garnizoen van de hoofdplaats." [2]

Ontleende de Legercommandant deze mededeelingen aan het rapport van overste Kraijenhoff d. d. 3 Juli, iets naders over de zaken in den loop dier maand wordt echter niet vernomen. Men vindt slechts het volgende door Van Doren geschetst over den stand der rebellie op Hitoe en Zuid-Ceram, na de herneming onzerzijds van fort Duurstede op 3 Augustus, gelijk ik daarvan hierna de beschrijving zal geven [3]:

> Ten aanzien van den staat van zaken te Hila bleven de rebellen aldaar cijnsbaar en onderworpen aan den hoofdrebel Matulesia, en werden daarenboven in vrees en bedwang gehouden door zekeren Ouloepuha van Ceith. Deze was de broeder van een in het jaar 1796, onder het Engelsch tusschenbestuur voor een gelijke behandeling te Hila opgehangene.
>
> Onder de afvallige negorijen waren die van Ceith, Hatoewa, Lebelehoe en Lima [4], benevens de negorijen Piroe, Tanoenoa, Etti,

[1] *Tijdschr.-Indië*, bl. 344-345. Ook de daarna volgende aanhalingen.

[2] Gelijk gezegd, in *Tijdschr.-Indië*. Met *Tioe* is, denk ik, bedoeld *Tial*, liggende aan de noordkust van de baai van Bagoeala en alzoo ten zuiden van Wai; *Tuilehoe*, of liever *Toelehoe*, ligt aan de zuidkust van de bocht van Wai en alzoo ten noorden van Tial. Verg. dl. I, bl. 419-420.

[3] *Van Doren-M.*, bl. 72-74.

[4] Wat hier met Hatoewa bedoeld wordt, weet ik niet; over Lebelehoe, zie dl. I, bl. 462.

Loehoe en Lokki aan de oostkust van Hoeamohel of klein Ceram gelegen [1]; terwijl de negorijen Liang, Morella, Mamala [2], Hitoe lama, Dakal [3] en Kaybobo onder Hila en Iha op de zuidkust van Groot Ceram [4] door een goed voorbeeld van hunne Regenten voorgegaan, getrouw aan het gouvernement waren gebleven. Dien ten gevolge werden deze bijzonder in het algemeen rapport van den Landvoogd aanbevolen.

Buiten de bezetting van Hila in het blokhuis «Amsterdam", bevond zich ook eene bezetting te Liang, Mamala en in het vervallen blokhuis «Leiden" te Hitoe lama, welke sterkten in staat van verdediging waren gebragt, waardoor de kust van Hitoe tegen aanvallen gedekt was, voor zoo verre zij door geene overmagt werd aangetast; waarvoor toen weinig te vreezen was, te meer omdat door het overmeesteren van het fort «Duurstede" en het beleid der land- en zeemagt aan den dag gelegd, een zoodanige schrik onder de muitelingen gebragt was, dat zij vooreerst geene aanvallen zouden beproeven.

De waarnemend Resident van Hila, De Haart, die daaromtrent door den Landvoogd was geraadpleegd, was ook van gevoelen, dat wanneer men slechts met kracht eenen algemeenen aanval beproefde op de muitelingen van de zee- en landkant, in de negorijen Ceith, Hatoena, Lebelehoe en Lima — zij hadden hier eene sterke verschansing opgeworpen — er geene vrees bestond, dat onze wapenen zouden zegevieren, en de muiters geheel ten onder gebragt werden, een plan, dat reeds vroeger door den Lt. Kolonel Kraaijenhoff was geopperd, doch, zoowel door gebrek aan gewapende vaartuigen, als door de verpligting, waarin men zich toen bevond, de troepen tot versterking en ontzetting van Honimoa en het fort «Nieuw-Zeelandia" te gebruiken, nog niet ten uitvoer gelegd.

Wat resident De Haart betreft, wij verliezen hem tijdens de krijgsgebeurtenissen uit het oog. Alleen vind ik nog in het journaal van Boelen aangeteekend, dat deze, in de baai van Saparoea zijnde, den 31[n] Juli een brief van Ambon ontving, waarin bericht werd,

[1] Piroe, Eti, Tanoenoe liggen niet op Hoeamoal, maar aan de oostkust van de baai van Piroe; slechts Loki met Loehoe liggen aan de oostkust van Hoeamoal.

[2] Ten onrechte staat gedrukt bij *Van Doren-M.*, bl. 73: *Morella mamala!*

[3] Dakal, zal wel zijn Wakal, west van Hitoe lama.

[4] Kaibobo ligt aan den ingang van de baai van Piroe, tegenover P. Babi; Iha inderdaad op Ceram's zuidkust; waar destijds Iha onder sorteerde, zegt de Schrijver niet; maar later in ieder geval ook onder Hila op Ambon, blijkens Veth's Aardrijkskundig Woordenboek.

dat de Resident een aanval had afgeweerd en aan de rebellen veel schade had toegebracht: „3 van hunne opperhoofden werden gevat en dadelijk onthoofd, hunne hoofden werden aan de nokken der raas gehangen." — Onder Buijskes werd De Haart benoemd tot resident van Saparoea, „een geruime tijd de residentie van Hila na genoegen hebbende waargenomen". Na deze waarneming van Hila, scheen hij nog geweest te zijn „winkelier en directeur van de Wisselbank" te Ambon, in welke qualiteit de Schout-bij-nacht hem, blijkens het Buitenzorgsche verslag, aantrof [1].

[1] Winkelier: zie dl. I, bl. 449.

HOOFDSTUK VII.

De onlusten op Haroekoe: 21 Mei tot medio Juni.

Adelborst Scheidius naar Haroekoe: 22-23 Mei. — Fort Zeelandia onder adelborst Musquetier. — De Britsche koopvaarder de *Zwaluw* en het Britsche Compagniesschip *Nautilus*. — Vertrek van de gewapende *Zwaluw* d.d. 22 Mei naar Haroekoe. — Vertrek van de *Iris* derwaarts: 25 Mei. — Komst te Haroekoe van kapitein Van Driel en adelborst Scheidius; vertrek van Musquetier. — De radja van Haroekoe. — Halalioe, Pelaoe, Kabaoe in opstand. — De aanval der rebellen d.d. 30 Mei. — En op 3 Juni. — Engelhard's mededeelingen over deze aanvallen. — Aanvallen op 9 en 14 Juni. — Bestraffing van Oma. — Zoomede van Kabaoe en Rohomoni: 15 Juni. — Het *rapport-Porto* over Matulesi's teleurstelling. — Engelhard's denkbeeld om de bevolking der Oeliasers uitteroeien. — Engelhard's niet volbrachte plannen om naar het tooneel van den opstand te gaan.

Gelijk wij ons zullen herinneren [1], had het eenige vaartuig, waarvan men vindt melding gemaakt als teruggekomen te zijn van Saparoea, na de ongelukkige expeditie-Beetjes, op den 21ⁿ Mei aan de pas van Bagoeala ontmoet den adelborst W. C. Scheidius, „welke bezig was, eene gewapende barkas over den Pas te slepen, waarmede hij naar de baai van Saparoua moest vertrekken", „om in deze gewapende barkas tusschen de eilanden Haroeka en Honimoa te kruisen" [2]. De mislukking der expeditie-Beetjes deed hierin verandering brengen. Gouverneur Van Middelkoop gelastte toch Scheidius den 22ⁿ Mei „om de barkas achter te laten, en met het detachement, 30 man sterk, onder zijne bevelen, zich naar het eiland Haroeka te begeven". De Adelborst liet dientengevolge het vaartuig achter onder de hoede van den sergeant, die op den Pas bleef post houden, terwijl hijzelf naar een andere gelegenheid moest zoeken, om naar Haroekoe over te steken. Daartoe trok Scheidius met zijn detachement noordwaarts de kust op „en marcheerde naar de negorij Soelie, en des anderen daags naar Toleo, welke negorij dwars van Haroeka gelegen is" [3]. De radja van dit laatste dorp bezorgde een vaartuig, geschikt tot de reis naar de hoofdplaats Haroekoe.

[1] Zie bl. 621.
[2] Deze en volgende mededeelingen bij *Ver Huell*, dl. I, bl. 139-141.
[3] Zie dl. I, bl. 419.

Herinneren wij ons mede [1], dat Beetjes in het fort Zeelandia had achtergelaten adelborst MUSQUETIER met 'n 50 man. „Deze sterkte was", beschrijft Ver Huell [2], „in een ellendigen staat van tegenweer". „Bijna geene der kanonstukken waren bruikbaar, de affuiten verrot en vergaan. Dadelijk werd er handen aan het werk geslagen, om van eenige stukken hout rolpaarden te vervaardigen, om des noods van de beste kanonnen nog eenige dienst te kunnen hebben. Deze stukken werden buiten het fort geposteerd op die punten, waar men vermoeden kon, dat de muitelingen een' aanval zouden kunnen wagen; alzoo de sterkte alleen naar de zeezijde wederstand kon bieden, waar men nu niets te vreezen had. Het werd evenwel noodzakelijk geoordeeld, eenige affuiten enz. aan te vragen, alzoo de aanwezige, hoe goed mogelijk in elkander gebragt, altoos gebrekkig bleven." Dit verzoek kwam nog den 22[n] Mei te Ambon; er werd dadelijk aan gevolg gegeven, blijkens de volgende aanteekening in het journaal van 't Hooft ad 22 Mei: „De matroos Humeler in expresse van Haroeka met een brief van den adelborst Musquetier, aan den Comman[t] der troepen versterking verzoekende, daar de vijand gedreigd had te zullen ataqueeren; werd nog 12 man naer vernoemde eiland gezonden."

De verzochte hulp is naar Haroekoe gevaren den 23[n] Mei met het Engelsche transportvaartuig *The Swallow*, kapitein WILSON, dat resident Berkhoff van Batavia naar Ambon had gebracht [3], en mede naar Banda schijnt gegaan te zijn. Den 20[n] Mei ankerde het weder ter reede van Ambon, „de tijding brengende", teekent 't Hooft in zijn journaal aan, „dat de Resident Berkhoff aldaar was overleden en nog verscheidene Europeanen, veroorzaakt door de koortsen", die men toeschreef aan de Z.-O.-winden. De Moluksche commissie huurde nu voor Haroekoe het vaartuig in, ten einde „de zich aldaar bevindende kruidnagelen te halen" [4]. De mislukking van de expeditie-Beetjes en het bericht der zich uitbreidende onlusten op Haroekoe deden echter aan het vaartuig tevens een minder vreedzame bestemming geven, namelijk tot het deelnemen aan de bestrijding der rebellen, waartegen de gezagvoerder geen bezwaar maakte. Daarna kwam de Britsche kruiser *Nautilus*, commandant HEPBURN, dus een schip van de Britsche O. I. C. te Ambon van Ternate, met

[1] Zie bl. 610.
[2] *Ver Huell*, dl. I, bl. 140-141. — Zie ook hiervóór dl. I, bl. 465.
[3] Zie dl. I, bl. 489.
[4] *Ver Huell*, dl. I, bl. 149. — Verg. hiervóór dl. I, bl. 375.

bestemming den Britschen resident MACKENZIE naar Bengalen terug te voeren [1]. De Moluksche commissie deed nu bij Mackenzie en Hepburn stappen, ja drong er met de meeste kracht ten slotte op aan, dat ook de *Nautilus* tot het bedwingen van den opstand zou medewerken, hetgeen de Commissie „te meer" meende te kunnen verwachten, schreef Engelhard in den op bl. 612 vermelden brief van 3 Juni aan Siberg, omdat „de rebellie onder de Engelsche vlag werd gepleegd en voortgezet, en men billijk van de Engelschen zoude hebben" kunnen verwachten, dat zij dit als een smaad, hun vlag aangedaan, zouden opgenomen en gewroken hebben. De Commissie had echter, luidt het in den mallen stijl van Engelhard, „geene redenen van tevreedenheid over gemelde Heer Maquenzie, als glad af geweigerd hebbende" in dergelijke voorstellen te treden. Om niets onbeproefd te laten ter verkrijging van het schip, stelde de Commissie voor:

òf de Nautilus aan den strijd te doen deelnemen,
- *a.* gecommandeerd door zijn eigen officieren en bemand door zijn eigen equipage;
- *b.* gecommandeerd door een Nederlandsch officier en bemand met eigen volk, doch onder waarborg tegen schade;

óf den kruiser aan het Nederlandsche gouvernement te verkoopen, terwijl equipage en heer Mackenzie met een van onze schepen naar Batavia zouden gevoerd worden;

óf dat slechts de kruiser zich zou laten gebruiken tot het overvoeren van Commissarissen naar Haroekoe, in welk geval Engelhard zich „derwaards zoude hebben begeven", gelijk hij Siberg schreef, ofschoon het niet heel duidelijk is, waarom hij daarvoor juist de *Nautilus* noodig had, waar met elk inlandsch vaartuig de overtocht wel gemaakt kon worden.

„Dan deze voorstellen zijn gebleven zonder berigt", m. a. w. Mackenzie antwoordde in het geheel niet meer. „Zelfs de maatregelen van den capitein van de Swalow afkeurende", waren de Engelsche heeren van oordeel, dat „de Capitein zich bij zijn Gouvernement aan eene zware verantwoording had blootgesteld" en dat zijn schip weleens prijsverklaard kon worden, als gestreden hebbende tegen volkeren, waarmede zij „gisteren" nog „verband" hielden en die tegen de Engelschen niets kwaads hadden bedreven. „Ik hoop", besloot Engelhard deze uiting van teleurstelling, „dat men op Batavia de heer Maquenzie blijken zal geven van de afkeuring van zijn gedrag."

[1] Verg. dl. I, bl. 430, 503-504, 529 en 542.

C. C. G. G. hebben inderdaad de vereenigde commissarissen gelast zich bij den landvoogd van Bengalen te beklagen over de door Mackenzie en Hepburn aangenomen houding. Daar vond men het niet alleen natuurlijk en billijk, dat de Britsche ondergeschikte ambtenaren niet over 's lands of 's Compagnies schepen beschikten voor doeleinden, waartoe ze niet bestemd waren, maar de Regeering vond de zich mede in de ernstigste mate verbolgen tegen de Britsche particuliere koopvaarders, die de Molukasche commissie in het bestrijden der opstandelingen van dienst waren geweest. In hoeverre die toorn niet misplaatst mag heeten, laat ik in het midden; dat echter C. C. G. G. officieel hun ongenoegen te kennen gaven over de quaestie met het landschip *Nautilus*, toont, dunkt mij, gelijk in zoo menig ander opzicht, aan, dat zij misten, om een woord van Van Hogendorp te gebruiken, „[illegible]" in de behandeling der internationale verhoudingen [1].

De voortreffelijke diensten, die de *Swaluw* in de Molukken heeft bewezen onder de moeilijke omstandigheden, waarin het herstelde Nederlandsche gezag zich geplaatst zag, vingen aan met toe te laten, dat daarop ter bestemming naar Haroekoe werden geplaatst de luitenant t z 2e klasse W. L. VEERMAN en 4 matrozen van de *Nassau*; verder werd hem mede gegeven „materieel der artillerie met 2 veldstukken, eenige rolpaarden en eene voldoende hoeveelheid ammunitie" [2]. Den 22n zeilde het vaartuig de baai van Ambon uit naar Haroekoe: het geeft een denkbeeld van de ellende der transporten van de onzen per orembaais in dezen tijd van het jaar, wanneer men weet, dat het schip zulk een onstuimige zee trof, dat het den volgenden dag met gebroken mast de reede van hoofdplaats Haroekoe bereikte, hetgeen intusschen Wilson niet weerhield van krachtdadige medewerking te verleenen. „De Swaluw", schreef Engelhard den 29n Mei aan Buijskes, „die den 22 van hier naar Haroekoe is vertrokken en den 23 is aangekomen, heeft buitengewoon zwaar weer aangetroffen en schoon door het zwaar werken van dat schip in eene kokend zee, dies groote mast gesprongen is, heeft capitein Wilson, de reyse naar Haroeko nogthans doorgezet, en het bedreigd gevaar van die residentie tegens de invasie van de oproerlingen te Saparoea en aanvallen van de muitelingen onder de volkeren van Hoeroeko zelve voorgekomen. Wij hebben groote diensten van dit schip, waartoe

[1] Zie *Teruggave*, bl. 346-352.

[2] *Van Doren-M.*, bl. 36. — *Ver Huell*, dl. I, bl. 141: „twee veldstukken, zes rolpaarden en de noodige ammunitie".

de bereidwilligheid van capitein Wilson inzonderheid contribueert."

De staat van Haroekoe zeer dreigend zijnde, werd ook de korvet de *Iris* derwaarts bestemd. Wij lazen, dat dit vaartuig den 21ⁿ van Ambon onder zeil ging om de expeditie-Beetjes te steunen, doch het schip de baai nog niet uit was, of het werd wegens de tijding over het mislukken der expeditie teruggeroepen [1]. Nu moest het schip naar Haroekoe varen, doch de poging om dit eiland te bereiken viel aller ongelukkigst uit. „De corvet Iris", schreef Engelhard in zijn brief uit Ambon van 29 Mei aan Buijskes, „die wegens timmeragie alhier is opgehouden, is den 25 dezer derwaarts vertrokken [2] en is nog geene tijding van derzelver aankomst aldaar, en wij zijn niet zonder bekommering voor dat vaartuig." Wat er mede gebeurde, lezen wij in de volgende aanteekening in het journaal van 't Hooft te Ambon: „Kwam Z. M. k. m. Corvet de Iris wederom in de baaij; dezelve was bewesten Boeroe gedreven geweest en had niet naar Haroekoe kunnen opwerken."

Inmiddels was naar Haroekoe overgevoerd een detachement van 20 man onder de bevelen van den kapitein der infanterie P. L. VAN DRIEL en den luitenant SCHEFFER, waardoor de bezetting van Zeelandia tot 106 man rees. Dappere Van Driel werd er commandant; de flinke adelborst Scheidius kreeg de zorg voor het geschut. Adelborst Musquetier kon de nu komende ernstige dagen niet mede lijden, daar zijn gezondheidstoestand vorderde terugplaatsing op den *Evertsen* [3]; hij was er den 29ⁿ Mei terug [4].

De ons trouw gebleven radja der negorij Haroekoe werd met eenige Inlanders het binnenland ingezonden, om de gezindheid der bevolking te leeren kennen. Het bleek hoezeer de nederlaag, aan Beetjes toegebracht, overal de gemoederen tegen het gezag had doen opstaan. De rebellen gaven te kennen, dat zij eerstdaags die „witte varkens" wel anders zouden leeren praten; onze kondschappers ontwaarden ook, dat het getal muiters met den dag aangroeide, en er alleen op een gunstige gelegenheid gewacht werd, om Zeelandia aan te vallen [5].

---

[1] Verg. bl. 598.

[2] Ook in een nog te vermelden brief van Engelhard aan Van der Capellen leest men als datum van vertrek 25 Mei; er stond echter hier eerst 23, doch dit werd veranderd. Daarentegen leest men 23 Mei in den op bl. 612 vermelden brief van Engelhard aan Siberg, gedagteekend 3 Juni. In het journaal-'t Hooft wordt enkel van een vertrek op 21 Mei gewag gemaakt voor de expeditie-Beetjes.

[3] *Ver Huell*, dl. I, bl. 141.

[4] *Journaal-'t Hooft.*

[5] Als in de beide vorige noten.

Het waren ook geen ijdele woorden. De eerste verzamelplaats op Haroekoe schijnt geweest te zijn de negorij *Hoelalioe* [1]. Immers "had het hoofd des opstands eene expeditie van meer dan duizend koppen naar Haroeko gezonden, onder bevel van de kapiteins Lucas Selano, Aron en Patti Saba, om de sterkte aldaar aan te vallen en te vermeesteren. En om aan deze hoofden moed in te boezemen, gaf Matulesia aan eerst gemelde zijnen degen, om die gedurende de expeditie te gebruiken" [2]. Van Hoelalioe waren de muiters getrokken langs de noordkust naar *Pelaoe* en van daar naar de westkust, naar *Kabaoe*, "slechts één uur gaans van de negorij Haroeka afgelegen" [3].

De resident Uijtenbroek was afwezig, het gezag alzoo uitsluitend in handen van kapitein Van Driel [4]. Heeft men uit het hiervoren medegedeelde kunnen opmaken, dat feitelijk de Resident er van door was gegaan, Ver Huell, de zwakte der versterking beschrijvende, deelt mede [5]: "Ook had de toenmalige Resident, de Heer VAN UITENBROEK, voormaals Chirurgijn in dienst der O. I. Compagnie, zulks in tijds voorzien, en was naar Amboina overgestoken, latende de regering des eilands in handen van den Kapitein VAN DRIEL, ten einde in persoon bij de hooge Autoriteiten aan te dringen op meer versterking."

De muitelingen, in de nabijheid van de hoofdplaats gekomen zijnde, lieten zich niet lang wachten: de eerste aanval vond plaats op den 30n Mei. 't Hooft in zijn te Ambon gehouden journaal teekent aan:

Ad. 25 Mei: "Er kwam een brief van den luitenant Musquetier, dat de vijand naar Haroekoe oprukte"; en

Ad 31 Mei: "Ontvingen een brief van den Luit. ter zee Veerman, geschreven aan boord van de Zwaluw, liggende voor Haroeko, dat de oproerlingen den 30ste dezer des namiddags op 3 diverse punten ten 2 uur eene attaque op de bezetting hadden gewaagd met circa 700 man; waarvan verscheidene met geweeren gewapend, dog door het beleid en moed van den kapt. van Driel werden zij tot drie malen dapper afgeslagen. De Zwaluw vuurde mede wakker onder hun met het geschut, voornamentlijk in hunne retraite; van onze kant ver-

[1] *Ver Huell*, dl. I, bl. 142 noemt deze plaats „Halileo"; zie overigens voor deze en de nader te noemen negorijen hiervóór dl. I, bl. 467 v.v.

[2] *Van Doren-M.*, bl. 34-35.

[3] *Ver Huell*, dl. I, bl. 142. Hun tocht langs noord- en westkust werd bepaald door de bestaande wegen.

[4] Verg. dl. I, bl. 371-373.

[5] *Ver Huell*, dl. I, bl. 213.

loren wij twee inlandsche soldaten; de matroos Warman was nog vermist en de matroos de Welt was sterk door het kruit in het aangezigt verbrand."

Adelborst Scheidius verhaalde van dezen aanval, naar Ver Huell's Herinneringen [1]:

„De muitelingen ... waagden den 30sten Mei 1817 met eene magt van circa 600 koppen een aanval, des namiddags ten 3 ure; doch de bezetting steeds onder de wapens zijnde, en onafgebroken bij het geschut gereed staande, merkten de Indianen, dat zij niet verrassender wijze kwamen, en dat hun levendig musketvuur dadelijk beantwoord werd. Alhoewel zij door het schrootvuur der veldstukken veel volks verloren, bleven zij evenwel een groot uur lang hardnekkig doorstrijden. Twee manschappen van de bezetting geraakten ongelukkig in hunne handen, en werden dadelijk ellendig om het leven gebragt. Ziende, dat zij niets tegen onze wakkere krijgslieden konden uitrigten, trokken zij terug.

„De bevelhebber der sterkte en de adelborst Scheidius deden met een detachement de ronde in den omtrek en maakten den toegang door het leggen van voetangels en meer verschansingen moeijelijker, terwijl alles weder tot het afslaan van eenen nieuwen aanval werd in gereedheid gebragt."

De aanval werd gevolgd door een op den 3n Juni, doch ook deze kwam gelukkig niet onvoorbereid. Scheidius deelde er het onderstaande over mede, na het verhaal over het gebeurde op den 30n Mei [2]:

„Des anderen daags werd door de waakzaamheid der bezetting een Indiaan gegrepen, Adriaan Radjawan genaamd, welke de gelegenheid der sterkte zocht op te nemen. Deze bespieder werd, door het bedreigen van pijniging, eindelijk genoodzaakt gewigtige mededeelingen te geven, welke hij in den beginne hardnekkig weigerde. De muitelingen hadden het plan gemaakt, om, den 2den Junij, tusschen 12 en 3 ure des namiddags, met eene legermagt van tweeduizend man andermaal de sterkte aan te vallen, en dat wel, op het geven van een bepaald sein, op vijf punten te gelijk. Deze legermagt bestond gedeeltelijk uit Ceramsche Alfoeren, of zoogenaamde koppesnellers, Honimoaëzen en Haroekaërs, gewapend met geweren, pieken, klewangs, pijl en bogen. Deze zoo zeer belangrijke ontdekking werd dadelijk ter kennisse van den Gouverneur van

[1] *Ver Huell*, dl. I, bl. 142.
[2] *Ver Huell*, dl. I, bl. 142-144.

Middelkoop gebragt met het verzoek, om, indien mogelijk, nog eenige versterking te bekomen. Ook dit werd toegestaan, zoodat de bezetting van Zelandia nu tot 200 koppen was aangegroeid.

„Deze bespieder werd aan boord van *de Zwaluw* gebragt, om naar Amboina getransporteerd te worden.

„Alles werd met den meesten ijver in gereedheid gebragt, om deze geduchte overmagt te ontvangen. De bezetting gunde zich haast geene nachtrust, en geraakte, bij het gebruik van weinig en slecht voedsel, zeer afgemat. Met deze ingespannen verwachting liep de dag van den 2den Junij zeer vreedzaam ten einde. Doch den volgenden echter, onder het aanheffen van een verward gehuil en getier, rukte de vijandelijke legermagt op onderscheidene punten doldriftig aan. Op een gegeven teeken op de trom vloog ieder op zijn post, en een levendig vuur opende zich van weêrszijde. De voorvechters, in eenen halven kring rondom de sterkte, dansten den Tjakileli of krijgsdans, met hunne klewangs schermende en de haren in lange vlechten om de hoofden zwierende, zoo nabij de monding der stukken, dat het schrootvuur een verschrikkelijk bloedbad onder hen aanrigtte. Het is grootelijks te verwonderen, dat zij met zulk eene geduchte overmagt geenen storm waagden, en de bezetting door het groot aantal als het ware overstroomden; dan ware het gedaan geweest met onze dapperen. God verhoedde zulks. Drie uren lang duurde de strijd met onafgebrokene hevigheid. De muitelingen trokken toen af naar het gebergte. De overwinning was met Gods bijstand behaald, al hoewel de kans zeer hagchelijk gestaan had. De Kapitein van Driel en de Adelborst Scheidius deden de ronde, en vonden, zoover zij zich durfden verwijderen, den grond van bloed doorweekt, zoodat het verlies van de andere zijde aanmerkelijk moet geweest zijn.

„De bezetting begaf zich nu dood afgemat ter ruste; terwijl alles zoo spoedig mogelijk weder gereed gemaakt werd voor eene goede verdediging. Alhoewel onze dappere krijgslieden haakten, om den vijand op te zoeken, werd zulks evenwel niet raadzaam geoordeeld, uit aanmerking van onze in vergelijking zoo geringe magt. Een paar dagen vlogen om, zonder dat er iets voorviel, behalve eenige kleine schermutselingen, welke geene melding verdienen."

Over dezen aanval op 3 Juni, teekende 't Hooft te Ambon in zijn journaal ad 4 Juni het volgende aan:

„Er kwam een brief van den luit. Veerman van den 3den dezer van boord de Zwaluw, voor Haroeka gelegen, geschreven, welke ons

mededeelde, dat de rebellen dien zelfden dag om 9½ uur geataqueerd hadden op 3 diverse punten, dat het gevegt tot ½12 uur duurde en den vijand alstoen met groot verlies langs alle wegen vlugte; men had onder hen een persoon met twee epouletten ontwaard, welke men veronderstelde van den majoor Beetjes te zullen zijn. Ook hadden zij aan de Noordzijde der rhede van Haroeko een Engelsche vlag waaijen, denklijk om de Zwaluw, hetwelk een Engels ingehuurd transportschip is, te winnen, maar dit had den kapt. Wilson van dien bodem niet belet om gedurende het gevegt de hollandsche vlag te doen waaijen en onder hun met schroot te vuuren; wij hadden geen verlies aan onze zijde, als een matroos van Z. M. schip Nassau, die in de dij gekwest wird; de wegen waren overal met bloed bevlekt als ook de muren en bamboese heiningen, zodat wel konde zien de vijand aanmerkelijk geleden had."

Engelhard had den 28ⁿ Mei 1817 een brief aan Elout gedagteekend, die nog niet afgesloten was, toen hem het bericht gewerd over den geslaagden afweer op Haroekoe van den 3ⁿ Juni. De brief aan den Commissaris-Generaal hield in, dat, door geldnood er toe verplicht, wissels waren getrokken, die hij verzocht dat gehonoreerd zouden worden [1]; vervolgens komt hij op de uitgebroken onlusten, waarvan de Moluksche commissie eerst d.d. 2 Juni officieel tijding had gezonden [2], en eindelijk kon hij den 4ⁿ nog vervolgen met het bericht der handhaving van het gezag te Haroekoe. Naar aanleiding van deze gebeurtenissen lezen wij dan het navolgende:

> De berichten bij officieele briev voorkomende, betreffende de staat van zaken te Saparoea, zullen Uwe Excellentie, zo als ligtelijk te bezeffen is, ten hoogsten ongevallig zijn. Het is te hoopen dat deze onlusten op den eene of andere manier, in derzelver voortgang worden gestuit. De bij officieele briev opgegevene oorzaken dewelke daartoe aanleiding zouden hebben gegeven, zijn niet alle... [3] er moeten nog andere weezen waarmeede men niet algemeen bekend is, evenwel zich door den tijt wel zullen ontwikkelen — want het kwaad en onvergenoegdheid is te algemeen, en bepaald zich niet alleen tot de volkeren te Saparoea.
>
> Deze gebeurtenissen heeft mij het carracter van de volkeren in de Molukkos leeren kennen: en ik ben in mijne beoordeeling geenzintz te extravagant, met te verklaren, geene natie te kennen, die meer geneigd is, om in massa op te staan, en hunne geburen

[1] Verg. dl. I, bl. 402 en 568.
[2] De resumtie van dit schrijven in *Brieven-V. d. Graaff*, dl. I, bl. 43-44.
[3] In het door mij gebruikte afschrift, is een woord weggelaten.

door vrees, algemeen in dezelve [illegible] te [illegible] neemen [illegible] deze landaart. Saparoea weegens [illegible] en [illegible] voordeelen, van niet in alle jaargetijde bevaren te kunnen worden [1]. Onder alle de Besturen hebben deze volkeren zich oproerig gedragen, en zelvs in 1812 is de Engelsche Resident aldaar meede op eene cruelle wijze vermoord geworden. Ik heb op Java door millitaire operatien en minnelijke schikkingen, onderscheidene gedugte volksoplopen gestild en weeten te bevredigen. Doch alle te samen genomen, hebben zoo veel hoofdbreken en het neemen van maatregelen niet veryscht, als het oproer te Saparoea nu reeds is komen te vorderen, ofschoon ook aan de andere zijde gebrek aan magt en het ongunstig jaargetij in de [illegible] medewerkt, om de zaak moeijelijk te maken.

Hoe het met de Resident van den Berg, vrouw en kinderen, mitsgaders bezettelingen is afgeloopen, is niets [illegible] van bekend; volgens loopende gerugten zouden allen vermoord zijn. De Heemel geeve de berigten van daer gunstiger mogen zijn. Onder de muytelingen, en wel hoofdaanvoerderen, bevinden zich drie burgers, de gebroeders Rabeck, wiens vader op Amboina tegenwoordig is [2]. Wij hebben de oude Man g'animeert, om naar Saparoea over te steeken, en de correspondentie tusschen vader en zoon te openen. Van dit expidient hebben wij alle hoope te verwagten van een goed succes, namelijk om die volksoploop te stuiten en tot hunne plichten terug te brengen.

Deze gebeurtenissen kan Uwe Excellentie zich ligtelijk voorstellen de werkzaamheden van Commissarissen zeer hinderlijk is en agteruitzet: Gelukkig dat de zaaken met het Britsche Gouvernement afgeloopen zijn en daaraan geen hinder is toegebragt geworden.

Dezelve morgen, dat de Britschen Gouverneur van hier vertrok, zijn de berigten van de opstand te Saparoea alhier ingeloopen [3]. Wij hebben daarover met ZijnEd.Gestr. gesproken, — Hoogstdenzelven scheen daar over zeer verwondert te zijn en konde zich geen begrip formeren wat daarvan de oorzaak konde zijn.

De dood van den Bandas Resident Berkhoff is voor het Gouvernement een groot verlies. Den overleedene heeft de korte tijt van zijn bestuur aldaar, alle blijken gegeven, van een actif en eerlijk Dienaar, die tot in de laatste momenten van zijn leeven, eene wezentlijke zucht getoont heeft, de belangen van het Gouvernement met *erken* [4] telijkheid toegedaan te zijn en van wien

[1] De zin loopt niet en vermoedelijk wordt iets anders bedoeld, dan hier staat.

[2] Rhébok? Verg. bl. 587.

[3] Den dag te voren: verg. bl. 594, noot 1.

[4] Door een scheur in het papier blijkt niet, wat eigenlijk vóór het „telijkheid" moet staan.

men alle verwagting konde hebben, Hij etablisseren zoude een getrouw, rechtveerdig en billijk Bestuur. Zijn verlies is uit de dienaren alhier niet te herstellen. Indien de Resident van Saparoea nog in leven is, zouden de plaatsing van de Heer Neys in de Residentie Banda, en de Heer van den Berg te Ternaten het eenige middel zijn om daarinne te voorzien.

Schoon deze briev op den 28 is ingesteld, heb ik dezelve onafgesloten laten leggen tot heeden, schrijvende den 4 Juny dat ik deze vervolge. De muitelingen hebben de stoutheid gehad, den 30 passato des middags twee uren eene attaque te doen op het Fort te Haroeko, dog zijn manmoedig afgeslagen met verlies van vele dooden en een aantal gekwesten. Men zoude hebben mogen hopen zij de moed zoude hebben laten zinken, dan zulks schijnt bij dit gespuis het geval niet te zijn naerdien zij op gisteren op nieuw een attacque op het Fort van Haroeko gedaan hebben, van klokke 9 tot circa 12 uren dog met verlies van een aantal dooden en gekwetsten zijn terug geslagen. De muitelingen zijn gewapend met klewangs, assagaien en pieken en plus minus een hondert geweeren. Aan onze zeide is een Europees van het schip Nassau gekwetst door een musquet schot.

Gisteren avond vleijde wij ons met de aankomst van het fregat Maria Reygersbergen, dog tot elv uren wierd het bevonden te zijn de Welherby met een ontzet van.... coyangs rijst, dat zo onverwagt als aangenaam is. De Capitein van deze bodem is te Boero aan geweest, alwaar hij heeft vernomen, het stranden op de hoogte van.... van de g'armeerde Brik de Javaan. [1]

Het doet Commissarissen leed, dat hun plan met het afzenden van een linieschip naar Java, beladen met specerijen, verijdelt word door de evenementen die thans plaats vinden, en die zulks ondoenlijk maaken. De liniescheepen leggen in deze haven, en het grootste gedeelte van matrosen zijn gedetacheert naer Haroeko, Hilla, de Pas en andere plaatsen, tot dekking van deze Cust tegens de invasie der muitelingen. Commissarissen moeten dus van hunne goede voorneemens, om Batavia met een goede quantiteit specerijen te voorzien afzien, en eene andere gunstige gelegenheid afwagten.

[1]. Waar in deze alinea stippels staan, is het M. S. onleesbaar; maar in den brief van 20 Mei door Engelhard aan zijn „broeder" geschreven, leest men over deze beide schepen: „Van de schepen tot onze expeditie gehorende, manqueren nog het Engelsche schip Wilherby, beladen met 440 coyangs rijst, dat een heel gemis is voor de Molukkos en de g'armeerde brik Java." 't Hooft teekent in zijn journaal aan ad 4 Juni: „Om 2 uur kwam het pinkschip the Willeby binnen van Pasoeroean met rijst geladen." Verg. dl. I, bl. 517-518, zoomede bl. 541.

Na den aanval op den 3n Juni lieten de rebellen 'n 6-tal dagen de versterking met rust, toen den 10n Juni te Ambon een brief van Veerman werd ontvangen, meldende, staat in 't Hooft's journaal: "dat den 9de de vijand andermalen een aanval gedaan had op Haroeko, dog wederom door den kaptn van Driel afgeslagen was met veel verlies". — Den 14en Juni had er weder een ernstige aanval plaats. Destijds was Ver Huell's berichtgever Scheidius naar de *Nassau* teruggeplaatst "om de zaken van wijlen zijnen braven broeder over te nemen" [1], zoodat nu Ver Huell zijn herinneringen opteekende uit hetgeen luitenant Veerman van de *Zwaluw* hem had medegedeeld, alzoo berichtende [2]:

"dat de opstandelingen den 14den Junij met eene groote overmagt de bezetting, op drie punten te gelijk, hadden aangevallen, en dat het gevecht van des morgens vroeg tot twaalf ure geduurd had, als wanneer de vijand overal met een groot verlies werd teruggeslagen. De aanvoerder der Indianen was met twee gouden epauletten versierd geweest.

"Opmerkelijk was het, dat bij deze gelegenheid eene Engelsche vlag op een der uitstekende hoeken van het eiland woei, doch het Britsche schip de *Zwaluw* had, gedurende den strijd, de Nederlandsche vlag geheschen en met schroot en kogels op de rebellen gevuurd [3].

"Steeds gingen de vermetele Indianen voort met de voorposten te verontrusten. Gedurenden den nacht zelfs hadden de patrouilles de voetangels, rondom de sterkte gelegd, met bloed bedekt gevonden, en in het bosch, de nog warme lijken van drie vrouwen en een kind, welke aldaar door de muitelingen de hoofden afgeslagen waren. Waarom deze ongelukkigen slagtoffers hunner bloeddorstigheid geworden waren, wist men niet te gissen. Zij schenen evenwel deze bloedige daad verrigt te hebben in de nabijheid der sterkte, om er ons getuigen van te maken."

Volgens Engelhard bestond destijds de bezetting uit 300 hoofden, waaronder 70 burgers van Ambon, "die zich bijzonders distingeren, en bereids onderscheidene uitvallen op de vijand hebben gedaan" [4].

[1] *Ver Huell*, dl. I, bl. 145. — Verg. bl. 621-622.

[2] *Ver Huell*, dl. I, bl. 149.

[3] Niet uitsluitend *bij deze gelegenheid* had de Engelsche vlag gewaaid: zie bl. 647.

[4] Engelhard in den op bl. 654 te noemen brief aan Kruijthoff, aangevangen den 9n Juni, vervolgd den 19n Juni. Hij gewaagt daarin van „vier attaques", „seedert dat ik deze heb afgebroken" „met verlies van een aantal dooden en onderscheidene gekwetsten afgeslagen".

Na den aanval op den 15n, "eenige dagen later" [1], bood zich bij Van Driel het dorpshoofd van *Aboro* aan [2], met name FERDINANDO, voor een bezoek aan het opstandige *Oma*, hetzij "om met de hoofden der opstandelingen in onderhandeling te treden" [3], hetzij "ten einde de ingezetenen tot rede en onderwerping te brengen" [4]. De man was bij de 70 jaar en leende zich tot deze gevaarlijke zending uit verknochtheid aan het Gouvernement, dat hij te voren zoo vele jaren gediend had [5]. Te zwak om te loopen, werd hij op een stoel naar Oma gedragen "met een witte vlag en eenig gevolg". "Men ontving hem", deelt Ver Huell mede [6], "met alle uiterlijke teekenen van vriendschap en welwillendheid. Onder het toedienen van ververschingen, duurde de onderhandeling eenen geruimen tijd. Toen de muitelingen den ongelukkigen Vorst genoeg hadden uitgehoord, werd hij onverhoeds aangegrepen en hem benevens zijn gevolg dadelijk de hoofden afgeslagen. Vier Indianen van zijn gevolg hadden het geluk van te ontsnappen, en bragten van deze verraderlijke en bloedige daad het berigt aan de bezetting" [7]. Misschien als een wraakoefening hierover werd toen Oma met den grond door de onzen gelijk gemaakt. "De Amboinesche burgers, door een detachement militairen ondersteund, deden daarna een aanval op het oproerige Oma, hetgeen in zooverre gelukte, dat de geheele negeri verwoest werd. Daar de ingezetenen reeds bij de aankomst der onzen gevlugt waren, werden niet meer dan vijf van de muitelingen gevangen gemaakt" [8].

Ook *Kabaoe* en *Rohomoni* [9] kregen in deze dagen een geduchte

---

[1] *Ver Huell*, dl. I, bl. 150.

[2] Voor deze en volgende negorij-namen, zie dl. I, bl. 466 v. v.

[3] *Ver Huell*, dl. I, bl. 150. Ik gewaag op bl. 567 van Fernandus: in hoever wij hier aan denzelfden persoon hebben te denken, weet ik niet.

[4] *Tijdschr.-Indië*, bl. 343.

[5] Als de vorige noot.

[6] Als noot 4.

[7] „Maar ook deze oude inlander, benevens een bode van Haroekoe en zes personen van zijn gevolg, werden door de muitelingen op eene verraderlijke wijze om het leven gebragt." Als noot 4. Blijkens het journaal-'t Hooft werd het bericht van deze geschiedenis te Ambon bekend den 16n Juni, zoodat het „eenige dagen later" van Ver Huell niet anders kan geweest zijn dan den 15n m. a. w. één dag later.

[8] Als noot 4. — Het bericht er van kwam den 18n te Ambon. Op dien dag teekent toch 't Hooft in zijn journaal aan: „Zond den kapt. van Driel een detachement van Amboynesche burgers, welke de negorij Oma gedeeltelijk verbrandde."

[9] Zie over deze plaatsen dl. I, bl. 467.

afstraffing. Derwaarts was gezeild de eindelijk Haroekoe bereikt hebbende *Iris*, die den 15n Juni met behulp van 90 gewapende burgers van Ambon, beide negorijen in de asch legde [1]. Strijd had men er niet gehad, daar al de ingezetenen bij het naderen van de *Iris* boschwaarts bleken gevlucht, zoodat geen mensch in de negorijen werd aangetroffen, toen de onzen er zich vertoonden [2].

Dat Thomas Matulesi over het gemis aan succes op Haroekoe slecht te spreken was, laat zich verwachten. Hij schijnt zijn teleurstelling geuit te hebben door de boden der ongunstige berichten te schoppen en uit te schelden. Ziehier althans, wat men er over leest in het *rapport-Porto* [3]:

> Den 22n Mei, des namiddags omstreeks 4 uur, kwamen patih Hoelalioe, patih Aboro, de meester van Hoelalioe, die van Aboro en die van Wasoe te Haria op last van Th. Matulesi, die hen sloeg, trapte en uitschold.
>
> Den 26n kwamen 58 menschen van Kamarian [4] te Haria en ontvingen van Thomas Matulesi den last om aan den strijd op Haroekoe deel te nemen.
>
> Den 27n des morgens omstreeks 10 uur verzamelden zich menschen van Iha, Latu, Huwaloi en Amahei te Haria, om op Haroekoe te gaan vechten en des namiddags omstreeks 3 uur kwamen radja Iha, patih Latu, orang kaja Sepai en orang kaja's van twee negorijen in de Elpapoetihbaai te Haria, om aan den strijd op Haroekoe deel te nemen met ruim 100 menschen. Des namiddags om 5 uur kwamen radja Pelaoe, patih Hoelalioe en orang kaja Kaibobo te Haria op last van Thomas Matulesi, die hen sloeg, trapte en uitschold. Daarna liet hij ze omringen door de menschen van Haria om op hen te schieten [5].
>
> Den 31n kwamen menschen van Noesa Laoet te Haria; Thomas Matulesi koos er 80 uit om aan den strijd op Haroekoe deel te nemen. Den 4n Juni omstreeks 6 ure des morgens bracht kapitein Nolot drie gewonden van Haroekoe, een (man) van Titawai, een van Aboeboe en een van Amet. Ten 10 ure verzamelden zich de

[1] 't Hooft teekende hierover in zijn journaal ad 15 Juni aan: „Werden geinformeerd, dat Z. M. corvet Iris op Haroeko was gearriveerd, dat gemelde corvet op de hoek van Cajelolo de negorijen Rohomini en Kabouw verbrand had."

[2] *Tijdschr.-Indië*, bl. 343.

[3] Dit volgt onmiddellijk op de aanhaling van bl. 625-626.

[4] Deze en volgende namen zijn mij vreemd, althans gedeeltelijk. 't Zijn plaatsen op Ceram.

[5] Het blijkt dus niet, dat er geschoten is geworden.

menschen van het eiland te Haria; daaruit koos Thomas Matulesi 80 man om mee te strijden op Haroekoe.

Den 5ⁿ (Juni) omstreeks ten 12 ure des middags bracht kapitein Nolot van Haroekoe, patih Aboro, patih Wasoe, radja Pelaoe, orang kaja Kaibobo, orang kaja Rohomoni, te Haria, het bericht, dat de menschen van Haroekoe en Samet hadden onderhandeld. Toen sloeg en schopte Thomas Matulesi die hoofden en schold ze uit.... [1]

Den 9ⁿ des avonds omstreeks 7 uur kwamen menschen van Hoelalioe een man van Siri Sori brengen, die gesneuveld was, ten gevolge van een schotwond en om twaalf uur werd er weer iemand van Siri Sori gebracht, die gewond was.

Den 10ⁿ brachten menschen van Aboro een man van daar om aan Thomas Matulesi te laten zien, dat hij te Haroekoe gewond was.

Den 16ⁿ Juni des avonds omstreeks 9 uur brachten menschen van Hoelalioe den radja van Oma, den meester van Oma, vijf menschen van Haroekoe en een jongen [2]. Zij deelden mede, dat de oude radja Aboro van Haroekoe zich wilde onderwerpen, maar dat de vijand was gekomen en dien Radja had doodgeschoten [3]. Thomas Matulesi trapte die vijf menschen en sloeg ze met de parang en vele menschen van Haria kwamen hen slaan en stooten met de kolven van de geweren en uitschelden, maar dien jongen plaatsten zij op een graf midden in het kerkhof en steenigden hem dood. Zij brachten het lijk naar Saparoea, hieuwen er het hoofd af en brachten dat naar Molano.

Den 18ⁿ (Juni) ongeveer des middags om 12 uur, brachten menschen van Aboro een vredesbrief naar het gemeentehuis te Haria en reikten dien over aan Thomas Matulesi. Deze gooide den brief op den grond en zeide tot de menschen van Aboro: breng dien brief terug aan den afzender. Den 20ⁿ des namiddags ten 3 ure was ik ziek en toen kwam Harmanus Latuperissa mij vertellen, dat menschen van Lataw en Iha een orembaai van orang Batulomij (?) hadden opgebragt, waarin veel brieven. Thomas Matulesi had die brieven gedeeltelijk verbrand, gedeeltelijk verscheurd.

Misschien ten gevolge van de ziekte des stellers ontstaat er nu in het rapport een hiaat van een maand, gelijk ik reeds vermeldde [4]. De brieven, waarvan het slot onzer aanhaling gewaagt, behooren

[1] Hier volgen twee onbeduidende zinsneden over Hitoe.

[2] „Budakh": kan dus ook slaaf zijn.

[3] Dit is al een zeer onduidelijke voorstelling van het gebeurde.

[4] Op bl. 579.

vermoedelijk tot de talrijke stukken, die onze autoriteiten niet nalieten te verspreiden, om de menschen te verzoeken tot rust terug te k eeren.

Engelhard had den 9n Juni een brief aangevangen, bestemd voor Tielenius Kruijthoff, gouverneur van Makasser; het schrijven hield hij aan tot den 19n Juni, toen mede kon gemeld worden wat nader was gebeurd op het eiland Haroekoe. In dien brief vinden wij het kenschetsend denkbeeld geopperd *om de bevolking maar uitteroeien*. In een opwelling behoort men niet al te ernstig de menschen te nemen, maar Engelhard beredeneert niet alleen deze schoone politiek, doch hij schrijft er ook anderen over: nu eens aan den heer Van der Capellen, dan weder aan Mr. Elout; want deze scribent roert voor en na zijn pen in de ongerustheid over hetgeen men wel van hem, in verband met de uitgebroken onlusten, zal denken. Ziehier het aan Kruijthoff op den 19n geschrevene:

> Van Saparoea verneemt men niets. Volgens een lopend gerugt zoude de Resident van den Berg met vrouw, kinderen en Europesche bezetting geheel uitgemoord zijn. De muitelingen schijnen de dood gesworen te hebben aan alle Europeesen en die op hun zeide zijn getrouw blijven. De Radja van Porto en van Amet zijn beide omgebragt, omdat zij de Resident van den Berg geborgen hebben, en door de binnenlanden naar de Residentie hebben geconduiseert, volgens berigten van een Said, die den 15e Mey des avonds van Saparoea was vertrokken, terwijl de Resident met de burgers bezig was de goederen uit de Residentie naar het Fort te transporteeren [1]. De Radja van Sorry Sorry, een der waardigste Regenten, is in de expeditie omgekomen. Hij was te Amboina toen de opstand uitbrak, en was met de Majoor Beetjes te gelijk van hier vertrokken [2]. Te Haroekoe hebben de muitelingen de oud Radja van Aboro schandelijk vermoord. Deze als een man van 70 jaren, had zig aangeboden zich met een witte vlag naar de negorij Oma, die in oproer was, te begeven met eene suite van 12 koppen. In de negorij aangekomen zijnde, is hij zeer wel bij de Radja van Oma en de Inlandsche schoolmeester ontfangen. Ook had hij de Radja over te halen zich met hem naar Haroekoe te begeven, om zich aan het Nederlandsche Gouvernement te submitteeren en zoude dan met hem de terugreijze naar Haroekoe aanneemen. Hij hield zich daartoe zeer ge-

[1] Op deze geheel andere voorstelling vestigde ik reeds de aandacht hiervóór op bl. 585, noot 1.

[2] Verg. bl. 566-567.

zind. Op het punt dat de Radja vertrekken zoude, verwijderde zich de Radja van Oma en de Schoolmeester voor een moment onder pretext zich te willen verkleeden, in welk moment de Radja van Aboro door een gewapende bende werd overvallen en hij met agt van zijn gevolg omgebragt, hebbende zich vier van de zijne met de vlugt gesauveert. Dit is een proefstuk van verraat en kenmerkt de verstoktheid van de booswigten.

Zonder ontzet van drie a vier brikken, is er geen mogelijkheid deze insurgenten tot onderwerping te brengen. En dan zoude de vraag zijn of de voorzigtigheid niet zoude komen te vorderen, de gansche maatschappij van menschen te Saparoea uit te roeijen; er kan maar eene reede weezen, die zulks ontraden doet. Dat is dat als men ze niet gansch verdelgd en dat zij zich verspreiden op de kusten van Ceram en andere eylanden, de Molukkos voor altoos door dat gespuis zal ontrust worden. Ook zal het uitroeijen dit ongelukkig gevolg hebben, dat de nagelen niet zullen kunnen worden ingeoogst door gebrek aan handen en het Gouvernement voor twee derde zoude missen de recolte. Tusschen deze uitersten moet ik thans beslissen. Verdient hebben de Saparouanesen dat voor hen geen de minste consideratie wordt gebruikt, het tegenwoordige geslagt deugd niet. Onderscheidene malen hebben deze volkeren opstand verwekt. In 1812 hebben zij ook een Engelsch resident deerlijk vermoort als ook te Hilla; en om dus voor altoos daar zekerheid te hebben van rust, zoude ik er voor zijn, al wat bejaard is te verdelgen en niemand te sparen en dit moet zo voorzigtig worden aangelegt, dat de muitelingen de gelegenheid benomen wordt te ontvlugten.....

Deze fraaie brief, dien ik onmogelijk geheel naar de letter heb kunnen overnemen, omdat hij blijkt te zijn overgeschreven door iemand, die geen Hollandsch kende en het schrift van Engelhard hem te onduidelijk was — zoodat er soms onzin in staat — gaat over in beschouwingen ten aanzien van het verzoek aan Kruijthoff om voor mevrouw Engelhard „beneden- en bovenkousen" te laten maken. „De bovenkoussen kunnen niet te fijn zijn." Het epistel besluit aldus met het oog op zijn vertrek naar Batavia, waarheen hij hunkert om den toorn der goden te bezweren:

„Ik heb een balletje opgeworpen bij de commandanten der oorlogschepen om Macassar aan te doen, doch ik heb geen bijval gevonden en omdat ik UwEdGestr. nu tog gaarne een bezoek wenschte te geven, zal ik trachten met een der particuliere Engelsche scheepen naar Batavia te gaan, dan ben ik mijn eigen meester en zal ruim zo plezierig overvaren als met de stijfheid van een Capitein ter zee."

Het uitroeiingsdenkbeeld niet loslatende, schrijft deze barbaar in zijn brief van 16 Juni 1817 aan Elout: „Indien de Maria Reygersbergen spoedig komt opdagen, zal ik aan de instantie van den overste Pool voldoen en begeven mij in persoon na Haroeko om alles van nabij op te nemen [1], en de nadere arrangementen te maken om de insurgenten tot onderwerping te brengen door zoodanige middelen als met het belang en de waardigheid van het Gouvernement overeenkomt. Saparoea en Haroeka zijn de plaatsen, waar de meeste nagelen worden ingeoogst; met het uitroeijen van deze geheele Maatschappij van menschen, zoude aan deze cultuur de handen ook gelijk onttrokken zijn en nimmer te herstellen wezen."

En in een brief d.d. 23 Juni 1817 aan Elout kwam Engelhard andermaal op zijn extirpatie-denkbeeld:

> Volgens het opinie van de meeste Amboinesche Radjas en Orang kayas, die alle blijken geven van getrouwheid aan het Nederlandsche Gouvernement, zoude men geen enkeld mensch op Saparoua moeten sparen, maar het gansche geslagt verdelgen. Er is bij mij geen kwestie of de volkeren van Saparoua, die het oproer begonnen hebben en zich aan zulke grouwelen (schuldig maakten?) als het uitmoorden van eene gansche bezetting, zonder vrouwen of kinderen te sparen, die ook hunne handen geslagen hebben hunne eigene vorstjes of hoofden om te brengen, verdienen geene de minste consideratie [2] .... «maar zij waren niet bevoegd hun eigen rechter te zijn en een oproer te stigten, waarvan hier geen voorbeeld is. En zulke weezens hebben geen de minste aanspraak op de meeddogenheid van een Gouvernement. Dan het komt mij voor dat een gansche maatschappij van drie à vier duizend weerbare manschappen in eenen uit te roeijen geen werk te zijn van eene dag (bij manier van spreeken) en ook niet zo gemakkelijk zoude gaan, als men zich wel voorsteld, zonder dat het meerder gedeelte, zich met de vlugt sauveert en op Ceram of andere nabij gelegen eilanden zal verspreiden, als wanneer zij voor een tijd lang voor het Gouvernement nadeelig zullen zijn, en niet alleen de Cust alhier ontrustten, maar met de aanhang, die zij overal vinden, de geheele Molukkos beroeren en voor een tijt lang in een roofnest herscheppen zullen. Een andere bedenking van geen minder gewigt, is, dat Haroekoe en Saparoea voor twee

[1] Verg. dl. I, bl. 553, alinea 1. Wij zullen zien, dat Engelhard aan dit voornemen geen gevolg gaf.

[2]. De brief is hier gedeeltelijk afgescheurd; er staat echter in substantie, dat wanneer hun redenen tot ontevredenheid waren gegeven, zij zich tot Commissarissen hadden behooren te wenden.

derde participeert in de recolte van nagelen en dat met de vernietiging van deze volkplanting, de handen aan die culture zullen worden onttrokken en daarin met geene middelen van hier behoorlijk voorzien kan worden.

Deze overweging brengt de heer Van Middelkoop en mij in een tweestrijd om in deze de beste keuze te doen. Ondertusschen komt het mij voor, dat de volkeren van Haroeku niet gelijk te stellen zijn, met de volkeren van Saparoua. Nadien de laatsten zich aan de hoogste misdrijf hebben schuldig gemaakt, en het oproer hebben begonnen en de eerstgemelden door bedreiging daartoe zijn gebragt, hetgeen dan ook altoos in consideratie zal dienen te komen, als men eens tot de rigoureuste middelen om het oproer te dempen zal dienen over te gaan.

Het zal mij aangenaam zijn, dat deze zaak spoedig tot een einde worde gebragt en de gelegenheid dan nog voor mij gunstig zal mogen zijn mij na Ternate en Banda te kunnen begeven. Terwijl in contrarie geval ik genoodzaakt zal zijn, de werkzaamheeden van de Commissie te eindigen en met mijn vrouw na Batavia terug te keren, het zij met een van de linieschepen of met eene convenabele particuliere scheepsgelegenheid, alzo het verblijf alhier voor mij eene verveling is op de presente voet. Het doet mij leed tot deze verklaaring te moeten komen, omdat ik gevoele, slegts voor een gedeelte aan mijne commissie te hebben voldaan, dat echter aan evenementen en omstandigheeden buiten mijn schuld is te attribueren.

Wat een verregaande geesteloosheid van gedachtengang! Het zijn zoovele brieven als deze, die mij met weerzin tegen den scribent hebben vervuld en mij het artikel over Engelhard in *De Indische Gids* deden schrijven. Had hijzelf met Beetjes die moeitevolle expeditie naar Saparoea medegemaakt, o dan zou de zaak geheel anders zijn uitgevallen...., meent hij. „Ik kan het mij niet genoeg verwijten", schrijft hij toch zoowaar aan Tielenius Kruijthoff in den brief van den 9^n^ Juni, „dat ik niet dadelijk met de expeditie ben meede gegaan, die dan zeeker stellig gansch anders gedirigeert en uitgevallen zoude zijn." Ja wel *zeker stellig!* Maar, naar wij lazen, hij zal dat verzuim trachten goed te maken door straks zich te Haroekoe te vertoonen, Hij wilde er echter eerst over spreken met den luitenant-kolonel Kraijenhoff, die intusschen naar Haroekoe op reis was en wiens terugkomst alzoo moest afgewacht worden. Dit doet hem nog aan Elout in zijn brief van 23 Juni schrijven : Wegens het niet komen opdagen van het fregat de Maria Reygersbergen en de vertraging in de ontlossing van het Engelsche schip the Willerby,

zoude ik besloten hebben over de pas met een klein vaartuig naar Haroekoe te steeken. Dan vermits den Luitenant Collonel en Commandant van de Troupes in de Molukkos Krayenhoff zich zeedert in persoon derwaards heeft begeven om de gesteldheid van Haroekoe op te nemen en te zien of met eenige hoop op succes op eene zo offensieve als deffensieve wijze tegens de muitelingen kan worden geageert, en daarna middelen te beramen met den Commanderend officier van het detachement aldaar en den commandant van de Coloniale corvet Iris om te tragten het oproer door kragt van wapenen te dempen, heb ik geoordeeld beter te zijn deszelvs terugkomst af te wagten om te zien of zijne bevinding en rapporten ook eenig aanleiding zou kunnen geeven tot het neemen van mesures, waarover zich Commissarissen eerst met de anderen zouden dienen te verstaan, beschouwende de afdoening van de zaak met de muitelingen te zijn van het uiterste gewigt voor de toekomende welvaart en belangens van het Gouvernement."

Om welke redenen wordt niet vermeld, maar van Engelhard's tegenwoordigheid op het terrein van de onlusten is nooit iets gekomen, noch ten aanzien van Haroekoe, toen Kraijenhoff van daar terug was, noch ten aanzien van Saparoea, waarheen weldra de *Reygersbergen*, de *Iris* en andere schepen zullen gaan. Veel lust om den tocht in een orembaai te maken, schijnt hij in ieder geval niet gehad te hebben, want de weigering van Engelsche zijde om de *Nautilus* naar Haroekoe te doen gaan, is, naar men uit het hiervoren medegedeelde zou besluiten [1], op het verzetten van het plan in ieder geval van invloed geweest. Overigens meer dan dit geleuter in de tweede helft van Juni hooren wij, gelijk van Hitoe, tot den aanvang van November niets over het beloop der onlusten op Haroekoe.

Dit was nu de man, die het van landvoogd Daendels onverantwoordelijk heeft gevonden [2], dat „hij bij incorporatie van ons dierbaar vaderland met Frankrijk de collonie niet vrij en onafhankelijk heeft verklaard, op welk idee hij door mij een en ander malen gebragt is en in de geschrifte kan prouveeren".

[1] Zie bl. 641.
[2] *Priangan*, dl, I, bl. 87.

HOOFDSTUK VIII.

Tuchtiging van landschap Hatawano, noordoostelijk gedeelte van Saparoea: 9-12 Juli.

Bestemming van de *Reygersbergen* met *Iris* en *Dispatch* naar Hatawano. — Reis van de *Reygersbergen*: 4-9 Juli. — Beschieting door de *Reygersbergen* van Hatawano: 9 Juli. — Nadering van de *Iris*: 10 Juli. — Hatawano onder kruisvuur genomen door *Reygersbergen* en *Iris*: 12 Juli. — Ontevredenheid van commandant Groot op het bestuur te Ambon.

Eindelijk, den 25ⁿ Juni was de *Reygersbergen*, kapitein Groot, van Ternate te Ambon teruggekeerd [1]. Terstond werd het schip bestemd voor een expeditie naar het eiland Saparoea, waartoe zouden medegaan de ons bekende *Iris*, kapitein Pool, en nog een ander dan de *Swallow* ingehuurd snelzeilend Engelsch schip: de den 11ⁿ Juni met zout en rijst van het Gouvernement uit Batavia aangekomen *Dispatch* [2], kapitein Crozier, ook een vaartuig, dat tot groote ergernis van de Bengaalsche regeering aan de bedwinging van den opstand krachtig heeft medegeholpen. Wat betreft de *Iris*, het zou weldra blijken, dat, naar het oordeel van den commandant van het oorlogsschip, kapitein Pool van de Koloniale Marine zich niet volgzaam genoeg toonde.

Ter Ambons reede "ten anker liggende", "ontwaarde ik", journaliseerde Groot op den 25ⁿ Juni, "de fameuse tijding, omtrent de rebellerie van de eilanden Saparoua, Harouka en een gedeelte van de westzijde van Amboina, alsmede ook den uitslag van den groot(?) ongelukkige expeditie; teffens mondelinge order tot het spoedig klaar maken van het fregat... Ik had met het fregat circa 5 weken reis gehad... alles moest worden voorzien... gaarne wenschte ik aan de verlangens van spoedig gereed te zijn te voldoen." Den 2ⁿ Juli was het schip zeilklaar.

Het doel der expeditie was "om de volken, die deel aan den

[1] Zie dl. I, bl. 506.

[2] De datum van aankomst in het journaal-'t Hooft.

opstand genomen hadden, te tuchtigen", leest men bij Van Doren [1]; maar Engelhard schreef in zijn Bataviaasch verslag: „ten einde, overeenkomstig zijne instructie, met de muitelingen in correspondentie te treden". Èn het een, èn het ander heeft op breede schaal plaats gevonden; commandant Groot zou alzoo niet verantwoordelijk geacht kunnen worden voor door hem bevolen maatregelen, die werkelijk naar niets schijnen te lijken en waarvan men dan de schuld, behalve bij de Moluksche commissie, ook bij den bevelhebber van het Ambonsche eskader, bij Sloterdijk, zou moeten zoeken. Er valt echter nog een ander gezichtspunt te openen, zooals uit bl. 665 zal blijken. Het eerste doel der expeditie werd overigens niet, gelijk men mocht verwachten, de hoofdplaats van het eiland, maar het hiervóór beschreven landschap *Hatawano* [2]; de reden van deze oogenschijnlijk vreemde keuze vind ik mede niet vermeld [3].

Ofschoon den 2n Juli gereed tot vertrek, kon Groot niet onder zeil gaan, daar zijn macht nog door eenige Ambonsche burgers zou versterkt worden: „deeze burgers", luidt het journaal, „den volgenden dag volgens zeggen van den Gouverneur gereed zijnde, verzogten Commissarissen, dat ik mijn vertrek een dag zoude uitstellen. HunEd. begrepen toen zo wel als ik, dat ik vrij zwak van volk was voorzien, om eene dergelijke groote expeditie te doen." De burgers daagden inderdaad den volgenden dag op, doch eerst „ten 6 uuren s'avonds kwamen 24 gewapende en ten ½ 9 uur nog 12 ongewapende burgers aan boord"; de ongewapenden waren bestemd voor pagaaiers op de orembaais. Wij zullen hierna zien, dat onder deze medegenomen Inlanders menschen zijn geweest, die in geenen deele te vertrouwen waren. Eindelijk ging men den 4n onder zeil. Een

[1] *Van Doren-M*, bl, 45-46. De Schrijver zegt de door hem medegedeelde bijzonderheden „gedeeltelijk" ontleend te hebben aan het rapport van commandant Groot d.d. 21 Juli 1817, ingediend aan den chef van het eskader te Ambon, Sloterdijk.

[2] Zie dl. I, bl. 473.

[3] Boelen deelt mede: „Het plan onzer expeditie was, op den hoek van Hatawana, op de noordzijde van Saparoea, waar zich vijf kampongs of negorijen bevonden, eene landing te doen en te trachten zoodoende eene afleiding te geven aan het leger der muitelingen en ze te verhinderen hunne gezamenlijke macht tegen de hoofdplaats Saparoea te doen optrekken." *Boelen-M.*, bl. 246. Ongetwijfeld is in deze mededeeling een fout, want de hoofdplaats was in handen der rebellen en er ging destijds niet van onze zijde een macht heen om de negorij te hernemen. Het is echter zeker, dat het voornemen eener landing in het landschap Hatawano heeft bestaan, waaraan gevolg is gegeven, gelijk wij in hoofdstuk X, bl. 689, zullen lezen.

persoon, van wien wij nog veel zullen hooren, was den 2ⁿ Juli op de *Reygersbergen* gekomen. „Daar niemand onzer de wateren om de Specery-eilanden ooit bevaren had, werd ons", verhaalt Boelen [1], „een loods aan boord gezonden. Die man, Christaan Christiaansen geheeten, was een Deen van geboorte en sedert 40 jaren onafgebroken in de Oost-Indische koloniën rondvarende geweest. Hij was nu oud en leefde rustig in een der kampongs op het eiland Amboina. Ook zond men ons aan boord een 24-tal gewapende Amboineesche burgers en een 12-tal nog ongewapende, met welke wij een *orembaai* zouden bemannen, die wij op sleeptouw mede namen." Christiaansen was 67 jaren, volgens Ver Huell [2]; deze noemt hem „bijna suf"; in Engelhard's Bataviaasch verslag wordt hij aangewezen als „oud-luit. t/z in vorigen Hollandschen dienst".

Het weder was weinig voorspoedig. Eerst den 9ⁿ bereikte men Saparoea's noord-oostkust: Hatawano. „Met den dag", leest men in Groot's journaal, „peilde de zuidhoek van Nousalaut Z. ½ W., hielden af en stuurde op de hoek van Hatowana aan; ten half agt uuren zag ik de Iris in 't westen om de Oost werken; ten 8 uuren had ik de hoek van Hatowana in het Z. W. ½ W..... ten ½ 11 uuren de negorij Hatowana op een kabelleugte genaderd zijnde.... hield ik om de N.O. hoek heen en vuurde met schroot en kogels op het daar zijnde gewapende volk." Wat er op dien 9ⁿ Juli voorviel vindt men echter beter aangeteekend in het journaal van Boelen, waaruit het volgende wordt getrokken [3]:

„En bevonden ons in de groote Ceramsche bogt Hamahaij genaamd, hielden af en stuurden Z.-W. naar de negorij Hatowana, op het eiland Saparoea [4].

„Om 10 uur op een kabellengte de wal genadert zijnde, deden wij eenige scherpe kanonschoten op de negorij Hatowana, waarop bij de inwoonders een sterk geschreeuw ontstond; mannen, vrouwen en kinderen zag men vlugten, enkelde mannen kwamen op het strand schreeuwen en dansen, terwijl zij ons, zommige met snaphanen gewapend en anderen met een kleewan, schild en asagaai, al drijgende uitdaagden."

[1] *Boelen-M.*, bl. 245-246.

[2] *Ver Huell*, dl. I, bl. 181.

[3] Verg. *Boelen-M.*, bl. 246, waar echter vergeten is te vermelden den datum van 9 Juli.

[4] Misschien is met *Hamahaij* bedoeld *Amahai* in het zuiden van de oostkust van de Elpapoetih-baai: zie onze kaart.

Moluksche commissie, die hem slechts averechtsche inlichtingen had verstrekt en daardoor te geringe middelen om zich tegen de rebellen te doen gelden. „Daar ik duidelijk zag", lezen wij in zijn journaal van dien 12[n], „dat de Heeren Commiss[n] geene lokaale kennisse bezaten omtrent de ankerplaatsen bij deeze eilanden, en ik ook gedupeerd was met de macht door HunEd. opgegeven, bevond ik mij niet in staat om aan de van HenEd. ontvangen instructie te voldoen." De ergernis van den Commandant uitte zich nader in zijn rapport d.d. 21 Juli 1817 aan kapitein t/z Sloterdijk. Het geschut van de *Reygersbergen* was reeds bij het vertrek uit Ambon te zwaar geoordeeld, om er bij een landing mede te ageeren; vandaar de toezegging van veldgeschut, dat nagezonden zou worden, maar niet kwam. [1] Verder was er gebrek aan brandhout, meel en koffie. Het journaal ad 1 Juli wees mede daarop aanstonds bij de inlading: „Ontvangen het kruit en behoeftens, van de welke het laatste maar gedeeltelijk, als zijnde niet voorhanden ... Ontvingen van de Adm. Everts spek en twee vadem brandhout; dit laatste artikel was zeer schaars te bekomen, zodat ik met 12 v[dm] ben vertrokken." De *Dispatch* bracht eerst den 18[n] Juli kruit aan, maar ook nu niet voldoende, zoodat èn *Evertsen* èn *Iris* daaraan steeds „gebrek leden" [2].

[1] Verg. hierna bl. 699.
[2] *Van Doren-M.*, bl. 60. Verg. hierna bl. 681.

HOOFDSTUK IX.

Vergeefsche onderhandelingen met het landschap Hatawano: 12-21 Juli.

Groot's aanbieding van vrede: 12-13 Juli. — De besprekingen met de rebellen d. d. 14 Juli op het strand met Ellinghuijsen en Christiaansen. — Zending van Christiaansen naar hoofdplaats Saparoea: 14 Juli. — En van Boelen naar Ambon: 14 Juli. — Correspondentie der rebellen met Groot: 15 Juli. — Zending van Feldmann naar hoofdplaats Saparoea: 17 Juli. — Boelen's reis in orembaai naar Haroekoe: 14-15 Juli. — Per prauw van Haroekoe naar Toelehoe: 15 Juli. — Per draagstoel naar Soeli, per prauw naar Bagoeala, te voet over den Pas, per prauw naar hoofdplaats Ambon: 16 Juli. — Verblijf te Ambon: 16-17 Juli. — Terugreis naar Soeli en Toelehoe: 17 Juli. — Terugreis naar Haroekoe: 18 Juli. — Terugreis per orembaai naar de *Reygersbergen:* 18-19 Juli. — De door Boelen medegebrachte brieven van Ambon. — Komst van de *Dispatch*: 18 Juli. — Tocht van Feldmann naar hoofdplaats Saparoea en Haria: 17 Juli. — Verblijf te Saparoea van 17 op 18 en van 18 op 19 Juli. — Vergadering van Groot c. s. met de rebellen op de kust van Hatawano: 19 Juli. — Het ondergane lijden van Christiaansen. — Voortzetting der correspondentie tot 20 Juli.

De gevolgen moetende aanvaarden, „dat er te Amboina met weinig overleg gehandeld werd" [1], had de expeditie óf tot op betere voorzieuing werkeloos kunnen blijven, óf eenvoudig moeten terugkeeren. Men bleef, doch zonder zich werkeloos te toonen. „Ik besloot daarom", leest men in het journaal-Groot, altijd ad 12 Juli, „met overleg van Kapt. Luit. Pool en Lt Ellinghuijzen om te zien of er mogelijkheid was met de Inlanders in onderhandeling te komen. Ik zond also een chaloup met een witte vlag benevens eene proclamatie aan de inwooners van Saparoea onder het heisen van de witte vlag van de beide scheepen, en het doen van een los schot ter verzeekering." Moest het met dit vertoon en na al het gebeurde er niet veel van hebben, dat Groot wilde capituleeren! Een zotte correspondentie met den wal zien wij nu openen door schuchter gezonden „brieven, op lange bamboezen gestoken" [2]:

Ziehier de vertaling van de in het Maleisch gestelde proclamatie [3]:

[1] *Van Doren-M.*, bl. 60.

[2] *Ver Huell*, dl. I, bl. 174. Wij zullen ook lezen van vlaggestokken.

[3] *Van Doren-M.*, bl. 48-49.

Aan de inwoners van Saparoea!

Thans het oogenblik daar zijnde, om een einde aan uwe wederspannigheid te maken, zoo biedt men ulieden eenen tijd van 24 uren aan, om tot inkeer te komen. De Compagnie thans onderrigt zijnde, dat gijl. niet te wel door den Resident behandeld zijt geworden, zoo laat eene commissie, uit uw midden gekozen, bij mij aan boord komen, die mij de belangen van ul. bekend maakt, en ik beloof u, dat de Compagnie, in zoo verre uwe verlangens billijk zijn, daarin zal toestemmen. De witte vlag, zoo als thans, zal van de beide oorlogsvaartuigen gedurende 24 uren blijven waaijen; en zoodra deze tijd verstreken is, zonder dat er van uwen kant tot eene onderwerping zal besloten zijn, zullen de vijandelijkheden op nieuw voortgezet worden. In ieder geval behoeft gijl. voor de aan boord gezondene Commissie niet bevreesd te zijn, deze zal vrij en zonder het minste letsel aan wal gezet worden.

Boelen verhaalt in zijn memoriaal als volgt, wat met dit weinig waardige stuk plaats vond [1]:

Deze brief werd aan den stok van een witte vlag gebonden. Onder het lossen van een saluutschot werden witte vlaggen geheschen aan den voortop der beide schepen [2], terwijl tegelijkertijd de jol van de *Iris* [3], bemand met Boegineezen, naar den wal pagaaide. Daar aangeland sprong de mandoer met den stok, waaraan de vlag en de brief bevestigd waren, in de hand op het strand en bleef daar ongeveer 10 minuten wachten. Niemand vertoonde zich echter om den brief aan te nemen. Wel riep men den mandoer toe dat hij zou naderen en in de Kampong komen, maar daar dit tegen zijne medegekregen bevelen was, plantte hij den stok, met den brief en de vlag, in het zand en keerde met zijne manschappen naar boord terug. Kort daarop kwam er een gewapende Inlander uit het bosch, die den stok weg nam. Ongeveer een half uur daarna riep men ons van den wal toe dat de brief gelezen was en men verzocht, dat wij niet meer zouden schieten. Nadat wij hem dit beloofd hadden, kwamen weldra vele Inlanders, allen gewapend, te voorschijn en in de platvoet [4] zagen wij een opperhoofd op een *kadèra-pikol* (draagstoel) aan het strand zitten. Des avonds om 5 uur lichtten wij het zware werpanker, dat wij weer om de N.O. uitbrachten, om daardoor het schip nader aan den wal te kunnen halen, wat oorzaak was, dat men ons van den

[1] *Boelen-M.*, blz. 249-250.

[2] Dit geschiedde, blijkens *journaal-B.*, tegen 1½ uur in den namiddag.

[3] De correspondentie kon uitgaan van de *Iris*, omdat toen Pool naar zijn schip terugging, Groot hem vergezelde, blijkens *journaal-B.*

[4] De vooravondwacht van 4-8 uur.

wal toeriep: »dat dit niet recht was" [1]. Toen er een jongen bezig was om op de voorbramzaling de witte vlag te klaren, die in de lijn verward geraakt was, riepen zij van den wal, dat wij die vlag niet moesten neerhalen. Na zonsondergang werd er van den wal gepraaid, dat op Zondag den 13den Juli in alle kerken der negorijen de brief zou worden voorgelezen, dat op dien brief niet eerder dan Maandag daaropvolgende zou kunnen worden geantwoord en men dus tot dien tijd uitstel verzocht. De Overste vond goed hierop niets te antwoorden. Des nachts evenwel deden wij onze gewone ronde met gewapende sloepen. Het roepen van «alles wel" door onze schildwachten werd van den wal herhaald met «Jaga, jaga" (pas op, pas op). Des Zondags den 13den Juli 's morgens om 11 uur kwam er reeds een inlander op het strand met de witte vlag, waaraan een brief was gehecht. Hij plaatste den stok in het zand en verwijderde zich. De jol van de «Iris" werd toen afgezonden om dien brief te halen, hij was in 't Maleisch en was van den volgenden inhoud: «Wij hebben uwen brief ontvangen en den inhoud er van verstaan. Prauwen hebben wij niet om aan boord te komen, doch als de kapitein aan den wal wil komen om in onzen raad (baileo) te onderhandelen, zal ons dat wel zijn. Zend ons anders de Amboineesche burgers en zwarten. Geteekend door de Opperhoofden van Ceram, Saparoa, Noesalaut.

Groot, "die niets vuriger verlangde, dan in zijn aangewende pogingen te slagen" [2], scheen bij het wel degelijk bestaan van prauwen dit gemis aan vaartuigen niet als een voorwendsel der muiters te willen beschouwen om zich van een bezoek aan het oorlogsschip te onthouden; hij besloot toch in overeenstemming met Pool, om den volgenden dag "den Luitenant Ellinghuyzen, als het bevel over de landingstroepen hebbende, vergezeld van den Luitenant Christiaan, daar deze het best met de taal en de opstandelingen bekend was" [3], naar wal te zenden. Dientengevolge

[1] Ook Groot, in zijn journaal van het planten van den brief op 12 Juli melding makende, schrijft: „Van dit moment begon de onderhandeling. In die tijd maakte ik gebruik om met het schip zoo digt onder de Negorij te komen als eenigsints de zeemanschap zulks permitteerde en vertuide weder op nieuw met een werp onder de wal en een zwaar anker naar buiten om in geval van de eerste stribbeling gebruik van die batterij te maken en te kunnen landen. Dagelijks gingen de chaloupen naar de wal om brieven te halen en te brengen."

[2] *Van Doren-M.*, bl. 50. — Daarom liet Groot zeker ook maar de 24 uren zijner proclamatie straffeloos voorbijgaan!

[3] Als voren. De Schrijver zegt op bl. 48 deze „bijzonderheden en de briefwisseling met de rebellen en den Kapitein Lt. Groot gehouden" geput te hebben „uit eene geloofwaardige bron".

seerde Boelen, verscheidene flambouwen aan het strand. Aan de westkust lag de *Iris*, waar een flambouw naderde, onder mededeeling van den drager, dat er een brief van hoofdplaats Saparoea was gekomen. Kapitein Pool liet hem halen en kwam er mede aan boord van de *Reygersbergen*. Het stuk was een schrijven hetzij van de rebellen, mede onderteekend door Christiaansen, gelijk waarschijnlijk is, hetzij van Christiaansen, houdende dat men er zeer tot vrede genegen was, waarom hij aanbeval dat morgen een officier en een cadet mede op de hoofdplaats zouden komen. Of Groot hierop heeft geantwoord, gelijk waarschijnlijk is, en wat hij antwoordde, leest men niet in het memoriaal, noch in de journalen; in ieder geval besloot hij het bestuur te Amboina op de hoogte te stellen [1]. Groot's scheepsjournaal teekende toch aan: „Den 14 's avonds zond ik een orang-baaij met een officier en een brief aan het Gouvernement van Amboina om kennis van het voorgevallene te geven." Wat er den 15n, 16n, 17n, 18n plaats vond, deelt het journaal niet mede; ook noemt hij niet den officier, die naar Ambon werd gezonden en vermeldt hij evenmin diens wonderdadige terugkomst aan boord! Nochtans hebben wij hier te boekstaven een inderdaad merkwaardigen tocht. De officier was de luitenant t/z BOELEN, dezelfde wiens memoriaal en journaal ik al dikwerf aanhaalde.

De opstandelingen, ongeduldig geworden, schreven brief op brief aan commandant Groot [2]! Hij beantwoordde die in der minne, om tijd te winnen, tot hij antwoord van Ambon ontvangen zou hebben. Een brief van Dinsdag 15 Juli hield de herhaling in van de vraag of het wezenlijk zijn voornemen was met hen vrede te sluiten, en zoo ja, dat hij dan zelf of wel een ander officier aan wal zoude komen om met de hoofden te spreken. Opnieuw antwoordde Groot, dat het zijn ernstig verlangen was, met hen tot vrede te komen, doch dat hij zonder last van zijn overheden het schip niet kon

[1] In *Memoriaal-B.*, bl. 251 staat, dat de brief was van Christiaansen. Bij *Van Doren-M.*, bl. 53, leest men daarentegen, dat de brief door de rebellen was onderteekend, en enkel ter gerust正stelling mede-onderteekend was door Christiaansen, terwijl de brief er op aandrong, „dat de Kommandant zelf in persoon aan wal zou komen"; in verband hiermede zou Groot's antwoord geweest zijn, behalve, dat hij van deze geneigdheid tot vrede zou kennis geven aan Ambon, „dat hij zonder den last van heeren Kommissarissen zijnen bodem niet kon verlaten".

[2] In *Journaal-B.* staat ad 15 Juli: „Men had gedurende den dag met de inwoners verscheidene mondgesprekken en ontving 3 brieven van Sapros. De laatste wierd door den Kapn Luit. Pool in dien avond aan boord gebragt. Dezelve behelsde een verzoek aan den Kaptn Groot om een officier en cadet naar Saproa te zenden."

verlaten. Derhalve moesten zij hunne gemachtigden op een door hen te bepalen tijd aan het strand zenden, die alsdan met de door hem te zenden commissarissen zelven zouden kunnen spreken en verder den oud-luitenant Christiaansen, dien hij als een bewijs van zijn vertrouwen in hen aan wal had gezonden, zoo spoedig mogelijk laten terugkeeren. — Het duurde niet lang, of zij antwoordden, dat zij zich Zaterdagmorgen den 19ⁿ Juli ten 8 uur aan het strand zouden bevinden, om met de afgevaardigden te spreken en wat den luitenant Christiaansen betrof, over hem behoefde geen vrees gekoesterd te worden, zoo als gebleken was uit zijn eigen handteekening, onder hun voorlaatsten brief geplaatst. Stelde de Kommandant in hen vertrouwen, dan had hij als bewijs hiervan den 17ⁿ Donderdag 's morgens ten 8 uur een officier aan wal te zenden om te Saparoua te gaan onderhandelen, als wanneer zij zich, vergezeld van luitenant Christiaansen, aan het strand zouden bevinden. — Den overbrenger van dien brief werd ten antwoord gegeven, dat Donderdag op het bepaalde uur een officier aan wal zoude zijn, dien zij op hun verantwoording moesten beschermen, en dat hij, Groot, op Zaturdag den 19ⁿ mede aan wal dacht te komen, alwaar hij hen dan met dien officier en luitenant Christiaansen verwachtte [1]. Inderdaad ging den 17ᵉⁿ de adelborst der 1ˢᵗᵉ klasse FELDMANN aan wal, „om als parlementair naar Saparoea te vertrekken" [2]. Van dat alles meldt het scheepsjournaal niets. Het is alsof Groot er tegen op heeft gezien om zoo'n tentoonstelling van flauwhartige onnoozelheid te journaliseeren. Intusschen hebben wij als bijzonder lezenswaard te verhalen van de twee hier aangewezen tochten, een van Boelen, gaande op den 14ⁿ naar Ambon, een ander van Feldmann, vertrokken op den 17ⁿ naar hoofdplaats Saparoea; de twee jonge officieren kwamen den 19ⁿ behouden op de *Reygersbergen* terug.

Wij vangen aan met de Ambonsche reis. Boelen zelf heeft haar als volgt beschreven in zijn memoriaal [3]:

> De beide kommandeerende officieren besloten nu den wapenstilstand te handhaven en zoo spoedig mogelijk het Hoofdbestuur der Molukken met de eischen der Saparoeezen in kennis te stellen en dienaangaande zijne nadere bevelen te vernemen. De groote

[1] *Van Doren-M.*, bl. 55-56. Het verhaal is er eenigermate verward.
[2] *Van Doren-M.*, bl. 56.
[3] *Boelen-M.*, bl. 251-259.

orembaai werd dus gewapend met twee donderbussen en gereed gemaakt om met een officier, belast met depêches en instructies voor het Hoofdbestuur, naar Amboina te vertrekken. Mij werd deze missie opgedragen. Ik vertrok des avonds te half twaalf [1]. Het vaartuig onder mijne bevelen was bemand met acht Europeesche matrozen, een bootsmansmaat als onderofficier, een boeginees als *djoeroemoedie* (stuurman), en een Javaansche mandoer met twee Javaansche matrozen, zoodat wij in 't geheel 14 man sterk waren. Vier matrozen waren gewapend met geweren, de bootsmansmaat en ik zelf met pistolen en marinesabel. Hoe stil wij ook van boord gingen, ontwaarde men toch onmiddellijk aan den wal, dat er een vaartuig werd afgezonden, want men praaide: «itoe schuitje pigie dimana?" (waar gaat dat vaartuig heen?) Natuurlijk werd hun geen antwoord gegeven [2].

Het begin van de reis was zeer voorspoedig, want wij hadden den stroom mede, zoodat ik mij te halfdrie dwars van de negorij en het fortje Pelauw, op den noordkant van het eiland Haroekoe, bevond [3]. Gedurende den nacht zagen wij hier en daar op het gebergte van Ceram en op dat van Saparoea en Haroekoe vuren opvlammen, volgens den Boegineeschen stuurman signalen, die de vijanden met elkander wisselden. Toen wij tusschen Amboina en Haroekoe doorzeilden, zagen wij op het strand van het eiland Haroekoe bij de negorijen Rohomini en Kabauw [4] een massa gewapend volk, ons uitdagende onder hun gewoon gegil. Zij riepen mij toe om aan land te komen. Ik liet de *orembaai* zoo dicht mogelijk het strand naderen en, op de witte vlag wijzende, die midden in het vaartuig aan een hoogen stok woei, riep ik hun toe, dat de Kompanie mij afgezonden had om vrede met de Saparoeezen en ook met hen te maken [5]. Ik zag echter weldra aan hunne voortdurende oorlogskreten en krijgsdansen, dat ze alles behalve vredelievend gestemd waren. Ook begonnen zij de prauwen aan het strand te water te brengen en aanstalten te

[1] Den 14[n] Juli. In *journaal-B.* staat over het uur van vertrek ¼ vóór 8. — Over de orembaai, zie hiervóór bl. 661.

[2] *Ver Huell*, dl. I, bl. 175-181 beschrijft ook het wedervaren van Boelen, naar aanleiding van diens mededeelingen aan hem. Op bl. 181 staat intusschen minder aannemelijk het tegenovergestelde, nl. dat men *geantwoord* had en wel „naar Amboina".

[3] Ook *Van Doren-M.* zegt hier juist het tegenovergestelde, nl. op bl. 53, dat Boelen „gedurende den nacht stroom en wind tegen had". Over „Pelauw" zie hiervóór dl. I, bl. 467; met de versterking wordt bedoeld fort Hoorn.

[4] Verg. bl. 651-652.

[5] In *journaal-B.* staat wel zoo waarschijnlijk, dat Boelen had geroepen: „dat de Compagnie met Saparoea vrede wilde maken, en ik dus een witte vlag voerde". Zoo ook bij *Ver Huell*, dl. I, bl. 175-176.

maken om mij aan te vallen. Zoodra zij echter zagen, dat ik gereed was een donderbus op hen af te vuren, staakten zij hunne beweging.

Te 7 uur in den morgen van den 15[den] Juli kwam ik te Haroekoe aan. Het fortje aldaar, Zeelandia, is niets meer dan een blokhuis, waartegen eene woning gebouwd is, dienende tot verblijf van den kommandeerenden officier en den posthouder. De kommandeerende officier, kapitein der infanterie Van Driel, had om het fort een ruim kampement, afgesloten door eene borstwering, doen aanleggen. De negorij, op circa drie honderd pas ten zuiden van het fort, was daarin gesloten. Hierdoor bedwong hij de bevolking, die uit eigen wil of onder den dwang van het hoofd der oproerlingen tot muiterij zoude willen overslaan. De bezetting had in het begin van den opstand hoogst zorgvolle tijdstippen doorleefd, zoowel in de eerste dagen toen ze slechts uit een klein marine-detachement, onder bevel van den adelborst 1[e] klasse W. D. Musquetier, bestond, als later 30 Mei en 3 en 9 Juni, toen ze zeer krachtige aanvallen van de muitelingen heeft afgeslagen. Daar intusschen alle gemeenschap buiten de sterkte met de rest van het eiland afgebroken was, begon schaarste aan levensmiddelen zich te doen gevoelen en zoude men weldra aan de bevolking der kampong het noodige voedsel niet meer kunnen verstrekken. Hierdoor werd ik zeer in mijn verwachting teleurgesteld om mijn volk, na een zoo vermoeienden nacht, door spijs en drank behoorlijk te doen verkwikken. Mijne manschappen waren *te* veel vermoeid om al dadelijk de reis van Haroekoe naar Amboina voort te zetten. Daar zij dus eenige rust noodig hadden en mijne zending daarop niet wachten mocht, verzocht ik den kapitein Van Driel mij door eene prauw van de kampong, binnen de sterkte gelegen, te doen overbrengen naar de negorij Soeli, de eerste negorij om den oosthoek van het eiland Amboina [1]. Kapitein van Driel bragt mij onder het oog, dat die overtocht niet zonder gevaar zoude zijn, daar de muitelingen druk kruisende waren tusschen Ambon en Haroekoe en twee nachten geleden op Tenga-Tenga waren geland en van de nog vreedzame bevolking acht hadden vermoord en hunne afgehouwen hoofden hadden medegenomen. Het was dus zaak om naar alle kanten goed uit te kijken. Om 8 uur vertrok ik met de prauw, door 14 man voortgeroeid, naar de Oostbaai van Amboina [2]. Doch, ondanks alle inspanning der Inlanders,

[1] Zie over *Soeli* en het een paar regels verder vermelde *Tenga tenga*, dl. I, bl. 419.
[2] Het vertrek in den avond van 15 Juli. In *journaal-B.* staat, dat met de prauw ook zijn menschen medegingen, „mijn volk", d. w. z. behalve de 14 „Indianen, die nu als scheppers uitsluitend dienst deden".

boord en tegelijkertijd nam ik den vlaggestok en wierp dien met de vlag overboord [1]. Toen zeide ik tot mijn volk: «Mannen, hier moeten wij doen, wat wij kunnen en ons leven tot het uiterste verdedigen, laat ieder nauwkeurig doen wat ik beveel." — «Wij moeten terugkeeren", zei een der matrozen. — «Aan terugkeeren valt niet te denken. Houdt uwe geweren gereed; mandoer! houd recht op die groote prauw aan en nu roeien met alle macht." De prauwen, die ik voor mij had, zes in getal, waren echelonsgewijze opgesteld, terwijl nog andere prauwen, met krijgsvolk bemand, van het strand in zee staken. Intusschen pagaaiden wij met snelheid op hen aan. Geweerschoten werden op ons gelost, maar niemand onzer werd getroffen. Toen ik het grootste hunner vaartuigen tot op pistoolschotsafstand genaderd was, kommandeerde ik: «bakboord vaardig" en, terwijl de mandoer onzer *orembaai* die prauw als 't ware strijkelings voorover deed loopen, kommandeerde ik «vuur". De kogels uit de vier geweren troffen in een drom van menschen, daar het inlandsche vaartuig door drie boven elkander zittende rijen roeiers werd voortgestuwd. Gelijktijdig met het lossen der vier geweerschoten, vuurde ik de achterste donderbus af, die, met schroot geladen, eene vreeselijke slachting in het vaartuig aanrichtte. Door het uitmuntende beleid van den mandoer met zijn stuurpagaai, kreeg ook de tweede prauw haar deel, ditmaal van stuurboord, en het schot uit de voorste donderbus, bediend door den bootsmansmaat, trof niet minder goed. Dit onthaal scheen de vijand van ons niet verwacht te hebben. Zij lieten de riemen hangen, alsof in eens hunne armen verlamd waren, terwijl er uit de vaartuigen een groot gekerm opsteeg. Een van de achterste prauwen, een groote kruisprauw, wilde ons nog den weg versperren, maar een nieuwe losbranding van de geweren aan bakboord en een schrootschot uit de achterste donderbus, waarbij ik ook nog mijne pistolen loste, deed hen afdeinzen [2]. Nu namen de bootsmansmaat en ik ook een pagaai ter hand en vlogen wij met buitengewone snelheid voort. Wel kwamen de vijandelijke prauwen ons achterop, maar zij verloren te veel tijd met het overladen hunner dooden en gekwetsten in andere prauwen, om ons nog te kunnen inhalen, zoodat wij ze achtereenvolgens weder naar den wal zagen sturen en om den hoek van

[1] De vlag kon dus niet ingehaald worden; ze moest over boord!

[2] In het *journaal-B.* staat nog: „Ongelukkig had een van het volk eerst een groot uur geleden van Haroka vertrokken, de lont in het water laten vallen; daarbij sprong met het eerste schot het slot van de donderbuks; het tweede schot stak ik af door een geladen pistool, dat ik bij mij had liggen." Dit leest men ook bij *Ver Huell*, dl. I, bl. 179.

het land verdwijnen. Later heb ik vernomen, dat de beide aanvoerders van dit prauwen-eskader bij hunne tehuiskomst, wegens den noodlottigen afloop van het gevecht, door het opperhoofd der opstandelingen onthoofd werden....

In den namiddag van den 19^{den} Juli kwamen wij weder aan boord van het fregat [1].

Wat de brieven hebben ingehouden, die wakkere Boelen van Ambon voor commandant Groot medebracht, weet ik niet. Bij Van Doren lezen wij [2], dat de Moluksche commissie den gouverneur Van Middelkoop „benoemd" had, „om in persoon de onderhandelingen te gaan voortzetten"; doch daar commandant Groot door ontvangen berichten over de gezindheid der muiters „overtuigd" was, „dat zij met niemand wilden onderhandelen dan met eene kommissie, door de kommissarissen van Java derwaarts gezonden", heeft hij die malle zending althans ontraden. Er zou echter nog heel wat gebeuren, alvorens ook voor hem zekerheid was verkregen, dat de koelies de heeren eenvoudig voor den gek hielden.

Tijdens de terugreis van Boelen was den 18^{n} de *Dispatch* van Ambon mede bij de *Reygersbergen* ten anker gekomen. Het vaartuig bracht o. a. aan een versterking van 25 Amboneesche burgers. Commandant Groot gaf gezagvoerder Crozier last, gelijk in het journaal van den 18^{n} staat opgeteekend, „om ook de witte vlag te hijsen, en geene vijandelijkheden te doen geduurende de onderhandeling".

Met die onderhandeling werd in de eerste plaats adelborst Feldmann belast, naar wij lazen; daartoe was hij, evenals de oude Christiaansen, naar de muitelingen gezonden; onverantwoordelijke handeling van commandant Groot, na de wijze waarop de rebellen zich hadden doen kennen. „Wie siddert niet", schreef Ver Huell [3], „bij het vernemen van de doodsangsten en folteringen, welke deze jonge officier heeft moeten doorstaan, daar hij alleen afhing van de grilligheden van het vermetel Opperhoofd der muitelingen, en zijn leven, als het ware, slechts aan een hair gehangen heeft!"

[1] Er staat gedrukt den 20^{n}; m. z. den 19^{n}. Verg. de noot 1 op bl. 678. Wij zullen in noot 3 van bl. 689 gelegenheid hebben meer data-fouten in het Memoriaal op te merken. — In het *journaal-B.* is nog aangeteekend: „Men had op ons circa 24 geweerschoten gedaan, waarvan sommige goed gerigt, dog gelukkig is geen onzer gekwest. Om 11½ uur kwam ik wederom aan boord van het fregat M. R. en vond het schip the Dispatch voor Hatawano geankerd. Op de 3 scheepen had men nog de witte vlag waaijen." Het *goed gericht* vuur, waardoor niemand werd gekwetst, vat ik niet.

[2] *Van Doren-M.*, bl. 59-60.

[3] *Ver Huell*, dl. I, bl. 188-189.

uit een' brief, door hem zelf geschreven, dien hij mij dadelijk, toen ik aan boord was, nazond, doch waaraan natuurlijk geen gevolg werd gegeven; alzoo ik maar alles beloofde, om mij niet op eene ellendige wijs te zien mishandelen.

Aldus kwam Feldmann, kort na Boelen, behouden maar met „bleek, ingevallen gelaat" op de *Reygersbergen* terug [1]. Christiaansen had men niet mede naar boord laten gaan; hij moest, volgens Feldmann, ook veel verduren; tevens deelde de Adelborst mede, dat de regenten aan het strand vergaderd waren en er den Commandant opwachtten [2]. Was het, dat commandant Groot zich niet minder wilde toonen, dan de ondergeschikten, die hij nagenoeg ten verderve had bevolen; was het, dat hij Christiaansen niet aan zijn lot meende te moeten overlaten; of deelde hij in gemoede nog de onnoozele verwachting, dat werkelijk deze nieuwe waaghalzerij van eenig nut voor den lande kon zijn? Hoe ook, hij liet zich denzelfden 19^{n} om 2 uur naar het strand roeien, vergezeld door kapitein Crozier, „die de Maleische taal magtig was", den luitenant Ellinghuijzen en twee mariniers. Met een hoopvol gemoed ging dit echter niet, want, zegt het journaal van de *Reygersbergen*, Feldmann's mededeelingen wekten weinig vertrouwen op de gezindheid der rebellen, „waarom ik order gaf", teekent Groot aan, „de chaloupen gewapend aan boord klaar te houden, en de batterijen op de scheepen op het door mij afgesproken sein dadelijk te kunnen vuuren, hebbende ten dien einde alle de stukken op t' Punt onzer bijeenkomst gepointeerd". Aan wal gekomen werden Groot en zijn gevolg door vier regenten opgewacht en geleid naar een groote pondok, alwaar de hoofden deftig in zwarte rokken gedost en ongewapend vergaderd bleken en tevens Christiaansen werd aangetroffen. Naar het journaal mededeelt, werden zij dan ook „met de meest mooglijkste attentie ontvangen, en volgens mijn idée zelfs met te veel, hetwelk mij nog meer suspitie gaf". Groot kwam dadelijk, na gezeten te zijn, tot de vraag

[1] *Boelen-M.*, bl. 260. In het *journaal-B.* leest men ad 19 Juli: „Langs het strand op de weg van Saproa zag men een inlandsche wagt met de witte vlag, welke den kadet 1ste klasse Veldman en den loods Christiaansen naar huis geleide; dezelve praaijde ons om eene chaloup te zenden. Den Heer Veltman kwam aan boord welke ons de geweldige folteringen en mishandelingen verhaalde die hij gedurende den tijd op Saproa zijnde had moeten doorstaan. Men konde ook duidelijk zien, dat de angsten en schrikken ZijnEd. had doen vervallen."

[2] De mededeelingen bij *Van Doren-M.* bl. 57-58 wijken niet af van die in *Boelen-M.* en *Journaal-B.*

aan de vergaderden, welke redenen hen er toe geleid hadden om de Hollanders te beoorlogen en of zij overwogen hadden hun belang tot het sluiten van vrede. In stede van antwoord te geven op deze vragen naar den bekenden weg, merkte de radja van Nolot op, dat er nog drie regenten ontbraken en hierop gewacht moest worden. Nadat ook zij verschenen waren, herhaalde Groot zijn vragen; de gerokten bedachten zich een weinig en gaven toen het idiote antwoord, dat het om het geloof was! Intusschen hadden buiten de loods bewegingen van gewapenden plaats; eenige regenten trachtten ongemerkt de vergadering te verlaten. Groot scheen dit verdacht toe; Crozier en Ellinghuijzen konden nog beter de te denken gevende bewegingen waarnemen. „Volgens afspraak had een ieder de wapenen weggelegd, doch wij hadden niet lang gezeten of er vertoonden zich verscheidene met geweren en klewangs gewapend; de luitenant Ellinghuijzen bemerkte weldra, dat er verraad was, en verwittigde den Kaptn, dat het tijd was om te vertrekken, die egter de omstandigheden naauwkeuriger willende onderzoeken, weijgerde om te gaan" [1]. Een der radja's drong er op aan nog te blijven zitten, daar hij een voorstel te doen had [2]. „Intusschen kwamen reeds gewapenden te voorschijn met scherpe vraagen en doordringende blikken. De Luit. Ellinghuijzen begon den Kapitein ernstig te vermanen om henen te gaan" [3]. Toen de verwarring vermeerderde, stond eindelijk Groot op, zeggende, dat zij alles op schrift de vergadering zouden voorleggen, waarna hij met allen, die hem hadden vergezeld, „benevens den Luitenant Christiaan", naar de *Reygersbergen* terugkeerde, „zonder iets van hetgeen zij opmerkten te laten blijken" [4]. Dat terugkeeren ging echter niet zoo gemakkelijk als wel hieruit zou zijn op te maken. Ellinghuijsen en Crozier „namen den Overste onder den arm en gevolgd door Christiaansen, snelden zij eensklaps naar de sloep terug, waar zij zich als 't ware in lieten vallen" [5]. Zoo kwamen allen behouden aan boord „om 2¾ uur" [6], „blijde zijnde dit gevaar ontkomen te zijn" [7]. Had men zich een oogenblik later bedacht, „dan was het wellicht met hen gedaan geweest, want juist op dat

[1] *Journaal B.*
[2] *Van Doren-M.*, bl. 58.
[3] *Journaal-B.*
[4] *Van Doren-M.*, bl. 58.
[5] *Boelen-M.*, bl. 261.
[6] *Journaal-B.*
[7] *Journaal-Reygersbergen.*

„vielen er eenige in wolfskuilen, dog wierden gelukkig niet bezeerd"; maar de Memorialist teekende aan [1]: „Een geheele colonne van ons volk stortte daarin en, zonder ons kruisvuur, hadden zij door de massa Inlanders overvallen en gemakkelijk afgemaakt kunnen worden." — Voor het vuur der schepen en van de divisie weken de rebellen: de negorijen gingen in vlammen op. De geschiedenis liep nu spoedig ten einde. Om 9 uur des ochtends waren sloepen en manschappen weder aan boord; marinier Fr. Redelberg had het leven er bij verloren; twee matrozen bleken licht gekwetst [2]. De wind naar den zeekant zijnde, moesten de schepen tegen de vonken beschermd worden, terwijl de brand niet voldoende de negorijen bleek te verwoesten, ofschoon er van de schepen „van tijd tot tijd", deelt het journaal mede, kanonschoten afgingen om het blusschen te beletten. Dientengevolge ging in den namiddag nog een detachement onder dekking van het geschut aan wal ten einde den brand verder aan te steken.

Commandant Groot liet het niet bij deze beschieting op 21 Juli; dat het hem met de afstraffing hooge ernst was geworden, blijkt nog uit de volgende aanteekeningen in het scheepsjournaal en in het journaal van Boelen:

22 Juli. Ten 9 ure werden eenige vrijwilligers, matrozen en Ambonsche burgers aan den wal gezonden om de negorijen en de vaartuigen te verbranden; tot dekking vuurden de beide schepen onophoudelijk [3]. Om half tien was het volk weder aan boord, het ging dus wel haastig. Toen haalden de schepen opnieuw een weinig van den wal voor het vliegen der vonken. Ten 3 ure in den achtermiddag werd een gewapende sloep van boord gezonden „om het visschen te beletten", zegt enkel het scheepsjournaal, doch het journaal-Boelen schrijft: „In de achtermiddag haalden wij van het strand met laag water de verloren wapenen door het volk", zonder verder in te lichten, hoe de wapenen verloren werden. Hier nog een mededeeling in het journaal van Boelen, die het scheepsjournaal niet

bl. 261-262, ten onrechte gememoreerd ad 22 en 23 Juli. De verdere data verspringen in het Memoriaal daardoor ook, totdat Boelen den 31e met de *Iris* naar Ambon vertrekt: *Boelen-M.*, bl. 264-265; verg. hierna bl. 700. — Over onjuiste data in *Boelen-M.*, verg. hiervóór de noten 1 op bl. 678 en 681.

[1] *Boelen-M.*, bl. 262

[2] Den 28n Juli werd over boord gezet de gekwetste matroos J. van Teijlingen; ook eenige Amboneesche matrozen overleden aan hun wonden. Volgens den Chirurgijn-Majoor zagen de wonden er zeer leelijk en gevaarlijk uit, daar de rebellen als projectiel gebruikten *bonken*: muntstukken met den tweestuiversstempel erop en bestaande uit Japansch koper. *Boelen-M.*, bl. 264. Verg. hiervóór dl. I, bl. 521, alinea 2.

[3] De *Dispatch* was vertrokken: zie bl. 692.

inhoudt: „Om 3 uur in de agtermiddag vertrok ik met de groote orangbaaij om te kruisen. Ik liep digt langs de negerij *Jahamao* om dezelve op te nemen, dog kreeg weldra van daar eene algemeene decharge van bij de 20 geweerschoten. Ik beantwoordde dezelve met eenige schrootschoten uit de draaibassen. Voor de campong der Alfoeren twee jonken en twee orangbaais ziende, liep ik digt daaronder om dezelve met de draaijbassen te beschadigen, en kreeg weldra eenige geweerschoten, welke spoedig zwegen door de schooten met de draaijbassen, die ik deed. Daar hunne schooten alle over de chaloup gerigt waren, is er geen gekwest geworden."

Het scheepsjournaal vervolgt dan: „Daar de brand geene genoegsaame verwoesting had gemaakt, herhaalde ik wederom ten 4 uuren om de negorij te verbranden. Deeze brand was de sterkste, welke er geweest was." Het Boelen-journaal zegt hiervan: „Aan boord maakte men om 4½ uur allarm bij de stukken. De vrijwilligers gingen wederom onder de dekking van ons geschut naar de wal en verbrandde een groot gedeelte van de negorijen; de kerk en het huis van den Radja Nollot werd ook verbrand [1]. Den gehele nagt duurde dit vuur. Om 5 uur kwamen de vrijwilligers wederom aan boord. Geen was geblesseerd." 's Avonds ten elf uren begon de brand eerst te verminderen. „Ik was verplicht", zegt het scheepsjournaal, „gedurende die tijd volk op de raas bij de zijlen te houden, en eenige putsen water in de marsen te hijsen, de brandspuit klaar te hebben, en het zwaar anker neer te winden om bij tijds te kunnen wegdrijven."

23 Juli ochtend: „Ten 8 uuren roeijde rond de hoek van de negorij en bevond dat aldaar nog verscheiden huisen stonden, als ook eenige vaartuigen, welke ik met adsistentie van de Iris ten ½ 5 uuren in brand liet steeken; doordien deeze negorij buiten het geschut der scheepen was liggende, had zich de vijand agter de muuren verschanst, waardoor twee Amboineezen gekwetst geraakten, als ook twee aan boord de Iris. Had met het schip weder gewerkt als de voorige dagen. De brand duurde tot 9 uuren." In Boelen's journaal staat hierover: „Om 3 uur zonden de vrijwilligers onder dekking van ons geschut wederom naar de wal, welke het laatste van de 4 negorijen verbrande, alsmede alle de prauwen en vaartuigen vernietigde. Om 6 uur kwam het volk wederom aan boord. Dezelve hadden zig ditmaal zeer ver het land in gewaagd, waardoor

[1] Ook bij *Boelen-M.*, bl. 262-263.

het corvet de Iris eene zwaar gekweste en wij twee zwaar gekweste Amboneesche burgers hadden."

24 Juli. „Daar in deeze negorij niets meer te verbranden viel", journaliseerde Groot, „verzijlde ik na de ankers geligd te hebben, voor de negerij Ihamahoe en ankerde aldaar ten 10 uur... en zond den loods aan boord de Iris om mij te volgen.... Peilde de negorij in 't zuiden van mij en deeden 3 kanonschoten in dezelve, waardoor ik bemerkte, dat ik niet na genoeg was liggende om met goed gevolg gebruik van de batterij te maken."

25 Juli: „Om ½ 9 uuren ligten anker en verzijlde nader aan de negorij; een groot rif daar uitstekende, was oorzaak men aldaar niet zo na men wenschte te komen."

Met de kleine orembaai ging echter Boelen van boord om het rif van Ihamahoe op te nemen. Tot op een klein pistoolschotsafstand van den wal kon het fregat toen naderen en een zeer voordeelige positie innemen om de negorij te beschieten, waartoe hij op die plaats een boei tot aanduiding legde.

26 Juli: „Waren verpligt eenige schooten op de Negorij te doen, omdat de vijand met het handgeweer op de troepen schoten."

Onder den loop dezer voorvallen vonden nog eenige andere bijzonderheden plaats, die vermeld behooren te worden. Door de *Dispatch* was aan de beschieting na den ochtend van den 21ⁿ niet meer deelgenomen, omdat Groot het schip in den middag had gezonden naar Haroekoe, ten einde aan de autoriteiten te Ambon te doen weten „dat", zegt het journaal, „de onderhandeling was afgebroken, en ik was begonnen te ageeren". Op dat schip was overgeplaatst kadet ZOUTMAN met vier gewapende matrozen „om de vaartuigen, welke ontmoet werden, te overmeesteren en vernielen". Daarentegen deed Groot van boord van de *Dispatch* komen vijftien Amboneesche burgers, die naar de *Reygersbergen* overgingen.

Aan Inlanders had de Commandant nog eenige ongezochte versterking gekregen den 20ⁿ. Dien ochtend zag men namelijk een vaartuig naderen van den Ceramschen wal. Groot zond er terstond twee gewapende sloepen op af: „ten 1 uuren", verhaalt het journaal, „kwamen de chaloupen met het vaartuig aan boord, zijnde Amboineesche matroosen, welke van een Moorsche brik, liggende te Ceram Laut, gevlugt waaren, om de mishandeling der kapitein". In hoever dit waar was, viel niet uit te maken; wel bleken niet al die Amboneesche gasten te vertrouwen te zijn.

Den 22ⁿ Juli had de jol van de *Iris* een Inlander aan boord

gebracht, die in den loop van den nacht met een kleine prauw van den wal was gekomen. Hij zeide thuis te behooren in een van de twee negorijen, gelegen binnen het retranchement van het fortje te Haroekoe, die dus wel de getrouwen van het Gouvernement moesten spelen [1]. Van Haroekoe was hij, luidde zijn verhaal, door een toeval op Saparoea gevangen genomen, doch hij werd nu gezonden door den radja van Nolot — deze te tuchtigen of getuchtigd dien dag, blijkens het op bl. 691 medegedeelde — om overste Groot te verzoeken: „dat hij niet meer branden zou en met zijne schepen wegzeilen, dat hij, Radja van Nolot, dan beloofde met de vijf negorijen weder trouw te worden aan het Hollandsch gouvernement" [2]; ook vertelde hij, volgens het scheepsjournaal, dat een der kinderen van wijlen resident Van den Berg nog in leven zou zijn [3]. Commandant Groot liet zich echter met al die praatjes niet meer in; naar wij lazen, werden de negorijen in brand gestoken; de vriendelijke bode ging in de boeien. Inderdaad ontpopte hij zich, memoreert Boelen [4], „in een slimmen en ondernemenden spion". Waaruit 's mans booze voornemens bleken, wordt nergens gezegd, wel echter was het onder de Ambonsche burgers aan boord niet pluis, hetgeen deels aan hun initiatief, doch ook aan dien bode werd geweten. „De te vooren genoemde Inlander gaf ik", journaliseert Groot ad 26 Juli, „crimineel arrest uit hoofde mij voorkwam hij de inlandsche burgers een kwaden geest inboezemde, hoewel ik ook eenige suspitie had op een van hunne onderofficieren." [5] Het bleek weldra, dat de Amboneesche burgers meer voor dezen zendeling dan voor het Nederlandsche gezag gevoelden.

„In de eerste wagt", leest men in het journaal-Boelen, „zag de schildwagt onder het half dek dat een Amboneesch burger het slot wilde forceren van de boeijen van den Indiaanschen criminele arrestant, waarom ik den arrestant op het half dek in de ijzers zette en den Ambonees bij de schildwagt onder het half dek." In de dagwacht werd de Amboneesche burger ontsloten en de arrestant wederom bij den schildwacht gezet; maar in den nacht van den 29^n^ op den 30^n^ Juli slaagde de gevangen zendeling, door hulp van Amboneezen zich van zijn boeien los te maken en in zee te springen. Groot's journaal teekent hierover ad 29 Juli 's nachts aan: „Ten ½ 1 uuren,

[1] Verg. bl. 675. — Ik denk, dat nevens negorij Haroekoe zal bedoeld zijn Samet: verg. dl. I, bl. 465, laatste alinea.

[2] *Boelen-M.*, bl. 262, conform journaal-B.

[3] Verg. bl. 591-592.

[4] *Boelen-M.*, bl. 264; ook de in den tekst volgende mededeeling.

[5] Een korporaal werd daarom naar Ambon gezonden: zie bl. 698-699.

terwijl de schildwagt bij het half uurs glas was, had de in de boeijen zijnde inlander zich daaruit weten te rukken en ontsprong of liever liet zich vallen uit de naastbij zijnde geschutspoort: de chaloupen altijd klaar hebbende liggen, ging dadelijk een derzelve met een officier van boord en snee hem de weg naar de wal af; dog vermoed, dat deeze Inlander zich bezeerd had en alzoo is verdronken, doordien hem bij het schip ook niet zeer spoedig hadden zien zwemmen." De hier bedoelde officier was Boelen, die daarover het volgende mededeelt [1]: "Ik had dien nacht de wacht en, leunende over de verschansing, keek ik uit naar het land, toen ik eensklaps een plof in het water hoorde, gevolgd door het alarm van den schildwacht. De gevangene was uit zijne boeien losgekomen en uit een der geschutpoorten aan bakboord in zee gesprongen. Ik sprong met eenige manschappen zoo vlug mogelijk in de, aan stuurboordzijde gelegene kleine *orembaai*, maar daar wij naar bakboord moesten omroeien, had de vluchteling een voorsprong, bovendien was het stik donker, zoodat wij niets konden bespeuren. Wij roeiden zoo snel mogelijk naar het strand en bleven er voor kruisen om den vlugteling den weg af te snijden. Na een half uur kruisen begreep ik, dat hij nu óf ontsnapt óf door de haaien verscheurd zoude zijn en keerde naar boord terug. De Amboineezen werden van nu af wat scherper in het oog gehouden."

Den dag te voren, den 23[n] Juli, had de *Reygersbergen* nog een bezoek gekregen, dat evenmin vertrouwen wekte, hetzij dan terecht of ten onrechte. Den 26[n] was de *Iris* langs de oostkust van Saparoea zuidwaarts gezonden "ten einde het eiland Saparoea van dien kant te observeeren" [2]. De observatie onzer schepen en het kruisen van hunne gewapende sloepen konden nochtans niet beletten, dat er tusschen Ceram en Saparoea gemeenschap werd onderhouden "en de vijandelijke Alfoeren in massa" overkwamen. De *Iris* was tot circa 'n mijl bij *Noesa Laoet* genaderd, toen van daar een prauw onder Hollandsche vlag naderde.

Dit eiland had terstond het voorbeeld van Saparoea gevolgd en alzoo aan den opstand deelgenomen. Het blokhuis *Beverwijk* [3] was door de rebellen afgeloopen; alleen een Europeesch korporaal, dien ik nochtans Biroe genoemd vind, en twee Javaansche soldaten waren door twee regenten w. o. die van het nabijgelegen *Sila*,

[1] *Boelen-M.*, bl. 264.
[2] *Boelen-M.*, bl. 263.
[3] Zie dl. I, bl. 476.

die hen in het bosch verborgen hadden, van den dood gered; daarna was intusschen de korporaal door gebrek aan voedsel bezweken [1]. Een der gangmakers van deze rebellie zou geweest zijn de ons reeds bekende ANTHONIE RHÉBOK, het eerste hoofd onder Matulesi te Saparoea [2]. Hij gaf er de lakens uit en dwong, zoo luidt het verhaal, de hoofden tegen wil en dank aan de rebellie deel te nemen. Onder hen behoorde het hoofd van het op de oostkust van Noesa Laoet gelegen *Akoon*, patih DOMINICUS THOMAS TUWANKOTTA [3]. Patih Akoon heeft misschien berouw gekregen, zoodat toen hij de *Iris* op den 26n zag naderen, hij zich derwaarts begaf: dat was de prauw onder Hollandsche vlag [4]. Hij schijnt vrouw en kinderen achter gelaten te hebben, want wij lezen, dat Matulesi last gaf ze op te lichten en naar *Boi* over te brengen, gelijk geschiedde: hier werden ze ter dood veroordeeld, maar het vonnis kwam niet tot uitvoering. Bij Van Doren leest men dan verder [5]: „Zeker ooggetuige heeft ons verhaald, dat eenige dagen na het afloopen van het blokhuis *Beverwijk* Matulesia eene partij in de negorij Haria gaf, dat hij de vrouwen en de kinderen van genoemden *Patty* dáár liet brengen, alleen met het doel, om deze weerlooze wezens te kunnen mishandelen. Men ving aan met de vrouwen te onteeren, doch haar zwager, dit ziende, werd in woede ontstoken en liep met getrokken zwaard naar de ellendelingen, die het feit begingen; doch hij werd dood gesteenigd, terwijl twee zijner slaven in hetzelfde lot deelden. De mishandelde vrouw en kinderen werden door de komst der voornoemde bodems in de nabijheid van Saparoea gered." Deze

[1] Ik ontleen het verhaal aan *Van Doren-M.* Op bl. 40 staat, dat het blokhuis „door ons vóór den opstand" was ontwapend en op bl. 61 van de redding „alleen" van korporaal en soldaten: dus was er wel bezetting? Een *Europeesch* korporaal, die heet *Biroe*, is evenzeer niet alledaagsch. Nevens den regent van Sila, noemt hij ook dien van *Sosilisa*, een naam, die niet thuis te brengen is; ik denk, dat bedoeld wordt *Nalahia*.

[2] Zie bl. 587. Ook ontleend aan *Van Doren-M.*, bl. 61. - *Boelen-M.*, bl. 268, gewaagt „van den kapitein Lucas" als „een andere benaming voor Thomas Matulesia", dat ik voor een vergissing houd. — „Deze Lucas was eertijds een vrij burger uit de negorij Hatawana", teekent het journaal-Boelen op.

[3] *Akoon*, zie dl. I, bl. 476. Den naam van den patih geeft *Van Doren-M.*, bl. 61.

[4] Aldus *Van Doren-M.*, bl. 41: „Inmiddels had Patti Akong van Noessa Laut, die zich bij den aanvang van den opstand, uit vrees voor Matulesia, in den stroom had laten medeslepen, op de verschijning van het oorlogsvaartuig *de Iris* zich onderworpen."

[5] *Van Doren-M.*, bl. 61.

wraakoefening op de familie van den Patih wordt aldus bevestigd in het *rapport-Porto:*

> Den 13[n] (Augustus) omstreeks 10 ure des avonds, kwamen radja Oelat Salimba, en Nicolaas Pattinasaranij met Thomas Matulesi en den kapitein van Ihamahoe, genaamd Aron, overeen, om de dochter van patih Akoon te brengen (naar Haria?) om te dansen en schande te brengen over het huis van Latumahina [1]. De menschen van Porto en Haria doodden Johannes Tuwanakota, broeder van den patih van Akoon.

De patih van Akoon, aan boord van de *Iris* gekomen zijnde, deelde mede, dat de zeven negorijen van Noesa Laoet trouw aan het Gouvernement waren; een vergadering harer radja's had hem naar het schip gezonden om hulp te vragen tegen de oproerlingen, en speciaal tegen het invloedrijke hoofd ervan, die de bevolking en de radja's ringeloorde, „ofschoon zij, voor het meerendeel, het gouvernement in den grond van hun hart genegen waren" [2]. Akoon gaf ook inlichtingen over fort Duurstede te Saparoea, die ten slotte geenszins onjuist zijn gebleken. De kanonnen waren er allen vernageld, de deuren met ijzeren bouten dichtgemaakt en overal zou de bodem met voetangels en wolfskuilen bedekt zijn. Overste Pool liep natuurlijk niet warm op de komst van dien nieuwen bondgenoot en meende hem „vooreerst in arrest te moeten houden". Zoo zeilde het schip naar de ligplaats der *Reygersbergen* terug: „'s Avonds ten half 9 uuren", staat er in het journaal ad 27 Juli van Groot, „kwam de Iris om de hoek van Hatowana en te tien uure bij mij ten anker, hebbende aan boord de Radja van Akoon." Den volgenden ochtend ten 8 ure bracht Pool andermaal met den Radja een bezoek aan de *Reygersbergen*. „Laatstgemelde kwam", teekende Groot op den 28[n] in zijn journaal aan, „om vredesonderhandelingen te maken en zich uit naam der inwoners van gen[d] eyland aan het Goevernement te onderwerpen, verzoekende tot dekking van het eiland een schip of eene bezetting te mogen hebben tegen de aanvallen van de Sapoereesen. Ik konde die niet geven daar mijn macht alreeds te klijn was, om Saparoea te bevegten." Een paar dagen later benoemde de Commandant een commissie om den Patih nader uit te hooren over den toestand van Noesa Laoet en fort

[1] Hoe deze naam hier te pas komt, weet ik niet.
[2] *Boelen-M.*, bl. 263, aan wien ook het in den tekst volgende ontleend is.

Duurstede, ten einde daarnaar mede zijn maatregelen te kunnen nemen [1]. Patih Akoon deelde opnieuw mede:

> dat van het oogenblik des opstands af het grootste gedeelte der bevolking van Noessa Lant er afkeerig van was, en dat zij alleen de komst van de Hollanders verbeidden; dat zoodra «de Iris" of eenig ander oorlogsvaartuig voor Noessa Laut kwam, zij eenparig besloten hadden, met hunne Regenten aan het hoofd, aan boord te komen en de kwaadwilligen over te leveren, daar zij zich thans alleen uit vrees voor de Saparoeanezen stil hielden;
>
> dat er in het blokhuis «Beverwijk" slechts twee stukken geschut, waarvan de affuiten in stukken geslagen, aanwezig waren en het blokhuis geenszins bewaakt was;
>
> dat het fort «Duurstede" goed in orde was, doch dat de stukken door Matulesia vernageld en de deuren met ijzeren beugels gesloten waren;
>
> dat het strand met wolfskuilen was opgegraven, waarin *borangs* van bamboes en voetangels waren geplaatst;
>
> eindelijk, dat er wapenen aan al de volkeren van Saparoea uitgedeeld waren.

Ook vertelde de Patih, dat tijdens het aan wal zijn van commandant Groot en de zijnen op den 19n Juli [2] "kapitein Lucas" zich in de nabijheid had bevonden en bevolen had, om, zoodra hij te voorschijn zoude zijn gekomen, al de Hollanders het hoofd af te slaan; kapitein Crozier moest echter gespaard worden, omdat de Engelschen als bondgenooten werden beschouwd [3].

Met den 26n Juli had beschieting door onze schepen nog slechts incidenteel plaats. "Deeden", leest men op dien dag in Groot's journaal, "van tijd tot tijd een schot op de negorij, doordien er eenige inlanders, zich gewapend vertoonden. In den achtermiddag nam ik de negorij op; dezelve kwam mij zeer klijn voor en het scheen niet der moeite waardig, hieraan veel kruit te verspillen of volk te verliezen, daar ik zeker was dat deeze vol voetangels en wolfkuilen was en in het geheel niet meer dan uit 20 a 30 hutten en een of twee vaartuigen bestond, welke laatste ik doorschoot."

[1] De *Dispatch* was van Haroekoe (zie bl. 692) weder den 31e Juli bij de *Reygersbergen* ten anker gekomen; volgens *Van Doren-M.*, bl. 62, „nadat" deze aankomst plaats had, werd de commissie benoemd; het verder in den tekst medegedeelde ook ontleend aan *Van Doren-M.*, bl. 62-63.

[2] Zie bl. 687-688.

[3] Bij *Ver Huell*, dl. I, bl. 190; het aldaar op bl. 189-190 medegedeelde komt met het in den tekst verhaalde voldoende overeen.

27 Juli: „Deden eenige schoten op de negorij, wijl zich aldaar veel volk vertoonde."

In den avond van den 29n Juli zag men de naar Haroekoe gezonden *Dispatch* [1] weder naderen. Aangezien het plan bestond om tegen de hoofdplaats Saparoea te gaan ageeren, had Groot andermaal aan Pool last gegeven om naar Noesa Laoet terug te keeren, en daar te blijven kruisen, tot de *Reygersbergen* met de *Dispatch* ook derwaarts, maar op weg naar hoofdplaats Saparoea zoude zeilen, ten einde dan gezamenlijk de reis te vervolgen [2]. Hierin kwam echter in zoover verandering, dat de *Iris* bestemd werd voor een tocht naar Ambon met den last om van daar terug te keeren naar de golf van Saparoea [3]. De commandanten van de beide landsschepen verstonden zich niet goed: het was Zijner Majesteits oorlogsmarine versus de meer bescheiden Koloniale Marine of wel overste versus overste, zoodat Pool eens op zijn nommer gezet moest worden, meende Groot, door den commandant van het Ambonsch eskader. De lastgeving tot kruisen was toch nu alweer met het opperen van velerlei bezwaren beantwoord; Pool beweerde aan alles gebrek te hebben of gebrek te zullen krijgen: al die tegenspraak kon op den duur niet geduld worden [4]. „Ik verzoek UwE.Gestr.", schreef toch deze aan Sloterdijk [5], dat de Kapitein Luit. Pool stelliger orders bekomt: dat ZEd. onder mijn volstrekt kommando is, zoo lang de expeditie duurt, en ik, hier zijnde, geen kommando boven mij heb, daar ZEd. hierin difficulteiten maakt."

Met de *Iris*, die inderdaad aan alles groot gebrek had, werd ook weggezonden een Amboneesch korporaal, die verdacht werd de Am-

[1] Verg. bl. 697, noot 1.

[2] „Ik gaf order aan den Kapt. Lt. Pool om met de Iris zo lange tusschen Nousa Laut en Saparoua te kruisen tot ik met de Maria en de Dispatch op die hoogte kwam, om dan te saam naar het fort Duurstede te zijlen." Groot's journaal ad 28 Juli.

[3] Bij *Boelen-M.*, bl. 264, leest men, dat overste Pool van commandant Groot den 30n Juli last kreeg om met de *Iris* naar Amboina te stevenen „en eenigen tijd te kruisen in de Banda Zee, ten einde den toevoer van wapenen en amunitie van de Zuidelijke eilanden, zooals Flores en Soembawa, te verhinderen". Journaal ad 28 Juli.

[4] In Groot's journaal ad 29 Juli leest men, dat een missive van kapitein Pool ontvangen werd, houdende dat hij niet meer dan voor 8 dagen water aan boord had: „daar hij meer zwarigheden maakte, resolveerde ik om meerdere redenen, dat schip naar Amboina te zenden, om zich van alles te voorzien". Groot verweet o. a. ook aan Pool, dat de *Iris* niet snel genoeg naar de *Reygersbergen* opwerkte: *Van Doren-M.*, bl. 65.

[5] Bij *Van Doren-M.*, bl. 65.

bonsche burgers aan boord op te ruien, makende, zegt het journaal-Boelen, „door zijn woelig gedrag de andere burgers onwillig" [1]. Verder zou medegaan onze luitenant t/z Boelen, die in last had twee veldstukken en andere krijgsbehoeften aan te vragen, benoodigd voor het doorzetten der expeditie; alles moest geladen worden in een voor dat doel te huren vaartuig, dat dan echter niet behoorde te zeilen naar de noord van Saparoea, doch naar de golf van dien naam, aangezien Groot voornemens was zich mede derwaarts te begeven voor de herovering van fort Duurstede [2]. Eindelijk schijnt nog met de *Iris* naar Ambon te zijn gebracht de patih van Akoon; zeker is het, dat dit hoofd derwaarts werd gezonden, gelijk wij nader zullen vernemen. Kapitein Pool mocht echter niet het anker lichten, alvorens de *Dispatch* terug was, daar dit schip wellicht brieven medebracht, waarop nog gediend zou kunnen worden. Tusschen het in 't gezicht krijgen van een zeilschip en de feitelijke aankomst kon echter nog een geruime tijd verloopen en zoo was het ook hier het geval.

Den 30^n^ Juli des ochtends ten ½ 11 naderde weder een prauw van den Ceramschen wal. Een gewapende barkas en een orembaai werden er op afgezonden en nadat door dezen een geweerschot was gedaan, kwam de prauw binnen bereik. Ook de Inlanders daarin verklaarden te zijn vluchtelingen van een Moorsche brik, die door het Gouvernement was ingehuurd om van Timor koebeesten te gaan halen [3]; door den kapitein en den stuurman zeer mishandeld wordende, hadden zij het plan gevormd naar Ambon te varen, doch toen zij de *Reygersbergen* ontwaarden, oordeelden zij het veiliger wegens den oorlogstoestand zich derwaarts te richten [4]. Groot vond geen aanleiding om aan de waarheid dezer mededeeling

[1] Verg. *Van Doren-M.*, bl. 65 en hiervóór bl. 693, noot 5.

[2] Zie *Boelen-M*, bl. 265. De gedrukte mededeelingen stemmen over het geheel genomen met Groot's journaal. Over het gemis aan veldstukken, verg. hiervóór bl. 666.

[3] Verg. dl. I, bl. 522, alinea 3.

[4] In Boelen's journaal wordt medegedeeld, dat het 8 ongewapende manschappen waren, die verhaalden, „dat zij tijdens het hijsen van de Hollandsche vlag op Amboina als matrozen uitgezeild waren met een Moorsche brik naar het eiland Ceram Laut; dat de Kapt^n^. van dat schip aldaar door de inwoonders van dat eiland was gearresteerd geworden, omdat hij van daar eenige goederen en amunitiën wilde wegsmokkelen, terwijl het volk aldaar onmenschelijk behandeld wierd; dat zij daarom met de prauw gevlugt waren om over Saproa naar Amboina te komen, terwijl zij als nog niets wisten van het oproer op de specerij-eilanden."

worden. Het fregat had men nu ook moeten gereed maken tegen een aanval van vijandelijke vaartuigen want, nu het grootste gedeelte van de equipage, het korps mariniers en de Amboineesche vrijwilligers als bezetting in het fort lagen, bleven er maar weinig verdedigers aan boord over. Niemand, tot zelfs de kommandant niet, verliet dan ook een oogenblik het dek, aan naar kooi gaan viel niet te denken, op het dek liggende moest men zijn nachtrust nemen en tevens gereed zijn om, op het geringste alarm van de schildwachten, hetzij van het fort of van boord, naar de wapens te grijpen en de batterij te bedienen. Met het fort waren de noodige alarmseinen vastgesteld. Lantaarns waren aan de bezetting mede gegeven om die te plaatsen op de uithoeken van het fort opdat men van boord, buiten dat licht om, op den naderenden vijand zou kunnen vuren.

Ellinghuijzen werd commandant van het fort.

Over de drie volgende dagen meldt Groot's journaal:

4 Augustus. Met den dag zeilde de Dispatch de baai uit. Zonden naar het fort eenige artillerie-goederen, om de daar zijnde rolpaarden te repareeren; hielden ons den ganschen dag bezig met het fort zooveel mooglijk te versterken: maakten gebruik van de bamboezen, die in de wolfkuilen om het fort stonden en maakten van dezelve voetangels; ook nam ik de ledige flesschen zoowel van mij als van de oficieren, sloegen dezelve aan stukken en wierpen ze om het fort, zijnde in al 800 stuks. Op het zien van eenige manschappen deeden wij van de batterij en van de Maria eenige schoten, waarop zij zich verwijderden. Voorzagen het fort voor 8 dagen victualij en van eenig water; gaven nog ledig vatwerk om water te kunnen vangen.

5 Augustus. Zonden weder eenige amunitie, kruit en [illegible] naar het fort, alwaar zij verplicht waren van tijd tot tijd op de negers te vuuren. Ik liet zulks door de Maria ook doen; en zij verwijderden zich.

6 Augustus. Ten [illegible] uuren kwam gewoonlijk de zeewind [illegible] men kon aan wederszijde schieten langs het fort, alwaar van tijd tot tijd canon- en geweerschoten werden gegeven om de vijandelijke piketten, die zich voor het zelve vertoonden [illegible] eenige victualy en amunitie naar het fort en begonnen de [illegible] leeg te maken.

7 Augustus. Met den dag wierd van het fort gepraaid [illegible] aldaar een man was komen overloopen. Aan boord komende bleek het een Javaan te zijn, die in dienst was geweest, en [illegible] het begin der revolte was gevangen gemaakt. Hij konde ons weinig of niets van de macht des vijands of van hunne intentie me[illegible]

deelen, dan alleen, dat de Alfoeren van Ceram dit eiland hadden verlaten.

8 Augustus. Ontvangen uit het fort een draaijbas door den matroos Jan van Putten gevonden, welke bij die gelegenheid in een wolfskuil is gevallen en geblesseerd aan boord gebragt. Ten 11 uren s'avonds wierd van het fort sein gedaan met vuurpijlen en twee lantaarns aan de uiterste zijde van het fort, hetwelk door een groot gejuig der vijanden wierd beantwoord. Dadelijk wierd daarop met schroot en van het schip met kogels geschoten en wel met dat gevolg, dat men zwaar gekerm der vijanden heeft gehoord en niet konde twijfelen of er waren onder hen eenige geblesseerden gekomen.

In den ochtend van dien 8n had een stille plechtigheid plaats gevonden, waarvan de aanleiding gelegen was in een betreurenswaardig voorval van den vorigen dag, als volgt beschreven in Groot's journaal:

Ten 3 uuren het volk onder eene bezetting van buiten, aan de put werkende, had de Luit. van Guericke de onvoorzigtigheid zich zonder een genoegzame sterkte te ver buiten de post te verwijderen, waarvan het ongelukkig gevolg was, dat hij van agter een boom of muur door een vijandelijke kogel kwam te sneuvelen; een der matrozen, het lijk wenschende te sauveeren voor mishandeling, was verplicht door een sterke aanval hetzelve te moeten verlaaten, dog door een uittogt uit het fort wierd het lijk, hoewel niet geheel ongeschonden gesauveerd.

Het verhaal hierover van Boelen, tot wiens „beste vrienden" Guericke behoorde, luidt aldus [1]:

De luitenant ter zee 2de klasse F. H. van Guericke, die, na het nemen van het fort, dagelijks met een gedeelte manschappen naar den wal ging om den bij het fort zich bevindenden waterput op te ruimen en weder bruikbaar te maken, werd, daarmede bezig zijnde, uit een hinderlaag door den vijand beschoten, waarbij de kwartiermeester Nielsen gewond werd. Van Guericke, hierover in toorn ontstoken, liep met het geweer in de hand, — alle officieren en adelborsten waren gedurende den oorlog behalve met de sabel ook met een geweer gewapend — en gevolgd door slechts één matroos in de richting uit welke de schoten gevallen waren, maar ontving al spoedig een schot, dat hem ter aarde deed storten. Hij werd daarop besprongen door een aantal met klewangs gewapende Inlanders. De matroos kon tegen de overmacht niets uitrichten en moest een goed heenkomen zoeken, om niet zelf in

[1] *Boelen-M.*, bl. 267.

de handen der vijanden te vallen. Op het hulpgeschreeuw van dien matroos rukte de luitenant ter zee 2[de] klasse Cochius met eenige manschappen uit het fort, maar men vond slechts het hoofdlooze lijk van den ongelukkigen officier.

Het journaal der *Reijgersbergen* vervolgt dan op 8 Augustus aldus: „Ten ½ 9 uuren werd de Luit. van Guericke zonder eenige statie in het fort begraven, om geen oog aan den vijand, die om het fort was liggende, te geven, hoewel de gesneuvelde het bij zijn leven wel had verdiend, als zijnde een braaf en veel belovend officier."

De herneming van fort Duurstede bleek vooralsnog slechts van belang uit een oogpunt van moreelen indruk. Het gansche eiland toch bleef feitelijk in de macht der rebellen, zóó zeer, dat men zich zonder een goed gewapenden troep niet uit het fort dan wel derwaarts kon begeven. De Inlanders, ook natuurlijk bekend met het feit, dat de bezetting haar drinkwater moest verkrijgen uit de buiten de versterking gelegen put, hadden op dit punt voortdurend hun schietwapenen gericht; en deze put moest niet alleen gebruikt worden door de bezetting, maar ook door de op de reede liggende schepen, voor zoover deze aan het van de plaats van herkomst mede gebrachte water gebrek kregen. Soms ook kwamen de sloepen onverrichterzake terug, omdat de bron bleek opgedroogd; soms brachten ze slechts brak water mede [1]. Dan werd het uitzicht van de versterking in aanzienlijke mate belemmerd door bosch, uit de boomen waarvan bovendien werd geschoten; huizen, ook het staande gebleven muurgedeelte van de residentie-woning, bleken plaatsen, waarachter de „negers", zooals Groot's journaal ze noemt, of de „Indianen", zooals wij bij Ver Huell lezen, zich verscholen en het de onzen lastig maakten. Eindelijk trachtten de rebellen het fort zelf te benaderen door het opwerpen van verschansingen. Deze onzekere toestanden vorderden niet alleen aanhoudende afmattende waakzaamheid, doch tevens dagelijks, zij het ook kortstondig en met min of meer lange tusschenpoozen, dat er van het fort en van de *Reygersbergen*, soms ook van de *Dispatch*, werd geschoten en dat er uitvallen geschiedden, om den vijand ontzag in

[1] Zoo leest men in Groot's journaal ad 6 September: „Ik was tegenwoordig als de gelegenheid het maar toe liet bij het dagelijksch water halen, doch konde zelden een volle vragt in de barkas krijgen, eensdeels omdat het vaartuig in de branding te veel leed, en ten andere omdat de put te weinig water opgaf." Zie ook o. a. bl. 726.

te boezemen. Het geschut van het oorlogsschip was in den regel gericht op het land links en rechts langs Duurstede; echter ook weleens op het land voor den grooten weg; het ving eerst aan zich te doen hooren, als Duurstede het vuur had geopend, dan wel op een afgesproken, door den commandant der bezetting geplaatst sein [1]. Groot's journaal houdt over deze beschietingen dagelijksche mededeelingen in, die niet noodig zijn hier allen weder te geven. Wat Groot noodig had om krachtiger te kunnen optreden, was versterking aan middelen onder allerlei vormen. Boelen, met de *Iris* naar Ambon gevaren, had zijn commissie volbracht, echter na een weinig voorspoedige reis [2]. Hij was in den avond ten 8 ure van den 31n Juli op Amboina gekomen en had dadelijk aan zijn boodschap gevolg gegeven, waaronder de aantooning tot het zenden van hulp [3]. Den 5n Augustus was mede er aangekomen de den 4n te voren naar Ambon vertrokken, derwaarts gezonden *Dispatch*, ook al om op versterking aan te dringen [4], tevens echter de verheugende tijding mede brengende van de bezetting van Duurstede.

Te Ambon scheen men de middelen, de geestkracht, de noodige orde in de behandeling der zaken te missen: commandant Groot verbeet zich van ergernis. Eindelijk werd er ingehuurd de *Anna Maria*, gezagvoerder Boll, die met water, victualie en kruit werd geladen; eerst echter den 6n Augustus kon het vaartuig naar Saparoea onder zeil gaan [5]. Er was nog wel eenige ruimte op de *Anna Maria* voor aan Duurstede te zenden behoeften, maar die werd nu ingenomen door een commissie, bestaande uit een kapitein der artillerie, een dito van

[1] Zoo leest men in Groot's journaal ad 5 September: „Ten half twaalf uure vielen verscheiden geweerschoten uit het fort, waarbij aan de Noordoostzijde een lantaarn wierd geplaatst, welke het afgesproken sein was om aan die zijde waar de lantaarn stond, te vuuren, waarom ik eenige kanonschooten langs het fort liet doen, totdat de lantaarn was weggenomen."

[2] Zie bl. 699 en 700. Den 31n Juli was de *Iris* tot de negorijen Rohomoni en Kabaoe genaderd, zonder nu wegens windstilte te kunnen vooruit komen. Hier kwamen aan Boelen een bezoek brengen kapitein Wilson van de voor Haroekoe liggende *Zwaluw* en luitenant Veerman. Boelen, zijn commissie spoedigst willende volbrengen, ging met deze heeren naar Haroekoe, waar hij van commandant Van Driel een prauw met 5 man ter beschikking kreeg om de reis te vervolgen. In den ochtend om 4 uur van 1 Augustus kwam hij aan den Pas, dien hij overging om met een andere prauw zich naar Ambon te doen scheppen. *Journaal-B.* - Alzoo een reis als die op 15 Juli: bl. 675.

[3] Zie bl. 699.

[4] Verg. bl. 703 en 704.

[5] *Boelen-M.*, bl. 265 en *Journaal-B.* Het schip heet in dl. I, bl. 517 eenvoudig *Anna*.

de infanterie en een luitenant van de genie, om het vermeesterde fort op te nemen! Wij zullen zoo dadelijk lezen, dat deze zending commandant Groot ten zeerste heeft verdroten. Het was dan ook een summum en doet mij denken aan een incident, tijdens de Belgische omwenteling, dat mijn vader beschreef, toen Mechelen in oproer verkeerde [1]. Den 10^n in den voormiddag tegen 11 uur liet de *Anna Maria* het anker voor Duurstede vallen, „inhebbende", teekent Groot aan, „water, victualy en amunitie, dog geen patronen of kogels, noch eenige versterking om het fort te bezetten, daar ik zoo uitdrukkelijk om had geschreven, maar wel een commissie van drie landofficieren om het fort te inspecteeren". De commandant van de *Reygersbergen* was blijkbaar diep geërgerd. In den voormiddag van den volgenden dag, dus 11 Augustus, ging Groot met de commissie naar het fort, „en", vervolgt het journaal, „stelde HunEd. in de gelegenheid om alles te bezigtigen, toonde hun de patronen, die ik verplicht ben geweest van journaal- en cardoespapier en grof kruit te maaken, daar onder hun de Capt. Directeur van de Artillerie was, en also maakte ik hem bekend hoe noodzaakelijk patronen nodig waren; ook verzogt ik in 't bijzijn der andere offecieren aan den Kapt. der Infanterie, welke alhier als Comm^t. zoude komen, om zo spoedig mooglijk volk te zenden, al waare het maar provisioneel 50 man, hetwelk ZijnEd. beloofde, zeggende overtuigd te zijn dit hoog nodig was" [2]. Den 12^n Augustus keerde de *Anna Maria* met de commissie naar Ambon terug. „Maakten", laat het journaal over de werkzaamheden aan boord van de *Reygersbergen* daarop volgen, „zoo veel geweerpatronen als men papier daarvoor bij elkander konde krijgen en zonden dezelve naar het fort".

Wat niet door de *Anna Maria* op haar reis van Ambon had medegenomen kunnen worden, werd geladen in de *Dispatch*: alzoo mede voorzien van water, victualie, artillerie-behoeften. Het schip vertrok den 7^n naar de baai van Saparoea, doch deed tevens Haroekoe aan; Boelen keerde met dit schip naar Saparoea terug [3]. Haroekoe bereikte men den 9^n. De *Zwaluw* lag er niet meer; zij was onder zeil naar Ternate en vervangen door de *Willoughby*, kapitein Croiset. Twee kanonnen met caissons, herkomstig van de *Zwaluw*, werden overgenomen; ook

---

[1] Zie bl. 8, noot 16 der Bijlagen van mijn werk „De Belgische Omwenteling in Luik en Limburg" (1904).

[2] De kapitein, die tot de commissie behoorde en als commandant terug zou komen, was Lisnet: zie bl. 714.

[3] Verg. bl. 707.

nam de *Dispatch* nog eenige affuiten op [1]. Den 10[n] zette men de reis naar Saparoea voort. Op het strand van Porto en Haria zag men gewapende en dreigende Inlanders, die op het lossen van eenige kanonschoten de vlucht namen. Om 7½ uur in den avond was men dwars van den hoek van Passer Poetih, dien men den 13[n] in den voormiddag passeerde [2]. Ongunstig weer verhinderde ook nu een spoedige reis. Eerst in den avond van den 15[n] kwam men bij Duurstede ten anker; Boelen keerde toen naar de *Reygersbergen* terug [3].

Ook nu weder was Groot door deze nieuwe zending van de *Dispatch* geheel en al teleurgesteld; dadelijk zond hij „dit scheepje", gelijk het journaal ad 16 Augustus mededeelt, „weder naar Ambon terug om versterking".

Weinig had het bij deze reis naar Ambon gescheeld of de *Dispatch* was op de punt van Boi vergaan; ziehier wat er Boelen over mededeelt [4]: „Mij werd last gegeven Kapitein Crossier met de barkas behulpzaam te zijn en te zorgen dat zijn schip zoo spoedig mogelijk in zee kwam. Reeds vroeg in den morgen kwam de *Dispatch* buiten de baai, doch daar finale windstilte bleef heerschen, werd het schip door den stroom naar den hoek van Booi gezet en met kracht naar het eiland Molana gedreven. De barkas kwam toen geducht te stade, want zonder haar assistentie zou de *Dispatch* op het uitstekende rif van dat eiland zijn gevallen. Door het manoeuvreeren met het schip, was ik met de barkas zoover om de kust in zee geraakt, dat ik van die gelegenheid wilde gebruik maken tot het omvaren van het eiland Molana, in de hoop tevens, dat ik tusschen dat eiland en de kust van Saparoea minder stroom zou ontmoeten om weder de baai te kunnen bereiken. Na dus het eiland Molana aan de westkust te zijn langs gevaren, besloot ik te gelijkertijd verkenning te nemen van de baai van Porto en Haria en roeide met de barkas tot voor de monding van die baai. Verder dan eene verkenning konde ik niet gaan, want ik had geen order om die baai te bezoeken en het binnenvaren er van was ook niet geraden, daar de vijand, in massa zichtbaar, gereed stond mij aan te vallen en prauwen aan den wal werden klaar gemaakt, terwijl mijn vaartuig ongewapend en mijne manschappen zonder geweren waren. Deze vluchtige verkenning van de baai van Porto en Haria is mij later van pas ge-

[1] *Boelen-M.*, bl. 265. — Verg. dl. I, bl. 517.
[2] Over dat Passer Poetih, juister wellicht *Pasir Poetih*, verg. bl. 663, noot 1.
[3] Er staat bij *Boelen-M.*, bl. 265, gedrukt 13 Augustus; ik houd mij aan Groot's journaal. Verg. hiervóór de noot 3 op bl. 689.
[4] *Boelen-M.*, bl. 268.

komen, toen de *Maria Reygersbergen* er binnen geloodst moest worden."

Den 22ⁿ Augustus was de *Anna Maria* van Ambon weder te Saparoea [1]. Groot had op verzoek van Ellinghuijzen, commandant van het fort (bl. 704), den 19ⁿ gezonden „nog 6 matrozen en 8 Javanen naar het fort met pieken en enterbijlen tot versterking" en den 20ⁿ, gelijk het journaal op die data memoreert, „eenig schrijfpapier naar de wal om patroonen te maken", zoodat de aankomst van de brik met verlangen werd te gemoet gezien; maar doodgeërgerd, teekent Groot aan: „Kregen van de brik 6 matrozen, behoorende tot de equipage van de *Evertsen*, dog met gemelde brik geen versterking, noch patroonen, noch eenige orders of instructien". Dat slot doet de deur dicht! Groot zond in den avond van den 24ⁿ Augustus Boelen weder naar de *Anna Maria* met last om versterking te Ambon te vragen; in den vroegen ochtend van den 25ⁿ ging hij onder zeil.

Met de *Anna Maria* was tevens van Ambon teruggekomen, zegt Groot's journaal ad 22 Augustus, „de patih van Akoon van Nousa Laut, welke bij mij aan boord werd gebragt, om hem verder bij gelegenheid derwaarts te doen transporteeren" [2]. Van Doren verhaalt [3]: „Deze werd naar Saparoea met brieven afgezonden, om de welgezinden tot onderwerping te breugen en hen aan te sporen hunne hoofden uit te leveren. Spoedig wierd hij echter in hechtenis genomen en naar Noesa Laut terug gebragt". Ik vind echter in de officieele bescheiden ten deze niets anders, dan de mededeeling van Groot in het journaal ad 5 September, dat hij zond „naar de Dispatch de Patih van Akoon van Nousa laut om derwaards te worden getransporteerd" en ad 6 September: „'s Morgens te 3 uren zeilde de Dispatch naar Nousa laut". Den 8ⁿ September in den achtermiddag, verhaalt Groot's journaal van dien dag, kwam de *Dispatch* terug op de reede van Saparoea. Kapitein Crozier bracht daarop in den namiddag van dien 8ⁿ een bezoek aan het fort, medebrengende alweder den patih van Akoon. Hij verhaalde het volgende [4]: „Met het schip the Dispatch bij de negerij van Akoont komende, scheen mij alles vijandelijk gezind te zijn. Niettegenstaande zond ik de Patih met zijne brieven naar de wal; deze man bij zijne onderdanen komende, wierd met de allarmkreet ontvangen, zijne eigen voormalige vrienden vielen met klewans en pieken gewapend op hem aan en hadden die man

[1] Verg. bl. 708.
[2] Verg. bl. 699.
[3] *Van Doren-M.*, bl. 42.
[4] Evenzeer in Groot's journaal en in *Van Doren-M.*, bl. 42.

zich niet ten spoedigste in de jol gered dan ware het met hem gedaan geweest, even als met zijn bediende, die den gruwelijken vijand in handen gevallen is; zijn huis en andere bezittingen had men vernield."

Met de komst van schout-bij-nacht Buijskes als commissaris voor de Molukken, heeft deze „een nieuw huis van deugdzaam hout" voor hem „op kosten van al de negorijen van Noesa Laut" weer doen opbouwen; de Patih wordt daarna genoemd als radja van *Nahalia* op de Noordkust van het eiland; hij kreeg echter om mij onbekende redenen als zoodanig zijn ontslag. Toen gouverneur-generaal Van der Capellen in 1824 te Saparoea kwam, legde deze hem toe een pensioen van f 25 's maands en ontving de man zijn rotan met knop terug, ten blijke, dat hij „onschuldig" ontslagen was [1].

De bezetting van fort Duurstede, zoowel als de commandant van de *Reygersbergen*, had nog altijd moeilijke dagen door te staan, ten gevolge van gebrek aan alles, wat aan de verdediging en aan de uitvallen kracht zou kunnen geven. De volgende uittreksels van Groot's journaal doen ons die moeilijkheden voldoende kennen:

24 Augustus: „Met den dag... een uitval uit het fort om eenige huizen te verbranden, die het gezicht wegnamen en waaragter de vijand zig bedekte. Deden eenige schoten om de uitval te dekken."

26 Augustus: „Met het waterhalen werd door de vijand verscheiden geweerschooten op de buitenposten en op het volk bij de put gedaan, hetwelk mij verplichtte gebruik van het geschut te maken, hetwelk doorgaans het eenigste middel was, waarmede men de rebellen konde doen verwijderen."

28 Augustus: „Met den dag hadden eenige posten uitgezet aan de wal, om water te halen, waarbij de schiemansmaat A. Loef in de rug zwaar wierd gekwetst; ook zagen destijds meer volk dan naar gewoonte, waarop ik somtijds als ook het fort een schot deed; ook liet ik het fort waarschuwen wel op hun hoede te zijn." Loef overleed aan boord, blijkens het journaal, den 13ⁿ September en werd den 14ⁿ „met militaire honneurs aan den wal begraven".

29 Augustus. „In de hondenwagt wierden twee geweerschooten uit het fort gedaan, waarop ik het volk dadelijk bij de stukken liet komen. Ten 5 uuren de batterij goed kunnende zien, deed ik de stukken als naar gewoonte buksen [2] om dadelijk langs het fort te

[1] *Van Doren-M.*, de noot op bl. 62. De mededeelingen bij dezen schrijver zijn ook hier zeer verward; in plaats van Nahalia staat er Natahia; dank Groot's journaal kan men ze hier of daar terecht brengen.

[2] *Buksen*: richten???

kunnen schieten. Een quart voor 6 uuren met de schemering, hoorde ik een generaal geschreeuw en het handgeweer des vijands, welke een begin van aanval op het fort wilde maken. Dadelijk wierd van het fort met handgeweer en een paar kanonschoten gevuurd, hetwelk door een continueel vuur van de Maria Reijgersbergen wierd beantwoord; het een en ander deed den vijand ten 9 uuren hunne retraite neemen, zo dat ten ½ 10 uuren het vuuren geeindigd was. Ik zond dadelijk een chaloep naar het fort om met de details bekend te worden. De Luit. Ellinghuizen, welke aldaar commandeerde, rapporteerde mij, dat de vijand gedurende den nagt zich stil agter de muuren van de residentie had verscholen en met den dag, zooals boven gemeld, den aanval deed; dat op het vuur zoowel van de Maria als van het fort, zijl. zich weder agter de muuren verschansten, waartegenop zij nu de stormladders zetten om zo in de batterij te schieten. dat zij tot tweemalen door het vuur van het fregat daarvan moesten wijken, wijl dat vuur meest op die muur gericht was geweest; ZijnEd. heeft daarom enkel het vuur uit het handgeweer der Amboineezen gebruikt om in geval de vijand de couragie mogt hebben om het fort te bestormen, zich van het geschut, dat met schroot geladen was en het handgeweer der equipage te kunnen bedienen; dat ook het handgeweer der Amboneezen met het vuur van het fregat voldoende is geweest om hun in bedwang te houden; ZijnEd. eerst is begonnen met het geschut toen de vijand retourneerde, als zijnde toen buiten bereik van het handgeweer; dat bij de eerste aanval de matrozen Brinkamp en J. Smit, daarna J. Bakker door de ambrasure doodelijk gewond zijn en een Ambonnees in de arm gekwetst is [1]; dat het getal der dooden en gekwetsten des vijands moeilijk is op te geven, doordien zij die wegsleepen, maar dat sommigen eenige hunner hebben zien wegdragen. Genoemde Luit. was bizonder over het gedrag der equipage en over de Amboineesche burgers te vreden en verzogt mij hun aan den Schout-bij-Nacht en gouverneur der Molukko's te recommandeeren; ook verzogt gem. Luitenant de gesneuvelden en gekwetsten te doen remplaceeren."

Groot liet het volk voor den boeg komen, las eenige zinsneden uit den brief voor, w. o. die betrekkelijk het sneuvelen van de drie matrozen, het aanmerkelijk getal dooden en gekwetsten, dat door

[1] „Drie der knapste matrozen sneuvelden, en een Amboinsche korporaal gewond": *Ver Huell*, dl. I, bl. 192. Evenzoo in *journaal-B.* J. Smit had tot de eerste beklimmers van het fort behoord: zie bl. 702 hiervóór.

den vijand was gekregen en dat allen in het fort zich goed hadden gedragen [1]. Naar aanleiding van Ellinghuijzen's verzoek om 6 vrijwilligers, boden zich allen aan, "zoodat ik verplicht was zelve te kiezen" [2]. Dadelijk gingen alzoo 6 man naar het fort.

31 Augustus: "Met het waterhalen wierd de kwartiermeester N. Nielsen [3] en een Amboneesch burger gekwetst."

1 September: "Met den dag buitenposten uit het fort gezet hebbende om water te halen, wierden die door den vijand aangevallen, 't welk een kleine schermutseling gaf, doch dat het geschut van het Fort en de Maria spoedig deed eindigen; bij deze gelegenheid wierd een Amboineesche burger gekwetst."

Terwijl Boelen te Ambon vertoefde [4], liep er het Noord-Amerikaansche schip *Lady Paterson* binnen, komende van Batavia met troepen ja, maar ook met de voor de Ambonsche autoriteiten beteekenende tijding, dat schout-bij-nacht Buijskes met een strijdmacht weldra zou nakomen; van de aangebrachte versterking kon de voor Saparoea bestemde *Dispatch* dadelijk wat medenemen. Zoo overigens nog weinig gedaan was geworden tot bestrijding van de rebellen, nu de komst van den Commissaris-Generaal in het vooruitzicht werd gesteld, meende men zooveel mogelijk alle vijandelijkheden tot diens optreden te moeten uitstellen.

Met het ondergaan der zon op den 2n September zag men van de *Reygersbergen* de *Dispatch* tusschen Saparoea en Noesa Laoet doorzeilen, doch windstilte belette deze de reede van Saparoea te naderen. Eerst den 3n slaagde het schip ten anker te komen; Boelen was aan boord met 130 man, 2 veldstukken [5] en de daarvoor benoodigde ammunitie, zoomede 3 maanden levensmiddelen; echter bleek ook nu niet gedacht te zijn aan ammunitie voor het fort, zoodat de *Reygersbergen* nogmaals van haar kleinen voorraad aan Duurstede moest afstaan en derwaarts patronen zenden! De ontvangen hulp was overigens dringend noodig; gebrek dreigde aan spek, aan vleesch; de Ambonsche burgers waren niet langer te vertrouwen; zij toonden ontevredenheid en werden des nachts door de rebellen aangezocht om over te loopen; de geweren der schepen waren in slechten staat, de schroeven verloopen, de pannen ontstaald, zoodat

[1] *Journaal-B.*
[2] *Groot's journaal.*
[3] Verg. bl. 705.
[4] Verg. bl. 710.
[5] Verg. bl. 666 en 699.

men alleen moest rekenen op de zeer goede geweren, die juist deze burgers in handen hadden [1].

Dien 3^n ontscheepten de troepen onder bevel van den kapitein LISNET. De ammunitie en de levensmiddelen werden toen en volgende dagen afgehaald. Den 5^n werd de bezetting van Duurstede nog versterkt door de toezending van met de *Dispatch* aangekomen 12 Javanen en adelborst Nuijs [2]. Groot's gemoedsstemming over het beleid te Ambona teekende zich onwillekeurig bij het memoreeren van deze ontladingen. „Ontving", lees ik o. a. ad 5 September, „uit de Dispatch 3000 patronen, sedert een maand van Amboina gevraagd en nu eerst gekomen, hoewel dit het vierde schip was dat van daar kwam; ook ontving ik eenige 12 ℔- en 16 ℔-kogels".

De rebellen trachten de ontladingen en inschepingen te verhinderen, zoodat Groot „eenige kanonschoten" op hen moest laten doen, gelijk het journaal ad 3 September aanteekende.

Lisnet werd nu commandant van het fort; onder hem werd er Boelen geplaatst voor „de directie" van de artillerie. De in het fort geplaatste equipage der schepen onder de luitenants t/z Ellinghuijzen, Cochius, Coops en den adelborst Feldmann [3] keerden voor een deel naar de *Reygersbergen* terug; eenige manschappen en de Ambonsche burgers bleven ter beschikking van Lisnet, „daar voornoemde kapitein geen artilleristen bij zich had", meldt het journaal. Toen om 3½ uur Ellinghuijzen, na het commando van 't fort aan kapitein Lisnet te hebben overgegeven, aan boord stapte met het reeds vermelde personeel, werd hem evenals aan de andere officieren door overste Groot en de equipage een driewerf hoerah! toegebracht [4]. Ellinghuijzen bleef tot het einde van den opstand in de Molukken werkzaam en voer ook op de *Reygersbergen* naar Java terug. Den 6^n Maart 1818 bereikte het schip de reede van Soerabaja, den 18^n November d. a. v. die van Batavia. Hier eerst nam hij zijn afscheid, hetgeen Groot in zijn journaal aldus memoreerde: „Den 1^n December liet ik het volk opkomen om hun kennis te geven, dat de 1^e luitenant Ellinghuizen op zijn verzoek met het ontslag uit den dienst van boord ging; ik deed dit omdat deeze officier het commando over hen had gehad bij iedere landing in de Molukko's en gedurende de bezetting van het fort Duursteeden daar als commandant had geageerd."

[1] *Van Doren-M.*, bl. 69 en 70.
[2] *Journaal van de Reygersbergen.*
[3] Verg. bl. 681, 702, 704.
[4] *Journaal-B.*

HOOFDSTUK XII.

Fort Duurstede onder commando van Lisnet: 3 September—9 October.

Schermutseling op 3 September. — Uitval op den 4[n]. — Het vermanen tot onderwerping. — Gesprekken tusschen de rebellen en onze bezetting: 5 September. — Aanval van de rebellen in den nacht van 5-6 September. — Ontdekking van geld en van een lijk, vermoedelijk van mevr. Van den Berg: 6 September. — Komst van de *Anna Maria* met versterking: 10 September. — Terug naar Ambon de patih van Akoon en luitenant Christiaansen: 12 September. — Javanen en Amboneezen der bezetting Duurstede schieten op elkander: 17 September. — Kleine uitvallen op 18-21 September. — Mislukte uitval op den 22[n]. — De *Anna Maria* opnieuw te Saparoea: 28 September. — Vernieling der visschersvaartuigen. — Bericht te Saparoea der aankomst van Buijskes te Ambon: 9 October.

Nadat men in Duurstede op den 3[n] September eenigszins op orde was gekomen, werd besloten, om nog vóór het invallen van de duisternis een verkenning te doen, ten einde den overmoed der rebellen tegen te gaan. Het kwam tot een schermutseling; de muiters werden althans voor 't oogenblik uit de door hen opgeworpen verschansingen verjaagd met verlies van eenige dooden; de *Reygersbergen* deed toen ook, zegt het journaal, aan weerszijden van het fort een schot. Met de invallende duisternis keerde men naar het fort terug; op de borstwering bij de stukken bleef men echter bivakkeeren, „want de vijand scheen overmoedig in zijne voornemens te zijn" [1].

Den volgenden ochtend, 4 September, met zonsopgang, begaf zich Boelen met eenige Ambonsche vrijwilligers buiten het fort om den toestand van het afgebrande residentiehuis op te nemen. Hij liet eenige ronde kijkgaten in de muren hakken, waarbij schildwachten werden geplaatst, om den vijand waar te nemen. Menig oproerling is uit deze schietgaten, bij het heen en weer loopen tusschen de kampongs en hun hinderlagen, neergeschoten. De posten bij de kijkgaten gesteld, rukten des nachts het fort weer binnen, om den volgenden ochtend opnieuw derwaarts te gaan.

[1] *Boelen-M.*, bl. 271. Al het in den tekst verder verhaalde in dat memoriaal, bl. 271-273.

Den ochtend, dat Boelen hiermede aanving, begon hij ook zijn artillerie-matrozen te oefenen in het omgaan met de beide binnen het fort gebrachte veldstukjes [1]; het uur was nog niet verstreken, of de matrozen toonden er zich voldoende in bedreven. Toen stelde hij kapitein Lisnet voor, om dadelijk na het middageten van het volk met die veldstukjes een uitval te doen, "daar de vijand niet zou verwachten, dat wij nog heden daarmede zouden komen opdagen". Lisnet verleende slechts noode zijn toestemming, maar eenmaal er zich vereenigd mede hebbende, gaf hij tevens bevel, dat de Ambonsche vrijwilligers aan den uitval zouden deelnemen om als tirailleurs op te treden en dat zij brandstoffen, bijlen, zagen zouden medenemen tot het opruimen van alles wat in den omtrek van het fort hinderlijk kon zijn voor het zien naderen van den vijand. Er was bij het fort van den vijand een "zware benting", in de eerste plaats het doelwit van de onder Boelen in den achtermiddag uitrukkende honderd man met de twee stukken [2]. Ziehier hoe Boelen het verder gebeurde heeft gememoreerd:

> Het rechtsche veldstuk liet ik op de flank aanrukken, wat zoo snel in zijn werk ging, dat het kanonvuur de achterzijde van de benting bestreek, voordat de vijand den tijd had daar langs heen te vluchten. De eerste schoten met schroot uit dat veldstuk brachten dan ook eene geweldige slachting onder hen te weeg. Toen rukten wij voort tot op het punt, waar de groote weg de laan kruist, aan welker uiteinde het grafmonument van een Engelsch Kapitein staat. Op dit kruispunt liet ik een der beide veldstukken post vatten tot het observeeren van den vijand en om te beletten dat die, terwijl wij voorwaarts drongen, ons in den rug viel. Het linksche stuk namen wij mede voorwaarts op den weg naar Porto en Haria. De Amboneezen tirailleerden voor ons uit, alles op hun weg vernielende.
>
> De »Maria Reijgersbergen", die van onzen uitval kennis had gekregen, deed inmiddels het grof geschut spelen in de richting langs de westkust van het fort Duurstede, doch onze veldtocht met die twee veldstukjes ging met zoo'n snelheid voort, dat wij kans liepen voor de kanonkogels van het fregat te moeten retireeren, indien men daar aan boord niet bij tijds gemerkt had, dat wij ons reeds bevonden dáár, waar kort te voren de vijand geweest was en begrepen had, dat men het vuren moest staken. Nadat wij zooveel mogelijk ruimte gemaakt hadden door om te hakken en te vernielen al wat de belegeraars van het fort van nut kon zijn,

[1] Verg. bl. 713.

[2] *Journaal-Reygersbergen*, ad 4 September.

> en de vijand zich nergens meer vertoonde, gaf ik bevel om naar het fort terug te trekken. Doch de Amboineezen waren door den voorspoed op dezen tocht zóó opgewonden, dat zij mij als 't ware baden om verder voort te rukken. Ik was dus genoodzaakt den sergeant, hunnen aanvoerder, te zeggen dat ik daarvan thans moest afzien, omdat de munitie, die in een lederen zak medegevoerd werd verschoten was. De sergeant, dit vernemende, begreep dat van een verder voortrukken nu geen sprake kon zijn. Hij liet zijne manschappen retireeren, hun tevens toeroepende »obat passang soedi abis" (de munitie is verschoten). Deze woorden werden in het bosch door de Amboineezen elkander toegeroepen en natuurlijk ook verstaan door den vijand. In de eerste oogenblikken had ik op die onvoorzichtig geuite woorden geen acht geslagen en, terwijl wij met de veldstukken terug trokken, niet dadelijk opgemerkt, dat de vijand zich verzameld had en ons achterop trok. Wij hadden het bruggetje, dat wij met onzen krijgsmacht waren overgetrokken toen nog een goed eind voor ons, zoodat, had de vijand zijne operatie met meer stilte verricht, hij ons misschien had kunnen overrompelen; doch zijn krijgsgeschreeuw waarschuwde ons bij tijds. Ik had nog een paar schoten schroot voor het eene veldstuk, zoodat ik eensklaps aan mijn volk bevel gaf op nieuw op den vijand los te stormen. In woeste vaart renden wij op de muitelingen toe, die daardoor misschien meenden, dat zij door bovengemeld geroep misleid waren geworden, ten minste zij namen in verwarring de vlucht. Wij zonden hen nog twee schoten schroot na, maar toen was het ook zaak voor ons om terug te trekken, want nog slechts één schot kruit bevond zich in den lederen zak.

Ook nu bleek commandant Groot niet zijn illusie te hebben prijs gegeven, om door overreding de menschen tot inkeer te brengen. Althans Boelen had van hem brieven medegekregen, gericht aan de bevolking van Saparoea, waarin hij haar tot onderwerping vermaande, „indien zij niet al hunne bezittingen, huizen en vaartuigen verbrand en vernield wilden zien"; diegene, die Matulesi uitleverde, zou f 1000 ontvangen en die een hoofd van minderen rang uitleverde, f 500! Boelen deed deze op karakterloosheid der rebellen berekende stukken „zoo ver mogelijk van het fort" op bamboezen palen stellen [1]. Medio September bij een uitval, bleek ook nu het effect. „De door den Overste Groot en de Kapitein Lisnet onder de vijanden verspreide proclamaties", schrijft de Memorialist [2], „vond men in een bundel aan een bamboestaak hangen, in het gezicht van het

[1] *Boelen-M.*, bl. 273.
[2] *Boelen-M.*, bl. 276. — Verg. hierna bl. 724.

Den 2ⁿ October plaatste Groot den cadet 1ᵉ klasse ZOUTMAN op het fort, ter aflossing van collega Nuijs, „welke het opzigt van de manschappen van de marine had", herinnert Groot's journaal [1].

De strijd werd niet alleen te land, doch ook te water gevoerd, daar de rebellen de stoutmoedigheid hadden zich ook in vaartuigen te wagen. „Van tijd tot tijd vertoonden zich ook vijandelijke vaartuigen aan den mond van de baai", verhaalt Boelen [2], „op welke dan jacht werd gemaakt met de barkas of de gewapende *orembaai*. Zoo had ik op den 4ⁿ October een gelukkige ontmoeting op den hoek Oma bij de negorij Siri Sori." Over den 4ⁿ lezen wij in Groot's journaal: „Zonden de barkas om water te halen, dog de put ledig zijnde, kwam dezelve zonder water aan boord.... Zagen een praauw om de Zuidhoek komen. Zonden dadelijk drie vaartuigen gewapend om de prau te agtervolgen, waarop hij weder zich retiereerde; ook waren aan de Zuid Oostzijde verscheidene visschers in kleine praauwen, welke ik liet verjagen met eenige geweerschoten uit de chaloupen; ten half 10 waren de vaartuigen weder aan boord."

Toen den 9ⁿ October brik *Anna* van Ambon te Saparoea terug kwam, bracht zij het voor Groot belangrijk bericht, dat Buijskes met belangrijke versterking was aangekomen, waarmede de commandant van de *Reygersbergen* een gunstig keerpunt in den strijd tegen de rebellen voorzag. „Vlagde", teekent het journal van dien 9ⁿ aan, „met de Engelsche vlag van de Kruis, de Hollandsche vlag van de Groote en de Pruissische vlag van de Voortop om hierdoor den vijand een weinig mismoedig te maken." Welke looze middelen om de rebellen gedweeër te stemmen!

[1] Over Nuijs, zie bl. 714 en over Zoutman bl. 692.
[2] *Boelen-M.*, bl. 276.
[3] Verg. bl. 725.

EINDE VAN HET TWEEDE GEDEELTE.

INHOUDSOPGAVE VAN DE INLEIDING EN VAN DE EERSTE TWEE GEDEELTEN.

TWEEDE GEDEELTE.

NOTULEN

VAN DE

BESTUURS- EN ALGEMEENE VERGADERINGEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË.

1910—1911.

geheel of nagenoeg algemeene stemmen gekozen de heeren Mr. C. Th. van Deventer, Prof. Mr. Dr. J. C. G. Jonker en Prof. Mr. J. H. Carpentier Alting.

De eerst- en laatstgenoemde, ter vergadering aanwezig, verklaren zich bereid de benoeming aan te nemen; den heer Jonker zal van zijne benoeming schriftelijk bericht worden gezonden.

Op voorstel van den voorzitter wordt bepaald dat het vanwege het Instituut uit te geven werk, Sang, hyang Kamahâyânikan, oud-Javaansche tekst met vertaling en aanteekeningen, door J. Kats, voor de leden verkrijgbaar zal worden gesteld tegen de helft van den boekhandelsprijs (art. 13 , 2e al. van het Reglemnt).

De Secretaris deelt mede dat sedert de vorige Algemeene Vergadering zijn benoemd:

tot leden-donateurs:
Z. Exc. A. W. F. Idenburg;
de Koninklijke Maatschappij tot exploitatie van petroleumbronnen;
de Landbouw maatschappij "Bangak";
de Deli-Maatschappij;
de Internationale Crediet- en Handelsvereeniging Rotterdam;
de Semarang-Joana stoomtram maatschappij;

tot contribueerende instellingen;
de Crediet- en Handelsvereeniging Banda;
de Cultuur-maatschappij Bogokidoel;
de Cultuur-maatschappij Tangoenan;
de Maatschappij tot exploitatie der Suikerfabrieken Sentanenlor, Brangkal en Dinoyo.

tot leden: de dames Bouricius, de HH. K. H. H. van Bennekom, P. A. F. Blom, E. H. Brants, J. H. Cohen Stuart, H. Colijn, Mr. H. G. P. Duyfjes, Mr. J. F. W. la Fontaine, Raden Mas Gondo Winoto, G. E. T. Gonggrijp, Mr. H. P. Grobbee, F. J. H. van Hasselt, S. baron van Heemstra, P. J. de Kanter, D. A. Kelder, H. J. Kerbert, H. Krayer van Aalst, Ds. E. Kuylman, Dr. A. Kuyper, J. A. Laan, Mr. H. Lamberts, Liem Kwat Hoey, Mr. J. A. Loeff, Dr. Hendrik P. N. Muller, Dr. J. Noordhoek Hegt, Raden Mas Noto Soeroto, Mr. M. F. Onnen, Dr. A. J. A. Prange, Mr. E. N. Rahusen, Dr. A. Rivaï, Mr. K. J. M. Royaards,

H. Soesman, Mr. M. W. F. Treub, Th. H. A. van der Ven en J. D. baron van Wassenaer van Rosande.

Niemand verder het woord verlangende. sluit de voorzitter de vergadering na dankbetuiging aan de aftredende bestuursleden voor hunne toewijding aan de belangen van het Instituut, en met den wensch dat hun afscheid slechts tijdelijk zal zijn.

BESTUURSVERGADERING

VAN 19 FEBRUARI 1910.

Aanwezig de Heeren Kern, Bakhuizen van den Brink, van Berckel, van Ophuysen, Poensen, van Vollenhoven, Juynboll, van Deventer, Carpentier Alting en Kielstra.

Tot Voorzitter, Ondervoorzitter, Penningmeester en Secretaris worden onderscheidenlijk gekozen de HH. Kern, van Vollenhoven, Bakhuizen van den Brink en Kielstra.

De notulen der vergadering van 15 Januari j.l. worden gelezen en goedgekeurd.

Aangeteekend wordt dat benoemd zijn:

tot leden-donateurs: de landbouwmaatschappij Bangak, de Deli-Maatschappij, de Internationale Crediet- en Handelsvereeniging Rotterdam en de Samarang Joana-stoomtrammaatschappij;

tot contribueerende instellingen:

de Crediet- en Handelsvereeniging Banda, de cultuurmaatschappijen Bogokidoel en Tangoenan, en de maatschappij tot exploitatie der suikerfabrieken Sentanenlor, Brangkal en Dinoyo;

tot gewone leden, de HH. E. H. Brants, mr. H. P. Grobbée, S. baron van Heemstra, P. J. de Kanter, dr. A. Kuyper, J. A. Laan, mr. J. A. Loeff, mr. E. N. Rahusen, Dr. A. Rivaï, mr. M. W. F. Treub en J. D. baron van Wassenaar van Rosande.

Met het einde van het jaar 1909 hebben de HH. D. A. F. Brautigam S. de Kanter en F. H. J. Privé, met ult° 1910 de HH. Joh. Krap en dr. N. J. Singels hun lidmaatschap doen eindigen.

Bericht is ontvangen van het overlijden van het buitenlandsch lid Prof. E. H. Giglioli en van de gewone leden J. L. Pierson en dr. G. J. A. van de Sande.

De leden P. N. Adriani, F. W. Craandijk, G. J. van Dongen en G. L. der Kinderen zonden bericht van veranderd adres.

Van den Secretaris der Commissie voor het adatrecht is d. d. 9 Febr. j. l. n° 11 het verzoek ontvangen, hem een crediet tot een maximum van honderd gulden te openen voor schrijfloonen en dergelijke uitgaven.

Geene bedenking.

Van den 1n Secretaris der Multatuli-commissie is, namens haar, het verzoek gedaan het Instituut door een gedelegeerde te doen vertegenwoordigen.

Na gedachtenwisseling, waarbij in het bijzonder wordt gewezen op het feit dat het verschijnen van den Max Havelaar heeft bijgedragen tot het opwekken in Nederland van belangstelling in Indië, en dat de werkzaamheden der Commissie vermoedelijk zullen leiden tot maatregelen welke de ontwikkeling der inlandsche bevolking ten goede komen; terwijl, aan den anderen kant, twijfel wordt geopperd of eene hulde aan den schrijver van de Max Havelaar wel op den weg ligt van het Instituut, wordt met 7 tegen 3 stemmen besloten aan de uitnoodiging te voldoen en den heer van Vollenhoven als gedelegeerde aan te wijzen. Deze heeft hiertegen geen bezwaar.

Ter plaatsing in de *Bijdragen* zijn ontvangen:

een opstel van het lid, mr. F. D. E. van Ossenbruggen, over inlandsche gebruiken bij pokken-epidemieën. In handen van de HH. Carpentier Alting en van Vollenhoven;

een woordenlijst van de Papoea's in Z. W. Nieuw-Guinea, door J. M. Dumas. In handen van de HH. van Ophuysen en Jonker.

De Secretaris stelt voor, om wanneer daarvóor ruimte in de *Bijdragen* beschikbaar mocht zijn, daarin op te nemen de Ambonsche historiën van Rumphius, waarvan de druk reeds meermalen (in 1852 en 1901) werd ter sprake gebracht, maar toen afstuitte op de belangrijke kosten eener afzonderlijke uitgaaf.

Goedgekeurd.

De Secretaris deelt mede dat verschillende geschenken voor de bibliotheek zijn ontvangen van de HH. Prof. dr. R. Brandstetter, Henri Dentz, F. Fokkens, dr. J. H. F. Kohlbrugge, J. E. de Meyier, Prof. P. E. Pavolini, G. P. Rouffaer, C. M. Pleyte en A. Wright. Daaronder verdienen vooral vermelding:

van den heer Rouffaer, de ontbrekende serie 1870—85 van de

Koloniale Afdeeling der Nationale Huisvlijt-tentoonstelling te Scheveningen in 1910.

Ten behoeve der Bibliotheek zijn in de afgeloopen maand geschenken ontvangen van het bestuurslid van Deventer, het buitenlandsch lid Prof. Dr. J. Kohler, de leden M. van Geuns, Jhr. L. C. van Panhuys, W. van Gelder en J. Kats, den missionaris op de Gilbert-eilanden J. van Adrichem; en, van Mevr. Overakker, een foto van het grafmonument van den op Sumatra's westkust omgekomen controleur Bastiaans.
Notificatie.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING
VAN 16 APRIL 1910.

Aanwezig alle bestuursleden, behalve de Heer Poensen, die berichtte wegens ziekte verhinderd te zijn.

De notulen der vergadering van 19 Maart 1910 worden gelezen en goedkeurd.

Tot leden van het Instituut worden benoemd de H.H. mr. J. J. Clotterbeeke Patijn van Kloetinge, mr. G. W. Uhlenbeck en, met ingang van het volgend Instituutsjaar, mr. dr. F. A. C. Graaf van Lynden van Sandenburg.

Van de H.H. Dr. G. N. P. Filet, Dr. C. J. J. van Hall, mr. Th. H. de Meester, mr. C. H. Nieuwenhuijs, Jan Smit Az., mr. J. van Walré en Dr. E. Wiersum is bericht ontvangen dat zij met het einde van het loopende jaar hun lidmaatschap wenschen te doen eindigen; van de leden W. Cornelis, L. Diephuis, mr. J. F. W. la Fontaine, H. J. Kerbert, mr. K. J. H. Royaards en J. J. Verwijk, opgaaf van veranderd adres.
Notificatie.

Ingekomen zijn:
a. een brief van het dagelijksch bestuur der Vereeniging voor

tentoonstellingsbelangen te Amsterdam, waarin het doel dier vereeniging wordt uiteengezet en de medewerking van het Instituut wordt gevraagd.

Na bespreking wordt besloten, de gewenschte medewerking niet te verleenen, aangezien er voor het Instituut geene bijzondere aanleiding bestaat, het houden van tentoonstellingen te bevorderen.

b. een brief van de Commissie voor de huldiging van Multatuli's nagedachtenis, waarin medewerking wordt gevraagd tot de stichting van een Fonds ten bate van den inlander van Ned.-Indië, ter aanduiding van zijn oorsprong te noemen het Max Havelaar-fonds.

Na bespreking wordt besloten, voor bedoeld fonds een bedrag van Honderd Gulden beschikbaar te stellen.

c. een artikel van den heer J. A. Loebèr te Elberfeld over merkwaardige kokerversieringen in de Z. en O. Afdeeling van Borneo.

Op advies van de H.H. Juynboll en Kielstra wordt tot plaatsing in de *Bijdragen* besloten.

d. eene beschouwing "over den oorsprong van het woord gĕḍog in de wajang", van het lid Raden Mas Noto Soeroto.

Op advies van de H.H. Kern en Jonker wordt tot plaatsing in de *Bijdragen* besloten.

e. een opstel van het lid J. C. van Eerde over "Hindoe-Javaansche en Balineesche eeredienst".

In handen van de H.H. Kern en Juynboll.

De Penningmeester deelt mede dat hij f 200 ontvangen heeft van de Commissarissen in Indië.

Notificatie.

De Secretaris deelt mede dat ten behoeve der Bibliotheek ontvangen zijn geschenken van den donateur G. P. Rouffaer, de leden F. Fokkens, M. van Geuns en mr. A. Paets tot Gansoyen, en van den heer H. F. Roll.

Idem.

Naar aanleiding van een door den Onder-voorzitter gestelde vraag wordt na bespreking bepaald dat de door het Instituut uit te geven "afzonderlijke werken" betreffende het adatrecht zullen worden gedrukt in een oplaag van 250 exx.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING

VAN 21 MEI 1910.

Aanwezig de HH. Kern (Voorzitter), van Vollenhoven (Ondervoorzitter), van Berckel, van Ophuysen, Jonker, Carpentier Alting, Bakhuizen van den Brink (Penningmeester) en Kielstra (Secretaris).

Afwezig met kennisgeving, de Heeren Juynboll, Heeres en van Deventer.

De notulen der vergadering van 16 April j. l. worden gelezen en goedgekeurd.

Tot lid-donateur wordt benoemd het lid J. W. IJzerman; tot leden, de Heeren Dr. J. C. J. Bierens de Haan, mr. F. J. J. Cremers, A. E. Dinger, Jhr. J. A. van Kretschmar van Veen, H. J. Lovink, Mas Radjiman; en, met 1 Juli a. s., F. E. Spirleot.

De Secretaris deelt mede, dat mej. M. Tonnet van haar besluit om voor het lidmaatschap te bedanken is teruggekomen en dus op de lijst geplaatst blijft.

Met het einde des jaars bedanken voor het lidmaatschap de HH. S. Blok, L. W. C. Gerlach, P. de Nes en C. C. J. Schröder.

Van de leden mr. J. F. W. la Fontaine, Dr. C. J. J. van Hall, D. H. Havelaar en mr. C. A. de la Parra werd opgaaf ontvangen van veranderd adres.

Door den Secretaris is ontvangen f 37 aan verkochte boeken, welk bedrag is afgedragen aan den Penningmeester.

Van het Bestuur der Maatschappij ter bevordering van het Natuurkundig onderzoek der Ned. Koloniën is d. d. 5 Mei j. l. de uitnoodiging ontvangen, deel te nemen aan de hulde, heden (21

Mei) te brengen aan de Heeren mr. H. A. Lorentz en J. W. van Nouhuys, te Amsterdam.

Op dit schrijven is d.d. 9 dezer namens het Instituutsbestuur geantwoord door den Voorzitter en Secretaris, dat zij (wegens de heden te houden vergadering) niet aanwezig zouden kunnen zijn, doch de Maatschappij schriftelijk hunne gelukwenschen aanboden met den schitterenden uitslag van de door genoemde heeren volbrachte reis op Nieuw-Guinea, en haar Bestuur uitnoodigden de tolk onzer gevoelens bij de reizigers te willen zijn.

De Secretaris heeft voorts onverwijld aan de bestuursleden mededeeling gedaan van de ontvangen uitnoodiging, en ontving daarop bericht dat, terwijl de overige Heeren verhinderd waren, de Heeren van Deventer en Juynboll — deze echter in andere kwaliteit — zich voorstelden, aan die noodiging gevolg te geven. Alzoo werd aan den Secretaris der Maatschappij bericht dat mr. van Deventer het Instituutsbestuur bij het huldebetoon zoude vertegenwoordigen.

Notificatie.

De Secretaris deelt mede dat hij, onder nadere goedkeuring, een ex. der door het Instituut uitgegeven werken en enkele boekwerken uit de bibliotheek ter beschikking heeft gesteld van het comité voor het paviljoen „Groot-Nederland” op de Brusselsche tentoonstelling.

Goedgekeurd.

Van den heer B. H. Franssen Herderschee is ter plaatsing in de *Bijdragen* ontvangen eene verhandeling over Midden-Timor en de Berg-Timoreezen.

In handen van de HH. Jonker en van Berckel.

Door den heer Juynboll is schriftelijk advies ingediend omtrent het opstel van het lid J. C. van Eerde over Hindoe-Javaanschen en Balischen eeredienst. Hij acht het stuk alleszins waard in de *Bijdragen* opgenomen te worden, doch zou den schrijver in overweging gegeven wenschen te zien, de inleiding, welke reeds bekende zaken bevat, eenigszins te bekorten en de spelling der aanhalingen uit het Balisch hier en daar te wijzigen.

De heer Kern vereenigt zich geheel met dit advies, waarna dienovereenkomstig wordt besloten.

De Penningmeester deelt mede dat hij van de firma G. Kolff en C°.

Eut, M. van der, Hollandsch-Soendasche spreekwijzen, brieven, enz. 1891. 107 blz. . . . . f 1.50
Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 5e Reeks, VI.

Geschiedenis van Tanette. Boegineesche tekst met aanteek., door G. K. Niemann. Uitgeg. ter geleg. van het VIe Intern. Orientalisten-Congres te Leiden. 1883. 14, 174 blz. 8vo . . . . f 2.25

Groeneveldt, W. P., De Nederlanders in China. Dl. I. (1601—1625). 1897. 600 blz. . . . . f 7.25
Dit werk vormt deel IV van de 6e Reeks der Bijdragen.

Groneman, Dr. J., Tjandi Parambanan op Midden-Java na de ontgraving, met 64 lichtdrukken van Cephas. 1893. 30 blz. gr. 4to . . . . f 25.—

—— De Garĕbĕg's te Ngajogyåkartå. Met 26 photogr. van Cephas. 1895. 88 blz. langw. 4to . . . . f 6.—

Groot, Dr. J. J. M. de, Het Kongsiwezen van Borneo. 1885. VIII, 193 blz. met 2 kaarten. gr. 8vo . . . . f 2.75

—— De lijkbezorging der Emoy-Chineezen. 1892. 114 blz. . . . . . f 1.50
Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 5e Reeks, VII.

Hart, C. van der, Reize rondom het eiland Celebes en naar eenige der Moluksche eilanden. 1854. XVIII, 277 blz. met 13 pl. (lith.) en 3 kaarten. 8vo. . f 1.—

Hasselt, F. J. F. van, Spraakkunst der Nufoorsche taal. 1905. II, 61 blz. gr. 8vo. . . . . f 0.80

Hendriks, H., Het Burusch van Màsarètè. 1897. 176 blz. gr. 8vo. . . f 3.—

Hueting, A., Tobèloreesch Hollandsch woordenboek met Hollandsch- Tobèloreesche inhoudsopgave. 1908. 516 blz. gr. 8vo . . . . f 8.—

Jacobs, Dr. Jul., en J. J. Meijer, De Badoej's. 1891. 175 blz. gr. 8vo. f 3.—

Javaansche Woordenlijst, bevattende woorden in Midden-Java in gebruik. vergeleken met het Javaansch in de residentie Soerakarta, verzameld door H. A. de Nooy, met bijstand van Mas Padmasoesastra. 1893. V, 195 blz. gr. 8vo. . . . . f 4.50

Juynboll, H. H., Kawi-Balineesch-Nederlandsch glossarium op het Oud-Javaansch Râmâyaṇa. 1901. VI, 644 blz. gr. 8vo. . . . . f 10.—

Kemp, P. H. van der, Dipanagara. Eene geschiedkundige Hamlettype. 1896. 147 blz. met portret . . . . f 2.5
Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 6e Reeks, II.

Kruyt, Alb. C., Woordenlijst van de Bareë-taal, gesproken door de Alfoeren van Centraal-Celebes. 1894. 122 blz. gr. 8vo . . . . f 2.-

—— Het Animisme in den Indischen Archipel. 1906. XV, 541 blz. gr. 8vo. f 7

Langen, K. F. H. van, De inrichting van het Atjehsche Staatsbestuur onder het Sultanaat, 1888. 92 blz. m. tab. . . . . f 1.50

Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 5e Reeks, III.

—— Handleiding voor de beoefening der Atjehsche taal. 1889. XIV, 158 blz. gr. 8vo . . . . f 2.50

—— Woordenboek der Atjehsche taal. 1889. VI, 288 blz. gr. 8vo. . . f 4.—

—— Handleiding en Woordenboek, te zamen . . . . f 5.—

Leupe, P. A., De reizen der Nederlanders naar Nieuw-Guinea en de Papoesche eilanden in de 17e en 18e eeuw. 1875. VIII, 300 blz. met 3 uitsl. kaarten. f 1.—

Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 3e Reeks, X.

Loebèr Jr., J. A., Timoreesch snijwerk en ornament. Bijdrage tot de Indonesische Kunstgeschiedenis. 1903. 81 blz. met 22 platen; en illustraties tusschen den tekst. gr. 8vo. . . . . f 2.—

Ludeking, E. W. A., Schets van de Residentie Amboina. 1868. 4, 274 blz. met 1 plaat en 1 tabel . . . . f 2.50

Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 3e Reeks, III.

Martin, Dr. K., Bericht über eine Reise ins Gebiet des oberen Surinam. 1886. 76 blz. met 4 platen . . . . f 1.50

Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 5e Reeks, I.

Matthes, B. F., Eenige proeven van Boegineesche en Makassaarsche poëzie. 1883. 4, 62 blz. 8vo . . . . f 1.—

Millies, H. C., Recherches sur les monnaies des indigènes de l'Archipel Indien, et de la Péninsule Malaie. (Ouvrage posthume publié par G. K. Niemann). 1871. VIII, 180 blz. met 26 platen (lith.). gr. 4to . . . . f 6.—

Müller, S., Reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel, gedaan .... tusschen de jaren 1828 en 36. Nieuwe uitg. 1857. VIII, 327; VIII, 350 blz. met 4 pl. (lith.) en 3 uitsl. kaarten. 2 dln. 8vo . . . . f 5.—

Müller, S. en **Horner, L.,** Fragmenten uit de reizen en onderzoekingen in Sumatra, enz. 1855. 201 blz.. . . . . f 2.50

Afzond. afdruk uit de Bijdragen, 1e Reeks, II en III.

Niemann, G. K., Bloemlezing uit Maleische geschriften. 1906. 57, 240; en 30, 144 blz. Arab. letter. 2 stukken. 8vo . . . . f 5.—

1e stuk 5e druk f 3.50, 2e stuk 3e druk f 1.50.

Nieuw-Guinea, ethnographisch en natuurkundig onderzocht en beschreven in 1858 door eene Nederl.-Indische Commissie. 1862. XII, 234 blz. met 26 pl. (lith.) en Atlas in 4to. van 7 kaarten . . . . f 3.—

Dit werk vormt deel V van de 2e Reeks der Bijdragen.